De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch

C.J.A.C. Peeters

bron
C.J.A.C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*. Staatsuitgeverij, Den Haag / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1964

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/peet048sint01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

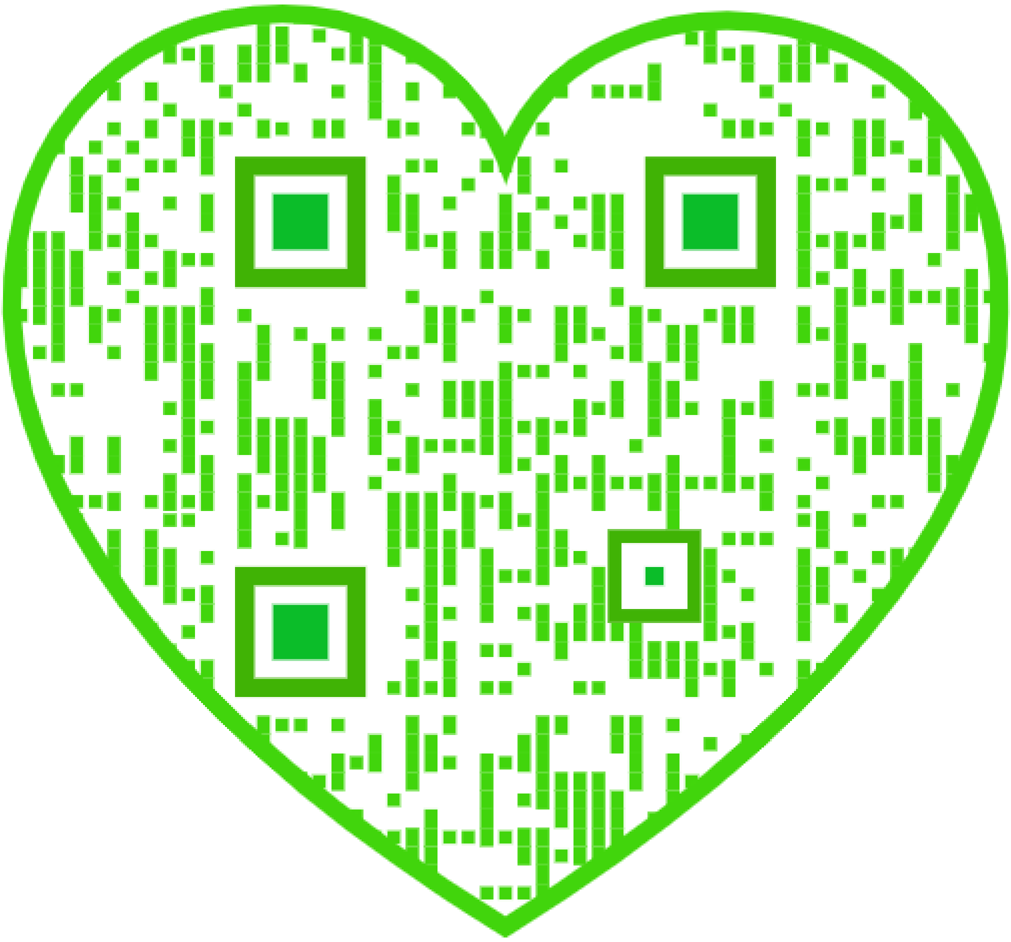

Voorwoord

Door een gelukkige samenloop van omstandigheden valt de verschijning van het 26ste deel in de serie de Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, uitsluitend gewijd aan de kathedrale basiliek van St. Jan Evangelist te 's-Hertogenbosch, samen met de voltooiing van de restauratie van dit bijzondere monument, meer dan honderd jaar nadat met de werkzaamheden werd begonnen.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving heeft mij geadviseerd de door prof. dr. C.J.A.C. Peeters verzorgde tekst in deze serie op te nemen. Zonder aarzeling heb ik aan dat advies gevolg gegeven. Aan het advies van de Rijkscommissie ontleen ik voorts, dat in dit boek niet alleen wordt volstaan met een beschrijving van het monument in de situatie, waarin wij het nu aantreffen, maar ook aandacht wordt gegeven aan de geschiedenis die het bouwwerk door de eeuwen heen heeft doorgemaakt. Het uitwendig vrijwel geheel met natuursteen beklede bouwlichaam van de Sint Jan heeft aan den lijve altijd even stevig de tand des tijds gevoeld als de hand van de bouwlieden die de verwering ervan trachtten te keren.

Vanaf het begin van de 17de eeuw vormen verval en herstel tot op de dag van vandaag twee voortdurende en gelijktijdig verlopende processen. Door veranderende gebruikseisen, wisselende opvattingen over de wijze van onderhoud en wijzigingen in de smaak heeft het interieur van het kerkgebouw een even grote gedaanteverandering ondergaan als het exterieur. Het kerkgebouw verandert als het ware terwijl de beschrijver erbij staat. Het is zelfs niet precies aan te geven op welk punt de eerste stelselmatige restauratie, in 1859 begonnen, beëindigd werd en waar met de tweede restauratie, die dit jaar wordt afgesloten, een aanvang werd gemaakt.

In 1956 leek het moment dáár om de status quo te beschrijven. Prof. dr. Peeters, toen als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, kreeg in dat jaar de opdracht de wetenschappelijke beschrijving van het kerkgebouw op te zetten. Het herstel van de buitenarchitectuur leek toen voltooid en voor lange tijd voldoende en duurzaam te zijn.

Maar in 1958 was men al druk bezig bouwvallige onderdelen, die in het kader van de in de jaren 1870-1880 uitgevoerde herstellingswerkzaamheden werden aangebracht, in verband met instortingsgevaar te verwijderen. Het manuscript van de heer Peeters zou, wanneer tot publicatie zou zijn besloten, op het ogenblik van verschijnen al verouderd zijn geweest. Het bleef dan ook in portefeuille.

Eerst in 1971 hervatte prof. dr. Peeters op basis van een nieuwe opdracht zijn beschrijvingswerkzaamheden, doch ditmaal zou veel van zijn nieuwe onderzoek tevens in dienst van het restauratieprogramma gesteld moeten worden.

En zo bevat dit boek tevens het verslag van de herstellingswerkzaamheden, dat in de vorm van waarneming, documentatie en advies reeds zijn functie heeft gehad op de bouwsteigers. Sommige delen van dit boek zijn als rapport, nota of advies gebruikt in de vergaderingen van de restauratiecommissie en het bouwteam.

Dit onderdeel van het boek is uitgegroeid tot een uitvoerig ooggetuigeverslag, waarvan de details net zo belangrijk zijn als de bijzonderheden van de moeilijk te achterhalen bouwgeschiedenis.

Ook in de ons omringende landen worden aan bijzondere gebouwen steeds vaker uitvoerige en diepgaande beschrijvende monografieën gewijd. Ik wijs op de beschrijvingen van de St. Stephansdom in Wenen (1931), de Dom van Keulen (1937), het Munster van Bern (1960), de St. Nicolaaskerk (1969) en de St. Baafskathedraal (1965) te Gent, de St. Gummaruskerk te Lier (1972), de Onze Lieve Vrouwekerk te Kortrijk (1973) en de St. Salvatorskathedraal te Brugge (1979-1981). De beschrijving van de Dom van Spiers, die in 1972 het licht zag, is uitzonderlijk breed en diep van opzet.

In ons land werden tot dusverre drie delen in de reeks Geïllustreerde Beschrijvingen gewijd aan één monument, n.l. de Dom van Utrecht (1965, auteurs dr. E.J. Haslinghuis en drs. C.J.A.C.

Peeters), het Burgerweeshuis te Amsterdam (1975, auteur dr. ir. R. Meischke) en het R.C. Maagdenhuis en het St. Elisabethgesticht te Amsterdam (1980, auteur wederom dr. ir. R. Meischke).

De vraag doet zich voor, of de beschrijvingen van singuliere, zeer bijzondere monumenten niet beter kunnen worden opgenomen in een nieuwe reeks Monumenten-monografieën.

Gaarne breng ik dank aan allen, die aan de totstandkoming van dit boek hebben meegewerkt, maar mijn bijzondere erkentelijkheid gaat uit naar prof. dr. C.J.A.C. Peeters, die ondanks zijn drukke werkzaamheden bij eerst de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, later de Universiteit van Amsterdam en thans de Universiteit van Nijmegen de gelegenheid heeft weten te vinden dit omvangrijke werk te volbrengen.

Ook de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving dient dank te worden gebracht voor de conscientieuze wijze, waarop de Commissie de werkzaamheden van prof. Peeters heeft begeleid en ondersteund.

Ik ben ervan overtuigd, dat een standaardwerk tot stand is gebracht dat van een blijvend, groot belang zal zijn voor niet alleen hen, die op wetenschappelijk niveau geïnteresseerd en betrokken zijn bij de monumentenzorg in het algemeen en bij de Bossche Sint Jan in het bijzonder, maar ook voor allen, die zich uit anderen hoofde betrokken voelen bij, ja liefde voelen voor dit monument van geschiedenis en kunst, zoals de parochianen, de burgers van de achthonderd jaar oude stad 's-Hertogenbosch en anderen.

Het bewaren en restaureren van ons erfgoed vraagt om een zo groot mogelijke inzet, óók van wetenschappelijke zijde. Voor wat betreft de Bossche Sint Jan is het best mogelijke gedaan.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

MR. DRS. L.C. BRINKMAN
8 februari 1985

Ten geleide

Alvorens de lezer mee te voeren door de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van de Sint Janskathedraal, moet de auteur nog het een en ander vermelden over de totstandkoming van dit deel van de Geïllustreerde Beschrijving.

De opmetingstekeningen zijn voor het merendeel vanaf 1971 uitgevoerd door de heer H. van der Wal, bouwkundig hoofdambtenaar A bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, hetzij zelfstandig, hetzij naar, of bijgewerkt naar, het uitgebreide en zeer mooi verzorgde, maar lang niet altijd exacte tekeningenmateriaal uit de tijd van de eerste restauratie, van de hand van S.L. Veneman, L.C. Hezenmans en hun medewerkers. Ook is daarbij dankbaar gebruik gemaakt van recente gegevens en tekeningen van de hoofdopzichter der tweede restauratie, de heer J.A.M. Boumans en de opzichter J.C.P. Meijs.

Nadat de heer Van der Wal de Rijksdienst in 1979 met pensioen verlaten had, werd zijn tekenwerk door zijn collega en vakgenoot, de heer A.A.M. Warffemius, afgerond en nog met nieuwe gegevens en observaties vermeerderd. Deze tekeningen zijn in het algemeen uitgevoerd op een schaal 1:100, de details 1:2,5, 1:5 en 1:10. De verkleining ten behoeve van de reproductie is voor de tekeningen van het gebouw in zijn geheel 1:200, tekeningen die wegens hun groot formaat los achter in dit boek opgenomen zijn. Voor de details is de verkleining doorgaans 1:2, 1:10 en 1:50, voor de plattegrond met de zerkenvloer en opgravingsvondsten 1:300.

De foto's bestrijken de tijd van 1866 tot heden, helaas niets uit de jaren daarvoor, toen de kerk eerst in haar verval en vervolgens tijdens de drastische vernieuwing van de noordelijke transeptgevel gefotografeerd had kunnen worden. De oudste foto's zijn vrijwel alle van Bossche fotografen (Schull, Nijman, Verhees, Weynen en anderen). In 1889 liet de afdeling kunsten en wetenschappen van het departement van binnenlandse zaken enkele opnamen maken door haar opzichter Adolf Mulder, maar pas sedert 1941 is het rijksbureau - later de rijksdienst - voor de monumentenzorg in en om de Sint Jan actief. In dat jaar maakte de dienstfotograaf J.P.A. Antonietti een aantal opnamen. Grote series foto's, veel meer dan het aantal hier gereproduceerd, werden gemaakt door de heer G.Th. Delemarre tussen 1951 en 1965, en nog grotere tussen 1969 en 1983 door de heer G.J. Dukker. Een derde serie echter, in tegenstelling tot de vorige in kleuren, kwam in opdracht van de leiding der restauratiewerken zelf sinds 1968 tot stand en werd door de heer Tony Zeeuwe gemaakt, zodat ook de bouwloodsen over een rijk foto-archief beschikken.

Bij de samenstelling van dit werk werd van verschillende zijden vriendelijke en trouwe medewerking ondervonden.

Erkentelijk ben ik allereerst Plebaan G.H.J. van de Camp, aan wiens zorg en liefde dit bedehuis en levend monument is toevertrouwd en die geen dag voorbij heeft laten gaan zonder de vorderingen van de restauratie in ogenschouw te nemen, van de nieuwe vondsten studie te maken en het beeldend karakter van de decoratie in dienst te stellen van zijn pastorale werk.

Herdacht moge worden Plebaan Mgr. J. van Susante, die al in 1956 de auteur gastvrijheid bood in kerk en pastorie en nog tijdens zijn emeritaat in zijn kluize Patmos te Boxtel in zowel vermakelijke als hooggestemde gesprekken de betekenis

van de Sint Jan als theologisch document bleef belichten. Dank is verschuldigd aan het Kerkbestuur parochie binnenstad 's-Hertogenbosch onder voorzitterschap eerst van mevrouw E.C. van der Vaart-van den Besselaar, dan van prof. mr. J.P.A. Coopmans, en aan de Restauratiecommissie St. Jan 's-Hertogenbosch onder voorzitterschap van de heer drs. L.J.M. van de Laar en na hem van de heer W.L.F. van de Ven en met de heer P.F.J. van Hoeckel als secretaris. Met de restauratie-architect van kerk en toren, de heer H.E. Teering, heeft de auteur van dit boek nu al meer dan vijfentwintig jaar samengewerkt en van hem alle

gewenste hulp met dankbaarheid ondervonden. In zijn geestdrift voor de kathedraal en zijn mededeelzaamheid over bouwkundige en technische problemen zet de heer Teering de traditie voort die zijn voorganger, architect P.H. van Kessel cultiveerde en waarom deze hier met dank gememoreerd wordt.

Korte tijd nog sinds 1956 heeft de beschrijver de opvattingen over de bouwgeschiedenis der kerk en de raadgevingen voor verdere studie kunnen beluisteren van wijlen de heer Jan Mosmans, kerkarchivaris, die aanvankelijk wel verbaasd was, dat na zijn standaardmonografie over de Sint Jan nog iemand aan de samenstelling van een ander boek dacht. Zoals toen tegenover hem zij nu tegenover de lezer benadrukt, dat Mosmans' karakteristieke boek met zijn rijkdom aan observaties, zijn persoonlijke betoog- en verhaaltrant, zijn intuïtie en aandacht voor zowel de architectuur als de geschiedenis van het hele kerkelijk leven een onvervangbare bron blijft.

Voor hun vele gewaardeerde inlichtingen en gastvrijheid in de archieven is ook dank verschuldigd aan dr. L.P.L. Pirenne, eerst in zijn hoedanigheid van gemeente-archivaris van 's-Hertogenbosch, dan van rijksarchivaris in Noord-Brabant, voorts aan drs. P.Th.J. Kuyer, tot voor enkele jaren gemeente-archivaris, mr. J.A.M. Hoekx, archivaris van de Sint Janskathedraal, dr. G.C.M. van Dijck in zijn functie van chartermeester van het Rijksarchief in Noord-Brabant, de heer R. van de Laar, medewerker van het kerk- en het gemeente-archief en de heer P.J. van der Heijden, eveneens medewerker van het gemeente-archief. Aan mevrouw drs. Christine Hofstee komt grote erkentelijkheid toe voor haar medewerking bij het bestuderen en excerperen van gegevens over het gebouw uit de stadsresolutiën en de kerkrekeningen. Ten slotte gaat onze dank uit naar de medewerkers van het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf en in het bijzonder naar C. van Bommel en G.R. van der Meulen.

Dit boek is niet de beschrijving van een monument maar van een metamorfose. Het is de geschiedenis van een bouwwerk niet in stilstand, maar in beweging. Het manuscript en de fotografie zijn afgesloten in de loop van 1984 voordat de restauratie van de kerk en van enkele bijzondere inventarisstukken voltooid en voordat alle kunstvoorwerpen herplaatst zijn. Dit betekent dat er nog een aantal desiderata voor publicatie moet overblijven. De omvangrijke kerkschat is, samen met de overige roerende kerkelijke monumenten in de Sint Jan, geïnventariseerd door een commissie onder leiding van de hoogeerwaarde heer G.P.P. Vrins, toen deken van Geldrop, die zijn materiaal ter beschikking stelde zoals hij op dit gebied ook reeds zijn hooggeschatte medewerking verleende aan de Geïllustreerde Beschrijving van het Rijk van Nijmegen. Omdat de inventarislijst van het liturgisch vaatwerk en gerei al zeer extensief is en omdat er nog overleg gevoerd wordt over de toekomstige wijze van bewaren en gedeeltelijk exposeren in de kerk of elders, leek het niet opportuun deze lijst, zonder de nodige verdere beredenering en beschrijving, integraal af te drukken. Publicatie mettertijd van een verzorgde afzonderlijke catalogus verdient de voorkeur. Over de geschiedenis van het groot orgel bestaat een afzonderlijke studie van drs. J.J. van der Harst, en de documentatie van het verloop van de restauratie en de uiteindelijke nieuwe dispositie zijn in beknopte vorm reeds gepubliceerd.

Het vroeg 16de eeuws Passieretabel heeft een langdurige restauratie ondergaan, die na voltooiing eveneens tot de publicatie van een technische en kunsthistorisiche studie zou kunnen leiden.

De recente verplaatsing van grafzerken ten behoeve van een nieuw hoogaltaar, van vloerverwarming en om het slijten van de reliëfs tegen te gaan, en de vondst van zerken onder de vloer, vragen om een supplement op de inventaris van de graftekenen door dr. C.F.-X. Smits uit 1911-1922. Tegenover het nadeel dat deze lacunes opleveren, moge het voordeel genoemd worden van een niet langer uitgesteld verschijnen van dit boek op een ogenblik dat de belangstelling voor de Sint Jan, waarmerk, kenteken en stadskroon van 's-Hertogenbosch, groot is, de herstelling voltooid, de achthonderdste verjaardag gevierd van een stad die haar historische kern koestert en restaureert; 's-Hertogenbosch verrijkt en herboren. *Silva ducis aucta et renata*.

C. PEETERS
Februari 1985

1. Kerkelijke geschiedenis

De middeleeuwen

Voor het eerst wordt de kerk genoemd in 1222, wanneer hertog Hendrik I van Brabant een overeenkomst sluit met Engelbert van Berg, aartsbisschop van Keulen, waarbij hij zijn allodiaal goed van Orthen en Den Bosch onder aartsbisschoppelijke souvereiniteit stelt: *allodium [suum] de Orthen cum Buscho et aliis pertinenciis omnibus [excepta] curia sua et atrio ecclesie, in quibus si [munitionem] construxerit allodium coloniensis ecclesie existet*.[1] De hertog droeg dus zijn goed, behoudens zijn hof en het terrein om het kerkgebouw, tenzij hij hier versterkingen zou bouwen en het daardoor alsnog verspeelde, aan de aartsbisschop op, om het van deze als leen terug te ontvangen. In 1235 werd dit geschonken leengoed als eigendom aan de hertog teruggegeven.

Tot 1413 bleef de Bossche kerk afhankelijk van en geunieerd met de onder het diocees Luik ressorterende Sint Salvatorkerk van Orthen, zodat beide kerken een en dezelfde pastoor hadden, die in de Bossche kerk door een plebaan of *investitus* of rector werd vertegenwoordigd. In 1359 wordt voor het eerst een viceplebaan vermeld.[2] De plebaan werd aanvankelijk door de hertog voorgedragen aan de aartsdiaken van Kempenland, plaatsbekleder van de bisschop van Luik, maar nadat dit recht door de hertog een tijd lang aan de aartsbisschop van Keulen overgedragen was, ontving hij het in 1231 terug om het vervolgens te verlenen aan de abt van de Praemonstratenser abdij van Berne.[3] In 1270 verleende hertog Jan I dit benoemingsrecht of patronaat aan de priorin van het Dominicanessenklooster Hertoginnedal van Oudergem bij Brussel.[4] De plebaan werd al meteen of al vroeg door een aantal kapelaans terzijde gestaan.

De titelheilige der kerk, Sint Jan Evangelist, wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van de Bossche schepenbank van 30 maart 1274, waarin deze getuigt, dat *Wilhelmus de Gandavo* (Willem van Gent) bij testament een aantal schenkingen verricht en dat de schepenen voor uitvoering daarvan zorg zullen dragen. Onder die schenkingen worden genoemd 30 schellingen jaarlijks voor de acht priesters (*sacerdotibus*) die in de kerk van Sint Jan in Den Bosch aan het hoogaltaar en de drie altaren van Onze Lieve Vrouw, de H. Nicolaas en de H. Elisabeth celebreren. Tevens worden de priester van het Gasthuis en de rector van de school bedacht, mits beiden met de scholieren op het jaargetijde van Willem van Gent de vigiliën zingen.[5]

De kerk bezat dus in 1274 vier altaren, een college van acht priesters, een zangkoor, een school. Wellicht ook reeds een Tafel van de H. Geest, een organisatie voor de armenzorg, ofschoon de *mensa Sancti Spiritus* pas later genoemd wordt, namelijk in 1295, wanneer Marcelus, *procurator mense Sancti Spiritus in ecclesia de Busco ducis*, de erfrente van een mud rogge koopt, en dan weer in 1309.[6] De Tafel heeft al spoedig over een eigen huis beschikt, aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat, op het kerkterrein dat zich toen tot daar uitstrekte, een gebouw waarvan de functies vermoedelijk al vóór 1325 in het er tegenover gelegen Godshuis van de H. Geest of het Spint zijn opgegaan. Maar tevens bleef de armentafel in de Sint Jan, een grote spijsbank achter in de kerk, in of bij het torenportaal, bestaan, waar in 1355

brooduitdelingen vermeld worden en waar na 1450 nog een begrafenis *ante mensam sancti spiritus juxta turrim* plaats vond.[7]

Het is ook achter in de kerk, dat later de offerkist van de Blokmeesteren, de bestuurders der huisarmen, komt te staan, dat wil zeggen het Blok van de Hinthamerstraat, in 1563 beschilderd met de Zeven Werken van Barmhartigheid.[8]

Blijkens Willem van Gent's testament bestond er in 1274 ook een school met leerlingen die een zangkoor vormden. Maar over de aard en omvang van dit instituut is verder weinig bekend en het werd, met vele andere scholen, op 4 december 1423 opgeheven door paus Martinus v, die hun inkomsten aan de toen gestichte Universiteit van Leuven hechtte.[9]

Aan het rectoraat of plebanaat van Sint Jan

onderhorig was tot 1274 het Bossche Begijnhof, dat in dit jaar, na een competentiegeschil, door bemiddeling van de prior der Predikheren te Leuven als scheidsman, tot de rang van zelfstandige parochie, met eigen kerk, kerkhof en priester, werd verheven.[10]

Ook een kerkbestuur blijkt in de 13de eeuw al ingesteld te zijn, bestaande uit kerk- of fabriekmeesters, *provisores* of *procuratores fabrice*, in 1295 voor het eerst vermeld, aanvankelijk twee, later drie, nog later - in 1607 - vier in getal.[11] Zij zijn burgers en ook wel geestelijken, eerst door de hertog en zijn schout aangewezen in samenwerking met achtenswaardige burgers, waarbij eerst de keuze tot schepenen en notabelen bepaald blijft, later door het stadsbestuur aangewezen en belast met de zorg voor het kerkgebouw en de benodigdheden voor de eredienst. Het benoemingsrecht door het stadsbestuur werd in 1458 door hertog Philips bekrachtigd; volgens Cuperinus werden de kerkmeesters al in 1328 door de schepenen gekozen.[12] Drie zelfstandige vermogenscomplexen kent de parochiekerk dus vanouds: de pastoorsprebende, de kerkfabriek en de Tafel van de H. Geest, de armenzorg. Over de inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek wordt hierna naar aanleiding van de bouwfinanciering nog het een en ander opgemerkt. Het kerkelijk leven van de Bossche burgerij richtte zich niet uitsluitend op de Orthense Sint Salvator en de Bossche Sint Jan. In 1263 werd binnen de oude stadsmuur de kerk der Minderbroeders Franciscanen gewijd, buiten de muren ten noorden van de Sint Jan waren sinds vermoedelijk 1296 de Dominicanen al gevestigd. Met toestemming van de pastoor van Orthen hadden zij zekere jurisdictie: de gelovigen mochten bij hen biechten en zeker ook hun Misplichten en allerlei devoties vervullen; op bepaalde voorwaarden konden in beide kloosterkerken ook grafplaatsen gekocht worden. Ook voor de intrede van de gotische bouwstijl is de aanwezigheid van de bedelorden van belang: de eerste Dominicaner- en Franciscanerkerken in de Nederlanden waren al puur gotisch van constructie en stijl, zoals het koor van de Dominicanerkerk te Leuven, uit 1256-1260, nog getuigt, evenals de Franciscanerkerk te Zutfen (1293), de Dominicanerkerk te Maastricht (1294) en de Franciscanerkerk (1298, koor 15de eeuw) in dezelfde stad. Het kerkpatrocinium Sint Jan Evangelist is in Noord-Brabant vrij uitzonderlijk; een negentien kerken in het deel van Noord-Brabant dat oorspronkelijk tot het bisdom Luik behoorde, zijn aan Johannes de Doper gewijd; Johannes de Evangelist treft men verder slechts aan als patroon van de kerken van Hooge Mierde, Oudheusden en Elsendorp. In een testament van 1366 komt voor het eerst de tweede titelheilige van de Bossche kerk voor, de Heilige Maagd. Zij werd wellicht toegevoegd onder invloed van de hoge vlucht die de Mariacultus in de Sint Janskerk genomen had. Een duidelijke manifestatie van die devotie en een grote stimulans voor godsdienstige en kunstzinnige bedrijvigheid in en om de kerk was de stichting in 1318 van de *confraternitas clericorum beate Marie Virginis* of ‘clercbroederscap onser Vrouwen’, sinds de 16de eeuw meer bekend onder de naam Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Zij werd gesticht door de *clerici* en *scolares* van de stad, samen met de aartsdiaken van Kempenland en de plebaan der kerk, en met toestemming van de bisschop van Luik.[13] Volgens hun fundatiebrief verplichtten de broeders zich, in een zijkoor der kerk, *in choro laterali noviter constructo*, bijeen te komen om de goddelijke getijden te vieren, namelijk elke dinsdag de eerste Vespers, 's woensdags daar een Mis bij te wonen en bovendien de eerste Vespers te zingen op het Vigilie van de grote

Mariafeesten: Maria Boodschap (25 maart), Maria Hemelvaart (15 augustus), Lichtmis (2 februari) en Maria Geboorte (8 september), korte tijd later ook nog Maria Ontvangenis (8 december), nog later Visitatie en Presentatie. Op die feesten zelf moesten zij de Metten zingen, de Mis bijwonen en de tweede Vespers zingen.[14] De leiding berustte bij twee proosten of rectoren of procuratoren, jaarlijks door de leden gekozen op het Vigilie van Johannes de Doper (24 juni). Vanaf 1330 werden ook vrouwen als lid aangenomen; in de 14de eeuw waren er een vijfentwintig tot veertig gezworen clerici lid.

Ook werden in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel voor de overleden leden Requiem-missen gezongen en zij werden van daaruit begraven, terwijl zij, vanaf 1405, nog eens vier maal per jaar in een zielmis herdacht werden. De Broederschap had aanvankelijk geen eigen kapelaans en vermoedelijk ook niet het begevingsrecht over het altaar in haar koor. Priesters en zangers werden per dienst uitbetaald. In de loop van de 15de eeuw echter had zij een deken, twee of drie kapelaans, tevens zangers, een diaken, subdiaken, koster, organist, orgelblazer, twee bastionarii, nog enige zangers en tenslotte, vanaf 1496, een eigen rentmeester.

In 1335 verwierf de Broederschap een belangrijke aflaatbrief: veertig dagen aflaat kreeg een ieder die als pelgrim of uit devotie de kapel bezocht en er het officie of de Missen van de broeders bijwoonde, en een ieder die aan de kerkfabriek schenkingen deed ten behoeve van de aanschaf van luchters, ornamenten of andere voorwerpen voor haar kapel. Vanaf 1370 begon een grote toeloop van nieuwe leden in en buiten de stad, veel vrouwen en voor het eerst ook mannelijke leken, ‘buitenleden’, die geen eed op de statuten deden, rond de kern van gezworen clerici. Het was een exclusief gezelschap van priesters, edelen en rijke burgers,

die zich in hun eigen kapel afzonderden van de gewone parochianen in een religieuze atmosfeer die door Dr. G.C.M. van Dijck in zijn boek over dit gezelschap treffend getypeerd wordt. De broeders hadden eigen kledij, een kaproen en kovel in allerlei kleuren. Bij testament schonk een der gezworenen, de priester Gijsbert van der Poorten, zijn huis aan de Broederschap, waar de leden voortaan hun gezamenlijke maaltijden hielden. Een jaarlijkse zwanenmaaltijd was al sinds 1384 traditie. Wie daartoe een zwaan schonk, werd zwaanbroeder genoemd.[15] Het huis, in de Hinthamerstraat (thans nr. 94), nog steeds eigendom van de Broederschap, werd beheerd door een der gezworenen, die het bewoonde.

In 1367, misschien in 1365 al, hielden de broeders een Mariaprocessie met een eigen Mariabeeld door de stad en vanaf 1390 was dit een jaarlijkse traditie. Hun beeld werd in faam en aantrekkingskracht echter ver overtroffen door het Mariabeeld dat tegen het einde van de 14de eeuw als wonderdadig vereerd en veelvuldig bezocht ging worden in een afzonderlijke kapel der Sint Janskerk, het beeld van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch.[16] Jaarlijks vond sedertdien op zondag na Sint Jan Baptist (24 juni) de Lieve Vrouwe omdracht plaats, waarbij beide Mariabeelden meegedragen werden en waarbij de Broederschap verscheidene zangers, muzikanten en toneelspelers bekostigde, terwijl de kerkmeesters, het stadsbestuur, schutterijen, gilden, rederijkers en kloosters andere groepen voor hun rekening namen en er zelf deel in hadden. Vanaf 1511 werd de processiedatum de zondag na Visitatie (2 juli).[17] Andere processies werden gehouden op 6 mei (Sint Jan voor de Latijnse Poort), waarbij vier gezworen broederschapsleden die allen Jan moesten heten, het zilveren Sint Jansbeeld droegen, op donderdag na Drievuldigheidszondag de Sacramentsprocessie en op woensdag in de Kruisdagen (volgend op de vijfde zondag na Pasen) de processie voor het gewas naar Orthen, wellicht tevens een hommage aan de moederkerk van de Sint Jan, de Sint Salvator te Orthen.

De stichting van deze Lieve Vrouwe Broederschap betekende een grote verrijking van het kerkelijk leven der Sint Janskerk en ook van haar gebouwen. Een volgende uitbreiding aan dat leven werd gegeven door het ontstaan van het kapittel. In 1366 werd op verzoek van de pastoor en de kapelaans van Sint Jan door de bisschop van Luik, Jan van Arkel, een collegiaal kapittel gesticht en de kerk werd tot collegiale verheven.[18] Dertig beneficiën, verbonden aan een onbekend maar zeker geringer aantal altaren, gingen de prebenden vormen voor het uit dertig leden bestaande kanunnikencollege. Over het vergeven van de prebenden werd deels door de hertog, deels door de paus beschikt. Het koor der kerk werd voor hun diensten, het zingen der getijden en het beurtelings celebreren van de Mis, gereserveerd. Het kapittel had het recht de capitulare ambten (cantor, scholaster, custos) te begeven en koos zijn eigen deken, die met het college, zoals gebruikelijk was, rechtstreeks onder de pauselijke jurisdictie stond, terwijl de plebaan of rector en de parochie daarentegen onder die van de bisschop bleven. Maar de benoeming van de pastoor van Orthen en Den Bosch was het recht van het kapittel, dat het geunieerde pastoraat doorgaans toekende aan een *persona personatus*, een niet residerend geestelijke, die zich in de Sint Jan door een plebaan of rector en in Orthen door een vicarius liet vervangen. Ingevolge een bulle van paus Johannes XXIII op 17 juli 1412 worden de prebenden van beide kerken bij de mensa van het kapittel ingelijfd.[19] Daarmee kwam het begevingsrecht over de Sint Jan van de priorin van Hertoginnedal te Oudergem, dat

sedert 1270 bestaan had, te vervallen. De zorg over de Bossche parochie werd door het kapittel behalve aan de plebaan aan twee andere bedienaren toevertrouwd, die zich viceplebaan, vicecureit, kapelaan of officiant noemen.

Ook andere parochiekerken werden bij het kapittel ingelijfd, met de kerk van Steensel was dit al in 1376 gebeurd, de kerken van Geffen en Nuland volgden in 1421, de Begijnhofkerk van Den Bosch tenslotte in 1517.[20] De door het kapittel ontwikkelde bouwactiviteiten leverden een koor met koorbanken op, dat in mei 1481 het gewenste kader vormde voor de plechtigheden van het veertiende kapittel van de ridders van de Orde van het Gulden Vlies, die onder leiding van hun grootmeester, aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, daarin hun Vespers zongen, Missen voor levende en overleden ordeleden lieten opdragen, nieuwe leden benoemden en trouweloze leden van hun plaats vervallen verklaarden.[21] Het kerkelijk liturgisch bedrijf werd steeds omvangrijker. Het aantal altaren in de Sint Jan nam gestaag toe; tussen 1418 en 1427 waren het er zesendertig, omstreeks 1550 achtenveertig.

Tegelijk nam het aantal beneficianten toe; in 1526 werden zesenveertig huizen in Den Bosch door hen bewoond, rond 1550 waren er zesenzeventig beneficianten, de vaste kapelaans niet inbegrepen.[22] De bemoeienis van de stad met bestuur en beheer van de kerkfabriek nam eveneens toe. De controle van de rekeningen door de stadsregering werd in 1541 door de bisschop van Luik en keizer Karel V als hertog van Brabant wettelijk vastgelegd.[23]

Het parochiegebied van de kerk daarentegen nam in omvang af: in 1458 werd de kapel van het Groot Gasthuis, tot dan onder de Sint Jan ressorterende, een eigen parochiekerk.[24]

De hervorming en het bisdom

Mede als maatregel om door een strakkere kerkorganisatie de protestantse Hervorming tegen te gaan - in 1536 worden in Den Bosch reeds velen geteld die de hervormde godsdienst toegedaan zijn - geeft paus Paulus IV, op aandrang van koning Philips II, op 12 mei 1559 aan de Nederlanden een nieuwe bisschoppelijke hiërarchie. 's-Hertogenbosch wordt tot bisdom en de Sint Jan tot kathedraal verheven, waarop in 1560 het collegiaal kapittel door paus Pius IV tot kathedraal kapittel bevorderd wordt. Door de bulla van 11 maart 1561 wordt nader geregeld, hoe en met welke grenzen het bisdom ressorteert onder het eveneens nieuwe aartsbisdom Mechelen, en dat de dotatie van de bisschoppelijke mensa zou geschieden door voor de nieuwe bisschop de inkomsten te reserveren uit de helft der goederen van de Praemonstratenser abdij van Tongerlo, waarvan hij waarnemend abt zou worden.[25] De bisschop zelf wordt lid van het kapittel van Sint Jan, de vijfde kanunniksdij of prebende wordt voor hem bestemd, zonder de verplichting aan de getijden deel te nemen. De begeving van tien prebenden van het kapittel wordt voor de bisschop gereserveerd en voortaan zullen negen leden, onder wie drie van adellijken huize, een academische graad (rechten, theologie) moeten bezitten. Uit hen worden de aartsdiaken, aartspriester en penitentiarius van het bisdom gekozen.

De Lieve Vrouwe Broederschap had geen moeite met de komst van bisschop Sonnius, hij werd terstond als lid ingeschreven. Maar de nieuwe regeling is zowel bij de Luikse bisschop en de abdij van Tongerlo als bij het Bossche kapittel en de Bossche stadsregering op grote tegenstand gestuit en het heeft jaren geduurd eer er een minnelijke schikking tot stand kwam. Op 30 augustus 1569 kwam Franciscus Sonnius wel bezit nemen van de abdij en werd hij als bisschop-abt erkend door proost en monniken, maar dezen bleven ervoor ijveren bij de Staten van Brabant en de stadhouder, dat de inlijving ongedaan zou worden gemaakt. In 1584 nam de Bossche bisschop Clemens Crabbeels bezit van zijn abdij, maar deze verkeerde door de oorlogshandelingen in zo deerlijke staat, dat hij wel ervan af wilde zijn. Op 27 januari 1590 kwam te 's-Hertogenbosch een regeling tot stand, op 15 mei door de pauselijke nuntius bekrachtigd, waarbij de abdij losgemaakt werd van het bisdom en weer een eigen abt kreeg. Aan de bisschoppelijke tafel werden landerijen, hoeven, tienden en cijnsen toegewezen die een jaarlijks inkomen van *f* 8.000, - opbrachten.

De zelfstandigheid van het kapittel werd door de besluiten van het Concilie van Trente ingrijpend gekortwiekt, zodat het geen wonder was, dat de kanunniken op 23 october 1565 de bisschop de toegang tot zijn kathedraal weigerden om die besluiten af te kondigen. Als pauselijk delegaat kreeg hij voortaan het recht door visitaties de gedragingen van de kanunniken te controleren. Op 17 juni 1569 legde Sonnius hun nieuwe statuten op, waarin bepaald werd, dat zij niet meer dan één beneficie in de Sint Jan mochten genieten. Zij mochten voortaan niet langer dan dertig dagen door afwezigheid bij het heilig Officie ontbreken. Ook kwam er in 1569 een einde aan de toestand, dat de Sint Jan en de kapellen van de stad samen één parochieel gebied vormden waarover het kapittel de pastoors-jurisdictie bezat. Er werden drie parochies opgericht, Sint Pieter, Sint Cathrien en Sint Jacob, welker kerkgebouwen als kapellen reeds bestonden en waarvoor bisschop Gijsbertus Masius tussen 1607 en 1611 vier kanunniksplaatsen supprimeerde en de prebenden daarvan tot inkomsten van de plebaan van Sint Jan en van de drie nieuwe pastoors maakte, die geen

kanunnikendiensten behoefden te verrichten. Het benoemingsrecht over dezen kwam in handen van het kapittel.[26]

Beeldenstorm en contrareformatie

Temidden van al deze organisatorische verwikkelingen, nog voordat zij tot een oplossing gebracht waren, werd de Sint Janskerk door de beeldenstorm getroffen. Op donderdag 22 augustus 1566, toen zich in Den Bosch berichten van reizigers verspreidden over de gebeurtenissen in Antwerpen, waar van de 18de tot de 21ste de kerkinventarissen het hadden moeten ontgelden, verzamelden zich na de Vespers belijders van de nieuwe religie in de kerk. Terwijl kanunniken en ambachtsdekens al kostbaarheden overhaast in veiligheid brachten, stroomde een menigte ambachtslieden in werkkledij en met gereedschappen de kerk binnen, aangroeiend tot twee- of driehonderd man. In het koor hieven zij psalmen aan. Leiders van het Consistorie haalden het grote aflaatkruis van boven de Trouwdeur neer, dat stukgeslagen werd, waarna onmiddellijk overal in de kerk beelden omgetrokken werden, altaren vernield, offerkisten geopend, paramenten en boeken verscheurd.[27] De koster van de kapel der Lieve Vrouwe Broederschap wist deze voor het geweld gesloten te houden, weldra versterkt door zes huursoldaten. Te zes uur 's avonds kwamen enkele leden, slechts een tiental, van de door de schepenen opgeroepen schutterijen, die tegen de overmacht van de beeldenstormers niets vermochten totdat zij later in de avond hun volle getalssterkte bereikten en rond elf uur de laatsten verjoegen. De volgende dag, vrijdag 23 augustus, werden de stadsprivilegiën, het mirakelbeeld van de Lieve Vrouw, het zilveren Sint Jansbeeld en vele preciosa, uit de kerk naar het stadhuis gebracht door de ambachtsdekens en de

kerkmeesters. Het oxaalkruis werd op de eerste verdieping van de toren gebracht. Maar 's middags kwamen de beeldenstormers terug om hun werk voort te zetten. Het Sacramentshuis werd vernield, de reeks apostelbeelden in het koor. De predikant Cornelius van Diest begon op 24 augustus in de kerk zijn protestantse diensten uit te oefenen. Van die zaterdag tot de volgende, 31 augustus, ging de afbraak van altaren en vernieling van beelden stelselmatig door, maar al die tijd bleef de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap door haar bewaking gevrijwaard: de 27ste augustus waren het altaar en de beelden in de bouwloods, de paramenten en het zilverwerk op het stadhuis in veiligheid gebracht. De preekstoel, de orgels en het Oordeelspel van de kerk werden niet aangetast, de doopvont werd gedemonteerd en in de bouwloods gebracht. Op vrijdag 6 september werd de katholieke eredienst hervat, maar op 11 october brak het geweld opnieuw los en nu werd ook de inventaris van de Broederschapskapel geraakt: orgel, lezenaars, beelden, altaren, glasramen. Wekenlang werd de katholieke eredienst in de Sint Jan onmogelijk. Daarna begonnen kerkfabriek, gilden en broederschappen met het herstel van de schade.

Het kerkelijk leven komt tot nieuwe luister, onderbroken maar niet gefnuikt door de torenbrand van 1584. Ook als die brand niet gewoed had, dan toch zou het kerkinterieur zodanig gewijzigd zijn, dat het in sfeer en sensibiliteit aan de nieuwe geest van het Concilie van Trente aangepast werd, zoals die in de kerken van Antwerpen, Mechelen en Diest nog speurbaar is.

Onder de episcopaten van Gijsbert Maas (1594-1614) en Nicolaas Zoes (1615-1625) werden in het bisdom, in de stad en ook in de Sint Jansparochie de grondige hervormingen die het Concilie eiste, verder doorgevoerd. De Jezuïeten, die zich in 1609 in Den Bosch vestigden, eerst in Masius' paleis aan de Hinthamerstraat, later met hun College in de Verwerstraat, drukten in verkondiging, onderwijs en religieus toneel - voorstellingen op de Markt - hun stempel op de geloofsbeleving.[28] De nieuwe oxaal-altaren in de Sint Jan werden met schilderijen van hun stichter, Ignatius van Loyola, en hun Nederlandse ordebroeder Petrus Canisius, die in het Concilie zulk een grote rol gespeeld had, uitgerust. 's-Hertogenbosch werd een contrareformatorisch bolwerk, een ‘Kleijn Romen’.[29]

In 1626 telt de Sint Jan 26 kanunniksprebenden, waarvan één ingelijfd in de *mensa episcopalis*, er zijn een plebaan, een viceplebaan, en ongeveer vijftig kapelanen of altaristen, waarvan éénderde niet resideert wegens onvoldoende dotatie, voorts zijn er cantores, musici, jonge choralen en kosters.[30] Door die herordening van het kerkelijk leven is het merendeel van de katholieken in stad en bisdom immuun gebleven voor de protestantisering die na de verovering van de stad in 1629 ondernomen werd.

De bestuurlijke bemoeienis van de Bossche burgerij met de kerk neemt weer toe: bij acte van 4 juli 1607 weten de dekens van de ambachtsgilden als derde lid van de stadsregering te bewerkstelligen, dat ook de ‘Gemeynschap’ in het kerkmeesterscollege vertegenwoordigd wordt. Het zal voortaan bestaan uit vier leden, twee gekozen uit de eerste twee geledingen van de stadsregering en twee uit de derde. Hun zittingsduur is twee jaar met Sint Jansmis (24 juni) als begin- en einddatum; ieder jaar treden er twee af. De dan uit het derde lid te kiezen kerkmeester moet uit de parochie van Sint Jan afkomstig zijn. De rekening van de kerkmeesters moet vóór Bamis (1 october) gepresenteerd zijn aan de drie geledingen van het stadsbestuur.[31]

Beleg en verovering van de stad

De belegering door Frederik Hendrik begon op 1 mei 1629. Na enkele beschadigingen in mei en juli werd in augustus en september de Sint Janskerk in toenemende mate door bombardementen getroffen, na 7 september waagde de bisschop, Michael Ophovius, het niet meer, in de kerk te celebreren.[32] Op donderdag 13 september reed de prelaat naar 's Prinsen kamp te Vught om over de capitulatie te onderhandelen en op vrijdag 14 september ondertekende hij het verdrag van overgave, terwijl de kerkmeesters al begonnen waren, kostbaarheden uit de kerk in te pakken. Twee dagen later begon zijn uittocht uit de stad naar Antwerpen, gevolgd door vier karren met kerkschatten en documenten. De Vlissingse soldaat Pieter Jansen beklom op diezelfde ochtend van de overgave, de 14de september, de westtoren van de Sint Jan om er de Oranjevlag uit te steken, een gebeuren dat vereeuwigd werd door een gedenksteen in zijn woonhuis te Vlissingen (St. Jacobsstraat 10) en door een zilveren torentje als ereprijs (thans in het Rijksmuseum te Amsterdam). Te negen uur op woensdag 19 september betraden de Prins van Oranje en Amalia van Solms het zwaar beschadigde kerkgebouw om de triomfante rede van zijn veldprediker Coenradus Markinius aan te horen op de tekst Jesaia 45, 1-7, waarna drie soldatenkinderen gedoopt werden.[33]

Al tijdens het beleg had zich, op last van de synode van Zuid-Holland, Ghisbertus Voetius, predikant te Heusden, bij de Prins en de gecommitteerden van de Staten-Generaal in het legerkamp vervoegd om de Reformatie van 's-Hertogenbosch voor te bereiden, om de stad en de dorpen van de Meierij met predikanten te bekleden en de geestelijke goederen *ad pios usus* te converteren.[34] Bij het capitulatieverdrag bepaalde artikel 2, dat

alle geestelijken en religieuze manspersonen binnen twee maanden de stad moesten verlaten, waarbij zij de kerkinventarissen mochten meenemen. De kerkelijke en pastoriegoederen moesten volgens artikel 3 overgedragen worden aan de Staten-Generaal, die daarover ten behoeve der stad of anderszins konden beschikken.[35] Alleen de in 's-Hertogenbosch geboren kanunniken mochten in de stad blijven, mits zij geen eredienst uitoefenden.[36]

Een rentmeester der geestelijke goederen van stad en meierij (sinds 1648 afzonderlijke rentmeesters voor de kwartieren van de meierij) registreerde alle beneficiën, vicarieën en andere inkomsten uit geestelijke ambten, die na de dood van hun bekleders aan de Republiek toevielen.[37] De goederen van bisschop Ophovius werden na zijn dood in 1637 geconfiskeerd. De inkomsten uit de kerkelijke goederen dienden tot salariëring der predikanten, kosters en schoolmeesters, die ook tegemoetkoming in natura, met name brandstof in de vorm van turf, ontvingen.

De Hervormde kerkgemeente in de stad werd georganiseerd door tijdelijk van elders aangetrokken ‘predikanten bij leeninghe’, onder wie Markinius en Voetius. Dezen verzochten reeds op 11 october 1629 de magistraat, om de katholieke kerkmeesters te ontslaan en ‘Kerckmeesters van de Religie’ te benoemen. Schepenen en raden kozen daarop begin november vier nieuwe kerkmeesters, onder wie twee schepenen, en benoemden een ‘rentmeester van de kercken binnen s Hertogenbosch’, belast met de algehele boekhouding en het onderhoud der kerken van Sint Jan, Sint Pieter, Sint Jacob en de Kruisbroederskerk, aanvankelijk ook nog de Begijnenkerk (de Sint Annakapel werd Fransche kerk), het beheer van inkomsten, renten en cijnsen, verpachting der banken en verkoop van grafsteden.

Op 11 november vervolgens bevestigden de predikanten een college van ouderlingen en een van diakenen, tesamen met hen de kerkeraad vormende, in hun ambt. Deze kerkeraad begon terstond eigen predikanten te beroepen; in augustus 1630 had men er al drie.[38]

Merkwaardig is het feit, dat de Reductie van Den Bosch en het primaat van de Reformatie niet het einde betekenden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Wel kon zij haar kapel niet langer benutten en had zij haar kostbaarheden eruit gehaald. Er vonden geen diensten en processies meer plaats maar het ledenbestand werd regelmatig aangevuld. Pas op 27 februari 1642 werd met een zeer kleine meerderheid besloten tot toelating van hervormden. De statuten werden zodanig gewijzigd, dat christelijke eenheid en vriendschap hoofddoel waren. Voortaan zou de Broederschap bestaan uit achttien katholieken, achttien protestanten, allen uit de magistraat, eventueel vermeerderd met vier Zwanebroeders. Uit elk der beide religies zou één proost gekozen worden, het gezelschap behield een rentmeester. Verhitte discussies gedurende de jaren 1642-1646, waarin Voetius de Broederschap als afgodisch verketterde en Maresius, predikant van de Waalsche kerk, haar verdedigde, brachten geen verandering in de toestand. Tussen 1695 en 1701 hadden de broeders zelfs weer korte tijd de beschikking over hun kapel en ontvingen zij inkomsten uit begraafplaatsen aldaar.[39]

De katholieken van Den Bosch organiseerden zich in de schuilkerken. De min of meer geheime bidplaatsen waren wisselend van aantal, plaats en aard der bediening. Henricus van den Leemputte trad op als vicaris-generaal van bisschop Ophovius (die zich in 1630 op het kasteel van Geldrop vestigde, maar meestal in de Zuidelijke

Nederlanden vertoefde) en diens opvolger, Josephus de Bergaigne. De pastoors van de Sint Jansparochie bleven de naam plebaan dragen, maar waren vanaf 1646 tevens deservitor van de Sint Pietersparochie, een constellatie die tot 1840 is blijven bestaan. Van 1745 tot 1840 diende de bidplaats achter de Tolbrug de beide parochiën en de plebanen woonden in de pastorie van Sint Pieter, de voormalige Refugie van de Augustijner kanunniken van Mariënhage te Woensel.[40] Na de dood van bisschop De Bergaigne in 1647 werd het bisdom 's-Hertogenbosch gedegradeerd tot een missie onder leiding van een niet tot bisschop gewijde apostolische vicaris, die aanvankelijk meestal in de Zuidelijke Nederlanden resideerde. Maar na de dood in 1726 van apostolisch vicaris Pieter Govarts, tevens kanunnik van het kapittel van Sint Rombouts te Mechelen en daar woonachtig, eisten de Staten-Generaal beslissende invloed op de benoeming van zijn opvolger en zij stelden als voorwaarden dat deze in zijn ressort zelf domicilie hield en door de Stadhouder werd beëdigd. In 1736 werd Gijsbert van der Asdonk benoemd, de eerste die in zijn missiegebied zelf kwam wonen. Hetgeen de hechtheid van de katholieke kerkelijke organisatie in Den Bosch ten goede kwam.

De Bataafse en de Franse Tijd

Op 9 januari 1795 was de Sint Janskerk het toneel van een politiek feest. Daar werden toen de nieuwe functionarissen van de nieuwe bestuurscolleges van staat, gewest en stad geïnstalleerd. Op de preekstoel hield burger Pieter Vreede een toespraak over de nieuwe vrijheid, gelijkheid en broederschap, waarna de Marseillaise en het ‘Dansons la Carmagnole’ onder de gewelven weergalmden.[41] Tevoren waren op de Parade als symbool van de nieuwe tijd enige feodale rouw- en wapenborden uit de kerk op de brandstapel geworpen, de overige werden enige tijd later uit de kerk verwijderd.

Op 5 augustus 1795 decreteerde de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, dat er geen bevoorrechte Kerk meer geduld werd en alle plakkaten en resolutiën voor vernietigd gehouden werden. In de kerkelijke bestuursvorm van het vicariaat 's-Hertogenbosch kwam echter geen verandering, het bleef bestuurd worden door de apostolisch vicaris Antonius van Alphen, tevens pastoor van Schijndel. De Staatsregeling van de nieuwe Republiek bevestigde op 1 mei 1798 de gelijkberechtiging, en schreef bovendien voor, dat de oude kerkgebouwen onder de kerkgenootschappen in evenredigheid met het aantal belijders verdeeld zouden worden. De oude kerkfondsen werden tot nationaal bezit verklaard. In het voormalige Brabantse Generaliteitsland werden daarop veel kerken aan de katholieken gerestitueerd, maar de grote kerken van Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch bleven in hervormde handen. De municipaliteit van Den Bosch heeft in dat jaar wel de aantallen belijders binnen de stad vastgelegd: er waren 10.216 Roomsen, 2.578 Gereformeerden, 315 Luthersen en 81 Joden, in totaal 13.190 zielen.[42] Een commissie taxeerde de waarde der vier Bossche kerkgebouwen (Sint Jan, Kruisbroederskerk, Sint Geertrui en Sint Annakapel; Sint Jacob had geen kerkelijke bestemming meer) en de municipaliteit berekende, dat de Roomsen bij verwerving van de Sint Jan volgens die taxatie 57.000 gulden aan de hervormden zouden moeten uitbetalen, een bedrag dat de katholieke gemeenschap niet kon opbrengen, weshalve een minnelijke schikking werd voorgesteld. De Kruiskerk en Sint Anna zouden aan de hervormden, Sint Geertrui aan de Luthersen en Sint Jan aan de katholieken toekomen. Maar de hervormden weigerden dit, wijzend op de grote omvang en de schoonheid der Sint Janskerk, hun verzet tegen overdracht en hun recht op de kerk stavend in een uitvoerig geschrift, in 1800 verschenen.[43]

Tenslotte bleven alle kerken in Den Bosch bij wie ze tot dan waren.[44] Maar wel heeft het vicariaat van de vrijheid gebruik gemaakt in 1799 een seminarie te stichten, onder leiding van president Antonius van Gils. De grondwet van 16 october 1801 bepaalde, dat elk kerkgenootschap in het bezit bleef van de kerkgebouwen die het op 1 januari van dat jaar had. Een besluit van koning Lodewijk Napoleon van 4 bloeimaand 1809, dat een commissie de geschillen over het bezit der grote kerken moest onderzoeken, leidde bij de kortstondigheid van het bestaan van zijn koninkrijk tot niets.

Vicaris van Alphen poogde in 1803 wel nieuwe parochiële grenzen voor de kerken vast te stellen, maar door onwil van plebaan Hoogaerts van Sint Jan en Sint Pieter, bedienaar van de schuilkerk Achter de Tolbrug, mislukte dit.[45] Ten tijde van het koninkrijk Holland en na de inlijving daarvan bij Frankrijk op 16 maart 1810 heeft de Bossche geestelijkheid zich allesbehalve beijverd om bij de Fransen sympathie te winnen en het is dan ook zeker niet háár streven geweest de Bossche kerkgebouwen terug te krijgen. Vicaris van Alphen weigerde de priesters die voor het Franse leger te 's-Hertogenbosch de Missen moesten celebreren, toestemming tot het zingen van het ‘Domine salvum fac Imperatorem’ en werd daarom op 14 april 1810 in ballingschap naar Vincennes weggevoerd.

Napoleon uitte tijdens zijn bezoek aan 's-Hertogenbosch op 10 mei 1810 zijn ongenoegen over deze recalcitrantie en poogde op onverwachte wijze zijn orde op de kerkelijke zaken te stellen. Hij ontving toen een deputatie van Bossche katholieken, onder wie M. van den Heuvel, president der ‘plenipotentiarissen tot het bekomen

van de Groote of St. Janskerk' en Mr. P.S. van Son, die van de audiëntie verslag uitbracht.[46] Op 's keizers vraag 'De combien est la majorité?' kreeg hij ten antwoord: 'De quatre cinquièmes, Sire!', waarna hij besliste: 'Vous aurez la grande église, et un évêque aussi'. Dit eigenmachtig besluit van de keizer tot oprichting van een bisdom 's-Hertogenbosch, zonder pauselijke tussenkomst en goedkeuring, was in de ogen der meeste katholieken ongeldig en op alle mogelijke manieren hebben zij zich eraan onttrokken. Het concordaat dat tussen paus en keizer bestond, was immers niet van toepassing op het nieuw ingelijfde gebied. Op 26 april 1810 ondertekende Napoleon het decreet voor de oprichting van het bisdom, waarvan de grenzen grotendeels met het Département des Bouches du Rhin zouden samenvallen. Op 29 mei benoemde hij de drieëntachtig jaar oude vicarisgeneraal Petrus Jacobus de Pauw tot bisschop van 's-Hertogenbosch, en na diens overlijden, op 21 september al, Mathias Franciscus van Camp, pastoor van Sint Jacob te Antwerpen.[47]

Op 13 november kwam de benoemd-bisschop te 's-Hertogenbosch aan. Voor hem zou het Commandement, de voormalige bisschopswoning van Masius, als paleis ingericht worden. Hij werd koel ontvangen en keerde eerst naar Antwerpen terug, reisde toen naar Parijs om zijn eed af te leggen. Vicaris van Alphen, pas terug uit ballingschap en in Mechelen verblijvend, en president van Gils organiseerden het verzet en weigerden de jurisdictie van de bisschop als wettig te erkennen, waarvoor zij beiden met gevangenschap gestraft werden, onderscheidenlijk in Parijs en Dijon, vanwaar zij eerst in 1814 terugkeerden.

Op 8 december 1810 ondertekende Napoleon in de Tuilerieën het decreet waarbij volgens artikel 1 'l'ancienne cathédrale de Bois le duc est rendue à sa première destination' en tevens de Kruisbroederskerk in katholieke handen zou blijven, terwijl

volgens artikel 2 de Sint Geertruikerk ten dienste zou komen aan de hervormden en de Sint Annakapel hervormd zou blijven. Alle andere katholieke kerken van Den Bosch, namelijk de schuilkerken, moesten verkocht worden en de baten daaruit ten goede komen aan de voortbestaande katholieke en hervormde kerken en vooral aan de bouw van een consistoriezaal bij de Sint Geertrui. Van de vijf katholieke pastorieën zouden er twee voor de twee katholieke parochiën, twee voor de hervormde gemeenten beschikbaar worden, de vijfde aan de fabriek van de kathedraal toebedeeld worden. Dit decreet bereikte via de prefect van het Département des Bouches du Rhin (13 december) de burgemeester van Den Bosch (17 december). De Ministre des Cultes droeg de prefect op, erop toe te zien, dat orgel, preekstoel en doopvont en andere voorwerpen die als vast tot het gebouw behorend beschouwd kunnen worden, daar ook zouden blijven, maar dat tribunes, banken, lezenaars en cultusvoorwerpen aan de hervormden zouden worden overgedragen. De inventaris der te sluiten kerken moest, voorzover nodig, ter beschikking komen van de Kruisbroederskerk en de kathedraal.[48] De Maire voerde zijn opdrachten uit door op 19 januari 1811 aan deken-plebaan Hoogaerts te berichten, dat alle meubilair uit de te sluiten kerken over de Sint Jan en de Kruiskerk verdeeld moest worden en dat de hervormden binnen acht dagen de kathedraal verlaten dienden te hebben. De sleutels moesten uiterlijk 28 januari aan de Maire ter hand gesteld worden.[49]

Op 15 januari 1811 werd de beëdigde bisschop met militair eerbetoon in Den Bosch ontvangen, de clerus was daarbij op bevel aanwezig maar gaf te weten hem niet te zullen erkennen. Alleen deken-plebaan Hoogaerts en pastoor Stassen van de Kruiskerk (Sint Cathrien) waren bereid hem te gehoorzamen. Op 24 mei 1811 heeft de plebaan de Sint Jan gereconcilieerd in aanwezigheid van bisschop Van Camp, die daarna de Mis opdroeg, nogal heimelijk, de deuren waren gesloten. In een brief van 23 juni 1811 schreef de Bosschenaar A. van Miert aan zijn zoon: ‘Op H. Drijvuldigheidsdag [octaaf van Pinksteren] is de eerste Mis in muziek met 3 heeren in de Sint Janskerk gedaan, maar naderhand nog geen dienst meer. Wij moeten nu alles afwachten, wat God geven sal’.[50]

In de tot kathedraal verheven Sint Jan celebreerde inderdaad op 9 juni plebaan-deken Hoogaerts de Mis, met Te Deum, ter gelegenheid van de geboorte van de keizerlijke prins, en opnieuw op 15 augustus ter gelegenheid van 's keizers verjaardag. Op 10 november droeg monseigneur Van Camp in het openbaar zijn eerste plechtige Mis op in zijn kathedraal en van toen af was de kerk voor de openbare katholieke eredienst in gebruik, aanvankelijk onder grote toeloop van nieuwsgierigen, later onder veel geringere belangstelling, maar altijd toch nog van een kwart der gelovigen. Alleen door de oude schuilkerken te sluiten, kon men hen dwingen de Sint Jan te bezoeken. De burgemeester werkte daaraan mee in nauwe betrekking tot de nogal eenzaam in zijn nauwelijks gemeubileerde paleis wonende bisschop, door bij de pastoors erop aan te dringen snel de inventaris van hun te liquideren kerkgebouwen op te maken in het belang van de eredienst, welke ‘met zooveel grooter luister en praal in de oude kathedraal, het meesterstuk van piëteit, thans gereconcilieerd, zal worden gevierd’.[51]

Na veel strubbelingen kwam tegen het einde van 1811 de inventarisatie van de inboedel der schuilkerken in de Postelstraat, Gastelstraat en Vughterstraat tot stand, pas een jaar later volgde die van de Sint Jacob.[52] De kerk van deken Hoogaerts, Achter

de Tolbrug, bleef als oratorium geopend. Enige gewijde vaten, paramenten, beelden, altaren en schilderijen werden naar de Sint Jan overgebracht, zodat een begin gemaakt kon worden met het herinrichten van deze kerk voor de katholieke eredienst, maar Van Camp klaagde bij de prefect (31 maart 1812), dat lang niet alles daar was terechtgekomen en dat veel op ongecontroleerde manier en verspreid bij particulieren ondergebracht was. Middelen voor reparatie van de kerk waren er niet, omdat de protestanten nog steeds het beheer over de goederen en bezittingen der kerken voerden. Een kathedraal kapittel kwam wegens gebrek aan belangstelling niet tot stand, voor een volledige kerkeraad waren ook al geen gegadigden te vinden: de ‘commission pour l'administration des fabriques des églises de la ville de Bois le Duc’ bleef een provisorisch romp-college.

Op 11 november 1813 klaagde de ‘évêque-nommé’ bij de prefect over wanordelijkheden in de kerk, de aanwezigheid van honden en lawaai van rondwandelende bezoekers tijdens de dienst. Kortom, Napoleons gebaar werd gehonoreerd met een fiasco.

Van Camp verdween op 15 december 1813 voorgoed uit de stad. Willem 1 had hem later nog wel opnieuw een bisschopszetel toegedacht in Den Bosch, maar dit pogen bleef vruchteloos en Van Camp leefde met een rijkspensioen van *f* 1500, - 's jaars in vergetelheid verder.[53]

Na 1813

Toen het Franse garnizoen de aftocht uit Den Bosch geblazen had en het Pruisische leger de stad binnengetrokken was, beklom op 28 januari 1814 een Luthers predikant de preekstoel van Sint Jan om voor de militairen in een dienst voor te gaan, hetgeen voor de Bossche katholieken minder onverdraaglijk was dan het gebruik der kerk door

een niet vanuit Rome erkend bisschop. De volgende jaren was de bestemming van het gebouw onzeker; vicaris van Alphen wilde het, als al te groot en onbruikbaar, wel prijsgeven aan de hervormden, maar dezen waren inmiddels reeds gewend geraakt aan de kleine Sint Geertruikerk, die veel goedkoper in onderhoud was.[54] In een brief van 26 februari 1814 schreef de al eerder genoemde A. van Miert aan zijn zoon: 'Alle priesters doen morgen Dienst in St. Janskerk door order van de Vicarius'.[55]

Maar pas na eindeloze onenigheden tussen de Nederlands hervormde en Rooms katholieke commissies is, bij Koninklijk Besluit van 11 december 1816, de Sint Jan met tweederde van haar goederen definitief aan de katholieken toegewezen, die nu hun bezit als wettig en 'niet uit kracht van het Besluit van Napoleon' konden aanvaarden.[56] Wel moesten zij daarvoor een som van *f* 60.000, - in 's Rijks kas storten en een derde der fabrieksgoederen aan de hervormden uitkeren, hetgeen hun wijs en rechtvaardig voorkwam, aldus vicaris van Alphen in een brief van 9 september 1823 aan de gouverneur van Noord-Brabant.[57]

Op rijkskosten werd nu een nieuwe Hervormde kerk gebouwd (die aan de Kerkstraat, naar ontwerp van J. de Greef, 1820-1821), de katholieken kregen voor het forse bedrag weer compensatie door een rijksuitkering aan de Bossche geestelijkheid van ruim *f* 55.000, - over de jaren 1815-1817.[58]

Toch hebben de katholieken nog jaren met een zekere aarzeling, met ruimtevrees als het ware, om de Sint Janskerk heengelopen als om een groot karkas zonder de intimiteit en het comfort van de schuilkerken. De tijdelijke leden van de fabrieksraad der Sint Janskerk zagen bovendien, zoals zij in hun brief van maart 1824 aan de koning kloegen, erg op tegen de grote kosten van herstel en onderhoud, terwijl de inkomsten van de kerk zo gering waren. De inkomsten uit de bediening van doop, huwelijk en uitvaart bleven aan de parochiekerk Sint Pieter voorbehouden; de geestelijken werden niet door het rijk bezoldigd. Er was slechts *f* 6000, - aanwezig en het onderhoud van de Sint Jan was verder onuitvoerbaar, precies zoals Napoleons decreet van 15 mei 1810 en het Koninklijk Besluit van 1 augustus 1823 inzake de kerkfabrieken onuitvoerbaar waren, omdat de onderhoudsplicht, daarin voorgeschreven, door geldgebrek onmogelijk was.[59] Bij dat besluit van 1823 werd de provisionele commissie tot administratie der inkomsten en revenuen der St. Janskerk vervangen door een fabriekraad; de rentmeester van de oude commissie moest zijn boekhouding overdragen aan het nieuwe bestuur. Sinds 1817 tot dan toe had de thesaurier-rentmeester der commissie, H.N. van Geffen, zich als nog steeds in functie zijnde beschouwd en die overdracht geweigerd, ondanks een dagvaarding in 1822 namens de commissie waarnemende de belangen der Roomsch-Katholieken te 's-Hertogenbosch. Bij al die conflicten en onzekerheden kreeg de Sint Janskerk voorlopig slechts de rang van rectoraatskerk die ondergeschikt was aan de bedienaar van de verenigd gebleven parochie van Sint Pieter en Sint Jan, gevestigd achter de Tolbrug. De plebaan daarvan, deken Hoogaerts, overleed in 1840, en na de dood van deze geestelijke, die met de onwettige bisschop Van Camp had samengewerkt en daarom als een blok aan het been gevoeld werd, kon men eindelijk tot een herverdeling van het parochiële territorium overgaan. Op 21 september 1840 werden Sint Pieter en Sint Jan tot twee parochiën gescheiden. Petrus Henricus van Liempt, vanaf 1818 kapelaan en vanaf 1829 rector van Sint Jan, werd nu pastoor van de afzonderlijke

Sint Jansparochie met de titel van plebaan. Tevens werd hij deken der stad. De kerk beschikte over drie kapellanieën, opgericht achtereenvolgens in 1814, 1817 en 1844.

De Sint Jan ging aldus een belangrijker plaats innemen in een kerkelijke hiërarchie die overigens onveranderd bleef. Een apostolisch vicaris bleef het bisdom 's-Hertogenbosch besturen. De kerkbesturen waren rekenplichtig aan het Departement van Roomsch-Katholieke Eeredienst.

Het concordaat tussen de Heilige Stoel en de Nederlandse regering van 1827 bleef een dode letter, zoals de twee toen geprojecteerde bisdommen, 's-Hertogenbosch en Amsterdam, ofschoon het Rijk sinds dat jaar een gebouw in Den Bosch gereed hield om als bisschoppelijk paleis te dienen: Peperstraat 19. Wel had de apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, H. den Dubbelden, opvolger van Van Alphen in 1831, bisschoppelijke waardigheid, maar dan *in partibus infidelium*. Zijn coadjutor, Johannes Zwijsen, in 1842 gewijd tot bisschop van Gerra *i.p.i.* (weshalve hij zijn in 1853 gebouwde woning te Haaren op het seminarieterrein huize Gerra noemde), volgde hem in 1851 op, terwijl hij al sinds 1847 vice-superior van de Hollandsche Zending was en aldus de hoogste prelaat in het Koninkrijk. Toen in 1848 de nieuwe grondwet het concordaat herriep en de katholieken de vrijheid gaf, hun bestuur naar eigen inzicht te regelen, was de weg naar het herstel der bisschoppelijke hiërarchie vrij. De keuze van de aartsbisschoppelijke zetel en de grenzen van de bisdommen leverden nog veel interne strijd op: Brabant en Zwijsen zagen het liefst een aartsbisdom 's-Hertogenbosch voor heel Zeeland, Brabant en Limburg, maar paus Pius IX was niet vergeten, dat Utrecht de zetel van Sint Willibrord was geweest en na zijn Breve van 4 maart 1853, *Ex qua die*, waarbij de kerkelijke hiërarchie *in Hollandiae ac Brabantiae regiones* hersteld werd, kwam dan het mooie compromis tot stand, dat Zwijsen aartsbisschop van Utrecht, maar tevens apostolisch administrator

van het bisdom 's-Hertogenbosch werd en daar ging resideren, zodat reformatorisch Utrecht geen aanstoot aan een aartsbisschoppelijke residentie behoefde te nemen. Op 26 april 1853 nam Zwijsen bezit van zijn zetel te 's-Hertogenbosch.

De Sint Jan weer kathedraal

Bij pauselijk decreet van 19 mei 1853 vervolgens werd de Sint Janskerk tot kathedraal verheven. Bisschop Zwijsen regelde voorts de kerkelijke bestuursverhoudingen van de Sint Jan: de bisschop zelf was de *parochus principalis cathedralis*, terzijde gestaan door een nog op te richten kapittel, dat met hem de parochiële zorg zou opdragen aan de *vicarius curatus* of plebaan. Van 1856 tot 1861 was Petrus Gerardus Wilmer de plebaan, tevens deken der stad, en in die korte tijd - voordat hij bisschop van Haarlem werd - heeft hij zeer geijverd voor het herstel van de jonge, maar tegelijk zo vervallen kathedraal. Het kerkbestuur moest voor al zijn beslissingen, aanvaarding van schenkingen, uitgaven, ook voor het kerkgebouw en zijn inrichting, de toestemming van de bisschop hebben. Het is goed, hier nog eens te stellen, dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor alle werkzaamheden aan en in het gebouw, de restauratie zowel als de verwijdering van oude en de oprichting van nieuwe kunstwerken, bij de bisschoppelijke ordinarius berustte. Toen Victor de Stuers in *Holland op zijn smalst* de verwijdering van het oxaal aan de kaak stelde en de eigenmachtige beslissing daartoe van de bisschop laakte, onder verwijzing naar de *Acta et decreta Synodi Provinciae Ultrajectensis* van 1865, was hij zich blijkbaar niet voldoende van de grondslag van Zwijsens macht bewust.[60] Het Algemeen Reglement voor de parochiale kerkbesturen in het bisdom 's-Hertogenbosch van 1854 stelt in artikel 20, dat machtiging van de aartsbisschop nodig is voor het verkopen, verruilen, verpanden of op welke wijze ook aan hun bestemming vervreemden van voorwerpen van kunst, en ook voor het oprichten, afbreken of van gedaante veranderen van kerkelijke gebouwen en het doen van buitengewone herstellingen.

Daaraan heeft het kerkbestuur, dat steeds onder voorzitterschap van de deken-plebaan vergaderde, zich onderdanig gehouden. Op 4 juni 1855 ontbond de bisschop het bestaande bestuur om in de nieuwe situatie, ontstaan door de verheffing der kerk tot kathedraal en door zijn ordinariaat, te voorzien met een nieuw bestuur der kathedraal. Onder de nieuwe kerkmeesters bevonden zich J.F. ridder de van der Schueren, H.A. Bijvoet en Mr. P.F. van Cooth, die weldra ook een rol speelden in de commissie voor de uitwendige herstelling der Sint Janskerk.

Op 23 juli 1858 kwam de pauselijke constitutie tot instelling van de kathedrale kapittels, waarop op 11 februari 1859 bij beschikking de instemming van de koning kwam. Het college van de Sint Jan werd gevormd door acht kanunniken met een proost, een veel kleiner gezelschap dus dan het middeleeuwse kapittel en ook met veel geringere taken. Het moest eens in de maand de kleine getijden in de kathedraal zingen en beurtelings moest ieder der kanunniken dan een plechtige canonicale Mis celebreren, waarna men in de consistoriekamer de door de bisschop opgedragen werkzaamheden moest verrichten. Eerste proost werd deken Wilmer. Op 13 januari

1859 werd het kapittel geïnstalleerd, nadat de leden op 8 december 1858 al benoemd waren.

Zwijsen bleef aanvankelijk nog in huize Gerra te Haaren zetelen (kern van het Groot-Seminarie) en betrok pas in 1864 het in gereedheid gebrachte bisschoppelijk paleis aan de Parade, dat wil zeggen, Peperstraat 19, door het rijk aangekocht ter voldoening van het concordaat van 1827.

In 1868 legde hij de aartsbisschoppelijke waardigheid neer om voortaan uitsluitend bisschop van 's-Hertogenbosch te zijn, tot zijn dood in 1877.

Bij pauselijk decreet van 22 juni 1929 werd de Sint Jan tot basiliek verheven ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig jubileum van de terugkeer van het mirakelbeeld van de Zoete Lieve Vrouw.

Sindsdien heet de kerk voluit: kathedrale basiliek van Sint Jan Evangelist. Door toedoen van plebaan J.J.M. van Susante kreeg zij een eigen wapen, tot het voeren waarvan de Koningin op 18 november 1951 de kerk het recht verleende. Vanaf 1853 bloeide een stabiel en rijk kerkelijk leven op, waarin de parochiegrenzen vastlagen, die de gegoede burgerij, weldoeners der kerk en stichters van vele gedenktekenen in de kerk in de vorm van beelden, gebrandschilderd glas en verdere versiering, omvatten. De gehele kerk ademt nog de geest van de toen ontstane devoties, de veranderde voorkeuren in de verering der heiligen, aan wie door de pauselijke canonisaties vele nieuwe werden toegevoegd, met name de martelaren van Gorcum, op 29 juni 1867 heilig verklaard.[61]

In de laatste jaren is een binnenstadsparochie met een gezamenlijk city-pastoraat voor alle kerken (waarvan inmiddels enkele gesloten) en gezamenlijke inkomsten tot stand gekomen waarin de Sint Jan slechts een bescheiden taak, wel met behoud van een eigen plebaan, vervult. Het kerkbestuur staat niet meer onder zijn voorzitterschap, maar kan voortaan door een leek geleid worden.

Het spreekt bijna vanzelf, dat het prestige van het kerkgebouw als cultusplaats ondanks die reductie van taken buitengewoon groot gebleven is.

Afb. 1. 's-Hertogenbosch. Gravure van J.C. Leopold naar tekening van F.B. Werner, ca. 1725. Opname 1974.

Afb. 2. Zegel van het kapittel aan een oorkonde uit 1446 (Oud-Archief Groot-Ziekengasthuis). Opname 1974.

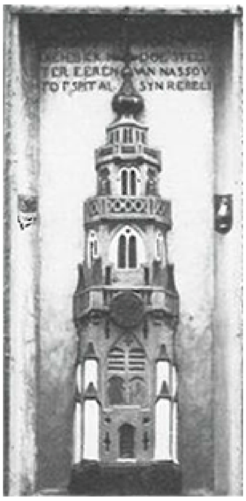

Afb. 3. Toren van de Sint Jan. Gevelsteen in de St. Jacobsstraat 10 te Vlissingen ter herinnering aan het uitsteken van de oranjevlag op de Bossche toren, 14 september 1629, door soldaat Pieter Jansen, in dit huis woonachtig. Opname ca. 1920.

Afb. 4. Beeld van de Zoete Lieve Vrouw. Opname 1983.

Afb. 5. De kerk met de in 1584 verbrande middentoren en met het wapen van het bisdom. Gewassen pentekening, 1720 (Prentenkabinet Prov. Genootsch.). Opname 1974.

Afb. 6. De kerk uit het noorden. Gewassen pentekening door Valentijn Klotz of Joshua de Grave, 12 mei 1672 (Brussel, Kon. Musea). Opname 1974.

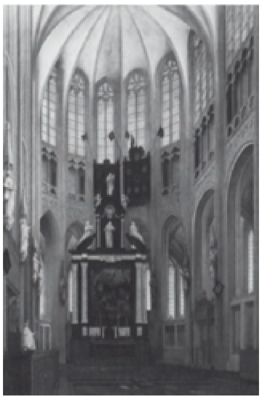

Afb. 7. Koor inwendig. Olieverf op paneel, Pieter Saenredam, 1646 (By courtesy of the National Gallery of Art, Washington D.C.).

Afb. 8. Perspectivische dwarsdoorsnede naar het oosten. Gewassen pentekening door J. Everts, 1777 (Gemeentearchief). Opname 1974.

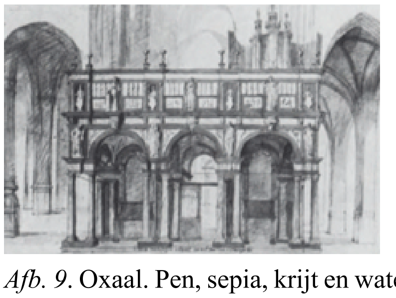

Afb. 9. Oxaal. Pen, sepia, krijt en waterverf, P. Saenredam, 1632 (Londen, British Museum). Opname 1974.

Afb. 10. Markt met op de achtergrond de N.H. kerk en de Sint Jan. Tekening in potlood, vóór 1881, door Maxime Lalanne (Prentenkabinet Prov. Genootsch.). Opname 1974.

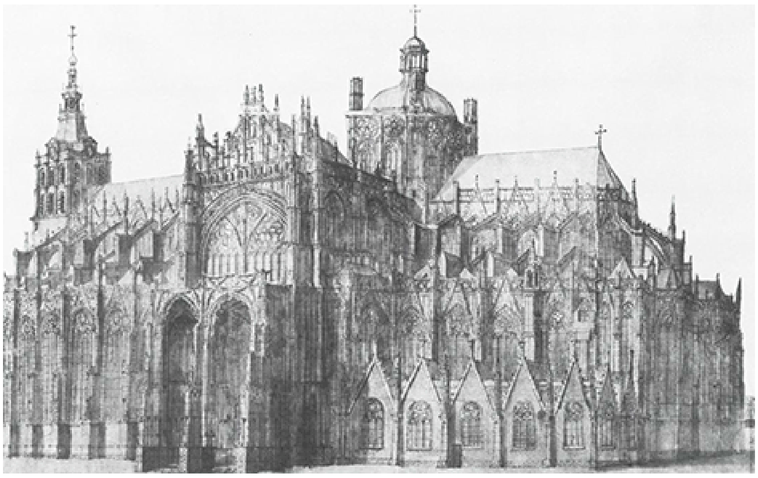

Afb. 11. De kerk uit het zuiden. Tekening in potlood en waterverf door A. Beerstraten, ca. 1660-1665 (Amsterdam, Rijksprentenkabinet). Opname 1974.

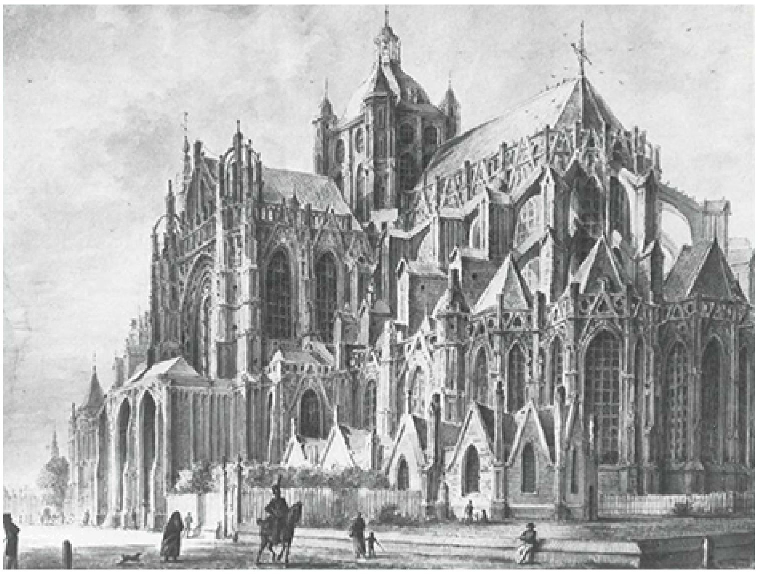

Afb. 12. Kerk uit het zuidoosten. Tekening in zwart krijt, penseel in kleuren, door Johannes Jelgerhuis, 1827 (part. bezit te Sint Michielsgestel). Opname 1973.

Afb. 13. Napoleon wijst de Sint Jan aan de katholieken toe. Detail van het borduursel van een koorkap, 1860.

Afb. 14-15. Portretten van Jan en Lambert Hezenmans. Reliëfs in terra cotta door Jos. Graven, 1865 (Noordbrabants Museum). Opname 1974.

Afb. 16. Interieur met groot orgel. Olieverf op paneel door Johannes Bosboom, 1840 (Jan Cunenmuseum te Oss). Opname 1974.

Afb. 17. Gezicht uit zuid- naar noordtransept. Olieverf op doek door Jan Peeters, 1857 (Noordbrabants Museum). Opname 1974.

Eindnoten:

1 ONB, 190-192, nr. 123, 1222 (april 3 - 1223 april 22).
2 MOSMANS 1917-1918, 152.
3 ONB, 234-235, nr. 159: 1231 (maart 21 - 1232 april 10): het patronaatsrecht van de kerken van Orthen en 's-Hertogenbosch alsook de gehele curtis van de hertog met visvangst en weiden aan de abdij van Berne geschonken.
4 ONB, 417, nr. 327: 1270 november (vóór 21); 418, nr. 328: bekrachtiging van die schenking door bisschop Hendrik III (van Gelre) van Luik.
5 GA, charter nr. 6; Nederlandse vertaling in: VAN DE HULSBEEK, 61-62; H. VAN BAVEL O. Praem., ‘Cantorije en gasthuis’, in: Zingende Kathedraal, 40-41.
6 HEZENMANS 1866, 31; WELVAARTS, 13-19: 1309, Vrijdag na 15 Julij: Testament van Wouter Nenne, waarbij aan verschillende kerken en gestichten in den Bosch en elders schenkingen gedaan worden; MOSMANS 1931, 36.
7 MOSMANS 1931, 35-36; COOPMANS, 9-12.
8 HEZENMANS 1866, 287.

9 HEZENMANS 1866, 33-34. De prebende van de scholasticus werd toen wel opgeheven, maar het recht op het geven van Latijns en ander onderwijs bleef en de cantor van het kapittel is in de rechten van de scholaster getreden. NAUWELAERTS 1974, 30.
10 ONB, 438-440, nr. 348:6 juli 1274. De toenmalige rector van de kerken van Orthen en 's-Hertogenbosch heette Godefridus. Het benoemingsrecht over de Begijnhofpriester lag bij de priorin van Oudergem.
11 MOSMANS 1931, 63 en 71. Over de geschiedenis van de organisatie van het kerkbestuur: VAN DE LAAR 1978, Inleiding.
12 GA, Charter nr. 481, 17 mei 1458; CUPERINUS, 44.
13 HEZENMANS 1876; VAN DIJCK 1973, 20-34.
14 HERMANS 1841, 141-148.
15 W. KNIPPENBERG 1964 en 1965.
16 GOOSSENS 1918; Mirakelen.
17 MOSMANS 1931, 363-373; VAN DIJCK 1973, 109-112.
18 MIRAEUS II, 1356; COPPENS II, 81; SCHUTJES, 219; MOSMANS 1918, 151, en 1931, 325.
19 MIRAEUS I, 451-452 en III, 175-176; VAN OUDENHOVEN, 98-99; SCHUTJES, 220; FRENKEN 1956-1957, 66-67.
20 SCHUTJES, 220.
21 Zie de artikelenbundel *Het Gulden Vlies, 's-Hertogenbosch ten tijde van het 14e Kapittel van het Gulden Vlies, 1481*, uitgave van de Kring 'Vrienden van 's-Hertogenbosch', 's-Hertogenbosch 1981.
22 SCHUTJES, 203; FRENKEN 1962-1963, 61-114, met name p. 110 noot 39.
23 ARA, Archief Raad van State, relatief tot verbaal 24 januari 1633, Brief van Schepenen van 's-Hertogenbosch; zie ook R. VAN DE LAAR in noot 11 hiervoren.
24 COOPMANS, 117-118.
25 VAN SPILBEECK, 357-386; GOOSSENS 1935, 77-94 en 1960-1961, 1-20; HENS 1962-1963, 1-44.
26 FRENKEN 1960-1961, 73-82, en 1962-1963, 61-114.
27 DE GEER 283-325; MOSMANS 1931, 417-426; CUYPERS VAN VELTHOVEN; TROSÉE; J. SCHEERDER, *De beeldenstorm*, Bussum 1974, 65-67; VAN DIJCK, 1973, 306-314.
28 P.TH.J. KUYER, *Rondom en in het gouvernement*, 's-Hertogenbosch 1973, 45-48.
29 BEERMAN 1940, 126.
30 FRENKEN 1936-1937, 15-163, met name p. 125.
31 GA, Inventaris Van Zuylen, nr A 24 f. 97 v., nr A 17 f. 152; zie ook hiervoren noot 11.
32 OPHOVIUS, 37; BOR; zie ook de *Tentoonstellingscatalogus Het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*, Noordbrabants Museum 1979.
33 BOR, 346; MEINDERSMA, 27; MOSMANS 1931, 469.
34 BOR, 222-223.
35 BOR, 346.
36 HEZENMANS 1899, 31; FRENKEN 1936-1937, 100.
37 BEERMAN, 174-177.
38 MEINDERSMA, 27.
39 VAN SASSE VAN YSSELT 1906; VAN DIJCK 1973, 393 en 397.
40 Over de bidplaatsen: SCHUTJES, 291-300.
41 HEZENMANS 1899, 470-471; VAN SASSE VAN YSSELT 1903 en SMITS 1911-1922, 372-373; EBELING 1926, 1-16.
42 KA, Bericht van de municipaliteit aan de Préfet, 17 december 1810.
43 MOSMANS 1931, 492; Extract uit het register der resolutiën van de municipaliteit van den Bosch (Plan van schikking tusschen de onderscheidene kerkgenootschappen dezer stad, over de kerkgebouwen en kosterswooningen der voormaals heerschende kerk binnen dezelve geleegen), z.pl. en z.j. (1799); *Het recht en eigendom der hervormde gemeente, 1800.*
44 NOORDELOOS 1936-1937, 207-302.
45 FRANSSEN 1917-1918, 82-117 en 171-213.
46 FRANSSEN, *l.c.;* MOSMANS 1931, 493-494.
47 FRANSSEN, *l.c., 181.*
48 KA, Afschrift van een brief van de minister aan de prefect, het decreet en een brief van de prefect aan de burgemeester (maire).
49 FRANSSEN, *l.c.;* MUNIER 1962-1963, 45-60 en 181-238, met name p. 56 en 183.
50 Geciteerd in een brochure uitgegeven door Plebaan J.J.M. van Susante ter gelegenheid van de verjaardag der kerkwijding van Sint Jan 17 september 1967.

51 FRANSSEN 1917-1918, 210.
52 EBELING 1928-1929, 302-307.
53 GOOSSENS 1935, 74.
54 MOSMANS 1931, 495.
55 Uit de bron genoemd in noot 50.
56 FRANSSEN 1917-1918, 199.
57 FRANSSEN 1917-1918, 199.
58 MOSMANS 1931, 495.
59 Conceptbrief in Kerkarchief Sint Jan; zie ook MOSMANS 1931, 495-496.
60 DE STUERS, 365-367.
61 Zie L.J. ROGIER, *Katholieke Herleving*, Den Haag, 2de druk, 1956, 203-204.

2. Bouwberichten

Bouwberichten over de kerk tot 1629

De bouwberichten over de Sint Janskerk zijn uiterst schaars en onduidelijk en haar vroegste geschiedenis is geheel onbekend. Men mag aannemen, dat de kerkfabriek van Sint Jan, in 1295 al bestaande, reeds spoedig een zorgvuldige boekhouding is gaan voeren, maar van de fabriekrekeningen zijn geen oudere fragmenten dan laat 15de-eeuwse bewaard gebleven. Hoe die middeleeuwse rekeningen verloren zijn gegaan, is geheel onbekend, maar het is in elk geval onwaarschijnlijk, dat zij meegenomen zouden zijn door bisschop Ophovius na de capitulatie van de stad en dan in Antwerpen of Mechelen terechtgekomen zouden zijn en daar pas later verdwenen. Niets wijst daarop en de bisschop had wel belang bij het in veiligheid brengen van toen actuele kerkbestuurlijke documenten, maar zeker niet van het oud-archief. Bovendien wijst de hele opzet, redactie en terminologie van de protestantse kerkrekeningen van de Sint Jan en de andere Bossche kerken vanaf 1630 erop, dat men het bestaande rekeningenstelsel nog rechtstreeks onder ogen gehad heeft. De middeleeuwse rekeningen zullen dus pas later het slachtoffer van achteloosheid en opruimingslust geworden zijn, zoals tenslotte bij de meeste kerken het geval is geweest.

Gelukkig werpen de daarentegen grotendeels behouden gebleven rekeningen van de Bossche Lieve Vrouwe Broederschap, welke ook de uitgaven en inkomsten voor de verbouwingen en vernieuwingen van haar kapel bevatten, soms zijdelings licht op de voortgang van de bouw van de Sint Jan.

Sinds omstreeks 1340 komen in testamentaire acten legaten voor aan de kerkfabriek, maar de bestemming van de gelden is zo algemeen, dat zij zowel voor het gewone onderhoud als voor nieuwe bouwbedrijvigheid gediend kunnen hebben; de data der acten leveren voor de bouwgeschiedenis niets op tenzij soms de omschrijving van de plaats van hun verlijden, zoals bijvoorbeeld *acta in novo choro*.

De oudste litteraire bronnen in de vorm van kronieken en annalen dagtekenen pas uit de 16de eeuw en leveren slechts onduidelijke, onsamenhangende en tegenstrijdige gegevens op in plaats van een sluitende bouwgeschiedenis. Hieronder volgt een kalendarium van de voornaamste feiten en lotgevallen.

1222 Zoals bij het overzicht van de kerkelijke geschiedenis hiervoren al opgemerkt, wordt de kerk in 1222 voor het eerst vermeld.

1268 Anno 1268 erectum est sacellum Deiparae circa locum ubi nunc est turris ecclesiae cathedralis a parte occidentali. Weliswaar een vroeg jaartal, maar pas rond 1637 meegedeeld, zonder dat bekend is of daarvoor een gefundeerde overlevering aanwezig was.[1] Maar het wordt herhaald: ‘Anno 1268. is gebouwt de Lieve Vrouwen Capelle / die daer in de St. Jans Kerck ghetrocken is / waer van dat de overblijfselen noch ghesien worden aen de noort-zijde van den Tooren’.[2]

Wanneer deze berichten juist zijn, dan is de toren dus in 1268 al aanwezig, waarmee het romaanse karakter van zijn oudste kern niet in tegenspraak is. Hij kan chronologisch het sluitstuk geweest zijn van een romaanse kerk die wellicht al vóór 1222 in wezen was. In de eerste stedebouwkundige ontwikkelingen van de in 1196

genoemde *nova civitas*, waarvan slechts een klein deel kort na 1200 ommuurd wordt, is een ligging van de oudste kerk ter plaatse van de huidige niet vreemd.

1274 Een schepenacte uit 1274 handelt, zoals hiervoren onder de kerkelijke geschiedenis al beschreven, over de besteding van de nalatenschap van *Willelmus de Gandavo*, waaruit acht priesters van de Sint Janskerk een schenking ontvangen. Zij bedienen het hoogaltaar en de altaren van de Maagd Maria, Nicolaas en Elisabeth.

1280 'Inden jaere ons Heeren dusent cc en. lxxx wert den eersten steen geleet van sint Ians kercke en. den eersten grontslach, en. namaels allenxken volmaect'.[3]

Ecclesia ista cathedralis aedificare incepta est anno 1280, et tectum impositum 1312....[4]

'Anno 1280, wiert de eerste steen aen dese Kerck geleydt'. 'Anno 1312, is het dack op dese Kerck geleydt / in voegen dat dit voortreffelijck werck in den tijdt van 32. jaren is voltrocken'.[5]

Op grond van deze berichten wordt vrij algemeen (Hezenmans, Smits, Mosmans, Vermeulen, Ozinga) aangenomen, dat de romaanse kerk op de toren na vanaf 1280 vervangen werd door een vroeggotische kerk, die op haar beurt voor de huidige plaats gemaakt zou hebben. Daarbij bleef, alleen volgens Mosmans, de plattegrond van 1280 de basis. Aan het huidige kerkgebouw, ook in de lage westelijke partijen die het oudste lijken, is niets aanwezig dat met een bouwdatum 1280-1312 verbonden kan worden. Het is mogelijk, dat in de datum 'dusent cc en. lxxx' die Cuperinus rond 1550 gegeven heeft, al sinds het oudste handschrift een c is weggevallen en dat men in feite moet lezen: 'dusent ccc en. lxxx', 1380. Dat is dan de begindatum die Simon Pelgrom opgeeft (zie hierna nog). Daarmee wil niet gezegd zijn, dat er vóór 1380 aan een eerste, oorspronkelijke, romaanse kerk niets verbouwd zou zijn. Zij kan met kapellen en altaren uitgebreid zijn, het laatste is zeker het geval:

1304 eerste vermelding van het H. Kruisaltaar.[6]

1312 eerste vermelding van het H. Geestaltaar, in een transportacte.[7]

1318 In 1318 wordt de Lieve Vrouwe Broederschap gesticht, die toestemming krijgt *legendi, cantandi, et divina celebrandi officia, in choro laterali ecclesiae beati Johannis Evangelistae, dicti oppidi de Buscoducis, ad honorem Dei et gloriosae virginis matris suae noviter constructo*.[8] De Sint Janskerk heeft dus een nieuw gebouwd zijkoor waarin voortaan de nieuwe Broederschap haar diensten mag verrichten. Op grond van het woord *chorus* alleen is het echter geenszins noodzakelijk (zoals de meeste schrijvers menen), aan een koor naast het hoofdkoor der kerk te denken: elke kapel kan *chorus lateralis* heten, ook een nieuwe zijkapel bijvoorbeeld ergens langs het oude romaanse schip der kerk. Alleen Hezenmans situeert haar inderdaad aan de noordzijde van het schip, maar de zuidkant komt even goed in aanmerking.[9]

1320 Van 1320 tot 1341 worden bij het kerkhof (*juxta cymeterium*) en aan de oostkant van de kerk (*in fine ecclesie versus plagam orientalem, versus partem orientalem ecclesie beati Joahannis*) door de kerkfabriek perceelsgewijze huizen aangekocht, die gesloopt worden *ad amplificationem ecclesie*.[10] Deze oostwaartse vergroting van het kerkhof kan wijzen op grote ruimtebehoefte voor het begraven zonder meer, maar ook op een voornemen om de bestaande kerk oostwaarts te vergroten en bijgevolg de noodzaak het kerkhof oostwaarts te verplaatsen.

1366 De stichting van het kapittel van Sint Jan dient als bouwbericht vermeld te worden, omdat in het algemeen in de middeleeuwse kerkelijke bouwbedrijvigheid de kanunniken een grote rol als bouwheren vervullen en in de Nederlanden de collegiale of kapittelkerken naast de enkele kathedralen en de abdij- en kloosterkerken de grote monumenten zijn. Ook in Den Bosch kan van de kapittelstichting een grote bouwimpuls uitgegaan zijn.

1370 Acta in novo choro, heet het van het testament van Christina Daniels van Vladeracken in 1370, maar hiermee kan, zoals in 1318, elke mogelijke nieuwe zijkapel bedoeld zijn.[11]

1380 'In 't Jaer 1380 sijn de fondamenten geleijt vande groote ende voortreffelijcke S. Jans Kerck'.[12] De schrijver van deze woorden, Simon Pelgrom, is de enige die het jaar 1380 als begindatum van de bouw van een nieuwe kerk geeft, waar de anderen het bouwbegin een eeuw vroeger leggen (zie voren bij 1280). Het stijlkarakter van het huidige koor is niet strijdig met een begin rond 1380. Behoefte aan een grotere kerk zal rond die tijd zeker gevoeld kunnen zijn, wanneer men bedenkt, dat de stad rond 1318 een 6.000 inwoners had, maar rond 1375 al ongeveer 13.000 inwoners.[13]

1381 In de zomer van 1381 verricht een tot dan veronachtzaamd Mariabeeld zijn eerste mirakelen. Ook dit is een bouwbericht, omdat de toeloop van pelgrims en hun offergaven niet zonder gevolgen zijn voor de ruimtebehoeften, de inkomstenbronnen en de uitgaven van de kerkfabriek.

1390 In 1390, 1394, 1399 en 1401 worden erven aangekocht ten oosten van het kerkhof, mogelijk om begraafplaats te winnen achter een zich oostwaarts uitbreidend nieuw koor, althans de straalkapellen daarvan.[14]

1400 In 1399 wordt de stadscomme van het stadhuis naar de Sint Jan overgebracht en in 1400-1401 met vier haken verankerd in een muur der kerk, vermoedelijk in de Lieve Vrouwekapel. De kerk werd aldus, zoals ook in andere steden wel gebruikelijk, de bewaarplaats van de kist, charters, privileges, keuren en zegels der stad. In 1733 kwamen de documenten in het stadhuis te berusten, maar de comme zelf, een ijzeren kist, bleef nog een tijd, mogelijk tot in het begin van de 19de eeuw, in de kerk staan.[15]

1405-1406 'Ghescenckt meester Willem van Kessel bij een deel van den ghesellen doen hi ons toeseide, dat hi ons coer wijer maken soude dan sunterclaes coer alsoe dat ons ter mate ruijm ghenoech sijn soude, XVI pl.'.[16] Of deze toezegging aan de Lieve Vrouwe Broederschap, in welker rekeningen deze post is opgenomen, gestand gedaan is, is te betwijfelen, maar wel leert deze tekst, dat het St. Nicolaaskoor, de gehele buitenste zuidelijke zijbeuk van het huidige koor in beslag nemende, reeds bestond en dat de Broederschap

gebruik maakte van de diensten van de meester die de kerkbouw leidde, zoals zij al meer dan twaalf jaar eerder gedaan had jegens dezelfde Willem van Kessel (zie hierna, bij de bouwberichten over de Lieve Vrouwe Broederschapskapel afzonderlijk).

1410 ‘Int iaer ons Heeren dusent cccc en. x dede den donder veel scade aen sint Ians kerck en. in andere kercken’.[17]

1415 Bij testament van 1415 kiest Nella, dochter van wijlen Johannes de Woesic, haar grafplaats in *novo choro dicte ecclesie sancti Johannis*.[18]

1418 Bij testament van 1418 sticht plebaan Ghiselbertus van Bakel het St. Bartholomeusaltaar in *novo choro versus meridiem*.[19] Dit altaar stond in de meest zuidwestelijke straalkapel.

1419 De kerk was dus in het bezit van een aantal nieuwe bouwpartijen, wellicht al van een deel van een nieuw hoogkoor met omgang en straalkapellen, toen de stad door een grote brand getroffen werd. Maar werd ook het kerkgebouw getroffen? Over de omvang van de schade zijn de berichten, alle van later datum en niet van ooggetuigen, onderling uiterst tegenstrijdig:

‘Int iaer ons Heeren dusent cccc en. xix, int beghin van die Meye, was een alsoo grooten brant, dat die Hintemer straet gans afbranden mit sint Ians kercke, en deze brant ginck eerst op int huys inden Valck’.[20]

‘Den eersten ende grootste brandt is gheweest in het Jaer 1419. den 28 Junij. Den tweeden in 't Jaer 1463. den 17 Junij op den Heusdensche kermis. Den eersten brant is begonnen inde Verwer-straet bij den koperen ketel, waer door 't Stadthuijs met alle de Schriften verbrant is. Den anderen brant begon bij den Valck inde Hintemerstraet, daer het dack en veel cieraetsel van S. Jans kerk mede verbranden’.[21] In dit bericht dateert Pelgrom dus de brand, welke de Sint Jan trof en die Cuperinus in 1419 laat plaats vinden, eerst in 1463.

Incendium quod (...) initiatum erat (...) in falcone, quando ipsum divi Joannis templum in cineres redactum videretur.[22] De Sint Janstempel, aldus hier Molius, schijnt (*videretur*) tot as herleid te zijn. ‘Anno 1419. op Meij avont comende op den Sondach was hier eenen grooten brant / ontstont in de Hintemerstraet in den Valck. Ende daechs daeraen zijnde Maendagh verhief hem de brant op nieuws ende branden af de geheele Hintemerstraet, het dack van de S. Ians Kerck, de Spuit, het groot Bagijn-Hof...’.[23]

Annus hic 1419 et civitati et conventui fatalis fuit. 29ª enim Aprilis, quae dies Dominica Divo Petro Ord. Praed. Protomartyri sacra erat, incendium exortum in vico Hinthamensi ad intersignum Falconis, prope S. Antonii sacellum, in cineres et favillas redegit vicum Hinthamensium, magnum Begginagium, magnum xenodochium, tectum collegiatae S. Joannis, domum S. Spiritus seu mensam pauperum necnon aedificia circa forum omnia (...).[24] Dit late bericht geeft weer een andere dag in 1419 dan Cuperinus en Van Oudenhoven, maar heeft met Pelgrom en Van Oudenhoven gemeen, dat alleen het dak der kerk verbrandde. Dat er ooit grote brandschade veroorzaakt is aan de kerk, wordt in elk geval getuigd door een brief van het kapittel uit 1461, waarin gezegd wordt, dat de fabriekmeesters na zeer ernstige brand de nieuwe kerk begonnen te herbouwen: *causante postmodum gravissima et casuale ignis incendio, ecclesia ipsa cum magna ejusdem oppidi parte combusta fuisset, magistri et provisores fabrice ipsius pro sane inceperant novam ecclesiam opere valde sumptuose reedificare*.[25]

Op grond van al deze berichten nemen Hezenmans en Smits aan, dat de schade zeer groot was en men met de bouw volledig opnieuw moest beginnen.[26] Daarentegen veronderstellen Hermans, Schutjes en Mosmans, dat de schade zich hoofdzakelijk beperkte tot het dak, de gewelven en delen van de inventaris met name enkele altaren.[27] Vermeulen voert als 'stellig betrouwbaar' getuigenis aan dat van Zylius, die zegt, 'dat, toen in 1419 in de Hinthamerstraat een zeer hevige brand (*vehementissimus ignis*) uitbrak, ook deze kerk, toen niet bijzonder mooi (*modici tum splendoris*), door het vuur werd aangetast en niet kon beschermd worden. En hij vervolgt: 'Aldus is het godshuis in vlammen opgegaan (*conflagravit*), door een zeer gewenste ramp, opdat het weldra schoner zou herrijzen, en het heeft de lelijkheid van zijn ouderdom afgelegd, opdat het vervolgens in groter luister zou voortbestaan, als goud gelouterd door het vuur. En tot *deze tweede opbouw* van de opnieuw verrijzende kerk heeft de Moeder Gods uit de voor haar bestemde gaven een rijke schat geschonken. Daaruit vloeit de dwaling voort van velen, die eenvoudig verzekeren, dat de tempel uit de schatten der kapel is ontstaan, terwijl ze volstrekt geen onderscheid maken tussen de tijd van de eerste bouw en vervolgens van de herbouw'.[28] Maar omdat zowel vóór als onmiddellijk na 1419 herhaaldelijk een *novus chorus* genoemd wordt, moet men toch veeleer aannemen, dat de bouw van een nieuw koor geen hinder ondervonden heeft van de stadsbrand. Mogelijk is ook nog, dat het nog zonder daken was, en dat de brand alleen de oude, romaanse kerk of slechts de kap daarvan of alleen de toren (die zo veel brandsporen uit verschillende tijden vertoont) raakte. Het nieuwe werk stond ten oosten van de oude kerk en was daarmee waarschijnlijk nog niet rechtstreeks verbonden.

1420 Het testament van Arnoldus Monic wordt verleden *in ecclesia sancti Johannis in novo choro*.[29] Van tussen 1418 en 1427 dagtekent een lijst van zevenendertig altaren.[30]

± *1427* Kanunnik Arnoldus Bock legateert 100

oude gouden kronen *ad novas formas seu sedes in choro*.[31] Het hoogkoor blijkt hierdoor met nieuwe koorbanken uitgerust te worden of te zijn.

1440 Testamentaire acten worden gepasseerd *in ambitu majoris chori, in ambitu novi chori*.[32] Mogelijk moet dat *novus* steeds zo benadrukt worden, omdat tegelijkertijd nog het oude, romaanse koor overeind staat. In 1448 nogmaals: *in ambitu novi chori*.

1445 Uit 1445 dagtekent een dotatie van het St. Eligiusaltaar *de novo construendo et fundando*.[33] Het zou dus verplaatst en heropgericht worden; tot 1629 bevond het zich in de tweede oostelijke travee van de binnenste noordelijke schipzijbeuk. *1448* In 1448-1449 schenkt Philips de Goede, hertog van Bourgondië, een bedrag voor een gebrandschilderd glas: 'Aux marugliers et gouverneurs de la fabrique et ouvraiges de l'église de Nostre Dame de Bois le Duc, pour estre convertye et employée à faire une verrière en la dicte église en la forme et manière que M.S. [Mon Seigneur] leur a devisée. VI[xx] de XL gros.[34]

1450-1451 'Item hebben sij ontvangen van den Rentmeester Goessen Heijme van ons genedichs heeren wegen hondert saluyten om dat grote gelas in der kerken mede te doen maken, daer af hebben sij Jan van Lent den gelaesmaker betaelt omtrent LXIX rijnsgulden'.[35] Dit glas van Philips de Goede bevond zich in het grote venster van de noordelijke transeptgevel, die dus in deze jaren goeddeels voltooid geweest moet zijn.

1452 De altaren van de heilige Vier Gekroonden, Mattheus en Remigius worden geplaatst.[36] Zowel het in 1445 genoemde St. Eligiusaltaar als deze drie altaren bevonden zich in de oostelijke traveeën van de schipzijbeuken, die dus in deze tijd vrijwel voltooid geweest moeten zijn (zie de altarenplattegrond, afb. 350).

1459 Er is grote behoefte aan geldmiddelen om de bouw der kerk te kunnen voortzetten: goudsmid Johannes Vijnninck doet bij testament daartoe een schenking *ut autem dicta fabrica, quae in constructione dictae ecclesiae ac provisione necessariorum in eadem plurimum gravatur, adeo ut absque Christi fidelium suffragiis perfici ac subsistere non possit*.[37]

1461 Testament van Elisabeth Jansse Osman in 1461 verleden *in opere novo versus aquilonem*.[38] Dit nieuwe werk naar het noorden kan zowel het noordtransept als de oostelijke traveeën van de noordelijke schipzijbeuken betreffen, misschien de westelijke lichtbeukswand van het noordtransept.

1462 Bij testament van 1462 doet Barbara Hermansdochter een schenking *ac considerans diversia grandia onera et expensos quae et quos venerabilis fabrica et Rectores ejusdem praescriptae ecclesiae... in constructione... et alias continue subire habet*.[39]

Zoals in het testament van 1459 dus wordt hier een formule gebezigd omtrent de kostbaarheid en de omvang van de bouwonderneming.

1463 Op 13 juni 1463 woedde een rampzalige stadsbrand, ontstaan in het huis De Ketel in de Verwerstraat. Het raadhuis met schrijfkamer en alle protocollen verbrandde; meer dan vierduizend huizen werden verwoest.[40] Simon Pelgrom, die in zijn kroniek de branden van 1419 en 1463 in één adem noemt, schrijft aan de laatste de vernieling van het dak en 'veel cieraetsel' van de Sint Jan toe, maar hij staat hierin alleen en heeft de gevolgen van beide gebeurtenissen blijkbaar verward. Petrus van Os meldt in zijn rond 1483 begonnen kroniek op het jaar 1463 bij het bericht over de stadsbrand niets betreffende de Sint Jan, maar op 13 januari 1469 wel een

briefwisseling en onderhandelingen 'tusschen den capittel deser stat ende den suppoisten desselfs ter eenre ende die stat ende haren ingeseten ter andre zyden aengaenden den saken vanden brant die geweest is binnen dese stad int Jare lxiii lestleden'.[41] Het kapittel wordt verplicht tot het voortaan bezigen van 'harden dacks' en 'leydack'. Men mag aannemen, dat de kerk al lang, van het begin af, harde daken placht te krijgen en dat het hier gaat om andere bezittingen van het kapittel, om huizen, die overeenkomstig het gebod van het stadsbestuur binnen tien jaar na 1463 geen daken van riet of stro meer mogen hebben, doch met lei of pannen gedekt moeten zijn.

Door de grote brand van 1463 liep het inwonertal van Den Bosch ernstig terug: in 1464 werden 2335 haarden geteld (tegenover 2883 in 1437), maar de telling van 1480, toen er 2930 haarden waren, laat zien, dat de stad haar bloei hernomen had. In 1496 waren er 3456 haardsteden, in 1526 liefst 4211, hetgeen gelijk staat met ongeveer 20.000 inwoners.[42] Voor de voortgang van het werk aan de Sint Jan is deze uitgroei natuurlijk van de grootste betekenis geweest.

1469 Op 16 april 1469 gaf Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, verlof, 'alzoo bij de geheele vertimmering van de kerk, welke dreigde in te vallen, vele altaren afgebroken waren, die te vertimmeren en andere te stichten'.[43] De kerk die dreigde in te vallen, zal de romaanse kerk geweest zijn, wellicht nog bouwvalliger door brandschade in 1419 opgelopen. Mogelijk was een groot deel, met name het koor, reeds gesloopt om plaats te maken voor de nieuwe gotische bouwpartijen waaraan vanaf omstreeks 1440 zo hard gewerkt was (oostelijke traveeën van de schipzijbeuken, noordtransept).

1478 In 1478 volgt de bestelling van een grote partij gehouwen steen voor luchtbogen, luchtboogstoelen en gewelfribben, bij Jan Quaywante te Antwerpen (volledige tekst, zie hierna p. 42).[44] Alleen al uit de grote aantallen blijkt, dat het om het schip gaat, en wel om de noordzijde zoals uit een document van 1502 blijkt. 'Meester van den

werck' is vanaf 1478 of mogelijk al iets eerder Alart du Hamel (zie hierna, p. 39).

1485 Op 23 april 1485 geeft Johannes van Horne, bisschop van Luik, aan de kerkfabriek toestemming de oude bouwdelen van de kerk te slopen en haar groter te herbouwen, en aan de proosten van de Lieve Vrouwe Broederschap om een nieuwe kapel te bouwen: *Ut edificia antiqua pretacte ecclesie sancti Johannis ac chori gloriose beateque Marie virginis majori choro sepetacte ecclesie annexi, que vetustate redacta existunt, in parte vel in toto, prout opus erit, ampliari dirui et de novo reedificare per artifices aptos et ydoneos, reformataque per Suffraganeum nostrum, prout expediet, benedici et consecrari ac altaria inibi situata a locis in quibus nunc existunt, ad alia loca convenientiora transferri atque corpora Christifidelium inibi sepultorum, exhumari et aliis in locis cymeterii pretacte ecclesie consecratis transduci et inhumari. -Insuper et vos, magistri fabrice pretacte, sepedictam ecclesiam dirui, reformari, ampliari et augmentari, ac turrim novam in longitudine, latitudine et altitudine decentibus construi et edificari facere possitis (...).*[45]

Altaren mogen verplaatst worden, lijken opgegraven en elders op het kerkhof opnieuw bijgezet. De bisschop geeft ook toestemming 'een nieuwe toren in gepaste lengte, breedte en hoogte te bouwen en op te richten'. De vraag is, welke toren hiermee bedoeld kan zijn. De toestemming van de bisschop van Luik wil nog niet zeggen, dat er ook daadwerkelijk een nieuwe toren gebouwd is of dat men in Den Bosch al plannen voor een nieuwe torenbouw ontwikkeld had.

1493 Op 24 maart 1493 zendt hertog Maximiliaan van Bourgondië, Rooms Koning, die in 1481 het Kapittel van het Gulden Vlies in de Sint Jan had voorgezeten, aan de kerkmeesters een brief om hen tegen schuldeisers te beschermen, 'om die renten der voorz. kercke met recht te vervolgen, en oick te coopen ende besorgen: calck, steen, hout, yser ende andere waeren, die sy behoeven moghen, sonder dat sy uyt saecken der voirsz. renten gearresteert oft gecommerd moghen worden'. Zij hadden hem daarom gevraagd, te kennen gevende 'dat dagelics ter eeren Godts de selve kercke zeer costelick betymmert wordt ende met schoonen ende diversen ornamenten verchiert'.[46]

1497 'In dit iaere werdt den grontslach geleet mitten fundament vandie nieuwe wtlaten van sint Ians kercke, te weten, van sinte Achten outaer tot die vunte toe en. oock in die noortsyde', aldus Cuperinus op het jaar 1497.[47] Hiermee zijn op de eerste plaats de zuidelijke zijbeuken van het schip bedoeld; in de buitenste daarvan stond vóór 1629 het St. Agatha-altaar (vierde travee vanaf het oosten) en staat thans nog de doopvont. Wat de noordelijke zijbeuken betreft, zou men verwachten, dat zij reeds eerder gefundeerd zijn, gezien de bestelling van 1478 en de bouwvergunning van 1485.

1498 'In den yersten gecoft 18 groter blauwer steenen tegen den kerkmeesteren van St. Jans die gevallen zyn vanalden pylerssen vutter kerken affgebroken, ende verbruct syn aent verlaet opt Hynthamereynde achter Jan Bloeymans, tstuk 27 stuvers myn 6 stuvers, in den hoop makende 24 Rijns. gul.'.[48] Nog niet de gehele oude kerk wordt dan afgebroken, zoals uit een stedelijke aankondiging in 1505 blijkt.

1501 Betaling door meester Jan Heyns aan Jan Bijnet in Antwerpen voor te leveren steen.[49]

1502 In 1502 wordt een overeenkomst gesloten tussen kerkmeesters en meester Jan Heyns enerzijds en Lodewijk van Boghem te Brussel anderzijds voor de levering

van gehouwen steen voor honderd voet pijlers naar het voorbeeld van die ‘staende in der seelver kerkee in den hulaet ande norde zijee’.[50] Hieruit blijkt, dat de noordelijke zijbeuken van het schip er reeds stonden; de bestelling betreft derhalve materiaal voor de zuidelijke zijbeuken, waarvoor vanaf 1497 reeds de fundamenten gelegd waren.

1504 In 1504 sluiten de kerkmeesters een contract met meester Willem, orgelmaker, voor een orgel ‘tot synt Jans staende after aen den thoren’.[51]

Daaruit mag afgeleid worden, dat men op dat ogenblik reeds van plan was de oude westtoren te handhaven. Op dat ogenblik stond ook het oude (romaanse) schip nog geheel of gedeeltelijk overeind: de nieuwe zijbeuken flankeerden het in afwachting van de slotfase van de afbraak:

1505 Op zondag Quinquagesima 1505 wordt op de pui van het raadhuis en op het oxaal in de Sint Jan een waarschuwing voorgelezen aan de burgerij om tijdens het afbreken van de oude kerk de nodige voorzichtigheid in acht te nemen. ‘Want die meesters der fabrique van onser lieve vroue ende St Janskercke in shertoogenbosch in meijninge zijn, binnen corten tijden die aude kercke af te breken ende neder te leggen om een andere van stonden aen te maeken, bij hulpe van onsen heeren got, ende der goeden luyden, die daertoe haer almoissen gunste ende gyfte gegeven hebben ende noch geven sullen daegelickx, daer inne gescaepen is, te gescyeden perykle van lijfvelic questsure ofte anderen perykelen, hoe ende in wat maniere die gescyeden ende gebueren muchten’.[52]

1506 ‘... soo seggen die kerckmeesters voirt dat die lodze hen nu ter tijt te cleijn valt mitsdyen sij hier nernstelich werken ende oick buijten doen wercken’.[53]

1513 Op 4 october 1513 tekent Damiaen Hediart een kwitantie voor het voorschot dat hij ontvangen heeft voor de levering van anderhalve ‘zeije steens Avennis’ in 1514.[54]

1516 Bij testament van 5 januari van dat jaar

legateert meester Jan Heyns aan de kerkfabriek ‘drie blaeu pilaren lighende opten kerckhoff ende die basamenten van wittensteen, liggende opten selven kerckhoff aende muere tegen vrouwe Bacx huijss over’.[55]

In 1516-1517 volgen betalingen van de kerkfabriek aan Jan van Poppel en zijn knecht voor timmerwerk, aankoop van hout, betalingen aan een leidekker, ‘holtsnyders’, timmerluiden, ‘holtsegers’, een loodgieter.[56] Waarschijnlijk betreft het de overkapping en bedaking van het schip.

1517 Een aantekening van de fabriekmeesters uit 1517 luidt: *Item petitio Dedicationis Templi iv gl. x st.*[57] Gaat het om een aanvrage tot wijding van een nieuw gedeelte der kerk?

1522 Op 8 juli 1522 machtigt Everard van der Marck, bisschop van Luik, zijn wijbisschop Franciscus Collet, om in de Sint Jan negentien nieuwe altaren te wijden. Op 8 augustus ontvangt deze vergoeding voor de wijding van achttien altaren.[58] Het schip met zijn zijbeuken is dus nagenoeg voltooid, althans geschikt voor de eredienst.

1523 ‘In dit iaer, den xiiij^{sten} dach inden Meert, heeft men eerst wert bestaen op te winden dat houtwerck totten nieuwen thoren voor dat hooch choore, om daer mede den thoren te maecken, en. een geheel iaer lanck, om dat hout te bereiden, opten kerckhoff lagch’.[59] De stenen lantaarn, als onderbouw van deze houten bekroning, was dan reeds voltooid. De bouw van de houtconstructie geschiedde onder leiding van de timmerman Jan van Poppel.

Tussen de jaren 1523 en 1534 moet kardinaal Willem van Enckenvoirt (1464-1534, door paus Adrianus VI *in extremis*, 1523, tot kardinaal verheven) het gebrandschilderd glas in de zuidgevel van het transept gesticht hebben.[60] Wellicht dus werd pas in deze tijd dat gedeelte van het zuidtransept voltooid.

1528 Een groot kruisbeeld op het kerkhof wordt door beeldenstormers verbrijzeld.[61]

1529 ‘In dit iaer, op den eersten dach van Iulio, als den grooten houten thoren, staende op die kerck, volmaect was, soo heeft men sint Ian, wesende van copere gemaect, wegende xiiij^{c} pont, mit twee zeelen, reyckende van dat opperste vanden nieuwen thoren tot midden in die loodse, staende aen dat chorenhuys, gewonden op, binnen een halff huere, omtrent tussen x en xi hueren, ende die yzere spil daer hy in staet, wegende xiij^{c} pont, mit groote cunsten soo doen hangen, hebbende vlogelen omgaende’.[62]

1558 ‘Inden iaere ons Heeren dusent ccccc en. lviij, op den elfsten dach in Ianuario, is geweest alsulcke tempeest van wynt, dat noyt man desgelyckx geleeft en heeft (...) den grooten thoren van sint Ians kercke was in groote sorge der menscen, dat hy ter neder vallen soude, want hy seer wickelde en beefden, mer door die verdinsten vanden heiligen appostel en. patroon is den thoren bliven staen, mer die kercke leet groote schade van andere structuren, die seer verdorven waren mit den swaren wint’.[63]

1559 De Sint Janskerk wordt tot kathedraal van het bisdom 's-Hertogenbosch verheven.

1565 In een loodgietersrekening van 27 juni 1565 wordt ‘dat kleijn nyw torken’ vermeld.[64] Mogelijk is bedoeld de traptoren ten westen van de zuidwestelijke straalkapel, althans de bovenbouw daarvan; Mosmans verstaat er echter het zuidwestelijk traptorentje aan de westgevel onder.

1566 In augustus en opnieuw in october 1566 woedt de beeldenstorm in de Sint Jan. Koorbanken, oxaal en doopvont beschadigd, het orgel in de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap vernield. In 1567-1569 wordt de schade hersteld en als gelegenheid benut om ‘antyxsnijders’ naar nieuwe smaak verscheidene inventarisstukken te doen vervaardigen.

1569 In 1569 worden ‘Betaelt diverse arbeijders, die geholpen hebben den grooten thoren bewaren, doen die peere ontsteken was van den donder’.

‘Betaelt Thomas den Carsmaecker, van eene tonne biers, die die borgers in die logije en ander ambachts gezellen gedroncken hebben, nae dat den thoren gebrant hadde, ende geen gelt begeerden, voor halven arbeit’.[65]

1584 ‘Dit iaer is den schadelycken brant geschiet op sint Iacops dach savonts van elf uren tot twee uren toe, wesende middernacht tusschen den 25^{en} ende 26^{en} Iuly a.^{o} 1584, ende is in soo corten tyt seer afgrysselycken door een groot onweder van blixem ende donder afgebrant de kercke van sint Ians totten steen-wercke toe, met oock beyde die omgangen off ulaenen [ulaeten] vande voors. kercke, ende de cappe vanden clocken toren, met allen het houtwerck, datter in getimmert was, ende daer inne versmolten thien, soo groote en. cleyne, schoone clocken, diemen luyden, ende een groote, schoon clock, daermen mede clepten ende de heel ure op sloege, ende alnoch 19 cleyn clocken, daer den voor-slach vande heel ende half ure op speelden, ende het schoon uer-werck was samen bedorven ende gecroockt uyter een gevallen. Oock isser noch mede verbrant een schoon, heerlyck, verheven orgelen, staende achter inde kercke aenden clock-toorn gemaeckt’.[66]

De brandende toren stortte op het zuidtransept en in de viering, waardoor het oxaal grote schade opliep. Wat met de bovengenoemde ‘omgangen of ulaeten’ bedoeld is, is onduidelijk. De kooromgang noch de schipzijbeuken schijnen beschadigd te zijn, het noordtransept minder ernstig dan het zuidtransept, maar waarschijnlijk zijn deze beide bouwdelen bedoeld. Wel ook heeft de brand, door rechtstreeks over te waaien, over het dak van het schip heen, de westtoren bereikt. Het tegen de

toren staande orgel ging in vlammen op, minstens de gehele torenspits verbrandde, en uit het feit, dat ook het uurwerk, de beiaard en andere klokken getroffen werden en smeltend neerstortten, blijkt, dat de schade zeer omvangrijk was en dat ook de klokkestoelen en balklagen in de westtoren door het vuur beschadigd of vernield werden.

Op 28 juli 1584, drie dagen na de brand, besloot de regering der stad, de kosten van het herstel der kerk te bestrijden door een inzameling onder de ingezetenen te doen houden door schepenen, raadsheren, gildedekenen en blokmeesters, voorts door een aantal accijnzen voor een jaar met de helft te verhogen (de huurwaarde der huizen met 5%). Ook in de volgende jaren blijft de stad middelen aanwenden voor de herstelkosten: in 1591 verzoekt zij de hertog van Parma, de landvoogd, om een deel van de in- en uitgaande rechten daartoe te mogen gebruiken. Op 16 januari 1595 besluit de stad de op 28 augustus 1584 overeengekomen verdubbeling van de lasten ‘vanden cleynen comptoir, voor deen helft tot reparatie van Sint Janskercke’ te continueren. Bovendien benoemde de stad twee toegevoegde kerkmeesters om de drie dienstdoende terzijde te staan in hun buitengewone zorgen. De bemoeienis van de stadsregering met het herstel en onderhoud der kerk was sindsdien blijvend.[67]

Op 25 augustus 1584 vond reeds de aanbesteding van het leiendak op het noordtransept plaats; in october besprak de raad der stad het herstel van de middentoren, waartoe men afbraakmateriaal van elders wilde gebruiken.[68]

1585 Op 10 februari 1585 visiteert een aantal deskundigen de westtoren en spoedig daarna schijnt met het herstel begonnen te zijn: in 1587-1588 werd een uit de kerk van Orthen afkomstige klok, de Salvator, erin opgehangen.[69]

1589 In 1589 is men nog bezig de viering dicht te leggen. Pas later wordt begonnen ‘de vier trappen aen den middelsten toorn te maecken en boven te bekappen’.[70]

1594 Per brief van 10 november 1594 verleent aartshertog Ernest van Oostenrijk vrijdom van elke belasting voor de materialen, door de regering van 's-Hertogenbosch aangekocht voor de opbouw van haar kerk en huizen.[71]

1594-1595 ‘Item ter ordinantie der heeren Scepenen in date 20 november 1594, betaelt alsulcke ses tonnen biers, als byden leydeckers, gedect hebbende den buyck van St. Janskercke, voor hair goede devoir syn gesconcken, 27 gul.’.[72] Het schip, de ‘buyck’ van de kerk, is dus weer onder dak. Van omvangrijke herstellingen aan de kappen wordt nergens gesproken, zowel die van het schip en het koor als die van de transeptarmen schijnen alle in hun geheel van vóór de brand, uit de eerste helft van de 16de eeuw, te dagtekenen. Zouden alleen de leien en het lood van goten en afwateringsbuizen geleden hebben?

1595-1596 De stad keert 3247 gul. 14 st. uit ‘tot reparatie van Sint Janskercke’. De gewelven van het zuidtransept zijn in 1596 nog niet hersteld.[73]

1601 Op 12 november 1601 wordt de kerk getroffen door een beschieting tijdens het op 1 november begonnen beleg van de stad door prins Maurits. Woensdag 14 en woensdag 21 november opnieuw treffers. Na aftocht der belegeraars op 27 november een dankdienst in de kerk.[74]

1602 In 1602 worden herstellingen verricht aan 't glas van den Hartijch van Brabant', het grote raam in het noordtransept. In het begin van de 17de eeuw geschieden ook enkele malen reparaties aan het ‘Cardinaalsglas’, het grote raam in het zuidtransept.[75]

1603 In november 1603 belegert prins Maurits vergeefs de stad. Aartshertog Albertus van Oostenrijk verblijft in het bisschoppelijk paleis tegenover de kerk waar hij dagelijks de Mis bezoekt. De belegeraars, dit wetende, richten hun artillerievuur op het kerkgebouw. 'De steenen van de Kerk, door de Kogels afgesmeeten, vielen ter zyde van den Prins, en van achteren neer'.[76] Het is wellicht een apocrief verhaal of mogelijk behoort het in 1609, kort voor het begin van het Twaalfjarig Bestand, thuis, maar in elk geval heeft de Sint Jan in 1603 evenals de andere Bossche kerken en kloosters en veel huizen, oorlogsschade opgelopen.

1606-1607 Een commissie uit de stadsregering visiteert de kerk 'om middelen te vinden ende te raemen om deselve gevuechelyxte te maecken'. Op 27 juni 1607 gaf deze commissie haar oordeel, dat nieuwe loden regenpijpen noodzakelijk waren (48.821 pond lood), dat het op veel plaatsen verwoeste steenwerk herstelling vereiste en dat daartoe aanzienlijke sommen nodig waren. Op 4 juli 1607 besloot de stad, maandelijks 600 gulden 'by anticipatie' voor de herstellingen aan de kerkmeesters uit te betalen.[77]

1608 Op 12 maart 1608 bezint de stadsregering zich op de prioriteiten in de verdere werken: het bouwen van een orgel, het vervaardigen van een sacramentshuis, uurwerk, voorslag, oxaal. Men besluit tot de bouw van het laatste, maar voordat dit kan beginnen, moet nog 'het wulffsel binnen de voirscr. kercke tegenover de logie', het gewelf van het zuidtransept dus, want de 'logie' stond ten zuiden daarvan, gemaakt worden.[78] Op 16 september 1610 wordt vastgesteld, 'dat tselve wulffsel merckelijcken tijt is volmact geweest'.[79] Tussen 1607 en 1626 komen inderdaad veel nieuwe inventarisstukken voor de kerk tot stand: het oxaal, een orgel daarop en een groot orgel tegen de westtoren, een sacramentshuis, voorts nieuwe klokken en een voorslag voor de westtoren, tenslotte een nieuw hoogaltaar en apostelbeelden tegen de koorpijlers.

1629 Na viereneenhalve maand beleg capituleert

de stad voor Frederik Hendrik op 14 september 1629. Op 19 september wordt de Sint Jan, zwaar gehavend door de bombardementen, hervormde kerk.

Alvorens echter dat nieuwe tijdvak op zijn bouwberichten te bezien, moeten eerst die van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel voordien behandeld worden, toen zij nog een geheel eigen leven leidde.

Bouwberichten over de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap tot 1629

Het is volkomen onbekend waar de oudste kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap zich precies bevond en hoe zij, als annex, aanbouwsel, als *chorus lateralis* van de Sint Janskerk, als zijkoor, ten opzichte van deze gesitueerd en ermee verbonden was. Mosmans vereenzelvigt haar terstond met de buitenste noordelijke zijbeuk van het huidige koor, hetgeen samenhangt met zijn theorie dat de door hem in 1280 begonnen geachte nieuwe kerk al dezelfde grote omvang had als de huidige.

1317 Wel is er een tegenspraak tussen deze vroege datering, 1317, op bladzijde 181 van zijn uitgebreide studie en zijn mening op bladzijde 82, waar hij die noordelijke koorzijbeuk pas tussen 1350 en 1370 tot stand laat komen. Veeleer moet echter aangenomen worden, dat de omvang van de Sint Janskerk in de tijd van de stichting van de Lieve Vrouwe Broederschap veel geringer was dan de tegenwoordige, dat haar oostpartij veel dichter bij de oude, romaanse westtoren lag en dat bijgevolg het 'zijkoor' van de Broederschap ook meer westwaarts gezocht dient te worden.

1374 Die eerste kapel, die de Broederschap regelmatig onderhoudt en met beelden, een orgel en een grote twaalfarms luchter laat verfraaien, volgens de rekeningen van 1336 tot 1370, blijkt in 1374 een toren te hebben, waarin een 'sulre' ligt (in 1378 vermeld) als bergplaats voor benodigdheden van de Broederschap.[80] In 1416-1417 worden kosten verantwoord aan 'Meester Jan van Loen gegeven van onser sulre op te breke op onse vrouwen toeren ende van den stellingen totten ijseren veteren te maken van den sulre'.[81] Met deze stelling en veter zal de hijsinstallatie bedoeld zijn waarop reeds 'Enen zeel in die scive [katrol] opten toren' in 1379 wijst. In 1381 werd de kapel opnieuw gewit en gepolychromeerd door Jan van Vlijmen.[82]

1381 In 1381-1382 wordt 1300 voet vloersteen aangekocht en in 1382 'Ghegeven meester Willem van Kessel van XIIIC voet steens - noch om enen steen of zerc onsen steen op te slipen - van onsen steen driewerf uter kerke te draghen ende te verleggen'.[83] Van dezelfde meester Willem van Kessel wordt in 1383 'witsteen' gekocht om als voet te dienen voor het nieuwe hekwerk dat de smid Ghiben leverde. Niet lang na deze verbeteringen gaat de Broederschap toch aan een nieuwe kapel denken, ongetwijfeld onder invloed van de voortschrijdende bouw van de nieuwe kerk, waarvan Willem van Kessel de leiding heeft. De volgende rekeningposten mogen dan ook zeker in verband gebracht worden met enig bouwdeel van of belendend aan de huidige kerk.

1405-1406 'Gheschenck meester Willem van Kessel bij een deel van den ghesellen, doen hi ons toeseide dat hi ons coer wijer maken soude dan sunter Claes coer alsoe dat ons ter goeder mate ruijm ghenoech sijn soude, XVI pl'.[84] Met 'sunter Claes coer' zal de buitenste zuidelijke koorzijbeuk bedoeld zijn, waar het Nicolaasaltaar stond volgens de altarenlijst van tussen 1418 en 1427. Waarschijnlijk was deze zijbeuk onlangs voltooid en geheel voor het grote kramersgilde gereserveerd. De Broederschap

nu wenste als noordelijke pendant een kapel van bredere aanleg. Dit is echter niet doorgegaan, want de buitenste noordelijke koorzijbeuk, ofwel de nieuwe Broederschapskapel, kreeg dezelfde afmetingen als de buitenste zuidelijke, maar wel met een uitbouw.

1407-1408 ‘Item verteert tot Arnoldus huijs van den Dijck, doemen sprac met meester Willem van Kessel van den coer te maken’. ‘Item ghescheneckt den grevers ende den steenmetsers doen men onser Vrouwen coer yerst groef ende na fundeerde, 24 placken’.[85] Het is duidelijk, dat er een geheel nieuwe kapel werd gebouwd. Het spreekt vanzelf, dat vóór de voltooiing daarvan de onderhoudswerken aan de oude kapel nog niet gestaakt werden, zoals werkzaamheden aan de genoemde ‘sulre’ op ‘onse Vrouwen toeren’ in 1416-1417.

1418-1419 ‘Item dat wy dat glas verdingden te maken verdroncken ter Predikeren bi een deel van den bruederen 26 placcen 2 vlieger’. ‘Doen wij Gielis dat formaet seyden dat wy in onse glas hebben wouden.’ ‘Item gegeven Gielis die Glasemaker van den glase te maken in onse nye choer 151 lichte gulden mer daert af uter kisten genomen 13 aernems gulden’. ‘Van den aer [lutrijn in adelaarsvorm] ende van de crone te drage doent gebornt was tot Pauwels van Vessem’. ‘Van onsen pulpt [pulpitum, lezenaar] dat gebroken waert in den brant te vermaken’.[86] De brand van 1419 heeft blijkbaar de bouwbedrijvigheid niet gestoord; ‘aer’, ‘crone’ en ‘pulpt’ liepen wel brandschade op, maar stonden wellicht in de oude kapel. ‘Omdat wij onsen altaersteen coften. - Coenen den verwer van den altersteen. - Een slede gehuert. - Denghenen die den altersteen op die slede laeden. (...) - Die den steen voert int choer holpen’.[87]

1421-1422 ‘Die stuelen te sniden daer die sanger op sitten. - Doe sy ons lectrinen maecten.

- Gheschenckt den ghemeinen ghesellen, doe wij

dat beelt van ons vrouwen transfereerden in onsen nijen coer, nae den ierst vesperen die wij daer songen'.[88]

1422-1423 'Van der roeden van Jesse scoen te maken, want die met calc beloepen was dat van boven door dat wulfsel gedrongen was'.[89] Deze schildering van de Boom van Jesse is nog steeds aanwezig, bevindt zich tegen het noordwestelijk vlak van de eerste pijler naast het transept in de pijlerreeks tussen de twee zijbeuken van het koor aan de noordkant. Nieuwe schoonmaakbeurten van de schildering volgden in 1432-1433, 1447-1448, 1459-1460.

1423 In 1423 wordt een nieuw orgel besteld bij Anthonius van Elen, orgelbouwer te Maastricht.[90] In 1426 is het gereed.

1425-1426 'Doen di wibisscop onse altaer gewijt hadden ende den dienst gedaen'.[91] In 1426 gebeurde dit, de kapel was gereed. Maar in de volgende jaren werden nog talrijke verfraaiingen aangebracht, altaarretabels, beelden en schilderijen toegevoegd. Bij de steeds toenemende bloei van de Broederschap echter, het snel groeiende aantal leden, ging men alweer aan de bouw van een nieuw en groter koor denken.

1466-1467 'Meester Claes, meester van der loedsen gescenct om des patroens wille van onsen choer, dat hij gemaect hadde, voor eenen covel'. 'Van der supplicatien van den nyewen choer te maken'.[92] Er gebeurt echter nog niets; wat het ontwerp van meester Claes behelsde, is onbekend.

1478-1479 In 1478-1479 stelt de Broederschap een college van eigen fabriekmeesters in: 'Item Symoenen van Gheel, Melizen van Boechem, Yewaen van Dommelen ende Aelbrecht van Beerze als meesteren van de fabriken van onsen nyewen choer'. Zij krijgen 1159 rijnguldens en 9½ stuiver om met de bouw van een nieuwe kapel te beginnen. Alard du Hamel, zijn zuster Nycolaa en Jan Heyns, zijn leerknaap, worden lid van de Lieve Vrouwe Broederschap zonder betaling, 'om seeckere diensten die sij onser Vrouwe ghedaan hebben'. Meester Alard, werkmeester van Sint Jan, ontvangt nu jaarlijks 12 gulden voor het tekenen van de patronen voor de nieuwe kapel en voor het houden van toezicht; in 1479 blijkt hij deel uit te maken van het college van 'fabrijcksmeesteren': 'Item Melizen van Boechem, Aelbrecht van Berse, Yewaen van Dommelen ende meester Alart den werckmeester den fabrijcksmeesteren uijtgereijckt uijt onser Vrouwen kasten'.[93] Later, in de rekening van 1493-1494 wordt hij genoemd 'Meester Alarden onsen Raetgesel van onsen nyewen choer'.

Nog in 1478-1479 worden de eigenaren van enkele tollen, de heer van Egmond en de raadsheer van Kleef, op de zwanenmaaltijd van de Broeders genodigd 'om der tolle wille in den lande van Cleve daer ons vrouwensteen voirby lyden moet die zy ons vrouwen quyt gaven'. Verder: 'Willem van Dusseldorp, die welcke ons L.Vr. den toll heeft quijt gegeven van hoeren steen. - Wegens het affbrengen van onsen vrouwen steen den Rijn nederwaerts. - Item den meester van den werck metten man van Mechelen daer den harden steen gecoft was tot ons Vrouwen choer'. 'Van de burgemeesters voor V½ roeden leijdacs op onser Vrouwen loedze verdect'.[94] De Broederschap beschikt dus over een eigen bouwloods.

1482-1483 Toestemming tot de bouw en medewerking van de stad had de Broederschap, maar de bisschop van Luik had nog geen verlof gegeven, zodat zij in 1482-1483 door de Fiscaal van de bisschop ter verantwoording geroepen werd voor het ongeoorloofd opgraven van stoffelijke overschotten op het kerkhof, die plaats

moesten maken voor de fundamenten van het nieuwe bouwwerk. De Broederschap beweerde van de kerkmeesters van Sint Jan machtiging gekregen te hebben, maar dezen waren zelf in gebreke gebleven bij het vragen van vergunning voor hun eigen bouwactiviteiten. Te zamen richtten nu de kerkmeesters van Sint Jan en de fabriekmeesters van de Lieve Vrouwe Broederschap zich om toestemming tot de bisschop van Luik.[95]

1485 Op 23 april 1485 geeft Johannes van Horne, bisschop van Luik, machtiging om het oude Broederschapskoor geheel of gedeeltelijk te vergroten, slopen en herbouwen, tegelijk en samen met de gehele oude kerk, en daarvan de altaren te verplaatsen, voorts om de lijken op te graven en elders te herbegraven.[96] Het is wel ten onrechte, maar verklaarbaar door het verband met de kerk, dat de 'oude' Broederschapskapel, pas in 1426 voltooid, 'vetustate redacta', door ouderdom vervallen genoemd wordt. Het werd ook niet gesloopt, maar de buitenmuren ervan werden uitgebroken en geopend naar de nieuwe, belendende kapel.

1485-1486 'Item doen die werckmeesters van Antwerpen ende Mechelen te weten meester Herman ende meester Anthonis ontboeden waren van der stat ende kerck kerckmeesters soe waest overdraghen met den brueders gemeijn, dat men hen willighen soude teenenmael ons werck te visenteeren ende te meten om te verhueden ghesellen die daerin coemeren mochten'.[97] Het werk wordt, zo moet men hieruit afleiden, geïnspecteerd en gemeten, wellicht om de uitbetaling aan de loedsmeester en zijn gezellen per voet, dat wil zeggen op grond van maat en oppervlakte van het werk, te kunnen (na)berekenen, door meester Herman de Waghemaekere de Oude, leider van de werken aan de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, en meester Anthonis I Keldermans van Mechelen.

1486-1487 'Item gegeven Meester Alard Dumeel [sic], werckmeester vander kercken, alsoe den

selven toe geseyt was alle jaeren te geven alsoe lange alsmen vrocht aen onsen Lieve Vrouwen capelle omme daer totten werck te sien ende dye patronen daer aff te maken ofte berderen te ordijneren xii rijnsguld. current. Ende want dezelve int voergaende jaer nijet gehadt en had, omme dat daer nijet gewrocht in was. Alsoe nu den voers. meester Alarden gegeven, wantmen nu dye bogen maken souwe, ende hy dye berderen nyet maken en coende, hy en had syn voirs. xii gulden'.[98] 'Item alsoe Wouter van der Rullen uyt bevele der gemeyne bruederen geschreven had tot Antwerpen om Jannen van Lier, werckman, dy welck dye brueders alhier bij ons begeerden te comen omme met hem te mogen overcomen denselven willen te believen het werck te setten aen onse lieve Vrouwe capelle alsoe die voorscr. Jan in voerleden tijden gedaan heeft. Ende aldaer dye maeltijt te doen bereijden omme te spreken met meester Alarden, werckmeester van der kercken omme een patroen te maken van den boghen in onse lieve Vrouwe capelle'.[99]

1487-1488 Aan meester Alart wordt 12½ gulden verstrekt voor toezicht op het werk, het leveren van patronen en voor de door hem gemaakte 'togen', bogen.[100]

1488-1489 'Item Berntden van Eerde onsen bastenier die (...) geseijndt was tot Utrecht omme alhier te halen Meester Cornelis, meester van den wercke aldaar, omme die mate te nemen van den timmeragie van den choir (...). Item omme de convencie te maken met Jannen Heijns ende sijn gemaict wercke te oversien'.[101] Meester Cornelis de Wael was loodsmeester van de Utrechtse Dom, lid van de Lieve Vrouwe Broederschap en het is niet helemaal uitgesloten zelfs, dat hij vóór hij zijn loopbaan in Utrecht begon, de leiding heeft gehad van de bouw van de Sint Jan, zoals hierna, bij het overzicht van de bouwmeesters, nog uiteengezet zal worden. Na diens inspectie van het werk krijgt Jan Heyns verdere opdrachten voor de voltooiing en wordt genoemd 'meester van onsen nijen choer', zonder dat aan meester Alard alle verantwoordelijkheid ontnomen wordt, blijkens de verdere contacten met deze.

1489-1490 'Item gegeven Goeyart den screynmeker van enen wagescot, dat Jan Heyns heeft gehad omme af te maken die patroen van onsen werck, want mester Alart ewech was, ende hem die patroen nyet en had gelaten'.[102]

1490-1491 'Item meester Alartden, meester vanden loedzen, den welken toe geruecht [gevuecht]? waren om die mate ende patronen van onser nyen choer dagelix te dragen ende te maken. XII Rijnsguldens'.[103] Met hem bestaat dus nog dezelfde overeenkomst voor hetzelfde loon als in 1486-1487.

1492-1493 'Item doen die proesten verdingden aen Jannen Heyns onsen choir voirt op te maken ende te leveren, dair sy met een deel van den bruederen ij of iij mael om vergadert waren (...).'[104] Vanaf 1492 tot in 1495 wordt de nieuwe kapel van gebrandschilderde glazen voorzien, op kosten van verschillende schenkers en naar ontwerp van verschillende meesters.

1493-1494 Jan Heyns en zijn knechten brengen de altaarsteen over: 'dat oude autaer' werd 'geheel getransporteert van de auder capelle in die nyewe capelle daert nu steet'.[105]

Op 23 april 1494 wordt door heer Lybrecht, bisschop van Liberia *i.p.i.* en suffragaan van het bisdom Luik, de 'nieuwe capelle ofte choer voirscr. gewijdt, in de eere van onser liever Vrouwe, St Jan, St Anna en Maria Magdalena, ende den kermisdach gezet des Sondags post festum nativitatis S. Joh. Bapt.'. De proosten en een aantal broeders 'ende meester Alartden, onsen Raetsgesel van onsen nyewen choer, ende

Jannen Heyns, onsen meester vanden werck vander nyewer cappelle' gebruiken een maaltijd en de proosten 'verdingden aen Jannen Heyns voirs. te plaveyen onse nye choer met blauwen steenen van omtrendt Dornick gevallen, welck hij heeft aengenomen te doen, binnen dat men onse Lieve Vrouwe sal ten Bosch dragen, eest hem moegelick van doen (...)'.[106] Meester Jan Heyns blijft de leiding houden bij de verdere inrichting van de kapel, zoals de plaatsing van een koperen hekwerk en van beelden. Het orgel wordt uitgebreid, waaraan men in 1498 nog bezig is.

1494-1495 'Voir 40 denneplanken onse sacristy mede te plenken, 8 karren sans in de sacristy om die te plencken. Een cypknecht die de sacristy ruijmde en dsant aandroeg. Noch van sande om dat een kemerken in die sacristy te hogen en van 1 daghuur dat te plavuizen. - Aen Jan Heijns dat oude kamerke in de sacristy te plavuizen'.[107] In de sacristie is blijkbaar een oud kamertje opgenomen, waarmee volgens Mosmans de kleine ruimte bij de spiltrap aan de noordelijke straalkapel bedoeld is.

1495-1496 '(...) de loedze die gestaen heeft opten kerkhoff vanwege 't Cartuisersclooster gecoft ende afgebroken (...)'.[108]

1503-1504 'Item gegeven meester Jannen Heyns voer sekere plaveysels ende ander stenen van dorpelen, verbesicht inde sacristie'.[109] Er zijn 300 grote en 67 kleine plavuizen verwerkt, blijkbaar is dus de hele sacristie, die tien jaar eerder 'geplenkt' was, nu geplaveid.

1525 Het dak der kapel van nieuwe leien en goten voorzien; na diefstal wordt het teruggevonden lood opnieuw aangebracht.[110]

1533 Er wordt een nieuw orgel besteld.

1566 In augustus en october 1566 woedt de beeldenstorm in Den Bosch. Het nieuwe orgel van de kapel wordt zwaar beschadigd, ook is er schade aan de glazen, de beelden en het koperen hek.[111]

1567 Om de ontheiliging door de beeldenstorm

ongedaan te maken, wordt het altaar van de kapel door bisschop Sonnius opnieuw gewijd.

1584 De brand van de middentoren in de nacht van 25 op 26 juli 1584 heeft ook schade aan de kapel veroorzaakt: aan de gebrandschilderde glazen, het orgel, het dak. Stadsarbeiders moeten het gewelf ruimen, dat beladen is met steen en hout dat tijdens de brand was omlaaggestort. Een commissie van zeven broeders leidt de herstellingen.[112]

1629 Toen op 19 september 1629 de Sint Jan hervormde kerk werd, hield de kapel die flinke oorlogsschade had opgelopen tijdens het beleg van de stad door Frederik Hendrik, op in dienst te staan van de Lieve Vrouwe Broederschap. Sindsdien is haar bouw- en restauratiegeschiedenis geheel één met die van de kerk.

Bouwberichten na 1629

Bij het weergeven van berichten over reparaties, onderhoud, verbouwingen en inrichting van de kerk sinds 1629 en bij het opstellen van een afzonderlijk hoofdstuk over verval en restauraties van de kerk, zijn enige herhalingen niet geheel te vermijden, maar hieronder worden eerst de feiten zo veel mogelijk op zich gegeven.

1629-1630 Met *f* 3.000, - wordt de reparatie der kerk aangevangen. De kap van de Broederschapskapel wordt hersteld. Het kruis op het oxaal wordt uit de kerk verwijderd en overgebracht naar de 'logie' door een timmerman en vier knechten.[113] 'Item alsoo de kercke in de logie hadde liggen vier eycken boomen met noch enige ende stucken deselve bestelt te laten sagen tot upsetsels int dack aen noortsyde dairt ingevallen was ende vier pijphouten om vensters te maecken upt dack... 2 houtsagers, 12¾ d.... 12 gl. 19 st.'. Voor het uitgewaaide glas worden op 22 december 1629 door Frans Claessen Bloem meester timmerman blinden gemaakt. De 28ste december werkt dezelfde meester 'up de kerck um het dack dicgt te maecken aen noortsyde ende boven ons lieff Vrouwen Choor, dairt tsamen ingevallen was... 1½ d. met 3 knechten... 4 gl. 19 st.'. Het werk 'upte kerck' gaat door tot op 11 februari, meester Frans Bloem werkt er doorgaans met zes knechten aan.[114]

Er wordt leidekkerswerk verricht. Op 22 februari 1630 heeft 'Pelgrom Jans toegemaeckt een gat upt dack aende suijtsijde... 13 st.'. Op 16 maart heeft 'Pelgrom Jans gewerckt 1½ d. in den lanteren [de middentoren] vande kerck aldaer de dueren gemaeckt... 1 gl 4 st.'. Voorts is er 'toegemaeckt een gat in den toren'.

Voor 1033 gulden en 3 stuivers worden 106.000 leien en de benodigde leinagels aangeschaft. Uitgaven worden gedaan aan Boudewijn leidekker en zijn knechts, van 7 januari tot de derde week van juni in 1630; tussen 1 en 15 juni is hij, met zijn broer Dierick, een knecht en Peter Jansz. bezig met de leidekking 'upten thooren', een naam waarmee doorgaans de westtoren bedoeld is, terwijl de middentoren 'lanteren' of 'stompe tooren' heet. Lambert van Callenburch en zijn knechten, die het werk na zijn dood in maart afmaken, worden voor leidekkerswerk betaald van 21 januari tot augustus 1630. Op 6 juni heet het, dat de daken dicht zijn, maar in augustus moeten nog reparaties verricht worden wegens gaten door vallend gesteente.[115]

Aan metsel- en steenhouwwerk wordt in 1630 het volgende gedaan. Jan Janss. Boem en knecht krijgen op 16 januari betaald 'van de kerck te ruijmen alle de

affgescoeten steens ende deselve in de logie gebrocht... 77 gl. 4 st.'. Cornelis de steenhouwer, zijn zoon Andries en Jan Spiron herstellen vensters in de kerk, tegenover de preekstoel, bij het groot orgel, in de middentoren, boven het noordelijk transeptportaal, achter de preekstoel, boven het zuidelijk transeptportaal ('boven de duer nae de logie'), maken nieuwe 'pusten' (= posten, montants, stijlen in de vensters) daarvoor en gebruiken daartoe 'Sichenaer' (mergel uit Zichem) en Bentheimer steen, te zamen voor 226 gulden. Met puin wordt nuttig omgegaan: 'Item alsoe up kerckhoff groote blauwe steenen waren liggende soo vant cruijs [transept] als van de kerk geschuoten', deze worden in de logie gebracht.[116]

1630-1631 Verdere herstellingen volgen in 1630-1631. Frans Claessen timmerman wordt betaald voor 'een groote stijgeringe ant glaes boven de trou duure' (noordelijk transeptportaal), 'een fameel [formeel] onder den boghe van de glaesen' (de schildboog om de top van het grote noordelijke transeptvenster), '4 steygeringen achter het choor'. Cornelis en Andries de steenhouwers worden op 15 april 1631 betaald voor vier dagen werk 'boven de trou deur den tabernakel die vallen wilde met steen ondervaren ende de woij [voij, foei, balustrade] versijen... 6 gl.'. 'Alsoo eenen boghe inden tooren was gevallen om wederom op te maken' krijgen Mychijl Wouters metselaar en zijn knecht 16 gl 17 st. 2 ort. voor negen dagen werk. Cornelis en Andries verrichten verdere natuursteenherstellingen, vooral door het maken van nieuwe montants (posten, 'pusten') in het koor, het transept, 'achter den hoogen choor boven St. Peeters autaar een harnas ende posten [middelste straalkapel], boven St. Jacops altaer [tweede straalkapel vanuit het noordwesten] een harnas met eenen nieuwen post', waarvoor zij 'Sichenaer steen' gebruikten, bij elkaar voor 98 gld. werk.[117]

1631-1632 Frederik metselaar en knechten hebben in november 1631 'gewerckt op den tooren ende opt hooch choor mits de muerkens aende

suyt sijde bovende gerve kamer op getrocken door dijen de deiffen [dieven] daer metter nacht over quamen ende tloot van de kerck haelden... 22 gl. 12 st. 2 ort.’. ‘Willem Tonis metsselar heeft gemaeckt int sacreste een schouw tot behoeff van den kercke raet... 20 gl. 3 st.’.[118] In die kerkeraadskamer werden in 1633-1634 een bedstede en een deur gemaakt en de schoorsteenmantel beschoten; een nieuwe schoorsteen werd in 1636-1637 gemaakt door metselaar Frederik Mathissen.[119]

1632-1633 In 1632-1633 werd weer Sichemer steen gehaald, 87 stukken en 75 blokken voor 97 gld. 10 st., in 1634-1635 20 voet Avennes steen en 4 stukken blauwe steen en 88 blokken ‘Segnaer’ (Sichemer) steen.[120]

1633-1634 Steenhouwer Cornelis werkt in 1633-1634 aan een ‘voij’ (balustrade) ‘aent cruijs choor / de lueninck op gemaeckt [aan het transept] als aent glaes aende noort sijde / daer de dieven eenen post met ijseren gerden hadden uut gebroecken’.[121]

1636-1637 Cornelis Jans en Andries kopen in 1636-1637 veertien altaarstenen, grote en kleine, van de kerk voor 165 gl. 15 st.[122] In 1637 wordt de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap ingericht tot auditorium van de Illustre School, een functie die zij tot 1671 zal houden. In 1636 namelijk was de Latijnse School van 's-Hertogenbosch ‘illuster’ geworden door de benoeming van de predikant Maresius tot professor, die volgens de regeling van 15 januari 1637 wekelijks twee publieke lessen zou geven handelend over ‘soo heylige als profane historien, waerin hij die voorsichtigheyt sal hebben te gebruyken, dat syn principaelste schopus sy, het uytleggen van de wereltlycke historien, daeronder mengende met alle discretie 't gunt uyt de heylige historien ende schriftuere te pas sal comen, opdat tot syn lessen mogen comen soo wel degeene, die van Gereformeerde religie vreempt syn, als andere deselve geaffectionneert ende daervan professie doende’. De professor kreeg van stadsbestuur en predikanten de gelegenheid deze colleges te geven in de Broederschapskapel, waar hij eens in de maand ook de leiding moest nemen van een openbaar theologisch en filosofisch dispuut. De leden van de Broederschap hebben wel geprotesteerd toen zij merkten dat in hun kapel ‘wert gedaen eenige openinge’, maar op hun verzoek dit werk te doen staken gingen de schepenen niet in. In 1671 maakte het college van scholarchen, het schoolbestuur, de magistraat erop opmerkzaam, dat de kapel als aula niet voldeed en dat zij liever het koor van de Begijnhofkerk voor dit doel gingen gebruiken. Dit ontmoette geen bezwaar en de schepenen droegen zorg voor overbrenging uit de kapel daarheen van alles wat er ten dienste van de professoren en studenten was aangebracht.[123]

1637-1638 Om het schoorstelsel van het koor van de oorlogsschade te herstellen, wordt in 1638 een bestek gemaakt: ‘Also in de belegeringe deser stadt sess a seven boogen staende op St. Jans kerck achter het hooch choor seer waeren doorschoten ende stonden in prickel [perikel, gevaar] van vallen soo hebben de heeren kerkm. goet gevonden de selve te besteden ende met ten eersten te laeten op maecken volgens het besteck daer van gemaeckt’. Het werk wordt aangenomen door timmerman Frans Blom voor *f* 500, - en na voltooiing gevisiteerd door de stadsmetselaar Cornelis Mathissen.[124]

1639 Door de kerkeraad wordt een lijst van uit de katholieke tijd overgebleven ‘superstitieuze’ inventarisstukken opgesteld. Een aantal wordt daarna gesloopt of verwijderd, van het sacramentshuis een deel terstond, het overige in 1645. Vanaf 1629 was al begonnen met de afbraak van altaren en grafmonumenten.

1640-1641 Cornelis Jans steenhouwer maakt de boog 'boven de ingaengen van de deuren om inde camer van de predicanten en ouderlingen te comen... 4 gl. 7 st.'.[125]

1642-1643 Aen Thomas Cotterel die met 5 man alle de baencken ende gestoelten in St. Jans kerck hadden verset als Bilderbeeck den gront van de kerck teckende... 5 gl.'.[126] De kerkplattegrond die deze Bilderbeeck in 1642-1643 tekende, is niet bewaard gebleven en ook is onbekend wie hij was. In de stadsrekeningen van ditzelfde rekeningjaar wordt een schenking ter waarde van 150 gld. verantwoord aan 'Peter van Bilderbeeck, Ingenieur', mogelijk de ontwerper van de Citadel, in 1637-1639 gebouwd.[127]

1651-1652 Thomas Willems steenhouwer ontvangt 4 gl. voor 'eenen nieuwen post int glas bij de vunt ende de andere vast gemaeckt'.[128]

1652-1653 Thomas Willems ontvangt 47 gl. 16 st. voor 'verscheijde glaesposten ende andere noodige reparatie'. 'Also de dieven op de St. Jans kerck vel loets hadden gestolen, hebben de heeren kerckmrs goet gevonden dat men loet van Amsterdam soude onbeyden. Also ontfangen van Handrick van Coesvelt coopman tot Amsterdam 987 pont loet, het hondert tegen II gl. 5 st. samen III gl. 9 st.'.[129]

1655-1656 Thomas Willems steenhouwer heeft gemaeckt in den stompen toren van St. Jans kerck 28 nieuwe glaesposten van goeden herden Benthamer steen, houden 70 roet den voet tot 32 st. compt. 112 gl. met meer ander reparatie 124 gl. 14 st.'.[130]

1656-1657 'Weduwe Thomas den steenhouwer - in den stompen toren - 28 nieuwe glaesposten van goeden harden Benthamer steen - 70 voet, het voet tot 32 st. en ander werk 115 gl. 1 st.'.[131]

1657-1658 Door Peeter Fredericx metselaar wordt 'de nieuwe camer voor de heeren kerckmrs. gehoocht ende gepleijstert ende geweet [gewit]'. Cornelis Thomas maakt er de stenen vensterstijlen

voor, betaald in 1658-1659. Dezelfde Cornelis Thomas steenhouwer ontvangt 112 gl. voor werk ‘in den stompen tooren - 28 nieuwe posten van goeden haerden Bentemer steen - 68 voet steens den voet tot 32 st.’ en ander werk.[132]

1659-1660 Cornelis den steenhouwer heeft ‘in de pilaeren vande kerck verscheijde gaten toe gemaeckt’.[133]

1661-1662 Blijkens de rekeningen van 1660-1661 en 1661-1662 heeft de kerk in 1661 tamelijk ernstige stormschade opgelopen. Cornelis de steenhouwer herstelt voor 9 gl. 12 st. 2 ort. montants ‘in de uut gewaeyde glaesen’, timmerman Gerit Coenen voor 151 gl. 10 st. het dak ‘dat aende suydtsijde teenemael was in gevallen doorden groeten wijndt’. De leidekkers Goossen Bosch en knechten hebben ‘wederom toe gemaeckt het ingevallen daeck ende de kerck metten tooren’ en ander werk verricht voor 176 gl. 15 st. Op 8 maart 1662 waren daartoe van Houbert Lensen 10.000 leien gekocht voor 105 gl.[134]

1667-1668 Cornelis van Wackvelt steenhouwer en knecht hebben ‘nieuwe steenstucken gestelt voor glaesraemen in St. Jans kerke... 118 gl. 13 st. 8 ort.’.[135]

1669-1670 Voor ‘d'arbeijders van de kerck omdat sij alsser brandt in de kercke was, de handt aen hadde geslaegen ende haer beste gedaen om de brandt te blussen... 8 gl. 15 st.’.[136]

1670-1671 ‘Aen eenen duytsen soldaet voort cloven vant houdt t'geene van de Logie is gecomen, die afgebroocken is... 2 gl. 8 st.’. Ofschoon er geen andere kosten bij het afbreken vermeld worden dan deze uiterst geringe, is het mogelijk dat hier dè bouwloods van de Sint Jan bedoeld is. Voordat zij, in 1671, aan haar einde kwam, had zij al verscheidene andere functies dan bouwactiviteiten gediend. Zo was zij van 1630 tot 1638 vergaderplaats van de scholarchen, de bestuurderen van de Triviale, Latijnse en Illustre School.[137]

1675 Na het einde van de bouwloods volgt ook spoedig het einde van het steenhouwwerk: in 1675 wordt voor het laatst een steenhouwer in de kerkrekeningen vermeld: Cornelis van Wackvelt.

1681-1682 In 1681-1682 wordt Jan van Turnhout betaald ‘voor 't maecken van 2 sonnewijsers aen den cleynen thoore van St. Janskercke... 12 gl. 16 st.’.[138]

1690 Op 19 april belooft Johan van Hoorn de Sint Jans- en andere kerken binnen drie jaar wat betreft schilder- en steenwerk in goede staat te brengen voor *f* 100, - per jaar zowel van de stad als van de kerkmeesters en met *f* 50, - direct voor materiaalaankopen.[139]

Op 24 juli 1690 doen de gecommitteerden van de Broederschap van Onze Lieve Vrouw aan de kerkmeesters het voorstel, ‘dat eer het somer saysoen verder quam te verloepen het vack ofte den oven van het gewulfsel boven het Lieve Vrouwe Choor in het voorleden jaer ingevallen wederom wierde gemaeckt’. De schade is veroorzaakt door steen van de kerk gevallen en de Broederschap vraagt de kerkmeesters financiële bijstand.[140]

1690-1691 ‘Item volgens ordonnantie van den selven dato [2 november 1690] betaelt aen van Dam voor d'een helft van het metselwerk aan het ingevallen dack van het L.V. Choor Bij quitantie de somme van 14 gl.’. ‘Item volgens ord. in dato den 2 nov. 1690 betaelt aen Cornelis van Veen voir een helft van geleverde materialen en arbeijtsloon’.[141]

1692-1693 ‘Eerstelijck volgens Resolutie van Heeren kerckmeesters geresolveert sijnde boven de trappen van den stompen tooren om de inwateringe te beletten, te maecken 4 aftdackjens, soo is tselve publieck ende voor alle man timmerwerck daer aen sijnde besteet, voor hondert gld. aen Mr. Gerrit van Leerssum, die volgens besteck en quitanties alhier comen voor uijtgaeven dus... 100 gl.’. ‘Item bij den Rendant tot deselve dackjens gelevert sijnde het eycken houtwerck... 291 gl.’.

‘Item betaelt... aende weduwe van de Hr Niclaes Blom... vant gene verdient hadde aen de kercke met maecken van verscheyde concepten van teijkeninge, soo van de toorentjes maecken van een poortje tplanten van de boomen op St. Jacobs kerckhoft 28 gl. 12 st.’.[142]

1693-1694 ‘Item volgens ordonn. van Hr. Kerckm. betaelt aen Jacob Schars leyendecker... wegens arbeytsloon bij hem en syn knecht verdient met het decken van vier toorenties gemaact op de vier trappen aende stompe tooren op St. Jans Kerck... 82 gl. 7 st. 8 penn.’.[143]

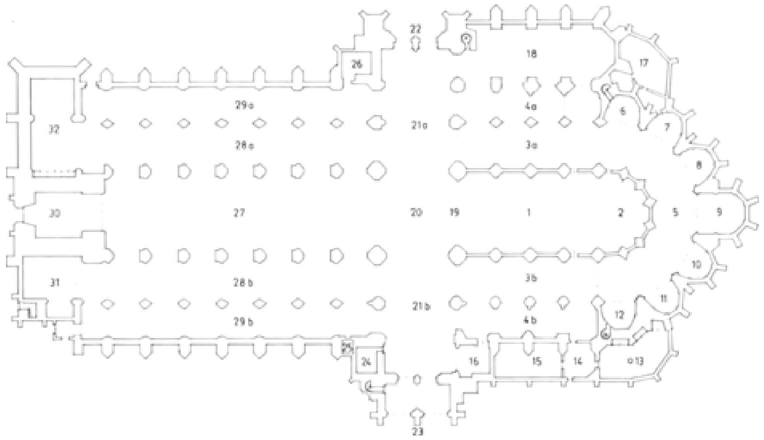

Afb. 18. Plattegrond waarop in cijfers de verscheidene ruimte-delen aangegeven. De oude, de protestantse en de tegenwoordige namen van deze delen.
1. Het hoge koor.
2. Koorsluiting.
3 a-b. Binnenste koorzijbeuken, ‘gangen’.
4 a-b. Buitenste koorzijbeuken, ‘gangen’.
4 a. Koor van de Lieve Vrouwe Broederschap (van 1426 tot 1494), koor van het Heilig Sacrament (van 1523 tot 1629).
4 b. Nicolaaskoor; Kramerskoor.
5. Kooromgang.
6-12. Straalkapellen.
6. Bartholomeuskoor; geen eigen naam; plaats waar een tijd lang het Passieretabel stond, dan van 1949 tot 1981 een orgel.
7. Jacobskoor; Jacobskoor; eerst Philomena-, dan Aloysiuskapel.
8. Quirinuskoor; Kraankinderenkoor; Josephkapel.
9. Petrus- en Paulus- of Viskoperskapel; brandspuithuis; Annakapel.
10. Michaelskoor; geen eigen naam; Heilig Hartkapel.
11. Chrispinuskoor; geen eigen naam; Vincentius- of Charitaskapel.
12. Catharinakoor; Cathalijnekoor; Vagevuurkapel met altaar ter ere van de Heilige Kerk.
13. Kapittelzaal; Diaconie (1634-1810); Sacristie.
14. Deel van de Kapittelsacristie; Kerkmeesterskamer (1630-1856); deel van de Sacristie, thans Portaal.
15. Deel van de Kapittelsacristie; Predikanten- en Ouderlingenkamer (1629-1631), Kosterswoning (1631-1856); Sacristie (1856-1960); Dagkapel de Goede Herder.
16. Salvatorkapel, Bacx- of Bockkoor; Bacx- of Bockkoor; Antoniuskapel.
17. Gerfkamer van de Lieve Vrouwe Broederschap; Kamer van kerkeraad, consistorie en classis (1634-1810); bergruimte met weer de naam Gerfkamer.
18. Koor van de Lieve Vrouwe Broederschap, Lieve Vrouwekoor; Hoge Kapel of Lieve Vrouwekoor, Auditorium van de Illustre School (1637-1671); Sacramentskapel.
19. Plaats van het oxaal of jubé (tot 1867).
20. Viering onder de middentoren (na 1584 ‘stompe toren’, later ‘koepel’).
21 a. Noordtransept.
21 b. Zuidtransept.
22. Trouwportaal, Noordportaal, Mariaportaal.
23. Logiepoort, Zuidportaal, Johannesportaal.
24. Sacristie (?) met bovenkamer; geen bepaalde naam; boven: Kerkarchief, beneden Suissekamer, later ruimte voor electrische bedieningsapparatuur.
25. Archiefkamertje, grafkapel? (geen naam overgeleverd); sinds 1957 tweede Josephkapel.
26. Verrijzeniskapel of Merlarkoor; kaarsenbewaarplaats; stovenkamer, vanaf 1951 Pietakapel, thans oecumenische kapel met een Russische Drievuldigheidsikoon.
27. Hoogschip, middenschip.
28 a-b. Binnenste schipzijbeuken, ‘gangen’.

29 a-b. Buitenste schipzijbeuken, ‘gangen’.
30. Luidpoort onder de toren (Westtoren, gemeentetoren).
31. Doopkapel.
32. Lieve Vrouwekapel; Lage Kapel, Auditorium van de Illustre School (1731-1787); vanaf 1853 opnieuw Lieve Vrouwe- of Mariakapel.

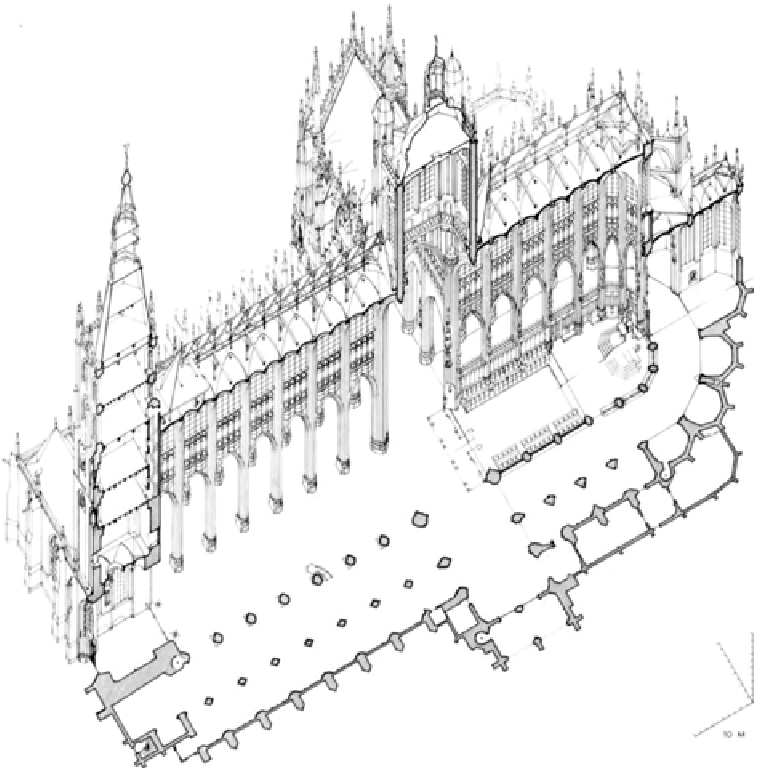

Afb. 19. Axonometrische perspectieftekening van de kerk.

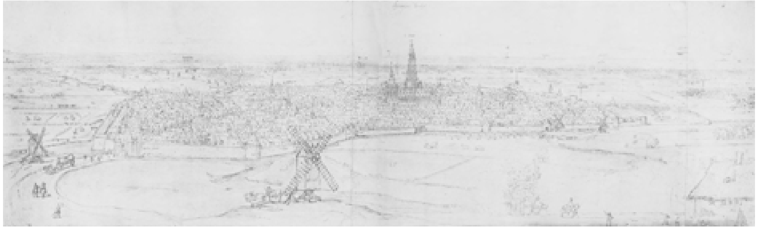

Afb. 20. Panorama van 's-Hertogenbosch uit het zuidwesten. Pentekening door Anton van den Wijngaerde, 1548-1558 (By courtesy of the Ashmolean Museum, Department of Western Art, Oxford).

Eindnoten:

1 VAN DEN LEEMPUTTE, 780; cf. HEZENMANS 1876, 210.
2 VAN OUDENHOVEN, 93: een overeenkomstig bericht bij WICHMANS, 369.
3 CUPERINUS, 40. Ook in het CUPERINUS-handschrift in de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch, HS D52, f. 14 v. ditzelfde jaartal in dezelfde spelling.
4 VAN DEN LEEMPUTTE, 780.
5 VAN OUDENHOVEN, 94-95; overeenkomende berichten bij BOR, 2; ZYLIUS, 13 en GRAMAYE, 18.
6 MOSMANS 1931, 326.
7 *... presbyter capellanus altaris sancti Spiritus...* MOSMANS 1921, 280.
8 Fundatiebrief in het Broederschapsarchief bewaard, ed. HERMANS 1841, 141-148; HEZENMANS 1876, 122-127; SMITS 1911, 59-69.
9 HEZENMANS 1866, 39.
10 Koopbrieven uit KA, geciteerd door MOSMANS 1931, 66.
11 KA, geciteerd door MOSMANS 1931, 186 n. 1.
12 PELGROM 1540, ed. HERMANS, Mengelwerk 1 (1840), 71. Precies zo in de edities PELGROM 1629 1e druk, 8 (ongepagineerd), 2e druk, 8 (wel gepagineerd), 3e druk, 6 (ongepagineerd).
13 VAN DIJCK 1973, 56.
14 Schepenacten KA, MOSMANS 1931, 108 n. 2.
15 VAN ZUYLEN 1, 14; VAN DE LAAR 1980, 137-154.
16 LVB Rek. 1405-1406, MOSMANS 1931, 98.
17 CUPERINUS, 52.
18 MOSMANS 1931, 114 n. 3.
19 MOSMANS 1931, 114 n. 4.
20 CUPERINUS, 53.
21 PELGROM, ed. HERMANS, 73.
22 Ms. MOLIUS, f. 31.
23 VAN OUDENHOVEN, 175.
24 BROUWER, 41.
25 MOSMANS 1931, 86 n. 11.
26 HEZENMANS 1866, 47; SMITS 1907, 61-62.
27 HERMANS 1853, 9; SCHUTJES, 188-189; MOSMANS 1931, 85-88.
28 ZYLIUS, 14; VERMEULEN 1931 (NRC 3-XII).
29 Archief der Godshuizen, MOSMANS 1931, 114 n. 5.
30 HEZENMANS 1866, 329-330; SCHUTJES, 191; MOSMANS 1931, 327.
31 MOSMANS 1931, 376 n. 2.
32 MOSMANS 1931, 114 n. 4.
33 COPPENS II, 66, zich beroepend op Ms. VAN HEURN, *Beschr. v. 's-H.* 1, f. 91.
34 DE LABORDE, *Les ducs de Bourgogne*, Paris 1849-1851, 1, 395, uit de archieven van Rijssel: 1448-1449, no. 6.

35 Los stuk in KA, MOSMANS 1931, 121 n. 2.
36 COPPENS II, 75, zich beroepend op Ms. VAN HEURN, *Beschr. v. 's-H.* 1, f. 87; HEZENMANS 1866, 47; MOSMANS 1931, 124.
37 KA; HEZENMANS 1866, 59; SCHUTJES, 189; MOSMANS 1931, 125.
38 KA; SCHUTJES, 189; MOSMANS 1931, 124.
39 KA; MOSMANS 1931, 125.
40 CUPERINUS, 60. Het bericht van PELGROM onder 1419 heeft hierop betrekking, zie noot 21.
41 Ms. P. VAN OS (Bibl.Prov.Gen.), f. 234 v.
42 PIRENNE 1967, 42-47. Later is L.J.A. VAN DE LAAR C.SS.R. tot een getal van rond de 25.000 inwoners in 1526 gekomen: ‘Schatting van het aantal inwoners van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw’, VHB 3 (1969), 115-131.
43 Ms. VAN HEURN, *Beschr. v. 's-H.* 1, f. 77; de brief is niet in het KA teruggevonden, alle auteurs citeren naar VAN HEURN: COPPENS II, 48; HERMANS 1853, 11; HEZENMANS 1866, 58; MOSMANS 1931, 124 n. 9.
44 HEZENMANS 1866, 115; MOSMANS 1931, 141-142.
45 RANB, coll. aanw. 1884, nr. 1; HEZENMANS 1866, 128; volledige tekst als Bijlage IX in SCHUTJES, 805 en als n. 2 bij MOSMANS 1931, 143-144.
46 Volledige tekst bij HEZENMANS 1866, 101-102.
47 CUPERINUS, 70.
48 VAN ZUYLEN I, 43.
49 HEZENMANS 1866, 144; MOSMANS 1931, 150.
50 HEZENMANS 1866, 141; MOSMANS 1931, 150.
51 MOSMANS 1931, 151; VENTE 1942, 140.
52 MOSMANS 1931, 153 en afb. 92.
53 MOSMANS 1931, 154 n. 1.
54 HEZENMANS 1866, 144-145 n. 2; MOSMANS 1931, 154-155 n. 4; volledige tekst zie hierna p. 44-45.
55 HEZENMANS 1866, 146; MOSMANS 1931, 155; GERLACH 1970-1971, 213-214.
56 HEZENMANS 1866, 148-150.
57 HEZENMANS 1866, 140 n. 2.
58 HEZENMANS 1866, 139-140; SCHUTJES, 189; MOSMANS 1931, 155.
59 CUPERINUS, 89.
60 *Cat. Tent. Adrianus* VI, 274-275, nr. 407.
61 HEZENMANS 1876, 358.
62 CUPERINUS, 101-102.
63 *Ibid.*, 139.
64 MOSMANS 1931, 163 n. 3.
65 HEZENMANS 1866, 245 n. 1.
66 Vervolg op CUPERINUS, ed. HERMANS, 393-394.
67 HEZENMANS 1866, 247-251; VAN ZUYLEN II, 1107, 1174.
68 MOSMANS 1931, 434.
69 VAN ZUYLEN II, 1071.
70 HEZENMANS 1866, 250. Mogelijk is het daar genoemde bestek voor het herstel van de middentoren er een, dat niet in deze jaren van herstel thuishoort maar in die na de oorlogsschade van 1629: een ongedateerd bestek betrekking hebbende op werken die in 1632, blijkens de tekeningen van Saenredam, nog niet geschied zijn: de vier hoektorens zijn dan nog niet hersteld of afgedekt, zelfs óók nog niet op de tekening van Beerstraten en die van Klotz uit 1672! Pas daarna zijn de torentjes zo laag gemaakt als de laagste stomp, op de noordwesthoek, en van koepeldakjes voorzien.
71 Ms. Bibl. Prov. Gen. nr. 430 a (*Nieuwe Catalogus* 1900, 94).
72 VAN ZUYLEN II, 1104.
73 *Ibid.*, 1107; HEZENMANS 1866, 250.
74 Frater P. VAN VLADERACKEN, *Dagboek of kort verhaal (...) van het beleg van 's Hertogenbosch*, Leuven 1602 (HPG 1903-1909, 215-251).
75 MOSMANS 1931, 122 n. 1.
76 A. SANDERS, *Verheerlykt Vlaandre*, Leiden - Rotterdam - 's-Gravenhage 1735 1, 95 b. Hij plaatst het gebeuren in 1609.

77 VAN ZUYLEN II, 1170 en 1174. Bij anticipatie 3600 gulden betaald aan de kerkmeesters Jan Typoots en Nycolaes Janssen. HEZENMANS 1866, 251. Zie ook KA: 'Staat der te doene reparatien', 1607.
78 MOSMANS 1931, 434.
79 *Ibid.*
80 *Ibid.*, 193.
81 VAN DIJCK 1973, 113.
82 MOSMANS 1931, 188.
83 *Ibid.*
84 *Ibid.*, 195 n. 2.
85 *Ibid.*, 195 n. 2-4.
86 *Ibid.*, 195; VAN DIJCK 1973, 138.
87 MOSMANS 1931, 195-196.
88 *Ibid.*
89 *Ibid.*, 201.
90 HEZENMANS 1876, 259; MOSMANS 1931, 199.
91 MOSMANS 1931, 196 n. 6.
92 *Ibid.*, 211; HEZENMANS 1876, 27-28.
93 MOSMANS 1931, 213 n. 3-4.
94 *Ibid.*, 213 en n. 8-10.
95 Vervolg op CUPERINUS, ed. HERMANS, 373.
96 SCHUTJES, Bijlage IX op p. 805; HERMANS 1853, 13; SMITS 1907, 91; HEZENMANS 1866, 128-129; MOSMANS 1931, 143-144.
97 HERMANS 1853, 14; SMITS 1907, 77 en 105; MOSMANS 1931, 214.
98 GERLACH 1970 b, 162.
99 *Ibid.*
100 *Ibid.*, 163.
101 *Ibid.*
102 GERLACH 1971 a, 84.
103 GERLACH 1970 b, 163.
104 GERLACH 1971 a, 84.
105 *Ibid.*; MOSMANS 1931, 216.
106 GERLACH 1971 a, 84.
107 MOSMANS 1931, 135.
108 *Ibid.*, 217.
109 GERLACH 1971 a, 86.
110 VAN DIJCK 1973, 242.
111 HEZENMANS 1876, 406-407.
112 *Ibid.*, 416.
113 KA, Rek. 1629-1630, f. 68.
114 *Ibid.*, f. 75 v. - 76 r.
115 *Ibid.*, f. 80 v., 81 r. - 88 v.
116 *Ibid.*, f. 91 r. - 96 r.
117 Rek. 1630-1631, f. 64 r., 67 r., 67 v. - 69 v.
118 Rek. 1631-1632, f. 81 r.
119 Rek. 1636-1637, f. 79 r.
120 Rek. 1632-1633, f. 75 r.; 1634-1635, f. 44 en f. 83 v.
121 Rek. 1633-1634, f. 78 v.
122 Rek. 1636-1637, f. 41 v.
123 DE HAAS 1926, 113-114, 133.
124 Rek. 1637-1638, f. 73.
125 Rek. 1640-1641, f. 80 r.
126 Rek. 1642-1643, f. 107 v.
127 VAN ZUYLEN 11, 1427; C.J. GUDDE, *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten*, 's-Hertogenbosch 1974, 127. Het is een vraag of deze ingenieur Peter van Bilderbeeck vereenzelvigd mag worden met de landmeter Pieter van Bilderbeek, zoon van de Leidse stadsmetselaar Hendrik Cornelisz. van Bilderbeek (Bilderbeeck, Billerbeeck, ± 1573-1640). Zie E. PELINCK, 'De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden'. Leids Jaarboekje 59 (1967), 59-83, met name 74 n. 42. Pieter trad op als adviserend architect

bij de bouwondernemingen van Frederik Hendrik te Rijswijk en Honselaarsdijk (graafwerk, rioleringen).
128 Rek. 1651-1652, f. 88 r.
129 Rek. 1652-1653, f. 89 v. - 90 r.
130 Rek. 1655-1656, f. 85 v. - 86 r.
131 Rek. 1656-1657, f. 87 r.
132 Rek. 1657-1658, f. 86 v. - 87 r.; 1658-1659, f. 85 r.
133 Rek. 1659-1660, f. 81. r.
134 Rek. 1660-1661, f. 88 r.; 1661-1662, f. 82 v. en 83 v.
135 Rek. 1667-1668, f. 75 v. - 76 r.
136 Rek. 1669-1670, f. 90 r.
137 Rek. 1670-1671, f. 133 r.; DE HAAS 1926, 24.
138 Rek. 1681-1682, f. 95 r.
139 *Resolutiën van Stadsregering* H.v.B. 85, 1689-1691, f. 68.
140 *Ibid.*, f. 100 v. - 101 v.
141 Rek. 1690-1691, f. 69.
142 Rek. 1692-1693, f. 67.
143 Rek. 1693-1694, f. 61 v.

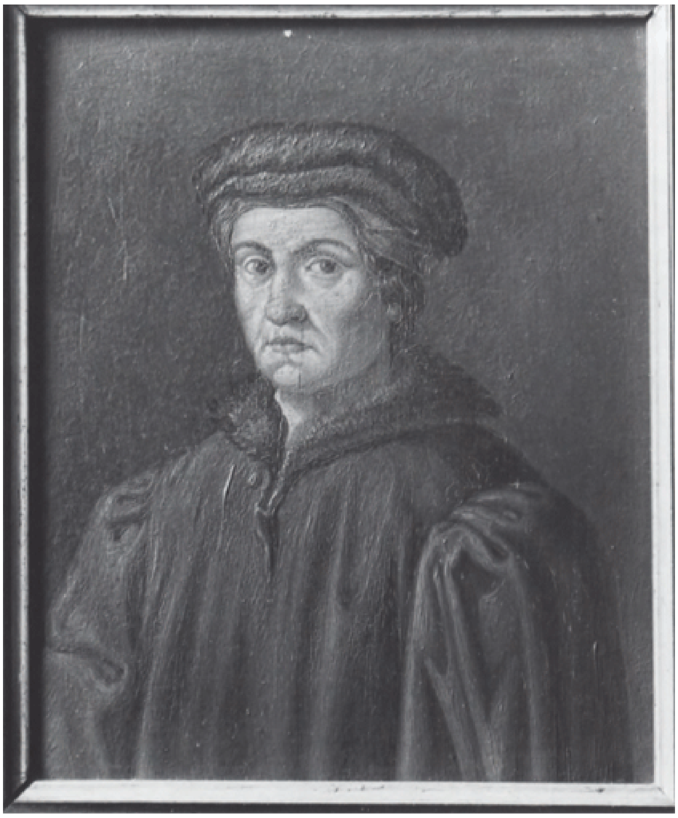

De bouwmeester Alart du Hamel volgens een 19de-eeuws fantasieportret. Opname 1961.

3. Het bouwbedrijf

De bouwmeesters

Zo min als van vrijwel alle andere romaanse kerkgebouwen in de Nederlanden zijn van de romaanse Sint Janskerk of -toren de bouwmeesters met name bekend en zelfs al zou het kerkarchief rijker geweest en beter bewaard gebleven zijn, dan nog was daarin geen naamsvermelding in enig geschrift te verwachten voor de 13de eeuw, omdat de toenmalige status van architect maar zelden tot documentatie aanleiding gaf.

Een fictieve gotische bouwmeester

In de oudste schepenbrieven en testamentaire akten komen verscheidene namen voor van steenhouwers, zonder dat er reden is een van dezen voor de leider van bouwwerkzaamheden aan de Sint Jan voor het begin der huidige gotische kerk te houden. In zijn grote boek over de Sint Jan heeft Jan Mosmans talrijke schitterende observaties gedaan en een schat aan gegevens verzameld en aanschouwelijk gemaakt, waardoor zijn werk ook vandaag nog onmisbaar is en alle moeite van het lezen en raadplegen waard, maar niet zelden heeft de auteur zich door zijn drang zich in te leven in de geschiedenis, tot fantasie laten meeslepen en te veel willen bewijzen. Zo heeft hij de mythe in het leven geroepen, dat in 1280 een gotische kerk ontworpen en begonnen is door een zekere Marcilius van Keulen. Hij grondde zijn stelling op de vermelding van deze naam in het Obituarium van Sint Jan, omstreeks 1450 geschreven, waarin de tekst van een ouder dodenboek, al vóór 1275 begonnen, is gekopieerd. Onder de daarin geregistreerde eeuwig durende jaargetijden komt onder de dag 4 mei voor: ‘Obitus Marcilii lapicide de Colonia legavit x s.’ en onder 12 december: ‘Obitus Marcilii de Colonia et suorum parentum 20 s.’[1] Een sterfjaar van deze Marcilius steenhouwer van Keulen wordt, zoals in het Obituarium gebruikelijk, niet vermeld, maar een verdere tijdsbepaling ontleende Mosmans aan het voorkomen van dezelfde naam in drie oorkonden van de H. Geesttafel in het Archief van de Bossche Godshuizen, waarin sprake is van goederen en erven van de overleden Marcilius de Colonia. Uit nader onderzoek door de archivaris der Godshuizen, Pater H. van Bavel O. Praem., blijkt dat de datering van die drie documenten door Mosmans niet nauwkeurig genoeg is.[2] Het gaat om een schepenbriefje van 15 maart 1315 en niet uit 1314 en vervolgens om twee testamentaire akten, of veeleer, akten van executoire aard van 31 december 1328 en 15 januari 1329. Bovendien is er nog een door Mosmans niet geziene schepenakte van 10 september 1315 over goederen die destijds door de Heiliggeestmeesters door koop verworven zijn van Marcilius de Colonia. Het is niet onmogelijk, dat alle vier deze stukken op één en dezelfde Marcilius van Keulen betrekking hebben, die dan tussen 10 september 1315 en 31 december 1328 gestorven zal zijn, maar zijn beroep wordt niet aangeduid, evenmin als het beroep in de tweede vermelding in het Obituarium. Op grond van de schaarse gegevens heeft Jan Mosmans nu een hele genealogie van een bouwmeester Marcilius van Keulen geconstrueerd. Zijn keuze van deze naam en het er aan vastgeknoopte bedenksel zijn ontstaan enerzijds uit een vage stilistische associatie tussen de Dom

van Keulen en de Sint Jan, anderzijds uit het jaartal 1280, dat door Cuperinus voor het eerst, dus pas in de 16de eeuw, genoemd wordt als de aanvangsdatum van de bouw van een nieuwe Sint Janskerk. Mosmans was, met die associaties in het hoofd, meer naief dan wetenschappelijk verheugd, in het Obituarium de woorden ‘lapicida’, steenhouwer, en ‘Colonia’, Keulen, verbonden te zien aan een zekere Marcilius, van wie weliswaar geen sterfdatum bekend was, maar die mogelijk te vereenzelvigen was met een gelijknamige persoon in oorkonden uit 1315 en 1329 - hoewel daarin geen lapicida genoemd - en daardoor met de bouwdatum 1280 in verband gebracht kon worden. Het hele verhaal waarin Marcilius pedant sprekend wordt opgevoerd, is een potsierlijk brokje romantiek, dat eerder rond 1870, in de sfeer van Viollet le Duc, thuishoort dan in het jaar 1931, toen de gotiek al

zo veel nader bestudeerd was.[3] In de loop van Mosmans' boek zijn alle fantasieën zelfs tot een ‘feit’ uitgegroeid: Marcilius van Keulen wordt tenslotte zonder meer gepresenteerd als ‘bouwontwerper’ in dienst van omstreeks 1275 tot omstreeks 1328!

De gehele hypothese is te verwerpen. Uit niets blijkt, dat de in het Obituarium genoemde lapicida iets met de kerkbouw te maken heeft. Hij was wellicht parochiaan van de Sint Jan, maar zijn steenhouwerswerk kan hij elders beoefend hebben. Als hij de bouw van de Sint Jan geleid zou hebben, was hij wellicht ‘magister operis’ of ‘archilathomus’, liefst met de toevoeging ‘ecclesiae nostrae’ genoemd, althans meer dan alleen ‘lapicida’, minstens ‘magister lapicida’. Overigens komen in het Obituarium nog verscheidene andere lapicidae en lathomi voor en ook in de Bossche schepenbrieven zijn zij talrijk, zonder dat hun produktie nader omschreven wordt.

Het jaartal 1280 als bouwdatum voor een geheel nieuwe kerk komt uit dubieuze bron en is aanvechtbaar.[4] Als het al waar zou zijn, dat er in 1280 een nieuwe kerk gebouwd werd, dan nog gaat het niet aan, te veronderstellen, dat deze begonnen zou zijn naar een ambitieus plan in rijke, rijpe gotische vormen zoals het door Mosmans geschetst wordt. Zijn tekeningen van die kerk en dat plan zijn pure fantasie, evenals die van wijlen architect P. van Kessel, en in het opgaand werk van de huidige kerk is nooit een spoor van een vorige gotische aangetroffen.[5] De veronderstellingen van Jan Mosmans zijn door de architectuurhistorici al terstond verworpen, zij bestrijden weliswaar de datum 1280 niet als het begin van een kerkbouw van onbekende vorm, noch het bestaan van een meester Marcilius van Keulen, maar schuiven het begin van een grote, gotische kerk, de huidige, minstens een eeuw of zelfs tot na de stadsbrand van 1419 op. Het is jammer, dat de recensies van Ozinga en Vermeulen in de vergetelheid geraakt zijn, terwijl Mosmans' boek wel zonder commentaar of nieuw voorwoord onlangs herdrukt is.[6] Daardoor is in populaire geschriften deze fictieve meester met aan zijn naam een groot gotisch kerkgebouw gekoppeld, een eigen leven gaan leiden.[7]

Met een volgende naam ligt de kwestie iets ingewikkelder. Een Jacobus de Zulinkem, de Zulikem, de Suelleken, van Zulichem of van Zulecom wordt tussen 1320 en 1344 herhaaldelijk genoemd. In 1320 heet hij ‘procurator fabrice’, maar in 1333 ‘nunc magister operis’.[8] In de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap wordt in 1344 van ‘de morte Jacobi de Zulikem’ gesproken. Cuperinus zegt, dat in 1328 voor het eerst twee kerkmeesters van Sint Jan aangesteld werden, onder wie Jacop van Zulecom. Een Jacob van Zulichem was in 1336, 1337 en 1340 schepen der stad.[9] Het meest waarschijnlijk nu is, dat deze schepen dezelfde was als de in 1320 genoemde procurator fabrice, namelijk kerkmeester, en dat ook de term magister operis op zijn kerkmeesterschap duidt, ofschoon die naam meestal wel degelijk bouwmeester betekent. Maar het is uitgesloten, dat een fabriek- of kerkmeester, aan wie toch het beheer van bouw- en onderhoudsfondsen toeviel, tegelijk als leidend bouwmeester optrad, een in de middeleeuwen al even ondenkbare vereniging van ambten als thans.

Meester Gherijt Claes is de naam die in een losse aantekening van Mosmans genoemd wordt als die van een leidend bouwmeester van Sint Jan die in 1376 overleden zou zijn, maar de bron van dit gegeven is niet vermeld.[10] De door Hezenmans en Smits als bouwmeester opgevoerde Theodoricus Loetius is door

Mosmans al ontmaskerd als Dirc van Loet die van 1366 tot 1382 koster was van de Lieve Vrouwe Broederschap.[11]

Een gelukkige omstandigheid is, dat de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap in tegenstelling tot die van de kerkfabriek van Sint Jan in de middeleeuwen, wel grotendeels bewaard gebleven zijn. Omdat de Broederschap zo vaak gebruik maakte van de diensten van de bouwloods der kerk, haar werkmeesters en steenhouwers, geven die rekeningen toch enige aanwijzingen over dezen.

Willem van Kessel

Vaste grond krijgen wij bij het optreden van Willem van Kessel, als loodsmeester of werkmeester werkzaam van vóór 1382 tot na 1407. Hem wordt in 1382 opgedragen de Lieve Vrouwe Broederschapskapel opnieuw te bevloeren en in 1405-1406 om deze kapel uit te breiden.[12] Of dit laatste ook werkelijk geschied is, staat niet vast. In 1399 wordt hij te Leuven vermeld: ‘Willem van Kessele, magister lapicida’, zonder verwijzing naar enige produktie aldaar.[13] In 1407 werd hij uit Den Bosch naar Leiden ontboden om advies uit te brengen bij de bouw van het koor der Sint Pieterskerk: ‘Item meester Willem van Kessel die meester van 's Hertogenbosch wert ontboden om an hem te verstaen hoe men dat werc ter bester oirbare voirt maken soude.....’[14] Ook de Utrechtse Dombouwmeester, Aernt van den Doem, werd daar om raad gevraagd.

Al voordien was Willem van Kessel, kort vóór of begin 1400, benoemd tot bouwmeester van de Sint Lambertuskathedraal te Luik, als opvolger van zijn schoonvader Henric Samme of Samp, die van 1368 tot zijn dood op 2 september 1391 de leiding daar had gevoerd. Deze Henric Samme was tevoren, vanaf 1358, stadswerkmeester van Leuven en werkte daar aan de lakenhal en de stadspoorten; vanuit Luik kwam hij nog herhaaldelijk, in 1374, 1375, 1382 en 1384 (in dat jaar zelfs voor honderdvijf dagen) naar Leuven en vertoefde bovendien in

1382 te Diest, wellicht als tijdelijk werkmeester van de Sint Sulpitiuskerk.[15] Omdat verderop in dit overzicht van bouwmeesters nog sprake zal zijn van de betrekkingen tussen de Dom van Utrecht en de Sint Jan van Den Bosch, is het goed hier nog te vermelden, dat vóór Hendrik Samme als Luiks kathedraalbouwmeester Godijn van Dormael of van Looz optrad, in dienst van 1344 tot 1367, maar van 1357 tot 1360 tegelijk Dombouwmeester in Utrecht.[16]

Op 24 februari 1400 nu werd een huis in de Meerssenstraat te Luik aan 'Wilheames de Kessel' verkocht, 'maistres machons delle oeuvre delle eigliese de Liege, maris legitimes à damme Katherine, fille maistre Henry Samp jadis maistre machon delle dicte eigliese de Liege', een huis dat Willem van Kessel op 24 februari 1423 aan zijn onwettige zoon schenkt, 'Thomas de Kaselle fis natureil de mestre Wilhelm de Kassel mest machon de Sains Lambier'.[17] In 1415 is hij nog in Luik werkzaam, in 1425 zal hij overleden zijn; althans, dan wordt een nieuwe bouwmeester der kathedraal benoemd.

Een tijd lang, zeker in 1407, maar wellicht tot zijn dood, heeft Willem van Kessel dus de leiding van twee werken tegelijk gehad, van de Bossche Sint Jan en van de Luikse kathedraal. De laatste is tijdens de Franse Revolutie geheel gesloopt en slechts enkele afbeeldingen houden enige herinnering eraan vast.[18] Grote delen van het gebouw, westtransept, schip en oostkoor, stonden al lang overeind (1274-1319) vóór de levenstijden van Hendrik Samme en Willem van Kessel. De grote toren aan het zuidtransept werd in 1392 begonnen en was in 1433 voltooid; aan deze in 1416 'thuer nueve' genoemde toren zou Willem van Kessel gewerkt kunnen hebben, evenals aan de gotische bovenbouw van de romaanse westtorens die in 1392 door blikseminslag van hun spitsen beroofd waren.[19]

Willems herkomst is onbekend: dorpen Kessel vindt men in Noord-Limburg, bij Lier en bij Leuven (Kessel-Loo). Roggen en Withof wijzen erop, dat de Sint Salvatorkapel uit omstreeks 1400 aan de kerk van Kessel bij Lier een bouwwerk van meer dan gewoon dorps gehalte is en van een belangrijk Brabants meester zou kunnen zijn. Opvallend is daar vooral de toepassing van wimbergen boven de vensters (top en balustrade verdwenen) zoals zij alleen aan de kerken van Diest en Den Bosch voorkomen, maar zij zijn met geometrische traceringen in plaats van figurale reliëfs gevuld.[20]

Als meesterteken van Willem van Kessel wijst Mosmans in de Sint Jan een steenhouwersmerk aan in de gedaante van een letter W met een kruis op de middentop.[21] Hetzelfde teken, maar dan ondersteboven, treft men ook in de westvleugel van de kloostergang van de Utrechtse Dom aan, die tussen 1440 en 1460 gebouwd is. Erg veel waarde is aan die veronderstelling niet te hechten, eerder zou dan misschien de hierna nog te vermelden Willem van Boelre in aanmerking komen.

Een tijdgenoot van Willem van Kessel was Hendrik van Tienen of van Gobbertingen, in 1359-1361 werkzaam in de steengroeven van Gobbertingen (Gobertange) ten behoeve van de kerk van Onze Lieve Vrouw ten Poel te Tienen. Daarheen werd hij in 1383/84 nog als magister ontboden van elders; vermoedelijk leidde hij toen de bouw van de Sint Sulpitius te Diest. Als zodanig wordt hij in 1397 vermeld. Op 26 februari van dat jaar beloofde hij in een door hem getekende verklaring aan de kerkmeesters van die kerk, niet meer zonder hun toestemming met medeneming van het ontwerp der kerk buiten Diest werk te zullen aanvaarden. Gezien

de grote stijlverwantschap tussen de koren van de Bossche Sint Jan en van de Sint Sulpitius in Diest in hun bovenbouw, met name in de figuraal gebeeldhouwde wimbergen en de beelden op de luchtboogstoelen, hebben Roggen en Withof de veronderstelling geopperd, dat Hendrik van Tienen in de tachtiger of negentiger jaren van de 14de eeuw naar Den Bosch geroepen was om, samen met Willem van Kessel of tijdens diens verblijf te Luik of elders, het ontwerp voor de nieuwe Sint Jan te maken.[22] Andere en hechtere documentaire gronden om werkzaamheid van Hendrik in Den Bosch aan te nemen, zijn echter vooralsnog niet te vinden, ook niet in de Bossche schepenprotocollen, waar vanaf 1430 veel kunstenaars- en steenhouwersnamen geregistreerd zijn. Wel wordt in de rekening van 1358/59 der Lieve Vrouwe Broederschap een schilder Hendrik van Diest vermeld en wel wordt in 1374 metselwerk verricht door 'Ercken, de knaap van meester Hendrik'. Deze laatste zou een meester steenhouwer of meester metselaar kunnen zijn, zeker niet de schilder van 1358/59, deze ambachten zijn immers onverenigbaar. Hendrik van Tienen wordt te Diest nog in 1404 genoemd en is tussen 1404 en 1417 overleden. Zijn opvolger daar was Sulpitius van Vorst.

Twee belangrijke gegevens in elk geval stroken met elkaar in Den Bosch: uit de documenten blijkt er een bouwmeester met prestige werkzaam aan de Sint Jan van kort vóór 1382 tot na 1407, mogelijk tot omstreeks 1425, namelijk Willem van Kessel; op grond van de ontwikkelingen van de Brabantse gotiek in het algemeen en stijlverwantschappen van het koor van de Sint Jan vooral met documentair dateerbare kerkgebouwen elders (Diest, Antwerpen, Leuven) komt in de laatste decennia van de 14de en de eerste van de 15de eeuw het koor van de Bossche kerk tot stand. Is er dan geen reden om meer waarde te hechten aan het bericht van Simon Pelgrom dan aan dat van Albertus Cuperi-

nus, namelijk dat de bouw van een nieuwe Sint Janskerk begonnen werd in 1380 en niet in 1280?[23]

Willem van Boelre

Dan volgt er weer een aantal meesters die wel in Den Bosch vermeld worden, maar van wie geen betrekkingen tot de bouw van de Sint Janskerk vaststaan. Een meester Reinier of Reijnke (de) Brabander, die in 1424 zijn testament maakte, mag ondanks zijn mooie naam niet als serieuze kandidaat gelden.[24]

Willem van Boelre (Bolre, Buelren), sinds 1395 als steenhouwer in dienst van de Dom van Utrecht, was in 1436 en 1438/39 in Den Bosch gevestigd, in 1433, 1435 en 1437 was hij onderman van het Utrechtse steenbikkersgilde en van 1440 tot omstreeks 1442 leidend Dombouwmeester in Utrecht, toen daar aan de westelijke pijlers en de sluitgevels van het dwarspand gewerkt werd.[25] Het is vrijwel zeker, dat hij in zijn loopbaan meester Willem van Kessel ontmoet heeft, want in 1412 leverde hij beeldhouwwerk, twee beelden en steen voor de Leidse Sint Pieterskerk waar Willem vijf jaar eerder bij de voortgang van de koorbouw raad gegeven had. In 1426 leidde Willem in Utrecht de bouw van de Sint Jacobikerk en in 1436-1439 aldaar de verbouwing van de Buurkerk van basiliek tot hallekerk.[26] Daarbij verblijft hij allesbehalve permanent in Utrecht, ook bij de Dombouw is hij in die jaren niet dagelijks betrokken, in de rekeningen van 1436/37 bijvoorbeeld wordt hij alleen in mei en oktober vermeld.[27] Hij blijkt dringende bezigheden in Den Bosch te hebben, want in 1438/39 verrichten de kerkmeesters van de Buurkerk een betaling aan ‘meyster willam van boelre want wy hem ontboeden hadden van den bosch hier te comen om ons weder te ordineren hoe wy te werk soude gaen totter tymmeringe aen die kerke ende oeck dat hy syn zoen van den werke onderwysen soude want hy dat werck voert besorgen soude ende meister willem altoes seer quaet is te krigen van den bosch alhier’.[28] Wat kan er anders de oorzaak van zijn dat een bouwmeester zo moeilijk (‘quaet’) van Den Bosch naar Utrecht te krijgen is en wat kan in die jaren een gewaardeerd en gezocht kerkbouwspecialist anders aan Den Bosch gebonden hebben dan werkzaamheden in de dan volop actieve bouwloods van de Sint Jan? Uitgesloten is het werk aan andere Bossche kerkgebouwen (kapellen eerst nog in rang), de veel jongere Sint Pieter, Sint Cathrien en Sint Jacob, trouwens zij bezitten lang niet de monumentaliteit en vergen lang niet het vele beeld- en steenhouwwerk dat de Sint Jan en de genoemde Utrechtse kerken kenmerkt. Het Bossche raadhuis heeft een zodanige bouwgeschiedenis dat Willem van Boelre daar niets mee te maken gehad kan hebben.

Vermoedelijk is hij kort na 1460 overleden. Vanuit zijn Utrechtse produktie is geen signatuur in enig gedeelte van de Sint Jan op te maken, waar hij tussen omstreeks 1425 en omstreeks 1460 een stuk van het transept en de eerste schiptraveeën met zijbeuken tot stand gebracht zou kunnen hebben, maar niet zelden is het zo, dat de directieven van een bouwmeester een al vóór hem bestaand ontwerp niet aantasten en tot uitvoering brengen. Van een meester Arnold of Arnoud Rover of Roever, die in 1470 vermeld wordt en dan al overleden is, is niets bekend dat hem met de bouw van de Sint Jan in verband brengt. Enigszins anders is dat met meester steenhouwer

Egidius of Giel of Gielis Coelman. In 1437/38 staat hij ingeschreven als lid van de Lieve vrouwe Broederschap en wordt dan ‘meester vanden stenenwerck’ genoemd.[29] In 1447-1449 heeft hij enige malen bemoeienis, ook een keer samen ‘metten knapen vanden loedsen’, met de plaatsing van het retabel van beeldsnijder Jacob van Loer in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel.[30] Mogelijk is hij dezelfde als degene die in een transportakte van 16 maart 1471 als ‘magister Egidius Coelman lapicida’ in de Peperstraat woont.[31] Elders dan in Den Bosch wordt geen meester steenhouwer van deze naam vermeld.

Een meester Claes, ‘meester van der loedsen’, maakte in 1466/67 een ontwerp voor een nieuw koor van de Lieve vrouwe Broederschap.[32] Verder is van hem niets bekend en het ontwerp heeft niet tot uitvoering geleid.

Cornelis de Wael

Na meester Claes komt een meester steenhouwer in het vizier die, het zij terstond gezegd, niet documentair bewijsbaar in dienst van de kerkfabriek en van de bouwloods van Sint Jan is geweest, maar wiens naam alle aandacht wakker roept: meester steenhouwer Cornelis de Wael. In januari 1975 heeft Dr. G.C.M. van Dijck, toen chartermeester van het Rijksarchief in de provincie Noord-Brabant, mij attent gemaakt op het voorkomen van die naam, verbonden met dat beroep en die status, in een zevental Bossche schepenakten tussen 1469 en 1492. Daarbij dachten hij en ik uiteraard onmiddellijk aan de meester Cornelis of Cornelius de Wael, steenhouwer, die van 1476 tot 1505 loodsmeester, leidend bouwmeester van de Dom van Utrecht was, en als ‘archilatomus noster’ frequent en dus blijkbaar nagenoeg permanent in Utrecht aanwezig, in de Domrekeningen genoemd wordt.[33] Onder zijn leiding werd de bovenbouw van het zuidtransept van de Dom met de oostvensters voltooid, kwam nagenoeg het hele schip tot stand, evenals de Domproostenkapel en een ingrijpende verbouwing van het Groot Kapittelhuis. In 1477/78 reisde hij over Maastricht naar Namen voor de aankoop van steen.[34] Het was hem blijkbaar toegestaan ook elders diensten te verrichten, want hij ontwierp de

benedenbouw van de (korte tijd later weer afgebroken) stenen kruistoren op de Sint Bavo in Haarlem, een werk dat hij, blijkens de rekeningen daar, in 1503 ging inspecteren in de hoedanigheid van 'onser kercken meester'. In 1488/89 beitelde hij de, door het verhaal van Alberdingk Thijm bekend geworden, nog bestaande epitaaf voor 'blinde Johannes', organist van de Dom, in de kloostergang van de Utrechtse kathedraal.[35]

Op 14 februari 1505 maakte deze 'vir magister Cornelius de Wael archilatomus ecclesie traiectensis', wonend binnen de immuniteit van de Dom, zijn testament, 'corpore languens et lecto aegritudinis diccumbens compos tamen mentis rationis et boni intellectus', dus wel ziek en bedlegerig, maar geheel bij zinnen en helder van geest, volgens de notariële standaarduitdrukkingen.[36] Hij wenst begraven te worden in de Dom 'sub sarcophago juxta capellam beate marie et apostolorum a parte boriale ipsius ecclesie locato armis suis insculpto et sub quo prima quondam uxor sua sepulta existit' en het altaar van die kapel, waarop hij zeer onlangs al een memorie gesticht had, bedenkt hij met paramenten, koperen kandelaars en een kelk. Hij vermaakt honderd Rijnsgulden aan de Domfabriek, nog eens tweehonderdvijftig Rijnsgulden voor een jaarlijkse uitkering aan de choralen van de Dom en aan de gezellen van de Dombouwloods, bedenkt heel wat kloosters en gasthuizen met kleine en grote legaten, zijn wettige dochter Heylweg, echtgenote van Nicolaas van Zijll en zijn natuurlijke en onwettige dochter Elisabeth, non in het Caeciliaklooster. Ten behoeve van zijn natuurlijke en onwettige dochter Cornelia te Oirschot en haar zoon koopt hij een lijfrente voor 78½ Rijnsgulden current. Het schijnt, dat voor het graf van hem en zijn al eerder gestorven vrouw, wier naam helaas niet genoemd wordt, zelfs een hele kapel gereserveerd was, door hemzelf ontworpen en een tijd lang dan ook Meester Corneliskapel genoemd totdat zij de naam van een tweede stichter ging dragen, van Domdeken Jan van de Vecht, overleden in 1572. Deze kapel behoort tot het door de orkaan van 1674 verwoeste gedeelte van de Domkerk en bevond zich in de merkwaardige bouwpartij die langs de noordelijke dubbele schipzijbeuken lag. Terstond ten westen van het noordtransept bevond zich de lage grafkapel van meester Cornelis onder de bovenkapel van kanunnik Antonie Taets van Amerongen (overleden in 1555). Ten westen daarvan bevond zich het noordportaal met daarboven weer een kapel, de kapel van Onze Lieve Vrouw en de Apostelen waarvan het altaar door meester Cornelis gedoteerd werd. Beide bovenkapellen waren bereikbaar langs een vernuftige spiltraptoren die van het beganegrondse in de Meester Corneliskapel opging. Deze ruimten waren in het sterfjaar van de bouwmeester nog nauwelijks voltooid: in 1505 was het noordportaal gereed, in 1510 werd het gewelf ervan gepolychromeerd, pas in 1516 de dubbele deur erin gesteld.[37] Op de bekende tekeningen van Herman Saftleven van de ruïne, kort na de stormramp gemaakt, zijn deze bouwdelen goed te zien en daarnaar heeft G. de Hoog zijn reconstructietekeningen van het uit- en inwendige van het Domschip gemaakt.[38] Zij behoren tot de royale opzet die de meester bij de schipbouw aanvankelijk voor ogen stond. In 1481 was de afbraak van het oude, romaanse schip begonnen, maar de nieuwbouw kwam pas goed op gang nadat de van 1477 tot 1483 heersende staat van oorlog tussen de bisschop en de stad in 1485 door een vredesverdrag besloten was. Eerst werden de drie oostelijke traveeën met dubbele zijbeuken en kapellen gebouwd, daarna de vier volgende traveeën met enkele zijbeuken en kapellen, waarvan de

laatste niet voltooid. Meester Cornelis de Wael is niet lang na het maken van zijn testament overleden.[39] Niet alleen door de Domfabriek, maar ook door de stad werd zijn nagedachtenis geëerd: 'Die raet heeft, duer sonderlingen dienste wille, die wylen meyster Cornelis die Wael onser stat voertijts bewesen heeft, belieft' aan de erfgenamen de verschuldigde bieraccijns kwijt te schelden.[40] De lijfrente voor zijn dochter Cornelia werd door de executeurs van zijn testament in 1505 gekocht en tot 1559/60 betaald.[41]

Van deze Utrechtse Dombouwmeester Cornelis die Wael is in elk geval één reis naar 's-Hertogenbosch aanwijsbaar, maar hij blijkt wel vaker niet in Utrecht en niet op de bouwwerf van de Dom aanwezig, zoals wegens zijn werk in Haarlem en in 1483/84, wanneer hij met een opdracht van het kapittel uitstedig is.[42] Dat gebeurt in een tijd dat de bouw wegens het beleg van Utrecht en de oorlogshandelingen tussen aartshertog Maximiliaan en de stad vrijwel stilligt. Ook in 1484/85 en 1485/86 wordt afwezigheid van de meester genoteerd.[43] In 1488/89 nu wordt hij door de Lieve Vrouwe Broederschap naar Den Bosch gehaald 'omme die mate te nemen van den timmeragie van den choir.... Item omme de convencie te maken met Jannen Heijns ende sijn gemaict wercke te oversien'.[44] Van Dijck vraagt zich af, of met hem wellicht identiek is de meester Cornelis die Wael, die zich met zijn vrouw Gertruyt in 1468/69 liet inschrijven als leden van de Broederschap.[45] Zoals gezegd, wordt in het testament van de Utrechtse meester Cornelis de Wael diens vrouw niet met name genoemd, zodat die identificatie wel mogelijk gemaakt, maar niet bewezen wordt; in de Broederschapsrekening wordt van Cornelis geen beroep genoemd, noch vadersnaam.

De Cornelis de Wael die in de Bossche schepenakten voorkomt, is magister lapicida, maar

nergens wordt vermeld in wiens dienst of met welke bouwwerken hij bezig is. Op 15 december 1469 verkoopt Walterus de Beerze een huis, hof en plaats met achterhuis, gelegen aan het eind van de straat de Oude Dieze, naast de straat genoemd de Triniteit, en aan de andere kant naast zijn eigen erf, aan magister Cornelis gezegd ‘die Wael’, zoon van Fredericus.[46] In een akte van 1478/79 wordt dat huis vermeld als zijnde van magister Cornelius lapicida. Opmerkelijk is een akte van 9 juli 1483. De landsheer, aartshertog Maximiliaan, heeft tijdens zijn beleg van de stad Utrecht het huis van Cornelis de Wael in 's-Hertogenbosch, terwijl deze in Utrecht is, met het huisraad geconfisqueerd en aan zijn dienaar Conraet van Hage ten geschenke gegeven wegens diens verdiensten bij het beleg. Het huis wordt bewoond door Willem Steenwech, vermoedelijk dezelfde die in 1481 schepen van de stad is, die het blijft huren.[47] Deze confiscatie geschiedt al tijdens het beleg; na de capitulatie van Utrecht op 3 september 1483 vervallen de goederen van Utrechtse burgers in Holland en Zeeland aan de aartshertog, tachtig burgers van Utrecht moeten Maximiliaan nederig om vergiffenis vragen en een boete van tweeduizend Rijnsgulden opbrengen.[48]

Ook in Den Bosch was er in 1483 wel enige tegenstand tegen Maximiliaan als voogd van Philips.[49] Op 18 oktober 1483 wordt de reden van de Cornelis opgelegde straf inderdaad daarin gelegd: hij was ‘haldende die wederpartije ons genedigen heren binnen der stadt 's Hertogenbosch ende met den van Uytrecht’. Coenraad van Hage moet het huis op last van Maximiliaan - die op dat ogenblik zelf in 's-Hertogenbosch is en er na de inneming van Utrecht van 8 oktober tot Kerstmis verblijft - blijven houden.[50]

Dat het huis in Cornelis' bezit belast was met een cijns, blijkt uit een akte van 12 april 1485.[51] Korte tijd later blijken de politieke toestanden zo gezuiverd, dat ‘Cornelis die Wael lapicida’, verblijf houdend te Utrecht maar tijdelijk aanwezig in Den Bosch, zijn huis van ‘Coenrardus van der Hagen’ terug kan kopen, waarop hij het terstond doorverkoopt aan heer Gerardus van Helmond, priester en kanunnik van Sint Marie in Utrecht. Deze kanunnik verkoopt in 1492 het huis, destijds verkregen van ‘magister Cornelius die Wael lapicida filius Frederici’ aan Elisabeth de Wolff, haar zuster en haar kinderen.[52]

Al met al is er nu nog geen antwoord verkregen op de spannende vraag of deze meester Cornelis de Wael, steenhouwer, die tussen 1469 en 1485 afwisselend in Utrecht en Den Bosch vertoeft, in Den Bosch een huis bezit, verhuurt, verliest, weer verwerft en verkoopt, dezelfde is als de meester steenhouwer Cornelis de Wael die van 1476 tot 1505 Utrechts Dombouwmeester is, maar ook opdrachten buiten de stad aanvaardt. Non liquet. Het is niet de bedoeling om, na eerst Marcilius van Keulen als bouwmeester uitgebannen en naar het rijk der fabelen verwezen te hebben, nu voor een ander ogenblik in de bouwgeschiedenis een nieuw kaartenhuis te bouwen, een nieuwe meester zonder voldoende bewijs op te voeren. Maar tussen 1467 en 1478 is geen naam van een leidend bouwmeester van de Sint Jan aanwijsbaar, en dat in een tijdvak waarin veel werk aan de voortgang van de bouw verricht moet zijn, aan het transept, aan de eerste traveeën van het schip, zodat het vacuum in de bouwmeestersreeks goed gevuld zou kunnen worden door de meester Cornelis de Wael die in 1476 Dombouwmeester van Utrecht wordt en dan toch zijn sporen elders al verdiend moet hebben. De naam ‘de Wael’ wijst vaak op een afkomst uit het Luikse of uit Henegouwen, later zal Jan Darkennes, loodsmeester van Sint Jan en van de

stad, vanaf 1513 tot zijn dood omstreeks 1545 in Den Bosch woonachtig, ook wel Jan van Namen en ook wel Jan de Wael genoemd worden.[53] De Utrechtse Dombouwmeester Cornelis de Wael heeft op de bouwstijl van het Domschip een stempel gedrukt dat naar de Zuidelijke Nederlanden verwijst, wel Brabants genoemd, maar, zoals Timmers opgemerkt heeft, misschien ook wel met het Maasland te verbinden, gelijk wel meer Brabantse kunst eigenlijk Maaslandse kunst moet heten.[54]

Maar dan is het ook niet zonderling om een ogenblik te veronderstellen, dat een meester Cornelis de Wael, alvorens zijn eindbestemming in het werk aan de Dom van Utrecht te vinden, eerst een tijd aan de Sint Jan in Den Bosch werkzaam was, nadat hij in nog zuidelijker streken geschoold was en gewerkt had. En wel aan de Sint Lambertuskathedraal van Luik, waar hij nog niet als ‘de Wael’ aangeduid behoefde te worden. Het is een veronderstelling die wel weer veel voorbehoud behoeft en nog een nader onderzoek in de Luikse fabriekrekeningen vergt, maar het is een feit dat daar na de verwoesting van de stad in 1468 door Karel de Stoute een meester Cornelis de Trajecto, van Maastricht, de leiding van de werken aan de kathedraal krijgt.[55] De hertog zelf of zijn raadsman Guy de Brimeu schijnt in de benoeming bemiddeld te hebben en na Karels dood verliest Cornelis tijdelijk zijn functie, om in 1472 op dezelfde voorwaarden als zijn voorganger weer in dienst genomen te worden. Opmerkelijk is dat hij volgens de fabriekrekeningen in 1473 enige tijd in 's-Hertogenbosch verblijft.[56] Na 1476 vervult hij zijn Luikse taak niet meer. Is hij toen voorgoed naar het noorden getrokken en heeft hij zich eerst in Den Bosch, waar hij al eerder werkzaam geweest was, en later in Utrecht gevestigd? De aard van zijn werkzaamheden in Luik is niet nauwkeurig bekend: hij heeft waarschijnlijk de schade aan de kerk van 1468 hersteld en voort-

gewerkt aan de langdurige overwelving van de oude kathedraal. Men moet in het oog houden, dat noch zijn verre voorganger Willem van Kessel, noch hijzelf daar met nieuwbouw van doen hadden, maar slechts met onderhoudswerken en moderniseringen en uitbreidingen aan een al geheel voltooide kathedraal die deels romaans en deels vroeggotisch was, tot stand gekomen tussen 1274 en 1319, zodat hun taak niet de volledige inzet eiste van een geheel nieuwe schepping en bezigheden elders des te gemakkelijker toeliet.[57] Als nu de drie Cornelissen, die van Luik, Den Bosch en Utrecht, één en dezelfde persoon zouden zijn, dan heeft die ene Cornelis twee in zijn persoonlijk leven ingrijpende en verwante politieke gebeurtenissen meegemaakt: de strafexpeditie van Karel de Stoute in 1468 tegen Luik om de bisschop aldaar van zijn gezag een deel terug te geven en een deel te ontnemen, en dezelfde actie met hetzelfde resultaat van aartshertog Maximiliaan in 1483 tegen Utrecht. Maar in het eerste geval geniet Cornelis de gunst van de vorst, in het tweede geval het tegendeel. Maar vorst, bisschop en kathedraal kapittel zijn drie en niet noodzakelijk eensgezind, zodat in het Utrechtse geval Cornelis wellicht de gunst van het kapittel behield ofschoon hij het bij de vorst verbruid had.

Wat de architectuur van het schip van de Sint Jan en van het schip van de Dom betreft, moet herinnerd worden aan het feit dat in het laatste onder leiding van Cornelis de Wael één karaktertrek tenminste rechtstreeks uit de Sint Jan overgenomen werd: juist zoals met alle schippijlers (niet de vieringpijlers meegeteld) van de Sint Jan stenen altaaraanzetten verheeld zijn, is dit het geval geweest met de eerste, meest oostelijke schippijlers (niet de vieringpijlers meegeteld) van de Dom. Op het schilderij dat Hendrik Cornelisz. van Vliet in 1672 van het Dominterieur maakte, zijn zij heel duidelijk te zien, minder goed op de bekende interieurtekening uit 1636 van Pieter Saenredam, die op het voorvlak van de altaaraanzet tegen de tweede zuidelijke schippijler zijn signatuur en datum geschreven heeft.[58] De verder westwaarts staande pijlers hebben zulke aanzetten niet, het zijn juist degene die met de planwijziging van het schip samenhangen. Op de al genoemde tekeningen van Saftleven komt nergens de westkant van een pijlervoet in het zicht, of het moest zijn dat het blok links tegen de ‘afgeknapte pijler’ op de tekening met frontaal zicht op het noordportaal juist zulk een altaaraanzet bedoelt weer te geven. Hoe dan ook, het schijnt dat meester Cornelis dit uitzonderlijk gegeven alleen in de Sint Jan eerder heeft kunnen zien, waar het al tussen 1445 en 1452 gecreëerd en in 1469 opnieuw toegepast was, en dat hij het daaruit overgenomen heeft.

Ook de zes kolommen van het schip der Sint Eusebiuskerk te Arnhem, tussen 1452 en 1478 gebouwd, kregen zulke altaarblokken mee. In 1895 werden zij weggekapt op één na, op verzoek van Victor de Stuers als document gespaard. In het schip van de Sint Maartenskerk te Zaltbommel (± 1460 - ± 1490) zijn ook sporen van zulke wegkappingen te zien.

Alart du Hamel en Jan Heyns

Om nu de reeks opeenvolgende meesters van de Sint Jan voort te zetten: géén bouwmeester is de door Hezenmans en Smits als zodanig bestempelde meester Gerit Symons, die getuige was bij het opmaken van het contract tussen kerkmeesters en

steenleverancier Jan Quaywante op 19 oktober 1478. In dat contract treedt voor het eerst de 'loetsmeester' Alart van Hameel of du Hameel of du Hamel op.[59] Afgezien van de schimmige meester Claes en van het vraagstuk Cornelis de Wael (die tot 1478 in 's-Hertogenbosch werkzaam geweest zou kunnen zijn) is hij de eerste na Willem van Kessel, die in persoon en oeuvre voor ons tamelijk duidelijke contouren aanneemt, hoewel toch weer niet zo duidelijk dat zijn werk scherp te onderscheiden is van dat van zijn medewerker en opvolger Jan Heyns.

Maar zijn geboorteplaats en -jaar blijven onbekend. Het portret van Du Hamel, een pentekening zogenaamd van Hieronymus Bosch, met als opschrift 'Anno Aetatis 55' en gedateerd 1504 (weshalve hij dus in 1449 geboren zou zijn), dat op de veiling van de inboedel van kasteel Heeswijk in het Casino te 's-Hertogenbosch in 1901 opdook, was een vervalsing.[60] Mosmans geeft een schetsje van dit inmiddels spoorloos verdwenen portret, maar dan met de tekst 'A° 1506', en vermoedt, dat het een vervalsing is van de hand van Martien Weegenaer.[61] Het werd gekocht door de opzichter Frans van Dongen, maar is thans spoorloos. Wel beschikte de bouwloods tot voor kort over een schilderijtje (olieverf op paneel) met een portret dat hiermee overeenkwam, maar nu eveneens verdwenen is. Een andere fantasie is een bruingewassen tekening in het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch door Q. van Amelsfoort.[62]

In 1478 werden 'Mr. Alart van Hameel, meester van den wercke in der kercke, item Nicolaä, syne suster, item Jan Heyns, syn cnaep' lid van de Lieve Vrouwe Broederschap, en wel kosteloos om de 'diensten die sy onser Vrouwe ghedaen hebben'. Alart was gehuwd met Margriet van Auweningen, die in 1484 overleed en wier kleine grafsteen in de zuidelijke zijbeukmuur in de Sint Janskerk nog aanwezig is. Na haar dood trouwde hij met Goessen of Gosina, natuurlijke dochter van Jan Heim, hoogschout van 's-Hertogenbosch. Zijn zuster Nicolaä trouwde met Jan Heyns, zijn leerling, gezel en opvolger, eerder ook herhaaldelijk plaatsvervanger. In 1484-1485 ontwierp Alart du

Hamel voor de Sint Jan een monstrans, uitgevoerd door Hendrik de Borchgreve.[63] Een gotische monstrans uit de kerk van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Oss, zonder keuren, is een afspiegeling van Du Hamels gravure van een monstrans.

Meester Alart laat het werk vaak aan zijn zwager Jan Heyns over om elders adviserend op te treden, zoals andere meesters op hun beurt het werk in Den Bosch komen beoordelen. Met name in Antwerpen wordt hij herhaaldelijk gesignaleerd.[64] Misschien al in 1478, maar in elk geval van 1484 tot 1493 geeft hij raad bij de voortgang van de werken aan de Onze Lieve Vrouwekerk aldaar. Tussen 1485 en 1487 levert hij een patroon voor het Sacramentshuis in deze kerk, in 1493 door beeldsnijder Thomas Best geplaatst. In dat jaar brengt hij met Anthonis II Keldermans advies uit omtrent een altaar dat in dezelfde kerk door Peter de Vogel geplaatst zou worden. In 1500, wanneer hij als buitenpoorter van Antwerpen is ingeschreven, geeft hij adviezen voor de bouw van de torenspits en in 1506 visiteert hij met genoemde Anthonis II Keldermans het werk daaraan. Intussen heeft hij ook in Den Bosch doorgewerkt. Op last van de kerkmeesters en de stad komen meester Herman de Waghemaekere de Oude van Antwerpen en meester Anthonis I Keldermans van Mechelen zijn werk in 1485 inspecteren.[65] Behalve aan de kerk was hij toen ook aan de Lieve Vrouwe Broederschapskapel bezig. In 1486-1487 werd meester Jan van Lier uitgenodigd, ‘het werck te setten aen onse lieve Vrouwe capelle alsoe die voorscr. Jan in voerleden tijden gedaan heeft’. Mosmans veronderstelt, dat hij het netgewelf op de kapel moest bouwen naar het ontwerp van Du Hamel, want met deze wordt gesproken ‘omme een patroen te maken van den boghen in onse lieve Vrouwe capelle’. In feite had Jan Heyns de leiding bij de bouw van de kapel en in 1488-1489 wordt hij ‘meester van onsen nijen choer’ genoemd. Heyns' werk wordt in 1488-1489 door meester Cornelis de Wael van de Dom van Utrecht geïnspecteerd, waarna hij in 1489-1490 ‘die patroen van onsen werck’ levert, een deelontwerp, ‘want mester Alart ewech was, ende hem die patroen nyet en had gelaten’. Alart levert in 1492 modellen voor de koperen spijlen die Arnt van Tricht goot voor het hek dat de Broederschapskapel van de kerk scheidde, en in 1494 wordt hij ‘onsen raetsgesel van onsen nyeuwen choer’ geheten. Hij blijft echter loods- of werkmeester van de Sint Jan en wordt in 1494-1495 voor het laatst zo aangeduid. Eind 1494 of begin 1495 werd hij in Leuven tot ‘der stadt werckman steenhouwer’ benoemd en tevens tot bouwmeester van de collegiale Sint Pieterskerk aldaar.[66] Het betekent zijn definitieve vertrek uit Den Bosch: ‘Aangesien dat meester Alart du Hamel, meester vanden loedsen, hem vertrocken was (...) en dieselve van hier metter woene trekt tot Loeve’.[67]

In Leuven verrichtte Alart du Hamel herstellingen aan de beelden van het nog niet zo lang voltooide raadhuis en ontwierp voor het zuidtransept van de Sint Pieterskerk een portiek, waarvoor op 24 juli 1497 de eerste steen gelegd werd, maar die onvoltooid is gebleven. Verder werd in 1499 gewerkt aan de afbraak van het romaanse westwerk der kerk, nadat al in 1480 de fundering gelegd was voor een reusachtig nieuw torenfront. In 1496 werd de meester te Mechelen aangehouden en als ambtenaar van de stad Leuven gegijzeld voor de schulden die deze stad jegens Mechelen had. Door bemiddeling van een deurwaarder herkreeg hij de vrijheid en door het Leuvens stadsbestuur werd hij voor de geleden vernedering schadeloos gesteld. In 1499 richtte hij het Hof van Kamerijk te Leuven in voor de ontvangst van keizer Maximiliaan en

zijn zoon Philips (de Schone). In 1502 ontwierp hij een uitbreiding van het Leuvense Refugiehuis van de abdij van Park, dat in 1865 geheel gesloopt is.[68] In datzelfde jaar 1502 legt Du Hamel zijn ambt te Leuven neer, nadat hij, zoals vermeld, al in 1500 als buitenpoorter te Antwerpen ingeschreven was. Op 12 december 1505 maakte hij daar zijn testament; hij wenste begraven te worden in de Lieve Vrouwekapel der ‘Borchkercke’ in die stad (de Sint Walburgiskerk, in 1843 gesloopt) en legateerde 1½ mark zilver aan zijn huisvrouw Goessen Heym, 75 Rijnsgulden en zijn overige bezit aan zijn wettige zoon Sebastiaan. Als een der drie executeurs werd ‘meester Jannen Heyns, logimeester tot shertogenbossche’ aangewezen. Vermoedelijk in 1506 is Alart overleden. Een akte van 27 januari 1507 voorziet in het lezen van missen in de Bossche Sint Jan voor wijlen (‘quondam’) meester Alart, voor welker uitvoering zijn zwager Jan Heyns, ‘lapicida et magister fabrice ecclesie’, mede zorg draagt.[69]

Alart du Hamel had ook grote betekenis als graveur. Een elftal gravures, naar Pieter Brueghel, Hieronymus Bosch en naar eigen ontwerpen, zijn bewaard gebleven.[70] Onder deze kopergravures komen het al genoemde ontwerp voor een monstrans en een baldakijn voor, beide in de Albertina te Wenen, waarop ook zijn naam en meesterteken en/of huismerk staan.[71] Of deze ontwerpen voor de Sint Jan bestemd waren, is niet bekend, maar op de monstrans-gravure staat: ‘SHERTOGHENBOSSCHE’.

Niet bewaard is zijn portret van Philips de Schone in prent, dat hij in 1504 in opdracht van de stad 's-Hertogenbosch vervaardigde.[72] Zijn monogram komt onder de steenhouwersmerken die in de kerk aangetroffen worden, niet voor, waaruit te besluiten zou zijn, dat hij niet met eigen hand aan het uit te voeren werk deelnam.

Jan Heyns

Jan Heyns, die in Brugge geboren zou zijn, werd in 1495 de opvolger van Alart du Hamel als loodsmeester van de Sint Janskerk. Zoals hierboven al gemeld, wordt hij als ‘cnaep’, leerling van meester Alart, in 1478 voor het eerst genoemd. Hij heeft geleidelijk aan, van 1488 af, alle verantwoordelijkheid van een leidend bouwmeester op zich genomen. Op 30 januari 1502 was hij als werkmeester aanwezig bij het sluiten van een contract tussen de kerkmeesters van Sint Jan en de steenhouwersteenleverancier Lodewic van Bogem (Bodeghem) uit Brussel, die naar Heyns' ontwerpen zou werken. In een kwitantie van 4 oktober 1513 beloofde de steenleverancier Damiaen Hediart te Mechelen, oomzegger van meester Jan Heyns, hem Avennessteen te leveren voor de Sint Jan. In 1504-1509 bouwde Heyns het kasteel Maurick te Vught.[73] Op 5 januari 1516 maakte hij, als ‘artificus lapidarius ecclesie collegiate S.Joh.’ zijn testament, waarin hij een begraafplaats in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel wenste en aan de fabriek van Sint Jan ten geschenke gaf ‘een juweel van peerlen berduert, dat hy op zynen mouwe te dragen plach.....’[74] Verder schonk hij ‘drie blaeu pilaren, liggende opten kerckhoff ende die basamenten van witten steen, liggende opten selven kerckhoff aende muere tegen vrouwe Bacx huyss over’. Aan de kerkfabriek vermaakte hij ook al zijn ‘instrumenten van sagen, bomen, beyntelen’. Hij heeft daarna niet lang meer geleefd; in de *Liber Obitus* van de Lieve Vrouwe Broederschap is in 1516 zijn overlijden vermeld: *Hic prima fundamenta novi chori confraternitatis iecit*, wordt er te zijner nagedachtenis gezegd, hij legde de eerste grondslagen van het nieuwe Broederschapskoor. Op 19 januari 1516 werd voor hem een Requiemdienst gehouden als lid van de Broederschap.[75]

Jan Darkennes

Vermoedelijk werd Jan Heyns terstond door meester Jan Darkennes (Darkennis, Derkennes, ter Kennysse van Henegau) opgevolgd. Misschien was Erquennes in Henegouwen de geboorteplaats van zijn vader. Op 12 september 1513 verwierf hij als ‘Jan zoen wilneer Jans Darkennez, steenhouwer uijt Henegouwe’ het poorterrecht van 's-Hertogenbosch en toen of weldra daarna vestigde hij zich in het huis op de hoek van de Peperstraat en de Lange Putstraat: Peperstraat 23, dat hij in 1519 en 1520 in twee delen kocht.[76]

In de Bossche schepenprotocollen staat het contract opgetekend tussen de ‘dekens der fabryken der capellen van Sunt Peters ende Pauwels’ in de Orthenstraat en Jan Darkennez Janszoon en Jan van Utrecht Jacopszoon voor het maken van een oxaal uit Avennessteen in deze kapel, overeengekomen op 21 november 1515 en binnen twee tot drie jaar te leveren overeenkomstig de voorgeschreven vorm.[77] Het interieur van de kerk (in 1646 gesloopt) met dit laatgotische oxaal is door Pieter Saenredam in een pentekening en in een schilderij in 1632 afgebeeld.[78]

In 1527 of 1528 wordt Jan Darkennes ‘Meester Jan Logemeester’ genoemd. Zijn vrouw en dochters - hij zelf niet - werden allen lid van de Lieve Vrouwe Broederschap en in relatie tot hen en als bouwmeester van het nieuwe of vernieuwde Broederschapshuis in de Hinthamerstraat komt zijn naam enkele malen in de

rekeningen daarvan voor tussen 1529-1530 en 1584-1585; in 1538-1539 als 'logiemeester deser kercken', in 1562-1563 met de toevoeging 'lootzmeester'.[79] Hij was toen al overleden. Hij had ook aan het nieuwe Bossche stadhuis gewerkt in 1529, aan de Sint Anthonis- of Baseldoncksepoort,[80] en verbouwde in 1535-1538 het al genoemde, nieuw verworven huis van de Lieve Vrouwe Broederschap in de Hinthamerstraat, om te beginnen een poort van blauwe steen, drie jaar later een natuursteengevel met pilasters, nissen en beelden, die niet bevredigde en vervangen werd, dat wil zeggen, vermoedelijk gedemonteerd en anders opgebouwd, met beelden van meester Franssen den beeldsnijder.[81] In de fragmentarisch bewaarde kerkrekeningen van 1561-1565 wordt in 1562 melding gemaakt van een 'Jan der Kennis blaeuwen steen vercooper wonend tot Antwerpen', en zo nog eens in 1565. Men koopt beide jaren Avennessteen bij hem, respectievelijk voor 55 en 84 gulden.[82]

Jan van Poppel

Tegelijk met Jan Darkennes was voor de Sint Jan een meester timmerman werkzaam, die aan de overkapping der kerk en later aan de houten torenbekroning op de kruising werkte, namelijk Jan van Poppel, door Molius geprezen als '*civis Buscoducensis, vir opprime eruditus in construendis somptuosis et magnis aedificiis ligneis*'.[83] In 1516 en 1517 ontvangen hij en zijn knechten van de fabriekmeesters betaling voor timmerwerk en transport van balken.[84] Van 1523 tot 1529 wordt de houten toren opgericht onder zijn leiding. Later zou hij, bij het herstel van de kerktoren van Gorcum, een dodelijke val gemaakt hebben.[85] Deze timmerman ontvangt van de Sint Jan in 1516 en 1517 een per week uitbetaald dagloon en is, dit feit mede in aanmerking genomen, zeker geen leidend loodsmeester van de kerkbouw geweest, zoals Hezenmans wil, want in dat geval was er wel een *jaarpensio* voor hem gereserveerd.[86]

Jan II Darkennes

Jan Darkennes werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon, die in hetzelfde huis woonde als zijn vader en die op 24 juli 1572 overleed. De grafzerk waaronder zowel zijn vader ('Jan [D]aarkenez...

meest sterf a° XV..'), zijn zuster Katerina, in 1552 overleden, hijzelf ('Jan Derkinnes loedsmeest. sterf a° 1572 24 July') als zijn dochter Metken, op 28 januari 1598 overleden, begraven lagen, is nog in de Sint Jan aanwezig. Het wapen daarop is gedeeld met in de rechterhelft een Andrieskruis, tussen welks bovenste armen een passer.[87]

De laatsten van de reeks bouwmeesters

Jan II Darkennes werd door zijn gelijknamige zoon opgevolgd, wiens zerk zich eveneens in de Sint Jan bevindt met als rest van zijn naam 'Jan derkines', de sterfdatum weggesleten, en waarop ook zijn zoon, wederom Jan derkennis geheten, 25 januari 1607 overleden, vermeld staat en verdere familieleden.[88] Opmerkelijk is, dat in de linkerbenedenhoek van deze zerk een huismerk voorkomt, gelijkend op dat van Alart du Hamel. Het schijnt, dat na de dood van Jan III Darkennes de Sint Janskerk niet meer over een eigen loodsmeester beschikte of behoefde te beschikken.

De positie van de meesters van het werk

Nog enkele conclusies over de professionele en sociale status van de meester van het werk op grond van de voorgaande gegevens. Vanaf 1382, dus al enkele jaren na de vermoedelijke aanvangsdatum van de bouw van het huidige koor van de Sint Jan, geven de documenten ons al enig zicht op de positie die de ontwerpende en leidende meester ten aanzien van kerk, kerkfabriek en bouwloods innam. Hij draagt de titel van meester, meester van der loedsen of logien, loedsmanne, loedsmeester of werckmeester. Ofschoon Tenhaeff de rang van loodsmeester bij de Utrechtse Dom lager schat en onderscheidt van de bouwmeester, de archilatomus, als die van de eerstaanwezende knecht in de loods, is zijn bouwmeestersstatus in Den Bosch onmiskenbaar.[89] Alleen door vergelijking met de situatie elders, met name, naast de Dom van Utrecht, met de grote kerken van Kampen, Zutphen, Mechelen, Antwerpen, Diest, vooral in de tweede helft van de 14de eeuw, waarin veel steden nieuwe, grote kerkkoren zien verrijzen, kunnen zijn rechts- en financiële positie gepreciseerd worden.[90]

De meester van het werk wordt op grond van een contract aangesteld voor onbepaalde tijd, geniet een vast jaarsalaris en voorts een dagloon voor iedere dag dat hij op het werk is. De opdrachtgever koopt de bouwmaterialen, de bouwmeester levert de gereedschappen en trekt de werklieden aan, die weer rechtstreeks van de opdrachtgever, de kerkfabriek, hun dagloon ontvangen. Zelfs de georganiseerde bouwloods, die buiten de kathedralen slechts enkele kerken in de Nederlanden bezitten, vereist niet de voortdurende aanwezigheid van de bouwmeester, die echter wel toestemming van de kerkmeesters dient te hebben voor reizen naar elders en niet vrijelijk over zijn eenmaal geleverde of van voorgangers overgenomen ontwerpen kan beschikken. De bouwmeester kan, met achterlating van zijn 'cnaep', elders actief zijn met ontwerpen, met eigenhandige uitvoering, terzijde gestaan door een vaste

plaatselijke kern van gezellen, of met visiteren, de gebruikelijke onderlinge dienstverlening der middeleeuwse meesters, die elkanders werk inspecteren en het volume ervan meten als controle op de gemaakte materiaal- en loonkosten. Dat alles vinden wij in de Lieve Vrouwe Broederschapsrekeningen en de schaarse kerkfabrieksdocumenten weerspiegeld. De bouwmeester staat hoog in aanzien, Alart du Hamel is ‘raetsgesel’ van de fabriekmeesters der Broederschapskapel en blijkt in 1486/87 van hen een jaarloon te ontvangen van twaalf Rijnsguldens, wat voor een nevenfunctie van de loodsmeester van de kerk niet gering is, vooral wanneer men bedenkt dat in datzelfde jaar meester Cornelis de Wael als Utrechts Dombouwmeester tweeënzeventig Rijnsguldens ontvangt.

Boeiend is de manier van carrière maken en de grote mate van mobiliteit van de middeleeuwse bouwmeester. Na en naast elkaar leidt hij werken die honderden kilometers uiteen kunnen liggen. Hij kan zich van het ene naar het andere werk laten weglokken en door vertrek stagnatie veroorzaken in het leveren van ontwerpen ten behoeve van de steenhouwers en metselaars. Er is een netwerk van reisschema's van de meesters op de kaart van de Nederlanden te tekenen, even complex als het water- en landwegennet van het materiaaltransport en waarbij ook weerkerende lijnen tussen Luik, Den Bosch en Utrecht te trekken zijn, zoals voor de persoon van Godijn van Dormael (Luik-Utrecht), Willem van Kessel (Luik-Den Bosch), Willem van Boelre (Den Bosch-Utrecht), een lijnenspel dat de boven beschreven speculaties over Cornelis de Wael en diens route Luik-Den Bosch-Utrecht ingegeven heeft.

De steenleveranciers

Twee contracten tussen de kerkmeesters van Sint Jan en steenhouwers buiten de stad laten zien, dat in het laatste kwart van de 15de en het eerste van de 16de het geprofileerde steenhouwwerk geheel en al aan de steengroeven uitbesteed werd, waar men naar de ‘berden’, de ‘patroenen’, de mallen en ontwerpen van de Bossche loodsmeester werkte.

Het oudste bewaard gebleven (aan de rechterkant enigszins beschadigd) contract werd op 19 oktober 1478 in Den Bosch opgemaakt en luidt: ‘Melijs van Boxchem gerrit Sanders ende Claes Jansz vander Stegen kerckmeest[ers van Sint] Jans kercke tot tshertoghenbossche bij bijwesen

Meester Gerit Symons ende Meeste [.......] meester der selver kercke ter eenre sijde Ende Jan Quaywante steenhouwer v[.......] ander sijde hebben gemaect ende geordineert een sekere vorwairde ende [.......] steene, te weten Dielbeecschen steen, die de voerss. Jan leveren sall d[....] maniren hiernae volgende. In den yersten so sal die voerscr. Jan [............] boge nae dbert dat hem gegeve es achter metsijs den voet hoech [........]. Item noch sal hij leveren streeve bogen te wetens xiiii bogen elcken bo[.......]. Item noch sal hij leeveren allen den avenckele oft scooten totten selven streeven [.....] hem gelevert heeft elcken voet voer xiiii stuver. Ende dit sal hij maken h[.....] den boege oock perpeyn. Item noch sal hij leeveren sceytboge, den voet voer [...] werck sal hij leeveren naeden Antwerpschen voet ende tot Antwerpen sceep [.........]. Item sal die voerss. Jan leeveren ten tijden als hem Meester alart voirss. dat kund[....]. Oeck sall hij dit werck leeveren wel ende reynlijck gehouwen, hart gebedt en [..........]egt. Ende den booge die hij leeveren sall, salmen meten inde keele. Item so sal die vorss. Jan leveren, des wercks alsoe vele als men des behoeven s[......] die voerss. Jan dit werck leevert, dan salmen hem sijn gelt betalen. Ende [.........] voerwaarden hebben die voerss. partijen, deen den anderen geloeft te onderh[.......] metten wercke te volbrengen alle argelist hier inne uutgesceyden, hier [...........] ende overgeweest Meester Gerit Symons Meester Michiel indie loedse Willem van Zitt[.....] Michiel screynmakerssoen. Ende es geschiet in tshertogenbossche opten maendach nae sinte lu[cas Evange]list te weten opten xix^{sten} dach der maent October Anno xiiii^{c} achtende tseventich. Item noch sall Jan voerss. leveren ogijven totten selven werck elcke voet voer iiii st. I oe[rt]'.[91] De steenhouwer Jan Quaywante zal dus vervaardigen en vanuit Antwerpen per schip leveren veertien streef- of luchtbogen en alle 'avenckele oft scooten' die daarbij behoren. Gelet op het getal veertien zullen de zeven dubbele luchtbogen van één zijde van het schip, en wel de noordzijde, bedoeld zijn. Vermoedelijk worden met de 'avenckele' of 'scooten' de dekruggen van de luchtbogen met hun schuine kanten aangeduid, ook al is het dan opmerkelijk, dat geen voorbehoud gemaakt wordt voor de daaraan vastzittende luchtboogbeelden.[92] Of zijn de wimbergen van de lichtbeuk van het schip bedoeld? De luchtboog moet 'perpeyn' gemaakt worden, dat wil waarschijnlijk zeggen: de steenblokken moeten de gehele boogdikte beslaan.[93]

Ook zal Jan Quaywante scheibogen leveren (een onbekend aantal) en 'ogijven', met deze laatste kunnen zowel gordelbogen als gewelfribben bedoeld zijn.[94]

Het werk zou in Dilbeekse steen, dat wil zeggen de zandige kalksteen die als Balegem- en Ledesteen bekend staat, worden uitgevoerd en de mallen zouden door meester Alart du Hamel geleverd worden.[95]

Deze Jan Quaywante of Quadewante heeft aan verscheidende Brabantse kerkgebouwen zijn diensten verleend, hij was gevestigd te Brussel. Daar wordt in 1492 een 'Jan Quaywante, geboren poirter', als lid 'met halven gelde' in het Brusselse Steenbickelerenambacht vermeld.[96] Voor de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen levert hij in 1474-1475 altaren, in 1504 werkt hij aan de vieringpijlers van deze kerk.[97] Voor de Sint Gummaruskerk te Lier levert hij in 1474-1475 stukwerk, namelijk pilaren, vensters en bogen (ogieven) voor het koor en dwarspand, in 1477-1480 wederom.[98]

In 1501 is door de Broederschap van het Heilig Sacrament aangetekend, dat zij aan de fabriek van Sint Jan 8 St. Andriesgulden geleend heeft 'die meester Jan Heyns met hem vuerde tot Antwerpen, omme daarmede te betalen Jannen Bijnet, van zijnen

steen van Loutz, die meester Jan voirz. tegen hem gecocht heeft en die hij leveren sal nu tot Antwerpen wesende'.[99]

Op 30 januari 1502 zetten de kerkmeesters van Sint Jan en Lowys van Bogem of Lodewic van Buegen hun handtekening onder een 'Voorwaerde van C voeten pijlerne, bij Lodewic van Buegen, koepman tot Brussel woenende, aengenomen te maecken ende te leveren der kercke van Onsz liev-vrouw ende St. Janne Evang^te in 's Hertogenbosch'.[100]

Men kwam het volgende overeen:

'Anno dusent v^c ende twee, de xxx^en dach januarii soe es gesciet een voerwairde van koemenscap tusschen kerckmesters van sijnte jans kerckee, in sertogenbossche bij naeme heinrick van uden ende haelbert ketelaere, ter eenre zije ende lodewic van bogem ter ander zijde, in bij wezen jan heyns werckman der selver kerckee welke lowijs angenomen heeft te houwen een hondert voet pilers naer de maniere die men hem heeft laten sijen staende in der seelver kerkee in den hulaet ande norde zijee. Des soe sal den dienst in de pilaren die Lowijs maken sal van gronde mede op gaen welk in dandere niet en es ende jan heyns als werckmestr mach it bert eenen dum merderen rontom oft hem te passe comt onbegrepen. Item Lowic heeft geloeft te leveren dese voerscreven pilaren van den groent van Dielegen weel gescickt ende reyn geauwen ende geleggert tot int arde van den steen, ende de mynste stoet vouge drie vierendel voest wel gestert ende goet verbant. Item Lodewijck sal dit werck leeveren tot antwerpen op sijnee anst ende koest naer de antwerpce voet te meten, ende louic sal hebben van elcken voet huecde, drie gūl. ende x st. gevaleuert gelt. Dies moet lovick bijnne leveren op de ondert voeten twee voeten vanden selven pilair ende voer den wincoep 1½ voet. Item dit werck heeft hij geloeft

te leveren bijnne eenen jaerre ende oft gevielle dat lowis dit werck heer ret maecte, een del oft alf soe sellen de kerckmesters geauwen zijn dit een maent naer dat hen de weete gedaen werden sal te laten vijssenteren oft lofbaer ende goet es ende hem als dan te betaellen de helft van dat sij gemaect vijnden ende et dander ten dagee dat hij levert. Ende oft dit werck niet en waere gestert oft gemaect als et beorde soe muegent de kerck mesters hem op seggen, of den genne ofe den geene die sij daer senden om werck te vijsenteren van huerren weege. In kennesce der wareit soe hebben bey deze paertijen dit geanteykent ten dage als voerren.'

Volgens dit contract ('koemenscap', 'coopmanscap') zal dus Lodewijk van Buegen of Bogem, als koopman te Brussel, honderd voet steen uit de groeven van Dieleghem leveren (een als Ledesteen bekend staande zandige kalksteen), zodanig gehouwen dat deze kant en klaar tot pijlers ineengezet kan worden. Deze pijlers zullen gelijken op die in de noordelijke zijbeuk der kerk ('den hulaet ande norde zijee'), maar ervan afwijken doordat de schalkenbundel ('den dienst in de pilaren') van onder af aan zal opgaan. Jan Heyns, de werkmeester van Sint Jan, die het ontwerp ('bert', de houten mal of de plank met tekening) levert, mag de doorsnede een duim wijder maken. De steen zal, wel gehouwen, naar het groefleger bewerkt, geprofileerd, met staarten en stootvlakken van minstens driekwart voet en goed in verband aaneensluitend, door Lodewijk te Antwerpen voor zijn risico en op zijn kosten ('anst ende koest') geleverd worden. Voor elke kubieke voet ('voet huecde', is 'hoecte', gehoekt? of: elke voet hoogte?) ontvangt hij 3 gulden 10 stuivers. Vóór de wijnkoop, dat wil zeggen voor de bekrachtiging van de overeenkomst door een wijngelag van koper, verkoper en getuigen op kosten van de koper, zal hij al anderhalve voet geleverd moeten hebben. Binnen een jaar zal hij het overige leveren en wanneer hij al een deel of de helft gereed heeft, zullen de kerkmeesters het, na bericht gekregen te hebben, laten inspecteren ('vijsenteren') en hem alvast de helft van de kosten van het voltooide uitbetalen, de andere helft na aflevering. Het gaat hier blijkbaar om de pijlers tussen de zuidelijke zijbeuken van het schip, die in hun basementen inderdaad afwijken van hun pendanten in de noordelijke zijbeuken. De hier als koopman bestempelde steenhouwer en bouwmeester Lodewijk of Lowys van Boghem of Bodeghem was een zoon van de Brusselse beeldhouwer en steenleverancier Lieven van Bueghem en wordt in 1482 en 1497 vermeld als gezworen lid van het steenbickelerenambacht te Brussel, in 1498-1499 als lid van de Leliebroeders aldaar.[101] Van 1501 tot 1506 leverde Lodewijk ook bewerkte steen voor de Lievevrouwekerk te Antwerpen.[102]

In 1508 leverde hij ontwerpen voor de twee westelijke schipgewelven van deze kerk. In 1503 was hij werkzaam aan het Hof van Nassau te Brussel. Het werk dat hij voor de Sint Gummaruskerk te Lier had aangenomen, kwam niet, waarop boden in 1504-1505 de 'berderen' bij hem haalden om naar Écaussines te brengen.[103] In 1512-1514 was Lodewijk van Bodeghem werkzaam aan het Broodhuis te Brussel, van 1512 tot 1532 ging hij regelmatig naar Brou om leiding te geven aan de voortzetting van de bouw der op last van Margaretha van Oostenrijk begonnen kerk ter nagedachtenis van haar overleden gemaal Philibert van Savoye. Vervolgens leverde hij met Henrick van Pede en Peeter van Wijenhove het ontwerp voor de Sacramentskapel aan de Sint Goedele in Brussel, nadat hij eerst met hen in 1531 een patroon, een bouwtekening, van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel aan de Sint

Jan van den Bosch bestudeerd had, waarmee hun Brusselse kapel inderdaad nauwe gelijkenis vertoont.[104]

In 1537 leverde hij het ontwerp voor de nieuwe Sluismolen te Leuven.[105] In 1539, steenhouwer en steenleverancier zijnde te Brussel, inspecteerde hij de fouten aan het oxaal van de kerk te Hoogstraten.[106] Hij zou in 1540 overleden zijn.[107] In 1503 schreef Lodewijk van Bodeghem aan Jan Heyns, dat van de kleine pijlers 25 en van de grote 4 voet gereed was, benevens 24 voet van de bogen, en hij drong aan op enige betaling.[108] Het schijnt dus, dat hij ook een opdracht tot het maken van de schippijlers gekregen had. De kerkmeesters zonden hem daarop daags vóór het feest van Sint Thomas, 21 december 1503, twintig gulden. Ook voor het leveren van bogen had hij met de kerkmeesters een overeenkomst gesloten. In 1504 schreef hij twee brieven aan de 'voersienighen meester Jan Heyns, loedsenmeester', om op betaling aan te dringen, opdat hij zijn gezellen aan het werk kon houden. Op 22 mei tenslotte ontving hij 25 Rijnsgulden.[109]

Tot zover de transacties van de kerkfabriek van Sint Jan met Lodewijk van Bodeghem, van wiens werkzaamheden blijkens het bovenstaande vrij veel bekend is. Jan Heyns bestelde ook onbewerkte steen, kalksteen, bij zijn neef Damiaen Hediart, blijkens een kwitantie van 4 october 1513: 'Ick Damiaen Hedart [sic] kenne ontfangen te hebben van mijn oem meester Jan Heijns van der kercken weegen van sunt Jan in t shertogenbosch die summe van XXVII gulden op een halff zeije steens van Avennis die ick hem leveren sall tot Mechelen omtrent alderheijligen misse anno XIII. Item zoe hebbe ick Damiaen voirs. noch verkocht meester Jannen voirs. een geheel zeije steens Avennis voir die selve kerck te leveren te pinxteren naestcomende anno XIIII tot Antwerpen ofte tot Mechelen daert meester Jan voirs. believen sall alzoe verre als men varen mach van orloge wege,

ende sall hebben van elken voet Valenscheens drie st. een halft blancke. Hierop kenne ick Damiaen voirs. ontfangen te hebben van de wijncoop x st. In kennisse der wairheit hebbe ick Damiaen voirs. deze quytancie selve geteijkent opten vierden dach Octobr. anno XIII. Damiaen Hediart.'[110]

Waar deze Damiaen Hediart woonachtig was, blijkt hieruit niet. Een beeldhouwer Damien Hédiart werkte in 1498 aan de kapel Notre-Damela-Flamande van de kathedraal te Kamerijk.[111] Een steenhouwer Jan Hediart, zoon van Antonius, werd in 1512-1513 lid van de Lieve Vrouwe Broederschap en verwierf op 12 september 1515 het poorterrecht van Den Bosch.[112] Dat hij aan het hoofd van de bouwloods gestaan zou hebben, zoals Hezenmans en Van Dijck menen, is onwaarschijnlijk; Hezenmans vermeldt trouwens, dat Jan Hediart in 1524 kerkmeester was, een functie die niet met die van loodsmeester verenigbaar is.[113] Hij overleed in 1531.

De bouwloods

De kerkfabriek van Sint Jan was een van de weinige in de Nederlanden die over een eigen bouwloods beschikte in de zin van een zelfstandige werkplaats met eigen als ontwerper werkzame loodsmeester en met eigen steenhouwers.[114] De Bossche loods, in een aan de kerkfabriek toebehorend huis ondergebracht, heeft vermoedelijk slechts een bescheiden personeelssterkte gehad. Zoals al opgemerkt hadden de bouwmeesters van de Bossche kerk meestal geen volledige dagtaak en aanvaardden zij ook andere opdrachten. Ook de steenhouwersploeg is wellicht meestal niet groot geweest; met name aan het einde van de 15de en in de 16de eeuw werd het natuursteenwerk kant en klaar geleverd door de steenhandelaars. Voor het figuratieve beeldhouwwerk, met name de wimbergreliëfs en de beelden op de luchtbogen, moet men echter aan een plaatselijk atelier denken, aan de bouwloods namelijk. Door het ontbreken van de middeleeuwse fabriekrekeningen blijft het echter bij gissingen.

De 'loedse' en haar steenhouwerij spelen een rol in het Mariagedicht, de Rijmkroniek, over het mirakelbeeld van de Lieve Vrouw, van omstreeks 1400, waarin verhaald wordt hoe het beeld wegens zijn ouderdom veronachtzaamd en verwaarloosd werd:

> 'Mer het plach inden tijt die is gheleden
> te staen en oick te ligghen
> indie ijerste loedse voir desen dach
> daermen doen die steen te hauden plach.
> Daernae zoe waert dit beelt verdragen
> in dander loedse, daer zij nu in pleghen
> te hauwen alle daghe steen
> tot Sunte-Janskerk ghemeijn'.

Het beeld werd dus van een eerste naar een tweede (nieuwe) loods overgebracht en daar zou het vernietigd zijn door 'een knape, die inde loedse quaem,/ die de steen holp houwen' als het niet te nauwer nood verhinderd was door 'die meester van Sint-Janskerk', de loodsmeester of een fabriekmeester, dat blijft onduidelijk.[115]

Wellicht in die tijd al bevond zich de loods, ‘loedse’ of ‘logie’, op de plaats van de tegenwoordige Plebanie en het belendende huis (Choorstraat 1 en 3/5) tegenover de ingang van het zuidtransept. Al in 1413 heet een notariële akte verleden te zijn *prope januam primam qua itur ad lapicidas*, bij die kerkdeur waardoor men naar de steenhouwers gaat.[116] Bijgevolg werd het zuidportaal wel de ‘Logiedeur’ genoemd, althans in latere teksten als de ordonnanties van de rouwdienst voor Philips II in 1598 en voor Albertus van Oostenrijk in 1621.[117] In 1506 werd de loods te klein bevonden ‘mitzyen sij hier nernstelick werken ende oick buijten doen wercken’.[118] De kroniek van Cuperinus vermeldt op het jaar 1529 ‘de loodse staende aen dat choren-huys’.[119] De werkplaats was blijkbaar annex aan de bewaarplaats voor het koren van de kerk, dat zij uit de roggepachten ontving.[120] Nog in 1666 wordt in het register der kerkelijke goederen van de stad gesproken van ‘het koorenhuys of te coorensolders staende in de Logie’.[121] In de jaren '6o en '70 van de 16de eeuw was blijkens bewaard gebleven rekeningfragmenten uit die tijd de ‘logie’ van Sint Jan als personeelsorganisatie nog een levend begrip, maar het wordt overleefd door de naam als aanduiding van het gebouw. De Utrechtse Dombouwloods daarentegen werd al in 1556 aan derden verhuurd als niet meer van node zijnde. Vermeldingen van de Bossche loods als materiaalopslagplaats zijn er nog in 1629-1630, 1631-1632 (‘int cooren huijs van de Logije’), 1634-1635 (‘Logije ende 't coorenhuijs’), 1641-1642 (‘de Logie daer den rendant woont’) en tenslotte wordt in 1671 gesproken van de ‘Logie die afgebroocken is’.[122] Maar die laatste vermelding schijnt op een ander gebouw(tje) betrekking te hebben ofwel er is herbouw gevolgd, want in 1717 is er weer sprake van de gebouwen die afzonderlijk korenhuis, kosterswoning en woning van de rentmeester der kerk, en te zamen eigendom van de kerk zijn.[123] Later was in dit gebouwencomplex op de hoek van de Choorstraat en de Parade een particuliere Bank van Leening gevestigd, die in 1853 ophield te bestaan, waarna het noordwestelijk gedeelte door het kerkbestuur van Sint Jan werd aangekocht (teruggekocht), dat het liet slopen en op die plaats in 1854-1856 de tegenwoordige plebanie en kosterswoning liet bouwen door zijn architect J.J.H. Bolsius.

Sasse van Ysselt meent nog een andere loods van de kerk aan de Choorstraat, maar dan aan de noordkant, te moeten situeren, maar het in 1666 (niet 1606) in het Register der kerkelijke goederen

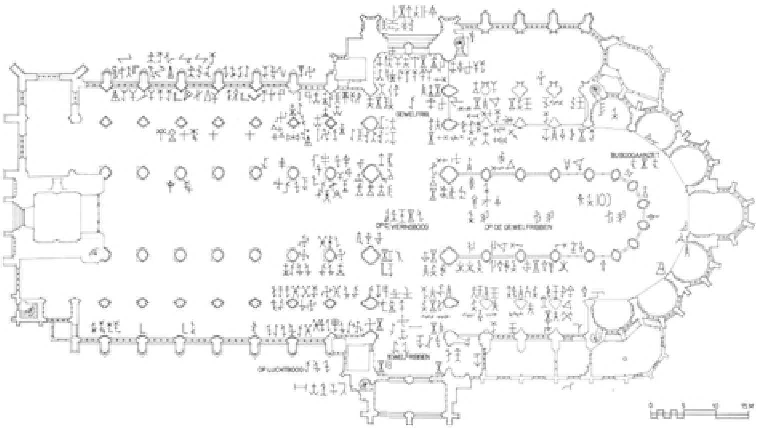

Afb. 21. Plattegrond met steenhouwersmerken. Globale aanduiding van plaats en concentratie, niet van de aantallen. De meeste op pijlers en muren inwendig, veel minder op bogen en ribben, weinig bewaard aan de buitenkant, waar slechts enkele waargenomen op de contreforten tegen de zuidkant van het middenschip.

vermelde ‘hoeckhuys op 't kerckhoff tegenover die oordeel duerre’, een door het kerkbestuur verhuurde loods, zou identiek kunnen zijn met de eerder vermelde loods omdat ‘die oordeel duerre’ op het zuidportaal betrekking hebben kan: daar is immers een Laatste Oordeel afgebeeld. Of is het Oordeelspel in de noordelijke zijbeuk, nabij Torenstraat en Hinthamerstraat, de localisering van deze deur?[124] Volgens J. Hezenmans had de kerk liefst drie loodsen: een op de oosthoek van de Torenstraat en de Hinthamerstraat, ter plaatse van ‘Het houtere huiske’ (Hinthamerstraat 83), de tweede achter het koor, waar ook Sasse van Ysselt er een situeert (Choorstraat noordzijde), de derde op de plaats van het huis ten oosten van de huidige plebanie.[125]

Tot zover de loods als gebouw. Over de loods als personeelsorganisatie in dienst van de kerkfabriek nog het volgende. Vast deel ervan in tijden van volop ontplooide bouwactiviteit heeft uitgemaakt een kern van metselaars en steenhouwers, opperlieden (de opperman is de rechterhand van de metselaar, belast met het maken van metselspecie en het aandragen van de materialen die de metselaar verwerkt), timmerlieden, leidekkers, leerlingen, sjouwers, en als leider een voorman, meesterknecht of ‘cnaepe’ of ‘parleerder’, de *famulus in loedza*. Zij werkten tegen dagloon dat per week werd uitbetaald. Dat alles is weliswaar niet uit Bossche documenten op te maken, maar het was de algemene praktijk. Van doorgaans ongeveer half november tot half februari werd winterloon betaald en winterwerk verricht, waaronder het steenhouwen dat in de loods doorgang kon vinden, de overige negen maanden zomerloon. Het aantal werkdagen per jaar bedroeg, te oordelen naar de loonlijsten van de Utrechtse Domfabriek gemiddeld 255 tot 270 dagen. Uit zon- en feestdagen en dagen van ernstig vorstverlet bestaan de overige rond honderd dagen van het jaar. Het aantal personeelsleden varieert uiteraard naar de intensiteit van de bouwcampagnes. Voor de Dom van Utrecht beschikken wij over zekere getallen, voor de Dom van Keulen (de bouw van het koor) over schattingen.[126]

Utrecht						**Keulen**
	1395/96	**1396/97**	**1460/61**	**1480/81**	**1506/07**	**1248/77**
metselaars en steenhouwers	14	22	13	32	36	28 à 36
opperlieden	2	2	4	50	28	
timmerlieden	5	7	2	15	14	3 à 5
leidekkers	3	3	4	11	5	
	-	-	-	-	-	
	24	34	23	108	83	

Voor Keulen is echter door Wolff met een te klein aantal werkdagen per jaar, namelijk slechts 180, gerekend. Als onmiddellijk bij het bouwen zelf betrokken telt hij 47 à 64 personeelsleden; wanneer men daar de schippers, hun knechten en karrevoerlui afhaalt, komt men op een 42 à 56 man die men leden van de bouwloods kan noemen. In Utrecht zijn het er in 1480-1481 niet minder dan 108, het hoogste ooit in dienst genomen aantal in een recordjaar van bouwkoorts. Een grote hoeveelheid

arbeiders is buiten de loonlijst gehouden omdat zij niet in het kader van de bouwloods, maar in tijdelijke dienst, voor een aanneemsom, op losse bestelling, tussen andermans opdrachten door, of anderszins werkzaam zijn: grondwerkers, smeden, loodgieters, schippers, karrevoerders, schrijnwerkers, kuipers (voor de morteltobben), houtzagers, lijndraaiers, touwslagers, mandemakers, schilders (voor het witten, sausen, polychromeren, stofferen). Al die mensen erbij geteld, levert Keulen geschatte aantallen totaal van 69 à 100 op. Voor de Dom van Utrecht en ook voor de Sint Jan is zulke schatting pure speculatie. Bedragen gereserveerd voor het loodspersoneel worden in Den Bosch pas gevonden in de enkele rekeningfragmenten over 1566-1570. Op de loonlijst staan zekere Poppel (loodsknecht?) en voorts enige gezellen, de bedragen zijn gering, naast die welke gevergd worden door de voor eigen rekening werkende schrijnwerker Jan Schalcken met zijn doorgaans vier tot zes knechten en een leerling. Maar voor de pieken in de bouwbedrijvigheid moeten wij wat de Sint Jan betreft, zo tussen 1470 en 1522, een groter aantal vaste loodspersoneelsleden aannemen dan een eeuw later, wellicht wat minder dan in Utrecht, maar toch wel een zestig man. Of de timmerlieden hierin wel thuishoren of er juist buitengelaten moeten worden, is onzeker. Onzeker immers is het, of de kerkkappen door timmerlieden in dienst van de kerkfabriek gemaakt zijn. Het kan ook aangenomen werk zijn geweest van leden van het Bossche timmermansgilde. Op die manier bijvoorbeeld nemen de timmerlieden van 's-Hertogenbosch de bouw aan van de kap van de kerk van Meerle in 1527, in dezelfde tijd ook die van de

kerk van Hoogstraten, waarvan zij de uitvoering echter uitbesteden aan timmerlieden in Bergen op Zoom.[127]

Het middeleeuwse bouwambacht rondom de Sint Jan is zeer langzaam afgestorven. Uit de bouwberichten over de 17de eeuw blijkt, hoe lang men doorgaat de bouwschade door steenhouwers met behulp van Bentheimer zandsteen en mergelsteen uit Zichem en hardsteen te herstellen. In 1675 wordt voor het laatst een steenhouwer in de rekeningen vermeld: Cornelis van Wackvelt.

Steenhouwersmerken

Sedert het eerste kwart van de 14de eeuw is het merken van gehouwen steen in de Duitse landen, de Nederlanden en Engeland algemeen gangbaar. De steenhouwers zetten op de voltooide en goedgekeurde werkstukken het op basis van een geometrisch patroon gevormde merk dat hun door de bouwloods toegewezen of toegestaan is of dat zij van hun vorige werkplaatsen meebrengen. Het was vooral bedoeld als controle op het verrichte werk, als quittantiemerk, maar ook als ereteken.[128] Aan de Sint Jan zijn tot heden ongeveer 340 verschillende merken waargenomen, waarbij spiegelbeeldig en ondersteboven geplaatste merken beschouwd worden als afkomstig van dezelfde handwerker, maar er zijn er wellicht meer en zullen er nog meer geweest zijn.[129] Merken kunnen ook verborgen zijn op stoot- en lintvoegen en aan achterkanten. Het interieur kon niet systematisch geheel hierop onderzocht worden, degene die zich binnen onderaan, van de vloer tot boven ooghoogte, in muren en pijlers bevinden, zijn het beste vastgelegd. Maar het merkwaardige verschijnsel doet zich voor, dat er boven een hoogte van 2 m in elk geval veel minder aanwezig zijn, alsof het toch de bedoeling was dat zij vooral dienden om gezien te worden. Aan de buitenkant zijn zij, voorzover ooit aanwezig, door verwering, maar vooral door de restauraties verdwenen. Het lezen der merken is een probleem op zich: gemakkelijk ziet men een lijntje in de geometrische constructies over het hoofd door gebrek of overdaad aan licht: er zijn meer merken gezien dan er zijn...

In de loop der tijden zijn in het algemeen de steenhouwersmerken eerst groot (aan de Dom van Keulen tot 170 mm), dan klein, namelijk 30 tot 40 mm hoog, om dan weer groter te worden, rond het jaar 1500 reeds 50 tot 70 mm, in de 16de eeuw vaak 100 mm.

Het belang van de merken voor de bouwgeschiedenis staat nog niet voldoende vast, maar een plotselinge verandering in de vorm van de merken kan op een lange onderbreking in de bouw wijzen. Een geheel ontbreken van merken kan erop duiden, dat het steenhouwwerk niet in de loods verricht, maar al aan de groeve naar daarheen gezonden mallen bewerkt werd. Bij de Sint Jan is dit met name in het grootste deel van het schip het geval. Zo ook aan de grote Belgisch Brabantse kerken: Mechelen (behoudens de westelijke vieringpijlers), Leuven, Diest, Lier, Halle, Aarschot, hebben geen van alle zulke merken. In de Sint Waltrudis van Bergen in Henegouwen komen wel stelmerken voor, zoals op de kolommen van de Grote kerk in Breda stelmerken in zwarte verf of krijt.[130]

Er wordt wel verondersteld, dat de merken toebehoren aan steenhouwers die juist niet tot de vaste ploeg van de bouwloods behoorden, zodat extra controle op hun

prestaties nodig was, of aan steenhouwers die voor stukloon leverden en elke dag of elke week hun eerste en laatste werkstuk signeerden, zodat de hoeveelheid per persoon geïnspecteerd kon worden.[131]

Men kan zich ook nog afvragen, of de vele varianten op telkens één grondvorm op een of andere manier bij elkaar behoren en te zamen op één reizende steenhouwersgroep betrekking hebben; in het algemeen immers zal men die lichtelijk verschillende varianten niet ver van elkaar verwijderd aantreffen.

Wil men voor de Sint Jan het zuiver speculatieve vermijden en toch iets ten aanzien van deze steenhouwersmerken beweren, zonder de kansberekeningen van een computer af te wachten, dan kan men stellen: in de straalkapellen en op de koorpijlers komen de merken slechts enkele malen voor; wellicht betreft het reparatiestukken uit later tijd en was het systeem van steenhouwersmerken nog niet gangbaar toen die partijen gebouwd werden. Voor de pijlernummering zie afb. 67.

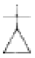 Merkwaardig bijvoorbeeld is, dat het teken dat op pijler 1, in de koorsluiting, gebeiteld is, pas weer voorkomt op pijler 17 (noordwestelijke vieringpijler), die toch vermoedelijk veel later ontstaan is. Overigens komt hetzelfde teken ook voor in de Dom van Utrecht, namelijk op de westelijke vieringpijlers en op een schalk in het Groot-Kapittelhuis, waar het uit de periode vanaf 1460 moet dagtekenen, een tijd waaraan de Bossche koorpijler zeer lang, de vieringpijler weinig of geen tijd voorafgegaan moet zijn. Onwillekeurig denkt men hierbij aan de veronderstelde werkzaamheid van meester Cornelis de Wael aan de Sint Jan kort vóór 1476 en diens leiding van de Dombouw vanaf dat jaar. Aan het Münster in Bern komt dit teken ondersteboven voor aan een koorpijler uit het tijdvak 1430-1440. Op de muren van de koorafsluiting van de Sint Jan, vooral aan de zuidzijde, zichtbaar vanuit de zuidelijke zijbeuk, komen de merken in groten getale voor: wellicht moet men de gevolgtrekking maken, dat de pijlers van het koor al lang bestonden,

maar dat die afsluiting pas gereed kwam toen het merkenstelsel volop geldig was en wel in de tijd dat de opstelling van de koorbanken voorbereid werd en daartoe de bouw van deze muren nodig werd bevonden. Die koorafsluiting moet tot stand gekomen zijn in dezelfde tijd waarin de pijlers van de noordelijke en zuidelijke koorzijbeuken gebouwd werden in één doorlopende bouwcampagne, waarbij ook reeds de vieringpijlers 16, 17 en 18 verrezen, met basementen van onderscheidenlijk 140, 150 en 150 cm hoog. Vieringpijler 15 volgde pas later, met andere merken en andere basementhoogte: 154 cm. De sluitgevels van het noord- en het zuidtransept waren onmiddellijk bij deze campagne inbegrepen, blijkens een aantal persistente merken. Dit alles dan wat de onderbouw betreft. Aan de onderbouw van de zijbeuken van het koor, van het transept en van de eerste twee traveeën van de noordelijke buitenzijbeuk van het schip moet in één continue, misschien langdurige, maar toch ononderbroken bouwcampagne gewerkt zijn als wij letten op het optreden van enkele overheersende merken:

zuidkant van de koorafsluiting en pijlers 8a, 9a en 14a.

de pijlers in de noordelijke en zuidelijke koorzijbeuken, vieringpijler 16 en pijler 16a. De bezitter van dit merk moet ten dele in dezelfde tijd gewerkt hebben als de vorige, maar is langer doorgegaan.

dit merk is het meest frequent en moet toebehoord hebben aan een steenhouwer wie een zeer lang leven gegund was. Hij trad al tegelijk op met de eigenaren van twee vorige merken, maar werkte veel langer door. Men vindt zijn teken op de pijlers in de noordelijke en zuidelijke koorzijbeuken, bij de aanzet van de scheibogen der veelhoekszijden van het koor, op de zuidkant van de koorafsluiting, op de westelijke hoekpijler van de meest noordwestelijke straalkapel (7a), voorts op de pijlers 15a, 15b, 15c, de noordelijke transeptgevel aan de binnenkant, 17b, de vieringpijlers 16, 17 en 18, de pijlers 18b en 18c, de pijlers 16a, 16b en 16c. Kortom, hij heeft de onderbouw van het hele transept meegemaakt behalve de pijler 15 (noordoostelijke vieringpijler), 17a en 18a.

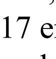 dit is het teken dat Mosmans zonder enige redelijke reden aan Willem van Kessel toeschrijft. Het komt voor op de binnenkant van de noordelijke transeptgevel, op de pijlers 19a en 19b (eerste traveeën van de noordelijke buitenzijbeuk van het schip) en op de muur inwendig ten westen van 19b, voorts op pijler 18 (zuidwestelijke vieringpijler) en 18c. Deze steenhouwer moet een tijdgenoot geweest zijn van de vorige, met wie hij samen aan dezelfde pijlers werkt, maar hij moet jonger geweest zijn, althans, hij treedt wat later op, en heeft langer doorgewerkt dan de toch zeer oud geworden vorige. Hetzelfde merk komt ook voor in de westelijke vleugel van de kloostergang van de Utrechtse Dom, die tussen 1440 en 1460 tot stand kwam (dus vóór de werkzaamheid van Cornelis de Wael in Utrecht). Maar hetzelfde teken komt ook voor op de eerste omloop van het onderste torenvierkant van het Münster van Bern, rond 1489!

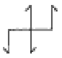 de steenhouwer van dit teken werkt korte tijd samen met de vorige, maar gaat langer door: pijler 19a en de wand ten westen van 19b doet hij met hem samen, maar de tegenover liggende zuidkant van de kerk bewerkt hij zonder deze, de wand bij pijler 18b en het profielwerk van de pijlers 20, 20a, 22 en 22a.

Op deze manier zou de continuïteit in het werk verder gedemonstreerd kunnen worden voorzover het de twee oostelijke traveeën van het schip en zijn zijbeuken betreft. Ongeacht lichte planwijzigingen, met name in de basementhoogten der pijlers, wordt er continu doorgewerkt.

Een echt nieuwe bouwcampagne, met geheel andere steenhouwersmerken, betreft de wand van de noordelijke buitenzijbeuk van het schip van even ten oosten van wandpijler 21b tot pijler 31b. Uit het vrijwel ontbreken van merken in de rest van alle zijbeuken, het schip en de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap, zou men kunnen besluiten, dat het werk daarvoor geheel uitbesteed werd aan de steenleveranciers en hun groeven, hetgeen door enkele documenten grotendeels bevestigd wordt, zoals zij hiervoren weergegeven zijn, en dat het daarbij gevolgde procédé van produceren en verrekenen geen behoefte had aan steenhouwerstekens als quittantiemerken voor het vaststellen van stukloon. Maar als dit zo is, dan is het des te opmerkelijker, dat sporadisch toch wel enkele merken voorkomen, zoals op de schippijlers 23a, 25a, 27a, pijler 27 en op en bij pijler 28b. Bij deze pijler 28b nota bene een merk dat ook voorkomt bij pijler 23b en 25b aan de noordkant, hoewel die heel anders van vorm zijn.

Het traceren van een individueel steenhouwersmerk in alle mogelijke gebouwen van de Europese gotiek lijkt vooralsnog een zinloze bezigheid, zinloos alleen al daarom omdat de grondvormen der merken zo eenvoudig zijn, dat zij op allerlei plaatsen tegelijkertijd bedacht zouden kunnen zijn. Daarom zij hier volstaan met enkele voorbeelden, behalve de al genoemde (het Münster van Bern):

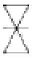 pijler 21a in Den Bosch en Bishop's Barn van de kathedraal van Wells in Engeland.[132]

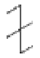 noordelijke zijbeukmuur van de Sint Jan, westzijde van de transeptpijlers van de Dom van Utrecht (1440-1480), Bovenkerk van Kampen (1450-1490).

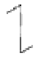 noordelijke zijbeukmuur van de Sint Jan, Bovenkerk van Kampen (1450-1490).

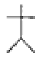 Sint Jan, pijlers 14a, 17a, 17c, koorgewelf, wandpijlers 25b, 26b en 27b, Kampen, Bovenkerk, transept en schip (tweede helft 15de eeuw), ondersteboven in de Dom van Utrecht op de transeptpijlers, westzijde (1440-1480), Dom van Keulen, noordelijke schipzijbeuk (midden 15de eeuw tot rond 1500).[133]

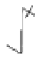 Sint Jan, noordelijke zijbeukmuur, Dom van Utrecht, schipkapel (1490-1517).

Sint Jan, noordwand van het noordtransept, pijlers 17, 18, 18a, Utrecht, westvleugel van de kloostergang van de Dom (1440-1460).

Sint Jan, pijlers 15, 15a, 15b, Dom van Utrecht, triforium van het transept (1460-1470).

Sint Jan, pijler 10a, Dom van Utrecht, triforium van het transept (1460-1470).

dit teken, het huismerk of het meesterteken van Alart du Hamel, is in de hele Sint Jan vandaag niet te vinden. In het torenachtkant van het Münster van Bern (1518-1521) komt het voor, maar Alart is dan al jaren overleden.[134]

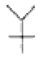 Sint Jan, koor en noordelijke zijbeuk, Dom van Utrecht, westzijde transeptpijlers (1440-1480), Dom van Keulen, noordelijke schipzijbeuken (tweede helft 15de eeuw).[135]

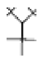 Sint Jan, noordelijke transeptgevel, Dom van Keulen, koor (13de tot eerste kwart 14de eeuw).[136]

in de Sint Jan door Mosmans genoteerd maar niet terug te vinden, in de Dom van Keulen beneden in de noordtoren en de noordzijde van het schip (alles tweede helft 15de eeuw).[137]

Sint Jan, noordtransept, Keulen, noordtoren beneden (tweede helft 15de eeuw).[138]

Sint Jan, pijlers 19 en 21, Keulen, schip noordzijde (tweede helft 15de eeuw).[139]

in de Sint Jan door Mosmans genoteerd maar niet terug te vinden, in de Dom van Keulen op een gordelboog in de noordelijke schipzijbeuken (tweede helft 15de eeuw).[140]

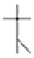 Sint Jan, pijler 18c, Keulen, noordelijke schipzijbeuken (tweede helft 15de eeuw).[141]

Sint Jan, noordtransept bij pijler 15c, Dom van Keulen, gordelboog tussen noordtoren en noordelijke schipzijbeuken (tweede helft 15de eeuw).[142]

in de Sint Jan door Mosmans genoteerd maar niet terug te vinden, Keulen, zuidtoren (eerste helft 15de eeuw).[143]

Met opzet zijn in het bovenstaande wel de bouwdata gegeven van andere kerken dan de Bossche Sint Jan en niet van deze zelf daaruit afgeleid, want als absoluut dateringscriterium kunnen de steenhouwersmerken niet of nog niet gelden, hoogstens als relatief binnen één gebouw om daar bepaalde chronologische volgorden van bouwcampagnes aan af te meten. Maar daarvoor is een uiterste aan systematiek en volledigheid in het opnemen van de merken vereist, dat in de Sint Jan voorshands nog in het geheel niet bereikt kon worden. De bijgaande plattegrond met ingetekende steenhouwersmerken is slechts een indicatie voor de spreiding en de hoeveelheid individuele figuren, meer niet. De merken zouden, behalve nagetekend op ware grootte, met het juiste strijklicht gefotografeerd moeten worden om het individuele handschrift vast te leggen. Zij zouden in groepen per bouwpartij in tabellen vastgelegd moeten worden met precieze localisering, zoals voor de abdijkerk van Ebrach en de Dom van Bamberg voorbeeldig gedaan is.[144] Onder leiding van H. Janse bereidt de rijksdienst voor de monumentenzorg voor Nederland een methodiek van opneming voor, die een aanzet voor een internationaal corpus van steenhouwersmerken kan worden met landelijke bijdragen maar internationaal aanvaarde terminologie, echter vooreerst als zuivere inventarisatie en niet met het verdere doel dat het werk van Wiemer en Von Winterfeld beoogd en overtuigend verwezenlijkt heeft.

Bouwlegenden

Het staat iedereen vrij en het is een aardige bezigheid om legenden te verzinnen over middeleeuwse gebouwen, bouwmeesters en hun vakgeheimen, maar de Sint Janskerk kent maar twee ‘echte’ tot een wat verder verleden teruggaande legenden en die blijken dan nog niet eens haar alleenrecht te zijn, maar ook elders voor te komen: de ossehuiden en de erwtenman.[145]

De eerste zij hier weergegeven in de bewoordingen van S.J. van de Velde. ‘Alzo de kerk van 's-Hertogenbosch op een moerassigen grond gebouwd is, zoo heeft men eerst het moer moeten uithaalen, en

de basementen van de kolommen aan elkanderen gehegt zijnde, opdat de eene niet dieper dan de andere zoude zinken, op ingebracht zand en daarover gespreide ossehuiden moeten grondvesten, welke onkosten zoo zwaar geweest zijn, dat men verzekert dat de fondamenten voor de kerk, hoe hoog en schoon dezelfde ook zij, zoo veel hebben gekost dan 't gebouw der kerke, 't gene boven den grond gezien wordt.'

Tot zover is het verhaal gelijk aan wat over de fundering van de Martinitoren in Groningen, van de Sint Lievenmonstertoren in Zierikzee, van de Oude Kerk in Amsterdam en de Sint Laurens in Rotterdam verteld wordt.[146] Men neemt wel aan, dat 'huien' of 'huyen' met schorslagen ertussen in de bouwput inderdaad technisch een rol kunnen vervullen, met name dat er wellen mee gestuit en afgedekt kunnen worden, maar gevonden zijn zij nooit; ook is wel eens aan een bepaald soort constructiehout (balkvlotten) gedacht, als fundering gebruikt en 'huien' genoemd, maar taalkundig is daar geen spoor van te vinden in schriftelijke bronnen en ook niet in de mondelinge overlevering.[147]

Maar voor een aantal andere gebouwen en ook voor de Sint Jan, bevat deze standaardlegende een dramatisch vervolg. Het vakgeheim van de bouwmeester, de kerk een vaste grondslag te geven door het gebruik van ossehuiden, zou door zijn zoontje onder pressie aan anderen onthuld zijn, waarop het door zijn woedende vader tegen een muur of vanaf de toren doodgesmeten werd. In de Sint Jan placht men in de kleine epitaaf ter gedachtenis van Margriet Van Auweninge, echtgenote van de loodsmeester Alart du Hamel, het grafje van het ongelukkige kind te zien. Bij de Sint Marie te Utrecht werd vroeger een kindergrafje met dezelfde geschiedenis aangewezen: ook die kerk was, en dan al volgens 14de-eeuwse bron, op ossehuiden (*taurinis cutibus*) en elzetakken gebouwd om een ondermijnende waterwel te stoppen en deze vondst van de bouwmeester, een wilde Fries (*rudis Friso*) was door zijn zoon aan de bisschop verklapt, die daarna niet meer de hoge prijs wenste te betalen welke voor deze kunstige oplossing gevraagd werd. In opperste woede zou de meester zijn zoon gedood hebben en volgens andere bronnen niet alleen deze, maar ook de bisschop.[148] Bij de bouw van de toren der Sint Baafskerk te Gent zou de zoon van de bouwmeester ditzelfde geheim aan de metselaars verklapt hebben en daarna door zijn vader gedood zijn.[149] Erger wordt het, wanneer een met name genoemd bouwmeester, die werkelijk bestaan heeft, in een plaatselijke variant van de legende van zulk een kindermoord beschuldigd wordt. Die smaad heeft bouwmeester Peter Appelmans bij de bouw van de noordtoren van de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen getroffen.[150] Hij zou, aldus het slot van het verhaal, uit wroeging van zijn bouwwerk gesprongen zijn. Eenzelfde einde zou de bouwmeester van de toren van het raadhuis van Brussel gevonden hebben, Jan van Ruysbroeck, niet wegens zoonmoord, maar wel wegens een pact met de duivel, waaruit hij zich ondanks de ontdekking van de ossehuiden als fundamentverstevigers, niet meer wist te redden.[151]

De sprong van de toren komt in de Bossche versie van de legende niet voor, wel wordt verhaald dat de bouwmeester van de middentoren van de Sint Jan, Jan van Poppel, na voltooiing van zijn opdracht in Gorcum werkzaam was en daar van de kerktoren stortte.[152] In Gorcum zelf echter is dit verhaal op geen enkele manier overgeleverd. Een zekere aanduiding van de maatschappelijke rang van de bouwmeester verbergt de andere Bossche bouwlegende, over de erwtenman, in een

van de wimbergen aan de buitenkant van de kerk afgebeeld. Het verhaal wil, dat, toen de bouwmeester van de Sint Jan door zijn vrouw een pot erwten als maal voorgezet kreeg, hij deze omschopte, zeggende dat dit geen kost was voor een man in staat een braspenning per dag te verdienen.[153] Van de bouwmeester van de abdijkerk in Gerode (Saksen) wordt hetzelfde verteld met als vervolg, dat hij na voltooiing van de bouw door een noodlottig ongeval omkwam. Jammer genoeg zijn minder legendarische bronnen voor de bezoldiging van bouwmeester en loodspersoneel in Den Bosch nauwelijks voorradig. Hierna volgen toch enkele gegevens en veronderstellingen over de financiële grondslagen van de Bossche kerkbouw.

De bouwfinanciering

Welke plaats bezette gedurende de middeleeuwen de Bossche kerkbouw in het financieel beheer van de parochie, later van het kapittel en weer later ook van de stadsregering? Welke gelden werden onmiddellijk voor de oprichting en het onderhoud van de gebouwen gereserveerd en hoe werden inkomsten bij belangrijke nieuwe bouwinitiatieven bevorderd?

Al wat specifiek de Sint Jan betreft, is hieromtrent gissing, want van een schriftelijke verantwoording van inkomsten en uitgaven is ons vrijwel niets bewaard gebleven.[154] ‘De bisschoppelijke en de kapittelarchieven zijn niet meer dan ruïnes, van de parochiearchieven is vrijwel niets bewaard’, stelt H. Camps ten aanzien van de Meierij van 's-Hertogenbosch vast.[155] Daar staat tegenover, dat de archieven van de Tafel van de Heilige Geest, van de Lieve Vrouwe Broederschap en de schepenprotocollen van de stad uitzonderlijk goed bewaard zijn.[156] ‘Een minutieus onderzoek in de rekeningen [van de Broederschap], vergeleken met de duizenden namen uit het Bosch Protocol, zou een schat aan biografische gegevens opleveren voor

kunsthistorici', aldus G. van Dijck, die daar zelf al heel wat aan gedaan heeft.[157]

In het hiernavolgende is die speurtocht niet ondernomen, omdat het profijt relatief gering dreigt te zijn door een overvloed aan namen met wie geen bestaande kunstwerken of bouwresten te verbinden zijn.

Als absoluut zeker mag aangenomen worden, dat van alle bouwactiviteiten de Sint Jan betreffende, waarvan wij nu nog de overblijfselen zien, zorgvuldig boekgehouden is. In het overzicht van de kerkelijke geschiedenis hiervóór is al vermeld, dat reeds in de 13de eeuw een college van *procuratores fabrice*, fabriek- of kerkmeesters van Sint Jan bestond, zoals het ook elders voorkomt onder deze naam, of als *aediles, provisores fabricae, magistri fabrice*. Het oudste bekende in de Nederlanden is wellicht dat van de Sint Goedele in Brussel, in 1220 vermeld; bij het kapittel van de Lieve Vrouwekerk van Antwerpen werden krachtens beslissing van bisschop Guiard de Laon vanaf 1238 ook leken als kerkmeesters betrokken voor het beheer van kerk en kerkbouw.[158] De armenmeesters en Tafels van de Heilige Geest, aanvankelijk met hun eigen boekhouding en afrekening, verschijnen in dezelfde tijd.

Als instelling is het kerkmeesterscollege zeker al ouder, meestal bestaat het uit twee leden, zo ook in de Sint Jan, waar er later drie zijn en vanaf 1584 of vanaf 1607 tot 1629 vier, allen leken en dan uit de verschillende geledingen van de stadsregering afkomstig, aan welke zij telkens voor Bamis (1 oktober) de jaarrekening moeten presenteren.[159] Wanneer zij systematisch schriftelijk rekening gaan voeren, is slechts naar analogie vast te stellen. Na de kroon en de hertogdommen en grafelijkheden volgen wellicht het eerst de steden met jaarrekeningen; Ieper bezit er vanaf 1267, Brugge vanaf 1281, de steden der noordelijke Nederlanden vanaf 1330 ongeveer.[160] De hertog van Brabant verleende de stad 's-Hertogenbosch in 1336 het privilege dat hij op voordracht van de stadsregering twee rentmeesters zal aanstellen, die hem jaarlijks rekening zullen doen.[161] Rekeningen van kathedralen en kloosters zijn er in Frankrijk al in de 13de eeuw en ook ten onzent. De oudste bewaarde Utrechtse Domrekening dagtekent weliswaar eerst uit 1395-1396, maar de *procuratores nove fabrice* aldaar hebben ook voordien al een boekhouding gevoerd en vermoedelijk al vóór 1247 is er voor de fabriekskas van het kapittel een met jaarrekeningen vergelijkbaar financieel verantwoordingssysteem geweest.[162]

De Bossche Tafel van de Heilige Geest bezigt onder haar eigen procurator eveneens een rekeningstelsel dat ouder is dan de oudste bewaarde rekening, die het jaar 1441 omvat.[163] De proosten van de Lieve Vrouwe Broederschap in Den Bosch beginnen in 1330 met een jaarlijks verantwoorde, systematische, schriftelijke administratie van bijdragen van de leden en van uitgaven: aantekening van intreegeld, doodschuld, sommen bij rangs- en functieverandering, bij huwelijk, kloostergeloften of priesterwijding, boeten bij absentie of wangedrag in de kapel, cijnsen uit landerijen en huizen, door schenking of aankoop verkregen, uitgaven aan vergaderingen, maaltijden, eredienst en daartoe benodigde voorwerpen, en aan bouwactiviteiten zodra de Broederschap eigen ruimten gaat beheren en bekostigen.[164]

Mogelijkerwijze hebben zij hun systeem geënt op dat van de fabriekmeesters van Sint Jan. Ten aanzien van de bestaande kerk en Broederschapskapel worden hun rekeningen vooral belangwekkend vanaf 1420, wanneer zij voor werkzaamheden aan hun kapel uit dat jaar, en later, vanaf 1478 met een eigen college van fabriekmeesters, aan de huidige kapel, volledig gebruik gaan maken van de diensten

van de bouwloods der kerk en hun bouwprogramma en materiaal-aankopen evenwijdig en synchroon doen lopen. Ook van elders is zulke 'compositie', met wederzijdse rechten en plichten van kerkbestuur en broederschapsbestuur, bekend. De Onze Lieve Vrouwe Broederschap te Dordrecht beheerde met twee *procuratores* haar eigen koor aan de Grote Kerk, ontving gelden uit steenboeten en bijvoorbeeld bijdragen voor de gewelfbouw, maar ook de gewone kerkrekeningen vermelden bouwkosten voor die Broederschapskapel.[165]

Maar voor onze kennis van de wijze van bekostiging van de bouwactiviteiten vanaf de eerste vermelding der kerk, in 1222, tot rond 1380, zijn de gegevens zeer schaars en er kan slechts in algemene termen aangenomen worden, dat de financiering plaatsvond uit de parochiële fabriekskas, die gevoed werd door bijdragen van de gelovigen en kerkgangers in klinkende munt in de offerblokken of door schenkingen in natura en door giften bij testamentaire akte, voorts door cijnzen uit huizen en op landbouwgrond, door bijdragen van broederschappen, gilden, ambachten, kloosterlingen, opbrengst van collecten door kerkmeesters bij gegoede burgers, baten van verkoop van lijf- en erfrenten, onderhoudsplicht door beneficianten van kapellen en altaren, maecenaat van kooplieden voor de kunstzinnige inventarisstukken en beschildering van het kerkinterieur, directe of indirecte toelagen van de stad door baten van accijnzen of door vrijstelling van accijnzen. Bijdragen van de landsheren konden de vorm hebben van tolvrijdommen en stichting van inventarisstukken. Vast en doorlopend waren de niet geringe inkomsten uit de parochiële diensten, de rechten bij huwelijkssluiting en de begrafenisrechten.[166] De testamentaire schenkingen hebben nog de meeste sporen nagelaten.[167] In de tweede helft van de 14de eeuw wellen twee nieuwe inkomstenbronnen op.

Eerstens is er in 1366 de stichting van het collegiaal kapittel dat niet zonder invloed op de voortzetting of vernieuwing van de kerkbouw gebleven kan zijn. Maar ook hier weer is alleen gissen mogelijk, want pas in 1461 neemt het kapittel het besluit, door bisschop Lodewijk (van Bourbon) van Luik in 1463 goedgekeurd, dat ieder nieuw benoemd kanunnik al de inkomsten van zijn prebende over het eerste jaar van zijn ambt zou afstaan ten behoeve van de kerkfabriek: de bijdrage die de *annus fabrice* genoemd werd (en elders als *fructus primi anni, annualia* of annaten te boek staat). Deze penningen zouden in Den Bosch in het bijzonder strekken tot onderhoud van de koorbanken, de kapittelsacristie, de koorboeken en koorgewaden, en werden gestort in handen van de fabriekmeesters.[168] De cantor van het kapittel zou zijn eerste dienstjaar vijftien gulden voor een nieuwe koorkap betalen. Na de torenbrand van 1584 nam het kapittel een belasting op zich om bij te dragen in de herstellingen van het kerkgebouw. Omdat de stuwende kracht achter de bouw van het huidige gotische koor van de Sint Jan toch moeilijk een andere geweest kan zijn dan de wil van het kapittel, lijdt het weinig twijfel of de maatregelen van 1461-1463 zijn door vele soortgelijke voorafgegaan. Legaten van kanunniken voor de kerkbouw waren in het algemeen zelden groot, maar het reserveren van de *prebenda defunctorum*, het een tijdlang blokkeren van de inkomsten die een overleden kanunnik genoot, alvorens de *expectans*, zijn opvolger te honoreren, kan daarvoor compensatie bieden, eerst voor het stichten van een memorie en eventueel aflossing van schulden, dan voor de kerkbouw. De expectans kan ook nog door admissiegelden getroffen worden die voor de bouw werden gereserveerd. Dat alles nochtans heeft mogelijkerwijze toch slechts een bescheiden deel van de bouwkosten gevormd; ook voor de Utrechtse Dombouw hebben de bijdragen der kanunniken betrekkelijk weinig betekend.[169]

Daar staat tegenover, dat er in een gewone parochiekerk meer *ex truncis*, uit de offerblokken, te halen viel dan in een Domkerk. Hoe het met deze kisten in de Sint Jan gesteld was, kan misschien door haar bedevaartfunctie beantwoord worden. Het lijkt een gezegende samenloop van omstandigheden, dat het beeld van de Zoete Vrouwe zijn grootste wonderkracht ontwikkelt in de tijd dat de kerkfabriek grote nieuwe bouwbedrijvigheid aan de dag legt. Dat het in 1380 juist in de bouwloods, centrum van die bedrijvigheid, gevonden is, is op zich al een gunstig voorteken voor de dan ook wellicht net begonnen nieuwbouw onder leiding van meester Willem van Kessel. De talrijke pelgrimstochten naar het genadebeeld komen immers ook de kerkfabriek en het kerkgebouw zeer te stade. In 1383 vindt de grootste wonderenexplosie plaats: 286 maal, en is de Bossche Mariafaam voorgoed gevestigd. Uit alle Nederlanden, maar vooral toch uit Holland, uit het gebied van Maas en Waal en uit de Meierij komen de pelgrims vrijwillig of uit opgelegde boetedoening toestromen en tot hun devotie behoort het offeren in natura, bijvoorbeeld wijn, weit of was in hun eigen lichaamsgewicht of, vooral als boete, kleine tot grote sommen gelds.[170] In hoeverre daarvan bij overeenkomst tussen kerkfabriek en kapittel vaste percentages of bedragen aan de bouw voorbehouden bleven, is onbekend, maar de oude kroniekschrijvers melden in elk geval, dat de Mariaverering de kerkbouw zeer bevorderde. Oudenhoven en Van Heurn zien in 1280-1312 een nieuwe kerk verrijzen ‘uit de schatten van het beeld’,[171] hetgeen een wat al te miraculeus anticiperen op de verschijning van het beeld zelf is, zodat hun bericht door Molius en Zylius in dier voege gecorrigeerd wordt, dat zij de herbouw van de kerk na de brand van 1419

bekostigd zien uit het in 1381 in achting gekomen Mariabeeld; zo geeft ook Coppens de zaken weer.[172] Maar nog eerder ware de bouwactiviteit, documentair rond 1380 aanwijsbaar, met die inkomsten, offers aan de Lieve Vrouwe, te verbinden. Hezenmans constateert, dat haar omstreeks 1390 de meeste fondsen toevloeiden.[173] De fabriekmeesters kochten onroerend goed, huizen rond de kerk, renten. Onder de honderdtallen testamenten in de verschillende archieven in de stad zijn er talrijke die giften, erfcijnsen, zilveren voorwerpen aan de Heilige Maagd schenken tot de bouw der kerk, 'totter tijmeringe van der fabrycke van St. Jans', zoals het in een testament van 1476 heet.[174] In het testament van goudsmid Joannes Synninck (19 mei 1459) wordt zijn schenking hiermee gemotiveerd, dat *Dicta fabrica, quae in constructione dictae ecclesiae ac provisione necessariorum in eadum plurimum gravatur, adeo quod absque Christi fidelium suffragiis perfici ac subsistere non possit*; dat de kerkfabriek de grootste moeite heeft het gebouw te voltooien door financiële tekorten.[175] Volgens Hezenmans, in het voetspoor van Molius, is er tussen 1482 en 1492 een hausse in die testamentaire en andere schenkingen, maar nadere toelichting ontbreekt aan hun mededelingen.[176] Hoe dan ook, het geld stroomde toen rijkelijk toe, want onder bouwmeester Alart du Hamel kon in die jaren heel wat van het transept en het schip van de kerk tot stand gebracht worden.

Specifiek op de bouw gericht waren sommige kerkelijke opleggingen van boete. Bij de als straf voorgeschreven pelgrimstochten, de zoen- en correctiebedevaarten, kiezen de Nederlandse gerechtshoven na 1380 niet zelden 's-Hertogenbosch als reisbestemming, uit de 15de en 16de eeuw zijn er enkele honderden bekend.[177]

Zo werd te Leiden, kort nadat op 3 februari 1383 een Leidenaar bijzondere gunsten van de Bossche Lieve Vrouw verkregen had, voor het eerst door het Leidse gerecht, blijkens de Zoen- en Strafboeken, een Leids burger ter boetedoening naar het mirakelbeeld in Den Bosch gestuurd en sindsdien werden regelmatig burgers uit Leiden op die manier als straf voor lichte vergrijpen diezelfde weg opgestuurd. Bij twintig zulke veroordelingen tussen 1380 en 1390 wordt als eigenlijke zoen of correctie de kostprijs opgelegd van een hoeveelheid baksteen: in 1384 een zoen van 32 schilden, in 1441 zes correcties van 2000 stenen en één correctie van 4000 stenen, in 1445 een correctie van 1 rijder.[178]

Het schijnt, dat de bijdragen van de pelgrims in klinkende munt in de offerblokken gering waren, maar deze stonden er wel.[179] In de Lieve Vrouwekapel, de kapel van het Mirakelbeeld, bevond zich een offerkist, op welks inhoud de kerkmeesters het uitsluitend recht meenden te hebben, hetgeen hun echter soms betwist werd. Op 8 juli 1494 verklaren twee kapelanen-curaten van Sint Jan, ten overstaan van vier schepenen en de waarnemend onderschout, dat zij op Beloken Pasen en verder op alle zondagen tot Hemelvaart tijdens hun preekbeurten op verzoek van de kerkmeesters afgekondigd hebben, dat eenieder die enig recht beweert te hebben op de kisten, die achter in de kerk in het koor van Onze Lieve Vrouw staan, daarvan aan genoemde kerkmeesters opgave zal doen en dat zij, die daaraan nog geld schuldig zijn, die schuld zullen voldoen. Datzelfde is ook door een dienaar der schepenen op die zondagen van de stadhuispui afgekondigd.[180] Of en hoe het probleem opgelost is, is onbekend, maar naar aanleiding van de aflaatgelden in het heilig jaar 1500 zijn er opnieuw geschillen, waarover de kerkmeesters een request aan de stadsregering richten. Zij verzoeken de stad om hulp en raad tegenover het kapittel dat in Rome een bul verkregen heeft waarbij bepaald wordt dat alle aalmoezen en offers, gebracht om de aflaten *ad stationes urbis* te verdienen, geheel aan het onderhoud van het koor (paramenten, licht, boeken) en aan het kapittel ten goede zouden komen in plaats van - zoals eerder overeengekomen - half aan dit doel en half aan de kerkfabriek.

De kerkmeesters achtten zich in hun beheersrechten gekrenkt en vreesden, dat ‘die oblatiën, die de goede luyden gewoonlick zijn te doen tot behoef van de fabriken als in de kiste voir onse lieve vrouwe beneden in de kercke ende andere stocken ende blocken zeer vermindert souden worden ende souden te neercomen in de kisten ende stocken die geordineert souden worden omme die voirs. aflaten te wijnnen ende die capellanen in huere sermoenen ende hoiren der biechten meer geneycht souden wesen die goede luyde te onderwijsen tot faveure der Heeren van den Capittele voirs. als hueren oversten dan totter fabriken’.[181]

Tegelijkertijd brachten, aldus de kerkmeesters, ook de proosten van de Lieve Vrouwe Broederschap de offervaardige gelovigen op een dwaalspoor, door zonder toestemming hun offerblok zo dicht bij dat van de kerkmeesters te plaatsen, dat er gelden in verdwenen die eigenlijk voor de kerkfabriek bestemd waren.[182]

In beide gevallen werden de kerkmeesters tenslotte in 1523-1524 in het gelijk gesteld, maar veel leverde het hun niet op.

Zo belangrijk als aflaten voor de bouw van een kathedraal waren, zo gering en soms zelfs storend was hun betekenis voor een collegiale kerk als de Sint Jan. Er zijn nooit bisschoppelijke of pauselijke aflaten geweest direct of indirect profijtelijk voor de bouw van de Sint Janskerk. Van aflaten, op 31 maart 1482 aan haar toegestaan

door Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, is de strekking geheel onbekend.[183] De al genoemde, van het vigilie van Hemelvaart tot 15 augustus (Maria-ten Hemelopneming) 1501 door paus Alexander VI in talrijke steden, waaronder 's-Hertogenbosch, verkrijgbaar gestelde volle aflaat ter gelegenheid van het jubeljaar 1500, bracht Den Bosch wel veel plechtigheden en drommen volks (en de stad maakte er veel propaganda voor, tot in Gelre en Kleef toe), maar de inkomsten gingen naar Rome en aan de kerkfabriek voorbij.[184] De kerkmeesters moesten na afloop en optelling van de gemaakte onkosten (een gewelf beschadigd door het daarlangs neerlaten van het aflaatkruis, de klepelriem van een klok doorgescheurd, een tapijt bedorven) aan de commissaris voor de aflaat, de bisschop van Doornik, nederig vragen een vergoeding en ‘een sekeren almoese te geven, tot behulpe van den structure der selve kercke’.[185] Van een andere aflaat, van Paus Adrianus VI ter ere van het Heilig Sacrament, in 1523, kwamen de inkomsten ten goede aan de Broederschap van het Heilig Sacrament, die haar eigen rekening voerde en haar eigen kapel beheerde, namelijk een deel van de binnenste noordelijke koorzijbeuk, onmiddellijk bij het Sacramentshuis dus, waarvóór in deze beuk ‘aen een pylaer staende buijten choors’ een ‘busken’ hing.[186] De vele aflaten die de Lieve Vrouwe Broederschap in de 14de en 15de eeuw verwierf, twaalf in totaal, waren nooit specifieke bouwaflaten.[187]

Wel een inkomstenbron, bescheiden maar gestaag, werd geleverd door de plicht van nieuwe poorters van 's-Hertogenbosch, om I grote tournois ten behoeve van de Sint Janskerk te betalen.[188]

In de 17de en 18de eeuw blijft dat de gewoonte. Ook komt een gedeelte van het intredegeld van meesters en leerknapen in de gilden en ambachten aan de kerk ten goede. De kerkfabriek beschikte

over een 'Lijst van den Ambachten, daer der Fabrijcken gerechticheden aff toe compt', omvattende smeden, korenkopers, viskopers, louwers, linnenwevers, nestelmakers, kramers, speldemakers, goudsmeden, kannegieters, barbiers, met bedragen die naar de welstand van het ambacht variëren van 2 stuivers tot 3 goudguldens.[189] In 1736 wordt door de stedelijke regering nog aan de dekenen der gilden bericht, dat zij uiterlijk 31 augustus jaarlijks de rentmeester der kerken namenlijsten van de nieuwe meesters en leerjongens moeten verstrekken 'met extensie hoeveel de kerck wegens hare gerechtigtheden daarvan is competeerende'.[190] Vóór 1629 onderhielden die gilden ook hun altaren en kapellen in de kerk, soms met financiële steun van de stadsregering. Voor die altaren hadden zij ook hun eigen beneficiën gesticht. Voor de kerkbouw betekenen de bijdragen van de gilden weinig, voor de inrichting en versiering van de hun kosteloos geboden plaats in de kerk des te meer.

Het is een misvatting om, naar aanleiding van de mooie naam van de stad en het meer dan locaal Brabants stijlkarakter van het kerkgebouw, te denken, dat de hertogen van Brabant veel tot de bouw uit persoonlijk vermogen hebben bijgedragen. De door Jan Mosmans bedachte iconografie van de hertogsstandbeelden op de luchtboogstoelen rond het koor versterkt die mythe, maar meer dan een gebrandschilderd glas in het noordtransept in 1448-1449 en een vrijgeleide in 1493 voor de kerkmeesters op reis buiten de stad tegenover hun crediteuren hebben de hertogen niet bijgedragen. Hun signatuur onder enkele stukken betreffende fiscale faciliteiten verleent hun bepaald geen aanspraak op een monumentaal effigie. Bij rampspoed treft de stad bijzondere financiële maatregelen. Na de torenbrand op 25 juli 1584 besluit de stadsregering al drie dagen later een geldinzameling onder de burgerij te houden, en tevens een aantal belastingen tijdelijk te verhogen en de meerdere inkomsten daaruit aan het herstel van kerk en torens te besteden.

In de 17de en 18de eeuw, toen de kerk in protestantse handen was, werd voor onderhoud en herstel herhaaldelijk overheidssteun gevraagd en soms verkregen. Op 26 april 1630 besluiten de Staten-Generaal, het request van de kerkmeester der parochiale kerken en kapellen te 's-Hertogenbosch met *f* 1.000, - ineens te honoreren, overwegende 'dat de St. Janskercke aldaer deur de belegeringe seer ontramponneert ende van incomen verarmpt is'. Het geld wordt gehaald uit de 'rancoenpenningen van de lestgedane verpachtinge binnen den Bosch'.[191] Het is niet veel meer dan een druppel op een gloeiende plaat, alleen al de benodigde nieuwe leien vergen 1033 gulden. Later, in 1768-1770, is het de Raad van State die als subsidiënt optreedt, waarover verderop meer. Ook had al eerder, in 1759, de stadsregering zichzelf aansprakelijk verklaard voor het onderhoud van de westtoren en daarvoor een jaarlijks bedrag van *f* 200, - aan de fabriek toegezegd. Zoals gezegd, wordt het gemis van de fabrieksrekeningen van de Sint Jan enigszins vergoed door de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap, die er vanaf 1381 blijk van geven, dat haar proosten voor hun bouwactiviteiten samenwerken met en ook wel afhankelijk zijn van de loods en de meester van het werk van de kerk. De 'gesellen van der loedsen' werken voor hen, de meester ontwerpt voor hen en verkoopt aan hen steen, maar opdrachten en betalingen aan het loodspersoneel, smeden, schilders, beeldende kunstenaars, schrijnwerkers, geschieden geheel los van de kerkfabriek en telkens incidenteel naar verrichte werkzaamheden, dus niet in de vorm van een bijdrage gedurende de hele bouwtijd aan de loods of de meester, zodat wij over de precieze dienstverbanden van

dezen niets te weten komen. Wellicht stond, zoals elders gebruikelijk, de ‘meester van den wercke’ niet op de loonlijst, maar werd zijn honorarium in de rekening zelf onder een hoofd *In pensionibus fabrice* als een jaargeld verantwoord.[192]

In 1478-1479 sticht de Lieve Vrouwe Broederschap een eigen college van fabriekmeesters voor de nieuwbouw van haar kapel, die zij voorbereiden met een beginkapitaal van 1159 rijnguldens en 9½ stuiver, hetgeen voldoende is voor een grote bouwcampagne; het is niet zo veel minder dan wat voor de Utrechtse Dombouw in één druk bouwjaar met veel personeel wordt uitgegeven aan natuursteen voor de voltooiing van het transept, 1500 rijnguldens.[193] Een mud tarwe kost in 1480-1481 anderhalve rijngulden, een mud rogge 1 rijngulden en 48 wit, een mud haver 118 wit.[194]

De tolvrijheid die de Broeders verwerven voor natuursteen langs Düsseldorf en Kleef zal tufsteen betreffen, maar ook ‘harden steen’ wordt gekocht en wel ‘van den man van Mechelen’ door bemiddeling van de werkmeester. Mogelijk valt daaronder ook de Gobertange die in feite naast de tuf aan hun kapel verwerkt is. In dezelfde tijd komen wij over de kerk zelf ook wat meer te weten doordat er enkele contracten voor steenleveranties bewaard zijn en de definitieve afbraak van de (resten van de) oude (romaanse) kerk documentair aanwijsbaar is. Zij werden al onder de bouwberichten en worden nog bij de bouwmaterialen behandeld en betreffen de snelle bouw van het schip met zijn zijbeuken, met behulp van aan de Brabantse groeve naar mallen en tekeningen geheel gereedgemaakte en ook al geprofileerde steen tussen 1478 en 1522.

Als wij nog eenmaal de Utrechtse Domrekeningen ter vergelijking tehulp roepen, dan doen zich voor Den Bosch ook nog de volgende praktische

mogelijkheden in financiële transacties en in werkwijze van de fabriekmeesters der kerken voor.[195] Kanunniken van de Dom plegen op reis te gaan om de keuze, de aankoop en het transport van de natuursteen mee te regelen, en om tolfaciliteiten te verkrijgen (meestal geen vrijstelling, maar tariefverlaging), ook om via hun clericale relaties betrouwbare 'ondercopers' te vinden, met name in Rijnland-Westfalen. Bij de transeptbouw van de Dom wordt voor het eerst in 1463 van 'verschickte' steen gesproken, steen aan de Duitse groeven compleet bewerkt naar mallen van de Dombouwmeester. Tegen het eind van de 15de eeuw is de prijs van Bentheimer zandsteen niet concurrerend meer en gaat men het in Brabant zoeken: vanaf 1490 wordt geheel bewerkte steen geleverd door Brabantse steengroeven, eerst door Lieven Boegel van Brussel, dan door Matthijs Keldermans uit Mechelen. Van 1476 tot 1505 is Cornelis de Wael Dombouwmeester en de praktijken die hij in Utrecht toepast zijn wellicht door hem ook tevoren, in 1468-1473, bij de leiding van de bouw van de Sint Jan in Den Bosch gebezigd.
Enorme hoeveelheden steen worden door de Domfabriek aangekocht in 1486-1492, er is tegelijk een piek in de uitgaven voor lonen in 1488-1490. Daaruit zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat het procédé van kant en klaar gehouwen en geprofileerde steen uit de Brabantse groeven snelheid en financieel voordeel garandeert. Merkwaardig is, dat die snelheid en goedkoopte niet gehinderd worden door het feit, dat die Zuidbrabantse steenhouwers Bentheimer steen naar met name Mechelen laten komen en daar bewerken, de Westfaalse zandsteen die aldus met een grote omweg toch weer in Utrecht en ook in Den Bosch terechtkomt en waarvan de aanwezigheid zonder meer aan de beide kerkgebouwen vastgesteld kan worden juist als ook tot deze decennia van de 15de eeuw behorende. Ook in Den Bosch dus importeert men de steen kant en klaar gehouwen uit Mechelen en Brussel, met name luchtbogen, scheibogen, vensterbogen; de loodsmeester behoeft slechts tijdig zijn ontwerpen (mallen en patronen, op papier, bord of lood) te sturen. Dat procédé gaat niet samen met een vermindering van het aantal arbeiders in de loods

Bouwtempo

Den Bosch	Utrecht
noordelijke zijbeuken	noordelijke en zuidelijke
schip: 1478-1497	zijbeuken schip: 1485-1499
zuidelijke zijbeuken	
schip: 1497-1505	
lichtbeuk middenschip:	lichtbeuk middenschip:
1505-1522	1500-1517

bij het bouwwerk zelf, integendeel, hetzelfde aantal steenhouwers en metselaars als vroeger kan zich nu beperken tot détailwerk (en bijvoorbeeld figurale reliëfs, in Den Bosch de luchtboogbeeldjes) en dit des te sneller en in grotere omvang afleveren en zich 's zomers aan het loutere stelwerk wijden. 'Heeft men te Utrecht voor de kathedraal slechts met moeite geld bijeengekregen, te 's-Hertogenbosch, dat een druk bezochte bedevaartplaats was, vloeiden de middelen ruim', zegt Weissman met zijn

gebrekkige mogelijkheden tot inzicht in de bouwfinanciën, maar het vermoeden rijst, dat er nog heel andere dingen in het spel waren.[196] Op een gegeven ogenblik, rond 1480, is het bouwtempo van beide kerken hoog en gelijk. Post concludeert uit die dan tamelijk veel voorkomende snelle bouwtempi, dat er ook toen nog grote en zelfs hernieuwde katholieke geloofsijver was en dus grote financiële offervaardigheid. Maar zeker zal het snellere bouwen ook samenhangen met een technische evolutie en rationalisatie die relatief kostenverlagend en tijdbesparend werkte.

Met andere woorden: een tamelijk moeizame bouw van koor en dwarspand, maar daarna vliegt in een minimum van tijd het schip omhoog. 1522 is het jaar waarin de Utrechtse Domrekeningen de op de bouwfinanciën zo nadelige invloed van de hier doorklinkende boodschap van Luther signaleren; het is blijkbaar in Den Bosch niet anders geweest. Althans wat de bijdragen aan de kerkbouw betreft, de inkomsten van de Lieve Vrouwe Broederschap gaan pas na 1550 verminderen.

Het blijft een feit, dat de Brabantse bouwnijverheid van de late 15de en van de 16de eeuw met soms een soort monopolie van bouwmeesters die tevens eigenaar van steengroeven waren, zich soepel bewoog door het Bourgondische rijk, met als een der toppunten de kerk van Brou, in feite in onderdelen geïmporteerd uit het Brusselse door Lodewijk van Bo(de)ghem, die ook voor de Bossche Sint Jan gehouwen steen leverde. Die koers is door het kapittel van de Utrechtse Dom en de kerkmeesters van de Bossche Sint Jan tijdig bespeurd, misschien mede onder invloed van Cornelis de Wael.

Na 1522 dus stagnatie in de bouw van de Sint Jan. Er zijn uit de 16de eeuw enkele losse rekeningen bewaard, geen totale jaarrekeningen. Zo zijn er aantekeningen voor de ontvangsten en uitgaven van de fabriek over 1514, 1516 en 1517 in het kerkarchief.[197] Er zijn betalingen, ook toekenning van rogge, op grond van dagloon per week, maar niet gedurende alle weken van het jaar, aan 'die logie', de bouwloods, die in 1514 acht personeelsleden en twee of meer 'kraenkynderen' telt. De timmerman Jan van Poppel en zijn knechten werken in 1516 en 1517 op basis van dagloon, per week uitbetaald, onkosten die buiten de loodskosten geboekt worden. Voor houtzagers, loodgieters en leidekkers worden in 1517 eveneens afzonderlijke rekeningen opgemaakt, ook is een doorlopende loodgietersrekening uit 1553-1565 bewaard gebleven.

Van 1567 tot in 1570 zijn er langdurige betalingen van dagloon aan schrijnwerkers en hun knechten voor kerkelijke inventarisstukken en reparaties na de beeldenstorm.[198] In 1566, 1567 en 1570 wordt in afrekeningen per week, maar lang niet gedurende alle weken van het jaar, de 'loegie' in guldens en oirtkens, maar ook met rogge betaald, terwijl als enig met name genoemd personeelslid van de loods tussen 1566 en 1570 regelmatig zekere Poppel genoemd wordt, vermoedelijk niet te vereenzelvigen met Jan van Poppel, gezien de grote tijdsafstand. Hij verdient een dagloon van 6 stuivers, wordt per week betaald en werkt één tot zes dagen per week in geringe regelmaat, zodat men aannemen moet, dat hij ook andere werkgevers had en dat de loods misschien wel één vaste, beherende knecht had, maar een fluctuerende hoeveelheid overig personeel, die gering zal zijn geweest gezien het ontbreken van bouwactiviteiten. Zoals de stedelijke overheid in het financieel beheer van de Tafel van de Heilige Geest, de Godshuizen en andere *pia loca* penetreert, versterkt zij haar bevoegdheid in de handelingen van de kerkfabriek, terwijl zij de bisschoppelijke bemoeienis daarmee juist beperkt weet te houden.[199] Zij slaagt er ook in, de kerk voor bijzondere aderlatingen te vrijwaren. Een poging van de Staten-Generaal in 1577 om al het zilverwerk van de kerken, kloosters, gilden, broederschappen, schutterijen en blokken van de stad, behoudens de gewijde vaten en het zilveren Sint Jansbeeld van de kathedraal, te vorderen om achterstallige soldij te kunnen uitbetalen, werd door de magistraat verhinderd. Ook voor een nieuwe vordering in 1578, door de staatse legeraanvoerder de graaf van Boussu, bleef de zilverschat van de Sint Jan beveiligd.[200]

Het is al gezegd: na de brand van de midden- en de westtoren in 1584 is de kerkfabriek aangewezen op directe materiële bijstand van de stadsregering.[201] Deze liet door schepenen, raadsheren, gildedekens en blokmeesters een inzameling houden aan de huizen der ingezetenen van de stad, in de kerk een offerkist plaatsen en de lasten of imposten van 'den cleijnen cantoir' voor een jaar verdubbelen en de helft van de meeropbrengst voor de kerk reserveren, de huurwaarde der huizen met vijf procent en de impost van het bier met een moorken verhogen. De stad voegde aan het bestaande college van drie fabriekmeesters twee toe.

In 1591 verzocht de stad de hertog van Parma om een gedeelte der accijnzen op de in- en uitgaande goederen te mogen aanwenden tot herstel van de kerk.[202] Bij brief van aartshertog Ernest van Oostenrijk op 10 november 1594 ontvangt zij vrijdom van elke belasting op de materialen aangekocht voor de opbouw harer kerk en huizen.[203] In 1595-1596 wordt ook tot 'continuatie van den cleynen comptoir' besloten,

wat 3000 gulden opleverde.[204] In 1596 hief de stad voor drie maanden een verhoging van 2 gulden en 10 stuiver op elke aam wijn 'tot reparatie ende opmaeckinge van den verbranden tempel Godts'.[205] Het herstel duurde lang en kostte veel. In 1607 droeg de regering een half jaar lang 600 gulden per maand bij voor de algehele vernieuwing van de loden goten en gootpijpen, hetgeen tweemaal een half jaar herhaald werd tot een maximum van 10.800 gulden.[206] De stad bekostigde de reizen van de kerkmeesters, was financieel nauw betrokken bij de ontwerpen, contracten, aanbesteding en uitvoering van nieuwe klokken, een nieuw hoogaltaar, een nieuw oxaal en een nieuw orgel, kosten die na de Reductie gewoon verder op de stad bleven drukken, welke vervolgens ook het herstel van de oorlogsschade en de nieuwe protestantse inrichting betaalde. De stedelijke overheid immers diende van toen af de kerkgebouwen te beheren en onderhouden en stelde daartoe vier kerkmeesters aan, van wie er twee schepenen van de stad waren. Dit college kreeg een boekhouder of rentmeester, die enige vergoeding voor zijn werk ontving uit de stadskas. De kosten van het hervormde kerkenbeheer (Sint Jan, Sint Jacob, Sint Pieter; na onttrekking van de tweede aan de eredienst en afbraak van de derde in 1644 in hun plaats de Kruisbroederskerk en Sint Geertrui) moesten uit de kerkefondsen bestreden worden.[207] De kerkeraad, waartoe predikanten, ouderlingen en diakenen der drie gezamenlijk één gemeente vormende kerken behoorden, had zijn eigen afzonderlijke boekhouding. Voor alle zaken kerkgebouwen en inventarissen betreffende, diende hij zich met de kerkmeesters te verstaan. Terstond hebben de kerkmeesters het hun toevertrouwde zorgzaam geadministreerd, waarvan de *Rekeningen der St. Janskerk* (1629-1683) en de *Rekeningen der kerken en kapellen te 's-Hertogenbosch* (1683-1812) in kerkarchief en

gemeentearchief getuigen. Een der eerste handelingen was het opnemen van *f* 2.000, - aan obligaties 'tot behoeff ende reparatie' der kerk, aangevuld met de al genoemde *f* 1.000, - van 'de hooghmogende heren Staten-Generael der Vereenigde Nederlande der voorss. fabrycke vereert ende geschoncken'.[208]

Veel onderhoudswerken, materiaalaankopen en loonuitkeringen worden voor de gebouwen gezamenlijk bekostigd en veel onderhoudswerken worden over langere tijd voor die gebouwen te zamen aan één glazemaker, loodgieter, leidekker en schilder aanbesteed, waarbij de rentmeester van het college van kerkmeesters moet aanwijzen, welke plaatsen en onderdelen de reparatie betreft. Het tegen het einde van de 17de eeuw zichtbaar wordende verval van de Sint Janskerk baarde de stad grote zorgen. Op 12 april 1686 kregen de kerkmeesters toestemming *f* 2.000, - ineens op te nemen 'om de loopende en de krijtende schulden ten deele te betaelen' na een uiteenzetting van de presiderende schepen over de noodzaak daarvan 'mits het groot verval van St. Jans of Groote Kerck deser stadt soo van binnen als van buyten ende wegens het verloop van desselfs finantie en incomen'.[209]

Afdoende was dat bedrag allerminst en nog bijna een eeuw lang bleven de onderhoudswerken ver ten achter bij de voortschrijdende verwering van het uitwendige natuursteenwerk, vooral ook van de venstertraceringen en de beglazing. In 1767 benoemde de stad twee commissarissen, Mr. Johan Hendrik van Heurn, schepen en raad der stad, en Mr. Hendrik de Kempenaar, gewezen schepen der stad en rentmeester van de geestelijke goederen in het kwartier Peelland, om op middelen tot herstel te zinnen. In hun verzoekschrift aan de Raad van State beriepen zij zich, voor de billijkheid van geldelijke steun van de zijde van dat college, op het feit, dat het land al de oude inkomsten der kanunniken en beneficianten genoot, evenals de vruchten van de goederen van het voormalige bisdom, waaruit onderhoudsplichten jegens het kerkgebouw in buitengewone omstandigheden voortvloeiden, hetgeen nu bij de noodzaak van herstel een jaarlijkse toelage rechtvaardigde. Van Heurn's rechtshistorische argumenten werden bestreden met het argument, dat die oude inkomsten nooit de bouw of het onderhoud van kapellen betroffen, en op voorstel van de Thesaurier-Generaal van de Raad van State, die toch wel enig begrip voor de nood vertoonde, kende dit college in 1768 een bijdrage van *f* 19.000, - in drie jaarlijkse termijnen toe, in plaats van de *f* 43.000, - die de beide commissarissen gevraagd hadden.[210] De aandacht van Van Heurn, zelf van 1754 tot 1760 rentmeester der kerken en kapellen, voor de vroegere inkomstenbronnen van de kerkfabriek is de eerste herleving van belangstelling voor de middeleeuwse kerkbouwfinanciering, en dan terstond geboren uit liefde voor het kerkgebouw en verlangen naar zijn behoud. Klaarblijkelijk vond Van Heurn in het kerkarchief in 1767 niet veel andere bronnen meer dan er vandaag voorhanden zijn.

Noordzijde van het koor rond 1910.

Eindnoten:

1 *Obituarium van de Sint Janskerk*, Bisschoppelijk Archief, 's-Hertogenbosch; MOSMANS 1931, 51-52.
2 Een studie waarvan Pater van Bavel de tekst (20 juni 1974) aan de architect van de restauratie van de Sint Jan, de heer H.E. Teering, en aan mij toegezonden heeft.
3 Vgl. E. VIOLLET-LE-DUC, *Histoire d'un hôtel de ville et d'une cathédrale*, Parijs 1878, 94 vv. Door Th. Molkenboer vertaald: *De geschiedenis van een stadhuis en van eene kathedraal*, met een voorwoord van Dr. P.J.H. Cuypers, Haarlem 1897. Ook hier bouwmeesters sprekende opgevoerd.
4 CUPERINUS, 40. Over Cuperinus (± 1500-1560): P. GERLACH O.F.M. Cap., 'De Bossche kroniekschrijver Albertus Cuperinus Cisterciënser van Mariëndonk te Elshout', in: Met gansen trouw 21 (1971), 211-213.
5 MOSMANS 1931, 48 en 67; de tekening van architect P. van Kessel afgebeeld op blz. 22 van: Zingende Kathedraal, bij artikel van architect H.E. TEERING: 'De bouwgeschiedenis van de St. Janskathedraal', 21-28.
6 Recensies van F. Vermeulen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, in 2 afleveringen van 2 en 3 december 1931, en M.D. OZINGA in OJB 1933, 69 vv.
7 Laatst nog bij SPIERINGS 1979. Marcilius figureert ook bij JAN NAAYKENS, TOM BOUWS, *kijk op Noord-Brabant*, Amsterdam/Brussel 1977, bij afb. 197, naar het voorbeeld van L. VAN

EGERAAT, *Het Brabantse landschap; beschrijving - tochten - wandelingen*, Nijmegen/Brugge 1977. Ook treedt Marcilius op bij VAN DE HULSBEEK.

8 WELVAARTS, 23; MOSMANS 1931, 71-72, 232. Dat ‘voor het eerst’ van Cuperinus is overigens onjuist, er was al lang tevoren een college van kerk- of fabriekmeesters.

9 WELVAARTS, 23; MOSMANS 1931, 72 noot 7.

10 Nalatenschap van aantekeningen van JAN MOSMANS in GA, map 32.

11 HEZENMANS 1866, 23; SMITS 1907, 30. Zie ook VAN DIJCK, 1973, 59-61.

12 MOSMANS 1931, 188 en 98; VAN DIJCK 1973, 120.

13 CRAB, 72.

14 J.C. OVERVOORDE, ‘Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden’, *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 30 (1906), 108; E.H. TER KUILE, *Geïllustreerde beschrijving van de monumenten van Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, 60.

15 VAN EVEN, 1895, 105, 121, 127, 144, 145, 152; ROGGEN/WITHOF; E. PONCELET, ‘Les architectes de la cathédrale Saint-Lambert de Liège’, Chronique archéologique du Pays de Liège 25 (1934), 4-38.

16 PONCELET, *l.c.*, 18-19; ROGGEN/WITHOF, 172; HASLINGHUIS/PEETERS, 177.

17 ROGGEN/WITHOF, 182; PONCELET, *l.c.*, 19. Tegelijkertijd had Willem van Kessel ook een huis in de Clarastraat in Den Bosch, in 1401 vermeld: MOSMANS 1931, 114 noot 1.

18 J. LEJEUNE, *Les van Eyck peintres de Liège et de sa cathédrale*, Luik 1956, wil in de achtergrond van het schilderij van de H. Maagd met kanselier Rolin (Parijs, Louvre) de kathedraal van Luik herkennen, maar veeleer is hier de Dom van Keulen met de oostelijk daarvan gelegen trappen uitgebeeld.

19 PONCELET, *l.c.*, 19; L.F. GÉNICOT, ‘La cathédrale notgérienne de Saint Lambert à Liège’, Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites 17 (1967-1968), 8-70.

20 R. LEMAIRE, ‘Bouwgeschiedenis der kerk van Kessel’, Handelingen van het Centrum voor Archeologische Vorschingen, Antwerpen 1942, 50.

21 Aantekeningen MOSMANS in GA, map 32.

22 ROGGEN/WITHOF, 126; LEMAIRE/ROGGEN/LEURS, 23-44: D. ROGGEN, ‘De bouwmeester Jan van Osy en zijn medewerker Wouter Pans, beeldhouwer’, waarbij de ‘Promissio’ van Hendrik van Tienen afgedrukt.

23 PELGROM, ed. HERMANS 1840, 71. Hetzelfde in alle drie edities Amsterdam 1629, respectievelijk 8ste blz. (ongepagineerd), blz. 8 en 6de blz. (ongepagineerd).

24 HEZENMANS 1866, 62; SMITS 1907, 99; MOSMANS 1931, 236 en noot 15: hij was een metselaar die voor de stad in 1400-1401 een wachthuisje aan het kerkhof vernieuwde, samen met een ander.

25 HASLINGHUIS/PEETERS, 177-178 en 341; MOSMANS 1931, 544.

26 TH. HAAKMA WAGENAAR, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk*, Utrecht 1936, 169.

27 BBDU 1, 206. De rekening van 1437-1438 is niet bewaard.

28 F.A.L. VAN RAPPARD, *De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15. eeuw*, Utrecht 1879, 48.

29 Voor Arnold Rover: HEZENMANS 1866, 62 en 1895, 8; SMITS 1907, 99; MOSMANS 1931, 236. Voor Egidius Coelman: GERLACH 1970 b, 158.

30 VAN DIJCK 1973, 125; GORISSEN, 232 en 237-238.

31 HEZENMANS 1866, 62; MOSMANS 1931, 236; GERLACH 1975 b, 358.

32 HEZENMANS 1876, 27-28; MOSMANS 1931, 211 noot 3.

33 BBDU 1, 537 noot 1, en BBDU 2, passim; HASLINGHUIS/PEETERS, 180 en 344.

34 S. MULLER FZ., *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906, 9.

35 BBDU 2, 270; HASLINGHUIS/PEETERS, 478.

36 Testament van Cornelis de Wael, Rijksarchief in de provincie Utrecht: K. HEERINGA, *Inventaris van het Archief van het Kapittel ten Dom*, Utrecht 1929, no. 2196.

37 MULLER, *o.c.*, 7 en 11; DEZ., *Het schip van den Dom te Utrecht*, in de reeks: Oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst, 1905, 21-22.

38 *Ibidem*, pl. VII; HASLINGHUIS/PEETERS, afb. 129, 131-132, fig. 37; *Catalogus ‘1 augustus 1674 De Dom in puin’*, Centraal Museum Utrecht, 1974, afb. op blz. 63, 67 en 69.

39 BBDU 2, 671, rekening 1505/06: ‘Cornelis de Wael pie memorie’; 694 vv., rekening 1506/07: ‘magistri Cornelii pie memorie archilatomi’, ‘meister Cornelis Got heb die zyell’.

40 *Raadsdagboek* 1506, vrijdag na Invocavit, geciteerd door MULLER, *De Dom* (zie noot 34), 9 noot 2.

41 BBDU 2, 671; W.H. VROOM, *De Financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen 1981, 272 en noot 52; HEERINGA (zie noot 36), no. 651.
42 'Item dedi domino Adriano de Naeldwijck et magistro Cornelio archilatomo nostro exeuntibus de iussi capituli nostri civitatem Traiectensem pro expensis per eos factis simull 79 7 -', BBDU 2, III.
43 Rekeningen 1484/85: 'Item recepi de 15 tonnen duyssteen in absencia magistri Cornelii archilatomi nostri'; 'Item dedi in absencia magistri Cornelii archilatomi nostri'; 1485/86: 'in absencia magistri Cornelii'. BBDU 2, respectievelijk 116, 131 en 167.
44 MOSMANS 1931, 216; GERLACH 1970 b, 155.
45 VAN DIJCK 1973, 123 noot 8.
46 Rechterlijk Archief 's-Hertogenbosch (= R.) in RANB, inv. no. 1239, f. 22. Een vadersnaam komt in de Utrechtse documenten betreffende Cornelis de Wael niet voor, maar er werkt aan de Dom in 1477-78 een Fredericus die Waell, elf dagen lang slechts, in juli 1478, als metselaar. BBDU 1, 626.
47 De acte van 23 november 1478/79: R. 1248, f. 49. Die van 9 juli 1483: R. 1252 f. 534 v. Willem Steenwech blijkt in 1485 eigenaar van 'die Clueze staende op die Trijniteit', gelegen achter het vierde huis Oude Dieze vanaf de hoek geteld. VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 284.
48 J.E.A.L. STRUICK, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968, 118.
49 VAN HEURN I, 386.
50 R. 1253, f. 145v.
51 R. 1254, f. 266v.
52 R. 1255, f. 61. Op 14 november heeft Coenrardus van der Hagen het huis dat hij bezit 'confiscatione bonorum magistri Cornelii die Wael lapicide commorante in Trajecto Inferiori' opgedragen aan genoemde magister. Beiden, in Den Bosch zijnde, hebben Willem Steenwech gequitteerd. Genoemde magister Cornelius die Wael filius Frederici verkoopt het huis op dezelfde dag aan heer Gerardus van Helmond, priester en kanunnik van de kerk van Sint Marie in Utrecht.
R. 1261, f. 290. Op 5 juli 1492 heeft kanunnik Gerard van Helmond het huis verkocht aan Bela en Elisabeth dochters van wijlen Arnoldus Steenbecker van Helmond en aan Gerardus en Cornelis en hun zuster Aleid, kinderen van genoemde Elisabeth en van wijlen Gerard die Wolff.

Verdere lotgevallen van dit huis en zijn samentrekking met naastgelegen panden: VAN SASSE VAN YSSELT, 1911-1914, 11, 277-288.
53 Vgl. MOSMANS 1931, 236-237.
54 J.J.M. TIMMERS, *De kunst van het Maasland* dl. 2, Assen 1980, 21 en 75.
55 PONCELET (zie noot 15), 25; TIMMERS, *o.c.*, 21.
56 PONCELET, *l.c.*, 25.
57 Over de bouwgeschiedenis van de kathedraal van Luik, zie noten 38, 41 en 42 (PONCELET, LEJEUNE en GÉNICOT) en TIMMERS, *o.c.*, 22-24.
58 Catalogus Schilderijen Centraal Museum Utrecht, Utrecht 1952, no. 1346. Ondanks Saenredams tekening heeft het er alle schijn van, dat het derde pijlerpaar van het schip ook zulke altaaraanzetten had. De in 1949 uitgegraven funderingen daarvan althans hadden aan hun westkant rechthoekige uitmetselingen die zulke aanzetten gedragen kunnen hebben. HASLINGHUIS/PEETERS, 163, fig. 20; A.E. VAN GIFFEN, 'Resultaten van opgravingen op Domplein', Nieuw Utrechtsch Dagblad 11 maart 1949. Bij die opgravingen is jammer genoeg aan vorm en samenstelling van de gotische schippijlers veel minder aandacht besteed dan aan de Romeinse en vroegmiddeleeuwse bouwresten daartussen.
59 Over Alart du Hamel: VAN EVEN 1882, 38 VV.; VERREYT 1894, 7-14; LEHRS, 15-25; PEETERS 1962 b, 1307-1311; *Catalogus Meesterwerken van de Europese prentkunst 1410-1914*, Rijksmuseum Amsterdam 1966, 39; E. TAVERNE in: *Catalogus Jheronimus Bosch* 1967, 219-221; GERLACH 1970 b, 154-162; GERLACH 1970 a, 124; GERLACH in BB 30 (1970-1971), 206-214; DEZ. in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, v, kol. 308-313: Duhameel, Alart.
60 VERREYT 1894, 7 noot 1 vermeldt het; zo ook TAVERNE in *Catalogus Jeroen Bosch* (zie vorige noot), GERLACH 1970 b, 164 en *Nationaal Biografisch Woordenboek, l.c.*, kol. 312.
61 Schriftelijke nalatenschap MOSMANS, GA, bundel 23. Over de tekenaar, aquarellist en vervalser Martinus Johannes Cornelis Weegenaar of Wegenaer (Den Bosch 1834 - Rosmalen 1909, vanaf 1883 in laatstgenoemde plaats woonachtig), zie: SCHEEN 1981, 571.
62 GERLACH, *Nat. Biogr. Woordenb.* (zie noot 59 hierboven), kol. 312.
63 DE WERD, 102-103.

64 VAN BRABANT, 21-22.
65 SMITS 1907, 105; MOSMANS 1931, 214-216.
66 VAN EVEN 1860, 97; VAN EVEN 1882, 38 vv.; VAN EVEN 1895, 335 vv., 544.
67 Rekeningen LVB 1495-1496.
68 VAN EVEN 1895, afb. op blz. 544.
69 GERLACH 1970-1971, 206-212.
70 LEHRS, 15-25; *Catalogus Jheronimus Bosch*, 211-213, biografie en bibliografie door E. TAVERNE.
71 GERLACH 1970 a, 124.
72 VAN ZUYLEN I, 78-79.
73 Althans naar vermoeden van HEZENMANS 1866, 147, op grond waarvan ook: *Voorl. Lijst der Ned. Mon., Prov. Noord-Brab.*, 's-Gravenhage 1931, 356.
74 GERLACH 1970-1971, 213.
75 GERLACH 1971 a, 88; VAN DIJCK 1973, 201, n. 31.
76 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 416; MOSMANS 1931, 236.
77 R. 1286, f. 230.
78 Respectievelijk in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam en in een particuliere verzameling te Londen: *Catalogue raisonné Saenredam* nrs. 99-100, 147-148.
79 VAN DIJCK 1973, 237.
80 VAN ZUYLEN I, 468.
81 HEZENMANS 1876, 359; MOSMANS 1931, 236; VAN DIJCK 1973, 236-241.
82 VAN SASSE VAN YSSELT 1900, 403, no. 330 c II.
83 MS. MOLIUS, f. 31.
84 HEZENMANS 1866, 148-150.
85 MS. MOLIUS, f. 31; MOSMANS 1931, 160.
86 HEZENMANS 1866, 149.
87 SMITS, *Grafzerken*, no. 64.
88 SMITS, *Grafzerken*, no. 37.
89 BBDU I, blz. XXV.
90 Vgl. R. MEISCHKE, 'Drie kerken van Rutger van Kampen', *Opus Musivum* (Feestbundel voor Prof. Dr. M.D. Ozinga, Assen 1964), 115-158.
91 Los document in het KA; HEZENMANS 1866, 115-116; MOSMANS 1931, 141-142 met reproductie van het stuk in afb. 85.
92 Vgl. K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen*, I, Leiden 1890, 105, s.v. 'avenckel'; *Middelnederlandsch Woordenboek* VII, 658, s.v. 'schoot' en II, 1612, s.v. 'geschoot'.
93 Vgl. V. MORTET, *Mélanges d'archéologie*, 2me série, Paris 1915, 30 noot 18: 'parpaing'.
94 C. BRUNEL, 'L'origine du mot ogive', in: Romania 81 (1960), 289-295.
95 Vgl. F. VAN TYGCHEM, 'Het gebruik van mallen door de middeleeuwse steenhouwers', GBK 19(1961-1966), 67-75.
96 J. DUVERGER, *De Brusselsche Steenbickeleren*, Gent 1933, 73. Kwam in 1418 in het ambacht: *ibid.*, 48.
97 VAN BRABANT, 20 en 22.
98 HERTHA LEEMANS, *De Sint-Gummaruskerk te Lier*, Antwerpen/Utrecht 1972, 33-34.
99 HEZENMANS 1866, 144. 'Loutz' = Looz?
100 HEZENMANS 1866, 142-143; MOSMANS 1931, 150 en reproductie van het document in afb. 90 op blz. 148.
101 J. DUVERGER (zie noot 96), 70 en 73; DEZ., *Brussel als kunstcentrum*, Antwerpen 1935, 19 en 87.
102 VAN BRABANT, 22 en 45.
103 LEEMANS (zie noot 98), *o.c.*, 36.
104 V. NODET, *L'église de Brou*, Paris z.j., 9-15; P. LEFEVRE, 'La collégiale des Saints Michel et Gudule à Bruxelles', Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles 49 (1957), 34 vv.
105 VAN EVEN 1895, 204.
106 J. LAUWERYS, 'De kerk van Hoogstraten', Jaarboek Hoogstratens Oudheidkundige Kring 28 (1960), 64-66.
107 THIEME-BECKER IV (1910), 165-166.
108 HEZENMANS 1866, 144.
109 HEZENMANS 1866, 144.

110 HEZENMANS 1866, 144-145, noot 2; MOSMANS 1931, 154-155, noot 4.
111 THIEME-BECKER XVI (1923), 217.
112 VAN DIJCK 1973, 237.
113 HEZENMANS 1866, 147; VAN DIJCK 1973, 237.
114 Vgl. MEISCHKE (zie noot 90), 122-123.
115 HERMANS 1867, 99; Mirakelen, 32, 131, 133 (versregels 52-59, 65-66, 70 en 81-82).
116 Althans in een op 11 september 1413 schriftelijk vastgelegde onderhandeling tussen de Predikheren en de deken van Sint Jan over het recht van eerstgenoemden op begrafenis van vreemdelingen wordt herinnerd aan een acte gepasseerd *in dicta ecclesia beati Johannis prope januam primam qua itur ad lapicidas* en een andere acte *in memorata ecclesia beati Johannis evangeliste juxta chorum dictorum decani et canonicorum*. G.A. MEIJER O.P., *De Predikheeren te 's-Hertogenbosch*, Nijmegen 1897, 215-216; MOSMANS 1931, 119.
117 HERMANS 1848, 675 en 752.
118 MOSMANS 1931, 154 n. 1.
119 CUPERINUS 102; HEZENMANS 1866, 186.
120 VAN ZUYLEN II, 1159.
121 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 574.
122 *Ibid.* en KA, Rek. over die jaren.
123 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914 II, 575.
124 *Ibid.,* 580.
125 HEZENMANS 1866, 63; J. MOSMANS, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1907, 36.
126 BBDU 1-3; A. WOLFF, ‘Chronologie der ersten Bauzeit des Kölner Domes 1248-1277’, Kölner Domblatt 1968, 7-230, in het bijzonder 70 en 114.
127 LAUWERYS (zie noot 106), 39.
128 K. FRIEDERICH, *Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. bis zum 18. Jahrhundert,* Augsburg 1932, 13-25; P. BOOZ, *Der Baumeister der Gotik,* München - Berlin 1956, 23-36, W. WIEMER, *Die Baugeschichte und Bauhütte der Ebracher Abteikirche 1200-1285,* Kallmünz 1958, 13, 18, 82-83; H. KUSCHE, ‘Die Steinmetzzeichen des Kölner Domes 1’, Kölner Domblatt 1959, 111-140; H. JANSE, ‘Steenhouwersmerken als hulpmiddel bij het bouwkundig onderzoek’, Bouw 1962, 1058-1060; DEZ., *Bouwers en bouwen in het verleden,* Zaltbommel 1965, 80-83; HASLINGHUIS/PEETERS, 180 en 488; D. KNOOP and G.P. JONES, *The Mediaeval Mason,* Manchester 1967^{3}, 43; L.F. SALZMAN, *Building in England down to 1540,* Oxford 1967^{2}, 127; H. JANSE, ‘Tekens op steen in Nederland’, Actes du Colloque international de Mons, 28-29 avril 1979, Mons 1979, 43-53; J.-M. LEQUEUX, ‘Les campagnes de travaux de la collégiale Sainte-Waudru et les marques de carrière’, *ibid.* 214-237; P. WIERSMA, ‘Systematisering van steenhouwersmerken’, *ibid.,* 105-111; FRIEDA VAN TYGCHEM, ‘De steenhouwersmerken van de laat-gotische hoekvleugel van het Gentse Stadhuis’, *ibid.,* 75-86: schrijfster heeft een van de zeer weinige aanwijzingen voor de zin van het gebruik van steenhouwersmerken gevonden in een steenhouwersordonnantie van 1528, waarin gesteld wordt dat de merken op het voegvlak van de steen geplaatst moeten worden en waaruit blijkt, dat zij controleteken zijn voor de gaafheid van het werkstuk; niemand mag andermans teken gebruiken. In dezelfde Actes, 311-333: J.-L. VAN BELLE, ‘Signes lapidaires: essai de bibliographie internationale’. Daaraan o.a. nog toe te voegen: D. VON WINTERFELD, *Der Dom in Bamberg,* Berlin 1979, 2 dln. met uitvoerig hoofdstuk over de meer dan 1000 merken, 209 verschillende, op een uitslaand blad opgenomen.
129 Eerste studie van de merken in de Sint Jan: MOSMANS 1931, 316-319, afb. 216-218. Voor spiegelbeeldig en ondersteboven vgl. litt. in vorige noot en L. MOJON, *Das Berner Münster* (Die Kunstdenkmäler des Kantons Bern Bd IV), Basel 1960, 63-65 en 437-443.
130 Dat het in Bergen om stelmerken gaat, zou men kunnen afleiden uit de combinaties van telkens twee tekens op één steen: op de zuidwestelijke vieringpijler bijvoorbeeld hele lagen met op elke steen XX, dan weer NX, IIIX, YX. Overigens komen door de kerk heen wel degelijk ook echte merken van de elders gebruikelijke soort, zoals in de Sint Jan, voor, door LEQUEUX (zie noot 15) zowel met steenleveranciers, steenhouwers als bouwmeesters verbonden; een aantal kan als groevemeestersmerken gelden.
131 SALZMAN, *o.c.* (zie noot 15), 127.
132 G.A.A. WRIGHT and W.A. WHELLER, *Masons' Marks on Wells Cathedral Church,* (uitgave van de ‘Friends of Wells Cathedral’), Wells 1970, 11.
133 Dit teken door KUSCHE (zie noot 15) genummerd: 698. Zie verderop dit teken ondersteboven. Vgl. noot 22.

134 Dit teken door MOSMANS 1931, afb. 216 op p. 316 genummerd: 121.
135 Keulen nr. 698, Zie hogerop dit teken ondersteboven. Vgl. noot 20.
136 Keulen nr. 32, Den Bosch nr. 54.
137 Den Bosch, nr. 94, Keulen nrs. 185, 194, 368, 393, 435, 454, 589, 596, 825.
138 Keulen nr. 200.
139 Keulen nr. 414.
140 Den Bosch nr. 123, Keulen nr. 671 (gordelboog G 13/14).
141 Keulen nr. 670.
142 Keulen nr. 689 (gordelboog G 10/6).
143 Den Bosch nr. 109, Keulen nr. 56.
144 Zie hierboven noot 15.
145 Enkele recent bedachte legenden in: *Klein Bosch Verhalenboek,* 's-Hertogenbosch 1975. VAN DE VELDE gezegd HONSELAER, 292. Ongeveer een vertaling van GRAMAYE, *Taxandria,* 19, waar over gezouten ossehuiden gesproken wordt: salsis boum tergoribus. De Nederlandse tekst geciteerd door K. TER LAAN, *Wat de torens vertellen,* Zutphen 1940, 11-12. Eerder al komt het verhaal voor in OUDENHOVEN, 94. Zie voorts voor de legenden betreffende de bouw van de Sint Jan: HANEWINKEL 1799, 12 en 1803, 132 (beide malen de erwtenman); HERMANS 1840, 111-116; VAN DER AA, 485; KELLER, 14; HEZENMANS 1856, 155-159; ARNOLDS, 67-89; KNIPPENBERG 1921-1922, 158-159 en 1923-1924, 98-99; MOSMANS 1931, 103-107 en 386-387; J.R.W. SINNINGHE, *Noord-Brabantsch Sagenboek,* Zutphen 1933, 258-263; W. DE BLECOURT, *Volksverhalen uit Noord-Brabant,* Utrecht/Antwerpen 1980, 225-226.
146 N.V.D.B., 'Huiden en kaarsenkronen', *Rotterdams Jaarboekje,* 7e reeks, jg. 4 (1966), 319-320.
147 H. HALBERTSMA, 'De zogenaamde afgodsbeeldjes van St. Maria te Utrecht', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13 (1962-1963), 260-272, met name 269.
148 Johannes DE BEKA, et Wilhelmus HEDA, *De episcopis Ultrajectensis regcogniti et notis illustrati,* Utrecht 1643 (ed. A. BUCHELIUS), 43; W.A. BACHIENE, *Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat der hedendaagsche historie der Nederlanden,* 2de deel, Zeeland en Utrecht, Amsterdam 1791, 1031; J. VAN LENNEP, 'De Friesche Bouwmeester', Onze Voorouders IV (1842), 116; TER LAAN, *o.c.* (zie noot 145), 12-16; G. SCHWARTZ, 'Saenredam, Huygens and the Utrecht Bull', Simiolus 1 (1966-1967), 69-93. Zie ook HALBERTSMA, *l.c.,* vorige noot.
149 TER LAAN, *o.c.* (zie noot 145), 16.
150 *Ibid.,* 15-16; VAN BRABANT, 17.
151 S. TOP, *Volksverhalen uit Vlaamse Brabant,* Utrecht/Antwerpen 1982, 142-145 en 253.
152 MOLIUS, geciteerd door HEZENMANS 1866, 148. Veel legenden over zich van hun toren werpende bouwmeesters: W. GRIMM, *Deutsche Mythologien,* Göttingen 1835, geciteerd door A. WOLFF, 'Chronologie der ersten Bauzeit des Kölner Domes 1248-1277', Kölner Domblatt 1968, 227. De enige val die in Den Bosch is overgeleverd, is het feit, dat de klokkenist van de torentrappen stortte uit schrik bij de blikseminslag van 1830: VAN DER AA, 484.
153 Een braspenning: 'zilveren munt van oorspronkelijk 2, weldra 2½ groot, het eerst geslagen door Jan zonder Vrees in Vlaanderen in 1409'. H. ENNO VAN GELDER, *De Nederlandse munten,* Utrecht/Antwerpen 1965, 258.
154 Voor wat er gelukkig nog wèl in KA en GA is, zie VAN DE LAAR 1978.
155 ONB, p. XIX. Voor wat er aan middeleeuwse Nederlandse kerkrekeningen bewaard is, zie W.H. VROOM, 'Enkele aantekeningen bij de fabrieksrekening van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk over het jaar 1431', Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant 42 (1959), 51-60, vooral 52-54.
156 Rekeningen van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, vanaf 1330 bijna zonder hiaten tot heden, boekbanden in het huis van de Broederschap aan de Hinthamerstraat, schaduwarchief in RANB; Charters en rekeningen van de H. Geesttafel en van het Groot-Ziekengasthuis in het Oud-archief van de Godshuizen; Bossche Schepenprotocollen in RANB.
157 VAN DIJCK 1973, 139.
158 W. NOLET en P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen,* Amsterdam 1951, 346; VAN BRABANT, 12.
159 HEZENMANS 1866, 249.
160 R.C. VAN CAENEGEM en F.L. GANSHOF, *Encyclopedie van de geschiedenis der middeleeuwen,* Gent 1962, 104.
161 VAN ZUYLEN I, Inleiding, p. 1. Bewaard zijn de stadsrekeningen echter pas vanaf 1399.
162 BBDU I, Inleiding, p. XXI.

163 COOPMANS, 52-53.
164 OLDEWELT, Inleiding, 6-9.
165 J.L. VAN DALEN, *De Groote Kerk te Dordrecht,* Dordrecht 1927, 69, 71, 242.
166 SMITS 1912, Inleiding, p. IV. Voor de Utrechtse Buurkerk, een gewone stadsparochiekerk, is vastgesteld, dat tussen 1430 en 1461 niet minder dan 93% gedekt werd door vrijwillige bijdragen van de eigen parochianen, dat de parochiële diensten ongeveer 10% van de fabrieksinkomsten opleverden, de opbrengst van de gewone offerblokken ten hoogste 5% van de inkomsten bedroeg. W.H. VROOM, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen,* Maarssen 1981, 344-352. Voor de Lieve Vrouwekerk in Antwerpen heeft dezelfde auteur geconcludeerd, dat de inkomsten in de 15de eeuw alle van locale herkomsten waren: geen geldinzamelingen buiten het parochiële rechtsgebied. In 1431 wordt uit de inkomsten 70% aan de kerkbouw besteed: *l.c.* (zie noot 155). Overigens is voor de 15de en vroege 16de eeuw de financiering van de Antwerpse grote kerk niet geheel hetzelfde van structuur als die van de Bossche (zie noot 169), en zeker niet naar schaal en kwantiteit vergelijkbaar: in Antwerpen ging veel meer geld om en er werd veel meer gebouwd.
167 KA, GA, Oud-archief van de Godshuizen.
168 HEZENMANS 1866, 177.
169 VROOM (zie noot 41), 266. Wat de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen betreft, overheerst volgens de vaststellingen van dezelfde auteur (zie hierboven noot 155) het parochiële, niet het collegiale element. Het kapittel heeft weinig verplichtingen ten opzichte van de bouw, sommige leden doen echter grote schenkingen bij legaat of testament. Maar dankzij het kapittel kon de kerkfabriek over grote inkomsten beschikken uit de exploitatie van de immuniteit als bouwterrein voor huizen, winkels en kramen: W. VROOM, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de beeldenstorm*. Antwerpen/Amsterdam 1983, 44-45 en 75-91, waar opgemerkt wordt, dat geen andere kerk over zulk een groot en winstgevend huizenbezit beschikte.
170 Mirakelen 70, 80, kaart op 684; J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten,* Assen 1978.
171 OUDENHOVEN, 98; MS. VAN HEURN Bibl. Prov. Gen.
172 MOLIUS; ZYLIUS; COPPENS II, 48.
173 HEZENMANS 1866, 178-179.
174 *Ibid.,* 178, no. 1.
175 KA; HEZENMANS 1866, 59.
176 *Ibid.,* 51 en 179.
177 VAN HERWAARDEN (zie noot 170); Mirakelen 42-44, 65.
178 J.G. ENDHOVEN, *Bedevaart als straf. Door het Leidse gerecht opgelegde bedevaarten van 1370-1500,* Leiden 1976, 20; over steenboetes ook J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560,* Assen 1961, 135-137.
179 Mirakelen, 80; MOSMANS 1931, 357, 360-361.
180 VAN SASSE VAN YSSELT 1915, 374-375.
181 *Ibid.,* 376-377.
182 *Ibid.,* 380; VAN DIJCK 1973, 146.
183 M.S. BORMANS, 'Repertoire chronologique des conclusions capitulaires du chapitre cathédral de Saint-Lambert à Liège', Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique VI (1869), 42: '1482, 31 mars: Indulgences accordées à l'église de Saint-Jean-l'Evangéliste à Bois-le-Duc'.
184 R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie,* Utrecht/Antwerpen 1954, 474-475. De volle pauselijke aflaat van 1515, door collector en commissaris Adriaan van Utrecht toen professor en kanunnik te Leuven, voor de Nederlanden geadministreerd, kwam in Utrecht en Gelre geheel aan de bouw van de Sint Pieter te Rome ten goede, in de gewesten van Karel V aan de dijkbouw en voor een derde aan de Sint Pieter.
185 HEZENMANS 1866, 188-190.
186 MOSMANS 1931, 360.
187 HERMANS 1842, 53 VV., 71-73; VAN DIJCK 1973, hfdst. II, paragraaf 3; hfdst. V, paragraaf 2.
188 VAN DEN HEUVEL 1946, 88.
189 HEZENMANS 1866, 180 n. 1.
190 *Ibid.,* 180-181.
191 VAN SASSE VAN YSSELT, 1915, 383.
192 Vgl. de positie van de archilatomus in de Utrechtse Domrekeningen, BBDU 1-3.
193 Het rekeningjaar 1479-1480, de rekening van het voorgaand jaar, ontbreekt.

194 Eén rijngulden is 240 wit. BBDU 2, 776. De rijngulden, als munt uit 1386 daterend, gaat in 1464 de Utrechtse boekhouding pas echt schragen.
195 Zie ook de in hoofdstuk 6 onder noot 8 genoemde artikelen van W. JAPPE ALBERTS en H. VOORT.
196 A.W. WEISSMAN, *Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst,* Amsterdam 1912, 83.
197 Zie de 'Uytgeven pro fabryke AOXVI', HEZENMANS 1866, 148-151.
198 Loonstaten van weekgelden aan schrijnwerkers: MOSMANS 1931, 429-430.
199 Vgl. COOPMANS, 157 VV.
200 L.P.L. PIRENNE, ''s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579', Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant 43 (1960), 5-305.
201 HEZENMANS 1866, 248-251.
202 MOBACHIUS, 13; HEZENMANS 1866, 248-249.
203 VAN SASSE VAN YSSELT 1915, 94.
204 VAN ZUYLEN II, 1107.
205 HEZENMANS 1866, 249.
206 *Ibid.,* 251; betalingen van de stad in de 17de eeuw voor orgel, hoogaltaar, gestoelten: VAN ZUYLEN II, 1259, 1312-1323, 1358-1359, 1367-1368.
207 MEINDERSMA, 134-135.
208 KA, Rek. 1629-1630, f. 68 v.
209 GA, Resolutiën van Stadsregering H.v.B. 82, 1685-1686, f. 77.
210 HEZENMANS 1866, 304-308; MOSMANS 1931, 486.

4. De eerste restauratie

Het verval

De kerk en haar inventaris waren nog niet lang van de brandschade van 1584 hersteld, toen het beleg door Frederik Hendrik (1 mei - 13 september 1629) haar nieuwe vernielingen toebracht.[1] Op 30 mei werd de toren geraakt, op 2 en 10 juni en 1 juli sloegen bommen in de kerk, op 19 juli werd het Maria-Magdalena-altaar aan de meest westelijke zuidpijler van het schip door bominslag verwoest, op 6 augustus werd het Sacramentshuis bijna geraakt, op 27 augustus werd een dubbele kartouw in het koor geschoten, op 1 september werd het orgel van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel door een voltreffer vernield, op 2 september veroorzaakte een dubbele bominslag veel puin, op 8 september besloot de bisschop zijn diensten wegens het te grote gevaar uit de kathedraal naar de Sint Annakapel te verplaatsen, op 10 september ontlokte nieuwe schade hem de smartelijke kreet ‘Terribilis rerum facies!’, vreeswekkende aanblik der dingen...

De tekeningen van Pieter Saenredam (1632) en Anthonie Beerstraten (tussen 1660 en 1671) laten het een en ander van de uitwendige schade zien. Het is echter heel wel mogelijk, dat een deel daarvan nog een gevolg was van de torenbrand van 1584, want het valt op, dat juist op de hoeken nabij de middentoren de balustraden op de lichtbeuk van koor, transept en schip het zwaarst beschadigd zijn. Ook het ontbreken van afdekkingen op de hoektorentjes van de middentoren, die oorspronkelijk met een peer bekroond waren, kan nog daarmee samenhangen. De balustrade van de middentoren zelf was na de brand blijkbaar niet herbouwd. Maar de schade aan de geveltoppen van het transept (onthoofde pinakels) en de zuidportiek (bressen in de balustrade, het ontbreken van pinakels) en aan de balustrade van de koorsluiting kan op rekening van het beleg van 1629 geschreven worden. Zeven luchtbogen aan de noord- en noordoostzijde van het koor waren ernstig getroffen. In 1629-1630 volgt dan ook terstond kap-herstel aan de noordkant en uitgebreid leidekkerswerk overal.[2]

Verder moet er veel glasschade en schade aan de venstertraceringen zijn geweest, gaten in de gewelven der straalkapellen, maar na het puin ruimen kon toch al op 19 september de eerste protestantse dienst in de kerk gehouden worden.[3] De herstellingen werden met begrip voor het oude werk uitgevoerd, namelijk door steenhouwers en met natuursteen. In de absisvensters werden in 1630 de traceringen hersteld, in 1638 werden de zeven luchtbogen hersteld, in 1655 en 1656 worden venstermontants van Bentheimer zandsteen gemaakt voor de middentoren, in 1663 werkt een steenhouwer aan de balustraden van het transept.[4] Driehonderd jaar lang sindsdien worden het kerkinterieur, de kappen en daken, de wegens hoog water steeds opnieuw verzakkende vloeren, goed onderhouden, maar aan de buitenkant doet het klimatologisch bepaalde verweringsproces een verval inzetten, dat niet tegengehouden kan worden door mensen die tegenover het gotische steenhouwwerk vreemd zijn komen te staan. Het zijn de meest aan weer en wind blootgestelde uitwendige onderdelen, balustraden, kruisbloemen, pinakels, traceringen in vensters en nissen, hogels, geprononceerde figurale reliëfs en beelden, die onder invloed van wisselende temperaturen, neerslag en vorst, aangevreten worden.

De tekeningen van Pronk (1728) en Jelgerhuis (1827) laten zien, hoe vooral de geveltop van het zuidtransept steeds verder van zijn gecompliceerde opbouw van pinakels wordt ontdaan. Op Pronk's tekening dragen de hoektorentjes van de middentoren reeds de koepelvormige helmen die zij tot de restauratie in 1901-1906 bezeten hebben. De venstertraceringen in de zuidelijke schipvensters zijn nog aanwezig, maar vanaf 1713 zijn tot in 1771 in étappes de natuursteentraceringen door grenehouten stijlen met brugijzers vervangen. In het noordtransept gebeurde dat na besluit van de kerkmeesters in 1759, overwegende ‘dat in het Zuijderpand van de kerk zeker glasraam voor eenige jaren met hout inplaats van steene pylaeren was gerepareert en dat sulx van goet effect was

geweest en voor het oog hetzelfde stont'.[5]

Op de interieurtekening van Everts (1778) hebben alle vensters dit nieuwe spijlwerk. Slechts enkele vensters zijn hieraan ontsnapt: de meest westelijke schipvensters (noord- en zuidkant van de travee tegen de westtoren), zoals op de gravure van Vermorken (1863, zuidkant) en de tekening van Hezenmans (1866, noordkant) te zien is, evenals een venster in het noordtransept (westzijde), twee in het zuidtransept (westzijde) en de vensters in de zuidportiek. Maar in deze laatste bleek tijdens de jongste restauraties wel degelijk ook al hout verwerkt te zijn, dat evenwel keurig van gotische profielen voorzien was en natuursteenkleurig beschilderd, ongetwijfeld dus het werk met 'goet effect' van kort vóór 1759.[6]

Uit rekeningen van timmerman Jan Schouw blijken kleine reparatiewerken aan meubilair, goten, deuren, vensters en daken en aan de kosterswoning (ingericht in de sacristie aan de zuidkant van het koor) in 1755, 1756 en 1759. In 1756 voert meester P. Clabbaans (of Clabbans) vrij omvangrijk leidekkerswerk uit: 15.000 leien worden naar boven gedragen. In 1759 voert meester metselaar Martinus Soerwijn werk uit aan de muur van het grote kerkhof, aan de 'verwulfsels' en weer aan de kosterswoning. Ter illustratie van de wijze van onderhoud en herstel in de eerste helft van de 18de eeuw volgen hier enkele rekeningposten. Voor gegevens over de vele vloerreparaties, het witten en schilderen van buiten- en binnenkant en werkzaamheden aan de westtoren, wordt naar de desbetreffende hoofdstukken verwezen.

1701-1703 In 1700-1703 werd de Lieve Vrouwe Broederschapskapel opgeknapt, beschilderd en van nieuw glas voorzien. Jan Oucoop, meester glazemaker, die voor een periode van twaalf jaar (1699-1711) de glasreparaties in alle Bossche kerken heeft aangenomen, krijgt betaald 'een somme van 60 gld wegens de reparatie der glazen in 't L.V. Choor bij hem in Aug. 1701 aengenomen', en 'een somme van 5 gld in voldoeninge van een halff jaer reparatie van de glaezen van het L.V. Choor bij besteeck aengenomen voor de tijdt van negen jaeren ende een halff die expireren sullen 1^{e} mey 1711 voor 10 gulden jaerlix'.[7]

'Item betaelt aen Joannes Tiller Mr. steenhouwer een somme van 39 gl. 9 st. in voldoeninge van arbeyts loon van het repareren der pilaeren ende schenkels in het L.V. Choor in het jaer 1702'.

'Item betaelt aen Sara Oucoop een somme van 38 gl. 8 st. in voldoeninge van het geene Jan Oucoop verdient hadde aen het schilderen van het wulfsel in het L.V. Choor'.

'Item aen de selve betaelt een somme van 17 gl. 11 st. in voldoeninge van geleverde nieuwe glasen in de Nieuwe Camer mitsgaders in het L.V. Choor ten tijden van reparatie'. 'Item betaelt aen Adriaen van Tholl een somme van 21 gl. wegens het witten en opruijmen van ons L.V. Choor in den jare 1702 ten tijde dat 't selve gerepareert wiert'.[8]

In 1703 is er veel stormschade aan de kerk. 'Item betaelt aen Sara Oucoop een somme van 218 gld. bij moderatie in voldoeninge van hetgeen haar broeder Jan Oucoop verdient hadde aen extra ordinare groote reparatie der glaezen zoo aen St. Jans als andere kercken deser stadt veroorsaakt door de excessive groote stormwinde in den jaere 1703'. Aan Jacob Schars meester leidekker wordt 'betaeld een somme van 380 gld. 12 st. in voldoeninge van hetgeen hij verdient hadde in den excessive

groote reparatie aen de daecken van de kercken ende desselfs huysen in het jaer 1703 tot september 1704 door de groote stormwinden veroorsaekt'. 'Item betaelt aen Juffr. Oucoop voor extraordinaris reparatie van de glaezen in St. Jans Kerck... 61 - 10 - 0'.[9]

1713-1714 Aan dezelfde Sara Oucoop, nu Sara van Proyen-Oucoop genoemd, wordt in 1713-1714 een som van 364 gld. betaald 'voor het extraordinair maken der glasen van alle de kerken in de jaare 1714 volgens specificatie ordonnantie en quitantie'. 'Eerstelik betaelt aen Alleburtus Alefrits Mr. timmerman voor het maken van taghentig nieuwe houten posten tussen de glasen in St. Jans kerke bij de heeren Kerkmeesters aen hem besteet voor de somme van 665 gl. 14 st. in den jaere 1714. Volgens besteck, ordonnantie, quitantie als meede voor een quantiteijt posten gebruikt aen de torens'.[10]

1716-1718 'Item betaelt aen G.B. Luraghi wegens gemaekt plijsterwerk tot reparatie van de pilaren meuren etc. in de Grote Kerck hem aen besteet voor 200 gld. volgens ord. en quit.'.[11]

Ongetwijfeld hebben wij hier te maken met de Giovanni Battista Luraghi, Italiaans stucwerker uit de omgeving van Como, die tussen 1721 en 1723 aan het huis Rosenburg te Voorschoten werkzaam was.[12]

1726-1727 'Betaelt aen Anthony Leenaerts voor nieuwe blickke goten op St. Jans kerk in plaats van de gestolen loden goten... 5 gl. 12 st.'.[13]

1728-1729 'Aan Wijnant Donners voor 't maeken van nieuwe glasen in St. Janskerk bij ord. en quit.... 33 gl. 15 st.'. 'Aan W.G. Ouwerkerk Mr. verwer voor 't verwen van de nieuwe Solder in de stompe toorn van St. Janskerk en nieuwe deuren en vensters op de kerk ord. + quit.... 27 gl.'.[14]

1736-1737 'Extraordinaire reparatie van glazen in St. Janskerk 26^e^ mey 1737... 48-0-0'.[15]

1749-1750 'Uytgaave wegens het afbreeken en met ijsere geerde en spijlen in het geheel vernieuwen van het glasraam in het schip van de kerk aan de zuydzijde aldernaast de Coupel... totaal...

379-18-4'. Bij specificatie onder dit hoofd o.a.: 'Betaald aan Johannes Cammel Mr. Glasemaker voor 371½ voeten nieuw glas en lood tegens 3 st.

de voet tot voors. raam... 55-0-0'.[16]

1750-1751 Aan Paulus Clabbans meester leidekker wordt 37 gld. betaald wegens 'het toevoegen der bogen en witten aan St. Janskerk van 20 junij 1751 tot 26e incluys'. 'Betaald aan deselve 115 gld. voor het witten repareren en vast speyen van den geheelen Stompen Thoren op St. Jans Kerk en alle de glasramen van dezelve synde het voorn. werk door Heeren Kerkmeesters aan voors. Clabbans aanbesteed'. 'Betaald aan de Wede H. Habraken voor geleverde oly en verff tot het wit schilderen van het bovengedeelte van de Stompe Toorn op de Jans Kerk... 7-7-8'.[17]

1758 'Staande te weeten, dat tijde deze reekening een zeer groote reparatie aan de gooten heeft moeten werden gedaan, dan waar het oude loot van 178:2:0 afgetrokken is van de reekening van de loodgieter'.[18]

1760 'Betaalt aan Jan Kammel in voldoening van het maken van glaasen dienende tot vernieuwing van een raamten ten noorden van de Groote Kerk en het verven van de stijlen in hetzelve... 30-15-0'.[19]

1762 Aan Johan Schouw meester timmerman wordt 275 gld. betaald 'voor het repareren en restoureren [sic] van 't dak boven het klijne koor mitsgaders nog van twee vakken naast malkander tussen 't groote en Lieve Vrouwe Coor'.[20]

1767 Voor alle kerken te zamen wordt *f* 3279-13-9 besteed als 'Extra ordinairen uitgaaff in het repareren vande glaazen in de respectieve kerken deeser stadt, verbrijselt door den hagelslagh van den 20 julij 1767', onder meer voor het uitkappen der gebroken vensters door de steenhouwer.[21]

Uit bovenstaande rekeningposten en uit de observaties die aan het kerkgebouw gedaan zijn voor de restauratiecampagne van 1859 en volgende jaren, blijkt, dat in de 18de eeuw reparaties niet meer in natuursteen verricht werden, maar met behulp van baksteen, om paramentwerk op te lappen, ijzeren krammen om steenbrokken bijeen te houden. Pinakels en balustraden werden bij bouwvalligheid afgenomen en niet vervangen, natuurstenen venstermontants werden door houten stijlen vervangen.

Over de praktijk van het onderhoud in die jaren lichten ons verder de 'conditiën en bestek' in, waarnaar telkens voor twee, vijf of zes jaar het schoonmaken van alle Bossche kerken te zamen werd aanbesteed door de rentmeester der kerken: in de 'Grote Kerk' zal de aannemer telkens die plaatsen witten die de rentmeester aangeeft; de pijlerbasementen en muurplinten zwart maken, het 'Luijhuijs onder den tooren' om de paar jaar tweemaal witten en 'van onderen met zwartsell zwart maken'. Later gebruikte men in plaats van zwartsel ook wel blauw, in 1787 werd ook oker toegepast.[22] De gewelven werden 'met den takelmand' schoon gemaakt. Het onderhoud van de glazen der kerkgebouwen werd door de rentmeester afzonderlijk voor meer jaren aan een meester glazemaker aanbesteed en ook daarvan zijn de 'conditiën en bestek' bewaard gebleven.[23] Van het interieur waren voor de hervormde dienst in feite alleen het middenschip en dwarspand in gebruik. Het koor was door zijn oxaal en daar in 1717 geplaatste eikehouten hekken in de ingang van zijn zijbeuken van het overige afgescheiden. Vermeld is al, dat de Lieve Vrouwe Broederschapskapel een tijd lang als auditorium van de Illustre School dienst deed, waartoe een ingang werd uitgebroken in de noordelijke buitenmuur (tweede travee vanuit het westen). Vanaf 1671 deed de Begijnhofkerk als zodanig dienst, maar toen die in 1701 instortte, werden afwisselend de Sint Jan en de Waalse kerk (Sint Annakapel) gebruikt, totdat

in 1730 de Lieve Vrouwekapel bij de westtoren daartoe werd ingericht, als hoedanig zij op 18 juli 1731 door professor van Eybergen werd ingewijd.[24] Tot 1787 bleef zij zo dienst doen, daarna nog wel als aula van de Latijnse School en catechesatielokaal.[25] De gerfkamer van de Broederschapskapel diende als kerkeraadskamer, consistorie- en classiskamer; de sacristie aan de zuidkant van het koor als kosterswoning en het kapittelhuis als kamer van de diaconie. Bij besluit van 23 december 1754 wezen de kerkmeesters de middelste straalkapel speciaal aan als bergplaats voor de brandspuiten en ander blusgereedschap, en daartoe werd in de oostwand een inrijpoort uitgebroken. De twee flankerende kapellen bewaarden de lijkbaren.

Wensen en werkelijkheid vanaf 1767

Gedreven door belangstelling in de historische waarde van het bouwwerk, vatte Mr. Johan Hendrik van Heurn, griffier van de Leen- en Tolkamer, herhaaldelijk schepen der stad, historicus, die een uitvoerige geschiedenis van 's-Hertogenbosch en de Meijerij schreef en ook een niet uitgegeven studie van de Sint Jan maakte, het plan op om voor een grondig herstel van de kerk de geldelijke hulp van 's lands overheid in te roepen.[26] Van het stadsbestuur was daarvoor niets te verwachten, ook al noemden de schepenen op 19 mei 1764 in hun afwijzend antwoord op een verzoek om steun van de kerkmeesters de kerk ‘een verwonderenswaardig gebouw, dat tot sieraad en luister der stad verstrekt’.

In opdracht van stadsregering en kerkmeesters schreven Van Heurn en Mr. Hendrik de Kempenaar in datzelfde jaar een verzoekschrift aan de Raad van State om een jaarlijkse geldelijke bijdrage tot herstelling van alle Bossche kerken te verkrijgen.[27] Zij meenden, dat de kerken daarop rechten konden doen gelden, zeker wat de Sint Jan betreft, aangezien het land de inkomsten van de oude kanunniksdijen en beneficiaten, alsmede de

vruchten van de goederen van het voormalige bisdom genoot. Een antwoord kwam niet snel af en daarom werden bij resolutie van 1 april 1767 door de stadsregering de heren Van Heurn en De Kempenaar gecommitteerd om naar Den Haag te gaan en aldaar ‘eene favorable dispositie te solliciteeren’ op het request door de stad in 1764 aan de Raad van State gedaan.[28] Eind april bezochten beiden de thesaurier-generaal Hop (en ook de Erfstadhouder) in Den Haag om het request toe te lichten.[29] In antwoord daarop vroeg de Raad van State bij besluit van 7 mei 1767, niet ongenegen tot herstel van de Sint Janskerk ineens een subsidie te accorderen, om een memorie van hetgeen tot herstel gedaan diende te worden en om een kostenbegroting, beide op te stellen door een kundig persoon aan wie iemand van 's lands wege toe te voegen. De Raad van State wenste ook inzage van de tien laatstgesloten rekeningen van de rentmeester der kerk. Een deskundig ingenieur ware voor te dragen door Directeur des Rocques.[30] Op 2 juni hechtten de heren Raden van State hun goedkeuring aan de aanwijzing van Kapitein-Ingenieur C.W. Berg als deskundige namens het land, terwijl de rentmeester der kerken en de kerkmeesters de timmerlieden Willem van der Horst en Johan Schouw opdracht gaven de defecten te doen opnemen en dan met Berg de memorie en begroting te formeren.[31] Terwijl Berg een afzonderlijke memorie en begroting schreef, dienden de beide timmerlieden gezamenlijk op 20 januari 1768 de hunne in, die, alleen voor noodzakelijke reparatiewerken (vloeren, daken, goten, reparaties aan de muren, werken aan de toren, vervangen van de oude venstertraceringen door houten ramen met nieuw glas) *f* 42.239:19:10 bedroeg; Berg kwam zelfs op een bedrag van *f* 43.270 uit.[32] De Memorie, op 12 maart 1768 door de rentmeester der kerken, Tengnagel, naar Den Haag gestuurd, legt de nadruk op de volgende euvelen. Alle vloeren moeten, na de schade door hoog water, opgenomen en opnieuw waterpas gelegd worden met gebruikmaking van een gedeelte nieuwe, grote blauwe stenen. De houten vloeren van de kerkmeesterskamer en de consistoriekamer moeten vernieuwd worden.

Van de benedenvensters van de hele kerk verkeren de opgaande ‘steene speijlen en trekwerk’ in slechte, vergane staat. Zij dienen te worden vervangen door houten spijlen overeenkomstig die der vensters ‘in het westen geleegen’, die door de zware hagel op 20 juli 1767 zijn verbrijzeld en waarvan het herstel reeds aanbesteed is. Grenehouten roeden zijn nodig en ijzeren ‘dwarsgaarden’, maar die laatste kunnen ook in grenehout uitgevoerd worden. In de kooromgang (bedoeld zijn klaarblijkelijk de straalkapellen) moeten tien oude vensters op die manier vernieuwd worden; de overige tien zijn enige jaren tevoren al vernieuwd. De bovenvensters moeten alle vernieuwd worden. Het kap- en dakwerk op schip en koepel (‘Coupel’) zijn in goede staat, doch de daken van zijbeuken en omgangen niet. Drie schilden ‘van het afdak agter in het rond van het Choor te vernieuwen soo in planken opscheuten als leijen’. Ook andere delen van het koor en dwarspand komen daarvoor in aanmerking.

Wat het muurwerk betreft: ‘In het schip van de Kerk bij het Coupel over de eerste kroon [boven de eerste kroonluchter] bij den kleijnen orgel [namelijk dat op het oxaal], is den gemetselde overloop over het gewulffsel gaande zeer defect, en staat door te vallen, het welke noodzaakelijk zal dienen geamoveerd, en een houte overloop in de plaats gemaakt te worden’. Wellicht is hier de stenen balustrade aan de voet van de middentoren boven de vieringbogen bedoeld.

De stenen balustrade vóór het grote noordelijke transeptvenster is bouwvallig en moet vervangen worden door een eiken ‘dek-stuck’ of ‘strijkhout’ ter lengte van 32 voet (9,20 m) met ijzeren bouten. Hier gaat het om de uit natuursteen opgetrokken brug binnen langs het grote venster ter verbinding van de triforiumgangen.

Van de spiltrap bij de ingang van het zuidtransept is de muur boven bij het dak ter hoogte van 36 voet (10,35 m) zeer gescheurd. Deze moet vernieuwd worden en voorzien van drie ‘suffisante ijzere ankers’.

Overigens zijn er aan het muurwerk en de gewelven ‘geene verzackinge off essentieele defecten’ ontdekt, alleen staan delen van de stenen balustraden rondom het dak, met hun ornamenten, wankel; zij zijn over enkele vakken al geamoveerd. De voetmuren zouden aan de buitenkant beklampt moeten worden met klinkerstenen tot 5 à 6 voet (1,45 à 1,75 m) hoogte. Verder: scheuren toestrijken en aansmeren, muren witten.

Van de loden goten is een groot gedeelte defect en aan vernieuwing toe. Een memorie apart behandelt de gebreken van de westtoren, waarvan de muren ‘uijtgewatert’ zijn en ingeboet dienen te worden, de zolders ver vergaan zijn, evenals al het hout van de spits en de frontons boven de vier uurwijzerborden.

Na bestudering van het request ter voorkoming van de ruïne van de Bossche kerken, ‘het verwonderingswaardige gebouw van St. Jans-kerk in 't byzonder’, rapporteerde Thesaurier-Generaal Hop op 6 september 1768 over de ingezonden memoriën aan de Raad van State.[33] Hij verwierp Van Heurn's stelling, dat het land gehouden was bij te dragen tot de kosten van herstel. Immers, de bisschop was destijds niet tot bijdragen aan het onderhoud der kathedraal verplicht, te minder omdat de kerk al lang als parochie- en kapittelkerk bestond. Uit de copie van een acte uit 1461 blijkt wel, dat de *annus fabrice* gebruikelijk was, het

jaarinkomen dat na de dood van een kanunnik uit zijn prebende aan de kerkmeesters werd afgestaan, maar dit behoefde niet voor de bouw en het onderhoud van de kerk aangewend te worden, veeleer voor de zitplaatsen, de sacristie, boeken, kappen en ornamenten. De cantor betaalde voor een koorkap 15 guldens aan de kerkfabriek. De beneficianten waren niet belast met het gewone onderhoud der kapellen waarvan zij de altaren bedienden.

Op grond van de tien kerkrekeningen adviseerde Hop, bezuinigingen in het beheer der kerk in te voeren door onder meer het rentmeesterssalaris te korten en minder uit te geven voor de avondmaalswijn. De toren had al helemaal niet in de begroting opgenomen mogen zijn, daar de magistraat in haar resolutie van 8 mei 1759 volmondig erkend heeft, 'dat, naar rechten, het onderhoud van den Toren van de groote kerk, en van het uurwerk, niet moest komen tot lasten van de Fabricqsgoederen, mar de Stad daartoe verpligt was, met welk nochthans, het inkomen der kerken, zedert immemoriaale tijden, was gechargeert geweest'. Weshalve de magistraat bij genoemde resolutie jaarlijks *f* 200 subsidie tot onderhoud van de toren 'en tot extinctie van zekere andere pretensie' aan de fabriek heeft toegelegd.

Het verleggen en verhogen van graven en vloeren, aldus nog steeds Hop, behoort door de eigenaren der graven bekostigd te worden, gelijk in de Hollandse steden gebruikelijk. In 1740 en 1757 is dit verleggen, na inundaties, ook al gebeurd. Ook vindt de Thesaurier de tractementen van predikanten, kosters, krankbezoekers, professoren, praeceptoren en schoolmeesters, jaarlijks te zamen *f* 16.000, aan de hoge kant.

En dan tenslotte, tot troost: wel achtte de Thesaurier-Generaal het billijk om, ongeacht de juridische aanspraken van de kerkmeesters, een som van *f* 19.000 in drie jaartermijnen voor het herstel beschikbaar te stellen uit het Comptoir van Episcopaale en andere geestlijke goederen te 's-Hertogenbosch. De Raad van State besloot dienovereenkomstig en herhaalde dit besluit op 28 december 1768, ongevoelig blijvend voor een nieuw verzoek van de kerkmeesters om meer, nadat Van Heurn nieuwe rechtshistorische argumenten voor een overheidsbijdrage had aangevoerd, met name het feit, dat vroeger wel degelijk uit de kanunniksdijen een *annus fabrice* voor de kerkbouw aan de fabriekmeesters ten goede kwam en dat de bisschop toch kanunnik was en dus wèl bij het onderhoud van de kerk betrokken. Uit de bisschoppelijke prebende was sinds omstreeks 1608 tot 1629 niet minder dan 23 maal zulk *annus fabrice* betaald. En wat de beneficiën betrof: 'eenige traces in de kerke archiven' waren er ten aanzien van de Lieve Vrouwekapel, de 'Bax- en Melartscoortjes'.[34]

De landsbijdrage van *f* 19.000 werd nu besteed, in 1769-1771, aan een nieuwe leidekking, herstel van de vloeren, het vastzetten van losse steenfragmenten en de voortzetting van de afbraak der venstertraceringen, die vervangen werden door houten ramen. Deze en volgende voornemens en activiteiten worden hier weer in de vorm van rekeningposten en memoriën aangehaald.

1767 Het jaaronderhoud 'van de kosters wooningen als meede van de muuren om het kerkhoff van St. Jans kerkhoff, portaalen etc.' uitbesteed aan Willem Hubert Mr. timmerman voor 80 gld. per jaar. 'Item alsnog betaalt aan Willem Hubert de premie van 200 gld. bij de opneeming van het nieuwe werk als blijkt bij quitantie, in margine van de conditie van aanbesteeding ... 200-0-0.'[35]

1768 ‘Paulus Clabbans Mr. Lijendecker totaal... 424-6-10’. ‘Nog betaald aan Willem van der Horst en Jan Schouw eene somme van 68 gld. voor 't formeeren van een begrooting van de defecten van St. Jans off Groote Kerk... 68-0-0’. Het gaat hier om de zojuist aangehaalde Memorie, door hen met kostenbegroting ten behoeve van de subsidie-aanvrage bij de Raad van State geleverd. ‘Betaald aan Martinus Soerwijn Mr. metselaar voor het schoonmaken en witten van het auditorium... 8-0-0’.[36]

1769 Op 6 maart 1769 werd door de rentmeester der kerken C.M. Juijn aanbesteed het maken, leveren en inzetten van enige nieuwe glazen. Een venster aan de noordzijde van het auditorium, vijf vensters in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel, tien in de straalkapellen, twee in het zuidportaal, drie vensters boven de preekstoel in het schip, aan de zuidkant, twee in het zuidtransept alsmede daar het grote zuidvenster, in het noordtransept het grote noordvenster, moesten voorzover nodig uitgebroken worden en vervangen door opgaande houten stijlen, waarin blank glas in lood. Het werk werd gegund aan Jan van Weert de Jonge voor de benedenvensters en aan Rudolphus Bauwert voor de zeven hoge vensters. Het hele werk, inbegrepen geleverd glas, honderden ijzeren schroeven, ijzeren houtwerk en het inzetten, kostte de ‘extraordinairen uijtgaaff’ van *f* 3933-14-12. In datzelfde jaar werd ook *f* 900-0-0 besteed aan materiaalaankoop voor de vernieuwing van de vloer der kerk.[37]

1770 Op 22 januari 1770 volgde weer een aanbesteding door rentmeester C.M. Juijn van het maken, leveren en inzetten van enige nieuwe glazen: twee vensterlichten boven de kleine zuiderdeur aan de westzijde bij de doopvont, de benedenvensters oostwaarts daaraanvolgende tot aan het grote zuidportaal, een glas aan de westzijde van dit portaal ‘sijnde voor het Luijhuisje’, en de vensters van de sacristie en kapittelkamer, toen in gebruik als kamers van de kerkmeesters en de diakonie. De venstertraceringen, ‘steene

pilaeren en ornementen', moesten weer, voorzover nodig, vervangen worden door 'houten pilaaren met de ijsere dwarsgaarden en ruiten van 4 en 5 duim vierkant'. Het werk werd gegund aan Jan van Weert de Jonge, glazemaker in Den Bosch, materialen en arbeid vergden te zamen de 'extraordinairen uijtgaaff' van ruim *f* 4464-0-0, terwijl de vloer aan materiaal en leggen totaal *f* 2033-17-0 kostte.[38] In 1770 en 1771 wordt enkele malen de verkoop van plavuizen, gebroken zerken en oude tras- en biksteen voor kleine bedragen genoteerd, ongetwijfeld het afkomend materiaal van de venster- en vloerreparaties.

1771 In 1771 bedraagt de buitengewone uitgave voor het vernieuwen der glazen ruim *f* 3125-0-0, ditmaal 'in het hogen Choor en rondsom', 33 lichten in het geheel, uitgevoerd door de glazemaker Johannes Laurens van Weert.

Het vloerherstel in het schip kost *f* 286-15-0.[39]

1772 Aan de nieuwe beglazing en vensters wordt de laatste hand gelegd, Jan van Weert verft de houten stijlen.[40]

1785 Willem Hubert meester timmerman en Jan Wanrooij meester metselaar dienen op 30 juli 1785 een memorie in over de defecten aan de omgang, de 'galderije' (zijbeuken), kapellen, pilaren, dekstukken enz. De noordelijke transeptgevel heeft te lijden van inwateren en stukvriezen, maar de schade is moeilijk te begroten omdat men niet goed bij alle delen kan komen. Steenhouwers zouden delen moeten bijhakken en andere afbreken.[41] Er wordt blijkbaar geen gevolg aan gegeven, in 1784-1787 zijn alle financiële inspanningen op de vernieuwing van het grote orgel door F.G. Heineman gericht.

1786 Jan Verhellouw, stadsarchitect, herhaalt op 1 juli 1786, dat aan het noordtransept 'merkelijke reparatiën gevorderd' worden: de twee grote steunberen zijn door inwatering en vorst zodanig uitgezet en buiten het lood geraakt, dat zij gedeeltelijk afgebroken en weer opgemetseld zouden moeten worden. Daartoe maakt Willem Hubert een begroting.[42] Er schijnt echter nauwelijks of niets gedaan te zijn, de kerkrekeningen vermelden geen enkele ingrijpende werkzaamheid aan de buitenkant van het gebouw in deze of volgende jaren.

1795 'De kosters knegts Jacobus Janssen en Philippus Horning voor het waaken bij de kerk in het bombardement, vlg. resolutie 12 oct. 1795... 10-9-0'.[43]

1797 'Johannes Becker voor het schoonmaken van het Choor en de omgangen in de Grote Kerk, na de organisatie der Gewapende Burgermacht... 7-4-10'.[44]

1798 Extraordinaire ontvangst 'ten behoeve der kerken tot schadeloosstelling voor geleden oorlogsrampen aan de goederen en gebouwen der kerken, van wegens Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig Gewest Bataavsch Brabant ontvangen 5 recepissen ten laste der Bataavsche Republicq, groot te zaamen in capitaal 5000 guldens'. 'Ontvangen zes recepissen tot schadeloosstelling van ontvangen assignaaten' te samen 5190 guldens'. Totaal ontvangst nihil.[45] *1804* 'In deezen jaren zwaare reparatien op de daaken en krogten der kerken'. In hoeverre dat voor de Sint Jan geldt, is onduidelijk, maar Willem Hubert ontvangt *f* 1022-18-14, de Weduwe Zimmerman en zoon, meester metselaar, *f* 524-7-12, F. van den Heesacker, meester smid, *f* 397-7-10, en voor *f* 583-7-10 wordt lood gekocht en loodgieterswerk verricht door het bedrijf van de Weduwe A. Abbema.[46]

1808 In de laatste jaren van het protestantse beheer der kerk wordt niet veel uitgegeven en geen luidruchtig werk verricht: 'voor het witten der buiten portalen

der groote Kerk... 13-12-12', 'voor werken tot het afdoen van 't gras op de pilaren buiten de Kerk... 19-1-12'.[47]

Wat al die bezigheden in de 18de eeuw en de eerste jaren van de 19de eeuw teweegbrachten, laat zich gemakkelijk raden, ook al zijn er geen foto's van vóór 1866, toen de eerste 'echte' restauratie al acht jaar op gang was en het noordtransept uitwendig al bijna geheel vernieuwd. Hoe het er kort voordien uitzag, is niet vastgelegd behalve in de schetsen van de gebroeders Donkers en de tekening van Servaas de Jong. Het was vóór die restauratie aan de buitenkant met een cementlaag (kalk- en cementwater) bedekt, evenals de straalkapellen, een laag die telkens onder invloed van temperatuurswijzigingen afbladderde van de natuursteen. De beelden in de geveltop en het portaal vertoonden nog polychromie, totdat deze in 1829 witgekalkt werden.[48] De 'erwtenman' in de zijbeuktravee ernaast behield zijn polychromie tot de restauratie.

Van de zuidelijke transeptgevel bestaat meer afbeeldingenmateriaal en omdat hij pas later gerestaureerd werd, kreeg de jonge kunst der fotografie hier meer kans om de oude situatie vast te leggen. Uit die afbeeldingen blijkt, dat alle bouwvallige sculpturale uitsteeksels en ornamenten afgekloofd waren, de zuidportiek had de laatste resten van haar balustrade verloren. Het verval is in details gedocumenteerd, voor de hele buitenkant nagenoeg, door de vele potloodschetsen waarvan de gebroeders Franciscus en Henricus Donkers tussen 1853 en 1855 het restauratie-ontwerp vergezeld deden gaan, dat zij inzonden op de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. De westtoren en zijn belendende kapellen waren van dit project uitgesloten en zijn derhalve niet in tekening gebracht; hun toestand van verval is

slechts enigszins afleesbaar uit de oudste (anonieme) foto van de Sint Jan, die uit 1866 dagtekent en de noordzijde der kerk weergeeft, een samenstel van drie of vier opnamen, en uit een foto door G. Nijman van de zuidzijde uit omstreeks 1870. Vóór 1900 zijn overigens zeer weinig foto's van de kerk gemaakt (ofschoon Den Bosch toch verscheidene bekende fotografen telde), waardoor de tekeningen van de gebroeders Donkers des te waardevoller zijn, vooral voor die gedeelten van het gebouw waarvan de restauratie al vóór 1900 plaats vond.

Voorspel van de restauratie, 1810-1859

Nadat de kerk in 1810 in katholieke handen teruggekeerd was, begon men op bescheiden voet enige herstellingen te verrichten. In 1811 en 1812 werd daaraan *f* 6795. - besteed, zonder dat duidelijk wordt wat men precies uitvoerde. Op 17 januari 1817 dienden de metselaar G. van Son en de timmerman J. van Someren een begroting van reparatiekosten in:

'Articel 1. Het maken van een geheel nieuwe hardstenen vloer, 325 voet lang en 108 voet breed. *f* 20.000. -

Art. 2. De Coepel Tooren op het midden van de Kerk, de Balustraaden van buiten in de Ronde te vernieuwen en van binnen booven toe te coepelen en te stucadooren sal beloopen eene somme van *f* 2520. -

Art. 3. De Grooten Tooren voor teegen de Kerk als meede de Lieve Vrouwe Capel van buyten af te cappen en te bepleysteren en den Tooren van buyten met nieuwe facken Leijje Dak te vernieuwen. *f* 5110. -'. In de verdere artikelen wordt reparatie voorzien van daken en goten, glazen, en het schilderen van het houtwerk, alles te zamen voor *f* 37.355. - met de posten onder de drie geciteerde artikelen mee.[49]

In de loop van de volgende twintig jaar is een deel daarvan ook metterdaad uitgevoerd. Op 21 augustus 1822 werd besloten de koepel te laten stucadoren, een werk dat aanbesteed werd aan H. Dieden en P. van de Wiel.[50]

Vanaf 1816 begon men inventarisstukken aan te kopen, te zien wat men uit de in de Sint Jan verzamelde goederen uit de voormalige schuilkerken kon gebruiken en nieuwe werken te vervaardigen. Dit gebeurde eerst nog in een lichtelijk barok gekleurde klassicistische smaak. Zo werd op 22 maart 1822 besloten een altaar uit de voormalige Jezuïetenkerk te Luik voor 5500 franken aan te kopen, dat per schip naar Den Bosch vervoerd en in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel geplaatst werd, waarvoor het eigenlijk te groot en te hoog was. De Antwerpse beeldhouwer J.B. van Hool (die in 1826 ook het hoogaltaar repareerde) en zekere Weeman adviseerden, de inwendige contreforten in de koorsluiting van de kapel af te kappen. Van Hool leverde vier eiken kapitelen voor dit altaar, G. van Wely vier basementen. De vensters van de sluiting achter dit altaar werden dichtgemetseld, de kapel werd opnieuw gewit, de gewelfribben geelgeschilderd.

In april 1823 vernieuwde men er de vloer door deze met hardstenen plavuizen te beleggen, geleverd door G. van Son; tussen altaar en nieuwe communiebank witmarmeren plavuizen.[51] In hetzelfde jaar besloten de kerkmeesters het zuidportaal te laten schoonmaken, in orde brengen 'en te doen verwen'.[52] In 1825 werden weer glazen gerepareerd en de daken van de schipzijbeuken vernieuwd.[53] In 1829-1833 is

ook weer het schoonmaken en witten van het kerkinterieur ter hand genomen.[54] Op 10 april 1834 besloot het kerkbestuur het dak van het koor te vernieuwen en op 16 juni 1839 een nieuwe vloer in het hoogkoor te leggen tussen hoogaltaar en communiebank.[55]

Met de werkzaamheid van de beeldhouwer, meubelmaker en bouwkundige S.L. Veneman, die in 1841 zijn eerste grote opdracht voor de kerk vervult door de vervaardiging van een grote biechtstoel, doet de neogotiek haar intrede. Daarmee gaan gepaard het ontstaan van belangstelling voor het gotische stijlkarakter van het gebouw en een verlies aan waardering voor de grote barokke inventarisstukken. Simpel neogotisch is al het karakter van de smeedijzeren communiebank uit 1839 in het hoogkoor en van de gietijzeren balustraden die de lantaarns van de westtoren in 1842 gingen sieren bij het herstel van de brandschade van 1830.

Inmiddels werd de toestand van het gebouw zorgwekkender. In de brief waarmee Mr. P.S. van Son in 1847 als kerkmeester ontslag nam, vestigde hij de aandacht van de Apostolisch Vicaris in het voormalig bisdom 's-Hertogenbosch, Mgr. H. den Dubbelden, op de slechte staat van de kerk en op de ‘wankleuren der buitenmuren’.[56] Deze berichtte op 26 juli 1847 aan het kerkbestuur, dat de kerk wel naar evenredigheid van inkomsten onderhouden werd, maar dat dit ‘voorvaderlijk kunstgewrocht’ een algehele restauratie verdiende, en dat het kerkbestuur op middelen moest zinnen waarmee die ter hand genomen kon worden op zulke wijze dat ‘immer de eenheid des geheels en des bouwtrants behouden blijve’.[57] Hij wenste overleg tussen de kerkvoogd en het kerkbestuur in zaken die de ‘in- of uitwendige bouworde’ betroffen.

Op 27 october 1848 werd een rapport over de toestand van het kerkgebouw opgemaakt door de architect J. Bolsius en de waterstaatsingenieur A. van Veggel, die vaststelden, dat de scheur in de ringmuur van de traptoren aan het zuidtransept niet zorgwekkend was.[58] Deze scheur, zich

bevindend in dat gedeelte dat oostwaarts met het front van het portaal en noordwaarts met de westmuur van het transept verbonden was, was reeds lang geleden ontstaan, vermoedelijk door het onder de gewelfdruk overhellen van de zijmuur van dit transept. De 2 m lange scheur bevond zich juist op gewelfhoogte. Verder berichtten zij, dat de vier hoektorens van de middentoren aan de boveneinden uitweken en door een kettinganker omvangen zouden moeten worden.

Op 21 maart 1852 besloot het kerkbestuur de architect J. Jos. Hub. Bolsius te belasten met het toezicht op het onderhoud der kerk en hem en Veneman op te dragen, een plan met tekening ten dienste van de restauratie te maken.[59] Daaraan werd echter nog niet terstond begonnen, maar het feit toont wel aan, dat ook in kerkelijke kringen zelf al de restauratiegedachte levend was vóórdat van buiten af initiatieven daartoe genomen werden. Bolsius en Veneman voerden in rechtstreekse opdracht van bisschop Zwijsen in 1854 een inwendige restauratie uit van de westelijke Lievevrouwekapel, opdat deze opnieuw het miraculeuze beeld van de Zoete Lieve Vrouw kon huisvesten. De muur in de boog tussen kapel en orgel (eerste schiptravee) werd gesloopt, het Laatste-Oordeelspel met zijn hek opgeruimd.[60] Onder Bolsius' leiding werden in 1856 de kosterswoning en de kerkmeesterskamer (beide ten zuiden van de zuidelijke koorzijbeuken) ontruimd, opdat deze ruimten weer tot sacristie ingericht konden worden.

De omstandigheden voor een algehele restauratie werden steeds gunstiger. Enerzijds was er het artistiek-culturele klimaat in 's-Hertogenbosch, in die jaren weliswaar een bescheiden, niet al te welvarend marktstadje, maar toch met een eigen kunstenaarswereld rond en in de in 1812 opgerichte Académie Impériale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture, de wat wijdse naam voor wat in 1813 nog omslachtiger Stadsinstituut voor handteeken-, boetseer-, doorzigt-, bouw- en meetkunde ging heten en in de omgang nuchter als Teekeninstituut werd aangeduid.[61] Talrijke kunstenaars werden daar gevormd die later een rol vervullen in de herstelling en nieuwe aankleding van de Sint Jan, onder wie als eersten S.L. Veneman met succes, de gebroeders Donkers met tegenslag. Bovendien werd 's-Hertogenbosch in 1837 de zetel van het toen opgerichte Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, waarvan provincie- en stadsbestuurderen, geleerden, architecten (J.H. Laffertee, waterstaatsingenieur Leendert Rijsterborgh) en kunstenaars (J.A. van der Ven, de gebroeders Donkers) lid werden. In dit genootschap leefde terstond belangstelling voor de historische en artistieke betekenis van de Sint Jan.

Anderzijds was er het religieuze klimaat: in 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland hersteld, 's-Hertogenbosch werd weer bisschopszetel, de Sint Jan weer kathedraal. De apostolische administrator van het bisdom, Joannes Zwijsen, aartsbisschop van Utrecht, en de plebaan van de kathedraal, deken Gerardus Petrus Wilmer, wensten niets liever dan dat hun kerkgebouw nieuwe luister, hogere gebruikswaarde, zichtbaar prestige zou verwerven door algeheel herstel en rijke aankleding.

In 1851 werd in het Provinciaal Genootschap als prijsvraagontwerp voorgesteld: ‘Eene bouwkundige beschrijving van St. Janskerk te 's Hertogenbosch, voorafgegaan door de geschiedenis van haren bouw, waarbij inzonderheid beoogd wordt tot de kennis te geraken van hetgeen te weten noodig is, ten einde bij eene herstelling te

werken in den geest van den bouwmeester, althans in den stijl van het gebouw'. Dit onderwerp is uiteindelijk niet gekozen, maar de gedachte bewijst, dat men zich in 's-Hertogenbosch al bewust was van echte restauratiebeginselen, in dienst te stellen van het oorspronkelijk karakter van het gebouw.

Op initiatief van de Bosschenaren Jhr. Mr. J.B. Verheijen en Mr. A.F.X. Luijben stelde op 26 september 1853 het bestuur van het Provinciaal Genootschap als eerste prijsvraagontwerp vast 'Een plan tot herstelling van het uitwendige der St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, met inbegrip van de stijlen der lichtramen, doch zonder den klokketoren en de ten noorden en zuiden daarvan staande overblijfsels van eene oude kapel en zonder de kap of koepel van den middentoren. Men verlangt teekening, bestek, begrooting van kosten en eene voldoende toelichting van dit alles'.[62] De antwoorden werden ingewacht vóór 1 december 1855. In het prae-advies omtrent de keuze van dit onderwerp werd ter nadere verklaring van de gekozen formule aangevoerd, dat deze vraag haar ontstaan verschuldigd was 'aan den levendigen wensch om dien prachtigen gotischen tempel, het schoonste gedenkteeken van dien bouwtrant in ons vaderland, tegen eenen verderen ondergang te bewaren. Men zal nu eindelijk eens de handen aan het werk moeten slaan'. Op de eerste plaats moest het uitwendige van de bestaande romp der kerk hersteld worden, waaronder ook de toevoeging van de stijlen der lichtramen werd begrepen. Een tweede fase zou de herstelling van de middentoren zijn, een derde de voltooiing van het schip door het bouwen van de ontbrekende traveeën, waarvoor mettertijd de westtoren met belendende kapellen, 'die weinig of geene kunstwaarde hebben', zouden moeten worden opgeruimd. Het Genootschap zag dus achter een eerste aanpak van het bestaande werk al het vizioen van een afgebouwde, met nieuwe torens uitgeruste

kathedraal aan de verre horizon verrijzen, ongetwijfeld onder de indruk van de voltooiingswerken die toen aan de Dom van Keulen al gestalte kregen, en schroomde niet, daartoe de afbraak van oud werk alvast in overweging te geven.

Alberdingk Thijm, toen reeds de grote voorvechter van het herstel der middeleeuwse kerkgebouwen en van navolging der gotische bouwstijl, berichtte over de prijsvraag in de Annales Archéologiques en in de Dietsche Warande en uitte de hoop, 'dat het gemeentebestuur niet tot de gehele herstelling en voltooiing van het gebouw (de westzijde is onvoltooid en de portalen hebben veel door de belegeringen van 1601 en 1629 geleden) zal overgaan, zonder het opzigt over het werk toe te vertrouwen aan den heer Veneman, een der weinige bouwkundigen in Holland, die de theorie van den spitsbogenstijl grondig bestudeerd hebben'.[63] Op 1 januari 1856 waren op de prijsvraag, na hooggespannen verwachtingen, slechts twee antwoorden binnengekomen, waarvan er slechts een, onder het motto 'Is zij, de kerk, niet eenig', de gestelde voorwaarden enigermate benaderde, ook al waren er dan geen bestek en begroting bij. Het andere, onder de zinspreuk 'Hoop', was ontworpen door de in Elshout geboren beeldhouwersleerling Hendrik van der Geld, toen zeventien jaar oud en student aan de Academie van Antwerpen. Deze wegens onvolledigheid afgekeurde inzending is niet bewaard gebleven, maar de maker ervan zou later nog menig werk tot de inrichting van de Sint Jan bijdragen.

Het enige resultaat werd ter keuring voorgelegd aan de voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, D.D. Büchler, aan wie verzocht werd ook het oordeel te vragen van twee Nederlandse en twee buitenlandse bouwkundigen van naam. Büchler, zelf een leek met liefhebberij op dit gebied, koos de architecten A.W. van Dam en W.N. Rose te Rotterdam, Ch. Delsaux, restauratie-architect van het bisschoppelijk paleis en de Sint Pauluskerk te Luik, en Ernst Friedrich Zwirner, de Keulse Dombouwmeester.[64] Alle vijf deskundigen kwamen de kerk zelf in ogenschouw nemen en maakten de gevolgtrekking, dat de enige inzending zeer verdienstelijk, maar niet volmaakt genoeg was om met de gouden medaille van het Genootschap bekroond te worden; zij kon wel met nut bij een herstelling geraadpleegd worden, maar niet onvoorwaardelijk tot grondslag daarvan dienen. Het betrof de tekeningen van de gebroeders Frans en Henri Donkers, beeldhouwers te 's-Hertogenbosch, die daarop in een algemene vergadering van het Genootschap op 8 juli 1858 de zilveren medaille ontvingen. Frans Donkers had al in 1842 een mahoniehouten maquette van de Sint Jan vervaardigd, in een denkbeeldige gave toestand met alle uitwendige sculptuur naar eigen fantasie gecompleteerd, en deze aan koning Willem II aangeboden bij diens bezoek aan Den Bosch. Het werk is later in de verzameling van het Provinciaal Genootschap terechtgekomen.

De diepst gaande beoordelingen van de tekeningen van de gebroeders Donkers hebben Rose en de twee buitenlanders gegeven. Tegen het plan voerde Rose als voornaamste bezwaar aan, dat er geen 'Maatwerk' aan ten grondslag lag. 'Bij de beoordeeling der standteekeningen en doorsneden hebben wij navolgende beginselen aangenomen.

1e Dat de teekeningen nauwkeurig moeten aangeven dat wat er bestaat.

2e Dat hetgeen aan een voorwerp of eene eenheid gemist wordt, hersteld moet worden overeenkomstig gelijkvormige voorwerpen of eenheden, die elders gevonden worden.

3e Dat hetgeen op die wijze niet gerestaureerd kan worden bij gevolgtrekking uit hetgeen er bestaat moet worden afgeleid en ontworpen. Bijgevolg moet in dit derde geval worden aangetoond, dat het voorgestelde is a. overeenkomstig de stijl, b. overeenkomstig de periode der stijl, waartoe dat gedeelte der kerk behoort, en c. dat het is overeenkomstig den geest van den ontwerper, die het vroeger heeft uitgevoerd'. Zelf nieuwe fouten makende, wijst Rose op vergissingen naar stijl en naar periode in het ontwerp, om tenslotte vast te stellen, dat geen der door hem gepostuleerde beginselen hier toepassing heeft gevonden. 'En toch is het te wenschen dat deze kerk, tot sieraad van 's Hertogenbosch, tot eer van het Vaderland en tot roem van de kunst niet alleen geheel in hare vroegere schoonheid worde hersteld, maar het onvoltooide en ontbrekende daaraan worde gewerkt en opgebouwd'.

Ook Zwirner heeft, ondanks al zijn respect voor het tekenwerk en de toelichting, waarvoor de som van tweeduizend gulden nauwelijks een afdoende beloning is, wezenlijke bezwaren. De opmeting moest, bij gebrek aan steigerwerken, onvolkomen blijven. 'Da aber in dem Plan die Grenzen des Vorhandenen nicht näher angegeben sind, sondern die Ergänzung der mangelnden und zerstörten Theilen gleichzeitig aufgezeichnet worden ist, so dürfte es nicht unwahrscheinlich sein, dass der Planverfertiger eine Ausgleichung der Differenzen durch seine Restauration herbeizuführen beabsichtigt hat, was bei Erneuerung solcher Theile allerdings zulässig erscheint'. Maar de ontwerper heeft te zeer alle ornamentiek op de jongste bouwperiode van de kerk afgestemd en maakt haar daardoor tot een nieuw gebouw in de stijl van de 16de eeuw. 'Bei einem Restaurationsplane muss aber vor Allem eine treue, genaue Darstellung des vorhandenen unbedingt gefordert werden', aldus Zwirner, wijzend op allerlei onverantwoorde verschillen tussen de aanwezige ornamentiek

(fialen, kruisbloemen, hogels, baldakijnen) en de door de inzender ontworpene, die als bekwame fantasie bestempeld wordt. Het middentorenontwerp kan al helemaal geen genade vinden, hoe vernuftig het ook is. Het is te laag, te weinig rank, maar vooral constructief onaanvaardbaar, omdat het ontworpen stergewelf en de bekronende luchtbogen veel te zwaar zijn voor de door de grote vensters doorbroken muren en de door trapkokers uitgeholde vieringpijlers: het systeem is te wankel. Voor die toren kan men volgens Zwirner beter een afzonderlijke prijsvraag uitschrijven.

De Luikse bouwmeester Delsaux vindt het jammer, dat de westtoren van de Sint Jan met zijn aanbouwsels niet terstond in het plan betrokken is. ‘La tour, par sa nudité, contraste d'une manière trop choquante avec le reste de l'édifice pour ne pas appeler une prompte restauration’. Hij meent, dat de oorspronkelijke sculpturale rijkdom van het exterieur beter achterwege gelaten kan worden, omdat een nieuwe gedetailleerde ornamentatie onder invloed van de weersomstandigheden toch weer te loor zal gaan. Het zou daarom een geheel verkeerde kostenbesteding zijn. Zelfs wanneer men het stijlkarakter versobert ten behoeve van de degelijkheid, mag men toch wel heel goed de afwatering langs de hele ornamentatie en de het meest aan het weer blootgestelde bouwdelen bestuderen. Of de raad van Delsaux, om de plastiek en profielen eenvoudiger en krachtiger te maken, historisch aanvaardbaar is, mag betwijfeld worden, maar in elk geval heeft hij geheel gelijk gekregen met zijn verwachting, dat een grote nieuwe ornamentenrijkdom niet lang stand zou houden. Zoals bij alle anderen stuitte ook bij Delsaux het middentorenproject constructief en historisch op bezwaren: de toch al ontzette vieringpijlers zouden naar zijn mening dat gewicht niet kunnen dragen en de hoektorentjes zouden de koepel eerder ontwrichten dan schragen. Veeleer ware de houten overdekking te handhaven en slechts een elegantere vorm aan de uitwendige bekronende lantaarn te geven (een raad die later Lambert Hezenmans getracht heeft op te volgen). Zonder zich verplicht te voelen tot meer dan een bijdrage van *f* 100. - voor de beloning van het prijsvraagontwerp, had bisschop Zwijsen inmiddels met deken Wilmer zijn eigen plannen voor de restauratie uitgewerkt. Hij stelde in 1856 een bedrag van *f* 2000. - uit eigen vermogen ter beschikking van de deken, dat geretourneerd zou moeten worden indien daarmee in 1857 het herstel nog niet begonnen zou zijn. Zonder het resultaat van de prijsvraagbeoordeling af te wachten, greep Wilmer al het bezoek van de deskundigen aan de kerk te baat, om tot een bouwplan te komen. Rose beval min of meer zichzelf als restauratie-architect aan, maar gaf ook hoog op van de talenten van Veneman. 25 september 1857 kwam Zwirner met Veneman bij de deken, en ook de Keulse Dombouwmeester drong erop aan, onmiddellijk te beginnen, zonder een algemeen plan af te wachten.[65] Hij was van oordeel dat het zuidtransept als het meest bouwvallige gedeelte het eerst aangevat moest worden en deelde daarin Veneman's mening. Deze nu werd ook door het kerkbestuur de meest bekwame geacht, ‘hoe gaarne men anders den heer architect Bolsius had begunstigd’.[66] Aan Veneman werd toen verzocht een restauratieontwerp te maken en naar Utrecht te reizen om daar natuursteen en steigerhout te gaan bekijken (ongetwijfeld wordt daarmee op bouwmaterialen van de Dom gedoeld, waaraan sinds 1840 gerestaureerd werd).

In maart 1858 zijn eigenlijk alle beslissingen al gevallen: het is reeds bekend, dat de gebroeders Donkers slechts een zilveren medaille zullen ontvangen; met een vlag

op de vrachtwagen is het eerste steigerhout aangekomen, Veneman heeft in Brussel en Keulen al steen gekeurd, bisschop Zwijsen heeft zijn tekening al hogelijk geprezen, met de secretaris van het ministerie van Eredienst over rijkssubsidie gesproken en met deken Wilmer overeenstemming bereikt over de benoeming van een commissie voor de uitwendige herstelling der kerk. Op 11 mei 1858 werd begonnen de steigers aan het portaal van het zuidtransept te bouwen. De bisschop benoemde vervolgens op 26 october 1858 de Commissie voor de uitwendige herstelling der Sint Janskerk, bestaande uit Jhr. J.F. Ridder de van der Schueren, president, H.A. Bijvoet, mr. P.F. Cooth (bestuurslid van het Provinciaal Genootschap), Jhr. mr. E.J.P. van Meeuwen (lid van de Eerste Kamer), H.J. van Lanschot en Jhr. mr. C.R.E. van Rijckevorsel, secretaris. Op zondag 31 october hield deze commissie haar eerste vergadering met Wilmer als gastheer. De commissie bezat geen zelfstandigheid van handelen, maar was ondergeschikt aan het kerkbestuur, overleg daarmee was gewaarborgd door het feit dat de voorzitter en de secretaris van de commissie tevens lid van dat college waren. De commissie had geen eigen penningmeester; die van het kerkbestuur verrichtte de betalingen. Maar het budget was geheel afgezonderd van het beheer der geldmiddelen voor de werkzaamheden aan het inwendige van de kerk. De kern ervan moest gevormd worden door het te verwachten rijkssubsidie, aangevuld met gemeentelijk subsidie en vrijwillige bijdragen van particulieren.

Een eerste verzoek om rijkssubsidie, 17 november 1858 gedateerd, werd op grond van een begroting van Veneman voor het zuidtransept ten bedrage van *f* 20.000. -, in feite te vroeg verzonden, want nog het hele jaar 1859, terwijl de steigers aan het zuidtransept al stonden, hielden bisschop, deken en commissie zich nog bezig met de vraag, hoe het

werk het beste verder te regelen viel. Aan Rose, die mede het plan van de gebroeders Donkers afgeraden had (hun verweerschrift van 3 januari 1859 aan het Genootschap maakte weinig indruk), en aan architect François Durlet, die de restauratie van de Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen leidde, werd nu regelmatig om raad gevraagd. Beiden waren tenslotte van mening, dat het werk beter op het noordtransept geconcentreerd kon worden (onlangs nog was een steenbrok door het dak heen op het gewelf gevallen) dan op de zuidzijde, die zij mettertijd liever van het ruïneuze portaal ontdaan zagen. Na aanvankelijk verzet legden Wilmer en Veneman zich bij deze raad neer en Veneman leverde toen ontwerptekeningen voor de restauratie van het noordportaal. In november 1859 kon hij tekeningen zowel voor de noordelijke als voor de zuidelijke transeptgevel ter visie leggen.[67] Durlet en Rose adviseerden de restauratiecommissie om het plan Veneman goed te keuren en zeiden, dat het ‘zoo kan worden uitgevoerd dat het terug geeft, dat, wat het eenmaal is geweest’, maar tevens gaven zij de aanbeveling, om aan Veneman ‘al die vrijheid te laten, die een kunstenaar in dergelijke gevallen moet hebben, te weten om na bevind van zaken, volgens grondig onderzoek en nadenken, in het belang der kerk en van den zuiveren Gothischen stijl die wijzigingen en verbeteringen te mogen voorstellen en aanbrengen, welke hij dienstig en raadzaam zal oordeelen’.[68]

Uitvoering van de eerste restauratie, 1859-1946

In 1859 dan werden de steigers van het zuid- naar het noordtransept verplaatst en werd de eerste Gildehauser zandsteen uit groeven ten oosten van Oldenzaal aangevoerd ter vervanging van de Bentheimer zandsteen waaruit het noordtransept uitwendig opgetrokken was. Veertig steenhouwers en andere werklieden hadden zich aan het werk gezet, ‘allen Nederlanders, om het trotsche en schoone werk in den striksten zin nationaal te doen blijven’.[69] Kerkelijke en burgerlijke kringen in Den Bosch zullen sedertdien niet ophouden het nationale, vaderlandse karakter van het werk, en daarmee het recht op nationale geldelijke steun, te benadrukken. Zoals in deze woorden: ‘5 Nov. Men schrijft ons uit 's Bosch dat 't Bestuur der Katholieke Kerk van St. Jan te dier stede aan 't Gouvernement een subsidie heeft gevraagd voor de herstelling van dat merkwaardige kerkgebouw, dat in zijn aard volgens 't oordeel der beroemdste Architecten het schoonste gothieke kerkgebouw van Nederland is. - Het ware te wenschen dat de kunstliefde in Nederland zoo ver ging, dat men de restauratie der St. Jans-Kathedraal aanvatte als eene nationale zaak even gelijk zulks met den Keulschen Dom het geval is. Zonder buitengewone en vereenigde krachten is 't niet mogelijk zulk een reuzenwerk te voltooijen’.[70]

Het noordtransept, 1859-1869

Leerlingen van de Koninklijke School, onder wie Hendrik van der Geld, degene die een prijsvraagontwerp geleverd had aan het Provinciaal Genootschap, begonnen aan het copiëren van de beelden van het portaal en het maken van aanvullende beelden volgens een iconografisch schema, dat in 1859 bedacht was op grond van een

interpretatie van de bestaande, schaarse en zwaar gehavende sculptuurresten. Reeds in 1860 kwam het beeld van God de Vader (althans toen zo genoemd, veeleer was het origineel een uitbeelding van God de Zoon) voor de Kroning van Maria in de geveltop gereed. Het jaar daarop volgden negentien beelden van ouderlingen voor de booggordingen van het portaal, alsmede het beeld van Sint Michael voor de Kroning van Maria, een beeld dat met een zilveren medaille bekroond werd tijdens de Algemene Nationale Tentoonstelling van Nijverheid, in 1861 te Haarlem ingericht door de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid.

De op 4 december 1859 door de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte der St. Janskerk aan de Minister van Binnenlandse Zaken verzonden tekeningen voor het herstel van het noordtransept vonden op 13 april 1860 diens instemming.[71] Hij loofde het plan en stelde, dat dit aangehouden moest worden onder leiding van de ontwerper, Veneman, maar onder supervisie van de Hoofdingenieur van Rijkswaterstaat in het 6e District (Leendert Rijsterborgh) en op voorwaarde, dat jaarlijks een behoorlijk verslag en verdere voorstellen door de commissie bij de minister zouden worden ingediend. Bij Koninklijk Besluit van 4 mei 1860 werd vervolgens machtiging tot restauratie gegeven en op 1 juni werd het voorgestelde rijkssubsidie van *f* 8.000. - goedgekeurd. De commissie voor de herstelling beschikte nu over:

f 25.000. - van het kerkbestuur als definitieve bijdrage ineens

f 2.000. - van de bisschop uit privé-vermogen

f 8.000. - rijkssubsidie

f 1.300. - als bijdrage van de beeldhouwer J.A. van der Ven, als kwijtschelding van schuld voor het laatste der door hem geleverde apostelbeelden in het hoogkoor

f 3.000. - subsidie van Provinciale Staten.

Vanaf 1861 zal de gemeente 's-Hertogenbosch, aan welke al in 1859 om steun gevraagd was, volgens raadsbesluit van 24 mei 1860 eveneens *f* 3.000. - jaarlijks gaan bijdragen.

Op 16 juli 1860 werden de herstelwerkzaamheden plechtig ingezegend met een pontificale Hoogmis, opgedragen door aartsbisschop Zwijsen in de

kathedraal, bijgestaan door zijn coadjutor, Mgr. Deppen, en door deken Wilmer. Aan het einde van de mis hief de bisschop het *Domine salvum fac regem* aan: ook hier werd de band met de wereldlijke overheid niet vergeten. Daarna werd, in aanwezigheid van Gedeputeerde Staten (de Commissaris des Konings was uitstedig), Burgemeester en Wethouders en vele andere genodigden, de eerste steen gezegend. Vervolgens bezichtigde men onder leiding van Veneman de bouwloodsen, waarop een witte vlag met de bede 'God zegene het werk' wapperde en waarin de kolossale beelden van de Moeder Gods en God de Vader te zien waren, het eerste bijna voltooid, het tweede nog in ruwe vorm, beide vervaardigd door Bossche beeldhouwers en leerlingen van de Koninklijke School. Daarna bood de restauratiecommissie de autoriteiten een dejeuner aan in de zaal van het Gebouw der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, onder toespraken van leden der commissie en van het kerkbestuur en vergezeld van heildronken op Veneman, 'het leven en de ziel van deze zaak', en op de hoofdingenieur van rijkswaterstaat, Rijsterborgh. Tegelijkertijd brachten de werklieden, zesendertig in getal, 'den namiddag in opgeruimdheid door in de loodsen, alwaar hen op last der commissie een onthaal op drank en ververschingen was voorbereid'.[72] Ook de culturele pers vermeldde het begin van de restauratie met lof voor Veneman en sprak de verwachting uit, dat bij de Sint Jan een school, een kern van kunstenaars en knappe werklieden uit het werk zou groeien met een goede invloed op kunst en industrie.[73]

Om ook onder de gelovigen goedgeefsheid voor de restauratie gaande te maken, richtte de bisschop zich nog in een herderlijk schrijven van 7 november 1860, op de eerste zondag van de Advent in alle kerken van het bisdom afgelezen, tot zijn onderhorigen in het hele diocees, waarvan de Sint Jan de hoofdkerk is. Hij spoorde hen aan, de ramp af te wenden, die ondergang van dit gebouw voor het hele kerkdistrict betekenen zou, en des te spoediger hun giften bij te dragen, omdat het herstel kostbaarder zou zijn naarmate het langer uitgesteld werd. Hij voerde bovendien het devotionele motief aan, dat het beeld der Zoete Moeder een waardig onderdak behoorde te hebben.[74] Ook de bisschop wijst op het nationale belang van de onderneming naast het godsdienstige, want deze kerk is 'het sieraad van *Nederland*'. Hij brengt de stichting van de restauratiecommissie in herinnering, de raad van deskundige bouwmeesters, het begin van het herstel 'op het voetspoor van wat elders binnen en buiten dit land geschiedt' en vooral de algemene, diocesane functie van de kathedraal, aan welker onderhoud alle ingezetenen van het bisdom behoren bij te dragen. Met een beroep op de geschiedenis benadrukt hij die betekenis van de Hoofdkerk: 'Het was alléén in de Kathedraal, dat de H. Doop werd toegediend: het was van daar alléén dat, krachtens het Bisschoppelijk gezag, andere Parochiën uitgingen, en wel zoo, dat alles wat in die Parochiën door de geloovigen ten offer werd gebragt, van regtswege aan de Kathedraal toekwam, die op hare beurt aan de dochterkerken mededeelde, wat tot hare instandhouding en tot onderhoud harer Herders werd noodig bevonden. Later werd door het hoogste Gezag in de Kerk, de hoeveelheid bepaald van de schatting, welke jaarlijks aan de Kathedraal moest worden gebragt, als huldebetoon van verknochtheid, afhankelijkheid en eerbied, en welke bepaalde som daaraan ook nu nog den naam van *Cathedraticum* ontleent'. Tenslotte bericht hij, verordend te hebben, dat voortaan jaarlijks op 8 december in alle kerken van het bisdom onder de Missen een schaalcollecte tot restauratie der kathedrale kerk

gehouden zal worden, terwijl in ieder dekenaat een of meer personen zullen worden uitgenodigd om bijzondere giften tot dat doel in te zamelen. Wat sindsdien uit het *cathedraticum* naar de fondsen voor de restauratie gevloeid is, is in verhouding tot de overheidssubsidies echter van bescheiden aard gebleven.

In de volgende jaren werd nu gestaag aan de vernieuwing van de noordgevel gewerkt, aan de ‘bartazaans’, de ‘koertoren’ en de schraagpijlers. De terminologie die Veneman in zijn jaarverslagen gebruikt, getuigt nog van het prille stadium van de studie der gotiek in die tijd. Met ‘bartazaans’ duidde hij de tabernakels aan die op de steunberen staan te weerszijden van het grote transeptvenster, met ‘koertoren’ doelt hij op de noordelijke traptoren, met ‘freda’ op het baldakijn tegen de middenstijl van de ingang. Stellig heeft hij deze benamingen ontleend aan de in 1850 te Amsterdam verschenen woordenlijst van architect W.N. Rose, die zo veel bemoeienis had met de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap en met de eerste restauratie-activiteiten.[75] Die ‘freda’, door Veneman zelf als copie en completering van het verminkte middeleeuwse baldakijn ontworpen, verwierf op de wereldtentoonstelling van 1862 in Londen een eervolle onderscheiding, zij werd uitgevoerd door de beeldhouwer B. van Nuenen. Het daaronder te plaatsen beeld van de Moeder Gods werd in 1863 door de beeldhouwer Frans Kuijpers afgeleverd. Men blijft tot 1866 Gildehauser zandsteen aanvoeren, waarvan de kwaliteit goed en verwant aan de Bentheimer genoemd wordt. In 1863 telde de bouwloods 35 man personeel, waaronder 8 steenhouwers uit Bentheim, 17 Nederlandse steenhouwers, 3 meer gevorderden voor ornamentwerk, 2 beeldhouwers, 1 smid en voorts timmerlieden, metselaars en sjouwers. In 1865 echter blijkt het personeel ter bezuiniging tot

20 man ingekrompen te zijn, in 1866 weer uitgebreid tot 29 man. Vanaf het begin stond Lambertus Christianus Hezenmans (1841-1909) de leidende architect Veneman terzijde en reeds op 28 januari 1863, toen Veneman door een beroerte getroffen en aan een zijde verlamd werd, moest hij, 22 jaar oud, de verantwoordelijkheid voor het werk op zich nemen, ofschoon hij eerst in 1868 officieel tot architect der uitwendige herstelling benoemd werd. In 1863 leidden Veneman junior en opzichter Meuleman (overleden in 1864) het werk. Tot in de jaren '70 verrichtte Hezenmans het tekenwerk, ontwerpen en opmetingen, geheel alleen, pas later werd hij daarin terzijde gestaan door tekenaars als Adolf Mulder, leden van de familie Goossens, Lucas van Valkenburg en anderen.[76]

In 1864 beval de Waterstaatsingenieur Rijsterborgh het gebruik van Udelfanger zandsteen aan, die in de volgende jaren ook metterdaad, gehaald uit groeven bij Trier, toegepast werd naast de Gildehauser. In opdracht van het ministerie van binnenlandse zaken werd het werk vanaf 1866 jaarlijks geïnspecteerd door W.N. Rose, bouwmeester der Landsgebouwen in de Residentie, en E. Gugel, hoogleraar in de bouwkunst aan de Polytechnische School te Delft. De twee inspecteurs keuren bij hun bezoeken aan het werk in 1866 en 1867 beide steensoorten goed en deze worden ook later herhaaldelijk als ‘zeer schoon’ geprezen. Niemand heeft toen de snelle vergankelijkheid van dit materiaal onderkend. De inspecteurs zijn ook tevreden over de wijze waarop de vernieuwing, in overeenstemming met de geest van de stijl, plaats vindt en menen, dat er meer zorg aan besteed wordt dan men in het buitenland pleegt te doen. Op 3 april 1866 verzocht het kerkbestuur aan bisschop Zwijsen, namens de commissie voor de herstelling van het uitwendige gedeelte, om de ‘stovenkamer’ (het Merlarkoor) te mogen wijzigen. Deze namelijk ‘springt over een lengte van 2 à 3 ellen [in feite 2 meter] met de dikte van haren buitenmuur vóór den zijkant van het noorderportaal en veroorzaakt daar eenen in het oog vallende misstand’.[77] De commissie wilde nu dat gedeelte muur zo veel binnenwaarts brengen, ‘dat voorbedoelde zijkant vrij in het gezigt kome’. Inwendig ging daarmee niet veel meer ruimte verloren dan de muurdikte. De bisschop ging ermee accoord. De gedaanteverandering ging nog wel iets verder, te oordelen naar Hezenmans' tekening van de noordkant der kerk (1866) en de overeenkomende foto, vergeleken met de tegenwoordige toestand, met name door het aanbrengen van een balustrade met hoekpinakel.

Op grond van de gelukkige bevindingen der beide inspecteurs en naar aanleiding van het feit, dat, op enkele beelden na - zij zullen in 1869-1872 volgen - in 1867 de noordgevel van het transept voltooid is, wordt architect Louis Veneman tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw verheven. Van dit gebeuren, waarbij de invalide architect naar de bouwloods gebracht werd, waar hem de voorzitter van de commissie voor de herstelling van het uitwendige, J.F. Ridder de van der Schueren, de versierselen opspelde, doet Hezenmans in zijn aantekeningen verslag, maar ook de pers liet zich niet onbetuigd. Veneman werd geprezen als buitengewoon bouwkundige, zedige en kundige man, smaakvol tekenaar en beeldhouwer, die in de 19de eeuw ‘de oorspronkelijke gedachten der bouwmeesters van vroegere eeuwen’ teruggaf. Er werd beroep gedaan op de hele Nederlandse natie om bij te dragen aan dit ‘monument van catholieke (algemeene) kunst’. De aansporing werd gedaan, om alom subcommissiën te vormen ter verzameling van gelden om die aan de commissie voor

de herstelling van het uitwendig gedeelte der St. Janskerk te 's Hertogenbosch als aan de Hoofdcommissie over te maken.[78]

In 1868-1869 werd vervolgens de westgevel van het noordtransept met zijn schoorstelsel gerestaureerd, wederom met Gildehauser en Udelfanger zandsteen, een werk waarvoor al in de winter van 1867-1868 een deel der venstertraceringen en profiel- en lijstwerk gereed gemaakt was.

De westtoren, 1871-1874

Terwijl onder leiding van Lambert Hezenmans begonnen werd met het herstel van de noordkant van het middenschip der kerk met zijn schoorstelsel, vatte de burgerlijke gemeente de restauratie van de westtoren aan, welke onder leiding gesteld werd van de gemeente-architect Nabbe. Zowel de commissie voor de uitwendige restauratie als Hezenmans en de inspecteurs Gugel en Rose hadden daarop critiek. Wegens het verschil in stijl tussen kerk en westtoren zouden zij liever zien, dat aan de toren slechts enig provisorisch onderhoud werd verricht, opdat men mettertijd de handen vrij zou hebben om de restauratie der kerk te voltooien met de afbraak van deze toren en de bouw van een nieuwe westfaçade met één of twee torens, in stijl overeenkomende met het kerkgebouw. Gugel betreurde het daarom, in een schrijven van 5 september 1870 aan de minister van binnenlandse zaken, dat men behalve de hoogst noodzakelijke voorzieningen ook tot een meer uitgebreide restauratie van de toren overgegaan was, waarbij ieder gedeelte hersteld werd in de stijl waartoe ieder gedeelte behoorde.[79]

Niettemin is de toren niet voorlopig, maar grondig aangepakt. Het metselwerk is afgekloofd en met nieuwe baksteen bezet, het tufsteenwerk van lijsten, vensters en galmgaten geheel vernieuwd, een nieuwe balustrade gebouwd, in plaats van de klassicistische balustrade die een eenheid vormde met de door frontons gedekte wijzerplaten tegen

de voet van de helm, welke eveneens verwijderd werden, waarna nieuwe cijferringen tegen de bovenste torengeleding geplaatst werden. De zorg voor de bekleding van de onderbouw van de toren, de zone van het Luidportaal, werd daarentegen aan het kerkbestuur en de restauratiecommissie overgelaten en de herstelling daarvan vond eerst in 1880-1881 plaats.

Holland op zijn smalst, 1873

In 1869 werd het eerste lijst-, ornament- en beeldhouwwerk voor de restauratie van de noordkant van het middenschip gereed gemaakt, die in 1870 begonnen werd met de twee meest oostelijke traveeën, aansluitend bij het noordtransept.

Van toen af werd alleen Udelfanger zandsteen gebruikt uit groeven bij Trier, waarover Hezenmans zeer tevreden was. Achtereenvolgens werden alle luchtbogen met hun contreforten geheel vernieuwd, alle pinakels, de balustrade, het beeldhouwwerk der wimbergen. In de vensters van de lichtbeuk werd tegelijk met de nieuwe harnassen ornamentaal gebrandschilderd glas gebruikt. Na elkaar zijn alle luchtboogstellen er in hun geheel uit geweest, zonder dat dit statische gevolgen had voor de lichtbeukmuur van het schip, zonder gevolgen voor de stabiliteit van het gebouw. De schorende functie der luchtbogen is hier dus blijkbaar gering. In 1873 werd deze kant van het schip met het herstel van het zevende, meest westelijke venster, voltooid.

Op 10 augustus van datzelfde jaar wendde Jhr. Mr. Victor de Stuers, advocaat bij de Hoge Raad te 's-Gravenhage, liefhebber van kunst en oudheden, zich tot Mr. H. van Vollenhoven, Chef der Afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, met een nota waarin hij zijn verontwaardiging betuigde over de verwijdering van het oxaal uit de Bossche Sint Janskerk, hetgeen in 1867 geschied was, en tevens zijn ongerustheid uitsprak over de trage voortgang van het restauratiewerk aan de kerk.[80] Wat hem vooral bezwaarde, was, dat de uit- en inwendige restauratie van de kerk en daarbij nog eens die van de toren in directie en kostenverantwoording volstrekt in drieën gescheiden en onderling onafhankelijk uitgevoerd werden, waardoor de eenheid ten enenmale zoek was. De inwendige wijzigingen keurde hij af, de uitwendige restauratie van de kerk verkreeg naar zijn mening door geldgebrek niet die hoge kwaliteit die mogelijk zou zijn bij een groter aantal werklieden dan slechts achtentwintig en bij het aantrekken van meer begaafde beeldhouwers tegen hogere beloning. Het jaarlijkse rijkssubsidie van *f* 8.000. - zou daartoe verdubbeld moeten worden.

In zijn geruchtmakend artikel ‘Holland op zijn smalst’ in *De Gids* van november 1873, heeft De Stuers deze klachten en kritieken nog eens verwerkt in een breder betoog, dat het hele kunstbeleid van de overheid aanvalt.[81] Eerste resultaat van zijn aanklacht was, dat in 1874 aan het ministerie van binnenlandse zaken een afzonderlijke afdeling kunsten en wetenschappen in het leven werd geroepen, met De Stuers zelf als referendaris aan het hoofd, en dat in datzelfde jaar een college van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst werd ingesteld met De Stuers als secretaris. In de volgende jaren werd de inspectie van de Sint Jan verricht door de rijksadviseurs P.J.H. Cuypers en E. Gugel, vanaf 1884 tot 1918 door

Cuypers alleen, die jaarlijks trouw minstens éénmaal een dag op het werk verscheen, met Hezenmans de resultaten en nieuwe plannen bestudeerde en daarvan verslag uitbracht aan de minister van binnenlandse zaken.

Maar het door De Stuers in 1873 te gering bevonden rijkssubsidie is nog meer dan veertig jaar onveranderd op *f* 8.000. - per jaar gehandhaafd. In 1915 werd voor het eerst *f* 10.000. - uitgekeerd.

De noordelijke schipzijbeuken, 1874-1878

In 1874-1878 vond, van oost naar west, het herstel tot in details van het buitenwerk der noordelijke schipzijbeuken plaats, alles wederom in Udelfanger zandsteen uitgevoerd. In 1875 werd het Merlarkoor gerestaureerd waarvoor in 1866 al een wijziging was voorgesteld en goedgekeurd.[82] In 1877 maakte Hezenmans het ontwerp voor een geheel nieuw te bouwen travee ter vervanging van de bakstenen noodsluiting tussen de Lievevrouwekapel (de ‘Lage Kapel’) en de zijbeuk, uitgevoerd in het volgende jaar.

Na hun eerste inspectie in 1874 berichtten Cuypers en Gugel (aan de laatste had De Stuers verweten bij zijn inspecties voordien zonder critiek stereotype rapporten uitgebracht te hebben), dat de herstelling van het uitwendige, de materiaalkeuze, de bewerkingswijze volkomen goedkeuring verdienden. ‘Slechts op één punt werd aanmerking gemaakt, namelijk op de willekeurige wijze, waarop de gebeeldhouwde figuren worden aangebragt of vernieuwd; om hierin verbetering te krijgen werd er op aangedrongen, dat voortaan de bestaande figuren in gips zouden worden afgegoten, vervolgens deze afgietsels zouden bijgewerkt en eindelijk in steen overgebragt worden’. Aangeraden werd, om bij voorbaat reeds van alle sculptuur afgietsels te maken en niet tot verdere verwering te wachten. Voor de reliëfs van de erwtenman en het echtpaar ernaast kwam deze raad te laat.

Ook wezen beide rijksadviseurs op het gemis aan verband tussen het uit- en het inwendige herstel, waardoor het verkrijgen van een harmonisch geheel verhinderd werd. Reeds nu bleek een gebrek aan eenheid uit de weinig gelukkige keuze

van verschillende onlangs aangebrachte gebrandschilderde glazen. Daarbij werd door de inspecteurs tactisch verzwegen, dat voor het ontwerp daarvan dezelfde architect verantwoordelijk was als voor het uitwendige herstel, namelijk Lambert Hezenmans. De aanmerking over het ontbreken van harmonie werd door de minister aan de commissie voor de uitwendige herstelling medegedeeld, waarop geantwoord werd, dat de glazen geschenken waren en dat de gewenste eenheid gewaarborgd werd doordat de aartsbisschop, tevens *parochus* der kerk, over alle herstel het toezicht had. Hij zei de minister toe, alle disharmonie te zullen verhoeden en de inzichten van de minister te zullen bevorderen.

Naar aanleiding van de opmerkingen van Cuypers en Gugel over de sculptuur werd in 1877 een begin gemaakt met het afgieten in gips van zeven figuratieve reliëfs in de wimbergen der straalkapellen. Van de kosten daarvan namen de kerk en de stad ieder drie-achtste, het rijk het overige op zich. Ook werden in 1877 en 1878 reeds enige voorlopige reparaties aan de noordzijde van het koor en aan de 'Hooge Kapel', de Lieve Vrouwe Broederschapskapel, uitgevoerd: woekerplanten werden verwijderd, losse stukken steen vastgezet.

Lievevrouwekapel, westgevel, doopkapel, 1877-1882

In 1877-1879 volgde de restauratie van de 'Lage Kapel', de Lievevrouwekapel op de noordwesthoek van de kerk, wederom in 'soliede' Udelfanger zandsteen. Bij de vervanging van het oude tufstenen muurwerk werden fragmenten rijk bewerkte steen, toegeschreven aan het in 1584 verwoeste gotische oxaal, in de muur aangetroffen, met de vlakke zijde naar de dag gekeerd.[83]

In 1879-1880 werd gewerkt aan de Luidpoort in de westwand van de toren, en aan de Doopkapel op de zuidwesthoek van de kerk. De oude bekledingslagen, waarvan de steensoort niet in de restauratieverslagen vermeld wordt en die, zoals bij nieuwe restauraties in 1981 bleek, ook werkelijk geen enkel spoor hebben achtergelaten, werden vervangen in de beproefde Udelfanger zandsteen, graniet voor de onderbouw en Ecausijnse steen voor de plinten. Het oude maaswerk in de blindnissen van de westgevel werd afgekapt en er werden nieuwe steunberen geplaatst. Voor de Luidpoort werden in de winter van 1879-1880 zestien beelden met voetstukken en baldakijnen in de booggordingen gemodelleerd 'naar de oorspronkelijke overblijfsels'. Dat 'oorspronkelijke' geldt hoogstens enkele baldakijnresten, want van beelden was geen spoor aanwezig, misschien zijn zij er nooit geweest. Twee beeldhouwers voerden dit nieuwe werk uit: Suiskens en van Nuland.

In 1880-1881 werd het zuidwestelijk traptorentje, waarvan de buitenbekleding uit zeer broze tufsteen bestond, geheel vernieuwd in Udelfanger zandsteen. Het oude materiaal was van nature zo poreus, dat het veel water opnam, waardoor de steen in vorstperioden vergruisde. Hezenmans' ontwerp voor het torentje werd in enkele details door Cuypers gewijzigd. In dit jaar werd de gerfkamer achter de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap van woekerplanten ontdaan.

In 1882 werd de zijkapel ten oosten van het traptorentje op de zuidwesthoek hersteld en werd een geheel nieuwe travee gebouwd ter vervanging van de bakstenen noodsluiting tussen de meest zuidelijke zijbeuk en de zijkapel die het traptorentje

belendt. Op 2,73 m diepte onder het maaiveld werd de al aanwezige, oorspronkelijke fundering voor die travee gevonden, die nu, meer dan drie eeuwen later, voor de opbouw van het toen achterwege gebleven werk benut werd. Daartoe werd het kleine zuidportaal, waarvan een dertig jaar eerder allerlei partijen natuursteen door baksteen vervangen waren en dat geheel met Portland cement overdekt was, gesloopt en enigszins gewijzigd herbouwd. Portaal en nieuwe travee werden inwendig in zachte Savonnière kalksteen, uitwendig in Udelfanger zandsteen uitgevoerd.

Opmerkelijk is, dat in deze fase van de restauratie, te beginnen met de travee naast het traptorentje, niet meer een totale vernieuwing van het buitenwerk wordt nagestreefd. In zijn inspectieverslag van 4 december 1882, na zijn bezoek aan de kerk op 28 november, meldt Cuypers: ‘Het is ons aangenaam te vermelden, dat de architect, overeenkomstig onze vroegere aanbeveling, zooveel doenlijk de oude steenen, welke niet verweerd waren, behouden heeft. (...) Wij hebben er thans ook wederom ernstig op aangedrongen om zoo min mogelijk te vernieuwen, hetgeen ook aan de Zuidzijde zeer doenlijk is, daar hoofdzakelijk de vlakke muurwerken en het gladde lijstwerk uit Bentheimer steen en steen uit de groeven van Gobertange vervaardigd zijn, welke beide steensoorten eene groote duurzaamheid bezitten, terwijl het ornement- en het beeldhouwwerk van eene zachtere steensoort zijnde, geheel verweerd is.’

Zuidkant van het middenschip, 1883-1885

Vervolgens werd de restauratie van de zuidkant van het middenschip ondernomen, van west naar oost. In 1883 had men de drie eerste traveeën onderhanden, in 1884 de twee volgende. Aan de westkant kwam tot dan toe het inwendige metselwerk van de eerste travee bij de westtoren bloot aan de dag, erop wijzende, dat men bij de bouw een voortzetting van het schip westwaarts en afbraak van de oude toren voorzien had. Nu werd daar een bekleding met natuursteen aangebracht, en de balustrade in een hoek tot tegen de toren voortgezet.

Wederom werd Udelfanger toegepast, voor herstel

van de vensterneggen Savonnière en voor het maken van vensterharnassen Saint-Joire kalksteen. Deze neggen waren, evenals het vlakke werk en de grote partijen, grotendeels van soliede Bentheimer, zodat de herstelling zich kon beperken tot het inbrengen van nieuwe stukken. De wimbergen verkeerden alle in slechte staat, het fijne ornament uit zachte, weinig weervaste kalksteen moest vernieuwd worden. Van de luchtbogen moesten de deklijsten en beeldjes vernieuwd worden, maar zijzelf werden, in tegenstellig tot die aan de noordkant, niet gesloopt.

In 1885 volgden de twee laatste schiptraveeën. Hier bestonden de vensterbogen en wimbergen uit tufsteen die zwaar geleden had; ook de laatste steunbeer was van tufsteen, terwijl de andere uit sterkere zandsteen bestonden. De tuf werd grotendeels door Udelfanger vervangen. Voor parament-, beeldhouw- en ornamentwerk en voor de vensterharnassen werd Saint-Joire kalksteen gebruikt. Van de zandstenen schipbalustraden werden de beste gedeelten gehandhaafd.

In deze periode, vanaf 1884, werd door toedoen van Cuypers ook begonnen met het bewaren van afkomende beeldhouwwerkfragmenten, die hij per wagen en schip naar het Rijksmuseum in Amsterdam liet vervoeren.

Zuidtransept, begin van herstel, 1886-1887

Het gehele zuidtransept verkeerde in ruïneuze toestand toen in 1886 met het herstel van de westzijde daarvan begonnen werd. Luchtbogen, vensterbogen en wimbergen, bijna de gehele zuidgevel en de traptoren bestonden uit verweerde en verbrokkelde Andernachse tufsteen, de balustraden en de bekronende pinakels daarvan en van de verschillende zuidgevelpartijen uit Bentheimer zandsteen. In 1886-1887 werden eerst de westgevel van dit transept en de vensters in de portiek hersteld, met toepassing weer van Udelfanger, voor het ornament, de baldakijnen en het maaswerk van vensters en wimbergen Saint-Joire. Cuypers kon, na zijn inspectie van 8 november, op 20 november 1887 aan de minister berichten: 'Aangenaam is het mij te kunnen mededeelen, dat de wijze, waarop de uitgevoerde herstellingswerken zijn verricht, getuigt van een grooten vooruitgang, in dien zin namelijk, dat het middeleeuwsch karakter door de werklieden beter begrepen wordt, zoowel in de bewerking van de vlakke steenen, dienende voor paramenten der muren, als in de behandeling van het bewerken der ornementen. Ook wordt thans elke steen, die behouden kan blijven, zorgvuldig gespaard'.

Zuidelijke schipzijbeuken, 1888-1890

Dan wordt het werk aan het zuidtransept onderbroken door het herstel van de zuidelijke zijbeuken van het schip van west naar oost in 1888-1890.

Vijf steunberen waren van Bentheimer zandsteen en verkeerden in redelijk goede staat, zodat het herstel niet al te ingrijpend was, de twee meest oostelijke waren van tufsteen en zo vervallen dat zij geheel vernieuwd moesten worden. Het ornamentwerk (wimbergen, vensterbogen) was van zachte kalksteen en werd vervangen. Udelfanger

voor de steunberen met hun luchtboogjes en voor de wimbergen, Saint-Joire voor de baldakijnen, pinakels en traceringen, waren weer de nieuwe materialen.

Zuidtransept, voortzetting van het herstel, 1890-1900

In 1890 kwamen aan de beurt het archiefkamertje en de sacristie met haar verdieping tegen de westkant van het transept, waarvan de buitenbekleding vrijwel geheel vernieuwd werd; de sacristie werd van kruiskozijnen voorzien. Tevens werden de zuidwesthoek en de traptoren van het zuidtransept aangevat, vervolgens de zuidoosthoek, dan, in 1893-1895, de zuidgevel boven de portiek met het grote venster waarin in 1887 reeds de nieuwe traceringen met het gebrandschilderd glas geplaatst waren. In 1895-1898 volgde de zuidportiek, in 1899-1900 de oostgevel van dit transept met de Sint Antoniuskapel (het Bockkoor), dat uitwendig bekleed was met tufsteen die in zeer verweerde staat verkeerde.

Bij de vernieuwingen, die in deze jaren wat spaarzamer uitgevoerd worden dan tevoren, is de Udelfanger zandsteen nu geheel van het toneel verdwenen: voor afdekkingen, profileringen, traceringen en pinakels wordt kalksteen uit Saint-Joire, Laneuville, Euville, Givet, Ligny en Savonnière gebruikt. Veel ornamentale partijen, zoals de balustrade van de portiek en de bekroning van de zuidelijke geveltop waren geheel verdwenen en moesten nieuw ontworpen en uitgevoerd worden. In de geveltop was alleen een Christusbeeld aanwezig, dat nauwkeurig gecopieerd werd en uitgebreid met een compositie in de overige beeldnissen, de Transfiguratie voorstellende. Ook werden een Moeder Gods, onder het Christusbeeld, en in de top een koperen beeld van Johannes Evangelist, 2,40 m hoog, toegevoegd (1895).

De grote vensterboog doorsnijdt een galerij met beelden van drie profeten en de drie wijzen; van deze beelden werden de losse stukken met gips vastgezet en, nadat zij uit de nissen genomen waren, met klei bijgewerkt voordat men er copieën van maakte. In de portiek werden, na de verwijdering van kalklagen en herstel van de tufsteenmuren, rijen baldakijnen gemaakt die er nooit geweest waren (1897-1898); alleen de baldakijnen en voetstukken tegen de middenstijl van het portaal waren er, in afgeknotte staat, en werden naar ontwerp van Hezenmans door de beeldhouwer Beekwilder hersteld en aangevuld (1899). Het beeldhouwwerk in de zwikken van het portaal,

met scènes uit het leven van Johannes de Doper en Johannes Evangelist, kwam vrijwel ongeschonden onder de kalklagen vandaan. Op verzoek van Cuypers werden er in 1897 afgietsels van gemaakt als onderwijsmateriaal ten behoeve van het Rijksmuseum.

Het bijboetseren van de oude beelden in de transeptgevel en het maken van de nieuwe figurale sculptuur waren in handen van H. van der Geld. Het triforium uitwendig onder het meest zuidelijke venster van de oostgevel van het transept was toegemetseld; het werd geopend en beglaasd.

De middentoren, 1901-1905

In 1901-1905 kwam de middentoren in- en uitwendig in de steigers te staan en achtereenvolgens werden daarvan de west-, noord-, zuid- en oostzijde onderhanden genomen, eindigend met de noordoostelijke hoektraptoren. Van de zuid- en oostzijde verkeerde het natuursteenwerk in slechtere staat dan aan de beide andere zijden en werd de vernieuwing omvangrijker. Saint-Joire, Savonnière en Naamse steen waren de hiervoor gebruikte materialen. De vorm zoals de toren die na de instorting van 1584 gekregen had, werd enigszins gewijzigd door de bouw van balustraden en door het hoger optrekken van de hoektorentjes en het middenlantaarntje. Er is niet naar gestreefd om de 17de-eeuwse koepel een (neo)gotisch karakter te verlenen. Op 4 september werd het smeedijzeren kruis op de koepel geplaatst.

Noordtransept, oostzijde, 1906-1907

De oostzijde van het noordtransept met de traptoren werd in 1906-1907 gerestaureerd met behulp van Savonnière kalksteen. De gehele balustrade was verdwenen en werd nu opnieuw gemaakt.

Hoogkoor, 1908-1917, wijziging van de restauratiepraktijk

In 1908 werd de noordzijde van het hoogkoor ter hand genomen. In de meest westelijke travee werden twee gedenkstenen geplaatst ter herinnering aan het vijftigjarig bestaan van de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte der St. Janskathedraal.

Een eerste wijziging in de restauratie-opvattingen, beginselen en praktijk ten aanzien van de Sint Jan, kan men rond 1882 waarnemen, wanneer Hezenmans onder invloed van Cuypers meer origineel werk gaat handhaven, spaarzamer gaat vernieuwen. Een tweede wijziging gaat zich doen gevoelen, wanneer het herstel van het hoogkoor voorbereid wordt. Afgezien van interne critiek in de kring van de minister, de rijksadviseurs, de architect en de commissie voor de uitwendige herstelling, was van buiten af sinds de jaren vijftig van de 19de eeuw wel met belangstelling naar de restauratie gekeken, maar komt het pas laat tot critische

beoordelingen. In een verslag van het Sint Bernulphusgilde, naar aanleiding van een excursie der gildebroeders, wordt Hezenmans geprezen, die voor het bestaande de meeste eerbied toont en wiens werk door materiaalkeuze en -toepassing beter bestand zal blijken tegen de slopende macht van de tijd dan dat der middeleeuwse meesters. ‘Wil men beweren, dat er nieuwe figuren zijn geplaatst, welke niet aan de hoogste eischen voldoen, welke niet, zoo als men wel zoude wenschen, zich voegen in de architektonische lijnen, wij zullen het niet loochenen; maar dan verklaren wij ook onmiddellijk, dat in de bouwloods van de St. Jan wel bekwame steenhouwers werkzaam zijn, in de loods zelf gevormd, maar geen eigenlijke kunstenaars, geen meesters in de beeldhouwkunst. De middelen, over welke de commissie beschikt, schijnen de salarieering van zoodanige kunstenaars niet te gedoogen’.[84] De lezer verneemt hier hetzelfde commentaar als Victor de Stuers reeds in 1873 uitte.

De inwendige stoffering wordt door het gilde afgekeurd, behoudens een aantal beelden van H. van der Geld. Met de hoop op de wederopbouw van de middentoren of op twee nieuwe westtorens eindigt het verslag.

Het eerste critische geluid in de landelijke vakpers liet A.W. Weissman in 1905 horen, althans het eerste dat specifiek de bij de Sint Jan gevolgde werkwijze gold.[85] Hij meende, dat de oudheidkundige waarde van het gebouw door de restauratie zeer verminderd was, maar vond het rooms-katholiek verlangen naar nieuwe luister een begrijpelijke en verzachtende omstandigheid. Al een decennium eerder had hij, in een lezing voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap op 25 october 1886, de staf gebroken over ‘bedrieglijk nagebootste voorwerpen’ met als conclusie: ‘Daarom, men conserveere, maar restaureere niet!’[86] Later, in een lezing voor hetzelfde genootschap op 25 april 1910, zal hij ten aanzien van herstellingen in het algemeen dat adagium herhalen. Van een aantal grote Nederlandse monumenten, waaronder de Sint Jan, zegt hij dan, dat zij *niet* zouden zijn ingestort, ‘indien het restauratieproces achterwege gebleven ware. Niemand zal volhouden, dat, als zij alleen behoorlijk onderhouden waren, deze gedenkteekenen niet nog tal van eeuwen hadden kunnen trotseeren’.[87]

Polemische detailcritiek leverde de priester Cornelis Frans-Xavier Smits in het proefschrift *De Kathedraal van 's Hertogenbosch*, waarop hij in 1907 onder leiding van prof. kanunnik dr. R. Maere aan de universiteit van Leuven promoveerde. Zoals hijzelf in zijn inleiding schreef, besteedde hij veel zorg aan de iconografische bestudering van het figuraal beeldhouwwerk, ‘wijl het een dure plicht en eene gebiedende noodzakelijkheid is,

niet tot de herstelling van het koor der Sint-Jan over te gaan, voordat de beteekenis der talrijke beeldengroepen en der losse beelden vastgesteld is. Eene goede restauratie toch mag nooit een slag-in-den-blinde worden'.[88] Smits volgt de critiek op de vernieuwing van figurale sculptuur, zoals de rijksadviseurs die reeds in 1874 geuit hadden, keurt de nieuwe travee uit 1888 met het portaaltje aan de zuidelijke zijbeuk af, acht de restauraties van 1883 tot 1907 over het algemeen vrij goed, maar gispt weer het herstel van het inwendige, waar één alwetende *alléén* koning kraait.[89] Wie hij daarmee bedoelt, wordt uit de contekst niet duidelijk - niet in elk geval Lambert Hezenmans, die lof krijgt, maar die toch in feite het dichtst bij een monopolie-positie kwam zowel bij het uit- als het inwendig herstel van de kerk.

Smits keurt de nieuwe beelden, die in groot getal het noordtransept en de steunberen der schipzijbeuken bezetten, af als waardeloze neo-klassieke sculpturen en betreurt de totale vernieuwing van de luchtboogbeeldjes van het schip. 'Ziehier nu een kort overzicht van *beelden-restaureeren*, zoals dat in Den Bosch zoo slecht mogelijk geschiedt van 1860-1907. *Eerste operatie*: een oud, verweerd beeld wordt van de kerk neergelaten; *tweede operatie:* van het levensgroot beeld in kwestie maakt dan iemand een heel klein potloodschetsje (omtrent 15 cm.) uit de losse hand; *derde operatie:* dit getrouw (?) teekeningske komt nu in handen van een ander kunstenaar, die naar dat potloodkrabbeltje een pijpaarden en gipsen beeldje maakt; *vierde operatie*: het gemoderniseerde beeldje wordt nu alweêr bij een anderen kunstenaar gebracht, die het klein, gipsen popken, voornoemd, tot een reuzenstatue in natuursteen omwerkt ... en haalt men nu, na die eindelooze operaties, het *nieuwe*, langs verschillende omwegen afgedwaalde beeld tegelijk met zijn *antieken*, ontredderden voorganger voor de rechtbank der gezonde kritiek ... dan verzuchten *alle* deskundige rechters: *Quantum mutatus ab illo*!'[90] Maar de grootste nadruk legt hij op het feit, dat geen gevolg is gegeven aan de raad van de rijksadviseurs uit 1874, om van de figurale wimbergsculpturen van het koor gipsafgietsels te maken zonder het verdere verval af te wachten. Er zijn zelfs geen foto's van gemaakt.

In november 1907 pleegde Cuypers in Den Bosch met Hezenmans overleg over diens inzichten in de methode voorgesteld voor het herstel van het beeldhouwwerk van het koor. Hezenmans kon zich geheel verenigen met de voorstellen die door De Stuers hierover gedaan waren en die op de eerste plaats gipsafgietsels van de reliëfs vereisten.[91] In zijn verslag aan de minister van binnenlandse zaken, op 20 december 1907, schrijft Cuypers: 'De juistheid van alle critische opmerkingen in het proefschrift van Dr. Xavier Smits over de uitgevoerde restauratiewerken zal hier niet door mij worden ter sprake gebracht'. Maar hij, Cuypers zelf, Hezenmans en De Stuers hebben zich die critiek blijkbaar wel aangetrokken zoals uit de voortgang der werken blijkt. Inderdaad ook is de fotografie als hulpmiddel bij de restauratie pas zeer laat, in 1908, ingeschakeld, toen de Bossche fotograaf A.C. Verhees in opdracht van Cuypers en Hezenmans de eerste foto's van een aantal frontalen afleverde. Tussen 1866, toen A.G. Schull (gevestigd in de Kerkstraat A.N.° 133) enkele interieurfoto's maakte, en 1908, is van de Sint Jan vrijwel niets in foto's vastgelegd.

Bovendien had Victor de Stuers in een schrijven aan de minister van binnenlandse zaken van 16 november 1907 de juistheid van de critiek van Smits al erkend, onder aanhaling van diens uitlatingen, en richtlijnen voor een zorgvuldiger werkwijze

opgesteld. De auteur van ‘Holland op zijn smalst’ had zich nu zelf de critiek aan te trekken, die hij vijfendertig jaar eerder op anderen had losgelaten.

Na de afgietsels van zeven wimbergen der straalkapellen in 1877 waren er nooit meer gemaakt. In 1907 werden er enkele gemaakt en voor 1908 werd nu een post van *f* 1.500. - voor dit werk gereserveerd. Besloten werd in dat jaar, dat voorlopig geen der wimbergen van de noordkant van het hoogkoor vernieuwd zou worden, zij zouden slechts afgegoten worden en bij nader onderzoek zou bepaald worden, of er werkelijk vernieuwing nodig was. Inderdaad werden zij tussen 1908 en 1920 achtereenvolgens afgegoten. Oudheidkundigen geven, aldus Cuypers in zijn verslag van 1907, de voorkeur ‘aan het behoud der in verweerde toestand zich bevindende beelden of reliëfs boven een grondige, oordeelkundige herstelling, welke is te verkrijgen door nauwkeurige studie, in completeering van het ontbrekende, op de afgietsels zorgvuldig te maken’, waarna ‘goed bewaarde oude fragmenten met nieuwe in duurzamen steen gecombineerd worden’, maar alleen ‘bij deze laatste behandeling zal men een harmonisch geheel verkrijgen, terwijl bij het eerste systeem het gebouw langzamerhand in een vervallen toestand zal verkeeren, daar de partijen, thans met verweerde beeldhouwwerken gevuld, onaangenaam zullen afsteken naast de herstelde architectonische deelen met hunne versieringen’. Voor het invoegen van nieuwe delen in de oude reliëfs wordt dan ook gekozen.

In 1908 vierde L.C. Hezenmans zijn vijftigjarig jubileum als restauratie-architect der kerk, waarbij hij tot officier in de orde van Oranje Nassau verheven werd. Op 29 april 1909 overleed hij, kort nadat zijn broer Jan hem op 16 februari was voorgegaan. Zijn opvolger werd H. van Heeswijk. Onder diens leiding werd de in 1908 begonnen

restauratie van het hoogkoor in 1917 voltooid, waarbij men van het noordtransept oostwaarts om naar het zuidtransept toe werkte. Het hoogkoor bestond voornamelijk uit tufsteen, die nu door Saint-Joire kalksteen vervangen werd, op de in goede staat verkerende vlakbewerkte tufsteenblokken na. De figurale reliëfs werden met tufsteen uit het Brohltal, Nienstädt en Weibern aangevuld: dit werk liep wat achter op het herstel van de traveeën waarin zij zich bevonden en kwam in 1921 gereed. Onder Van Heeswijk werden de restauratiemethoden geleidelijk gewijzigd onder invloed van nieuwe opvattingen. Eerste symptoom was al, dat vanaf 1909 de vlakke steenpartijen niet meer gladgeschuurd werden, maar grover behakt en levendig gefrijnd.

In 1912-1913 werden ook de sluitgevels achter de daken der straalkapellen hersteld. In 1915 werd voor het eerst het rijkssubsidie verhoogd en wel van *f* 8.000. - tot *f* 10.000. -, welk jaarlijks bedrag in 1920 tot *f* 15.000. - stijgt, in 1921 tot *f* 25.000. -. In 1923 zakt het plotseling tot *f* 16.000. - terug: men hoopt door meer behoud van het bestaande en minder vernieuwingen dan vroeger, voor een gelijk jaarlijks bedrag meer nuttig effect te verkrijgen.

Zuidelijke koorzijbeuken met aanbouwsels, 1917-1922

In 1918 vond de laatste inspectie plaats door Cuypers, toen eenennegentig jaar oud. De zuidelijke zijbeuk van het koor werd ingrijpend vernieuwd in Obernkirchener zandsteen, de wimbergen in Weiberner tufsteen. De traptoren bij de westelijke straalkapel werd, wat zijn bovenbouw betreft, in 1920-1921 afgebroken en herbouwd. Inmiddels traden in het Nederlandse monumentenzorgbeleid grote veranderingen op. Aan de alleenheerschappij van de rijksadviseurs De Stuers en Cuypers kwam een einde, toen bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1918 nr. 66 de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd ingesteld en tegelijk daarmee het Rijksbureau voor de Monumentenzorg opgericht. Aan het tot stand komen van deze beide lichamen was niet weinig bijgedragen door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, die zich sedert zijn oprichting in 1899 verdiept had in de noodzaak van een monumentenwetgeving, inventarisatie van de monumenten en in de beginselen en praktijken van het restaureren. Ter voorbereiding van zijn jaarvergadering op 1 juli 1910 in Gouda had deze bond over het restauratievraagstuk praeadviezen doen opstellen door de architect Jos. Th.J. Cuypers, zoon van de nestor en patriarch van de Nederlandse bouwkunst en monumentenzorg, en door de kunsthistoricus W. Vogelsang, sinds kort hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Het zijn academisch gehouden betogen over misstanden in de restauratiepraktijk zonder een beschuldigende vinger naar daders en daden, maar een redactionele bespreking ervan in *De Bouwwereld*, van dichtbij volgend op de tekst van de al genoemde lezing van Weissman over het restaureren, noemt man en paard, en besluit: ‘Wij staan niet meer zonder uitzondering in extase voor de gerestaureerde gedeelten onzer kathedralen of kastelen. De St. Jan in Den Bosch, de Dom van Utrecht, het kasteel van Muiden, het oude Loo en tallooze andere gebouwen die voor den ontwikkelingsgang onzer bouwkunst zoo groote waarde hebben bezeten, moeten, wat hunne gerestaureerde gedeelten aanbelangt, worden afgeschreven uit de inventaris onzer authentieke

gedenkteekenen. Zij zijn niet langer betrouwbare bronnen voor de studie der oude stijlen noch voor de kennis onzer vaderlandsche bouwkunst'.[92] Het generatieconflict op het gebied van architectuur en monumentenzorg had niet concreter gestalte kunnen krijgen dan doordat vader en zoon Cuypers in hun onderscheiden opvattingen tegenover elkaar kwamen te staan, ook al gebeurde dat in de boezem van één commissie. In 1911 namelijk stelde de Oudheidkundige Bond, naar aanleiding van de genoemde beide praeadviezen, een restauratiecommissie in, waarin zitting hadden Jhr. mr. Victor de Stuers, de architecten P.J.H. Cuypers, W. Kromhout, J. Gratama, K.P.C. de Bazel en Jos. Th.J. Cuypers, voorts dr. Jan Kalf, Jhr. B.W.F. van Riemsdijk, directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, prof. dr. W. Vogelsang en, voor de Bond, mr. dr. J.C. Overvoorde, gemeentearchivaris van Leiden. Tijdens hun werkzaamheden werden de opvattingen van beide eerstgenoemden, die sinds 1874 de restauratiemethoden in het land voorschreven, critisch ontleed door de jongere leden der commissie. Zij wilden, dat afgestapt zou worden van de principes van de Franse restauratie-architect Viollet le Duc, volgens welke de monumenten bij hun herstel ingrijpend vernieuwd, gezuiverd en aangevuld, gecorrigeerd worden in een tevoren niet bestaande eenheid van stijl. Indien al delen aangevuld moeten worden, moet men de kunstenaar van heden meer de vrije hand laten. 'Het absolute respect voor de oude vormen is echter aan het verdwijnen en het beginsel van vrijheid voor de kunstenaar treedt meer naar voren', aldus Joseph Cuypers, zich opstellend tegenover de ideeën van zijn vader, in de befaamde jaarvergadering van de Oudheidkundige Bond op 9 juli 1915 te Arnhem, waar deze commissie haar stellingen uitbracht, bij afwezigheid van de oppositie uit haar eigen midden, Victor de Stuers en Pierre Cuypers.[93]

Na de discussies dan verschenen in december 1917 te Leiden de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, uitgegeven door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond en met een inleiding

van dr. Jan Kalf, waarin hij een overzicht gaf van de praktijken en veranderde inzichten in het restaureren in binnen- en buitenland. Artikel XVII van de nieuwe beginselen luidde: 'Als grondregel gelde: behoud gaat voor vernieuwing. Vernieuwing is alleen geoorloofd, waar zij, terwille van het voortbestaan van het bouwwerk, onvermijdelijk is, bij sierende deelen alleen daar, waar het niet mogelijk is door beschermende maatregelen verder verval te voorkomen en uitstel van ingrijpen de mogelijkheid van vernieuwing in denzelfden vorm zou wegnemen'.[94]

In artikel XVIII staat onder meer: 'Als regel gelde, dat bij vernieuwingen in oude vormen dezelfde bouwstof wordt gebruikt, waarin die oorspronkelijk waren uitgevoerd (...). Indien echter een slechte grondstof is gebruikt, b.v. een bergsteensoort die snel verweert, vervange men die door eene van beter gehalte, doch zorge, dat zij in geaardheid en kleur zooveel mogelijk met de oorspronkelijke overeenstemme'.

In artikel XIX onder andere: 'Beeldhouwwerk, ook het persoonlijk-behandelde gehouwen ornament - als het niet langer op zijn plaats kan blijven - beware men en vervange het door geheel oorspronkelijk, in harmonie met de omgeving. Het moet niet de vormen vertoonen van een vroegeren tijd, en het werk zijn van een kunstenaar'.

De minderheid (Cuypers en De Stuers) van de commissie die deze beginselen opstelde, stelde in plaats van deze opvatting voor: 'Ander ornament en beeldhouwwerk zijn zuiver naar de aanwezige overblijfselen te copieeren, of waar dit wegens te ver gevorderd verval onmogelijk is, te vervangen door werk in denzelfden geest'. Zij gaf daarbij als toelichting: 'Het stelsel der andere heeren dreigt de monumenten, welker restauratie langen tijd vordert, tot een lappendeken te maken'.

Deze veranderde inzichten zijn hier vermeld, omdat zij hun uitwerking niet gemist hebben op de nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en ook onmiddellijk de restauratiemethoden ten opzichte van de Bossche Sint Janskerk geraakt hebben. De restauratie-architect van de Sint Jan, H. van Heeswijk, werd in 1918 terstond lid van die rijkscommissie en stond er borg voor, dat ook bij het herstel van dit monument de nieuwe leuze, 'behouden gaat voor vernieuwen', zo veel mogelijk recht gedaan werd, maar waarbij hij niet onverhoeds de traditionele praktijken, door Cuypers en Hezenmans al enigszins omgebogen, kon doorbreken.

Dr. Pierre Cuypers werd in 1918 de eerste Algemeene Voorzitter van de Rijkscommissie en tevens voorzitter van de Afdeeling B (voor het behoud en de herstelling) daarvan, maar hij vroeg reeds na enkele maanden uit die functies ontslag, omdat hij 'niet - zij het ook passief - wenschte bij te dragen tot bevordering van eene wijze van restaureeren, die z.i. volstrekt in strijd was met de beginselen, door hem altijd gehuldigd en toegepast'.[95] Hij werd opgevolgd door mr. S. Gratama.

De jongste herstellingswerken aan de Sint Jan werden nu terstond aan de nieuwe beginselen getoetst. Van de zuidkant van het koor was al het zuiver architectonische reeds gerestaureerd (1917 voltooid), maar een aantal wimbergreliëfs daar was nog niet onderhanden genomen. Op 20 juli 1918 reeds kwam de jonge rijkscommissie het werk in Den Bosch inspecteren, en op 7 october volgde een bezoek van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dr. J.Th. de Visser, de eerste bewindsman van dit op 25 september 1918 opgerichte departement.

Kort tevoren, in een nog aan de Minister van Binnenlandse zaken uitgebracht praeadvies van 27 juli 1918 over de restauratie van de Sint Jan, ondertekend door de

rijkscommissieleden Kalf, J.A.G. van der Steur (secretaris) en de leden van de subcommissie voor de beeldhouwkunst, A.W.M. Odé en A. Pit, heette het, dat veel steenen beeldhouwwerk goed verricht was, dat de profielen goed verzorgd waren, hoewel niet nauwkeurig genoeg het oude werk volgend, met name niet wat de hogels betrof. 'Er wordt bij deze restauratie met de meeste zorg naar getracht alle oude stukken, die nog mee kunnen, op hun plaats te laten of te herplaatsen, en aan dit loffelijk streven is het te danken, dat men het oude en het nieuwe werk telkens vergelijken kan. Het wanhopige der poging: door hedendaagsche handen het werk van vroeger-eeuwsche geesten te laten navolgen, komt daardoor des te treffender aan den dag'.[96] Het oude figurale beeldhouwwerk, hoe geschonden ook, was kantig, in brede vlakken gemodelleerd, soepel en van fijn reliëf, terwijl het nieuwe, vervangende werk slap, te mollig, te geprononceerd en hard was, vooral in de gelaatsuitdrukkingen en behandeling van haar en baarden afwijkend van de originelen. Als grootste bezwaar werd geopperd, dat de nieuwe reliëfs uit oude en nieuwe stukken door elkaar heen bestonden (een werkwijze waarvoor destijds bewust gekozen was). De vier ondertekenaars waren van mening, dat zo niet doorgegaan kon worden en dat de frontalen, zo zij niet volledig op hun plaats konden blijven, volledig afgenomen en veilig bewaard moesten worden. Het werd niet hinderlijk geacht, wanneer zij, hier en daar geschonden, op hun plaats bleven, vooral, omdat zij op grote hoogte zitten en de illusie van de in hoofdvormen begrijpelijke versiering laat bestaan. In plaats van de onmogelijk te handhaven frontalen moest nieuw beeldhouwwerk gemaakt worden in hedendaagse vormen, dat zich inspireerde op de oude hoofdvorm en op het spel van licht en donker daarin. Een verdere beperking

was er niet, omdat de geestelijke bedoeling en de iconografische samenhang van de reliëfs onbekend was. De iconografische interpretatie van dr. C.F.-X. Smits was aanvechtbaar en op allerlei punten aantoonbaar onjuist.[97] Wat het zuiverornamentale werk betreft, was het praeadvies van mening, dat het volstrekt niet nodig was, alle ontbrekende ornamenten weer aan te brengen; aan het totaalaspect van het gebouw schaadde het weinig, dat er hier en daar hogels of kruisbloemen ontbraken. Was er toch vernieuwing of aanvulling nodig, dan moest alleen de hoofdvorm aangegeven worden. ‘Een pinakelbeëindiging b.v., die op hare kanten, in plaats van afgewerkte hogels, de blokjes draagt, waaruit deze hogels nog moeten worden gekapt, lijkt ons voor de illusie van het geheel voldoende’.[98]

Tegen deze ideeën van Odé, toen hoogleraar beeldhouwkunst aan de Technische Hogeschool te Delft, en van Pit, adviseur bij het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam (het Rijksmuseum), verzette zich een ander lid van de rijkscommissie, prof. dr. Anton J. Der Kinderen, toen hoogleraar-directeur der Rijksacademie van Beeldende Kunst te Amsterdam. In een brief aan de rijkscommissie, behandeld in de vergadering van 30 november 1918, wees hij erop, dat de *gebruiker*, niet de beschouwer, *zijn* gebouw in ongeschonden staat wenst te zien, eerzaam en prachtig voor het gebruik.[99] Bouwkunstige monumenten zijn niet op de eerste plaats documenten der geschiedenis, maar gemaakt om een idee en het volk te dienen. De oude kunst is eer dogmatisch en geometrisch dan illusoir en schilderachtig. Men dient bekwame artiesten te kiezen, die niet de gedachteloze opdracht krijgen om schijn-gotiek te maken, maar evenmin moet voorgeschreven worden, dat gotiek niet mag worden gezocht. Het is raadzaam om wel naar de geestelijke bedoeling van het figurale beeldhouwwerk te zoeken en er moet met zorg een iconografie worden samengesteld door samenwerking van kerkbestuur, restauratiecommissie en de directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Blokjes in plaats van hogels acht Der Kinderen een noodoplossing.

Het is weinig verwonderlijk, dat Der Kinderen voor kerkbestuur en restauratiecommissie van de Sint Jan grotere zeggenschap bepleitte, want niet alleen was hij oud-Bosschenaar, maar de gedachte dat het monument gemaakt is ‘om een idee en het volk te dienen’, had hij al in 1893-1896 verbeeld in zijn tweede wandschildering in het stadhuis van Den Bosch. Als idealistisch leerling van Alberdingk Thijm zag hij in de middeleeuwse kathedraal de gemeenschapskunst bij uitstek en in die schildering had hij de stichting en bouw der Sint Janskerk voorgesteld als toppunt van de bloei van 's-Hertogenbosch, als een ‘harmonie des arbeids’, een harmonie van weten, geloven en handelen. Middeleeuwse kerken waren ‘de meest grootsche voortbrengselen van gemeenschappelijken arbeid’ en ‘geheiligd oord van aller liefde, weten en gelooven’. ‘Déze eenheid te vieren is de bedoeling van mijn werk’.[100] Wat hij in zijn brief over de Sint Jan in het bijzonder bepleit, stelt hij nog eens in algemenere termen in een artikel in *De Gids* van 1918: restaureren mag niet alleen een zaak van architecten en geleerden zijn: de kunstenaar en zijn levende kunst, stoelend op traditie, moeten er ook zeggenschap in hebben.[101] Op Der Kinderen's opvatting kwam een reactie, ondertekend door Kalf, Van der Steur, Odé, Pit en bovendien door de commissieleden dr. H.P. Berlage en H. van Heeswijk, in dezelfde vergadering van 30 november 1918 behandeld.[102] Daarin werden copieën als vervalsingen afgewezen en werd gezegd, dat ook monumenten levende werken zijn

en voor verandering vatbaar blijven. ‘Van hoe essentieel belang het ouderdomsaspect der monumenten is, heeft Riegl uitvoerig betoogd in zijn studie “Der Moderne Denkmalkultus”. En de eenvoudige waarneming, dat een grijsaard met gerimpeld en doorgroefd gelaat ons eerbiedwaardig voorkomt, maar een oude man, die zich met kunstmiddelen een jeugdig aanzien heeft gegeven, onzen afkeer wekt, wijst er op hoezeer wij er aan gehecht zijn de werking van den tijd te herkennen. Victor Hugo heeft het uitnemend gezegd:

> Voulez vous qu'une tour, voulez vous qu'une église
> Soient de ces monuments dont l'oeil idéalise
> La forme et la hauteur,
> Attendez que de mousse elles soient revêtues
> Et laissez travailler à toutes les statues
> Le temps, ce grand sculpteur.

Wij wenschen met alle kracht deze gevoelswaarde der oude bouwwerken te beschermen tegen de nivelleerende netheidszucht van den heer Der Kinderen’. (...) ‘Men geeft zich over aan eene illusie, indien men meent, dat zelfs het meest nauwgezette onderzoek zou kunnen leiden tot een stellige bepaling der oorspronkelijke iconografie. Afgezien van overal voorkomende en daarom gemakkelijk te herkennen voorstellingen, levert een gebouw als de kathedraal van Den Bosch een groot aantal tafereelen, beelden en ornamenten, waarvan de zin alleen met meer en minder waarschijnlijkheid vermoed kan worden, of die geen symbolische of allegorische beteekenis bezitten. Wie de scherpzinnige onderzoekingen kent van Mad. Félicie d'Ayzac en andere aanhangers der ultra-symbolistische doctrine en de overtuigende critiek heeft gelezen, door Mâle daar op geoefend, weet hoe uiterst moeilijk dikwijls het identificeeren van verbeeldingen uit de middeleeuwsch christelijke gedachtensfeer is en hoe terecht Mâle heeft gewaarschuwd ‘que jamais nos

vieux artistes ne furent aussi subtils que leurs exégètes modernes'.[103]

Uit de verdere discussie over deze twee tegengestelde zienswijzen blijkt, dat Der Kinderen de invloed van de directeur van het rijksbureau, Jan Kalf op de restauratiepraktijken te groot vond en dat hij ruimere bevoegdheid wilde zien toegekend aan de ordinarius (de bisschop) bij de vraag, in welke richting de restauratie zou geschieden, overeenkomstig de *Codex juris canonici*. Het spreekt vanzelf, dat de richting Kalf het op dat moment en in theorie uiteindelijk gewonnen heeft; Der Kinderen is over deze en andere gangen van zaken in het monumentenbeleid zo teleurgesteld, dat hij in 1921 ontslag neemt als lid van de rijkscommissie.

Toch kan men niet zeggen, dat het uiterlijk van de Sint Jan nu maar overgelaten werd aan 'le temps, ce grand sculpteur'. Immers, wanneer men zich tegenover het monument zo passief mogelijk gedragen zou, in de zin van Victor Hugo, of van John Ruskin, van wie Kalf in zijn inleiding op de *Grondbeginselen* de uitspraak citeerde, 'restaureeren beduidt de meest volkomen vernieling, die een gebouw kan ondergaan', dan zouden juist de weinige nog niet herstelde partijen van de kerk, namelijk enkele wimbergen van het hoogkoor en verder de zuidelijke en noordelijke aanbouwsels van het koor aan verder verval prijsgegeven worden, terwijl het merendeel van de kerk er al gloednieuw gerestaureerd bij stond. In feite vertrouwde de rijkscommissie erop, dat de aanwijzingen, die haar lid Odé regelmatig ter plaatse in Den Bosch aan de beeldhouwers van de Sint Jan gaf - in 1919 was hij zes maal in Den Bosch en zijn assistent leverde verscheidene proefmodellen in klei en tufsteen -, een stap in de goede richting zouden blijken, met zoveel mogelijk behoud van bestaand werk en daarnaast vernieuwingen in een vrijere vormgeving, en, wat de figurale sculptuur betreft, met zorgvuldige en integrale bewaring van afkomende en niet meer toe te passen wimbergreliëfs en kraagstenen.

Zo werden in 1920 en 1921 de veertiende en zestiende wimberg van het hoogkoor (zuidzijde) geheel door nieuwe vervangen. Op de keuze van de materialen werd opnieuw gestudeerd. De scheikundig ir. A. van der Veen diende de rijkscommissie daarover van advies en leverde in 1920 een rapport over de aan de Sint Jan voorkomende steensoorten.[104] Hij ried aan, geen Weiberner tufsteen meer te gebruiken, omdat deze sneller verweerde dan de leucietvrije tuf uit het Brohltal. In 1921-1923 werden de zuidelijke sacristie en de kapittelzaal met Obernkirchener zandsteen en Brohltuf gerestaureerd, nadat Bolsius in de twee westelijke traveeën van de sacristie al in 1856 nieuwe vensterharnassen geplaatst had, welke nu vervangen werden. Alle pinakeltoppen op de steunberen waren verdwenen en werden nu nieuw vervaardigd, echter geenszins in 'vrije' vormgeving, maar zuiver gotisch.

In 1922-1923 werden ook wimbergen met nieuwe figurale sculptuur, gecopieerd naar de oude, in de drie zuidelijke koorzijbeuktraveeën boven de sacristie geplaatst.

Korte tijd later constateert Kalf grote vooruitgang en verbetering in kwaliteit van de Bossche restauratie, waar Odé aan beeldhouwer Jac. Goossens het nieuwe inzicht bijbrengt, namelijk werken in de geest van het oude zonder slaafse navolging.[105] '(...) maar wie bij de St. Jan van de gerestaureerde zuidkant naar de nog onberoerde noordkant loopt [bedoeld zijn de Sacramentskapel en de belendende gerfkamer en straalkapellen], ontkomt toch niet aan een hartstochtelijk verlangen, dat deze laatste voor zulke vernieuwing gespaard moge blijven. De Monumentencommissie in haar geheel, Odé-zelf in de eerste plaats, is hiervan ten volle overtuigd en voor de

zooveelste maal - want het is wat zij van haar eerste optreden af gewild heeft - gaat zij beproeven, of het niet mogelijk is aan de vitale deelen van deze gebouwen nieuwe levenskracht te geven, maar de onnavolgbare versieringen te laten ‘sterven in schoonheid’.

De straalkapellen, 1922-1933

Vervolgens werden, gaande van het zuidwesten naar het noordoosten, in 1922-1933 de straalkapellen gerestaureerd. Hun toestand was verre van gunstig en ingrijpende vernieuwingen waren noodzakelijk. Daartoe werd nu Ettringer tufsteen gebezigd en in het geheel geen zandsteen meer. Vooral aan vensteromlijstingen, steunberen en balustraden werd veel vernieuwd; ook werden tegen de steunberen weer, geheel overeenkomstig de traditie sinds 1860, beelden geplaatst in nissen die tot dan toe leeg waren.

In 1928 werd een aanvang gemaakt met een algehele vernieuwing van de figurale wimbergvullingen; de oude reliëfs konden niet ter plaatse behouden blijven en werden in de bouwloods opgesteld. In 1933 kwam dit werk gereed.

In 1929 betuigde dr. A. Pit, lid van de rijkscommissie voor de monumentenzorg, zijn waardering voor de wijze van herstel.[106] Hij besefte, dat het een moeilijke opgave was, aansluiting te vinden tussen het oude en nieuwe werk: ‘In deze omstandigheden mogen wij ons gelukkig achten, wanneer er een meester gevonden wordt die zich los kan maken uit eigen tijd, en die uit zijn bewondering voor het oude de kracht put om in zijn werk den geest van dat oudere nabij te komen. In den Heer Jac. Goossens te 's-Hertogenbosch hebben wij zulk een beeldhouwer gevonden’. Over het decoratieve effect op afstand merkt Pit op: ‘De zachte overgangen, welke de rondingen in de natuur toch altijd vertoonen, werden vermeden. Teneinde de

werking van licht en schaduw duidelijk te doen spreken, werden gelijkmatige welvingen onderbroken door het min of meer kantig samentreffen van gebogen vlakken, zoodat het modellé als het ware door vloeiende lijnen werd geteekend en hoogte en diepte werden aangegeven. Het lineaire effect, dat alle middeleeuwsche beeldhouwwerk maakt, is op deze wijze ontstaan'.

Maar in hetzelfde gedenkboek waarin deze observaties van Pit te lezen staan is een gedeelte opgenomen uit een brief van Anton van Duinkerken, waarin hij zijn weigering, om aan deze bundel bij te dragen, verklaart door aan Huib Luns te schrijven, zich niet voldoende bevoegd te achten 'te spreken over monumentale constructies en plastische details. Ik voor mij onthoud mij steeds van publicaties op dit gebied en het komt me weinig gewenst voor deze gewoonte te breken om het woord te nemen over de Sint Jan, een tragies document in steen, dat m.i. maar al te zeer symboliseert hoe de bourgondiese mantel onzer brabantse cultuur gedragen wordt door een lichaam van negentiendeeuws pourriture. Zulke gargouilles van buiten en zulk een kruisweg van binnen ..... vergeef me: ik deel de jubel liever niet en zoek om te klagen bij voorkeur een andere gelegenheid .....'[107] Huib Luns tilde niet zo zwaar aan deze veroordeling van de restauratie door een generatie 'die immers in de windingen van den tijd de afgekeerde is'. Waardering en bewondering zouden 'weer eerst geschonken worden door jongeren die nu nog niet eens rond de schoolbankjes van de Montessori huppelen - dáárop kon niet gewacht worden'.[108]

In 1931 verscheen het monumentale boekwerk van de kerkarchivaris Jan Mosmans over de Sint Jan en daarin werden de feilen van de lang voorbije restauratiefasen breed uitgemeten. Voor de verdere herstellingen waren deze studie en de volgende onderzoekingen van Mosmans van buitengewoon groot belang. Tot zijn dood op hoge leeftijd, in 1966, is hij het werk critisch blijven volgen en heeft hij talrijke suggesties gedaan voor wat hij een historisch verantwoorde vormgeving achtte en voor de interpretatie van de iconografie der kerk.

Plannen tot vrijlegging van het kerkgebouw, 1933-1935

Ofschoon de kerk aan de noord- en zuidzijde reeds royaal vrij in het zicht ligt, aan de noordzijde vanouds, want daar lag het kerkhof, aan de zuidzijde sedert de afbraak van het Begijnhof in de 18de eeuw en de schepping van het exercitieplein, de Parade, heeft men haar nog verder willen vrijleggen. De eerste plannen tot zulk een ontmanteling duiken in 1933 op, gepropageerd door de burgemeester, F. van Lanschot. Een ontwerp werd geleverd door architect P. van Kessel, adjunct-directeur van Gemeentewerken. Op 26 februari 1934 werd een voorstel gedaan door de Bossche Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst, die de uitwerking ervan wilde opdragen aan prof. ir. M.J. Granpré Molière. In 1935 werden alvast een ten noordoosten van de kerk gelegen bergloods en smederij verwijderd. Het hek dat het kerkterrein aan de Hinthamerstraat en aan de oost- en zuidzijde, tot aan het zuidtransept omsloot, werd vervangen door een gemetselde voetmuur met gewijzigd beloop. Men had een doorbraak van de oostkant naar de Clarastraat op het oog, zodat vandaaruit een nieuwe oostwestelijke perspectivische aswerking tot stand zou komen. Men wilde die doorbraak voltooid hebben voor het feest ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan

van de stad in 1935, maar omdat de huisjes achter het koor te duur bleken om aangekocht en gesloopt te worden, is die verbinding gelukkig niet tot stand gekomen.

Lieve Vrouwe Broederschapskapel met gerfkamer, 1933-1946

Tenslotte werden de kapel van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap (de Sacramentskapel) en haar gerfkamer hersteld. Het vlakke gevelwerk verkeerde in vrij goede staat en behoefde slechts weinig herstel, de steunberen daarentegen met al hun tabernakels en fioelen en ook het gecompliceerde maaswerk van de gerfkamer werden vernieuwd. De tufsteen uit Kottenheim die werd gebezigd, werd door ir. Van der Veen bijzonder goed bevonden. Het beeldhouwwerk werd uitgevoerd door Sjef Goossens en Jacques de Bresser. Op 27 april 1938 werd de voltooiing van de gerfkamer gevierd. Nu aan de in 1924 door Jan Kalf geopperde mogelijkheid, de onnavolgbare versieringen te laten sterven in schoonheid, geen gevolg was gegeven, ontbrandde opnieuw een polemiek over de restauratiemethoden.

J.A.C. Tillema herinnerde aan Weissman's rede van 1910 en keurde de gerestaureerde staat der gerfkamer af als hard, kaal, opdringerig, schriel van vorm en als een parvenu-achtige stijlvervalsing.[109] Hierop verdedigde de toenmalige directeur van het rijksbureau voor de monumentenzorg, F. Vermeulen, de restauratie, zeggend dat het beeldhouwwerk vernieuwd was op grond van herkenbare vormen der aanwezige resten, door de gevoelige en zorgzame hand van de reeds lang in dienst zijnde beeldhouwer Goossens.[110] In zijn repliek bleef Tillema evenwel van mening, dat het beeldhouwwerk niet gecompleteerd had moeten worden.[111] De nu eenmaal gangbare Bossche praktijk werd in het herstel van de Broederschapskapel consequent voortgezet. In de oorlogsjaren kon men met het werk doorgaan, bijvoorbeeld met de standbeelden op de luchtboogstoelen van het hoogkoor, waarvoor in 1938 de eerste modellen, Godevaart 11

en een schildknaap, geleverd waren, waarnaar in Ettringer tufsteen de beelden gehakt werden. In 1940 overleed hoofdopzichter H.J. Goossens (niet te verwarren met de beeldhouwer Sjef Goossens), opgevolgd door Frans van Dongen. Slechts in september en october 1944 lag het werk stil.

Hoewel de stad 's-Hertogenbosch in 1944, vanaf zondag 22 october, zwaar met granaten bestookt werd, eerst door de Engelse, dan door de Duitse artillerie, voordat op vrijdagavond 27 october de bevrijding een feit was, en hoewel de oorlogsschade in de stad omvangrijk was, werd de Sint Jan slechts door drie lichte granaten getroffen en beperkten de vernielingen zich tot schade aan de gebrandschilderde glazen en het blanke kathedraalglas. Op 26 october viel de grootste klap, een granaatinslag in de oostelijke traptoren van de noordelijke transeptgevel ter hoogte van het grote venster, waarvan het gebrandschilderd glas geheel vernield werd. Ook sloeg een granaat in het straatdek ten westen van de Lievevrouwekapel naast de toren, zodat de twee gebrandschilderde glazen in de kapel en het ene glas in het Luidportaal geheel werden vernield; het grisailleglas in de noordmuur van de kapel werd ernstig beschadigd. In 1946 kon de restauratie van de Broederschapskapel besloten worden met de voltooiing van de meest westelijke travee.

In mei 1945 was architect Van Heeswijk overleden. Op 25 november 1946 werd P.H. van Kessel, adjunct-directeur van de dienst Gemeentewerken van 's-Hertogenbosch, tot architect der restauratiewerken benoemd met behoud van zijn gemeentelijk ambt. Onder zijn leiding werd nu eerst de vernieuwing van alle daken en goten van het gebouw uitgevoerd, met nieuwe goten in gewapend beton, een werk dat einde 1958 voltooid was. Maar tegelijkertijd moest hij de eerste maatregelen treffen om nieuw intredend verval van het uitwendige natuursteenwerk het hoofd te bieden.

Herstellingen van het inwendige der kerk

In de kerk werd vanaf 1811 ten behoeve van de katholieke eredienst en devoties meer gewijzigd en toegevoegd dan gerestaureerd. Herstellingen waren daar veel minder nodig dan aan de buitenkant, want niet de constructieve toestand van het kerkgebouw liet te wensen over, maar de ernstige verwering van de buitenbekleding vormde het eigenlijke restauratieprobleem. Pijlers, steunberen, gewelven en kappen verkeerden in het algemeen in een redelijk goede toestand, verzakkingen en noemenswaardige scheuren kwamen niet voor.

De lotgevallen van het inwendige pleisterwerk en van de muurschilderingen zullen hierna onder het hoofdstuk schilderingen behandeld worden, de beelden, baldakijnen en kraagstenen onder het hoofdstuk beeldhouwwerk, en onder het hoofdstuk inventaris tenslotte zullen de verwijdering van het protestantse en van een deel van het bewaard gebleven oude katholieke kerkmeubilair aan bod komen, evenals de restauratie van de oude inventarisstukken en de toevoeging van nieuwe. Alle activiteiten binnen waren sinds 1853 gericht op het verhogen van de inwendige luister naar de toenmalige opvattingen van de liturgie in een bisschopskerk en overeenkomstig de toenmalige smaak. De kosten werden gedragen door het kerkbestuur en particulieren.

In zijn nota aan het hoofd der afdeling onderwijs, kunsten en wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken stelde Victor de Stuers op 10 augustus 1873 vast, dat er gebrek aan harmonie was tussen de uitwendige herstelling en de werkzaamheden binnen. ‘De opperste macht over de St. Janskerk is niet in handen van den Deken en van de kerkfabriek, zoals rechtens zou behooren: feitelijk is Mgr. de bisschop daar alleenheerscher: De bisschop beschouwt de St. Janskerk als *zijn* kerk, ofschoon met de beste bedoelingen vervuld, is hij niet vrij gebleven van de dwalingen, die elke alleenheerschappij aankleven. Vooreerst wordt hij in zijn plannen bijgestaan door een Bossche familie, wier leden de geheele kerk als het ware in pacht hebben: de eene is verwer en gunt zich geregeld elk jaar een nieuwe kalkwitting der kerkwanden; terwijl men beter zou doen, elke witsellaag voorgoed weg te nemen en 't zij den oorspronkelijken hardsteen, hetzij de oude muurschilderingen, voor den dag te brengen: anderen belasten zich met timmer- en metselwerk of met beeldhouwwerk, of met de levering der waskaarsen enz. Dan is er, altijd uit die familie geloof ik, een zoogenaamde architect, lid der kerkfabriek, die plannen levert voor nieuwe beelden en altaren’.[112] Met dit laatste doelt De Stuers op de rol van de kerkmeester en architect J.J.H. Bolsius (tevens gemeenteraadslid), die ook een aandeel had in de verwijdering van het oxaal. Het schilderwerk werd in de tijd waarover De Stuers spreekt, meestal gegund aan J.C. Dickmans, het timmer- en metselwerk aan S.L. Veneman. In hoeverre al dezen familie van elkaar waren?

Op grond van hun eerste inspectie van de kerk, in 1874, wezen de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Cuypers en Gugel, met De Stuers als hun secretaris, eveneens op het gemis aan verband tussen uit- en inwendig herstel, waardoor het verkrijgen van een harmonisch geheel verhinderd werd. De weinig gelukkige keuze van de gebrandschilderde glazen werd vooral als een belemmering van de eenheid van het gebouw ervaren. Toen de minister dat bezwaar aan de Commissie voor de uitwendige herstelling

in Den Bosch had meegedeeld, kreeg hij ten antwoord, dat de glazen geschonken waren en dat de gewenste eenheid gewaarborgd werd doordat de bisschop, tevens *parochus* der kerk, over alle herstel het toezicht had. Erkend werd, dat er twee onafhankelijke directies waren, namelijk kerkbestuur en commissie voor uitwendig herstel, maar beide onder één hoofd, de kerkvoogd, de bisschop, ‘het noodzakelijk en eenig mogelijk hoofd’. Bisschop Zwijsen zegde de minister toe, alle disharmonie te zullen verhoeden en de inzichten van de minister te zullen bevorderen.

Vandaag valt het verschil tussen uit- en inwendige vormgeving veel minder op: de geest die uit de talloze toegevoegde heiligenbeelden aan de buitenkant spreekt, is in wezen niet verschillend van die der figuren in de gebrandschilderde glazen en der beelden tegen de pijlers. Tenslotte was het in feite dezelfde kunstenaarsploeg onder leiding van Lambert Hezenmans, die de vorm van buitenen binnenkant schiep. Het veranderde effect van het interieur is minder een gevolg van de toevoeging van baldakijnen en beelden langs de pijlers dan van het gedeeltelijk verwijderen der oude lagen witkalk op muren en pijlers en van blauwsel en zwartsel op de pijlerbasementen.

Hier volgt een beknopt overzicht van de voornaamste der verdere werkzaamheden aan het interieur.

1852 S. Veneman en L. Loth herstellen de kraagstenen en baldakijnen in het hoogkoor, om plaats te bieden aan de veertien beelden die J.A. van der Ven in opdracht van het kerkbestuur tussen 1850 en 1857 levert.

1854 De Lieve Vrouwekapel bij de toren door Bolsius en Veneman hersteld, de muur tussen de kapel en de meest westelijke schiptravee afgebroken.

1862 Op 26 mei 1862 besloot het kerkbestuur een tweede toegang tot het koor van de Lieve Vrouwe Broederschap te openen in de ‘balustrade’ aan de zuidkant. Op 29 januari van dat jaar had het kerkbestuur besloten, Bolsius een berekening te laten maken voor de aanleg van een ‘gaz-verlichting’. Op 26 februari blijkt, dat dit *f* 1500.- zal kosten bij een aanleg van 77 ‘bekkens’ een getal waarop men uitkomt als men alle kolommen en wandpijlers plaatsen daarvoor toedenkt. Het heeft er echter, ook gezien de interieurfoto's uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw, alle schijn van, dat men vóór 1886 niet tot deze verlichting is overgegaan.[113]

1863 In de drie vensters van de sluiting van het hoogkoor, in de koorlantaarn dus, wordt het eerste gebrandschilderde glas geplaatst van het vele dat de kerk in de verdere loop van de eeuw zal krijgen.

1867 De middelste straalkapel wordt van gebrandschilderd glas voorzien.

1869 Onder opzicht van Hezenmans wordt het interieur van de Doopkapel hersteld, het oude hek met sculptuur daarvan verwijderd, het hoogkoor opnieuw bevloerd, en gewerkt aan de baldakijnen en voetstukken in het hoogkoor.[114] Vermoedelijk gaat het slechts om de tweetallen tegen de middelste pijlers van de koorsluiting, waar in 1870 de beelden van Maria en Johannes Evangelist, door A.N. Sopers gemaakt, hun plaats krijgen.

1870 Vanaf 1870 tot in 1888 worden, door elkaar heen, alnaargelang de voorkeur van de schenkers, gebrandschilderde glazen geplaatst in de overige straalkapellen, de zuidbeuk van het koor, de Sacramentskapel, Antoniuskapel, schipzijbeuken, Lieve Vrouwekapel en Doopkapel.

In 1870 wordt de grote schilderij voor de Lieve Vrouwekapel door J. Brouwer te Hilversum begonnen.

1872 Hezenmans tekent een nieuw baldakijn dat een St. Willibrordsbeeld tegen de zuidoostelijke vieringpijler zal overhuiven.[115] In hetzelfde jaar wordt het interieur van het Backskoor (St. Antoniuskapel) hersteld, de rest van een figurale muurschildering daar ontdekt en een nieuw altaar geplaatst.

1874 Onder leiding van Hezenmans wordt de Lieve Vrouwe Broederschapskapel, voortaan aan het Allerheiligst Sacrament gewijd, opnieuw ingericht.[116]

1876 Onder leiding van Hezenmans de St. Josephkapel (een der straalkapellen, de derde geteld vanuit het noordwesten) gerestaureerd.

1880 Op 6 april 1880 besluit het kerkbestuur tot de beschildering van twee straalkapellen, die van het H. Hart en die van St. Joseph, onderscheidenlijk ten zuiden en noorden van de as-kapel.[117]

1881 Het kerkbestuur besluit op 10 februari 1881 een stenen kamwerk op de koorsluiting te doen plaatsen.[118]

1882 Op 12 juli 1882 besluit het kerkbestuur de Lieve Vrouwekapel te doen herstellen.[119] De restauratie van 1854 (zie hierboven) was blijkbaar niet compleet. Brouwer krijgt opdracht een nieuwe schildering te maken, nadat die, welke in 1870 begonnen was, ondeugdelijk bleek.

1883 Op 1 mei 1883 wordt besloten tot restauratie van de Sacramentskapel. H. van Nunen en Zoon herstellen de ornamentaal bewerkte steunberen in deze kapel en H. van der Geld vervaardigt daarvoor beelden.[120]

1884 Op 27 mei 1884 besluit het kerkbestuur tot inwendige restauratie van de Doopkapel.[121]

B. van Nunen herstelt er vijf kraagstenen en maakt een nieuwe erbij, herstelt ook de kolomkapitelen.

1886 Ditmaal heeft een nieuw besluit van het kerkbestuur om over te gaan op gasverlichting, gevolgen. De wand-armen, in drie typen ontworpen door Hezenmans, worden successievelijk door particulieren, onder wie ook leden van het kerkbestuur, geschonken. Die in de Sacramentskapel

worden, zoals al het werk daar, kerkmeubilair en glazen, bekostigd door de familie van Lanschot.[122]

1888 De binnenzijde van de zuidelijke transeptgevel wordt op kosten van het kerkbestuur en uit vrijwillige bijdragen hersteld. De dikke witkalklagen worden afgenomen en het natuurstenen paramentwerk wordt schoon in het zicht gelaten. Het is de eerste grootscheepse ontpleisteringscampagne in de kerk. In 1887 wordt het grote gebrandschilderde glas in de zuidtranseptgevel ter herdenking van het vijfentwintigjarig priesterfeest van deken-plebaan W. van de Ven geplaatst. Ook de baldakijnen, kraagstenen en beelden van Christus, Lambertus en Amandus, tegen die transeptwand, komen bij dezelfde gelegenheid tot stand.

1889 De noordelijke transeptgevel wordt op dezelfde manier als tevoren de zuidelijke ontpleisterd en als schoon werk hersteld. Vier baldakijnen en kraagstenen worden daar hersteld en het beeld van Sint Aldegondis geplaatst. Vanaf 1888 worden vrijwel alle beelden door H. van der Geld gemaakt.[123]

1890 Het baldakijn met voetstuk tussen de beide ingangen van het noordportaal aan de binnenkant onder leiding van Hezenmans hersteld.

1891-1895 Baldakijnen en kraagstenen in de kooromgang onder leiding van Hezenmans hersteld en geleidelijk van beelden, door Bosschenaren geschonken, voorzien. De oudste foto's van de kerk, uit 1866 en volgende jaren, tonen aan, dat zich daar inderdaad baldakijnen uit de bouwtijd nog bevonden, in tegenstelling tot de schipzijbeuken.

1892 Op 10 maart 1892 vat het kerkbestuur het plan op de Lieve Vrouwekapel te beschilderen.[124] Het moet de voltooiing zijn van het herstelplan uit 1882.

1893-1894 Het gedraaid baldakijn tegen de noordoostelijke vieringpijler door beeldhouwer van Nunen hersteld.

1894-1898 In beide transept-armen de overige baldakijnen en voetstukken hersteld.

1896 Het rijkbewerkte poortje aan de noordkant van de Sint Antoniuskapel (het Backskoor) hersteld en met nieuwe engelenbeelden versierd. Achter het hoogkoor, tegenover de middelste straalkapel, de beelden van Maria en Johannes Apostel onder het kruis geplaatst.[125]

1896-1898 Het kamwerk in Caen-steen op de muurvakken van de koorafsluiting wordt naar ontwerp van Hezenmans door Van Nunen gehouwen en geplaatst.

1899-1905 Tussen 1899 en 1905 worden in het schip dertien nieuwe baldakijnen en kraagstenen geplaatst, vervaardigd naar het voorbeeld van de authentieke overblijfselen in het transept. Ook oorspronkelijk waren er baldakijnen in het schip, blijkens behouden gebleven ijzeren krammen die in de pijlers bevestigd waren om zowel de overhuivingen als de kraagstenen en de ruggen der beelden vast te houden. Na 1905 werd het omvangrijke baldakijnenprogramma verder verwezenlijkt in de binnenste schipzijbeuken, waar nooit zulke elementen geweest waren. De beeldenserie volgde meer geleidelijk, alnaargelang schenkingen en voorkeuren van stichters: eerst in 1943 werden de laatste beelden geplaatst.

1901-1905 In 1901-1905 werd de restauratie van het inwendige van de middentoren tegelijk met die van het uitwendige verricht. Onder het plafond werden nieuwe kapitelen geplaatst, een natuurstenen balustrade verving het houten hek met kruislatten langs de gaanderij, de opgaande muren tussen die gaanderij en het plafond werden geheel ontpleisterd.

1925 Met behoud van de gas-wandluchters werd de kerkverlichting in 1925 geëlectrificeerd. Van enkele ingrijpende werkzaamheden in het kerkinterieur blijft de datum onzeker, maar het is waarschijnlijk tussen 1890 en omstreeks 1920 geweest, dat de kooromgang en koorzijbeuken, vervolgens de noordelijke schipzijbeuken en ten dele de zuidelijke, in hun opgaand werk en wanden ontpleisterd werden, waarover meer onder het hoofdstuk schilderingen.

De financiering van de restauratie

De kerkfabriek was in 1818 door de verkoop van fabrieksgoederen wel uit de schulden maar zonder fondsen. Alleen de opbrengst van de begrafeniskosten der kerkhoven, waarop zij recht had, kon zij voor het onderhoud der kerk aanwenden, een regeling die in 1843 beter ging werken. Toen het nieuwe kerkhof te Orthen tot stand kwam (1856), kreeg de Sint Jan daarvan de inkomsten, die echter in de loop der tijd geheel aan het beheer en het onderhoud van de begraafplaats zelf opgingen en daarvoor zelfs te gering bleken.

Voor de kerkrestauratie stelde de bisschop in 1860 de jaarlijkse schaalcollecte in alle stadsparochiën in en bovendien verplichtte hij de geestelijkheid van het hele diocees tot een jaarlijkse bijdrage. Wanneer in 1860 het herstel van het uitwendige der kerk een aanvang neemt, beschikt de restauratiecommissie over een sinds 1856 opgebouwd bedrag min de uitgaven die al sedert 1858 voor haar plan gedaan zijn.[126] Daarvan is al uitgegeven in 1858 aan L. Veneman, timmerman, voor materiaal en loon van zijn personeel *f* 1467,66½, in 1859 aan Veneman voor zijn directie tijdens dat jaar *f* 900,00 en voor het maken van zijn plans *f* 600,00, en in hetzelfde jaar voor de aankoop van natuursteen bij J.H. Vos Bz. & L. Hoon te Gildehaus *f* 1196,27½, tezamen *f* 4.613,94. Het kerkbestuur had in 1859 besloten tot een bijdrage ineens van *f* 25.000,00 uit de

Gelden beschikbaar in 1860

Bijdrage van Monseigneur uit 1856	*f* 2.000,00
Schenking van J.A. van der Ven, statuaire, uit 1857	*f* 1.300,00
Schenking van Deken Wilmer uit 1859	*f* 200,00
Eerste jaarlijkse bijdrage der kerk, 1860	*f* 1.000,00
Mandaat subsidie gemeente 's-Hertogenbosch, 1860	*f* 3.000,00
Eerste jaarlijkse subsidie provincie Noord-Brabant, 1860	*f* 3.000,00
Eerste jaarlijkse subsidie van het Rijk, 1860	*f* 8.000,00
Opbrengst kerkschalen Bossche parochiekerken[127] (dec. 1860)	*f* 731,71
Uit de in 1859 als bijdrage ineens vastgestelde som van *f* 25.000,00 uit de bezittingen van de katholieke kerk van het bisdom 's-Hertogenbosch voor 1860 beschikbaar gesteld	*f* 14.302,20½
Schenking van vrouwe Baronesse Prisse geb. van Meeuwen	*f* 1.000,00
Schenking van Mej. Joanna Christina van Lanschot	*f* 250,00
Totaal	*f* 34.783,91½

kerkekas en voorts van jaarlijks *f* 1000,00, ingaande op 4 februari 1859. Behalve de opbrengst van de collecte waren er vijf particuliere bijdragen, van de bisschop, de deken, de beeldhouwer die van zijn honorarium voor een beeld afzag, en de dames Prisse en Van Lanschot.

In de daarop volgende jaren blijven de overheidssubsidies constant, maar de particuliere bijdragen en de opbrengst van inzamelinqen en collecten in het bisdom schommelend. Legaten als die van Wed. J.M. Diepen-Heeren in 1884 en H.J. van Lanschot in 1887, elk ten bedrage van *f* 1000 blijven grote uitzondering. Wel werd eenieder opgeroepen voor een vast jaarlijks bedrag in te schrijven, waaraan blijkens een lijst van namen en bijdragen van 14 mei 1861 op bescheiden voet voldaan werd met toezeggingen van *f* 2,50 tot *f* 100 per schenker, éénmaal *f* 500. Van het toegezegde totaal à *f* 1364 was toen *f* 912 binnen. De diocesane collecte voor de kathedraalrestauratie pleegt na 1860 jaarlijks aanvankelijk een *f* 3000 tot *f* 4000 op te brengen. Tussen 1 juni 1860 en 15 mei 1861 is bijvoorbeeld ontvangen uit het dekenaat Geertruidenberg *f* 410,28½, het dekenaat Helmond *f* 534,14½ en het dekenaat Valkenswaard *f* 255,00. De grootte van het voor de restauratie beschikbare

aanvangsbedrag van 1860 zal in de volgende jaren niet gehaald worden. In 1861 was er *f* 26.398,90. In 1863 iets meer, *f* 29.310,33½ (*f* 5956,94 uit het kerkfonds). In 1865 was beschikbaar *f* 14.272,30. In 1873 een som van *f* 23.300,00, waaronder uit het restant van het fonds van 1859 *f* 1300,00, uit collecten *f* 3000,00, particuliere bijdragen *f* 2000,00 en onzekere varia *f* 2000,00. In 1876 een bedrag van *f* 26.515,75, waaronder het cathedraticum *f* 2120,00, collecten in het bisdom slechts *f* 762,00 en van particulieren *f* 1832,00.

Om een denkbeeld te geven van de uitgaven die daarmee gedaan moeten worden, volgt hier een greep uit de materiaal- en loonkosten. In 1860 ontvangt S.L. Veneman als jaarsalaris voor zijn directie van de werken *f* 900,00. De Gildehauser zandsteen kost ongeveer *f* 40,00 per kubieke meter en moet per schip over Almelo, Zwolle en Amsterdam naar Den Bosch vervoerd worden en komt daardoor op *f* 50,00. Daarbij komt dan nog het loon van de stadskraankinderen, die de steen van de haven naar de bouwplaats slepen. In 1860, wanneer het werk volop loopt, ontvangen Vos & Hoon te Gildehaus voor geleverde steen *f* 5799,75½, in 1861 *f* 5474,97. Vanaf 1876 tot 1883 wordt de natuursteen bij de firma Kuhn te Trier gekocht, waar hoge vrachtkosten en sleeploon bijkomen. In 1879 bijvoorbeeld *f* 2473,26 aan steen, *f* 1872,09 aan de vrachtkosten daarvan. Sinds 1884 komt steen uit Trier en Laneuville per spoor op het Bossche station aan, ‘aan den staatsspoorweg’, maar ook daar moet kraangeld betaald worden voor het uitladen.

De loonkosten op de bouwplaats, waarover later, vergen echter meer, hoe laag zij betrekkelijk ook zijn. Van het in 1876 beschikbare restauratiebedrag van *f* 26.515,75 wordt *f* 14.910,61 aan arbeidslonen besteed. Over het voor 1873 beschikbare totale restauratiebedrag van *f* 23.300,00 schrijft Victor de Stuers in zijn nota aan mr. H. Vollenhoven:

‘Deze magere som dient tot betaling

1°. van den arbeid van een architect en van één opzichter

2°. van den arbeid van 28 werklieden, zegge acht-en-twintig! Daaronder is alles en alles begrepen: metselaars, timmerlieden, smids, steenhouwers, beeldhouwers (twee!), ornamentsnijders (drie!) enz. Elk ambacht of kunstbedrijf heeft *bijna één* vertegenwoordiger!

3°. van alle materialen, hout, steen, kalk, ijzer; ook van die welke voor de zoo kostbare steigers benoodigd zijn!’[128]

Overheidssubsidie voor de restauratie van de Sint Jan in 1904-1931

Verwerkt in	1904	*f* 19.190,09	rijkssubsidie	*f* 8.000,00
	1905	*f* 20.384,14½		*f* 8.000,00
	1906	*f* 20.980,32½		*f* 8.000,00
	1907	*f* 20.974,76½		*f* 8.000,00
	1908	*f* 22.087,85½		*f* 8.000,00
	1909	*f* 22.652,81		*f* 8.000,00
	1910	*f* 24.345,43½		*f* 8.000,00
	1911	*f* 21.597,57		*f* 8.000,00
	1912	*f* 28.050,82½		*f* 8.000,00
	1913	*f* 23.721,79		*f* 8.000,00
	1914	*f* 25.357,97		*f* 8.000,00
	1915	*f* 25.243,38½		*f* 10.000,00
	1916	*f* 23.502,33		*f* 10.000,00
	1917	*f* 24.315,77[130]		*f* 10.000,00
	1918	*f* 26.866,91		*f* 10.000,00[131]
	1919	*f* 28.794,88		*f* 15.000,00
	1920	*f* 41.545,67½		*f* 15.000,00
	1921	*f* 42.168,75½		*f* 25.000,00
	1922	*f* 51.461,93		*f* 25.000,00
	1923	*f* 41.141,86		*f* 16.000,00[132]
	1924	*f* 39.679,57½		*f* 16.000,00
	1925	*f* 37.493,57		*f* 16.000,00
	1926	*f* 39.169,69[133]		*f* 16.000,00
	1927	*f* 39.496,72[134]		*f* 25.000,00
	1928	*f* 46.950,11		*f* 25.000,00
	1929	*f* 49.704,22		*f* 25.000,00
	1930	*f* 45.503,36		*f* 25.000,00
	1931	*f* 49.377,12		*f* 20.000,00

Wanneer, zo betoogt De Stuers verder, in het huidige tempo, met de huidige mankracht en het huidig subsidie verder gewerkt moet worden, zal de restauratie van het uitwendige nog minstens vijftig jaar duren en pas in 1923 voltooid zijn. Een verdubbeling van de te verwerken som zou de krachten van de staat niet te boven

gaan. Zonder die verhoging kan de architect, Hezenmans, zich geen tweede opzichter veroorloven, ofschoon hij daaraan grote behoefte heeft, want thans moet hij in persoon alle opmetingen verrichten, heeft hij 'langs goten en daken te klimmen om de eenvoudigste maten te nemen en de minste profielen te teekenen! Nadat hij in het klein de teekeningen der restauratie gemaakt heeft, moet hij zelf *in persoon* op den vloer in ware grootte den vorm schetsen van elken te houwen steen: een tijdroovend werk dat aan een opzichter behoorde overgelaten te kunnen worden. Waarlijk voor zulk een arbeid zou een minder gemoedelijk en modest architect bedanken.'

Het geldgebrek, aldus De Stuers, leidt ook tot gebrek aan gehalte, met name in de figuratieve sculptuur van het noordportaal, waar alle beelden sinds de beeldenstorm verdwenen waren, maar waar de vele nissen om beelden vragen; die zijn er nu, maar van middelmatige kwaliteit: 'de beeldhouwers verdienen slechts 14 Cents per uur (!!), het zijn dus waarachtig geen artisten van het eerste water!' Maar uitstel van het maken van beelden zou tot afstel leiden.

Niettemin blijft het door De Stuers te gering bevonden rijkssubsidie, ook wanneer hij zelf 'aan de macht gekomen' is als referendaris op het departement van binnenlandse zaken, nog meer dan veertig jaar onveranderd op *f* 8000 per jaar gehandhaafd. Zijn sombere verwachting, dat zonder subsidieverhoging de restauratie pas in 1923 voltooid zal zijn, is door de werkelijkheid nog met een kwart eeuw overtroffen. Het artistieke peil trachtte men al vóór zijn observaties te verhogen niet door hogere lonen aan beter gekwalificeerd personeel, maar door losse opdrachten voor figurale gipsmodellen te verstrekken aan Bossche kunstenaars met eigen ateliers, welke vervolgens door het loodspersoneel in steen gehouwen werden.

Geen rijksbemoeienis was er met en geen rijkssubsidie voor de restauratie van de Sint Janstoren, die aan de gemeente toebehoort en waarvoor deze in 1870-1876 - de aankoop van nieuwe klokken inbegrepen - het bedrag van *f* 59.786,86½ uitgaf, een werk dat bij de aanvang begroot was op *f* 54.000.

Rijkssubsidie voor restauraties in 1920-1940

jaar	aantal monumenten	totaal aan rijkssubsidie	Utrecht, Domkerk 1862-1939	Breda, Grote Kerk 1902-1969	Dordrecht, Grote Kerk 1903-1936	's-Hertogenbosch Sint Janskerk 1860-1949
1920	57	*f* 346.600	*f* 4.000	*f* 21.750	*f* 10.000	*f* 15.000
1921	70	*f* 480.615	*f* 40.000	*f* 25.000	*f* 16.000	*f* 25.000
1922	70	*f* 550.028	*f* 40.000	*f* 22.750	*f* 13.750	*f* 25.000
1923	70	*f* 417.418	*f* 3.000	*f* 15.400	*f* 8.000	*f* 16.000[137]
1924	66	*f* 387.490	*f* 7.000	*f* 15.400	*f* 8.000	*f* 16.000
1925	72	*f* 436.033	*f* 10.000	*f* 15.400	*f* 10.000	*f* 16.000
1926	62	*f* 372.005	*f* 10.000	*f* 15.400	*f* 10.000	*f* 16.000[138]
1927	50	*f* 437.865	*f* 20.000	*f* 25.000	*f* 20.000	*f* 25.000
1928	51	*f* 465.976	*f* 33.750	*f* 25.000	*f* 20.000	*f* 25.000
1929	66	*f* 583.030	*f* 33.750	*f* 25.000	*f* 22.000	*f* 25.000
1930	50	*f* 611.500	*f* 33.750	*f* 24.750	*f* 22.000	*f* 25.000
1931	54	*f* 696.000	*f* 48.750	*f* 24.750	*f* 22.000	*f* 20.000[139]
1932	55	*f* 661.000	*f* 46.750	*f* 24.750	*f* 21.000	*f* 25.000
1933	50	*f* 529.000	*f* 40.750	*f* 24.750	*f* 22.000	*f* 25.000
1934	42	*f* 604.095	*f* 30.000	*f* 24.440	*f* 22.000	*f* 16.000[140]
1935	44	*f* 476.820	*f* 30.000	*f* 24.440	*f* 17.000	*f* 16.000
1936	43	*f* 447.375	-	*f* 24.350	-	*f* 17.000[141]
1937	65	*f* 480.000	*f* 23.625	*f* 24.170	-	*f* 17.000
1938	75	*f* 480.000	*f* 35.000	*f* 24.170	-	*f* 20.000
1939	80	*f* 500.000	*f* 8.313	*f* 27.000	-	*f* 20.000
1940	90	*f* 400.000	-	*f* 27.000	-	*f* 20.000

De rijksbijdrage voor het kerkherstel, *f* 8000 groot, was een fixum, elk jaar hetzelfde bedrag, ongeacht de werkelijke kosten van de restauratie per jaar. Het gemeentelijk subsidie bleef, net als dat van de provincie, *f* 3000 jaarlijks, totdat het voor 1904 verhoogd werd tot *f* 4000, een som die tot 1919 constant bleef en toen *f* 6000 werd, evenals het jaarlijks subsidie van de provincie, dat echter in 1924 tot *f* 7000 verhoogd werd.

In en na 1914 kreeg de Bossche restauratiecommissie door de stijging van prijzen en lonen te kampen met tekorten. Ter bestrijding daarvan en om niet genoodzaakt te zijn het tempo der werkzaamheden aanzienlijk te vertragen, vroeg en kreeg zij verhoging van het jaarlijks rijkssubsidie. Dit werd in 1915 van *f* 8000 tot *f* 10.000

verhoogd, in 1919 werd het *f* 15.000 en in 1921 al *f* 25.000. Het werd voor dat jaar door het rijk toegekend mits de commissie voor de uitwendige herstelling eveneens *f* 25.000 besteedde, anders werd het naar evenredigheid verminderd. De regeling kwam dus neer op een subsidie van aan voorwaarden gebonden 50%, terwijl het rijk tevoren bijdroeg onafhankelijk van het verwerkte bedrag, hetgeen gemiddeld neerkwam op ongeveer 38%. Bij de nieuwe regeling zouden belangrijke delen van het beschikbare rijkssubsidie eigenlijk niet kunnen worden uitbetaald, omdat er meestal minder dan *f* 50.000 totaal verwerkt werd, maar in feite legde het rijk in 1921 en van 1927 tot 1930 toch het volle pond van *f* 25.000 op tafel.

Op p. 88 staan de onder toezicht van de restauratiecommissie verwerkte bedragen en het aandeel daarin van de rijkssubsidies over vijfentwintig jaar. Voor de nauwkeurigheid van de eerste kolom kan niet tot op *f* 1000 nauwkeurig ingestaan worden, omdat de daar vermelde bedragen in de verschillende brieven en overzichten niet altijd gelijkluidend zijn, de eindafrekeningen en -verantwoordingen niet van alle jaren zijn bewaard gebleven en er verschillen kunnen bestaan tussen verwerkte en goedgekeurde bedragen.[129] In de cijfers van de eerste kolom zijn de gemeentelijke en provinciale subsidies inbegrepen.

Om een einde te maken aan de ongewenste toestand, dat het rijk het bedrag van *f* 25.000 eigenlijk niet ten volle zou mogen uitbetalen omdat de commissie niet evenveel besteedde, werd in 1930 het subsidie weer onafhankelijk gemaakt van de verwerking van een gefixeerd bedrag en voor 1931 vastgesteld op 50% van de werkelijke kosten, hetgeen op *f* 20.000 kwam.[135] Om deze subsidiebedragen en die van latere jaren een wat

duidelijker taal te doen spreken, staat op p. 89 een overzicht van het aandeel van de Sint Jan in de totale uitgaven van het rijk waarmee het jaren durend herstel van ruim 40 tot 70 belangrijke monumenten totaal in het hele land gesubsidieerd werd, rijksgebouwen die tevens monument zijn, uitgezonderd.[136] Ter vergelijking dienen de subsidiekosten en de tijdsduur van de restauratie van drie andere grote kerkelijke monumenten, hun torens niet meegerekend.

Voor de restauratie van de Domkerk in Utrecht gaf het rijk in 1862, 1863 en 1864 telken jare *f* 6000, dan tien jaar niets en de eerste jaren vanaf 1874 telkens *f* 8000. In feite is de Bossche Sint Janskerk het enige monument in Nederland, waarheen vanaf 1860 tot heden een ononderbroken rijksgeldstroom vloeit.

In 1941 werd het oude stelsel van subsidiëring verlaten. De uitbetaling van rijksbijdragen hield in en kort na de oorlogsjaren gelijke tred met de voortgang van de restauratiewerken en bedroeg voor de Bossche Sint Jan 50% van het verwerkte bedrag.

De restauratie als werkgelegenheid

Lonen

De arbeidslonen vragen doorgaans ongeveer de helft van het verwerkte jaarbedrag. In 1876 bijvoorbeeld is beschikbaar totaal *f* 26.515,76, aan arbeidsloon is *f* 14.910,61 uitbetaald, afgezonderd van het jaartractement voor ‘den bouwmeester Hezenmans’, ten bedrage van *f* 1400, zoals deze tot zijn dood in 1907 elk jaar, zonder ooit enige verhoging, zal ontvangen. Zijn opvolger, Van Heeswijk, ontvangt hetzelfde, totdat het in 1922 stijgt naar *f* 2000, maar meer dan Hezenmans is hij, met zijn eigen Haagse bureau, betrokken bij andere restauratiewerken en dus ook andere inkomstenbronnen. In het genoemde jaar 1876 zijn 28 tot 30 man personeel in dienst, de opzichters meegerekend. In 1858 telde de bouwloods 40 man, 35 in 1863, onder wie 8 steenhouwers uit Bentheim, 17 Nederlandse steenhouwers, 3 meer gevorderden voor ornamentwerk, 2 beeldhouwers, 1 smid en voorts timmerlieden, metselaars en sjouwers. In

Restauratiekosten en personeel

jaar 1876	verwerkt bedrag *f* 26.515,75	arbeidsloon *f* 14.910,61	30 man
1882	± *f* 27.000,00	*f* 16.233,37	27
1890	± *f* 30.000,00	*f* 15.333,84	26
1918	*f* 33.190,20	*f* 15.595,82½	27
1919	*f* 37.886,05	*f* 21.941,56	23-18
1920	*f* 41.545,67	*f* 28.458,56	17-14

1929	*f* 49.704,22	*f* 32.831,49	23
1930	*f* 50.875,05	*f* 32.362,88	22
1931	*f* 49.377,12	*f* 34.861,01	22
1932	*f* 43.300,19	*f* 39.195,36	25
1933	*f* 40.803,51	*f* 28.706,89	17

1865 echter blijkt het personeel ter bezuiniging tot 20 man geslonken te zijn, in 1866 weer uitgebreid tot 29 man, 30 in 1869, 28 in 1871. Sindsdien blijft de personeelssterkte schommelen tussen 35 en 25 man, in 1919 zakt zij van 27 tot 18 man en blijft dan een decennium laag, tussen 19 en 15, om in 1929 weer te stijgen naar 23 en tot 1942 vrij constant te blijven. Daarna is er slechts werk voor een 12- tot 15-tal, om tenslotte in 1950, tegen het einde der eerste restauratie, met 6 man te eindigen.

De werkdag van de arbeiders op de steigers en in de bouwloodsen van Sint Jan telde in de vorige eeuw 's zomers 12 uur, in de winter 10¾ uur, precies zoals in de meeste Bossche bedrijven tot na 1900. In 1887-1889 heeft hun werk ook de aandacht gehad van de ingenieurs H. Struve en A. Bekaar in hun nijverheidsstatistiek voor de minister van waterstaat, handel en nijverheid.[142] Het beeldhouwersatelier J. Goossens & Zn had toen 16 man in dienst, dat van H. van der Geld minder dan 10 man, de Commissie voor de herstelling van het uitwendige van de St. Jan in haar beeld- en steenhouwerij 25 man. Zowel bij Goossens en Van der Geld als onder de commissie werd 's zomers van 6 tot 20 uur gewerkt, 3 maal geschaft, waardoor een arbeidsduur van 12 uur overbleef. 's Winters werd in beide particuliere ateliers van 8 tot 20 uur gewerkt en 2 keer geschaft, bij de Sint Jan van 8 tot 20.30 uur gewerkt en 3 keer geschaft, wat de totale arbeidsduur in de ateliers op 10½ en bij de Sint Jan op 10½ uur bracht.

De weeklonen van een volwassen beeld- of ornamenthouwer zijn het hoogst onder die van al het personeel en ook hoog in verhouding tot die in andere bedrijven: in 1866 bedroegen zij *f* 8 en *f* 7 in de zomer, in 1870 verdienden de beeldhouwers

in de zomer *f* 10, de andere werklieden aanzienlijk minder. Er waren bij de Sint Jan doorgaans 4 tot 2 beeldhouwers en 4 tot 2 ornamenthouwers naast een groter aantal gewone steenhouwers in dienst. Weliswaar is er sprake van enige stijging, maar die blijft ver achter bij de van 1820 tot 1870 grillige prijsbewegingen omhoog. *f* 9 weekloon was in 1870 voor een arbeidersgezin nodig om mee rond te komen, maar het gemiddelde arbeidsloon in Nederland in dat jaar was *f* 6, in 's-Hertogenbosch *f* 5, zodat daar, zoals Franssen opmerkt, arbeider en arme synoniem waren.[143] Zijn bestaansminimum kon in het beste geval gewaarborgd worden door de armenzorg, met name door de St. Vincentiusvereniging, waarvan in 1847 te 's-Hertogenbosch een afdeling gesticht was. In die samenhang begrijpt men beter de lofzang, dat bisschop Zwijsen als een heilige Vincentius de armoede in zijn diocees te lijf ging en jegens de bouwloods van Sint Jan krijgt de situatie een nog merkwaardiger licht wanneer men verneemt, dat Alberdingk Thijm tot de grootste geschenken van de Franse cultuur aan Europa zowel de gotische kathedraal als de Vincentiusvereniging rekent.[144] Eigenlijk verkeerden de meeste Bossche arbeiders in een permanente staat van ondervoeding, levend op een dieet van aardappelen, roggebrood (weinig want duur) met reuzel, penenstamppot, ‘lawaaisaus’ uit azijn en mosterd, slappe koffie; rundvlees, roomboter en verse groenten zijn eenvoudig te kostbaar, de huishuur (voor de een- of tweekamerof kelderwoning) slokt meer dan 10% van het inkomen op.[145]

Het loonpeil in Den Bosch was mede zo laag door de geringe vakbekwaamheid, zoals De Stuers die ook bij de restauratie van de Sint Jan signaleerde in 1873. In 1871 vroeg de Kamer van Koophandel dan ook al om beter ambachts- en beroepsonderwijs, omdat verbetering van de positie van de arbeider, naar haar mening, niet door loonsverhoging te bereiken was, immers dat betekende prijsverhoging bij gelijkblijvende arbeidsproductiviteit, maar eerst door meer bekwaamheid, beter oordeel, grotere vlugheid van bevatting bij de arbeiders.[146] In die tijd verdiende een beeldhouwer bij de Sint Jan 14 cent per uur, zijn onvolwassen zoon 2½ cent. Omdat men voor zulk loon niet de beste kunstenaar, zelfs geen die de avondlessen der Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten doorlopen had, in blijvende dienst kon aantrekken, werd voor ingewikkelde sculptuurrestauraties, ontwerpen daarvoor en voor nieuw figuraal beeldhouwwerk, telkens de tijdelijke hulp ingeroepen van beter geschoolde en meer getalenteerde kunstenaars, die losse opdrachten voor klei- en gipsmodellen kregen. De herhaaldelijk met eerste en tweede prijzen onderscheiden beeldhouwer Frans Kuijpers werkte bijvoorbeeld in 1870 totaal 72 uur aan figurale gipsmodellen en kreeg daarvoor *f* 19,44, dat is per uur 27 cent. Zijn diensten werden niet elk jaar gevraagd, zo min als die van andere beeldhouwers met eigen ateliers na hem. Hendrik van der Geld ontvangt in 1876 (voor *f* 19,86), 1877, 1878 (voor f 205) en in 1897, wanneer hij reeds lang een eigen atelier heeft, van de restauratiecommissie opdrachten voor modellen en beelden, terwijl hij daarnaast sinds 1887 talrijke beelden op kosten van particulieren voor het kerkinterieur levert (gemiddeld *f* 1000 per stuk). Later werkt Jacques Goossens als modelleur met incidentele opdrachten: in 1912 voor *f* 184,00, in 1913 voor *f* 407,50, in 1914 voor *f* 1545. De buitenwereld namelijk, Cuypers als inspecteur namens het rijk, vanaf 1918 de rijkscommissie voor de monumentenzorg, gaat hogere eisen aan de kwaliteit stellen, de kundig bevonden Goossens krijgt meer te doen, in 1919 voor *f* 1606,50, in 1920 voor *f* 1292,25, en blijft tot 1927 jaarlijks bij de restauratie betrokken voor

bedragen in deze orde van grootte. Het gaat vooral om het bijboetseren en in gips afgieten van de figurale wimbergen van het hoogkoor en de zuidelijke koorzijbeuk en van de straalkapellen, waarvan in die jaren ook foto's gemaakt worden door de fotografen A.C. Verhees en P. Weijnen, die tussen 1912 en 1927 *f* 12 à *f* 15 per opname en *f* 3 à *f* 5 per afdruk (verschillende formaten en vergrotingen) ontvangen.

Werkomstandigheden in de bouwloods

Het werkklimaat, de arbeidsomstandigheden waren vóór de invloed van de Arbeidswet, in 1891 van kracht geworden, blijkens de al genoemde nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar in de Bossche beeldhouwersateliers verre van ideaal, de normen laag, inspectie afwezig. ‘De beeldhouwerij en steenhouwerij van de Commissie tot Restauratie van de St. Jan was in houten loodsen gevestigd. Ofschoon de ventilatie via dakramen voldoende geacht werd, was de lucht toch nog stoffig. In tegenstelling tot voorheen toen andere steensoorten gebruikt werden, scheen de stofontwikkeling geen nadelige invloed te hebben. Niettemin geschiedde het steenzagen droog. De stofontwikkeling op het beeldhouwersatelier van de firma J. Goossens en Zoon in de Hinthamerstraat scheen volgens de enquêteurs evenmin schadelijke invloed uit te oefenen. De lokalen waren ruim en hadden middels tuimelramen een ventilatiemogelijkheid. Het in de werkplaats uitkomend privaat verspreidde een onfrisse lucht. De luchtafvoer behoefde verbetering. Het beeldhouwers- en polychromieatelier van H. van der Geld langs de Oude Dieze had ruime lokalen met voldoende ventilatiemogelijkheid door schuiframen. De stofontwikkeling was ook hier niet schadelijk. Op de binnenplaats was een gewoon privaat’.[147] Pas die Arbeidswet gaf voorschriften voor de afmeting van werk-

plaatsen, terwijl de Veiligheidswet, die in 1897 in werking trad, regels stelde voor ventilatie, licht, brandveiligheid, privaten, schaftlokaal en verwarming. Maar de arbeiders zelf bleven op het punt van veiligheid en gezondheid, inzake de stofverwekkende beeldhouwerij zonder mechanisch afzuigsysteem ook, nogal onverschillig en lieten vaak het gebruik na van ventilatie en beveiliging. In 1901 kwam de Ongevallenwet tot stand, waarbij de werkgever verplicht werd tot verzekering van zijn personeel en betaling van de premie, waardoor bij ongevallen een tijdelijke uitkering van 70% van het loon verzekerd was. In de bouwloodsen van Sint Jan had men rond 1887 wel een ziekenkas. ‘De deelnemers contribueerden wekelijks *f* 0,10 en kregen bij ziekte f 4,- per week uitgekeerd. Elk jaar werd rond Kerstmis de balans opgemaakt. Waren er weinig zieken geweest, dan werd het overschot, op een klein deel na, dat in een reservefonds opgenomen werd, verdeeld onder de deelnemers als tegemoetkoming voor de feestdagen’.[148]

Pas tegen het einde van de eeuw kwam er een opwaartse beweging in de arbeidslonen en een neerwaartse in de prijzen van de eerste levensbehoeften. Blijkens een verslag van de staatscommissie van arbeidsenquête uit 1892 verdiende toen een steenhouwer van de restauratie der Sint Janskerk 16 à 18 cent per uur en haalde 's zomers een weekloon van *f* 11,56 à *f* 12,96 en 's winters van *f* 6,72 à *f* 7,56.[149] De Kamers van Arbeid geven in hun inlichtingen over de loonstand en arbeidsduur in 1907 op, dat in Den Bosch in het algemeen een beeldhouwer 25 cent per uur verdient, 's zomers een weekloon van *f* 17 haalt, 's winters *f* 12. Bij ornamentwerkers zijn die bedragen respectievelijk 20 cent, *f* 14 en *f* 9,60, bij steenhouwers 19 cent, *f* 14 en *f* 10, bij metselaars 17 cent, *f* 11,23 en wat minder.[150] Opvallend is, dat dan in Den Bosch de beeldhouwers en ornamentwerkers de bestbetaalden uit alle beroepen zijn, loodgieters bijvoorbeeld hebben een zomerweekloon van *f* 11,23, timmerlieden eveneens, hoefsmeden van *f* 11, kleermakers van *f* 9, meubelmakers van *f* 13,80. Alleen graveurs worden relatief ook hoog beloond: *f* 15. Pas in 1910 ontstaat in de bouwvakken het streven om in bestekken en voorwaarden voor leveringen ook bepalingen op te nemen over minimumloon en maximum arbeidsduur.[151]

De loonstijging en verkorting van de arbeidsduur werden door de restauratiecommissie van de Sint Jan aanvankelijk als zorgwekkende verschijnselen gezien en als argumenten voor de aanvraag van subsidieverhoging niet onbenut gelaten. Met name het jaar 1919 betekent, zoals uit bovenstaand overzichtje van verwerkte restauratiebedragen, arbeidslonen en arbeidsplaatsen blijkt, een stille revolutie. In dat jaar wordt de wettelijke regeling van de achturige arbeidsdag van kracht en in mei komen flinke loonsverhogingen tot stand, zodat korter werken niet minder loon betekent. Zo ontvangen de twee opzichters van januari tot mei een weekloon van respectievelijk *f* 31 en *f* 29, van mei tot october van *f* 34 en *f* 32 en van october tot december van *f* 42 en f 40. In 1921, na het overlijden van eerste opzichter L. van Valkenburg, wordt er dan ook, mede op aandrang van het rijk, ter bezuiniging voor gezorgd, dat de tweede opzichter, H. Goossens, hem opvolgt (voor *f* 300 per maand) en dat geen nieuwe tweede wordt aangesteld. De loonsverhoging van 1919 betekent een verlies van arbeidsplaatsen, dat pas na jaren weer ongedaan gemaakt wordt.

Architecten van de restauratie

Johannes Verhellouw

Johannes Verhellouw, geboren in 1755 te Waardenburg, werd op 27 juli 1780 officieel aangesteld als stadsarchitect van 's-Hertogenbosch en opziener van stadsgebouwen. In 1798 werd hij tijdelijk uit zijn ambt ontzet, van mei tot october. Op 13 februari 1822 verzocht hij een pensioen te mogen ontvangen, hetgeen werd toegestaan met ingang van het in functie treden van zijn opvolger op 1 october van dat jaar, P.J. de Zutter. Verhellouw inventariseerde met Willem Hubert (1736-1810), meester timmerman en stadspaalmeester, in 1786 de constructieve gebreken van de Sint Janskerk.[152]

Petrus Josephus de Zutter

P.J. de Zutter, geboren te Ieper, was ambtenaar bij de genie onder het Franse Keizerrijk en maakte de veldtocht naar Moskou mee. Later was hij ingenieur der fortificatiën bij de Nederlandse genie. Door de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch werd hij op 24 september 1822 met ingang van 1 october van dat jaar tot stadsarchitect benoemd, en tevens eerste leraar bouwkunde aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten, waarvoor hij het nieuwe gebouw ontwierp. Ook ontwierp hij het nieuwe gebouw van het Geneeskundig Gesticht Reinier van Arkel, het Oude Mannen en Vrouwenhuis en een nieuwe vleugel aan het Groot Ziekengasthuis, alle in neoklassicistische stijl. Na de brand van de torenspits van de Sint Janskerk op 5 augustus 1830, maakte hij het nieuwe ontwerp voor de bovenste lantaarn met ‘soubassement’, dat in 1842 werd uitgevoerd. Eind 1858 werd hij eervol uit zijn beide betrekkingen ontslagen en op 1 februari 1859 opgevolgd door J.M. Nabbe.[153]

Lambertus Christianus Hezenmans

L.C. Hezenmans werd te 's-Hertogenbosch geboren in 1841 en overleed aldaar in 1909. Opgeleid aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in zijn vaderstad en, sinds

1857, door de beeldhouwer S.L. Veneman, was hij onder diens leiding vanaf het eerste uur bij de restauratie van de Sint Jan betrokken. Door de ziekte van Veneman moest hij reeds in 1863 de volle verantwoording over dit werk aanvaarden, ofschoon hij pas in 1868 tot architect der uitwendige herstelling werd benoemd. Hij vervaardigde de gedetailleerde ontwerptekeningen voor de restauratie, met inbegrip van het nieuwe figuratieve beeldhouwwerk, bewaard gebleven in de Bouwloodsen van de Sint Jan totdat zij in 1973 naar het Rijksarchief in de Provincie Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch overgebracht zijn. Talrijke aquarellen, potlood- en pentekeningen in schetsboeken en op losse bladen zijn ook bewaard gebleven in dat deel van de verzameling van het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch dat overgedragen is aan het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, waar zich ook de vele tekeningen bevinden van enkelen van hen die Veneman en Hezenmans terzijde stonden in het in beeld brengen van bestaande onderdelen en beeldhouwwerken van het gebouw, en in het ontwerpen van nieuwe: J. Goossens, A. Goossens, de bouwkundige Adrianus Benedictus van Lieshout uit Waalwijk, landkaarttekenaar bij het kadaster. Ook Adolf J.M. Mulder werkte een tijd lang als tekenaar in de bouwloodsen van Sint Jan, alvorens hij in 1878 opzichter-tekenaar werd bij het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten.

Ook voor de inwendige herstelling van de kerk werd herhaaldelijk een beroep op L.C. Hezenmans gedaan en in zijn meer dan veertigjarige loopbaan heeft hij het ontwerp geleverd voor vrijwel alle gebrandschilderde glazen, voor het altaar van de Sacramentskapel, voor de nieuwe inrichting van het hoogkoor, voor de armluchters van de gasverlichting, voor verscheidene altaren, voor de keuze van de heiligenfiguren en hun iconografie in de reeks stenen beelden in kooromgang en schip. Hezenmans heeft vanuit de bouwloodsen van Sint Jan ook de restauratie van andere bouwwerken geleid, waaronder de stadhuisgevel van Gouda (1880-1883), de toren van het stadhuis van Middelburg (1887), het uitwendige van de Sint Pieterskerk te Oirschot (1887), kasteel Maurick te Vught (1891-1892), de Sint Antoniuskapel te 's-Hertogenbosch (1907) en de gevel van het raadhuis te Enschede (1907).

In opdracht van het ministerie van binnenlandse zaken verrichtte hij ten behoeve van de rijksadviseurs voor de monumenten tussen 1880 en 1906 herhaaldelijk de inspectie, vaak samen met P.J.H. Cuypers, van restauratiewerken elders, waaronder de kerken van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouw te Maastricht, de Bovenkerk te Kampen, de kerk van Rolduc, de Munsterkerk te Roermond, de Michaëlskerk te Zwolle en de Eusebiuskerk te Arnhem. Van 1903 tot 1909 was hij bovendien lid van de Rijkscommissie tot het Opmaken van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, waarvoor hij de monumenten van enkele Brabantse gemeenten inventariseerde.[154] Voorts ontwierp Hezenmans een aantal neogotische kerken: de kerk van de Geboorte van Johannes de Doper te Oerle (1877, gewijd 1881, gesloopt in 1911, heel opmerkelijk met een achtkante middentoren met koepel), de kerk van Sint Antonius Abt in Acht (1885-1886) en de Sint Lambertuskerk te Meerveldhoven (1888, uitgevoerd door de architect Willem van Aalst), met muurschilderingen naar zijn ontwerp (1899) en kruiswegstaties in het processiepark (de kerk in 1953 gesloopt). Aan het Sint Barbarakerkje van G. Vogelpoel en P. Kusters te Bunnik bouwde hij een nieuw koor (thans als koelhuis in gebruik). In zijn schetsboeken vindt men ook het eerste ontwerp voor de

monumentale, stadspoort-achtige gekanteelde bruggehoofden van de in 1872-1874 door de genie-officier H.H. Nierstrass gebouwde IJsselbrug te Kampen (op 10 mei 1940 vernietigd). In 1884 bouwde hij voor jhr. A. van Rijckevorsel het kasteeltje Roucoulère te Vught, waarbij later in fasen het Ursulinenklooster Mariaoord gebouwd werd (1899-1929).

In talrijke kerkelijke inventarisstukken heeft Hezenmans de ontwerpende hand gehad. Voor de kerk van de paters Redemptoristen te 's-Hertogenbosch (naar ontwerp van A. van Veggel in 1859 voltooid, in 1971 voor de eredienst gesloten) maakte hij de ontwerptekening van de preekstoel, gesneden door de gebroeders Goossens en Fr. Kuijpers en beschilderd door A. Brouwer. Met Veneman en de gebroeders Goossens maakte hij in 1875 het zijaltaar van Onze Lieve Vrouw in de Heikekerk te Tilburg. In de Grote Kerk van Oss, gebouwd naar ontwerp van H. van Tulder en in 1859 gewijd, werd onder pastoor Arnoldus van de Laar, die eerst lange tijd kapelaan van de Bossche kathedraal was geweest, vanaf 1874 een royaal decoratieprogramma verwezenlijkt, waarvoor Hezenmans talrijke ontwerpen leverde, namelijk voor enige beelden, vele gebrandschilderde glazen, het hoogaltaar, twee zijaltaren, de preekstoel, de orgelkas, de doopvont, de biechtstoelen en het triomfkruis. De glazen werden door Capronnier geleverd. De uitvoering van de preekstoel en de doopvont werd aan Louis Veneman jr. opgedragen, het hoogaltaar aan Oor te Roermond, de overige sculpturale werken, ook het deksel van de vont werden gemaakt door de Firma J. Goossens en Zoon, die ook de polychromie van het interieur verzorgde. Behalve de beelden van Goossens naar Hezenmans' ontwerp telt deze kerk er ook nog eenendertig van H. van der Geld.

In 1875 maakte het Sint Bernulphusgilde Hezenmans tot zijn erelid en later tot beschermheer. Hij woonde met zijn vrouw en zijn ongehuwde broer Jan C.A. Hezenmans (1833-1909), stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch, letterkundige, geschiedschrijver en tevens ambtenaar van het Agentschap van De Nederlandsche Bank, in de Nieuwstraat 46. Een groot deel van zijn collectie kunstvoorwerpen en van zijn eigen tekeningen, waaronder ontwerpen voor altaren, kerkmeubilair, processievanen, zijn na de dood van zijn weduwe in 1915 de grondslag geworden van de verzamelingen van het Bisschoppelijk Museum, terwijl de bibliotheek van zijn broer geschonken werd aan het Klein Seminarie Beekvliet te Sint Michielsgestel.[155] In de bouwloods van Sint Jan hangt een in olieverf op paneel geschilderd zelfportret van Hezenmans.[156]

Johannes Josephus Hubertus Bolsius

J.J.H. Bolsius, in 's-Hertogenbosch geboren in 1824 en daar overleden in 1914, werd als bouwmeester in 1852 door het kerkbestuur met het toezicht op het onderhoud van de Sint Jan belast, hetgeen zich sinds de organisatie van de uitwendige herstelling beperkte tot het interieur. Hij ontwierp in 1854 de nieuwe pastorie, waarvan de bouw in 1856 voltooid was, verrichtte met Veneman werken aan de Lievevrouwekapel (bij de toren) in 1854 en aan de sacristie (tevoren kosterij) in 1854, en leverde in 1866 met P.J.H. Cuypers het ontwerp voor een koorafsluiting ter vervanging van het oxaal dat hij als afbraakmateriaal gekocht had en doorverkocht aan een Engelse kunsthandelaar. Verder verrichtte hij diensten zoals het berekenen van de kosten van een gasverlichting voor de kerk (1862). Als gemeenteraadslid zat hij in de raadscommissie die toezicht hield op de restauratie van de westtoren van de Sint Jan (1870-1874).[157]

Joannes Matheus Nabbe

Op 28 januari 1859 benoemde de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch, met ingang van 1 februari, J.M. Nabbe tot stadsarchitect en tevens tot leraar bouwkunde van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. Na een aantal kleine herstellingen aan de torenspits van de Sint Jan verricht te hebben, restaureerde hij de gehele toren van 1869 tot 1874. In 1864 bouwde hij het koetshuis van het bisschoppelijk paleis aan de Parade. In 1878 werd hij lid van het kerkbestuur van de Sint Jan. Tot 1 october 1889 bleef hij in dienst van de stad.[158]

Hendrik van Heeswijk

Opvolger van Lambert Hezenmans als restauratiearchitect van de kerk werd H. van Heeswijk. geboren te 's-Gravenhage in 1872, aldaar overleden in 1947. Hij was

opgeleid op de Haagse ambachtsschool en op de tekenschool te Lodz, werkte daarna bij architect W.B. van Liefland te 's-Gravenhage en werd in 1894 opzichter bij het Bureau van de Rijksbouwkundige voor de Gebouwen van Onderwijs. In die hoedanigheid had hij een aandeel in de ontwerpen voor de universiteitsgebouwen van Groningen, de Technische Hogeschool te Delft, het Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort te 's-Gravenhage. Sinds zijn restauratie van het huis Het Lammetje te Veere (de gevel werd steen voor steen afgebroken en herbouwd!) in 1907 werden zijn bekwaamheden in het herstel van historische monumenten hooggeschat, vooral zijn zorg voor het ambachtelijke in keuze en gebruik van de bouwmaterialen, zijn respect ook voor de historisch gegroeide toestand van monumenten. In 1918 werd hij lid van de toen opgerichte rijkscommissie voor de monumentenzorg. Talrijke restauraties heeft hij in het hele land geleid, waaronder die van de Grote Kerk van Veere, het slot Loevestein, het Gravensteen te Zierikzee, kasteel Berg te 's-Heerenberg, de Hervormde Kerk van Aduard (1917-1928), de toren van Rittem (1922), de kapel van Gageldonk bij Prinsenbeek (1925), de kapel van Aaien (Limburg, 1927), de Waltoren te Delft (1930), de stadhuisgevel te Leiden (1929-1939), het raadhuis van Veere (1935), de Campveerse toren te Veere (1931), het stadhuis van Bergen op Zoom (1938), het stadhuis van Middelburg (samen met de stadsarchitect), de kloostergang van Sint Marie in Utrecht (1941), kasteel Doornenburg (1942), in 's-Hertogenbosch de Sint Antoniuskapel (1913), het Refugiehuis van Sint Geertrui, het huis De Dry Hamerkens (Hinthamerstraat 55-57, 1928) maar vooral van 1909 tot 1947 de Sint Janskerk. Hii was erelid van het Brabantse Provinciaal Genootschap. Hij leidde het werk aan de Sint Jan vanuit Den Haag, waar hij zijn leven lang bleef wonen.[159]

Opzichters

Het dagelijkse werk werd geleid door de volgende eerste-opzichters.

1860-1864 A. Meuleman, afkomstig uit het atelier van S.L. Veneman.

1864-1868 J. Verhoeven. Op 22 juni 1868 overkwam hem een ernstig ongeluk bij het opstellen van een der serafijnbeelden aan de troon van het Lieve Vrouwebeeld; acht dagen later is hij aan zijn kwetsuren overleden.

1868-1870 Jacobus Frederiks, beeldhouwer. In 1870 vertrekt hij naar een ander werk.

1870-1899 J. Huijboom, tweede opzichter, volgde in 1870 Frederiks als eerste of hoofdopzichter op. Hij overleed op 19 maart 1899.

1899-1921 Ludovicus (Louis) Petrus Maria van Valkenburg, in 1858 te 's-Hertogenbosch geboren

en in 1921 aldaar overleden. Al op zestienjarige leeftijd in dienst van de restauratiewerken, verrichtte hij veel tekenwerk, opmetingen en nieuwe ontwerpen. Hij bracht alle grafzerken in tekening, waarnaar A.C. Verhees de clichés vervaardigde voor het boek dat het Provinciaal Genootschap in 1912 uitgaf met tekst van C.F.-X. Smits. Het Prentenkabinet van dit Genootschap bewaart bovendien nog een honderdtal andere tekeningen van hem.[160]

1921-1940 Henri Goossens, geboren in 1866, overleden in 1940. Sinds mei 1896 was hij als timmerman in dienst van de restauratiewerken en in 1899 werd hij tweede opzichter naast L. van Valkenburg, die hij in 1921 als eerste opzichter opvolgde.

1940-1946 Franciscus (Frans) M.F. van Dongen, geboren in 1911, in dienst getreden in 1930.

Beeldhouwers

Voor het herstellen, vernieuwen en aanvullen van beeldhouwwerk heeft men steeds bij voorkeur krachten uit de stad zelf aangetrokken. De Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten heeft die voortdurend geleverd.[161] Hoewel nooit voor de Sint Jan werkzaam geweest in die zin dat zij van het kerkbestuur of van de restauratiecommissie opdrachten gekregen zouden hebben, worden in het onderstaande overzicht toch ook de gebroeders Donkers opgenomen omdat zij de eersten waren die de staat van verval van de Sint Jan en de mogelijkheid van haar herstel in beeld brachten.

Johannes Antonius van der Ven

Jan Toon van der Ven, geboren in 1799 te 's-Hertogenbosch, overleden te Mortel onder Gemert in 1866, begraven te Vught, was een der eerste leerlingen, in 1813, van de Bossche Académie Impériale, de latere Koninklijke School, waar hij in 1816 de prijs voor het tekenen naar afgietsels van antieke beelden behaalde. In 1817 zette hij zijn studie voort aan de Academie van Antwerpen, onder leiding van J.F. van Geel, in 1820 bij Gillis Godecharle aan de Academie van Brussel, waar hij in 1822 een eerste medaille behaalde voor het boetseren naar het leven, in 1822-1827 bij François Joseph Bosio in Parijs, waar hij zijn Philoctetes maakte, die in Antwerpen in 1825 met een eerste prijs beloond werd. Voor zijn Narcissus behaalde hij op een tentoonstelling te Brussel in 1827 een eerste prijs. Van 1827 tot 1834 was hij werkzaam te Antwerpen, waar hij de prix de Rome verwierf voor zijn bas-relief ‘Le refus du trépied d'Hélène par Bias’. Van 1834 tot 1848 werkte hij in Rome, waar hij de Eva maakte die in 1851 een eerste medaille won op een tentoonstelling in Brussel. Door koning Willem II werd hij toen tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw benoemd. In 1849 vestigde hij zich in 's-Hertogenbosch, waar hij in 1858 directeur werd van de Koninklijke School. Hij had toen juist zijn reeks van veertien beelden voor het hoogkoor van de Sint Jan voltooid, waaraan hij in 1854 was begonnen. Hij overleed in De Mortel, op 12 juli 1866, waar hij bezig was een beeldengroep te plaatsen in de kerk van Sint Antonius Abt.[162]

Franciscus Johannes Regnerus Donkers

Frans Donkers werd in 1821 geboren te Helmond en overleed in 1877 te Venlo. Als leerling in het boetseren werd hij aan de Koninklijke School in 's-Hertogenbosch (waarheen zijn vader, Regnerus Henricus Donkers, in 1788 aldaar geboren en in 1830 overleden, zijn artsenpraktijk vanuit Helmond verplaatst had) in 1842 bekroond. Tevoren, in 1840 al, had hij van de Bossche Sint Janskerk een mahoniehouten maquette gemaakt, die ten huize van de weduwe Donkers, Frans' moeder, door koning Willem II bij een bezoek aan Den Bosch incognito bezichtigd en als geschenk aanvaard werd. Na 's konings dood werd de maquette aangekocht door baron Van den Bogaerde van Terbrugge en in kasteel Heeswijk geplaatst. Bij de liquidatie van een deel van diens collectie verhuisde de maquette terug naar Den Bosch en kwam in het bezit van het Provinciaal Genootschap; zij staat thans in het Noordbrabants Museum opgesteld. Dat koninklijk bezoek was de aanleiding tot het verlenen van een koninklijk stipendium, waarmee Frans leerling werd van de Antwerpse Academie tot in 1846. Daar maakte hij een copie naar een copie van de Maria Magdalena van Canova uit 1797 (thans in het Palazzo Bianco te Genua), die hij in 1845 aan zijn Bossche school schonk. In 1849 werd hij benoemd tot leraar compositie, expressie, boetseren en ontleedkunde aan deze school, maar in die hoedanigheid was hij slechts drie avonden werkzaam, waarna hij wegens een conflict met de directeur over zijn onderwijsmethode ontslag nam.

Frans Donkers maakte met zijn broer Henri in 1853-1855 een restauratieplan voor de Sint Janskerk als antwoord op de prijsvraag daartoe uitgeschreven door het Provinciaal Genootschap. Hun plan droeg als spreuk ‘Is zij, de Kerk, niet eenig?’. Zij leverden acht zeer grote papierbladen, waarop een restauratie-ontwerp in opstanden, doorsneden en een plattegrond, op 1/5 der ware grootte, en waarop ook details in bestaande, verweerde toestand en in gerestaureerde staat, deze op 1/10 der ware grootte. Daarbij gevoegd was een Memorie van Toelichting. In 1858 is het ontwerp met een zilveren medaille bekroond, meer niet. Daarna zijn de gebroeders nog in een Weerlegging, getekend 3 januari 1859, ingegaan op de jury-bezwaren. Zij hadden zich bij de prijsvraag

verplicht om ook voor het kerkbestuur van de Sint Jan copieën van hun tekeningen en bijbehorende geschriften te maken. Na één tekening geleverd te hebben, zijn zij door de bisschop van die verplichting ontheven, de tekening is aan de reeks van het Provinciaal Genootschap toegevoegd.[163] Sindsdien keerde Frans Den Bosch en de kunst de rug toe en werd opzichter eerste klasse van de staatsspoorwegen te Venlo.

Frans Donkers heeft slechts een klein beeldhouwkunstig oeuvre nagelaten, een allegorische groep 'Nederland sterk door Oranje', 1851, geschonken aan koning Willem III; beelden van Johannes de Doper en Augustinus te weerszijden van de communiebank in de Heikekerk te Tilburg, 1851; het standbeeldje van graaf Karel van Brimeu op het kerkhof in Megen, 1853; het beeld van de 17e-eeuwse schilder Theodoor van Tulden in het Bossche stadhuis, 1854; een borstbeeld van Willem Jan Bilderdijk, 1855; het gedenkteken voor vice-admiraal J.C. Rijk op het kerkhof Eik en Duinen te 's-Gravenhage, 1856. In 1857 nam hij tevergeefs deel aan de prijsvraag voor een nieuw stadhuis in Gorinchem. In 1862 werd hij architect van de gemeente Helmond, in 1865 buitengewoon opzichter van de spoorlijn Venlo-Helmond, toen wonende te Blerick.[164]

Henricus Regnerus Donkers

Henri Donkers, geboren te 's-Hertogenbosch in 1827, overleden in 1891 te Roermond, is nogal in de schaduw gebleven van zijn broer en leermeester Frans, met wie hij als beeldhouwer samenwerkte en met wie hij het restauratie-ontwerp leverde als antwoord op de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap. Evenals Frans beëindigde hij daarna zijn kunstenaarsloopbaan. In 1862 werd hij directeur van de gasfabriek in Helmond, in 1868 tevens gemeentearchitect aldaar. Hij gaf er lessen aan de gemeentelijke tekenschool. In 1876 werd hij directeur van de gasfabriek van Roermond en tot zijn dood oefende hij deze functie uit.[165]

Stephanus Ludovicus Veneman

Louis Veneman werd in 1812 te Rijssel geboren als zoon van een schoenmaker die zich in 1818 met zijn gezin in 's-Hertogenbosch vestigde. Hij kreeg een opleiding in tekenen en bouwkunde aan de Koninklijke School en vestigde zich daarna als timmerman en meubelmaker in Den Bosch. In 1841 vervaardigde hij een 9 m hoge biechtstoel voor de Sint Janskerk, een houten gevaarte met rijk snijwerk, dat reeds lang verdwenen is.

Vervolgens leverde hij voor deze kerk in 1855, hetzelfde jaar waarin op de Parijse wereldtentoonstelling een houten preekstoel van hem bekroond werd, twee biechtstoelen en de rijke overhuiving van de bisschopstroon. Zijn atelier bloeide toen welig en hij had zevenenveertig mensen in dienst. Omdat hij al verscheidene bouwkundige werkzaamheden voor de Sint Jan verricht had, evenals J.J.H. Bolsius, ging het in 1859, toen de gebroeders Donkers niet in aanmerking kwamen, bij de keuze van een restauratiearchitect door het kerkbestuur, om Veneman en Bolsius,

waarbij Veneman het won wegens zijn al groeiende faam en de voorspraak van Zwirner en Alberdingk Thijm. Onder zijn leiding en naar zijn ontwerpen maakten de vele beeldhouwers uit zijn atelier en leerlingen van de Koninklijke School in 1859-1863 beelden en reliëfs voor de noordelijke transeptgevel. Tot zijn overige werk behoort een groot altaarretabel, dat hij in een loods op de Markt van Den Bosch tentoonstelde en dat in 1856 door de Sint Walburgskerk te Arnhem aangekocht werd, waar het tot omstreeks 1925 stond. Voorts was hij de ontwerper van het hoogaltaar (1850) en de preekstoel (1851) in de kerk De Papegaai te Amsterdam (Sint Josephkerk aan de Kalverstraat), van het altaarretabel in de kapel van het Groot Seminarie Warmond (1851), altaren in de kerk van Sint Franciscus Xaverius op 't Zand te Amersfoort (1852), de communiebank in de Sint Urbanuskerk te Nes aan de Amstel (1860), drie altaren in de kerk van Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming aan de Biltstraat te Utrecht (1860, reeds vóór 1893 verdwenen).

In 1863 werd hij door een verlamming getroffen en moest de leiding van de restauratiewerken van de Sint Jan toevertrouwen aan zijn zoon Louis H. Veneman (1843-1897), die ook het atelier voortzette, in de Verwerstraat. In 1867 werd S.L. Veneman tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw benoemd; hij overleed te 's-Hertogenbosch in 1888.[166]

Franciscus Andries Johannes Kuijpers

Frans Kuijpers, geboren te 's-Hertogenbosch in 1828 en aldaar in 1910 overleden zonder er ooit vandaan geweest te zijn, was niet in vaste dienst van de restauratie, maar van Veneman, met wie hij en B. en W. van Nunen in 1854 de nieuwe bisschopstroon van de Sint Jan maakten. Hij leverde in 1863 het Mariabeeld voor de middenstijl van het noordelijk transeptportaal en werd later, in 1870 en 1871, tijdelijk aangetrokken om gipsmodellen voor beeldhouwwerk te leveren, hoogstwaarschijnlijk voor de luchtboogbeeldjes aan de noordkant van het schip; deze modellen zijn nog in de bouwloodsen aanwezig. Hij maakte borstbeelden van Joannes Zwijsen, bisschop van 's-Hertogenbosch, en van G.P. Wilmer, bisschop van Haarlem (tevoren plebaan van de Bossche Sint Jan), beide werken in het Bisschoppelijk Museum te Uden.[167]

Johannes Goossens

Jan Goossens, geboren te Sint-Michielsgestel in

1818, overleden te 's-Hertogenbosch in 1905, was leerling van de Koninklijke School en in 1845 met een prijs voor boetseren bekroond. Hij werkte vanaf 1850 onder leiding van S.L. Veneman voor de Sint Jan en had tevens vanaf 1846 met zijn broer Gerard een eigen atelier op het Hinthamereinde (Firma Gebrs. Goossens). Vanaf 1872 werkte hij met zijn zoon Antoon onder de naam Firma J. Goossens & Zoon.[168]

Antonius Adrianus Goossens

Antoon Goossens, geboren te 's-Hertogenbosch in 1852 en aldaar overleden in 1896, was zoon van Jan Goossens en evenals zijn vader leerling van de Koninklijke School. Hij werkte sinds 1870, vanuit het atelier van zijn vader, voor de Sint Jan, blijkbaar met losse opdrachten, want in de weeklijsten van de restauratie komt hij niet voor.

Zowel vader Jan als zoon Antoon waren verwoede tekenaars, van wie het Provinciaal Genootschap een verzameling schetsboeken en losse bladen bewaart met talrijke ontwerptekeningen voor heiligenbeelden, kraagstenen, luchtboogbeeldjes voor de Sint Jan, tekeningen van bestaande oude sculptuur aan en in de kerk, maar ook studies van kunstwerken elders, zoals bijvoorbeeld beeldhouwwerk van de kathedraal van Straatsburg, de koorbanken van de Minderbroederskerk in Kleef, copieën naar tekeningen van Dürer en Wolgemuth. Antoon Goossens was ook een bekwaam bouwkundig tekenaar, die plattegronden en doorsneden en opstanden van allerlei bouwpartijen van de Sint Jan heeft gemaakt in pen en potlood ten dienste van de restauratie-architect Hezenmans en geheel in diens stijl. Verder maakten vader en zoon Goossens veel ontwerpen voor orgelkasten, triomfbalken, altaren, biechtstoelen, grafmonumenten, communiebanken, bidstoelen, kroonluchters, processievanen, voor allerlei kerken tot ver buiten het bisdom 's-Hertogenbosch, tot in Friesland toe.[169] Na Antoons dood zette Michiel van Bokhoven het atelier voort.

Hendrik van der Geld

Hendrik van der Geld, geboren te Elshout in 1838 en overleden te 's-Hertogenbosch in 1914, werd gevormd aan de Koninklijke School en daarna in Antwerpen bij Frans de Vriendt en aan de Koninklijke Academie waar hij in 1865 een eerste prijs behaalde. Vanuit Antwerpen leverde hij in 1855 onder het motto 'Hoop' een inzending op de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap voor de restauratie van de Sint Jan, een ontwerp dat wegens onvolledigheid afgekeurd werd en waarvan niets bewaard is gebleven. In 1872 vestigde hij in Den Bosch een eigen atelier, waar hij als een van zijn eerste opdrachten de kruiswegstaties voor de kerk van Elshout vervaardigde. In 1872 vervaardigde hij het houtsnijwerk voor het altaar in de Sacramentskapel van de Sint Jan naar ontwerp van Lambert Hezenmans. Van 1877 tot 1881 restaureerde hij de koorbanken van deze kerk en voor haar Sacramentskapel voltooide hij in 1883 zestien beelden die in de inwendige contreforten geplaatst werden. Hij leverde ook tientallen beelden voor pijlers in de kooromgang en het schip, en vijf altaarretabels voor de straalkapellen. In 1887 bouwde hij een nieuw atelier met woning aan de

Oude Dieze, met ruime lokalen om een binnenplaats, en met in de voorgevel gehouwen reliëfs in de boogvelden van de vensters die het oude steen- en beeldhouwersambacht in beeld brengen. Hendrik van der Geld werkte ook over de landsgrenzen, vervaardigde de koorbanken en communiebank van de Stiftskerk in Kleef, twee retabels (1887 en 1891) voor de kerk Sankt Mariae Himmelfahrt te Keeken bij Kleef, en restaureerde het Heilig Kruisaltaar van de Stiftskerk te Kranenburg. Zonder opdracht sneed hij een groot eiken altaarretabel, waarvan hij, toen het na tien jaar voltooid was, hoopte, dat het kerkbestuur van Sint Jan het als hoogaltaar zou aankopen ter gelegenheid van het eeuwfeest in 1910 (herdenking van de teruggave der kerk aan de katholieken), een plan dat toegejuicht werd door monseigneur Van Heukelum van het Sint Bernulphusgilde, door Jos. Cuypers, Jan Stuyt, Jan Toorop en H. van Heeswijk, de restauratie-architect van de Sint Jan), maar tenslotte is het kunstwerk in de Sint Martinuskerk te Cuyk geplaatst.

Van der Geld maakte ook het grote retabel voor de Sint Josephkerk op de Heuvel in Tilburg, het retabel in de Sint Nicolaaskerk te Helvoirt en de nieuwe beelden (1913) voor de pas gerestaureerde gevel van de Sint Antoniuskapel aan het Hinthamereinde.

Zijn zoon Adrianus Maria van der Geld (1878-1938) werkte in zijn atelier en zette het voort.[170]

Hendrikus P. van Nunen

De levenstijd en de spelling van de naam van de beeldhouwers Van Nunen of van Nuenen lijken al even onzeker als die van een middeleeuws kunstenaar, in dit geval omdat de boekhouding van de restauratie niet precies de verschillende leden van deze beeldhouwersfamilie onderscheidt. Er was in 's-Hertogenbosch als beeldhouwer en ornamentist werkzaam een Josephus B. Van Nunen, geboren te 's-Hertogenbosch in 1833 en aldaar overleden in 1877, opgeleid aan de Koninklijke School, maar het is niet zeker of hij werk voor de Sint Jan verricht heeft en ook is zijn familierelatie tot de volgenden niet duidelijk.[171] Hendrikus P. van Nunen of van Nuenen werd te 's-Hertogenbosch geboren in 1844 en overleed er in 1914. Evenals Frans Kuijpers was hij in vaste dienst van S.L. Veneman en niet van de restauratiecommissie. Zijn baldakijn voor Kuijpers'

Mariabeeld, te plaatsen tegen de middenstijl van het noordelijk transeptportaal, werd in 1862 op de wereldtentoonstelling te Londen onderscheiden, het ontwerp was van Veneman. In 1883 restaureerde hij de inwendige steunberen van de Sacramentskapel van de Sint Jan, in 1884 de kraagstenen van de Doopkapel, in 1893 het gedraaide baldakijn van de noordoostelijke vieringpijler.

Later, van 1928 tot zijn ziekte en dood in 1932, is Wilhelmus J.A. van Nunen (1869-1932), zoon van Hendrikus, als ornamenthouwer bij de Sint Jan in dienst.

Hendrikus van Nuland

Hendrik van Nuland, geboren te Nistelrode in 1847 en overleden te 's-Hertogenbosch in 1907, werkte aan de Sint Jan van 1876 tot april 1881 als ornamenthouwer, van toen tot zijn overlijden in mei 1907 als beeldhouwer.

Antonius Nazarius Sopers

Antoine Nazaire Sopers, geboren te 's-Hertogenbosch in 1823 en overleden te Luik in 1882, ontving zijn opleiding aan de Academies van Luik (tot 1844), Antwerpen (tot 1852), Berlijn en München (tot 1854), waarna hij zich in Luik vestigde. Vandaar wendde hij zich in 1867 niet minder dan drie maal in het Frans tot de bisschop van 's-Hertogenbosch met het verzoek om een opdracht tot het maken van beelden voor het nieuwe hoogaltaar in diens kathedraal, waarbij hij zelfs een aanbeveling van de bisschop van Luik wist over te leggen.[172] In plaats daarvan mocht hij toen wèl in 1868-1869 de beeldenreeks in het koor, van Jan Toon van der Ven, completeren met de beelden van Maria en Johannes Evangelist te weerszijden van dat hoogaltaar. Zijn reputatie berustte op het door hemzelf tot vervelens toe overal gedurende twintig jaar tentoongestelde, in 1859 vervaardigde Napolitaans jongetje bij het balspel (Brussel, Koninklijke Musea). In 1867 werd hij, met ingang van 1 januari 1868, benoemd tot directeur van de Koninklijke School in Den Bosch, maar in een brief van 12 october 1875 neemt hij op staande voet uit die functie ontslag wegens onenigheid met twee leraren en de geringheid van zijn salaris, waarna hij voorgoed naar Luik terugkeerde.[173]

Joseph Graven

Jos Graven, geboren te 's-Hertogenbosch in 1836 en overleden te Rotterdam in 1877, had in 1869 een atelier in de Verwerstraat. In dat jaar maakte hij de marmeren serafijnen en het kruisbeeld voor het nieuwe hoogaltaar van de Sint Jan, alsmede de reliëfs van de bijbehorende zijaltaren en het Sint Willibrordsbeeld aan de zuidoostelijke kruisingpijler. Tot twee maal toe wist hij initiatiefnemers tot het oprichten van een monument te Rotterdam te verrassen door nog tijdens hun beraad over een opdracht modellen aan te bieden, en met goed gevolg: in 1870 werd aan de

Voorhaven te Delfshaven zijn standbeeld van Piet Hein in Udelfanger zandsteen opgericht en in 1874 werd op de Nieuwe Markt in Rotterdam zijn monumentale fontein (met beelden van de Nederlandse Maagd, een Batavier, een Rotterdams poorter, een Watergeus en een Rotterdamse arbeider) onthuld ter gedachtenis van de inneming van Den Briel in 1672.[174] Van zijn jongere studiegenoot aan de Koninklijke School, Lambert Hezenmans, maakte hij in 1858 een portret in gipsreliëf en in 1865 nog eens een in terracotta, evenals toen van Jan Hezenmans, bewaard in het Noordbrabants Museum waar ook zijn Vrouwefiguur uit 1872 staat.[175]

Jacobus Antonius Goossens

Jacques Goossens werd in 1869 te 's-Hertogenbosch geboren en overleed aldaar in 1931. Hoe zijn familierelatie was tot de al genoemde veel oudere Goossens-generatie van beeldhouwers, is niet duidelijk; zijn vader, Jacobus Petrus Goossens (1843-1903) was géén beeldhouwer.[176]

Jacques Goossens was leerling en later leraar in het boetseren aan de Koninklijke School in 's-Hertogenbosch. Zijn drie jaar oudere broer Henri, reeds genoemd, was van 1896 tot 1938 opzichter van de restauratiewerken van Sint Jan. Jacques had met zijn jongere broer Sjef een atelier in de Engelse Pispot (steeg aan de Kerkstraat) en met hem vervaardigde hij het beeldhouwwerk van de Drakenstein-fontein (1903, ontwerp van architect Julien Dony) op het Stationsplein te 's-Hertogenbosch. Jacques Goossens was niet in vaste dienst van de restauratie, maar leverde van 1912 tot 1931 gipsmodellen en ook wel beeldhouwwerk voor de wimbergreliëfs van het hoogkoor en de straalkapellen van de Sint Jan. Hij leverde ook het Mariabeeld boven de Ruysche Poort en marmeren beelden voor de Sint Theresiakerk te 's-Gravenhage.[177]

Joseph Cornelis Goossens

Sjef Goossens werd geboren in 1878 te Bussum en overleed in 1966 te 's-Hertogenbosch. Hij was de jongere broer van Henri en Jacques, werd eveneens aan de Koninklijke School opgeleid, werkte eerst in het atelier van zijn broer Jacques, dan bij Hendrik van der Geld, en kwam in juli 1927 als beeldhouwer in dienst van de restauratie, waar hij tot zijn ziekte in 1945 werkte, eerst aan de wimbergreliëfs, later aan de sculptuur van de gerfkamer en standbeelden op de luchtboogstoelen van het hoogkoor en beelden in de steunbeernissen van de straalkapellen.[178]

Petrus Christianus van Dongen

Piet van Dongen werd in 1895 geboren te Bergen op Zoom en is thans aldaar in ruste woonachtig. Van 1925 tot 1931 was hij leerling van de Koninklijke Academie te Antwerpen, waar hij herhaaldelijk onderscheiden werd voor zijn steenkappen en boetseren. Hij was bij verschillende grote restauratiewerken actief: de Hervormde kerk te IJsselstein (tot 1925), het stadhuis van Leiden (tot 1931), het Markiezenhof en raadhuis te Bergen op Zoom (tot 1935), opnieuw het raadhuis van Leiden (tot 1939), de Nieuwe Kerk te Delft. In 1939 trad hij in dienst van de Sint Jan van Den Bosch en daar maakte hij onder meer een aantal van de standbeelden op de luchtboogstoelen van het koor en in de steunbeernissen van de straalkapellen.

In januari 1946 vertrok hij naar Venray, waar hij de in de oorlog beschadigde beelden van de Sint Petruskerk restaureerde.[179]

Jacobus Aloysius Antonius de Bresser

Jacques de Bresser, geboren te 's-Hertogenbosch in 1908, leerling van de Koninklijke School, kwam in februari 1934 als ornamenthouwer in dienst, in 1941 werd hij beeldhouwer en als zodanig is hij tot heden werkzaam.[180] Vandaar, dat zijn naam in het hoofdstuk over de tweede restauratie van de Sint Jan zal terugkeren.

Enkele beeld- en ornamenthouwers in dienst van de restauratiecommissie

Blijkens de vanaf 1870 door de opzichters van de restauratiewerken van Sint Jan bijgehouden weeklijsten waren in dienst van de kerk onder anderen:

H. Pastoors van 1870 tot 1875,

L. Suiskens van 1870 tot 1892 (het jaar van zijn overlijden),

A. Versterre van 1907 tot 1913, die de eerste standbeelden op de luchtbogen aan de noordkant van het koor maakte, later door andere vervangen,

G. van Dongen van 1876 tot 1880 en van 1889 tot ± 1900, eerst als ornamenthouwer, vanaf 1894 als beeldhouwer,

Wilhelmus J. Beekwilder (geboren te 's-Hertogenbosch in 1857) van 1896 tot 1932,

Petrus J. Neefs (geboren te 's-Hertogenbosch in 1869), als ornamenthouwer van 1895 tot 1932, het jaar waarin hij invalide werd,

Henricus C.F. van Ham (geboren te 's-Hertogenbosch in 1875), ornamenthouwer van 1908 tot 1934, het jaar van zijn overlijden.

De commissie voor de restauratie

Zoals hiervoor al uiteengezet is, was de commissie voor de restauratie van het uitwendig gedeelte der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch een instrument in de handen van de bisschop. Al in maart 1858 waren hij en het kerkbestuur van de Sint Jan van de wenselijkheid van een dergelijke instelling overtuigd en met zijn instemming werden als candidaten genoemd Henri van Lanschot, Jan Baptist van Son (oud-minister van het departement van rooms-katholieke eredienst, zeer actief in het Bossche katholieke en caritatieve leven) en Eduard van Meeuwen (oud-gouverneur van Limburg, lid van de Eerste Kamer). Een benoeming bleef echter nog uit, en toen op 11 mei 1858 de steigers voor de zuidelijke transeptgevel geplaatst werden, protesteerden hiertegen de leden van het kerkbestuur De Nijs en J.M.B.J. van der Does de Willebois, omdat eerst een commissie ‘op groote schaal’ gevormd diende te worden in plaats van te prejudiciëren op wat juist die restauratiecommissie zou moeten beslissen, maar zij kregen ten antwoord, dat het bij die aangevangen werken slechts om een proef ging. Eveneens al vóór er een officiële commissie was, werd de hulp van P.F. van Cooth, griffier der Staten van Noord-Brabant, ingeroepen om een request aan de minister van eredienst op te stellen voor subsidie in de herstelkosten (het verzoek is gedateerd 14 october 1858). Van Son had inmiddels bedankt voor de eer lid te worden van de in te stellen commissie en in zijn plaats werd toen jhr. mr. Cornelis van Rijckevorsel aangezocht. Op 26 october 1858 verstrekte bisschop Zwijsen zijn richtlijnen voor de samenstelling, de werkwijze en de bevoegdheid van de commissie. Deze zou gaan bestaan uit zes leden, door hem benoemd, drie uit en drie buiten het kerkbestuur. De voorzitter en de secretaris moesten leden van het kerkbestuur zijn. De commissie had geen eigen penningmeester. De bisschoppelijke goedkeuring was vereist voor de plannen die de commissie als gemachtigde van het kerkbestuur zou ontwikkelen, voor opdrachten en beheer van uitgaven en inkomsten bleef het kerkbestuur aansprakelijk, dat aan de bisschop ook voor de restauratie jaarlijks rekening en verantwoording schuldig was. De commissie was al lang en breed benoemd toen de bisschop op 21 maart 1859 de instemming van het departement van eredienst met dit initiatief vroeg, waarop de minister drie dagen later antwoordde, geen bezwaar te hebben tegen de benoeming van de restauratiecommissie: zij behoefde geen erkenning van staatswege als zij haar beheer uitoefende op de voet van het Algemeen Reglement voor de parochiale kerkbesturen in het bisdom 's-Hertogenbosch.[181]

Als leden van de commissie in haar eerste samenstelling werden op 26 october 1858 door de bisschop benoemd:

Jhr. J.F. Ridder de van der Schueren, president, die tot 1880 in functie bleef en tevens lid was van het kerkbestuur;

H.A. Bijvoet (overleden in 1866), notaris, lid van het kerkbestuur;

Mr. P.F. van Cooth, griffier van Provinciale Staten van Noord-Brabant, lid van het kerkbestuur tot 1879;

Jhr. mr. E.J.P. van Meeuwen (overleden in 1873), lid van de Eerste Kamer;

H.J. van Lanschot (overleden in 1887), koopman en bankier;

Jhr. mr. C.R.E. van Rijckevorsel, secretaris (overleden in 1876).

Op zondag 31 october 1858 kwamen zij voor het eerst bijeen op de plebanie, met plebaan-deken Wilmer, de voorzitter van het kerkbestuur, als gastheer, en op 21 november 1858 hielden zij de vergadering waarin zij zich officieel tot commissie constitueerden.

Op 1 december 1858 reeds droeg de restauratiecommissie, behoudens instemming van monseigneur, aan S.L. Veneman, in de vergadering aanwezig, de eerste restauratietekeningen op (die in feite al gereed waren), en sprak zij de behoefte uit aan deskundige controle daarop en op de uitvoering. Een inspectie geschiedde, wegens het rijkssubsidie, verplicht door de waterstaatsingenieur Rijsterborgh (al aanwezig in een vergadering drie dagen later, op 4 december 1858) en op verzoek van de commissie door de architecten Durlet (Antwerpen) en Rose (Rotterdam). Vanaf 1874 was inspectie verzekerd van de zijde van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten. Zo is het tijdens de gehele restauratie gebleven, maar de commissie ging wel, de verantwoordelijkheid van het kerkbestuur onverlet latende, haar secretaris tevens als penningmeester gebruiken, hield de rekening bij, vroeg de overheidssubsidies aan op grond van haar kostenbegrotingen en met overlegging van de staat van per dienstjaar verwerkte bedragen; de commissie dus was het contactorgaan tussen kerkelijke en burgerlijke overheid. In de loop der jaren telde zij de volgende personen tot haar leden, wier namen in alfabetische volgorde genoemd worden:

J.H.M. van Dijk, vanaf 1935 lid, van 1939 tot 1972 secretaris-penningmeester;

Jhr. Mr. J.M.B.J. van der Does de Willebois, lid vanaf 1866, overleden in 1891;

Jhr. P.J.J.S.M. van der Does de Willebois, voorzitter van 1894 tot 1933 (burgemeester van 's-Hertogenbosch in 1884-1917);

Ir. J.J.M. Dony, lid van 1958 tot 1972;

L. de Gruyter, lid vanaf 1941, overleden in 1970;

Mr. G. Kolfschoten, lid vanaf december 1934, van 1949 tot 1956 voorzitter;

Mr. R.J.J. Lambooy, voorzitter van 1967 tot 1972 (burgemeester van 's-Hertogenbosch in 1961-1969);

F.A.J. van Lanschot, lid vanaf 1888, overleden in 1903;

Mr. F.J. van Lanschot, voorzitter van 1934 tot 1949 (burgemeester van 's-Hertogenbosch in 1917-1941);

J. de Leeuw, als lid in 1958 vermeld;

Mr. H.W.J. Loeff, voorzitter van 1956 tot 1967;

Jhr. Mr. E.A.E. van Meeuwen, lid van 1934 tot 1945;

Jhr. Mr. P.M.F. van Meeuwen, voorzitter van 1880 tot 1894, overleden in 1913;

Jhr. Mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel, voorzitter van 1933 tot 1934, overleden in 1935;

H.C.M. Rits, in 1958 als lid vermeld;

Jhr. L.F.C.H.M. Ridder de van der Schueren, lid van 1880 tot 1882;
J.Th. Sopers, lid van 1883 tot 1914, jaar van zijn overlijden;
Mr. P. Sopers, lid vanaf ± 1914, overleden in 1927;
Mr. F.C. Ummels, secretaris-penningmeester van 1881 tot 1898, jaar van zijn overlijden;
Mr. W.J.M. Ummels, lid vanaf ± 1909, secretarispenningmeester tot 1936;
L.M.H. Vermeulen, lid van ± 1881 tot 1894, jaar van zijn overlijden.

Afb. 22. Noordzijde. Montage van verschillende opnamen, 1866.

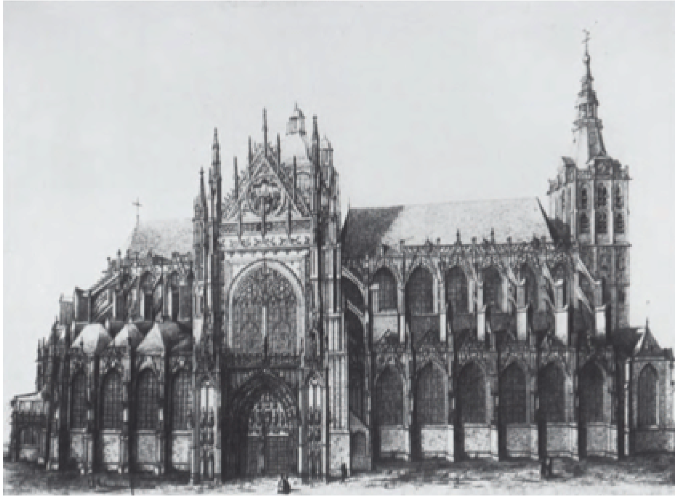

Afb. 23. Noordzijde. Tekening door L.C. Hezenmans, 1866, naar de fotomontage van datzelfde jaar.

Afb. 24. Houten model door Frans Donkers, 1842 (Noordbrabants Museum). Opname 1974.

Afb. 25. Noordzijde, ca. 1912.

Afb. 26. Zuidzijde Gravure door E. Vermorcken naar tekening van V. de Donckers, 1863. Opname 1974 van een exemplaar in particulier bezit.

Afb. 27. Zuidzijde, ca. 1870.

Afb. 28. Zuidzijde vóór 1899.

Afb. 29. Zuidzijde, ca. 1912.

Afb. 30. Zuidzijde schip en transept, ca. 1870.

Afb. 31. Portiek van het zuidtransept. Litho door E. Koster, 1858.

Afb. 32. Portiek van het zuidtransept. Opname 1971.

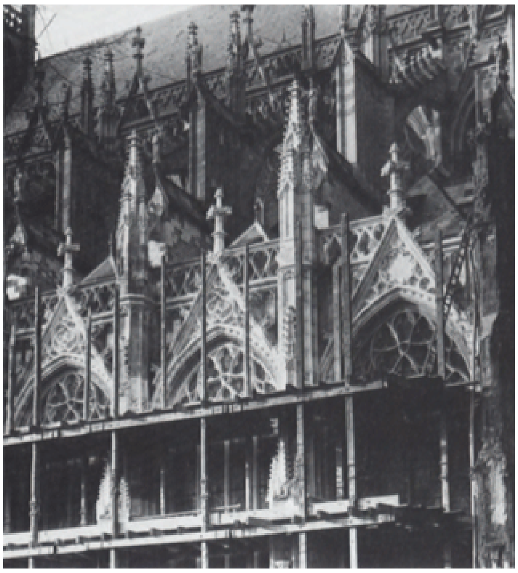

Afb. 33. Zuidelijke schipzijbeuk tijdens de eerste restauratie. Opname 1889.

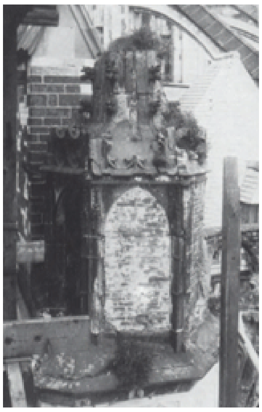

Afb. 34. Traptoren op de zuidoosthoek van de zuidelijke koorzijbeuk. Opname kort vóór of in 1919.

Afb. 35. Noordzijde van het koor der Lieve Vrouwe Broederschap. Opname 1871 of kort daarna.

Afb. 36. Traptoren en zuidelijke koorzijbeuk. Opname 1971.

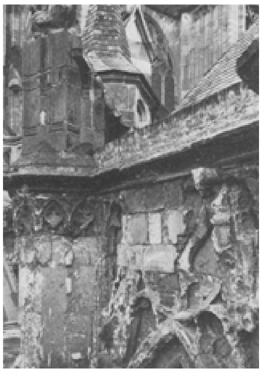

Afb. 37. Broederschapskoor, oostfacet der sluiting. Opname 1935.

Afb. 38. Koor uit het zuidoosten, met sacristie en kapittelzaal. Opname 1889.

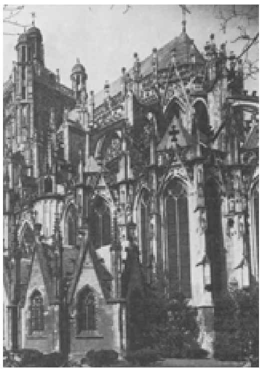

Afb. 39. Koor uit het zuidoosten. Opname 1954.

Afb. 40. Koor uit het oosten. Opname ca. 1870.

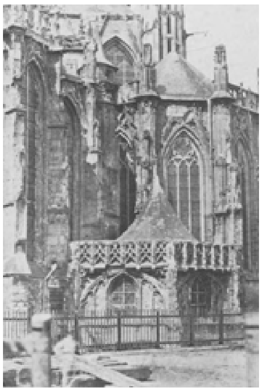

Afb. 41. Broederschapskapel en gerfkamer uit het oosten. Opname ca. 1870.

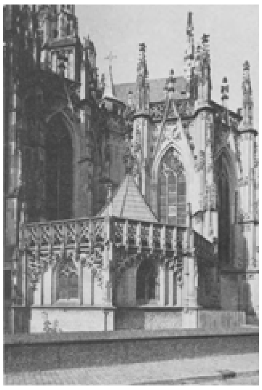

Afb. 42. Broederschapskapel en gerfkamer uit het oosten. Opname 1973.

Afb. 43. Westtoren, doopkapel en zuidwestelijke traptoren, westzijde. Opname ca. 1950.

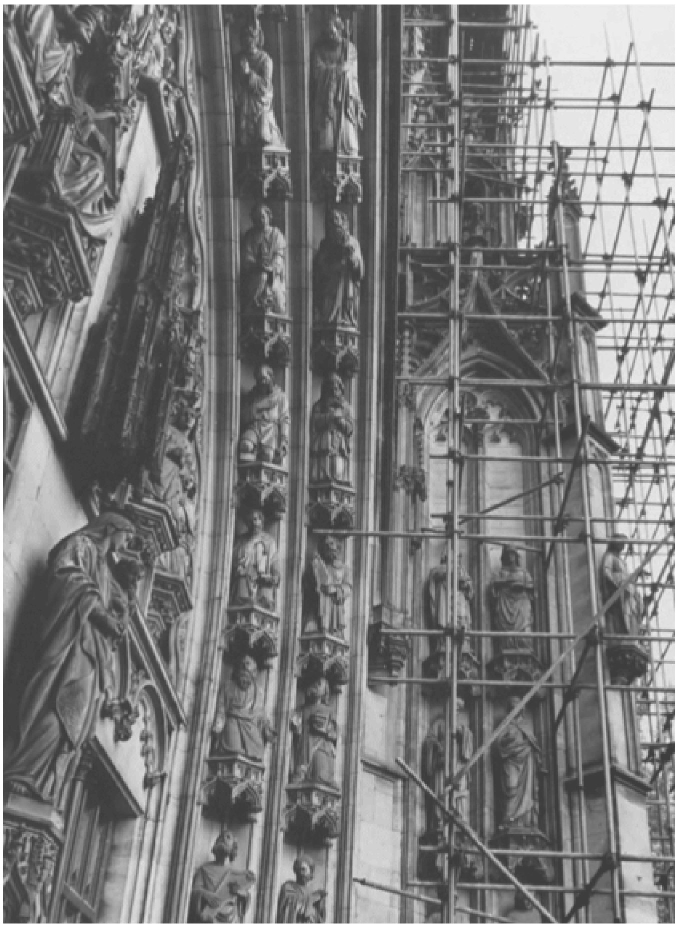
Portaal van het noordtransept. Opname 1971.

Eindnoten:

1 BOR; C.R. HERMANS, *Verzameling van oorkonden betrekkelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629,* 3 dln, 's-Hertogenbosch 1850-1873; OPHOVIUS 1-340.
2 Zie hiervóór hoofdstuk 2 op de jaren 1629-1632 en 1637-1638.
3 Zie hoofdstuk 2 op de jaren 1629-1632; MOSMANS 1931, 466.
4 Zie hoofdstuk 2 op de jaren 1630-1638 en 1655-1657; MOSMANS 1931, 486.
5 MOSMANS 1931, 486.
6 Vgl. MOSMANS 1931, 486 n. 2; restauratie van het zuidportaal in 1977.
7 KA, Rek. 1700-1701, f. 108 v.; 1701-1702, f. 110 v.
8 Rek. 1701-1702, f. 112 v., 117, 121 v. De 'Nieuwe Camer': zie noot 24 hierna.
9 Rek. 1702-1703, f. 130; 1703-1704, f. 107 v.-108; 1704-1705, f. 109 r.
10 Rek. 1713-1714, f. 67 r., 70 r.
11 Rek. 1716-1718, f. 129 r.
12 L.J. VAN DER KLOOSTER, 'Ontwerpen van Daniel Marot voor het huis Rosenburg te Voorschoten', Bull. KNOB 1962, kol. 272. De stucwerker J.B. Luraghi was ook op Het Loo en het huis Schuylenburch in Den Haag werkzaam.
13 Rek. 1726-1727, f. 78. v.
14 Rek. 1728-1729, f. 82 v., 83 v.

15 Rek. 1736-1737, f. 103 v.
16 Rek. 1749-1750, f. 72 v. - 73 r.
17 Rek. 1750-1751, f. 67-68 r., 70 v.
18 Rek. 1758, f. 49 r. Wat hierin het aandeel van de Sint Jan tussen de andere kerken was, is niet opgetekend.
19 Rek. 1760, f. 71 r.
20 Rek. 1762, f. 72 v.; 'restoureren': vroeg optreden van deze term in de zin van bouwkundig herstel. Wat het 'klijne koor' is, is de vraag.
21 Rek. 1767, f. 86 v.-90 v.; GA, Resolutiën van Stadsregering 1767 (inv. nr. A 140), f. 291 r. en 302: 12 augustus 1767 herstel geapprobeerd van de door hagel ingeslagen glazen. Er moeten Brabantse glazemakers met ervaring aangetrokken worden. Op 24 juli worden Jacob van de Bemden en Zn, glazemakers te Turnhout, in de vergadering van de kerkeraad genegen bevonden. Zij doen het werk, met lood, thuis. Goedgekeurd door Kapitein-Ingenieur Berg. Het zal vóór de winter klaar zijn en f 700, - kosten.
22 KA, Conditiën voor het schoonmaken der kerken 1755, 1761-1766, 1 mei 1767 - 30 april 1773, 1773-1779, 1 mei 1779-30 april 1785, 1 juli 1785 - 30 juni 1787, 1 april 1787 - Pinksteren 1792.
23 KA, Conditiën en bestek van het onderhoud der glaazen van alle de kerken en kerken huijsen 1 mei 1744 - 1 mei 1754 (gegund aan Johannes Cammel, meester glazemaker), 1 mei 1754 - 1 mei 1764 (gegund aan Christiaan Donners meester glazemaker), 1 mei 1764 - 30 april 1774, 12 december 1774 - 12 december 1780, 12 december 1780 - 12 december 1786 (gegund aan Jan Hendrik Vogelsang), 18 december 1786 - 17 december 1792 (gegund aan Hendrik Smits).
24 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, III, 131. GA, Resolutiën van Stadsregering 1710-1711 (F.v.B. 97), f. 55 v.: 25 april 1710, 'off men niet diende te nomineren commissarissen om de camer in St. Jans kerken alwaer de comme is en noortwaerts den orgel tot een auditorium voor het lezen van de heeren professoren te doen en laten approprieren'. Toen ging dat plan nog niet door. Maar in 1730 leeft opnieuw de wens of men in plaats van in de Franse kerk niet een ander auditorium zou maken. Resolutiën 1730-1731 (Q.C. 106), f. 43 en 55: 25 october 1730 een commissie voor een plaatskeuze ingesteld, 8 november 1730 door de leden daarvan gerapporteerd dat zij 'hebben geen bequamer konnen despicieren dan de nieuwe kamer in de Janskerk, alwaer de komme van stadsprivilegien is berustende', de voormalige Lieve Vrouwekapel bij de toren dus. Zij stellen tevens een begroting op voor stoelen en een hekwerk, waarop goedkeuring volgt en de overeenkomst, dat kerk en stad ieder de helft van de inrichting zullen betalen.
25 MOSMANS 1931, 476.
26 Mr. Johan Hendrik van Heurn (1716-1793), van 1738 tot 1793 griffier van de Leenen Tolkamer, schepen der stad in 1740, 1772, 1778, 1779, raad van de stad in 1792. Woonde in de Kerkstraat 52-54. VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 353; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 8, Leiden 1930, kol. 760 (geeft als sterfjaar 1779); A.R.M. MOMMERS, *Brabant van Generaliteitsland tot gewest,* Utrecht/Nijmegen 1953, 413. Over de initiatieven tot gesubsidieerde 'restauratie': HEZENMANS 1866, 304-308, MOSMANS 1931, 486-487.
27 Mr. Hendrik de Kempenaar, geboren 1709, in 1735 schepen van 's-Hertogenbosch en rentmeester der geestelijke goederen over het kwartier Peelland. VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 563-564, MOMMERS, *o.c.,* 436. MOSMANS 1931, 486 laat in zijn plaats zijn zoon Mr. Danckert de Kempenaer optreden, maar de documenten hebben het over Hendrik, met de toevoeging Senior.
28 Resolutiën van Stadsregering 1767 (inv. nr. A 140), f. 172 r.
29 Brieven en rapporten 1767 (inv. nr. A 294), rapport 11 mei 1767 van Van Kempenaer en Van Heurn aan de magistraat. In de Stadsrekeningen van 1767 (VAN ZUYLEN III, 1797) onder 'Uitgaven aan vacatien, reis- en teerkosten van de heeren uit de leden en andere afgevaardigden in stadszaken': Mr. H. de Kempenaar en Mr. J.H. van Heurn 'naar 's Hage tot bevordering van het verzoek om subsidie voor de kerken'. Beide heren werden wel vaker naar Den Haag afgevaardigd, zo in 1764, 1765 en 1766 (zonder opgave van motief in VAN ZUYLEN'S Inventaris).
30 Resolutiën 1767, f. 172. A.G. des Rocques was toen Directeur-Generaal der fortificatiën van 's-Hertogenbosch. C.J. GUDDE, *'s-Hertogenbosch geschiedenis van vesting en forten,* 's-Hertogenbosch 1974, 134.
31 Resolutiën 1767, f. 201 r. Kapitein-Ingenieur C.W. Berg was in dienst van de Bossche fortificatiën, en schreef in 1756 een memorie over de toestand van de vesting: GUDDE, *o.c.,* 134, 166. Willem van der Horst was al eerder bij het onderhoud van de Sint Jan betrokken, in 1760 ontving hij de som van 11 gl. 13 st. 'voor het examineeren en naar zien van eenige defecten aan den Toorn van de Groote Kerck'. Rek. 1760, f. 73 v. Ook Johan Schouw meester timmerman

was al eerder voor de Sint Jan werkzaam, het eerst in 1740, en vanaf 1753-1754 meestal met het jaarlijks onderhoud belast. Van 1773 tot 1780 was hij stadsarchitect.

32 Brieven en rapporten 1768 (inv. nr. A 295), 27 januari 1768: 'Memorie der visitatie van hetgeene tot de herstelling van St. Jans-off-groote-Kerk te 's Hertogenbosch zoude behooren te worden gedaan', ondertekend op 20 januari 1768 door I. Schouw en W. van der Horst. De begroting van Berg: MOSMANS 1931, 487.

33 'Extract uit de Resolutiën van de Ed. Mog. Heeren Raaden van Staate der Vereenigde Nederlanden. Dingsdag den 6 september 1768', in: Brieven en Rapporten 1767 (GA, Inv. nr. A 294).

34 *Ibid.,* volgend op het 'Extract'.

35 Rek. 1767, f. 84 r. Willem Hubert (1736-1810) was meester timmerman en stadspaalmeester, in 1795 en 1796 kerkmeester, in 1799 en 1803 's lands aannemer. VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 162; MOMMERS, *o.c.* (zie noot 26), 426.

36 Rek. 1768, f. 86-90. Er zijn 12.000 leien aangekocht.

37 KA, 'Conditiën waarnaar Rentmeester C.M. Juijn ten overstaan van kerkmeesteren publiek aanbesteedt het maken, leveren en inzetten van eenige nieuwe glazen in St. Jan, 6 maart 1769'. Uit de venstermaten 42,5 × 29 voet is op te maken, dat de grote transeptvensters bedoeld zijn. Voor de vensters in het zuidportaal vgl. noot 6 hiervóór.
Uitvoering van het werk: Rek. 1769, f. 105-113. Voor de vloer: Conditien van 3 april 1769 waarop steenhouwer Carolus Dielwart te 's-Hertogenbosch 3000 blauwe of zg. Brusselse stenen voor St. Jan op hem aan te wijzen plaatsen zal leveren, elk 10 duim zijde.

38 KA, 'Conditiën waarnaar Rentmeester C.M. Juijn ten overstaan van de kerkmeesters voor alle man zal aanbesteden het maken en leveren met het inzetten van eenige nieuwe glazen in St. Jan, 22 januari 1770'. Uitvoering: Rek. 1770, f. 115 v. -129 v. Bevloering:
'Conditiën 9 juli 1770 voor het ophogen en recht onder den lijn leggen van een deel der vloer van de zuiderdeur tot het noorderportaal langs het Choor'. Alle zerken moeten met aarde opgehoogd worden. Elke zerk moet weer op zijn eigen plaats komen te liggen en op de open plaatsen moeten nieuwe plavuizen gelegd worden.

39 Rek. 1771, f. 124-131 r.

40 Rek. 1772, f. 122.

41 KA, Memorie van W. Hubert en J. Wanrooij mr. metselaar, 30 juli 1785.

42 KA, Defecten bevonden aan de grote of St. Jans kerk te 's Bosch, 1 juli 1786, door J. Verhellouw opgemaakt. Begroting voor afbreken en weer opmetselen van twee stenen contreforten aan de Hooge Noord Gevel ten westen, door W. Hubert. Johannes Verhellouw (geboren 1755 te Waardenburg) was in 1780 aangesteld als stadsarchitect en opziener van stads gebouwen. Begin 1798 werd hij tijdelijk uit zijn ambt ontzet, om na een korte opvolging door H. Hubert, van 5 mei af, op 10 october weer in zijn functie hersteld te worden. Op 13 februari 1822 verzocht hij om pensioen, hetgeen hem toegekend werd op 1 october, toen zijn opvolger P.J. de Zutter in dienst trad. J. Verhellouw was een broer van Paulus Verhellouw, de stadsbouwmeester van Rotterdam sinds 1774, die op 23 september 1767 provisioneel tot stadsarchitect van Den Bosch was benoemd, officieel op 5 october 1768. In september 1773 nam hij zijn ontslag om naar Rotterdam te gaan. Over J. Verhellouw: MOMMERS, *o.c.* (zie noot 26), 550.

43 Rek. 1795, f. 82 r.

44 Rek. 1797, f. 84 v.

45 Rek. 1798, f. 70 r.

46 Rek. 1804, f. 50 r. - 53 r.

47 Rek. 1808, f. 51 r.

48 MOBACHIUS, 32; MOSMANS 1931, 498.

49 KA, Begroting van kosten en reparatie aan de kathedraal, opgesteld door G. van Son en J. van Someren, 17 januari 1817. De Rek. 1817 toont vrij hoge uitgaven aan de timmerman (ruim f 800, -) en metselaar (ruim f 350, -); Rek. 1818-1820 flinke uitgaven aan schilder en glazemaker.

50 KA, Losse rekening 1822, f. 23 v. Aanbesteding ten bedrage van f 350, - waarvoor H. Dieden en P. van de Wiel tevens hout, spijkers, riet en koperdraad zullen leveren, steigers stellen en de koepel verder opwitten. Later (Rek. 1826, f. 28) wordt nog betaald: f 105,25 aan H. Dieden voor hout en arbeid aan de daken van de koepel; f 5,70 aan M. Grandel Mr. Verwer voor het verven van de koepel, en f 420,05½ aan L. Koks, Mr. Leidekker, voor arbeid aan de leien daken der koepel.

51 Werken in de Broederschapskapel: Rek. 1822, f. 9: altaarretabel gekocht van de heer N.J. Doreye voor f 2.603-5-. Kosten van plaatsing en opknappen door o.a. meester steenhouwer P. Neefs:

f 3722-3-8. Rek. 1823, f. 11 v.: P. Neefs voor het leggen van de nieuwe vloer en het stellen van het altaar: f 412,85½; f. 4 r.: f 1712,50 ontvangen wegens een uitkering voor 'alzoo veel blaauwe hardsteene plavuizen' van f 1, - per stuk voor de nieuwe kapelvloer. Voorts Rek. 1824, f. 13 v., 18 r. Werken aan de kerk: Rek. 1822, f. 24: f 768,05 aan J. Furet Mr. Glazemaker voor herstel van de bovenglazen in het schip en de koepel, en f 335,07 aan I. van den Bosch wegens herstel 'der ijzere glasspijlen etc.'.

52 KA, Kerkmeestersvergadering 23 mei 1823 (besluitenlijstje). Rek. 1823, f. 26 r.: f 418,57 aan de glazemakers A. Franken en J. Furet. In 1823 en 1825 aankoop van dennen delen voor het dak.

53 KA, Verslag van een kerkmeester op 30 januari 1826.

54 KA, los stuk uit juli 1829: aangenomen door J. Furet het 'swarte verven der murre en pilaaren van sint jans kerk' voor f 46, -. Rek. 1829, f. 11, 1831, f. 10 r., 1832, f. 9 v., 1833, f. 11: dit werk door J. Furet, Mr. Verwer, verricht, waarbij hij ook loodwit, olie en gele oker gebruikt.

55 Rek. 1834, f. 22 v. -23 r.: f 135,09½ aan J.A. Wylick, timmerman, en f 228,51 aan J. van den Bosch, smid, voor werk aan de daken. Rek. 1835, f. 21 r.: J. Scheffers, mr. smid, ontvangt f 448,81 voor geleverde ijzerwaren en arbeid aan de daken en het buitenwerk.
Rek. 1839, f. 20 v.: dezelfde smid ontvangt f 204,75 voor hetzelfde materiaal en werk aan de daken en het gewelf; f. 18 r.: mr. Leidekker L. Koks ontvangt f 1591,37½ wegens het schoonmaken en herstellen van het 'verwulfsel' der kerk; I.C. Dickmans, mr. verwer, ontvangt f 461,38 voor het schoonmaken en herstellen der glazen en van het gewelf; f. 17v-18: f 2351,71 is betaald voor 848 blauwe hardstenen en 62 witte marmerstenen ter vernieuwing van de vloer in het koor.
Rek. 1840, f. 20 v.: I.C. Dickmans, mr. verwer, ontvangt voor arbeid en leverantie aan het gewelf der kerk f 209,38; J. Verouden, mr. steenhouwer, ontvangt f 310, - loon voor arbeid aan de vloer der kerk in 1839 en 1840.

56 KA, map 8, waarin brief van de Vicaris Apostoliek van 's-Hertogenbosch, Mgr. den Dubbelden, aan het kerkbestuur, 26 juli 1847, uit St. Michielsgestel, waarin het ontslag van Mr. P.S. van Son (wegens een huizenaankoop-affaire) gemeld.

57 *Ibid.*; MOSMANS 1931, 499.

58 KA, map 8, waarin een rapportje van J. Bolsius en A. van Veggel, 27 october 1848. Op hetzelfde blad een begroting van Bolsius voor een te maken portaaltje aan de ingang der kerk langs de Parade, groot 1,60 × 1,50 en 2,50 el hoog. Een el is in die tijd reeds gelijk aan een meter.

59 KA, Notulen kerkbestuur 21 maart 1852.

60 Zie hierna, blz. 367.

61 VAN ZUYLEN 1859; F.J.M. VAN DE VEN, '125 jaar Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1837-1962', VHB I, 1962, 13-45; PEETERS 1973, 132-136.

62 HPG 1853, 22-29; PEETERS 1973, 136-137; DEZ. 1979, 87-98.

63 ALBERDINGK THIJM 1854, 48; DEZ., 1855, 22-23. Het is overigens niet zeker dat de Sint Jan bij het beleg van Den Bosch door prins Maurits, van 1 tot 27 november 1601, schade heeft opgelopen. De stad als geheel ondervond veel schade (VAN HEURN II, 257), de Minderbroederskerk werd getroffen (Stadsrek. 1601-1602), maar over de Sint Jan wordt niet gerept.

64 De grote prijsvraagtekeningen van de gebroeders Donkers, hun memorie van toelichting en weerlegging van de jury-rapporten in de verzamelingen van het Provinciaal Genootschap; van de memorie van weerlegging ook afschriften in KA.
Twee schetsboeken en een afschrift van de memorie in privé-bezit. Zie ook MOSMANS 1908 en MOSMANS 1931, 499-506.
Het dossier met de beoordelingen in de verzamelingen van het Provinciaal Genootschap, waarbij tevens conceptbrieven van het bestuur aan de beoordelaren, Provinciale Staten, Burgemeester en Wethouders en kerkbestuur over bijdragen in de geldelijke beloning van het bekroonde ontwerp en antwoorden daarop, de brieven en rapporten van de vijf juryleden en een uittreksel uit hun beoordelingen, voorts het antwoord van de gebroeders Donkers op de uitslag. Zie ook PEETERS 1979, 87-98.

65 Zwirners bezoek vond op 25 september 1857 plaats volgens deken WILMER, Memorie, op 1 en 2 augustus volgens Notulen kerkbestuur 7 augustus 1857. Of is hij misschien twee maal op bezoek geweest? Dat Zwirner de Sint Jan mooier vond dan de Keulse Dom, wekte de spot op van een zekere M. In De Dietsche Warande 3 (1857), 498-499.

66 KA, Notulen kerkbestuur 7 augustus 1857.

67 KA, Notulen kerkbestuur 11 november 1859.

68 *Verslag van den toestand der gemeente 's-Hertogenbosch over 1859,* 77.
69 *Ibid.,* 77.
70 De Katholieke Stemmen, 6 november 1858.
71 Schriftelijke bronnen voor de restauratiegeschiedenis: Brieven en verslagen van de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte van de St. Jan aan de Minister van Binnenlandse Zaken en diens antwoorden, vanaf 1860, in het ARA, en, veel minder volledig, in KA waar ook een map Geldelijke verantwoording over de jaren 1860 en 1861, 1876-1891, 1895, 1897-1941, een Notulenboek van de Commissie over het tijdvak 21 november 1858-24 mei 1860, Notulenboek over het tijdvak 24 november 1933-17 juni 1960. In de Bouwloodsen: Restauratiedagboek mei 1880 - december 1932, tot 1909 bijgehouden door L.C. Hezenmans, daarna door H. van Heeswijk. Cuypers' inspecties van de St. Jan van 1874 tot 1918: rapporten aan de Minister van Binnenlandse Zaken, ARA; afschriften daarvan in Cuypers' brievenboeken, bewaard in het NDB. Jaarverslagen van L.C. Hezenmans en H. van Heeswijk in het Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.
In gedrukte vorm: *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* 1ste deel, 2de afl., Den Haag 1878: *Tweede Jaarverslag* (1 Junij 1874 - 1 mei 1875), 32-33; *Notulen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afdeeling voor het behoud en de herstelling, 1918-1948.*
72 Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, Donderdag 19 Julij 1860.
73 *De Nederlandsche Spektator* 1860.
74 Herderlijke Brief van JOANNES ZWIJSEN, aartsbisschop van Utrecht, apostolisch administrator van 's Hertogenbosch, gegeven op den Huize Gerra onder Haaren, op den feestdag van den H. Willibrordus, den 7 November 1860. Gedrukte circulaire, waarvan exemplaren bewaard in het KA.
75 W.N. ROSE, *Proeve eener bouwkundige terminologie. I. Middeleeuwsche Bouwkunst,* met een inleiding van I. Warnsinck, Amsterdam 1850.
76 MOSMANS 1931, 512. Zie verder hierna, p. 93-95.
77 Waarschijnlijk echter is deze wijziging pas in 1875 uitgevoerd, tegelijk met de restauratie van de noordelijke schipzijbeuken.
78 J. VERSFELT in de Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, vrijdag 4 januari 1867, in een bericht gedateerd 29 december 1866.
79 Brieven van de Commissie voor de herstelling van het uitwendige gedeelte van de St. Jan, 23 augustus 1870, en van E. Gugel, 5 september 1870, aan de Minister van Binnenlandse Zaken. ARA, Dep. Binnenl. Zaken.
80 Deze nota in extenso afgedrukt, met annotaties van TILLEMA, in: Bull. KNOB 1973, 119-130.
81 DE STUERS 1873. Onder dezelfde titel herdrukt, 1975.
82 Vgl. noot 77.
83 MOSMANS 1931, 436 vermeldt, dat in 1866 resten van het gotisch oxaal uit de grond opgedolven zijn en in het Centraal Museum bewaard worden. Volgens SMITS, 215 gaat het om aanzetstukken en gepolychromeerde hoeken, in 1866 teruggevonden bij het wegruimen van het tweede oxaal. Van de bouw- en sculptuurfragmenten die Hezenmans in 1880 en 1883 in het muurwerk van de Lieve Vrouwe en Doopkapel vond en waarvan hij schetsen maakte in zijn verslagen, staat het in het geheel niet vast, dat zij tot een oxaal behoord zouden hebben. Het jaar 1584 (verbranding van het gotisch oxaal) lijkt ook wel te laat voor zulke inmetseling in de westelijke gotische muren.
84 'De Kunstreis', Verslag van het St. Bernulphusgilde 1890, 40-45.
85 WEISSMAN 1905.
86 A.W. WEISSMAN, 'Moderne antiquiteiten', Voordracht gehouden in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 25 october 1886, De Opmerker 21 (1886), 359-361, 367-369.
87 A.W. WEISSMAN, 'Het restaureeren van oude kunstwerken', Voordracht gehouden in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 25 april 1910, De Bouwwereld 9 (1910), 157-161, 165-170.
88 SMITS 1907. Is tevens uitgave Université de Louvain. Recueil de travaux publiés par les membres des Conférences d'histoire et de philologie, 19e Fascicule. De restauratiecritiek op pp. XIII-XIV.
89 *Ibid.*, 234.
90 *Ibid.*, 132-134.
91 Apostille 28 november 1907, nr. 3039, Afd. Kunsten en Wetenschappen.
92 'Het restaureeren van oude bouwwerken' (ongesigneerd), De Bouwwereld 9 (1910), 225-226, 232-235, 237-239, 245-246, waarin opgenomen I. Praeadvies JOS. TH.J. CUYPERS (232-235) en

II. Praeadvies W. VOGELSANG (237-239) voor de vergadering van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond op 1 juli 1910, beide ook afgedrukt in Bull. NOB 1910, 132-137 en 137-141. De geciteerde tekst staat in het slot van het betoog van De Bouwwereld, 245-246.

93 'Jaarvergadering op vrijdag 9 juli 1915 in Musis Sacrum te Arnhem', Bull. NOB 1915, 137-150.

94 Ongewijzigd herdrukt in 1940. Over de praktijk sinds die Grondbeginselen: TILLEMA 1975, 121-127. Over de Bossche St. Jan: 155.

95 Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg over 1918 en 1919, 1, 5.

96 *Notulen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afdeeling voor het behoud en de herstelling*, 1918, 44-49.

97 Zie hierna, onder hoofdstuk 10.

98 Notulen Rijkscommissie 1918, 48.

99 *Ibid.* 91-117. Over Derkinderen en de monumentenzorg, zie ook TILLEMA 1975, 389-395.

100 A.J. DERKINDEREN, *Toelichting bij de wandschildering ter herinnering aan de kathedraalbouw in de groote halle van het Bossche Stadhuis*, Amsterdam 1896 (eerste en tweede druk); *Catalogus Anton Derkinderen 1859-1925*, Noordbrabants Museum 10 oct. - 30 nov. 1980, Amsterdams Historisch Museum 19 dec. 1980 - 1 febr. 1981, Drents Museum 13 febr. - 29 maart 1981, 23.

101 A.J. DERKINDEREN, 'De Staatsbegrooting voor 1918 en de Beeldende Kunsten', De Gids 1918, 1e dl., 149-159.

102 Notulen Rijkscommissie 1918, 100-101.

103 De dichtregels van Victor Hugo stammen uit *Les voix intérieurs*, IV, A l'arc de triomphe I (= Odes et Ballades II, 8), het eerst gepubliceerd in 1837. Het citaat van Emile Mâle uit: *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, Paris 1898 (in de 6e druk, 1925, p. 47).

104 Vertrouwelijke Mededeelingen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afdeeling voor het behoud en de herstelling, 1920, 318-322: Onderzoek natuursteen door A.L.W.E. VAN DER VEEN, Bilthoven, 2 october 1920.

105 J. KALF, 'Wat de Oudheidkundige Bond deed en de Monumentencommissie doet voor het restaureeren van oude gebouwen', OJB 1924, 100-101.

106 *De Sint Janskerk* 1929, 56-60.

107 *Ibid.*, 150-151.

108 *Ibid.*, 151-152.

109 TILLEMA 1937/38, 403-416. Later is de auteur veel milder in zijn oordeel over het restauratieresultaat van de gerfkamer, zie noot 94 hierboven.

110 F. VERMEULEN, 'De grondbeginselen der Nederlandsche monumentenzorg en de kritiek', Rooms-Katholiek Bouwblad 10 (1938/39), 34-39. Deze discussie klonk ook door in De Tijd (2 augustus 1938) en in De Maasbode (1 september 1938).

111 Rooms-Katholiek Bouwblad 10 (1938/39), 39-46.

112 DE STUERS, 'De restauratie' (zie noot 80), 120.

113 KA, Notulen kerkbestuur, 29 januari en 26 februari 1862, 16 december 1885, 17 maart, 3 mei en 21 juni 1886.

114 L.C. HEZENMANS, *Souvenirs*, notitie- en schetsboekje in de Bouwloodsen van Sint Jan; Notulen kerkbestuur, 22 januari en 19 februari 1869, het hek voor f 650, - verkocht.

115 HEZENMANS, *Souvenirs* (zie noot 114); Notulen kerkbestuur, 6 november 1872 en 17 januari 1873. Het Willibrordusbeeld, geschenk van C. Borso, te maken door Jos. Graven, het baldakijn te maken door Veneman.

116 Notulen kerkbestuur, 3 en 16 december 1873, 28 januari 1874.

117 *Ibid.*, 6 april 1880.

118 *Ibid.*, 10 februari 1881.

119 *Ibid.*, 12 juli en 2 october 1882, 26 juli 1883. Herstel met inbegrip van de vernieuwing van het dak, begroot op f 2.700, -.

120 MOSMANS 1931, 535. Notulen kerkbestuur, 1 mei 1883. De heer Henri J. van Lanschot heeft zestien beelden ten geschenke gegeven voor deze kapel, beelden die nog gemaakt moeten worden. *Ibid.*, 23 mei 1887: besloten de binnenwanden van de Sacramentskapel te herstellen voor f 300, -.

121 *Ibid.*, 27 mei 1884. Het gaat f 1.079,50 kosten.

122 *Ibid.*, 10 februari 1881: in dat jaar reeds is de gasverlichting in de Sacramentskapel, met behulp van de zes wand-armen, besproken met de heer H.J. van Lanschot en goedgekeurd.

123 MOSMANS 1931, 535.

124 Notulen kerkbestuur, 10 maart 1892: de kosten, f 4.000, -, te bestrijden uit de bijzondere kas der Broederschap van Onze Lieve Vrouw van Den Bosch.

125 MOSMANS 1931, 536.

126 KA, Rekeningen van het Fabryk en Inwendige Dienst van Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch over 1856 (daar te beginnen wegens de boeking van de bijdrage ad f 2.000, - van bisschop Zwijsen, geschonken op voorwaarde dat in 1857 met de restauratie begonnen zal zijn) en volgende jaren. De bescheiden van de Commissie voor de herstelling van het uitwendige gedeelte van de Sint Jan, eveneens in KA, zijn onvolledig bewaard gebleven: Geldelijke verantwoording over de jaren 1860, 1861, 1876-1891, 1895, 1897-1941 (te zamen in één map); Notulenboeken van dezelfde Commissie, 21 nov. 1858 - 24 mei 1860 (één band) en 24 nov. 1933 - 17 juni 1960 (één band). In de Bouwloodsen van Sint Jan: Weeklijsten betreffende personeelsleden en hun loon, 1870-1950, en een boekje Uitgaven ten behoeve van de restauratie, 1912-1927, betreffende opdrachten aan modelleurs en fotografen, dus aan anderen dan eigen personeel.

127 De opbrengst van de collecte in de parochiekerken:

Sint Jan	f 326,07
Sint Pieter	f 166,55
Sint Cathrien	niet ontvangen
Redemptoristen	f 114,50

Uit de bus van het kerkvolk voor de restauratie f 35,29.

128 DE STUERS, 'De restauratie' (zie noot 80), 125-126.

130 Een andere staat van uitgaven over 1917 vermeldt als verwerkt bedrag f 29.990,60. Het verschil tussen voorlopige opgaven en goedgekeurde verantwoordingen is niet steeds te achterhalen. Er wordt per kwartaal verrekend.

131 Door de directeur van het rijksbureau voor de monumentenzorg was aan de minister gevraagd om voor het begrotingsjaar 1918 de subsidie te verhogen met f 15.000, - wegens een loonsverhoging als resultaat van een nieuwe arbeidsovereenkomst tussen de restauratiecommissie en haar werklieden (de restauratie geschiedt in eigen beheer).
Notulen Rijkscommissie 1918, 12. Pas in 1919 komt die subsidieverhoging tot stand. Zij is dan nog niet voldoende, want bij het nazien der rekeningen over 1919 trof het de directeur, 'dat zoowel de architect als de beide opzichters bij dit werk te laag worden bezoldigd'. *Jaarverslag Rijksbureau voor de Monumentenzorg*, 16 mei 1918 - 31 december 1919, Bijlage in *Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg* over 1918 en 1919, 109.
Ondanks de verhoogde rijksbijdrage over 1919 dreigt de voortgang van de restauratie ernstig vertraagd te worden. De sterke stijging van de loonstandaard op 1 mei 1919 (en de premies ingevolge de invaliditeitswet) zou tot ontslag van een deel van het personeel hebben geleid, mensen die al vijftien tot twintig jaar in dienst der restauratie waren, als niet het kerkbestuur zeven werklieden der uitwendige restauratie in dienst genomen had om herstellingen aan het inwendige te verrichten, dus van de restauratiecommissie 'overgenomen' had, hetgeen tijdelijk soelaas bracht.
Van 1918 op 1919 is het personeelsgetal voor de uitwendige restauratie van 27 tot 18 man teruggevallen. In 1921 zijn drie steenhouwers aan het interieur werkzaam. Voor dat jaar had de restauratiecommissie een rijkssubsidie van f 28.000, - aangevraagd (brief aan de minister van 17 april 1920), maar f 25.000, - gekregen.

132 De opvallende daling van het rijkssubsidie in 1923 heeft talrijke monumenten getroffen. In de ministerraad was begin september 1922 besloten van de begroting der monumenten voor 1923 (f 513.068, - voor lopende restauraties en f 102.500, - voor nieuw aan te vangen restauraties) f 160.000, - te schrappen. Voor het herstel van de Sint Jan zal de bezuiniging 'het zeer onaangename gevolg hebben, dat een ploeg werklieden, waarvan er sommige reeds 30 à 35 jaar aan deze restauratie verbonden zijn, zal moeten worden ontslagen' (Notulen Rijkscommissie 1922, 305-306). In feite is dat niet gebeurd. Als pleister op de wonde werd voor de kerken van 's-Hertogenbosch en Breda gehoopt, 'door meer behoud van bestaand werk en minder ingrijpende vernieuwingen dan vroeger, voor een gelijk jaarlijks bedrag meer nuttig effect te verkrijgen', aldus in een brief van de rijkscommissie van 19 october 1923 aan de minister, nadat deze heeft laten weten, dat zijn ambtgenoot van financiën van bevoegde zijde had gehoord, dat subsidies voor monumenten nog steeds niet beperkt werden tot het voor onderhoud en tegengaan van

instorting beslist noodzakelijke. De commissie vond evenwel, dat de bezuinigingen niet nog verder konden gaan (Vertrouwelijke Mededeelingen Rijkscommissie 1923, 227-228).

133 Of f 36.614,70 als verwerkt bedrag. Voor het begrotingsjaar 1926 was f 25.000, - subsidie nodig geacht en voorgesteld in een prae-advies van de directeur van het rijksbureau aan de rijkscommissie. De vermindering van de jaartermijn in 1923 voor de restauratie van verscheidene grote monumenten had tot gevolg gehad, dat het werk oneconomisch werd uitgevoerd, omdat de administratiekosten veel te hoog waren in de verhouding tot het bedrag dat aan het gebouw-zelf ten goede kwam. 'In het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer over de Staatsbegrooting voor 1925 werd er door verscheidene leden op aangedrongen, groote restauratiewerken achter elkaar te doen uitvoeren, omdat het werk, door het over verschillende jaren te verdeelen, onnodig duur wordt' (Vertrouwelijke Mededeelingen Rijkscommissie 1925, 36 en 41). Toch bleef het subsidie voor de Sint Jan toen onverhoogd, maar nadat de directeur het voorstel voor 1926 herhaald had, mede op grond van de ingetreden verbetering in de toestand van 's lands financiën, vond hij gehoor (*ibid.*, 1926, 75-76).

134 Of f 41.004,96 als verwerkt bedrag.

137 Voor al deze vier monumenten gold in dat jaar, wat in noot 132 wordt verklaard.

138 Zie noot 133.

139 Gevraagd voor het jaar 1931 was f 25.000, -. Zie noot 135.

140 Brief van de rijkscommissie aan de minister van 28 juni 1933: 'Het werk aan dit monument [de Sint Jan] eischt in de laatste jaren steeds minder groote bedragen'. Over 1931 werd niettemin f 49.377,12 verwerkt, over 1932 f 40.087,44, over 1933 f 42.000, - begroot, waardoor een subsidieoverschot van bijna f 10.000, - beschikbaar bleef voor 1934.

141 Voor 1936 was f 20.600, - aangevraagd, mede ten behoeve van de terreinverbetering van de omgeving van de Sint Jan, die men eigenlijk al in het gedenkjaar 1935, toen de stad haar 750-jarig bestaan vierde, had willen verwezenlijken.

129 Voor de bronnen van deze en overige gegevens over rijkssubsidie, zie hierboven noten 71, 96, 104 en 126, terwijl voorts geput is uit de correspondentie tussen de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte van de Sint Jan, het rijksbureau voor de monumentenzorg, de rijkscommissie voor de monumentenzorg, afdeling voor het behoud en de herstelling, en de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen, 1918-1940, in het archief van de rijksdienst voor de monumentenzorg te Zeist.

135 Brief van de directeur van het rijksbureau voor de monumentenzorg aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant van 22 november 1930, waarin hij tevens verzoekt het provinciaal subsidie van f 7.000, - op f 8.500, - te brengen, waardoor het rijk in 1932 tot f 25.000, - zou kunnen gaan. De provincie bleef bij het oude bedrag, het rijk ging toch tot f 25.000, -. Voor 1921-1930 gold in feite de 50% regeling alleen bij een verwerkt bedrag van f 50.000, -, dat al die jaren bijna nooit gehaald werd. Maar het rijk keerde dan tòch f 25.000, - uit, omdat ten onrechte niet de hand gehouden werd aan het systeem van gesloten dienstjaren, elk boekjaar dus niet als een gesloten geheel werd beschouwd. Vandaar de wens van de minister om voortaan aan een gefixeerd percentage, 47½% strikt per dienstjaar, vast te houden. De hervormde Grote Kerk in Breda placht echter 50% te ontvangen. Om nu de subsidiepercentages voor de restauratie van de twee belangrijkste Noordbrabantse kerken niet onderling te doen verschillen en niet het verwijt van confessionele discriminatie te riskeren, werd het percentage voor de Sint Jan toch naar 50 opgetrokken (Brief van de Rijkscommissie aan de minister van 7 augustus 1930 en antwoord van deze van 9 october 1930). In 1931 trad dit in werking. De restauratiecommissie besteedde toen weliswaar uit eigen middelen (plus provincie- en gemeentesubsidie) f 29.377,12, maar had over 1928-1930 meer dan 50% ontvangen, zodat in 1931 het rijk slechts met f 20.000, - over de brug kwam.

136 Monumenten in rijkseigendom, in die jaren gewoonlijk rijksmonumenten genoemd, ressorteerden, wat onderhoud en herstel betreft, onder de rijksbouwmeester, die zelf, na overleg met de rijkscommissie voor de monumentenzorg en de directeur van het rijksbureau voor de monumentenzorg, bij de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen subsidies aanvroeg.

142 FRANSSEN (J.J.M.), 1e stuk, 53 en 89.

143 FRANSSEN (zie vorige noot), 102.

144 PEETERS 1978, 190.

145 FRANSSEN (zie noot 142), 2e stuk, 261-274.

146 *Ibid.*, 1e stuk, 111.

147 *Ibid.*, 1e stuk, 220.

148 *Ibid.*, 1e stuk, 191.

149 *Ibid.*, 1e stuk, 125. In 1881 verdient de beste beeldhouwer 's zomers een weekloon van f 11,25.
150 *Ibid.*, 1e stuk, 127.
151 *Ibid.*, 1e stuk, 98, 2e stuk, 557.
152 MOMMERS (zie noot 26), 550; zie ook noot 42.
153 Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, maandag 24 september 1860.
154 Handschrift in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.
155 Niet afzonderlijk gecatalogiseerd. Bij de opheffing van het Klein Seminarie Beekvliet in 1972 is een groot deel van de bibliotheek van dit instituut opgenomen in de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch; de kunsthistorische boeken en de Brabantica respectievelijk in het Brigittinessenklooster en het gemeentehuis te Uden. Briefwisseling over de details tussen schrijver dezes en drs. W.H.Th. Knippenberg, conservator van het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch (het museum thans in genoemde abdij te Uden), 24 october en 1 november 1972.
156 HEZEMANS 1953; DEZ. 1970; DEZ., *De gebroeders Hezenmans*, Zundert 1978; PEETERS 1973, 141; W.H.TH. KNIPPENBERG, *Het Bisschoppelijk Museum van 's-Hertogenbosch 1933-1963*, 1-2. De heer H. Hezemans is de familiehistoricus van de uitgebreide stam He(e)zemans, Heesmans, Heselmans enzovoort in Nederland, België en Duitsland en redacteur van het familie-informatieblad Waldhoorn.
Briefwisseling over Jan en Lambert Hezenmans tussen hem en schrijver dezes in 1974-1979. Zie ook: J. VAN ZUIJLEN, P. HAGENAARS en H. BUIJKS, *De kerk in het centrum; kerkelijk leven rondom de Grote Kerk van Oss in de 19e en de 20e eeuw*, Oss 1980, 103-144.
157 PEETERS 1973, 143; SCHEEN 1969-1970, 1, 124.
158 PEETERS 1973, 132; VAN ZUYLEN 1859.
159 F.J. VAN LANSCHOT, 'Hendrik van Heeswijk †, september 1947', HPG 1944-1947, 106-109; W. MARTIN, *Herleefde Schoonheid, 25 jaar Monumentenzorg in Nederland 1918 - 10 mei - 1943*, Amsterdam 1943, 19.
160 SCHEEN 1981, 533.
161 PEETERS 1973, 132-135. Voor de plaats van de ateliers van beeldhouwers, beeld- en lofsnijwerkers binnen de Bossche nijverheid in de vorige eeuw: VAN DEN EERENBEEMT/PIRENNE, 'De industriële ontwikkeling van 's-Hertogenbosch 1850-1875', in *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd*, 11-112. Overzicht van de 19de-eeuwse beeldhouwkunst in Noord-Brabant: THOBEN, 49-67.
162 P.K. VAN DAALEN, *Nederlandse beeldhouwers in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1957, 140-152; SCHEEN 1981, 538; PEETERS 1973, 133; Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant 17 juli 1866; in de Catalogus *'Naar gothieken kunstzin':* THOBEN, 60-61 en over Jan Toon van der Ven ook 104 en 119.
163 Zie hiervóór noot 64. Schrijver dezes heeft in 1976 en 1977 eerst schriftelijke, toen telefonische en tenslotte persoonlijke gedachtenwisselingen gehad over de beeldhouwers Donkers met de heer Jacobus Johannes Maria Franciscus Donkers te Utrecht, geboren in 1895, kleinzoon van Frans Donkers, namelijk zoon van diens zoon Reinier, die nog enige bescheiden, maar geen tekeningen of schetsboeken, bewaarde. De beeldhouwer Frans Donkers had zes kinderen, onder wie Regnerus Johannes Franciscus (Reinier), wiens weduwe in 1931 nog schetsen van haar schoonvader bezat (blijkens MOSMANS 1931, 506).
164 Over de gebroeders Donkers: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 8, Leiden 1930, 411-412; MOSMANS 1908, 141-147; MOSMANS 1931, 499-506; PEETERS 1973, 133-134; PEETERS 1979, 87-98; SCHEEN 1981, 121; THOBEN, 55-56.
165 Zie de vorige noot.
166 PEETERS 1973, 132; VAN ZUYLEN 1859, 141-144; THOBEN, 56-57. Het atelier Veneman was in de Verwerstraat gevestigd en had een filiaal in de voormalige Sint Barbarakapel aan de Beurdschestraat.
167 SCHEEN 1981, 296; THOBEN, 56-57.
168 SCHEEN 1969-1970, 1, 387; GERLACH 1970 c, 165-173; PEETERS 1973, 134; THOBEN, 55.
169 GERLACH 1970 c, 165-173; PEETERS 1973, 134; THOBEN, 56; zie ook noot 176.
170 GERLACH 1970 c, 165-173; PEETERS 1973, 134-135; SCHEEN 1981, 162; *Verslag van het Sint Bernulphusgilde* 1891, 43-47; VINCENT CLEERDIN, 'Een meesterwerk der katholieke kunst', De Maasbode woensdag 23 maart 1910, avondblad; C.F.-X. SMITS, 'Het altaar van H. van der Geld', Sint-Lucas 1910-1911, 217-222; F.A. VERCAMMEN, 'Beeldende kunsten', Het Nieuwe Brabant 3, 's-Hertogenbosch 1955, 201; THOBEN, 64-66; H.P. HILGER e.a., *Raum und Ausstattung rheinischer Kirchen 1860-1914*, Düsseldorf 1981, 161-163, 168-169, 171, 173; A. JANSEN, 'De

Bossche beeldhouwer Hendrik van der Geld (1838-1914) en zijn neo-gotisch altaar te Cuyk', Antiek 14 (1979/80), 505-518; VAN ZUIJLEN e.a. (zie noot 156), 133.

171 Catalogus *Naar gothieken kunstzin*, 118.

172 KA, Map 'Administratie Sint Jan'.

173 PEETERS 1973, 133 (waar ten onrechte J.Th. Stracké de voorganger in plaats van de opvolger van Sopers als directeur van de Koninklijke School lijkt te zijn); SCHEEN 1981, 487-488; THOBEN, 61-62.

174 G.W.J. NIEUWENHUIS-VERVEEN, *Standbeelden, monumenten en sculpturen in Rotterdam*, Rotterdam 1972, 20-21 en 29.

175 THOBEN, 63; SCHEEN 1981, 175.

176 Brieven van de dochters van beeldhouwer Jos Goossens, mevrouw H.Th.R. Vogelaar-Goossens te 's-Hertogenbosch van 14 augustus 1974 aan de heer H.E. Teering, restauratie-architect van Sint Jan, en van mevrouw I.M.J. Luiken-Goossens te 's-Hertogenbosch van 4 juli 1975 aan schrijver dezes. Hun grootouders, Jacobus Petrus Goossens en Helena Maria Elisabeth Sneyers, woonden enkele jaren te Bussum, waar hun zoon Jos geboren werd; wegens heimwee van Helena keerde het gezin in 1879 naar 's-Hertogenbosch terug.

177 GERLACH 1970 c, 165-173; SCHEEN 1981, 170-171.

178 GERLACH 1970 c, 165-173; SCHEEN 1981, 171.

179 SCHEEN 1969-1970, 1, 272. Op 25 october 1979 heeft schrijver dezes de heer Piet van Dongen te Bergen op Zoom een bezoek gebracht om zijn verklaring van de betekenis der wimbergvoorstellingen aan het koor en de straalkapellen van de Sint Jan te horen (zie hoofdstuk 10, noot 22) en hem te horen vertellen over zijn werk en werkomstandigheden in de bouwloodsen van Sint Jan.

180 SCHEEN 1969-1970, 1, 160.

181 Al in 1856 had de bisschop, zelf in de kerkbestuursvergadering van 25 januari aanwezig, gesproken over de instelling van een restauratiecommissie en over de verdeling van de bevoegdheden tussen deze en het kerkbestuur: KA, Notulen kerkbestuur 25 jan. 1856, zie verder ook 29 oct. 1858; WILMER, Memorie (vgl. noot 65), en bronnen genoemd in noot 71. De plebaan-deken was altijd voorzitter van het kerkbestuur, waarin vaak ook bouwkundig en historisch inzicht vertegenwoordigd waren: architect J.M. Nabbe was er jaren lang lid van, de gemeentearchivarus Jan C.A. Hezenmans sinds 1881.

5. De tweede restauratie

Precies zoals bij de Dom van Utrecht, waar tussen 1860 en 1890 ook veel Gildehauser en Udelfanger zandsteen is gebruikt, zijn de 19de-eeuwse restauratiematerialen van de Sint Jan niet voldoende weervast gebleken.

Al in de jaren dertig van onze eeuw werden gebreken zichtbaar, gedeelten bleven gaaf, andere raakten verweerd, gescheurd en geschilferd. De ijzeren doken, hoewel met lood afgedekt, begonnen te roesten en grote steenbrokken begonnen los te springen. Inwatering, bevriezing en ontdooiing vernielden de materie dan verder, vensterharnassen barstten door dezelfde oorzaken. Aan de westgevels hielden de cementrijke voegen stand, maar de steen spoelde ertussen weg.

Al in 1931 moesten herstellingen verricht worden aan de balustrade van de westelijke Lievevrouwekapel en de westtoren, in 1935 al aan de balustraden van het hoge schip. Bij de storm van 22-23 december 1954 stortten pinakels van de noordkant van het hoge koor op de Sacramentskapel, waarvan de balustrade zwaar beschadigd werd en daarna hersteld.

In 1958-1959 waren de balustraden aan de noordkant van koor en schip in zo slechte staat, dat zij gedemonteerd moesten worden. Intussen was wèl in deze zelfde jaren de nieuwe bedaking in leien voltooid, over een totaaloppervlak van rond de 6600 m^2.

Nieuwe herstelplannen

Het werd duidelijk, dat een nieuwe, grootscheepse en kostbare restauratie aangevat moest worden, met uitbreiding van personeel, dagelijks opzichter, voorbereiding van tekeningen, aankoop van steigermateriaal, bouwlift, keuze van steensoorten.[1] In de loop van de jaren zestig kwam deze nieuwe campagne op gang, in étappes voorbereid door architect P.H. van Kessel, gemeentelijk opzichter H.E. Teering, vanuit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ir. R. Meischke, directeur, en C.J. van der Veken, rayon-architect, voorts met adviezen voor de natuursteenkeuze van J.A.L. Bom, hoofdarchitect, en dan van A. Slinger, beeldhouwer en natuursteenkenner van deze dienst. In 1963 werd J.A.M. Boumans uit Boxmeer tot dagelijks opzichter van de restauratiewerken benoemd. In 1966 kwam een tweehoofdig leiderschap van de architecten Van Kessel en Van der Veken (als rijksambtenaar gepensioneerd) tot stand, maar reeds in december 1967 werden beiden opgevolgd door Teering, terwijl als rayon-architect van de rijksdienst W. Kramer optrad tot in 1972, toen C.J. Bardet, districtshoofd van deze dienst, het werk aan de Sint Jan van hem overnam.

Aldus begon de restauratie van de restauratie. Van het begin af namelijk werd de lijn gevolgd, de 19de-eeuwse vormgeving niet te corrigeren of niet de 19de-eeuwse aanvullingen ongedaan te maken en daarmee weer in aanvechtbare opvattingen over stijlprincipes te vervallen. Alle delen die men wegnam, werden vervangen door nieuwe van dezelfde vorm, zij het dat materiaalsoort en bewerking, met name de oppervlaktebehandeling, anders werden dan die van een eeuw tevoren. Wel werd de noordelijke balustrade van het hoogschip gereconstrueerd: in plaats van de spitsdriepassen die daar het traceringsmotief vormden, werd het visblaaspatroon nagemaakt dat op de oudste foto, uit 1866, te zien is.

Op het kiezen voor handhaving van de 19de-eeuwse kathedraalconceptie werd in beslissende mate vooruitgegrepen, doordat tussen 1958 en 1981 door de Firma Lelijveld successievelijk vrijwel alle gebrandschilderd glas gerestaureerd werd.[2]

Uitvoering 1961-1984

Noordtransept, 1961-1967

In 1961 werd de restauratie van het noordtransept begonnen met het afnemen van de te vernieuwen of herstellen onderdelen. Pinakels, kruisbloemen en andere onderdelen werden uitgenomen, op de grond opgemeten en gefotografeerd, uit de stukken die voor herplaatsing in aanmerking kwamen werden de ijzeren doken verwijderd, bij

de herplaatsing werd een bronzen verankering toegepast om aan roestvorming voorgoed een einde te maken.

De nieuwe stenen delen werden nu uit Vaurion kalksteen vervaardigd, een materiaal waarmee ook de oude, gehandhaafde delen ingeboet werden. Tijdens de voortgang van het werk besloot men om voor die onderdelen die het meest aan het weer blootgesteld zijn, donkergrauwe, blauwige en bruine Hohenfelser bazaltlava toe te passen, niet alleen om de grotere bestendigheid daarvan, maar ook omdat de zachtere Vaurion wel erg licht van kleur is en scherp contrasteert met de bewaarde Gildehauser en Udelfanger zandsteen. Sinds 1964 werden, na proefnemingen, beide soorten steen verwerkt. Het beeldhouwwerk werd door J. de Bresser uitgevoerd. In 1967 was het noordtransept voltooid.

Vanaf 1966 was de uitvoering van het werk in handen van het Aannemersbedrijf Nico de Bont en Zonen te Nieuwkuijk, dat al bij veel monumentenrestauraties in Noord-Brabant zijn diensten bewezen had en dat de hele tweede Sint-Jans-restauratie ten einde zou brengen.[3]

Verspreide werken

Inmiddels was reeds op allerlei plaatsen aan de kerk vanaf 1959 gewerkt aan het herstel van de vensters, eerst de zuidelijke schipzijbeuken, dan de noordelijke, ook de vensters van het noordtransept, voorts die in de gerfkamers, Lievevrouwekapel en Doopkapel, dan die van de noordelijke schip-lichtbeuk. Zij werden van nieuwe bronzen brugstaven in plaats van de ijzeren voorzien, het gebrandschilderd glas werd, zoals al vermeld, door J. Lelijveld & Zonen te 's-Hertogenbosch hersteld. Ook enkele nieuwe figuratieve glazen werden vervaardigd (zie het afzonderlijk hoofdstuk over de glazen).

In 1954 werd het plan opgevat om de oude kraagstenen en gewelfaanzetten in de Pietàkapel (het Merlarkoor) te benutten als dragers van een nieuw stergewelf, hetgeen in 1957 werd verwezenlijkt.

Vooruitlopend op de restauratie van de westzijde van de kerk werd in 1963 de bouwvallige balustrade van de Lievevrouwekapel afgenomen en tijdelijk door baksteenmuurtjes vervangen. In 1964 werd aan de gewelven van de Doopkapel gewerkt, zij werden afgebikt, ingeboet met oude steen en gepleisterd. Ook werd de eiken kap van de gerfkamer bij de Sacramentskapel hersteld, een deel van de sporen en gordingen werd vervangen, er kwam een koperen dakbedekking; in 1965 werd een bronzen beeldje op het dak geplaatst.

Behalve dat in 1967 de werkzaamheden aan het westelijk torenportaal begonnen (zie het hoofdstuk over de torenrestauratie), werd ook de spits van de traptoren tussen de Sacramentskapel en de noordwestelijke straalkapel hersteld, het leiendak ervan vervangen door een van lood.

Noordkant van het schip, 1968-1973

In 1968 werd, onder leiding van H.E. Teering die per 1 januari P. van Kessel als architect van de restauratiewerken opvolgde, begonnen met de herstelling van de noordzijde van het schip. Een nieuwe balustrade, naar het oorspronkelijk model, door Lambert Hezenmans in 1866 in tekening gebracht en bovendien zichtbaar op de foto uit 1866, werd gereconstrueerd; alleen de meest oostelijke travee kreeg nog niet zijn deel, dat pas in juli-november 1981 toegevoegd zou worden. De luchtboogstoelen en vensterkoppen werden achtereenvolgens van oost naar west hersteld, waarbij de luchtbogen geheel gesloopt werden en herbouwd met de nog goedgekeurde oude delen en nieuwe in Mayener bazaltlava, nadat proeven met andere steensoorten onbevredigend resultaat hadden opgeleverd. Ook werd reeds enige Peperino steen toegepast, waarover later meer. Vanaf 1 november 1969 werd naast Jacques de Bresser als beeldhouwer P. Hendriks uit Swalmen in dienst genomen, die zich in Middelrode vestigde.

In 1973 was het werk aan de noordzijde van het schip, met inbegrip van de zijbeuken en hun leiendaken, nagenoeg gereed en kon de stalen steiger alvast naar de zuidzijde van het schip verplaatst worden.

Intussen was echter ook de toestand van de westtoren verslechterd en moest uitstel van zijn restauratie bekocht worden met het telkens slopen van bouwvallige, gevaar opleverende onderdelen en verwijdering van het leiendak van de spits, provisorisch vervangen door een ruberoidafdekking.

Maar ook intussen waren gedachten ontwikkeld over de wijze waarop de zuidkant van de kerk gerestaureerd zou moeten worden. De problemen waren in wezen dezelfde als aan de noordkant, verwering en verval van de natuurstenen bouwplastiek (balustraden, pinakels, baldakijnen, traceringen), maar de andere bouwmaterialen daar, zowel de nog belangrijke middeleeuwse hoeveelheden als die van de restauratie van 1883-1890, vroegen om andere vervangende steensoorten dan welke voor de noordkant gekozen waren, en ook om nadere toepassing van conserveringsmethoden en -middelen. Zo werden in 1971-1972 enkele steunberen van de noordelijke en zuidelijke schipzijbeuken bij wijze van proefneming tot grote diepte geïmpregneerd met ISO-klar.[4] Niet minder dan 700 liter werd verbruikt, maar omdat de kosten zeer hoog waren en blijvend gunstig effect op de duurzaamheid niet verzekerd kon worden, is van verdere toepassing afgezien.

Zuidkant van het middenschip, 1973-1976

Toen in 1972, bij de voorbereiding van de restauratie van de zuidkant van het schip met zijbeuken, afgezien moest worden van een behandeling met chemische conserveringsmiddelen wegens hun gebrek aan duurzame uitwerking, moest opnieuw de keuze van vervangende natuursteensoorten onder ogen gezien worden, ditmaal niet alleen voor de in slechte staat verkerende Udelfanger zandsteen, die ook voor een deel van deze kant van de kerk bij de vorige restauratie gebruikt was, maar tevens voor de in ruime hoeveelheden toen toegepaste Saint-Joire kalksteen. Wegens de vrij blonde tonaliteit van het hele werk aan de zuidkant, van zilvergrijs tot geelwit bij zonlicht, blauwgrijs, groengrijs en grijswit bij bewolkt daglicht, kwam de donkergrijze en soms paarsige bazaltlava als aanvullend werk niet in aanmerking, omdat het zich als willekeurig oplapwerk zou voordoen. Er is aan deze kant van de kerk nog veel middeleeuwse Bentheimer zandsteen aanwezig, in de balustraden, de daardoorheen stekende wimbergtoppen, ook in het paramentwerk van de gevels. In 1972 kwam voor het eerst een Italiaanse natuursteensoort als mogelijk restauratiemateriaal in de belangstelling, aangedragen door het steenhouwersbedrijf N. Glaudemans & Zoon Natuursteen b.v. te 's-Hertogenbosch, al jarenlang leverancier en bewerker van natuursteen voor de Sint Jan. Het ging om de bij Viterbo gewonnen Peperino, waarvan één variant, de bruingrijze Peperino duro, hard en beproefd weer- en vorstbestendig, zich bleek te lenen voor vervanging, waar nodig, van de Udelfanger zandsteen en Saint-Joire kalksteen zoals aanwezig in de afdekkingen van de luchtbogen, in steunberen, baldakijnen, pinakels en kruisbloemen. Daarom werd, na uitgebreide proefnemingen in het werk en verder laboratoriumonderzoek naar de weervastheid van deze tuf- en trachietachtige steensoort, tot toepassing ervan besloten, echter niet om de nog aanwezige oude zandsteenpartijen in het werk te vervangen. Op de balustrade van het hoogschip waren monsters van Peperino, bazaltlava en Vaurion alle onbevredigend in licht-, kleur- en oppervlaktewerking ten opzichte van de patine van de Bentheimer zandsteen, weshalve herstel van het bestaande zandsteenwerk in zandsteen om stilistische en compositorische redenen noodzakelijk geacht werd. Daarom werd ontheffing van het verwerkingsverbod op zandsteen aangevraagd bij het districtshoofd der arbeidsinspectie te Breda, ten behoeve van het herstel van de balustrade van hoogschip en zijbeuken aan hun zuidkant, en voor het inboeten met zandsteen van de zandstenen partijen in het paramentwerk van hun gevels.[5] In 1973 werd die vergunning inderdaad verleend, zodat Obernkirchener zandsteen besteld kon worden, die gedurende tien jaar lang in een hoeveelheid van 10 m^3 per jaar, 100 m^3 totaal dus, verwerkt mocht worden, met behulp van de verplichte afzuigcabine en met een speciale toeslag op het loon van de steenhouwers die daarin moesten werken. Deze hoeveelheid zandsteen was van de totaal per jaar verwerkte natuursteen gemiddeld een vijfde deel (10 m^3 tegenover gemiddeld 40 à 50 à 60 m^3). De balustraden behoefden aan de kerk slechts, na nog enige afwerking, gesteld te worden, het steenhouwwerk geschiedde aan de Duitse groeve en werd kant en klaar geleverd; het werk voor de wimbergdelen rond de vensterkoppen en het overige gebeurde in de afzuigcabine ter plaatse.

Tegelijk met dit werk werden aan de zuidkant ook de vensters met hun gebrandschilderde glazen hersteld en de 19de-eeuwse ijzeren brugstaven vervangen

door bronzen, zo ook in de Archiefkamer. De beeldhouwersploeg werd, omdat toch zeer veel hogels, pinakels en traceringen vernieuwd werden, in 1975 uitgebreid met de beeldhouwers G. en Th. Kemperman, vader en zoon, die hun opdrachten in hun atelier te Bergen op Zoom vervulden, en A. Bruggeman te Pijnacker, aan wie in 1976 beeldhouwer A. Geerlings te Rotterdam toegevoegd werd.

De steigers aan de zuidzijde der kerk werden voorzien van een overkapping met licht doorlatende plastic golfplaten als wanden en een dekzeil als afdak, zodat het werk ook bij ongunstige weersomstandigheden niet onderbroken behoefde te worden.

Ook de leidaken op de zuidelijke zijbeuken werden grotendeels vernieuwd. Juist zoals de eerste restauratie was ook de tweede een openbaar gebeuren en een deel van het cultuur- en nijverheidsleven van 's-Hertogenbosch. Dat werd nog eens in het licht gesteld door het bezoek van koningin Juliana aan de Sint Jan en haar rondgang over de steigers, begeleid door bisschop Bluyssen en plebaan Lunter en vergezeld van provinciale en gemeentelijke bestuurderen, op de ochtend van 15 october 1974.

Ook op andere wijze werd de openbare belangstelling gewekt: in de zomer van dat jaar door de manifestaties en tentoonstellingen ‘Zevenhonderd jaar koorzang in de kathedraal’ - waarbij het niemand bezwaarde, dat daarin een ander geluid, na bijna twee eeuwen verstomd, de protestantse kerkzang, inbegrepen moest worden. De tentoonstelling omvatte, behalve roerende kunstvoorwerpen uit de kerk, ook enige tekeningen van het gebouw door Pieter Saenredam, die, sinds hij ze in 1632 maakte, niet meer in Den Bosch geweest waren.

In 1976 werd de laatste hand gelegd aan dit deel van de restauratie: de laatste partijen van de zandstenen balustrade werden geplaatst, op de

luchtboogstoelen werden, na enige aarzeling van het bouwteam over hun artistieke waarde en houdbaarheid, de engelenbeelden herplaatst, nadat de scheuren in de kalksteen ervan met wapex gedicht en het oppervlak met consolith behandeld waren.[6]

In die twee laatste jaren was er aanzienlijk meer werk verzet dan tevoren, dank zij een programmatische verhoging van het tempo, vergroting van mankracht, uitbreiding van tijdsduur en verhoging van de subsidiabele te verwerken bedragen.

Opvoering van het werktempo, 1974

Intussen, sinds 1972, waren er in het kerkelijk leven van 's-Hertogenbosch, in de parochiële indeling van de binnenstad, in de functies van de kathedraal als parochiekerk en in de beheersvorm van het gebouw als monument-in-restauratie, ingrijpende veranderingen opgetreden. De grote aanpassing van de katholieke geloofspraktijk aan nieuwe tijdsomstandigheden, al in de jaren vijftig begonnen en in vastere vorm gegoten door de uitspraken van het Tweede Vaticaans Concilie (1963) bleven in de Nederlandse steden niet zonder gevolgen voor het gebruik van de kerkgebouwen. Bovendien leidden een ontvolking van de binnensteden, gebrek aan aanwas van seculiere en reguliere geestelijkheid, teruglopend kerkbezoek, grotere mobiliteit van de kerkgangers en daardoor minder parochiële gebondenheid, tot de overtolligheid van een aantal binnenstadskerken en tot het verdwijnen van een aantal kloosters met hun kerken of kapellen.

's-Hertogenbosch, dat in de 19de eeuw, met de komst van bisschop Zwijsen, weer een klein Rome was geworden zoals het in de 16de en 17de eeuw genoemd werd, vol kerken, kloosters, onderwijsinstellingen en gestichten, verloor in grote mate zijn religieus stempel. Het bisdom zag zich, bij de reorganisatie van het pastorale werk, voor pijnlijke beslissingen geplaatst, moest overbodig of verouderd bezit liquideren, en van onvermijdelijke ontwikkelingen in het kloosterleven het beste zien te maken. Op grond van het in april 1970 door de pastorale en technische commissie binnenstad 's-Hertogenbosch uitgebrachte rapport *Kerkopbouw Binnenstad 's-Hertogenbosch* wilde de bisschop een vernieuwde zielzorg verwerkelijken met behulp van een nieuwe ruimtelijke voorziening, in dier voege, dat een aantal kerkgebouwen niet meer in gebruik werd gehouden voor de uitoefening van de eredienst. In 1971 al werd het Redemptoristenklooster opgeheven en de bijbehorende Sint Josephkerk gesloten; de Sint Pieterskerk en de Sint Leonarduskerk sloten op 31 december 1971 hun deuren.

Op 1 januari 1972 werd een nieuwe structuur voor het kerkelijk bestuur en de zielzorg in de Bossche binnenstad een feit. Het nieuw ingestelde roomskatholiek kerkbestuur parochie binnenstad 's-Hertogenbosch strekte zijn bevoegdheid uit over de nog overgebleven kerken binnen de voormalige veste en één pastoraal samenwerkingsverband ging deze bedienen. Daarbij werd de Janskathedraal het zwaartepunt voor de liturgieviering. Zij werd het gebouw dat, na het afstoten van vele andere verouderde en incourante grote gebouwen, de meeste aandacht in het financieel beheer, onderhoud, restauratie en liturgische bruikbaarheid vroeg. Daarom dacht het nieuwe binnenstadskerkbestuur, dat nu tevens kerkbestuur van de Sint Jan was en uit dezelfde leden bestond, al meteen aan een gewijzigde taakstelling voor de reeds meer dan honderdjarige restauratiecommissie, namelijk aan de vorming van

een lichaam dat belast was met 'de zorg voor de uitwendige en inwendige restauratie, de instandhouding en het algemeen beheer van de St. Jan'. Bisschop Bluyssen verklaarde zich voorstander van deze gedachte, trok het besluit van zijn voorganger uit october 1858 in, ontbond dus de commissie oude stijl, en stelde per 1 januari 1973 een nieuwe commissie in met nieuw reglement en rechtstreeks verantwoordelijk aan het kerkbestuur in zijn nieuwe vorm. Wat eigenlijk al praktijk was, kreeg nu een legitieme grond: geen scheiding meer tussen het beheer van de uitwendige herstellingen en dat van de inwendige. Achterhaald was de gedachte die ten grondslag lag aan het reglement van 1858: alleen buiten is voor herstel samenwerking met de wereldlijke overheid geboden en gelden subsidieaanspraken, binnen blijft de bisschop baas in eigen huis, zonder controle of steun van het rijk. Want ook de zorg voor de inwendige luister werd nu tevens als monumentenzorg gezien, waarvan de bouwkundige vraagstukken en de hoge kosten de krachten van de kerkgemeenschap te boven gingen. En juist ten aanzien van dat inwendige groeide de restauratiebehoefte, want in feite was het nog nooit gerestaureerd, doch alleen geleidelijk vanaf 1860 opnieuw ingericht en gedecoreerd.

Zo ontstond het verlangen naar een integrale aanpak van buiten- en binnenkant van de kerk in één goed geprogrammeerde campagne. Bij alle betrokkenen, architectenbureau, aannemers-, natuursteen- en schildersbedrijf was een grotere capaciteit aan arbeid voorhanden dan gebruikt. Verhoging van het tempo en meer handen aan het werk waren mogelijk en gewenst, niet alleen omdat de verslechtering van de uitwendige natuursteenbekleding sneller voortschreed dan de restauratie, maar ook omdat een goede werkopzet het interieur mede diende te omvatten, een interieur waarvan geen delen lang aan de eredienst onttrokken mochten worden door herstelwerkzaamheden van te lange duur. De restauratie-conceptie leverde bij een tempoversnelling geen vraagstukken op, omdat er aan de buitenkant niets nieuw te

ontwerpen of te construeren viel - men restaureerde immers de restauratie - en aan de binnenkant een aantal constructieve gebreken van niet ernstige aard was op te lossen. Op dat ogenblik speelde de aanwezigheid van de pleisterlagen van het inwendige nog geen rol, de consequenties van behoud of verwijdering lagen nog buiten het gezichtsveld. De nieuwe restauratiecommissie, onder voorzitterschap van drs. L.J.M. van de Laar, burgemeester van Bergen op Zoom en oud-staats-secretaris van onderwijs, kunsten en wetenschappen, zag redenen genoeg om aan architect Teering een tienjarenplan op te dragen, uitgaande van een rijkssubsidie in een verhoogd te verwerken waardevast bedrag van *f* 2.500.000, - gedurende tien jaren, met als einddatum 1985, in plaats van een kosten- en tijdsschema gebaseerd op een gelijkblijvend bedrag gedurende 26 jaar en een einddatum 1999.

Op 21 october 1974 werd het verzoek om goedkeuring en ondersteuning van een tienjarenplan per brief bij de minister van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk ingediend, waarbij herinnerd werd aan de voor de deur staande manifestaties, herdenkingen en plannen ter gelegenheid van het Europese Monumentenjaar 1975, die het juiste kader beloofden te zijn voor nieuwe initiatieven rond de monumentale en van nationale betekenis zijnde Sint Jan.

Weliswaar werd de financiële uitvoerbaarheid van dit plan door de minister onmogelijk geacht, maar tenslotte slaagde hij er in, na verder overleg, ook met de bisschop, het kerkbestuur, gedeputeerde staten van Noord-Brabant en het college van burgemeester en wethouders van 's-Hertogenbosch en na bereidverklaringen van de drie overheidsniveaus tot een verhoging van het subsidiepercentage, om vanaf 1975 toch vrij steil klimmende subsidiebedragen in het vooruitzicht te stellen, zodat er wel geen tienjarenplan, maar toch een getemporiseerd plan 1975-1988 ontstond, dat in feite een verhoging van tempo en vergroting van omvang van het werk, tegelijk een besparing van kosten mogelijk maakte en tenslotte toch binnen tien jaar te comprimeren viel. Door het verwerken van grotere bedragen per jaar drukten de uitvoeringskosten, de kosten van hulpmaterialen en de overhead kosten (zoals het toezicht) procentueel minder zwaar op de begrotingen. Omdat eerder dan in 1974 kon worden voorzien, ook de restauratie van het interieur ter hand genomen werd, waren de hoeveelheden werk die sinds dat jaar verricht werden, veel groter en sneller vorderend dan toen voor elk begrotingsjaar geschat waren. Daardoor bleef de totaalbegroting van het in 1974 voorgestelde, maar door de minister niet overgenomen tienjarenplan, te handhaven en wel zo, dat dat tienjarenplan niet kostbaarder werd dan het getemporiseerd verloop en, zij het met een heel andere kostenverdeling over de jaren, toch als tienjarenplan gerealiseerd kon worden, waarmee de staatssecretaris van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk zich bij schrijven van 10 juli 1980 accoord verklaarde.

Voor het zover was, werd in 1975 al een aanvullend subsidie verstrekt, zodat het werk geen ogenblik wegens uitputting van de fondsen behoefde stilgelegd te worden: er kon ruim 70 m^3 natuursteen gesteld en 50 m^3 afgenomen worden.

In het tienjarenplan waren voor het kerkinterieur posten opgenomen wegens het verwijderen van kalklagen, het herstellen van natuursteen en het restaureren van het vermoedelijk te voorschijn komende oude polychromeerwerk. Sommige bij de plannen betrokkenen dachten daarbij nog aan een ontpleistering van het interieur overeenkomstig de al een halve eeuw en langer geleden afgebikte wand- en

gewelfpartijen, met behoud van hier en daar een figuraal beschilderd vlak. Maar anderen voorzagen bijtijds de mogelijkheid, dat de kerk wel eens nog grotendeels haar oude binnenafwerking zou kunnen blijken te bezitten bij nader onderzoek. Bij de volgende restauratiecampagne nam het werk dan ook een nieuwe wending.

De restauratie slaat langs de middentoren van buiten naar binnen, 1975-1977

In 1975 werd de middentoren uitwendig in de steigers gezet. Veel van het Saint-Joire kalksteenwerk werd door Peperino duro vervangen: de pinakels van de hoektoren en tegen de middenstijlen van de vensters waren door oxydatie van de ijzeren verankering gescheurd. De nieuwe pinakels werden forser, de schacht ter wille van een grotere bestendigheid ongeveer een centimeter zwaarder gemaakt. Onderzocht moest worden of de bestaande ijzeren brugstaven tevens als kettingankers in het torenlichaam functioneerden en vervanging in brons daarom wellicht niet toelieten. Eveneens in 1975 werd de voorbereiding getroffen voor de herstelling van het inwendige van de middentoren, in de wandeling de koepel geheten, en voor het eerst in de restauratiegeschiedenis van de Sint Jan werd nu een algehele aanpak van het uit- en inwendige van een bouwgedeelte samen voorzien. Kan men stellen, dat voor het exterieur van de kerk een bijna probleemloze routine was ontwikkeld in de vormgeving van de werken, wat het interieur betreft kwam men met heel andere verschijnselen in aanraking. Buiten ging het om het vervangen van in slechte staat verkerende natuurstenen bekledings- en sierelementen door nieuwe naar het model van de oude. Binnen ging het enerzijds om maatregelen tegen constructieve gebreken aan de vieringbogen en aan de omgang met balustrade in de toren, tegen verval van het veelvoudig gescheurde stucplafond en vooral ook tegen de staat van vervuiling door de aanslag

van stof, vet en roet tegen de binnenmuren.

Toen eenmaal, in januari 1976, de steiger onder de koepel gebouwd was, kon de toestand pas goed in ogenschouw genomen worden, nadat al ruim zeven jaar eerder zich zorgwekkende verschijnselen voorgedaan hadden. Toen was tijdens de vroegmis van acht uur op zondag 13 october 1968 een stuk van het plafond neergestort en als een granaat in de altaarvloer ingeslagen op een paar centimeter afstand van de priester. Om loszittende venstermontants bij eventuele val op te vangen, was kort daarna een net boven de balustrade en onder de koepel gespannen. Nu, vanaf de steiger, bleek, dat de verschillende steenlagen van de noordelijke vieringboog los van elkaar waren komen te staan; er was een opening, een kier ontstaan tussen de onderste en bovenste profielen, die in vroeger tijd nogal laconiek met baksteen en leien was opgevuld. Maar er kwam nog iets heel wezenlijks bij. Het opgaand werk boven de gaanderij, bestaande uit muurdammen, zware hoekpijlers, vensterdagkanten, bogen en montants, vertoonde sedert de schoonmaakbeurten van 1901-1905 de naakte natuursteen, maar het stucplafond had een kleurig geschilderde decoratie en in het gedeelte onder de gaanderij, de uitkragingen, was aan alle vier kanten nog bepleistering en beschildering aanwezig.

Van de bovenkant van het uit riet samengestelde plafond moest een hoeveelheid vuil verwijderd worden die eenentwintig zakken vulde. Dit aan de onderzijde met stucwerk bezette plafond bestaat uit een brede koof (een kwartrond gebogen vlak) aan alle zijden vanaf de dragende muren en een vlak achtkant middenveld met omlijsting. Toen het in 1822 gemaakt werd, kreeg de koof een witte bepleistering, het middenveld een schildering, voorstellend het Alziend Oog Gods. In 1839 werd deze bijgewerkt en op de koof een decoratie geschilderd van ranken, stengels, bloemen en bloemknoppen. Dit werk werd later met afwijkingen overgedaan en de stralenbundels van het Alziend Oog werden nog eens bijgeschilderd, ingrepen die de signatuur dragen: ‘J. Brilmans, 29 juni 1898’. De bevestiging van de kooflijst op de muur vertoonde grote gebreken en vroeg om vervanging in hout (waarvoor oregon pine gebruikt is).

Onder de gaanderij bevinden zich kraagstenen in de gedaante van borstbeeldjes en manskoppen, die veelkleurig beschilderd zijn, terwijl de bijbehorende architecteur wit met zwaar okerkleurige accenten gepleisterd is. In feite is de hele koepelzone vanaf de kraagstenen met de vier evangelistensymbolen, de geprofileerde vieringbogen met hun gebeeldhouwde rozetten, en de onderbouw van de eigenlijke torenlantaarn nog in het bezit van zijn oorspronkelijke polychromie uit het einde van de bouwtijd, rond 1520, met latere opknapbeurten, waarvan de ingrijpendste wel plaats gevonden moet hebben na de torenbrand van 1584.

Het gewelf zelf bleek goed herstelbaar, de schilderingen in hun gedaante van 1839 evenzo, waarvan het herstel echter noodzakelijkerwijze wel ten koste van de laag eroverheen, de beschildering uit 1898, ging. In de loop van 1976 is dit herstel uitgevoerd onder leiding van de schilder Pieter de Ruyter (in dienst van de schilderingenrestaurateur D. Schoonekamp), die ook het vooronderzoek had verricht; in september was het klaar.

Na ampel beraad over schoonheid of lelijkheid, over eigenschappen, kenmerken en tijdgeest van schoon natuursteenwerk en bepleistering met polychromie, werd tenslotte door de bouwvergadering voor het interieur van de opgaande wanden van de middentoren de laatste oplossing gekozen als binding tussen het beschilderd

stucplafond en de eveneens kleurige onderbouw. Dat vóór de ontpleistering van 1901-1905 die binding in kleur, wit en okergeel, ook bestaan had, werd afdoende bewezen door het schilderij van het kerkinterieur dat Jan Peeters in 1857 maakte (Noordbrabants Museum), door de vele kleursporen elders in de kerk, door de oude pleister- en schildertradities in andere kerken en door de verantwoording van schilderbeurten in de kerkrekeningen zoals deze vanaf 1630 bewaard gebleven zijn. ‘Inwendig was de middentoren met geelsel en kalk bedekt, hetgeen nu verwijderd werd’, deelt de restauratiearchitect Lambert Hezenmans in een verslag van 1906 zonder verder commentaar mede.[7] Een gedocumenteerd voorstel, mede gebouwd op adviezen van H.H.J. Kurvers, deskundige inzake schilderingen van de rijksdienst voor de monumentenzorg, D.J. Schoonekamp, restaurateur van schilderingen, dr. J.R.J. van Asperen de Boer, natuurwetenschappelijk onderzoeker van kunstwerken, en het schildersbedrijf Lelijveld, werd door het bouwteam aan het kerkbestuur en de restauratiecommissie gedaan, nadat enkele proefopzetten al wel enige verontrusting bij verantwoordelijken en belangstellenden hadden veroorzaakt. Wat geen wonder mag heten, want elke lichte kleur, hoe getemperd ook, betekende toch een enorm contrast met de zwartgrijs genuanceerde natuursteenvlakken.

Maar het was al duidelijk, dat zelfs een alleen van stof en vuil reinigen van het natuursteenoppervlak in het kerkinterieur reeds een sfeer- en toonverandering teweegbracht. De bestaande sfeer handhaven zou betekenen: niets van het interieur meer aanraken, niet restaureren. Deze weg werd niet gekozen. Overeenkomstig het besluit van kerkbestuur en restauratiecommissie, genomen op 23 december 1976, onder voorzitterschap van mevrouw E.C. van der Vaart-van den Besselaar, werden de vier wanden, met voldoende houdbaar-

heidsgarantie en in de verwachting dat de accoustiek niet ongunstig beïnvloed zou worden, van een tijdelijke afwerklaag van witte saus en geel op de profielen voorzien, in een verf op copolymeerbasis.[8]

Op 11 februari 1977 werd het resultaat in een min of meer feestelijke bijeenkomst door de opdrachtgevers in ogenschouw genomen. De reacties op het effect bleken in grote meerderheid gunstig te zijn.

Aan de buitenkant van de middentoren ging het werk tot in juni 1977 door: de twaalf grote pinakels in de balustrade werden geheel vernieuwd en een aantal muurblokken eveneens; het baksteenmetselwerk aan de torenvoet tussen de kerkdaken werd summier gerepareerd. In de torenruimte keerden de steigers in november 1981 terug ten behoeve van de plaatsing van perspex voorzetpanelen vóór de raamkoppen en glaspanelen voor het overige der ramen als maatregel tegen warmteverlies en voor betere isolatie.[9]

Zuidtransept, 1977-1979

In januari 1977 werden tegen de westgevel van de lichtbeuk van het zuidtransept werksteigers geplaatst, waarna de zandstenen balustrade in de eerste en derde travee, de wimberg van de tweede travee grotendeels, verder enkele kruisbloemen en muurblokken vernieuwd werden. Van de drie vensters werden de glas-in-loodramen uitgenomen, hersteld en herplaatst. Inmiddels was begin juni een steiger vóór de zuidgevel van ditzelfde transept vanaf de bedaking der portiek tot het bronzen Sint Jansbeeld in de top geplaatst, en daar werd veel Saint-Joire door Peperino steen vervangen.

In de benedenvensters van het zuidtransept, in de portiek, bleken, toen ook daarin in maart 1978 een steiger geplaatst was, de montants onder de tufstenen traceringen van de vensterkoppen van grenehout te zijn en nog terug te gaan op de raamvernieuwingen die kort vóór 1759 uitgevoerd waren; de tufsteen kan zelfs nog uit de bouwtijd zijn. Het geheel is uitgenomen, met doken en lijm hersteld en weer geplaatst. In de loop van 1978, vanaf juni, zijn veel verweerde bekledingsdelen, pinakels en muurblokken, uitgenomen, mallen ervan gemaakt, en door nieuw daarnaar gehakte werkstukken vervangen, die in 1979 gesteld werden. De gewelven in deze zuidportiek zijn geheel van stucwerk ontdaan en opnieuw gestucadoord. Van beschildering was op de gewelfvelden geen spoor, wel waren zij met een rode bies tegen de ribben afgezet, welke op de ontbrekende plaatsen aangevuld is. Het werk aan dit bouwdeel was in october 1977 gereed. De beeldhouwersploeg was inmiddels uitgebreid met Giorgio Piretti te Tilburg.

In februari 1977 was ook het inwendige van het zuidtransept en de Sint Antoniuskapel in de steigers gezet, in de eerste plaats met de bedoeling de vensterglazen te repareren. Aan de zuidelijke binnengevel van het transept werden tegelijkertijd, tussen februari en october, natuurstenen partijen hersteld. De gescheurde middenstijl van het grote transeptvenster werd ter versteviging met epoxyhars geïnjecteerd.[10] De balustrade vóór dit grote venster werd afgenomen, hersteld en verankerd in de gaanderijvloer waar zij voordien los op stond. Tevens moest in het zuidtransept het onderzoek naar de aard en toestand van de gewelfschilderingen

begonnen worden. Het netgewelf van de Sint Antoniuskapel draagt een beschildering van bladeren en bloemen die een onveranderde, zelfstandige compositorische eenheid uit één periode vormt, zodat herstel daar geen vragen of keuzeproblemen opwierp. Het vond van juli tot november 1978 plaats, de wanden van de kapel werden gepleisterd.

De buitenste zuidelijke transepttravee bleek op de gewelfvelden geen schilderingen meer te bezitten onder de toplaag die in 1868 door de schilder J.C. Dickmans was aangebracht. Bij het verwijderen van de vervuilde, gele bovenlaag van de ribben kwam een rode onderlaag tevoorschijn, met rond de sluitstenen en bij de aanzet van de ribben, schildbogen en gordelbogen een wit-en-zwart visgraatmotief. De opgaande muurvlakken waren in 1888 totaal ontpleisterd, maar de vensterdagkanten bleken nog voorzien van een gele en daaronder een zandsteenkleurige verflaag.

Alvorens hier tot restauratie over te gaan, zijn eerst onderzoekingen elders in de kerk verricht. Daartoe zijn drie snelbouwsteigers van 6 m breed op drie verschillende plaatsen in de kerk gezet: tot in de gewelven van het middenschip, het hoogkoor en het noordtransept. In de binnenste zijbeuken van het schip werd een verrijdbare steiger gebouwd, terwijl in de buitenste volstaan kon worden met een brandladder. Na reiniging en bestudering van een grote hoeveelheid proefvlakken op de gewelfvelden en -ribben bleek, dat in de zijbeuken onder 19de-eeuwse lagen overal nog oudere schilderingen aanwezig waren, zij het alleen in een relatieve chronologie enigszins te dateren. Maar op de hoge gewelven (schip, koor, dwarspand) bedekte de 19de-eeuwse ornamentatie niet overal ouder werk, met andere woorden, er was geen compleet decor uit een oudere periode meer aanwezig, doch slechts een hoeveelheid resten van geringe tot grote oppervlakte. De opperste verflagen zaten overal los en waren vrijwel onhoudbaar.

De voorzitter van de restauratiecommissie, de heer Van de Laar, zich als historicus en kunstkenner welbewust van de historische dimensies van deze vondsten, stelde, dat bij een restauratieplan voor het interieur kunstgeschiedenis, archeologie en

monumentenzorg niet eenzijdig de doorslag mochten geven, waar het ging om een levende kerk waarin de gelovigen zich thuis moesten voelen. Hij vond ruime bijval in zijn oordeel, dat het sparen van de aanwezige schilderingen voor het volop functioneren van de kerk in een vandaag aanvaardbare sfeer geen beletsel behoefde te zijn, mits de kleurstelling maar niet star door de geschiedenis gedicteerd werd, maar zo nodig daarvan afwijkend genuanceerd. Maar ook pleidooien voor de blote natuursteen, voor schoon werk, werden gehoord, minstens voor het behoud daarvan waar deze al lang geleden schoongebikt was. Die werden door de afgesproken proeve van beschildering in het zuidtransept nog niet bij voorbaat verworpen. Op grond van alle gegevens en overwegingen en overeenkomstig de besluiten van de gecombineerde vergadering van kerkbestuur, restauratiecommissie en bouwteam op 15 november 1977, werd er voorlopig toe overgegaan om in de zuidelijkste transepttravee het werk uit 1868 op de velden en de oudere rode beschildering van de ribben te herstellen, maar eerst nadat de gewelfribben bouwkundig herstel ondergaan hadden. In vroeger tijd was één rib tegen doorzakken slechts beveiligd doordat hij met ijzeren beugels aan de muur opgehangen was. Na onderstempeling van het hele gewelf is een ribgedeelte van ongeveer 1,80 m uitgenomen en opnieuw gesteld, tegelijkertijd werden delen van de aangrenzende gewelfschilden mee uitgenomen en opnieuw ingemetseld. Scheuren en gaten in de gewelven zijn gedicht, de bovenkant schoongemaakt en ingewassen met metselspecie. Ook zijn de aanraseringen van de ribben tegen de muren losgehaald en opnieuw aangemetseld. Vervolgens zijn de gerestaureerde gewelfvelden gestucadoord en met schuurspecie afgewerkt. De proefneming werd, door het weghalen van enige steigervloerplanken, vanaf de begane grond geïnspecteerd, waarna de schilderingen in januari-februari 1978 nog geretoucheerd werden: het donkere groen werd lichter gemaakt. In één gewelfveld zijn de ranken geheel overschilderd met de kleur groen zoals die op andere velden onder de kalklagen gevonden was. In vier velden zijn de ranken gedeeltelijk aangevuld. In twee velden zijn zij gedeeltelijk, langs de ribben, aangevuld. Retouches en reconstructies zijn er in het algemeen toegepast voorzover een leesbare samenhang dit nodig maakte. Aan het in kleur aldus gecorrigeerde resultaat werd in een gecombineerde bijeenkomst van kerkbestuur, restauratiecommissie en bouwteam goedkeuring gehecht. De stenen beelden binnen tegen de transeptmuren kregen, om meer met de nu gestucadoorde achterwand te harmoniëren, ook een zandsteenkleurige beschildering. In maart 1978 was dit werk in de uiterste zuidelijke travee van het zuidtransept voltooid en werd de steiger gedemonteerd.

Verder onderzoek: accoustiek en kaarsenwalm

Het viel niet meer te ontkennen, dat de mysterieuze sfeer van onderbelichting die tot dan toe in de kerkruimte geheerst had en die bij velen geliefd was, de sfeer die Martien Coppens in zijn donkere foto's heeft vastgelegd, in feite niet door iets verhevens veroorzaakt werd, maar door het vette roet van kaarsenwalm dat zich aan het metselwerk gehecht had. Wanneer een muurvlak of enig steenhouwwerk slechts even schoongeborsteld werd, leek het al alsof de verfkwast gebruikt was. Twee vragen kwamen op. Wanneer de kerk geheel gereinigd was en het bestaande schilderwerk

aangevuld, zou dan de geluidswerking niet ingrijpend veranderen? Zou het heldere schilderwerk niet weer weldra vervuilen door nieuwe aanslag van de kaarsenwalm? Moest de grootste bron hiervan, de lichtdevotie rondom de Zoete Lieve Vrouw, niet geïsoleerd worden?

Eerst werd studie gemaakt van de te verwachten gevolgen van het reinigen, herstellen en aanvullen der gewelf- en muurschilderingen voor de accoustiek in de kerk. Door dr. J.R.J. van Asperen de Boer, ir. C.W. van Dorsser en P.L.A. Barto (beide laatsten van het Akoestisch Adviesbureau Van Dorsser b.v. te Arnhem) werd daartoe een onderzoek ingesteld en het bureau verrichtte metingen van de nagalmtijd en diffusie van het geluid en onderzocht de verscheidene in aanmerking komende verfsystemen. Uit vijf in de kerk voorkomende natuursteensoorten werden cylinders geboord, waarop verfsoorten werden aangebracht, variërend van moderne copolymeerverven tot een ouderwetse samenstelling van kluitkalk en okergele aardverfstof. Andere cylinders, met de oude, bestaande afwerklaag en een serie cylinders van schoon werk completeerden de reeks, waarvan met behulp van een ‘staande golfbuis’ in het laboratorium de verschillen in geluidsabsorptie werden getoetst. Resultaat was de vaststelling, dat van de inwendige beschildering, uitgebreid over de tussen 1888 en 1905 en later ontpleisterde vlakken, geen enkel nadelig gevolg voor de inwendige geluidswerking verwacht behoefde te worden.[11]

De keuze van de toe te passen verfsoort behoefde alleen nog af te hangen van bouwphysische omstandigheden, met name de vochthuishouding in de muren van het gebouw, en de vochtopname door de sauslagen vanuit het interieur. Dat werd door wederom dr. Van Asperen de Boer en door de heer W.O. Boekwijt van het Instituut Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek voor Bouwmaterialen en Bouwconstructies te Delft onderzocht, waarover in januari 1978 rapport werd uitgebracht. Van de natuursteensoorten werd het vermogen tot waterabsorptie en -penetratie nagegaan. Van twee verfsystemen met en zonder drager, copolymeer (met 50% water en met 30% water) en alcasit

compound (de stof die al bij de restauratiewerken in de middentoren en het zuidtransept toegepast was), werd de dampdiffusieweerstand onderzocht. Het tweede bleek een lagere relatieve weerstand te hebben en daarom althans uit hygrisch oogpunt de voorkeur te verdienen, zonder dat daarmee veel over de houdbaarheid en hechting gezegd kon worden.

In samenhang met deze vragen werd ook het probleem van de kaarsenwalm onder ogen gezien. Het leek mogelijk om in de Mariakapel voortaan alleen een betere kwaliteit kaarsen met geringere roetontwikkeling toe te laten, maar meer belovend was een experiment met waxinelichtjes, waarvan de roetvorming zich tot die van kaarsen verhield als ongeveer 1 tot 6. In het najaar van 1979 werd de proefneming daarmee definitief als geslaagd beschouwd en sindsdien worden in de kapel geen kaarsen meer gebruikt.

Interieur van de Sacramentskapel, 1978

Spoedig na de voltooiing van de werken in de middentoren en nog tegelijk met die in het zuidtransept werden de voorbereidingen getroffen tot een schoonmaak- en herstelbeurt van het interieur der Sacramentskapel en samen daarmee de bijbehorende noordelijke koorzijbeuk. Naarmate het tempo van de restauratie van de Sint Jan verhoogd werd, werd het werk aan de verschillende gedeelten van het gebouw steeds meer een simultaangebeuren. Overal wordt tegelijkertijd gewerkt, hier wordt de laatste hand gelegd, daar de eerste, elders wordt al getekend, begroot, besteld, bestudeerd, gekeurd, planning en uitvoering vormen een hecht netwerk. Wat in dit restauratieverslag in opeenvolgende hoofdstukjes gedeeld is, is in feite vanaf 1978 een aanval op alle fronten, een snelle decorwisseling door het verplaatsen van steigers, schotten en noodruimten, waartussen telkens andere delen van de kerk met rust gelaten worden voor bezoek, gebed en dienst. Na plaatsing van steigers in de Sacramentskapel konden de constructieve toestand van de netgewelven en de aard van de beschilderingen onderzocht worden. Dit gebeurde weer, zoals in het zuidtransept, onder leiding van de schilder J. Schuurmans, uitvoerder van J. Lelijveld en Zonen b.v. Van de gewelfribben werd de vervuilde gele toplaag verwijderd, waaronder het oorspronkelijke Engelse rood tevoorschijn kwam. Op de gewelfvelden kwamen na verwijdering van de vuile afdekkende kalklaag de oorspronkelijke en een jongere ornamentatie bloot, die niet overal meer even volledig aanwezig waren, op enkele plaatsen was de pleisterlaag met de beschildering geheel losgeraakt van het metselwerk en geheel verpoederd. In de tweede en derde travee (geteld uit het westen) waren aan de noordkant de ribben en gewelfvelden aanmerkelijk verzakt of omhooggedrukt, 10 à 15 cm van hun plaats gekomen, hetgeen waarschijnlijk te maken heeft met de val van stenen van het koor op de kapel in 1689, waardoor een ‘vack ofte den oven van het gewulfsel... ingevallen’ was, zoals de kerkrekeningen uit dat jaar opmerken (‘oven’ is hier neergeschreven vermoedelijk om de gelijkenis van het gewelf met de welfvorm van een gemetselde oven). Interessant was de ontdekking, in januari 1978, van een geschilderde tracering op het westelijk muurvlak boven de scheiboog naar het noordertransept. Passerpunten en constructielijnen van het geometrisch patroon zijn als inkrassingen nog duidelijk waarneembaar. Op 18 mei

1978 sprak de gecombineerde vergadering van kerkbestuur, restauratiecommissie en bouwteam zich tegelijk over de voorlopige resultaten van de gerestaureerde schilderingen in het zuidtransept en over de te bewerken vondsten in de Sacramentskapel uit, en voor deze laatste werd met een retoucheren van het gevondene ingestemd. Van enkele compartimenten moesten door de gewelfbouwer L. Verhees uit Waalwijk de ribben met sluitstenen worden uitgenomen en hoger opgewerkt. Een gedeelte van de hierbij betrokken acht gewelfvelden had geen schilderingen meer en kon daarom zonder groot bezwaar geheel vernieuwd worden; velden mèt beschildering moesten minimaal uitgetand worden, een werk dat in april-juni 1978 plaats vond. Om te voorkomen dat tijdens die reparatie de schilderingen verloren zouden gaan, zijn zij tijdelijk met kaasdoek beplakt geweest.

De opperste stuc- en kalklagen zijn met scalpelmesje en rotanhamertjes verwijderd, de vrijgekomen schilderingen met glasvezelstiften schoongemaakt en daarna geïmpregneerd met dupa-grond.[12] Verpoederde lagen schildering zijn op de onderlaag van stuc vastgezet door injectering met korrector (een p.v.c. verdunning).[13] Ribben en gewelfschilderingen zijn vervolgens door retoucheringen in streepjestechniek met caseïneverf gecompleteerd in die mate dat tenminste de globale samenhang hersteld werd in de compositie. Dit werk werd in augustus 1978 voltooid. De bladornamenten van hout en steen onder de sluitstenen van de gewelfribben werden afgenomen, hun kleur en verguldsel geretoucheerd, twee in slechte staat verkerende exemplaren werden door copieën vervangen.

Op het opgaand muurwerk en de contreforten van het kapel-interieur waren vanaf de vensterafzaten tot het gewelf nog verschillende kalklagen aanwezig, op de muur van de vloer tot de vensters was in 1958 latex aangebracht. De restauratie van de kalksteensculptuur der contreforten met hun kandelabers, in 1883 door H. van Nunen en Zoon verricht, bleek nu niet uit steenhouwwerk, maar uit bijboetsering in gips te bestaan. Tot achter deze inwendige steunberen liepen de rode contouren als voortzetting van de gewelfribben,

schei- en gordelbogen. Nadat al dit werk met een nevelspuit schoongemaakt was, zijn ondeugdelijke kalklagen verwijderd en is het geheel gesausd met kalk en lithopoon, verlijmd met alcasit, op kleur gebracht met gele oker.[14] Het rood werd bijgewerkt: de architectonische accentlijnen, het ribbenrood van het netgewelf en de schalken retoucheren en aanvullen was in dit besloten interieur al voldoende om een beeld van verbrokkeling te voorkomen. In juni 1978 kwamen in de veelhoekige koorsluiting van de kapel op de muur flarden van een inscriptie in gotische minuskels tevoorschijn, welke helaas niet ontcijferd konden worden omdat zij te ver weggesleten waren.

De gebrandschilderde glazen van de kapel werden hersteld, bronzen brugstaven vervingen in de vensters de ijzeren, gescheurde zandstenen montants werden vernieuwd. In augustus 1978 werden de steigers uit de kapel verwijderd. De van koperen spijlen voorziene houten afsluiting die de Sacramentskapel samen met de buitenste koorzijbeuk afperkte, werd in mei 1978 uitgenomen en in de timmerfabriek van Botim te Deurne gerepareerd. Enkele door houtworm aangetaste onderdorpels werden vervangen. In october werd het hek niet op zijn oude plaats, maar tussen de pijlers van de Sacramentskapel zelf (waar eerst nieuwe natuurstenen dorpels gesteld waren) opgebouwd, die dus weer een eigen, gesloten ruimtelijke eenheid ging vormen zoals oorspronkelijk, toen de Lieve Vrouwe Broederschap uit haar oude kapel, de buitenste noordelijke koorzijbeuk, naar de nieuwe verhuisde. Aan die oude situatie herinnert in deze zijbeuk de aanwezigheid van de grote kolombeschildering met het thema van de Boom van Jesse, een opdracht van de Broederschap uit de jaren tussen 1407 en 1422. Deze schildering werd in 1926 van onder een okerlaag en verscheidene kalklagen door de schilder Gerhard Jansen tevoorschijn gehaald en vervolgens ingrijpend gerestaureerd. In 1979-1980 zijn enige proefvlakken en verfmonsters onderzocht door de restaurateur D.J. Schoonekamp, in samenwerking met de deskundige van de rijksdienst voor de monumentenzorg, H.H.J. Kurvers en het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam (de heer J. Mosk en mevrouw K. Groen). Daaruit kwamen in dat jaar een rapport en een voorlopig herstelplan voort, die hoge kosten en nog veel problemen in het vooruitzicht stelden, omdat het originele middeleeuwse werk nog maar zeer fragmentarisch in de latere aanvullingen verscholen aanwezig was. Het retoucherend ‘aanstippen’ van Gerhard Jansen bleek bestaan te hebben in vrij grondig overschilderen van de achtergrondpartij, waarbij hij zijn kleuren aanpaste aan de vervuilde aanwezige kleuren; ook op oude kalkresten van de witsellagen die de schildering afgedekt hadden, had hij verf aangebracht, en onder die resten was weinig of geen kleur meer aanwezig. Waarschijnlijk dekte dat witsel de schildering af toen deze reeds gehavend was. Een aanvullend herstel in tratteggio of in streepjestechniek werd mogelijk geacht, in de tamelijk felle kleuren van het origineel.[15]

Op de gewelven van de buitenste noordelijke koorzijbeuk waren geen complete ensembles meer aanwezig, maar wel de resten uit twee perioden van beschildering. De scheibogen van het noordtransept naar de Sacramentskapel en naar deze koorzijbeuken bleken zwartgeschilderd te zijn; de gewelfribben in de meest noordelijke zijbeuk eveneens zwart met rode manchetten rond de sluitstenen. De groene bladranken van de jongste periode verkeerden in zeer slechte staat en waren onhoudbaar. Het opgaand werk van de kolommen was in 1891-1895 schoongebikt

en werd nu met pleisterkalk bezet. Waar op de gewelven geen ornament meer aanwezig was, is met bepleistering volstaan. Waar het nog wel voorhanden was, doch aan duidelijkheid diende te winnen om niet te fragmentarisch en daardoor archeologisch te werken, werd de gewelfschildering van de aangrenzende straalkapellen als voorbeeld gekozen bij een bescheiden aanvulling van enkele blad- en bloemmotieven en hun kleuren. In de binnenste noordelijke koorzijbeuk, die in 1891-1895 nog hardhandiger schoongebikt was, bleek alleen op de gewelven van de twee westelijke traveeën nog enige decoratie aanwezig.

Toen Prins Claus op 1 december 1979 een bezoek bracht aan de restauratiewerken, kon hij het herstel van de Sacramentskapel voltooid zien. Definitief afgesloten waren de werken nog niet. Ten behoeve van de aanleg van een gasgestookte warmwatervloerverwarming (Burgers b.v. te Eindhoven), waartoe na herhaalde temperatuurmetingen in deze koude noordelijke ruimte besloten was (om haar als plaats van huwelijksinzegeningen en andere bijeenkomsten te kunnen gebruiken), werd in 1982 de zerken- en hardsteenplavuizenvloer opgebroken om een betonvloer te storten waarop de p.v.c. verwarmingsbuizen moesten komen te liggen. Bij die gelegenheid stootte men op de funderingen van een noordwestelijke uitbouw van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel in haar gedaante vóór de huidige (de Sacramentskapel), uit de tijd dus toen zij nog in de koorzijbeuk (met de kolom van de Boom van Jesse) gevestigd was. Ook werden toen zerken gevonden, waaronder de grafsteen van president-schepen Tullekens (maart 1982), die na een verplaatsing en voorlopige opstelling helaas uiteengevallen is.

Buitengevel van de zuidelijke schipzijbeuk, 1978-1981

Naast en na het werk aan de portiek van het zuidtransept werden in 1978 en 1979 omvangrijke delen van de bekleding van de zuidelijke zijbeuk-

gevel langs de Parade wegens hun slechte staat afgekeurd en geleidelijk van oost naar west verwijderd: baldakijnen, pinakels, hogels, kruisbloemen, paramentwerk met traceringen, en vlakke steenblokken (met name van de steunberen). Na de adviescommissie als bedoeld in artikel 5 van het Zandsteenbesluit gehoord te hebben, verleende de Arbeidsinspectie weer ontheffing van het verbod op het werken met zandsteen, waardoor de verwijdering van afgekeurde Udelfanger en Bentheimer zandsteen en vervanging daarvan door Obernkirchener mogelijk werd, gecombineerd met Peperino voor de verwijderde Saint-Joire kalksteen. De balustrade, inbegrepen de wimbergtoppen, werd al aan de Duitse groeve bewerkt en door steenhouwers van de Firma Glaudemans pasklaar bijgehakt en gesteld.

De beeldhouwers Kemperman maakten in hun atelier te Bergen op Zoom, naar tekeningen en mallen van de afgenomen onderdelen, zandstenen hogels, kruisbloemen, pinakelkappen en baldakijnen boven de beeldnissen der steunberen. Onder leiding van Jacques de Bresser, die als algemeen adviseur voor het beeld- en steenhouwwerk optrad, maakten steenhouwers van Glaudemans de overige onderdelen in Peperino. Al deze delen werden geleidelijk van oost naar west gesteld, een werk dat in october 1981 voltooid was, zodat toen de steigers gedemonteerd konden worden. Tevoren al, in mei 1979, was de binnenste zuidelijke zijbeuk van een nieuw leien dak voorzien.

Schip met zijbeuken inwendig, 1978-1981

In 1978 werd gestudeerd op de vraag, hoe tijdens de inwendige restauratie van de hoofdruimte der kerk delen daarvan door afschieting en besteigering beurtelings zo kort mogelijk aan de eredienst onttrokken konden worden. Er werd, met name ook door de directeur restauratiezaken van de rijksdienst voor de monumentenzorg, jhr. ir. L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, veel waarde aan gehecht, dat een continuïteit gewaarborgd zou blijven in de beleving van het kerkinterieur van de Sint Jan door de Bossche bevolking, en dat voorkomen zou worden, dat de jongste generaties van het gebouw zouden vervreemden en geen notie zouden hebben van de kerk in functie. In februari 1978 werd besloten, om eerst het schip en de zijbeuken onderhanden te nemen, terwijl het hoogkoor en transept dienst zouden blijven doen, uitgebreid met een provisorische houten uitbouw als ‘nood-schip’ onder en tussen de steigers in het middenschip. Daarna zou het transept en tenslotte het koor met zijn zijbeuken hersteld worden, terwijl dan intussen het schip weer als liturgische ruimte kon fungeren. De eerste van deze drie fasen zou in 1979 daadwerkelijk beginnen, maar er werd al enigszins op vooruitgegrepen in 1978 door de onderzoekingen in de schipzijbeuken van de muur- en gewelfschilderingen met behulp van rolsteigers. Eerst werd in de buitenste noordelijke zijbeuk de gewelfschildering van de overgangstravee naar de Mariakapel, met een nogal drukke ornamentatie van ranken, bloemen en meanders, schoongemaakt en vrijgelegd (november 1978). In januari 1979 werden de banken, preekstoel en overige inventarisstukken uit het middenschip verwijderd en daar kon toen de bouw van een grote vaste steiger beginnen. In de openingen van de zijbeuken en het schip naar het transept met viering werden stofdichte wanden opgetrokken, met uitsparing van een opening naar het tunnelvormige noodscheepje in de eerste schiptraveeën, dat daar tot in januari 1981 zou blijven staan.

In februari 1979 was het onderzoek naar de overige schilderingen in de beide noordelijke zijbeuken voltooid. Door het afpellen van de buitenste laag, met behulp van een ploeg van twaalf schilders onder leiding van J. Schuurmans (allen in dienst van Lelijveld), die de vondsten in tekening bracht, terwijl A. Zeeuwe de fotodocumentatie verzorgde, werd een volledig beeld verkregen van wat er nog aan decoratie was en hoe de periodisering daarvan bij benadering moest zijn. In maart was hetzelfde resultaat in de Pietakapel en in het hoogschip bereikt, in april in de twee zuidelijke zijbeuken met de Doopkapel, in mei in de Mariakapel. Wat deze laatste betreft: op 10 juli 1979 werd besloten, de gewelfschilderingen daar uit 1859 (oudere resten waren daaronder niet aanwezig) en ook de bijbehorende ribbendecoratie te behouden en op te knappen, behoudens de gewelfribben gekeerd naar de westmuur, waar oudere patronen uit twee perioden aan de dag traden, die geretoucheerd en aangevuld werden. Het gewelfveld tussen de Mariakapel en de binnenste noordelijke zijbeuk, onbeschilderd, werd wegens zijn bouwvallige toestand vernieuwd. In mei 1984 heeft het een beschildering gekregen naar het voorbeeld van die der Mariakapel. In september 1979 waren de schilderwerken in de kapel voltooid, maar over de staat van de met olieverf op doek geschilderde grote compositie tegen haar noordwand, een werk van Anton Brouwer uit 1883-1885, kon nog geen oordeel gegeven worden en op de vraag naar behoud en herstel of verwijdering werd het antwoord nog uitgesteld. De technische hoedanigheden van dit werk bleven raadselachtig en latere reinigingen (waarvan geen verslag ooit schriftelijk was vastgelegd) schenen het meer kwaad dan goed gedaan te hebben. Ondanks het donkere en doodse oppervlak waren de artistieke kwaliteit, de specifiek op het mirakelbeeld betrekking hebbende iconografie en de geest van 19de-eeuwse devotie toch van te groot historisch en religieus belang om het werk af te danken. Nadat het Centraal

Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam (drs. E. van de Wetering en R.R. Mehra) en verscheidene schilders ernaar gekeken hadden, werd tenslotte aan Borzo b.v. (W. van Rosmalen) te 's-Hertogenbosch op 18 december 1980 opdracht gegeven deze schildering schoon te maken en te herstellen, hetgeen in april-mei 1981 geschiedde, waarna Lelijveld de afzonderlijke, uit grisaille schilderingen bestaande omranding schoon maakte en hechtte. Bij het reinigen, onderzoeken, conserveren en herstellen van de gewelfschilderingen van het schip en de zijbeuken werden dezelfde technieken, instrumenten en materialen gebruikt als in de Sacramentskapel en een uitvoerige documentatie in tekeningen en foto's aangelegd. In de bouwgeschiedenis van de kerk behoren de oostelijke viertallen zijbeuktraveeën tot een oudere periode en een ander bouwplan dan het overige van de dubbele zijbeuken. Dat blijkt uit de maten en profileringen en is ook duidelijk geworden uit de tevoorschijn gekomen gewelfschilderingen, afwijkend van die in het overige der zijbeuken en aansluitend bij die van de oudere kooromgang. De ribben waren oorspronkelijk donkergrijs met witte biezen, later in lichter grijs en nog later in Engels rood overgeschilderd. De gewelfschilden in de bedoelde noordelijke traveeën hadden nog ten dele een decoratie van rode leliekronen rond de sluitstenen, daaroverheen latere motieven van bladranken en bloemen; de tegenoverliggende zuidelijke zijbeukgewelven waren versierd met bloemenkransen, in een latere periode gewijzigd. In de uit een veel latere bouwperiode stammende rest van de zijbeuken bewaarden de ribben onder een laag Engels rood hun oorspronkelijk lichtgrijs met witte biezen en manchetten in rood, blauw en wit. Op de gewelfschilden werden de ribben, gordel- en scheibogen vergezeld door een rode bies, de schilden of velden zelf waren versierd met uitwaaierende takken, stengels, bladeren, blad- en bloemknoppen, bloemen en bessen, telkens één schema aangehouden per zijbeuk over zijn hele lengte, alleen in de buitenste noordelijke zijbeuk waren, merkwaardigerwijze, de gewelven blank gelaten, dus eigenlijk in decoratie onvoltooid gebleven. De in eikehout gesneden rozetten onder de kruispunten van de gewelfribben vertoonden sporen van verguldsel in bladgoud. De oudere, oostelijke traveeën van de noordelijke zijbeuken zijn van gebeeldhouwde sluitstenen voorzien zoals de kooromgang en ook deze bleken verguld en gepolychromeerd te zijn.

In het hoge middenschip zijn, zo bleek uit het onderzoek, de gordelbogen, ribben en schildbogen oorspronkelijk en bij latere herstellingen beschilderd in Engels rood, onderbroken door manchetten bij de aanzet en bij de top (in blauw, wit, zwarte biezen). In tegenstelling tot wat men zou verwachten (zoals in de Sacramentskapel) namen die rode architectonische accentlijnen hun aanvang heel plotseling bij de boog- en gewelfaanzetten: géén verticaal opgaande rode contouren werden gevonden op de schalkenbundels en schippijlers. Op de gewelfvelden bevond zich als jongste laag de in elke travee herhaalde en altijd al zichtbaar gebleven beschildering uit 1840, zuiver vegetaal van onderwerp: groene ranken en takken en bladeren, met distelbloemen en distelknoppen in oker, omber, karmijn en ultramarijn, alles met zwart omlijnd. Daaronder als oudere maar slechts hier en daar aanwezige laag, krullende ranken en stengels die aansluiting zochten bij de oudste laag die in de eerste en tweede travee vanuit het oosten geringe, maar in de twee volgende traveeën goed herkenbare en samenhangende sporen had achtergelaten: krullende ranken in blauwgroen met rijke fantasiebloemen en daardoorheen dartelend een onschuldig bloot volkje, gewapend met pijl en boog, spelend met een windmolentje, te midden

van haasjes, herten, honden, vogels. Kort na de voltooiing van de gewelfbouw rond 1522 zal dit paradijselijk tafereel aangebracht zijn, maar het is klaarblijkelijk door de verzengende hitte van de brand van de midden- en van de westtoren in 1584 vanaf beide uiteinden van het kerkschip aangetast en verpulverd. Een gedeeltelijke overschildering na de brand (± 1620?) bracht weinig hechtheid in de resten. Lang niet alles wat tevoorschijn kwam van beide oudste lagen, bleek houdbaar te zijn. Eerst moesten er reparaties verricht worden aan het metselwerk der gewelfschelpen. Toen moest verzand en loszittend pleisterwerk verwijderd worden, schilderingen werden met dupagrond geïmpregneerd, veel gewelven moesten, vooral in de hoeken, door de stucadoor bijgewerkt worden. De twee meest oostelijke traveeën verkeerden in de slechtste toestand: van het oudste schilderwerk was ten gevolge van de torenbrand niets of weinig overgebleven, het latere was op de verpoederde ondergrond aangebracht en niet meer voor conservering vatbaar. De restauratie en aanvulling van de schilderingen moesten daarom noodgedwongen wel op twee perioden, de oudste en de jongste, hinken.

Op 9 april 1979 werd in de gecombineerde vergadering van kerkbestuur, restauratiecommissie en bouwteam besloten tot de werkwijze die vervolgens tot uitvoering kwam. De jongste ornamentatie (1840) van de twee oostelijke traveeën werd op transparant papier overgetekend, het metselwerk met verlies van de schildering hersteld, opnieuw bepleisterd en voorzien van een reconstructie als copie naar de gemaakte tekening. In de derde en vierde schiptravee werd het oudste werk (± 1522) geheel blootgelegd en geretoucheerd. In de vijfde en zesde travee werd het werk van

1840 geretoucheerd wegens gebrek aan voldoende resten van de oudere perioden en tenslotte werd dit ornament ook weer op de westelijke travee geschilderd, waar het in 1966 zonder vooruitzien of nadenken verwijderd was. Van de ribben werd de oudste kleurstelling gehandhaafd.

In de oudste noordelijke en zuidelijke zijbeuktraveeën, namelijk de al omschreven oostelijke viertallen, behoefden slechts de restanten van de gewelfschilderingen ietwat gecompleteerd te worden en werd de donkergrijze ribbenkleur in het zicht gebracht. In het overige der zijbeuken werd het lichtere grijs van de ribben hersteld, de ornamentatie van de velden waar nodig enigszins geretoucheerd, de onbeschilderde gewelfvelden van de buitenste noordelijke zijbeuk blank gelaten, zoals zij aangetroffen waren, ofschoon daarmee niet definitief de wens van sommige leden van het kerkbestuur en de restauratiecommissie genegeerd werd, om hier een decoratie aan te brengen hetzij naar het model van die der buitenste zuidelijke zijbeuk, hetzij naar een modern ontwerp. De keuze voor copiëren echter zou, in terugwaarts historisch perspectief gezien, het meest aanvechtbaar zijn, want tussen de noordelijke en zuidelijke zijbeuken bestaat een verschil van enkele decennia in bouwtijd, ook uitgedrukt in stijlverschillen.

Omdat op de pijlers van schip en zijbeuken en op de wandpijlers van de zuidelijke buitenzijbeuk de pleisterlagen nooit verwijderd waren en als vanzelf om herstel of, waar nodig, vernieuwing vroegen, lag het voor de hand om ook de in 1922 schoongebikte binnenmuur van de noordelijke buitenzijbeuk en de schoongebikte wandvlakken onder de zuidelijke buitenzijbeukvensters weer te pleisteren, ter wille van een evenwicht in ruimte-, kleur- en lichteffect, hetgeen na goedkeuring van de opzet van een proefvlak ook uitgevoerd werd.

Om terug te keren naar het middenschip: nadat de werkzaamheden voldoende gevorderd waren om een goede indruk te geven, werden op 5 juni 1979 de steigers ten dele van hun vloeren ontdaan en na inspectie van het resultaat vanaf de beganegrond werd besloten om niet integraal het als wel erg donker ervaren groen van de takken en ranken van het schilderwerk uit 1840 in de aanvullingen toe te passen, maar dit in de reconstructies op de twee oostelijke gewelven wat transparanter te maken, meer overeenkomstig het groen in het zuidtransept, zodat ook meer overeenstemming met het lichte groen van de derde en vierde travee (de schilderingen uit ± 1522) bereikt zou worden. Later, in december 1979, werd besloten om toch ook het donkergroen van de vijfde, zesde en zevende travee op een lichtere toonhoogte te brengen, hetgeen drie weken extra werk en *ƒ* 30.000, - kostte. Zulke buitengewone inspanningen zijn jammer genoeg niet altijd te vermijden wanneer het experimentele kanten van een restauratie betreft. Op 14 december 1979 werd in een gecombineerde vergadering, met als gasten van het ministerie de directeur-generaal voor culturele zaken, mr. R. Hotke, en het hoofd van de directie musea, monumenten en archieven, P.J. Yperlaan, het resultaat en de voortgang van de interieurrestauratie besproken.

In het volgende jaar werden de schilderingen en pleisterwerken van de schipzijbeuken, Doop- en Mariakapel, Pietà- en Sint Josephkapel hersteld, na verwijdering van vervuilde lagen en na reparaties aan het metselwerk. De Mariakapel en de Sint Josephkapel kregen in december 1980 nieuwe natuursteenvloeren.

In januari 1980 was het schilderwerk der schipgewelven gereedgekomen en terwijl nu de noordelijke en zuidelijke zijbeukgewelven aan de beurt kwamen, werd tevens het opgaand oppervlak van het schip, lichtbeuk, triforium, boogzwikken met

scheibogen en kolommen, verder onderzocht op pleister- en verfresten. Bouwkundige voorzieningen hier bestonden uit reparaties aan kolommen, scheibogen en gewelfribben. Het natuurstenen traliewerk van het triforium werd voor ongeveer de helft uitgenomen, de nog bruikbare oude fragmenten werden met nieuwe aangevuld en herplaatst. Enkele onderdelen bleken in vroeger tijd in hout vernieuwd te zijn. De hollijsten boven en onder langs het triforium zijn met gebeeldhouwde ornamenten in de vorm van bloemen, bladeren, ranken en druiventrossen bezet. Zij waren met een dikke laag groengekleurde kalk bedekt, waaronder na het schoonmaken met scalpel en glasvezelstift de oorspronkelijke kleuren tevoorschijn kwamen, lang niet alle in natuurlijke overeenstemming met de vegetale motieven: groene bladeren, maar ook rode, witte en blauwe, rode bloemen met een blauw hart, paarsblauwe druiventrossen, groene eikels met dop, bruine ranken. Met transparante verf in de gevonden kleuren en met uitsparing van de oude verfresten zijn zij bijgewerkt.

Geringe reparaties werden verricht aan de traceringen in de scheiboogzwikken, waarvan het voegwerk waar nodig vernieuwd werd. Van de kolommen werden losse voegen uitgekapt en weer volgezet, waarna ook hier gepleisterd kon worden. In juni 1980 werd de steiger in het schip gedemonteerd. De kolombasementen werden in november 1980 - maart 1981 met Vaurion kalksteen gerepareerd en vervolgens in mei 1981 gesausd in een vrij gekozen olijf- of leverkleur. De oorspronkelijke verflagen, achtereenvolgens van verschillende donkere kleuren, waren in 1965 weggeschuurd en wegens hun contrast met het lichte opgaande werk wenste men deze voorshands niet terug en koos die lichte toon na allerlei proefopzetten.[16]

In augustus 1980, tijdens de verwijdering van de houten achterwand van het grote orgel, kwamen

op de torenmuur de overblijfselen van een grote wandschildering met vaag waarneembare menselijke figuren in een niet te ontraadselen voorstelling tevoorschijn. Herstel of speciale conservering werden niet overwogen, omdat zij toch weer geheel achter de gerestaureerde orgelkast moest verdwijnen. Na reparaties van het metselwerk van deze torenmuur werd in october weer het stijl- en regelwerk en de achterwand van het orgel geplaatst.

In november 1980 was het tweetal noordelijke zijbeuken geheel gereed, maar omdat het zwart van de ribben in het oostelijke traveeënviertal door de meesten van kerkbestuur en restauratiecommissie als te zwart ervaren werd, is het met behulp van een rolsteiger toch meteen na inspectie wat afgezwakt en van witte schijnvoegen voorzien. In maart 1981 was het werk in de zuidelijke zijbeuken gereed. De beschildering achter het houten kruis op het traptorenrestant tegen de zuidelijke torenmuur, een decoratief schijnmozaïek, werd met de oorspronkelijke kleurenintensiteit overgeschilderd.

Voorts werden de baldakijnen boven de beelden tegen de kolommen in diezelfde tijd hersteld door de beeldhouwers De Bresser en Hendriks. Tegen de kolommen werden de herstelde smeedijzeren wand-armen, oorspronkelijk op gasverlichting berekend, geplaatst, de twee kroonluchters in het schip op hun oude plaatsen opgehangen.

Het gebruik van moderne hulpmiddelen voor licht, geluid, klimatisering, brengt onherroepelijk schade aan de historische substantie van het monument mee. Want een heel kunstmatig modern bloedvatenstelsel voor zulke voorzieningen ligt in en langs de vloeren, muren en gewelven en vraagt van tijd tot tijd om vernieuwing, aanpassing en uitbreiding. De vloer van het middenschip werd opgebroken voor de storting van een betonvloer en daarop de aanleg van een electrische vloerverwarming met stalen platen (Colarway verwarmingssysteem), waarop de plavuizenvloer herlegd werd behoudens enige grafzerken die verlegd zijn naar andere plaatsen in het middenschip en naar de binnenste zijbeuken. In nieuwe houten bankenvlonders in het middenschip zijn de verwarmingsplaten opgenomen. Ook de vloeren van de zijbeuken werden opgebroken om voor de nieuwe licht- en geluidsinstallatie leidingen en putten op te nemen; kabelgoten werden in de vloer van het triforium gemetseld en onder de loopplanken boven de gewelven gemonteerd. Ook in opgaande muren werden sleuven uitgehakt en na het leggen van kabels weer dichtgezet en bepleisterd.

Op zaterdag 13 juni 1981 kon het schip feestelijk in gebruik genomen worden, alleen de banken- en orgelrestauratie was nog niet voltooid. Aan het ophalen en aanvullen van de figurale schildering op de muurpijler naast de Sint Josephkapel, die fragmentarisch al door J.C. Kocken, schilderingenrestaurator, in 1965 was waargenomen maar eerst in maart 1980 geheel blootgelegd, werd nog tot in augustus gewerkt.

Westgevel en zuidwestelijke traptoren uitwendig, 1979-1982

Terwijl de torenrestauratie als afzonderlijke, gemeentelijke onderneming vorderde, namen het kerkbestuur en de restauratiecommissie weer, precies zoals in 1879-1881 en precies een eeuw later, de zorg voor de buitenbekleding van de onderbouw van

de toren, de belendende kapellen en de zuidwestelijke traptoren (de toegang tot de gemeentetoren) voor hun rekening. De honderd jaar oude Udelfanger zandsteen vertoonde ook hier de voor die steensoort gebruikelijke gebreken en erosie, maar werd toch grotendeels gehandhaafd. De zo spaarzaam mogelijk (met vergunning van de ‘zandsteencommissie’) uitgenomen steenblokken werden door Weidenhahn trachiet vervangen, waarvan verwacht wordt, dat deze binnen enkele jaren zich in patine weinig opvallend van de zandsteen zal onderscheiden. Op deze natuurstenen onderbouw en de belendingen werd een nieuwe balustrade van hetzelfde patroon als de voorafgaande van honderd jaar eerder geplaatst, die in mei 1981 afgenomen was voorzover al niet vroeger verwijderd, met pinakels en bogen en lijsten die door de beeldhouwer Hendriks in juli-october 1981 gehakt waren, ook op de Doopkapel en de Mariakapel, alles in Weidenhahn. Hij maakte ook de nieuwe pinakels op de zuidwestelijke traptoren. In het begin van 1982 werd nog voortgegaan met het afwerken van deze westpartij: pinakels voor de noordzijde van de Mariakapel (door G. Piretti), spuiers en steunbeerafdekkingen voor de westgevel (door J. de Bresser). In februari 1982 kwam de westgevel uit de steigers. Daarmee is evenwel aan de westelijke toegang tot de kerk door Luidpoort en torenportaal nog niet definitief vorm gegeven. In juli 1978 al werd voor het eerst de gedachte geopperd aan het inbouwen van een tochtwerend portaal van hout of staal en glas in de torenhal, maar gemakkelijk oplosbaar is dit niet, wil men iets van de ruimtewerking van de gewelfde hal sparen. Die werking wordt toch al beïnvloed doordat de orgelrestauratieplannen geleid hebben tot een herbouw van de in 1968 verwijderde balgenzolder die zich als hangkamer in deze ruimte bevond. Opeenvolgende ontwerpen voor zulk een tochtportaal van de architecten Teering en Dijkema werden uitvoerig besproken, maar niet gerealiseerd. Tenslotte zou een ontwerp van ir. O. van Roggen uitgevoerd worden.

De straalkapellen inwendig, 1978-1984

Van 1978 tot 1981 werden successievelijk de

gebrandschilderde glazen van de straalkapellen uitgenomen en gerepareerd. Van de vensters werden de ijzeren brugstaven vervangen door bronzen en gescheurde montants vernieuwd. In augustus 1980 werden, om alvast het onderzoek naar de muur- en gewelfschilderingen aan te vangen, de drie zuidelijke kapellen inwendig in de steigers gezet, in maart 1981 de overige, later deelde ook de meest noordwestelijke straalkapel in dit werk, nadat daaruit in september-october het kleine orgel verwijderd was. Reeds bij de eerste reiniging kwamen decoraties uit minstens drie verschillende achtereenvolgende perioden tevoorschijn buiten de reeds zichtbare recente ensembles, onder andere van Dorus Hermsen, uit het begin van deze eeuw. In alle kapellen is tenslotte de neogotische decoratie (1894-1918) grotendeels hersteld, deels gereconstrueerd (1983-1984).

Het transept inwendig, 1981-1982, voortzetting van het werk van 1977-1979

In juli 1981 werden beide armen van het dwarspand inwendig in de steigers gezet. Op de gewelfvelden van het noordtransept werden onder de schilderingen van 1840 veel oudere aangetroffen die, na het besluit, de jongste laag prijs te geven (28 augustus 1981), geheel blootgelegd werden en vervolgens vastgezet en geretoucheerd, hier en daar voor de leesbaarheid enigszins aangevuld in streepjestechniek. Van de binnenste travee waren de gewelfribben en sluitstenen ongeveer 13 cm verzakt. Door de gewelfbouwer Verhees werd deze partij krachtig ter hand genomen, een groot deel van ribben en velden moest uitgenomen worden en niet voorkomen kon worden, dat hier een deel van de originele schilderingen verloren ging en dat op het nieuwe metselwerk copieën ervan geschilderd moesten worden. Ook van de buitenste travee werden kruisstukken (knooppunten) van gewelfribben vernieuwd. Het oude schilderwerk dagtekent vermoedelijk van onmiddellijk na de bouwtijd van de overwelving, die aan het einde van de 15de eeuw (voltooid vóór de plechtige zitting van het Gulden Vlies in de kerk, 7 mei 1481?) of in het begin van de 16de eeuw tot stand gekomen is en die weinig van de torenbrand van 1584 te lijden heeft gehad. De decoratie is vaardig in zwarte lijnen en arceringen als schaduwwerking opgezet en vertoont cirkelvormig rondkronkelende twijgen en ranken, waarin speels anecdotische menselijke figuurtjes rondklauteren en allerlei vogels, zoogdieren en fabeldieren. De verbleekte kleuren zijn nauwelijks opgehaald, zodat het ensemble vooral lineair is gebleven achter het netwerk van de ribben in Engels rood met vergulde knopen op de kruisstukken.

Op de zuidelijke transeptgewelven daarentegen waren vrijwel geen oude resten meer aanwezig onder de beschildering van 1840. Evenals de eerste traveeën van het schip hebben deze geleden onder de torenbrand van 1584. Hier werd de nooit verborgen schildering uit 1840 hersteld overeenkomstig wat al in 1977-1979 in de zuidelijkste travee verricht was. Het restaureren van de gewelfconstructies en van de gewelfschilderingen in de kerk leverde een zo fascinerend en instructief schouwspel op, dat de restauratiecommissie de behoefte voelde aan een meer dan enkel fotografisch en schriftelijk vastleggen daarvan en zo ontstond de korte documentaire geluidsfilm van de jonge tekenleraar J. van de Ven, die dat proces kleurrijk en met duidelijk commentaar in beeld bracht, een film die op 29 october 1981 op de plebanie

‘in première ging’. De restauratie van het inwendige van het transept behelsde nog het volgende. De vensterglazen van de oostgevel van het noordtransept werden uitgenomen, hersteld door het Glasbewerkingsbedrijf Brabant b.v. te Tilburg (J.A.J. van Herpen) en, na vervanging van de ijzeren door bronzen brugstaven, herplaatst. Venstermontants, muraalbogen en schalkenbundels in het hele transept werden gesausd. Niet minder dan negentien schilders in dienst van Lelijveld voerden dit werk in de tweede helft van 1981 en de eerste van 1982 uit.

De in 1888-1889 afgebikte bakstenen triforiumwanden en de boogzwikken der scheibogen in beide transeptarmen kregen een pleisterafwerking. De noordelijke en zuidelijke bogen van de viering onder de middentoren werden versterkt met in kunsthars gegoten r.v.s.-ankers: dit procédé is meer een opvullen met deze emulsie van epoxyhars, een opnieuw monolieth maken, dan een injecteren, en is vervolgens ook in de oostelijke en westelijke vieringbogen toegepast, uitgevoerd door Balm b.v.[17]

Bij het graven van putten en sleuven voor kabels van de electrische installaties, leidingen van het brandblussysteem en de vloerverwarming (met voetverwarmingsplaten) werden in januari 1982 in de viering en transeptarmen zware gemetselde massieven van funderingen en kelders onder de vloeren ontdekt. In de daaropvolgende tijd werd met een maximale personeelsbezetting en met veel overwerk zo hard in het transept gewerkt, dat het, na verwijdering van de schotten in de westelijke bogen naar schip en zijbeuken, op 1 mei met deze als één geheel weer in gebruik genomen kon worden. Toen was echter nog niet de verwarmingsinstallatie klaar en waren er daarvoor nog geen vlonders gelegd, omdat het bepalen van hun afmetingen nog moest wachten totdat er meer vast zou staan omtrent vorm en omvang van het nog te ontwerpen nieuwe altaar in de middenruimte.

Buitenste noordelijke schipzijbeuk, noordportaal en Sacramentskapel uitwendig, 1981-1982

In october 1981 werden het uitwendige van de noordelijke schipzijbeuk en de Sacramentskapel in de steigers gezet voor de vernieuwing van natuursteenonderdelen. Zoals bij de andere gerestaureerde gedeelten ook gebeurd was, werden op steengetrouwe tekeningen de te behouden en te vernieuwen partijen per steen aangegeven. Op 2 november bezocht de 'zandsteencommissie' dit werk om te bezien, in hoeverre zij kon adviseren gehoor te geven aan de wens om in slechte staat verkerende onderdelen van Udelfanger zandsteen, pinakels, kruisbloemen, traceringen, af te nemen en in zandsteen te vervangen. Na de positieve beslissing van de arbeidsinspectie maakten de beeldhouwers Kemperman die nieuwe zandstenen delen, terwijl de beeldhouwers Hendriks en Bruggeman in Weidenhahn trachiet en in Ettringer tufsteen de overige delen maakten. In 1982 ging dit werk van afnemen, houwen en stellen door.

Het noordportaal werd met de hogedrukspuit (water en lucht) schoongespoten en vóór het beeldhouwwerk van het boogveld, dat ongewenst als duiventil fungeerde, werd een net gespannen. Bij nader onderzoek van de buitenbekleding der Sacramentskapel eind 1981 en begin 1982 is gebleken, dat de Ettringer tufsteen die bij de restauratie van 1933-1946 uit Kottenheim betrokken werd, zo veel verwering had ondergaan, dat hij op allerlei plaatsen licht met de hand afbreekbaar en gemakkelijk doelwit van vandalisme en souvenirjacht was. Veel onderdelen zijn in 1982-1984 door nieuwe vervangen in trachiet en tufsteen.

Het hoogkoor inwendig, vanaf 1981

Het hoogkoor werd inwendig in september-november 1981 in de steigers gezet, ter voorbereiding van het herstel en eerst ten behoeve van nader onderzoek naar de constructieve toestand en naar de aard van de hier nog over de hele oppervlakte aanwezige schilderingen. De noordelijke lichtbeukvensters werden via uitwendige klimsteigers terstond van hun ijzeren brugstaven en glas ontdaan, dat ter restauratie naar het atelier Brabant ging, werk dat in handgegoten kathedraalglas werd uitgevoerd, en kregen bronzen brugstaven.

Het hele interieur werd met de hogedrukspuit schoongespoten. Begonnen werd met het herstellen van de balustrade van het triforium, de achterwanden ervan werden opnieuw gepleisterd. In de koor- en transeptvloer werden in januari 1982 breek- en graafwerken begonnen ten behoeve van de aanleg van sleuven voor de nieuwe electrische leidingen en brandblusinstallatie. Daarbij kwamen de resten van grafkelders en oude bouwgedeelten, met name de grondslagen van een vijfzijdig gesloten koor, korter dan het huidige, tevoorschijn, die provisorisch in tekening gebracht werden door de heren Boumans en Meijs en eveneens, tussen 1 en 5 februari, geobserveerd en getekend door de stadsarcheoloog H.L. Janssen en zijn medewerker E. Nijhoff.

Ook de vijf gebrandschilderde glazen in de veelhoekszijden van het hoogkoor, de oudste van de kerk (1863), afkomstig uit het atelier A.M. Schmitz te Aken, werden in december 1981-januari 1982 uitgenomen en naar het atelier Brabant gebracht om

hersteld te worden. Hun conditie was weinig voordelig, omdat het brandschilderprocédé niet van hoog peil was en hele partijen verbleekt en vervaagd waren. Maar algehele vernieuwing van deze delen als reconstructie, versterkte copie, was niet nodig, omdat verdere verwering voorkomen kan worden door de glas-in-loodramen binnen in de kerk achter hardglas- of lexanpanelen te plaatsen. Aanvankelijk (october 1978) was overwogen, om in de lichtbeuk van het hoogkoor een plaats te geven aan drie gebrandschilderde glazen uit het koor van de voormalige kapel van het klooster der Ongeschoeide Carmelitessen of Teresianen aan de Papenhulst, stichtingen uit 1879 naar ontwerp van L.C. Hezenmans en uitgevoerd door het atelier Capronnier te Brussel. Maar de maten en compositieschema's waren toch te afwijkend om ze met de glazen uit 1863 ter plaatse te combineren.

De inventaris van de kerk

Tegelijk met de opeenvolgende restauraties van delen van het interieur van de kerk werd ook werk verricht of minstens aandacht besteed aan de zich daar bevindende inventarisstukken.

In de Mariakapel keerde het naar ontwerp van architect P. van Kessel in 1954 vervaardigde sobere houten baldakijn om het beeld van de Zoete Lieve Vrouw niet terug. Het gevoelen van de kerkgangers ten aanzien van de sfeer rond dit mirakelbeeld werd gepeild door een tekenwedstrijd in 1977, die erg interessante resultaten opleverde. Blijkbaar gingen de voorkeuren uit naar een kader dat aangepast was aan de gotische stijl van het kerkgebouw of naar een kleurrijke en decoratieve omlijsting van het beeld. Tenslotte werd door de Broederschap van Onze Lieve Vrouw en het kerkbestuur in 1978 een neobarokke expositietroon gekocht bij Petrus Scheerlinck-Engels, brocanteur te Roosdaal-Pamel, afkomstig uit een klooster in het nabije Ninove (Oost-Vlaanderen). Ook werd een oude koperen kroonluchter aangekocht. In de noordelijke kapeltravee werd de vloer één trede hoger gelegd en daarop werd de in maten enigszins aangepaste troon met zijn voluten, kandelaars en hemel, neergezet. Vóór het noordvenster, waarvan het gebrandschilderd glas te veel tegenlicht achter troon en beeld toeliet, hangt sinds juni 1981 een

gordijn en in diezelfde tijd werden de vitrines met ex-voto's herplaatst. Tegen de zuidmuur van de kapel, de torenmuur, werd toen een ondiepe kastenwand ingericht (uitgevoerd door Timmerbedrijf Blankers en Zoon naar ontwerp van architect Teering). In december 1980 werd een vloerverwarming in de kapel gelegd. Het venster tussen de noordelijke schipzijbeuk en de noordtravee van de kapel werd met rookglas bezet tegen tocht en koude. Een natuurstenen band werd gemaakt en gesteld onder de smeedijzeren hekken die de meest westelijke zijbeuktraveeën van de overige afscheiden en bij de kapel betrekken: het hek in de buitenste travee werd nieuw vervaardigd door J. van den Bosch, kunstsmid te Vught, naar het model van het andere.

Het Lijdensaltaar, het grote vroeg 16de-eeuwse Antwerpse retabel met houten beeldengroepen en geschilderde luiken, verliet in 1979 voor lange tijd de kerk voor onderzoek en herstel in de ateliers van Willy Mares (de houten beeldengroepen) en P. Hermesdorf (de binnenzijde van de luiken) te Maastricht, waarbij beiden onderling contact hielden over de ‘raakvlakken’ van hun werk, de lijsten en het verguldsel. De oorspronkelijke polychromie werd aan de dag gebracht, het zwart geworden azuriet daarin diende echter overgeschilderd te worden, storende toevoegingen aan het houtsnijwerk verwijderd en opvallend ontbrekende details aangevuld te worden. De voltooiing van het uiterst minutieuze en arbeidsintensieve restauratiewerk werd eerst in 1984 een feit.

In januari 1979 werd de preekstoel uit het schip verwijderd - het klankbord met baldakijn bleef echter op zijn plaats - en naar Botim te Deurne gebracht, opdat een aantal constructieve onderdelen vernieuwd en het meubel met conserduc behandeld kon worden tegen houtworm en molm. In juni-juli 1980 kon aan de sculptuur van deze kansel een instructieve tentoonstelling gewijd worden, voorbereid en met een boekje begeleid door een commissie van theologische en kunsthistorische kenners die door de plebaan was ingesteld en die ook de volgende jaren dergelijke tentoonstellingen van kunstwerken uit de kerk zelf in de kerk gestalte gaf.

In october-december 1980 werden het klankbord en het baldakijn schoongemaakt en gerepareerd. De kuip werd in maart 1981 op zijn oude plaats gezet, nadat daar in januari eerst een betonvloer gestort was, die later afgewerkt werd met een natuurstenen plint.

De tweede, kleine preekstoel, die in de Sacramentskapel stond en uit de Sint Martinuskerk te Luyksgestel afkomstig was, werd wegens overbodigheid (en omdat de Sacramentskapel door de verplaatsing van het houten hek tot zijn oorspronkelijke omvang verkleind was) niet teruggezet. Bij het uitzien naar een andere bestemming bleek de vroegere eigenaresse in mei 1982 haar graag terug te hebben.

Ook de kerkbanken werden in 1979 uit het schip verwijderd en naar de b.v. Botim in Deurne getransporteerd. Hun reparatie in 1981-1982 betekende tevens een maatverandering, want besloten was ze wat comfortabeler te maken door een schuinere helling van de rugleuning en ze uit te breiden in hun breedte om alleen een middenpad van 2,50 m in het schip open te laten, terwijl zij aan de andere kant vrij blijven ten opzichte van de kolommen (in tegenstelling tot de oude toestand). In 1981 werd door M. van den Bersselaar de doopvont schoongemaakt en gepoetst, waarna in juni-augustus een tentoonstelling met bijbehorend boekje aan dit kunstwerk gewijd werd. Aan het eind van het jaar tevoren waren op de smeedijzeren hefarm de resten van polychromie ontdekt; de gevonden kleuren werden na het schoonschuren van

het ijzer opnieuw opgebracht. Ook op het smeedijzeren hek van de Doopkapel werden kleuren aangetroffen, die gecompleteerd werden. De vont kreeg bij de herplaatsing een betonfundering met natuurstenen rand en loodlaag. In de eerste maanden van 1981 werden de twee biechtstoelen uit de schipzijbeuken hersteld, in de laatste maanden de tochtportalen van het noorden zuidtransept.

In mei 1978 werden de koorbanken uit de vloer losgemaakt om alvast inspectie van hun onderbouw mogelijk te maken. In het houtwerk waren houtworm en bonte knaagkever actief geweest, maar de vermolming was tot stilstand gekomen. Het hout werd alvast met conserduc behandeld, in afwachting van hun tijdelijke verwijdering uit de kerk, welke drie jaar later, september-october 1981 volgde, toen zij hersteld werden in de werkplaats te Nieuwkuijk van het aannemersbedrijf Nico de Bont en Zoon b.v.

Vermeld werd reeds het nieuwe, aanvullende hekgedeelte van de Mariakapel. Een nieuw hek, aaneengesmeed en geweld geklonken, naar het patroon van de al bestaande koorhekken, werd in 1982 door dezelfde J. van den Bosch te Vught gemaakt voor de ingang van de meest noordelijke koorzijbeuk, waaruit het houten hek verwijderd was toen de Sacramentskapel van deze beuk afgezonderd werd door noordwaartse verplaatsing van de houten hekken. Voor de noordwestelijke straalkapel werd, nadat het koororgel eruit verwijderd was, het smeden van een nieuw hek naar het model van de overige straalkapellen, in 1982 opgedragen aan Rien Willemen te Drunen, die ook de diefijzers voor veel lage vensters van de kerk (gerfkamer, St. Antoniuskapel, Pietàkapel) maakte. Waar het oude hek van die noordwestelijke straalkapel gebleven is, dat er tot de orgelbouw van 1954 stond, is onbekend.

In 1982 werd het voornemen actueel om de

kroonluchters van transept en hoogkoor schoon te maken. Het bedrag voor het maken van twee nieuwe luchters ter uitbreiding van de reeks is door een schenking aan de Stichting Sint Jan Nationaal Monument beschikbaar. In overweging is thans nog, of de in drie typen aan de kolommen aanwezige smeedijzeren armluchters, oorspronkelijk voor gaslicht, later voor electrisch licht ingericht, aangevuld moeten worden; op zeven plaatsen ontbreken zij thans.

Buiten het kader van de restauratie vallende, maar als onderdeel van de vele activiteiten in en om de kerk toch vermeldenswaard, is de opdracht door het kerkbestuur aan Marius de Leeuw in januari 1982 om twee gebrandschilderde glazen te ontwerpen voor de Goede Herderkapel als stichting van de heer J.M.G. van Lanschot. De ontwerpen werden uitgevoerd door de kunstenaar en het glazeniersatelier Brabant te Tilburg.

Een ernstig verlies betekende de diefstal van drie houten beelden uit de kerk in de nacht van zaterdag op zondag 4 januari 1981: het laatmiddeleeuwse Sint Barbarabeeld, de Genadestoel uit de 16de eeuw en het beeld van Sint Jan Evangelist uit omstreeks 1830. Maar gelukkig zijn zij opgespoord en weer in de kerk geplaatst.

Licht, geluid, temperatuur, veiligheid

Tegelijk met de restauratie van het gebouw als monument moesten voorzieningen getroffen worden om het opnieuw praktisch functioneren van het gebouw als kerk te verzekeren.

De bestaande electrische installaties voor kunstlicht en geluidsversterking waren versleten en niet zonder gevaar. Nieuwe aanleg van kabels, lichtinstallaties en verlichtingsarmaturen was geboden. Alvorens opdracht te kunnen verlenen tot zulke vernieuwing en uitbreiding, hadden restauratiecommissie, kerkbestuur en bouwteam eerst nog behoefte aan lang en breed overleg, omdat de wijze, omvang en sterkte van kunstverlichting uiteindelijk niet alleen een technisch probleem is, maar ook een kwestie van stijl, smaak, sfeer, aesthetiek. Bovendien waren er twee doelen van verlichting in het geding: het binnenlicht voor de kerkdiensten en de verlichting van de kerk als uitstraling naar buiten of aanstraling van buiten af als onderdeel van avondlijke stadsilluminatie. Gelukkig werd ‘floodlight’ als weinig smaakvol middel der toeristenindustrie door niemand meer op prijs gesteld en het achterwege laten van zulke lichtbundels ook als bijdrage gezien aan de energiebesparing. Aan de nadelige effecten op het karakter en de waardigheid van het historisch gebouw heeft J.A.C. Tillema in zijn boek over de geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg een voetnoot zo lang als een entrefilet apart gewijd, waarbij hij lucht geeft aan zijn afkeer van te veel licht.[18] ‘Omdat het van een stadsbeeld-bij-nacht een goedkoop filmdecor maakt en de geheimzinnigheid van het donker, de halftinten, de verspreide lichtplekken op gevels en plaveisel onbarmhartig verwoest. Omdat het een stenen gevel zo hard maakt als ...steen, terwijl onze steen voor het oog zo zacht kan zijn. Omdat de structuur geweld wordt aangedaan: alle schaduwen liggen verkeerd, de plastiek wordt als het ware ondersteboven gekeerd’.

Om beide verlichtingsdoelen onder ogen te zien, werden enkele pas gereed gekomen verlichtingssystemen elders bezocht, met name in de Utrechtse Domkerk en in de

Hooglandse kerk te Leiden. Het lichtniveau in de laatste werd als aangenaam en dienstig voor de liturgie ervaren en op grond van die bevindingen werden proefmodellen in drie verschillende varianten en met verschillende armaturen in het hoogkoor, het zuidtransept en de noordelijke schipzijbeuken van de Sint Jan aangebracht, die op 26-28 november 1979 's avonds door de drie colleges werden gekeurd. Noch over de plaats van de lichtpunten, noch over de armaturen heerste eensgezindheid, ook precies een jaar later nog niet, maar sindsdien is als voorlopig systeem wel een verlichting met eenvoudige armaturen in het geheel gerestaureerde schip aangebracht. Inmiddels konden wel definitief de lichtinstallaties door Thust & Graff Installatietechniek b.v. te 's Hertogenbosch (opdracht 15 december 1980) en de geluidsinstallatie door Piet Wolff Electronics b.v. te Tilburg (opdracht 27 januari 1981) aangelegd worden, zoals terloops bij het verslag van de verrichtingen in de verschillende kerkgedeelten hiervoor al werd opgemerkt, waarbij ook al genoemd werd de aanleg van de voetplaatverwarming in verschillende delen der kerk in 1981-1982 door Thust & Graff. Dat de brandbeveiliging en de inbraakpreventie altijd de aandacht eisen en altijd voor verbetering vatbaar zijn, is nog eens goed gebleken op Goede Vrijdag 13 april 1979. Toen werd het gedeelte van de kerk dat niet in restauratie was en voor de eredienst gereserveerd, bezet door 183 Syrischorthodoxe christenen met hun gezinnen, afkomstig uit Oost-Turkije, die op deze wijze actie voerden tegen een dreigende uitwijzing van een aantal van hen naar hun land van herkomst, waar hun echter de vrije uitoefening van hun godsdienst, die der Westsyrische of Antiocheense kerk, moeilijk gemaakt werd. Het kerkbestuur heeft de bezetting en bewoning uit menselijke overwegingen geaccepteerd in afwachting van een oplossing van het probleem. Maar voor de voortgang van de kerkdiensten en de meimaanddevotie was dit verblijf een ernstige hindernis op het ogenblik dat de beschikbare kerkruimte door de restauratie toch al gehalveerd was, en bovendien veroorzaakte het angst voor de brandbeveiliging van het gebouw vol houten schotten en steigervloeren en

eiste het extra bewaking. In juli kwam er een einde aan de bezetting.

Vanaf 1980 is het brandleidingen- en brandmeldsysteem waar nodig vernieuwd en aanzienlijk uitgebreid, in 1981-1982 is de bliksembeveiliging in gedeelten vernieuwd. Aan beveiliging tegen inbraak werd en wordt het nodige gedaan. De diefijzers vóór de lage vensters werden reeds genoemd. Ook tegen het vandalisme werden vanaf 1980 nieuwe maatregelen genomen door de geleidelijke verwezenlijking van een heel programma van glasbescherming rondom; horren van gaas werden aangebracht, nadat ook proeven met perspex- en lexanpanelen in de vensterkoppen waren genomen.

Bouwen voor de liturgie

De Sint Janskerk is in de loop der tijden inwendig herhaaldelijk aangepast aan veranderde eisen die door haar kathedrale en parochiële functies naar ruimte en vorm gesteld werden. Liturgische vernieuwingen werden in de jaren 1950-1960 overal zichtbaar en in 1963 bij de goedkeuring van de nieuwe Constitutie over de H. Liturgie door de concilievaders in Rome bevestigd. De actieve deelname der gelovigen aan de viering van de Eucharistie werd bevorderd door het gebruik van de volkstaal, door vereenvoudiging van de riten, door meer tijd in te ruimen voor gemeenschappelijk bidden en zingen en door een zodanige plaatsing van het altaar, dat de celebrant zich naar het volk richt en dat het werkelijk het middelpunt is waarop de gemeenschap, mét het zangkoor, als vanzelf zijn aandacht richt. Die liturgische vernieuwing kreeg in de Sint Jan in 1963 een architectonische uitdrukking van voorlopig karakter en dat is tot voor kort zo gebleven. Het gewenste middelpunt werd in de ruimte onder de koepel van de middentoren gezocht, op het kruispunt dus van de richtingen van het hoogkoor, het middenschip en de armen van het dwarspand. Het kreeg de gedaante van een tijdelijk houten verhoog van enkele treden en daarop in het midden een suppedaneum van weer enkele treden naar het altaar. Voor het zangkoor was de opstelling sedertdien wisselvallig, maar in elk geval dicht bij dit verhoog en niet meer op de tribune van het grote orgel ver daarvandaan. Sinds 1976 echter werd, op initiatief van de plebaan, bij het voortschrijden van de restauratie van het interieur, gestudeerd op een vaste dispositie, een meer blijvend ruimtelijk kader voor de Woordbediening en de Eucharistieviering. In de kerk zijn na het vastleggen van de wezenlijke programma-eisen en de randvoorwaarden daarvoor door een commissie onder leiding van de plebaan, bestaande uit een hoogleraar in de liturgie, een priester in de zielzorg en met grote kunsthistorische kennis, twee architecten, de rector cantus en een kunsthistoricus met inzicht in de liturgie, ook achtereenvolgens de proefmodellen van twee mogelijkheden lange tijd, vrijwel het hele jaar 1978, in de kerk op ware grootte neergezet en tijdens de diensten gebruikt en beproefd. Een der ontwerpen werd, na verdere inwinning van adviezen van de parochiële commissie van bijstand en van de Nationale Raad voor Liturgie, geschikt bevonden om als uitgangspunt te dienen bij een nader gedetailleerd en in materialen vertaald ontwerp. In 1981 werd het maken van een plan gecompliceerder door toevoeging van de wens, voor de schola cantorum een mechanisch hefpodium in de vloer van het hoogkoor in te bouwen en op de koormuur aan de noordzijde, boven de koorbanken, het nieuw

te maken koororgel te situeren. De verantwoordelijkheid voor een goede vormgeving van al deze samenhangende elementen lag in de handen van de restauratiecommissie, die besloot daarvoor afzonderlijk een architect met liturgisch inzicht en ervaring in de kerkbouw aan te trekken. Aan deze kon dan tevens het ontwerp van de toegangsportalen in de westtoren en voor de Mariakapel toevertrouwd worden en een visie omtrent de kunstverlichting van het interieur gevraagd worden. Eind 1980 viel de keuze op dr. ir. P. Dijkema te Nijmegen, die op 22 januari 1981 een aantal deelopdrachten ontving. In de loop van dat jaar kwamen zijn eerste ontwerpschetsen voor die verschillende onderdelen op tafel, van welke die voor het nieuwe liturgische centrum, podium met sedilia, ambon en altaar, zangerspodium en orgel in het hoogkoor (10 november 1981), met bijbehorende lichtpuntenverdeling en lichtarmaturen, met de meeste urgentie in studie genomen werden en in de eerste maanden van 1982 aan de Rijksdienst en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg voorgelegd werden. Daarna werden nog verschillende wijzigingen getekend voordat in 1983 besloten werd, de rand van het podium met natuursteenreliëfs van de beeldhouwer Niel Steenbergen te versieren en het altaar in hout uit te voeren. Kort voor Kerstmis 1983 werd de nieuwe lichtkroon boven het altaar opgehangen.

Voortgang in het koor, 1982-1983

In het hoogkoor werd in 1982 en 1983 voortgegaan met de restauratie van de ramen, ijzeren brugstaven werden door bronzen vervangen en de glazen hersteld. De wanden werden schoongemaakt en opnieuw gepleisterd, van de gewelven werd de jongste beschildering, die uit 1839, verwijderd evenals de gele okerlagen op de gewelfribben uit datzelfde jaar en eerder. Daaronder kwam hetzelfde Engelse rood als in het transept, de Broederschapskapel en het hoogschip tevoorschijn, in twee lagen, uit twee perioden, en daaronder werd, als eerste kleurlaag op de steen van de

ribben, zwart aangetroffen, tot laag langs de vensters neerdalend, hetzelfde zwart dat eerder, zij het slechts in karige sporen, op de gewelfribben in de omgang en koorzijbeuken werd aangetroffen. In juni 1982 werden vier ribben van het straalgewelf in de absis uitgenomen omdat zij gescheurd waren; de slechtste delen zijn vernieuwd. Geleidelijk aan begon zich bij het onderzoek van de blootgelegde gewelfschilderingen de compositie af te tekenen, zeer ongelijkmatig bewaard gebleven, hier en daar geheel lege plekken vertonend en overal flets van kleur geworden. De oudste en een latere ornamentatie waren gemakkelijk van elkaar te onderscheiden doordat de eerste slechts uit een rode leliekroon rond de vergulde sluitstenen bestond en de gewelven verder blank liet. Het tweede decor, behorend bij een eerste rode overschildering van de ribben en polychromie over het verguldsel der sluitstenen heen, bestaat uit lofwerk en uit een figuraal tafereel, de Heilige Maagd gekroond geknield naast de tronende God de Vader onder de duif van de heilige Geest tussen mannelijke en vrouwelijke heiligen, temidden van een schare engelen, zingend, musicerend en de lijdenswerktuigen van Christus dragend. Geheel dit ensemble moet tot in de vroege 19de eeuw zichtbaar gebleven zijn, maar is vermoedelijk geleidelijk aan wel erg vervallen. Saenredam laat er niets van zien in zijn tekening van het koor, omdat deze juist bij de gewelfschelpen ophoudt. Zijn tien jaar jongere schilderij naar deze tekening laat die gewelven blank. Maar in 1736 nog vermeldt het 'Journaal van een rijsje' door de Meierij: 'het geheele gewulfsel van de kerk is in fresco beschildert', en ook de tekening van Everts uit 1777 laat op alle gewelven beschildering zien.

Deze figuratie was bij de ontdekking wel moeilijk leesbaar en houdbaar, maar werd toch te belangrijk geacht om plaats te maken voor een herstel van het oudste decor (rode leliekroon, witte velden). In een proces van bijna een jaar zijn de beschilderingen vrijgelegd, schoongemaakt, vastgezet volgens de procédés die ook al in het overige van de kerkgewelven werden toegepast, terwijl de vrij nadrukkelijke contouren van bladwerk en gestalten overal waar zij ontbraken, maar met weinig of geen twijfel met de nog bestaande lijnen te verbinden waren, werden ingetekend. Tegelijk werd de achtergrond opnieuw ingewit. Men heeft echter niet de vrijheid genomen het verbleekte koloriet door overschildering te versterken. Op 5 mei 1983 werd, nadat de steigervloeren onder de gewelven weggenomen waren, het voorlopige resultaat door kerkbestuur, restauratiecommissie en bouwteam bezichtigd en aanvaard. Het nog onvoltooide kon sindsdien op dezelfde manier afgewerkt worden. In de kooromgang en koorzijbeuken werd het ribbenzwart opnieuw aangebracht, het overige gestucadoord (zoals ook de gerfkamer) en werden de schaarse fragmenten van het bladeren- en bloemendecor met weegschaaltjes op de gewelven van het Sint Nicolaaskoor enigszins geretoucheerd. In 1982-1983 ook werden de schilderingen van de Boom van Jesse, Sint Nicolaas, Petrus en Jacobus, alle in de koorzijbeuken, door D. Schoonekamp en zijn medewerker R. Bremer hersteld. In de straalkapellen bleef de neogotische beschildering bestaan, ook de door J. Anthony in 1896 vrij overgeschilderde figuratie in de Viskoperskapel werd niet tevoorschijn gehaald, maar in haar bestaande staat gelaten, alleen gereinigd.

Besloten werd, het overtollige houten hekdeel van de afsluiting der Sacramentskapel (daterend uit 1717) in de noordelijke koorzijbeuk te plaatsen (meest oostelijke travee) en met een nieuw smeedijzeren hek deze beuk naar het transept af te sluiten.

De westelijke aanbouw aan het zuidtransept werd in augustus-october 1982 inwendig hersteld: een vrijdragende vloer om het kerkarchief te torsen, werd boven

het ribgewelf van de benedenkamer gelegd; dit gewelf met zijn vlakke stenen plafond op ‘vliegende ribben’ werd hersteld.

De zerkenvloer is in 1983 op verschillende plaatsen gewijzigd, grafzerken moesten verplaatst worden ter wille van het fundament van het koororgel in de binnenste noordelijke koorzijbeuk en van de cementvloer onder het nieuwe altaar in de viering. Te weerszijden van het nieuwe altaarpodium is de oude blauwe stenen band van de oxaalvloer in het nieuwe vloerniveau opgenomen, zodat er nog steeds een herinnering aan het oxaal in Londen en aan ‘Holland op zijn smalst’ bestaat.

Sommige verlangens namen een nieuwe wending: voor de Mariakapel en de sacristie werden in 1983 uitwendige tochtportalen ontworpen door ir. O. van Roggen, maar zij kwamen niet tot uitvoering. Tot ontwikkeling in 1982 en tot uitvoering in 1983 kwam een gemeentelijk plan voor correctie van de omgeving der kerk, met name de profielen van de Parade, Torenstraat en Hinthamerstraat, met een nieuwe bestrating, nieuw straatmeubilair, aanvulling van de beplanting op de Parade door een dubbele rij kastanjes langs de open kanten, en een andere verkeersgeleiding. Voor de omgeving van de kerk is ook van grote betekenis, dat de oude bouwloodsen vervangen werden, waartoe architect H.E. Teering ontwerpen maakte.

Eerder al eens zijn de bouwloodsen van Sint Jan afgebroken, tegen 1671, toen men ze niet meer nodig achtte, ten onrechte. Nodig zijn zij altijd, de kerk zal altijd bouwkundig onderhoud vragen en bovendien eisen de bouwfragmenten huisvesting.

De straalkapellen uitwendig, 1982-1984

Veel gescheurde sculpturale onderdelen, zoals spuiers, hogels en pinakels zijn vervangen. Zes figurale wimbergreliëfs, de nrs. 1, 2 en 4 tot en met 7, daterend uit 1928-1931, zijn vervangen door copieën, die middels rubber mallen en bijgemodelleerde gipsafgietsels in 1984 door de beeldhouwers De Bresser, Kemperman en Mooy vervaardigd zijn.

De financiering van de restauratie

Ook tussen de voltooiing van de eerste en het begin van de tweede restauratie in, die echt als twee grote, in campagnes en seizoenen verdeelde, maar stelselmatig geprogrammeerde veldtochten tegen het verval te onderscheiden zijn, werd er doorlopend aan de kerk gerestaureerd. Dit gebeurde in een omvang en vorm die ook als groot onderhoud betiteld zouden kunnen worden, maar niettemin altijd voor een rijkssubsidie van 50% van het verwerkte bedrag vatbaar geacht zijn, in 1952 verhoogd tot 55%, waarvan 5% als werkverruimingspercentage. Van 1951 tot 1958 werd deze steun verleend in de subsidiabel geachte kosten tot een maximum van *f* 60.000 per jaar, vervolgens van *f* 80.000 per jaar.
In 1961 begon bij het noordtransept de restauratie

Restauratiekosten van 1945 tot en met 1969

Verwerkt in	1945	*f* 34.426,59	50% rijkssubsidie	*f* 17.213,00
	1946	*f* 42.293,71		*f* 21.147,00
	1947	*f* 46.466,57		*f* 23.233,00
	1948	*f* 49.220,01		*f* 24.610,00
	1949	*f* 60.495,16		*f* 30.248,00
	1950	*f* 71.014,42		*f* 35.507,00
	1951	*f* 50.561,80		*f* 25.281,00
	1952	*f* 60.885,23	55%	*f* 33.487,00
	1953	*f* 62.373,37		*f* 34.250,00
	1954	*f* 68.627,17		*f* 37.550,00
	1955	*f* 78.723,47		*f* 43.298,00
	1956	*f* 75.251,89		*f* 41.398,00
	1957	*f* 105.925,09		*f* 58.259,00
	1958	*f* 90.979,22		*f* 50.039,00

1959	*f* 66.473,92		*f* 36.561,00
1960	*f* 69.739,55		*f* 38.357,00
1961	*f* 68.216,15		*f* 37.519,00
1962	*f* 232.802,98	60%	*f* 139.682,00
1963	*f* 240.270,09		*f* 144.162,00
1964	*f* 252.263,43		*f* 151.358,00
1965	*f* 249.649,84		*f* 149.790,00
1966	*f* 277.859,09		*f* 166.714,00
1967	*f* 234.636,85		*f* 140.782,00
1968	*f* 250.000,00		*f* 150.000,00
1969	*f* 250.000,00		*f* 150.000,00
totaal 1945-1969	*f* 3.089.955,60		*f* 1.780.436,00

van de eerste restauratie, volgens het oude recept, namelijk met het vervangen van oud door nieuw steen- en beeldhouwwerk. Dat betekende zo veel als herinrichting van de bouwloodsen, plaatsing van steigers, aankoop van bouwmaterialen, inschakeling van aannemersbedrijven en een bedrijf voor import en verwerking van natuursteen, met hun personeel, het maken van bouwtekeningen, uitvoerige administratie en continu architecten- en opzichterswerk. In 1962 is dan ook een steile stijging in de uitgaven opgetreden en tevens het rijkssubsidie tot 60% verhoogd. Van 1962 tot 1969 wordt daarmee gemiddeld *f* 250.000 per jaar verwerkt. Vijfentwintig jaar werken aan de Sint Jan na de oorlog levert het kostenbeeld op zoals in onderstaande tabel.
In de dienstjaren 1970 en 1971 is het gemiddelde verwerkte bedrag, bij de stijging van loon- en materiaalkosten, gemiddeld *f* 350.000 geworden, in 1972 al *f* 500.000, het rijkssubsidie daarin is vanaf 1970 gedaald tot 55%. Het jaarlijkse gemeentelijk subsidie in deze verwerkte kosten bedroeg 29%, dat van de provincie 10%, waarvan de gemeente door middel van de verfijningsregeling van het rijk in het algemeen 30% placht terug te ontvangen, de provincie doorgaans 5 à 15%. Voor het bisdom en de parochie bleven dus 6% van de restauratiekosten over plus een bedrag aan niet

Restauratiekosten van 1969 tot en met 1974

jaar	verwerkt	55% rijk	10% prov	29% gemeente	bisdom	kerkbest.
1969	*f* 250.000	*f* 150.000	*f* 25.000	*f* 60.000	*f* 9.500	*f* 5.461
1970	*f* 349.971	*f* 192.484	*f* 35.000	*f* 101.000	*f* 14.000	*f* 7.000
1971	*f* 349.983	*f* 192.491	*f* 35.000	*f* 101.500	*f* 14.000	*f* 7.000
1972	*f* 499.588	*f* 274.774	*f* 50.000	*f* 30.000	*f* 30.000 samen	
1973	*f* 554.093	*f* 304.751	*f* 55.000	*f* 159.500	*f* 22.000	*f* 11.000
1974	*f* 605.518	*f* 333.035	*f* 60.500	*f* 175.450	*f* 24.200	*f* 12.100

subsidiabele kosten voor allerlei voorzieningen die het kerkelijk gebruik van het gebouw met zich mee bracht. Individuele particuliere bijdragen voor de restauratie, buiten de periodieke anonieme collecten in de kathedraal en de andere kerken van het diocees, zijn, zoals eigenlijk ook al tijdens de eerste restauratie, te verwaarlozen. Voor 1969 bijvoorbeeld staat de zielige som van *f* 39,00 geboekt, naast een bijdrage van het bisdom van *f* 9.500,00 en van het kerkbestuur van *f* 5.461,00. Om voor enkele jaren een indruk te krijgen van alle bijdragen bij elkaar, dient bovenstaande tabel. In menig dienstjaar is wel met een voorschot van *f* 100.000, - tot *f* 150.000, - op het rijkssubsidie van een volgend dienstjaar gewerkt en zijn de toegestane kredieten overschreden om het personeel aan het werk te kunnen houden en geen vertraging in het restauratietempo te laten ontstaan door een stilstand die anders wel vier maanden per jaar zou kunnen duren.

Gedachten aan de arbeid van Sisyphus en aan het vat der Danaïden bekruipen degene die de restauratieverslagen en de overzichten van de kosten leest. Maar hij kan toch alle zin in de onderneming zien wanneer hij daartegenover gesteld ziet het volop functioneren van het gebouw als kerkelijk centrum, als kroon van het stadsbeeld, als bezienswaardigheid, en wanneer hij getuige is van de inzet van de beeld- en steenhouwers en het hele bouwvakpersoneel dat er een geïnspireerd werk en bestaan vindt.

Maar ook de voor de restauratie verantwoordelijken zelf, kerkbestuur, restauratiecommissie, architect en aannemer hebben niet met gemak of geduld het werk als routine laten voortkabbelen, doch daarentegen, na de tweede restauratie twaalf jaar aangezien en gaande gehouden te hebben, de wil getoond het werk radicaal op grotere schaal en in hoger tempo aan te pakken. Op 3 juli 1974 ontvouwde de restauratiecommissie het plan voor de aanvraag van een waardevast subsidiebedrag van het rijk voor een zeer forse uitgavenverhoging om met een vergrote capaciteit de restauratie te versnellen en niet verder achterop te doen raken bij de stijging van lonen en prijzen. De verslechtering van de toestand van het uitwendige van het kerkgebouw ging sneller dan de restauratie. Vervangende bazaltlava kostte al *f* 3.500, - per m^3, Obernkirchener zandsteen al *f* 7.000, - per m^3. In 1960 was het gemiddelde uurloon *f* 3,65, in 1974 was dat *f* 17,95. Wanneer voortgegaan werd op basis van een waardevast crediet ten bedrage van *f* 605.000, -, zoals dat ten behoeve van de restauratie van het uit- en inwendige van de middentoren voor 1974 reeds vastgesteld

was, een crediet dat al in vijf maanden verwerkt kon zijn, dan zou het herstel van de kerk pas in 1999 voltooid zijn. Wanneer daarentegen vanaf 1975 een waardevast crediet van *f* 2.500.000, - per jaar beschikbaar zou zijn, dan waren er nog slechts tien jaar nodig om het werk te voltooien.

De restauratiecommissie achtte het daarnaast nodig een vorm te vinden voor de verwerving van middelen voor de niet-subsidiabele bouw- en inrichtingskosten. Dit leidde tot het ontstaan van de Stichting Nationaal Monument Sint Jan, die in 1975 met succes haar inzamelingsacties begon, onder voorzitterschap van mr. F.J. van Thiel, oud-voorzitter van de Tweede Kamer, mevrouw E. van der Vaart-Van den Besselaar, secretaris, tevoren presidente van het kerkbestuur, en J.M.G. van Lanschot, penningmeester.

Op 21 october 1974, nadat architect, opzichter en aannemer met hun capaciteitsberekeningen, bouwkundig plan en kostenbegrotingen gereed waren gekomen, diende de restauratiecommissie haar plan op deze begrotingsbasis bij de minister in en vroeg dus een subsidie in een jaarlijks te verwerken bedrag van *f* 2.500.000, - gedurende tien jaren. In feite is sedertdien de financiering anders uitgevallen, namelijk de eerste jaren minder, de latere jaren meer, maar het restauratietempo vrijwel overeenkomstig dat tienjarenplan opgevoerd en volgehouden.

Voor 1975 werd door de minister aanvankelijk een te verwerken bedrag van *f* 700.000, - vastgesteld, tot teleurstelling van de restauratiecommissie die minstens erop gerekend had het werk gedurende 47 weken in dat jaar gaande te houden voor een totaal generaal van *f* 1.328.514, -, terwijl het nu door de minister vastgestelde crediet slechts tot mei toereikend was en tot stillegging van het werk zou dwingen. Daarop stelde de minister met begrip een eenmalige suppletoire toewijzing boven

het al vastgestelde bedrag in het vooruitzicht. De commissie vroeg toch alvast voor de jaren 1975-1979 klimmende bedragen aan, van *f* 1,3 naar *f* 2,5 milioen. Maar er was nog heel wat overleg nodig tussen de commissie in de persoon van haar voorzitter Van de Laar, het departement en de rijksdienst, en heel wat samenspraak van alle betrokkenen om een tussenoplossing te vinden.

Op 11 september 1975 bezocht minister H. van Doorn met zijn naaste ambtenaren van het departement en de rijksdienst, het werk en liet zich nogmaals de hele problematiek uiteenzetten in aanwezigheid van de bisschop, mgr. drs. J.W.M. Bluyssen, mr. G.Ph. Brokx, waarnemend commissaris der Koningin en lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, mr. G.M.J.W. van de Ven, burgemeester van 's-Hertogenbosch, wethouder A.J.C. Wagenmakers, het kerkbestuur en de restauratiecommissie. Om te komen tot een verantwoorde continuïteit in het restauratiewerk, uitgaande van een werktempo afgestemd op de vaste lasten, aanvaardde de minister na dit overleg in zijn brief van 10 november 1975 in beginsel het versnellingsplan, al kreeg de restauratiecommissie niet het onderste uit de kan en al werd het aanvankelijk een getemporiseerd plan dat de jaren 1975-1988 zou omspannen. De verdeelsleutel in de subsidiëring werd enigszins herzien: de gemeente droeg voor 1975 30% bij, voor 1976 en volgende jaren 32%, de provincie voor 1975 10%, vanaf 1976 11%, het rijk vanaf datzelfde jaar 56%. De lasten van bisdom en kerkbestuur daarentegen verminderden relatief, in 1975 waren zij 5%, vanaf 1976 nog 1%, toch altijd nog een totaalbedrag van *f* 577.126,86 tot de einddatum, terwijl er voor 1979-1985 al een *f* 1.500.000, - geraamd waren aan niet subsidiabele uitgaven. Op de Stichting Nationaal Monument Sint Jan was de hoop gevestigd voor een helpende hand.
In deze jaren zijn ook weer grote credietoverschrijdingen

Restauratiekosten van 1975 tot en met 1982

Jaar	**verwerkt**	**55% rijk in 1975 en 1976, daarna 56%**	**10% prov. in 1975, daarna 11%**	**30% gemeente in 1975, daarna 32%**
1975	*f* 1.394.638,70	*f* 767.051	*f* 139.464	*f* 418.392
1976	*f* 1.841.211,40	*f* 1.031.078	*f* 202.533	*f* 589.188
1977	*f* 2.022.728,07	*f* 1.132.728	*f* 222.500	*f* 647.272
1978	*f* 2.437.139,40	*f* 1.364.798	*f* 268.085	*f* 779.885
1979	*f* 3.061.215,68	*f* 1.714.281	*f* 336.734	*f* 979.589
1980	*f* 3.817.429,00	*f* 2.137.760	*f* 419.917	*f* 1.221.577
1981	*f* 5.329.760,47	*f* 2.971.061	*f* 583.601	*f* 1.697.749
1982	*f* 5.812.861,32	*f* 3.223.351	*f* 633.158	*f* 1.841.915

veroorzaakt doordat de werken aan het inwendige (gewelfbouw, schilder- en stucadoorwerk) sneller gingen dan verwacht werd, maar geaccepteerd omdat het beter geacht werd dat tempo vol te houden en op de planning van volgende jaren vooruit te lopen dan te matigen. Een aantal van die overschrijdingen werd uit andere

bron gedekt, want in 1978 en volgende jaren werden sommige werken als zogenaamd E-project aangemerkt door het ministerie van sociale zaken. Het directoraat-generaal voor de arbeidsvoorziening, district Zuid voor aanvullende civieltechnische werken, te 's-Hertogenbosch, subsidieerde in de kosten van de restauratie van de gewelf- en muurschilderingen: *f* 93.540, - in 1979, *f* 264.500, - in 1980. Door de subsidieverhogingen en de werkversnelling zijn de vaste kosten, zoals onderhoud loodsen, afrastering, bewaking, aansprakelijkheidsverzekering, onderhoud liftinstallaties en steigers, meer in evenredigheid komen te staan tot de verwerkte bedragen, er kon meer economisch en continu gewerkt worden. De staatssecretaris van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk verklaarde zich daarom bij brief van 10 juli 1980 accoord met een werksnelheid en een eindpunt 1984, dat te bereiken was door jaarlijks *f* 3.937.500, - te verwerken in de jaren vanaf 1981, waarbij de kosten van restauratie van het grote orgel als muziekinstrument (in 1980 begroot op *f* 1.542.796,25) buiten beschouwing zijn gelaten, wel die van restauratie van de orgelkas met front en tribune inbegrepen zijn (in 1980 begroot op *f* 214.400,00). Indien alles zo doorgaat - voorbehoud is geboden blijkens de altijd gebruikte ministeriële formule ‘betaalbaarstelling mits de wetgever de nodige middelen voteert’ -, dan zullen er in 1985 alleen nog kosten besteed moeten worden aan de dan nog onvoltooide restauratie van dit orgel. De eveneens kostbare restauratie van het Lijdensaltaar, waarvan de voltooiing in 1984 een feit werd, wordt uit andere bronnen dan het monumentenbudget gesubsidieerd. Maar het

perspectief is wat minder rooskleurig geworden, doordat de begroting der in 1983 en 1984 te verwerken bedragen voor de kerkrestauratie, beide boven de *f* 6 miljoen, met kortingen op het subsidie bedreigd worden.

Bij beschikking van 12 november 1982 gaat de minister uit van een nog te verwerken bedrag van *f* 11.315.142, - voor de dienstjaren 1983 en 1984 te zamen.

Tot slot van dit summiere financiële overzicht van de nog niet afgesloten restauratie-inspanningen een vergelijking met wat er sinds 1971 tot 1981 algemeen aan rijkssubsidies en andere rijksuitgaven ten behoeve van de monumentenzorg beschikbaar was en welk aandeel de restauratie van de Sint Jan daarin kreeg, namelijk gemiddeld een 1 à 1½ à 2%, minder dan de Nieuwe Kerk te Amsterdam, maar daar duurde de 'tweede restauratie' korter (1959-1980) en waren funderingsproblemen aanwezig die de Sint Jan helemaal niet kende, en dáár nam het rijk alle subsidie, 99%, op zich. Wat opvalt in de loop der jaren: er kwam een verbetering van de financiële situatie van de overheidszorg voor monumenten tot stand doordat deze de beschikking kreeg over niet onbeduidende sommen (te beginnen met *f* 2,1 miljoen, maar snel opgelopen) voor de subsidiëring van rehabilitatieprojecten in een samenwerking tussen het departement van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk en het departement van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Deze bedragen zijn hieronder inclusief in de totale uitgaven voor restauraties opgenomen, exclusief echter de bedragen die het departement van sociale zaken beschikbaar stelde voor restauraties van monumenten ter verruiming van de werkgelegenheid, bedragen die per provincie zeer verschillend zijn (in Noord-Brabant over 1974-1980 per jaar uiteenlopend van *f* 1.180.000, - tot *f* 7.000.000, - met een uitschieter van *f* 12.000.000, - in 1975-1976).

Rijkssubsidie voor restauraties in het algemeen en die van de Sint Jan en de Nieuwe Kerk

jaar	totaal aan rijkssubsidie	subsidie Sint Jan	subsidie Nieuwe Kerk
1971	*f* 41.658.000	*f* 195.987	*f* 1.993.591
1972	*f* 42.070.000	*f* 299.752	*f* 2.160.270
1973	*f* 49.010.000	*f* 302.500	*f* 2.180.716
1974	*f* 54.495.000	*f* 332.750	*f* 2.106.000
1975	*f* 76.330.000	*f* 766.082	*f* 3.195.000
1976	*f* 82.584.000	*f* 1.031.078	*f* 4.096.000
1977	*f* 88.811.500	*f* 1.132.728	*f* 5.833.000
1978	*f* 98.154.000	*f* 1.364.798	*f* 5.328.500
1979	*f* 112.945.000	*f* 1.714.281	*f* 1.855.605
1980	*f* 128.987.400	*f* 2.137.760	*f* 694.792[19]

Niettemin was al sedert enige jaren een subsidiestop van kracht, inhoudende dat vrijwel geen subsidieverzoeken voor aan te vangen restauraties gehonoreerd konden

worden, noch latere inwilliging in het vooruitzicht gesteld, ten gevolge van de onzekerheid of het budget voor latere jaren aangepast zou zijn aan de loon- en prijsontwikkelingen. De stijging van materiaalkosten en arbeidslonen veroorzaakte bij veel restauraties, precies zoals bij die van de Sint Jan, ernstige begrotingsoverschrijdingen. Subsidie daarin werd zo veel mogelijk aansluitend betaalbaar gesteld omdat uitstel de continuïteit der werken in gevaar zou brengen. Ook daarom al konden weinig nieuwe verplichtingen worden aangegaan, maar de Sint Jan verkeerde dus eigenlijk in de gelukkige omstandigheid dat hij al lang een vaste plaats onder de lang lopende restauratiewerken innam. In 1975 kon de omvangrijke restauratie van enkele grote stadskerken bespoedigd worden door een hogere subsidiëring. De Sint Jan was toen niet de enige die profiteerde van het streven van het rijk om het tempo te verhogen omdat anders door de sterke jaarlijkse kostenstijging grote moeilijkheden zouden ontstaan bij de voortgang en voltooiing van de werken. Nominale stijgingen van de beschikbare bedragen op de rijksbegrotingen waren echter geen volledige compensatie en bleven ten achter bij de reële gemiddelde kostenstijgingen in het restauratiebouwbedrijf. Begrotingsoverschrijdingen zijn dan ook een symptoom gebleven.

Anders dan in het vorige hoofdstuk kunnen hier geen exacte aantallen objecten in de tabellen opgenomen worden, het gaat niet meer om die luttele tientallen van 1920-1940, maar om honderden, waaronder veel langlopende restauraties maar ook veel van de duur van enkele jaren, in elk geval veel woonhuisrestauraties en woonhuisrehabilitaties. Nog op tijd heeft de monumentenzorg die uitbreiding gevonden, dat bijvoorbeeld een

kerkgebouw als de Bossche Sint Jan niet als relict in een totaal vernieuwde stad is komen te staan, maar dat een historisch woongebied in grotendeels al herstelde of minstens beschermde toestand ermee verweven blijft.

Personalia

Op de drukste momenten van de restauratiewerkzaamheden aan de kerk en toren tegelijk, in de jaren 1977-1981, waren er ruim zeventig mensen in de weer (het hoogste aantal bij de eerste restauratie was veertig man, meteen al bij het begin in 1858). Onder hen waren de architect, de hoofdopzichter en opzichter, twee tekenaars, een fotograaf-archivist, de hoofdaannemers met drie uitvoerders, uitvoerders van het natuursteenbedrijf en schilders- en glazeniersbedrijf, in dienst van deze bedrijven respectievelijk zeven metselaars, twaalf opperlieden, tien timmerlieden, drie zagers, acht beeldhouwers, zeven steenhouwers, vier tot veertien schilders, een bewaker, afgezien van het personeel der verschillende neven- en toeleveringsbedrijven, lood- en leidekkers, steigerbouwers, orgelbouwers, installateurs van bliksembeveiliging, verwarming, verlichting, geluidsapparatuur, en afgezien nog van de talrijke adviseurs en stuurlui aan de wal.

Velen van hen zijn in het voorgaande restauratieverslag al genoemd. Over enkelen nog enige biografische gegevens. Genoemd werd al P.H. (Piet) van Kessel, die op 25 november 1946 H. van Heeswijk opvolgde en tevens zijn functie van adjunct-directeur van Gemeentewerken van 's-Hertogenbosch tot zijn pensionering voortzette. Hij betuigde zich bij zijn entrée in de vergadering van de restauratiecommissie op 9 januari 1947 een volgeling van Granpré Molière door een tirade van deze uit het tijdschrift Forum voor te lezen, zodat de commissie toen helemaal de zekerheid had, de juiste architect benoemd te hebben, zoals zij in haar notulen vastlegt.[20]

Van Kessel is de ontwerper van een opmerkelijk woonhuis aan de Graafseweg te 's-Hertogenbosch, 1936-1937, en van de restauratie van het voormalig refugiehuis van de Sint Geertruidabdij te Leuven aan de Spinhuiswal (hoek Sint Jorisstraat) eveneens te 's-Hertogenbosch, 1940-1941. Hij was af en toe publicistisch werkzaam en maakte gewaardeerde tekeningen van gebouwen en landschappen, die enige publicaties illustreren.[21] Wegens zijn gevorderde leeftijd vroeg hij in 1966 aan de restauratiecommissie om de toen juist gepensioneerde rayonarchitect van de rijksdienst voor de monumentenzorg, C.J.M. van der Veken te 's-Gravenhage, als mede-architect in te schakelen. Deze had meer dan twintig jaar de Noordbrabantse monumenten onder zijn hoede gehad en het herstel van grote kerken na oorlogsschade mede georganiseerd. De tweehoofdige leiding werd door de minister op 29 maart van dat jaar goedgekeurd, maar al op 2 april 1967 kwam er een einde aan wegens diepgaande verschillen in zienswijze tussen beiden. Van Kessel wenste na Van der Veken's ontslagaanvrage de zorg en verantwoordelijkheid niet weer alleen te dragen en op 6 december verleende de restauratiecommissie aan beiden op de meest eervolle wijze ontslag. In die maand werden zij opgevolgd door H.E. (Herman) Teering, die al sinds begin juli de leiding had wegens ernstige ziekte van Van Kessel. Deze is in het jaar daarop overleden.

H.E. Teering, geboren in 1920, behaalde in 1936 het diploma timmerman en metselaar aan de ambachtschool te Arnhem en werkte vervolgens als timmerman in de nieuwbouw bij de n.v. Vogé aldaar. In 1938 was hij leerling-tekenaar bij architect G. Top. Door zelfstudie aan de handelsavondschool en avondtekenschool werd hij bouwkundig opzichter B.N.A. en V.B.O. In 1940 werd hij tekenaar bij het architectenbureau G. Feenstra te Arnhem en verrichtte daar werkzaamheden voor de wederopbouw van Wageningen en Rhenen, beide door oorlogsgeweld getroffen, en voor het herstel van boerderijen in de Gelderse Vallei na oorlogsschade. Van 1941 tot 1950 was hij in dienst bij architect W.G.A. Heineman te Velp. Hij verrichtte de opmeting van een aantal monumenten: de St. Catharinakerk te Doetinchem, de Zaanse buurt en Markerhuisjes in het Arnhemse Openluchtmuseum, de kerken van Velp, Opheusden, Bemmel, Amerongen, alle bij de slag om Arnhem in 1945 zwaar getroffen. Tijdens die oorlogshandelingen geëvacueerd naar Almelo, was hij in dienst van Publieke Werken aldaar en belast met de inventarisatie van de oorlogsschade aan gebouwen. Na de bevrijding keerde hij terug naar het bureau van Heineman te Velp om mee te werken aan de restauratie van de Eusebiuskerk en -toren te Arnhem en van de kerk van Doetinchem. In 1950 trad hij in dienst van Gemeentewerken te 's-Hertogenbosch, waar hij als gemeenteopzichter de adjunct-directeur al meteen terzijde stond bij de restauratie van de Sint Jan. Nadat hij enige jaren als restauratie-architect de leiding over dit werk had gehad, beëindigde hij zijn gemeentefunctie om een eigen bureau, samen met de architect A. van der Laar, voor restauratie en nieuwbouw te stichten in de Hinthamerstraat te 's-Hertogenbosch. Onder het restauratiewerk valt het herstel en de rehabilitatie van een reeks woonhuizen aan de Brede Haven.[22]

Als dagelijks opzichter werd op 20 maart 1963 de heer J.A.M. Boumans uit Boxmeer in dienst genomen. Als hoofdopzichter werd hij sinds 1975 ter zijde gestaan door opzichter J. Meijs, in dienst gebleven tot juli 1984. Van de beeldhouwers werd reeds in het slot van het overzicht van de eerste

restauratie genoemd Jacques de Bresser. Hij werd geboren op 14 mei 1908 en kreeg in 1923-1934 zijn beeldhouwersopleiding en -werk in het atelier van Bokhoven en Jonkers. Hij volgde avondonderwijs aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht en kreeg daar les van onder anderen de schilders Huib Luns en Piet Slager en van de beeldhouwer Jacques Goossens, die zelf werk verrichtte voor de Sint Jan. Op 12 februari 1934 trad hij in dienst bij de restauratiewerken van de Sint Jan, om daar na zijn militaire mobilisatie en krijgsgevangenschap tussen april 1939 en juni 1940 terug te keren.

Na het eind van de eerste restauratie was hij sinds 1950 als zelfstandig beeldhouwer werkzaam en is dit ook gebleven toen hij weer opdrachten kreeg voor werk aan de Sint Jan, dat hij tot heden, zowel met de hand als in de functie van adviseur, verricht. Ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van zijn eerste arbeid aan de Sint Jan werd in de noordelijke zijbeuken van de kerk van 24 juli tot 1 september 1973 een expositie van zijn sculpturen gehouden, waar onder meer te zien waren de kalkstenen heiligenbeelden die hij in 1958-1960 maakte voor het klooster Sint Philomena te Hoogerheide, eikehouten bisschopswapens voor de Sint Jan, de eiken engelen met bazuinen (1952) die in het houten torentje geplaatst zijn dat is overgebleven van het oude oordeelsspel in de kerk, en het eikehouten reliëf met uitbeelding van zijn eigen gezin (1958) als wangstuk van een zitbank in de kerk. Op zondag 12 februari 1984 werd door een mis, opgedragen voor alle overleden en levende bouwers aan de kerk, en door een receptie zijn vijftigjarig jubileum gevierd, waarna hij op de volgende dag het werk hervatte.

Korte tijd, in 1966, was de beeldhouwer A. Grassens voor de restauratie werkzaam. In 1968 kreeg beeldhouwer P. Hendriks uit Swalmen zijn eerste opdrachten, om vanaf 1 november 1969 als zelfstandig beeldhouwer naast De Bresser geheel voor de Sint Jan te gaan werken. Bij de uitbreiding en tempoverhoging van het restauratieprogramma zijn sinds 1975 ook opdrachten verstrekt aan de beeldhouwers G. en Th. Kemperman, A. Bruggeman, A. Geerlings en G. Piretti, C. Vergouwen en J. Brinkman.

Sinds 1966 wordt de bouwkundige restauratie uitgevoerd door het Aannemingsbedrijf Nico de Bont & Zonen te Nieuwkuijk, van wie in het bijzonder Fried de Bont de verantwoording draagt, vervuld van een grote belangstelling voor de geschiedenis van de ambachten en de kwaliteit van oude en nieuwe bouwmaterialen. In heel Noord-Brabant heeft het bedrijf restauraties verricht, waaronder die van de kerktorens van Alphen, Moergestel, Son en Stiphout, de kerken van Grave en Dieden, de kastelen Bouvigne in Ginneken, Dommelrode in Sint Oedenrode, Strijdhof te Udenhout en de Commanderij te Gemert, de stadswallen in het Kronenburgpark te Nijmegen en de Citadel te 's-Hertogenbosch, en, onder de woonhuizen, de Moriaan en de Gulden Hopsack te 's-Hertogenbosch.

De leverantie en deels de bewerking van natuursteen geschiedde door Glaudemans Natuursteen b.v. te 's-Hertogenbosch, het leidekkerswerk door Jobse b.v. te Middelburg, de schilderwerken en het glas-in-loodherstel grotendeels door Lelijveld b.v. te 's-Hertogenbosch. Van de restauratie der gewelf- en muurschilderingen had de aan dit bedrijf verbonden schilder Jo Schuurmans de leiding, ook bij het voorafgaand documenterend onderzoek. Het pleisterwerk werd gedeeltelijk verricht door het bedrijf Van Antwerpen te Rosmalen.

De restauratiecommissie

De samenstelling van de commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte der St. Janskerk was sinds de voltooiing van de eerste restauratie als volgt.

Voorzitter waren achtereenvolgens mr. F.J. van Lanschot, van 1935 tot 1949, mr. G. Kolfschoten (lid sinds 1935), van 1949 tot 1956, mr. H.J.W. Loeff van 1956 tot 1967 en mr. R.J.J. Lambooy van 1967 tot 1972. Het is haast een traditie geworden dat burgemeesters of oud-burgemeesters van Den Bosch voorzitter van de commissie werden. Secretaris-penningmeester was van 1935 tot 1972 J.H.M. van Dijk. Leden waren, bij het slot van de eerste restauratie L. de Gruyter, J. de Leeuw, H.C.M. Rits en ir. J.J.M. Dony.

Op 16 december 1958 vierde de commissie haar honderdjarig bestaan in aanwezigheid van mr. F.P.Th. Rohling, hoofd van de afdeling musea, monumenten en archieven van het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen, mr. J.W. Frederiks, voorzitter van de rijkscommissie voor de monumentenzorg, mr. R. Hotke, hoofddirecteur van de rijksdienst voor de monumentenzorg, J.A.L. Bom, architect bij deze dienst, dr. J.E. de Quay, commissaris der Koningin in Noord-Brabant, mgr. M. Oomen, vicaris-generaal van het bisdom, plebaan J.J.M. van Susante en architect P.H. van Kessel.

Men zou haast vermoeden, dat de bisschop bij de benoemingskeuze van de plebaan van de Sint Jan scherp nagaat, of de candidaat wel voldoende belangstelling heeft voor het kerkgebouw als cultuurmonument en als de ware aartspriester en custos van de oude kerk met haar historische aanspraken kan optreden, want de kathedraal heeft altijd een plebaan die de zaak van de restauratie een warm hart toedraagt en met geestdrift meebeleeft: de genoemde plebaan Van Susante, dan J. Lunter en thans G. van de Camp,

die de architectuur en werken van beeldende kunst in hun theologische en iconografische zin met verve benut voor zijn prediking. Toen in 1972 de binnenstadsparochie gecreëerd werd met één bestuur voor alle binnenstadskerken, veranderden ook de naam en positie van de commissie voor de herstelling van het uitwendige gedeelte der St. Janskerk. Het nieuwe binnenstadskerkbestuur zag de functie van dit aloude college vooral als een beheerscommissie en afzonderlijk orgaan voor de Sint Jan, belast met alle huishoudelijke zaken en de in- en uitwendige restauratie beide, geen eigen rechtspersoon doch slechts in dienst staand van het bestuur, dat de beslissingen neemt, ook inzake opdrachten aan aannemers en onderaannemers en leveranciers. Bisschop J. Bluyssen had alle oog voor dit denkbeeld en verleende met ingang van 31 december 1972 eervol ontslag aan de commissie oude stijl, onder herroeping van het besluit van zijn voorganger uit 1858. Zittende leden waren mr. R.J.J. Lambooy, voorzitter, ir. J.J.M. Dony en J.H.M. van Dijk, secretaris-penningmeester. Per 1 januari 1973 formeerde het kerkbestuur de nieuwe commissie, geheten commissie restauratie St. Jan, tot welker taak gerekend werd de zorg voor de uitwendige en inwendige restauratie, de instandhouding en het algemeen beheer van de Sint Jan. Zij bestaat uit minstens zes leden, benoemd door het kerkbestuur, van wie twee tevens lid van dit bestuur, één lid op voordracht van de bisschop, voorts deskundigen op aesthethisch, bouwkundig-technisch en financieel gebied, en met als adviseur en lid qualitate qua de fungerend plebaan van de Sint Jan.

In 1973, kort voordat het versnelde restauratieplan gelanceerd wordt, bestaat de commissie, in haar eerste samenstelling, uit:

Drs. L.J.M. van de Laar, burgemeester van Bergen op Zoom, voorzitter;
R.M. van Hezewijk, gemeentesecretaris van 's-Hertogenbosch, secretaris;
Drs. W.G.J. Lennaerts, penningmeester, in 1975 opgevolgd door Drs. J.F. Ten Hacken;
Plebaan J. Lunter, lid, in 1975 opgevolgd door plebaan G.H.J. van de Camp;
W.L.F. van de Ven, directeur van het Noordbrabants Museum, lid en tevens lid van het kerkbestuur;
P.F.J. van Hoeckel, directeur van het diocesaan bouwbureau, lid;
C. van Elderen, administrateur.

Midden 1979 zijn de voorzitter en de secretaris afgetreden en de heren Van de Ven en Van Hoeckel op hun respectieve plaatsen gekomen. Een jaar later zijn toegetreden ir. H. Magis te Helmond, architect, en drs. J.C.T.M. van Laarhoven, directeur van het gemeentelijk museum van Helmond.

De contacten van de commissie met het kerkbestuur zijn intensief, overeenkomstig de taakstelling en de sinds 1981 nauwkeurig afgesproken taakverdeling met scheiding tussen beleidsvoorbereiding en beleidsuitvoering in een drievoudig overleg van bestuur, commissie en architect-met-bouwteam. Bij alle beslissende stadia in de restauratie waren de laatste jaren de voorzitter van het kerkbestuur, prof. mr. J.P.A. Coopmans, en de secretaris ir. O. van Roggen, en vanzelf al degenen die van beide gremia, bestuur en commissie, lid waren, direct aanwezig en betrokken.

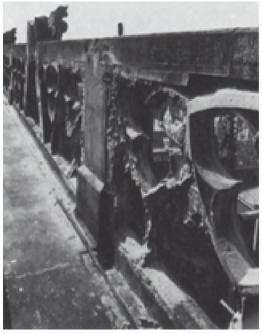

Afb. 44. Balustrade van de noordelijke schipzijde. Opname 1965.

Afb. 45. Ingang van de zuidwestelijke traptoren. Opname 1971.

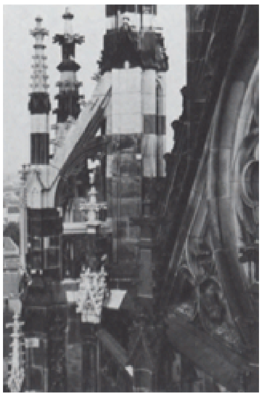

Afb. 46. Noordhoek van de geveltop van het noordtransept. Opname 1971.

Afb. 47. Zuidzijde van het middenschip met nieuwe balustrade. Opname 1976.

Afb. 48. Een der kraagstenen aan de noordkant in de middentoren. Opname april 1976.

Afb. 49. Dezelfde kraagsteen. Opname november 1976.

Afb. 50. Zuidwesthoek van de middentoren inwendig: reinigen van het pleisterwerk. Opname april 1976.

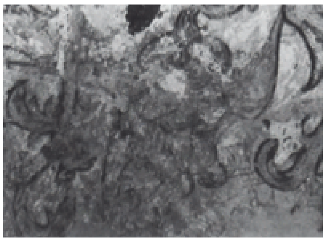

Afb. 51-52. Detail van het gewelf van het hoogschip vóór en na de restauratie, april en mei 1979.

Afb. 53-54. Detail van het gewelf van het hoogkoor vóór en na de restauratie, 4 januari en 22 april 1983.

Afb. 55. Het stucadoren van een gewelfveld in het hoogschip. Opname 1979.

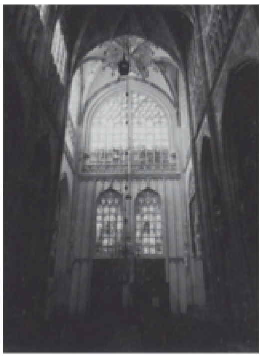

Afb. 56. Zicht in het zuidtransept na herstel van de beschilderingen in de buitenste travee. Opname april 1978.

Afb. 57. Herstelde gewelfschilderingen in het Sint Nicolaaskoor (buitenste zuidelijke koorzijbeuk). Opname 8 augustus 1983.

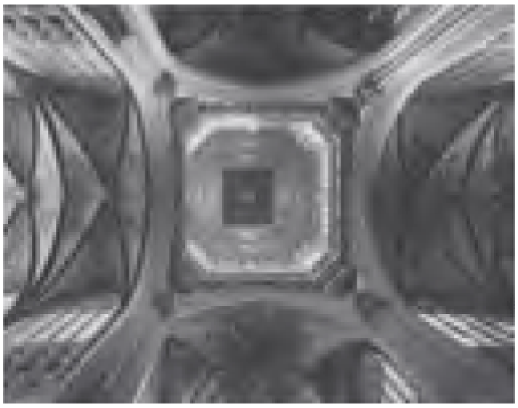

Afb. 58. Interieur koepel en hoge gewelven na voltooiing restauratie. Opname 1983.

Afb. 59. Interieur na voltooiing restauratie. Overgangstravee bij Lieve Vrouwekapel. Opname 1983.

Afb. 60. Zuidelijke schipzijbeuk naar het oosten, 1983.

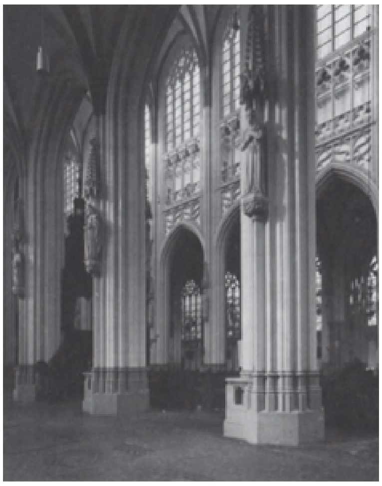

Afb. 61. Zicht uit zuidelijke schipzijbeuken noordwestwaarts, 1983.

Eindnoten:

1 Bronnen voor de geschiedenis van de tweede restauratie: correspondentiedossiers met briefwisseling tussen de restauratiecommissie Sint Jan, de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen, later die van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk, de hoofddirecteur en de directeur van de rijksdienst voor de monumentenzorg; maandrapporten en jaarverslagen van de architect der restauratie; notulen van de bouwvergaderingen (door de auteur van dit boek vanaf november 1971 bijgewoond); verslagen van de vergaderingen der restauratiecommissie Sint Jan; verslagen van de gemengde vergaderingen van kerkbestuur, restauratiecommissie en bouwteam. Al deze schriftelijke documenten bij de bevoegde instanties in 's-Gravenhage, 's-Hertogenbosch en Zeist aanwezig. Helaas is het archief te Zeist door onoordeelkundige opruiming in 1982 van recent materiaal over de tijd 1966-1982 zeer onvolledig. Voorts: werktekeningen, tijdschema's en werkzaamheden ingetekend op plattegronden en opstanden, ‘steingerechte’ tekeningen van te handhaven en vernieuwen natuursteenblokken, gearchiveerd en bewaard in de bouwloodsen. Fotoarchieven: bouwloodsen en rijksdienst voor de monumentenzorg.

2 Behalve het glas van hoogkoor en straalkapellen, dat na 1981 aan de beurt kwam en door atelier Brabant te Tilburg behandeld werd.

3 Zie onder de personalia van dit hoofdstuk op p. 134.

4 Verbinding van kiezelzuur en koolstof, in opgeloste vorm als waterglas met hoog alkaligehalte toegepast.

5 Bij de Sint Jan had tot dan toe het Zandsteenbesluit geen problemen opgeleverd. Aan de noordkant van de kerk moest het alleen in acht genomen worden bij het demonteren van zandsteen, waartoe evenzeer vergunning nodig was als voor het bewerken en aanbrengen, maar hier was geen oude, alleen 19de-eeuwse zandsteen aanwezig en die werd niet in zandsteen vervangen. Dit Koninklijk Besluit (4 october 1951, Staatsblad nr. 443) is gebaseerd op de Veiligheidswet, de zogenaamde Silicosewet (25 april 1951, Staatsblad nr. 134) en bedoeld om steenhouwers en metselaars te beschermen tegen de inademing van zandsteenstof dat de fatale longziekte silicose (‘stoflongen’) veroorzaakt. In zeer bijzondere gevallen kunnen de Districtshoofden der Arbeidsinspectie voor bepaalde tijd, bepaalde hoeveelheden en bepaalde arbeiders, ontheffing van het verbod op zandsteenbewerking verlenen, geadviseerd door de zogeheten zandsteencommissie en mits de daarmee te belasten arbeiders tevoren medisch goedgekeurd zijn en gebruik maken van afzuigcabines of de zogenaamde Van der Grinten maskers, rustend op hun schouders, waarin door het instandhouden van een lichte overdruk het binnendringen van stofdeeltjes in de zuurstof voorkomen wordt.

De rijkscommissie voor de monumentenzorg heeft in het Zandsteenbesluit een ernstige bedreiging gezien voor de Nederlandse monumenten. Haar lid de beeldhouwer prof. L.O. Wenckebach nam zelfs in 1956 zijn ontslag om bij het uiterst geringe aantal ontheffingen niet langer verantwoordelijkheid te moeten dragen voor de ingrijpende materiaalveranderingen in de monumentenrestauraties. TILLEMA 1975, 414, 475-477.

6 Wapex: handelsnaam van een kunstharsgietmassa voor het injecteren van holle ruimten en scheuren in steen en beton en voor het verduurzamen van hout tegen belasting en slijten. Consolith: hydrofoberend middel. Verderop wordt nog genoemd conserduc: handelsnaam voor een middel om hout te verduurzamen en vrijwaren voor houtworm, boktor en zwam, door het te drenken in een vloeistof op basis van chemisch gebonden pentachloorfenol.

7 HEZENMANS (L.C.) 1906, 162-165.

8 Een polymere (veeldelige) substantie is een scheikundige verbinding opgebouwd door additie van gelijksoortige moleculen, elkaars werking versterkende en chemisch vast en taai. In wording heet dit proces polymerisatie. Copolymerisatie als er sprake is van meer dan één soort monomere (eendelige) moleculen. Kunststoffen zijn organische polymeren.

9 Perspexplaten zijn doorzichtige polyesterpanelen. Lexan, verderop genoemd, is de handelsnaam voor een onbreekbaar, warmte en geluid isolerend glas van polycarbonaat.

10 Expoxyhars: kunsthars, een van de organische polymeren, dat de epoxygroep bevat, een koolstof-zuurstofverbinding, in relatief grote moleculen, waardoor een zeer grote hardheid bereikt wordt.

11 PIET BARTO, ‘Akoestische begeleiding bij kerkrestauraties’, Monumenten 2 (1981), nr. 3, p. 19.

12 Dupa-grond: hechtings- en verhardingsmiddel.

13 P.v.c.: de kunststof polyvinylchloride. Caseïneverf: verf met als bindmiddel een eiwitachtig bestanddeel van melk. Latex: melksap van de rubberboom, maar ook synthetisch bereide rubberachtige vloeistof, rubberverf.

14 Lithopoon: witte, dekkende verfstof, bestaande uit zwaarspaat en zinksulfide met wat zinkoxyde. Alcasit compound: een afdichtingsmiddel.

15 Tratteggio: retoucheren door arceren, aanvullen door parallelle strepen in dezelfde kleuren als het origineel zodat het onderscheid tussen oud en nieuw zichtbaar blijft maar toch voor het oog een bevredigende volledigheid van de compositie naar vorm en kleur ontstaat.

16 Zie daarentegen het fotovouwblad Monumentenzorg in kleur en schilderingen, uitgave van de Afdeling Voorlichting van de rijksdienst voor de monumentenzorg, juli 1980: ‘Pilaren en kolommen, die de gewelven dragen, werden geschilderd: de onderste delen ervan, de basementen, vaak in donkere “kleuren” als grijs en zwart alsof ze nog een deel waren van de donkere vloer. (Dat de verf en de donkere kleur gelijktijdig bescherming boden tegen het schrobwater was natuurlijk ook heel gemakkelijk!).’
Terwijl de firma J.G. Kocken beneden bezig was, werd door A. Volders uit Meerssen de beschildering van het meest westelijk schipgewelf, boven het orgel in 1966 verwijderd en de bepleistering totaal vernieuwd en blank gelaten, de polychromie op de ribben daarentegen geconsolideerd evenals die op de sluitsteen, een reliëf Sint Michael en de draak voorstellend.

17 R.v.s.: roestvrij staal.

18 TILLEMA, 1975, 467 n. 13.

19 De totale kosten van de restauratie van de Nieuwe Kerk in Amsterdam vanaf 1959 tot de voltooiing in 1980 beliepen f 49.757.854, - waarin 99% subsidie verleend werd door het rijk tot een maximumbedrag van f 49.260.275, - terwijl de provincie en de gemeente geen subsidie behoefden te verstrekken.

20 ‘Er is dus een wezenlijk verschil tusschen de oude en de moderne kunst- en levensstijl. Met den maatstaf van het nut gemeten, is de oude kunst vol overtolligheden. Niet zonder zelfoverschatting heeft men, in het begin van deze eeuw, kastplanken vol geschreven, om die vermeende overdaad te brandmerken (...) en om te bewijzen dat nu, voor het eerst in de heele geschiedenis, de kunst waarachtig werd, omdat ze alleen nog de zakelijke taal van de rede sprak (...). De nieuwe wijze van bouwen heeft door haar hooge technische volkomenheid, haar nieuwheid, haar bewegelijkheid en steeds verrassend karakter, iets meesleepends. Maar omdat ze niet uit de stilte van het wezen voortkomt, kan de ziel er geen rust in vinden (...). Een heimwee blijft ons binden aan die kunstwerken uit het verleden, die ondanks onvolkomenheden en ongeschiktheid, voor onze verwende lichamen, ondanks den afstand van den tijd, die hen van ons scheidt, ons onweerstaanbaar blijven trekken, omdat de liefelijkheid en de stille welsprekendheid van de Wijsheid, die hen voortbracht, ons er in tegen komt, en ons werkelijk kan doen rusten’. M.J. GRANPRÉ MOLIÈRE, ‘Wederopbouw’, Forum 1 (1946), 157-162. Volgt

een pleidooi voor restaureren als voortbouwen op het verleden, organisch voortwerken aan het historisch gegevene, ‘terug te keeren op het pad der overlevering, niet om weer 't zelfde opnieuw te zeggen, maar juist om, zooals alle harmonie vraagt er iets complementairs aan toe te voegen’.

21 Voor het woonhuis en het refugiehuis: Bouwkundig Weekblad 66 (1948), 241-243; voor nieuwbouw naar zijn ontwerp uit 1950 in de Zusters van Orthenpoort, min of meer in de vorm van een hofje: Katholiek Bouwblad 17 (1949-1950), 129-131. Een artikel, waarin ook de Sint Jan een rol speelt: PIET VAN KESSEL, ‘Hoe staat het met de herbouw onzer kerken?’ Katholiek Bouwblad 14 (1946-1947), 29-34 (vraaggesprek met Rector H. van Helvoort, bisschoppelijk inspecteur voor bouwzaken te 's-Hertogenbosch).
Tekeningen van P. van Kessel illustreren: VINCENT CLEERDIN, *Het Brabantsch dorp* (Heemschutserie), Amsterdam 1944, en P.H. VAN KESSEL, ‘Wereldlijke Bouwkunst’ in: Het Nieuwe Brabant dl 1, 's-Hertogenbosch 1952, 315-373.

22 ‘Restauratie Architekt Herman Teering belijdt: Sint Jan heeft mij al dertig jaar betoverd!’, Heemschut 58 (1981), nr. 3 (maart), 42-44. Andere restauraties onder zijn leiding: huizen in de Molenstraat te 's-Hertogenbosch en aldaar de huizen Vughterstraat 267 en 268 en Lepelstraat 12. Voorts de panden St. Janskerkhof 8 en 10, aangekocht door het kerkbestuur van de binnenstadsparochie om functies ten

6. De bouwmaterialen

Voorafgaand aan een gedetailleerd overzicht van de bouwmaterialen van de Sint Jan volgt hier eerst een beschouwing over de uitwendige physieke verschijningsvorm van het kerkgebouw, het gebouw als steenformatie, als landschap van bouwstoffen en kleuren.

Wanneer men achtereenvolgens vanuit de Hinthamerstraat de noordkant van de kerk beziet en dan vanaf de Parade de zuidkant, doet men twee heel verschillende totaalindrukken op van het gebouw. Deze verschillen zijn geen gevolg van een onderscheid in bouwstijlen, maar louter van een onderscheid in het materiaalgebruik zoals dat in de verschillende restauratiefasen werd toegepast. Er heeft namelijk een geleidelijke ontwikkeling plaats gehad in de restauratieprincipes en -ideeën, zoals in het hoofdstuk over de eerste restauratie is uiteengezet. Het enige bouwdeel dat al sinds de voorlopige voltooiing van de kerk rond 1530 afwijkt van de algehele conceptie, is de westtoren. Tot 1970 vertoonde die zich als een van sfeer neogotische massa in een glad donkerbruingrauw kleed van Waalklinkers, nu heeft hij een reliëfmatig gevormd rozerood baksteengewaad, in twee formaten onderscheiden, ‘romaanse’ en ‘gotische’ baksteen, met accenten in grijsgele Peperino natuursteen, kalksteen van lichtere en trachiet van grijzere kleur. De buitenkant van de kerk daarentegen bestaat geheel uit natuursteensoorten. Tussen 1858, het begin van het herstel, en de jaren rond 1880, gingen de architecten er van uit, dat het restaureren van een middeleeuws bouwwerk best tot een volledige vernieuwing van de buitenbekleding mocht leiden met aanvulling van al het ontbrekende en met gebruik van heel andere natuursteensoorten dan er oorspronkelijk toegepast werden. Zo ging de beroemde restauratiebouwmeester Viollet-le-Duc in Frankrijk te werk aan de kathedralen, zo de bouwmeesters Zwirner en Statz aan de Dom van Keulen.

Zo werd onder leiding van L. Veneman en na hem van L.C. Hezenmans het verweerde en vervallen noordtransept van de Sint Jan in 1858-1870 aan de buitenkant geheel vernieuwd en aangevuld met alle ontbrekende pinakels, baldakijnen en traceringen, en met gloednieuwe beeldenreeksen en reliëfs - dat alles in Gildehauser en Udelfanger zandsteen, die in kleur en structuur geheel afweek van de oorspronkelijke bouwmaterialen, maar die men in de 19de eeuw met succes had zien gebruiken voor de voltooiing van de Keulse Dom en voor de restauratie van de Dom van Utrecht. Men dacht van die steen dat het dezelfde was als waaruit de Romeinse Porta Nigra in Trier bestond die toch de eeuwen getrotseerd had, maar in feite was daaraan een zandsteen uit het Kylltal gebruikt. Ook de architecten die van rijkswege het werk in 's-Hertogenbosch inspecteerden, keurden dit procédé en dit materiaal goed: Rose, Gugel, later P.J.H. Cuypers.

De noordkant van het schip met zijbeuken (1870-1878), de westgevel en de doopkapel (1879-1882) werden vooral in Udelfanger hersteld (ofschoon de westgevel uit tufsteen bestond) en het eenmaal gekozen beginsel van complementering van alle ontbrekende bouwsculptuur werd gehandhaafd. Bij de recente nieuwe herstellingen sinds 1960 moest veel van de eens zo geprezen, maar ondeugdelijk gebleken Udelfanger vervangen worden, waartoe eerst Vaurion kalksteen en sinds 1962 bazaltlava gebruikt zijn. Met dit laatste materiaal is een niet al te slecht resultaat bereikt, dat wil zeggen aanvaardbaar voor deze noordkant, maar de oorspronkelijke kleur, toon en huid zijn er niet mee teruggewonnen. Van de oorspronkelijke toestand

kunnen wij ons enige voorstelling vormen, als wij bedenken dat hier bij de bouw in de middeleeuwen enorme hoeveelheden geelwitte Balegem uit Dilbeek bij Brussel gebruikt zijn; het document van de bestelling voor luchtbogen en vensters in 1478 is bewaard gebleven. Thans is het kleurenscala van noordtransept en noordzijde schip: zilver- tot zwartgrijs, groen en groengeel (Gildehauser en Udelfanger), witte Vaurionplekken die in 1974 grijsgeschilderd zijn, groen van de algenafzetting.

Toen men na 1882 de zuidkant van het schip en de zuidelijke zijbeuken ging herstellen, was de

restauratiegedachte inmiddels ontwikkeld in de richting van het beginsel om zoveel mogelijk oud werk te handhaven en zo weinig als nodig was te completeren. Het gezag van Cuypers was niet onaantastbaar meer en weldra zullen, tegen 1900, Jan Veth en Jan Kalf in woord en geschrift een voorzichtiger restauratiepraktijk bepleiten. Maar in het geval van de Bossche Sint Jan kon men natuurlijk niet plotseling de al vijfentwintig jaar gevolgde methode van aanvulling der ontbrekende bouwplastiek in de steek laten. Wel heeft de restauratie-architect L.C. Hezenmans, zich enigszins aanpassend aan de nieuwe ideeën, er naar gestreefd aan de zuidkant meer oud werk te handhaven en voor de te vernieuwen delen naar beter bijpassende steen te zoeken. Toen hij in 1909 overleed, was het herstel van het zuidtransept al voltooid en zijn opvolger, H. van Heeswijk, kon aan het koor het moderne principe van 'behouden gaat vóór vernieuwen' beter toepassen, ook al omdat hij vrijer stond tegenover de autoriteit van Cuypers en gesteund werd door de beeldhouwer prof. A.W.M. Odé, die tegelijk met Van Heeswijk in 1918 lid werd van de rijkscommissie voor de monumentenzorg en die er mede op toezag, dat te vervangen sculptuurfragmenten nauwkeurig, maar niet te glad mechanisch gecopieerd werden met een levendige oppervlaktebehandeling.

Die zuidkant van de kerk omvat van west naar oost partijen die tot het begin van de restauratie van 1973 en volgende jaren dit beeld opriepen. Het schip werd tussen 1478 en 1522 in één continue bouwcampagne opgetrokken, eerst muren en pijlers van de noordkant, dan die van de zuidkant. Aan de zuidkant werd vooral Bentheimer zandsteen toegepast (balustraden, vensterbogen, steunberen), naast Gobertange kalksteen en nog enigermate tufsteen (vensterbogen oostelijke traveeën), zachte kalksteen uit Avennes voor de frontaalvullingen; de zijbeuk grotendeels in soliede Bentheimer, waarvan veel gespaard is gebleven. Van Bentheimer zijn ook de steunberen van deze zijbeuk, behalve de twee oostelijke die oorspronkelijk van tufsteen waren, zij behoren dan ook bij een oudere bouwcampagne. De restauratie van deze partij vond plaats tussen 1883 en 1890, onder leiding van L.C. Hezenmans, van west naar oost, eerst het schip, dan de zijbeuken, waarbij eerst nog Udelfanger werd gebezigd zoals die ook aan de noordkant en de westkant was gebruikt, vanaf 1884 echter overwegend Saint-Joire kalksteen (beeld- en ornamentwerk, traceringen) met behoud van zo veel mogelijk oorspronkelijke Bentheimer, met name in de balustraden en zijbeukmuren. Sinds 1888 is geen Udelfanger meer gebruikt. Het karakter van de zuidkant van het schip is èn door de nieuwe materiaalkeuze èn door het veel zorgvuldiger sparen van oud werk een vrij goede afspiegeling en voortzetting van de originele middeleeuwse toestand, ook al zijn de meeste venstertraceringen en alle beelden nieuw. De tonaliteit, licht en kleur, het karakter van de profielen, alles geeft nog een redelijk goede indruk van de oorspronkelijke eigenschappen van de Brabantse gotiek zoals die ook in Antwerpen, Mechelen en Leuven te zien is. Het verschil ten aanzien van het oorspronkelijke uitwendig karakter is, dat het restauratieresultaat van de vorige eeuw een wat schabloneachtige, machinale indruk maakt doordat het steenhouwwerk zo nauwkeurig langs de draad gesteld werd. Sinds 1973, bij de tweede restauratie, is gepoogd het bestaande uiterlijk zo weinig mogelijk te wijzigen en dat is gebeurd door de toepassing van Bentheimer en Obernkirchener zandsteen voor de verwijderde zandsteenonderdelen, en Peperino duro voor de kalksteen.

Het zuidtransept vertoonde oorspronkelijk een wat andere materiaalsamenstelling dan de zuidkant van het schip en is ook ouder. Het is omstreeks 1425 begonnen, tegen 1445 tot triforiumhoogte voltooid met de onderbouw van de zuidgevel; het zuidportiek is vermoedelijk pas na 1480 tot stand gekomen, tegelijk met de lichtbeuk van het transept aan oost- en westkant, waarna tegen 1520 het zuidvenster en de geveltop volgden. Hier werd eerst, in aansluiting bij het koor, nog zeer veel tufsteen toegepast naast Gobertange kalksteen en Ledesteen, maar ook en later vooral Bentheimer zandsteen (balustraden). De beelden werden in zachte kalksteen uitgevoerd.

De restauratie van dit ruïneuze bouwdeel vond tussen 1886 en 1900 plaats; hier werd vooral kalksteen uit Saint-Joire en Savonnières toegepast, met handhaving van goed gebleven Bentheimer onderdelen. Al met al is hier het nieuwe aanzicht enigszins anders dan het oorspronkelijke door het verdwijnen van de tufsteen-toon, maar de mogelijkheden van lichtreflectie in de kalksteen zijn groot en men moet telkens andere kleurwaarden noemen naar gelang de verschillen in dag- en avondlicht. Aan de zuidgevel binnen de portiek, rond de twee kerkingangen daar, is overigens wel de tufsteen gehandhaafd, omdat deze dank zij de beschermde plaats in betere staat verkeerde. Bij de tweede restauratie is hetzelfde procédé gevolgd als bij het schip, met zandsteen en Peperino.

Het koor met zijbeuken en zuidelijke sacristie is tussen 1380 en 1420 opgetrokken in Gobertange kalksteen, Ledesteen, Bentheimer zandsteen en veel tufsteen. Deze partijen werden aan de zuidkant onder leiding van H. van Heeswijk hersteld tussen 1913 en 1922, waarbij de oorspronkelijke onderdelen zoveel mogelijk bewaard werden en de nieuwe aanvullingen voornamelijk in Obernkirchener zandsteen (voor lijsten en balustraden) en tufsteen uit Weibern en Nienstädt werden uitgevoerd. De zandstenen balustrade van

het hoogkoor is grotendeels nog de oorspronkelijke middeleeuwse. Ook werd nog Saint-Joire kalksteen gebruikt, met name voor de figuratieve sculptuur in de frontalen, voor luchtbogen, vestertraceringen, pinakels en kruisbloemen.

Bij deze restauratie is er naar gestreefd, elk niet meer bruikbaar deel te vervangen door materiaal dat het oude nabij komt, dus nooit zand- door kalksteen. Daardoor heeft ook de nuancering in toon en oppervlaktebehandeling van de ornamentale en figurale sculptuur een karakter en bruingele tot geelwitte kleur, die de oorspronkelijke middeleeuwse indruk nog wel enigszins vasthouden.

Conclusie is, dat de zuidkant van de Sint Janskerk tussen 1883 en 1922 gerestaureerd is op een wijze die aan het oorspronkelijke bouwwerk meer recht heeft doen wedervaren dan de vroegere restauraties aan de noord- en de westkant, en die de authenticiteit van het gebouw in zekere mate heeft doen voortbestaan. Men kan er vrede mee hebben, dat aan de noordkant bij de recente herstellingen het uiterlijk ten dele, voor de tweede maal in nauwelijks honderd jaar, in wéér een ander materiaal ‘vertaald’ is, namelijk bazaltlava, dat heel anders het licht reflecteert en anders van kleur is en het Brabants gotisch karakter van de kerk niet goed kan weergeven. De zuidkant met haar kunsthistorisch nog belangrijke mate van echtheid vroeg echter een andere werkwijze, waarbij de beste en historisch alléén verantwoorde keuze van materiaal voor vitale onderdelen als de balustraden, een goede zandsteensoort was, die het tevens mogelijk maakte het meeste van de nog aanwezige oorspronkelijke zandsteenstukken te handhaven. Toen dit over het hele bouwlichaam heen onmogelijk bleek, is de Peperino duro gekozen. In elk geval is deze niet disharmoniërend, want hij is licht van kleur, blond, gelig, geelgrijs, geelbruin, zij het nogal dof en zeker niet oplichtend als Gobertange of Ledesteen.

De oorspronkelijke materialen

Baksteen

De westtoren is opgetrokken uit baksteen met toepassing van natuursteen in de lijsten, boogfriezen en vensters en in de bekronende balustrade. Ofschoon alle kanten de beschouwer van de grond af natuursteen vertonen, is het lijf van het kerkgebouw zelf, zelfs de kern van de luchtbogen, ook de binnenmassa's van de pijlers, grote delen van de funderingen, geheel uit baksteen opgetrokken. Muurvlakken die niet in het zicht komen, zoals de achtertopgevels van de kappen der straalkapellen, de onderbouw van de middentoren, de muurgedeelten van schip en dwarspand inwendig onder de kappen, de toppen van de transeptgevels, zijn niet van natuursteenbekleding voorzien. In de gewelfschilden, de wanden van het triforium is baksteen gebezigd, die alleen in het transept later ontpleisterd, nu weer gepleisterd is. Op verschillende plaatsen zijn ook wandpijlers, gordelbogen en muurvlakken van het interieur uit baksteen gemetseld en vervolgens gepleisterd. Mosmans heeft daarvan in de jaren, dat er in de kerk een ontpleisteringsdrift heerste en de in het zicht komende baksteen soms door natuursteen vervangen werd, het een en ander gedocumenteerd[1]. Het betreft het muurvlak bij de ingang van de voormalige sacristie (Goede Herderkapel), pijler 8a (links van de graftombe van bisschop Masius), waar naast de natuurstenen hoekblokken en het geprofileerde basement baksteenwerk aanwezig was en pijler

12a van de zuidelijke koorzijbeuken. Daar was de vijfzijdig prismatisch van de vloer opgaande gordelboog van baksteen. Op de afdruk van een foto van deze boog uit 1921 heeft Mosmans genoteerd: ‘29 jan. '22 gezien dat de binnengordel in de kolommen waarvan ommezijde het onderdeel is gefotografeerd geheel en al van baksteen was en schoon gelegd, ook een deel van de kolom zelve. Men maakte nu alles zandsteen en maakte daarvan de voegen gelijk aan het oude werk langs raam en den biechtstoel’. Hij geeft daarbij een schetsje met aanduiding van baksteen ook in de boogtop[2]. De biechtstoel stond en staat tegen de muur 12b-10b.

Van baksteen is ook de onder de doopkapel verborgen kant van het zuidwestelijk traptorentje en van baksteen waren tot de eerste restauratie de 16de-eeuwse, toen gesloopte noodmuren tussen het onvoltooide schip en de torenaanbouwsels. Van de baksteenformaten volgt op p. 142 een overzicht met daarbij ingevuld de bouwdata voorzover die met enige zekerheid vaststaan.

De baksteenleverantie voor de Sint Jan heeft ongetwijfeld altijd uit de nabije omgeving van de stad plaats gevonden, want het rivierkleigebied ten westen en noorden van de stad was een belangrijke streek van baksteenproduktie[3]. In 1399 wordt Bokhoven als centrum genoemd, in de 15de eeuw is het hoofdzakelijk Engelen en vandaar zal ook de Sint Jan zijn materiaal betrokken hebben. De zojuist vermelde baksteenformaten van 24 à 25 × 11½ à 12 × 5 à 6 cm en 21 à 22 × 11 × 4½ à 5 cm mogen wellicht in verband gebracht worden met de in 1486 te 's-Hertogenbosch uitgevaardigde baksteenkeur, die voorschreef dat niemand andere baksteen mocht kopen dan overeenkomend met de twee vormen, groot en klein, die aan het stadhuis opgehangen werden. Deze maten liet men ook in de dorpen in de omgeving bekend maken[4]. In 1519 nog stuurde men een bode met een vorm naar Empel en Engelen, opdat de steenbakkers er kennis van konden nemen. Maar jammer genoeg wordt in de tekst van de keur geen precieze maat

Baksteen, formaten en bouwdata

westtoren, romaans deel	27 à 28 à 29 × 13½ à 14 × 7½ à 8 à 8½ cm, 10 l. 92 cm	1220-1260
	boven het gewelf 27 × 7 cm, 10 l. 86 cm	
koor	24 à 25 × 5½ à 6 cm, 10 l. 64 cm	1380-1420
Mariakapel	noordzijde: 26 × 6 à 6½, 10 l. 72 cm; midden	
	westzijde: 24 à 25 × 6 à 6½, 10 l. 68 cm	
straalkapellen	25 × 12 à 12 × 5 à 5½ cm (tweede straalkapel vanaf het zuidwesten); 23½ à 24 × 11½ × 6½ (funderingen)	1380-1420
zuidelijke koorzijbeuk	24½ × 11½ cm (boven tombe Masius)	± 1405
noordtransept	24 à 25 × 6 cm, 10 l. 72 cm; 22 × 5 cm, 10 l. 56 cm (achterzijde van de geveltop)	1481?
zuidtransept	23 × 5 cm, 10 l. 62 cm; 22½ × 5,3 cm, 10 l. 61 cm (achterzijde van de geveltop)	± 1525
oostelijke vieringpijlers	27 à 29 × 6½ à 7 cm, 10 l. 81 cm	± 1420-1425
westelijke vieringpijlers	24 × 12½ × 6 cm (funderingen)	± 1440-1460
Sacramentskapel	22 × 4½ cm	1480-1496
noordelijke schipzijbeuk	22½ × 5 cm	1478-1498
zuidelijke schipzijbeuk	22½ × 5 cm, 10 l. 62 cm, en 22 × 4½ cm, 10 l. 55 cm	1497-1502
schip, lichtbeuk oostelijke traveeën	23 à 24 × 5½ à 6, 10 l. 69 cm en 24 × 5 cm	± 1440-1460
westelijke traveeën	21 à 22 × 5 cm, 10 l. 62 cm en 21 × 5 cm, 10 l. 60 cm	1502-1522

middentoren, op kerkdakhoogte zuidzijde	22 à 24 × 5 à 5½ cm, 10 l. 65 cm	1502-1523
oostzijde	25 × 6 à 6½ cm, 10 l. 71 cm	
noordzijde	24 à 25 × 6 cm, 10 l. 71½ cm	
westzijde	24 à 25 × 6 cm, 10 l. 71½ cm	
westtoren, beklamping	23 à 25 × 5½ cm, 10 l. 65 cm	± 1505
onderbouw in oostwestrichting noord-zuidrichting	25 à 26 × 5½ à 5,8, 10 l. 66 cm	
westtoren, portaalgewelf	21 × 4½ cm	na 1419?
westtoren, gotische bovenbouw	24 à 24½ × 11½ × 5,8 cm, 10 l. 66 cm	± 1504-1505

Ter vergelijking enkele baksteenformaten van andere Bossche gebouwen:

de stadsmuren	28 à 29 × 12 à 14 × 7 à 8 cm	kort na 1200
huis De Moriaan, kelder	29 à 30 × 14 à 15 × 7 à 8 cm	± 1210
huis Roodenburgh	27 à 28 × 12 à 13½ × 7 à 7½ cm	eerste helft 13de eeuw
huis De Moriaan, voorgevel	26 à 27 × 12 à 13 × 6 à 7 cm	midden 14de eeuw
huis Verwersstr. 5	24 × 11 à 12 × 5½ à 6 cm, 10 l. 75 cm	± 1465

in duimen en greinen of strepen uitgedrukt, immers, bij het zien van ijzeren vormen aan de pui van het stadhuis wist men genoeg.

Niet zelden werden in de middeleeuwen steenovens speciaal en incidenteel aangelegd ten behoeve van een bepaald bouwproject, bijvoorbeeld een kerk[5]. In de 15de eeuw was een oveninhoud van 60.000 à 70.000 bakstenen gewoon en konden drie opbrengsten per jaar per oven bereikt worden, in de 16de eeuw zelfs vier of vijf bij een gewone ovencapaciteit van 100.000 tot 120.000 bakstenen. In Hoogstraten lopen de opbrengsten per oven per jaar in de jaren '20 van de 16de eeuw uiteen van 150.000 tot 450.000 bakstenen - hetgeen enige zichtbare betekenis krijgt wanneer men bedenkt dat de hele kerkbouw daar tussen 1526 en 1553 een aantal bakstenen van 10.000.000 heeft gevergd, waarvan de helft voor de hoge toren[6]. Op die manier is ook

te zien, wat een steenboete van een 2000 bakstenen, zoals bij de bouwfinanciering hiervóór vermeld, voor de ovenproduktie en voor de bouw betekent.

Natuursteen

Zeer veel van de natuursteen is bij de restauratie vernieuwd en vaak door geheel ander dan het oorspronkelijk materiaal vervangen. Vooral in de eerste fase van de eerste restauratie, tussen 1860 en 1880, heeft men geen verslag gedaan van een onderzoek gepleegd naar de aard van de bouwstoffen die men aantrof. Ook het kerkarchief levert hierover geen voldoende uitsluitsel, want het bevat geen documenten omtrent materiaalaankopen van vóór 1478, toen men aan het schip begon, en koor en grote delen van het transept reeds voltooid waren. Van het uitwendige van de noordgevel van het noordtransept is in het geheel niet bekend, welke steen deze oorspronkelijk bekleedde, hoogstens kan men gissen dat het zandsteen was, omdat ook het restauratiemateriaal waarmee hij in de vorige eeuw totaal vernieuwd werd, van die soort was[7].

Tufsteen. De in de middeleeuwen toegepaste geelgroene tot geelbruine en beige tufsteen is deels een trachietische tufsteen met andesietisch karakter, met dorens van leisteen en kwartsiet, die vermoedelijk in het Brohltal gewonnen werd of althans op de vulkanische tuf van dat gebied volkomen gelijkt. Ten dele ook werd een tufsteen gebruikt die eveneens vulkanisch is, maar leuciethoudend, afkomstig uit de Eifel.

Tufsteen was toegepast aan de westtoren (waterlijsten en boogfriezen), voor de gehele buitenbekleding van de straalkapellen èn voor hun binnenkant, voor de koorzijbeuken (zoals te zien aan de uitwendige steunberen die in de later gebouwde sacristie zijn opgesloten) en voor grote partijen van de zuidelijke transeptgevel. Het grootste gedeelte van de binnenbekleding van de koorlantaarn is tufsteen met wat Franse kalksteen. Geheel van tufsteen is de binnenbekleding van de bovenpartij van het noordtransept. In het zuidtransept komen aan de binnenzijde boven een zandsteenpartij dunne tufsteenlagen voor van klein formaat, aan de groeve of op de bouwplaats uit overschotten gehakt. Ook het inwendige van de zuidportiek tegen dit transept bestaat uit tufsteen; hier kwam bovenin, bij de gewelven, tijdens reparaties in 1978 van achter de Saint-Joire kalksteen Römer tuf te voorschijn.

Aan het uitwendige van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel (Sacramentskapel) zijn nog partijen oude tufsteen bewaard, samen met nieuwe Ettringer tufsteen. Ook het kapelinterieur is ten dele tufsteen, met name de oostelijke sluitingsvakken en de vrijstaande zuidelijke kolommen. De uitwendige zuidkant van de oostelijke schiptraveeën met de buitenkant van de zuidelijke zijbeuken daarbij is van tufsteen evenals de binnenbekleding van de twee oostelijke traveeën van de noordzijde van het schip (verder westwaarts volgt Franse kalksteen) en de oostelijkste van de zuidzijde (verder westwaarts mergel, tuf en zandsteen). De buitenkant van de middentoren heeft ook grote partijen tufsteen gehad. Volgens de restauratieverslagen was ook de buitenbekleding van de onderbouw van de westtoren en van de belendende Lieve Vrouwekapel, Doopkapel en van de zuidwestelijke traptoren van tuf.

Tufsteen vervult ook vaak de rol van bekledende en vullende baksteen voor niet in het zicht komende of te pleisteren partijen. Een voorbeeld daarvan ziet men in het brede vlak van de luchtboogstoel op de hoek van zuidtransept en schip, waar onder

de dakmoet waar vroeger de buitenzijbeuk aangekapt was, tufsteenblokjes de muren vormen, terwijl buiten die dakrand veel grotere Gobertange en Bentheimer blokken gebruikt zijn. *Trachiet*. Drachenfelser trachiet komt slechts weinig voor, met name de spuiers van het hoogkoor waren gehouwen uit dit materiaal, dat voor het koor van de Dom van Keulen (1248-1322) en voor de Dom van Utrecht (de oudste delen, tussen 1265 en 1350) het voornaamste materiaal was (daar in veel mindere mate tufsteen). Enig trachiet is aan de westtoren verwerkt, zoals blijkt uit de kraagstenen onder het boogfries op zijn zuidelijke muur verborgen boven de gewelven van de Doopkapel. Van trachiet zijn de basementen van de zuidelijke zijbeukpijlers (begin 16de eeuw, opmerkelijk laat voor dit materiaal) samen met Avennessteen en Franse kalksteen.

Zandsteen. Aan de oudste gedeelten der kerk, de straalkapellen en zijbeuken van het koor, komt weinig zandsteen voor, behoudens aan de balustraden daarvan.

Maar aan het overige is in ruime mate Bentheimer zandsteen toegepast, voor paramentwerk, luchtbogen, balustraden, pinakels en baldakijnen, vensterbogen- en traceringen van hoogkoor, middentoren, schipzijbeuken en schiplichtbeuk, de zuidgevel van het zuidtransept.

Verspreid, niet uitsluitend, komt Bentheimer zandsteen ook voor aan de gerfkamer en de oostzijde van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel (Sacramentskapel) in de vensterzone, aan de traptoren tegen de zuidwestelijke straalkapel en diens pendant tegen de noordwestelijke, ook aan de sacristie en kapittelzaal uitwendig, verspreid aan vensteromlijstingen, afdekking van de balustrade en wimbergomlijstingen, ook in de zuidelijke koorzijbeuk uitwendig, met name voor balustraden en wimberglijsten.

Bentheimer zandsteen is gebruikt voor de balustrade van de koorlantaarn. Uit Bentheimer samen met Ledesteen in een speklagenformatie bestaat de opbouw van de koorlantaarn zelf, te

weten muurdammen of contreforten samen met vensterneggen, tot de bovenzijde van de onderste luchtboog, zoals op oude foto's van vóór 1909-1912 te zien is. De Bentheimer wordt niet in de luchtbogen voortgezet maar is daarin regelmatig vertand; de deklijst is wèl van Bentheimer. Hogerop bestaat het werk uit een groter blokkenverband van Ledesteen in de dammen en vensterbogen. Men krijgt de indruk dat hier een bouwpauze haar sporen heeft achtergelaten waarna zonder planwijziging is voortgebouwd.

Bentheimer zandsteen wordt voorts aangetroffen in de westgevel van het noordtransept, de lichtbeuk daarvan en de bij dit dwarspand behorende noordoostelijke traptoren. Vermoedelijk was ook de gehele noordelijke transeptgevel van Bentheimer zandsteen.

Bentheimer gecombineerd met Gobertange is te vinden in het schoorstelsel aan de zuidkant van het schip, ook Ledesteen, maar overwegend Bentheimer in alle zuidelijke luchtbogen en luchtboogstoelen. Bentheimer is ook aanwezig in de steunberen aan de lichtbeuk van het schip aan de noordkant in de eerste drie westelijke traveeën en in de zesde. Ook de steunberen en vensterbogen van de zuidelijke lichtbeukzijde van het schip zijn van Bentheimer. Dit materiaal komt ook nog veel voor aan de middentoren, samen met bij de eerste restauratie toegevoegde Saint-Joire kalksteen en met wat tufsteen.

Wat het interieur der kerk betreft is Bentheimer en Obernkirchener zandsteen het materiaal van alle koorpijlers (de oostelijke vieringpijlers niet meegeteld, zijnde van kalksteen), ook die van de koorsluiting, maar afgewisseld met lagen kalksteen. Geheel van zandsteen is het inwendige van de kapittelzaal en de sacristie (inbegrepen wat tegenwoordig de Goede Herderkapel is). De gehele binnenmuur onder de vensters van de beide transeptgevels en onder de vensters van de buitenste noordelijke en zuidelijke schipzijbeuken is van Bentheimer. De noordbeuk draagt talrijke steenhouwersmerken en zal ter plaatse geprofileerd zijn, de zuidkant vrijwel geen en aan de groeve bewerkt. Dit materiaal komt net zoals aan de buitenkant van de middentoren ook in zijn interieur voor, samen met tufsteen, zodat het in de rede ligt te veronderstellen dat de Saint-Joire kalksteen aan zijn buitenkant sinds de restauratie de plaats van tufsteen inneemt. Uiteraard heeft de zandsteen zich in het kerkinterieur goed gehouden, maar deze witte tot helgele, in de buitenlucht verdonkerende, grofkorrelige en goed te profileren steen, heeft zich ook uitwendig in alle windrichtingen vrij goed weten te handhaven. Hij is ook toegepast bij de 17de-eeuwse herstellingen, tot in 1655-1658 toe (nieuwe ‘glaesposten’, montants, in de middentoren), eerder bij de koorluchtbogen in 1638.

In het algemeen neemt de Bentheimer zandsteenimport in de Noordelijke Nederlanden pas in de tweede helft van de 15de eeuw een grote omvang aan, maar aan de Sint Jan moet deze steen al eerder gebezigd zijn.[8]

Kalksteen. Ledesteen en Gobertange kalksteen, beide wel ‘witte arduin’ genoemd, zijn veel voor beschermd binnenwerk toegepast in de middentoren, het transept en het schip, met name voor lateien, trappen, maar ook voor goten. De Ledesteen, een lichtgele, zandige kalksteen, werd gewonnen in een gebied zich uitstrekkend van Oost-Vlaanderen tot bij Brussel, met als belangrijke groeven die van Balegem (18 km ten zuiden van Gent), Lede (5 km ten noordwesten van Aalst),[9] de groeve van de abdij Dielegem (10 km ten noordwesten van Brussel) en die van Dilbeek (5 km

ten westen van Brussel). Volgens de bestelling in 1478 van geheel geprofileerde steen voor zeven paar luchtbogen, voor gewelfribben, gordel- en scheibogen van de noordelijke zijbeuken en de noordelijke lichtbeuk van het schip, moest de steen te Dilbeek bewerkt worden. De leverancier van deze steen was Jan Quaywante te Antwerpen, van wiens werkzaamheden nogal wat bekend is. Hij leverde ook gehouwen en geprofileerde steen in 1474-1475 voor altaren en in 1504 voor de vieringpijlers van de Lieve Vrouwekerk in Antwerpen.[10] Aan die kerk is tussen 1475 en 1517 in overvloed de goudkleurige en blauwgrijze Balegem steen verwerkt. Bij de Sint Jan is dat niet zo, zodat de vraag rijst, of in het buitenwerk, met name de luchtbogen en hun afdekkingen ('avenckelen') bedoeld in het contract van 1478, de Balegem of Lede sedert de vernieuwingen in 1869-1873 grotendeels verdwenen is. Omdat aan de onderbouw van de noordelijke en zuidelijke schipzijbeuken en in het schoorstelsel veel Bentheimer verwerkt is, zou ook geopperd kunnen worden, dat aan die bestelling bij Quaywante een grote opdracht voor Bentheimer zandsteen aan een andere leverancier gepaard ging. Maar het is meer waarschijnlijk, dat tussen de voorraden van de eerste, uit Antwerpen, voor de Sint Jan de ook reeds naar patroon geheel gehouwen en geprofileerde Bentheimer zandsteen zat, die aan het schip samen met de Gobertange en Lede voorkomt. Het was immers niet ongewoon, dat de Zuidnederlandse steenhouwers, zoals de leden van de familie Keldermans, Bentheimer naar Mechelen of de buurt van Brussel haalden om daar te bewerken; veel Noordnederlandse gebouwen zijn er door hen van voorzien.[11]

Steen uit Dielegem, waar de Norbertijnen steengroeven bezaten, eveneens Lede, werd in 1502 besteld bij Lodewijk van Bodeghem te Brussel voor de zuidelijke schip- en zijbeukpijlers. Ook van deze steenleverancier en bouwmeester zijn vele werkzaamheden bekend. Hij leverde

geheel bewerkte steen voor de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen in 1501-1506.[12]

Aan de Sint Jan wordt Balegem aangetroffen in de vensterneggen en steunberen van de koorlichtbeuk aan alle kanten, evenzo aan de oostzijde van de zuidelijke transeptlichtbeuk, in mindere mate de noordelijke. Balegem met brandsporen (1419?) wordt gevonden aan het uitwendige van de traptoren tussen de meest noordwestelijke straalkapel en de Broederschapskapel (Sacramentskapel), waar ook tuf en Bentheimer aanwezig zijn. Ledesteen bevindt zich aan de noordwestelijke hoektoren van de middentoren, het bovenste deel van de steunberen aan de oostzijde van het zuidtransept (het onderste deel is tufsteen), verspreid over de westelijke lichtbeukzijde van het zuidtransept, in geringere mate aan de zuidelijke lichtbeukzijde van het schip.

Inwendig komt Ledesteen voor aan de noordelijke koorzijbeukpijlers en de daarbij aansluitende transeptpijler (ten noorden van de noordoostelijke vieringpijler) die zelfs geheel uit dit materiaal bestaat. De zuidwestelijke vieringpijler bestaat uit Ledesteen en zandsteen. Ledesteen en Gobertange zijn verwerkt aan de plint en de afdekplaat ('zitbank') van de vanaf 1478 gehouwen en gebouwde delen der noordelijke en zuidelijke schipzijbeukmuren die daar ook wel Bentheimer vertonen (de oudere oostelijke zijbeuktraveeën hebben in hun binnenwand tufsteen en Franse kalksteen, de Pietàkapel tufsteen). Van Ledesteen tenslotte zijn de basementen van de schippijlers en van de pijlers der noordelijke schipzijbeuken. De witgeelgrijze Gobertange kalksteen (gewonnen bij Brussel, Vilvoorde en Gobertingen[13] en ook bij Jodoigne of Geldenaken en bij Melin in het zuidoosten van Brabant) werd in de Sint Jan ook voor buitenwerk toegepast aan het schip en zijn zijbeuken, met name aan de wimbergen, en aan de gevel van het zuidtransept. Bij de restauraties van 1869-1900 werd deze steen, evenmin als de Ledesteen, opnieuw toegepast, maar de gaafste oude stukken werden gerepareerd en opnieuw gesteld.

Gobertange, samen met Ledesteen, is gebruikt voor de plint en de steunberen van de straalkapellen, evenzo maar ook met tufsteen aan de kapittelzaal en sacristie uitwendig, ook in de plint en hogerop aan de hoeken van het zuidtransept. Gobertange en op het formaat van Gobertange gehakte Ledesteen is ook aanwezig in het uitwendige van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel (Sacramentskapel), in de plint, de muurvlakken onder de vensters en in de steunberen. Verder komt de Gobertange nog verspreid voor in het schoorstelsel aan de westkant van het noordtransept, aan de buitenkant van de zuidelijke schipzijbeuken, namelijk in het vlakke werk van de onderbouw daarvan, soms bij de eerste restauratie vervangen door Saint-Joire op hetzelfde kleine formaat gehakt, en, samen met Bentheimer, in de luchtbogen en luchtboogstoelen van de zuidkant van het schip. In het interieur zijn de koorsluitmuren tussen de zandstenen koorpijlers aan de kant van de omgang met Gobertange bekleed, achter de koorbanken echter niet alle vakken, sommige zijn daar van baksteen.

In het algemeen vonden beide steensoorten, Gobertange en Lede, hun omvangrijkste toepassing van omstreeks 1470 tot in het begin van de 16de eeuw, onder andere aan het schip van de Dom van Utrecht. In de Noordnederlandse natuursteenarchitectuur leeft dan een voorkeur voor Bentheimer zandsteen en Brabantse kalksteen (de kerken van Dordrecht, Delft, Leiden, Alkmaar, Breda, Bergen op Zoom, Zierikzee, Veere, Hulst).

Voor de zuidzijde van het schip, lichtbeuk en pijlers, werd in 1501 en in 1513-1514 steen van Avennes besteld. Er zijn verscheidene plaatsen met steengroeven van die

naam. Een witgrijze krijtsteen, ‘Avender steen’ genaamd, wordt gewonnen in de omgeving van Kamerijk en Valenciennes (in het Franse departement Nord), met als ontginningscentrum het dorp Avesnes-le-Sec. Deze steensoort wordt door Van der Veen als een kalkmergel aangeduid, die gelijkenis vertoont met Baumberger kalksteen en met Balegemsteen, en hij meldt, deze soort aangetroffen te hebben in enig afbraakmateriaal van het koor van de Sint Jan.[14] Bij Avesnes aan de Helpe Majeure (Nord) wordt een kalksteen van het karakter van de Devonische gewonnen naast een kolenkalksteen. Een Avennes in de provincie Luik, aan de Mehaigne, zijrivier van de Maas, behoort tot het kolenkalksteengebied van de Maasvallei. De ‘avender steen’ die aan het schip van de Sint Jan, met name voor de pijlers, is gebruikt, is echter de Noordfranse witgrijze kalkkrijtsteen.

Van deze Franse kalksteen met wat tufsteen zijn de zuidelijke koorzijbeukpijlers opgetrokken (hun noordelijke pendanten zijn, zoals gezegd, van tufsteen), de aansluitende transeptpijler is geheel van kalksteen (zijn noordelijke pendant van tufsteen) evenals de westelijke transeptpijler daartegenover (zoals de corresponderende westelijke transeptpijler aan de noordkant weer van tufsteen is). De oostelijke vieringpijlers zijn van Franse kalksteen, de westelijke ook maar samen met zandsteen. De oudste zijbeuktraveeën van het schip aan noord- en zuidkant hebben in hun binnenwand Franse kalksteen en tufsteen. In de schip- en de schipzijbeukpijlers, behalve twee nog nader te noemen, is Franse kalksteen gebezigd in vaak fijne lagen van 20 à 22 cm hoogte, soms wat forser, 29 à 30 cm. Namense steen, desnoods ook als Avennes steen aan te duiden, maar dan van de donkergrijsblauwe Devonische soort komt, zonder menging met andere steen, voor in de twee

oostelijke pijlers van de zuidelijke schipzijbeuken (de transeptpijler daar niet meegerekend, die is van kalksteen) in hoge formaten van 32½ tot 46 cm en ook in de twee ermee corresponderende schippijlers tot de boogaanzetten. Het is bekend dat loodsmeester Jan Heyns in zijn testament van 1516 drie blauwe pilaren met basementen van witte steen, liggende op het kerkhof, aan de kerkfabriek geschonken heeft. Gezien het aantal, maar vooral gezien de late datum, is het vrijwel uitgesloten, dat het hier om deze schip- en zijbeukpijlers zou gaan, die al veel eerder gebouwd moeten zijn. Het zou ook wel een erg vorstelijk geschenk wezen; de omschrijving doet eerder denken aan monoliethe kolommetjes van klein formaat dan aan de vele geprofileerde steenblokken gereed liggende om tot pijlers opgebouwd te worden.[15]

De zachte, witgele kalksteen uit de Zuidlimburgse krijtformatie, de mergelsteen, komt inwendig op enkele plaatsen voor. Eerst in de kolonnetten in het westelijk torenportaal, ook in het gespaard gebleven oude werk van de oostzijde van de toren boven de schipgewelven; daar zijn de kolonnetten in de voormalige galmgaten van mergel. Ook in de vensters van de bovenste romaanse torengeleding aan de noordkant zijn de bogen en kolonnetten van mergel. In de westelijke Lieve Vrouwekapel zijn de wandpijlers en gewelfribben deels van mergel, deels van tuf- en kalksteen. Mergel komt inwendig verder nog voor door tufstenen partijen heen van de transeptmuren, aan het triforium van het transept en ook hier en daar aan het triforium van het schip, in grote hoeveelheid zelfs aan de zuidkant, behalve in de eerste oostelijke travee waar het uit tuf- en zandsteen bestaat.

Mergelsteen uit Sichem, ‘Sichenaer’ genoemd (Zichem in Belgisch Limburg ten zuidwesten van Maastricht) wordt in 1630-1633 naast Bentheimer zandsteen aangekocht voor de herstellingen van de kerk na de bombardementen van 1629.

Caensteen, de uit Normandië afkomstige, witte, fijnkorrelige kalksteen, komt hier en daar aan het triforium voor.

Materialen van de eerste restauratie

Baksteen. Voor de kerk was baksteen sporadisch nodig, in enkele trapkokers bijvoorbeeld, maar de baksteengewelven zijn bij de eerste restauratie nauwelijks aangeraakt. Wel kreeg de westtoren een totale nieuwe beklamping van Waalklinkers nadat het oude metselwerk diep afgekloofd was.

Zandsteen. Ter vervanging van de oude, voornamelijk Bentheimer zandsteen, werd tijdens de eerste restauratie aanvankelijk, tussen 1859 en 1869, Gildehauser zandsteen uit groeven ten oosten van Oldenzaal en niet ver van Bentheim gebruikt, aan de Bentheimer verwant, maar fijner van structuur, minder donker patinerend - en minder weervast gebleken. De naam is ontleend aan het dorp Gildehaus. De noordelijke transeptgevel is geheel in dit materiaal vernieuwd.

Op advies van de waterstaatsingenieur J. de Kruijff werd vanaf 1866 echter steeds meer Udelfanger zandsteen uit groeven aan de oevers van de Sauer bij Trier (Udelfangen ligt 7 km ten westen van Trier) gebruikt, een eveneens fijnkorrelige, grijsgroene zandsteen die vooral voor het beeldhouwwerk zeer gewaardeerd en schoon bevonden werd, en waarmee de noordzijde van het schip, de noordelijke

zijbeuk en alle noordelijke luchtbogen tussen 1870 en 1878 vernieuwd werden, alsmede de westgevels van de westelijke Lieve Vrouwekapel, van de onderbouw van de westtoren met Luidportaal en van de Doopkapel, 1879-1882, terwijl van de toren ook de lijsten, boogvelden en kolonnetten der galmvensters in Udelfanger vernieuwd werden. Vervolgens werd deze steen vanaf de vierde luchtboogstoel oostwaarts minder overheersend gebezigd aan de zuidelijke lichtbeukmuur van het schip en de zuidelijke zijbeuk, tussen 1883 en 1888, maar daar werd veel van de vensterbogen in Bentheimer en de wimbergen in Gobertange gehandhaafd.

In het zuidtransept werden in 1886-1897 al veel minder Udelfanger en meer kalksteensoorten gekozen. Daarna wordt de Udelfanger niet meer gebruikt, omdat in de eerder gerestaureerde gedeelten der kerk al de eerste verweringsverschijnselen zichtbaar werden.[16]

Kalksteen. Vanaf 1885 werd vooral Saint-Joire kalksteen gekocht uit de groeven van Saint-Joire in het departement Meuse van Frankrijk, een witte, tot grijs verkleurende, gelijkmatig grofkorrelige steen met zwarte spikkels, gemakkelijk bewerkbaar en geschikt bevonden voor venster- en nistraceringen, figuraal beeldhouwwerk en ornamentiek. Hiermee werd vanaf 1885 tot 1900 aan de oostelijke traveeën van de zuidelijke lichtbeukmuur van het schip, aan de zuidelijke schipzijbeuk en aan het zuidtransept gewerkt. Aan het laatste werd ook enige fijnere en hardere kalksteen van Euville en in geringe mate van Givet (beide in het departement Meuse) gebruikt. Beide soorten patineren zwart in de verdiepte partijen en wit op de aan regen blootgestelde kanten. Tussen 1900 en 1907 werd voor de oostzijde van het zuidtransept, voor de zuidzijde van het koor, voor de middentoren en voor de oostzijde van het noordtransept naast Saint-Joire kalksteen van Savonnières (eveneens departement Meuse) toegepast, op plaatsen waar oorspronkelijk vooral tufsteen aanwezig was.

Aan het hoogkoor werd van 1908 tot 1915 vooral Saint-Joire gebruikt, ter vervanging van de oorspronkelijke kalk- en tufsteen.

Wat de luchtbogen van het koor betreft, behalve

de meest westelijke aan noord- en zuidzijde, die van Obernkirchener zandsteen met tufsteen zijn, zijn zij in Saint-Joire en tufsteen vernieuwd, het laatste materiaal vooral voor het vlakke werk. De oostelijke luchtboog van het zuidtransept is met Saint-Joire gerestaureerd, een oostelijke van het noordtransept eveneens, maar de andere met Udelfanger (al eerder dus). In 1915 wordt aan het koor de laatste voorraad Saint-Joire opgemaakt. Wegens de oorlogsomstandigheden was de import der Franse kalksteensoorten onmogelijk geworden en na de wapenstilstand gingen de leiders van de Bossche Sint Jansrestauratie zich vooral op Duitse tufsteengroeven richten, mede omdat de nog te restaureren partijen der kerk veel tufsteen bevatten.

Wederom zandsteen. Voor de restauratie van de zuidelijke koorzijbeuk in 1918 werd zeer blank patinerende zandsteen uit Obernkirchen (aan de voet van de Bückeberg in het Wesergebergte) gebruikt naast tufsteen. Genoemd werden al de westelijke twee luchtbogen en luchtboogstoelen van het koor. Verspreid komt dit gebruik van Obernkirchener zandsteen ook voor aan de zuidoost- en zuidkant van de koorlantaarn, in de vensterpartijen aan de westkant van het noordtransept, aan de zuidkant van de lichtbeuk van het schip naast Udelfanger en Saint-Joire. Maar niet alle Obernkirchener zandsteen aan de Sint Jan is van deze eeuw, een Obernkirchener of nauw daaraan verwante zandsteensoort werd ook al in de middeleeuwen gebruikt en daarvan is veel bewaard in de - uit het oosten geteld - eerste tot en met derde en vijfde tot en met zevende travee van de zuidelijke schiplichtbeuk, in de vijfde travee de gehele wimberg en balustrade.

Tufsteen. Voor de restauratiefase 1918-1949 was tufsteen het overheersende materiaal, ook voor de figurale sculptuur van wimbergen en luchtboogstoelbeelden. Eerst, voor de zuidelijke koorzijbeuk en de belendende kapittelkamer en sacristie, werd, in 1918-1921, Weiberner tufsteen uit het gebied rond het Laacher meer gebruikt, een geelgroene, fijn gestructureerde en vrij zachte soort, vervolgens, voor de straalkapellen en de Lieve Vrouwe Broederschapskapel, in 1924-1939, Ettringer tufsteen uit de Eifel, een beige-bruine steen, harder en drukvaster dan de Weiberner, en dichter bezaaid met blauw lei- en bazaltgruis.

Hardsteen. Blauwe, grijs verwerende Ecaussijnse harde kalksteen, uit Henegouwen, werd gebruikt voor plinten, dorpels, basementen.

Cement. Portland cement, het in 1824 uitgevonden, fijngemalen hydraulisch bindmiddel voor mortel, bestaande uit kalk, kiezelzuur, ijzeroxyde en leem, is in de eerste restauratiecampagne, tegelijk met de Udelfanger zandsteen, volop gebruikt. Het is zeer sterk nahardend en verhindert door zijn hardheid een goede waterhuishouding in de steenlagen onderling. Het nieuwe verval van de buitenbekleding van de Sint Jan is er flink door bevorderd.

Het verval. ijzerroest, wind, regen, luchtvervuiling

De wisselende materiaalkeuze tijdens de restauratie van 1860-1946 wijst op de twijfels die er omtrent de houdbaarheid der bekledende en aan weer en wind blootgestelde steensoorten voortdurend opnieuw gerezen zijn.

De verweringsverschijnselen die al in de jaren tachtig aan pas gerestaureerd werk opgemerkt werden, waren dezelfde als die het middeleeuwse werk getroffen hadden

en die al in de 18de eeuw vastgesteld werden. Het is immers uitgesloten, dat al het toen optredende verval nog aan de oorlogsschade van 1629 te wijten zou zijn. De oorzaken waren op de eerste plaats van natuurlijke en vooral klimatologische aard: de temperatuurverschillen, neerslag, wind en zon deden hun invloed op de waterhuishouding in de steenporiën voelen, het proces van ijsvorming en dooi deed de steen scheuren. Bovendien bleek de verankering door middel van ijzeren doken, ook al werden deze met lood afgedekt, noodlottig voor de constructie en het materiaal: het ijzer bleek toegankelijk voor het vocht en door roestvorming werd vervolgens de steen verbrijzeld, hetgeen vooral bij de balustraden het geval was. Aan de noordzijde van schip en koor, waar zij in Gildehauser en Udelfanger zandsteen zijn uitgevoerd, waren kort na 1940 deze ernstige gevolgen al goed zichtbaar en zorgwekkend. Dezelfde steensoort aan de westgevel vertoont sporen van erosie door wind en regen en van een uitwateringsproces en een afzandingsproces dat per steenblok geïsoleerd plaatsvindt doordat de voegen in Portland cement te dik en te hard zijn en geen verticaal vochtverloop toelaten. Daardoor ontstaat de aanblik van een rooster van voegen, met diepe holten daartussen, waarin het steenoppervlak al centimeters diep verdwenen is. Schilderachtigheid kan men deze aanblik niet ontzeggen en gelukkig is die bij de recente herstellingen van 1980-1981 niet helemaal ongedaan gemaakt.

Maar de Udelfanger zandsteen is ook op zichzelf genomen, als bouwmateriaal, ondeugdelijk gebleken. Bij de Sint Jan is het gegaan als bij de Dom van Utrecht: winderosie begint steeds aan de schaduwzijden en de uittredende leem en kalk vormen korsten op het oppervlak die er tenslotte afvallen, waarna de handeling zich herhaalt. Veel minder hebben de kalk- en tufsteen te lijden gehad, maar tenslotte deed zich ook hier achteruitgang voor, vooral op plaatsen zonder zonbestraling, waar de steen het opgenomen vocht niet snel genoeg aan de lucht afgeeft, waardoor in de winter

de huid stukvriest en afschilfert. Van de oorspronkelijke middeleeuwse in het werk behouden steensoorten blijkt de Bentheimer zandsteen in het vlakke paramentwerk het meest soliede, aan de zuidzijde van het schip en zijn zijbeuken komt het nog vrij veelvuldig voor.

Van nadelige invloed van biologische factoren is bij de Sint Jan nauwelijks sprake: de micro-organismen die zich in de vorm van groene algen op de steen afzetten, bijvoorbeeld op de noordelijke luchtbogen en luchtboogbeeldjes zijn onschadelijk. Bij overdekking door doorzichtige golfplaten tijdens het restauratiewerk verdwenen zij snel, om even snel weer terug te keren daarna. Macro-organismen in de vorm van struiken en onkruid, waarvan de wortels de steen ontwrichten, kwamen in tijden van verwaarlozing, in de vroege 19de eeuw, wel voor en ook nog, rond 1935 blijkens foto's, aan de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap, maar daarna vrijwel niet meer. Het zou interessant zijn na te gaan, aan welke vegetatie de Sint Jan huisvesting bood: tenslotte was het kerkgebouw door die verwering voortdurend bezig terug te keren naar de natuur en de vraag is dan, welke planten en struiken zich in ons klimaat in steen kunnen wortelen. En om dit tafereel te completeren: het is wel zeker dat de vogelen des hemels ook hun huisvestingsbelang aan de Sint Jan hechtten: uilen, duiven, zwaluwen. Een andere kwestie is het gevolg van de aanwezigheid van de worm van de boktor en bonte knaagkever in het houtwerk, maar de Sint Jan is daarvoor in zijn belangrijke constructieve onderdelen, met name de kapconstructie, genadiglijk gespaard gebleven. Maar in de laatste jaren is zeer duidelijk een nieuwe verweringsoorzaak aan te wijzen, een verschijnsel dat alle in natuursteen uitgevoerde bouwwerken in de dichtstbevolkte gebieden van Europa met de ondergang bedreigt: de invloed van de agressieve luchtverontreiniging door rookgassen van de industrie, het gemotoriseerd verkeer en de steenkolen-, olie- en gaskachels in de woningen.[17]

Van de huisverwarming is altijd al, ook in de middeleeuwen, enige verontreiniging uitgegaan, maar een schadelijke omvang is in het algemeen pas in de 19de eeuw ontstaan, eerst in de meest geïndustrialiseerde gebieden (Engeland, Roergebied en Rijngebied in Duitsland). Het verval dat aan het uitwendige van de Keulse Dom reeds twaalf jaar na de voltooiing (1880) werd vastgesteld, is thans ook symptomatisch voor de Sint Jan in Den Bosch.[18] Vooral de zandsteen is het slachtoffer. Van de in de lucht aanwezige gassen, waaronder koolmonoxyde, chloorwaterstof en fluorwaterstof, is de zwaveldioxyde (SO_2) het schadelijkst.

Dit gas, dat in de wintermaanden in de grootste hoeveelheden op de gebouwen neerdaalt, slaat neer op het steenoppervlak, wordt onder invloed van het vocht op de steen (regen, mist), van zuurstof en van de katalytische werking van metaalverbindingen in de stofneerslag, opgelost tot zwavelzuur (H_2SO_4), dat met het water de steen binnendringt. Daar reageert het met de kalkbindmiddelen in de steen (calciumcarbonaat) tot calciumsulfaat, tot gips ($CaSO_4.2H_2O$). Dit gips lost in water gemakkelijk op, wordt uit de steenporiën uitgewassen en zet zich, vooral op de plaatsen die niet door de regen schoongewassen worden, als een korst met zoutkristallen aan de buitenkant af. Onder die korst blijven de zouten die geen uitweg vinden, zich opnieuw kristalliseren en de poriën vergroten, een proces dat onder de buitenkorst een nieuwe korst vormt, welke tenslotte de buitenste doorbreekt. Het eenmaal in gang gezette proces blijft zich tot het bittere einde van de steen herhalen. Een grofkorrelige, poreuze en kalkrijke zandsteen wordt eerder aangetast dan een

gladde, fijnkorrelige, kalkarme zandsteen: de aan de bovenbouw en de helmen van de Keulse Domtorens toegepaste Obernkirchener zandsteen (1845-1880) bijvoorbeeld heeft zich beter gehouden dan de Schlaitdorfer zandsteen aan transept en schip (1842-1863), die verregaand afgezand is en geheel vervangen moest worden in de afgelopen jaren. De kalksteen (Main-Muschelkalksteen) van steunberen en balustraden van koor en transept (1904-1939, ter vervanging van de Schlaitdorfer zandsteen) ondergaat hetzelfde lot en is zwaar in verval waar hij al niet onlangs vervangen is.

Vrijwel unaniem wordt zwavelzuur als de grote boosdoener en de luchtverontreiniging door de rookgassen als oorzaak aangemerkt, alleen J. Riederer heeft bij herhaling gesteld, dat de calciumsulfaatvorming een natuurlijke, geologisch bepaalde eigenschap van de zandsteen is, en dat de verwering thans niet anders geschiedt dan in vroegere eeuwen. Maar zijn mening wordt niet door anderen gedeeld, omdat de zandsteenaantasting in gebieden met zuivere lucht bewijsbaar geringer is.[19]

Bij het zoeken naar een remedie bewandelt men verschillende wegen. De traditionele weg is de vervanging van aangetaste natuursteen door nieuwe, van verweerde steensculptuur door nieuwe, van origineel werk dus door een copie en in een volgende fase weer van een copie door een copie. Daarbij kiest men soms dezelfde steen als de oorspronkelijke, zodat het oude karakter het meest benaderd kan worden, tegenwoordig steeds vaker echter een desnoods geheel afwijkende, maar weervast gebleken steen, waarin dat oorspronkelijk karakter noodgedwongen minder tot zijn recht komt. Bij de Keulse Dom wordt vanaf 1952 Londorfer bazaltlava (uit een groeve bij Giessen) gebruikt, een heldergrijze steen met rode, groene en blauwe nuances, die niet al te ernstig van de oorspronkelijk in de middeleeuwen gebruikte

Drachenfels trachiet afwijkt en die absoluut weervast geacht wordt. Ontzaglijk veel 19de- en 20ste-eeuws materiaal wordt door deze steen vervangen, waarbij de vernieuwing een wedloop met het verval houdt.

Naast de traditionele weg verkent men nog de tweede weg, die van de kunstmatige conserveringsmiddelen waarmee aangetaste steen geïmpregneerd en opnieuw verhard kan worden. Het streven daarbij is, dat door impregneren met siliconen de steen gehydrophobeerd wordt: het waterabsorberend vermogen van de steenporiën wordt weggenomen door een bekledende laag, terwijl de ademingsmogelijkheid dezelfde dient te blijven. Het gevaar bestaat echter, dat de indringing niet ver genoeg gaat en dat de harde buitenlaag afbreekt van de zachte kern. Het experimentele stadium is men hierbij nog niet te boven gekomen.[20] Het oudste preparaat, al in 1818 ontstaan, waterglas of potassiumsilicaat, wordt in het algemeen afgekeurd als te veel alkali houdend, als niet afdoende en ten hoogste slechts tien jaar werkzaam, waarbij bovendien een niet afwasbare witte uitslag op de steen ontstaat en ook weer nieuwe korstvorming.

Kunstharsen zoals epoxyhars hebben op sommige steensoorten een gunstige invloed, maar het gevaar dat de poriën verstopt in plaats van met een laag bedekt worden. Tenslotte worden kiezelzure esters gebruikt die groter effect hebben dan siliconen, de steen als het ware een nieuw bindmiddel (SiO_2) geven met waterwerend methyltrielthoxylaan, maar nog alleen in het laboratorium, dat de natuur nooit precies kan nabootsen, goede houdbaarheid bewezen hebben en waarvan Riederer de duurzaamheid op tien à twintig jaar schat.

Een derde weg tenslotte is het gebruik van een steensurrogaat met zandsteenachtig effect, waarmee beschadigde steen- en sculptuurpartijen aangevuld kunnen worden.

Wij hebben gemeend, deze verweringsprocessen en de bestrijding daarvan vrij uitvoerig te moeten aanduiden, omdat zij bij het voortbestaan van de Sint Jan als natuursteenproduct en als kunstwerk van vitaal belang zijn en daardoor van even grote kunsthistorische als bouwkundige betekenis en de kern van de verdere restauratiegeschiedenis.

Maar tevens is met dit overzicht aangetoond dat het een populaire doch eenzijdige voorstelling van zaken is, het natuursteenverval van de Sint Jan louter aan de luchtverontreiniging te wijten.

Allerlei steensoorten droegen hun verval al bij de eerste aanwending in zich, met name de in de vorige eeuw gebruikte kwaliteiten. Veel monumenten in Nederland, ook in Noord-Brabant, blijven voor zulke invloeden minder gevoelig, zodat het altijd weer vereenzelvigen van de 'zure regen' en de 'ondergang' van de Sint Jan des te meer op een fabel lijkt, al moet gezegd worden dat Den Bosch en omgeving bij ongunstige wind bijzonder bloot staan aan de toevoer van verzurende stoffen uit nabije industriegebieden.

Materialen van de tweede restauratie

Bij de tweede restauratie, vanaf 1958, moesten al deze problemen onder ogen gezien worden, waarbij men zonder discussie, als vanzelf ervan is uitgegaan, dat het gehele restauratie-resultaat van 1859-1946 tot in details zo veel mogelijk gehandhaafd en

waar nodig aangevuld in de vorm van copiëren van de bestaande vormen zou worden. Dat betekende dus een handhaving van de conceptie van 1859, die in de loop der tijden slechts op onderdelen (oppervlaktebehandeling, details in de ornamentiek) enigszins genuanceerd was. De materiaalkeuze is pas een grote zorg geworden toen de oorzaak van de sulfaatvorming duidelijker werd.

Kalksteen. Voor de vernieuwing van onderdelen van het noordtransept (pinakels onder meer) en van venstertraceringen in de zuidelijke schipzijbeuk is tussen 1959 en 1964 gebruik gemaakt van eersteklas Vaurion kalksteen (departement Yonne, groeven bij Massangis in het stroomgebied van de Serein, bronrivier van de Seine), lichtgeel van kleur, patinerend naar wit, vrij hard. Alleen voor pinakels en traceringen was deze steen te gebruiken, niet te midden van zandsteenpartijen, omdat hij daar de waterhuishouding zou verstoren door zijn ander tempo van water doorgeven.

Bazaltlava. Om zijn kleur en waterabsorptievermogen, beide sterk afwijkend van de zandsteen aan de noordzijde der kerk, is de Vaurion na 1964 niet meer toegepast, maar is de keuze gevallen op bazaltlavasoorten. Bovendien is korte tijd later de bestendigheid van Vaurion tegen het zwavelzuur onvoldoende gebleken, terwijl juist de stugge, harde, sintelige bazaltlava aan andere restauratiewerken al goed resultaat had opgeleverd wat de houdbaarheid betreft.[21] Van de 19de-eeuwse bouwmaterialen van de Dom van Keulen heeft de tussen 1828 en 1850 gebruikte bazaltlava uit Niedermendig, Mayen en Hannebach in de Eifel zich het beste gehouden, maar om zijn doodse, diepzwarte kleur en gelijkmatige poriënstructuur was deze steen alleen voor de sokkels van de westtoren gebruikt en niet voor bouwplastiek die een levendiger en contrastrijker effect vereiste. De Londorfer bazaltlava, thans geheel voor de Keulse Dom gereserveerd, is vriendelijker, heldergrijs, met rode, groene en blauwe nuances en levendige porositeit.

Aan de Bossche Sint Jan is in het noordtransept en aan de noordkant van het schip met luchtbogen, steunberen en zijbeuken, nadat een proefpinakel in 1962 was uitgevoerd, vanaf 1964, naast geringe

hoeveelheden Vaurion kalksteen, nog slechts Hohenfelser en Mayener bazaltlava gebruikt, de eerste wat harder dan de tweede soort en wat levendiger; vooral van nabij bezien zijn er nuances in blauw, groen of bruin door het donkergrijs heen, vanuit de verte is de indruk er een van zwartheid. Het materiaal is gecombineerd met de nog houdbare Udelfanger zandsteenpartijen en de genoemde, geringere hoeveelheden Vaurion kalksteen.

Kalksteen. Sinds 1967 zijn nog, ten behoeve van de noordelijke schipbalustrade, proeven genomen met mergel, Antéor kalksteen (departement Charente-Inférieure), te groen en te blauw bevonden, Muschelkalksteen van de soorten Blaubank en Krensheim (beide in groeven ten zuiden van de Mainoevers, Mainz, Würzburg, Lauda), beide warmgeel, fijnkorrelig, de laatste soort wat harder dan de eerste, maar toch al tijdens de toepassing aan de Dom van Keulen (schoorstelsel van het koor, 1926-1939) te zwak gebleken. Derhalve bleef de voorkeur naar de bazaltlava uitgaan bij de restauratie van de noordkant van het schip der Sint Janskerk, welke in 1973 voltooid werd.

Inmiddels was in 1971 een proef genomen met een impregnering van enige steunberen met een silicone-oplossing (Bagrat ISO-klar 110), ook toegepast aan de St. Matthiaskirche te Trier en de St. Michaelskirche in Kirchberg, maar de proeftijd duurt te lang om al een besluit tot verder werken met deze vloeistof te kunnen nemen en bovendien is de behandeling zeer arbeidsintensief, vergt grote hoeveelheden van deze vloeistof en is dus zeer kostbaar.

Peperino duro. Voor de zuidkant van het schip der kerk, vanaf het begin van 1973 te restaureren, moest in het voorafgaande jaar opnieuw bezinning op de keuze van het bouwmateriaal plaatsvinden. Immers, het karakter van de zuidkant wijkt, zoals hiervoor al uiteengezet, in kleur en plastiek aanmerkelijk af van de noordkant, doordat hier de restauratie vanaf 1882 tot 1890 anders werd opgevat dan tevoren. Van west naar oost werd aanvankelijk nog veel Udelfanger toegepast, maar weldra overwegend Saint-Joire kalksteen met behoud van grote partijen oorspronkelijke Gobertange kalksteen en Bentheimer zandsteen. Daardoor is het koloriet zeer gemengd, naar wit en zilverwit zwemend in de meest aan lucht en zon blootgestelde steenpartijen, zwart, donkergrijs en groengrijs in de dieper gelegen partijen, alles erg lichtgevoelig en bij zonneschijn sterk naar wit, geelwit en zilverwit en lichtgrijs verhelderend. Doorbreking van deze tonaliteit met de doffe bazaltlava was ongewenst, ook al werd zo veel mogelijk middeleeuws en 19de-eeuws materiaal gehandhaafd.

Bij het geldend verbod op zandsteenverwerking moest de vraag om ontheffing tot een minimum aan materiaal beperkt blijven. Bentheimer zandsteen wordt nog slechts in één groeve gewonnen, eigendom van de graaf van Bentheim en gepacht door de firma Focke, met vijf steenhouwers in dienst, zodat de lange tijd vergende leverantie van een geringe hoeveelheid van hieruit niet in aanmerking kwam en in 1975 gekozen werd voor Obernkirchener zandsteen, waarvan nog verscheidene banken bestaan. De zandstenen balustraden zijn met zandsteen hersteld, voor de luchtbogen, contreforten, sculpturale partijen (pinakels, traceringen, kraagstenen), ten dele zandsteen, maar overwegend een vulkanische sedimentsteen uit een groeve bij Viterbo in Italië. In zijn natuurlijke situering bestaan de onderste lagen van deze steen uit een grofkorrelige, weeren vorstbestendige tufsteen, die ongewoon hard is door trachiet- en bazaltbestanddelen en die bruingrijs van kleur is met zwarte spikkels.[22] Deze soort, Peperino duro geheten is, samen met zachtere, geelgrijze en roodachtige

soorten, in de middeleeuwse gebouwen van Viterbo veelvuldig toegepast en in goede toestand gebleven, evenals in de tuinsculpturen van de villa Farnese in Caprarola (1559-1573). De verwante Peperino van Albano, de *lapis Albanus*, werd al in het antieke Rome benut (tempels op de Piazza Argentina, ook het Romeins theater te Ferento).[23]

Serpentijn. Nog een Italiaanse steensoort wordt bij de restauratie gebruikt, maar onzichtbaar, de serpentijn of slangensteen, voornamelijk uit magnesiumsilicaten bestaande en wegens zijn grote afschuifsterkte geschikt voor doken in plaats van ijzer of brons.

Omgekeerd vanuit de bouwpartijen naar de materialen beschreven en grof samengevat, is de natuursteensamenstelling van de kerk uitwendig als volgt: straalkapellen en koorzijbeuken: tufsteen, Gobertange en Ledesteen, restauraties in Weiberner en Ettringer tufsteen;

kapittelhuis en sacristie: Gobertange en Ledesteen, Bentheimer zandsteen, restauraties in Obernkirchener zandsteen;

Lieve Vrouwe Broederschapskapel: Gobertange en Lede, Bentheimer, restauraties in Weiberner en Ettringer tufsteen;

koorlantaarn: Lede en Gobertange, Balegem, Bentheimer tot de onderste luchtboog en in de balustrade; ingrijpende restauraties in Saint-Joire kalksteen en Ettringer en Weiberner tufsteen; noordtransept: oorspronkelijk vermoedelijk geheel Bentheimer, verregaande restauraties in Gildehauser zandsteen, bij de tweede restauratie Vaurion kalksteen en bazaltlava toegevoegd; oostgevel: Bentheimer, restauraties in Udelfanger, bij de tweede restauratie aangevuld met Vaurion en bazaltlava;

zuidtransept: Bentheimer en tuf, restauraties in Saint-Joire en tuf, tweede restauratie met Peperino duro. Plint en sokkel nog oorspronkelijke Gobertange en Lede;

schipzijbeuken: Gobertange, Lede en Bentheimer; eerste restauratie: Uldelfanger aan de noordbeuken, Udelfanger en later Saint-Joire aan de zuidbeuken; tweede restauratie: bazaltlava, in een volgende fase Ettringer tufsteen en Weidenhahn trachiet aan de noordbeuken, Peperino duro aan de zuidbeuken, zandsteen ter vervanging van zandsteen;

lichtbeuk schip: Gobertange en Bentheimer; restauratie noordzijde in Udelfanger, tweede restauratie in bazaltlava en Vaurion; restauratie zuidzijde in Udelfanger en Saint-Joire, tweede restauratie in Peperino duro, zandsteen ter vervanging van zandsteen;

westelijke aanbouwsels en Luidpoortzone: Udelfanger verving bij de eerste restauratie geheel wat vermoedeljk oorspronkelijk tufsteen was; bij de tweede restauratie Weidenhahn trachiet ingevoegd.

Inwendig zijn de straalkapellen van tufsteen, veel tufsteen ook in de aansluitende zijbeukmuren van het koor. De vrijstaande noordelijke koorzijbeukkolommen zijn van Ledesteen, de zuidelijke van kalksteen. De pijlers van het hoogkoor van Bentheimer zandsteen met lagen kalksteen. De vieringpijlers en alle schippijlers van kalksteen. De schipzijbeukmuren van Bentheimer. In de triforiumzones en lichtbeuken van koor en transept veel tuf, evenals in de zuidvakken van de twee oostelijke schiptraveeën en het eerste noordvak; in het overige van het schip tuf en zandsteen, ook verspreid mergel.

Beton. Gewapend beton is alleen op plaatsen buiten het zicht toegepast, voor dakgoten (1957-1958) en enkele brandveilige vloeren en muren.

Bewerking, gebruik en vervoer van de materialen

Steenbewerking

In de middeleeuwen is het procédé als volgt. De aan de groeve al rechthoekig gekapte en met het spitsijzer grof bewerkte brute blokken worden in of bij de bouwloods met het vlakijzer of de vlecht zodanig bewerkt, dat gladde, zuiver aansluitende voegvlakken ontstaan, maar toch niet een zo nauwe aaneensluiting, dat een dunne specielaag volstaan kan.[24] Ook in geprofileerd werk wordt onderbreking van de lijnvoering door de voeg niet storend geacht, deze moet platvol zijn en wordt inwendig door pleisterwerk tenietgedaan.

De alleen gespitste, dus nogal grof gebleven oppervlakken zijn bijvoorbeeld boven de gewelven van het noordtransept te zien aan de achterzijde van de zeer grote steenblokken van de geveltop. De dagziende kant wordt, na eerst een kantslag gekregen te hebben, met een vlecht bewerkt en onder de rei tot een oppervlak van evenwijdige slagen herleid. Het regelmatige lagenverband van de grote steenblokken in horizontale richting moet - gelet op de gebruikelijke zuinigheid in materiaalgebruik - niet al in de loods definitief voorbereid zijn, maar pas tijdens het metselen en stellen, pas dan worden de dag-, stoot- en lintvoegzijde definitief gekozen. Het vlakken van de bovenzijde van het steenblok wordt tot het laatst uitgesteld, totdat het in de reeks

ligt. Het kleine en zachte materiaal, afval van tufsteenpartijen, Ledesteen, Gobertange en mergel, wordt in de loods kant en klaar op formaat gehakt; de regelmaat ervan benadert vaak het baksteenmetselwerk (plinten binnen en buiten, het vulwerk boven de scheibogen van het transept). Ook de frijnslag kan dan al tevoren aangebracht zijn.

Tot slot wordt dan de dagziende kant, zowel in de natuursteenbekleding van de buitenzijde van het gebouw als in die van het interieur, met de scharreer- of frijnbeitel verder behakt in regelmatige loodrechte of naar het diagonale neigende slagen in een zeer fijn en bijna glad laagreliëf. Ook de geprofilieerde steenblokken krijgen deze bewerkingen: in de holle en bolle profielen van kraal-, peerkraal- en hollijsten van schalken, bogen, gewelfribben en kolommen volgt de frijnslag de lengterichting, in de bolle torusprofielen van de basementen eveneens, zodat de frijnslag daar horizontaal pleegt te liggen. De vlakke kanten van een riemprofiel worden juist in de korte richting gefrijnd. De vlakke kanten van een boog worden radiaal gefrijnd.

De oorspronkelijke oppervlaktebewerking van de natuursteen aan de buitenzijde van de kerk is door verwering vrijwel verloren gegaan, de enkele oude foto's van het muurwerk vóór de restauratie van 1859-1949, vooral daterend uit ± 1880-1912 en op het hoogkoor met zijbeuken en op de Broederschapskapel (Sacramentskapel) betrekking hebbend, vóór hun restauratie en niet erg dicht bij de steen genomen, laten een grotendeels wat korrelig of schilferig gesleten steenoppervlak zien. Maar wat beter beschermde partijen, in steunberen van het schip bijvoorbeeld, of de al vroeg (in 1495) aan de buitenlucht onttrokken bovenpartijen van de buitenste noordelijke koorzijbeuk en de noordoostelijke hoeksteunbeer van het transept, onder de kap en boven de gewelven van de Broederschapskapel zichtbaar, laten zien, dat de oorspronkelijke frijn- of scharreerslag in de sculpturaal het rijkste partijen zeer fijn en afgevlakt, tot het gladde toe, was. De eveneens vroeg tot binnenwerk geworden steunberen van de buitenste zuidelijke koorzijbeuk in de sacristie (en Goede Herderkapel, oorspronkelijk deel van de sacristie), zijn alle met een pittoresk bedoelde

grovere slag overgehakt tijdens de restauratie van 1921-1923.

Paradoxaal genoeg is in het interieur van de kerk de frijnslag het best bewaard waar hij door pleister- en schilderwerk aan het oog op afstand ontsnapt. Tijdens het ontpleisteren van de kooromgang en de koorzijbeuken, het transept en de middentoren tijdens de eerste restauratie, is hij door ruw hakken verregaand vernield. Alleen met sommige profielen en de kraagsteensculptuur en met de oostelijke blindnis van de buitenste zuidelijke koorzijbeuk is men voorzichtiger omgesprongen en ook daar kan men dan nog de fijne slag waarnemen. Dat geldt ook voor de bij de eerste restauratie ontpleisterde, thans weer gepleisterde muren en muurpijlers van de buitenste schipzijbeuken en de in 1965 van verf en kalk ontdane pijlerbasementen van het schip, evenals de portiek van het zuidtransept, allemaal plaatsen waar de frijnbeitelbewerking nog royaal te bestuderen is, een grovere tandbeiteling met name in de vlakke onderpartijen van de pijlerbasementen en de dagkant der portiekingangen.

Nadat in de eerste restauratie-etappe, gedurende het herstel van de noordelijke transeptfaçade en het exterieur van de noordelijke schipzijbeuken, overeenkomstig het neogotisch ideaal van gladde volmaaktheid, de nieuwe zandsteen en de bewaarde oude glad geslepen werd, is rond 1878, toen men aan de buitengevels van de aanbouwsels aan de westtoren toe was, de beitelslag in ere hersteld, maar eerst op een zeer strak mechanische manier met loodrechte slagen van de tandbeitel, volstrekt parallel van de ene lintvoegzijde naar de andere lopend. Weer wat later, met name bij de restauratiewerken onder leiding van Van Heeswijk en op aanwijzing van Odé, treedt een veel bewegelijker behandeling met de frijnbeitel op, worden visgraat- en kathedraalslag toegepast, maar die wijken al evenzeer van de middeleeuwse werkwijze af.

Een niet geringe willekeur is dus waar te nemen in de manier waarop uitwendig de slag aan betekenis wint, maar inwendig bij de ontpleistering tussen 1880 en 1920 ongedaan gemaakt werd (mogelijk doordat dit werk niet aan steenhouwers werd toevertrouwd?). Pas bij de bewerking van de sacristie en de daarin opgenomen steunberen, in 1921-1923, zijn het uit- en inwendige wat dit betreft weer in samenklank.

Middeleeuws metselverband en stelwerk

In het algemeen en over het hele gebouw is aan een consequent doorlopende gelaagdheid in horizontale zin vastgehouden, door alle profielstukken en vlak paramentwerk voortgaande.[25] Daarom gaat het wat ver om, zoals Mosmans wil, in een zeer goed volgehouden doorlopende lintvoeg in het paramentwerk van de straalkapellen een bouwpauze te zien.[26] De lintvoegen zijn, mèt de steenformaten in hun hoogtemaat, zo veel mogelijk continu, zoals de oude foto's van de straalkapellen en van de hele kerkonderbouw aantonen. In de sokkels van de steunberen uitwendig is zelfs in de naar voren stekende scherpe puntvorm geen gebruik gemaakt van grotere hoekblokken. Alleen bij de Lieve Vrouwe Broederschapskapel, het kapittelhuis en de sacristie is dat anders: grote geprofileerde steunbeerblokken tegenover klein paramentwerk. Bij de restauraties werd incidenteel enig gekeerd natuursteenwerk met reliëf van afgebroken gotische bouwdelen ontdekt, verwerkt in de buitenbekleding, en het is mogelijk dat ook in de toekomst nog zulke vondsten gedaan

worden. Inwendig zijn de wandpijlers en hun schalken, ook die tussen de straalkapellen, van dezelfde formaten steen als het aansluitende vlakke muurwerk, maar dan verticaal gesteld.

Het kleinste steenformaat treft men in de meest dienstbare partijen aan: de steunbeersokkels en muren onder de vensters, de bekleding van de vlakke onderste luchtboogstoelen, het ongeprofileerde vlakke werk te weerszijden van elk der hoge koorwimbergen; inwendig de zitbankplinten tegen de zijbeukmuren, de vlakke vullingen boven de transeptscheibogen. Alleen dit kleine formaat onderbreekt met zijn vele voegen de voegenspatiëring van de grote blokken en profielstukken en alleen hierin verspringt soms de lintvoeg ten behoeve van een ander steenformaat (oostmuur buitenste zuidelijke koorzijbeuk, vulwanden boven de transeptbogen), maar er is klaarblijkelijk naar gestreefd een dergelijk hoogteverschil bij het stellen weer zo gauw mogelijk op te heffen door een verticaal opstaand of juist een zeer plat liggend blok in te voegen. Ook is gestreefd naar een spreiding van de lagen van kleine steenblokken. Het onregelmatigst en levendigst is wel de westwand met blindnis van het zuidtransept inwendig bij de ingang naar het archief: grote blokken Franse kalksteen, hogerop tufsteenblokjes als vulwerk tussen de kalksteen.

In het vlakke werk kan de blokhoogte aanzienlijk verschillen en kunnen lagen van nauwelijks 10 cm hoogte volgen op lagen van 30 cm. Van overeenstemming in voeghoogte tussen uit- en inwendig is nergens sprake: men moet zich voorstellen, dat telkens een stuk van de beide bekledende lagen gemetseld wordt, dan het vulwerk met een zeker ineengrijpen van bak- en natuursteen door de verschillende diepten van de natuursteenblokken, maar zonder behoefte aan systematische vertanding. Bij al wat hier gezegd is over structuur en kleurwerking van het metselwerk inwendig, moet wel in gedachten gehouden worden, dat dit effect tijdelijk en partieel tijdens de bouw optrad en niet als blijvend beoogd werd, het hele interieur

immers werd in fasen, telkens bij het gereedkomen van een bouwdeel, terstond gepleisterd en gedeeltelijk ook van decoratieve of figuratieve beschildering voorzien. Schoon werk was slechts het ideaal bij de ontpleisteringscampagnes tussen 1880 en 1922.

Overige materialen

Hout. Timmerhout was nodig voor de staanders, kortelingen en planken van de bouwsteigers, voor de hijswerktuigen, ladders, gereedschappen, formelen, mallen of berden voor het steenhouwwerk, voor de kappen en zolders.[27] Noors dennehout, eike-, vure- en elzehout zijn gebruikelijk, eikehout voor de kap en het dakbeschot, hoge kwaliteit eikehout (wagenschot) voor het kerkmeubilair. Voor Den Bosch liggen twee plaatsen van herkomst van deze materialen voor de hand: Antwerpen of Bergen op Zoom als stapelplaats van Vlaams en Luiks hout, Dordrecht voor Noors en Duits hout. In Hoogstraten werd voor de eiken kerkkap in 1528-1529 van beide havens gebruik gemaakt.

Meestal kwam het hout gezaagd op de bouwplaats aan. In de eikehouten kappen van de Sint Jan zijn de zaagsporen aan de balken goed zichtbaar. De onderdelen van de kapconstructie werden op de grond gezaagd en gekantrecht, van toognagelgaten voorzien en er werden met een haalmes telmerken in gesneden om de bijeen behorende onderdelen van de opeenvolgende spanten aan te duiden. Het snijden maakt vanaf het laatste kwart van de 15de eeuw plaats voor hakken met beitel of guts. In de kappen van de Sint Jan komen beide merktechnieken voor, de eerste alleen ten dele in het zuidtransept, de tweede overal elders. Het onderscheid tussen rechts en links van de constructie-onderdelen vindt nog op Zuidnederlands-middeleeuwse wijze plaats door een schuine dwarsstreep aan één zijde, zoals ook in het schip van de Sint Willibrordskerk te Hulst.[28]

Men pleegt de sluitgevels pas te metselen na de voltooiing van het kapskelet, in de Sint Jan zou dat heel goed het geval kunnen zijn met de top van de noordelijke transeptgevel en met de hele zuidelijke transeptgevel. Verder hebben de kappen hier alleen schilddaken naar de beide torens toe.

Leien. De kerk en de torenspitsen waren vanouds met leien ofwel ‘tichelen’ gedekt in Maaslandse dekking. Het materiaal kan via de Rijn langs Koblenz uit het Moezelgebied of via de Maas uit Luxemburg betrokken zijn, maar door tussenkomst van ‘ondercopers’ kan men ook Duitse voorraden uit de stapelplaats Dordrecht betrokken hebben. In het algemeen echter werden in 's-Hertogenbosch Maasleien uit de Ardennen gebruikt en dus een dekking in horizontale rijen.[29] Of de Sint Jan zich daaraan oorspronkelijk conformeerde, is onbekend. De tekening van Jelgerhuis uit 1827 en eerder al het anonieme zuidaanzicht uit 1720 suggereren in hun kruisarcering van de daken der kerk een Rijndekking, maar het is de vraag of beide kunstenaars hier wel een extacte materiaalaanduiding hebben willen geven. Het blijft mogelijk dat de middeleeuwse dekking Rijnlands was en dat de latere vernieuwingen die er regelmatig geweest zijn, van Rijnlands op Maaslands overgegaan zijn. Grootscheepse vernieuwingen van de leidekking vonden bijvoorbeeld plaats in 1756-1758, opnieuw in 1769-1771, zonder dat de rekeningen de herkomst van de leien vermelden. Vanaf

1822 tot 1850 variëren de jaarlijkse posten van leidekkerswerk van *f* 150, - tot *f* 900, -.

Lood. Voor de leidekking, de goten en de vulling van dookgaten kwam het lood doorgaans uit Vlaanderen en kon in Antwerpen of Dordrecht gekocht en ingescheept worden. In 1652-1653 komt het lood uit Amsterdam.

IJzer. Al het smeedwerk, latijzers, nagels, hangen sluitwerk, hekken, kettingen, brugstaven, kon door Bossche grof- en fijnsmeden ter plaatse verricht worden, met ijzer dat geïmporteerd werd uit de Maasvallei en Henegouwen, maar ook wel uit Westfalen.

Koper. Geelgieterijen in Brussel en Maastricht leverden hun produkten kant en klaar naar toegezonden patroon: balusters voor hekken, de doopvont.

Glas. Voor gewoon vensterglas en gebrandschilderd glas had 's-Hertogenbosch zelf de nodige ateliers, het contact tussen loodsmeester (voor de maten en de venstertraceringen), ontwerpende schilders (onder wie Jeroen Bosch) en glazeniers kon dus heel direct zijn.

Kalk. De kalk voor mortel en pleisterwerk is waarschijnlijk in elke gewenste hoeveelheid te Antwerpen besteld, voor het witsel met name schelpkalk.

Papier. Niet vergeten mag tenslotte worden het gebruik van papier waarop de patronen van bouwonderdelen getekend werden of waaruit mallen gesneden werden wanneer men daartoe geen houten borden gebruikte. Zo melden de Utrechtse Dombouwrekeningen uitgaven voor ‘groet papier ende cleyn blaye [bladen] samengelijemt, dair Jan Ruger steenhouwer zijn barden [modellen] in geformet hadde’ (1472-1473), elders: ‘foliis papiri, om onse vormen off te snyden’.[30]

Materiaalimport en -transport in de middeleeuwen

Alle natuursteen- en houtvrachten bereiken, al of niet uit voorraden in stapelplaatsen als Antwerpen, Bergen op Zoom, Dordrecht, Utrecht, Deventer, de haven van 's-Hertogenbosch met als laatste traject de Merwede, de Maas en de Dieze.

Drachenfels trachiet uit het Zevengebergte komt over de Rijn vanaf Königswinter, Bentheimer

zandsteen over de Vecht (Overijsselse Vecht, Zuiderzee, Utrechtse Vecht), maar deze Bentheimer gaat vaak eerst naar steengroeven of ateliers van steenleveranciers in de buurt van Brussel en Mechelen om bewerkt te worden en dan pas naar Den Bosch te komen samen met de Lede- en Gobertange steen die over de Schelde vervoerd worden, vervolgens naar Dordrecht en via Gorcum de Merwede op. Baumbergerzandsteen uit Westfalen wordt over de Vecht en de IJssel via Deventer aangevoerd, de zandsteen uit groeven aan de Weser wordt in Bremen gestapeld en langs Waddenzee en Zuiderzee naar de IJssel gebracht en verder. De tufsteen uit de buurt van Andernach en uit het Brohltal zakt op vlotten de Rijn af, steen uit Henegouwen komt over de Zeeuwse wateren, leien uit Koblenz en het Moezelgebied langs Moezel en Rijn. Houtmarkten zijn er vele: Zutphen, Deventer, Amsterdam. Het Rijnland, Westfalen, Noorwegen en Zweden zijn de gebieden van herkomst van dit hout. Wesel is een belangrijke stapelplaats aan de Nederrijn, hogerop heeft ook Mainz die functie, Rijnlands hout wordt ook in Dordrecht aangevoerd.

Het is voor de opdrachtgevers zaak om over deze materiaalaankopen en transporten zo weinig mogelijk accijnzen en tolgelden te betalen, maar men moet dan zelf al van enig gewicht zijn om voorspraak te vinden bij de macht die deze gelden heft. Zo verwerft de Lieve Vrouwe Broederschap in 1478-1479 een tolvrijdom voor natuursteentransport langs Düsseldorf en Kleef over de Rijn, namen waaruit men op kan maken dat het tufsteen moet betreffen, maar tegelijk koopt zij ook, door bemiddeling van ‘den meester van den werck metten man van Mechelen’ ander materiaal, ‘harden steen’, waarschijnlijk bij Jan Quaywante die in Mechelen en Antwerpen zijn werkterrein heeft en in diezelfde tijd ook gehouwen Ledesteen en Gobertange steen levert voor de noordelijke zijbeuken en noordelijke lichtbeuk van het schip.

Transport in de vorige eeuw

Tijdens de restauratie in 1859 en volgende jaren vervullen de waterwegen een steeds geringere rol bij het materiaaltransport. De Gildehauser steen werd nog wel per schip aangevoerd over Almelo, Zwolle en Amsterdam naar de Bossche haven, vandaar door de kraankinderen naar de bouwwerf gesleept. Maar zodra 's-Hertogenbosch op het spoorwegnet aangesloten was, nam de stoomtrein deze functie over. De Udelfanger zandsteen van de firma Kuhn te Trier kon over de spoorlijn Luxemburg, Luik, Hasselt, Eindhoven Den Bosch bereiken (sinds 1868 aangesloten), de Saint-Joire en Savonnières kalksteen kwam over Brussel, Antwerpen, Turnhout, Tilburg naar Den Bosch (in 1881 aangesloten) en deze mogelijkheden hebben zeker mede de steenkeuze bepaald. Op de bouwplaats werd de steen gesleept, een ijzerspoor met wagentjes werd in 1860 wel overwogen maar te kostbaar bevonden.

Werktuigen en gereedschappen

Steigers. Voor het geleidelijk hoger opgaand werk werd gedurende de middeleeuwen in het algemeen gebruik gemaakt van vliegende steigers.[31] De kortelingen in de vorm van rondhouten werden in de muur op een onderlinge afstand van 0,80 tot 1 m ingemetseld en daarop een planken vloer gelegd. Bij het bovenwaarts opschuiven van deze steigers werden doorgaans afstanden van 1,20 m aangehouden. Na het verwijderen van de kortelingen, die zo veel mogelijk opnieuw gebruikt werden, werden de gaten met een steenblokje of wat specie gedicht. Op enkele oude foto's van A.C. Verhees van vóór de restauratie van 1908-1910 ziet men in de brede vlakken van de benedenpartij van een luchtboogstoel van het koor boven de Broederschapskapel een aantal in de grote natuursteenblokken uitgekapte vierkante openingen, met niet erg regelmatige onderlinge afstanden. Mogelijk hebben sommige de kortelingen bevat, andere een schoor om de steigervloer extra te steunen. Opmerkelijk is, dat Jelgerhuis in 1827 een aantal van die gaten heel nadrukkelijk in beeld heeft gebracht in zijn zuidoostaanzicht van de kerk.

Op enkele plaatsen elders aan de luchtbogen is een klein vierkant natuursteenblokje als vulling van zulk een steigergat te zien. Overigens zijn wellicht ook vensterdorpels en allerlei uitkragende en uitspringende delen van het werk als steunpunt voor vlonders benut. Als bindmateriaal voor het steigerwerk werden touw en vijgenkorven gebruikt.[32]

Voertuigen. Behalve wagens en schepen voor het transport op lange afstand zijn voor het beganegrondse vervoer over het bouwterrein te noemen: kruiwagens, draagberries, draagmanden, karren voor grote transporten van steen, hout en zand. De kar is het vermelden waard omdat zij ook als maateenheid voor de betaling van het vervoer dient, bijvoorbeeld karren zands bij het graven van de fundering.

Hijswerktuigen. Ongetwijfeld heeft de kerkfabriek van Sint Jan over alle hijswerktuigen beschikt, in huur of in eigendom, die voor een dergelijk complex bouwwerk gangbaar waren: een of meer windassen om de steen met behulp van een wolf of een steenschaar aan een draad op te hijsen, hetzij buiten boven op het werk staande, hetzij verplaatsbaar in de kap bevestigd en van een tredrad voorzien, zoals zij nog bewaard zijn in de kappen van de grote kerken van Lier, Hal en Haarlem en zoals zij in de Utrechtse Domrekeningen genoemd worden. Daar is ook sprake van het geregeld huren van een ‘bock’, het hijswerktuig-

type dat bestond uit boksbenen met dwarsribben en een bokshoofd waaraan katrollen. Met behulp van een kabel kon de bok een hellende stand aannemen.[33] Zeker zal ook een kraan aanwezig geweest zijn, met het tredrad beganegronds. In 1566-1567 wordt gesproken over een 'rat opten clockentoren', een rad dat met 'wynduygen' vermaakt wordt.[34] En in 1570 vindt een kleine betaling plaats aan 'die ghesellen die dat vater op den toren hebben helppen te doen om met den craen te wijnnen ende te draghen'.[35]

Het kleine materiaal, baksteen, tufsteenblokjes, kon door sjouwers in rugmanden naar boven gedragen worden, langs ladders, maar ook langs de spiltrappen in de traptorens die meestal als eerste element van een bouwpartij opgetrokken werden (twee voor de straalkapellenkrans, een voor het noord- en een voor het zuidtransept, traptorens in de vieringpijlers voor de middentoren en voor het schip, een traptoren op de zuidwesthoek). Voor mortel en kalk werden tobben gebruikt. De grote steenblokken werden aan kraan of bok opgevijzeld met behulp van de wolf of de steenschaar. Voor de wolf wordt in de bovenkant van de steen het binnenwaarts divergerend wigvormig wolfsgat uitgehakt, dat later in het metselwerk verborgen raakt. Zachte steen laat zulk een ingreep wegens het gevaar van afbrokkelen niet toe en moet langs twee ingespitste grijpsgaten door de steenschaar gevat en opgetakeld worden. Ook deze putjes worden in de voegvlakken verborgen of, waar zij noodgedwongen aan de dag treden, met mortel dichtgestreken. Van beide hijsmanieren vertonen sculptuurfragmenten en steenblokken van de Sint Jan sporen.[36] Een dergelijke steenschaar wordt nog bewaard in de kloostergang van de Dom van Aken.

De voornaamste *steenhouwersgereedschappen* zijn reeds bij de steenbewerking genoemd, het spitsijzer, de vlakbijl of het vlakijzer of de vlecht, de spitsvlecht als combinatie van beide, het scharreerijzer.[37] In 1569 wordt 'gecocht een yseren lange sage voer Philips omme steen mede te saegen'.[38] Het is waarschijnlijk een door twee mensen (Philips en zijn ongenoemde knecht) te bedienen spanzaag geweest.

De voornaamste *metselaarsgereedschappen* waren troffel, voegijzer, kaphamer voor het bijhakken van de steen en de houten hamer voor het stellen, voorts de kalkhouw voor het mengen en de kalkschep voor het mengen van de kalk, metseldraad voor de juiste richting van de voegen.[39] Van de *timmermansgereedschappen* zijn de hand-, treken raamzaag voor de eerste houtbehandelingen vereist, vervolgens de bijl voor het kantrechten, beitels voor het hakken, de profiel- en rijschaaf, de avegaar voor het boren, haalmes en guts voor de telmerken.[40]

Alle drie en ook andere ambachten gemeenschappelijk kunnen de driehoek met schietlood voor het waterpas en te lood stellen van de onderdelen, de rei voor lijnen en vlakken en de winkelhaak voor hoeken niet missen, zij zijn dezelfde grondslag voor de juiste uitvoering van hun werk als voor het 'ordineren' door de bouwmeester.

In feite heeft de eerste restauratie nog helemaal volgens traditioneel ambachtelijke procédés plaats gehad, alleen het materiaaltransport werd gemechaniseerd en gemotoriseerd, terwijl de steengroeve tot een industrie werd middels het gemechaniseerd zaagwerk. Groot nieuw hulpmiddel was het gips voor het maken van sculptuurafgietsels, die, na gecompleteerd te zijn, weer als model voor vervangend werk dienden dat met de punteermachine nauwkeurig gevolgd werd. De bijl en de zwaaispits zijn in onbruik geraakt, de Bouchardhamer voor het egaliseren en de

grendels voor vlakbehandeling zijn eerst als nieuwe instrumenten verwelkomd en dan weer naar de achtergrond gedrongen of in omvang verkleind.

De tweede restauratie is allengs veel meer getechniseerd geraakt. Dat begint al in de groeve met pneumatische boren en mechanische zaagkabelinstallaties. Op de bouwplaats worden de stalen buissteigers toegankelijk door de bouwlift voor het transport van personeel en materiaal, gemotoriseerde draaikranen en hoogwerkers zorgen er voor, dat geen plek of top van het gebouw meer ontoegankelijk is. In de bouwloodsen en in het natuursteenbedrijf wordt bij de steenbewerking gebruik gemaakt van de mechanische draadzaag, de mechanische armure of raamzaag, de cirkelzaag, bij het zagen door de zaag- en freesmachine zorgt de pantserzandpomp voor water- en zandtoevoer, er zijn polijst- en schuurmachines, voor zandsteenbewerking zijn er cabines met afzuiginstallaties. De electrische verlichting en de hermetische afsluiting van steigers door kunststoffen maken doorwerken bij duister en ontij mogelijk en heffen het vroegere verschil tussen zomer- en winterwerk op. Nieuw ten opzichte van de eerste restauratie is ook het gebruik van chemische conserveringsmiddelen voor impregneren, injecteren, afdichten, lijmen. Nieuw ook het uitbesteden van chemisch, bouwfysisch en klimatologisch onderzoek, onderzoek naar de accoustiek, temperatuur en vochtwerking, verwarmingstechniek en beveiliging. Dat alles zij hier in het kort genoemd om te laten zien, hoe ook het restauratiewerk een technisch bedrijf is met een groot aandeel daarin van de resultaten der natuurwetenschappen, en hoe de hedendaagse techniek een hulpmiddel is tijdens het herstel om des te sneller te komen tot een eindafwerking die nog evenzeer als een eeuw geleden bestaat in gewone menselijke handvaardigheid, in traditioneel ambachtelijk oppervlaktebehandeling die als het ware achteraf de techniek

Afb. 62. Materiaaltransport in de middeleeuwen.

ontkent, verzwijgt, ontslag geeft. Een paradoxale handelwijze die alleen door mentaal en technisch daartoe uitgeruste gespecialiseerde aannemersbedrijven verricht kan worden. Tot voor kort was het in een geïllustreerde monumentenbeschrijving geen gewoonte om over aannemers van restauratiewerk te reppen, de restauratiegeschiedenis was in het algemeen slechts een ondergeschikt hoofdstukje.[41] Zo blij als men was met het vinden van de namen van middeleeuwse appelleerders en steenleveranciers, zo terughoudend was men met het vermelden van hun hedendaagse opvolgers. Maar ook aannemers hebben hun stijl, vakkennis en restauratieopvattingen en laten een stempel op het werk na. Vandaar dat in het vorige hoofdstuk over deze werkers iets gezegd is.

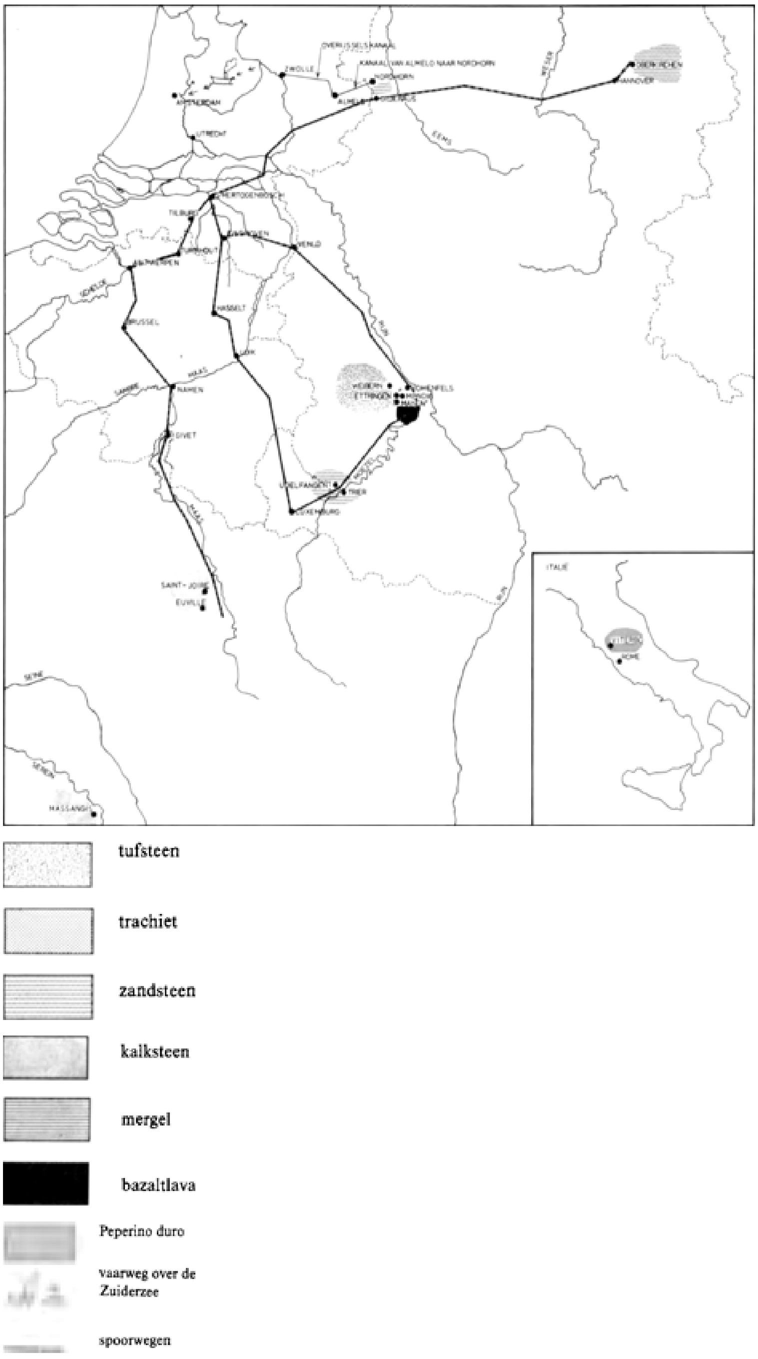

Afb. 63. Materiaaltransport in de 19de en 20ste eeuw.

Luchtbogen aan de zuidkant van het koor. Opname 1971.

Eindnoten:

1 MOSMANS 1931, afb. 39 op p. 75 en afb. 53 op p. 98, foto-opnamen van 25 october 1921; afb. 54 op p. 99, opname van 31 october 1921.
2 GA, archief Mosmans, doos 45.
3 J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen 1961, 111, 119-120.
4 VAN DEN HEUVEL, 305-306; HOLLESTELLE, *o.c.* (zie vorige noot), 88 en Bijlage 23 op pp. 315-316.
5 W. JAPPE ALBERTS en H.P.H. JANSEN, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijd tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964, 133.
6 J. LAUWERYS, 'De kerk van Hoogstraten', Jaarboek Hoogstratens Oudheidkundige Kring 28 (1960), 22.
7 Enige literatuur en documentatie over natuursteen, waarin ook de Sint Jan behandeld: J.A.L. BOM, 'Natuursteen bij historische bouwwerken', Bull. KNOB 1950, 161-186; SLINGER/JANSE/BERENDS. Onderzoek naar de natuursteensoorten van de Sint Jan in het bijzonder: 'Rapport van Ir. A.L.W.E. VAN DER VEEN van praeparaten van bouwmaterialen van de St. Jan: 2 october 1920', Vertrouwelijke Mededeelingen over het jaar 1920 en Notulen van de Vergaderingen der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg gehouden in het jaar 1920, 318-322, met aanvullingen *ibid.* 1933, 26 en 1936, 26; H.E. TEERING, *Natuursteenrapport kathedrale basiliek van St. Jan 's-Hertogenbosch,* 1954 (Overzicht in tabellen op één groot blad in het archief van de Bouwloodsen); A. SLINGER, *Sint-Janskathedraal 's-Hertogenbosch,*

natuursteen, Zeist 1978 (typoscript in beperkt aantal gefotocopieerde exemplaren, Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

8 BBDU 2; W. JAPPE ALBERTS, 'Leveranties van steen uit het Rijnland voor de Dombouw te Utrecht en tolheffing op de Rijn', in: W. JAPPE ALBERTS en F. KETNER, Nederrijnse Studiën XIIIe-XVe eeuw, Groningen 1954, 1-48; H. VOORT, 'Die Holländischen Steinhandelsgesellschaften in der Grafschaft Bentheim', Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Verslagen en Mededelingen 85 (1970), 164-185 (tegen het eind van de 15de eeuw neemt de import in de Nederlanden af: uit de prijsontwikkeling valt af te leiden, dat de Bentheimer toen niet 'konkurrenzfähig' was). In 1563 wordt dit materiaal nog aan de Sint Jan geleverd: Cornelis Reyersz. van Haarlem zendt een schip met 1200 voet Bentheimer steen.

9 Een ander dorp Lede ligt ten noordwesten van Oudenaarde en ten oosten van Waregem, maar de Ledesteen ontleent zijn naam aan het dorp bij Aalst, vgl. HASLINGHUIS/PEETERS, 197. Zie ook J. DE BROUWER, 'De uitbating van de steengroeven te Lede', Het Land van Aalst 1963, 1-9. Over steenwinning in België, met name in de 19de eeuw: *L'industrie de la pierre de l'Ancien Régime à nos jours*, de teksten van het colloquium op 20 november 1976: Ath 1979, de catalogus van de bijbehorende tentoonstelling: Maffle 1977.

10 VAN BRABANT, 20 en 22.

11 SLINGER/JANSE/BERENDS, 69-70.

12 VAN BRABANT, 22.

13 De steenleveranciers, beeldhouwers en bouwmeesters Jacob en Hendrik van Tienen, van wie de laatste mogelijk een tijd lang aan de Sint Jan werkzaam was, heetten naar hun plaats van herkomst aanvankelijk 'van Gobbertingen'.

14 VAN DER VEEN, *l.c.* (zie noot 7), 1933, 26 en 1936, 26.

15 GERLACH 1971 a, 88; MOSMANS 1931, 155. Over de hoedanigheden en spreiding van de hierna nog te noemen mergel: G. OVEREEM en J. QUERIDO, 'Mergel', Monumenten 2 (1981), nr. 6, 17-25.

16 Rapport van J. de Kruijft, 1 december 1864, aan de Minister van Binnenlandsche Zaken (ARA, 's-Gravenhage). Gildehauser en vervolgens (vanaf 1866) Udelfanger worden in grote hoeveelheden aan de Sint Jan toegepast: in het verslag van 20 april 1874 van de Commissie voor de herstelling van het uitwendige aan de Minister van Binnenlandsche Zaken (ARA, 's-Gravenhage), staat als verwerkte natuursteen vermeld: 90 m^3 in 1860, 120 m^3 in 1861-1862, 122 m^3 in 1863-1864, 65 m^3 in 1865, 40 m^3 in 1866, 85 m^3 in 1867-1868, 80 m^3 in 1869-1870, 90 m^3 in 1871, 80 m^3 in 1872 en 85 m^3 in 1873. De leveranciers waren J.H. Vos Bz. & L. Hoon te Gildehaus en A. Kuhn te Trier.

17 Over de nieuwe oorzaken van natuursteenverwering: K. SCHMIDT-THOMSEN, 'Zum Problem der Steinzerstörung und -konservierung (Steinfestigung mit Kalisilikat und Äthylsilikat)', Deutsche Kunst und Denkmalpflege 27 (1969), 11-23; G. RÖNICKE und R. RÖNICKE, 'Über den Mechanismus der zerstörenden Wirkung der Luftverunreinigung am Freiburger Münster', *ibid.* 30 (1972), 57-64; S. LUCKAT, 'Luftverunreinigungen als Ursache des Steinzerfalls?', *ibid.* 31 (1973), 45-50; J. RIEDERER, 'The Conservation of German Stone Monuments', The Treatment of Stone, Proceedings of the Meeting of the Joint Committee for the Conservation of Stone, Bologna 1-3 Oct. 1971, Bologna 1972, 105-124; M. DESSAER-DE MAERSCHALCK et R. GEERAERTS, 'A propos des restaurations successives de l'Église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles', Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites 5 (1975-1976), 17-79, in het bijzonder Chapitre IV: 'Cas d'altération des matériaux: étude préalable'. Zie ook de verslagen en teksten van de internationale symposia of colloquia over de verwering van natuursteen, waarvan het eerste in La Rochelle plaats vond (1972), het tweede in Athene (1976) en van de conferenties over natuursteenconservering in Bologna (1971, 1975, 1981) en in Brussel (1966, 1967). Inmiddels wordt het probleem van de schadelijke gevolgen der luchtverontreiniging internationaal onderkend en zij het nog schoorvoetend benaderd, waarbij thans de emissie van stikstofoxyden (NO_x) (vooral door het motorverkeer) ernstiger is dan de uitstoot van zwaveldioxyde (SO_2). In 1982 werden er maar liefst twee internationale bijeenkomsten aan gewijd: een congres van deskundigen te Maastricht en een conferentie van regeringsdelegaties te Stockholm.

18 A. WOLFF, 'Die Gefährdung des Kölner Domes. Seine Steine und ihre Zustand im Jahre 1972', Kölner Domblatt 35 (1972), 7-28 (= Deutsche Kunst und Denkmalpflege 31 (1973), 17-31); S. LUCKAT, 'Die Einwirkung von Luftverunreinigungen auf die Bausubstanz des Kölner Domes 1', Kölner Domblatt 36/37 (1973), 65-74, II, *ibid.* 38/39 (1974), 95-106, III, *ibid.* 40 (1975), 75-108, IV, *ibid.* 42 (1977), 151-188; Y. EFES und H.P. LÜHR, 'Natursteine am Bauwerk des

Kölner Domes und ihre Verwitterung', *ibid.* 41 (1976), 167-194; K. KRAUS und K. JASMUND, 'Verwitterungsvorgänge an Bausteinen des Kölner Domes', *ibid.* 46 (1981), 175-190. Over de Sint Jan: Rapport van H.E. TEERING, *Beschadiging door sulfaten*, 1971 (getypt, archief Bouwloodsen); 'Zwavel bedreigt welvaart', Natuur en milieu 80/3, maart 1980, 12-13. D. VAN OOYEN en TH. DE LA COURT, *Het zure regen boek*, uitgave Vereniging Milieudefensie, Amsterdam 1984.

19 J. RIEDERER, 'No destruction of stone by air pollution', 1er Colloque International sur la détérioration des pierres en oeuvre, Chambéry 11-16 septembre 1972, La Rochelle 1973, 119-124.

20 SLINGER/JANSE/BERENDS, 82-83; E. WORCH, 'Aus der Praxis der Steinkonservierung mit Kieselsäureester', Deutsche Kunst und Denkmalpflege 31 (1973), 79-81; A. ARNOLD, *Grundlagen der Steinkonservierung,* Zürich 1977; T. STAMBOLOV en J.R.J. VAN ASPEREN DE BOER, *The deterioration and conservation of porous building materials in monuments*, een rapport bestaande uit drie delen: *A preliminary Review* (uitg. ICOM Committee for Museum Laboratories), Brussel 1967, *A Supplementary Literature Review* (uitg. ICOM Committee for Conservation), Amsterdam 1969, en *A Literature Review* (uitg. International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property), Rome 1972, nog gevolgd door een *Supplement* (uitg. ICOM Committee for Conservation), Venetië 1975; vertaald als *Conservering van poreuze materialen in monumenten* (uitg. Bedrijfsschap voor het Stukadoors-, Terrazzo- en het Steengaasstellersbedrijf), 's-Gravenhage 1978.

21 Niedermendiger bazaltlava aan de Lievenmonstertoren te Zierikzee en dezelfde samen met Hohenfelser aan de Onze Lieve Vrouwetoren te Amersfoort.

22 A. SLINGER, *Peperino rapport*, 's-Gravenhage 27 april 1974 (typoscript, Rijksdienst voor de Monumentenzorg); SLINGER/JANSE/BERENDS, 35-38 en 90-91.

23 F. RODOLICO, *Le pietre delle città d'Italia*, Firenze 1965 (1e ed. 1952), 370-375. De peperino duro werd na de eerste resultaten in Den Bosch ook toegepast aan de toren van de Sint Maartenskerk te Zaltbommel.

24 Algemene literatuur: K. FRIEDERICH, *Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. bis zum 18. Jahrhundert*, Augsburg 1932, 28-37; P. NOËL, *La pierre matériau du passé et de l'avenir*, (Institut Technique du Bâtiment et des Travaux Publics), Paris 1943; H. JANSE, *Bouwers en bouwen in het verleden - de bouwwereld tussen 1000 en 1650*, Zaltbommel 1965; F. VAN TYGCHEM, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf*, Brussel 1966, dl. 1, 71-113; W. HAAS, 'Die Erbauer des Domes zu Speyer. Bauherren - Architekten - Handwerker', Zeitschrift für Kunstgeschichte 29 (1966), 223-241; DEZ., 'Bautechnik', uitgebreid en voorbeeldig hoofdstuk van betekenis voor de middeleeuwse bouwwereld in het algemeen, in: H.E. KUBACH und W. HAAS, *Der Dom zu Speyer* (Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz), München 1972, 464-659.

25 A. WOLFF, 'Chronologie der ersten Bauzeit des Kölner Domes 1248-1277', Kölner Domblatt 1968, 7-230, in het bijzonder 111-115 ('Bautechnik'); D. KIMPEL, 'Le développement de la taille en série dans l'architecture médiévale et son rôle dans l'histoire économique', Bulletin Monumental 135 (1977), 195-222; D. KIMPEL und R. SUCKALE, 'Die Skulpturenwerkstatt der Vierge Dorée am Honoratusportal der Kathedrale von Amiens', Zeitschrift für Kunstgeschichte 36 (1973), 217-265; D. KIMPEL, 'Die Versatztechniken des Kölner Domchores', Kölner Domblatt 1979/1980, 277-292.

26 MOSMANS 1931, 94 en afb. 47.

27 Zoals voor de meeste materiaalimport ten behoeve van de bouw van de Sint Jan is het slechts gissen naar de plaatsen van herkomst. Een der schaarse gegevens betreft hout voor kerkmeubelen: in 1567 wordt het in Amsterdam gekocht en in Dordrecht per schip opgehaald; ook 'coerlants hout' en 'blaeuwe houten' voor schrijnwerk, esdoorn en wilg voor planken, worden in die tijd vermeld: KA, Rekening van 'Alderhande saecken' 1567-1568. Voor hout en houtbewerking in het algemeen: JANSE, *o.c.* (zie noot 24), 107-109; DEZ., *Kapconstructies in Nederland. 1. Telmerken,* (Monumenten Monografieën 2), Zeist 1976.

28 JANSE, *Kapconstructies* (zie noot 27), 48.

29 Slechts één vermelding wat de Sint Jan betreft: in 1570 worden leien aangevoerd uit Maastricht: KA, Wekelijkse betalingen aan 'die logij', 22 april - 23 september 1570, op 3 juni genoteerd. Over leien ook HOLLESTELLE, *o.c.* (zie noot 3), 139.

30 BBDU 1, 477.

31 JANSE, *o.c.* (zie noot 24), 97-100.

32 BBDU 1, 77.

33 VAN TYGCHEM, *o.c.* (zie noot 24), 217.

34 KA, Rekening van ‘Alderhande saecken’, 1566-1567.

35 KA, Wekelijkse betalingen aan ‘die logij’, 22 april - 23 september 1570, op 27 mei. Wat moet dat water op de toren? Is het een late betaling voor het blussen van een brand in juli 1569?

36 JANSE, *o.c.* (zie noot 24), 77-78; VAN TYGCHEM (zie noot 24), 232-234; D. LEISTIKOW, ‘Aufzugsvorrichtungen für Werksteine im mittelalterlichen Baubetrieb: Wolf und Zange’, Architectura 12 (1982), 20-33.

37 Zie de in noot 24 genoemde werken: FRIEDERICH, 28-32; JANSE, 57, 78, 85; VAN TYGCHEM, 80-91.

38 KA, Rekening van ‘Alderhande saecken’ januari-november 1569.

39 JANSE, *o.c.* (zie noot 24), 83; VAN TYGCHEM, *o.c.* (zie noot 24), 114-141.

40 JANSE, 64-70; VAN TYGCHEM, 1-70.

41 Bij HASLINGHUIS/PEETERS is de restauratiegeschiedenis van de Dom van Utrecht tot nog geen vier bladzijden beperkt.

7. De kerk in haar omgeving

De eerste stenen ommuring van de stad, met als één van de drie landpoorten de Leuvense of Gevangenpoort, gericht naar de lange verkeersader die de Hinthamerstraat is, kwam aan het begin van de 13de eeuw tot stand en betekende eigenlijk een versterking van alleen het marktveld, de stadskern. Bebouwing die mogelijk even oud was als die aan de Markt, langs de Hinthamerstraat en de Kerkstraat, bleef aldus buiten de veste, en het is geenszins onmogelijk, dat daartoe ook al een eerste bedehuis behoorde op de plaats van de huidige Sint Janskerk.

Pas omstreeks 1318 komt de royale, tweede ommuring tot stand, wanneer het stadskwartier rond de Sint Jan al volledig ontwikkeld en bebouwd is.[1] De oudste zwaartepunten in die bebouwing zijn de kerk zelf, dan het Heilig Geesthuis, dat eerst, vermoedelijk al aan het eind van de 13de eeuw, op de noordwesthoek van het kerkhof staat, dan, sinds omstreeks 1325, als Geefhuis daartegenover, aan de noordkant van de Hinthamerstraat en langs de tegenwoordige St. Josephstraat. Het is de vraag of in dit gebied buiten de Leuvense Poort in die tijd het gebouw van de hertogelijke curie stond, door hertog Hendrik voor de administratie van zijn domeinen aan het einde van de 12de of in het begin van de 13de eeuw gesticht. Jacob van Oudenhoven vermeldt in 1670 dit gebouw als nog bestaande. Dit ‘Hof van Brabant’ was gelegen op een terrein tussen het straatje Achter het Vuurstaal, de Hinthamerstraat en de Gasthuisstraat, alsmede op het terrein dat aldaar aan de overzijde van de Dieze was gelegen en waarop later het Groot Zieken Gasthuis verrees.[2] Deze instelling is in 1274 al als *Hospitale in Buscho* in functie en haar eerste gebouwen worden in het blok waar nu de Hervormde kerk staat, gelocaliseerd, op de St. Annaplaats en langs de Gassel-(= Gasthuis)straat.[3] Pas in 1458 en volgende jaren zou zij deelsgewijze naar de overkant van de Hinthamerstraat zijn verhuisd, waar al vanaf 1454 percelen aangekocht werden. De terreinomschrijving bij die aankopen vermeldt geen *curia* of hof, maar Jos. van der Vaart neemt aan, dat al in het begin van de 13de eeuw het hof van Brabant en het gasthuis gelijktijdig gerealiseerd werden op hertogelijke grond buiten de Leuvense of Gevangenpoort aan beide zijden van de Hinthamerstraat.[4]

Het grootste deel van de tegenwoordige Parade en van de Triniteitstraat werd in beslag genomen door het Groot Begijnhof met zijn huizen, Grote en Kleine Infirmerie, moestuin, pastorie op de noordwesthoek, en, als middelpunt, de Sint Nicolaaskerk. De hoofdingang van het Begijnhof lag ten zuidwesten van het zuidportaal van de Sint Jan, vlak bij de Bouwloods.[5]

Het kerkhof

Het kerkhof rond de Sint Jan is herhaaldelijk uitgedijd en weer ingekrompen. Aan de zuidzijde grensde het rechtstreeks aan de pastorie van het Begijnhof, aan de Begijnhofmuur en het werd bij het zuidportaal van de Sint Jan en de Bouwloods door een ijzeren hek, ‘roester’ of ‘roostel’ afgesloten, ongetwijfeld een rooster over een greppel om loslopend vee de toegang tot het kerkhof onmogelijk te maken.[6] In 1452 had de bisschop van Luik vergunning gegeven het kerkhof zuidwaarts te vergroten en door een muur van de straten af te scheiden.[7] De vergunning kan betrekking hebben

op delen van het al genoemde terrein tot de Begijnhofmuur, op het terrein ten zuiden en zuidoosten van het koor, langs de Choorstraat, en het gebied dat thans de naam St. Janskerkhof draagt. Op de zuidoosthoek van het kerkhof, aan de doodlopende Choor- of 'Kerck-hofstraete', zou het 'Vundelingshuys' gestaan hebben.[8]

In de rekeningen vanaf 1630 vinden wij sporadisch posten voor onderhoud en herstel van de omheiningen van kerkhofgedeelten afzonderlijk. Zo wordt in 1659-1660 'de sijdel ofte heijmuur tussen het bagijnhoff ende de kerck op gemetselt' door Gijsbert van der Lijp.[9] Aan de westkant werd het kerkterrein begrensd door een bakstenen muur met steunberen vanaf de Bagijnhofpastorie noordwaarts ongeveer midden door de Torenstraat,

een muur die van drie ingangen was voorzien, namelijk tegenover de Kerkstraat, vóór de Luidpoort en vóór het terrein ten noorden van de Lievevrouwekapel, een terrein dat nooit bebouwd is geweest.[10]

Noordwaarts volgt voorts, met rooilijn in het verlengde van deze muur, het huizenblok op de hoek van de Torenstraat en de Hinthamerstraat. Van de noordpartij van het kerkterrein, langs de Hinthamerstraat, zijn vermoedelijk al in de 13de eeuw erven uitgegeven en bebouwd, zodat dit gebied dichtslibde op de ‘kerkganc’ of ‘Kerck-hofstraete’ (tweede weg dus van die naam) ofwel het ‘Potghieterstraatje’ na, axiaal op het noordportaal gericht in het verlengde van de Boerenmouw. Uit de cijnsboeken is de parcellering en bewoning, met name die tussen 1575 en 1590, enigszins na te gaan.[11] De vogelvluchtkaart van Jacob van Deventer, tussen 1552 en 1560 gemaakt, laat deze bebouwing schematisch, als een rode strook langs de Hinthamerstraat, zien.[12] Deze huizen waren, volgens Van Heurn, alle van de kerk, maar werden door haar in 1611 of daaromtrent verkocht ter bestrijding van de kosten van het nieuwe oxaal, dat inderdaad een zeer kostbare onderneming was.[13] Als dit zo is, hoe zijn de percelen dan weer deel van het kerkhof gaan uitmaken? Dat is een onopgeloste vraag, evenals de vraag waarom zij verdwenen zijn. Om de begraafplaats te verruimen? Na oorlogsschade in 1629? (veel bommen vanuit de richting Vught zijn over de kerk heen op haar noordkant en noordelijke belendingen terechtgekomen). Op de stadsplattegrond in het Toonneel der Steden van Joan Blaeu, uitgegeven in 1649 (maar veel gravures in dit boek zullen al ruim tevoren voorbereid en vervaardigd zijn), is het terrein naar de Hinthamerstraat al even open als nu en als op de kadastrale kaart van 1817. Het terrein werd naar de straat door een muur(tje) afgezet. In 1727-1728 wordt betaling verricht ‘tot het maken van den Beer’, niet nader gelocaliseerd.[14] In 1786 wordt een ‘Beer’, wellicht dezelfde, gesloopt: ‘Ontvangen’ van verkoop van oude steen na ‘het amoveeren van den steenen Beer, nevens de Hinthamerstraat langs het grote of St. Jans Kerkhof’.[15] Een ‘beer’ is een lage stenen muur. Daarvoor in de plaats leverde de steenhouwer J.H. Loth 24 stenen palen waarin liggend boven elkaar twee ijzeren gaarden als hek werden bevestigd.[16] Veel later, in 1800, leverde dezelfde Loth een stenen lantaarnpaal op het kerkhof.[17]. De ‘kerkganc’ lag, zoals gezegd, tegenover de Boerenmouw en bood plaats aan een kruisbeeld, ‘'t groot cruys op St. Janskerkhoff’, een stenen kruisbeeld dat door de protestanten al in 1528 was vernield en daarna vervangen door een zwaar koperen corpus op een houten kruis. Dit werd in 1629 opgeborgen en in 1641 door de Rendant der kerkelijke goederen verkocht aan de Antwerpse Predikheren.[18] Er was nog meer stoffering op dit deel van het kerkhof, zoals blijkt uit de stadsresolutiën van 1728, toen het huisje van de doodgraver werd verkocht, en uit de rekening van 1754-1755: ‘Betaalt aan Willem van der Linden eene somme van 12 gl. in voldoening van het ledigen van 4 knekelhuijsen staanden ten noorden van de Grotte Kerk 12-0-0’.[19]

In 1866 gaf het kerkbestuur de smid Scheffers opdracht voor een ijzeren hek langs de Hinthamerstraat en in 1867 werd dit geplaatst, met zijn neogotische pinakels en uitgesmede leliën op de traliën (op oude foto's te zien). Het maakte in 1935 plaats voor het lage bakstenen muurtje dat thans de gehele noord-, oost- en zuidoostkant omgeeft. In 1873 liet het kerkbestuur een ijzeren hek aan ‘het plein der kerk’ plaatsen, waarmee vermoedelijk de open ruimte aan de Torenstraat bedoeld is.[20]

Over de oostelijke omheining van het kerkhof handelt een rekeningpost van 1693-1694: ‘Van dato den 31 julij 1692 vastgestelt sijnde om te maacken een muer ende een duer voor St.Jans Choor in plaats van het vergaan hecken’. Op 9 augustus 1692 werd het publiek aanbesteed: timmerman Peter Sloth maakte er een poort voor met ‘frontespies’ (fronton).[21]

Ten zuidoosten van het koor der kerk, waar een hoek afgezonderd was als begraafplaats voor slachtoffers van de pest, stond een Heilig Kruiskapel volgens Van Heurn.[22] Over de twee altaren daarin had de plebaan het begevingsrecht; in 1375 wordt bericht, dat de kapel vernieuwing nodig had, aldus deze schrijver. Andere bronnen voor het bestaan van zulk een kapel zijn tot heden niet gevonden.

Aan de zuidkant werd het kerkhof flink ingekort toen het Begijnhof verdween. De kerk daarvan diende een tijd lang als Engelse kerk, daarna als gehoorzaal van de Illustre School, stortte in 1701 in en werd toen gesloopt. Toen in 1675 de gedwongen uitsterving der Begijnen een feit was, ontstond er onenigheid tussen de Raad van State en de stadsregering over de eigendom der gebouwen, die beide al langer in gebruik hadden. Het geschil werd opgelost in 1721: de Raad van State verwierf de houten stallen in eigendom, die hij al in 1701 had neergezet en die in 1741 door de bakstenen veldartilleriestallen, de barakken, vervangen werden die tot 1934 langs de Triniteitstraat stonden. De stad verwierf de overige gebouwen van het Begijnhof en liet deze, op het pastoorshuis na, in 1749 afbreken. Het terrein werd ingericht als paradeplaats voor het garnizoen, met klinkers bestraat, met stenen paaltjes afgezet en enige jaren later met lindebomen beplant.[23] Daarbij werd het kerkterrein tussen Choorstraat en Kerkstraat aan het kerkhof onttrokken en tot openbare weg gemaakt. Alleen een smalle strook

langs de zijbeuk van het schip bleef afgezonderd door een houten hek, terwijl ook vóór de sacristie langs het koor, die sinds 1631 tot woning van de koster diende, en vóór diens tuin, een houten hek met toegang stond, zoals nog op de aquarel van J. Jelgerhuis uit 1827 te zien is. Op 17 maart 1784 werd een resolutie aanvaard, 'het kleine kerkhoff aan de zuidzijde van de groote of St. Janskerk met een hek of latwerk te laaten afsluiten'.[24] Op 29 maart diende de timmerman W. Hubert bij de Rentmeester een memorie in over houten palen rondom de Sint Jan en neemt aan, 36 stenen palen te leveren. Of dit is doorgegaan, is onduidelijk, maar in dat jaar leverde de steenhouwer J.H. Loth 12 stenen palen, ter vervanging van oude houten palen, en twee stenen ingangspijlers, die mogelijk dezelfde zijn als op de aquarel van Jelgerhuis te zien zijn.[25] In 1823 en ook nog in 1867 liet het kerkbestuur de latwerken nazien en verven. In 1868 werden de lindebomen in de voormalige kosterstuin gerooid.

Het kerkhof was alleen begraafplaats der kleine luiden en armen. De laatste bijzettingen, onder meer van doden uit het Groot Ziekengasthuis, vonden in 1832 plaats. In 1856-1857 kwam de nieuwe rooms-katholieke begraafplaats aan de Graafseweg tot stand.

Op oude afbeeldingen, met name de steendruk van Servaas de Jong uit 1847, en op de oudste foto's, biedt het terrein ten noorden en noordoosten van de Sint Jan niets meer dat aan een kerkhof herinnert, vanaf 1860 is het gestoffeerd met materialen en loodsen voor de restauratie, in 1915 waren de thans nog bestaande houten bouwloodsen op het terrein voltooid.

De omgeving

In de straten rondom de Sint Janskerk bevonden zich voorts nog talrijke gebouwen van geestelijke en liefdadige instellingen en in vele woonhuizen waren haar bedienaren gevestigd. Tussen Kerkstraat, Gasselstraat en Hinthamerstraat, ten oosten van de tegenwoordige Hervormde kerk, lag, zoals al vermeld, het Groot Ziekengasthuis, dat in 1458 en volgende jaren geleidelijk verplaatst werd naar het terrein ten noorden van de Dieze, aan de Gasthuisstraat, waar het nog gevestigd is.

In de Choorstraat, zuidzijde, was één der huizen van de reeks die door het Huis van Liefde vervangen is, tot 1629 de Dekanij van het kapittel van Sint Jan. Meer oostwaarts stond het huis der Choralen van Sint Jan, dat evenals de Dekanij in 1629 gesaeculariseerd werd.[26] Drie huizen in dezelfde rij waren woningen van kanunniken. Op de hoek bij het Begijnhof en tegenover het zuidportaal, waar thans Choorstraat 1 en 3/5 staan, stond de bouwloods, of althans een der bouwloodsen, want er wordt ook een bouwloods gesitueerd op de hoek van de Hinthamerstraat en de Torenstraat.[27] De bouwloods in de Choorstraat was tot 1717 eigendom der kerk en na 1629 deels als rentmeesterswoning, deels een tijd als kosterswoning in gebruik, later, tot 1853, als bank van lening. In 1854-1856 werden hier de tegenwoordige plebanie en kosterij van de Sint Jan gebouwd, naar ontwerpen van J.J.H. Bolsius. Tevoren, in 1815, had het kerkbestuur de voormalige pastoorswoning van het Begijnhof, geïsoleerd op de Parade staande, als woning voor de rector van Sint Jan aangekocht.[28] In 1853 stond de gemeente de toen gesloten bank van lening als plaats voor de nieuwe pastorie af, de oude werd gesloopt en tevens kwamen gemeente en kerk overeen, dat de Parade

geen exercitie- en ook geen aanstootgevend kermisterrein, doch een nette wandelplaats zou zijn.[29] De grootste ingreep op dit plein sindsdien is geweest, dat in 1964 onverhoeds het carré van statige lindebomen werd gerooid en het hele oppervlak parkeerterrein werd, slechts aan de oost- en zuidzijde door een rij kastanjebomen begrensd.

In de Kerkstraat waren oudtijds veel bedrijven gevestigd die rechtstreeks iets met de Sint Jan te maken hadden: ateliers voor kerkelijke gewaden en andere textiele werken en borduurwerken, kaarsenmakerijen, boekhandelaars en boekdrukkers. Vóór 1629 was het huis ter plaatse van Kerkstraat 66-68 de plebanie.[30] In de Kerkstraat ook, op nr. 77, was tot 1611 de Latijnse school van het kapittel gevestigd.[31]

In alle de kerk omringende straten, aan de Choorstraat, Papenhulst, Oude Dieze en Peperstraat vooral, waren oudtijds kanunniken en beneficiaten van Sint Jan woonachtig. Zij kozen vrij hun domicilie, maar veel huizen waren eigendom van de kerk en kwamen bijgevolg in 1629, na de verovering van de stad door Frederik Hendrik, onder het beheer van de rentmeester de kerkelijke goederen, die ze geleidelijk verkocht. Aan de Papenhulst (nr. 26) lag de Herenkelder, een in 1509 voor het kapittel gebouwde wijnkelder, ten zuiden van de ingang der zoutkeet.[32] Hinthamerstraat 94 is nog steeds het huis van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, het voormalig huis 'De Pauw', haar in 1483 geschonken.[33]

Hinthamerstraat 74 omvatte oorspronkelijk drie percelen, de huizen van Doerne, van Cloetinger en Colen, die samengevoegd werden tot het refugiehuis van de abdij van Tongerlo. Bij de aderlating van het goederenbezit van deze abdij voor de dotatie van het nieuwe bisdom werden deze gebouwen in 1590 tot bisschoppelijk paleis ingericht. In 1629 werd dit tot militair commandement en tot commandantswoning bestemd, met ertegenover, op het kerkhof, een corps de garde. Maar in 1810-1813 was het wederom bisschoppelijk paleis voor de door Napoleon benoemde

Mgr. M.F. van Camp.[34] Toen het Concordaat van 1827 uitzicht bood op de benoeming van een nieuwe bisschop, kocht de Staat het grote huis Peperstraat 19 aan, om dit als bisschoppelijk paleis in gereedheid te houden. Toen daarvan niets kwam, diende het gebouw als kazerne (1830-1833), als militair hospitaal (1833-1839) en als openbare lagere school. In 1863 kocht het bisdom het aan en op 7 november 1864 werd het huis door Mgr. J. Zwijsen betrokken.

Uit het hier geschetste beeld van de Sint Janskerk in haar omgeving blijkt, dat zij, zoals de meeste andere grote gotische kathedralen, kapittel- en parochiekerken, niet een eiland in de stad maar in het stadslichaam geïntegreerd was. Haar functies straalden uit naar de stad en zij nam functies van de stad in zich op. In 's-Hertogenbosch kan men, wat de tijd betreft voordat de Sint Jan in hervormde handen kwam, lijnen van functionele relaties trekken tussen de kerk en Gasthuis, Geefhuis, Huis van de Lieve Vrouwe Broederschap, dekanij, plebanie, kanunnikenhuizen, huizen van beneficiaten en vicarissen, bisschoppelijk paleis, kerkhof, bouwloods, de scholen waaronder de choraalschool, de huizen en werkplaatsen van kaarsenfabrikanten, boekdrukkers, beeldhouwers en schilders, borduurders en paramentwerkers.

Er is geen wet- en planmatigheid van stedebouwkundige aard in de situering en ombouwing van een gotische stadskerk. De enige vaste voorwaarde is de aanwezigheid van een kerkhof (voor armen en minvermogenden) onmiddellijk naast of rondom de kerk als aanvulling op de begraafplaats (voor geestelijkheid, adel en gegoede burgers) binnen de kerk.

Verder is in de Noordwesteuropese stedebouw in de middeleeuwen alles mogelijk rondom een kerkgebouw. De openbare en kerkelijke gebouwen zijn in de steden op de meest uiteenlopende wijze geconcentreerd of gespreid en hetzelfde geldt voor de zuiver economisch-commercieel-functioneel bedoelde marktpleinen, die spontaan gelocaliseerde sociale energieën zijn met onderling zo direct mogelijke ruimtelijke relaties. De mate van gesloten- of openheid van die pleinen wordt alleen door zulke praktische condities bepaald, nooit met de bedoeling een monumentaal zicht op een gebouw of om een pittoreske doorkijk of coulissevorming te scheppen. Het plein ter wille van een gebouw is eerst een Italiaans renaissance en later een Frans klassicistisch artistiek systeem, dat in de Nederlanden nauwelijks ingang zal vinden vóór de 19de eeuw. Ook de grote kathedralen waren nauw door bebouwing omsloten: De Dom van Keulen is pas tijdens de voltooiing tussen 1860 en 1880 vrijgelegd en zelfs op een voetstuk gezet doordat het omringend maaiveld aan de zuid- en westkant twee meter afgegraven en aan de steil afdalende noordkant meer dan twee meter opgehoogd werd. Thans is dat voetstuk, die door klassicistische, on-gotische ideeën ingegeven sokkel, zo veel mogelijk ongedaan gemaakt. Het veel te grote Parvis de Notre-Dame in Parijs is pas in 1830 ontstaan; voorheen ‘drongen zich hier de huizen en huisjes het nauwste opeen, als zochten zij bescherming onder de eeuwigheid van de kathedraal’.[35] Van zulke situaties is ook gezegd: ‘Het kerkschip contrasteert sterk met de benepen huizen der kronkelstegen aan zijn voet. Het is passend en billijk, dat de voeten van Gods meest verheven tempels gewassen worden door de levende stroom der armoede’.[36] Maar dat is al een romantische impressie van verval, want de onmiddellijke kathedraalomgeving bestond eerder uit nette burgerhuizen en uit door de kerk op eigen terrein gebouwde en verhuurde keurige huisjes en winkels, een

aardige investering en bron van inkomsten voor het onderhoud der kerk (zo bijvoorbeeld in Breda, Haarlem, Den Haag, Antwerpen, Amsterdam).

De kathedraal is de stadskroon, zij verschijnt bij nadering van de stad het eerst aan de horizon, maar eenmaal de stad ingegaan ziet men, dat zij verankerd is in en verweven met de straten- en huizencomplexen, zowel visueel en ruimtelijk als in haar cultische, kerkelijke en sociaal-culturele functies. ‘En ineens splijt het stadshart open en spat de gevel omhoog en het waait’.[37] Die schok ervaart men alleen in die kathedraalsteden waar de pleinen nog klein en de op de kerk toelopende straten eng zijn en tot haar voet reiken. De huizen moeten dicht bij de flanken en het koor gegroepeerd zijn, alleen in het westen moet er enige ruimte zijn indien daar een monumentaal torenfront oprijst. Deze dispositie is ongetwijfeld het beste voor de ‘architecturale orchestratie’ van de gotische kathedraal; aan de langszijden is juist bebouwing nodig om de beweging en dynamiek van de daar asymmetrische massa's en silhouetten op te vangen, met alleen vrije toegang tot de blikvangende transeptportalen. ‘Oude kerken zijn altijd met andere structuren aaneengeschakeld’.[38] Sitte is een van de eersten die dat goed gezien heeft, en zonder veel waarde te hechten aan zijn recepten voor coulisse-achtige pleinaanleg in de moderne architectuur, kan men toch de juistheid van zijn visie op het verleden erkennen.

Pleinvorming

Waar pleinen de kerken belenden, is dus sprake van een zekere toevalligheid. Ruime groenaanleg en grasvelden vindt men alleen in de ‘cathedral closes’ in Engeland. Waar zulke groengebieden op het vasteland bestaan, zijn zij meestal de buiten gebruik gestelde, maar als open groene ruimte gehandhaafde kerkhoven, maar soms ook overblijfselen van de beslotenheid van een bisschops- of

kanunnikenhof, of het open gat dat een afgebroken parochiekerk naast een kapittelkerk heeft achtergelaten. Maar ook als verhard regelmatig stadsplein kan het kerkhof voortbestaan. Wat de Franse kathedralen betreft, is de situatie het aantrekkelijkst wanneer zij aan hun ene langszijde een rustige, van groen, kerkelijke administratieve gebouwen en decoratieve smeedijzeren hekken voorziene kant hebben en aan hun andere een meer openbare, bestrate ruimte, klein plein of een naar het transept lopend straatje (Toul, Auxerre, Sens, Troyes, Senlis; zulke straatjes als de middeleeuwse Bossche 'Kerkganck' in Amiens, Chalons-sur-Marne, Sens).

De Parade te 's-Hertogenbosch is in ons land een vroeg voorbeeld (in 1749 door afbraak van het Begijnhof ontstaan) van een exercitieplein midden in de stad. Het laat zich zeker niet vergelijken, vooral niet in politiek-symbolische betekenis, met de Places Royales die in dezelfde tijd in de Franse steden onder Lodewijk XV mode worden (Bordeaux, Reims, Nancy, Rouen, Dijon). In andere Nederlandse vesting- en garnizoensteden liggen de exercitieterreinen en rijbanen meer excentrisch. Enigszins vergelijkbaar met de Bossche Parade is de Groenplaats langs de zuidkant van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen. Vóór de huizenreeks tegen de kerk lag hier een ommuurd kerkhof waar ten tijde van keizer Jozef II tussen 1780 en 1790 het begraven verboden werd en een regelmatig plein aangelegd, in de Franse Keizertijd Place Bonaparte geheten. Ook de Handschoenmarkt aan de westzijde, onder de torens, was oorspronkelijk een kerkhofje.

De huidige vorm van de Parade ten zuiden van de Sint Jan is niet in één keer ontstaan als bewuste aanleg, maar als het ware door een steeds verder uitademen, door geleidelijke opruiming van gebouwen, waarvan men er ter wille van de schaal liever een paar terug zou zien zoals op oude gravures van vóór 1850. De noordkant van de kerk heeft een soortgelijke toevallige verruiming ondergaan door afbraak van huizen aan de Hinthamerstraat en door egaliseren van het buiten gebruik gestelde kerkhof met zijn in 1832 beëindigde begraving.

Het streven naar verdere vrijlegging van de Sint Jan, sinds 1933 tot voor kort herhaaldelijk geuit, moet als een anachronisme gezien worden. De in de middeleeuwen waarneembare toestand van integratie van kerk en stad op kerkelijk, administratief, sociaal en cultureel gebied en op caritatief terrein, kan niet op middeleeuwse, zelfs niet op 19de-eeuwse wijze hersteld worden. In die zin klinkt het hooggestemd advies van de Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst uit 1934 ons vandaag tegelijk wereldvreemd en aanmatigend, reactionair en onhistorisch in de oren. Pleinen als 'openluchtmusea van moderne katholieke cultuur' zal toch heden ten dage wel niemand willen en kunnen scheppen, de illusie van een 'zuiver katholiek milieu' of van een 'gezond, krachtig, katholiek milieu, dat tot grootsche daden inspireren kan', kan niemand meer wekken en zij wordt door geen gemeenschap gedragen.[39] Zulke eenzijdige en triomfalistische aanspraken van een confessie op een openbaar gebied vallen niet meer waar te maken en de vraag naar een comité 'uit de edelsten van stad en gewest' om de schepping van dit eigen milieu te schragen, doet akelig gedateerd aan en is symptomatisch voor de jaren '30. Een plein 'dat alle wereldsch gewoel buitensluit' heeft ook in de middeleeuwen hier en elders niet bestaan. De bedrijvige bouwloods lag zelfs aan het kerkhof. Wanneer het kapittel een kloostergang, een pandhof, gesticht had, zoals de kanunniken van Sint Servaas en van Onze Lieve Vrouw in Maastricht wèl gedaan hebben in de 14de en 15de eeuw, dan was er zulk een contemplatief centrum geweest, maar het kapittel heeft nooit de behoefte daaraan

laten merken; zelfs zijn kapittelzaal is uiterst bescheiden en ondergeschikt aan het kerkgebouw.

Wel zou er op meer algemene manier, visueel ruimtelijk en naar stemmings- en gevoelswaarde, zeker ook met volledig inbegrip van de religieuze aspecten, iets gedaan kunnen worden aan de samenhang tussen kerk en stad. Twee open ruimten zoals nu aan de noord- en de zuidkant, zijn van het goede te veel. Men zou een verdere differentiatie tussen het karakter van de noord- en zuidkant willen overeenkomstig de genoemde Franse voorbeelden.

De gave pleinvorm van de Parade is in verticale en frontale zin niet verder te beïnvloeden dan door een eventuele herziening van de bomenarchitectuur en het straatmeubilair. In horizontale zin is wellicht een indeling in plaveisel en gazon mogelijk. Geen plaveisel langs schip en koor, wel langs het zuidportaal. De parkeeraccommodatie ware te verkleinen, autobussen te weren: een nadering van de kathedraal te voet versterkt de belevingswaarde en het pelgrimsgevoel.

Van de Hinthamerstraatzijde ware de kille, noordelijke openheid te verkleinen door uitbreiding van de bebouwing op de archivalisch bekende percelen en door reconstructie van het Potgieterstraatje of de Kerkgang in de vorm van bestrating. Daardoor zou weer iets opgeroepen kunnen worden van het opensplijten van het stadshart en het omhoogspatten van de transeptfaçade. Dit zou kunnen gebeuren zonder archaïserend of copiërend te werk te gaan, maar wel door uit te gaan van de oorspronkelijke ruimtelijke gegevens, die op zich misschien geen artistiek-monumentale waarde hadden, maar wel stedebouwkundige kwaliteiten die het artistieke effect van de kerk ten goede kwamen en versterkten en die als massa's,

volumes, niet als monumenten te reconstrueren zijn. Zij werken als een herwaardering van het kerkgebouw, men dromt weer dichter om de moeder samen, zij sluit de stad weer aan het hart. Deze bebouwing kan ook in- en extern, van binnen naar buiten en omgekeerd, functies aannemen die de inbedding van de kerk in de stad ondersteunen, als woon- en winkelareaal dat door de kerk op de oude manier te verhuren is ten behoeve van de kerkfabriek.

De in juli 1984 gesloopte houten bouwloodsen dateerden, blijkens de restauratieverslagen en foto's uit 1915, toen een aantal oude houten loodsen van 1860 vervangen werd. Er stonden, behalve op de huidige loodsenpercelen, nog meer houten loodsen met pannendaken op het terrein ten noorden van de kerk, zoals foto's uit ± 1867 en ± 1876 laten zien, ook vóór de Sacramentskapel, op de hoek van Hinthamerstraat en St. Janskerkhof, en tegen de noordkant van het schip. De loodsen, sinds 1915 nog herhaaldelijk opgeknapt en veranderd, hadden natuurlijk een grote historische en emotionele waarde als herinnering aan de lange restauratiegeschiedenis en aan hele generaties werkers uit de bouwambachten. Als houtconstructie op zich vertegenwoordigden zij geen bijzondere fase in de geschiedenis van het bouwen, zij waren al te provisorisch en tijdelijk opgezet.

Voor de schaal en inbedding van de kerk hebben zij een betekenis die ook door de vervangende en een verdieping hoger oprijzende bebouwing vervuld kan worden.

Op de plaats van die loodsen was in het gemeentelijk plan van 1933 een fors gebouw met winkelgalerij en bovenwoningen gesitueerd dat geheel ten onrechte het kerkhof als het ware door de Hinthamerstraat liet annexeren. Ander onderdeel van het plan was een doorbraak van de Clarastraat naar het St. Janskerkhof om een ‘mooie doorkijk’ naar het koor van de kerk te scheppen. Dit plan werd sterk gestimuleerd door de toenmalige burgemeester Van Lanschot, die het in het jubeljaar 1935, bij het 750-jarig bestaan van de stad, verwezenlijkt hoopte te zien en daarvoor ook reeds de medewerking, aesthetisch-stedebouwkundig en financieel, genoot van de directeur van het rijksbureau voor de monumentenzorg, Jan Kalf. Deze drong vooral aan op de stichting van een museum voor de bouwfragmenten als onderdeel van het bouwplan.[40] Het werd nog gevolgd door een ideeënplan, al vermeld, van de Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst, een soort voorloper van de Bossche Cursus voor kerkelijke bouwkunst in het Kruithuis in 1948 gesticht. Maar er is in 1935 niets gebeurd dan het bouwen van het bakstenen ezelsrugmuurtje en de aanleg van het gazon aan de noord- en oostkant. De laatste jaren is de bezinning op het verbeteren van de omgeving van de Sint Jan in een overleg tussen de afdeling binnenstad van de dienst gemeentewerken, kerkbestuur, restauratiecommissie, rijksdienst voor de monumentenzorg, hervat. Van vrijlegging is geen sprake meer, maar ook niet van de hierboven even overwogen insluiting (aan de noordkant). Er zijn enkele principe-uitspraken gedaan in de nota Structuurplan Binnenstad: ‘In de omgeving van de Sint Jan is in het bijzonder ingetogenheid ten aanzien van het verkeersgebruik op zijn plaats hetgeen tot uiting zal moeten komen in een versterking van de verblijfsfunctie (in tegenstelling tot verkeersfunctie) van het Sint Janskerkhof en een tenminste gedeeltelijk parkeervrij maken van de Parade (in samenhang met het tot stand komen van een parkeergarage in deze omgeving)’.[41] In het rapport Omgeving Sint Jan zijn deze gedachten met behulp van een schetsplan nader uitgewerkt.[42] Een nieuw gebouw op de plaats van de bouwloodsen betekent de voornaamste

bouwkundige ingreep, al het overige is in beginsel van stedebouwkundig regulerende, omlijnende, accenten leggende aard: beplanting, hekken, rooilijnenbeloop, stoepen, banken, verlichting. Een eerste praktische bijdrage heeft het kerkbestuur geleverd door de aankoop, verbouwing en restauratie van de percelen St. Janskerkhof 8 en 10.

Het eerste dient om grotere groepen te ontvangen, de schola cantorum tijdens repetities, toeristen voor informatie, kerkbezoekers voor samenkomst na de diensten. Het tweede is opslagruimte voor zaken en hulpmiddelen te gebruiken bij de eredienst.

Afb. 64. Luchtfoto van de kerk in haar omgeving. Opname 1930.

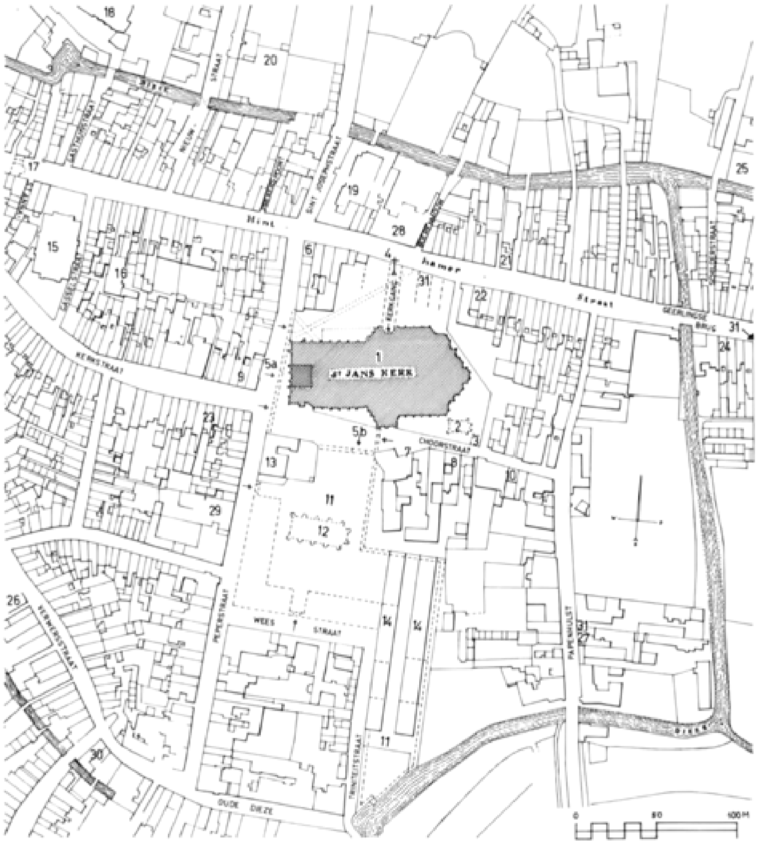

Afb. 65. Plattegrond van de kerk in haar omgeving op grond van de kadastrale kaart van 1816 en met geheel hypothetische aanduiding van de gebouwen van het Groot Begijnhof.
De kerk in haar omgeving, op basis van de kadastrale kaart van 1816. In gebroken lijnen de muren van kerkhof en begijnhof.
1. Sint Janskerk.
2. Heilig Kruiskapel op het kerkhof. De plaats hypothetisch.
3. Vondelingenhuis.
4. Kruisbeeld (tot 1629) op of bij de Kerkgang of het Potgietersstraatje. Te weerszijden verdwenen woonhuispercelen.
5 a-b Kerkhofmuren en -hekken (tot 1749).
6. Bouwloods.
7. Bouwloods tegenover de Logiepoort (zuidportaal der kerk). In 1629 verdeeld in rentmeesters- en kosterswoning (die al in 1631 in de sacristie ten zuiden van het koor gevestigd wordt), dan Bank van Lening, vanaf 1854 plebanie en kosterij.
8. Dekanij (tot 1629).
9. Plebanie (tot 1629).
10. Choralenhuis (tot 1629) temidden van kanunnikenhuizen.
11. Begijnhof (tot 1675), begrensd door het Sint Janskerkhof, Peperstraat, Weesstraat, Triniteitstraat en Dieze.
12. Sint Nicolaaskerk (1701 gesloopt).
13. Pastorie van het Begijnhof. In 1815 woning van de rector, later van de plebaan van de Sint Jan. In 1854 gesloopt.
14. Ruiterstallen, in 1701 op het Begijnhofterrein gebouwd, in 1741 vernieuwd, in 1934 gesloopt.
15. Nederlands Hervormde kerk (1821) op het terrein waar vroeger de Sint Annakapel stond (1587-1629 Zondagsschool voor jongens).
16. Groot Ziekengasthuis (± 1250-1458) tussen Gassel-, Kerken Hinthamerstraat.
17. Leuvense of Gevangenpoort met kapel.
18. Groot Ziekengasthuis (1458 tot heden).
19. Heilige Geesthuis of Geefhuis, sinds ± 1320, tevoren aan de overzijde van de Hinthamerstraat.

20. Predikherenklooster (1296-1629).
21. Huis van de Lieve Vrouwe Broederschap.
22. Oude school (1273-1423).
23. Latijnse school (1423-1610).
24. Fraterhuizen (1424), tevens huisvesting van het Bisschoppelijk Seminarie (1571-1615).
25. Arme Fraterhuis (1424), tevens huisvesting van het Bisschoppelijk Seminarie (1615-1629).
26. Jezuïetencollege (1610-1629), tevens Latijnse School.
27. Herenkelder, wijnkelder van het kapittel (1509).
28. Drietal woonhuizen, samengetrokken tot Refugiehuis van de abdij van Tongerlo, in 1590 tot Bisschoppelijk Paleis ingericht, in 1629 tot Militair Commandement, in 1810 opnieuw tot Bisschoppelijk Paleis (tot 1813).
29. Bisschoppelijk Paleis (1863 tot heden).
30. Sint Barbarakapel (1587-1629 Zondagsschool voor meisjes).
31. Bonifantenhuis, kosthuis voor arme scholieren, bij testament gesticht door kanunnik Hendrik Buck (overleden in 1402) en in 1403 geopend in een huis in de Hinthamerstraat tegenover de Boerenmouw; in 1420 verplaatst tot over de Geerlingse brug aan het Hinthamereinde; in 1602 opnieuw verplaatst, naar de Papenhulst; in 1629 opgeheven.

Eindnoten:

1 Voor de stedebouwkundige ontwikkeling: FR. LEYDEN, ‘Nederlandsche plattegrondstudies v’, Historisch Tijdschrift 1940, 186-191, die ten onrechte ondergeschikte betekenis toekent aan de Hinthamerstraat, waarmee de plaatsing en monumentale vorm van de Leuvense Poort in tegenspraak is; L.J.C. VAN GORKOM, ‘De eerste vijftig jaren’, 's-Hertogenbosch 1185-1935, 's-Hertogenbosch 1935, 7-30; S.J. FOCKEMA ANDREAE, ‘Stad en dorp’. Duizend jaar bouwen in Nederland, Amsterdam 1948, 40 vv, 82 vv.

2 OUDENHOVEN 1670[2], 14; A.F.O. VAN SASSE VAN YSSELT, ‘'s-Hertogenbosch in den loop der eeuwen’, in: 's-Hertogenbosch 1185-1935 (zie vorige noot), 47-48.

3 H. VAN BAVEL, ‘Korte bouwgeschiedenis’ [van het Groot-Ziekengasthuis], Boschboombladeren 14, mei 1974, 3-19.

4 JOS. VAN DER VAART, ‘Kanttekening bij een 700-jarige herdenking’ [Groot-Ziekengasthuis], *ibid.,* 42.

5 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 396.

6 In 1606 vermeld: VAN SASSE VAN YSSELT II (zie vorige noot), 579.

7 MS. VAN HEURN, *Beschrijving van St. Jans;* VAN SASSE VAN YSSELT II (zie noot 5), 392.

8 Nr. 14 op de stadsplattegrond in CUYPERS VAN VELTHOVEN.

9 KA, Rekeningen 1659-1660, f. 81 v.

10 Van deze muur een losse schets met notitie uit de 17de eeuw, met maataanduidingen en tekening van de goot in de straat westelijk parallel aan de muur; copie van deze schets in de schriftelijke nalatenschap J. MOSMANS, GA, bundel 23.

11 MOSMANS 1931, 19 en afb. 5, heeft van die percelen een reconstructie beproefd; in zijn nalatenschap bevinden zich zijn daarvoor gemaakte aantekeningen en een gedetailleerde schets, GA, bundel 23. Voor meer zekerheid zouden misschien zijn voornaamste bronnen, de cijnsboeken, nader bekeken moeten worden.

12 Het origineel in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. R. FRUIN, *Nederlandsche steden in de 16e eeuw, plattegronden van Jacob van Deventer,* facsimile-uitgave, 's-Gravenhage 1917-1923, dl. 1; B. VAN 'T HOFF, Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf, 's-Gravenhage 1953.

13 Volgens VAN HEURN, *Beschrijving* (zie noot 7); VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 392.

14 KA, Rekeningen 1727-1728, f. 83 r.

15 KA, Rekeningen 1786, f. 60 v.-61 r.

16 *Ibid.* en f. 80 v.

17 KA, Rekeningen 1800, f. 75 r. en v.

18 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, III, 167; MOSMANS 1931, 466; CUYPERS VAN VELTHOVEN, 40: voor de beeldenstorm van 1566 bleef het kruis behoed: 'den Godt opten kerckhoff van den cruys gedaan'.
19 KA, Rekeningen 1754-1755, f. 70 r. De resultaten van de opgraving nabij en ter plaatse van de gesloopte bouwloodsen in juli-augustus 1984 onder leiding van de stadsarcheoloog H. Janssen zijn nog niet wetenschappelijk verwerkt en laten derhalve nog geen conclusies toe die hier vermeld kunnen worden. De vondsten bestaan uit de resten van een ongeveer aan de rooilijn van de Hinthamerstraat gelegen vakwerkhuis (hout en leem, 12de eeuw), opgevolgd door een bakstenen huis (14de eeuw?), wellicht rond 1400 afgebrand en niet vervangen; daarvan door een steeg gescheiden een tweede bakstenen huis (ook 14de eeuw?); op het erf een vierkante beerput; een grafveld met bijna driehonderd skeletten in kisten, 18de en vroege 19de eeuw. Berichten daarover: Brabants Dagblad 26 juli, 9, 11 en 16 augustus 1984, het laatste van de hand van T. KAPPELHOF, die veronderstelt dat de skeletten waarop zich sporen van sectie vertonen, overleden patiënten uit de militaire afdeling van het Groot Ziekengasthuis zijn.
20 KA, Notulen vergaderingen kerkbestuur, 3 dec. 1873.
21 KA, Rekeningen 1693-1694, f. 61 r. en v.
22 VAN HEURN, *Beschrijving* 1 (zie noot 7), 3e boek, 145.
23 VAN HEURN 1778, 127-128; VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 395.
24 KA, Rekeningen 1784, f. 94 r. en v.
25 *Ibid.,* f. 99 v. en 100 r.
26 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 579-586.
27 Nr. 31 op de stadsplattegrond in CUYPERS VAN VELTHOVEN.
28 KA, verzoek aan de koning om vrijdom van registratierechten.
29 KA Notulen vergaderingen kerkbestuur 30 juni, 28 en 30 augustus, 2 september 1853.
30 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 379.
31 *Ibid.,* 387; vermoedelijk daar gebouwd in 1420-1425, tevoren aan de Hinthamerstraat ('die oude scoel'): NAUWELAERTS 1974, 12-30.
32 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 509.
33 *Ibid.,* III, 157.
34 *Ibid.,* III, 191.
35 A.E. BRINCKMANN, *Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Aesthetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit,* Berlin 1912.
36 HENRY MORTON ROBINSON, *De Kardinaal.* Vertaald uit het Engels door F. van Oldenburg Ermke, Utrecht/Antwerpen z.j., 173.
37 F. VAN DER MEER, *Geschiedenis ener kathedraal,* Utrecht 1940.
38 CAMILLO SITTE, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen,* Wien 1889.
39 Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst, De St. Jansbasiliek en haar omgeving, typoscript 1934, archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Daarin nog: 'Omdat natuurlijkerwijze de opperleiding moet berusten bij een bouwkunstenaar, meenen wij, overwegende het bovenstaande, goed te doen, de aandacht der autoriteiten te vestigen op een persoonlijkheid, die wij voor zoo een hooge en verantwoordelijke taak wel het meest aangewezen achten: Prof. Ir. M. Granpré Molière, Hoogleraar aan de Technische Hoogeschool te Delft'. Opruiming der restauratieloodsen wordt bepleit, ook de rooiing van de bomen der Parade langs de kathedraal en aanleg van perken daarvoor in de plaats.
40 'De Sint Jan in vollen luister. De Basiliek wordt ontmanteld', Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin, vrijdag 31 maart 1933, tweede blad, met afb. van tekeningen van Gemeentewerken 's-Hertogenbosch (P. van Kessel).
41 Nota *Structuurplan Binnenstad 's-Hertogenbosch* 1980 (door de gemeenteraad op 13 juni 1980 vastgesteld), uitgave van de gemeente, p. 89, 109-110.
42 Rapport *Omgeving Sint Jan,* Afdeling Binnenstad dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, april 1982, met afb. van oude, bestaande en ontworpen situaties. Inmiddels - 1983 - heeft deze dienst een reconstructieplan voor de Parade in bovengenoemde zin (herziening bomenarchitectuur, straatmeubilair, parkeeraccommodatie en verkeersgeleiding) tot uitvoering gebracht.

Grafzerk van Jonkheer Rutgher van Berkel, heer van Nuenen en Tongelre, overleden op 19 december 1575, en zijn echtgenote Lievine van Coudenhove. Opname 1957.

8. Fundering en vloeren

Fundering

Met de hele bebouwing van de stadskern staat de Sint Janskerk op de zandschol waar sinds de 12de eeuw stelselmatige vestiging van bewoners plaats vond, maar waar wegens de slechte waterstaatkundige toestand ook reeds spoedig tot ophoging van de laagste plaatsen overgegaan werd.

Wellicht stond de oudste kerk echter op een donk die de bouwers van voldoende hoogte achtten en waaraan weinig of niets is toegevoegd. Over de terreinhoogte van de Sint Jan merkt A. van Drunen op: ‘Het huidige straatpeil [de Torenstraat] van 6,16 boven N.A.P. ligt ongeveer 20 cm beneden het peil van de vloer van het torenportaal. De portaalvloer is tot het midden van de vorige eeuw totaal 1,85 m opgehoogd. De oorspronkelijke vloer zal dus op ongeveer 4,50 boven N.A.P. gelegen hebben. Verondersteld mag worden dat men in de 13e eeuw de vloer ruimschoots (= 1 voet = 28,8 cm) boven de hoogst bekende waterstand heeft aangelegd. De grondwaterstand ter plaatse zal dus ongeveer 4,20 boven N.A.P. zijn geweest. Nemen we het verval van het grondwatervlak in de beschouwing op dan komen we op een waterstand van de Dieze nabij de St. Jan op ongeveer 3,80 m boven N.A.P.’.[1]

Omdat er in en om de Sint Jan nooit aanleiding is geweest tot intensief graafwerk, tot meer dan enig incidenteel werk onder maaiveld en vloer, is er weinig bekend over de constructie en de vorm van de fundamenten. Gezien de terreinhoogte en de ondergrond, is er waarschijnlijk geen hout in de gedaante van palen of balkvlotten aan te pas gekomen. Alleen naar analogie van andere kerkgebouwen kunnen enkele veronderstellingen geopperd worden. Omdat gerekend moet worden op de aanwezigheid van overblijfselen van de fundering van een voorafgaande romaanse kerk en misschien zelfs van opgaand muurwerk daarvan, moeten deze in die veronderstellingen betrokken worden.[2]

In de romaanse architectuur is het gebruikelijk, met doorlopende banketten onder de kolommen te werken. Uit de structurele differentiëring in zware en lichte, dragende en vrijzwevende bouwelementen, trekt pas de gotiek de gevolgen door de pijlers elk een eigen massief pakket als onderbouw te geven. Waar de gotische bouwpartij de plaats van een romaanse inneemt, wordt het oude funderingswerk en opgaand muurwerk constructief n i e t als hulpmateriaal benut. Wanneer niettemin zo vaak het nieuwe en oude werk elkaar raken, op elkaar liggen of op elkaar aansluiten, dan komt dit doordat nieuwe bouwpartijen in hun breedte-afmetingen de oude volgen, opdat zo lang mogelijk oud en nieuw werk ruimtelijk met elkaar verbonden kunnen worden en tegelijk kunnen functioneren. Wanneer een nieuwbouw noodgedwongen, om welke reden dan ook, gestaakt moet worden, heeft men tenminste de beschikking over een goed ineensluitende combinatie van een oud en een nieuw gedeelte van één bouwwerk. Bij voortgang echter van de vernieuwing worden in het oude werk bressen geslagen als bouwputten waarin, omgeven door gestorte aarde, de zware prismatische massieven van de nieuwe pijlers opgaan. Voor de buitenmuren worden sleuven gemaakt die het voorgaand werk negeren of waar nodig aantasten om een compacte, zelfstandige, nieuwe funderingsmuur te kunnen opmetselen.

Van de Dom van Keulen hebben de straalkapellen een groot gezamenlijk ringfundament, een minder massale halve ring draagt de pijlers van de koorsluiting.

De overige koorpijlers staan twee aan twee, namelijk als noordelijke en zuidelijke tweetallen, op een banket, de buitenmuren op doorlopende muren, de transept- en schippijlers elk op hun eigen fundament. Al die op de vaste kiezel staande en regelmatig uit trachiet, tuf en bazalt opgemetselde massieven zijn 8 tot 9 m hoog en gaan recht op om pas bovenaan langzaam versneden tot de doorsnede van de pijler terug te wijken. De zuidelijke toren van de Keulse westfaçade is niet dieper gefundeerd: 8,70 m. Dezelfde constructie hebben de opgravingen van 1948-1949 voor het schip van de Utrechtse Dom aangetoond, met dit verschil, dat hier het bouw-

materiaal baksteen is. Ook hier is het romaanse werk weggehakt om grote bouwputten te verkrijgen, waarin gestorte aarde de prismatische fundamenten omgeeft. Hun hoogte bedraagt gemiddeld 5,20 m, relatief zo wat de juiste mindering op de grotere Keulse hoogte van fundament en gebouw.

Datzelfde nu mag men ook voor de Sint Jan aannemen. Omdat de oorspronkelijke vloer in het romaanse torenportaal 1,84 m beneden de huidige ligt, mag men aannemen, dat onder het huidige, dat is tevens het oorspronkelijke vloerpeil van het gotische schip, nog aanzienlijke resten van opgaand romaans muurwerk tussen de gotische pijlerfunderingen en wellicht naast of onder de gotische muurfunderingen aanwezig zijn. Het is mogelijk, dat telkens een aantal kolomvoeten van het nieuwe werk door eveneens nieuwe muren in één verband gekoppeld zijn. Ter vergelijking en reconstructie in gedachten zij erop gewezen, dat in het koor van de Sint Pieterskerk te Leuven de grondslagen en de crypte van de romaanse centraalbouw, uit ijzerzandsteen, in 1425 slechts gesloopt werden voorzover de rechtopgaande gemetselde massieven (prismatisch, maar ook rond, baksteen en natuursteen) van de gotische koorpijlers dit nodig maakten. De muurtjes van de kooromsluiting rusten daar op een licht fundament van segmentbogen op pijlertjes en - waar het uitkomt - op de grote pijlerfunderingen. Van de Bossche muurfunderingen mag men verwachten, dat zij aan de buitenkant aanzienlijk meer versnijdingen bezitten, en breder buitenwaarts afdalen, dan aan de binnenzijde, om buitenwaartse zettingen tegen te gaan. Maar over breedte en diepte van de funderingen, over de grootte van de zekerheidsfactor, is het overigens nog gissen. In 1975 zijn, bij het plaatsen van steigers voor de restauratie van de middentoren, de voeten van de westelijke vieringpijlers aan hun oostkant een eindweegs blootgelegd. Bij de noordelijke van beide kwam, vrijwel onmiddellijk onder het huidige vloerpeil, een vrij regelmatig gemetseld baksteenmassief te voorschijn, waarop de lichte muren van grafkelders aansloten, die, op een naar moderne maatstaven nogal riskante wijze in die funderingen ingehakt waren.[3] Dieper dan 1,80 m onder het vloerpeil is men met het graven niet gegaan, maar men zou mogen verwachten, dat de vieringpijlers als dragers van een toren toch minstens een 5 m hoog fundament hebben, ofschoon de middeleeuwse bouwers niet zelden met een gewaagd lichte constructie volstonden. Zoals te verwachten was, bleek het fundament rechtstandig op te stijgen met een veelvoud van rechte versnijdingen: aan de noordwestelijke vieringpijler was dit het beste te zien, terwijl aan de zuidwestelijke veel meer werk voor grafkelders was weggekapt. Het baksteenformaat bedraagt 24 × 12½ × 6 cm. Dezelfde beide pijlervoeten aan dezelfde kant, het oosten, kon ook Mosmans al in beeld brengen, toen zij in 1919 tot geringe diepte in het zicht kwamen (hetgeen hierna, bij de bespreking van het vloerpeil, nog aangeroerd wordt). Hij zag bij de noordwestelijke pijler ook een ruw afgekapt natuursteenblok onder het pijlerbasement. Tijdens de ontgraving van 1975 werd rondom de fundering en de kelders zand aangetroffen van een bruinachtige kleur.

Onder de pijler tussen twee straalkapellen is in 1925 korte tijd de hoek van een fundament zichtbaar geweest, een gaaf onder de rei in staand verband gemetseld massief.[4] Het werd in 1981 opnieuw even zichtbaar. Eveneens in 1925 kwam een funderingsgedeelte bloot in de Doopkapel, bij het graven van sleuven voor electrische kabels. Het kolonnettenbasement van de wandpijler 34 a (zuidkant van het hek) bereikte neerwaarts een peil van 0,42 m onder de huidige vloer, en daaronder bevond

zich een 0,24 m diep reikend prismatisch baksteenfundament, dat op zijn beurt weer op een funderingsmuur of banket stond (spanmuur of draagmuur?).[5]

Verdere incidentele waarnemingen zijn nog de volgende. Van de koorkolom 11 (met het beeld van de apostel Andreas) is ooit de voet ontgraven en door Mosmans geobserveerd: onmiddellijk onder de vloer zag hij breed uitspringend ruw natuursteenwerk.[6]

In de Lieve Vrouwekapel werd onder de op grote hoogte uit de muur uitkragende pijler 35 a op 15 mei 1955 een basement en de eerste geprofileerde steenlaag daarboven onmiddellijk onder de vloer blootgelegd, waaruit bleek dat de pijler oorspronkelijk van onderen af oprees en pas later weggekapt is over een hoogte van bijna 2,50 m. Een eenvoudig prismatisch basement stond op een gemetseld funderingsblok. Van een oostwaarts doorlopende muurfundering was geen sprake.[7]

In de Doopkapel werd de lichte fundering van de borstwering van een hek teruggevonden: 0,16 m onder de vloer, 1 m ten westen van de westelijke travee, van noord naar zuid, een versneden opgaande muur, bovenaan slechts 0,30 m dik. Hierboven zal men het zwartmarmeren basement moeten situeren, dat zich hier tot 1869 bevond als drager van een eiken hek met koperen spijlen.[8] Tegen de muur bevond zich een putje, 0,72 m onder de vloer, en een langwerpig oostwestwaarts baksteenmassief, voorts ook een 0,46 m diep binnenwaarts uitspringende muur onder de plint van de westelijke kapelmuur; evenzo een muur, met een 0,33 m brede versnijding op 0,80 m diepte onder de vloer, tegen de zuidwand van deze travee, en verder nog een groot gemetseld graf. In de Lieve Vrouwekapel bij de toren kwam in januari 1955 onder het grote westvenster de funderingsmuur tot 1,20 m diepte (niet de volledige) in het zicht. Er werden geen oudere

vloerniveaus vastgesteld dan het al bekende dat zich iets meer dan 0,50 m onder het tegenwoordige bevindt.[9] Buiten tegen de noordmuur van de schipzijbeuk gaat, zoals enkele jaren geleden bij de bouw van een pompkelder bleek, de fundering tot 3,03 m + N.A.P. neer.

In 1981 werd de fundering van de uit natuur- en baksteen opgetrokken koorafsluitingsmuur, tweede travee vanuit het westen, noordzijde, aan de kant van de noordelijke zijbeuk, waargenomen, 1,02 m diep vanaf de bovenkant van de zijbeukvloer. Deze fundering had een 0,27 m brede versnijding op 0,20 m diepte onder de vloer; op die manier stak zij buiten de natuurstenen zitbank of plint uit om dan loodrecht neerwaarts te gaan.[10]

In zijn lange leven en onophoudelijke observatie van het kerkgebouw heeft Mosmans wellicht nog veel meer van het ondergrondse gezien. In elk geval kon hij al in zijn boek van 1931 stellen: ‘Bij peilingen langs een aantal kolommen ging, zoo bevond ik, de rechtstand van 25 tot 50 cM soms tot 1 Mr, in ééne lijn door. Dan volgden de gewone *versnijdingen*, die al per se, zou ik zeggen, een omgekeerden spitsboog *uitsluiten*. De buitenmuur van den Zuider-zijbeuk, ging ook, zooals bij de restauratie geconstateerd is, ± Mr. 2.75 *recht naar omlaag*.’[11] De auteur hecht dan ook geen waarde aan het door hem aangehaalde getuigenis van Mr. A.G. Verheijen, die in 1840 schreef: ‘Bij het wegnemen der grafkelders hebben de werklieden opzettelijk op mijn verzoek onder de pylaaren gegraaven om zich van de echtheid der ongezoute ossenhuiden te overtuigen, er zijn echter geene de minste spooren van deze huiden ontdekt (...) alleen ontwaarde men, dat het fundament der kerk zoo groot was, als de kerk-zelve, zijnde alle de muuren der kerk met *kruisbogen* verbonden, waarop het kerkgevaarte als op een fundament rust.’[12] Die legendarische ossehuiden, bij talrijke middeleeuwse kerkgebouwen vermeld als hulpmiddel om een fundering een stevige grondlaag te geven boven een waterwel of tegen een hoge grondwaterstand, maar nooit gevonden, ook dus niet door de nieuwsgierige Mr. Verheijen, zijn wel uitgelegd als benaming van een zuiver bouwkundig middel, hetzij in de vorm van omgekeerde gemetselde spitsbogen, hetzij als een soort houtconstructie, maar opgelost is dit raadsel niet. Maar de opmerking van de heer Verheijen over een fundament ‘zoo groot, als de kerk-zelve’, komt in een nieuw licht te staan door de over de volle breedte van het koor tot direct onder de vloer opgaande gemetselde en gewelfde constructies, die in januari 1982 gevonden zijn, waarover later nog. Van enkele der koorpijlers kwamen in dat jaar de bovenste funderingslagen bloot: een ondiep plateau natuursteen, 20 cm onder de vloer, rust op een onregelmatig prismatisch buiten het pijlerbasement uitstekend bakstenen massief.

Het vloerpeil

Noch van funderingen, noch van vloeren of opgaand werk van de eerste, romaanse kerk is iets bekend, hoogstens kan men er bespiegelingen aan wijden die dan dienen uit te gaan van de gegevens over de nog bestaande romaanse westtoren.

In het torenportaal werden tijdens de werkzaamheden van 1959-1966 vijf opeenvolgende vloerniveaus vastgesteld, waarvan de oudste vloer, uit baksteen, bij de romaanse toren in zijn eerste staat behorende, maar liefst 1,84 m lager ligt dan de huidige vloer. Het tegenwoordige vloerpeil is gelijk aan dat der kerk, het daaraan

voorafgaande (vierde) niveau ligt ongeveer 45 cm lager en daarop staan de basementen van de middenkolonnetten tegen de noord- en de zuidmuur van de toren, die mede het gewelf dragen. Het peerkraalprofiel van het gewelf en de kapiteelbladeren laten, naar hun stijl beoordeeld, ruime marges in de datering: eind 14de tot midden 15de eeuw, misschien na de brand van 1419? De voltooiing van het nieuwe, gotische schip zal rond 1515 een aanpassing van de torenvloer daaraan nodig gemaakt hebben.

De oorspronkelijke vloer van de Lieve Vrouwekapel naast de toren ligt ongeveer 0,58 m onder de tegenwoordige vloer. De oudste vloer van de Doopkapel, aan de andere kant van de toren, bevindt zich 0,42 m onder de tegenwoordige en sluit dus vrij nauw bij het peil van de vierde torenvloer aan.

Hetzelfde geldt voor de oudste vloer van de straalkapellen, die 0,42 m onder de tegenwoordige ligt, maar deze ligt wel iets hoger dan de vloer van de kooromgang en het schip met zijbeuken.

Bij de zuidwestelijke vieringpijler kon Mosmans, bij een ontgraving tot 0,46 m onder de vloer, in 1919 waarnemen, dat in het dwarspand en het schip de oorspronkelijke vloer laagstens 0,15 m onder de tegenwoordige lag. Hij constateerde: ‘De vloer der kerk in het schip is de laatste vijf eeuwen niet veel hooger komen te liggen. Sedert het fundeeren van dezen hoofdkolom, hoogstens 15 cM. Na het fundeeren der meer Westwaarts gelegen kolommen van het schip, is de hoogte van den kerkvloer aldaar zoo goed als niet toegenomen’.[13] Ook de noordwestelijke vieringpijler kon hij in datzelfde jaar onder de vloer waarnemen, omdat ook deze pijler tot dezelfde diepte onder de vloer blootgelegd werd en liet zien, dat de sporen van de brand van 1584 tot een peil wat lager dan de huidige vloer reikten.[14]

Van deze pijlers werd door degene die het herstel na de brand leidde, aangenomen - waarschijnlijk wel terecht -, dat zij niet te veel van hun oorspronkelijke drukvastheid verloren hadden; de fundering en het metselwerk van de pijlervoet werden niet gewijzigd of verzwaard, integendeel, zelfs verder

aangetast door de bouw van grafkelders.

De zuidelijke aanzet van de westelijke vieringboog vertoont wel een opvallende knik, maar die kan niet te wijten zijn aan een zwakte in het fundament of overbelasting door de toren, want het steenhouwwerk is op die plaats volkomen gaaf. Wellicht hebben wij hier te maken met een compositorische fout van steenhouwers en metselaars.

De vloer van het hoogkoor was nauwelijks hoger gelegen dan die van dwarspand en schip, maar in de oostpartij een volle trede hoger om een podium voor het hoogaltaar te vormen. Het is kenmerkend voor de gotische kerkelijke architectuur in het algemeen sinds de 13de eeuw, dat het koor zelfs van kathedralen en kapittelkerken in niveau nauwelijks van het overige der kerk verschilt, hoogstens één tot twee treden (in het laatste geval pleegt de kooromgang dan één trede hoog te zijn, de straalkapellenkrans weer twee). Oudere hoge crypte-overblijfselen worden voor een gotische koorbouw gewoonlijk zelfs onthoofd, zoals in de Sint Pieterskerk te Leuven.

De vloer van de Gerfkamer van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel was in de 18de eeuw 0,53 m opgehoogd tot ver boven het kolombasement, maar bij de restauratie in 1935-1938 tot het oorspronkelijke peil verlaagd.[15]

Het hele kerkgebouw diende vanouds als overdekte begraafplaats voor de voornamere gelovigen: de armen en minvermogenden kregen op het kerkhof buiten, rondom de kerk, hun rustplaats. In het schip begroef men het stoffelijk overschot van burgers, lagere adel en lagere geestelijkheid. In het algemeen mogen in kathedralen en kapittelkerken in kooromgang en straalkapellen alleen kanunniken en hogere adel begraven worden. De oudste bewaarde zerk in de Sint Jan dagtekent weliswaar pas van 1484, maar de oudste geschilderde grafschriften, in de middelste straalkapel, al uit 1423, 1426 en 1431, en zij hebben op leden van ridderlijke families betrekking. In het hoogkoor placht men alleen bisschoppen, andere prelaten, kerkstichters en vorstelijke personen bij te zetten. In gewone parochiekerken mogen doorgaans in het hoogkoor priesters, ridders, hoge stadsambtenaren, kerkmeesters en gasthuismeesters bijgezet worden. Indien in de Sint Jan overeenkomstig de collegiale en kathedrale kerkgebruiken is gehandeld, zal er in de katholieke tijd vóór 1629 niemand anders in het koor bijgezet zijn dan enige der bisschoppen, namelijk Gijsbertus Masius (overleden 1614) en Nicolaas Zoesius (overleden 1625). Bisschop Crabbeels (overleden 1592) werd ‘zonder praalgraf of opschrift’ in de Sint Jan begraven. De overige bisschoppen uit het eerste kathedraaltijdperk liggen elders begraven:

Sonnius, eerst bisschop van Den Bosch, dan van Antwerpen, in de Lieve Vrouwekerk aldaar, Metsius in de kathedraal van Namen (die in 1751 gesloopt is), Ophovius in de Sint Pauluskerk te Antwerpen. De zerk van Zoesius is in 1839, bij de vloervernieuwing van het hoogkoor, verplaatst en ligt thans in de zuidbeuk van de kooromgang. Het grafmonument van bisschop Masius is naar zijn huidige plaats verzet om ruimte te maken voor de nieuwe bisschopstroon in 1855.

Genoemde hiërarchie is echter in de Sint Jan niet streng doorgevoerd, omdat talrijke kanunniken begraven werden bij altaren waarvan zij de beneficiën of prebenden genoten hadden, overal in het schip, tot bij de doopvont en de Mariakapel. Bij Schutjes heet het, dat vele kapitteldekens in het hoogkoor begraven werden, tussen 1520 en 1585, maar hij neemt die benaming ruim en daaronder vallen ook de omgang en

koorzijbeuken. Thans ligt de zerk van kapitteldeken Philippus de Spina (van Doorn) dicht bij de westtoren in het schip, de zerk van kapitteldeken Lucas Dielen dicht bij die van bisschop Zoesius in de zuidbeuk van de kooromgang.

De oude hiërarchie in de begraafplaatsen is na 1629 geleidelijk vervangen door een geringer aantal rangen en standen: het stoffelijk overschot van leden van de adel en de burgerij kon nu overal een rustplaats vinden, maar het hoogkoor schijnt vrij gebleven te zijn. Wel werd reeds in 1631 de protestantse 'martelares' Neesken de Greef, in 1582 overleden zonder zich met de Rooms-Katholieke Kerk verzoend te hebben, en daarom op last van de schout onder de galg op de Markt begraven, op de hoogkoor van de Sint Jan demonstratief opnieuw ter aarde besteld.[16] Op het bekende schilderij van Pieter Saenredam, enkele jaren later ontstaan, zijn geen grafzerken op het altaarpodium te zien, maar wel tussen de koorbanken, zelfs een opvallende roodbruine zoals er ook later nog een gesignaleerd is in het koor (door Martini en Smits, onderscheidenlijk hun nummers 7 en 122) en die nu in de buitenste zuidelijke koorzijbeuk ligt: de zerk van Jacobus Sweerts, overleden in 1658. Maar die kan niet op het paneel van Saenredam voorkomen, aangezien dit 1646 gedateerd is.

Hoe dan ook, het schijnt, dat ook in de protestantse tijd op het hoogkoor in engere zin, tussen oxaal, koorbanken en hoogaltaar, weinig of niet begraven werd en dat daar in 1839 bij de vloervernieuwing slechts zeventien zerken betrokken waren (beschreven door Martini).

Thans bevinden zich ruim vierhonderd zerken in het kerkgebouw, maar afgedankte exemplaren bevinden zich nog vrij dicht onder de vloeren. De fraaie zerk van kanunnik Gerardus van Eijck (overleden in 1532) kwam op 29 december 1925 te voorschijn, ondiep onder de vloer van de Sacramentskapel bedolven en daarna verplaatst naar de buurt van de Sint Antoniuskapel. Later zijn in de Sacramentskapel nog andere, meer

geschonden en eenvoudiger zerken ontdekt.[17]

De graven, grafkelders en zerken waren particulier eigendom en stonden als zodanig in de kohieren en leggers vermeld.[18] Zij konden door erfgenamen of latere rechtverkrijgenden aan anderen verkocht worden. Het begraven in de Nederlandse kerken duurde totdat het decreet van 23 Prairial an XII (12 juni 1804) van het Franse Keizerrijk bij zijn inlijving van het Koninkrijk Holland in 1810 ook hier van kracht werd verklaard. Na de herwinning van de vrijheid werd bij Souverein Besluit van 24 december 1813 de vermogende burgerij in het genot van haar oude rechten hersteld, doch hieraan kwam een eind door het Koninklijk Besluit van 22 augustus 1827, waarbij het Napoleontische decreet met enkele wijzigingen opnieuw geldig werd en het begraven in de kerken per 1 januari 1829 verboden, hetgeen nog eens voor Noord-Brabant bevestigd werd door het Provinciaal Reglement op de Begraafplaatsen van 5 april 1831. De eigenaars van graven in kerkgebouwen verloren toen hun rechten. Veel burgers, vooral de vermogenden in het bezit van een familiegrafkelder hadden dit als een aantasting van hun persoonlijke vrijheid gevoeld en tot aan het laatst van 1828 werd er in Nederland hier en daar nog in kerken begraven.[19] Binnen de Sint Jan kwamen na 1810 geen nieuwe grafzerken meer te liggen, maar er werd nog wel tot 1829 begraven: ‘de lijken, die men er binnen dat tijdperk begroef, heeft men’, aldus Smits, ‘blijkbaar ter aarde besteld in de graven, waarboven reeds de grafzerken van anderen lagen, zoals in vroegere eeuwen, vooral tijdens dat de kerk in het bezit der Hervormden was, reeds herhaaldelijk geschied was’.[20]

Eerst goed werden alle zaken op het gebied van de lijkbezorging geregeld door de wet van 10 april 1869, reeds op 9 mei in werking getreden. Katholiek Den Bosch had toen al geruime tijd, vanaf 1856, zijn begraafplaats aan de Graafseweg. Het kerkhof rondom de Sint Jan werd tot in 1832 gebruikt, onder meer voor overledenen uit het Groot Ziekengasthuis.

In de loop der eeuwen dus is de vloer van de kerk, afgezien van de westtoren met belendende kapellen en van de straalkapellen, nauwelijks hoger komen te liggen. Maar wel is hij zeer vaak verzakt. Zoals de gehele oude stad heeft ook de Sint Jan heel dikwijls van wateroverlast en overstromingen te lijden gehad. Die waterrijkdom was alleen voor de strategische functie van de vesting een zegen en moest daarom in stand gehouden worden.[21] Vóór 1884 was de onmiddellijke omgeving van de stad het vergaarbekken van hoog water dat door de Waal over de overlaat bij Heerewaarden in de Maas geloosd werd, van het overtollig Maaswater door de overlaten van de Beerse Maas bij Cuyk, Linden en Bokhoven opgenomen en bovendien van al het water van het stroomgebied van de Dommel en de Aa. Toen 's-Hertogenbosch zijn vestingfunctie verloor, in 1874, kon aan de watervrijmaking gewerkt gaan worden middels sluizen en afdammingen, in een vrij langzaam vorderend proces. Van 4 tot 12 januari 1880 heerste nog een grote watersnood in de stad, het water drong in de kathedraal tot aan de doopkapel.[22] Maar in 1884 kwam het stoomgemaal aan de Grote Hekel tot stand: sindsdien liep de oude stad niet meer onder, de omgeving nog wel. In hetzelfde jaar werd de Heerewaardense overlaat gedicht, waardoor Maas en Waal gescheiden werden. Vanaf 1929 werd de regulatie van de Maas ter hand genomen, in 1941 de Beerse overlaat gedicht, waardoor ook een betere afwatering van het Diezestroomgebied werd verkregen.

Mosmans schrijft over de kerkvloer, het begraven en het chronisch overstromingsprobleem in de Sint Jan het volgende. ‘In de Sint Jan werd gedurende den geheelen Protestantschen tijd, (evenals vóórdien onder het katholieke regiem, maar toen altijd 's morgens) druk begraven. Wel 'n 80-100 of meer lijken per jaar. De plavuizen en zerken kwamen, wat niet te verwonderen is, zéér oneffen te liggen. De graftemakers “planeerden” den vloer wel geregeld en hoogden hem met zand, de kerkmeesters lieten heele vakken vloers beter leggen, maar hoofdzakelijk dáár, waar de kerkgangers kwamen. Waar minder of geen circulatie was, zooals in en achterom het hoog-choor, verzonk het peil der kerk geweldig. Dat werd op een gegeven oogenblik àl te erg. In de rekening van 1645/46 lees ik dan ook, dat Thomas Cotterel “den gaenck naest de noortsijde van de kerck gehoocht” heeft “die tot sommige plaetsen wel 1½ voet was gesoncken”. Dat is 45 cM. Als ik dat naga dan verwondert het mij niet te vernemen, dat de inzinkingen van het zooveel breedere hoog-choor ten jare 1691 3 à 4 voeten, d.i. 85 à 115 cM. bedroegen, en men die diepe gaten met gruis van de wulfsels toestopte. Dit “ontramponeeren” van den kerkvloer werd ook voor een groot gedeelte veroorzaakt door het zoogenaamde “hoog-water” dat de stad geregeld teisterde en de St Jan lang niet altijd spaarde. Had men in 1799 geen dammen voor alle vier de deuren gemaakt, de kerk was ook toen wederom blank komen te staan. Ten jare 1769 werden 3000 groote Brusselsche, 18-duimsche plavuizen aangekocht en gelegd, wat den kerkvloer zeer verbeterde’.[23]

Hieronder volgt nog eens, weergegeven in de vorm van posten uit de kerkrekeningen, ‘de geschiedenis van de vloer van de Sint Jan’ in de 17de-19de eeuw. Alle verleggingen en herstellingen, daar vermeld, zijn in feite, zoals uit het voorgaande blijkt, nooit vloerverhogingen geweest.

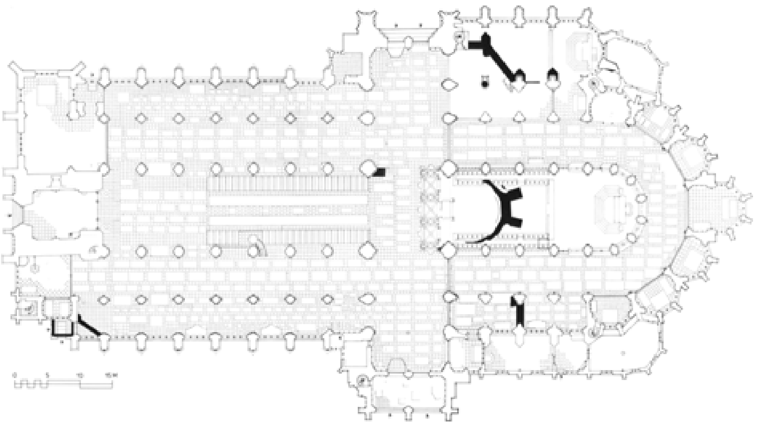

Afb. 66. Plattegrond met bevloering en grafzerken (situatie in 1970), plaats van het oxaal en incidenteel gevonden bouwresten onder de vloer.

1629-1630 'Den 21 januarij heeft Frederick Mathijssen beginnen aen de kerck te wercken'. Inne den ierste affgebroocken allen den auctaren [altaren] ende die sarcksteenen soo in den ganck van de kerck als achter het groot choor geleecht' [in de kooromgang gelegd]. Betaelt 4 maij 199 gl. 7 st.'[24]

1642-1643 Aankoop van 'de steenen die gecomen waeren uut de Minnebroders kerck omden vloer van St. Jans kerck daer mede te repareren... 895 voet blaeu steen 571 drije quaert... 280 gl.'[25]

1645-1646 Zoals al vermeld werd toen 'den gaenck naest de noortsijde van de kerck gehoocht die tot sommige plaetsen wel 1½ voet was gesoncken'.

1650-1651 'Frederick Mathijsen metsselaer voor het maeken vanden vloer van St. Jans kerck die met het hooge waeter gesoncken was... 225 gl. 6 st.'. 'Thomas den steenhouwer voor dat den selve met sijne knechten aende blauwe steenen tot den vloer heeft gewerckt... 178 gl. 9 st. 2 ort.'.[26]

1680 Resolutie van de stadsregering om de kerk met blauwe stenen te beleggen.[27]

1691 Zoals al vermeld, zakte toen de vloer van het hoogkoor 0,85 tot 1,15 m in en werden de gaten met gruis van het gewelf gestopt.

1694-1695 'Item betaelt Antonis van Gynckel de somme van 12 gl. in voldoeninge van 'tgene verdient hadde aen het hoogen van de graven in St. Jans kerck die door het hoogwater waren ingevallen... 12 - 0 - 0'.[28]

1697-1698 'Item volgens ordonnantie betaeldt aen Adriaen van Tol een somme van 14 gl. 8 st. in voldoeninge van 't geen in den jaere 1697 verdient hadde aen het hoogen van de graven van St. Jans kercke... 14 - 8 - 0'.[29]

1711-1712 'Item betaelt aen vrouw Faacen een somme van 16 gl. wegens geleverde steenen tot het vloeren van het L.V. Choor... 16 - 0 - 0'.[30]

1717 'Item betaelt aen verschijde arbijders gewerkt hebbende aen het verhoogen en leggen van de vloer in de kerk van den 12 junij tot den 19 october 1717... 145 - 0 - 0'.[31]

1719 'Betaelt aen diverse arbeyders die aent leggen van vloer in de groote kerk hebben gewerkt van den 12e febr. 1719 tot 29e mey 1719... 224 - 6 - 8'.[32]

1723 Memorie der stadsregering wegens de grote kosten van de vloer in de kerk.[33]

1734-1735 Bij het laatste hoogwater de graven en de vloer weer zeer ingestort.[34]

1740-1741 'Aan Johan Schouw tot voldoeninge van een hooger reekeninge van 175 gl. 3 st. 8 penn. weegens het herstellen van de vloer in St. Jans kerk welke door het extraordinair hooge water was ontramponeert en is de voors. cortinge bij heeren Kerckmeesters gereguleert in consideratie van het jaarlycx onderhoud bij gen. Schouw aangenoomen als breeder bij ord. en quit....

115 - 0 - 0. Aan den selve voor arbijdsloonen en verschotten in het verhangen der croonen en versetten der stoelen ter saake van voors. watervloed... 32 - 0 - 0'.[35]

1751-1752 'Alsoo der Jans Kerk vloer gans ongelijk met diepe kuylen al was gesonken het welk soo door het Laatste Hoogwater als meede door de menigte kleijne steenen waar meede deselve was belegt toequam, hebben Heeren Kerkmeesteren met goedkeuring van de Heeren van de Leeden geresolveert, die gantse vloer te laten gelijk leggen eene gedeelte der klijne stukke van steenen daar uyt te neemen en in plaatse te leggen blauwe Namense Plavuysen ten minsten van 14 duym in het vierkant en hebben heeren Kerkmeesteren dien volgens publieq aanbesteet op den 10^{e} may

deeses jaars aan de metzelaar Johan Martinus van der Vaart het gelijk leggen van de vloer agter en ter zijden van het Choor in voors. Kerk voor de somme van 54 gls. en vervolgens op den 5^{e} juny aan deselve Van der Vaart gelaaten het gelijk leggen van de vloer in het noorder Kruys en de twee noorder Gangen tot aan het auditorium [de Lieve Vrouwekapel bij de westtoren] voor de somme van 60 gls en hebben eyndelijk heeren Regenten op den 27^{e} juny 1752 meede aan voors. van der Vaart besteet het gelijk leggen van de vloer onder het orgel en van de twee zuyder gangen van de doopvont tot het hekken van het Choor mitsgaaders het Zuyder Kruys en de vloer voor het Oxael voor 70 gls..... 184 - 0 - 0. Betaalt aan Libert Morees voor 1018 blauwe Naemse steenen van 16 duym vierkant tot 15 st. 10 penn. het stuk ord. en quit. 795 - 6 - 4. Betaalt bij ord. en quit. aan Hendrik van Recum dicti Hang Camer voor 40 dagen tot 7 st. daags, vacatie en opsigt tijde van het verleggen der vloer van de Jans Kerk ten eynde ieder grafftsteede en n^{o} van deselve op zijne juyste plaatse wederom wierde gelegt... 14 - 0 - 0'.[36] Er lagen toen 657 grafzerken in de kerk.[37]

1755 De stadsregering besluit op 21 juli 1755: 'Eerstelijk Heeren Kerkmeesteren te authoriseeren om tot kosten en lasten van het inkomen van de kerken alle de nummers van de graven in de kerken te doen afkappen en vervolgens daarop weder nieuwe nummers te stellen, beginnende aan het eynd der Kerken en in orde afgaande naar het andere eynde'.[38] Aldus is ook in de Sint Jan geschied: 'voor het afkappen van de oude en opkappen van andere nummers in de groote kerk betaalt aan Abraham de Mol meester steenhouwer... 91 - 13 - 0'.[39]

1757 'Betaald aan Jan van Wanrooy [metselaar] voor het gelijk maken der vloeren van de St.

Janskerk... 116 - 0 - 0. Betaald voor het reinigen van de banken stoelen en zerken van het slib en vuyligheid dat door het hoge water in de Groote

Kerk was gekomen... 23 - 8 - 0'. Het hoogkoor werd ten tijde van dit hoge water tot de godsdienst gebruikt.[40]

1768-1771 Memorie van stadsregering over het verval van de Sint Jan, 27 januari 1768. Na de wanorde ten gevolge van hoog water dienen de vloeren opgenomen en opnieuw waterpas gelegd te worden, 'ten welken eynde het met zandt moet worden aangehoogt, daartoe gebruijkende een gedeelte nieuwe steenen'. Voorgesteld wordt het gebruik van blauwe, gehouwen 'Soisonsche' vloerstenen van 18 duim in het vierkant. Dit geldt voor het kruis der kerk, vóór het 'oxzaal', van de noord- tot de zuidingang, de zuidelijke 'gallerijen' (zijbeuken), het schip, de torenvloer, de noordelijke 'gallerijen', het koor en de omgang.[41] De stad had gehoopt, voor deze en andere herstelwerken in de kerk geldelijke steun te krijgen van de Raad van State, maar deze laat op 6 september 1768 weten, dat het verleggen en verhogen van graven en vloeren door de eigenaren der graven bekostigd behoren te worden, gelijk in de Hollandse steden gebruikelijk.[42]

Zonder subsidie is dan in 1769 toch een vloerherstel gevolgd, maar bij het opbreken en repareren zijn veel oude grafstenen gebroken en uit de kerk verwijderd.[43] In dat jaar bedraagt de 'extraordinairen uijtgaaff' voor de vloer bij provisie 900 gulden. De Rendant deelt de kerkmeesters op 3 april mee, 'dat Carolus of Charles Delwart steenhouder binnen deeze stadt bij hem Rendant was geweest en aangeboden de Brabandsche off Brusselsche steenen groot 18 duijmen in het vierkant, en zwaar niet minder als 2½ of 3 duijmen vrij in de kerk te leeveren, except alleen 's lands inkomende regten en pagten deezer stad, voor 13 stuijvers het stuk'. Op 5 april 1769 volgt de goedkeuring van levering van 3000 stenen, en op 7 augustus is de aannemer 'met een schipslading van voorn. steenen van Brussel ter quantiteit van 1464 binnen deze stad gearriveert' en krijgt provisionele betaling.[44]

In 1770 wordt weer een 'extraordinaaren uytgaaff aan de vloer van de Groote Kerk' gedaan ten bedrage van 2033 gulden en 17 stuivers. Charles Dielward 'steenhouwer binnen deese stad' ontvangt 38 gulden voor het restant van de eerste levering van 'de Brusselse steene off plavuijzen', 930 gulden 7 stuivers 'voor 1379 Brusselse plavuysen off steenen a 13 stuyvers het stuk', 136 gulden 7 stuivers voor 200 plavuizen. Verder voor 50 plavuizen van 1 voet in het vierkant à 7 stuivers per stuk, en voor 14 plavuizen van 14 duim à 10 stuivers het stuk 25 gulden 2 stuivers; voor 3 blauwe Brusselse tegels of plavuizen 1 gulden 19. Aan zekere A. Veroude voor geleverde vloerstenen of plavuizen 65 gulden 19 stuivers. Op 9 juli 1770 wordt aanbesteed 'het ophoogen en regt onder de lijn leggen van de vloer' aan Hendrik Soerewijn. Het gaat om de vloer 'van de Zuijder Deur tot aan het Noorder Portaal langs het Choor' (120 gl.), 'de twee overige vakken van de vloer in den Suijder en noorder gang', dat wil zeggen 'de gangen so aan de zuijder als noorder zijde onder den grooten orgel en voor het auditorium' (436 gl.), 'de vloer en de gangen rondom het Choor alsmede in het L. Vrouwe Choor' (269 gl.). Verder aan dezelfde Veroude 26 gl. 'voor het opmetselen van verscheide kerken kelders'.[45]

In 1771 wordt 292 gl. 14 st. ontvangen uit de verkoop van 'eenige Tras en Biksteen mitsgaders eenige gebroken zerken en andere steenen'.[46] In 1771 een 'Extraordinairen uitgaaff aan de vloer van de Groote Kerk' (286 gl. 15 st.), aan Charles Delwart voor 110 gl. aanbesteed 'het opneemen, ophoogen en weder regt onder de lijn leggen van

de vloer in het schip' en betaling voor geleverde stenen of plavuizen (88 gl. 4 st.) en voor 76 blauwe hardstenen tegels (68 gl. 4 st.).[47]

1786 'Nog betaald aan den Mr. steenhouwer I.H. Loth wegens extra reparatie in het groote choor in St. Jans kerk... 39-12-0'.[48]

1788 Voor 150 gulden reparaties aan de vloer.[49]

1790-1795 In 1790 wordt aan steenhouwer J.H. Loth 50 gulden betaald volgens gemaakt bestek voor het onderhoud der kerkevloer in 1791 evenzo, in beide jaren ontvangt hij telkens 75 gulden voor telkens 100 vloerstenen. Dezelfde man, verrichtingen en kosten in 1792, 1793, 1794, in 1795 voor 74 gulden en 12 stuivers.[50] Voor dit laatste jaar is dat nog niet alles:

1798 'I.H. Loth wegens reparatie van ingezonken graven en grafkelders in de Grote Kerk in 1795... 291-6-0'.[51]

1799 J. Becker ontvangt voor reparaties aan de vloer ten gevolge van het hoge water 79 gulden en 12 stuivers. 'Voor het afdammen der Groote Kerk tijde van het Hooge waater' wordt 5 gulden uitgegeven.[52]

1805 'I. van Wanrooy voor geleverde blauwe hartsteene tegels voor de vloer der kerk... 110 gl.'.[53]

1814 Vloerherstellingen. Van zerken die daarbij breken, worden de brokstukken naar het buitenkerkhof afgevoerd.[54]

1823 Ter gelegenheid van de plaatsing van een altaar in de voormalige Lieve Vrouwe Broederschapskapel wordt deze opnieuw bevloerd: *f* 1712,50 'wegens eene gedane uitkering voor alzoo veel blaauwe hardsteene plavuizen voor eene nieuwe vloer in de kapel van Onze Lieve Vrouw gerekent tot eene gulden de steen'.[55]

In de eerste helft van de 19de eeuw had een verlegging van de grafzerken op grote schaal plaats, 'in dit tijdvak werden toch over de geheele Zuidzijde der kerk, d.i. de zijbeuken, het dwarspand en den Chooromloop, de grafzerken verlegd', aldus Smits, die aangeeft, dat uit de laatste legger der graven, die van 1804-1805, en uit de platte-

grondtekening bij de opname van het zerkenbestand in 1821 door Jhr. E.M. Adr. Martini, opgemaakt kan worden waar de zerken toen nog lagen.[56] Gezien de vele voorafgaande werkzaamheden in de 17de en 18de eeuw is het waarschijnlijk, dat ook die plaatsen al niet meer de oorspronkelijke waren.

1834-1846 In 1834 *f* 177, 32 voor 'Wed. P. Neefs, Mr. Steenhouwer, arbeidsloonen aan de vloer'. Een zeer grote post, *f* 3625,40, in 1838, aan uitgaven 'voor het opmaken van de vloer rondom de choor van de kerk en het schoonmaken van het plafond'. In 1839 *f* 2351,71 voor 'het hernieuwen van de vloer in het Coor, de deuren aan hetzelve en de trappen van de Hooge Altaar', 848 blauwe hardsteenen en 62 witte marmeren en arbeidsloonen'. *f* 310, - aan J. Verouden, Mr. Steenhouwer, voor arbeidsloon aan de vloer der kerk in 1839 en 1840. In 1843 aan I.F. van Liempt *f* 309,83 voor materiaal en arbeid aan de vloer en het gebouw der kerk, in 1846 aan dezelfde *f* 482, - voor 500 stuks hardstenen en 16 marmeren plavuizen en *f* 444,68 wegens arbeidsloon aan gebouw en vloer, aan L. Loth *f* 340,07^5 wegens arbeidsloon aan de vloer.[57]

1869 In 1868, na de bekroning van het ontwerp van Lambert Hezenmans voor een nieuw hoogaltaar, besluit het kerkbestuur de koorvloer op te hogen, waaronder verstaan zal moeten worden de oostelijke partij van het koor, die in plaats van één twee treden hoger komt te liggen dan de vloer tussen de koorbanken.[58]

1893 'In 1893 heeft men de grafzerken, die in het Noordergedeelte der kerk aan den Chooromloop, onder den koepeltoren, in het Noorderdwarspand, de zijbeuken en in het middenschip lagen, verplaatst. De grafzerken, die zich in de straalkapellen aan den Chooromloop bevonden, hebben bij de herstellingen dier kapellen, welke in de laatste 20 jaren plaats vonden [namelijk tussen rond 1890 en 1910], of wel in die kapellen zelve of wel in hare onmiddellijke nabijheid eene plaats gevonden'.[59]

Zoals al opgemerkt is, hebben wij van de Sint Jan onderaards geen duidelijk beeld en van het ondergrondse grafkelderlandschap is alleen incidenteel wat te voorschijn gekomen en in tekening vastgelegd, met name wat betreft de situatie bij de westelijke vieringpijlers en een kelder onder het Sint Jozefkapelletje.[60] De vloer van deze kleine ruimte ligt ongeveer 0,70 m hoger dan die van de kerk en raakt onmiddellijk aan de kruin van een daaronder gelegen vlak tongewelf met korfboogvormige doorsnede in de as noord - zuid (baksteenformaat 23 × 10,5 à 11 × 5 cm), dat een 1,15 m hoge kelder overkluist welke gebruik maakt van de funderingsmuren van het kapelletje. Is het wel een grafkelder? De reden van stichting, de stichter en de oorspronkelijke functie van dit kapelletje zijn onbekend. Sinds recent onderzoek over de plaats van de stadskomme is het niet meer aannemelijk, dat deze ooit hier gestaan heeft.[61] Misschien maakt nadere vergelijking van deze kelder met de pas gevonden onderkeldering van het hoogkoor nieuwe verklaringen mogelijk. Uit bovenstaande rekeningposten blijkt overduidelijk, dat het interieur van de Sint Jan met de regelmaat van de seizoenen door hoog water bedreigd en ook werkelijk overstroomd werd, bijzonder ernstig en met veel schade in de rekeningjaren 1650/51, 1694/95, 1734/35, 1740/41, 1751/52, 1757, 1768 en 1799, daarna nog enige malen vóór 1880.

Met de wederwaardigheden van de Sint Jan zijn, hoewel wat dramatischer, de lotgevallen van de Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen vergelijkbaar.[62] Tijdens de fundering van de zuidtoren (1430 begonnen) had men veel narigheid met het grondwater. In 1420-1430 werd grondwerk verricht tot verhoging van het bouwterrein

tussen het voltooide koor en de begonnen torenfaçade ten behoeve van het te funderen nieuwe schip. De grond werd ‘met eerden ontrent dry voeten’ opgehoogd. Rond 1850 werd bij graafwerk vastgesteld, dat de pijlers van het koor 7 voet (ongeveer 2 m!) en de overige van de kerk 1½ tot 2 voet (0,43 à 0,57 m) van hun hoogte hadden verloren door ophoging van de grond; die ‘dry voeten’ zijn dus in feite onvoldoende gebleken. Na de koorbouw heeft dus een ophoging van ruim 5 voet (1,43 m) plaatsgehad. Die vloerverhoging bleek nodig door herhaalde overstromingen en dan nog moesten de kerkingangen afgedamd worden. De jaren 1682 en 1695 waren zeer ernstig, de grafzerken werden door het water omgewoeld en beschadigd. Ook in 1773 en later, bij springtij, komt de kerk onder water te staan. Kort voor 1782 wordt een tweede verhoging, met 0,48 m van de vloer uitgevoerd (in 1973 bij grondonderzoek bevestigd), maar niettemin stond op 14 januari 1808 het water weer tot aan de trappen van het hoogaltaar. Door de grote Schelde- en havenwerken van 1877-1888 is aan de grootste wateroverlast een einde gekomen, maar nog is er veel optrekkend grondwater in de muren en muurpijlers.[63]

Nieuwe vondsten

In de leggers der grafsteden in de kerk worden de zerken en kelders met hun nummers en namen globaal per ruimte gelocaliseerd: koor, omloop, Lieve Vrouwekoor, kruis en gangen van de kerk. Daarbij wordt telkens op die plaatsen de aandacht gevestigd welke voor begraving onbruikbaar zijn, ‘onbekwaam om te Begraven, als zijnde daar onder Fondamenten van de kerk’. Daarbij gaat het blijkbaar vooral om muurwerk dat niets met de

huidige kerk te maken heeft, maar zich onder de vloeren bevindt als restanten van de vorige. Het komt voor in het hoogkoor, binnen in de Broederschapskapel (waar ook het fundament van de in 1717 gesloopte borstwering met koperen spijlen tussen de zuidelijke pijlers een obstakel vormt), de kooromgang en koorzijbeuken, in de vieringruimte waar een deel ‘onbekwaam’ is omdat ‘den voet van het fondament van het oxaal daar in wat diep springt’. Ook in het zuidtransept is een fundament, voorts in de buitenste noordelijke schipzijbeuk dicht bij het noordtransept en evenzo in de buitenste zuidelijke zijbeuk dicht bij het zuidtransept, maar ook dicht bij de Doopkapel.[64] Graafwerken ten behoeve van de kabelputten en -kanalen, de vloerverwarming en het hefpodium voor het zangkoor, hebben in 1982 en 1983 enkele van die funderingen korte tijd in het zicht gebracht, zonder dat dit tot een systematische opgraving heeft kunnen leiden. In januari 1982 werd de vloer van het hoogkoor tussen de standplaatsen der kanunnikenbanken weggebroken en direct daaronder kwamen keldergewelven en muurwerk tevoorschijn, elementen die na een eerste inspectie weer afgedekt werden ter wille van het steigerwerk voor de restauratie van het koor, om een jaar later opnieuw in het zicht te komen en ook wat verder blootgelegd te worden. Beide keren heeft de stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch, H.L. Janssen, met medewerking van E. Nijhof, waarnemingen en opmetingen verricht, waarvan zij verslag hebben gedaan zonder andere dan voorlopige gevolgtrekkingen te kunnen maken.[65] Zoals altijd gedurende deze restauratie, hebben ook de restauratie-architect en hoofdopzichter voor documentering van de vondsten gezorgd.

Het zware muurwerk bevindt zich binnen de tweede travee (uit het westen geteld) van het koor en is het overblijfsel van een vijfzijdige koorsluiting met steunberen. Het metselwerk is 1,48 m dik en aan de buitenzijde voorzien van een zandstenen bekleding. De radiaal gestelde steunberen zijn 1,30 m dik en eveneens met zandsteen bekleed. Benedenwaarts verbreden zij zich in het fundament tot ca. 2,20 m. Het vijfzijdige geheel staat op een zwaar halfrond of althans segmentvormig fundament van ca. 3,60 m breedte. Het baksteenformaat van het metselwerk, ook van het ronde gedeelte, is 26 à 27 × 11,5 à 12,5 × 6 à 6,5 cm met enkele grotere, vermoedelijk secundair gebruikte stenen van 28 à 29 × 13? × 7 cm. De onderkant van de fundering is aanvankelijk niet waargenomen wegens de grondwaterstand maar later is gebleken, dat het werk reikt tot 2,98 m onder het huidige vloerpeil. Een duidelijk vloerniveau van dat oudere koor ontbreekt, hetgeen erop wijst, dat het niet ver onder het huidige gelegen heeft, vermoedelijk dicht op de bovenste funderingslaag, ca. 45 cm onder de bovenkant van de huidige vloer, wat vrij nauwkeurig strookt met de derde ophoging en dus het vierde, voorlaatste vloerpeil in het westelijk torenportaal. In de lengte-as van het bouwwerk is een scheur aanwezig, die aanduidt, dat het fundament ook werkelijk een bovenbouw gedragen maar ongelijkmatige steun in de bodem gevonden heeft.

Aan de noordkant van deze koorsluiting bevindt zich een later aangebouwde, maar dieper gefundeerde oostwestwaartse muur van kleiner baksteenformaat: 25 à 25,5 × 11,5 à 12 × 5 à 5,5 cm. Mogelijk behoort deze nog wel tot de uit de 14de eeuw, maar dan het derde of vierde kwart, daterende muur bij de pijlers van het huidige koor, dat dan aan de noordkant zwaarder gegrondvest zou zijn dan aan de zuidkant.

‘De belangrijkste informatie’, aldus H.L. Janssen en E. Nijhof in hun tweede rapport, ‘werd verschaft door een drietal grondprofielen tegen de buitenzijde van het

muurwerk, die slechts in geringe mate door latere begravingen verstoord waren. In deze profielen werd de insteek van het muurwerk zichtbaar, waaruit het volgende kan worden afgeleid.

1. De onderkant van het muurwerk bevindt zich op 3,58 m + NAP. Het oorspronkelijk niveau van het dekzand bevindt zich op ca. 4,00 m + NAP.
2. De hoogte van de insteek van het muurwerk kon niet exact worden vastgesteld, maar was minimaal afkomstig van ca. 4,64 m + NAP.
3. Aan de bouw van het muurwerk ging een bewoningsperiode vooraf (huttenleem, behorende tot vakwerkhuizen, slachtafval, etc.), die op basis van het erin aangetroffen aardewerk tot het einde van de 13e eeuw geduurd kan hebben.
4. Vermoedelijk daaropvolgend, maar voorafgaand aan de bouw van het muurwerk, vonden er begravingen plaats (datering rond 1300).
5. In de insteek van het muurwerk bevinden zich scherven, die volgens de huidige inzichten in de geschiedenis van het middeleeuws aardewerk *niet vóór* ca. 1320-1330 gedateerd kunnen worden.
6. De noordzijde van de koorsluiting staat op het vaste dekzand; de zuidzijde staat daarentegen op een moerassig waterloopje, waardoor de scheur in de as van het fundament is verklaard.
7. De onderkant van de aan de noordzijde van het koor aangebouwde oostwestmuur kon niet worden vastgesteld. De aanlegdiepte was dieper dan die van de koorsluiting (minimaal 3,50 m + NAP). De insteek van deze muur kwam van een vrij hoog niveau (ca. 5,80 m + NAP). Uit de insteek kwam één scherf, die gedateerd kan worden in de tweede helft van de 14e eeuw'.

Hun conclusie luidt: 'Het thans ontdekte oudere koor van de Sint Jan is vermoedelijk gebouwd in het tweede kwart van de 14e eeuw'. Met andere woorden: deze vondst is beslist niet een bevestiging

van de veronderstelde kerk van 1280 en dit koor komt in leeftijd opmerkelijk dicht bij de bouwdatum van het huidige, veel grotere koor, waarvan de bouw onmogelijk later dan rond 1380 begonnen kan zijn. Gezien de dikte van het metselwerk, heeft men hier ook niet te maken met een noodsluiting als waarmee het deels afgebroken koor van de romaanse Dom van Utrecht voorzien werd tijdens de aanleg van het gotische koor vanuit het oosten, een driezijdige sluitmuur van nog geen meter dik. Talrijk zijn de vragen die onbeantwoord blijven. Waarmee was deze vijfzijdige koorsluiting verbonden? Met een enkelvoudige lange koorbeuk of waren er ook nevenkoren? Sloot dit koor aan op een ouder transept van een romaanse kerk? Een feit is, dat tussen 1320 en 1341 gesproken wordt over de *amplificatio ecclesie*, waartoe huizen aan de oostkant van het dan bestaande bedehuis worden aangekocht om gesloopt te worden.

Wellicht maakten zij geen plaats voor het nieuwe bouwwerk zelf, maar voor het oostwaarts verlegde kerkhof. Mocht het gevonden koorfundament uit die decennia dagtekenen, dan doet zich het ook wel van elders bekende verschijnsel voor, dat de snelgroeiende parochie en de stichting van het kapittel in 1366 binnen een halve eeuw alweer een nieuwbouw noodzakelijk maakten.

Aan de westkant van deze koorsluiting is, tegen het ongeschonden middeleeuwse grondlagenpakket (de ophoging met aarde binnen de funderingsmuur) een reeks met tongewelven overkluisde kelders in gesloten formatie aangebouwd. Specie en baksteen maken een datering vóór de vroege 19de eeuw onmogelijk; een ordelijke begraving ontbreekt, al zijn er wel skeletresten gevonden. Het is mogelijk, dat zij pas gebouwd zijn, toen de kerk al geen begraafplaats meer was, en dat deze reeks, waarvan de gewelfkruinen onmiddellijk tegen de vloer aanliggen, bedoeld is om de door wateroverlast vaak verzakkende plavuizen een ondersteunend dwarsverband te geven. In 1839 en 1840 zijn veel grafkelders in de kerk verwijderd of dichtgezet; wellicht echter heeft men in 1839 in het koor nog een reeks nieuwe kelders gemetseld om genoemde constructieve redenen, maar de kerkrekeningen zwijgen erover.

Werkzaamheden in het transept in januari 1982 en nogmaals in januari 1983, eerst voor kabelputten en -kanalen, dan voor de bouw van het nieuwe altaar, brachten zware funderingspakketten aan het licht, die de ‘onbekwaamheid tot begraven’ in de leggers der grafsteden bevestigden. Het gaat om enkele rechthoekige massieven van baksteen midden in de ruimte, onmiddellijk onder de vloer, maar ook om een zware noordzuidwaarts lopende muur, gaande tot in het zuidtransept en daar een flauwe knik naar het zuidwesten makende. Deze muur is (tevens) de drager geweest van het oxaal. Nadat de tegelvloer met rand van Naamse steen, waarop het barokke oxaal gestaan heeft, verwijderd was, kwam slechts enkele centimeters daaronder, na enkele lagen baksteen van klein formaat, de bakstenen vloer van het gotische oxaal tevoorschijn, met een hardstenen rand omgeven, aan de westzijde ruw afgekapt. Deze vloer rust op een uiterst zware, meer dan 2 m diep reikende funderingsmuur, tamelijk ruw gemetseld, getrapt verlopend, bestaande uit Bentheimer zandsteenblokken, met baksteenlagen doorregen, baksteen van een formaat zo groot als in de westtoren, maar wellicht secundair verwerkt. Die zware en diepe fundering lijkt op veel meer dan het dragen van een oxaal berekend en op een andere functie duidt ook haar zuidwaarts doorlopen in het zuidtransept. Maar omdat haar oostkant niet blootgelegd is, blijft het hier slechts bij gissingen. Een immuniteitsmuur ten oosten van de oudste

kerk? Hoe deze metselwerken zich verhouden tot de genoemde koorfundering verder oostwaarts, is nog volkomen raadselachtig.

In het voormalige Lieve Vrouwe Broederschapskoor werd ook een vondst gedaan, toen op 11 maart 1982 de vloer werd opgebroken voor de aanleg van de verwarming. Daar werd, geheel gaaf en vrijwel onmiddellijk onder de vloer, het baksteenfundament aangetroffen van een vierkante en een driekante (half-vierkante, diagonaal doorgesneden) travee als uitbouw van de noordelijke koorzijbeuk in de hoek met het transept. Bij de beschrijving van de koorzijbeuken wordt daarop teruggekomen.

Het feit, dat men bij elke willekeurige graafarbeid op oude fundamenten stuit, belooft, dat ook het schip met zijbeuken de stenen documenten bedekt van een lange en ingewikkelde bouwgeschiedenis, die thans nog onverklaard moet blijven.[66]

Eindnoten:

1 AD VAN DRUNEN, 'De Moriaan en De Roodenburgh', Boschboombladeren /17, juli 1975, 3-38, in het bijzonder p. 10. Ter vergelijking (p. 9-10): de oudste keldervloer van het huis De Moriaan aan de Markt, tussen ± 1225 en ± 1250 te dateren, ligt op ± 4.30 m + N.A.P., hetgeen aan de achterzijde, de Dieze-kant, de hoogte van het maaiveld geweest kan zijn. Het maaiveld van de vroeg 13de-eeuwse stadsmuur bij de Kruisstraat was oorspronkelijk 3,35 m + N.A.P. Opmetingstekening Jos van der Vaart, 1957, gereproduceerd op p. 12 van C.J. GUDDE, *'s-Hertogenbosch geschiedenis van vesting en forten,* 's-Hertogenbosch 1974.

2 Over funderingsmethoden: HANS ERICH KUBACH, 'Verborgene Architektur. Über das Verhältnis von Fundament und Bauwerk am Beispiel des Speyerer Domes', Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege II (Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes Beiheft 20), Düsseldorf 1974, 35-48; ARNOLD WOLFF, 'Chronologie der ersten Bauzeit des Kölner Domes 1248-1277', Kölner Domblatt 28/29 (1968), 9-229, in het bijzonder 23-75: 'Erster Teil. Die Fundamente'; HASLINGHUIS/PEETERS, 162-165; J. MERTENS, 'Quelques édifices religieux à plan central découverts récemment en Belgique', Genava 11 (1963), 141-161, met name 150-153, fig. 9; DEZ., 'Enkele resultaten van het oudheidkundig onderzoek in Noord-Oost-Brabant', Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven 2 (1962), 115-139, met name 134-139 en afb. 15-16: de Sint Pieterskerk te Leuven.

3 Opmetingstekeningen Bureau H.E. Teering, bladen no. 1 en 2, 14 en 24 november 1975 (get. J. Meijs), met bijbehorende fotoserie.

4 MOSMANS 1931, 91, afb. 45 op p. 90 en afb. 46 op p. 92.

5 MOSMANS 1931, afb. 24 op p. 45 en afb. 26 op p. 47.

6 MOSMANS GA (schriftelijke nalatenschap of collectie Mosmans in het Gemeentearchief 's-Hertogenbosch).

7 MOSMANS GA, doos 19 en bundel 28.

8 MOSMANS 1931, 395; door Mosmans opgemeten en in december 1966 in tekening gebracht door architect P.H. van Kessel, Tekeningenarchief restauratiewerken St. Jan, nr. 1093.

9 MOSMANS GA, doos 19, bundel 28.

10 Opmetingstekening van 14 oktober 1981, Restauratiewerken St. Jan.

11 MOSMANS 1931, 386.

12 *Ibid.,* 386 en n. 1, alwaar geciteerd uit A.G. VERHEIJEN, Merkwaardigheden der stad 's-Hertogenbosch, 1840. Geïllustreerd en ingebonden manuscript, waarvan MOSMANS echter de bewaarplaats niet vermeldt. De ossehuidenlegende is hiervoren in het hoofdstuk over het bouwbedrijf behandeld.

13 MOSMANS 1931, 126 bij ongenummerde afbeelding naar tekening van 24 september 1919. Vgl. ook afb. 102 op p. 167.

14 MOSMANS 1931, afb. 258 op p. 432, foto van Pierre Weijnen, augustus 1919, waarvan ook een afdruk in MOSMANS GA, doos 45, met de aantekening: 'Het kolombasement en een deel van het

werk daarboven door den torenbrand van 1584 geschonden en verkalkt, hoofdzakelijk aan de zijde die op de foto zichtbaar is. De vormen der rondloopende banden en de vlakken der prisma's zijn omstreeks .... niet ingevuld met gips bijgemaakt, zoodat men de geleden brandschade aan den herhaaldelijk overgezwarten en overgeverfden sokkel bijna niet bemerken kon. Op de foto is het ogenblik vastgelegd, dat de gipsopvullingen zijn weggeslagen. Voor dat gipsboetseersel nu nieuwbehakte steenstukken in de plaats gesteld. Ook bleek dat vloerpeil in 1584 nog lager was dan thans, het verbrandde ook onder huidig peil'. Op dezelfde manier werd in de Lieve Vrouwekerk van Antwerpen na de brand van 1533 met gips gewerkt.
De heer J.A.M. Boumans, hoofdopzichter van de restauratiewerken van de Sint Jan, heeft de afwijking van de te-loodstelling der vieringpijlers gemeten (schema 7 april 1976). De zuidwestelijke staat het verste uit het lood, zuidoostwaarts: + 5 cm aan de oostkant, -9½ cm aan de noordkant. Bij de drie overige is de grootste afwijking + 1½ cm en -2¾ cm. Zie hierover en over het loshangen van de vieringbogen verder bij de beschrijving van de vieringpijlers en de middentoren.

15 MOSMANS 1931, afb. 81 op p. 135.

16 SMITS 1912, 332-333. Over bisschops- en kanunnikengraven: SCHUTJES II, 1872, 113 en IV, 1873, 249-267.

17 MOSMANS 1931, 543. In het Kerkarchief een mapje met een aantekening van J. Mosmans getiteld 'Grafkelders en zerken, 28 en 29 december 1925 ontgraven in de Sacramentskapel' met een plattegrondschets. Op 0,80 m afstand vanaf de tweede inwendige noordelijke contrefort (geteld uit het westen) bevonden zich naast elkaar, in de west-oost-as van de kerk, twee grafkelders gevuld met puin, zand en beenderen. Op 30 december zijn zij volgestort. De noordelijke meet 2,60 bij 1,50 m, de zuidelijke 2,78 bij 1,45 m. In de laatste werd een koperen muntje gevonden waarop 'Stad Utrecht 1791', door Mosmans in het mapje gedeponeerd en daar bewaard. De kelders waren overdekt door zerken welker bovenkant 30 cm onder de tegenwoordige kerkvloer lag. Op de noordelijke kelder een grote zerk helemaal ruw gekapt, met dookgaten, en een zerkfragment (Otto van Malsen, overleden 1534). Een Otto van Malsen stichtte in 1512 een gedachtenismis in deze kapel, te houden op 19 mei (VAN DIJCK 1973, 162). Op de zuidelijke kelder lag een zerkfragment (Van Daasdonck, overleden 1721) en het driekwartdeel van een zerk ter gedachtenis van Gerardus van Eijck (overleden 1532), verplaatst naar bij de ingang van het zuidtransept.
Op 1 februari 1926 kwam even tevoorschijn, midden in de meest oostelijke rechte travee, een deel van een zerk, 15 cm onder de tegenwoordige vloer, met het helmteken van een wapen: een naar links gewende ram, een zerk die in 1982 opnieuw te voorschijn kwam en de vroedschap Rutger Tulleken bleek te memoreren. Deze behoorde tot de eerste, in 1642 toegetreden protestantse leden van de Lieve Vrouwe Broederschap.

18 KA, Quohier der Graftsteden 1752, 1753 en 1755; Legger van graven en grafkelders 1779; idem 1804-1805.

19 H.L. KOK, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland,* Lochem 1970, 124; SMITS 1912, IV.

20 SMITS 1912, IV.

21 F.J. VAN LANSCHOT, 'De ontmanteling, de watervrijmaking en wat er zooal verder geschiedde', 's-Hertogenbosch 1185-1935 (gedenkboek), 's-Hertogenbosch 1935, 157-189.

22 *L.c.,* 165.

23 MOSMANS 1931, 474.

24 KA, Rekeningen van de Rentmeester van St. Jan 1629/30, f. 91 r.

25 Rek. 1642/43, f. 89 v. - 90 r.

26 Rek. 1650/51, f. 88 r.

27 GA, Alfabetisch Register Stadsresolutiën, 1680, f. 38.

28 KA, Rekeningen van de Rentmeester van de Kerken en Kapellen der Stad 1694/95, f. 58 r.

29 Rek. 1697/98, f. 94 r.

30 Rek. 1711/12, f. 109 v- 110 r.

31 Rek. 1716/18, f. 129 r.

32 Rek. 1716/18, f. 127 (deze post 1719 gedateerd).

33 GA, Stadsresolutiën 1723, f. 335 v.

34 Rek. 1734/35, f. 97.

35 Rek. 1740/41, f. 96 r.

36 Rek. 1751/52, f. 67 v. en 68 v.

37 SMITS 1912, V.

38 *Ibid.*
39 Rek. 1755/56, f. 105 r.
40 Rek. 1757, f. 88 v. - 89.
41 GA, Stadsresolutiën 1768, f. 42 r.; Brieven en Rapporten 1768 (A 295).
42 GA, Brieven en Rapporten 1768 (A 295); Extract uit de Resolutiën van de Ed. Mog. Heeren Raaden van Staate, 6 sept. 1768.
43 SMITS 1912, VI.
44 Rek. 1769/71, f. 112 v. - 113 v.
45 Rek. 1770, f. 124 r. - 129 v.
46 Rek. 1771, f. 84 r.
47 Rek. 1771, f. 129 r. - 131 r.
48 Rek. 1786, f. 86 r.
49 Rek. 1788, f. 64.
50 Rek. 1790, f. 77; Rek. 1791, f. 78 r.; Rek. 1792, f. 78 r.; Rek. 1793, f. 79 v.; Rek. 1794, f. 79 r.; Rek. 1795, f. 79 r.
51 Rek. 1798, f. 85 r.
52 Rek. 1799, f. 85 r., f. 88 r.
53 Rek. 1805, f. 49 v. - 50 v.
54 SMITS 1912, VI.
55 Rek. 1823, f. 4 r. Voorts 1400 blauwe hardstenen plavuizen voor deze kapel, ten bedrage van f 1.022, -; f 412,82^5 aan P. Neefs, Mr. Steenhouwer, voor het leggen van de nieuwe vloer en het stellen van den altaar. *Ibid.,* f. 11 v.
56 SMITS 1912, VII, MS. MARTINI.
57 Rek. 1834, f. 23; Rek. 1838, f. 17; Rek. 1839, f. 17-18; Rek. 1840, f. 20; Rek. 1843, f. 20; Rek. 1846, f. 18. In het Kerkarchief bevindt zich een verslagje over de vergadering van het kerkbestuur op 16 juni 1839. Goedgevonden wordt te beginnen met het leggen van een nieuwe vloer in het hoogkoor tussen communiebank en hoogaltaar. De oude stenen moeten in de kleine kapellen gelegd worden en nevens het groot koor (in de omgang dus). Er wordt gebruik gemaakt van overhoeks gelegde witmarmeren en blauwe hardstenen plavuizen binnen een hardstenen band. De trappen van het hoogaltaar had men in 1838 te groot gevonden, in 1839 worden zij ingekort door het overtollige af te breken.
58 Zie hoofdstuk 13, bij de koorbanken, p. 351.
59 SMITS 1912, VII-VIII.
60 Opmeting Restauratiewerken Sint Jan (Bouwloodsen), 21 juli 1980, door H. van Laarhoven.
61 VAN DE LAAR 1980, 138 en n. 10.
62 J. VAN BRABANT, *Rampspoed en Restauratie. Bijdrage tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen,* Antwerpen 1974, 11-12 en 200.
63 In het schip werden de vierkante pijlerfunderingen van de romaanse kerk in Doornikse kalksteen en Balegem-steen gevonden, met resten van de bijbehorende leisteenvloer, iets minder dan 1½ m onder het huidige vloerpeil.
64 Zo in de leggers van 1755, 1779 en 1805. Zie noot 18.
65 Verslag Waarnemingen Sint Janskerk, tussen 1 en 5 februari 1982 en op 10-11 maart 1983 uitgevoerd door E. NIJHOF en H.L. JANSSEN (Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch).
66 HASLINGHUIS/PEETERS, 165, fig. 24 en 45.

9. Beschrijving

Plattegrond, oriëntatie-assen, afmetingen, verhoudingen

De Sint Jan is een vijfbeukige kruisbasiliek, waarvan het dwarspand buiten de zijbeuken uitsteekt en op de viering een middentoren draagt. Het middenschip sluit aan bij een oudere westtoren, de zijbeuken bij aanbouwsels aan deze. Het koor heeft vier rechte traveeën en een zevenzijdige sluiting, omgeven door een kooromgang en zeven straalkapellen. Het schip telt zeven traveeën. De koorzijbeuken worden geflankeerd door kapellen en dienstgebouwen.

Ten opzichte van de midden-as van de toren ligt die van de kerk bijna een halve meter noordwaarts verschoven, de toren is 87° noordoost georiënteerd, de kerk en de aanbouwsels aan de toren 84° noordoost.
De voornaamste hoogtematen zijn de volgende:

koor onder de gewelven	27,60 m
kooromgang met zijbeuken onder de gewelven	13,70 m
middenschip onder de gewelven	28,30 m
schipzijbeuken onder de gewelven	13,70 m
doopkapel onder de gewelven	10,50 m
Lievevrouwekapel onder de gewelven	12,00 m
Broederschapskapel onder de gewelven	13,50 m
middentoren onder het plafond	43,80 m
middentoren tot de uiterste top	62,90 m
westtoren tot de uiterste top	73,00 m
daknok van koor en schip	38,70 m

Uitwendig heeft het kerkgebouw een wat gedrukt voorkomen door de relatief geringe hoogte van de torens ten opzichte van de daknok en door het breed over de dubbele zijbeuken uitgezette schoorstelsel. Maar ook inwendig maakt de kerk geen indruk van grote rijzigheid. De meeste grote Brabantse gotische basilieken hebben, wat de verhoudingen van de binnenruimte betreft, het lage quotiënt hoogte-breedte dat de Nederlandse gotiek in het algemeen kenmerkt zoals uit bijgaande tabel blijkt.[1] In die kerken is de zijbeukhoogte doorgaans de helft van de middenschiphoogte.

Hoe zijn de maten en verhoudingen van de Sint Jan ontwikkeld, van welke meetkundige eenheid uit? Er is geen geometrisch schema te reconstrueren dat het hele bouwplan doordringt. Een streng kwadratenstelsel is er niet, de zijbeuktraveeën zijn niet vierkant, de middenbeuktraveeën niet dubbel vierkant. In de middentoren is een geometrisch systeem op basis van de kwadratuur het beste te herkennen. Het middenvierkant wordt overhoeks gecantonneerd door vierkante hoektorens die hun

maat ontlenen aan de vierde vierendeling van het middenvierkant (4,75 × 4,75 m tegenover 19 ×

Maatverhoudingen van middenschepen

's-Hertogenbosch, Sint Jan	1:2,42	breedte 12,50 m	hoogte 28,30 m
Mechelen, Sint Rombouts	1:2,40	breedte 11,70 m	hoogte 28,00 m
Brussel, Sint Goedele	1:2,32	breedte 11,40 m	hoogte 26,50 m
Antwerpen, Lieve Vrouwe	1:2,27	breedte 12,00 m	hoogte 27,25 m
Diest, Sint Sulpitius	1:2,29	breedte 10,20 m	hoogte 23,40 m
Leuven, Sint Pieter	1:2,20	breedte 11,40 m	hoogte 25,15 m
Lier, Sint Gummarus	1:2,20	breedte 11,00 m	hoogte 24,50 m
Mons, Sainte-Waudru	1:1,87	breedte 12,00 m	hoogte 22,50 m
Breda, Grote Kerk	1:2,04	breedte 11,00 m	hoogte 22,50 m
Utrecht, Domkerk	1:2,60	breedte 12,14 m	hoogte 31,50 m
Amiens, kathedraal	1:2,91	breedte 14,60 m	hoogte 42,50 m
Keulen, Dom	1:2,90	breedte 15,00 m	hoogte 43,50 m

19 m). Ook in de plastische details van het gebouw, in de samenstellingen van toten, neuzen, montants, blindnis- en balustradetracering, in pinakel- en baldakijnopbouw, heerst de kwadratuur, zoals Lambert Hezenmans bij zijn restauratietekeningen ook terecht heeft toegepast.[2]

Ook is er geen nauwkeurig en consequent volgehouden absolute maateenheid met rationele getallen in de vorm van de Bossche of van de Rijnlandse voetmaat aan te wijzen. Er kunnen grote praktische verschillen bestaan hebben tussen de plattegrondontwerpen in de bouwloods en het uitzetten van de werkelijke maten op het bouwterrein. Bij het verrichten van graafwerk voor funderingen en bij het ontzien van al bestaande bebouwing missen de aanwijzingen en vaste punten voor het matensysteem, in de vorm van linten en palen, volledigheid en precisie.[3] Aan welke vaste punten men zich kon houden bij het uitzetten van de maten van de straalkapellen en de koorsluiting, die nogal wat onregelmatigheden vertonen, is niet meer na te gaan. Deze koorsluiting is wel zevenzijdig, maar bestaat niet uit zeven zijden van een twaalfhoek en ook is de straal, getrokken uit de sluitsteen van de absis naar het hart van een sluitingpijler, niet gelijk aan de halve breedte van een rechte koortravee, maar korter. Ten onrechte stelt Keuller in zijn belangrijke koorsluitingenstudie, door dit laatste aan te nemen, het systeem van de Sint Jan gelijk aan dat van de kathedraal van Amiens en de Sint Pieterskerk te Leuven.[4] Zowel in de koorsluiting van de Keulse Dom als in die van de Sint Jan veronachtzaamt hij het convergeren van de eerste en zevende sluitingszijde, een verschijnsel dat ook de Sainte-Waudru in Mons (Bergen in Henegouwen) en de Sint Martinuskerk te Aalst (Oost-Vlaanderen) kenmerkt. Servaas de Jong en de gebroeders Donkers hebben dat bij de Sint Jan goed gezien, Hezenmans en Mosmans niet... Meischke heeft het geobserveerd en verklaard naar aanleiding van de zevenzijdigheid van de koorsluitingen van de Keulse Dom, de Bovenkerk in Kampen, de Sint Rombouts in Mechelen en de Bossche Sint Jan, en merkt erover op, dat bij een koor mét omgang de zevenzijdige verdeling de moeilijkheid gaf, ‘dat de westzijde van de eerste en laatste travee van de omgang, als zij op het koormiddelpunt werden gericht, niet loodrecht op de kerkas stonden. Om een aansluiting met de zijbeuken mogelijk te maken moesten deze zijden iets gedraaid worden. Hierdoor werden de traveeën van de kooromgang, die op de zijbeuken aansloten onregelmatig. De eerste en laatste zijde van de sluiting in het middenkoor werden meestal iets groter dan de overige zijden, in de omgang werden zij iets kleiner dan de andere omgangszijden. Te Keulen en ook Den Bosch lopen de eerste en laatste zijde van de sluiting van het middenkoor niet in het verlengde van de wanden van het middenkoor, doch wijken reeds iets naar binnen hetgeen veroorzaakt wordt doordat de middellijn van de koorveelhoek iets smaller [korter] is dan de middenbeuk van het koor. Te Kampen is deze verfijning niet toegepast (...)’.[5]

Alvorens over te gaan tot de beschrijving van het uit- en inwendige van het kerkgebouw, zij nog opgemerkt, dat schrijver dezes zich ervan bewust is, dat hij bij de analyse niet de constructie, maar het illusionistisch lijnenspel volgt, dat de gotiek kenmerkt. Een zinsnede als: de scheiboogprofielen vloeien tegen deze pijler continu neerwaarts, is een gesuggereerd bewegingselement, visueel ervaren, in feite immers is in de constructie van beneden naar boven gewerkt, maar al kijkende neemt men

eerder de bogen dan de basementen waar, eerder de gewelven dan de muren, de gotische ruimte als stijlgegeven dwingt de blik anders actief te zijn dan bouwkundig logisch en dan langs de lijnen van de constructieve opbouw. De blik verwijlt niet statisch, maar glijdt langs de vloeiende lineatuur van het veelvoud van profielen met hun licht- en schaduwwerking, ononderbroken door de afwezigheid van een articulering in de vorm van kapitelen of kroonlijsten of anderszins.

Het uitwendige

De straalkapellen

De kooromgang wordt omringd door een krans van zeven straalkapellen, begrensd en onderling gescheiden door acht hoge steunberen, die als wigvormige muurdammen in de kapellenkrans opgenomen zijn, daarbuiten en daarboven als rechthoekige luchtboogstoelen om de koorlantaarn heen oprijzen. De kapellen hebben een 5/8 sluiting; de kapel in de lengte-as van het gebouw is bovendien dieper naar buiten aangelegd door middel van een rechte travee, voorafgaande aan de sluiting. De steunberen tegen de hoeken der sluitingen en in de hoeken tussen de kapellen zijn veelvoudig ontwikkeld, boven de plint, die nu onder het maaiveld schuilgaat, driemaal versneden en bekroond door pinakels. De eerste versnijding is een eenvoudige afzaat als voortzetting van de schuine vensterdorpels. De tweede is aan de frontzijde van een wimberg boven een nis met een kraagsteen voorzien; op de rug van de wimberg gaat een overhoeks gestelde pinakel op. De derde versnijding is wederom een afzaat waarop eveneens een overhoekse pinakel opgaat, terwijl daar niet alleen het voorvlak van de steunbeer, maar ook de zijvlakken van een spitsboogtracering met toten om een verdiept veld voorzien zijn. De steunberen in de hoeken tussen de kapellen vertonen dezelfde aanleg met dit verschil, dat de steunbeer zich uitkragend verbreedt, bovenaan in

de derde geleding, door spitsboogjes die overgebouwd zijn tot in de vensterdagkanten der kapellen, en die baldakijnen en kraagstenen voor beeldnissen dragen. In de zone der balustrade wordt een hoge pinakel, die tegen de voorkant der luchtboogstoelen met een luchtboogje aansluit, omgeven door een bundel van drie lagere pinakels welke zich conformeren aan de overige in de balustrade opgenomen pinakels.

De steunberen in de hoeken te weerszijden van de middelste straalkapel wijken in zoverre af, dat zij zich onderaan naar buiten als twee kanten van een vierkant massief voordoen.

In de kapellen zijn alle vensters bekroond door wimbergen waarvan de opengewerkte toppen in de balustraden opgenomen zijn en een kruisbloem of fleuron dragen, die de zich op dezelfde hoogte bevindende pinakels der steunberen afwisselt. De vensterharnassen zijn nergens oorspronkelijk. De neggen daaromheen bestaan uit een diep hol en een schuine kant, evenals de wimbergomlijstingen, welke voorts met bladhogels bezet zijn.

Te weerszijden van de wimbergen is het wandvlak met spitsboognissen bezet van dezelfde vorm als die in de steunberen. In de onderste lijst van de balustrade zijn spuiers opgenomen. De balustrade heeft een patroon van vierpassen, telkens één in het compartiment dat door een pinakel en een wimbergtop wordt ingevat, terwijl in die open top een blaasbalgtracering, met de punt naar boven, is verwerkt. De straalkapellen hebben elk een afzonderlijke kap met driezijdig dakschild aan de buitenzijde, een gemetselde topgevel omlijst door een natuurstenen afdekking en bekroond door een beeld aan de koorzijde.

In de hoek tussen de twee meest westelijke straalkapellen en onderscheidenlijk de noordelijke en de zuidelijke buitenzijbeuk van het koor bevinden zich vanuit die kapellen toegankelijke traptorens, die naar buiten met vijf ongelijke brede zijden uitspringen en ter hoogte van de balustraden van zijbeuken en kapellen door een zeskante open lantaarn bekroond worden, zodanig dat de doorgang over de dakgoten door die lantaarns heen voortgezet wordt. Dat zeskant staat in zijn as (parallel aan de rechte zijden) schuin op de lengte-as van de kerk. Deze traptorens zijn, waar zij boven de noordelijke en de zuidelijke sacristieën in het zicht komen, tot de balustradehoogte aan elkaar gelijk, met versnijdingen overeenkomstig die der steunberen van de kapellen en met dezelfde spitsboognissen. De lantaarn van het zuidtorentje echter onderbreekt de balustrade met haar open spitsbogen met hollijsten, terwijl die van het noordtorentje omgeven is door de balustrade met vierpastracering. De doorgang door die lantaarn heen bestaat uit een met een kraal, hol en kraal geprofileerde rondboog, een recht overtoogd poortje en een poortje met een korfboog, de overdekking is een ingesnoerde naaldspits, terwijl het zuidtorentje een gehogelde helm draagt, eindigend in een kruisbloem en aan de voet omgeven door een crête met hoekpinakeltjes. De zuidkant van het zuidtorentje is onderaan met een overhoekse pinakel bezet, de afzaat doorsnijdend en de reeks van de zuidelijke zijbeukcontreforten voortzettend; de noordkant van het noordtorentje stuit op de sluiting van de Sacramentskapel en is van een toegang tot de goot van de gerfkamer voorzien. Het zuidelijk traptorentje en de meest zuidwestelijke straalkapel werden in 1919-1921 gerestaureerd in samenhang met de zuidelijke koorzijbeuk en de sacristie. Van 1924 tot 1933 werden van zuid naar noord de zes volgende straalkapellen en het noordelijk traptorentje onder handen genomen. Al lang voordien waren in de drie middelste straalkapellen vensterharnassen (twee lancetten en een ring met vijfpas) met

gebrandschilderd glas aangebracht (1867-1876), ter vervanging van de 18de-eeuwse grenehouten middenstijlen met blank glas-in-lood. De bouwsculptuur had zwaar geleden, maar was overal voldoende herkenbaar om het nieuwe werk zo gelijkend mogelijk te maken, alleen de pinakels op de balustrade waren alle tot het onderste van hun romp verdwenen. In de hoek tussen de tweede en derde straalkapel (zuidwest) bevatte de steunbeer bovenaan in de rechtse van de twee flankerende nissen nog een beeld. De bogen in de lantaarn van het zuidwestelijk traptorentje waren met baksteen dichtgemetseld, de top van de helm was verdwenen.

De zuidelijke koorzijbeuken

De buitenste zuidelijke zijbeuk van het koor, oprijzend boven het voormalig kapittelhuis met sacristie, sluit in de opbouw van de drie traveeën van haar buitenmuur geheel aan bij die der straalkapellen, met dit verschil, dat, in samenhang met de grotere breedte van de wand tussen de steunberen, de wimberglijsten lager aanzetten, namelijk terstond op de voorlaatste afzaat van de steunberen. Ook de vensterboog begint lager en de top bereikt geringere hoogte. De profileringen van de vensterneggen en de wimberglijsten zijn echter gelijk aan die in de straalkapellen, zoals ook de bladhogels, de blindnistracering te weerszijden van de wimbergen en de vierpassen in de balustrade dezelfde zijn. Afwijkend zijn de zwaardere steunberen, waarvan de meest westelijke door de muur van de Antoniuskapel wordt oversneden. Boven de goot van de daken van het kapittelhuis rijzen zij met een driezijdige voorkant op, bezet met een frontaal tussen hoekpinakels en onderaan een kraagsteen voor een beeld; achter de frontaal rijst een overhoekse pinakel op waarvan de helm begint op de hoogte van de voorlaatste afzaat van de steunbeer. Alle facetten van de steunbeer zijn

met spitsbooglancetten bezet. Ter hoogte van de balustrade rijst uit de laatste afzaat een pinakel omkranst door een drievoud van lagere pinakels op vóór langs de balustrade; achter ertegenaan is een door een ezelsrug gedekt contrefortje door een luchtboogje met de spiegel van de luchtboogstoel boven de zijbeuk verbonden.

De restauratie van de buitenkant der buitenste zuidelijke zijbeuk van het koor vond plaats van 1917 tot in 1920, nadat de daken en de luchtboogstoelen boven deze zijbeuk al in 1914-1917 onder handen genomen waren. Het bekledend natuursteenwerk had veel geleden, maar leverde nog alle details om de vernieuwing in een het origineel benaderende stijl mogelijk te maken. Het herstel van het figurale beeldhouwwerk in de wimbergen volgde in 1922-1923. Al veel eerder, als behorende tot de inwendige kerkherstelling, waren in de drie traveeën nieuwe vensterharnassen ter vervanging van de 18de-eeuwse grenehouten stijlen geplaatst: een ring met vierpas waarin driepasbogen, twee spitsbogen elk een ring met driepas en twee lancetten omvattend. Deze traceringen zijn in de jaren '80 van de vorige eeuw naar ontwerp van Lambert Hezenmans aangebracht.

De noordelijke koorzijbeuken

De buitenste noordelijke koorzijbeuk wordt belend door de daar later tegenaan gebouwde Lieve Vrouwe Broederschapskapel (thans de Sacramentskapel).

De buitenmuur is bij die toevoeging weggebroken, de steunberen zijn aan de nieuwe situatie aangepast, maar boven de gewelven van de aangebouwde kapel is de oude buitenmuur met resten van natuursteenbekleding nog bewaard gebleven tot de hoogte waar de oorspronkelijke balustrade begon. Daarboven ligt metselwerk en een betonbalk ter draging van de muurplaat der overkapping. In de eerste en tweede travee vanaf het oosten zijn daar nog resten van de figuratief gebeeldhouwde wimbergen aanwezig. De deklijsten daarvan zijn grotendeels verdwenen, maar de nistracering op de wandvlakken te weerszijden en tegen de steunberen is nog ten dele bewaard en vertoont precies hetzelfde patroon en profiel als die aan de buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Op grond hiervan mag men aannemen, dat de twee oostelijke traveeën van de buitenste noordelijke zijbeuk oorspronkelijk precies het systeem van de buitenste zuidelijke volgden. Maar in de derde en vierde travee van de noordbeuk is boven de gewelven van de Broederschapskapel slechts ruw binnenwerk aanwezig, omdat hier geen buitengevels zijn geweest: de vondst van funderingen onder de kapelvloer in januari 1982 heeft uitgewezen, dat deze noordbeuk zich via een schuine muur noordwestwaarts tot haar dubbele breedte verwijdde en bij de traptoren van het noordtransept aansloot. De steunberen waren in noordwaartse richting geplaatst en hadden dezelfde plattegrond als die van de buitenste zuidbeuk.

De dubbele zijbeuken aan noord- en zuidkant van het koor zijn door een lessenaardak gedekt, dat veelhoekig zich op de kooromgang voortzet.

De luchtboogstoelen rondom het koor

De lichtbeuk van het hoogkoor wordt geschraagd door luchtbogen stoelend op parallellepipeda van twee geledingen, de bovenste smaller en korter en oprijzend uit de ezelsrugafdekking van de onderste, zelf eveneens met een ezelsrug gedekt. De zijvlakken van de onderste geleding zijn vlak, die van de bovenste verlevendigd door traceringen van arketten met getote spitsbogen. De spiegels van de bovenste geleding hebben een enkelvoudige spitsboognis. Aan de achterzijde verbreden de beide geledingen zich beiderzijds wigvormig en in het verticale verlengde daarvan staat geheel erbovenop overhoeks een pinakelbundel met rijk gedetailleerde top. De onderste pinakels hebben een ingezwenkt, in een lelie eindigend frontaaltje, de bovenste een kruisbloem. Op beide ezelsruggen van de luchtboogstoel staan schrijlings standbeelden.

De steil klimmende luchtbogen stijgen vanaf de bovenkanten der beide stoelgeledingen in een dubbele vlucht op, om de steunberen van de lichtbeuk kort onder de balustrade aan te grijpen. Zij zijn door ezelsruggen gedekt, waarvan de bovenste reeks met hogels bezet is. De binnenbogen zijn geprofileerd met een platte band, te weerszijden daarvan een kraal, een hol en een smalle schuine kant; zo is ook de doorsnede van de contreforten der lichtbeuk onder de bogen, terwijl deze daarboven gewoon rechthoekig is en voorzien van een spuier in dierlijke vorm.

De koorlantaarn

De koorlantaarn, de lichtbeuk van het koor, is vier traveeën diep en met vijf zijden van een twaalfhoek gesloten. Opgemerkt is al, dat - juist zoals in het koor van de Dom van Keulen - de travee vóór de sluiting niet rechthoekig is, maar lichtelijk trapezoïdaal, de rechte wanden convergeren naar de sluiting, hetgeen veroorzaakt wordt doordat de middellijn van de absisveelhoek iets korter is dan de breedte van de middenbeuk van het koor. Alle vensters worden bekroond door wimbergen, waarvan, zoals bij de straalkapellen en de zuidelijke buitenzijbeuk van het koor, de opengewerkte toppen door de dakbalustrade heen steken en met een kruisbloem bekroond zijn. De deklijsten der wimbergen zijn met hogels bezet. De muurvlakken te weerszijden van de wimbergen zijn onversierd gelaten, in tegenstelling tot de overeenkomstige delen in de straalkapellen en zuidelijke buitenzijbeuk.

De opengewerkte balustrade vertoont een tracering van twee reeksen getote rondboogjes, waarvan de bovenste ten opzichte van de onderste half verspringen, telkens een hele boog met twee boogaanzetten op zijn kruin vullen de wimbergtop, die steeds samen met de haaks geplaatste pinakels op de steunberen, de balustrade onderbreken. Voor alle vensters is het negroprofiel hetzelfde: van binnen naar buiten een kwarthol, een kraal, een breed diep hol dat met de kraal ojiefvormig vervloeit, een peerkraal, een breed ojiefprofiel en tenslotte weer een schuine kant. Zulke ojieven komen niet voor in de zone der straalkapellen en zuidelijke koorzijbeuk.

Enkele onderdelen van deze plastische detaillering zijn hypothetische aanvullingen van de ingrijpende restauratie die uitgevoerd werd van 1908 tot in 1917, rondgaande van noord naar zuid. Alle pinakeltoppen van de luchtboogstoelen en alle pinakeltoppen en kruisbloemen op de balustrade waren verdwenen en zijn vrijelijk door nieuw ontworpene vervangen. Wat er vóór deze restauratie nog was aan middeleeuws én 17de-eeuws werk, is niet meer te onderscheiden, maar zeker is, dat na de oorlogsschade van 1629 aanzienlijke herstelwerken in Bentheimer zandsteen uitgevoerd zijn. Alle vensterharnassen vervangen 18de-eeuwse grenehouten spijlen. De middelste drie zijden van de koorsluiting werden al in 1863 van natuurstenen traceringen voorzien opdat drie gebrandschilderde glazen, geschonken door iemand die onbekend wenste te blijven, terstond geplaatst konden worden.[6] Bij het ontwerpen van de traceringen in alle andere vensters ging men ervan uit, dat de koorlichtbeuk in de eerste helft van de 15de eeuw tot stand gekomen was en koos dienovereenkomstig vrij complexe patronen met ezelsrugbogen en visblazen.

Aan de noordkant is boven in de tweede travee (vanuit west) te weerszijden van de wimberg een gedenksteen ingemetseld. Links: *Aan de Commissie voor de herstelling van het uitwendige dezer kathedraal bij haar vijftigjarig jubilé 26 October 1908*. Rechts: *Jhr. Mr. P.M.F. van Meeuwen / J.Th. Sopers / A.J.A. van Lanschot / Jhr. P.J.J.M.S. van der Does de Willebois / Jhr. Mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel / Mr. W.J.M. Ummels*.

Het noordtransept

De oostelijke lichtbeukwand van het noordtransept rijst op boven het lessenaardak dat de laatste traveeën van de Sacramentskapel en de noordelijke koorzijbeuken dekt. Overeenkomstig het verschil in breedte van de koorzijbeuken zijn het meest zuidelijke venster en zijn bekronende wimberg veel breder, de deklijsten en de boog zetten daarom lager aan. De opbouw en decoratie van de wimbergtoppen, balustrade, pinakels en kruisbloemen zijn gelijk aan die van het koor, met alleen dit verschil, dat de wimbergvlakken niet van reliëfs zijn voorzien. Het profiel van de vensterneggen is ten opzichte van die van het koor in zo verre verschillend, dat in plaats van een peerkraal een geriemde kraal aanwezig is.

Buiten langs de vensters is een doorgang uitgespaard. Vóór de restauratie (1906-1907) waren van de balustrade nog resten over, zodat het motief, gelijk aan dat van de koorbalustrade, te reconstrueren was.

In afwijking van de oostgevel is aan de westgevel van dit noordtransept tussen de meest noordelijke en de middelste travee geen luchtbogenpaar met stoel aanwezig,

doch een rijkbewerkt contrefort, dat niet in de as van de muurdam geplaatst is maar meer noordwaarts verschoven. Onderaan is het zodanig zwaar, dat de eerste en tweede lichtzone van het noordelijk venster smaller zijn dan de derde, de bovenste. Tussen de voeten van deze steunbeer en de meest noordelijke van deze transeptgevel is het Merlarkoor ingebouwd. Daarbovenuit oversnijdt de steunbeer de eerste zijbeuktravee van het schip als een eenvoudige, vlakke, rechthoekige massa, begrensd door een lijst als voortzetting van de onderkant der zijbeukbalustrade. De volgende rechthoekige zone correspondeert met het triforium en is met spitsboognissen bezet.

Daarboven volgt een zone die op de hoeken afgeschuind en met pinakels haaks bezet is, dan een groep van drie pinakels, waaruit een slankere opklimt tot tegen de balustrade van het transept. Een ander verschil met de oostgevel is de vorm van de wimbergen: het breedteverschil tussen de traveeën onderling wordt hier tegengegaan doordat de wimberglijsten horizontaal beginnen en dan pas schuin opgaan. De velden in de wimbergen zijn versierd met reeksen getote rondboogjes, in twee rijen met de kruinen tegen elkaar aan, zodanig dat in de compositie tevens ezelsrugbogen ontstaan. De muurvlakken te weerszijden van de wimbergen zijn van getote rondboognissen voorzien. De balustrade vertoont een motief dat wellicht pas tijdens de restauratie is ontworpen, het komt overeen met dat van de balustrade aan de zuidzijde van de schiplichtbeuk, hetwelk ten onrechte bij de restauratie ook aan de noordzijde herhaald is. De gebroeders Donkers tekenen in hun restauratie-ontwerp in de balustrade van de westkant van het noordtransept hetzelfde motief als aan de oostkant aanwezig was en is.[7] Het noordtransept wordt op de hoeken gesteund door telkens twee haaks op elkaar gestelde zware steunberen. Samen met de noordoostelijke hoekbeer gaat aan de oostkant een hoektoren op, waarvan de onderbouw omgeven wordt door de meest westelijke travee van de Sacramentskapel en waarin de noordoostelijke trap naar de dakkap

omhooggaat. De noordgevel is in grote trekken in drieën te verdelen: het dubbele portaal gelijkvloers, het grote venster daarboven en tenslotte de geveltop. De hoekberen daarentegen zijn herhaaldelijk versneden, en volgen boven de portaalzone een eigen rhythme. Beganegronds springen zij ver naar voren uit en worden zij op hun beurt door overhoekse steunberen versterkt. Deze zetten zich als pinakels voort in de zone van de balustrade die voorlangs het grote venster loopt en ook de hoekberen omvat. Achter de balustrade rijzen op de hoekberen vierkante baldakijnen op met helm, bezet met hogels en bekroond door een kruisbloem. Aldus vormen de twee noordelijke hoekberen op deze hoogte als het ware 'clochetons', kleine hoektorens. Dan treden de steunberen achterwaarts, worden nog viermaal versneden, zijn niet meer rechthoekig van plattegrond, maar op in elke zone weer verschillende wijze prismatisch, om tenslotte in pinakelbundels te eindigen die door een steile, korte luchtboog met een hoekpinakel aan de geveltop verbonden zijn. De westelijke hoekbeer is in de portaalzone eenvoudiger, de balustrade eindigt ertegenaan, boven dat niveau herhaalt hij de compositie van de noordelijke beren en grijpt tenslotte eveneens met een luchtboog de hoekpinakel van de geveltop aan. De oostbeer vertoont dezelfde opbouw als de westbeer, voorzover hij niet belend wordt door het slanke traptorentje dat eerst met drie zijden, dan met vijf zijden van een achtkant in de hoek van de oost- en noordbeer aan de dag komt. De koker waarin de wenteltrap opstijgt, is met lange lichtspleten naar buiten opengewerkt.

De derde van de geledingen die boven de daken der Sacramentskapel uitrijzen, is met kolonnetten op de hoeken bezet, daarboven gaan pinakels op, een balustrade met pinakels en een helm vormen tenslotte de bekroning.

Binnen in de Sacramentskapel is de onderbouw zichtbaar van de twee haaks op elkaar gestelde steunberen en de traptoren daartussen. Deze partij is tijdens de bouw van de kapel aanzienlijk gewijzigd. In de diepe noordwestelijke hoek van de kapel, achter de vanaf de grond opgaande traptoren, komt nog ten dele een driezijdig voetstuk van een baldakijn in het licht, tegen de oostkant van de noordwaartse steunbeer, zoals er ook buiten een gedeeltelijk zichtbaar is, voetstukken die ook aan de noord- en westkant daarvan voorkomen. Opvallend is, dat de overeenkomstige steunbeer op de westhoek van het transept deze voetstukken wel aan zijn oost- en noord-, maar niet aan zijn westzijde bezit.

Ook boven het gewelf van de westtravee van de Sacramentskapel zijn nog overblijfselen zichtbaar van de buitenkant van de traptoren en van de noordwaarts gerichte hoeksteunbeer: de traptoren met inspringende hoek, afzaat en nissen daarboven; van de steunbeer een balustradefragment met liggende getote spitsboog (dicht) en daarop het begin van de achterste hoekpinakel.

Gelijkvloers in de noordgevel bevindt zich het dubbele portaal, met een middendam, boogveld en twee diepe booggordingen op wangen waarmee zij een eenheid vormen. Zij hebben een uiterst complex geheel van profileringen met basementen, alles in één compositie met de profilering van de steunberen en de middenpijler. In grote trekken kan deze samengevat worden als een samenstel van twee, driezijdig uitgediepte, archivolten met beelden en baldakijnen, peerkralen naast en tussen beide in, die vergezeld gaan van hollijsten en kralen te weerszijden. Deze kraal- en holprofielen komen neer op tweeledige veelhoekige basementen, op een gemeenschappelijke plint staande en met van onder naar boven een torus met ojiefprofiel, schuine riem, rechtstand, riem, torus, riem, hol en schuine riem. Deze

basementen worden doorsneden door de hoge, smalle basementen van de neggen der driezijdige voetstukken, die tot ongeveer 2 m opgaan en beelden dragen. Op dezelfde wijze geschiedt dit in de steunberen, waarin de negprofielen van de blindnissen uit kralen en hollijsten bestaan. De basementen van de middenpijler en het vijfzijdige voetstuk daartegenaan hebben echter één doorgaand niveau.

Aan weerszijden van de middenpijler van het portaal is het voorvlak van de latei met twee bogen bezet, die met hogels op hun rug versierd zijn en een veelvoud van boogjes en afhangende hogels aan hun binnenkant vertonen. Het boogveld daarboven ligt verdiept boven een afzaat en heeft op tweederde van zijn hoogte nogmaals een afzaat, terwijl de middenpijler daarheen voortgezet wordt en plaats biedt aan een baldakijn. Langs de binnenste archivolt is een sculpturale ornamentatie met als hoofdmotief een slingerende lijn.

De buitenste boog van het portaal wordt overtopt door een ezelsrugboog met hogels en een kruisbloem, die door de balustrade onderlangs het grote venster heensteekt. Deze balustrade, voortgezet om de steunberen heen vertoont als motief twee door elkaar heen slingerende lijnen, die doorstoken worden door balusters en evenals deze van toten voorzien zijn. In de zwikken onder de balustrade bevinden zich driepas-arketten, langs de onderlijst van de balustrade getote hangende rondboogjes.

De tweede zone van de noordgevel wordt in de breedte nagenoeg geheel ingenomen door een tiendelig spitsboogvenster met zware middenstijl. De dagkanten van dit grote venster zijn geprofileerd door de opeenvolging van twee hollen, gescheiden door een peerkraal en gevolgd door een kraal, naar de buitenkant nogmaals een hol. De buitenboog komt uit het gevelvlak naar voren, de zwikken zijn met een omlijsting van kralen, hollen

en toten afgezet, links en rechts van het venster is de holte tussen de kralen met beelden, baldakijnen en voetstukken bezet; de horizontaal daarmee corresponderende holte heeft een arket van gedrukte bogen met toten. Daarboven bevinden zich vier omgekeerde korfbogen (waarin een drievoud van kleinere bogen met toten en hogels) waarvan de uiteinden met kraagsteentjes de pinakels van de borstwering vóór de geveltop dragen.

De middenstijl van het venster gaat tot de top op en is bezet met een even hoog oprijzende fialenbundel. De harnassen zijn geheel nieuw gemaakt in 1860, ter vervanging van houten montants, maar het spruitstuk was nog aanwezig, mogelijk met enige sporen van traceringen, die de gebroeders Donkers in hun restauratie-ontwerp weergeven en die enigszins afwijken van het door Louis Veneman getekende aanvankelijke ontwerp, dat in de praktijk door weer een ander patroon vervangen is. In de vier compartimenten van de balustrade zijn afwisselend twee patronen van spitse visblazen. De geveltop springt hierachter terug en wordt omlijst door een met visblazen opengewerkte en trapsgewijs klimmende rand, door pinakels onderbroken en buiten het zadeldak uitstekend. In het gelijkzijdig driehoekige veld is een grote verdiepte ronde nis gevat, omringd door een krans van driepasbogen, een diepe hollijst, een dikke kraal, een smal hol en wederom een kraal. Spitse visblaasmotieven vullen de overblijvende hoeken. Het noordtransept was het gedeelte van de kerk dat het eerste gerestaureerd werd. De eerste restauratiefase der kerk is ook de slechtst gedocumenteerde: er is geen opmeting gemaakt van de bestaande toestand, er bestaan ook geen foto's van de noord- en zuidkant in ongerestaureerde staat, alleen van de oostgevel is op een foto van kort vóór 1899 door A.G. Schull een klein deel zichtbaar. Verder zijn er enkele tekeningen van vervallen onderdelen door de gebroeders Donkers gemaakt bij hun restauratie-ontwerp voor de prijsvraag van 1853.

In 1859 had Veneman zijn restauratie-ontwerp voor dit bouwgedeelte gereed, dat door de architecten W.M. Rose en F. Durlet op 6 september goedgekeurd werd: al het aan het bouwwerk ontbrekende had hij door bestudering van gegevens elders aan de kerk aangevuld. Vanaf mei 1860 werd naar dit ontwerp de noordgevel geheel vernieuwd in ander materiaal en aangevuld: eerst de top, dan de noordelijke hoeksteunberen (1861-1862), het venster (1863), de westelijke hoeksteunberen (1864), het portaal (1866-1867), de westgevel (1867-1869). De oostgevel kwam eerst in 1906-1907 aan de beurt.

In elk geval is het grootste gedeelte van de figurale sculptuur met voetstukken en baldakijnen toevoeging uit de restauratietijd, maar ook de bekronende delen, pinakels, balustraden, en de venstertracering zijn toen nieuw ontworpen. De tekening van Saenredam uit 1632 in de Koninklijke Musea te Brussel toont, hoe toen al de pinakels van de geveltop grotendeels ontbraken, en men mag aannemen, dat ook de overige, fijn gedetailleerde sculptuur van de noordgevel al lang vóór 1860 in vervallen staat verkeerde of al verdwenen was. Toch zijn er nog veel details, zij het dan in 19de-eeuwse copie, die zich voor stijlvergelijking en daardoor voor een zekere datering lenen, zoals de afhangende dierfiguurtjes aan voetstukken en baldakijnen beneden in het portaal en de slingerende lijn in de binnenste archivolt van het boogveld.[8]

In elk van beide ingangen hangt een dubbele eikehouten deur met neogotisch snijwerk, bestaande uit briefpanelen en spitsboogomlijstingen met hogels om een

winket; consoles op de toppen daarvan en als onderbreking in de deurnaalden dragen de beelden van de vier Latijnse kerkvaders, Gregorius, Augustinus, Ambrosius en Hieronymus.

Het zuidtransept

Het zuidtransept vertoont dezelfde aanleg en opbouw als het noordtransept, maar wordt voorafgegaan door een portiek en wijkt in de detaillering van de sculptuur en de compositie van de zuidgevel aanzienlijk daarvan af. De oostelijke lichtbeukwand verheft zich boven het aanleunend lessenaardak van de westelijkste koorzijbeuktraveeën en boven de tegen haar buitenste travee aangebouwde Antoniuskapel. In tegenstelling tot de oostgevel en in overeenstemming met de westgevel van het noordtransept, wordt het breedteverschil in de wimbergen overbrugd door horizontaal aanzettende lijsten. Overeenkomstig de westgevel van het noordtransept ook zijn één luchtboogstoel met dubbele vlucht van luchtbogen en een contrefort aanwezig. Dit contrefort is iets anders van samenstelling dan het andere, met name is het stuk boven de tweede versnijding vlak van zijkanten, waartegen de vensterboog- en wimbergprofielen teniet lopen, terwijl op de spiegel drie smallere contreforten kruisvormig op elkaar staan en met ingezwenkte afzaten gedekt zijn. Daarboven gaat een pinakel op, die lager eindigt dan de balustradepinakel die op de muurdam achter boven het contrefort uit oprijst.

De vensternegprofielen zijn hetzelfde als aan het noordtransept. De buitenste travee heeft wel een wimberg met hogels, maar het veld daarin en de hoeken te weerszijden zijn onversierd, terwijl in de twee andere wimbergen een compositie van spitsdriepassen tussen en langs drie spaken aanwezig is. De hoeken te weerszijden van elke wimberg zijn tot rechte velden verdiept met drie toten in de top. De balustrade heeft hetzelfde

traceringspatroon als de westkant van het noordtransept: spitsdriepassen staande op korte stijltjes. In de buitenste travee komt de triforiumzone in het zicht, naar buiten even opengewerkt als naar binnen, met een tracering van korfbogen en driepassen in een omgekeerde hartvorm daarbovenop.

De westgevel van het zuidtransept is het spiegelbeeld van de oostgevel, met dit verschil, dat hier de binnenste, brede travee wel gedecoreerd is in het wimbergvlak en te weerszijden daarvan. Het patroon in de wimberg heeft behalve de drie spaken, die ook de twee andere wimbergen hebben, nog twee lijsten in de zwikken, waardoor een ruitvorm ontstaat, met toten daarin.

Evenals de noordgevel bestaat de zuidgevel van het transept uit drie zones en hij wordt geflankeerd door haakse steunberen, waarvan de oostelijke samengaan met een zuidwaarts uitspringende zeshoekige traptoren. De dubbele ingang wordt voorafgegaan door een portiek welker zijmuren in het verlengde van de zuidwaarts gerichte steunberen staan. De voorzijde is door twee spitsbogen geopend, die overtoogd worden door ezelsrugbogen die een afsluitende balustrade doorsnijden en die doorkruist worden door hangende rondbogen. De portiek wordt overkluisd door twee stergewelven en gedekt door twee tentdaken.

Op de hoeken wordt de portiek geschraagd door haakse steunberen met veelvuldige versnijdingen; de middenstijl wordt eveneens door een steunbeer voorafgegaan. Boven de plint zijn de wandvlakken van deze steunberen verlevendigd door nissen waarin een kraagsteen op veelhoekige kolonnet en waarop ezelsrugbogen en hoekpinakels op kraagstenen in de vorm van menselijke koppen. Deze partijen vormen de basis voor pinakelbundels die tegen de verjongde steunbeerzone opgaan, ook de twee volgende verjongde zones zijn met pinakels bezet. Bovenaan eindigen de steunberen tenslotte tegen telkens één hoekpinakel en de middenpinakel van de balustrade.

De wandvlakken en de middenstijl van de voorkant der portiek hebben een eigen, ietwat afwijkende indeling in horizontale geledingen: de plint is hoger, de onderste nissen hebben op kolonnetten rustende kraagstenen die op dezelfde hoogte liggen als die der steunberen, maar voorzien van eenvoudige spitsboogtraceringen, terwijl de nissen van de volgende zone een rondboog met ronde driepasvulling vertonen. Vanaf die basementen gaan de profielbundels van de twee hoge spitsboogopeningen op: een platte band in het midden tussen kralen, daarnaast een hol, vervolgens een kraal. Op minder dan de halve hoogte wordt het profiel van de platte band afgebroken door een kraagsteen met bladwerk, en daarboven gaat een smalle bundel van kralen en hollen op, die in de spitsboog zelf overgaat in een waaier van rondboogjes met toten en hogels van bladwerk op de uiterste punten. De boogkoppen worden elk in het voorvlak door nog een uitspringende boog bekroond, die in de buitenhoeken met een horizontale lijst op kraagstenen (met fabeldieren) rust, in de hoeken te weerszijden van de middelste steunbeer op heel kleine, onversierde kraagsteentjes. Boven deze buitenste spitsboog uit rijzen tenslotte de ezelsrugbogen, doorkruist door de hangende rondbogen die de top van de spitsboog raken en als het ware opgehangen zijn aan de pinakels van de balustrade. De overblijvende wandvlakken in dit netwerk van bogen zijn met deels rond, deels spits traceerwerk bezet. De toppen der twee ezelsrugbogen dragen hogels en kruisbloemen.

Het balustradepatroon vertoont een reeks spitsdriepassen op korte stijltjes, zoals de balustrade van de zijmuren van het zuidtransept zelf. Boven de linkerboogopening staat de inscriptie *Hersteld* A.D. *1897*.

De zijwanden van de portiek zijn uitwendig in hun decoratie op de steunberen van het transept afgestemd, maar wijken toch enigszins af doordat zij spitsboog- in plaats van rondboogtraceringen hebben en doordat telkens twee boogjes te zamen op een kraagsteentje rusten, dat afwisselt met een doorgaande stijl.

Aan het metselwerk van die zijmuren, lagen en steenformaat, is ook goed te zien, dat het zuidtransept aanvankelijk zonder deze portiek is ontworpen en al tot een hoogte van ongeveer 6 m was opgetrokken, toen alsnog tot de bouw van deze open hal besloten werd. Vanaf die hoogte zijn beide bouwdelen wel in verband gemetseld. Van de zuidelijke transeptgevel was nog niets uitgevoerd vóór het begin van de portiekbouw: het portiekinterieur, wanden, portalen, bovenvensters, gewelven, vormen een homogeen geheel. Dit interieur is in twee traveeën gedeeld en dienovereenkomstig is de uitwendige zuidmuur van het transept die door de portiek omsloten wordt, verdeeld in tweeën met naast elkaar twee portalen en twee vensters daarboven. De overblijvende wandvlakken naast de portalen zijn bezet met een zitbank, daarboven verlevendigd door nissen met rondboogtraceringen, kraagstenen op veelhoekige kolonnetten, bovenin een tracering met visblazen. De portalen zijn overtoogd door een spiegel- of schouderboog, onderaan met vlakke dagkant tussen kwarthollen en rondstaaf, bovenaan bovendien met een samenstel van een hol tussen kralen, te zamen rustend op kraagstenen met dierlijke figuratie. De buitenste rondstaaf gaat samen met een breed hol ojiefvormig op tot de schouder van de boog, waarna een splitsing optreedt zodanig, dat het ojief als omlijsting rond het gehele portaal voortgezet wordt.

De wandpijlers, de middenpijler tussen de

portalen en de hoekpijlers, te zamen de twee stergewelven en de twee vensterbogen en de muraalbogen dragende, hebben een samengesteld profiel van kralen, diepe hollen en onder de gewelfribben ook peerkralen.

De beide vensters hebben brede negprofielen van een diep hol tussen kralen, de muraalbogen een uiterst dun profiel van kwarthol en kraal. Vensteren nistraceringen hebben nog hun oorspronkelijke traceringsmotieven bewaard, maar opvallend is, dat een aantal van de montants, waarvan het profiel bestaat uit een halfronde staaf tegen een kwartrond op de hoeken uitgehold vierkant, van grenehout zijn in plaats van uit, zoals te verwachten was, gehouwen steen. Bij de restauratie in 1897 is blijkbaar dit oude werk gespaard, dat vermoedelijk teruggaat op de campagne van ramenherstel, die kort vóór 1759 juist hier begonnen is.

In deze vierdelige vensters gaan vier ezelsrugbogen over in daartussen staande spitsbogen met toten, de middelste nog eens onderverdeeld door een ezelsrug met toten.

De vijfdelige nissen in de zijwanden zijn, zoals de zuidelijke wandvlakken, ongeveer halverwege onderverdeeld door een horizontale afzaat, beneden gevuld met een rondboogtracering, boven met een compositie die sterk op de middenas geconcentreerd is: drie uit een centrum uitstralende spitsbogen, de beide schuin neerwaarts dalende met nogmaals een spitsboog verlengd, de drie middelste nissen samengevat door één Tudorboog waaronder in het midden een spitsboog met spitsdriepas en ezelsrugboog, te weerszijden een naar het centrum gewende visblaas boven een rondboog.

De basementen van de profielen langs de wanden zijn rhythmisch op verschillende hoogten gelegd: boven de zitbank eerst een gemeenschappelijke plint met torus, op laag niveau eerst de basementen der kolonnetten in de beeldnissen, wat hoger de basementen van de stijlen der nissen, weer wat hoger de basementen van die profielen waaruit de gewelfribben en vensterneggen ontspringen. Deze laatstgenoemde basementen komen overeen in hun hoogte met die onder de middenstijl en zijkanten van de bogen in de voorzijde van de portiek, ook al een bewijs dat het hele portiekinterieur mèt de transeptwand erin uit één bouwperiode stamt en één ontwerp is.

Het profiel van elk basement: brede torus, hol, rechtstand van het veelhoekig voetstuk, torus, riem, hol, riem.

De twee portalen worden geflankeerd door beelden op kraagstenen en kolonnetten en onder baldakijnen, die samen met kraagsteen, beeld en baldakijn tegen de middenstijl tussen de portalen een hoger liggende zone vormen dan de kraagstenen- en baldakijnenreeksen in de hoeken en tegen de zijmuren.

In de westmuur van de portiek worden zitbank en een der nisstijlen onderbroken door de ingang naar de westelijke traptoren: een poortje met schouderboog binnen rechte omlijsting (rondstaaf tegen hol), waarboven de stijl op een figuratieve kraagsteen wordt opgevangen. De portiek is als het ware half ingeschoven tussen de hoeksteunberen van de transeptgevel. Deze staan haaks oost-, zuid- en westwaarts op de hoeken en gaan aanvankelijk rechthoekig op, om na drie versnijdingen (boven de plint) met afgeschuinde hoeken als uitgebouwd achtkant voort te gaan, dan als overhoeks vierkant, vervolgens weer rechthoekig, maar nu met rechthoekig uitgediepte hoeken. Tenslotte rijzen zij, als pinakelbundel in één vierkante schacht, bekroond met een pinakel, boven de geveltop uit en zijn daar met een dubbel luchtboogje aan

de zware hoekpinakel van die gevel zelf gebonden. Evenzo grijpt een pinakelbundel, staande binnen de balustrade op de oost- en westmuur van het transept, met twee luchtboogjes de zware hoekpinakel van de gevel van achteren aan. Tenslotte wordt deze hoekpinakel ook aan zijn vierde zijde door een luchtboog aangevat, namelijk een, opgaande van de laagste van de reeks pinakels die de geveltop bekroont. Alle vlakken zijn tot rond- en spitsboognissen uitgediept, behalve de eerste zone boven de plint, die onversierd is. De derde geleding, boven de portiekbalustrade, is op de hoeken van overhoekse pinakels voorzien, waartussen aan de oost- en westkant beelden op kraagstenen staan.

De twee steunberen op de zuidwesthoek klemmen een zeshoekige traptoren in, waarvan één zijde tussen eigen steunberen volop in het zicht komt, diagonaal ten opzichte van de hoek der grote steunberen. De traptoren deelt zijn geledingen en versnijdingen met deze steunberen. In de eerste drie geledingen zijn smalle lichtspleten in de muur aanwezig, daarboven gaat de wenteltrap in een geheel opengewerkte koker op: de stijlen der openingen zijn schuin geplaatst en van toten voorzien.

De traptoren wordt beëindigd met een open lantaarn, toegang gevend tot de goot achter de balustrade langs de kap van het transept.

De zuidoostelijke haakse steunberen, zonder traptoren, laten in hun vier bovenste geledingen een rijk met traceringen, baldakijnen en beelden op voetstukken versierde hoekoplossing zien, waarbij de binnenhoek tussen beide benen, diagonaal, schuin, opgevuld is.

De tweede verdieping van de zuidelijke transeptgevel wordt geheel in beslag genomen door een groot spitsboogvenster met omlijsting. Evenals dat in de noordgevel is het tiendelig, voorzien van een tot de top doorlopende middenstijl. Vóór deze stijl gaat eerst een forse pinakel op tot het spruitstuk van het venster, een slankere pinakel ontspringt

uit de eerste en reikt bijna tot de top van de vensterboog. Het profiel van de vensterneg is samengesteld uit een hollijst, een brede kraal, door een riem achtersneden, en weer een hollijst (in tegenstelling tot het grote noordvenster dus geen peerkraal meer); naar buiten toe volgt dan een omlijsting bestaande uit een breed en vlak hol, dat bezet is met een tracering in de vorm van een slingerlijn met toten, zoals die ook aan het noordtransept om het boogveld voorkomt. Daarop volgt, tenietlopend tegen de steunberen, een boog die bezet is met een waaier van getote rondboogjes, dan, als herhaling, een hollijst, riem en kraal. De top wordt oversneden door de hangboogjes die met een geprofileerde lijst de afsluiting van deze verdieping vormen.

In de zwikken te weerszijden van het grote venster zijn nissen uitgediept met waaierboogjes, pinakels en beelden, die als het ware door de buitenboog van het venster, naar het midden toe, steeds verder weggesneden worden.

Naar voren uitkragend op de buitenboog van het venster, staat boven de genoemde afsluitende lijst een borstwering als afsluiting van een overdekte galerij: tegen de dammen ronde kolonnetten, die overkragende pinakels dragen, de openingen gevormd door segmentbogen, onderverdeeld door getote ezelsrugbogen. Daarachter, boven de galerij, gaat de eigenlijke geveltop op, in verticale richting in zeven smalle partijen gedeeld door veelvuldig versneden pinakels, bovenaan overhoeks geplaatst en ver boven het dak uitstekend. Tussen de beide hoogste pinakels bevindt zich een baldakijn, daarop een vierkant voetstuk en ten top een bronzen beeld van Johannes Evangelist. De klimmende balustrade langs de top is met dezelfde slingerlijntracering bezet als de vensteromlijsting van de tweede geleding van deze gevel. Tussen de pinakels zijn trapsgewijs beelden geplaatst. Opvallend is, dat de met nissen verdiepte pinakelopeenstapelingen onder- en bovenaan een motief van kantelen vertonen.

Wanneer men vraagt naar de authenticiteit van geheel deze uiterst weelderige ornamentiek, dan blijkt, dat de restauratie weliswaar ingrijpend vernieuwend is geweest, maar dat toch voldoende sporen van het oorspronkelijke werk aanwezig waren om de ornamentiek althans tot een redelijk betrouwbare copie te maken. In tegenstelling tot de noordelijke transeptgevel is de zuidelijke door oude afbeeldingen en foto's vrij goed gedocumenteerd: de restauratie vond een halve eeuw later plaats dan die van de noordgevel, zodat de inmiddels meer verbreide beoefening der fotografie ruimschoots haar kansen kreeg om de oude staat vast te leggen, ook al is dit niet tot in details gebeurd.

De tekening van Anthonie Beerstraten laat zien, dat de oorlogsschade en het verval zich in zijn tijd beperkten tot de uitstekende en bekronende delen van geveltop en portiek; op de top zelf stonden nog drie van de negen fialen. Een deel van de balustrade van de portiek met de hangende bogen en ezelsrugboogtoppen was nog aanwezig. In 1853-1855 was de toestand, blijkens de tekeningen van de gebroeders Donkers, slechter: alle fialen op de geveltop waren toen onthoofd, de klimmende open balustrade op de top was grotendeels verdwenen, in het grote venster was alleen het spruitstuk nog met een tracering bezet, het grote baldakijn tussen de twee ingangen miste zijn bovenste top en vele pinakeltoppen.

Op de oudste foto's, vanaf 1870 tot 1889, ziet men, dat er in de toestand van 1855 weinig verandering is opgetreden. Van de portiek ontbreekt de gehele balustrade met de daarin verwerkte boogschenkels en boogtoppen en de bijbehorende fialen. Maar de compositie daarvan was nog herkenbaar, toen de gebroeders Donkers in 1853-1855 en Veneman in 1858 hun restauratie-ontwerpen maakten. Wellicht is in 1859, toen

het zuidtransept tijdelijk besteigerd was, dat geschonden werk wegens bouwvalligheid al afgenomen. De restauratie vond plaats tussen 1886 en 1900, te beginnen met de westkant, 1886-1887, in 1889 werden de traceringen van het grote zuidvenster gemaakt, in 1890-1891 volgde het herstel van de zuidwestelijke steunberen met de traptoren, in 1891-1892 de zuidoostelijke steunberen, in 1893 de omlijsting van het grote zuidvenster en de galerij daarboven, in 1894 het bovendeel van de hoeksteunberen en van de traptoren, en tenslotte in 1894-1895 de geveltop, in 1895-1898 de portiek, in 1899-1900 de oostwand van het transept. Op het voetstuk van de tronende Moeder Gods in de geveltop staat deze inscriptie: DE ZUIDELYKE ZYGEVEL HERSTELD AO 1895 ONDER DE BOUW COMMISSIE JHR. M.P.M.F.V. MEEUWEN PRES. F.C. UMMELS SECR. PENNINGM., J.E. SOPERS, M.F.A.J.V. LANSCHOT, JHR. P.J.J.S.M.V.D. DOES DE WILLEBOIS, JHR. MR. M.F.J.J.M.V. RYCKEVORSEL. De grootste vrijheden die men zich bij de restauratie veroorloofd heeft, zijn, dat van het drietal toppinakels de middelste heeft moeten plaats maken voor een baldakijn boven het Christusbeeld, dat daarboven een voetstuk geplaatst is voor het toen gemaakte en niet op een oorspronkelijke situatie geïnspireerde bronzen Sint Jansbeeld. De gehouwen traceringen van het grote venster vervangen grenehouten spijlen, behalve in het spruitstuk waar de oorspronkelijke vulling nog aanwezig was. Deze is asymmetrisch, en blijkens de tekening van Beerstraten en de tekening van het gebrandschilderd glas van kardinaal Willem van Enckevoirt was zelfs het gehele patroon van de vensterkop asymmetrisch. In de portiek is alleen het middelste baldakijn origineel, alle andere veertien zijn in 1895-1898 nieuw toegevoegd, evenals de kraagstenen op kolonnetten.

In de compositie van de elkaar kruisende bogen die de voorkant der portiek bekronen, is ook enige verandering ontstaan: boven de kop van de spitsboog ging een pinakel op, die de top van de ezelsrug daarboven doorsneed. Noch de reconstructie van Donkers, noch die van Veneman en Hezenmans doen de oorspronkelijke toestand geheel recht wedervaren; bij Donkers is de hangboog te vlak weergegeven en is de pinakel onderaan ten onrechte van een hangende kraagsteen voorzien.[9]

De eiken deuren van het zuidportaal, tijdens de eerste restauratie door nieuwe vervangen, droegen elk een inscriptie, door Jan Hezenmans als volgt afgeschreven: *Ihs wei vertrauwen datstu my bistant wante wi wrachte tot u eer* en *Ihesu heer der werelt wilt vergeefe mi myn verlosser sijt*.

De noordelijke buitenzijbeuk van het schip

De twee oostelijke traveeën van de noordelijke buitenzijbeuk van het schip zijn uitwendig nauwkeurig volgens het systeem van de buitenzijbeuken van het koor opgetrokken, waarvan alleen de zuidelijke bewaard gebleven is in zijn uitwendige gedaante voor zover niet bedekt door het kapittelhuis en de sacristie.

De meest oostelijke travee is gehalveerd door de steunbeer van het transept en onderaan bovendien afgedekt door het Merlarkoor. Het halve venster is tot blindnis geworden. Deze halve en de hele volgende travee wijken af van de overige aansluitende traveeën: de blindnis en het venster zijn lager, de wimbergen zijn figuratief gebeeldhouwd en zetten lager aan, zonder horizontaal lijstje op de derde afzaat van de steunberen, en blijkens een tekening van de gebroeders Donkers bevond zich vóór de restauratie langs deze anderhalve travee een dubbele plint die aansloot bij die van het transept. Bovendien springen zij enigszins in op het overige van de zijbeuk. Ook de steunberen verschillen in hun decoratie: de pinakels en casementen zijn simpel van spitsboogtraceringen voorzien en niet van ezelsrug- en rondbogen zoals verderop. Op de eerste afzaat gaat een als baldakijn opgevatte, op de hoeken afgeschuinde partij op met aan de voorkant een frontaal tussen pinakeltoppen, een beeldnis vormende waarin een vlak driezijdig voetstuk met hol lijstkapiteel, met rozetten versierd. De venster- en nisneggen vertonen een hollijst en een schuine kant. In de halve travee is een venstertracering bewaard, nu tot nis dichtgezet, die aan de binnenzijde nog volledig is en hetzelfde patroon vertoont als de blindnis in de oostwand van de zuidelijkste koorzijbeuk. Al deze kenmerken verbinden deze twee traveeën in hun bouwtijd met de zuidelijkste koorzijbeuk. Te weerszijden van de wimbergen bevinden zich in de wandvlakken twee spitsbogen, eveneens een kenmerk van de koorzijbeuken. De vijf volgende traveeën zijn een onderling gelijkvormige reeks die de vorige niet in detaillering volgt. De steunberen zijn wel als de twee vorige viervoudig versneden, maar hun tweede geleding draagt nu aan de voorzijde een baldakijn, waaronder de beeldnis bezet is met een geornamenteerde kolonnet en daarop een kraagsteen. De kolonnet is door een ring in tweeën gedeeld, de schacht is versierd met ruitpatronen of getorst of met schuin verspringende rechte cannelures gegroefd. De pinakels te weerszijden zijn in hun vlakken eveneens in de helft gedeeld door een lijstje met krulmotief erboven. Deze pinakels zijn overhoeks geplaatst en achter het baldakijn rijst, tegen de volgende geleding van de steunbeer, weer een

pinakel op. Deze geleding en de volgende zijn driezijdig aan de voorkant. Op balustradeniveau staan vóórlangs (en niet, zoals in de twee vorige traveeën, opgenomen in) de balustrade fialenbundels die hoger opgaan dan in de vorige traveeën. De ornamentatie volgt in de tweede en derde geleding der steunberen alternerend twee patronen, zowel in de kolonnetten, de baldakijnen, de kappen van de pinakels als in de nistracering (casementen) op de steunbeerlichamen. De fijne kraalprofieltjes in de onderste pinakels hebben hun basement op verspringende hoogten. De traceringen op de facetten der steunberen vertonen in de derde geleding rondbogen, in de vierde spitsbogen die een ezelsrugboogje met lelievormige top omvatten. De onderzijde van de daardoor gevormde nisjes is beurtelings met een naar binnen en naar buiten krullend motiefje bezet; ook de pinakels vóór de derde geleding zijn alternerend versierd met een krulmotief. Deze steunberen vertonen een vrijwel nauwkeurige overeenkomst met die aan de kapellen ten noorden, oosten en zuiden van het koor van de Grote Kerk te Breda, die alle tussen 1526 en 1538 tot stand kwamen.[10] Hoewel anders geornamenteerd, is ook de compositie van wimbergen en wandvlakken te weerszijden van een frappante gelijkenis.

De vensterneggen hebben een hollijst en een concave schuine kant. Over de boog alleen gaat bovendien een op een horizontaal lijstje beginnende hollijst met kleine rozetten.

De wimberglijst begint horizontaal alvorens op te stijgen, en heeft een kraal, kwarthol en schuine kant. De vulling van het wimbergveld bestaat uit een hartvormig patroon van gekoppelde visblazen en van visblazen daaromheen. Te weerszijden van de wimberg is het muurvlak bezet met een tracering met eenvoudige, getote spitsbogen. De balustrade heeft hetzelfde traceringsmotief als het noordtransept.

De meest westelijke travee-gevel van de noordelijke zijbeuk, grenzend aan de Lieve Vrouwekapel bij

de toren, de achtste travee dus, is in 1879 gebouwd ter vervanging van een provisorisch behandelde buitengevel, waarin alleen de onderbouw, met vensterafzaat en linker vensterneg met linkse aanzet van boog en wimberglijst in natuursteen, al volgens het plan van de vorige traveeën was uitgevoerd. Daaroverheen waren in baksteen een segmentboog en een gevel gemetseld, welke in vijf trappen het hoogteverschil van Lieve Vrouwekapel naar voltooid zijbeukgedeelte overbrugde. Een segmentvormig overtoogd poortje gaf toegang tot de zijbeuk. De huidige gevel volgt de opbouw van de vorige traveeën, maar is aanzienlijk smaller: het venster blijft lager, de wimberg zet lager aan. Op de westhoek is een rechte steunbeer met enkelvoudige pinakel op balustradehoogte de beëindiging van dit nieuwe bouwdeel. De travee is door een lessenaardak, van west naar oost, tegen de luchtboogstoel opstijgende, gedekt. De overige zijbeuktraveeën hebben elk een eigen schilddak met dakkapel en achtertopgeveltje, behoudens de meest oostelijke, die een tegen het transept leunend lessenaardak bezit, als haakse voortzetting van het lessenaardak der binnenzijbeuk.

De zuidelijke buitenzijbeuk van het schip

De buitenste zuidelijke zijbeuk van het schip volgt in haar opbouw geheel het stelsel van de buitenste noordelijke zijbeuk, op enkele plastische details na. In de steunberen is de helm van de pinakel die vóór de derde en vierde geleding staat, wat steiler. Aan de voet van de pinakelbundels voorlangs de balustrade is in de hoeken een omgekeerde spitsboogversiering die aan de noordzijde ontbreekt. De wimberglijsten lopen tegen de steunberen teniet in plaats van met een horizontaal lijstje te eindigen. De traceringen die de wimbergen vullen, zijn anders en hebben een omgekeerde hartvorm als centraal motief. In de meest oostelijke volledige travee daarentegen is een roosmotief met vlak binnenveld aanwezig, nu voorzien van de inscriptie A^{o} DOMINI 1889. De balustrade wordt gevuld door een reeks beurtelings met hun punt naar boven en naar beneden gekeerde blaasbalgvormen.

De zes traveeën die aan bovenstaande beschrijving beantwoorden, sluiten zowel aan de oost- als aan de westzijde onregelmatig aan bij de belendende partijen. De muur van de meest oostelijke travee ligt meer binnenwaarts dan die der andere traveeën en stuit op de sacristie van twee etages die tussen de westelijke transeptsteunberen ingeklemd ligt; daardoor is deze travee aan de buitenkant gehalveerd. Het overgebleven smalle spitsboogvenster is tot een blindnis gereduceerd. Bovendien leunt tegen deze halve travee met zijn lessenaardak het kleine kapelletje dat abusievelijk wel Stadskomme wordt genaamd (nu Sint Jozefkapelletje). Het muurvlak boven de fragmentarische boognis is onversierd gebleven, zonder wimberg. De balustrade wijkt in patroon van de overige zijbeuktraveeën af en heeft zijdelings gedrukte vierpasmotieven.

Aan de westzijde grenst de zijbeuk aan de doopkapel met een in 1882 nieuw gebouwde travee ter vervanging van een provisorische aansluiting, die in baksteen was gemaakt in schuine richting vanaf de laatste steunbeer van de zijbeuk naar de zuidoosthoek der doopkapel. De muur was door een spitsboogvenster met natuurstenen neggen geopend. Vanaf de steunbeer was reeds voor een volgende travee een deel

van de muur tot de afzaat van het venster opgetrokken en ook een deel van het venster met de aanzet van zijn boog tot stand gebracht. Vanaf dit onvoltooide werk was beganegronds een laag baksteenmuurtje gebouwd in verbinding met het kleine zuidportaal. De nieuwe travee die de plaats van deze noodoplossing inneemt, sluit aan de zuidkant in opbouw en stijl van wimbergtracering en balustrade bij de oude zijbeuk aan, maar de hoeksteunbeer, die geen luchtboogstoel schraagt, is lichter en eenvoudiger gebleven. De westwand zoekt, met zijn blindnistracering, aansluiting bij de stijl van de westelijk belendende partijen. Deze travee en de travee noordelijk erachter zijn elk met een eigen schilddak gedekt, terwijl de overige zijbeuktraveeën zadeldaken hebben, die aan de zuidzijde in een schild met dakkapel eindigen, aan de noordkant in het lessenaardak van de binnenste zijbeuk gestoken zijn. Alleen de meest oostelijke travee heeft een lessenaardak, leunend tegen het transept, en haaks het dak van de binnenzijbeuk voortzettend.

Luchtboogstoelen en lichtbeuk van het schip, noordzijde

Het middenschip is geheel volgens het systeem van het hoogkoor opgetrokken. Het schoorstelsel beantwoordt vrij nauwkeurig aan dat van de zuidzijde van het koor. De meest oostelijke stoel staat haaks op die welke het noordtransept schraagt en vormt daarmee één constructie. De bekronende fialenbundels van de zijbeukcontreforten zijn door korte luchtboogjes met ingezwenkte deklijst (waarop hogels) verbonden met de spiegels van de onderste geledingen der luchtboogstoelen. De binnenbogen van de luchtbogen zijn geprofileerd met een platte band, te weerszijden daarvan een vloeiend ojief, in tegenstelling tot het profiel op de overeenkomende plaats aan de koorluchtbogen, waar een kraal en hollijst scherp gescheiden zijn. De diepe vensterneggen bestaan van binnen naar buiten uit een kwarthol, kraal, hol, peerkraal, hol en schuine kant, zoals in het hoogkoor. Aan de voet der vensters is hierin een smalle doorgang uitgespaard over de dakgoot. In de wimbergen is een maaswerkvulling van op een

middenas geconcentreerde spitse visblaasmotieven aanwezig, te weerszijden buiten de wimberg eenvoudige arketten. In afwijking van het koor en in overeenstemming met het transept zet de wimberglijst met een horizontale lijst aan. De pinakels in de balustrade hebben onder hun helm rechtlijnige gevelspitsjes, terwijl die bij het koor ingezwenkt zijn, zoals ook bij de lagere fialenbundels op de luchtboogstoelen. Vóór de restauratie van 1869-1873 was hier in beschadigde toestand een balustrade aanwezig met een patroon bestaande uit diagonaal opgolvende visblazen, waarvan de richting per travee alterneerde. Tijdens die restauratie werd een nieuwe balustrade gehouwen met hetzelfde maaswerkpatroon als de balustrade van de zijbeuk, maar tijdens de tweede restauratie, in 1968-1973 en 1981 (de meest oostelijke travee pas toen) werd weer een nieuwe geplaatst met het oorspronkelijke patroon.

Bij de westtoren eindigt de lichtbeuk zodanig, dat de balustrade na de pinakel met een hoek omgaat en tegen de toren staat. Deze oplossing is uit perfectiedrang bij de eerste restauratie gekozen, voordien was de natuursteen op deze hoek bij de toren juist onafgewerkt en als het ware in afwachting van verdere westwaartse voortzetting na de in de bedoeling liggende afbraak van de romaanse westtoren.

Alleen in het meest westelijke licht is de oorspronkelijke venstertracering bewaard gebleven: in de kop een cirkel, gevuld met een drievoud van door een kleine middencirkel oversneden driepassen, en rustend op (en in contour samenvloeiend met) twee ezelsrugbogen, die telkens twee lancetten omspannen.

Luchtboogstoelen en lichtbeuk van het schip, zuidzijde

De zuidkant van het middenschip wijkt nauwelijks af van de noordkant. De vensterneggen echter hebben aan de binnenzijde eerst een hollijst en dan pas hetzelfde profiel als de noordvensters. De balustradepinakels hebben ingezwenkte in plaats van recht belijnde frontaaltjes. De casementen van de bovenpartijen der derde en vierde luchtboogstoelen (geteld uit het westen) hebben rondboogvormige arketten.

Evenals aan de noordzijde was in de meest westelijke travee de venstertracering gespaard gebleven, met hetzelfde patroon.

De hoekoplossing bij de westtoren is hetzelfde als aan de noordkant, maar ondieper doordat de middenas van de toren meer zuidwaarts ligt dan die van het schip. Het zadeldak van het schip is aan de west- en oostzijde met een steil driezijdig schild afgesloten en is door enkele dakkapellen geopend.

De middentoren

Zowel uit- als inwendig wordt de gehele kerk beheerst door de stenen lantaarn die op de pijlers van de kruising en de hen verbindende bogen rust. Zoals deze uitwendig boven de goten en tussen de daken van koor, dwarspand en schip uitrijst, bestaat zij uit een opgaand vierkant met afgeschuinde hoeken, waartegen vier hoektorens staan.

Aan zijn basis bestaat deze toren uit een ongeveer manshoge bakstenen plint, waarin zich nissen met vlakke segmentbogen bevinden, twee aan twee, niet in de as van de vensters erboven, maar meer excentrisch. Onderlangs hun toog zijn deze nissen met toten in tufsteen bezet.

Met hun afzaten op die bakstenen plint rustend, stijgen aan elk der vier brede zijden van het achtkant twee rondboogvensters op. Op de schedels daarvan rusten roosvensters, welke overtoogd worden door een lijst van kralen en een hol, welke tenietloopt tegen de drie steunberen die het wandvlak haaks in tweeën delen. De roosvensters zijn in hun bovenste helft, evenals de rondboogvensters eronder, met een hol geprofileerd, hun onderhelft is als afzaat behandeld. Een dun rechtstandig kraalprofiel verbindt het ronde licht met het boogvenster en een dergelijke kraal rust horizontaal op de buitenboog der ronde lichten. De steunberen staan op dezelfde afzaat als de vensters en zijn opgevat als pinakels die half uit het torenlichaam tevoorschijn komen. In hun voorvlak bevinden zich kraagstenen voor beelden. Opmerkelijk is, dat de hoeken opgevat zijn als dunne ronde kolonnetten met basement en een eenvoudig lijstkapiteeltje. Uit hun ezelsrugbogen met kruisbloemen en kleine hoekfialen, stijgt een volgende korte geleding op, beëindigd door een afzaat waarop dubbele pinakels staan met een kantig profiel tussen beide in. Hun afgeknotte toppen eindigen tegen de onderlijst van de balustrade, met als profiel een hol tussen twee tori, waarboven een congé.

De vier vierkante hoektorens zijn smaller dan de schuine zijden waartegen zij geplaatst zijn, zodat te weerszijden telkens smalle wandgedeelten van die zijden in het gezicht komen. In de noordoostelijke en zuidwestelijke van deze torens bevinden zich wenteltrappen. De onderste geleding der hoektorens is van baksteen met natuursteenbanden; de omvang is zodanig, dat zij de passage over de dakgoten binnen de balustraden van de lichtbeuken van koor, dwarspand en schip vrijlaten. Daarboven verjongen de torens zich driemaal: de tweede en derde geleding zijn bezet met hoekfrijten aan de voorkanten, die in hun detaillering de steunberen van het torenvierkant herhalen maar hoger oprijzen. De wanden zijn verdiept door spitsboognissen, waarin, in de tweede geleding, kolonnetten en kraagstenen juist onder een lichtspleet, in de derde geleding zijn de lichten breder.

Daar ook rijst achter de fialenbundels een smalle overhoekse steunbeer op tot boven de aanzet van de vierde geleding. Deze heeft de vorm van een achtkante open lantaarn met koepeltje. Het achtzijdig koepeldak van de toren is aan de onderzijde uitgezwenkt en draagt een opengewerkt lantaarntje, dat uit hout is opgetrokken en met lood bekleed, en dat door loden pinakels met luchtboogjes is omgeven. Op de hoeken van het dak vormen vier steekkapjes de verbinding met de achtkante kleine hoeklantaarns. Een balustrade met pinakels op de acht hoeken en in het midden van de vier brede zijden omgeeft de dakvoet. De sculpturale detaillering van deze middentoren lijkt nog het meeste op die van de portiek aan het zuidtransept.

Voordat de grote houten bekroning, die door dit stenen torenvierkant gedragen werd, in 1584 afbrandde, waren de vier hoektorentjes door een ingezwenkte helm met peer overkoepeld, zoals de tekening van Antonie van Wijngaerde laat zien. Na de brand zijn deze niet herbouwd, evenmin als de balustrade. Toen is het koepeldak gebouwd, van pyramidaal aan de voet naar bol overgaande, dan weer uitzwenkend om een gekoepeld lantaarntje met hoekpinakels en luchtboogjes te dragen. Deze situatie wordt door de tekeningen van Saenredam en Beerstraten weergegeven. Op de tekening van Pronk is te zien, hoe de achtkante hoeklantaarns tot aan hun voet zijn afgebroken en met een ingezwenkt en spits beëindigd koepeltje overdekt. Deze koepelvorm, met een gedrukte silhouet, maakte de eenvoudig barokke indruk die bij de bouwtijd past, enigszins te vergelijken met de overdekking van de torenromp van de Grote Kerk van Veere. Bij de restauratie in 1901-1905 is, met behoud van de oude kapconstructie, de bedaking een verticaler accent gegeven en zijn de lantaarns van hoektorens en middentorentje hoger opgetrokken. Er is zelfs een ontwerptekening van Hezenmans bewaard, waarin de helmen van deze lantaarns meer toegespitst en met gotische hogels bezet zijn.

Vóór die restauratie waren de vensters van grenehouten montants voorzien, stenen traceringen waren er niet meer. De tekening van Beerstraten laat zien, dat de ronde lichten een concentrische tracering hadden en niet behandeld waren als een herhaling van de vensterkop daaronder, zoals nu. Het huidige maaswerkpatroon is door Hezenmans klaarblijkelijk van het restauratie-ontwerp der gebroeders Donkers overgenomen en in zijn nieuwe balustrade nog eens herhaald.

De bakstenen torenvoet was vóór en na de restauratie van 1901-1905 afgedekt door lessenaardaken, neerdalend op de bovenkant van de muren van koor, dwarspand en schip, daken die in 1957-1958 verwijderd zijn. In verscheidene bakstenen zijn jaartallen gehakt: noordoostzijde: 1683; zuidwestzijde: 1710; westzijde, links van de nissen: 1595, 1710, 1771, 1739, 1707, in de tufsteen: 1738.

Deze middentoren is in de gotiek der Nederlanden een uniek geval, in constructie onvergelijkbaar met de eveneens maar als romp aanwezige middentoren van de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, die in zijn genre even uniek is. Daar staan op de vier kruisingpijlers L- of haakvormige steunberen waarboven een achtkante lantaarn van steen had moeten komen.[11]

Het inwendige

Straalkapellen en kooromgang

De zeven door wigvormig toelopende muren van elkaar gescheiden straalkapellen zijn met de omgangstraveeën verbonden door grote scheibogen. Zij zijn overkluisd door zesdelige straalgewelven waarvan de geprofileerde ribben in de vorm van schalken tot de grond toe doorlopen. De kapel in de lengte-as van het koor wordt bovendien nog voorafgegaan door een rechte travee die een kruisribgewelf draagt. De kapellen zijn voorzien van vensters in de drie uitspringende veelhoekszijden en van blindnissen aan beide kanten in elke wand die telkens twee kapellen gemeen hebben. De het meest naar het westen gelegen noordelijke en zuidelijke kapel missen één van de drie vensters door de belending van de traptorens en hebben op die plaats nòg een blindnis.

Merkwaardigerwijze liggen de afzaten van de open kapelvensters hoger dan die van de blindnissen tegen de dammen tussen de kapellen, in welk verschijnsel men wel een planwijziging heeft willen zien.[12] Die nissen hebben nog, in tegenstelling tot de ziende vensters, hun authentieke rechtstanden met gevarieerde traceringen bewaard. Het negprofiel van nissen en vensters bestaat uit een diepe hollijst met schuine kant, boven de spitsboog nog vermeerderd met een kraal, bieskraal, hol en riem, tegen de gewelfribben tenietlopend. Het profiel van de gewelfdragers en gewelfribben bestaat uit een geriemde peerkraal, waarachter te weerszijden een kraal, een hol en een schuine kant, die ogenschijnlijk zonder meer uit de vloer oprijzen, maar op een lager niveau hun basementen vinden.

De gewelfribben komen bijeen tegen ronde sluitstenen, met figuratieve sculptuur versierd, in de middelste kapel in de sluiting tegen een hangconsole. De meest westelijke gordelboog in deze kapel, grenzend aan de boog die zich naar de kooromgang opent, wordt gedragen door kraagstenen in de vorm van manskoppen met baarden en gerimpelde voorhoofden, mooie en gave sculpturen.

De patronen van de blindnistraceringen in de middenkapel en tegen de westelijke muren van de

buitenste kapellen, ontwikkelen zich uit drie lancetten, die tegen de overige muren uit twee. De eenvoudigste kopvullingen zijn een ronddriepas, een rondvierpas, een spitsvierpas, een ring met twee visblazen, die te zamen een derde visblaas vormen; in de middenkapel enerzijds (zuid) een spitsvierpas op drie spitsbogen welke tot twee elkaar kruisende rondbogen samengevat zijn, anderzijds (noord) een vijfpas met twee spitse visblazen te weerszijden. Voor de in 1867 en volgende jaren aangebrachte venstertraceringen heeft men zich voor alle kapellen eentonig en eenzijdig aan het meest 'klassieke' patroon gehouden, de rondvierpas.

De scheibogen waarmee de kapellen naar de omgang geopend zijn, hebben hetzelfde profiel als de gewelfdragers, maar in een wat forsere uitvoering: een vrij stompe geriemde peerkraal waarachter te weerszijden een kraal, een hol en een schuine kant. Kraal en hol vloeien ojiefvormig ineen. Ook deze profielen verdwijnen zonder meer in de vloer, omdat hun basement door een peilverhoging aan het zicht onttrokken is. De vloer der kapellen ligt één trede hoger dan die van de omgang.

De kooromgang

De kooromgang bestaat uit zeven trapeziumvormige traveeën, door kruisribgewelven overkluisd. De dragers daarvan zijn, tegen de muurdammen tussen de straalkapellen, samengestelde schalken met drie door hollijsten gescheiden geriemde peerkralen, door kralen vergezeld. Zij staan op een basement waarvan slechts de bovenste torus boven de vloer uitkomt. Bij ontgravingen in 1925 en 1981 is gebleken, dat de voetstukken daaronder, ook die van de scheibogen naar de straalkapellen, amandelvormig waren en 0,40 m dieper reikten en oorspronkelijk in het zicht hebben gestaan; daaronder begon het baksteenmassief van de fundering.[13] Door de duisternis aan de aandacht van de meesten ontsnapt, zijn de curieuze kraagstenen tegen de muurdammen der straalkapellen en, als voortzetting daarvan, tegen de buitenste pijlers van de binnenzijbeuken van het koor (de eigenlijke kooromgang dus). Zij stammen uit de bouwtijd, maar dragen thans 19de-eeuwse beelden. Zij zijn drievoudig, maar laten toch de buitenste van de drie peerkralen (de gewelfdragers) vrij en zijn met bladwerk en menselijke figuratie bezet: neerwaarts gerichte koppen die zich als het ware in de middelste peerkraal vastbijten. Men ziet bijvoorbeeld onder het beeld van Franciscus Xaverius een vrouwekopje met eikebladeren boven haar hoofd, onder Ignatius een gebaarde manskop onder golvende bijvoetbladeren (*artemisia vulgaris*), onder Franciscus van Sales en Antonius Abt elk een manskop met hoofddoek onder zeekoolblad, onder Maria Magdalena een man met helm en helmbos onder eikeloof met takken en eikels, onder Johanna van Chantal een manskop met tulband onder wingerd en druivetrossen.[14]

De scheibogen naar de straalkapellen worden aan de omgangszijde nog extra overtoogd door een boog, geprofileerd door een concaaf prisma, rustend op driezijdige kraagstenen met bladwerk en hogerop nog vermeerderd door een dergelijk profiel dat tegen de ribben van de omgangsgewelven tenietloopt.

De kant van de koorpijlers die naar de omgang gewend is, vertoont als gewelfdragers dezelfde profielen als de corresponderende schalken tegen de dammen tussen de straalkapellen, met dit verschil, dat zij op hoge basementen neerkomen.

De buitenste zuidelijke zijbeuk van het koor

Het hoogkoor wordt geflankeerd door dubbele zijbeuken, waarvan de buitenste beuken, de meest noordelijke en de meest zuidelijke, aanmerkelijk smaller zijn dan de binnenste. De buitenste zuidelijke zijbeuk heeft in haar zuidelijke buitenmuur wandpijlers die gekenmerkt worden deels door de geheel vlakke, vijfzijdige, zware structuur, die opgaat in de even zware gordelbogen (waarop de luchtboogstoelen staan), deels door de begeleidende rijke profileringen die zich voortzetten in de vensterbogen, gewelfribben en omlijsting van de gordelbogen. Alleen de tweede gordelboog gaat rechtstreeks van de vloer op, de andere twee, de eerste en de derde, rusten op een gebeeldhouwde kraagsteen, zodat daaronder een breed muurvlak vrijblijft. Deze wandpijlers hebben een dubbel basement met tweemaal een breed uitbollende onderste torus. De schenkels der gordelbogen vertonen onderling aanmerkelijke verschillen in boogvorm, van stomp naar spits.

Met deze muurpijlers corresponderen pijlers die aan hun zuidkant vlak driehoekig zijn, met een afgeplatte zuidkant, zodanig gevormd dat de zware driezijdige binnenkant van de vijfzijdige gordelboog er rechtstreeks uit voortvloeit. De profielen van schei- en gordelbogen en van de gewelfribben lopen tegen de brede pijlervlakken teniet. Alleen de tweede pijler is anders van gedaante: de pijlervlakken blijven door een inspringende hoek onderscheiden van de gordelboog die als vijfzijdige rechtstand tot beneden toe doorgaat, waarlangs dezelfde begeleidende kwarthol- en peerkraalprofielen eveneens doorgaan, die bij de andere bogen terstond in de pijlers tenietlopen.

De vraag is nu, of deze robuuste pijler- en gordelboogvormen verklaard moeten worden als een gewild stijlkarakter, of dat wij hier te doen hebben met een verbouwing, erin bestaande dat zware dwarsmuren, de luchtboogstoelen dragende, later opengebroken zijn met bogen, zodat een

aantal vierkante zijkapellen te zamen een zijbeuk gingen vormen. Het is niet uitgesloten, dat ondergronds nog de fundering van zulke dwarsmuren aanwezig is: de ‘Leggers der Graaven en Grafkelders’ vestigen er ten aanzien van zowel de buitenste noord- als zuidbeuk van het koor de aandacht op, dat sommige plaatsen ‘onbekwaam om te Begraven’ zijn, ‘als zijnde daar onder Fondamenten van de kerk’.[15] Als hier van zulk een verbouwing, een openbreking, sprake is, dan moet deze al vroeg na de bouw of nog tijdens de bouw geschied zijn, want de gehele buitenste noordelijke beuk stond in dienst van de Lieve Vrouwe Broederschap als haar kapel, al vanaf 1420, en de gehele buitenste zuidelijke beuk vormde al in 1405 het Sint Nicolaaskoor.[16]

In elk geval is er een tegenstelling tussen het vlakke en zware werk van pijlers en gordelbogen en het meer bij de kooromgang aansluitende fijne profielwerk van schei- en schildbogen en van gewelfribben. De scheibogen tonen twee groepen profielen van verschillend karakter: enerzijds een geriemde peerkraal waarachter een kraal, hol en schuine kant alle in forse gedaante, anderzijds een veel dunner samenstel van hollijsten en kralen. De corresponderende schildbogen om de vensters vertonen een breed hol tussen schuine kanten en een dunne kralenbundel waarlangs weer een hol. De gewelfribben bestaan uit een peerkraal tussen hollen en een schuine kant.

De oostwand van deze zijbeuk heeft een muraalboog waarvan het profiel hetzelfde is als de begeleidende profielen van de zware gordelbogen; zij worden met de gewelfrib op de noordoostelijke hoekpijler met een minuskuul bladvormig kraagsteentje opgevangen. De wand is verdiept tot een segmentvormig overtoogde nis, daarboven gaat, op een afzaat, een grote spitsboognis op met een tracering, bestaande uit vijf spitsbogen, waarvan de schenkels tot rondbogen gekoppeld zijn; in de kop als hoofdmotief vier tot een kruisvorm verenigde spitsbogen in een sferisch vierkant, precies dezelfde vorm als in de oostelijkste travee van de buitenste noordelijke schipzijbeuk. Beganegronds zijn in de oostmuur sporen gevonden van een doorgang naar de belendende straalkapel en van een boognis.[17]

De benedenzone van de zuidmuur van deze beuk is verlevendigd met spitse arcaturen, in de oostelijkste travee onderbroken door de ingang naar de sacristie: drie bogen daarboven hebben twee kraagstenen in plaats van montants gemeen.

De buitenste noordelijke zijbeuk van het koor

De buitenste noordelijke zijbeuk van het koor bezit hetzelfde karakter als haar pendant aan de zuidzijde, met dit verschil, dat er in plaats van een buitenmuur met wandpijlers een reeks scheibogen op pijlers staat, geopend naar de noordelijk aangebouwde kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap, de kapel die de functie van deze noordbeuk in 1494 overgenomen heeft. De basementen en profielen van wat eerst tot schildbogen tegen een noordelijke buitenmuur leidde, zijn bewaard gebleven als dragers van scheibogen tussen kapel en beuk.

De vijfzijdige zware gordelbogen zetten hier alle van de grond af aan, behalve de noordkant van de eerste, die op een kraagsteen rust. Bij herstelwerkzaamheden in 1926, toen de onderkant van de gordelboog op die kraagsteen uitgebroken werd, kwam op wat grotere hoogte een oudere kraagsteen tevoorschijn.[18]

De zuidelijke pijlers hebben aan hun noordkant weer de driehoekige, doorlopende vlakheid van twee der corresponderende pijlers in de buitenste zuidelijke zijbeuk, terwijl de tweede pijler weer zodanig geleed is, dat de begeleidende gordelboogprofielen neerwaarts doorlopen. Bij de noordelijke pijlerreeks is het ook zo gesteld, maar het geldt niet voor de westelijke zijkant van de tweede en niet voor de derde pijler en voor de transeptpijler in het verlengde daarvan, die ongeprofileerde schuine kanten hebben. De derde pijler (geteld uit het oosten) is al helemaal afwijkend van vorm, namelijk glad vijfzijdig massief, waaruit bovenaan de vijfzijdige gordelboog ontgroeit. Tijdens werkzaamheden in 1926 is de zuidkant van deze pijler aan zijn voet en bovenaan opengekapt en toen bleek, dat er een ronde (of althans minstens halfronde) kolom in schuil ging, die rood beschilderd was.[19] De gordel- en scheibogen zijn oorspronkelijk vermoedelijk tenietgelopen tegen de ronde schacht. Het is lang de vraag gebleven, of deze ronde of halfronde kolom tot de reconstructie van de Broederschapskapel uit 1420 moet voeren zoals Mosmans die voorstelt. Was het misschien een halfronde wandpijler?[20] Dit steunpunt heeft de samenkomst van twee luchtboogstoelen te dragen en mag dus niet te licht zijn. Maar bij sonderingen in 1981 was al gebleken, dat ook de noordkant van deze pijler een roodgeschilderd rond massief verbergt, en bij het opbreken van de vloer der Sacramentskapel (de Broederschapskapel uit 1478-1494) in januari 1982 is gebleken, dat Mosmans niet ver bezijden de werkelijkheid was bij zijn reconstructie, maar dat geen sprake was van twee uitgebouwde vierkante traveeën op dusdanige wijze, dat de 10 m hoge rode kolom het middelpunt van vier traveeën was, dat daarentegen een situatie bestaan heeft van één vierkante travee tegen het noordtransept, met een buitenmuur aansluitend tegen de traptoren daarvan, en een driehoekige travee met een buitenmuur die diagonaal verloopt ten opzichte van de lengte-as van het gebouw. Met de ronde kolom correspondeerde een ronde wandpijler in de hoek van de schuine en rechte buitenmuren, die aan hun

buitenkant dezelfde steunberen, alle noordwaarts gericht, hadden als de overige noordelijke en ook de buitenste zuidelijke koorzijbeuktraveeën. Opmerkelijk is voorts, dat de twee westelijke scheibogen tussen deze noordbeuk en de Sacramentskapel lager zijn dan de twee oostelijke; men ziet er nog de sporen in van een geprofileerde boogaanzet op ongeveer 4,50 m hoogte, die de veronderstelling mogelijk maakt dat de noordelijke uitbouw een galerij bevatte die vanuit de traptoren van het noordtransept bereikbaar was.[21] Volgens Mosmans is die boogaanzet alleen het teken van een voornemen en is de galerij nooit uitgevoerd, maar niets pleit ertegen, dat werkelijk een galerij of tribune aanwezig is geweest, de dichtgemetselde toegang in de traptoren is er nog. Waar de Broederschapsrekeningen al in 1349 gewag maken van een 'sulre', in 1416-1417 van 'de sulre voer sinte Cristoffel' en de 'sulre biden auden orghelen', gaat het om een verdieping op hun oude, niet te localiseren kapel, die zelfs een toren had. In 1416-1417 is men bezig 'onser sulre op te breke op onse Vrouwen toeren', waaronder wellicht het afbreken verstaan moet worden, omdat men de beschikking krijgt over een nieuwe kapel met een nieuwe eigen 'sulre'. In 1418-1419 worden 'onse kist ende andere dingen op onsen sulre' gedragen: de tribune zal dan net voltooid zijn, samen met het overige van de kapel. In 1422-1423 wordt 'eenre langer kisten op dat wulfsel van onsen choer' gehesen en in 1423-1424 wordt betaling gedaan om een 'com die onder d'auter te staen plach op te hoege camer te wijnden' en 'om een corde dairmen die juwelen van der hanghender cameren mede op ende aflaet', in 1424-1425 voor 'enen reep dair men silveren werck mede aflaet van den wulfsel'. Zolder, gewelf en hangkamer zijn één en dezelfde ruimte en het is zeer onwaarschijnlijk dat die boven de gewelven van de kapel gezocht zou moeten worden, vanwaar geen goederen op te hijsen of neer te laten zijn. In 1476 nog wordt op deze 'sulre' een 'nijen cantoer om dagelix brieven in te leggen' gebouwd, maar de dagen van het bouwsel zijn dan al geteld.

Opmerkelijk is ook nog de oostkant van de transeptpijler in het verlengde van de ronde kolom. De driehoekige vorm, met afgeplatte kant, wordt op ongeveer 5 m hoogte via een concave uitkraging overgeleid in een kern met rechthoekige brede pilaster, waarin de scheiboog (prismatisch, met flankerende kraal- en holprofielen) tenietloopt en waartegen ook de gewelven van de zijbeuk en de kapel tenietlopen.

De oostmuur van deze zijbeuk heeft, in tegenstelling tot haar zuidelijke pendant, geen nistracering (misschien wel gehad). Vroeger was het wandvlak versierd met een neogotische schildering als achtergrond van het gedenkteken voor bisschop Zwijsen, dat in 1954 opgeruimd is.

De binnenste zuidelijke zijbeuk van het koor

De zuidelijke pijlers van de binnenste zuidelijke koorzijbeuk volgen in de opbouw en profilering van hun noordkant het systeem van de muurpijlers tussen de straalkapellen. Op dezelfde wijze hebben de pijlers een vlak opgaand gedeelte te weerszijden van de schalkenbundels (onder gordelbogen en gewelfribben), waartegen een kraagsteen met bladwerk een extra profielenbundel draagt die de scheiboog overtoogt. Alleen de buitenste kralen hiervan vallen juist buiten de dekplaat van de kraagsteen en eindigen daar abrupt. Zijwaarts, binnen de scheiboog, bestaat het profiel

uit een forse peerkraal, waarachter aan beide zijden een kraal, een hol en een schuine kant. De basementen komen, in tegenstelling tot die van de pijlers der straalkapellen, hoog boven de vloer uit, lopen continu rond de pijlers door en beantwoorden aan de basementen van de wandpijlers der buitenzijbeuk èn aan die van de koorpijlers. De middelste profielenbundels, onderbroken door de kraagstenen, beelden en baldakijnen, vloeien over in de gordelbogen en gewelfribben (peerkralen). De kralen die de gewelfrib vergezellen, lopen op de scheibogen teniet, zowel aan de zuidzijde als aan de noordzijde van de beuk. Het middengedeelte van de zuidkant der koorpijlers beantwoordt aan dit systeem, zij het dat de middelste peerkraal stomper van doorsnede is. Ook hier bevinden zich kraagstenen, beelden en baldakijnen.

De binnenste noordelijke zijbeuk van het koor

De binnenste noordelijke koorzijbeuk is op precies dezelfde wijze opgevat als haar zuidelijke pendant, heeft dezelfde op kraagstenen rustende overtogende bogen op de scheibogen aan de noordkant, eveneens kraagstenen en baldakijnen die tot het middeleeuwse werk behoren.

Het koor

Het rijzige koor wordt van de omgang en de zijbeuken gescheiden door prismatische bundelpijlers met achthoekige basementen en zonder kapitelen. De geledingen der pijlers verdelen zich aan beide kanten in de geprofileerde scheibogen, gordelbogen en gewelfribben van omgang en zijbeuken enerzijds, van het hoogkoor anderzijds. De diepe scheibogen en het daaraan beantwoordende pijlergedeelte hebben als profiel een brede band met afgeschuinde hoeken, te weerszijden daarvan een hol, dan een geriemde peerkraal, wederom een hol, vloeiend overgaande in een kraal, rechte kant, kwarthol. Aan de koorzijde worden deze scheiboogprofielen in de pijler verenigd door een profielenbundel die opgaat naar de schildbogen om de lichtbeukvensters, naar de gewelfribben en de gordelbogen, dat wil zeggen: in het midden een drievoud van geriemde en door

kralen geflankeerde peerkralen, van elkaar gescheiden door hollijsten, telkens opgaand in gewelfribben en gordelboog; dan een bol profiel met bieskraal, dat de buitenste omlijsting van de muraalboog vormt. Voor de absispijlers, die wigvormig toelopen, bestaat dit verschil, dat slechts één peerkraal aan de koorzijde optreedt als drager van de ene rib van het straalgewelf in de absis.

De voet van de pijlers ziet er als volgt uit: op de plint staat een basement van aaneengebonden achtkanten op een trochilus samenvloeiend met een brede torus eronder; daarboven een tweede, de doorsneden der profielen volgend basement met dubbele torus. De achter het koorgestoelte verborgen zijde van de pijlerbasementen is ongedetailleerd gelaten, klaarblijkelijk omdat hier van stond af aan monumentale koorbanken gedacht zijn.

Na de verwijdering van de koorbanken ter restauratie in 1981 werden die pijlervoeten en de koormuren achter het gestoelte ten volle zichtbaar. De muren vertoonden geen homogeen metselwerk en waren net als de basementen erop berekend terstond achter de rugschotten der banken schuil te gaan. In sommige traveeën bestonden zij uit groot formaat baksteen (secundair verwerkt), in andere uit natuursteenblokken zonder steenhouwersmerken (in tegenstelling tot hun buitenkant aan de omgang).

Boven de scheibogen is het wandvlak uitgediept, de bogen zijn er nog van een extra hollijst en kraal voorzien, alvorens vlak en schuin achterwaarts te eindigen. Op die schuine kant dalen de profielen neer van de schildbogen (hol, peerkraal, hol) en van de montants der wandtraceringen.

De wanden vertonen een systematisch gebonden en geconcentreerde opbouw: de zwikken boven de scheibogen zijn met traceringen gevuld welke zich verbinden met de arcaturen van het triforium en met de montants van de vensterharnassen. In de zwikken een ruitpatroon met spitsvierpassen daarin; in de balustrade ronddriepassen in ringen, daarboven spitsbogen en spitsdriepassen: alles in vier door montants gescheiden delen in de rechte traveeën, in drieën in de eerste en in tweeën in de overige absis- of sluitingstraveeën. Door horizontale hollijsten is het triforium afgezonderd, de onderste met losse bladmotieven, de bovenste met rozetten bezet, de onderste doorlopend, de bovenste gedeeld door de montants. In de meest westelijke travee wijkt de decoratie in zo verre af, dat het aantal rozetten twee in plaats van drie tussen telkens twee montants is, en dat het ruitpatroon enigszins verschoven is, met grotere halve ruiten geheel onderaan. De noordelijke kant van deze westtravee hangt westwaarts uit het lood.

De montants van de triforiumopeningen zijn onder de spitsbogen achterlangs versterkt door smeedijzeren trekstangen, terwijl ook stangen tussen de montants en de achterwand bevestigd zijn. De passage in het triforium wordt mogelijk door smalle rechthoekige doorgangen in de muurdammen, de bovenkant is vlak overtoogd. In de achterwand van deze smalle gang is in de meest westelijke travee, zowel aan de noord- als aan de zuidkant, een sprong in het metselwerk zichtbaar: naast een staande tand wordt het metselwerk westwaarts een halve steen dunner dan in de voorgaande traveeën, bovendien ligt in het triforium van de westelijke travee een baksteenvloer in plaats van de natuursteen elders. Al die verschillen wijzen erop, dat er een bouwpauze geweest is tussen de ineens opgetrokken absis en drie oostelijke rechte traveeën enerzijds en de vierde, de meest westelijke koortravee, anderzijds, met een scheidslijn juist ten westen van de laatste koorpijlers vóór het transept. Maar

vermoedelijk is pas na voltooiing van het opgaand werk van deze laatste koortravee het gewelf gelegd, want op de ribben en gordelbogen in alle traveeën komt dezelfde groep steenhouwersmerken voor.[22] Op de bogen van de vensters van de lichtbeuk rust een muraalboog die tegen de gewelfschelpen eindigt. De gewelven zijn kruisribgewelven met gordelbogen die even licht zijn als de ribben. In hun centrum bevinden zich figuratief gebeeldhouwde sluitstenen en tegen de kruin van de gordelbogen ornamenten van distelachtig krullend bladwerk. Het metselwerk van de gewelven is éénsteens dik, in tegenstelling tot dat van dwarspand en schip, dat slechts een halve steen telt.

De kruisingpijlers

Het dwarspand wordt overheerst door de lantaarn van de middentoren die op de zware pijlers van de kruising en de hen verbindende bogen rust. Ook de overige pijlers en bogen, waarmee het transept naar de zijbeuken van koor en schip geopend is, zijn zwaar aangelegd. De opbouw volgt in grote trekken het stelsel van het hoogkoor, uitgezonderd de buitenste noordelijke en zuidelijke travee. De oostelijke kruisingpijlers volgen in hun naar het koor gewende zijde hetzelfde stelsel als de koorpijlers, tot en met de peerkralen die overgaan in de gewelfrib en in het eerste, oostelijke profiel van de vieringboog als beantwoording van de gordelbogen in de koortraveeën. Daarop volgt in de vieringboog een groep die van het midden uit bestaat in een platte band met afgeschuinde hoeken, te weerszijden waarvan weer een hol, een kraal, een geriemde peerkraal en een hol dat scherp afgesneden wordt door een vlakke kant. De naar de viering toegewende zijden (zuidwestkant van de noordelijke en noordwestkant van de zuidelijke pijler) vertonen een drievoud van peerkralen die opstijgen en inbuigen tot de kraagstenen die de evangelistensymbolen dragen;

te weerszijden van dit drietal een beulingprofiel. Daarop volgt, aan de westkanten, een herhaling van het profielenstelsel van de vieringbogen.

De noordkant van de noordoostelijke vieringpijler is hetzelfde als de oostkant, hetgeen wil zeggen dat de scheiboog tussen transept en binnenste koorzijbeuk hetzelfde is gevormd als de koorscheibogen en dat één peerkraal zich richt op de gewelfrib van de eerste koorzijbeuktravee. De noordwestkant wordt eveneens in het midden ingenomen door een peerkraal als opvanger van een gewelfrib van het transept. Te weerszijden hiervan een hol en dan een plat beulingprofiel zoals dat ook aan de zuidkant optreedt.

De zuidkant van de zuidoostelijke vieringpijler is het spiegelbeeld van de noordkant van de noordoostelijke.

De westelijke vieringpijlers beantwoorden in hun gedeelten die naar de viering en naar de vieringbogen gericht zijn, geheel aan de oostelijke vieringpijlers, behoudens de kleine afwijking, dat in de westelijke vieringboog de in het midden optredende platte band met afgeschuinde hoeken en flankerende hollijsten niet door peerkralen vergezeld wordt, maar door kralen waaraan één bieskraal voorafgaat. Het daarop volgend hol eindigt tegen een schuine kant waarop een vlak volgt, terwijl in de oostelijke pijlers op die plaats geen afschuining aanwezig is. Dienovereenkomstig is dus ook de westelijke vieringboog iets anders geprofileerd dan de drie overige. De noordkant van de noordwestelijke vieringpijler en de aansluitende scheiboog (tussen transept en binnenste zijbeuk van het schip) is geheel hetzelfde als de koorscheibogen en als de scheiboog tussen transept en noordelijke binnenzijbeuk van het koor. De westkant van de noordwestelijke vieringpijler vertoont weer de platte band met afgeschuinde hoeken en daarnaast hollijsten, vervolgens een kraal tussen bieskralen, waarna weer een hol, kraal en kwarthol, tesamen de vorm van de scheiboog van het schip bepalend. Dat alles geldt, in spiegelbeeld, ook voor de zuidwestelijke vieringpijler. Die schipscheibogen zijn zwaarder, veelvuldiger geprofileerd, dan de vieringbogen. De westelijke vieringpijlers zijn dienovereenkomstig in hun oostwestrichting wat dikker dan de oostelijke, hetgeen met name samenhangt met de grotere profielenhoeveelheid aan de kanten van het schip.[23]

Boven de scheibogen van koor en schip groeien de bundelpijlers aanzienlijk in breedte door de toegevoegde opgaande profileringen van de vensterneggen en schildbogen die tevens de triforiumzone omlijsten. Nog hogerop worden de vieringbogen uitgebreid met op de kraagstenen der evangelistensymbolen neerkomende buitenbogen, bestaande uit een breed, met rozetten versierd hol, een dikke kraal, een hol, een dunne kraal, een hol en tenslotte de ver naar voren komende boogrug. Daarboven volgt de profilering tegen de torenwanden een eigen afwijkend stelsel. In de noordwestelijke en zuidoostelijke vieringpijler gaan vanaf triforiumhoogte trapkokers naar de toren op.

Het noordtransept

De transeptpijler tussen de scheibogen naar de twee noordelijke koorzijbeuken is in doorsnede evenals zijn zuidelijke pendant langwerpig in oostwaartse richting (pijlers

15 a en 16 a). De brede noord- en zuidkanten volgen het stelsel van de koorpijlers en koorscheibogen. De smalle oostkant vormt een partij die geen weerspiegeling heeft (geen correspondentie) in de pijlerreeks tussen de zuidelijke en in die tussen de noordelijke koorzijbeuken, waar immers vlakke, prismatische massieven aanwezig zijn.

Maar de scheibogen die op die reeks teniet lopen, vloeien tegen deze transeptpijlers continu neerwaarts: de opvangende rechtstandige profielen bestaan uit een geriemde peerkraal tussen hollijsten en schuine kanten. Het geheel van deze dragers springt op een merkwaardige wijze oostwaarts zodanig uit, dat brede vlakke zijkanten ontstaan. De noordelijke zijkant van de noord- en de zuidelijke van de zuidpijler divergeren ietwat en tegen deze vlakke kanten lopen de gewelfribben van de aansluitende traveeën der buitenste koorzijbeuken teniet.

Aan de westkant van beide pijlers treedt een drietal geriemde peerkralen op, opstijgend naar de gewelfribben van de respectieve transeptarmen; deze peerkralen zijn op kruisribgewelven aangelegd, niet op de in feite aanwezige netgewelven. De oostelijke vieringpijlers vormen een systematische eenheid en de beide transeptpijlers 15 a en 16 a sluiten symmetrisch hierbij aan, maar alle andere pijlers in het transept zijn onderling verschillend, weshalve het beter is, de noordelijke en zuidelijke transeptarm afzonderlijk in ogenschouw te nemen.

Pijler 15 b is in zijn oosthelft vlak vijfzijdig prismatisch, in overeenstemming - zij het zwaarder - met de pijlerreeks tussen Sacramentskapel en noordelijke koorzijbeuk. Dat heeft tot gevolg, dat de binnenste scheiboogprofielen hier tegen de vlakke zuid- en noordkanten teniet lopen, de buitenste profielen aan de kant van het transept vinden daarentegen een beantwoording in profielen die overeenstemmen met die aan pijler 15 a. Hetzelfde geldt voor het drietal peerkralen dat opstreeft naar de transeptgewelven.

Hetzelfde systeem volgt de noordoostelijke hoekpijler van deze transeptarm, maar dan uiteraard gehalveerd: prismatisch vlak naar de kant van de Sacramentskapel, geprofileerd naar de kant van het transept. Volgt men het profielenstelsel nu van de pijler opwaarts tot in de triforium- en lichtbeukzone, dan blijkt het tweemaal verder

verrijkt te worden: eerst boven de onderste afzaat van het triforium, waar zich een kwartrond, een peerkraal en een hol erbij voegen als profielen van de schildboog, dan, op de bovendorpel van het triforium, nog vermeerderd met de vensterneggen. In tegenstelling tot in het koor zijn de muurvlakken boven de scheibogen geheel onversierd. Dit verschil tussen koor en schip enerzijds en transept anderzijds komt in de grote Brabants gotische kerken herhaaldelijk voor: ook in die van Leuven, Lier, Mechelen.

De traceringen van het triforium volgen die van het koor. In de brede binnenste travee zijn op dezelfde wijze in de hollijst bovenaan telkens twee rozetten in één vak aanwezig, in de noordelijke daarop volgende traveeën telkens drie.

De onderbouw van de noordwand van het transept, waarin zich de twee ingangen van het noordportaal bevinden, is bezet met een banket waarop, met hoge basementen, de montants staan van een reeks spitsboognissen. Boven de ingangen worden die montants op kraagstenen opgevangen. De montants zijn in dikte afwisselend (enkelvoudige en drievoudige peerkraal), zodat in het ritme telkens twee boognissen aaneengekoppeld zijn. De middelste wordt onderbroken door een beeld met kraagsteen en baldakijn.

Dit muurmassief vormt de brede onderdorpel van het grote venster, en dient als loopgang, die op een lager niveau ligt dan de vloer van het triforium in de oost- en de westwand. Traptreden in kokers in de beide hoekpijlers overbruggen het hoogteverschil. De poortjes daarvan, uitkomend op de lagere gang, zijn overtoogd door een latei met bladwerksculptuur. Als balustrade dient een tracering die men als elkaar doorsnijdende ezelsrugbogen of als reeksen spitsbogen en op hun kop gestelde spitsbogen daarop kan lezen. De toppen zijn met een leliemotief bekroond, de bogen met spitsdriepassen gevuld.

De grote vensterboog bestaat uit diepe hollen tussen peerkralen. Tegen de middenstijl gaat op een uitkraging een overhoeks gestelde, en daarachter, hoger, een tweede pinakel op.

De pijlers 17 a, 17 b en 17 c en de bijbehorende scheibogen die zich naar de zijbeuken van het schip openen, vormen in hun profielen nauwkeurig één geheel met de noordwestelijke vieringpijler (17). Hun oostelijke kanten corresponderen even nauwkeurig met de oostelijke transeptpijlers. Pijler 17 a vertoont aan de oostzijde dezelfde merkwaardigheid als de vieringpijler (17), namelijk dat de buitenste peerkralen van het daar aanwezige drietal en de aanzet van de ribben erop wijzen, dat hier oorspronkelijk kruisribgewelven bedoeld waren in plaats van netgewelven: de rib zet diagonaal aan en maakt dan zijdelings een knik. Hetzelfde geldt voor pijler 17 b.

De westkant van pijler 17 a is in het middelste, forse peerkraalprofiel, tussen hol en schuine kant, van de scheiboog tussen beide zijbeuken, aangepast aan de vrijstaande zijbeukpijlers, maar wijkt daarvan in de nevenprofielen af: daar is een diagonaal peerkraaltje onder de gewelfrib aanwezig, terwijl pijler 19 a dat aan de noordoostkant niet heeft. De muren boven de scheibogen in deze transeptwanden zijn weer onversierd gelaten, zoals de tegenoverstaande. Ook het overige van de opbouw, de vermenigvuldiging van profielen van schalken, schildbogen en vensterneggen, is overeenkomstig; afwijkend echter is de vormgeving van de traceringen in het triforium: het horizontale lijstwerk en de indeling met montants zijn wel hetzelfde, maar de borstwering is met ezelsrugbogen bezet, in de koppen der openingen is een

ornamentatie op basis van het ezelsrugmotief aangebracht: boogkoppen raken elkaar door middel van een ondersteboven geplaatste tweede reeks op de eerste. In de hollijsten bovenaan telkens een krullend blad. De dunne kraalprofielen langs de pijlers zijn als het ware door de lijsten heengetrokken.

De buitenste noordelijke travee heeft in haar onderste zone, als belending van het Merlarkoor, een gesloten wandvlak, bezet met spitsboognissen, waarvan de afwisselend lichte en zware stijlen met hoge basementen op een banket staan, in dezelfde stijl als de indeling tegen de noordwand van het transept. Boven de hoogte van het Merlarkoor is het wandvlak uitgediept tot een venster met vlakke dagkanten, een diepe middenstijl en een thans blind, maar van brugstaven voorzien ondergedeelte. In de middenstijl een halfrond overtoogde doorgang. Het raam staat langs de buitenkant; langs de binnenkant, in het verlengde van de triforiumtraceringen, is dit venster versierd met uit neggen en een middenstijl ontspringende ezelsrugbogen, die vanuit hun top weer buitenwaarts krullen, terwijl bovendien twee hangende, op maskertjes eindigende montants optreden die corresponderen met de triforiumstijlen erboven. Ook hier zijn de kraalprofielen dooreengestoken. De buitenwand van dit triforium is, evenals de zone eronder, door een venster geopend, zodat hier boven het Merlarkoor één hoge glaswand tot de schildboog oprijst.

De noordelijke transeptarm is overkluisd door achtdelige netgewelven met ribben die uit peerkraal- en holprofielen bestaan en op hun kruispunten grote bladornamenten vertonen, kleine in de top der gordelbogen; ook zijn zulke gehecht aan de schildbogen aan noord- en zuidkant.

Het zuidtransept

De scheibogen naar de koorzijbeuken en de bijbehorende kanten van de pijlers 16, 16 a en 16 b vormen een regelmatig stelsel dat geheel met

dat van de oostwand van het noordtransept overeenkomt. Opmerkelijk is echter, dat pijler 16 b breder aangelegd is in zijn noordzuidrichting dan pijler 15 b; de scheiboog links ervan, ten noorden, is smaller dan de corresponderende tussen 15 a en 15 b en ligt bovendien met zijn middenas en top ietwat noordwaarts verschoven ten opzichte van het venster erboven. Op pijler 16 b blijft een vlak gedeelte over tussen enerzijds de groep profielen die naar de scheiboog opgaan, anderzijds de profielen die naar de gewelfribben opgaan. Daar komt nog bij, dat aan deze pijler 16 b de basementhoogten der verschillende groepen profielen onderling zeer uiteenlopen: aan de noordkant volgen zij pijler 16 a, aan de zuidkant pijler 16 c, aan de westkant zijn zij opvallend laag (91 cm), maar niet zo laag als de basementen der muurpijlers ten oosten ervan (78 cm). De scheiboog naar het Bockkoor, rechts van 16 b, is eveneens smal, zoals die tussen 16 b en 16 a, maar aan deze kant blijft geen vlak pijlergedeelte over, omdat bij deze boog het linkergedeelte tot aan de top breder geprofileerd is dan het rechtergedeelte: middels een breed scheppend hol aan de noordkant en een veel smaller hol aan de zuidkant wordt het verschil, de asymmetrie, weggewerkt. Dezelfde oplossing is ook in het triforium en het venster daarboven gekozen. Het binnenste profiel van de scheiboog bestaat uit een platte geriemde peerkraal tussen hollen en ronde kralen, achtersneden door een kwarthol. Deze boog is lichter dan de beide bogen naar de koorzijbeuken. Geheel deze boog is pas geconstrueerd na uitkapping van gesloten muurwerk, toen hier het Bockkoor werd aangebouwd. De muur had aan zijn onderkant een banket waarvan nog sporen zijn overgebleven.[24] De hogere basementen, zoals die in de scheiboog van het Bockkoor optreden, zetten zich voort in de zuidelijke hoekpijlers van de zuidwand van het transept en in de wandpijler 18 b.

De overige wandopbouw van het zuidtransept is gelijk aan die van de overeenkomstige kant van het noordtransept, op kleine ornamentale verschillen na: in de bovenste hollijst van het triforium vindt men in de brede travee twee rozetten boven elke opening, in de travee ten zuiden daarvan telkens drie. In de meest zuidelijke travee is de triforiumhoogte iets geringer, zodat de vensterafzaat wat lager ligt. Het patroon der traceringen is ook enigszins afwijkend: in plaats van spitsdriepassen treden langs de bovenkant driepassen op waarvan de bovenste lob spits is, naar de beide onderste rond en rustend op een gedrukte spitsboog.

Het grote bovenvenster in de sluitgevel van het zuidtransept heeft een als loopgang opgevatte onderdorpel ter hoogte van de triforiumvloer der zijwanden. Anders dan in de noordelijke transeptgevel immers wordt hier door de grote portiek het venster als het ware naar boven gedrukt. In de onderbouw bevinden zich de twee ingangen van het zuidportaal en daarboven twee spitsboogvensters, uitziende in de portiek. De overblijvende wandvlakken zijn verlevendigd door twee zones rondboognissen, gescheiden door een afzaat ter hoogte van de vensterdorpels. De nissen zijn weer, als in de noordgevel, gekoppeld door afwisseling van zware en lichte montants; de zware omvatten bovenaan telkens twee nissen. De onderste rusten met hun basementen, welke het niveau van die der hoekpijlers volgen, op banketten. Boven de venstertoppen worden de montants op kraagstenen opgevangen. De middelste montant wordt tussen de vensters onderbroken door een beeld met kraagsteen en huif.

De loopgang onderlangs het grote bovenvenster wordt afgeschermd door een balustrade uit ronddriepassen. De doorgangen naar het triforium zijn door lateien

overtoogd. In de westelijke zijn twee hondachtige dieren gebeeldhouwd, in de noordelijke drie losse bladeren. De balustrade wordt aan haar uiteinden geflankeerd door overhoekse pinakels, waarvan de top opgaat tegen een spitsboognis, en de voet rust op een kraagsteen in de vorm van een neerwaarts zich tegen de muur vastklampend drakerig wezen.

In het midden wordt, overeenkomstig de compositie in de noordgevel, de balustrade onderbroken door een op een kraagsteen staand tweetal pinakels, waarvan de ene achter de andere uitstijgt, tegen de middenstijl van het venster. Dit venster wordt omlijst door drie hollijsten tussen halve rondstaven tegen platte banden met uitgeholde hoeken. De westkant van het zuidtransept beantwoordt in het profielenstelsel van pijlers en scheibogen van de brede en van de middelste travee aan de oostelijke overkant, met dien verstande echter, dat hier niet de onregelmatigheden optreden, die in de boog tussen 16 a en 16 b gesignaleerd zijn. Opgemerkt is ook reeds, dat het basement van 18 b zich richt naar dat in de hoeken 18 c en 16 c en dus hoger is dan 18 a en 18. Van 18 a is het gedeelte onder de westwaartse scheiboog ver naar voren uitstekend met twee platte zijkanten conform de oostkant van 16 a en 15 a. Pijler 17 a onder de westkant van het noordtransept vertoont een heel ander schema en is ook ronder, zwaarder aangelegd in grondvlak, terwijl tevens het basementprofiel anders is dan dat van 18 a en zich bij de koorzijbeukpijlers aansluit.

Het muurvlak dat de westelijke sacristie en bovenkamer afsluit, wordt ingenomen door een groot blindvenster. Het onderste gedeelte daarvan conformeert zich met zijn rondboognissen, montants op banket, aan de zuidmuur. De compositie wordt onderbroken door het boogpoortje dat met drie treden toegang geeft tot de sacristie. De montant boven die boog wordt

opgevangen door een figurale kraagsteen (dierfiguur met geldbuidel). De omlijsting van het blindvenster bestaat uit hollijsten en een peerkraal; de binnentracering uit vier boognissen, waarboven een ring, gevuld en geflankeerd door amandelvormige visblazen of glopen.

Het triforium daarboven volgt het lichtelijk afwijkende patroon van dat ertegenover en de achterwand ervan is open, een venster, zoals in de buitenste travee van het noordtransept het geval is. Het triforium in beide andere traveeën is als het middelste ertegenover.

Het zuidtransept is, evenals het noordtransept, door achtdelige netgewelven overkluisd. De ribben (peerkraal tussen hollijsten en kralen) zijn op hun kruispunten met driehoekige bladornamenten bezet, ook tegen de zuidelijke en noordelijke schildbogen en in de top der gordelbogen. Bij de restauratie van dit gewelf in 1977 (zuidtravee) en 1981-1982 is gebleken, dat het als geheel nog van vóór de brand van 1584 dagtekent, en dat het de instorting van de middentoren wel overleefd heeft, maar toch gedeeltelijk tussen de ribben nieuw opgemetseld moest worden. Dit werk is, blijkens de bronnen, tegen 1610 voltooid en pas in dat jaar, na enig afwachten, deugdelijk bevonden.

De middentoren

Het inwendige van de kruislantaarn is een vierkante ruimte met afgeschuinde hoeken. De afschuining is verkregen door een trompachtige uitkraging in de hoeken boven de vieringbogen, waar zich vier segmentbogen bevinden. Daaraan hangt een kam van getote rondbogen, terwijl op de boogrug hogels en een ezelsrug met fiaal staan. Daarboven vindt een tweede binnenwaartse uitkraging plaats in de vorm van een gaanderij, rustende op een reeks tongewelfjes, die gesteund worden door kraagstenen, in de gedaante van manskoppen. De wandvlakken tussen deze gaanderij en de vieringbogen zijn bezet met halfrond overtoogde arketten, terwijl de voorzijde van de tongewelfjes met toten versierd is. De stenen balustrade van de gaanderij vervangt sinds 1904 een houten leuning met kruislatten.

De torenruimte is verlicht door twee vensters in elke brede zijde, terwijl zich in de schuine wandvlakken boognissen bevinden, die door twee getote rondbogen onderverdeeld zijn. De plint is door ontlastende rondbogen uitgediept en in de schuine hoeken bevinden zich de toegangen naar de trapkokers.

Op de afzaten van vensters en nissen staat in elke hoek een ronde kolonnet, met een bladwerkkraagsteen en eindigend in een relatief fors bladkapiteel, waarop een dunne, korte peerkraalvormige schalk met lijstkapiteeltje staat, dat niets (meer) draagt. De vensterneggen bestaan uit hollijsten, een peerkraal op basement en een kraal op basement; al deze profielen vertakken zich bovenaan voor de eerste rondboog en vervolgens voor het ringvormig oog daarboven. De ruimte wordt afgedekt door een gestuct rieten plafond met koof, met in het midden binnen een omlijsting het Alziend Oog geschilderd.

In de hoeknissen zijn de dichtgemetselde boogvenstertjes van de erachter gelegen traptorens zichtbaar, waarvan alleen de zuidoostelijke en noordwestelijke nog dienst doen. Inwendig zijn zij rond en met metselwerk in klein baksteenformaat afgewerkt.

Het middenschip

Het middenschip vertoont inwendig dezelfde ordonnantie als het koor en wijkt alleen in zijn detaillering enigszins daarvan af. De schei- en gordelbogen zijn wat gedrukter. De pijlers zijn iets zwaarder dan die in het koor. Hun profielen bestaan naar de kant van het middenschip uit drie peerkralen, beantwoordend aan de gordelbogen en de ribben van het gewelf. De brede zijkanten en daaraan beantwoordende scheibogen hebben als profiel een brede band met afgeschuinde hoeken, te weerszijden daarvan een hol, dan een halfronde kraal tegen een vlak, weer een hol, vloeiend overgaande in een kraal, rechte kant, kwarthol, vlak, en tenslotte een ojief. Aan de zijbeukkanten bevinden zich een drietal peerkralen, kleiner dan die aan de schipzijde, omdat zij de lichtere zijbeukgewelven slechts hebben te dragen, dan een smal plat vlak en een ondiep hol.

De enige opmerkelijke afwijking ten opzichte van de koorpijlers is, dat te weerszijden van de brede band een kraal in plaats van een peerkraal optreedt. De westkant van de vieringpijlers speelt met dit verschijnsel mee, terwijl hun oostkant de pijlervorm van het koor volgt. Met de pijlerbasementen verheeld zijn aan de westzijde van alle schippijlers de vlak afgehakte overblijfselen van de massieve blokaltaren met geprofileerde plint en tafelblad, waar één profiel als het ware doorheen steekt. De plint van de pijlers zelf is prismatisch van vorm, aan de bovenzijde schuin, en daaruit rijzen de basementen der afzonderlijke profielen in veelhoekige vorm en tweemaal voorzien van een torus, riem (alleen op de bovenste torus), hol, riem en congé. Opmerkelijk is nog, dat, te beginnen bij het derde pijlerpaar (23 en 24) de basementen 12 cm hoger zijn en daarmee op gelijk niveau raken met die van de zijbeukpijlers 16 b, 16 c, 18 c en 18 b. Het kan niet anders of hier is een bouwpauze (al of niet met wisseling van loodsmeester) en een lichte planwijziging aan de orde.[25]

In de zone tussen en op de scheibogen worden de profielen vermeerderd met die welke opgaan naar de schildbogen om de lichtbeukvensters heen: hol, peerkraal, hol, kraal. Buitenste hol en kraal

worden doorsneden door de onder- en bovenlijst van het triforium. De tracering van de boogzwikken en het triforium aan de noordelijke schipwand wijken aanmerkelijk af van die aan de zuidelijke wand, maar beide hebben onderling en met het koor gemeen, dat het ornament te zamen met de vensters in één roosterpatroon is gevangen door verticaal doorgaande montants en horizontale lijsten. Aan de noordkant zijn daartussen in de boogzwikken vlammende visblazen gevat, in de triforiumbalustrade ronddriepassen, in de koppen van de triforiumtracering getote ezelsrugbogen die ineenlopen met spitsdriepassen, in een vloeiend patroon zoals in de buitenste (zuidelijkste) travee van het zuidtransept. In de hollijsten onder en boven het triforium is telkens één krullend bladmotief opgenomen. Maar vanaf de derde travee (geteld uit het oosten) worden de ezelsrugof kielbogen wat gedrukter, het onderste blad wat breder. Ook hier speelt de zojuist genoemde bouwpauze blijkbaar een rol.

In de zuidwand zijn de boogzwikken gevuld met hele en gedeeltelijke ringen waarin twee visblazen wentelen. De balustrade van het triforium laat ringen zien met drie radialen. Daarboven is het patroon hetzelfde als aan de noordkant. Maar de hollijst onder het triforium is hier gevuld met een doorgaande bladerenstrook, de hollijst boven het triforium in de meest oostelijke travee evenzo, maar in de overige met telkens drie rozetten tussen twee montants.

De gewelfschelpen (halvesteens tegen eensteens in het hoogkoor) hebben een wat holler beloop dan in het koor. De peerkralen van ribben en gordelbogen worden vergezeld door hollijsten en kralen. De westelijke pijlers (31 en 32) zijn vastgehecht aan de westtoren en onvolledig gebleven. Omdat de as van het gotische schip ten opzichte van die van de romaanse toren noordwaarts verschoven is, steekt de noordelijke pijler (31) buiten het torenlichaam uit en kon hier de pijlerprofilering voor driekwart uitgevoerd worden, terwijl de zuidelijke pijler (32) slechts half afgewerkt kon worden. Aan de zuidkant ervan is, verdwijnend in de driezijdige uitmetseling tegen de toren, nog de altaaraanzet aanwezig, daarboven gaan de profielen op, eerst nog juist even uitbuigend als aanzet van de scheiboog (tot de binnenste kraal van de zuidhelft) en de gewelfrib, dan hoog opwaarts, nog juist even uitbuigend als schild- of muraalboog.

Deze aanzetten tonen, hoe hier een westwaartse voortzetting van schip en zijbeuken en de afbraak van de oude toren voorzien waren.

De noordkant van de noordelijke pijler met zijn altaarfragment is tot grotere diepte uitgewerkt en tegen de noordmuur van de toren zijn de profielen tot de binnenste platte band aanwezig, ook hier nog juist even uitbuigend als begin van de scheiboog. Aan de kant van het middenschip gaan de profielen op en worden zij beëindigd op dezelfde wijze als aan de zuidpijler.

Aan de kanten van het schip gaan de peerkraalprofielen van beide westelijke pijlers op naar de uiterste westelijke scheiboog (boven het orgel verstopt) en ook is nog net de aanzet van een westwaartse muraalboog en van een gewelfrib gegeven. De overblijvende ruimte tussen deze pijlerfragmenten en het verjongde torenmassief is door gepleisterd vlak muurwerk gevuld en op gewelfhoogte vlak afgedekt.

De noordelijke schipzijbeuken

De zijbeuken delen in de geconcentreerde opbouw van het hele interieur: prismatische bundelpijlers, kruisribgewelven, onder de vensters het wandvlak versierd met arcaturen die met de vensters samenspelen zoals het triforium dat doet met de lichtbeuk van het middenschip.

De pijlers tussen de twee noordelijke zijbeuken hebben een vorm waarvan de oost-, noord- en westkant symmetrisch gelijk zijn, maar waarvan de noord- en zuidkant onderling aanmerkelijk verschillen. De partijen onder de scheibogen en daarmee een eenheid vormend, evenals de partij naar de buitenzijbeuk, zijn opgebouwd uit een forse peerkraal, geflankeerd door bieskralen, overvloeiend in een hol en beëindigd door een schuine en rechte kant. De gordelbogen in de buitenzijbeuken zijn bijgevolg van dezelfde vorm als de scheibogen tussen buiten- en binnenzijbeuk, zwaar aangelegd onder de luchtboogstoelen. In de twee hoeken tussen deze drie profielgroepen (van scheibogen en noordwaartse gordelbogen) bevindt zich nog een peerkraal tussen hollen en kralen ter opvanging van de gewelfribben der buitenzijbeuk. Bij de twee oostelijke pijlers, 19 a en 21 a, ontbreken deze en worden de gewelfribben bovenaan op een kraagsteentje opgevangen. De muurpijlers beantwoorden aan dit systeem zodanig, dat de muraalbogen de scheibogen weerspiegelen. De muren onder de vensters zijn geleed door uit kraal- en hollijsten opgebouwde arketten met rondbogen op montants die middels hoge basementen, conform aan de pijlerbasementen, op een bank staan. De boogkoppen zijn gevuld met krullerige totencombinaties. De rechtstanden beantwoorden aan de plaats der venstermontants daarboven. De basementen van de vrijstaande pijlers zijn hetzelfde als die van de schippijlers, van de muurpijlers subtiel afwijkend doordat de onderste torus gedekt is met een riem. De kruisribgewelven van beide zijbeuken hebben sluitstenen in de vorm van een blad met vierkant contour, behalve in het viertal oostelijke traveeën, waar gebeeldhouwde ronde sluitstenen voorkomen. Er is al gewezen op het verschijnsel, dat de twee meest oostelijke traveeën van de noordelijke

buitenzijbeuk opvallen door een afwijkende structuur. Het zijn de twee traveeën die aan hun buitenzijde figurale wimbergen dragen. De muren staan meer zuidwaarts dan de overige zijbeukmuren. De vensters zijn smaller en lager, de inwendige arketten onder de vensterafzaten hebben eenvoudige getote spitsbogen. De muurpijlers (19 b en 21 b) zijn slechts geprofileerd op de plaats waar zij de muraalboog en de gewelfribben opvangen, voor het overige zijn zij vlak. De gordelbogen worden hier, nadat zij eerst een knik vertonen, opgevangen op kraagstenen met een gekroonde vrouwekop en manskop. Aan de twee vrijstaande pijlers is de situatie omgekeerd: juist de gordelboogprofielen dalen gewoon tot het basement neer, maar de gewelfribben worden opgevangen op kraagstenen die uit een eenvoudig lijstje bestaan en die tevens de supplementaire profielen van de gordelbogen dragen. Deze twee pijlers missen dus de profielen die in de andere (23 a - 31 a) de gewelfribben dragen. Ook in andere details wijken zij af: het profiel van hun basementen komt overeen met dat van de noordwestelijke transeptpijler (17 a). Het wandvlak van de oostelijke travee wordt ingenomen door een vijfdelig blindvenster met streng geometrische (rayonnante) tracering van hetzelfde patroon als in de oostmuur van de buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Oorspronkelijk was het slechts ten dele blind en voor meer dan de helft beglaasd, namelijk tot daar waar het door de zware contrefort van het transept oversneden wordt. Dit blijkt uit de nog ter plaatse in het stenen vulwerk aanwezige brugijzers. In het wandvlak van de oostelijke travee van de zuidelijke buitenzijbeuk bevindt zich eveneens een blindvenster en ook hier zijn in de helft van het voormalige raam nog brugijzers aanwezig.

In de muur van deze noordelijke buitenzijbeuktravee is het poortje naar het Merlarkoor uitgebroken. Het opengewerkte boogveld van de ingang sluit zich bij de bogen van de wandtraceringen aan. Aan het andere uiteinde van de zijbeuk blijkt net als in het middenschip de onvoltooidheid van het bouwwerk: de westelijke aansluiting op pijler 31 a ontbreekt: de pijlerprofielen breken onder het gewelf af.

De zuidelijke schipzijbeuken

De pijlers tussen de beide zuidelijke zijbeuken zijn anders samengesteld dan hun noordelijke tegenhangers. Aan de kant die naar de schippijlers gericht is, beantwoorden zij aan deze in een drievoud van peerkralen, gescheiden door hollijsten en geflankeerd door een flauwe ronding, waarnaast een plat vlak. Aan de kant van de scheibogen gaat in het midden een peerkraal op met bieskralen, te weerszijden daarvan een hollijst, dan aan de noordwestzijde en noordoostzijde een driekwart ronde kraal, aan de zuidwestzijde en de zuidoostzijde echter een schuine kant, zodat de scheiboog asymmetrisch van doorsnede is. Naar de buitenzijbeuk gaat een samenstel op van een diep breed hol tussen peerkralen, waarop een hol volgt en een uitgeholde schuine kant; deze groep gaat over in de zware gordelbogen waarboven zich de luchtboogstoelen verheffen. Aan beide zijden van deze groep bevindt zich het peerkraalprofiel dat de gewelfrib opvangt.

De basementen van deze vrijstaande pijlers verschillen aan hun noordkant slechts inzoverre van die der schippijlers, dat de onderste torus door een riem gedekt wordt. Aan de zuidzijde staan de profielen der pijlers op in hoogte wisselende basementen;

de twee peerkralen te weerszijden van het brede hol en de concave lijsten iets verderop hebben een als het ware naar beneden gezakt basement.

In de twee oostelijke pijlers (20 a - 22 a) is dit hoogteverschil groter dan in de overige en bovendien zijn daar alle basementen onder de gordelboogprofielen op die manier afgezakt en wel heel diep onder de overige, ook niet meer op hetzelfde gemeenschappelijke plintblok neerkomend maar daarbuiten.

Een verder verschil is, dat de hoogste der basementen vanaf pijler 24 a hoger ligt dan die der pijlers 18 a tot en met 22 a, geheel overeenkomstig het al geconstateerde verschil in de schippijlers. Deze hoogteverschillen treden ook op in de wandpijlers van de tegenoverliggende zuidelijke zijbeukmuur: wandpijler 20 b heeft een lager basement dat zich naar 20 a richt, het basement van 22 b is echter iets hoger dan dat van 22 a. De wandpijlers 22 b tot 32 b spiegelen overigens de vrijstaande pijlers niet nauwkeurig: de wisseling in hoog en laag profielbasement verloopt nog wat meer staccato.

De wandvlakken zijn weer geleed door arketten, bestaande uit rondbogen op kraalvormige montants met basementen: de vulling in de bogen bestaat uit getote boogsegmenten met rozetten, een patroon dat afwijkt van dat in de buitenste noordbeuk. De schildboogprofielen beantwoorden aan die der scheibogen. Beide beuken zijn door kruisribgewelven overkluisd, waarvan de sluitstenen tot een vierkant omlijnde bladvorm gehouwen zijn. De gordelbogen der buitenbeuk zijn weer verzwaard door supplementaire profielen die tegen de ribben teniet lopen.

In omvang en structuur afwijkend is de oostelijke travee van deze buitenzijbeuk. Evenals de overeenkomende partij aan de noordkant der kerk ligt de buitenmuur binnenwaarts ten opzichte van de overige zijbeukmuur; deze travee is dus smaller. Ter overbrugging van dit breedteverschil is de wandpijler 19 b in zijn hollijst aanmerkelijk dieper uitgeschulpt en springt, vanuit het westen gezien, ver in de binnenruimte in.

De wand is met eenvoudige arketten van gedrukte rondbogen met toten bezet. In het meest rechtse vak is de ingang naar een kleine kapel uitgebroken. Daarboven gaat een vijfdelig blindvenster op, waarvan het rechtse deel tot waar het door de steunbeer van het transept oversneden wordt, oorspronkelijk open was, zoals de gehandhaafde brugstaven in het vulwerk nog aantonen. Op de overeenkomst met de situatie in de buitenste noordbeuk is al gewezen. Boven vijf grote rondbogen waaieren visblazen van korte, blaasbalgachtige vorm uit.

De meest westelijke vrijstaande pijler 32 a buigt aan zijn westkant nog juist even uit als westwaartse scheiboog, die onvoltooid is gebleven, toen de bouw bij de oude westtoren voorgoed stokte. Het scheiboogprofiel wordt weer opgenomen door een halve boog, die bij de bouw van een aanvullende travee in 1881 tot stand gekomen is.

Zaal en sacristie van het kapittel

Aan de zuidkant van de zuidelijke koorzijbeuken bevinden zich van oost naar west de voormalige kapittelzaal en de voormalige sacristie van het kapittel. De zaal (thans sacristie) is slechts vanuit de sacristie (thans de Goede Herderkapel) toegankelijk. Zij knikt hoekig om langs de zuidelijke straalkapellen en is daarvan gescheiden door binnenmuren waarachter kasten schuilgaan tussen de steunberen van die kapellen.

De vrij lage ruimte is in twee traveeën verdeeld door gekoppelde spitsbogen die in het midden op een ronde kolom rusten, aan de kanten (buitenmuur en steunbeer van de zuidelijke straalkapel) op hangkapitelen. Deze en het kapiteel van de kolom hebben de vorm van wentelende banderollen tussen de onderlijsten en de veelhoekige geprofileerde dekplaten. Daarop rusten de eenvoudig geprofileerde (band, hol, band) spitsbogen. Het oostelijke onregelmatig zeshoekig compartiment wordt door een zesdelig straalgewelf overkluisd, waarvan de ribben en schildbogen (peerkraal tussen hollijsten) op kraagstenen neerkomen, die weer een kreukelend en golvend banderolmotief, een soort perkamentblad of cartouche, vertonen. De sacristie, drie traveeën omvattende, is een soortgelijke gedrukte ruimte met kruisribgewelven en gordelbogen, die onderscheidenlijk dezelfde profielen hebben als die in de kapittelzaal en op dezelfde soort kraagstenen neerkomen, in de middelste gordelboog aan de zuidkant op een kolonnet. De gordelbogen lopen tegen de wigvormige uiteinden van de zware steunberen der koorzijbeuk teniet, die diep in de ruimte binnendringen. Op robuuste manier worden langs die steunberen op schildbogen de gewelfschelpen geleid.

De middelste steunbeer is wat lichter gemaakt doordat de punt weggehakt is tot op ongeveer 2 m hoogte, om dan met een vloeiend beloop weer tot zijn eigenlijke diepte uit te buigen. In de westwand, grenzend aan het Bockkoor, is een lage korfboognis uitgespaard. In de oostwand bevindt zich het poortje naar de kapittelzaal, segmentvormig overtoogd en in de holle dagkanten bezet met hoekige en ronde staven, die elkaar in de bovenhoeken kruisen. In de zuidoosthoek is, schuin op de ruimte, een grote piscine gebouwd, waarvan de nis omlijst wordt door een rechthoekig kader met kroonlijst waaronder bladmotieven, en een grote korfboog die door toten verdeeld en onderverdeeld is.[26]

De toegang tot deze sacristie vanuit de zuidelijke koorzijbeuk bevindt zich in de meest oostelijke travee en is daar duidelijk als later uitgebroken herkenbaar. De op basementen staande rondstaven die de stijlen versieren, kruisen bovenaan een liggende staaf in de latei, een motief dat ook in de doorgang tussen sacristie en kapittelzaal optreedt. Binnen bevindt zich boven de sacristie-ingang een kraagsteen: een vrouw met biggetje of hondje op schoot (haar hoofd ontbreekt; gipsafgietsel nr. 134 in de bouwloods).

Het Backxkoor

Het Backx- of Bockkoor, sinds de vorige eeuw aan Sint Antonius gewijd, is geopend naar het zuidtransept met een grote boog waarvan de asymmetrische aanleg al genoemd werd. De ruimte is ingevoegd tussen de zware oostelijke steunberen van het zuidtransept en de niet minder zware eerste steunbeer van de zuidelijke koorzijbeuk. Vanuit die beuk is toegang tot de kapel verkregen door de oorspronkelijke buitenmuur, die grensde aan het steunbeermassief, uit te breken, met behoud van de oorspronkelijke muraalboog, die zich langs de steunbeer en zijbeukwand welft in deze zijbeuktravee, en met behoud van de neg van een half venster dat het vlak naast de steunbeer innam. De steunbeer zelf werd aan de zijbeukzijde vlak afgeschuind maar met behoud van de bank, en bovenaan werd nu achter de muraalboog een welvende partij gemetseld om de afstand tussen zijbeuk- en kapelgewelf te overbruggen. De oude buitenmuur werd onder de vensterzone nabij de zijbeuksteunbeer (14 b) schuin weggehakt en onder het punt waar de vensterdagkant begint, werd een vlak tongewelfje gelegd als overkluizing van een gebeeldhouwd poortje.

In deze toegevoegde kapel werd, ter verkrijging van een vlakke oostwand met plaats voor een venster, een gedeelte van de zijbeuksteunbeer (14 b) weggekapt. Het wandvlak onderaan is bezet met ronde, getote bogen op kraagstenen, het venster dat daarboven opgaat, vertoont dezelfde profielen als de buitenste van de scheiboog ertegenover.

Ook tegen de noord- (16 b) en zuidmuur (16 c) werden ronde arketten op bladwerkkraagstenen aangebracht. De noordmuur, oorspronkelijk buitenzijde van steunbeer 16 b, bleef onbewerkt vlak, maar kreeg, evenals de opening ernaast, een schildboog met een kam van ronde boogjes met toten. De zuidmuur kreeg een blindvenster, dat evenals het open venster ernaast, met een diepe hollijst werd uitgerust, en dat een tracering kreeg van getote rondbogen en een ring met twee wentelende visblazen.

De ruimte is overwelfd door een netgewelf met grote en kleine sluitstenen gehouwen in de vorm van klimopbladeren en bessen of knoppen. De schildbogen en ribben van dit gewelf komen gezamenlijk op bundelpijlers met basementen neer, behalve in de westhoeken, waar wel de zijdelingse schildbogen samen met een vlakke liseen op basementen neerkomen, maar waar de westelijke schildbogen en de buitenste ribben verzameld worden op gebeeldhouwde kraagstenen. Het in 1861 grotendeels vernieuwde poortje dat in de zijopening staat, is met zich verjongende hoekpinakels gedecoreerd en met een kamwerk van leliën en engelenbeeldjes (restauratieprodukten) bekroond.

Sacristie aan het zuidtransept

De aanbouw tussen de westelijke steunberen van de buitenste travee van het zuidtransept heeft in zijn benedenvertrek een vlakke overdekking van stenen platen op een open bogen- en ribben- constructie, waarvan de zwikken gevuld zijn met rondboogtraceringen en spitse driepassen. De profielen, plat tussen concave hoeken, rusten op kraagstenen, waarvan er één een gebaarde manskop laat zien, een ander een manskop met lang golvend haar en baard tussen engelenfiguren te halven lijve met banderollen. Het bovenvertrek, als Kerkarchief in gebruik en bereikbaar langs de zuidwestelijke trapkoker (ingang in de zuidportiek), heeft een kruisribgewelf met eveneens figuratief gebeeldhouwde kraagstenen in de hoeken. De kamer wordt verlicht door een rechthoekig venster met stenen kruiskozijn.

Kapelletje

De kleine, vierkante kapel die zich invoegt tussen de steunbeer van het transept en de eerste zijbeuksteunbeer aan de zuidkant en zich ook indringt in de zojuist genoemde sacristie, is hoger geplaveid dan de zijbeuk, hetgeen samenhangt met een tot boven het maaiveld reikende kelder met tongewelf onder de vloer. Het oostelijk zijvlak van de zijbeuksteunbeer is ook al uitgediept om het kapelletje ruimte te geven. Rechts in het muurvak van deze travee, in de rechtse arket, bevindt zich boven vier traptreden (nu van steen, vroeger van hout) een poortje dat overtoogd is door een opengewerkte gordijnboog met loofwerk aan de toten en een kruisbloem in top. Merkwaardige versnijdingen en afkappingen ten opzichte van de arket waardoor het poortje ingevat wordt, zijn hier waar te nemen. De rechtse stijl verdwijnt met een rechte hoek in het muurvlak, de linkse daalt neer op een basement dat dezelfde karakteristieke

ingezwenkte kanten vertoont als de basementen van de stijlen in de Broederschapskapel.

Het stergewelf heeft een open structuur van ribben met staande en liggende boogtraceringen daarbovenop en vlakke gewelfvelden met spitse en ronde traceringen bezet. De ribben en schildbogen met hun elkaar doorsnijdende profielen (peerkralen tussen hollijsten) worden gedragen door kraagstenen met als beeldhouwwerk knoestige takken en kronkelende vingerachtige bladeren. Merkwaardig is, dat aan de zuidkant een schuin vlak vensternegprofiel opgaat en bovenaan afgebroken is onder de muraalboog.

Het rondboogvenster is in 1957 gevuld met een glas-in-betonraam van Egbert Dekkers en de kapel huisvest het houten Sint Jozefbeeld van Albert Termote. Onzeker is de oorspronkelijke bestemming van deze kleine ruimte. Een particuliere grafkapel?[27]

Het Merlarkoor

Ook de met beide zojuist genoemde vertrekken corresponderende ruimte aan de noordzijde der kerk, in de open hoek tussen transept- en zijbeuksteunberen, is met een aanbouw gevuld, ditmaal één langwerpig rechthoekige kapel, het Merlarkoor. Het poortje dat vanuit de zijbeuk tot de kapel toegang geeft, is in twee van de arketten uitgebroken; het opengewerkte boogveld sluit zich bij de overige bogen van deze wandtracering aan. In het poortje bevindt zich nog het smeedijzeren hek uit de bouwtijd. De kapel is door twee vierdelige stergewelven op halfronde muraalbogen overkluisd; de platte peerkraalprofielen rusten op kraagstenen met bladwerk. Deze gewelven zijn in 1954 gebouwd op de bestaande kraagstenen met gewelf- en boogaanzetten. Alleen in de noordwesthoek lopen de profielen in de hoek teniet zonder kraagsteen: het muurwerk hier tot voorbij de beide vensters springt namelijk naar voren ten opzichte van het overige; de schildbogen boven de vensters knikken om naar de diepere muurvlakken.

De kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap

Het uitwendige

Aan de noordzijde van het koor, toegankelijk vanuit het noordtransept en vanuit de buitenzijbeuk van het koor, staat de Sacramentskapel, vroeger het heiligdom van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. De kapel bestaat uit vier ongelijk

diepe traveeën en is in het oosten driezijdig gesloten. Met haar balustrade reikt zij even hoog als de straalkapellen van het koor. De steunberen en de muren staan op een met een eenvoudig profiel gedekte plint. In grote trekken zijn uitwendig de wanden van de kapel op dezelfde wijze behandeld als die van de zijbeuken van het schip, met dit verschil, dat de steunberen aanzienlijk meer ontwikkeld en rijker gedetailleerd zijn en zich voordoen als weelderige kandelabers. Zij zijn aan hun voorkant wigvormig afgeschuind in de plint en de eerste geleding en daarboven nog eens driemaal versneden. De tweede en derde geleding te zamen zijn aan de voorkant bezet met een drievoudig samenstel van beeldnissen met uit pinakelbundels bestaande baldakijnen en kraagstenen op kolonnetten.

Alle vier geledingen zijn opzij versierd met casementen waarvan in de derde etage de rechtstanden aan hun basis dooreenzwenken, zodat daar een aantal elkaar doorsnijdende omgekeerde spitsbogen gevormd wordt. Ter hoogte van de aanzet van vensterbogen en wimbergen komt het massief van de contreforten in vijfzijdige vorm tevoorschijn om boven de gootlijst en voorlangs de balustrade over te gaan in een pinakelbundel. De vensterneggen bestaan uit afwisselend een hol, diagonaal gestelde peerkraal, hol en recht voorwaarts geplaatste peerkraal. Deze peerkralen rusten elk op een afzonderlijk basement. De meest westelijke travee, smaller dan de overige door de belending van het zware contrefort van het noordtransept, toont zowel aan de buiten- als aan de binnenkant van de kapel, de speelse oplossing, dat de negprofielen scheefgetrokken zijn, zoals ook de montants van de blindnissen in de onderbouw inwendig. De rekening van het hier in 1494-1495 geplaatste gebrandschilderde glas spreekt van ‘den leepen gelaes’ (leep = schuin). Bij het aanbrengen van de vensterharnassen in 1869-1871 was met deze situatie geen rekening gehouden, maar in 1946 is dit gecorrigeerd.[28]

De tracering van de wimbergen bestaat uit een drievoudig visblaasmotief in een ring en opvullende spitsbogen in de benedenhoeken en te weerszijden van de schuin opgaande lijsten. De waterlijst heeft hetzelfde profiel als die van het schip en de zijbeuken.

De oorspronkelijke balustrade was al lang vóór de restauratie voor het grootste deel verdwenen, samen met de erdoorheen snijdende en door kruisbloemen bekroonde wimbergtoppen. Alleen op de noordelijke van de veelhoekszijden en op de eerste en tweede travee (vanuit het oosten geteld) bevonden zich nog resten, waarvan het patroon evenwel onherkenbaar was en hoogstens door sporen van vlam- en visblaasmotieven zijn asymmetrie en grillig karakter verried. De ‘letterbalustrade’, die Mosmans reconstitueert, met KARO in de tweede en LVS in de derde rechte travee, is dan ook niets anders dan een verregaande hypothese.[29]

De kapel wordt gedekt door vier afzonderlijke kappen, waarvan de oostelijke mede de driezijdige sluiting omvat, de twee volgende als schild opgevat zijn, de meest westelijke als laag lessenaardak met hoekkeper tegen het transept aanleunend en gecontinueerd in het dak van de belendende travee der koorzijbeuk.

In de hoek tussen de kapel en de twee noordelijke straalkapellen is de bij de kapel behorende gerfkamer (sacristie) gelegen. Het is een gebouw van onregelmatige geplooide of geknikte plattegrond, in beginsel het spiegelbeeld van de kapittelzaal aan de zuidzijde der kerk, maar aangepast aan de situatie van de kapel: de oostmuur loopt in het verlengde van de steunbeer der straalkapel waarbij hij aansluit, de

noordmuur is verbonden met de noordelijke steunbeer van het middelste sluitingsvak der Broederschapskapel en neemt zijn richting evenwijdig aan de zuidelijke steunbeer daarvan.

Het gebouw springt driezijdig naar buiten uit en rust aan die zijden op een plint die veel lager is dan die van de kapel en omloopt langs de op de vier hoeken geplaatste steunberen. Deze worden versneden op de hoogte van de vensterafzaten en nogmaals op de hoogte van de onderkant der balustrade. Zij zijn bezet met groepen pinakels en door blindnissen uitgediept.

Sedert de restauratie van 1939 suggereert deze gerfkamer weer het rijke, plastische decor dat zij ook oorspronkelijk bezeten moet hebben, maar dat zwaar verweerd en afgebrokkeld was. In elke buitenwand bevindt zich een spitsboogvenster, waarin de huidige harnassen in de plaats getreden zijn van houten roeden. Vóór de wandvlakken is een traceerwerk aangebracht, dat bestaat uit een als het ware tussen de steunberen gespannen, ietwat gedrukte rondboog, behangen met kleine getote rondbogen, terwijl visblazen als zwikvullingen dienen. Onder de wijde boog klimmen in het wandvlak blindnissen op te weerszijden van het venster. Op de gootlijst staat een hoge, opengewerkte balustrade waar tevoren nog slechts een bakstenen borstwering als noodvoorziening opgetrokken was. Aan de driemaal versneden pinakels, die als balusters dienen, hangen figuratieve kraagstenen. Al deze restauratieprodukten hebben inmiddels weer veel te lijden gehad, details zijn deels verdwenen, deels gedemonteerd. De hangende kraagsteentjes verbeelden onder andere een ezel, rund, uil, eekhoorn, zwaan, haas, wezel, vos, hert, beer; onder de eerste afzaat van de steunberen bevinden zich kleine reliëfs met liggende dierfiguurtjes.[30]

Dit gebouwtje is gedekt door een gezwenkt

zeszijdig pyramidaal dak, oorspronkelijk met leien, thans met koper bekleed.

Het inwendige

Inwendig staat de Broederschapskapel door vier scheibogen in verbinding met de noordelijke buitenzijbeuk van het koor. In het westen is zij door een scheiboog naar het transept geopend. Zij is nagenoeg tweemaal zo breed als de belendende koorzijbeuk en bezit inwendige steunberen in de noordmuur en aan de zuidkant, waar zij uit de brede pijlers springen en dieper zijn dan de noordelijke; in de sluiting staan geen steunberen maar bundelpijlers. De aanwezigheid van die inwendige steunberen hangt samen met de vernuftige verbouwingsmanoeuvre waaruit de kapel ontstaan is. De noordelijke steunberen zouden constructief best gemist kunnen worden, maar zij staan er ter wille van de symmetrie met de zuidelijke, die in hun kern de steunberen zijn van de buitenbeuk van het koor en waartussen de muren weggebroken zijn bij de bouw van de nieuwe annexe ruimte. Van de noodzaak, deze steunberen te handhaven, is een deugd gemaakt door hen van een feestelijk decor te voorzien. De onderbouw, tot bijna 4 m hoogte, vormt compositorisch één geheel met de nistraceringen in de muren onder de noordvensters. Die wandarcaturen staan op een bank en volgen hetzelfde schema als in de schipzijbeukmuren, maar wijken in de detaillering daarvan af doordat de bogen spits zijn en met een ezelsrugboog ingevuld, en doordat de profielen veelvuldiger en breder zijn. In de meest westelijke travee zijn zij, zoals al opgemerkt, scheefgetrokken tezamen met de vensterneggen en -montants. Op dezelfde bank staan ook de rondstaven die opgaan in de schildbogen der vensters.

Evenals in de zuidelijke schipzijbeuk ontstaat een rhythmiek in de basementen van de verschillende categorieën opgaande stijlen en schalken door afwisseling van de hoogte. Ook de steunberen doen daaraan mee in de verschillende basementhoogten der profielen in de onderbouw. Die profielen vormen diepe rondboognissen, door een middenstaaf in tweeën gedeeld. Tegen de noordmuur hebben de zijvlakken der steunberen, die daar ondieper zijn dan hun zuidelijke pendanten, slechts een halve rondboognis. De nissen worden gekarakteriseerd door een breed kwartrond profiel, een hol en een kraal. Daarboven verjongen de steunberen zich aanzienlijk, maar wordt hun massief verhuld door een uitvoerig gedetailleerde plastische versiering, welke als een kandelaber tot het gewelf oprijst. Aan de voorkant van de steunbeer wordt de boognis bekroond door een opengewerkte vierdelige gordijnboog op een gedrukte korfboog, omspeeld door slingerende lijsten, distelachtige bladeren, opgevuld met visblaasmotieven en geflankeerd door een overkragende hoekfiaal (met, sinds de restauratie, een engelfiguurtje). Aan de zijkanten van de steunbeer wordt de afzaat bekroond door korte balustraden, bestaande uit traceringen met als motief een omgekeerde hartvorm met toten daarin en daarop, een motief dat enigszins gelijkt op de versiering die aan de uitwendige steunberen van de zuidelijke schipzijbeuk voorkomt ter hoogte van het begin van de wimberglijsten.

Dit hele samenstel omsluit bij elke steunbeer twee polygonale piedestals, waarop heiligenbeelden staan, van elkaar gescheiden door een kruisbloem die de gordijnboog bekroont en een stijl daarachter, die zich verenigt met weelderige, gecompliceerde gekoppelde baldakijnen. Deze laatste bestaan uit elkaar doorsnijdende ezelsrugbogen

(die doen denken aan de grote bogen op de zuidportiek), met redenten, pinakels met hogels, loofwerk, waarachter tenslotte het steunbeermassief verslankt driehoekig weer oprijst, beëindigd met ezelsrugbogen en voluten daartussen. Uit dit laatste massief ontspringen de gewelfribben en gordelbogen. De gewelven zijn combinaties van een ster- en netgewelf. Zij blijven in de verschillende traveeën vrij nauwkeurig van elkaar gescheiden door een rijkgeprofileerde gordelboog en doordat de ribben in de ene travee niet in het verlengde liggen van die in de andere. De kruispunten der ribben zijn van levendig gebeeldhouwde of gesneden (steen en hout zijn beide aanwezig) bladwerkknopen voorzien. Het meest oostelijke rechthoekig gewelfveld en het trapeziumvormige van de koorsluiting zijn nauwer met elkaar verbonden doordat daar de gewelfknopen ook de gordelboog bezetten. Het hele gewelf komt visueel enigszins los te staan van de wandopbouw doordat de schildbogen van een wijdere sectie zijn dan de muraalbogen. In de koorsluiting zetten enkele gewelfribben zich neerwaarts te zamen met de schild- en vensterbogen als bundelpijlers voort. In elk van de oostelijke hoeken te weerszijden van het middenvenster loopt echter een rib teniet; alleen een rechtstandig dun peerkraalprofiel in de hoek rijst eronder op en sluit met een knik bij de rib aan.

Van de zuidelijke pijlers en scheibogen zijn de beide oostelijke in feite de overblijfselen van de muurpijlers en vensterbogen der noordelijke koorzijbeukmuur, dan volgt de anders gevormde pijler waarin de ronde kolom schuilgaat die bij de noordwaartse kapel-uitbouw behoort. De scheibogen die uit de pijler ontspruiten, zijn eveneens anders van vorm dan de oostelijke en vormden naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk geen vensterbogen, maar bogen geopend naar een kleine tribune.

Tegen de oostkant van pijler 9 b bevindt zich de rest van een in de pijler ingehakte en aangemetselde

geprofileerde ingangsstijl, die boven de basementen met ornamentaal schilderwerk bedekt is.[31] De overige scheiboogopeningen waren oorspronkelijk onderaan met een stenen borstwering, waarop een hekwerk stond, van de koorzijbeuk gescheiden. Van dat metselwerk vertoonde de oostkant van pijler 13 b (de ronde kolom omsluitende) vóór de eerste restauratie nog sporen.[32] Het houten hekwerk op stenen plint en met koperen spijlen, dat er thans staat, stond vóór de tweede restauratie tussen de kolommen die de beide koorzijbeuken scheiden, zodat toen de Sacramentskapel door haar omheining als het ware een samenvatting was van de oude, vroeg 15de-eeuwse Broederschapskapel en de nieuwe daarnaast, uit het eind van de 15de eeuw.

De westelijke travee van de kapel omvat het zware oostwaartse contrefort met trapkoker behorend bij het noordtransept. Het netgewelf negeert deze constructie door te suggereren er diagonaal doorheen te lopen. De wenteltrap werd waarschijnlijk ook benut om te komen op de plaats waar de tribune vermoed wordt boven de noordelijke uitbouw van de vroeg 15de-eeuwse Broederschapskapel. In elk geval zijn er sporen van een poortje op 8,40 m hoogte in deze trapkoker.[33]

In de middelste van de oostelijke sluitwanden van de kapel bevindt zich, verborgen achter het altaar, een dichtgemetseld poortje met geprofileerde korfboog, waarvan de buitenste boogprofielen middels kapitelen op de stijlen terechtkomen. Het gaf oorspronkelijk toegang tot de gerfkamer der kapel. Die kamer is thans toegankelijk vanuit de restruimte die haar van de westelijke straalkapel scheidt. Het inwendige van de gerfkamer is overeenkomstig de merkwaardige, in een bocht draaiende ruimtevorm, ingedeeld in vier compartimenten, gescheiden door ronde wandkolonetten die de verschillende gewelven dragen. De kapitelen zijn kelkvormig ingezwenkt prismatisch van vorm en voorzien van ver uitkragende dekplaten, waarop de gordel-, schild- en gewelfbogen samenkomen. De gewelven zijn van noordwest naar zuidoost achtereenvolgens een klein stergewelf met hangende rozetknopen, een driedelig gewelf met drie ribben in het centrum samenkomende vanuit hoeken, een stergewelf en weer een driedelig gewelf, al deze drie gewelven met bladwerkknopen.

Bij het vernieuwen van de vloer in 1982 bleek, dat 40 cm onder de vloer de zuidelijke der twee oostelijke steunberen van de Broederschapskapel even regelmatig aangelegd was als de overige, maar dat 25 cm hogerop het funderingsblok van een der wandkolonetten van het gerfkamerinterieur staat en dat vandaaraf het steunbeermassief versmald is om meer ruimte te winnen voor het grote vertrek en het kleine kamertje ernaast. Ook van de eerste straalkapel is ter wille van een wandkolonnet in de gerfkamer een steunbeergedeelte weggehakt. Deze gerfkamer was dus aanvankelijk bij de bouw van de Broederschapskapel nog niet voorzien, ook al zal het tijdsverschil gering zijn.

Aanbouwsels van de westtoren

De Lieve Vrouwekapel

De kapel ten noorden van de toren vormt een in karakter zelfstandig bouwwerk, lager dan de schipzijbeuken en verder noordwaarts reikend. Uitwendig is de Lieve

Vrouwekapel voorzien van twee overhoeks geplaatste steunberen aan de noordmuur en twee steunberen tegen de westmuur. Van beide laatste sluit de ene tegen de noordelijke hoek van de toren aan. Steunberen en muren hebben een plint, de beren zijn tweemaal schuin versneden, de eerste maal aan alle kanten op de hoogte van de schuine afzaat die onderlangs de vensters loopt, de tweede maal alleen aan de voorzijde, tenslotte worden zij gedekt door ezelsruggen. Aan de frontzijde zijn zij bezet met hogels en een fiaal langs de top, waarin een tracering van spitsboog met toten gehouwen is, waaronder een spuier tevoorschijn komt. Deze spuiers zijn restauratieprodukten, maar in de bouwloodsen is nog een verweerd origineel bewaard.[34] Op de ezelsruggen staan pinakels op overhoekse voetstukken, daartussen een open balustrade met getote spitsbogen. De vensters hebben holle dagkanten. Het tegen de toren aangesloten zadeldak op de kapel is aan de noordzijde van driezijdig tot vijfzijdig ingesnoerd. Op de nok staat een modern loden Mariabeeldje. Al het materiaal en de detaillering daarvan zijn resultaat van de restauratie die vanaf 1877 werd voorbereid, in 1878-1880 uitgevoerd en in 1981 nog eens gevolgd werd door materiaalvernieuwing in onderdelen. Het buitenwerk bestond oorspronkelijk uit tufsteen, die zwaar verweerd en met cement bestreken was.[35] De tufsteen werd afgekapt tot op de bakstenen kern van de muur en door Udelfanger zandsteen vervangen, thans gedeeltelijk aangevuld door trachiet. Een groot gemis is, dat er van deze kapel, evenals van de gehele westgevel der kerk, geen tekeningen, noch foto's van vóór 1878 bestaan. Alleen de tekening van Lambert Hezenmans uit 1866, zoals gereproduceerd in het boek van zijn broer Jan, laat de noordzijde van de kapel mede zien in een algehele aanblik van de kerk tegenover de titelpagina.

Het noordvenster van de kapel is daar zonder traceringen, een plint is er niet, de muur draagt geen balustrade, de noordoostelijke steunbeer is plat afgeknot, de noordwestelijke daarentegen had wel een ezelsrug en een spuier, maar geen pinakel. In het dak bevindt zich wel een dakkapel met overstekend schilddakje. Door het ontbreken van

oude afbeeldingen is ook niet vast te stellen, of de gehele westfaçade al zo geüniformeerd was als thans en of de historische gang van zaken werkelijk zo geweest is, dat de bekleding van de onderbouw van de toren en van de doopkapel toen pas in hoogte en horizontale geleding aan de oudere Lieve Vrouwekapel zijn aangepast, of omgekeerd, of dat de gehele westkant al in de late middeleeuwen ooit in één keer opnieuw onderhanden is genomen en tot gelijke hoogte werd opgetrokken.

In elk geval wordt door de restauratiecampagne 1878-1882, die deze hele partij van noord naar zuid omvatte, een eenheid van aanpak gesuggereerd. De onderbouw van de toren is in drie traveeën gedeeld door twee slanke en weinig diepe steunberen; de meest rechtse travee wordt begrensd door een tegen de doopkapel staande, zwaardere steunbeer, gelijk aan die tussen de meest linkse travee en de Lieve Vrouwekapel. Behoudens het zuidwestelijke traptorentje zijn versnijdingen, afzaten en balustraden alle gelijk voor de hele westgevel; over de gehele breedte is één plint aangebracht, alle steunberen hebben spuiers. Het dak van de doopkapel heeft een dakkapel naar het voorbeeld van die der Lieve Vrouwekapel. Het venster van de doopkapel heeft een even eenvoudige schuine dagkant en holle neg als de vensters der Lieve Vrouwekapel, maar de flankerende nissen van het Luidportaal vertonen een ingewikkelder profiel van schuine kanten, kralen en hollen, nog veelvuldiger optredend in het portaal zelf. Op een niet geheel betrouwbare opmeting van de westkant van de westtoren uit 1867 vertonen die flankerende nissen geen vullende traceringen, de steunberen eindigen in schuine afzaten zonder pinakels en er is geen balustrade aanwezig, zodat toen in elk geval nog geen algehele uniformering van de westfaçade bestaan schijnt te hebben.

Bij het ontwerp voor de restauratie van geheel deze westpartij heeft men zich in 1877 laten leiden door de veronderstelling, dat de Lieve Vrouwekapel in 1268 gesticht en gebouwd is en dat de doopkapel een overblijfsel van een in 1280 begonnen kerkbouw is. Wat men als datum voor het Luidportaal aannam, heeft men niet op schrift vastgelegd in de restauratietijd.

In elk geval is tenslotte voor tamelijk eenvoudige, '13de-eeuwse' venster- en nistraceringen gekozen: spitsbogen met toten, met ronde drie-, vijf- en zespassen, visblazen in de top der twee blindnissen. Het breedste venster van de Lieve Vrouwekapel en het venster van de doopkapel zijn daarbij elkaars gelijke pendanten geworden.[36] Smits kon al weinig zinnigs meer zeggen over de datum en de stijl van dit westfront: hij zag de doopkapel als overblijfsel van de 14de-eeuwse zijbeuk en nam aan, dat de Lieve Vrouwekapel in 1381, ter gelegenheid van de plaatsing daarin van het wonderbeeld, uitwendig opnieuw bekleed was.[37] Mosmans daarentegen stelde, dat de bekleding van de onderbouw van de toren en de doopkapel te zamen, tegelijk met een wijziging van de zuidwestelijke traptoren, rond 1525 tot stand gekomen is.[38]

De Lieve Vrouwekapel is uit vrij zware, 1 m dikke muren opgetrokken, de dikste van de hele kerk. Inwendig bestaat zij uit twee ongelijke rechthoekige traveeën en een kortere derde travee die een verbinding vormt met de binnenste noordelijke zijbeuk van het kerkschip. De noordelijke travee heeft oorspronkelijk aan de oostzijde vrijgelegen blijkens het daar aanwezige venster, dat, evenals de overige vensters der kapel, van ongeprofileerde schuine dagkanten en een steile onderdorpel voorzien is en pas in de vorige eeuw met een harnas gevuld. Daaronder loopt door de hele kapel,

behoudens het oostelijk vak tegen de westtoren, een minder hellende afzaat op een geprofileerde lijst, te zamen een neuslijst te noemen.

Hierop eindigen de uitkragingen van de zware, geprofileerde wandpijlers die de noord- en zuidtravee scheiden, en die zonder kapitelen in de ribben overvloeien. Oorspronkelijk rezen deze pijlers van de bodem af op, zoals gebleken is op 15 mei 1955, toen tegen de westmuur direct onder de huidige vloer de onderste laag van de pijler, met precies hetzelfde profiel, staande op een prismatisch basement, dat op zijn beurt weer op een rechthoekig funderingsblok rustte, werd ontgraven. Het profiel bestaat uit een geriemde halfronde staaf, een hol, een schuine kant en een kwarthol, alle opgaande in de gordelboog en te weerszijden daarvan een prismatisch concaaf profiel dat opgaat in de gewelfribben en dat afzonderlijk neerdaalt tot op de afzaat, zoals ook in de noordelijke hoeken van de noordtravee. De gordelboog bestaat deels uit baksteen, deels uit natuursteen, in de kop vooral uit mergel. De gewelfribben in de noordtravee zijn uit mergel gehouwen, die in de zuidtravee uit tufsteen. In het muurwerk onder de oostelijke pijler nam Mosmans op 2 maart 1955, toen de 19de-eeuwse betegelde spouwmuur verwijderd werd, een 0,30 tot 0,48 m diepe onregelmatige holte waar, waarvoor hij geen verklaring noteerde; wellicht hangt zij samen met het wegbreken van het benedengedeelte van de geprofileerde pijler, die nu boven de afzaat uitkraagt.[39]

De muraalbogen tegen de toren weerspiegelen het profiel van de gordelboog, maar hier rijzen de wandpijlers op basementen vanaf de vloer op, basementen die veel hoger reiken dan het zojuist genoemde basement onder de gordelboog, dat nu 0,50 m onder de vloer verscholen ligt. In de overgangstravee naar de schipzijbeuk is de muraalboog tegen de toren smaller, ook spitser en

het ene segment ervan verdwijnt achter de boogaanzet van de laatste, onvoltooide laatgotische schippijler. Het halve kruisribgewelf, met hetzelfde ribprofiel als de twee volledige gewelven, stijgt hier oostwaarts hoog op om het niveau van de kruinen der zijbeukgewelven te bereiken; de ribben ontstaan in het noorden vanaf een kraagsteen, in het zuiden uit een profiel van de bundelpijler. Merkwaardig is, dat het ribprofiel aan de kant van de muurpijler een peerkraal is, aan de overkant echter, op de kraagsteen, ingezwenkt prismatisch zoals de overige gewelfribben in de kapel. Ook neemt de rib hier in de aanzet een zuiver diagonale richting, om dan hogerop om te knikken. Trekt men denkbeeldig het eerste verloop door, dan verkrijgt men het beeld van een bijna vierkant kruisribgewelf van dezelfde afmetingen als het aangrenzend westelijk vak. De gordelboog tussen oostelijke en westelijke travee heeft hetzelfde profiel als de ribben en is heel licht van aanleg, komt aan de noordkant op de afzaat neer, verenigt zich aan de zuidkant met de bundelpijler tegen de muur. De belendende noordtravee, waarin zich de kleine noordingang bevindt, vertoont, van de grond af, een wandpijler met de aanzet van een scheiboog (pijler 33 a), die anders en breder gevormd is dan de boog tussen 33 a en 35 a: een geriemde torus tussen diepe hollen, overgaande in een kraal, waarnaast brede hollijsten en schuine kanten. Opmerkelijk is, dat de noordelijke schuine kant met hol uit tufsteen bestaat, het overige uit mergel. Wellicht is het tufstenen deel de rest van een buitenmuur haaks op de oostmuur van de meest westelijke travee. Ten noorden van het tufsteenwerk bevindt zich weer mergel: een kleine ribaanzet naast de rib van het halve kruisgewelf, een rib die diagonaal aanvangt en dan ietwat omknikt.

Bij alle raadselachtigheden van deze kapel is wel duidelijk, dat haar gehele travee-indeling en overwelving geen rekening houden met de afmetingen van de noordelijke zijbeuken en ouder zijn. Sporen van een andere ingang dan de tegenwoordige zijn tijdens de restauratie van 1877-1879, toen de kapel van buiten en van binnen afgebikt werd, nergens gevonden, waaruit men mag afleiden, dat de kapel altijd betreden werd op de plaats waar zij tegenwoordig aan de binnenste zijbeuk van de kerk aansluit. Het lag blijkbaar in de bedoeling om op de westelijke travee tegen de toren een travee van dezelfde afmetingen oostwaarts te doen volgen, wellicht aansluitend bij of ter vervanging van een deel van een romaanse zijbeuk. Dat het muurwerk zo zwaar is, 1 m, heeft mogelijk tot doel gehad, de westtoren extra te schragen. In haar oriëntatie volgt de kapel de toren echter niet: zij is, zoals de gotische kerk, 84° NO gericht, de toren 87°. Haar hele aanleg is jonger dan de toren blijkens haar oudste vloerpeil, dat in 1882 op 0,58 m onder het huidige aangetroffen werd (op de plint van de westmuur waren toen resten van muurschilderingen te onderscheiden), een peil dat nagenoeg even hoog is als het derde vloerniveau van de toren, 1,50 m hoger dan de eerste torenvloer. De gewelven en wandpijlers kunnen jonger zijn dan de muren. Het zeldzame ribprofiel van mergel zou stylistisch zowel in de 14de als in de 15de eeuw te plaatsen zijn.[40]

Ook in documentair opzicht bestaan over de oorsprong en de bouwfasen van deze kapel talloze onzekerheden. Volgens 17de-eeuwse auteurs zou zij in 1268 gebouwd zijn, maar het is vrijwel onmogelijk enig deel van het huidige bouwsel met zulk een vroege datum in verband te brengen.[41] Volgens het 16de-eeuwse exemplaar van de 15de-eeuwse Rijmkroniek werd het pas opnieuw beschilderde miraculeuze Mariabeeld in 1382 ‘gesedt in die Capelle daert nog steet’, nadat het daar al eerder, in 1381 was

geplaatst, maar tijdens een brand op 7 november 1381 beschadigd en voor herstel verwijderd was.[42] In 1418 was er, volgens dezelfde bron, opnieuw ‘brand in die capelle’. Blijkens de altarenlijst van na 1418 en vóór 1427 stonden in de kapel een altaar gewijd aan Johannes de Doper en een gewijd aan Sint Barbara. Bovendien moet hier of hierbij oorspronkelijk de doopvont gestaan hebben, want in de Rijmkroniek gelast Maria iemand te bidden ‘voir mijnen beelde bijder vonten’ en in een testamentaire acte is sprake van *Capella nostrae dominae, sita in dicta ecclesia, apud fontem*.[43] In 1446 geeft de bisschop verlof tot celebreren aan een draagaltaar vóór dit Mariabeeld, pas later komt er een vast altaar te harer eer te staan.[44]

Voorshands is slechts vast te stellen, dat de kapel als doopkapel gebouwd is geruime tijd vóór 1381, maar niet zo vroeg als 1268. Mosmans heeft zijn veronderstelling, dat de kapel aanvankelijk een losstaand vierkant gebouwtje was, later ingetrokken.[45] Over de verdere lotgevallen van deze kapel nog het volgende. In 1494 werd een contract gesloten tussen de kerkmeesters en Arnt geelgieter over de plaatsing van een koperen hek ‘voor onse nye vrouwe of onze vrouwe van myrakel’, een hek met koperen spijlen, een ‘tuin’, die onder de gordelboog tussen de zuidtravee en de overgangstravee stond.[46] In 1640 werd het verwijderd, waarna in 1644 daar een tot het gewelf reikende muur gebouwd werd, die in 1691 weer afgebroken en door een houten hek vervangen werd.[47] Van 1731 tot 1787 diende de kapel als auditorium van de Illustere Hoge School.

Zoals reeds opgemerkt, zijn de 19de-eeuwse herstellingen en wijzigingen van de kapel slechts summier gedocumenteerd, afbeeldingen of tekeningen van het interieur vóór de restauratie van 1877-1879 bestaan niet. Toen de Sint Jan weer in katholieke handen kwam, werd deze kapel

aanvankelijk als catechismuslokaal gebruikt.[48] Op 2 februari 1855 werd het mirakelbeeld opnieuw in deze ruimte geplaatst, nadat die daartoe opgeknapt was; de kapel bleef nog enige tijd gesloten opdat Anton Brouwer zijn muurschildering kon voltooien. Dat was een schildering tegen de noordmuur van de toren in de westelijke kapeltravee, die bij oplevering niet naar genoegen van het kerkbestuur was en daarom in 1882 verdween achter een spouwmuur waarop Brouwer een nieuwe schildering, ditmaal op doek, met hetzelfde thema maakte. In 1882-1883 werd tegen de muren onder de vensters eveneens een spouwmuur gemetseld, die met tegels bekleed werd. Daarboven werden de muren decoratief beschilderd. In april 1955 zijn deze tegels verwijderd en toen werd ook de polychromie weggehaald en door pleisterwerk vervangen; alleen de gewelfbeschildering en Brouwers schildering op doek werden gehandhaafd.

In 1399 koos het stadsbestuur, overeenkomstig de gebruiken in veel andere steden, de kerk als bewaarplaats voor de ‘stadscomme’, het schrijn, de kist of de kast waarin de stadsprivilegiën, het grootzegel en de contrazegels geborgen waren.[49] In 1400-1401 vermelden de stadsrekeningen betaling voor het houwen van een ruimte in een (in de rekeningpost niet nader gelocaliseerde) muur van de kerk, waarin de comme op een balk en plank gezet werd. Vier haken verankerden de comme in de muur. Waarschijnlijk was deze plaats toen al dezelfde als die waar de kom volgens 16de-eeuwse documenten blijkt te staan, namelijk de Lieve Vrouwekapel naast de toren. Een nog nadere plaatsaanduiding wordt pas in 1656 geleverd: het openen der kom voor de inspectie van de privilegiën blijkt ‘boven’ plaats te vinden, weshalve alleen een situatie hoog in de torenmuur, tevens zuidmuur van de kapel, in aanmerking komt, de wand die thans door de spouwmuur uit 1882 aan het oog onttrokken is. In 1733 liet het stadsbestuur een nieuwe kist vervaardigen om daarin voortaan de inhoud van de oude kom in het stadhuis zelf te bewaren. De oude ijzeren kom werd voor verkoop bestemd, maar of en wanneer deze plaats vond, is onbekend. De ijzeren kist die Louis Gast in margine van het manuscript Van Heurn vermeldt en die naar zijn zeggen gedeeltelijk in de torenmuur in de Lieve Vrouwekapel was ingemetseld, het jaartal 1216 droeg en in 1836 werd uitgebroken, is mogelijk een offerkist geweest, maar zeker niet de stadskom.[50] Voor de bewaking en de verzorging van de kapel, diensten verricht door een begijn, was een bovenkamertje bestemd, dat eveneens in de zuidmuur, dus tevens noordmuur van de toren, was ingericht. De sporen daarvan zijn misschien nog achter de al genoemde spouwmuur aanwezig.

De zuidwestelijke traptoren

De zuidwesthoek van het kerkgebouw wordt gemarkeerd door een vierkante traptoren die boven het dak van de doopkapel uitrijst. De indeling in geledingen correspondeert in zoverre met de aangrenzende buitenzijden van de doopkapel, dat er een plint aanwezig is, een afzaat boven de ingang, en een waterlijst die de onderkant der balustraden van de westfaçade en de zuidelijke zijkapel voortzet. De haakse steunberen volgen aan hun voorkant echter in hun tweede versnijding een eigen weg. Zij eindigen in pinakels. De westelijke ingang is halfrond overtoogd en zijn dagkanten bestaan uit - van buiten naar binnen - een schuine kant, hol, kraal, zwaardere rondstaaf, hol, kraal en kwarthol, alle tenietlopend in één basement. Elk van de twee geledingen

daarboven, zowel aan de west- als aan de zuidkant, is bezet met een spitse blindnis, de onderste met visblaastracering in de kop, de bovenste met in de kop een ring, waarbinnen een vierpas; de vier lobben zijn als driepasbogen behandeld.

Het meeste van geheel deze detaillering is vrij bedacht tijdens de restauratie. Authentiek is slechts de hoofdvorm: de afzaten en waterlijsten in wandvlak en steunberen, de blindnissen, de van vier- tot achtkant ingesnoerde helm, maar niet de pinakels, de spuiers, de traceringen in de nissen en op het voorvlak der steunberen. Het torentje, oorspronkelijk van tufsteen gebouwd voorzover het uitwendig in het zicht komt, was zo vervallen en uiterlijk verweerd, dat het in 1880-1881 geheel opnieuw, en toen met Udelfanger zandsteen, bekleed is en van een versiering voorzien die een 14de-eeuwse ornamentstijl trachtte te benaderen. Het restauratie-ontwerp is door Cuypers herzien, met name wat de spuiers betreft: de ‘richting moet eene naar omlaag dalende zijn, zoodat de opengespalkte muil in eene waterpaslijn is met den onderkant der voeg van den steen waaruit het dier gekapt is’.[51] Het nieuwe poortdeurtje volgt in zijn betimmering en ijzeren hengsels en beslag het oude na. Volgens 19de-eeuwse gravures en de foto van G. Nijman uit ± 1870 was aan de zuidkant van het torentje in de onderste blindnis nog een tracering aanwezig, die met enige moeite geïnterpreteerd kan worden als gelijk aan die in de zijwanden van de belendende zijkapel: een drievoud van visblazen met ronde toten. In elk geval is dit patroon bij de restauratie gevolgd, ook aan de westkant.

Ook van binnen is het torentje toen geheel hersteld en versterkt. Opmerkelijk is, dat het uitwendig een vierkant grondvlak suggereert, ook in de plaatsing van de steunberen, maar dat inwendig blijkt, dat het smaller is en dat de noordwestelijke steunbeer in feite vóór de doopkapel staat. De traptoren is aan zijn noordzijde overgebouwd op de gewelfschelpen van deze kapel en blijkt daar, onder de kap van de kapel, een bakstenen buitenkant te hebben. De spiltrap-

koker gaat in rechte hoeken op en was oorspronkelijk ook vanuit de doopkapel toegankelijk via een thans dichtgemetseld poortje. De trap geeft toegang tot de goot van de zuidelijke zijkapel, tot de kap van de doopkapel en is door een loopbrug van hout verbonden met een toegang in de zuidmuur van de toren, leidende naar de eerste torenverdieping. In de hoogste geleding van het torentje zet de trap zich nog een eindweegs voort om dan toegang te geven tot twee boven elkaar gelegen zolders.

Zuidelijke zijkapel en klein zuidportaal

Bij het zuidwestelijk traptorentje sluit, in dezelfde rooilijn gelegen, aan de zuidkant een kapel aan, die aanzienlijk lager is dan de buitenste zuidelijke zijbeuk die erop volgt. Haar balustrade staat op dezelfde hoogte als die langs de westgevel. In 1881-1882 is de buitenkant van deze kapel, te samen met het ervoor staande portaaltje ingrijpend vernieuwd en gewijzigd ten behoeve van de bouw van de ernaast gelegen nieuwe zuidelijke zijbeuktravee. Op 19de-eeuwse gravures, de foto van G. Nijman uit ± 1870, tekeningen van de plattegrond en de uitwendige opstand door L. Hezenmans uit 1881 is de oorspronkelijke situatie nog na te gaan. De onderste vensterafzaat lag toen al op de huidige hoogte, dus in het verlengde van de nisdorpel van het traptorentje. De rechtse steunbeer van dit torentje vormde samen met een in 1882 ten behoeve van de nieuwe travee weggewerkte steunbeer (met spuier) de zijdelingse begrenzing van de kapel. Deze had, zoals ook thans nog, een gesloten balustrade, versierd met een tracering van getote rondboogjes; rechts daarvan was de aanzet tot een pinakel gegeven. Het venster had toen slechts houten roeden; het huidige patroon van de tracering is gelijk aan dat van het venster in de westgevel van de doopkapel, met dit verschil, dat in de kop een meer complexe roos van vier- en driepassen gegeven is. Achter de balustrade lag een stenen goot, waarachter het schilddak (met dakkapel) van de zijbeuktravee oprees.[52]

Het kleine zuidportaal met zijn schilddak en door korfbogen overtoogde ingangen, en met zijn boven afzaten afgeschuinde hoeken met kraagsteentjes onder de daklijst, is in 1882 geheel nieuw gebouwd als globale, iets meer westwaarts geplaatste navolging van het tot dan toe daar aanwezige aanbouwseltje, dat toen toegang gaf tot de zuidelijke zijkapel, terwijl het nieuwe toegang geeft tot de nieuwe zijbeuktravee, welke in de plaats is gekomen van de bakstenen noodmuur die daar de jongere met de oudere delen van de zuidbeuk der kerk verbond.

De doopkapel inwendig

Met de benaming doopkapel kan, anders dan bij de situatie van de Lieve Vrouwekapel, niet een afzonderlijk aanbouwsel der kerk gevat worden, want het gaat hier om de eigenlijke doopruimte met een aantal annexe traveeën van een bouwdeel, dat op merkwaardige wijze op allerlei verschillende punten met de zuidelijke schipzijbeuken vervloeit. Het zijn de drie ongelijke traveeën in een as west - oost ten zuiden van de

westtoren, en een ondiepe zijkapel tussen de zuidwestelijke traptoren en de zuidelijkste zijbeuk van het schip.

Van de eerste genoemde drie traveeën is de westelijke gemiddeld 6,32 m breed en 3,50 m diep, de tweede even breed maar 5,30 m diep, terwijl de oostelijke slechts in de westelijke aanzet tot de twee vorige behoort, maar dan als overgangstravee naar het jongere werk van de binnenste zuidelijke zijbeuk verbreed en vervormd is, met een steil stijgend half kruisribgewelf daarheen. De gewelfribben en gordelbogen, bestaande uit een peerkraal en een hol aan elke kant, komen gebundeld neer, tegen de westmuur op enkelvoudige driekwartronde schalken met kapitelen in de hoeken, tegen de torenmuur op kraagstenen met bladwerk, en aan de zuidzijde op bundels van drie ronde schalken met kapitelen. Deze twee bundels van drie staan tegen de zware muurdammen aan weerszijden van de ondiepe zijkapel. De westelijke hoekschalken rijzen niet van de bodem af op, maar van figuratief gebeeldhouwde kraagstenen onder aan de uiteinden van een afzaat in de blinde zuidmuur en onder het grote westvenster. Tegen de torenwand is zulk een afzaat niet aanwezig. Bij graafwerk in 1925 is gebleken, dat de oorspronkelijke vloer 0,42 m lager lag en dat de drievoudige schalkenbundels aan de zuidzijde op zwaardere, drievoudig cylindrische voetstukken boven een prismatisch fundament stonden. Waar die voetstukken in de schachten overgingen, is, boven de huidige vloer, opnieuw een prismatisch basement toegevoegd.[53] Het westvenster van de doopkapel is niet in haar as, maar meer zuidwaarts gesitueerd, namelijk in de as van de binnenste zuidelijke zijbeuk uit latere bouwtijd. In de westhoek van de blinde zuidmuur van deze eerste travee bevindt zich een dichtgemetseld poortje naar de zuidwestelijke traptoren die thans alleen vanuit de Torenstraat toegankelijk is.

De zuidelijke zijkapel, 2,25 bij 4,17 m, tussen muurdammen zo zwaar dat zij wel oorspronkelijk als contreforten bedoeld moeten zijn, heeft in alle drie muren dorpels op dezelfde hoogte als die in de westelijke travee der eigenlijke doopkapel. De dorpels hebben de vorm van een neuslijst met een bol ojiefprofiel, waaronder een schuine kant, een kwarthol en bij een van de drie nog bovendien een kraal. In de hoeken worden deze van onderen door figuratieve kraagstenen bezet, waarboven peerkralen tussen hollijsten ongebroken in de ribben van het kruisribgewelf overgaan. De blinde

zijmuren worden bezet door een nistracering met drie spitse lancetten en in de kop een drievoud van visblazen, waarvan twee met de punt omhoog en naar elkaar toegewend samen de derde vormen tussen beide in: hetzelfde patroon als in de blindnis in de westelijke buitenmuur van het belendende traptorentje. De venstertracering in de zuidwand is tijdens de restauratie in 1882 ontworpen. De kapel had vóórdien in haar zuidmuur een ingang, bereikbaar door het kleine zuidportaal dat thans alleen op de westmuur van de volgende travee geopend is. In die travee is nog een klein deel van een tweede zijkapel bewaard gebleven: op de noordwesthoek van de westwand daarvan is een overeenkomstige neuslijst, in de hoek gaat een peerkraalprofiel op naar het kruisribgewelf en daaronder is weer een figuratieve kraagsteen. Meer zuidwaarts is het wandvlak vervormd evenals de blindnistracering en uitgebouwd tot een volledige buitenste zijbeuktravee. De scheiboog waarmee de vorige zijkapel en deze op de zijbeuk geopend zijn, heeft als profiel een peerkraal tussen kralen en hollijsten met schuine kanten.

Deze de westtoren belendende zuidwestpartij, samen met het traptorentje op de hoek, is evident ouder dan de zuidelijke zijbeuken van het schip. De westtoren heeft oorspronkelijk aan noord- en zuidkant vrijgestaan. Na het afhakken van de brede hoeklisenen van zijn onderbouw zijn hier, blijkbaar van oost naar west, een aantal zijbeuktraveeën gebouwd, waarvan de laatste, de meest westelijke, korter gehouden werd om de rooilijn van de toren niet te overschrijden. De diepe traveeën waren voorzien van contreforten waartussen zijkapellen uitgebouwd waren, de westelijke travee vergezeld van het traptorentje. De overwelving, met haar peerkraalprofielen, van de twee westelijke traveeën was oorspronkelijk ook in de derde travee aanwezig, blijkens de sporen van een muraalboog met dezelfde kruinhoogte en oostelijk neerkomend op een nu verdwenen draagpunt ten oosten van de torenhoek. Dit eerste gewelf is echter gesloopt toen de uitgebouwde traptoren tegen de zuidmuur van de westtoren verwijderd werd. Op dat ogenblik was het tweetal nieuwe zuidelijke zijbeuken al tot deze plaats voltooid en de oude travee werd nu benut als overgang hierheen en van een stijgend half kruisribgewelf voorzien.

De stijl van de kapitelen, peerkralen en visblaasmotieven in deze oude traveeën wijzen op een ontstaan, dat nauwelijks vroeger dan rond 1350 gesitueerd kan worden.[54] Omdat zij aanvankelijk een andere bestemming dan doopkapel gehad moeten hebben en omdat zij van een traptoren met bovenvertrek voorzien zijn, is de verleiding groot om hen te vereenzelvigen met de plaats waar de Lieve Vrouwe Broederschap, in 1318 gesticht, haar diensten verrichtte vóór de bouw van de noordelijke buitenzijbeuk van het koor welke een tijd lang als haar kapel functioneerde. Immers, de Broederschapsrekeningen van 1374 en 1378-1379 vermelden een toren met een zolder bij hun koor en in 1416-1417 wordt deze ‘ons vrouwe toern’ genoemd.[55]

Geheel deze aanleg heeft dezelfde oriëntatie als de kerk, dus afwijkend van die van de toren, evenals de west - oost-as van de Mariakapel aan de noordkant van de toren, maar verder is er inwendig niets gemeenschappelijks tussen beide aanbouwen. Als men de oostelijke travee van de zuidpartij volledig denkt, met hetzelfde kruisribgewelf als de meer westelijke travee, dan reikt zij minder ver oostwaarts dan de overeenkomstige travee van de Mariakapel aan de noordkant wanneer men die eveneens denkbeeldig completeert. Er is geen reden om haar als deel van een algeheel

kerkplan te zien, veeleer is zij resultaat van een afzonderlijke stichting op een plaats ten westen van de romaanse zijbeuk.

De huidige doopvont dagtekent eerst uit 1492; in de noordwesthoek van de travee waarin zij zich bevindt, staat een zwaar massief met geprofileerde en door rondbogen met toten onderverdeelde korfboog, dat het deksel van de vont in geopende toestand moet torsen. Mogelijk zijn tijdens die installatie de schalken in de hoeken onderaan weggekapt en onder de neuslijst op kraagstenen opgevangen. Blijkens een akte van 1446 stond de doopvont al eerder niet meer in de Mariakapel aan de noordkant van de toren, maar aan de zuidkant.[56]

De doopkapel werd in 1884 'op hare tegenwoordige afmeting gebracht, en verfraaid met een vloer van witte en blauwe steenen. Van Nunen herstelt de kolom-kapiteeltjes, werkt vijf beeldjes, die als opvangers dienst doen bij, en maakt één nieuw beeldje'.[57] Dat schijnt de kraagsteen met het vioolspelend engeltje te zijn, gelijkend op de musicerende engeltjes van de gewelfsluitstenen in de koorzijbeuken. Als dit bouwdeel al tot de 14de eeuw terug te voeren ware, dan kan het nauwelijks voor deze kraagstenen gelden, die eerder uit de tweede helft van de 15de eeuw lijken te dateren. De venstertraceringen hier zijn tijdens inwendige herstellingen gemaakt, die van het westvenster in 1867. Op de muur daaronder bevond zich tot ± 1860 een schildering met een Christusfiguur.[58]

Bekapping en dekking

Het spreekt vanzelf, dat de kerk niet meer haar oorspronkelijke leidekking bezit. Deze is herhaaldelijk vernieuwd, zoals in de hoofdstukken over de bouwmaterialen en de restauraties reeds is vermeld. Zeer systematisch lijkt het leidekkerswerk van 1768 tot in 1781 uitgevoerd door mr leidekker Paulus Clabbans, die in totaal meer dan *f* 7.000,-

ontvangt en een honderdduizend of meer leien geplaatst moet hebben.[59]

Ook de oudste dekking is vermoedelijk reeds van het Maaslandse type geweest. Dakkapellen zijn in de dakvlakken alleen aan de voet aanwezig als toegangen tot de goten, maar wel is opmerkelijk, dat in Antonie van Wijngaerde's tekening van vóór de torenbrand van 1584 de daken bezaaid zijn met kapellen, niet minder dan drie reeksen. Gefantaseerd of toen aanwezig?

De kapconstructies van schip, koor en dwarsschip, beschreven door H. Janse, november 1982

De kappen van het middenschip, het koor, het zuidelijke dwarsschip en het noordelijke dwarsschip hebben eenzelfde uiterlijke vorm, een hoog dak met een helling van omstreeks 60° en aan de zijde van de vieringtoren een zeer steile driezijdige afschuining. Het schipdak heeft een dergelijke afschuining aan de westzijde, het dak van het hoge koor vertoont de gebruikelijke vijfzijdige sluiting aan de oostzijde. Aan zuid- en noordzijde van het dwarsschip sluiten de daken tegen de topgevels aan.

De kapopbouw van schip, koor en zuiderdwarsschip zijn nagenoeg identiek. Er zijn kleine verschillen, die in het hiernavolgende worden vermeld. De constructie van het noorderdwarsschip wijkt af van die van de drie andere hoofdkappen.

Constructie

De constructie van een kapgebint in schip, koor en zuiderdwarsschip bestaat in vertikale opbouw uit twee spantjukken met schuinstaande benen, zogenaamde schaargebinten, waarboven een nokgebint een middenfliering onder de spoorhanebalken en een nokgording draagt.

Er is een afwisseling van hoofdgebinten op trekbalken ter plaatse van de muurdammen tussen de vensters en tussengebinten zonder trekbalken met langs de muur doorlopende standzonen. Tussen de beide schaargebinten van een kapgebint en bij de hoofdgebinten ook tussen onderste schaarbint en trekbalk zijn in het midden stijlen aangebracht. Op de schaargebinten rusten flieringen (bovenvlak horizontaal), waarop de daksporen liggen. Onder de daksporen zijn ook gordingen aangebracht (bovenvlak in de dakschuinte), die in de benen van de onderste schaargebinten zijn ingelaten en bij de bovenste schaargebinten op de benen gelegd. Tussen de onderste schaargebinten zijn per dakvlak steeds twee gordingen. Daarop zijn de sporen bevestigd met een houten nagel. De sporen zijn onderbroken op de flieringen, die op de onderste schaargebinten rusten. Tussen de bovenste schaargebinten is per dakvlak één gording, waar de sporen niet op zijn vastgemaakt. In het onderste deel van de kap wordt derhalve het principe van het gordingendak met kepers gehanteerd en in het bovenste deel dat van het sporendak met ondersteuning.

In het schip zijn ter plaatse van de nokgebinten de hanebalken van de sporen afgezaagd, waaruit moge blijken, dat eerst geen nokgording bedoeld was en dat deze als modern element te elfder ure is toegevoegd.

De windschoren, aangebracht tussen de gebintstijlen en de flieringen, kruisen elkaar tengevolge van de vrij geringe afstand tussen twee gebinten. Zowel van de nokgording als van de middenfliering lopen windschoren naar de nokstijl. In het koor zijn korte schoren tussen de middenstijl en het horizontale bint van het bovenste schaargebint. Boven het koor is de constructie nagenoeg gelijk aan die van het schip. De gordingen in het bovenste kapdeel zijn secundair aangebracht. De hanebalk ter plaatse van het nokgebint ontbreekt, waaruit blijkt, dat hier wel rekening is gehouden met de nokstijl. Beide schaargebinten zijn met horizontale windschoren verbonden aan de flieringen, een methode, die vooral in de stad Utrecht wordt toegepast.

Er is in schip en koor een opvallend verschijnsel, dat niet onvermeld mag blijven. In gebintstijlen, -balken en trekbalken zijn rechthoekige ‘indeukingen’ over de hele hoogte van de diverse onderdelen, waarin een tweetal diagonaal kruisende lijnen is gekrast. Een verklaring voor dit fenomeen is niet te geven, maar het komt in beide kappen voor.

In het zuidelijke dwarsschip is de constructie vrijwel identiek aan die van het koor. Windschoren tussen middenfliering en nokstijl ontbreken.

In het noorderdwarsschip zijn geen tussengebinten met uitzondering ter plaatse van de afschuining bij de vieringtoren. De onderste gebinten dragen één gording per dakvlak. Bij de bovenste gebinten zijn geen gordingen aangebracht.

Ter vergelijking zij vermeld, dat gordingen, ingelaten in schaargebinten, in samenhang met flieringen op dezelfde gebinten, in Nederland voor het eerst voorkomen in de tweede helft van de 15de eeuw, o.m. in het Markiezenhof te Bergen op Zoom, de Grote kerk te Dordrecht, de St. Maartenskerk te Zaltbommel en de Domkerk te Utrecht. Een nokgording wordt in Nederland buiten Zuid- en Midden-Limburg niet aangetroffen vóór het begin van de 16de eeuw.

Merken

De hoofdgebinten van de kap van het schip dragen telmerken, welke met een rits zijn gesneden. Ze nummeren van oost naar west 1 t/m 6. De merken aan de noordzijde zijn voorzien van een dwarsstreep. Deze wijze van aangeven van de linker of rechter zijde van een kap is algemeen gebruikelijk ten zuiden van de grote rivieren. De tussengebinten zijn gemerkt 1, 3, 5, 7, 9, 11 en 13

met kleine gehakte telmerken, die met een beitel zijn aangebracht. Hier zijn de merken aan de zuidzijde voorzien van een dwarsstreep.

Op de naar elkaar gerichte vlakken van de opening tussen de gebintstijl, de horizontale balk en het korbeel is bij hoofd- en tussengebinten met rood krijt aan de zuidzijde geschreven ‘suyden’ of ‘suydden’ en aan de noordzijde ‘nord’ of ‘nordden’. Deze aanduidingen waren noodzakelijk omdat, vermoedelijk tengevolge van een vergissing, de beide soorten gebinten van verschillende typen merken waren voorzien.

De onderdelen van de kapgebinten van het koor zijn voorzien van kleine gehakte merken 1 t/m 5 met een streepje aan de zuidzijde. Het meest oostelijke hoofdspant (5) draagt tevens de gesneden merken 7 met een dwarsstreep aan de noordzijde en in rood krijt de woorden ‘norden’ en ‘suyden’. Dit gebint moet zijn overgebleven bij de bouw van het schip, dat niet zo ver naar het westen kon worden uitgebreid als bedoeld was, omdat men de toren handhaafde. Op één van de gordingen is het in rood krijt geschreven woord ‘suyden’ te lezen.

De vier halve gebinten van de koorsluiting zijn voorzien van gehakte streepjes 1 tot 4.

De gebinten van het zuiderdwarsschip zijn gemerkt met gehakte of gesneden merken. De hoofdgebinten ter plaatse van de muurdammen tussen de vensters zijn voorzien van gehakte telmerken, achtereenvolgens oost één gaatje en west twee gaatjes, respectievelijk één en twee streepjes en een streepje met dwarsstreep en twee streepjes, waarvan één met dwarsstreep. De tussengebinten dragen van zuid naar noord drie en vier gesneden strepen, één streep met dwarsstreep en twee strepen, waarvan één met dwarsstreep en één en twee strepen. Bovendien draagt het eerste hoofdgebint aan de oostzijde nog een streep met een kruisende dwarsstreep, het eerste tussengebint een streep met twee kruisende dwarsstrepen en het tweede en het derde hoofdgebint een streep met drie kruisende dwarsstrepen. Het hier gebruikte telmerksysteem is ongebruikelijk onoverzichtelijk. De drie hoofdgebinten van het noorderdwarsschip dragen van zuid naar noord aan oost- en westzijde resp. drie gehakte streepjes en drie gehakte gaatjes, een streepje en een gaatje en twee streepjes en twee gaatjes. Het tussengebint aan de zuidzijde draagt eveneens drie streepjes en drie gaatjes.

Gehakte telmerken van de hier gebruikte typen komen in zuidwestelijk Nederland voor het eerst voor omstreeks 1520.

Datering

Merkmethoden en constructiewijzen komen overeen met hetgeen elders in Nederland in de eerste helft van de 16de eeuw gebruikelijk wordt. Het feit, dat van het schip een gebint overbleef en in het koor werd toegepast wijst erop dat de onderdelen van de kap van het schip tijdens het bouwen van het schip werden gemaakt. De huidige kap van het koor moet daarna zijn gemaakt, evenals die van de beide dwarsschepen. Wellicht heeft men na de voltooiing van het schip en de onderbouw van de vieringtoren de bedakingen eenvormig gemaakt. In het koor zijn de muurstijlen onder de trekbalken tegen een bestaande muur geplaatst, in tegenstelling tot de gebruikelijke

methode, waarbij eerst een houtconstructie werd opgericht en daarna het metselwerk er omheen werd aangebracht.

De kap van het zuiderdwarsschip volgt met haar kleine detailafwijkingen op die van het koor. De kap van het noorderdwarsschip wijkt sterker af van de drie andere. Te oordelen naar de telmerken zou deze kap de laatste in de reeks zijn.

Van brandsporen, die veroorzaakt zouden zijn bij de brand van de houten spits van de vieringtoren in 1584, is boven de gewelven niets te vinden op hout of steen. Het fraaie rode baksteenwerk aan de voet van de vieringtoren, dat bij het in 1958 uitgevoerde dakherstel onder aankappingen tevoorschijn is gekomen, mist ieder spoor van brand. Tussen de vele ingekraste jaartallen komt ook 1545 voor, aan de noordwestzijde.

De kappen van schip, koor en zuidertransept zullen dagtekenen van omstreeks 1520-1525, de kap van het noordertransept is mogelijk iets jonger.

Zuiderzijbeuk

Er zijn duidelijke brandsporen te zien in de overkapping van de binnenste zuiderzijbeuk van het schip. Het op vrij grote schaal voorkomen van brandvlekken wijst op het in brand raken van het dakbeschot door vallend gloeiend lood en dergelijke tijdens de torenbrand in 1584. De kapgebinten zijn hier voorzien van gehakte telmerken, van oost naar west genummerd in twee series, respectievelijk 1-7 en 1-5.

Sacramentskapel

Boven de Sacramentskapel zijn drie oude kappen van enigszins gecompliceerde vorm. De opbouw ervan berust evenwel op een constructie, gevormd door gebinten bestaande uit één schaargebint, waarop een nokgebint, dat een nokgording draagt. De gebinten dragen voor het merendeel gehakte telmerken, zowel streepjes als gaatjes. Eén spant draagt gekraste strepen. Deze drie kappen dateren vermoedelijk uit het tweede kwart van de 16de eeuw.

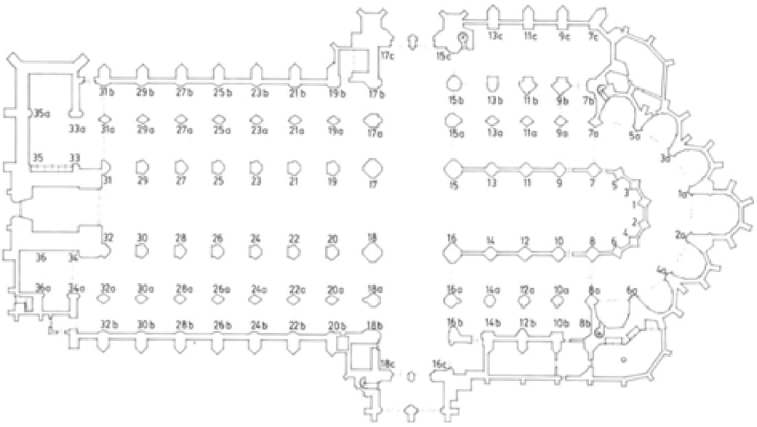

Afb. 67. Nummering van de pijlers.

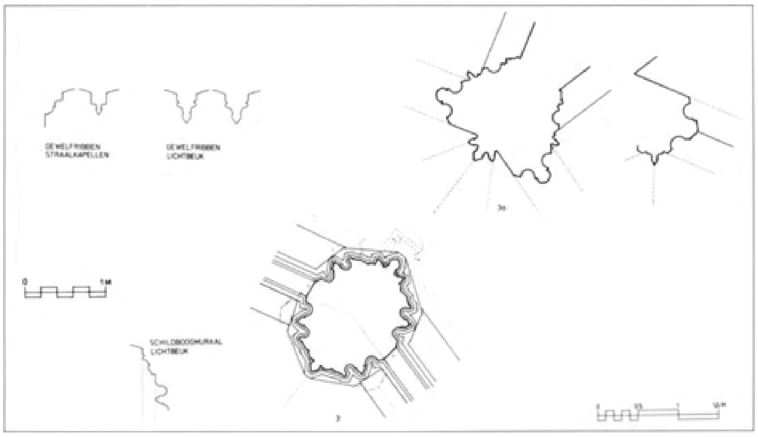

Afb. 68. Profielen in het koor.

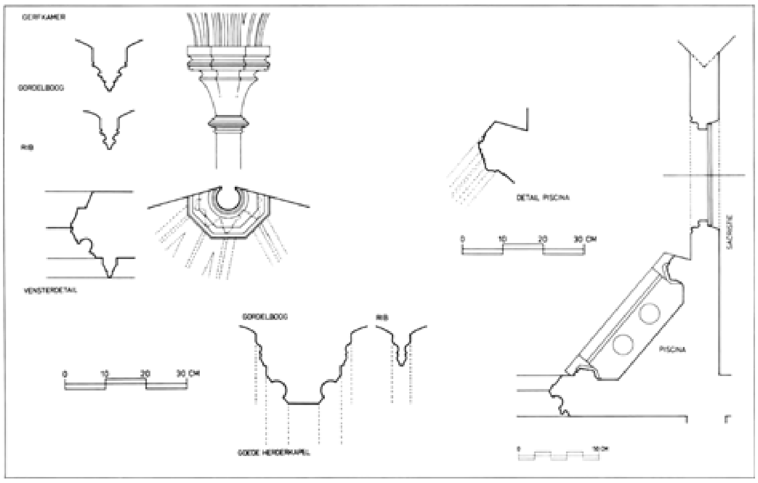

Afb. 69. Details van de sacristieën.

Nadere toelichting op de detailtekeningen. De cijfers daarin zijn die van afb. 67: nummering van de vrijstaande en in de wand opgenomen pijlers zoals in de beschrijving gebruikt.

Afb. 68. Profielen van pijlers, bogen en ribben in straalkapellen, omgang en koor.

Afb. 69. Details van de voormalige sacristie der Lieve Vrouwe Broederschap (de gerfkamer) en van de sacristie aan de zuidkant van het koor (thans verdeeld in Goede Herderkapel en sacristie).

Afb. 70. Pijler van de Lieve Vrouwe Broederschaps- of Sacramentskapel.

Afb. 71. Profielen van pijlers van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel (11 c en 11 b), de noordelijke koorzijbeuken (11 b, 11 a en 11) en het koor (11).

Afb. 72. Het 'lepe venster' in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel (links van wandpijler 13 c). Pijlers van de viering (15), het zuidtransept (16 a en 16 b) en het Bock- of Bacxkoor of de St. Antoniuskapel (16 b en 14 b).

Afb. 73. Links: pijlers van het noordtransept (17 a) en de viering (17); wandpijler, tevens steunbeer, van de zuidelijke schipzijbeuk (20 b). Rechts: vieringpijler (wederom 17), pijlers in het zuidtransept (18 a en 18 b).

Afb. 74. Links: schippijlers 27 b, 27 a en 27, de laatste doorgesneden boven de zijbeukdaken. Midden: luchtboogprofielen van koor en schip. Pijlerprofielen in de westelijke Lieve Vrouwekapel (33 a en 33). Rechts: steunbeer en pijler van de noordelijke schipzijbeuk (21 b en 21 a) met opstand van het basement van pijler 21 a.

Afb. 75. Links: pijler van het schip (28) en van de zuidelijke schipzijbeuk (28 a). Rechts boven: profielen van het noordelijk transeptvenster en van een venster van de middentoren. Rechts onder: lijsten en afzaten aan de buitenkant van de kerk.

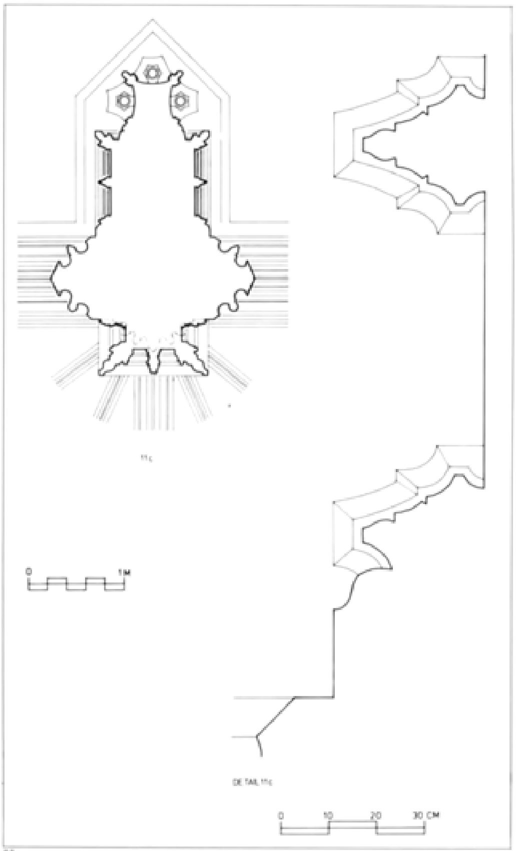

Afb. 70. Pijler van de Sacramentskapel.

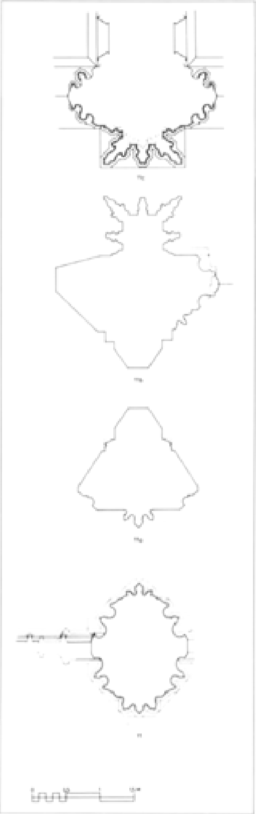

Afb. 71. Profielen van de noordelijke koorzijbeuken.

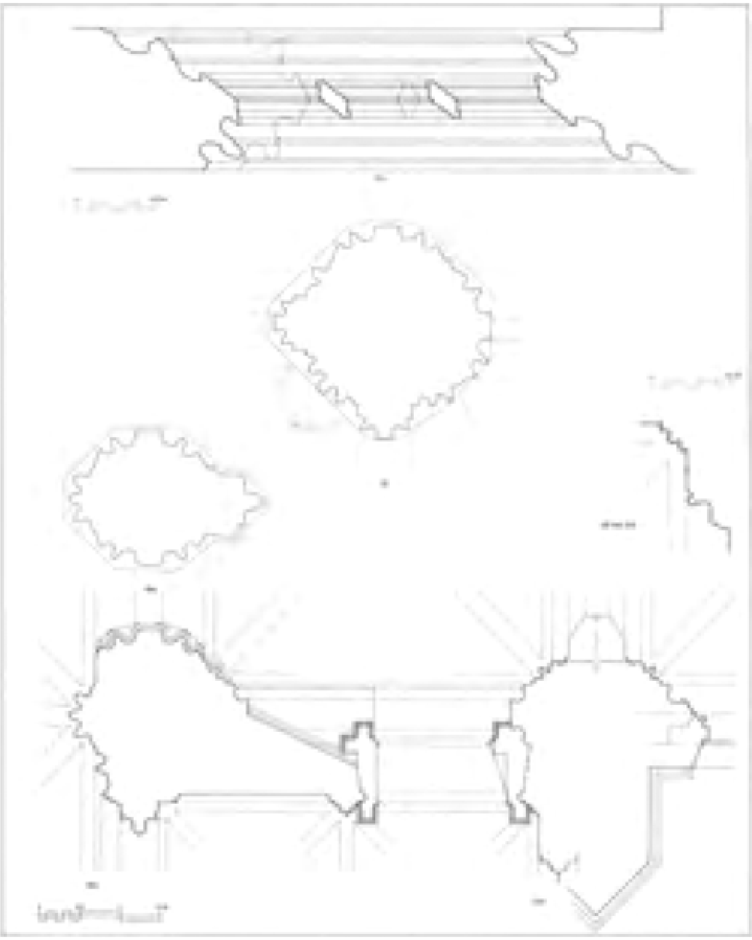

Afb. 72. Het 'lepe venster'; pijlers van viering en zuidtransept.

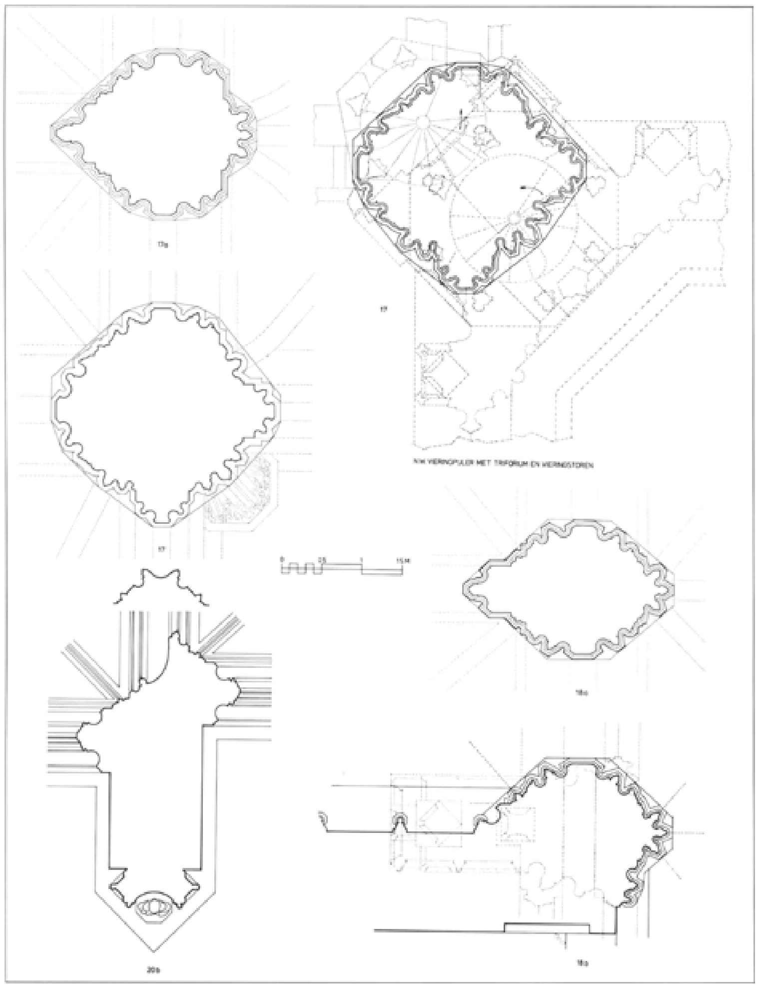

Afb. 73. Pijlers van transept en schip.

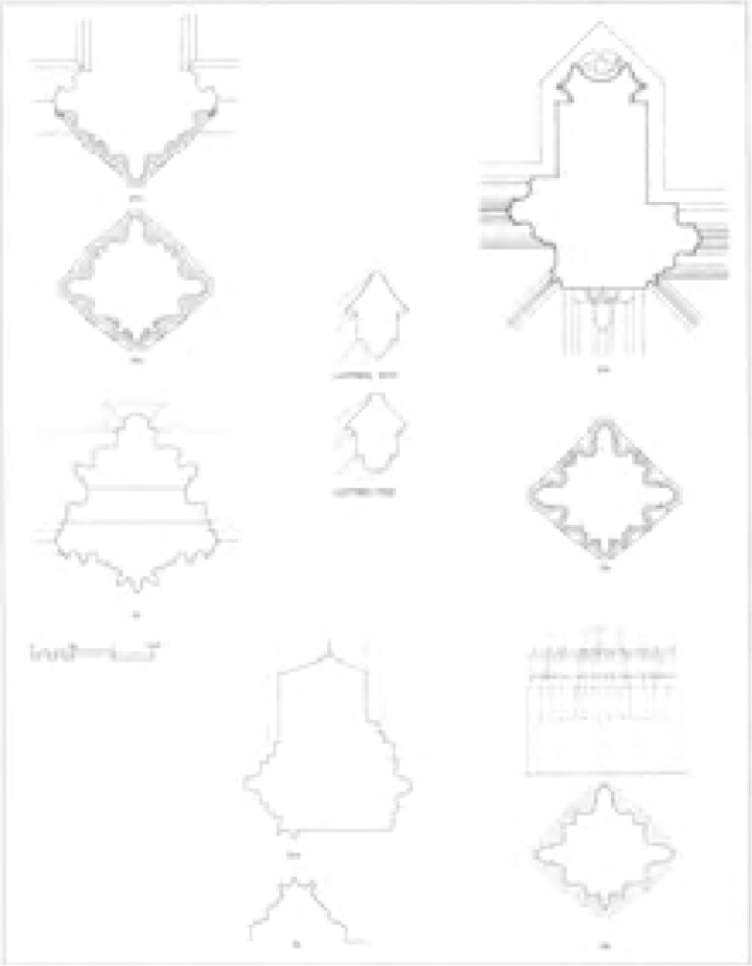

Afb. 74. Zijbeukpijlers van het schip; luchtbogen.

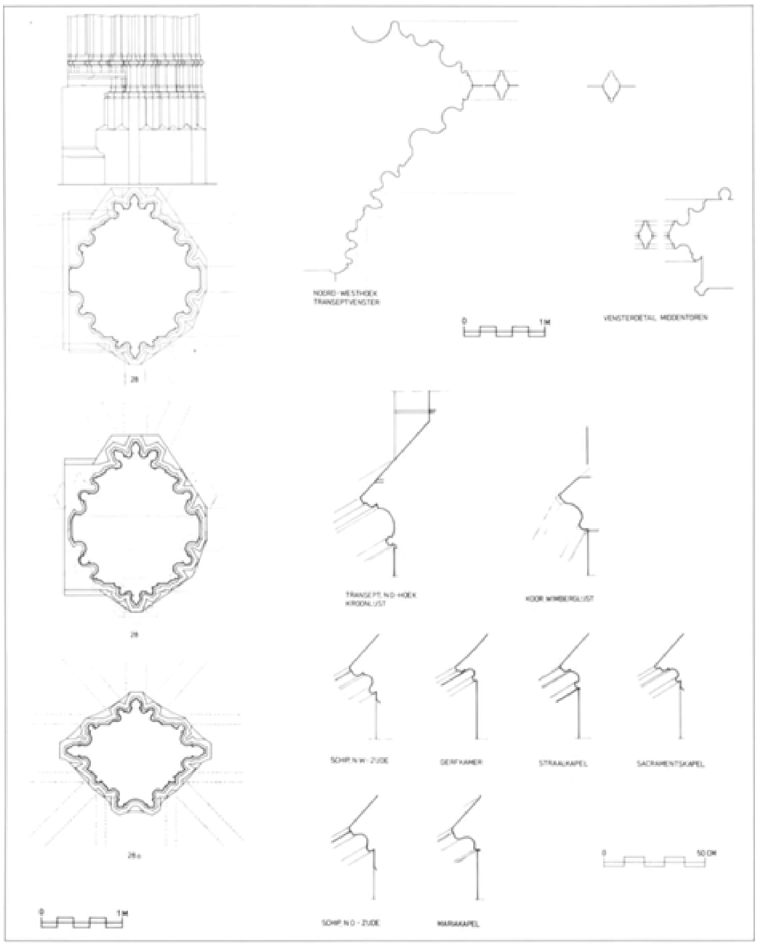

Afb. 75. Schippijlers; transept- en torenvenster; lijsten en afzaten.

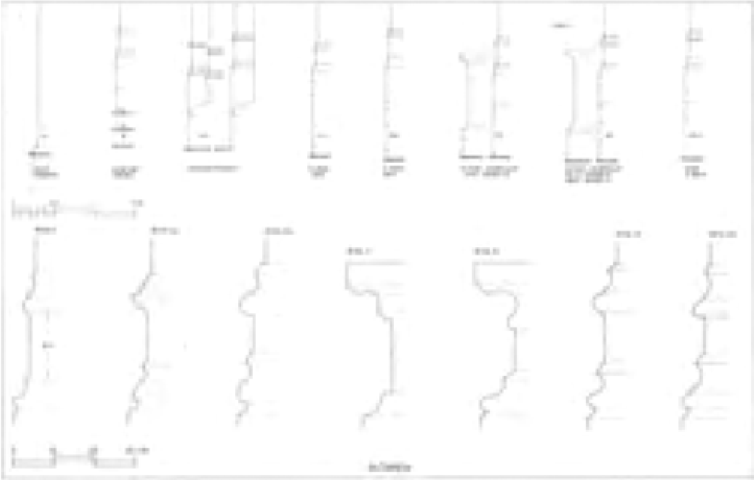

Afb. 76. Profielen van pijlerbasementen en altaarblokken.
Nadere toelichting bij de detailtekeningen.
Afb. 76. Profielen van de pijlerbasementen. Van de pijlers 21 en 29 tevens de profielen der aangehechte altaarblokken.
Afb. 77. Doorsnede van de middentoren op 32,40 m hoogte, tussen de daken van koor, schip en transept.
Afb. 78. Horizontale doorsnede van de zuidwestelijke traptoren boven de dakhoogte van de Doopkapel.

Daarboven verticale doorsnede van de zuidelijke belending van deze toren met gewelven en kap van een deel der Doopkapel. Rechts boven het linkse gewelf resten van een natuurstenen goot en de dakmoet van een vroegere overdekking van het rechtse gewelf.

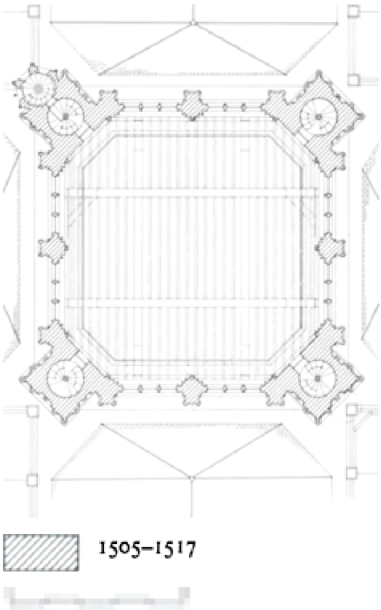

Afb. 77. Doorsnede van de middentoren.

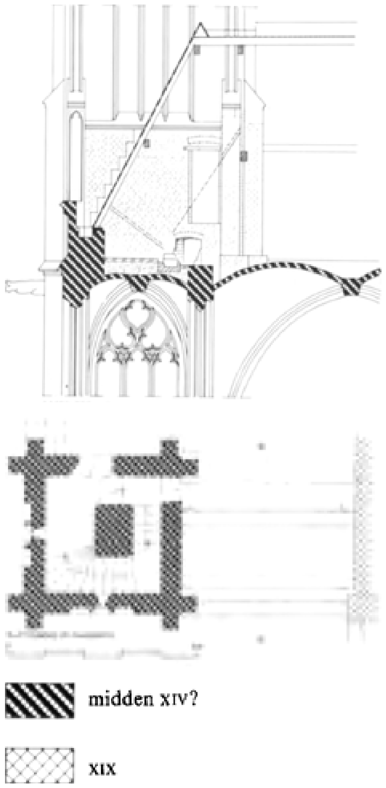

Afb. 78. Doorsneden zuidwestelijke traptoren en belending.
DOORSNEDE A-B

Afb. 79. Luchtboogstoelen van het koor, noordzijde. Opname 1971.

Afb. 80. Oostelijk facet van de koorsluiting. Opname 1971.

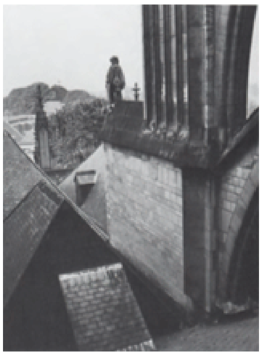

Afb. 81. Luchtboogstoel van het koor, noordzijde. Opname 1971.

Afb. 82. Zuidtransept, oostzijde. Opname 1971.

Afb. 83. Noordtransept, oostzijde. Opname 1971.

Afb. 84. Zuidtransept met Bockkoor, oostzijde. Opname 1971.

Afb. 85. Luchtboogstoel op de hoek van het zuidtransept en het schip. Opname 1971.

Afb. 86. Luchtbogen van de koorsluiting. Opname 1971.

Afb. 87. Koor, sacristie en straalkapellen uit het zuidoosten. Opname 1974.

Afb. 88. Westzijde van het zuidtransept. Opname 1971.

Afb. 89. Noordtransept, noordgevel. Opname ca. 1900.

Afb. 90. Zuidtransept, zuidgevel. Opname 1973.

Afb. 91. Westzijde van de middentoren. Opname 1971.

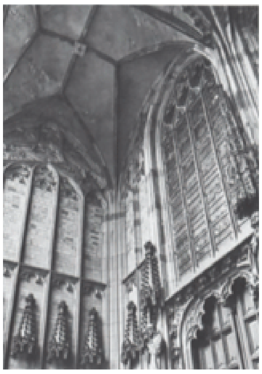

Afb. 92. Portiek van het zuidtransept. Opname 1971.

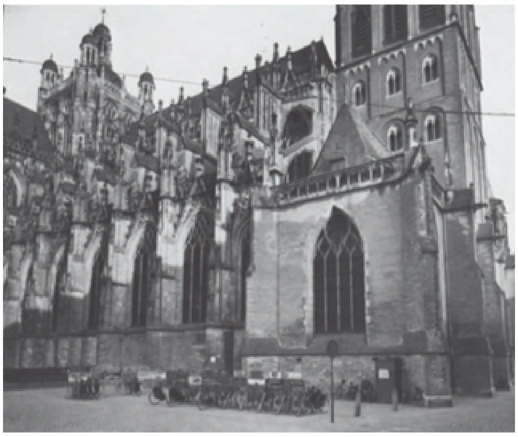

Afb. 93. Lieve Vrouwekapel en noordelijke schipzijbeuk. Opname 1955.

Afb. 94. Zuidelijke schipzijbeuk. Opname ca. 1920.

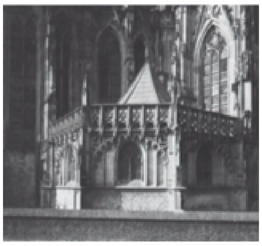

Afb. 95. Gerfkamer van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel. Opname 1973.

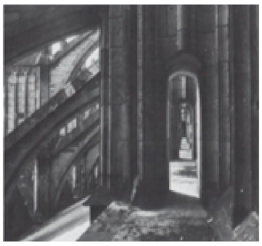

Afb. 96. Gang door de contreforten tegen de zuidkant van het schip. Opname 1971.

Afb. 97. Balustrade op de oostmuur van de Broederschapskapel. Opname 1971.

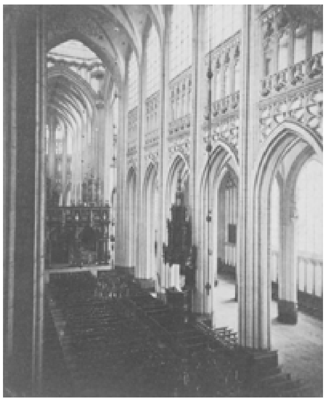

Afb. 98. Schip naar het oosten. Opname 1866.

Afb. 99. Gezicht in het transept naar het noordwesten. Opname 1866.

Afb. 100. Binnenste zuidelijke schipzijbeuk naar het oosten. Opname 1866.

Afb. 101. Binnenste zuidelijke schipzijbeuk naar het oosten. Opname 1941.

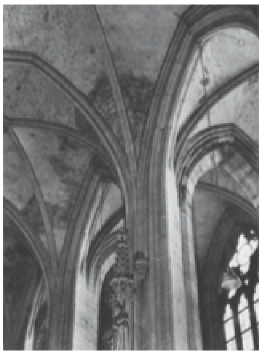

Afb. 102. Zuidelijke koorzijbeuk. Opname 1970.

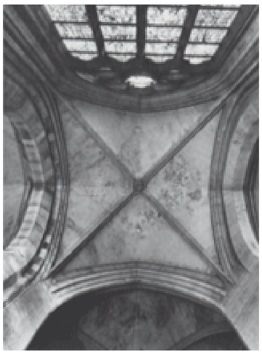

Afb. 103. Buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Opname 1970.

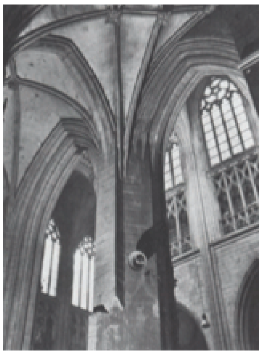

Afb. 104. Opening van de Broederschapskapel naar het noordtransept. Opname 1970.

Afb. 105. Blindnis in de oostwand van de buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Opname 1957.

Afb. 106. Gewelf van de vijfde straalkapel (H. Hartkapel). Opname 1970.

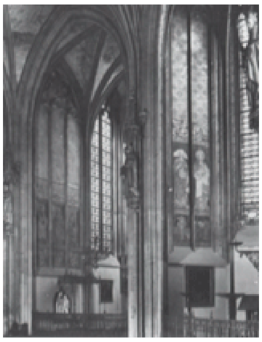

Afb. 107. Middelste en vijfde straalkapel. Opname 1970

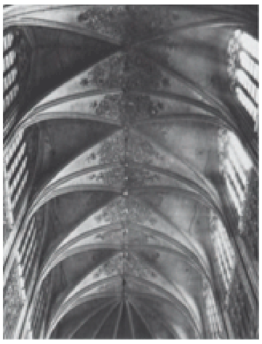

Afb. 108. Gewelf van het koor. Opname 1971.

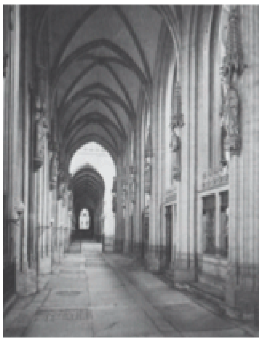

Afb. 109. Binnenste zuidelijke koorzijbe Opname 1941.

Afb. 110. Westwand van het noordtransept. Opname 1957.

Afb. 111. Noordwand van het noordtransept. Opname 1941.

Afb. 112. Oostwand van het noordtransept. Opname 1957.

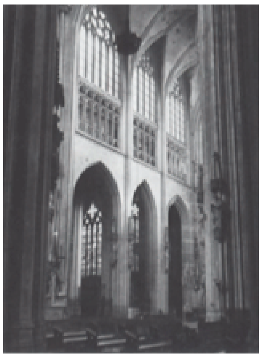

Afb. 113. Oostwand van het zuidtransept. Opname 1957.

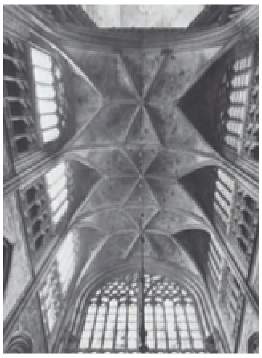
Afb. 114. Gewelven van het zuidtransept. Opname 1973.

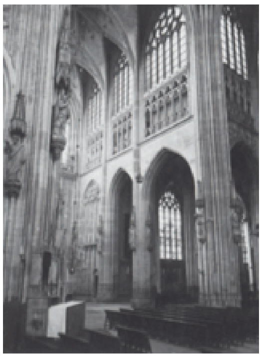
Afb. 115. Westwand van het zuidtransept. Opname 1957.

Afb. 116. Boog tussen zuidtransept en Bockkoor. Opname 1971.

Afb. 117. Zuidoosthoek van het zuidtransept. Opname 1957.

Afb. 118. Schip en koor naar het oosten. Opname 1973.

Afb. 119. Kooromgang uit het oosten. Opname 1941.

Afb. 120. Schip en orgelfront. Opname 1889.

Afb. 121. Schip naar het zuidwesten. Opname 1941.

Afb. 122. Schip naar het noordwesten. Opname 1956.

Afb. 123. Buitenste zuidelijke schipzijbeuk naar het oosten. Opname 1957.

Afb. 124. Westwand van het zuidtransept. Opname 1957.

Afb. 125. Doopkapel naar het westen. Opname 1983.

Afb. 126. Buitenste noordelijke schipzijbeuk: gordelboog tussen de tweede en derde travee (geteld uit het oosten). Opname 1970.

Afb. 127. Lieve Vrouwekapel naar het noorden. Opname 1958.

Afb. 128. Lieve Vrouwe Broederschapskoor naar het oosten. Opname 1983.

Afb. 129. Aansluiting van de zuidelijke zijbeuk bij de westtoren. Opname 1971.

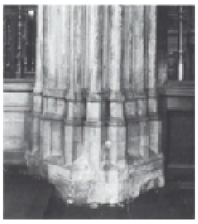

Afb. 130. Basement van een pijler van de koorsluiting, noordzijde, gezien uit het zuiden. Opname 1970.

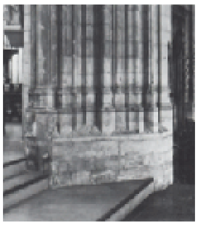

Afb. 131. Basement van de zuidoostelijke vieringpijler. Opname 1972.

Afb. 132. Basement van een noordelijke schippijler (nr. 27) uit het noorden. Opname 1972.

Afb. 133. Basement van een wandpijler (nr. 27 b) van de buitenste noordelijke zijbeuk. Opname 1972.

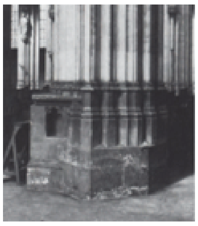

Afb. 134. Basement van een schippijler aan de zuidkant, gezien uit het zuiden (nr. 20). Opname 1957.

Afb. 135. Basement van een pijler tussen de zuidelijke schipzijbeuken (nr. 22 a). Opname 1957.

Afb. 136. Basement van een pijler tussen de zuidelijke schipzijbeuken (nr. 28 a). Opname 1957.

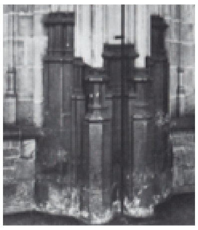

Afb. 137. Wandpijler van de buitenste zuidelijke schipzijbeuk. Opname 1957.

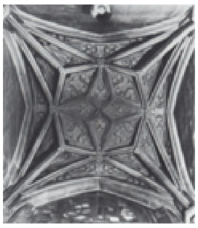

Afb. 138. Gewelf van de kleine Sint Josephkapel. Opname 1971.

Afb. 139. Wand van de buitenste noordelijke zijbeuk van het schip (tussen wandpijlers 27 b en 29 b). Opname 1972.

Afb. 140. Wand van de buitenste zuidelijke zijbeuk van het schip (tussen wandpijlers 26 b en 28 b). Opname 1972.

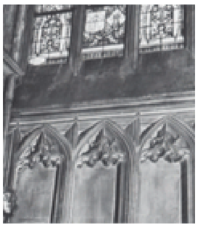

Afb. 141. Wand van de meest westelijke travee van het Broederschapskoor. Opname 1970.

Afb. 142. Gerfkamer van het Broederschapskoor naar het westen. Opname 1972.

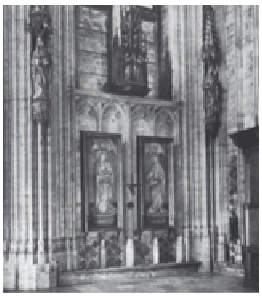

Afb. 143. Westwand van het noordtransept. Opname 1971.

Afb. 144. Sacristie (Kapittelzaal) naar het noordoosten. Opname 1972.

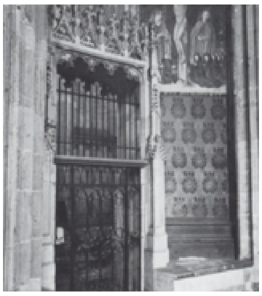

Afb. 145. Zijingang van het Bockkoor uit het noorden. Opname 1957.

Afb. 146. Ingang van de kleine Sint Josephkapel. Opname 1970.

Afb. 147. Sacristie aan de zuidelijke koorzijbeuk naar het westen. Opname 1972.

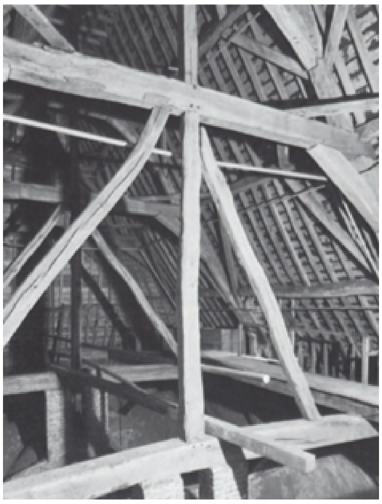

Afb. 148, 149, 150, 151. Kapconstructies van a. het schip; b. het koor; c. het noordtransept en d. het zuidtransept. Opnamen 1973.

Een wimberg van het koor. Gevecht tussen een wildeman en een edelman. Opname 1920.

Eindnoten:

1 S. LEURS, ‘De Hoog- en Laatgothiek’ in S. LEURS 1937, 285-374.

2 Over het geometrisch ontwerpprocédé een gestaag groeiende literatuur. In Lambert Hezenmans' tijd waren de voornaamste bronnen: E. HOFFSTADT, *Gothisches ABC-Buch, das ist: Grundregeln des gothischen Styls für Künstler und Werkleute*, Frankfurt a/Main 1840; A. REICHENSPERGER, *Das Bünchlein von der Fialen Gerechtigkeit, von Mathias Roriczer*, Trier 1845; G.G. UNGEWITTER, *Lehrbuch der gotischen Konstruktionen*, Leipzig 1858-1864; E. VIOLLET LE DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du* XIe *au* XVI *siècle*, 10 vol., Paris 1854-1868. Voor een recente bibliografie: L.R. SHELBY (ed.), *Gothic Design Techniques*, London/Amsterdam 1977 en bespreking daarvan door WERNER MÜLLER in Architectura 1978, 190-193.

3 Onder de Dom van Keulen zijn paalgaten voor het uitzetten van de plattegrond ook inderdaad gevonden, onder andere precies onder de sluitsteen van de middelste straalkapel in de bodem. WILLY WEYRES, ‘Das System der Kölner Chorgrundrisses’, Kölner Domblatt 1959, 97-110; ARNOLD WOLFF, ‘Chronologie der ersten Bauzeit des Kölner Domes 1248-1277’, Kölner Domblatt 1968, 7-230, in het bijzonder 214.

4 L.A.J. KEULLER, ‘Koorsluitingen II’, Bull. NOB 1919, 153-168, fig. 67-68.

5 R. MEISCHKE, 'Drie kerken van Rutger van Kampen', *Opus Musivum* (Feestbundel voor prof. dr. M.D. Ozinga), Assen 1964, 115-158, in het bijzonder 128.
6 Verslag van de Commissie voor de Uitw. Herst. 8 juli 1863 (ARA, Dep. Bi.Z.).
7 Het hele transept onttrekt zich in detaillering op allerlei plaatsen uit- en inwendig aan het systeem dat door de ordonnantie van het koor gedicteerd wordt.
8 Vgl. zuidportaal van het koor van de Dom van Augsburg (1356), Petrusportaal van de Keulse Dom (1380-1400), hoofdportaal van de Dom van Regensburg (1390-1460), zuidportaal Dom van Xanten (1494-1509), noordportaal St. Walburg Zutfen (1490-1500).
9 Vgl. MOSMANS 1931, 524-525 en tekening van Beerstraten.
10 J.M.F. IJSSELING, 'De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda, aantekeningen over de bouwgeschiedenis'. *Jaarboek van 'De Oranjeboom'* 21 (1968), 10.
11 Op de pentekening van Albrecht Dürer uit 1514 (Wenen, Albertina) te zien als een laaggebleven torso met pyramidaal dak tussen de schilden van de hoge daken van dwarspanden, schip en koor. Huidige bekroning na de brand van 1533.
12 SMITS 1907, 36-37; MOSMANS 1931, 93-95.
13 MOSMANS 1931, 91; opnieuw geconstateerd bij graafwerk voor kabels in 1981.
14 Van enkele van deze kraagstenen bevinden zich gipsafgietsels in de bouwloodsen: inventarisnummers 280 t/m 282, 284, 552. Aan de kant van het koor, tegen de koorpijlers dus in de binnenzijbeuk, hebben de kraagstenen alleen bladwerk: de enkelvoudige achtkante dekplaat houdt zich aan de middelste peerkraal.
15 KA, inv. nrs. 209, 210 en 211: Leggers der graven en grafkelders in de kerken binnen de stad 's-Hertogenbosch van 1755, 1779 en 1804-1805.
16 Zie hoofdstuk 2 en MOSMANS 1931, 195-196.
17 MOSMANS 1931, 73-74.
18 *Ibid.*, 196.
19 *Ibid.*, 176-177 en 191. Opnieuw vastgesteld in 1980.
20 Zo schetsmatig gereconstrueerd door PEETERS 1981 vóór de vondsten van de funderingen in januari 1982. Hij dacht daarbij aan de halfronde rode muurkolommen in de Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom.
21 MOSMANS 1931, 185-193, afb. 116 op p. 184 en afb. 122 op p. 191. Hij meent, dat een galerij wel aanvankelijk (1370) bedoeld, maar niet verwezenlijkt is en dat de zijruimte tenslotte (na 1420) ongedeeld opging.
22 Vgl. MOSMANS 1931, 113-114.
23 Dit dikteverschil is door Lambert Hezenmans geobserveerd in zijn langsdoorsnedetekening: HEZENMANS 1895, pl. 111.
24 MOSMANS 1931, 97-98 en afb. 56 op p. 102. De situatie blijft raadselachtig en zonder afdoende verklaring.
25 Zie ook hoofdstuk 14.
26 Op de muur hier het opschrift: Patronus Basilicae Cathedralis S. Johannes Apostolus et Evangelista Nomen Ordinarii Dioecesis Wilhelmus (bisschop Wilhelmus Mutsaerts, 1943-1960; de kerk kreeg in 1929 de rang van basiliek).
27 Als stadskom geduid door SMITS 1907, 113 en MOSMANS 1931, 139-140, ontzenuwd door VAN DE LAAR 1980, 138.
28 MOSMANS 1931, 218.
29 MOSMANS 1935, 77-83.
30 De gipsmodellen voor deze dierfiguurtjes bevinden zich in de bouwloodsen, inventarisnummers 521 t/m 533 en 567 t/m 569.
31 MOSMANS 1931, afb. 137 op p. 221.
32 *Ibid.,* afb. 136 op p. 220.
33 Zie noot 21.
34 Inventarisnummer 41.
35 GA, schriftelijke nalatenschap MOSMANS, doos nr. 19: mededeling van Lambert Hezenmans op 13 mei 1908 aan Jan Mosmans.
36 MOSMANS 1931, 166 heeft ten onrechte de traceringen van een restauratie-ontwerp voor de toren uit de jaren '60 van de vorige eeuw als de originele middeleeuwse beschouwd.
37 SMITS 1907, 20.
38 MOSMANS 1931, 163.
39 GA, archief MOSMANS, doos nr. 19.

40 Vgl. ribprofiel Sint Michaelskapel in de Domtoren, 1328, en in de kapellen bij de toren van de Maartenskerk te Zaltbommel, tweede helft 15de eeuw. Maar veel vroeger al aan de viering- en schippijlers van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Diest (± 1260 - 1288).
41 VAN DEN LEEMPUTTE, 780; VAN OUDENHOVEN, 93.
42 Rijmkroniek verzen 283-284, in: *Mirakelen*, 145.
43 *Ibid.,* 147 (v. 297); MOSMANS 1931, 337 en 428; HEZENMANS 1866, 163.
44 Reeds in 1430 is sprake van een ongeconsacreerd Maria-altaar. In 1466 staat Johannes VIII van Heinsberg, bisschop van Luik, toe daarop een stille mis te lezen: *in altari beate Marie retro in ecclesia sancti Johannis, nondum consecrato*. Het ging om een draagbaar altaar: *supra lapidem portabilem* (MOSMANS 1931, 327). MOSMANS (1931, 328) situeert een altaar ter ere van Maria, Barbara, Monulphus en Gondulphus in de straalkapel ten noorden van de middelste, maar misschien stond het in de westelijke Lieve Vrouwekapel; het werd vóór 1447 gedoteerd of gesticht door kanunnik Jan Back. Zie voor deze onopgeloste problemen ook *Mirakelen,* 49.
45 GA, archief MOSMANS, doos 19, aantekeningen en drukproeven van lijnclichés voor een nooit verschenen artikel. Volgens het Chronicon Buscoducense van MOLIUS uit het midden van de 16de eeuw is de kapel wel degelijk ten behoeve van het mirakelbeeld gebouwd: in 1380 begon de beeldverering en daartoe werd een prachtig versierde kapel gebouwd waar dagelijks meerdere missen gelezen werden.
46 Contract in het Archief van het Bisdom, afgeschreven door MOSMANS op 16 maart 1931, bundel 13 archief MOSMANS in GA.
47 MOSMANS 1931, 476.
48 COPPENS II, 69.
49 VAN DE LAAR 1980, 137-154. Hier ook een beschrijving van het ritueel rond de inspecties van de comme en het tijdelijk uitnemen van charters en zegels.
50 Vgl. MOSMANS 1931, 31 en 140 en VAN DE LAAR 1980, 149.
51 CUYPERS, *Brievenboeken* (NDB), I, 467-468, 22 februari 1881.
52 MOSMANS 1931, 69.
53 *Ibid.,* afb. 24 op p. 45.
54 SMITS stelt de bouwtijd op 1350, MOSMANS op 1330. Stichting als doopkapel kan toch niet geheel uitgesloten worden, ondanks het verhaal over een plaats van de doopvont in de Lieve Vrouwekapel aan de noordkant van de toren. Situering van de doopkapel aan de zuidzijde van de kerk was niet ongewoon: in de Sint Maarten te Zaltbommel en de Lieve Vrouwekerk te Breda bevindt zich de doopkapel ten zuiden van de westtoren.
55 MOSMANS 1931, 193 en n. 1.
56 HEZENMANS 1866, 330, en MOSMANS 1931, 391. Zie de opmerking in noot 54.
57 MOSMANS 1931, 535. De kraagstenen in de doopkapel c.a., het beeldje uit 1884 (of 1880 al) inbegrepen, zou men gemakkelijk als uit ± 1470-1480 schatten (vgl. Brabantse, maar ook Utrechtse sculptuur). Waaruit het bijwerken door Van Nunen bestond, is niet duidelijk. Zie verder onder hoofdstuk 10.
58 SMITS 1908 (Wegwijzer), 23.
59 Kerkrekeningen over de jaren 1768-1781, passim. Het loon altijd precies vermeld, het aantal aangekochte leien niet. De prijs van de leien fluctueert sterk, van f 15,- tot f 45,- per duizend, maar in de loop der tijden niet van goedkoop naar duur.

10. Het beeldhouwwerk

'De natuur der gotiek'

In 1883 schrijft de architect G. van Arkel in het tijdschrift 'De Opmerker', dat het materiaal tufsteen een goede toekomst tegemoet gaat, niet alleen omdat het zo goedkoop is. Het mist het fijne, dat kalk- en zandsteen zo geschikt maakt voor beeldhouwwerk en ornamentwerk, 'doch hiertegenover staat, dat hare oppervlakte een zekere levendigheid heeft, die het oog aangenaam aandoet'. Voor de Sint Jan is de tufsteen vanaf 1918 het uitverkoren materiaal geworden, omwille van die levendigheid en omdat de nieuwe restauratie-opvattingen minder naar fijnheid dan naar artistieke vrijheid streefden.

Gedurende de Studiedagen bij de Bossche kathedraal, in de Paasweek van 1941 door het Provinciaal Genootschap belegd (de spreker Huib Luns is dan ziek en steekt zijn rede later, op 14 juni, alsnog af), wordt de gedachte, dat de gotiek de vrucht is van de vrije scheppingskracht van de ambachtsman, met nadruk verwoord. De gotiek getuigt van de edele gildegeest, van bouwloodsen met een eigen mystiek leven en van liefde voor de natuur. Luns acht het niet nodig, de minder bekwame 19de-eeuwse sculptuur van de Sint Jan te verwijderen, immers het kerkgebouw geeft een geschiedenis van de restauratiegedachte, alle tijden dragen aan haar gestalte bij, de kerk wordt levend gehouden, de lamp brandende.

Hij citeert Chateaubriand: 'Dieu est la loi éternelle; son origine et tout ce qui tient à son culte doit se perdre dans la nuit des temps'. Van de Sint Jan kan men leren, dat 'de Westersche mensch in de bouwkunst zich slechts eens volkomen oorspronkelijk heeft uitgedrukt, dat de geest van het Avondland slechts eens volkomen vaardig is geweest in de architectuur, en dat de *Gothiek* den aard van den blanke geheel heeft vertolkt'. De indruk van de blanke op de gekleurde, aldus Luns, is die van 'een zenuwgespannen en onrustig wezen, dat nooit tevreden en altijd in actie is, die het streven om het streven, de beweging om de beweging mint'.

En ja, 'in die spanning der constructiedeelen herkennen en voelen wij westerlingen de spanning onzer zenuwen mede'. 'Energie is het eerste en het laatste woord van deze bouwkunst'. Hij stelt, dat na de gotiek het bouwen is teruggevallen tot een kwestie van smaak, stompzinnig rationalisme, die bijwagen van het historisch materialisme. 'Daarom is het een mijner vreugden, dat ik ze beide langs een helling in een diepte heb zien glijden, van waaruit voorloopig de Europeesche intelligentie ze niet meer naar boven zal trekken'.

Minder bont, extreem, en zonder die fascistische bijgeluiden klinkt het betoog van de architect Thunnissen op diezelfde studiedagen in 1941. Maar ook hij schildert een romantisch, Ruskiniaans beeld van de middeleeuwse beeldhouwer. 'Hoe liefdevol beitelde de onbekende meester een versieringsvorm - een hogel, die een der wimbergen siert, - een gestyleerde plantvorm, waarbij een koolblad als voorbeeld was genomen. Hij lette op de schaduwwerking en den goeden aanzet van het versieringsmotief. Hij was verdiept in zijn werk, hij wist dat het van nabij gezien "goed" moest zijn, om ook van beneden de strenge critiek van het oog van den meester te kunnen verdragen. En zich herinnerend, wat hij misschien des morgens in zijn tuin had opgemerkt, beitelde hij er een rups op, die het koolblad op insectenmanier aanbeet. Op een hoogte van ongeveer dertig meter, zag ik als jong student op het

steiger dit wonderlijke stilleven, dat onzichtbaar was van beneden'. Het oog van de jonge Thunnissen moet door duizeligheid beestjes zijn gaan zien, die er niet waren, want de hele Sint Jan telt werkelijk niet één rups of ander insect. Maar om zijn idee van de gotiek als een idyllisch naturalisme kleur te geven, citeert hij het prozagedicht (1925) van Aart van der Leeuw over de kathedraalbouwers en hun broederlijk idealistische arbeid, bevlogenheid, blijheid, hun ijver, waarvan zij eindeloos meer geven dan hun in munt kan worden uitbetaald. 'De een grijpt blij zingend zijn kalkbak en troffel, een ander lacht bij den schal van zijn hamer (...). Van een arbeider breekt de beitel aan stukken, en

Abraham de beeldsnijder, reikt hem dadelijk den zijne toe. Metselaar Hans laat een steenen bloemroos, welke opgebloeid is om het hart van Maria, uit de handen glippen in zijn haast om een wankelenden pilaster te steunen, dien een zwakke makker alleen niet houden kan.'

Ook Thunnissen stelt, als Luns, de gotiek boven de renaissance, omdat zij alle vrijheid laat, zodat de Sint Jan een geheel eigen schepping van de Bossche meesters vanuit hun eigen geesteshouding is (wist de spreker niet, dat alle bouwmeesters van de Sint Jan van elders zijn gekomen?). De gotiek eist zelfstandige arbeiders en wilskrachtige persoonlijkheden met een eigen genialiteit, die voor het bouwen in de renaissance stijl met zijn conventie en gemaniereerdheid niet vereist is. Eenzelfde dichterlijk beeld als bij Aart van der Leeuw treft men aan 'Op het wonderlijkste dak van de wereld', de beschouwing over de Sint Jan van Bertus Aafjes (september 1949), die zo veel succes bij een breed publiek gehad heeft. De luchtboogbeeldjes acht hij ontsproten aan de vrije verbeelding van een ploeg beeldhouwers, zonder schema, zonder dogma, naar eigen vrije inval.

Het is opmerkelijk, dat in deze visies het verschil tussen de resten van de authentieke middeleeuwse substantie en de resultaten van de restauratie (alle luchtboogbeeldjes zijn door Lambert Hezenmans in de vorige eeuw ontworpen) volkomen wegvalt, alles komt gezamenlijk uit het verleden en verliest zich in het verleden, in 'la nuit des temps'. Als een voorloper van de fotoboeken in de bekende serie van die naam, 'la nuit des temps', gewijd aan de romaanse kunst en gepubliceerd door de monastieke uitgeverij Zodiaque, zou beschouwd kunnen worden het fotoboek van Martien Coppens, 'Gedachten in steen', in 1942 verschenen en van grote invloed geworden op de manier van zien en waarderen van de Sint Jan. In die nacht der tijden lichten, in de foto's van Coppens, gotische bouwdelen, expressief gebeeldhouwde koppen op, even, hun samenhangen blijven in de schaduw, gestalten rijzen, verzinken, zijn in gepeins bevangen of in extase geheven, omringd door mystiek en mysterie. Men weet soms niet of het zon- dan wel maanlicht is, waarin zij opdoemen.

Maar ook de huid en de korrel van de steen, de nerf en de inschulpingen van het hout, het resultaat van de beitel van beeldhouwer en schrijnwerker, wordt even door het licht gestreeld en op die wijze wordt ook het ambacht geëerd. Het merendeel van die foto's betreft het 19de-eeuwse beeldhouwwerk, maar wordt beleefd als beeld van het oeroude, zoals ook de duizenden toeristen de Sint Jan als een totaliteit uit het verleden ervaren.

Het uitwendige

Ornamentaal beeldhouwwerk aan de buitenzijde der kerk

Van de hele profusie van ornamentale en figuratieve sculptuur aan de buitenkant der kerk is slechts een zeer gering gedeelte oorspronkelijk. Wanneer het 19de- en 20ste-eeuwse werk hieronder toch behandeld wordt, dan is het omdat het, als copie,

toch een bericht over het middeleeuwse inhoudt of omdat het een expressieve waarde op zichzelf vertegenwoordigt.

Voorzover de uitwendige bouwplastiek niet reeds in de voorgaande beschrijving behandeld is, wordt hier nog samenvattend de aandacht gevestigd op een aantal details, zoals pinakels, hogels, baldakijnen.

Van de talloze pinakels aan de buitenzijde, langs de steunberen, op de luchtboogstoelen, op de balustraden, waren vóór de restauratie de toppen grotendeels verdwenen, de schachten en soms de aanzet van de top echter goed herkenbaar. Aan de transeptgevels is de variatie in de eindeloze stapeling het grootst, elders zijn slechts enkele typen te onderscheiden: op de steunberen van de zijbeuken van koor en schip zijn drietallen in een kruisvormig verband (in plattegrondvorm) opgesteld tegen de balustrade, een vierde rijst eruit op. Op de luchtboogstoelen staat een viertal vierkant overhoeks op de dekrug aaneengesloten, een vijfde rijst eruit op. In alle balustraden staan enkelvoudige pinakels, maar in de Broederschapskapel daarentegen aaneengesloten drietallen waaruit een vierde opgaat. De casementen in de schacht zijn rond of spits met toten, en worden door een rechte (zuidelijke koorzijbeuk, noordtransept) of een ingezwenkte (koor, schip, zuidtransept, middentoren) of een ezelsrugvormige (schipzijbeuk, Broederschapskapel) frontaal afgedekt. Op de luchtboogstoelen van het koor eindigen de frontalen van de pinakelbundels in lelievormige toppen.

De schachten van de balustradepinakels op de lichtbeuken van koor en schip zijn concaaf uitgediept, terwijl zij elders vlak zijn. De pinakels van de balustraden der schipzijbeuken waren nog goed herkenbaar en zijn dienovereenkomstig hersteld: zij zijn aan de noord- en zuidkant precies hetzelfde, met dit kleine verschil, dat tussen de voetstukken van de drietallen aan de zuidzijde een omgekeerde spitsboog ligt, die aan de noordelijke reeks ontbreekt. De twee oostelijke pinakelbundels aan de noordkant zijn eenvoudiger en rechtlijnig. Langs de kanten van de achthoekige hals der kruisbloemen hangen overal stengels met een bol of knol onderaan.

Over het gehele uitwendige der kerk is met de grootste regelmaat een hoeveelheid van honderden hogels op de lijsten der wimbergen en op de

ruggen der luchtbogen uitgespreid. Afgezien van de menselijke en dierlijke figuren op de luchtbogen van het schip hebben zij alle plantaardige bladvormen. In zijn inspectieverslag van 26 october 1908, toen de noordzijde van de koorlichtbeuk in restauratie was, merkt Cuypers de grote verscheidenheid op: 'Merkwaardig is het verschijnsel, dat het bladornament in de bogen zo verschillend van vorm en bewerking is, vooral is dit het geval bij de hogels (crochets) op de deklijsten der frontgevels. Terwijl een gedeelte dezer hogels breed en eenvoudig maar tevens in den stijl van een eeuw vroeger behandeld zijn, zijn er andere - en wel het grootste gedeelte - zeer klein gedetailleerd en minutieus behandeld, zoals dit meest in de XVe eeuw voorkomt'.[1]

Inderdaad zijn voor de verschillende bladvormen en -stijlen geen nauwkeurige chronologische criteria te vinden. Bij de restauratie heeft men de verscheidenheid, vooral aan het koor, wel recht gedaan, ook al is er in de typen afzonderlijk wel veel schablone-achtigs ontstaan (vergelijk de frontalen 1, 2, 4, 8, 10 en 15 van het hoogkoor). Originele hogels werden door Cuypers naar het Rijksmuseum in Amsterdam gestuurd, in 1889 zendt hij twee hogels, in 1895 één. In 1966 kwamen zij terug in de bouwloodsen, waar er reeds een viertal bewaard werd (terwijl er sinds 1950 een uitgeleend is aan de Cursus Kerkelijke Architectuur).

De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg heeft op dat verschil tussen de oude en de nieuwe hogels in haar jaarverslag van 16 mei 1918 - 31 december 1919 wel gewezen: 'Het omgekrulde blad, dat den hogel vormt, vertoont altijd op de plaats der ombuiging een eenigszins knolvormige zwelling. Bij de oude hogels ziet men deze zwelling bestaan uit verschillende gebombeerde vlakken, welker ontmoeting vanzelf een kant vormt, iets als een hoekige onderbreking der bol-deelen, en juist dat geeft iets levends, iets gegroeids aan deze dingen. Bij de nieuwe navolgingen is dit teveel verloren gegaan, hetgeen het geestig aanzien van het ornament zeer vermindert'. De commissie adviseert zelfs, de nieuwe hogels schetsmatig, onafgewerkt te houden, omwille van minder doodsheid. 'Een pinakelbeëindiging bv., die op hare kanten, i.p.v. afgewerkte hogels, de blokjes draagt, waaruit deze hogels nog moeten worden gekapt, lijkt ons voor de illusie van het geheel voldoende'. Dit advies is niet opgevolgd, maar wel heeft men later, met name aan de straalkapellen, niet meer naar nauwkeurige navolging van de zwaar beschadigde originelen gestreefd, maar een vrij bedacht, sponsachtig effect in de tufsteen bereikt (zie frontaal 7 en 8 bijvoorbeeld).

Die levendigheid, onregelmatigheid en vrijheid werd bevorderd door het rijkscommissielid prof. A.W.M. Odé, die, al of niet bewust in het voetspoor van Ruskin, de middeleeuwse gezellen in de bouwloods een grote natuurlijkheid en vrijheid van handelen in hun beeldhouwwerk toeschreef, in tegenstelling tot de mechanische rechtlijnigheid en eenvormigheid in de moderne werkplaats, die eigenlijk te veel zorg aan de dag legde en te weinig aan toeval en persoonlijke aanleg overliet.[2] Zoals ir. H. Thunnissen dat uitdrukt: 'De kanten waren netjes onder de rei rechtgemaakt, de rondingen met een passer bepaald en het geheele vlak zorgvuldig gladgeschuurd, ofwel geëffend met een zeer zorgvuldigen beitelslag, op preciesen afstand van elkaar. Bij het oude werk was deze preciesheid niet te zien. De rechte lijnen waren uit de vrije hand getrokken, de rondingen en de profielen minder nauwkeurig, doch naar het gevoel en het inzicht van den hakker bepaald. En het tintelde van leven, de kwaliteiten van het materiaal werden zichtbaar. Het nieuwe

werk was te vergelijken met een handteekening, waarbij passer en liniaal gebruikt waren voor de rechte en de gebogen lijnen, terwijl de ware meester deze hulpmiddelen versmaadt, omdat hij weet, dat het gevoelige van de teekening dan verloren gaat'. Odé en op zijn gezag Thunnissen hebben niet beseft, hoezeer zij zich daarmee overgaven aan een romantisch beeld van kunstenaarsvrijheid, dat wel ver af stond van de hiërarchie van de middeleeuwse bouwloods en het strenge regime van de geometrie. Zoals hiervoor, bij de bouwmaterialen en gereedschappen al uiteengezet, was de steenafwerking in de middeleeuwen vaak uiterst ver doorgevoerd met eindeloos geduldige beitelslag. Maar Thunnissen beweert zelfs, zich beroepend op Karl Scheffler, dat de bouwwijze van de renaissance eventueel zonder geniale meesters toch op peil zou kunnen blijven, maar dat de gotische vorm 'meer zelfstandige arbeiders en meer wilskrachtige persoonlijkheden' eist; het wezenlijke in de gotiek is 'de groote, directe kracht van uitdrukking'.

Jaren later betuigt ook J.J. Vriend nog zijn instemming met de door Odé voorgestane werkwijze: 'De algemeene verstarring waarmee het bouwambacht tijdens de tweede helft der 19e eeuw doortrokken was, strekt zich niet in de laatste plaats uit tot het oppervlak der materialen. De schipper van een schuit met steen kon prompt op afkeuring rekenen wanneer de stenen onderling niet volkomen van gelijke kleur waren. Dit steunde niet op een bewust aesthetisch beginsel, zoals men later de gladde gelijkkleurige verblendsteen toepaste, doch hoofdzakelijk op een tot sleur geworden burgerlijk begrip van netheid. De oppervlaktebehandeling van de natuursteen aan winkelpuien, openbare gebouwen enz. uit deze periode is daardoor eveneens van een ontstellende dorheid. Niet zonder reden sprak men eens van

een “Waterstaatstijl” als kenschetsing van de bouwkundige bureaucratie die het ambacht beheerste middels voorschrift en bestek, waar geen wezenlijk kunstenaar bij te pas kwam. Evenwel, waar deze werd ingeschakeld zien we dezelfde resultaten, zoals blijkt in Den Bosch waar bij de oude restauratiemethoden het karakter der steen, o.a. door het beruchte “zoeten”, volkomen is dood gewerkt’. Dank zij Odé, vervolgt Vriend, is daarin verbetering gebracht en zijn de steenhouwers in veel opzichten opnieuw opgeleid en geschoold in het doorgronden van het karakter van elke steen. Wetenschap en intuïtie vullen elkaar aan bij het vervaardigen van nieuwe sculptuur, die in structuur en vorm het karakter en de ziel van het oorspronkelijke zeer dicht weet te benaderen. ‘En zo zijn dan in de onaanzienlijke bouwloodsen bij de kathedraal jaar op jaar prachtige stukken beeldhouwwerk gegroeid, talloze fijne pinakels, hogels en kruisbloemen, gehakt met een knapheid van techniek die wezenlijk die der Middeleeuwen evenaart. Die stenen details zijn dikwijls zo dun en teer, dat men ze in zand moet leggen om de steen te kunnen hakken, om aldus breuk te voorkomen’.

‘In deze rommelige bouwloods herleefde in Den Bosch dan weer de echte bouwbedrijvigheid als bij de vaklieden van eeuwen her; daar staan gipsmodellen bij tientallen, houten en papieren mallen voor de uitslagen der bogen, uitgevoerde modellen staan stoffig gepakt op de planken of hangen aan de houten wanden. Daar werkten steen- en beeldhouwers als van ouds, in morsige werkkiel, gemoedelijk op klompen, pijp in de mond, rustige maar bezielde werkers van hoofd en hand, vaklieden en kunstenaars tegelijk. Want bij hen allen is het besef levendig dat de ziel van het bouwwerk belangrijker is dan de uiterlijke vorm!’ Sinds 1920 heeft de zienswijze van Odé op verscheidene Nederlandse monumenten een stempel gedrukt waarnaar niet iedereen met dankbaarheid opblikt. ‘Men kan er niet dankbaar genoeg voor zijn’, schrijft Th. Haakma Wagenaar, ‘dat het werk aan de domtoren is begonnen in 1901 en niet bijvoorbeeld in 1920. De lezer stelle zich eens voor aan wat voor architectonische avonturen het monument dan zou zijn blootgesteld’. Ten tijde van Cuypers' toezicht op de torenrestauratie werd het nieuwe beeldhouwwerk gemaakt naar gecompleteerde gipsafgietsels van het oude, zoals bij de Sint Jan, vorm en oppervlaktebehandeling strookten geheel met de oorspronkelijke. In 1924 werd deze werkwijze onjuist geacht: ‘De tot dusverre gevolgde methode werd als vervalsen geoordeeld en de steenbewerking niet in harmonie geacht met hetgeen een oud gebouw aan patine en verwering in zijn authentieke steen te zien geeft’. Enkele steenhouwers werden onder leiding van Odé aan de restauratie van de Nieuwe Kerk te Delft tewerkgesteld ‘bij wijze van omscholing, of zo men wil, om hun vak af te leren’. Bij het nog te restaureren overgebleven gedeelte van de Utrechtse Domtoren werd vervolgens het vervangend beeldhouwwerk uitgevoerd als eigentijdse variant op de gegeven authentieke hoofdvormen, en bewerkt met een iets ruigere en meer levendige slag dan vroeger. Maar de torensculptuur is gespaard gebleven voor hoekpinakels als aan de Sint Janstoren te Maastricht of kruisbloemen als aan de Janskerk te Gouda, producten van de nieuwe restauratiestijl in zijn radicale vorm, door Haakma Wagenaar als even zo veel zelfoverschattingen betiteld.

Om terug te keren naar de Bossche hogels: bij het bezien van deze bladerenrijkdom gaat het niet aan, voor elk blad een voorbeeld in de vegetale natuur te zoeken, want vaak is er een eeuwenlange immanente ontwikkeling gaande in een gestyleerde plantaardige ornamentiek zonder dat de beeldhouwer opnieuw te rade gaat bij de

natuur.[3] Wanneer in het hiernavolgende toch namen van planten en bomen vermeld worden, dan gaat het slechts om associaties, niet om nauwkeurige gelijkenissen.

Straalkapellen, hogels op de wimberglijsten: distelbladeren aan lange, neerhangende stengels die met blaadjes bezet zijn; het blad is binnen een vierkante contour gevat met krachtige, meervoudige en generfde uitstulpingen in het midden. Ook komt slap golvend blad voor, dat herinnert aan Sint Janskruid (bijvoet), en licht golvend eikeloof aan neerwaarts reikende takken, voorts uit wortelknollen opgaande aloë.

Zuidelijke koorzijbeuk: uit knollen en stroken opgaande aloë, fors uitgestulpt; wingerdbladeren met kleine, jonge druiventrossen afhangend van de stok waarvan loten zijn afgehakt.

Kapittelzaal en sacristie, hogels langs de geveltoppen: de bladhogels hier hebben geen afhangende stelen en staan met een sterk geprononceerde bult en een vlakke bovenkant ver naar buiten.

Lichtbeuk van het koor, hogels op de wimberglijsten: eikebladeren aan stengels die met jonge blaadjes bezet zijn; al of niet uit wortelknollen opgaande aloëbladeren; weinig stekelige distelbladeren aan takken. De hollijsten die onder de balustrade de wimbergen doorsnijden, zijn met losse eikebladeren en/of meidoorn aan stelen bezet. De wimbergen 2 en 14, samen tot één koortravee behorend, hebben thans zeer van de overige afwijkende hogels, maar de oude foto's tonen, dat de originelen onherkenbaar verminkt waren.

Luchtbogen van het koor: gestyleerde eikebladeren met geprononceerde uitstulping.

Oostzijde noordtransept, hogels op de wimberglijsten: hetzelfde als het koor.

Westzijde noordtransept, hogels op de wimberg-

lijsten: hetzelfde als het koor.

Oostzijde zuidtransept, hogels op de wimberglijsten: diep ingesneden en bultig geperforeerde distelbladeren aan langs de lijst liggende stekelige tak.

Westzijde zuidtransept: hetzelfde als de oostzijde. Bockkoor (Sint Antoniuskapel), hogels op de wimberglijsten: dezelfde distelbladeren als aan het zuidtransept.

Zijbeuken van het schip: dezelfde distelbladeren als aan het zuidtransept; de twee oostelijke traveeën aan de noordzijde maken hierop geen uitzondering. Soms is het bladwerk in een vierkante contour gevat, elders weer ligt het vlak op een bultige uitstulping.

Lichtbeuk van het schip, hogels van de wimbergen: hetzelfde als aan de zijbeuken.

Broederschapskapel, hogels van de wimberglijsten: distels met takken die uit een knol ontspruiten. In het algemeen komen deze distelvormen in de gotische sculptuur sinds ongeveer het midden van de 15de eeuw voor. Men vindt zulk een bladhogel bijvoorbeeld in een gravure van de meester WA, werkzaam tussen 1465 en 1485.[4]

Zonder te willen suggereren, dat heel deze plantenwereld aan de Sint Jan zwaar symbolisch opgevat moet worden, zij eraan herinnerd, dat de distel in verband gebracht wordt met de vloek van de erfzonde (Genesis 3:18) en afschutting is van de *hortus conclusus*, de besloten tuin van Maria's maagdelijkheid en moederschap, en dat uit distels Christus' doornenkroon gevlochten is. Aldus wordt de distel verwijzing naar zonde en verlossing tegelijk.

Architectonisch-sculpturaal gezien hebben de menselijke en dierlijke luchtboogbeeldjes van het schip geen andere functie dan hogels; zij zijn gemiddeld slechts 30 cm breed en 35 à 40 cm hoog. Maar het is een grote uitzondering, dat de plaats van hogels op deklijsten (van geveltoppen, wimbergen, luchtbogen) door figurale sculptuur wordt ingenomen. Als enig oorspronkelijk overeenkomend geval kan slechts gelden de versiering van de geveltop van het zuidtransept van de kathedraal van Reims, waar op dezelfde manier groteske menselijke en dierlijke figuren schrijlings op de deklijst zitten (1500-1504, gerestaureerd in 1888). Naar het voorbeeld van de Sint Jan heeft rijksadviseur P.J.H. Cuypers op de luchtbogen van de Eusebiuskerk in Arnhem door de beeldhouwer Lodewijk Henzen in 1894 en volgende jaren dergelijke beeldjes laten aanbrengen, die in 1956-1958 vernieuwd zijn.[5]

Baldakijnen en voetstukken

Van de talloze baldakijnen aan de buitenzijde der kerk dienen er twee nog in het bijzonder behandeld te worden, namelijk de als individuele pronkstukken opgevatte exemplaren tegen de middenstijlen van de transeptportalen. Het baldakijn boven het Mariabeeld aan het noordportaal is een werkstuk van B. van Nuenen naar ontwerp van Louis Veneman, dat het beschadigde origineel copieert en aanvult met de top, die geheel verdwenen was. De ruïneuze toestand is door de gebroeders Donkers in een schets vastgelegd.[6] Niet alleen de top was weg, maar ook het bovenstuk van de derde verdieping. In een knappe pentekening op halve grootte heeft Lambert Hezenmans in 1874 de opbouw geconstrueerd met behulp van een geometrisch grondschema waarin, naar middeleeuwse traditie, alle verdiepingen in elkaar getekend zijn, ontwikkeld volgens de kwadratuur en triangulatuur.[7] De copie van Van Nuenen

was toen echter al lang voltooid en had in 1862 op de wereldtentoonstelling te Londen een onderscheiding behaald. De hoofdvorm van het baldakijn heeft een zeskante doorsnede (niet half achtkant zoals de Donkersen tekenen) en bevat onderaan een stergewelfje, dat omsloten wordt door hangende, drielobbige spitsboogjes waarover ezelsrugboogjes met hogels en kruisbloem.

Daarboven gaat het eerste zeskant op, op de hoeken bezet met pinakelbundels die middels luchtboogjes met de kern verbonden zijn. De vlakken van het zeskant zijn met ingezwenkte frontalen op spitsboogvelden bezet. De kruisbloemen der frontalen rijzen vóór de zijden van de volgende verdieping op, die met ezelsrugbogen bekroond worden. Deze verdieping heeft in horizontale doorsnede de vorm van een zespuntige ster. De partij daarboven is door Veneman nieuw bedacht en bestaat uit een overhoeks geplaatste zeskante schacht met een spits die weer door hogels en een kruisbloem bedekt wordt.

Bij de al genoemde platen naar Hezenmans zijn ook de baldakijnen van het tympaan van het noordportaal en het baldakijn bezijden het grote venster erboven afgebeeld, alsmede de baldakijnen uit de booggordingen en de voetstukken in de portaalwangen. Die voetstukken hebben rechtlijnige wimbergen met als vulling bladwerk of baardige manskoppen met hoofdsluiers. Van de wimberglijsten hangen kleine monsterfiguren af. In het zuidportaal is een groot baldakijn gehecht aan de middenstijl tussen de beide ingangen en hun bovenvensters. Dit baldakijn is met zijn voetstuk getekend door de gebroeders Donkers en ook in een fraaie foto vastgelegd.[8] De onderste verdieping is twaalfhoekig met veelvuldig versneden contrefortjes, neerkomend op hopbelachtige draagsteentjes. Daarboven gaan twee zeskante verdiepingen op, waarvan de hoekpinakels opstijgen langs een smalle zeskante schacht, die vóór de restauratie verminkt en van zijn top beroofd was, en die tussen 1895 en 1898 de gedaante kreeg van een zeskante lantaarn met venstertjes, wimbergen en een spits met hogels en

kruisbloem. Het voetstuk vertoont, in vroege renaissance stijl, een cartouche met banden waarin een putto verstrengeld zit. Deze console is door W. Beekwilder hersteld.[9] Het motief vertoont grote verwantschap met de grotesken in enkele prenten van Cornelis Bos uit 1546, 1550 en 1554. Deze graveur is in 1506 of 1510 in 's-Hertogenbosch geboren. Van 1540 tot 1544 was hij in Antwerpen woonachtig en daarna werkzaam in de Noordelijke Nederlanden en in Rome, de vermoedelijke plaats van zijn overlijden omstreeks 1556.[10] Wellicht behoort de kraagsteen thuis in de periode van de laatste afwerking van het zuidtransept; het gebrandschilderde glas in het grote venster werd tussen 1524 en 1534 gesticht door kardinaal Willem van Enckenvoirt, kanunnik van Sint Jan.

Reliëfs aan de buitenkant van het koor

De wimbergen boven alle vensters van de koorpartij, zowel van de lichtbeuk en de straalkapellen als van de buitenste zijbeuken, zijn voorzien van figuratief beeldhouwwerk. Aan de straalkapellen bestaan zij uit twee stukken steen te weerszijden van een verticale middenvoeg, aan de zuidbeuk uit vier stukken tussen een verticale middenvoeg en twee schuin van boven de vensterkop opgaande voegen, aan de noordbeuk uit vier stukken met een verticale middenvoeg en horizontale voegen, aan de koorlichtbeuk uit zes stukken met verticale middenvoeg en horizontale voegen.

De reliëfblokken zijn een vulling binnen de omlijstingen van de wimbergen die tegelijk met het inwendige baksteenwerk der muren gesteld en opgemetseld werden. In theorie kunnen de reliëfs wel jonger zijn dan het bouwwerk, maar het ligt toch meer voor de hand, aan te nemen, dat zij terstond, toen de bouwsteigers nog aanwezig waren, geplaatst werden. De reliëfs van de noordelijke koorzijbeuk zijn tegen 1492 verminkt door de bouw van de belendende Lieve Vrouwe Broederschapskapel; de resten van twee ervan bevinden zich nog boven de gewelven en onder de bekapping van die kapel.

De oorspronkelijke, thans grotendeels verdwenen en door copieën vervangen wimbergreliëfs waren in zachte kalksteen uitgevoerd en verkeerden aan het einde van de vorige eeuw in zeer slechte staat. Tijdens de ingrijpende restauraties hebben zij veel aan belang ingeboet, doordat talloze onderdelen op grond van onzekere iconografische gissingen werden aangevuld. Hiervóór is al uiteengezet hoe problematisch het herstelwerk was en aan hoeveel critiek het onderhevig is geweest. In 1874 reeds hadden de Rijksadviseurs voor de Monumenten aangedrongen op het maken van gipsafgietsels voordat de reliëfs nog verder zouden vervallen. Geleidelijk aan, in 1877, 1881, 1907, 1908, 1912, 1918, is er een aantal afgegoten. Afzonderlijke foto's van de reliëfs van de koorlichtbeuk werden pas voor het eerst in 1908 en 1909 gemaakt, door A.C. Verhees, foto's van die der straalkapellen en zuidelijke koorzijbeuk volgden in de jaren twintig. Behoud *in situ* van de oorspronkelijke reliëfs totaal en in hun geschonden staat is niet overwogen, omdat zij dan ‘te onaangenaam’ bij het al vernieuwde ornamentale lijstwerk eromheen zouden afsteken. Bij de restauratie van de reliëfs van het hoogkoor in 1911-1921 is het beginsel gevolgd, de ontbrekende delen eerst op de afgietsels aan te vullen door ze bij te boetseren, dan

in nieuwe tufsteenblokken te houwen en te combineren met goed bewaarde oude fragmenten. Dit werk werd door de beeldhouwer Jac. Goossens uitgevoerd.

Bij het herstel volgde men de iconografische duiding welke Smits had gegeven, die als samenhangend thema ‘de bescherming van Gods heiligdom’ zag: vorsten, ridders, schutters, zangers, personages uit de ommegang, oudtestamentische figuren, allen beschermers en weldoeners van de kerk of juist afschrikwekkende voorbeelden van het tegendeel.[11] Bij de beoordeling van het resultaat der restauratie hebben J. Kalf, J.A.G. van der Steur, A.W.M. Odé en A. Pit, leden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, in een prae-advies op 27 juli 1918 bezwaren aangetekend tegen deze werkwijze, tegen het mengen van oude en nieuwe fragmenten, tegen de stijl van het nieuwe werk en tegen de interpretatie van de iconografie.[12]

Wat de stijl betreft, merkten zij bijvoorbeeld ten aanzien van wimberg 12 op: ‘Wij hebben gelegenheid gehad bij een der voltooide frontalen (een voorstelling van twee drinkebroers) de verwijderde fragmenten met hunne copieën te vergelijken en moesten daarbij tal van verschillen constateeren. De kantige, in breede vlakken gemodeleerde beenen waren slap en mollig geworden; een weefselpatroon in het buis van den rechtschen man, bij het origineel van fijn relief en soepel en week, zoodat duidelijk te zien was, dat het was ingeweven, was in de navolging veel te geprononceerd en hard geworden, zoodat het een op de stof bevestigde versiering leek. Maar nog hinderlijker waren de aangezichten. Het gelaat van den linker man had een pijnlijke uitdrukking gekregen, waarvan aan het origineel niets te bespeuren viel, en dat van den rechter toonde zelfs sterke vormelijke afwijkingen, waardoor het geheel van karakter was veranderd. De oogkassen waren niet nauwkeurig gevolgd, de oogleden te zwaar, de oogappels te bol geworden; de wangen der copie misten het geprononceerde jukbeen van het oorspronkelijke, en de mond was anders van buiging en veel te dik van lippen geworden. Het origineel was een niet mooie, maar genoegelijke en karakteristieke kop, de navolging een slap en paffig gezicht. Détails als de behandeling van haar en baard toonden eveneens allerlei afwijkingen’.[13]

Wat de iconografie betreft: ‘men kan wel vermoeden, dat de reeks van beelden in de verschillende frontalen een gezamenlijke beteekenis heeft bezeten, doch het valt gemakkelijker dit in het algemeen te veronderstellen dan het in bijzonderheden te bewijzen. De door Dr. X. Smits gedane poging de iconografie van het uitwendige der kathedraal als één geheel te verklaren is verre van geslaagd. Reeds thans is gebleken, dat hij in tal van onderdeelen zich heeft vergist. Een der drinkebroers uit het frontaal, dat wij bespreken, heeft hij geïdentificeerd als .... Koning Cyrus, die aan de Joden de heilige vaten voor den Tempeldienst terugschonk, omdat hij meende, dat het voorwerp, hetwelk deze vrolijke gast in de hand houdt, een monstrans was. Het is evenwel zeer duidelijk een platte veldflesch! In plaats van Balthazar en Cyrus, in welke figuren hij de tegenstelling wilde zien van heiligschennis (wijl Balthazar uit gewijde vaten dronk) en “liefde voor de eere van 's Heeren huis”, hebben wij dus twee niet nader te herkennen drinkebroers voor ons.

Het is duidelijk, dat, bij zulk verschil in de onderdeelen, van het geheel der iconografie weinig overblijft’.[14]

De critiek heeft tot resultaat gehad, dat de wimbergen 13, 14 en 15 niet meer met nieuwe fragmenten aangevuld werden, maar in hun geheel afgenomen en door copieën vervangen. Hetzelfde is vervolgens gebeurd met de reliëfs van de zuidelijke koorzijbeuken in 1922-1923 en met de reliëfs van de straalkapellen in 1928-1934. Het nieuwe werk werd wederom door Jac. Goossens geleverd, na zijn dood in 1931 door Jos. Goossens. Alleen van deze afgenomen reliëfs wordt een gedeelte in de bouwloodsen bewaard, van de eerder uit het werk verwijderde fragmenten is niets overgebleven en ook de gipsafgietsels zijn er niet meer.

Ook thans is de iconografische betekenis van de reliëfs nog raadselachtig, evenals die van de enkele bewaard gebleven standbeelden op de luchtboogstoelen van het koor. Het is onzeker, of zij één samenhangend thema uitbeelden. De proeve van interpretatie van Mosmans is al even aanvechtbaar en gekunsteld als die van Smits; gelukkig kwam hij er te laat mee om nog invloed te kunnen uitoefenen op de restauratie van de reliëfs, maar de standbeeldenreeks is naar zijn suggesties aangevuld.[15]

De enige voorstellingen die zich met weinig moeite laten verklaren, zijn de wimbergen aan twaalf facetten der straalkapellen, waarin, van zuid naar noord, in een gesloten cyclus de Kindsheid van Christus is uitgebeeld. Het zijn ook de enige reliëfs waarin scènes verhalend zijn weergegeven, meteen daarna is het compositieschema anders. Het bestaat dan verder uit telkens twee figuren, die in convergerende stand tussen de venstertoppen en de wimberglijsten ingeklemd zijn. Bijgevolg zijn de figuren boven breed en plastisch en naar hun voeteneinde, dat meestal rust op een kraagsteen (niet afzonderlijk gehouwen, maar deel van het reliëf) in de vorm van een figuurtje (engel, mens, dier) of een bladmotief, wigvormig versmald. De tweetallen zijn nu eens als onderlinge antithese, zelfs in strijd gewikkeld soms, dan weer als een paar, naar de toeschouwer gewend, weergegeven, in het algemeen tamelijk statisch en bepaald geen heftig epos vormend, wel vaak met enige bewegelijkheid in de benen: met opgeheven been lijken sommige personages aan een dansje bezig.

Op tien van de vierentwintig reliëfs staan tweetallen edellieden of voorname burgers, gekleed in engsluitende hozen, nauwe lijfrok met gordel en laag om de

heupen hangende rijkversierde bandelier, waaraan meestal een ponjaard hangt, een kledij zoals die sedert het einde van de 14de eeuw tot diep in de 15de eeuw voor ridders en burgers gebruikelijk was.[16] Als hoofddeksels hebben zij een bonnet of een kaproen met afhangende slip, maar ook herhaaldelijk een bloemenkrans, zoals die in de processies van de Lieve Vrouwe Broederschap tot hoofdtooi plachten te dienen al minstens sinds 1378.[17] Zij zijn gewapend met een dagge, een zwaard of een knots en een rondas of een puntschild dat met een monsterkop versierd is. Eenmaal komen twee musicerende mannen voor, eenmaal het al genoemde stel drinkebroers. Vrouwen komen slechts enkele malen voor. Het verband tussen de beeltenis van Adam en Eva tijdens hun zondeval en het overige is voorshands niet te bevroeden.

In het algemeen slechts kan gesteld worden, dat hier de hemelse hiërarchie en de aardse rangorde van standen in beeld gebracht zijn, de *civitas dei* en de *civitas terrena*, in welke laatste ook de verwilderde mens uit de oertijd een plaats krijgt als bezitter van een ziel met kans op zaligheid.

In vier reliëfs speelt die legendarische wildeman een rol: wimberg 16 en 17 van de straalkapellen tonen onderscheidenlijk twee wildemannen en twee wildevrouwen, wimberg 6 van het koor twee wildemannen, wimberg 15 een wildeman en een burger of edelman. Een der luchtboogstandbeelden beeldt eveneens een wildeman uit, op dezelfde manier geheel behaard, met knots en schild gewapend. In de kerk komt het thema nog twee maal voor, eerst op de sluitsteen van het gewelf der middelste straalkapel, waarop een vrouw een met knots gewapende wildeman aan een boom bindt (?), dan nog eens aan een kraagsteen in de buitenste zuidelijke zijbeuk van het koor, waar onder bladwerk een wildevrouw een wild kind, met knotsje gewapend, op schoot houdt. Het thema is in de 15de en 16de eeuw wijd verbreid, men vindt het onder meer in een boogzwik van de

wand-arcatuur in het koor van de Zavelkerk te Brussel, uit het begin van de 15de eeuw, waar een wildeman met knots en schild is te zien,[18] in twee kraagstenen boven het zuidportaal van de Sint Martenskerk te Halle, uit het midden van de 15de eeuw, respectievelijk een wildeman met knots en everzwijn en een wildevrouw, in de wimberg van de eerste travee van de oostkant van het zuidtransept der Sint Sulpitiuskerk te Diest, als twee met knots en schild gewapende wildemannen, en bovendien als figuur schrijlings zittend op de meest westelijke luchtboogstoel van de zuidkant van het koor, beide voorstellingen uit de bouwtijd tussen 1397 en 1402. Aan de koorbanken van dezelfde kerk komt de wildeman eveneens voor,[19] terwijl ook een misericorde van de koorbanken van Aarschot, nu in het Aartsbisschoppelijk Museum van Mechelen, hem toont.[20]

In het algemeen is het thema een verwijzing naar een mythologische oertijd, maar ook naar liefde en huwelijk. In de heraldiek vervullen wildeman en -vrouw als schildhouders dezelfde functie als fabelwezens gelijk eenhoorn, griffioen en leeuw. Ook de tenanten van het Bossche stadswapen zijn wildemannen, die de oerbewoners van *Silva Ducis*, des hertogen bos, lijken te verbeelden, de *silvani*. De middelste straalkapel diende tot trouwkapel en Mosmans brengt de plaats van het wildeman-motief daarmee in verband.[21] Aan het fabelrijk zijn ook de drie wimbergen van de zuidelijke koorzijbeuk gewijd, maar de betekenis van de tegenover elkaar geplaatste dieren, aspis, hond (?), leeuwen, eenhoorn, draak, is niet nader te bepalen, tenzij in een vage associatie met de Psalmen 5, 21, 50, 51, 57 en 91, en hun bede de ziel van dreigende demonen te redden.[22]

De aard van geheel deze sculpturale versiering, de luchtboogstandbeelden inbegrepen, is zeer uitzonderlijk. Het verschijnsel van figuratief versierde wimbergen komt elders in de Nederlanden slechts voor in de kloostergang van de Dom van Utrecht, waar zij in 1400 begonnen kunnen zijn,[23] en aan de zuidwand van het koor en de oostkant van het zuiderdwarspand van de Sint Sulpitiuskerk in Diest. Op het schilderij van Jan van Eyck in de Staatliche Museen te Berlijn, voorstellende de H. Maagd in een kerkgebouw (tussen 1400 en 1412), staat op de achtergrond een oxaal met wimbergen waarvan de reliëfs in compositie nauw overeenkomen met deze monumentale voorbeelden. Verder treft men het hoogstens in veel kleinere afmetingen en binnenwerks aan, zoals in de zijwanden van het westportaal van de Sint Gummarus te Lier.

Tenslotte zijn - ook in het profane van de onderwerpen - enigszins vergelijkbaar de boogzwikken van wand-arcaturen in kerkgebouwen (Halle, Kortrijk, Sint Gertrudis in Leuven, Dordrecht, Zavelkerk in Brussel).

Het meest frappant blijft de gelijkenis met de wimbergen van Diest, waar eveneens telkens twee figuren in een wimberg staan: van oost naar west achtereenvolgens: twee jagers die een in het midden geplaatst dier doorsteken; twee krijgslieden met zwaard en schild; twee vrouwen in lange gewaden, van wie de linkse met een bloemenkrans in de hand; twee wildemannen met knotsen en schilden, van wie de linkse een aspis vertrapt, de rechtse een schild met maskerkop houdt. Op het glacis van de spiegels der luchtboogstoelen (die hier slechts één luchtboog dragen) zitten schrijlings van oost naar west de Salvator, een ridder, een wildeman. Het architectonisch kader van Diest komt het meest overeen met dat van die der Bossche straalkapellen: ook daar bevindt zich in de wand te weerszijden van de wimberg een

arcature, terwijl het koor in Den Bosch op die plaatsen vlakke wanden vertoont. Halflants dateert de drie zuidelijke lichtbeuktraveeën van het koor en de aansluitende eerste travee van het zuidtransept van de kerk van Diest, waar deze wimbergreliëfs zich bevinden, tussen 1397 en 1402, de tijd waarin Hendrik van Tienen daar werkzaam is.[24]

De grote gelijkenis met het koor van 's-Hertogenbosch brengt hem, en vóór hem D. Roggen en J. Withof ertoe, werkzaamheid van Hendrik van Tienen in Den Bosch te veronderstellen.[25] Zij spreken zich ervoor uit, dat de wimbergen van Diest het oudst zijn en dat die van het koor van Den Bosch erop volgen. Bij de geschonden staat van de reliëfs, zowel in Diest als in Den Bosch, is het niet gemakkelijk, de mate van verwantschap nauwkeurig vast te stellen. Iconografisch is de relatie overduidelijk, in de wildemanstaferelen vooral. De wildeman van wimberg 15 van het Bossche koor lijkt meer aan die van Diest verwant dan die van wimberg 16 van de Bossche straalkapellen en van wimberg 6 van het Bossche koor: alleen in de eerste komt het bewegelijk krullende lichaamshaar voor, de andere twee reliëfs in Den Bosch tonen recht neergaande tressen. De kledij van de overige gewapende mannen in Diest komt het meest overeen met die van de mannen in wimberg 15 en wimberg 1 van het koor in Den Bosch.

Maar hoe dan ook, men krijgt de indruk, dat de thematiek in beide kerken dezelfde is, doch dat er toch verschillende beeldhouwers aan het werk waren. Bovendien is de cyclus in Diest onvoltooid gebleven. Ook in Den Bosch zelf is al het beeldhouwwerk niet van één hand of één atelier. De cyclus van de Kindsheid van Christus, in de straalkapellen, zou van één meester kunnen zijn, de aansluitende reeks daarnaast, ook aan de noordelijke zijbeuk, van dezelfde. Behandeling van hoofdhaar, met de schuin uitstaande tressen, is bij alle reliëfs, ook die van de koorlichtbeuk, dezelfde, maar de figuren in deze laatste staan geïsoleerder in het vlak, vullen de ruimte minder

op, en zijn op zichzelf ook vlakker behandeld. Hier zou een tweede atelier of hand aan het werk geweest kunnen zijn. Een derde stijl valt te onderscheiden in de meest westelijke koorreliëfs, die zeer dynamisch en lineair zwierig het hele vlak vullen. S. Leurs ziet in de Bossche reliëfs ‘duidelijke verwantschap met Sluters werk’, ‘... te dateeren, naar alle waarschijnlijkheid, in het begin der XVde eeuw; de groepen van de transkapellen horen echter nog bij de oudere XIVde eeuwse richting’.[26]

Zo duidelijk is die verwantschap echter niet, ook niet met laat 14de- en vroeg 15de-eeuws beeldhouwwerk aan het Mechelse Schepenhuis (1384-1385, door Jan van Mansdale Keldermans), het Brugse Stadhuis (kraagstenen en beelden van Jan van Valenciennes en helpers, 1376-1380), het Brusselse Stadhuis (kraagstenen en beelden van vóór 1405, mogelijk vóór 1385), werken die alle met Sluters stijl in verband gebracht worden.[27] Vooral de genoemde uitstaande haartressen van veel figuren blijven een typisch Bossche karakteristiek, die juist zo wordt teruggevonden in de Sint Jan zelf, namelijk in de sculptuur van de sluitstenen van de kooromgang en de straalkapellen, waar bovendien de figuren ook weer voortdurend in tweetallen optreden (zie hierna, bij de behandeling van de kraagstenen en sluitstenen in het interieur).

Hieronder volgt nu een catalogus van de wimbergreliëfs, waarbij de door Smits en Mosmans gebruikte volgorde met hun cijfers en letters is aangehouden, voor de reliëfs van het Bockkoor en de koorzijbeuken een nummering met Romeinse cijfers is toegevoegd. Van zuidwest langs oost omgaande naar noordwest, vindt men aan de zijbeuken en de kapellenkrans achtereenvolgens:

i. Oostzijde van het Bockkoor. De wimberg hiervan bezit sedert de restauratie van 1899-1900 een geheel nieuw reliëf, met twee monsters, geïnspireerd op die van de zuidelijke koorzijbeuk: een aspis en een griffioen. Blijkens een tekening van de gebroeders Donkers was ook oorspronkelijk hier een reliëf aanwezig, evenals aan de zuidzijde van deze kapel, waar de wimberg nu vlak is.[28]

De zuidelijke koorzijbeuk, van west naar oost. In 1922-1923 zijn de reliëfs door vrij aangevulde copieën vervangen:

ii. Een aspis in aanvalshouding tegenover een leeuw- of hond-achtig zoogdier. Van het rechtse dier was alleen de romp over.

iii. Twee leeuwen (?) in aanvalshouding tegenover elkaar. De koppen waren grotendeels verdwenen.

iv. Een eenhoorn die met zijn hoorn de strot van een draak doorsteekt. Van het rechtse beest waren alleen de kop en borst over.

De reliëfs van de straalkapellen zijn alle nieuw vervaardigd door de beeldhouwer Jos. Goossens, het jaartal van vervaardiging is telkens aan het slot hieronder vermeld. De kraagstenen onder de voeten der figuren in de onderste uiteinden der boogzwikken, vormen één geheel met de reliëf-helft en zijn opvulling van het compositieveld.

1. Maria in de tempel (?). Links een gestalte in lange tuniek met gordel, rechts een vrouw met sluier, mantel en kleed, met opengeslagen boek. Hoofd, hoofddeksel en wetsrol van de als hogepriester geduide linker figuur gaan niet op authentieke resten terug. Beide gestalten op een kraagsteen in de vorm van een engeltje, 1928. In 1984 vervangen door een nieuw reliëf van T. Mooy.

2. Verloving van Maria en Jozef (?). Links een vrouw met sluier, mantel en kleed, een gesloten boek dragend (?), begeleid door een kleine figuur die een hand op haar

bovenarm legt. Geheel rechts een gebaarde man in lange tuniek en met knoestige stok. Links van hem een ongebaarde figuur met dikke haarlokken (bovenpartij van het hoofd verdwenen), met stola en manipel, bedekte handen. Bij het herstel geduid als de Verloving van Maria en Jozef, staande te weerszijden van de hogepriester, die voorzien werd van een mijter naar het voorbeeld van die op wimberg 6.

Het onherkenbare attribuut in het midden werd als een gestyleerde roos op een staf, door de priester gedragen, geïnterpreteerd. Engelen als kraagstenen. 1929. In 1984 vervangen door een nieuw reliëf van T. Mooy.

3. Boodschap van de engel aan Maria. Maria met open boek, naast haar een vaas met leliën. Op de verweerde kraagstenen na was dit reliëf vrij goed bewaard gebleven. 1928.

4. Bezoek van Maria aan haar nicht Elisabeth. Op enkele draperieën na waren de beide vrouwefiguren zwaar verweerd, de kraagstenen onherkenbaar. 1930. In 1984 vervangen door een nieuw reliëf van de gebroeders Kemperman.

5. Geboorte van Christus. Het thema van deze drukke scène was herkenbaar aan de os en de ezel rechts boven. Rechts Maria met het hoofd tegen een draperie. Op het linker steenblok tegen de naad in het midden wellicht het liggende Kind, echter bij het herstel als herder geduid. Grote linker figuur, met lang kleed, wellicht Jozef. Links boven een doedelzak spelende herder. De meest rechtse figuur in de bovenhoek, met muts en stok, als profeet Isaias geïnterpreteerd en thans met een boek uitgerust. Engelfiguur op de rechtse kraagsteen, de linkse was verdwenen. 1930. In 1984 vervangen door een nieuw reliëf van J. de Bresser.

6. Besnijdenis des Heren. Geheel links een figuur met zwaar verminkte kop, daarnaast de priester, met mijter, in het midden het Kind, liggend op een draperie, een vrouwefiguur erachter, rechts een gebaarde man met in zijn linkerhand een voorwerp, dat bij de restauratie als een groot slachtmes is uitgelegd. De kraagstenen waren verregaand verweerd. 1931. In 1984 vervangen door een nieuw reliëf van de gebroeders Kemperman.

7. De Drie Koningen op weg naar Bethlehem. Herkenbaar was de kleding van de drie gedaanten: lijfrokken met gordels laag op de heupen, twee figuren met een bloemenkrans als gordel, een met een metalen gordelketen. Nauwe hozen en puntschoenen. Drie hoofden van paarden of kamelen. De tweede koning met omhoog wijzende hand. De rechtse kraagsteen een engeltje, de linkse onherkenbaar. 1931. In 1984 vervangen door een nieuw reliëf van J. de Bresser.

8. Aanbidding van het Kind door een Koning, in lange tabbaard, geknield, met kroon en ciborieachtig vat in de hand. Maria draagt het Kind, waarachter een engel een banderol houdt. Bladwerk op de kraagstenen. 1932.

9. Opdracht van het Kind Jezus in de tempel. Maria met een acclamatiegebaar. Achter haar resten van een figuur met een kaars, bij het herstel aangevuld tot een meisjesfiguur met in de andere hand een kooi met twee duiven. Het Christuskind staat op een bekleed altaar, Simeon, met tabbaard en schoudermantel, omvat het. Kraagstenen met bladwerk. 1931-1932.

10. Kindermoord in Bethlehem. Links een soldaat met punthelm op maliënmuts en -kolder, laag op de heupen om zijn lijfrok hangende gordel, nauwe hozen, puntschoenen; hij heft het zwaard om een bij de voeten vastgehouden kind te doden. Rechts koning Herodes met kroon, schoudermantel, lijfrok met gordel, nauwe hozen, scepter. 1932.

11. Links twee soldaten, gekleed als de soldaat op wimberg 10, maar met metalen kniestukken. Rechts een man met lijfrok en hozen, met naast zich een amorfe massa. Zonder veel grond gerestaureerd als Jozef in burgermanskledij, met het Kind op zijn arm, naast het wonderbaarlijk snel gerijpte koren in Egypte overeenkomstig de veel uitgebeelde legende. Misschien was hier opnieuw Herodes uitgebeeld, zijn soldaten bevelend de gevluchte heilige Familie te achtervolgen. De vormeloze massa wellicht zijn demon. Jozef is in de andere scènes in een lange tuniek of een tabbaard gekleed. Kraagstenen onherkenbaar verweerd. 1932.

12. Vlucht naar Egypte. Maria met het wikkelkind op de ezel die over de vensterkop heen gestrekt is. Jozef met kaproen en tabbaard houdt het leidsel. Geboomte op de achtergrond. Kraagstenen met bladwerk. 1932.

13. Links een krijger, gekleed als de soldaten op de wimbergen 10 en 11, een zwaard aan zijn gordel. Rechts een gekroonde vrouw, met haar handen te samen, waarover een lint (?) afhangt. Aan haar voeten een hond (?). Op de achtergrond twee bomen (?). Was hier wellicht oorspronkelijk de acclamatie van Maria, gekroond in de hemel uitgebeeld? 1932.

14. Engel met overblijfsel van staf en van schild waarop als spoor van een heraldisch teken de arm van een herkruist kruis; daarnaast een man in burgermanskledij. In het vervangende reliëf is de engel met een kruisstaf uitgerust, de man met zwaard en rondas, ijzeren armpijpen en gelede handschoenen, beenbussen en kniestukken. Kraagstenen onherkenbaar verweerd. 1932.

15. Krijgslieden, gekleed als die op de wimbergen 10, 11 en 13, de linker in gevecht met een dier (?), de rechter met wapen en rondas. Kraagstenen onherkenbaar verweerd. 1932.

16. Links een baardige, rechts een baardeloze wildeman, beiden met knots en schild. Aan de voeten van de linkse figuur een reptielachtig monster. 1933.

17. Twee wildevrouwen, met lange haarvlechten, bloemenkronen, ieder met een voorwerp in de opgeheven hand: een tamboerijn? een kussen? een waterzak? Op de kraagstenen een bladmotief. 1933.

18. Twee mannen, in lijfrok met wijde mouwen, heupgordel, hozen, de rechtse met een bonnet, de linkse met een zwaard (?), een dolk aan zijn gordel hangend, van de rechter de vrije arm verdwenen, beiden met schild. Op de kraagstenen een bladmotief. 1933.

19. Twee mannen, de linker met kaproen en bonnet, de ander met alleen een bonnet, beiden met lijfrok, heupgordel, hozen, beiden met zwaard en schild (sporen daarvan) gewapend. Op de kraagstenen een bladmotief. 1933.

20. Links een vrouw met bonnet op loshangend kort haar, een parelsnoer op haar lijfrok hangende, lange onderrok, in haar rechterhand een kruik, in haar linker een toorts (?). Rechts een man met bonnet, lijfrok en hozen, met een dubbele strijkstok een snaarinstrument bespelend. Linkse kraagsteen: een kinderkopje, rechtse verdwenen. De strijkstok is in het nieuwe beeldhouwwerk ten onrechte als twee afzonderlijke stokken of als een tang gereconstrueerd, het instrument is geen blaasbalg, maar waarschijnlijk een vedel. 1933.

21. Twee mannen, blootshoofd, lijfrok met wijde mouwen, zoals in wimberg 18, de linkse baardeloos en met schild, de rechtse met de hand aan het gevest van zijn in de heupgordel hangende dolk, in de andere hand een knots (of toorts?). Rechtse kraagsteen een kopje, linkse verdwenen. 1933. Van de noordelijke koorzijbeuk zijn slechts enkele wimbergresten tussen de gewelfschilden en de kap van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel bewaard gebleven. De reconstructieschetsen van Mosmans, die de onderhelften in tekening aanvult, zijn hypothetisch, ook wat de wapens der menselijke figuren betreft.[29]

22. Een vrouw met hoofddoek en wijde rok achter runderen waarvan een met zwaaiende lange staart (?).

23. Een baardige man met hoofdsluier, bandeliers over de schouders, tegenover een everzwijn met

grote slagtanden. Is het de uitbeelding van het spreekwoord ‘den beer leiden’, dat wil zeggen, een vrolijk leven leiden? In de koorbanken van de Martinikerk te Bolsward schijnt de voorstelling van een man met een dansend zwijn op dit gezegde te duiden.[30] Het zwijn, wild of tam, kan in de middeleeuwse symbolenwereld beeld zijn van de demon van lust, van ketterij, in het algemeen van krachten vijandig aan de deugd van de ziel (Psalm 80, v. 13), maar komt ook voor in de uitbeelding van de werken der maand september, wanneer de zwijnenjacht geopend is.[31]

24 en 25. Verdwenen, indien zich hier al ooit reliëfs bevonden hebben.

Noordelijke zijbeuk van het schip, meest oostelijke traveeën:

26. De Erwtenman in de halve travee tegen de steunbeer van het noordtransept. Het beeldhouwwerk uit 1874-1878 heeft nauwelijks enige gelijkenis met het eraan voorafgaande en ook dat was al niet oorspronkelijk meer, doch bijgeboetseerd en herhaaldelijk opnieuw gepolychromeerd om als toeristische bezienswaardigheid herkenbaar te blijven. Op een tekening uit 1832 door Nolthenius de Man is hij gezeten en schopt met de rechtervoet een pot erwten om.[32] Onder zijn voeten stond het rijm geschilderd:

Is dat nu spijs voor eenen man
Die daags een' braspenning winnen kan.

Volgens de overlevering was hierin een beeld gegeven van de bouwmeester der kerk, ontevreden dat de kwaliteit van zijn voedsel in geen juiste verhouding stond tot zijn goede verdiensten.[33] Dat een bouwmeester is afgebeeld, blijkt nergens uit, want de figuur is niet van de gebruikelijke attributen, haak en passer, voorzien. Maar het erwtenverhaal wordt ook verteld in Gerode (Saksen, D.D.R.) over de bouwmeester van de Benedictijner abdij daar. De huidige erwtenman, als het ware op de vensterboog neergevlijd, is gekleed in lijfrok, hozen, puntschoenen, bonnet, en draagt aan de gordel om zijn middel een tas.

27. In de wimberg naast die van de erwtenman bevindt zich een reliëf met de beeltenissen van een adellijk of voornaam burgerlijk echtpaar, de vrouw met bidsnoer, de man met opgeheven arm. Het reliëf is tussen 1874 en 1878 vervaardigd en toont slechts geringe gelijkenis met het oorspronkelijke, dat vaag zichtbaar is op de oudste foto van de kerk, uit 1866.

Wimbergen van de lichtbeuk van het koor van noord naar zuid. Omwille van de volledigheid zijn hier zowel de nummering in Arabische cijfers van de restauratieverslagen en van Smits als de nummering in hoofdletters van Mosmans gegeven.

1 (Z). De noordelijke en de zuidelijke wimberg van de meest westelijke koortravee heeft Mosmans buiten zijn volgorde A t/m M gehouden en respectievelijk Z en ZZ genummerd, omdat hij stelt dat deze pas later aan de cyclus toegevoegd kunnen zijn, omdat er tussen de eerste drie koortraveeën en de vierde, de meeste westelijke, een aanmerkelijke bouwpauze is opgetreden, hetgeen inderdaad aan allerlei maten en details binnen en buiten waar te nemen is. Hier zijn voorgesteld twee baardige mannen met tulbandachtige kaproenen en tabbaards, voorzien van zwaarden en schilden waarop maskers van langbaardige manskoppen. Onder hun voeten griffioenen of sirenen met neerwaarts gerichte mensenkoppen, de monden opengesperd. In 1910 hersteld met behoud van oude fragmenten.

2 (A). Adam en Eva, beiden met appel en vijgeblad in de hand. Onder Adam een engel met vlammend zwaard, onder Eva een slang met menselijk bovenlichaam en een muts op het hoofd, zoals de slang afgebeeld in de Zondeval, het schilderij van Hugo van der Goes in het Kunsthistorisches Museum te Wenen. In 1910 hersteld met behoud van oude fragmenten.

3 (B). Twee figuren waarvan de linkse in dezelfde dracht van ridder of voorname burger als in de wimbergen der straalkapellen, de rechtse met wijde mouwen en schoudermantel, de linkse met een vedel, de rechtse met een luit. Tussen de benen van de linkse een hondachtig monster, onder de rechtse als kraagsteen een baardige man met kaproen en open boek. Ponjaarden hangen aan de bandeliers der twee grote figuren. De koppen waren grotendeels verdwenen. In 1911 in de bouwloods geplaatst en vervangen door een geheel nieuw reliëf.

4 (C). Twee lieden in lijfrok en hozen, de linkse met bonnet en aan zijn bandelier een tas, de rechtse met bonnet waarvan slip afhangend, met ponjaard aan zijn bandelier, beiden met knots en schild waarop een monsterkop. Als kraagstenen links een engeltje (?) met toorts of knots, rechts een met banderol. In 1912 hersteld met behoud van oude delen.

5 (D). Geharnaste en gemantelde engel, die met een kruisstandaard een hellemonster op de staart stoot. De engel, wellicht St. Michael, is gekleed in lijfrok, maliënbroek, schoudermantel, beenbussen met kniestukken, gelede schoenen; een bandelier van rozetten. Rechts een engel in lang gewaad, mantel, blootsvoets, met zwaard en banderol. Eronder als kraagsteen wederom een engel met zwaard, links dient de monsterkop als kraagsteen. In 1912 hersteld met behoud van oude delen.

6 (E). Een baardige en een baardeloze wildeman met knots. Linker kraagsteen verdwenen, de rechter een kleine baardeloze wildeman met knots. In 1913 hersteld met behoud van oude delen.

7 (F). Baardige en baardeloze man in dezelfde dracht als de linkse figuur op wimberg 3 (B), de linkse met bonnet, de rechtse met bloemenkroon, beiden met zwaard en rondas. Als kraagstenen

wederom een baardig en baardeloos mannetje, beiden met zwaard. In 1914 afgenomen en door een geheel nieuwe aangevulde copie vervangen.

8 (G). Gekroonde vorst en vorstin, hij in lijfrok met wijde mouwen, bandelier met ponjaard, scepter in de hand, nauwe hozen; zij in lang gewaad, met heupgordel, armen en handen waren verdwenen. Linkse kraagsteen: engeltje met wapenschild waarop drie leliën, de rechtse kraagsteen verdwenen. In 1914 geheel vervangen door vrijelijk aangevulde copie. Het wapenschild met de drie leliën, 2 en 1, zou slechts nader te identificeren zijn wanneer het gepolychromeerd was. Het wapen der Franse koningen: azuur, beladen met drie gouden leliën, 2 en 1. De Bourgondische hertogen hebben gevierendeelde wapens.

9 (H). Links een man in dezelfde kledij als die op wimberg 7 (F), met de linkerhand een afgehouwen hoofd bij de haren houdende, met de rechter een slagwapen dragend. Rechts een man in dezelfde kledij maar met gelobde schouderkraag. Als kraagsteen links een engeltje met vedel, rechts een met afgebroken, ondefinieerbaar voorwerp. In 1915 afgenomen en door een reliëf vervangen waarbij men ervan uitging, dat hier David en Jonathan voorgesteld waren: David kreeg een bijl in de hand, Jonathan een bundel van drie pijlen en de 'lamp der vriendschap', een tas aan zijn bandelier. Het rechtse engeltje kreeg een kom met afgenomen deksel (?) in handen.

10 (I). Links een man in dezelfde kledij als die op wimberg 9 (H), een slagwapen (?) in de hand, een vrouw met lange haarvlechten, een kam (?) in de hand, in lang gewaad. Linker kraagsteen verdwenen, rechter een engeltje. In 1915 hersteld met behoud van oude delen, de man van een korte staf en een perkamentrol voorzien; onder hem als kraagsteen een man met zwaard; de engel van de rechtse kraagsteen kreeg een palmtak in de hand.

11 (J). Thema en compositie vrijwel gelijk aan wimberg 7 (F), maar in plaats van zwaarden dragen de mannen knotsen. Als kraagstenen meisjes met lange pijpekrullen, gekroond met bloemenkransen, banderollen in de hand. In 1917 door een aangevulde copie vervangen.

12 (K). Links een baardeloze, blootshoofdse man in lijfrok met wijde mouwen, gelobde schouderkraag, gordel met zwaard, met ver opzij gewend hoofd drinkend uit een beker op voet. Rechts een baardige man met bonnet, in eenzelfde lijfrok, een ponjaard aan zijn gordel, een kruik leegschenkend in een brede beker op voet. De linkse kraagsteen verdwenen, de rechtse een vrouwefiguurtje met parelsnoer, beker en boek (?) in de hand. In 1918 hersteld met behoud van oude delen; links een kraagsteen toegevoegd in de vorm van een vrouwefiguurtje met kruik.

13 (L). In thema en compositie nauw verwant aan wimbergen 7 (F) en 11 (J), ook de kleding, maar elk der twee mannen houdt hier met beide handen een zwaard opgericht. Als kraagsteen links een engeltje met een zwaard neerwaarts gestrekt, rechts een met een zwaard opgeheven. In 1918 hersteld.

14 (M). Twee mannen, van wie de linkse met punthelm en maliënmuts die ook de schouders bedekt, op zijn borst een wapenschildje met kruis, lijfrok met wijde mouwen, handschoenen, gelede schoenen, aan zijn voeten een monster met opengesperde muil. De rechtse houdt een zwaard opgeheven en een schild waarop een kruis over het gehele oppervlak uitgestrekt, draagt lijfrok met wijde mouwen en maliënbroek, beenbussen met kniestukken, gelede ijzeren schoenen. Aan zijn voeten een hondachtig monster met opengesperde muil. In 1920 afgenomen en geheel vervangen door een zeer vrije copie: de hoofdhouding en helm van de linkse figuur

geheel anders dan op het zwaar verweerde origineel, de rechtse kop geheel nieuw naar het voorbeeld van wimberg 13 (L) links.

15 (ZZ). Links een wildeman met schild en oorspronkelijk vermoedelijk een opgeheven arm (waarmee een knots zwaaiend?), zijn voeten door de slangachtige staart van een monster omkronkeld; rechts een baardige man met kalot en hoofdsluier, schild met monsterkop, een zwaard boven het hoofd houdend, in lang wambuis met van onderen ingeknipte spleten, een monster met manskop aan zijn voeten. Deze figuur lijkt in houding, kleding en stijl zeer op de figuren in de wimberg noordelijk ertegenover, wimberg 1 (Z). In 1921 afgenomen en door een vrijelijk aangevulde en gewijzigde copie vervangen: kop van de wildeman geheel gefantaseerd, zijn rechterarm met knots geheel afwijkend van het origineel.

Standbeelden op de luchtboogstoelen rondom het koor

Schrijlings voor op de onderste en bovenste afdekkingen van de tweeledige luchtboogstoelen rondom het koor en aan de oostkant der transeptarmen, bevonden zich oorspronkelijk standbeelden. Als steenblok vormden zij één geheel met het uiterste blok van de stoel, met gevelspits en eerste deel van de afdekking. Er is plaats voor 32 van zulke beelden, maar bij de aanvang der restauratie in 1860 waren er slechts vijf aanwezig, op de plaatsen b, b', c, d en m, vier dus aan de noordkant, één aan de zuidkant. Een volledige reeks aan de zuid- en zuidoostzijde wordt nog afgebeeld op de tekening van Antonie van Beerstraeten, en dat zij werkelijk op alle luchtboogstoelen van het koor gestaan hebben, is zeker, want het glacis ervan vertoonde nog overal de resten van de voeten der figuren. De bewaard gebleven beelden zijn van kalksteen.

b. Wildeman met knots en schild, getooid met een bloemenkroon. In 1908 afgenomen, in 1909 door een copie vervangen, naar het met gips aangevulde origineel dat zich thans in het Noordbrabants Museum bevindt.

b'. Keizerstandbeeld: man met baard, hoge, zware keizerskroon op tulband, maliënkolder, harnas, zwaard, schild met tweekoppige adelaar. Het origineel in 1908 afgenomen, met gips aangevuld en in 1909 door een copie daarnaar vervangen, thans in het Noordbrabants Museum. Smits en Mosmans wilden in deze figuur een portret van keizer Maximiliaan zien en dateerden het onderscheidenlijk rond 1481 (naar aanleiding van het Kapittel van het Gulden Vlies te 's-Hertogenbosch in dat jaar) en in 1508, als vervanger van een ouder beeld.[34] In feite kan ook op een vorige Duitse keizer of op keizer Karel de Grote gedoeld zijn. Later, in 1949, was Mosmans de mening toegedaan, dat deze laatste bedoeld was.[35]

c. Man, blootshoofds met baard, lijfrok met heupgordel en wijde mouwen, maliënbroek en hozen, zwaard en schild. Smits heeft op het schild nog een Lotharings kruis waargenomen. In 1909 afgenomen, met gips aangevuld (schild en zwaard) en door een copie daarnaar vervangen, thans in het Noordbrabants Museum.

d. Man in maliënrok, hozen, kroon en gordel uit bloemen, met zwaard en schild. Door een copie vervangen na met gips bijgewerkt te zijn, thans in de bouwloodsen (fragment nr. 258).

m. Man met bonnet, lijfrok, bloemengordel, zwaard en korte staf. In 1909 afgenomen en naar het Rijksmuseum te Amsterdam gebracht. Een copie ervan werd een luchtboog verderop, op plaats n, gezet, waarvan het in 1941 verwijderd werd. Een nieuwe copie werd toen op m geplaatst. Tussen 1906 en 1909 zijn behalve kalkstenen copieën van de oude beelden (b, b', c en d) op de lege plaatsen (a'-a, p', r'-r) nieuwe kalkstenen beelden gezet van gewapende mannen, naar ontwerp van L.C. Hezenmans uitgevoerd door de beeldhouwer A. Versterre(n). Al deze zijn verwijderd en door andere vervangen, toen tussen 1941 en 1946 een volledige nieuwe serie standbeelden neergezet werd op grond van een iconografisch programma dat geheel aan het brein van Mosmans ontsproten is. In zijn artikel over de wimbergen, van 1935, heeft hij zich gewaagd aan een interpretatie van de betekenis der wimbergreliëfs en standbeelden als één samenhangende cyclus, die de geschiedenis van 's-Hertogenbosch en de hertogen van Brabant tot tijdens de regering van hertog Philips de Goede in beeld brengt.[36] De door hem gesuggereerde uitbeelding van gebeurtenissen en personen is zo on-middeleeuws gecompliceerd, gekunsteld en zelfs bizar, dat hier weer het woord van Emile Mâle in herinnering komt, ‘que jamais nos vieux artistes ne furent aussi subtils que leurs exégètes modernes’.

Desondanks zijn, zonder enig protest van wie ook, zijn in dat artikel en ook in dat van het Oudheidkundig Jaarboek, al gedane voorstellen voor een completering van het standbeeldenrepertoire in de oorlogsjaren en kort daarna, toen er weinig ander werk aan de kerk verricht werd, uitgevoerd door de beeldhouwers P. van Dongen en Jos. Goossens. De opzichter Frans van Dongen heeft er op 10 october 1946 een overzicht van opgesteld,[37] waarin ook de copieën der vijf originele beelden en Mosmans' interpretatie daarvan zijn opgenomen.

De nieuwe beelden zijn alle uit tufsteen vervaardigd. Op zichzelf beschouwd is een galerij van vorstenportretten buiten of binnen aan gotische gebouwen geen vreemd verschijnsel. In de Nederlanden treft men het echter vooral bij raadhuizen aan: de

Vlaamse gravenbeelden in Brugge, begonnen in 1376-1380; de geschilderde gravenportretten in de muurnissen van de Gravenkapel in de Lieve Vrouwekerk te Kortrijk, begonnen in 1372, de Brabantse hertogen aan de linkervleugel van het stadhuis van Brussel, 1402-1405 (de beelden in de vorige eeuw totaal vernieuwd en met talrijke exemplaren uitgebreid), de heren en vrouwen van Veere aan het Veerse stadhuis, 1517. Maar in de buitensculptuur van kerken is het nooit waargenomen. Dat behoeft natuurlijk nog niet uit te sluiten, dat het aan de Sint Janskerk wèl het geval was. In een Brabantse hertogengenealogie naar middeleeuwse opvatting is voor Karel de Grote, zelfs voor de wildeman en zelfs voor Adam (vergelijk wimbergreliëf 2 (A) van het koor) een plaats. De wildeman zou dan de legendarische held Brabo Sylvius moeten verbeelden. Een voorbeeld van Brabo als wildeman is niet te vinden, wel behoorden wilde mannen en wilde wijven tot zijn gevolg in ‘den constigen bornput’ van Quinten Matsijs op de Markt te Antwerpen, waar Brabo zelf als Romeins krijgsman was voorgesteld.[38]

Bij wijze van voorlopig gedachtenspel kan echter ook nog geopperd worden, dat het beeld van Karel de Grote met het profane thema van de negen goede helden, ‘les neuf Preux’, en de negen bozen in verband gebracht kan worden, telkens drie uit de drie tijdperken van het Oude Testament, de Oudheid en het christendom: Judas Macchabeüs, David en Josuë; Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar; koning Arthur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. Zij zijn bijvoorbeeld als standbeelden in nissen voorgesteld in de Hanzezaal van het stadhuis van Keulen (± 1360). De negen negatieve tegenhangers, daar niet uitgebeeld, plegen te zijn: Kain, Jeroboam, Achab, Joram, Judas, Pilatus, Nero, Julianus de Afvallige en Mohammed. In de legenden rond koning Arthur speelt de wildeman Merlijn een rol.

Tot enige conclusie of verdere suggestie ten aanzien van de Bossche beelden en reliëfs kunnen

deze wat willekeurig bijeengehaalde gegevens vooralsnog niet leiden, tenzij tot even grote fantasie als de hertogenreeks van Mosmans die inmiddels wel mag gelden als een interessante uiting van het Brabantse chauvinisme, dat in de jaren dertig en veertig hoogtij vierde, zich graag beriep op zijn Bourgondisch karakter en op de middeleeuwse bloei van het hertogdom.

Hieronder volgt een opsomming ervan. De beelden, a, b'-b tot en met i'-i en beeld r werden door Goossens gemaakt, de beelden a', j'-j tot en met p' en beeld r' door Van Dongen. De data van plaatsing zijn toegevoegd.

a'. Keizer Lotharius 1. 23 september 1946.
a. Een zanger. 25 september 1946.
b'. Karel de Grote. 1908. Afgenomen en door vrije copie vervangen ± 1945.
b. Een wildeman. 1908. Afgenomen en door vrije copie vervangen ± 1945.
c'. Pepijn de Korte. ± 1945.
c. Gewapend man. 1909. Afgenomen en door vrije copie vervangen ± 1945.
d'. Een kruisvaarder. 20 mei 1942.
d. Godfried IV van Bouillon. 1909. Afgenomen en vervangen ± 1945.
e'. Graaf Walram van Limburg. 28 mei 1941.
e. Godfried I met den baard. 3 juni 1941.
f'. Een schildknaap. 15 mei 1941.
f. Godfried II. 19 mei 1941.
g'. Gewapend burger uit de Albigenzenoorlog. 8 juni 1942.
g. Godfried III met den bult. 11 juni 1942.
h'. Henricus, de eerste bij naam bekende hoogschout van 's-Hertogenbosch. 1 juli 1942.
h. Hertog Hendrik I. 29 juni 1946.
i'. Landgraaf Hendrik van Thüringen, zoon van Hertog Hendrik II. 22 juli 1946. In de nacht van 26-27 november 1983 tijdens storm door een steiger in zijn val meegenomen en vernield. Vervangen door een der oude beelden van A. Versterre uit 1906-1909.
i. Hertog Hendrik II. 28 juli 1942.
j'. Guy van Dampierre, vriend van hertog Hendrik III. 4 juli 1946.
j. Hertog Hendrik III. 17 juni 1941.
k'. Graaf Floris V van Holland, in 1277 in de Sint Janskerk tot ridder geslagen. 27 mei 1946.
k. Hertog Jan I. 26 juni 1941.
l'. Met stok gewapend burger uit de Guldensporenslag. 8 juni 1941.
l. Hertog Jan II. 12 juli 1941.
m'. Brabants krijger uit de oorlog tegen Limburg. 22 juli 1941.
m. Hertog Jan III. 1 mei 1946. Vrije copie van het oorspronkelijke middeleeuwse beeld, dat hier tot 1909 stond (thans in de bouwloodsen, eerder in het Rijksmuseum te Amsterdam).
n'. Keizer Karel IV van Bohemen, broer van hertog Wenceslaus. 15 october 1941.
n. Hertog Wenceslaus, gemaal van hertogin Johanna van Brabant. 30 juli 1941.
o'. Een schildknaap. ± 1945.
o. Op deze stoel is geen plaats voor een beeld.
p'. Keizer Lodewijk de Vrome. 6 september 1946.
p. Op deze stoel is geen plaats voor een beeld.

r'. Hertog Jan IV. 7 october 1946.
r. Hertog Philips de Goede. 9 october 1946.

Beelden op de straalkapellen

Op de achtertopgevels van vijf der straalkapellen (niet de twee buitenste, uiterst noord en zuid) bevinden zich de standbeelden van dieren:

1. Een ram, tufsteen, door P. van Dongen. Geplaatst 28 mei 1946.
2. Een schaap, tufsteen, door Jos. Goossens. Geplaatst 31 mei 1946.
3. Een arend, tufsteen, door P. van Dongen. Geplaatst 3 mei 1946.
4. Een bok, tufsteen, door Jos. Goossens. Geplaatst 15 mei 1946.
5. Een hond, kalksteen, ± 1912, copie naar het middeleeuws origineel dat zich thans in de bouwloodsen bevindt (fragment nr. 95).

Beelden in de steunberen der straalkapellen

De hoeken die de steunberen tussen de straalkapellen met de aansluitende wandvlakken maken, zijn bovenaan door een spitsboog, kraagsteen en baldakijn gevuld. In enkele van de aldus gevormde beeldnissen stonden vóór de restauratie (de eerste) nog beelden van profeten of apostelen, waaronder één met een boek als attribuut. De zwaar verweerde resten zijn afgenomen en als fragmenten in de bouwloods bewaard; hun oude plaatsen worden door zeer vrije navolgingen (1926-1945) ingenomen.[39] Tevens zijn de kraagsteentjes der spitsbogen onder die beelden, in de vorm van dierfiguren, toen vernieuwd.[40] Het zijn van links (zuidwest) naar rechts (noordwest):

1. Profeet, eigen ontwerp van P. van Dongen, in 1945 geplaatst.
2. Profeet, eigen ontwerp P. van Dongen, in 1945 geplaatst.
3. Profeet, spreukband met beide handen voor de borst houdend. Kale schedel en korte ringbaard, door Jos. Goossens, 1931, naar oud beeld in de bouwloods.
4. Profeet zonder hoofdbedekking, in linkerhand open boek, met rechter daarop wijzend. Naar de rest van het origineel door Jos. Goossens, 1926 abusievelijk op de plaats van 1 gezet, in 1945 herplaatst als 4.

5, 6 en 7. Profeten, eigen ontwerpen van P. van Dongen, geplaatst in 1945.

8. Profeet met spreukband in beide handen voor de borst, zonder hoofddeksel, korte baard. Door P. van Dongen naar foto van een oud beeld in het Rijksmuseum te Amsterdam. Geplaatst in 1935.

9. Sibylle, met spreukband, gesluierd, naar oud beeld in de bouwloods, door P. van Dongen, geplaatst in 1933.

10. Sibylle met globe, hoog hoofddeksel. Door P. van Dongen naar oud beeld, geplaatst in 1933.

Noordelijke gevel van het transept

Van het gedeelte der kerk dat het eerst, in 1859-1868, gerestaureerd werd, de noordelijke transeptgevel, is het oorspronkelijke figurale beeldhouwwerk nooit in gips afgegoten en nooit gefotografeerd. De gevel is, met alle beelden en reliëfs, volslagen nieuw gemaakt, de oude resten zijn, op enkele stukken na, niet bewaard gebleven. Toch waren tot in 1860 nog veel fragmenten aanwezig, zoals de afbeeldingen van Servaas de Jong en de tekeningen van de gebroeders Donkers bewijzen.[41]

Jan Hezenmans verzekert ons: '... de bouwmeester, de heer Veneman, is zoo getrouw geweest aan het oude werk, dat ook de strengste eisch daarop niets zal af te dingen hebben, en heeft zich door het herstellen van dit kerkdeel een onverganklijken naam verworven'.[42] Maar dat herstel is al iconografisch interpreterend en aanvullend en geheel in Venemans eigen klassicistisch getinte neogotische stijl geschied. Wie de betekenis van de middeleeuwse overblijfselen ontleed en het programma van aanvullingen gemaakt heeft, is niet precies bekend, maar wellicht heeft deken Wilmer in 1859 er bemoeienis mee gehad; een overzicht van de beeldengroepen zoals zij nu zijn, bevindt zich in een aantekenboekje van hem.

Uit de genoemde afbeeldingen van vóór de restauratie blijkt, dat in het boogveld van het portaal nog aanwezig waren: het middenbaldakijn, zonder top, de zes kraagstenen waarop beelden: de buitenste twee naar het midden gewend als voortschrijdende naar drie tronende gestalten en één knielende figuur (zonder kop). Deze laatste een stichter(es)? Bij geen der personnages was een attribuut aanwezig of overgebleven. In de top van het boogveld een tronende Salvator met globe temidden van vier engelen, van wie de buitenste cherubijnen met ieder vier vleugels. Het Salvatorbeeld bevindt zich, volgens Mosmans, in het Centraal Museum (thans Noordbrabants Museum) en een der cherubijnen in de bouwloods.[43] De openingen van de het boogveld omlijstende slingerlijn zijn gevuld met gekroonde (?) koppen. In de twee diepe archivolten ziet men twintig knielende mansfiguren met baarden en in lange gewaden. De onderste kraagstenen, tegen de rechtstandige portaalwangen en tegen de middenstijl tussen beide ingangen, waren leeg. Leeg waren ook alle piedestals en kraagstenen tegen de contreforten van de gevel. In de geveltop achter de bewaard gebleven traceringen van de oculus, er geheel anders uitziende (met visblazen) dan de huidige, troonden twee figuren in lange gewaden. Jan Hezenmans merkt op, dat deze groep de Kroning van Maria uitbeeldde en vroeger beschilderd en verguld was.[44] Op de tekening van Donkers is die iconografische duiding niet met zekerheid te bevestigen: de linkse figuur heeft in elk geval niet de tiara van het huidige beeld. De oorspronkelijke voorstelling levert dus iconografisch gezien raadsels op, maar de hele boogveldcompositie, met de tronende en knielende grote figuren, groot in het vlak met hun baldakijnen en kraagstenen, komt in de late gotiek van de 15de

eeuw wel meer voor (transeptgevels der kathedralen van Sens en Beauvais, portaal van Dinant).

De algehele ontwerptekening is van Louis Veneman, de uitvoering der beelden van Jan Goossens, B. van Nuenen, Fr. Kuijpers en leerlingen der Bossche Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten, onder wie Hendrik van der Geld. Bij de plechtige inzegening van de restauratie op 19 juli 1860 waren de beelden voor de geveltop al te bezichtigen: het beeld van God de Vader was bijna geheel, dat der Moeder Gods in ruwe trekken voltooid. In 1861 kwam het beeld van Sint Michael voor de geveltop tot stand, in 1861-1862 werden de beelden van de Vierentwintig Oudsten voor de booggordingen gemaakt, in 1862 voerde B. van Nuenen het grote baldakijn voor de middenstijl uit, in 1863 voltooide Frans Kuijpers het Mariabeeld dat daaronder een plaats moest krijgen.

Uit de beschrijvingen van Jan Hezenmans en Smits, uit een 'Verklaring van het Beeldwerk aan het Noorder-Portaal' door Lambert Hezenmans opgenomen in een schetsboekje van na 1868 en nog eens, op een afzonderlijk blad, los in de 'Memorie' van deken Wilmer uit 1860, en uit een verklaring van gelijke strekking nog eens door Jan Hezenmans, blijkt niet, wie de ontwerper van de iconografische idee was, maar, zoals gezegd, zou men aan deken Wilmer kunnen denken, of aan Jan Hezenmans die ook wel tot zulk een ontwerp in staat geacht moet worden.[45]

Voor de beschrijving van dit door de restauratie geschapen ensemble kan men het beste een bewonderaar, pater Kronenburg, aan het woord laten, die zich niet stoort aan tekorten in authenticiteit.

'Het is eene schepping uit het midden der 15de eeuw, en aan Maria toegewijd. Haar beeld als Moeder van den Godmensch staat dan ook tegen den pijler, die midden tusschen het dubbel paar deuren oprijst. In het boogschild boven de deuren - het tympaan, - zien wij haar voorafgebeeld in hare waardigheid van Middelares tusschen God en de menschen. Abigail, die Davids toorn afwendt, en Esther, die door koning Assuerus den vijand van het uitverkoren volk overwint en het volk zelf van den dreigenden dood bevrijdt. Twee knielende Engelen met tekstbanden sluiten deze

groepen in. In den top van het schild zweeft de Christus, den wereldbol in de linkerhand, de rechter zegenend opgeheven. Hem omgeven, aan weerszijden, twee Engelen en twee Cherubijnen, aanbiddend, beschouwend, lofzingend; vóór Hem knielt een vijfde Engel en toont der wereld in een opengeslagen boek de geheimzinnige letterteekens A en Ω. In het kantborduursel, dat de opstaande zijden van het boogschild omsluit, zijn hoofden van Israels koningen, den stamboom van Jesse. De diepe, buitenwaarts verwijdende nis, waarin dit prachtstuk staat, draagt in de twee golen tusschen de drie bogen de beelden der vierentwintig ouderlingen uit de Openbaring; de eerste in hun rang knielt Sint Jan de Dooper, de profeet, die den goddelijken Zoon der Maagd niet enkel, gelijk zijne voorgangers, voorspeld heeft, maar met den vinger aangeduid. Eerbiedig knielen zij onder een baldakijn, dat tevens den volgenden ouderling tot voetstuk dient. Alleen de vier onderste staan en schouwen naar Maria op of zien overwegend voor zich. Zoo staat daar de Moeder Gods, Koningin der Engelen, Koningin der Aartsvaders, der Profeten, der Belijders; maar zij is ook Koningin der Maagden, als zoodanig huldigen haar, aan de rechterbinnenzijde der muurbeeren de vijf wijze Maagden, die de brandende lamp in de hand dragen en door haren Engel worden aangevoerd: als zoodanig erkennen haar ook, maar te laat en tot haar eeuwige wroeging, de vijf dwaze maagden daartegenover, die den duivel moeten volgen. De dwaasheid wordt bestreden, de wijsheid verkondigd door de twaalf Apostelen die, door hunne Koningin gezegend, haar verlaten om over geheel de wereld het licht te ontsteken. Zij staan met het gelaat naar het Noorden op de beide muurbeeren. Wat de Apostelen hebben geleerd, dat is ons verklaard door de Kerkvaders, die door Maria de ketterijen hebben bestreden, de waarheid ongerept gehandhaafd; op de deuren zelve, die hier Maria's symbool zijn, staan daarom uitgehouwen de beelden der vier groote Latijnsche Kerkvaders, Hiëronymus, Gregorius, Ambrosius en Augustinus. En breeder nog ontwikkelt zich voortdurend Maria's hofstoet. Op den overgang tusschen de schraagpijlers en de muurpanden van het noorderdwarspand staan vooraan Joachim en Anna, het gelukkig echtpaar, dat der wereld dien kostbaren schat heeft geschonken, en daarnaast Martelaressen als Barbara, Apollonia, Catharina, Ursula, heilige Vorstinnen als Helena, die uitmuntte in liefde voor den gekruisten Christus, Elisabeth van Thuringen, die den gekruisten Christus in haar eigen lijden nabeeldde, in zijne lijdende ledematen verpleegde. Zij stijgen omhoog langs het breede raam, waarop Maria bij Christus' geboorte in gloeiende kleuren is voorgesteld, omhoog ten hemel en wijzen ons in den topgevel de glorie harer Koningin. Daar zetelt zij naast haren Zoon, aan diens linkerzijde, en ontvangt met gevouwen handen den zegen, dien Christus met opgeheven rechter haar geeft. Als op eene merkwaardige zeldzaamheid wijzen wij er op, dat de gebeeldhouwde groep vroeger gepolychromeerd was. O waarlijk, hier was wel alles gedaan om de glorieuze Koninginne te eeren: daartoe had het verstand al wat groot en schoon is uitgedacht, daartoe had de kunstenaarshand heerlijken beeldvorm, fijn kantborduursel, rijk en machtig lijnenspel geschapen; de liefde had dat alles bezield, de liefde zich hier een monument opgericht, dat aan alle volgende eeuwen is blijven verkondigen, hoezeer de 15de-eeuwsche Bosschenaren de Zoete Lieve Vrouwe bemind hebben'.[46]

Enkele onderdelen heeft Kronenburg in deze beschrijving weggelaten: te weerszijden van het baldakijn van Abigaël staan kleine beeldjes van Isaias en Daniël, te weerszijden van het baldakijn van Esther staan Jeremias en Ezechiël.

In de ezelsrug boven de boogtop van het portaal dragen twee engelen het wapen van bisschop Zwijsen, een Latijns kruis tussen lam en leeuw. Op de kraagstenen tegen de overhoekse dunne steunberen aan de beide zware hoofdsteunberen te weerzijden van het portaal waren blijkens Lambert Hezenmans' beschrijving aanvankelijk beelden van de diakenen Laurentius en Stephanus (naar de ingang gericht) en de aartsengelen Gabriël en Raphaël (buitenwaarts) bedoeld. Jan Hezenmans heeft deze bestemming in 1866 niet gekend en deze leemten door een stippellijn aangegeven en voorgesteld er de vier Evangelisten te plaatsen[47], maar in 1867 heeft men ze gevuld met schildknapen die de wapens houden van het koninkrijk, de provincie Noord-Brabant, de stad 's-Hertogenbosch en het bisdom 's-Hertogenbosch. Tegen de westkant van de zware westelijke steunbeer staan beelden van Genoveva van Brabant en Michael met de draak. In de lantaarns op de twee zware steunberen staan rechts het beeld van Maximiliaan van Oostenrijk en links het beeld van Philips de Schone.

Opmerking verdienen tenslotte nog de op oud werk teruggaande neerkruipende dierfiguurtjes onder de wimbergen van de voetstukken in de portaalwangen.

Men treft ze, zoals al opgemerkt, ook zo aan in het noordportaal van de Dom van Keulen.

Zuidelijke gevel van het transept

De oorspronkelijke sculptuur rond de ingangen in de voorhal van het zuidtransept is goed bewaard gebleven. In de zwikken en het veelvoud van redenten bevindt zich figuraal beeldhouwwerk gewijd aan het leven van Sint Jan Evangelist en zijn vizioenen. Het werd in 1897 van onder kalklagen vrijwel gaaf te voorschijn gehaald, alleen het bladwerk in de omlijsting der ingangen

werd deels vernieuwd. De Rijksadviseur voor de Monumenten, P.J.H. Cuypers, liet van de reliëfs gipsafgietsels maken en zond deze als 'uitmuntende onderwijsvoorbeelden' naar het Rijksmuseum te Amsterdam.

Het eerste van de reliëfs in de vier boogzwikken van het tweetal ingangen stelt voor: Johannes liggend tegen Jezus' borst bij het Laatste Avondmaal; op de gedekte tafel een stilleven van vaatwerk en spijzen. Het tweede: Johannes gemarteld in de ketel kokende olie. De beul steekt met een tang een houtblok in het vuur en heft een grote pollepel. Vóór het vuur een adelaar. Het derde: Johannes schrijft op Patmos het Boek der Openbaring. Een grijnzende demon keert zijn inktpot om. Het vierde: twee geharnaste ruiters onder een boom in strijd gewikkeld.

In de redenten boven de linkeringang: in het midden Christus als Rechter met een zwaard in de mond, daaronder verrijzende doden. Te weerszijden onder de kwartbogen: Maria, haar rechterborst omklemmend, en Johannes de Doper in een pij waarvan een staart en (kemels)poten afhangen, beiden als pleitbezorgers van het menselijk geslacht tijdens het Laatste Oordeel. Onder hen bazuinende engelen. Boven de rechteringang in het midden een adelaar, links een omhoogziende langbaardige profetenfiguur met banderol, wellicht Ezechiël, oudtestamentische voorloper van Johannes Evangelist, en een tweelijvig monster. In de kleinere toten daaronder twee engelenfiguren in borstbeeld en twee hondachtige monsters. Hangend aan de toten de Vier Levende Wezens, gevleugelde arend, leeuw en rund, het vierde symbool merkwaardiger wijze een aapachtig wezen in plaats van de gevleugelde mens.

Als kraagstenen onder de bogen vier monsters met geprononceerde klauwen.

Het thema van Johannes aan Christus' borst is volgens J. de Coo uniek in de Nederlanden en komt verder voornamelijk voor in Zuidwest-Duitsland vanaf omstreeks 1300; voor de Nederlandse litteratuur wijst hij op 'Der Leken Spieghel' van de Antwerpse dichter Jan van Boendale (± 1285-1365), waarin Johannes, al slapende, uit Christus Gods verborgen wijsheid dronk.[48]

In de diepe hollijst langs de ingangen bevindt zich een klimmende rank met diep uitgestoken, bewegelijk geronde en uitwaaierende bladeren met diepe nerven, onderaan klimt aan elke zijde een zoogdiertje daartegenop. Met enige goede wil zou het plantenmotief als Sint Janskruid of bijvoet (*artemisia vulgaris*) geïdentificeerd kunnen worden, de plant die in de middeleeuwen als geneeskrachtig gold en waarmee men zich op Sint Jansdag (24 juni) kroonde en omgordde, waarna de verwelkte resten in het Sint Jansvuur geworpen werden.[49]

De beelden tegen de zij- en middenstijlen van de ingang, Johannes Evangelist tussen de profeten Isaias en Jeremias, zijn in 1901 vervaardigd door Hendrik van der Geld; er stonden hier tevoren geen beelden. Alleen het middelste baldakijn gaat op een origineel terug, evenals het voetstuk, dat geheel een renaissance vorm toont: een cartouche met leeuwekop, waarachter, temidden van bladwerk en druiven, een putto die zijn benen tussen de zijdelingse banden van de cartouche doorsteekt. Deze kraagsteen werd door W. Beekwilder hersteld en aangevuld.

Nog enkele kleine figurale details toont het zuidportaal. Boven het poortje naar de westelijke hoek-traptoren van het transept wordt een kraagsteen opgevangen door een op handen en voeten staande man in lang gewaad met kopmouwen en kaproen, een buideltas aan zijn gordel. De middelste geledingen van de archivolten der hoge bogen die de westkant van het portaal vormen, worden op ongeveer 5,50 m hoogte

opgevangen door kraagstenen met kinderfiguurtjes; een daarvan loopt achter een driewielig stepje.[50] Aan de voor- en zijkanten worden de ezelsrugbogen op de contreforten van het portaal gedragen door maskers met mutsen, hoeden, sommige met kinband, de middelste toten van het traceerwerk in de spiegels der steunberen komen neer op kraagstenen in de vorm van een dierfiguurtje.

De buitenste boog van het grote transeptvenster boven de portiek doorsnijdt een zone van nissen waarin een reeks van zes beelden staat, naargelang het stijgen van de boog verkleinend van stand- tot borstbeeld. In de nissen van de geveltop was alleen de middenbovenste nog gevuld en wel met een groot Christusbeeld. Over deze beelden schrijft Cuypers in zijn jaarverslag van 19 december 1891: ‘Zelfs zijn er in de boognissen eenige beelden behouden gebleven, die voor de herstelling van het grootste belang zijn. Dit zijn, aan de Zuidwestzijde, boven den boog van het groote vensterraam, 3 profeten, waarvan de eerste Noach voorstelt zooals duidelijk blijkt uit de ark, die hij op de hand draagt. De 2de profeet, die ook een spreukband draagt, is minder duidelijk met name aan te wijzen, wellicht Abraham, terwijl de 3de, blijkens de schijf met de ster, duidende op de profetie, de sterre Jacobs (Moyses Cap. IV, 24-27) voorstelt. Aan de Zuidoostzijde zijn de 3 Koningen of de 3 Wijzen, die de Offerande aan den Heiland aanbieden, in zeer karakteristieken vorm uitgedrukt. Boven den boog van het groot venster is het voetstuk nog aanwezig, waarop het zittend beeld van Maria met het Kind het middenpunt vormt dezer opdracht. Het toppunt van den gevel is versierd met het levensgroot beeld van den Heiland. Dit beeld is nog in een tamelijk goeden toestand, zoodat het wellicht ter plaatse kan behouden blijven. De overige beelden zijn zeer verweerd maar kunnen voor model volkomen

dienen. Ik heb daarom aangeraden om de losse stukken voorzichtig met gips vast te zetten alvorens de beelden uit de nissen te nemen en nadat de ontbrekende stukken zorgvuldig zullen zijn bijgewerkt (eerst met klei en dan met gips) naar deze de nieuwe beelden te copieeren en de origineele voor onze verzameling aan het Rijks-Museum af te staan'.[51] Hetgeen met de zes onderste beelden geschied is (thans weer terug in Den Bosch? waar?). Het grote Christusbeeld werd aanvankelijk in voldoende goede staat geacht te verkeren om herplaatst te worden, maar is tenslotte toch door een copie vervangen; het origineel staat thans in het Luidportaal van de westtoren opgesteld.

Wat het Mariabeeld betreft, heeft Cuypers toch meer willen zien dan er was: op de tekening van de gebroeders Donkers uit 1853-1855 en op oude foto's zijn alle nissen in de geveltop, op die van het Christusbeeld na, leeg. In 1893 meldt Cuypers, dat de resten van het oude Mariabeeld - die moeten zo gering geweest zijn, dat er wel een ander dan Maria kon voorgesteld geweest zijn - te weinig duidelijkheid vertonen en dat het beter is, voor een nieuwe Heilige Maagd met Kind een fraai middeleeuws voorbeeld tot model te nemen. Het is niet geheel duidelijk, wat het zuidtransept verder nog aan beelden bezat: in de hoek tussen de twee haakse contreforten aan de oostkant bevinden zich thans drie beelden met voetstukken en baldakijnen in de zone onder de balustrade.

Direct boven het Backx-koor (Sint Antoniuskapel) ook nog een beeld. Of hier ook nog oude beelden aanwezig waren, is niet in geschrift of tekening of foto vóór de restauratie vastgelegd. Het onderste beeld lijkt een vrije copie van de profeet met banderol die zich thans in het Noordbrabants Museum bevindt. In Cuypers' verslag van 12 december 1904 wordt vermeld, dat voor verzending naar het Rijksmuseum in aanmerking komen 'een profeet met banderol en een krijgsman die als bekroning van de pijler aan de zuidzijde' (waarvan?) dienst deed. In geen geval heeft het beeld tot de galerij boven het zuidvenster behoord. Tegen de westkant van het contrefort naast de zuidwestelijke trapkoker aan het zuidtransept bevindt zich, op triforiumhoogte, een beeld in een nis, die op een foto van vóór de restauratie leeg is.

De compositie in de zuidelijke geveltop is niet alleen met het nieuwe beeld van de Moeder Gods, midden onder de Christusfiguur, uitgerust, maar bovendien zijn de zijdelingse nissen gevuld met beelden die thans samen met dat Christusbeeld de Gedaanteverandering op Thabor voorstellen: grote beelden van Mozes en Elias, kleine geknielde van Petrus en Jacobus. Voor de derde getuige, Johannes, was geen plaats, maar hij staat thans, in de gedaante van een in koper gegoten beeld, met open boek in de hand, de adelaar aan zijn voeten, midden boven op de geveltop. Blijkens een inscriptie in het boek, op de open bladzijde, in 1973 vanuit een hijskraan van boven af waargenomen, werd het beeld geschonken door Jonkheer P.J. Bosch van Drakestein en in 1895 geplaatst. Van de middeleeuwse gevelsculptuur van het zuidtransept resten ons al met al dus slechts twee complete beelden, een Christusfiguur en een profeet, en de gave groep reliëfs in de portiek ter ere van Johannes Evangelist. Stilistisch laten deze werken zich gemakkelijk binnen de 15de- en vroeg 16de-eeuwse Brabantse sculptuurproductie plaatsen.

Luchtboogbeelden van het schip

In plaats van door hogels worden de dekruggen der bovenste luchtbogen van het schip en van de westzijde van het transept elk door zes groteske beeldjes bezet, zesennegentig te zamen. Zij waren in de loop der eeuwen zo geschonden en in getal verminderd, dat zij tijdens de restauratie, tussen 1868 en 1873 (noordzijde) en 1883 en 1887 (zuidzijde) door aangevulde copieën of geheel nieuw ontworpen beeldjes in Udelfanger zandsteen en later in Saint-Joire kalksteen vervangen zijn. In de schetsboeken van Lambert Hezenmans en de gebroeders Donkers en ook van Antoon Goossens Junior zijn de best herkenbare vastgelegd. Van de afkomende beelden werden alleen de minst verminkte bewaard. Twaalf bleven er in de bouwloodsen, zevenentwintig werden in 1875 op initiatief van Cuypers naar het in wording zijnde Nederlandsch Museum te Amsterdam gezonden, in 1888 nogmaals tien. Mosmans liet de zevenendertig exemplaren te Amsterdam in 1924 fotograferen.[52] Zes stuks daarvan werden in 1925 overgebracht naar het Museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch, dat er in 1934 nog eens dertien ontving.[53] In datzelfde jaar werden er acht uit Amsterdam naar het bijna voltooide Museum Boymans te Rotterdam gezonden, waar men belangstelling ervoor had omdat het museum schilderijen van Jeroen Bosch bezat en omdat deze beeldjes in sfeer en plaats van herkomst daaraan verwant geacht werden. De acht beeldjes werden onder de luifel van de ingang naar de open buitenhof op gemetselde voetstukken geplaatst.

De in het Rijksmuseum te Amsterdam overgebleven exemplaren werden in 1966 naar de bouwloodsen van Sint Jan teruggebracht. Daar worden ook eenenveertig gipsmodellen, vierentwintig modellen in gebakken klei en vier modellen in ongebakken klei voor de nieuwe, 19de-eeuwse luchtboogbeelden bewaard. Significant voor de restauratieopvattingen is, dat fotograaf A.G. Schull in de zeventiger en tachtiger jaren géén foto-opdracht kreeg voor de oude beeldjes, maar wel voor deze kleimodellen.

De nieuwe luchtboogbeelden zijn al evenzeer onderwerp van critiek geweest als de overige restauratiesculptuur der kerk. Op 14 augustus 1874 laken de Rijksadviseurs in hun brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken de grote vrijheden die de beeldhouwers (Frans Kuijpers, die in 1870-1871 gips- en kleimodellen leverde, Antoon Goossens, die in 1870-1896 daarnaar het beeldhouwwerk verrichtte) zich veroorloven ten koste van de oude naïviteit en het oude karakter. ‘Zoo zijn verschillende menschelijke figuren die op de schraagbogen als hogels (crochets) dienst doen, aanmerkelijk verschillend van de oude nog zeer wel herkenbare beelden: met name is dit het geval met een in een honingkorf vroetende beer: met een luitspeler; met een figuur dat behalve den muts op het hoofd nog een hoed op den rug droeg: dit laatste hoofddeksel is eenvoudig weggelaten: zoo ook met meer andere, waarvan de fragmenten nog aanwezig zijn’.[54]

In de iconografische zin van dit beeldhouwwerk hebben de herstellers zich echter in het algemeen niet vergist: het bezit niet de diepzinnige samenhangende betekenis die Jan Hezenmans eraan gaf, beantwoordt zelfs niet aan de ruimere interpretatie van Smits, die originele en nieuwe vormen te zeer verwarde,[55] maar is slechts anecdotisch getinte randversiering met willekeurige motieven, fabeldieren, muzikanten, potsenmakers, en met het groteske dat zo veel secundaire steen- en houtsculptuur in de gotiek eigen is, zoals misericorden en armleuningen aan koorbanken, zwikvulling van nissen, en zoals ook de figuratie in gewelfschilderingen.

Het grootste deel der menselijke figuren is gekleed in de burgerdracht van de 15de eeuw, en in die mode zijn de 19de-eeuwse aanvullingen op de copieën gehouden: zo komen wambuizen en hozen voor, die op schouder-, elleboog- en kniehoogte van poffen met splitten zijn voorzien, kaproenen, bonnetten met opgeslagen, deels uitgesneden rand, bonnetten die tot steek zijn omgevouwen; brede pantoffels of trippen met dikke zolen zonder hak. Slechts eenmaal komt een vrouwefiguur voor, doch die gaat niet op een origineel terug: haar haar is in twee zijdelingse wrongen (‘oreillettes’) door netten omvangen. De muziekinstrumenten zijn luiten, vedels, doedelzakken, trommels, bekkens en fluiten. ‘Quantum mutatus ab illo’, verzucht Smits tegenover die ‘vernieuwde popjes’, maar inmiddels zijn de beelden een eigen leven gaan leiden dat de Sint Jan mede tot een populaire bezienswaardigheid maakt.

In het volgend overzichtje gaat de plaatsaanduiding der beelden zowel aan de noord- (N) als de zuidkant (Z) de weg van west naar oost (I-VII) en telkens van onder naar boven (1-6). Daarachter volgt, voorzover zij met een oud beeld overeenkomen, hun nummering in de foto's van Mosmans, hun huidige bewaarplaats en wanneer deze in de bouwloodsen is, hun inventarisnummer aldaar.

N I. 1. Beer snoepend uit bijenkorf. Mosmans IX. Bouwloods nr. 186.
2. Man met korf op de rug.
3. Luitspeler. Mosmans XVII. Bouwloods nr. 118.
4. Man met dolk aan gordel, neerkijkend. Gipsmodel van het nieuwe beeld in de bouwloods.
5. Man met hoofdsluier en bekkens.
6. Man met uiltje in de handen.

N II. 1. Achteromziende vogel met zwemvliezen. Mosmans XXXII. Bouwloods nr. 127.
2. Arend op nest met drie jongen. Mosmans XI. Bouwloods nr. 268.
3. Roofdier met gespleten hoeven en knagend op eigen achterpoot.
4. Muzikant, met een pen een driesnarige cister bespelend. Het origineel in het Noordbrabants Museum. Mosmans III.
5. Doedelzakspeler met narrenmuts. Mosmans IV. Noordbrabants Museum.
6. Zwijn met vat. Mosmans II? Bouwloods nr. 128 (voorpoten afgebroken).

N III. 1. Man met hoed op de rug hangend aan een band, de vedel bespelend met een dubbele strijkstok. Mosmans XXXVII. Bouwloods nr. 126.
2. Jankende hond.
3. Omkijkende hond met stok in de bek. Mosmans XIII. Bouwloods nr. 125.
4. Bazuin blazende duivel. Bouwloods nr. 119 (armen afgebroken, geen bazuin; gipsmodel van het nieuwe beeld aanwezig).
5. Vogel met zoogdierklauwen, pikkend uit een kruik.
6. Man rijdend op een monster. Mosmans VII. Bouwloods nr. 150 (de ruiter zonder kop; gipsmodel van het nieuwe beeld aanwezig).

N IV. 1. Man drinkend uit een vaatje. Bouwloods nr. 124.
2. Man met gekruiste armen.
3. Man die een leeuw de bek opentrekt. Mosmans XX. Bouwloods nr. 123 (het nieuwe beeld, waarvan ook een gipsmodel is bewaard, wijkt aanzienlijk af).
4. Man rijdend op een sfinx (in de bouwloods het gipsmodel ervan).
5. Fluitspeler (in de bouwloods het gipsmodel ervan).
6. Roofvogel. Bouwloods nr. 274 (zonder kop).

N V. 1. Man drinkend uit vaatje (?). Mosmans XXXV. Bouwloods nr. 93.
2. Man met hoofd op de hand steunend. Mosmans V? Noordbrabants Museum.

3. Zich zijwaarts wendende man, muts op het hoofd, hoed op de rug, rechterhand op linkerknie. Mosmans XXXVI. Noordbrabants Museum.
4. Hond met ontrold stuk perkament op de rug. Poten met zwemvliezen. Mosmans XXX. Bouwloods nr. 129.
5. Trommelslager. Mosmans XXI. Gipsmodel van het nieuwe beeld in de bouwloods, maar waar is het oude?
6. Monster met twee gezichten. Mosmans XXV. Noordbrabants Museum.

N VI. 1. Man met geldbuidel.
2. Man, pijnlijk omziend, een hand op de rug. Mosmans VIII?
3. Demonisch wezen, opzittend.
4. Man, de handen met een koord geboeid, opziend.
5. Leeuw. Bouwloods nr. 275.
6. Vos of hond, met achterover geworpen kop, de voorpoten aan een boomstam gebonden. Mosmans X. Bouwloods nr. 272.

N VII. 1. Man met buidel en hand tegen het hoofd. Mosmans XXVIII. Bouwloods nr. 92 (was tevoren in Museum Boymans te Rotterdam).
2. Omziende man. Mosmans V. Noordbrabants Museum (gipsmodel van het nieuwe beeld in de bouwloods).
3. Man met geldbuidel.
4. Man met achterover geknikt hoofd. Bouwloods nr. 236 (armen afgebroken).
5. Man met open geldbuidel vol munten.
6. Man met omgekeerde, lege geldtas. Gipsmodel van het nieuwe beeld in de bouwloods.

Luchtboog tegen de westzijde van het noordtransept:

1. Fluitspeler, benen gekruist aan één zijde van de dekrug. Gipsmodel van het nieuwe beeld in de bouwloods.
2. Doeldelzakspeler met narrenmuts. Mosmans XIV. Noordbrabants Museum (het nieuwe beeld wijkt aanzienlijk af).
3. Man drinkend uit vat. Mosmans XXXIII (zwaar verminkt).
4. Vedelspeler met hoed op de rug.
5. Man met kruik.
6. Aapachtig monster met zware, genagelde klauwen, en met knots.

Z I. 1. Luitspeler, nieuw bedacht.
2. Twee elkaar omhelzende mannen. Gipsmodel van het nieuwe beeld in de bouwloods, nieuw bedacht.
3. Doedelzakspeler met punthoed, nieuw bedacht, het oude beeld was vrijwel verdwenen.
4. Vrouw met haarnet en tamboerijn, nieuw bedacht (gipsmodel in de bouwloods), het oude beeld was vrijwel verdwenen.
5. Man zittend, met beide benen aan één kant van de dekrug, nieuw bedacht, het oude beeld was vrijwel verdwenen.

6. Man met bekkens, nieuw bedacht, gipsmodel in de bouwloods. Het oude beeld was onherkenbaar verminkt.

Z II. Ook van deze luchtbogen waren alle beelden zwaar verweerd, zonder kop en nauwelijks meer herkenbaar. De nieuwe zijn dus verregaand gefantaseerd.

1. Leeuwin of hond, met ontrold perkament op de rug, gipsmodel in de bouwloods.
2. Aapachtig wezen met schoudermanteltje, over zijn knieën ligt een soortgenoot die met een stok bewerkt wordt.
3. Geblinddoekte man, gipsmodel in de bouwloods.
4. Dwarsfluitspeler, gipsmodel in de bouwloods.
5. Triangelspeler. Kleimodel in de bouwloods.
6. Man met grote trom en bekkens.

Z III. Alle beelden van deze luchtboog waren zonder kop.

1. Man met staf. Mosmans XXIX?
2. Metselaar met troffel en muurtje. Bouwloods nr. 235.
3. Man met blaasbalg en gereedschapskorf op de rug. Mosmans XXVI. Bouwloods nr. 117.
4. Draak met ontrold perkament op de rug aan brede halsband. Mosmans XXIII. Bouwloods nr. 269.
5. Tweepotig wezen met ramskop.
6. Man rijdend op hondachtig wezen. Gipsmodel in de bouwloods.

Z IV. 1. Vedelspeler. Bouwloods nr. 86 (zeer verminkt).
2. Man met hamer.
3. Een der Drie Koningen, met reukvat. Mosmans XV (zonder kop).
4. Een der Drie Koningen, met scepter. Mosmans XXVII.
5. Een der Drie Koningen, met zwaard. Mosmans VI. Noordbrabants Museum. De reconstructie van deze drie beelden als Drie Koningen is puur verzinsel, de resten geven onvoldoende houvast. In de bouwloods de gipsmodellen van dit nieuwe drietal.
6. Draak, omhoogziend. Kleimodel in de bouwloods.

Z V. 1. Tweepotig monster, omkijkend.
2. Aap, haar jong vlooiend. Mosmans XVI. Noordbrabants Museum. Het nieuwe beeld is een fantasie, het oude laat een man met kindje zien.
3. Man, met stamper in vaatje roerend. Mosmans XXXI? Gipsmodel in de bouwloods.
4. Arend of andere roofvogel. Mosmans XXXIV.
5. Tweepotig monster.

6. Vierpotig monster.

Z VI. Alle oorspronkelijke beelden van deze luchtboog waren verregaand verminkt en de nieuwe zijn in even grote mate vrije fantasieën.

1. Omziende aspis.
2. Man met wapperende manen en haspel door garen of vlas omwonden.
3. Duivel met drietand.
4. Hoornblazer. Gipsmodel in de bouwloods.
5. Handenwringende figuur met sluier over het gelaat getrokken (als een ‘pleurant’).
6. Wenende man.

Z VII. Van deze luchtboog zijn de beelden eveneens vrij gefantaseerd.

1. Duivel met open boek.
2. Man met lepel etend uit een ketel. Gipsmodel in de bouwloods.
3. Aapachtige duivel, handen door een koord geboeid. Gipsmodel in de bouwloods.
4. Steenhouwer met slagijzer en handhamer.
5. Man met een kistje of een geprofileerd steenblok. Mosmans XIX.
6. Man zichzelf bij de baard grijpend. Gipsmodel in de bouwloods.

Luchtboog tegen de westzijde van het zuidtransept. Alle beelden nieuw:

1. Man met passer en perkament.
2. Man met meetlat.
3. Man met palet en verfstok.
4. Metselaar met troffel en schietlood.
5. Vedelspeler.
6. Op hobo spelende man met narrenmuts.

Van de zuidkant is dus weinig ouds overgebleven: van de 48 luchtboogbeelden daar zijn er slechts 8 in verband te brengen met originele voorgangers, de overige zijn zelfs geen copieën te noemen.

Spuiers

Op dezelfde wijze als aan het hoogkoor bevinden zich tegen de contreforten, onder de balustradepinakels en boven het aangrijpingspunt van de luchtbogen, spuiers in de vorm van horizontaal naar voren gerichte monsters met opengesperde muilen, met vlerken of vleugels. Het verschil met het koor is, dat zij veel gaver bewaard gebleven waren en vrij getrouw gecopieerd zijn tijdens de restauratie van 1868-1873

(noordzijde) en 1883-1887 (zuidzijde). Slechts enkele originelen zijn bewaard gebleven: twee die terstond in de bouwloods gedeponeerd zijn, drie die in 1888 en 1889 naar het Rijksmuseum gestuurd waren en in 1966 in de bouwloods teruggekomen zijn, twee (met gips bijgewerkt) in het Noordbrabants Museum. In de bouwloodsen zijn nog drie modellen op kleinere schaal aanwezig.

Engelenbeelden

Op elk van de onderste en bovenste dekruggen van de luchtboogstoelen van het schip en van de westzijde van het transept bevindt zich het kalkstenen beeld van een engel. Deze reeks van tweeëndertig engelen is geheel het product van de restauratie van 1868-1873 en 1883-1887. De tekeningen van Antonie van Beerstraeten en van Johan Everts laten op die plaatsen kruisbloemen zien. De gebroeders Donkers meenden op de onderste ruggen de resten van voetstukken voor beelden te zien. Mosmans veronderstelde een afwisseling van beelden en kruisbloemen op de onderste ruggen, een reeks van alleen kruisbloemen op de bovenste.[56] Maar in feite zijn die voetstukken hetzelfde spits toelopend achtkant, uitzwenkend tot een geprofileerde dekplaat, als bij de kruisbloemen op de wimbergtoppen; blijkens oude foto's waren zij grotendeels, een geheel vormende met het voorste en bovenste steenblok van het glacis en de spiegel, nog tot aan de restauratie aanwezig, maar wat erop stond was verdwenen. Men mag aannemen dat de genoemde oude tekeningen op dit punt juist waren en dat er alleen reeksen kruisbloemen stonden. In de bouwloodsen was één oud voetstuk bewaard gebleven. Het is van het model dat op de foto van A.G. Schull uit ± 1867-± 1870 alleen op de onderste ruggen van de twee meest oostelijke luchtboogstoelen, dus die bij het zuidtransept, voorkomt. Op de overige onderste ruggen zijn zij blijkbaar door verwering of afbraak verdwenen. De bovenste ruggen missen voor het grootste deel het hele voorste hoekblok; op de zesde stoel gerekend vanuit het oosten is nog wel iets aanwezig, maar onduidelijk: een puntig brokstukje. Uit de foto van G. Nijman uit ± 1870 is hetzelfde af te leiden. Op de tekening van Van Beerstraeten laat de derde onderste rug, geteld uit het westen, vrij duidelijk ook zo'n leeg voetstukje zien. De herplaatsing van het oude fragment op de onderste rug, die bij de restauratie van 1975 geschiedde, is dus in elk geval goed.

De engelen aan de noordkant zijn gekleed in een tuniek en dalmatiek, die aan de zuidkant in een lang gewaad. Zij dragen open en gesloten boeken, banderollen, zwaarden, lansen, of hebben de handen vlak tegen elkaar of met ineengestrengelde vingers gevouwen vóór zich. De tweede aan de noordkant heeft een banderol met de inscriptie *Anno 1872*, de derde een schild met de inscriptie *Anno 1873*, de zevende een open boek met de tekst *In principio erat verbum*, één draagt een krans van rozen, een ander een kroon, een derde de ark van het verbond met twee cherubkopjes erop, weer een ander een torentje (ivoren toren of toren van David), enkele attributen dus uit de Litanie van Loreto ter ere van de Heilige Maagd.

Beelden aan de steunberen van de schipzijbeuken

In de steunberen van de buitenste zijbeuken van het schip bevinden zich aan de spiegelkant nissen die overhuifd zijn door baldakijnen en waaronder zich voetstukken bevinden, welke bestaan uit geornamenteerde kolonnetten, waarop een draagsteen met figuraal beeldhouwwerk rust. De kolonnetten waren nog slechts op enkele plaatsen aanwezig, de draagstenen zwaar verweerd en vermoedelijk met bladwerk en figuren versierd, zoals de schetsen van de gebroeders Donkers suggereren.[57] Eén beschadigde figurale kraagsteen werd als de rozenkranslegende geïnterpreteerd (noord nr. 1) en als zodanig opnieuw en aanvullend gehakt, en uit deze scène werd geconcludeerd, dat het beeld van Sint Dominicus hier een plaats op had gehad en weer moest krijgen.[58]

De neogotische beelden staande op de draagstenen waarvan de figuratie op het leven der afgebeelde heiligen betrekking heeft, stellen voor, aan de noordzijde (N) en de zuidzijde (Z) telkens van west naar oost:

N 1. Dominicus, met ster op het voorhoofd, met lelie, boek en hond.

N 2. Hieronymus, met kruis en boek, in kardinaalskleding. Draagsteen: tabernakel tussen engelen.

N 3. Thomas Aquinas, in dominicaans habijt, met duif aan het oor, ganzeveer en open boek waarin de aanhef van de aan hem toegeschreven hymne *Lauda Sion Salvatorem*.

N 4. Bonifatius met kruisstaf en boek, door een zwaard doorboord. Draagsteen: instortend afgodsbeeld.

N 5. Leo de Grote met kruisstaf en boek. Draagsteen: Attila en zijn horde.

N 6. Laurentius.

N 7. Stephanus.

Z 1. Anselmus, met bisschopsstaf en scheepje.

Draagsteen: engel met open boek waarin:

S. Anselmus Ao 1888. Gipsmodel van deze steen in de bouwloods.

Z 2. Athanasius met patriarchenstaf, op een banderol in zijn hand zijn naam. Draagsteen: man met op banderol zijn naam: ARIUS (wiens leer door Athanasius bestreden werd). Gipsmodel van deze steen in de bouwloods.

Z 3. Gregorius de Grote, met duif aan zijn oor, met boek en pen. Draagsteen: engel trekt zwaard uit de schede. Gipsmodel bewaard.

Z 4. Antonius Abt (?), met mijter, T-vormige staf en boek. Draagsteen: kruis op metselwerk tussen twee monniken.

Z 5. Bernardus, met kruis waarop een doornenkroon, en spreuklint waarop: *Ave Maris Stella*. Draagsteen: kruisvaarders en de leuze *God wil het*.

Z 6. Johannes Chrysostomus, met kruisstaf en banderol. Draagsteen: Julianus de Afvallige (wiens bestrijder hij was).[59]

Z 7. Norbertus, met kruisstaf en monstrans.

Draagsteen: man met kelk en banderol waarop zijn naam: *Tankelyn* (de ketter die door Norbertus bestreden werd).

Kleine Sint Jozefkapel

Het boogvenster van de zogenaamde Stadskomme, nu aan Sint Jozef gewijd, heeft twee figuraal gebeeldhouwde boogzwikken in laagreliëf: links een beer (?) die een vos bevecht, rechts een hondekop die twee papegaaien in de staart bijt (?).

Luidpoort

De sculptuur van de Luidpoort is geheel neogotisch en in 1880 vervaardigd. In de binnenste hollijst van de vensterdagkant tronen, op voetstukken die tevens baldakijn zijn, de twaalf apostelen; ter hoogte van de boogzwikken staan, op kraagstenen in de vorm van voorovergebogen mansfiguren te halven lijve, vier mannelijke figuren met open boek in de hand, wellicht bedoeld als de vier evangelisten maar niet door verdere attributen onderscheiden.

Lieve Vrouwe Broederschapskapel

Van figurale sculptuur aan de buitenzijde van de Broederschapkapel was tot de restauratie in 1933-1946 nog overgebleven een reeks van dertien kraagstenen in beeldnissen, die thans door copieën met aanvullingen vervangen zijn. Eén is er geheel nieuw omdat de voorafgaande volledig verdwenen was (de zevende, vanaf het oosten geteld). Zij bevinden zich, staande op kolonnetten, tegen de voor- en zijkant van de tweede geleding der contreforten, drie in elke, twee slechts in het contrefort dat door de gerfkamer belend wordt. De originelen bevinden zich deels in de bouwloods, deels in de kerk. Voorgesteld zijn van oost naar west:

1. Twee monniken, biddend aan kralensnoeren. Bouwloods nr. 226 (zwaar geschonden).
2. Twee figuren die elk een kolom aan de mond drukken, pilaarbijters als verbeelding van kwezels, gelijk bijvoorbeeld ook voorgesteld aan de koorbanken van de Sint Bavo in Haarlem. Bouwloods nr. 207.
3. Twee zich naar elkaar wendende, grazende of drinkende reeën.
4. Bladwerk, ontspruitend aan een knol met wortels.
5. Twee zich van elkaar afwendende, grazende of drinkende herten.
6. Twee profeten met banderollen. Deze kraagsteen heeft zich jarenlang in de kantoren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag bevonden en is in 1961 naar Den Bosch teruggekeerd, waar hij thans in de kerk tegen de zuidoostelijke vieringpijler bevestigd is om het houten beeld van de Genadestoel te dragen.

7. De oude steen (bouwloods nr. 226) is onherkenbaar verminkt. Ter vervanging is in 1938 een kraagsteen gehakt voorstellende twee bouwmeesters, waarmee men wilde herdenken, dat in 1485-1486 de werkmeesters van de grote kerken van Antwerpen en Mechelen de bouw van de Broederschapskapel kwamen visiteren.
8. Een echtpaar dat te zamen een buidel vasthoudt. Deze steen bevindt zich thans in de kerk.
9. Twee engelen, zingend uit een open boek.
10. Een echtpaar waarvan de man zijn linkerarm om het middel van de vrouw geslagen houdt. Bouwloods nr. 171.
11. Twee engelen met luiten.
12. Twee engelen, vedels bespelend.
13. Twee koningen, ieder met een staf in de hand. Bouwloods nr. 59.
14. Twee orgel spelende engelen. Bouwloods nr. 58.

Jan Mosmans heeft de voorstellingen van deze kraagstenen nogal gekunsteld als thema's uit het Hooglied en het Magnificat geduid en gefantaseerde voorstellen gedaan tot plaatsing van heiligenbeelden in de lege nissen, ideeën waarop men bij de restauratie van de kapel niet ingegaan is.[60]

Het inwendige

Baldakijnen en kraagstenen

De baldakijnen en kraagstenen in het koor zijn alle ingrijpend gerestaureerd in 1852. In 1888 werden de drie voetstukken en baldakijnen tegen de zuidelijke sluitgevel van het transept gerestaureerd en één stel in het noordtransept (waar het beeld van Sint Aldegondis geplaatst werd). De baldakijnen en kraagstenen in de omgang en zijbeuken van het koor volgden in 1889-1895, het baldakijn met voetstuk tussen de ingangen van het noordtransept in 1890, het gedraaide baldakijn tegen de noordoostelijke vieringpijler in 1893-1894, zes baldakijnen in de transeptarmen in 1896, vervolgens de baldakijnen in de schipzijbeuken in 1897 en volgende jaren. Vanaf 1899 tot 1905 werden geheel nieuwe baldakijnen tegen de drie overige vieringpijlers en tegen de middenschippijlers gemaakt.

Het gedraaide baldakijn aan de noordoostelijke kruisingpijler is een kalkstenen sculptuur, bestaande uit voetstuk, nisomlijsting en overhuiving, te zamen 8,80 m hoog, waarvan de romp op ironische en virtuoze manier getorst is. Het is in weelderig flamboyante stijl opgevat, met tussen de architectuurvormen van nissen en pinakels ook knoestige takken. In 1894 is het naar ontwerp van L. Hezenmans door H. van Nuenen gerestaureerd, waarbij de verloren gegane top over een lengte van 2 m gereconstrueerd werd en de nissen met heiligenbeeldjes gevuld werden. Het oppervlak van de vieringpijler achter de top is donkergrijs geschilderd en daarop staan het jaartal 1485 en de letters O : W : D. Die letters zijn niet overtuigend verklaard, maar het beeldhouwwerk wordt wel eens aan Alart du Hamel toegeschreven. In de onderdelen

der versiering komt het wel overeen met de monstrans en het baldakijn op zijn kopergravures, maar toch niet zo frappant, dat het ene auteurschap vast zou staan. Het heeft veel van de geest en de spot met de architectuurwetten, die spreken uit het sacramentshuis, in 1493-1496 door Adam Kraft vervaardigd voor de St. Lorenzkirche te Neurenberg.[61]

Tegen de zuidelijke zijbeukpijler 28 a bevindt zich op grote hoogte een laatgotisch baldakijntje met open traceerwerk.

Van een aantal bladwerkkraagstenen, zoals die der straalkapellen, is al melding gemaakt. In de buitenste noordelijke zijbeuk van het koor bevindt zich tegen de meest oostelijke pijler aan de noordkant (9 b) een kleine figuratieve steen, die een veelvuldig geprofileerde, steeds verder uitkragende, half achtkante korf draagt waarboven de drager van de gordelboog opgaat. Het figuurtje is een baardige, in mantel gehulde en met muts gedekte profeet, het hoofd naar boven gewend, met de rechterhand zijn gewaad ophoudend, in de linker een spreuklint. Het is een van de gaafste middeleeuwse sculpturen uit de gehele kerk en bovendien van zeer goede kwaliteit, enigszins Sluteriaans van karakter en herinnerend aan de kraagstenen van het Brusselse stadhuis.[62]

In de buitenste zuidelijke zijbeuk van het koor wordt in ongeveer dezelfde vorm een wandpijler (10 b) opgevangen. Onder breed golvend geschulpt koolbladwerk bevindt zich gehurkt een wildevrouw met wild kindje dat een knots omklemd houdt.

Ook deze sculptuur is gaaf bewaard gebleven. Te weerszijden van de onderkant van deze uitkragende wandpijler bevinden zich hier bovendien tegen de muur nog twee kleine kraagstenen, links een vrouwekopje met zijdelingse haarwrongen, rechts een manskop met kaproen. Een andere wandpijler (14 b) in deze zuidelijke koorzijbeuk heeft een kraagsteen met krullerig klein bladwerk en daaronder een in lang geplooid gewaad gehulde figuur waaraan de kop ontbreekt.

De arcaturen boven de ingang naar de sacristie in deze beuk worden opgevangen door twee kraagstenen waarvan de linkse geheel verminkt is, de rechtse een engel ten halven lijve toont.

Onder de apostelbeelden in het koor bevinden zich kraagstenen, die in 1852 alle vernieuwd zijn, maar waarvan de iconografie op de originelen teruggaat, die geen van alle bewaard gebleven zijn. Op de twee meest oostelijke kraagstenen staat een half achtkante kolonnet, met beeldhouwwerk in de vorm van een leeg wapenschild afhangend van een lint. Een bladwerkkapiteel daarboven draagt het heiligenbeeld.

De kraagstenen tegen de koorpijlers vertonen de volgende motieven:

1. Koolbladeren; bovenste kraagsteen eikeblad en eikels.
2. Engel met psalter; bovenste kraagsteen wingerd en druiventrossen.
3. Els met bessen.
4. Eikeblad.
5. Wingerdblad met druiventrossen.
6. Eikeblad met jonge eikels.
7. Kruldistel.
8. Gestyleerd krullend bladwerk.
9. Engel met gevouwen handen boven eikebladeren.
10. Engel met op de borst gekruiste handen boven gestyleerd bladwerk.
11. Echtpaar, de man met bonnet en kaproen, bandelier, de vrouw met hoofddoek, boek en bidsnoer. De man houdt de linkerhand om de hals van de vrouw. Het lichtelijk beschadigde origineel is door A.G. Schull gefotografeerd.
12. Eikebladeren met eikels.
13. Gestyleerd eikeblad.
14. Engel met trom en trommelstokken.
15. Echtpaar, waarvan de man in wambuis, mantel, met baard, zonder hoofddeksel, de linkerhand op het hoofd leggend van de gesluierde, biddende vrouw.[63]
16. Gestyleerde bladeren (aloë of koolblad).

Noordtransept

Even uitzonderlijk en interessant als de kraagstenen tussen de straalkapellen zijn de twee tegen de noordmuur van het transept, geheel rechts even boven en naast de latei van het portaal, in de nisvlakken. Zij zijn drievoudig samengesteld, bultig en generfd eikeblad huift over een gebaarde manskop en een vrouwekop met haarband, beide mild van gelaatsuitdrukking en in een compositie die een late echo is van de Zuidduitse Parlergotiek.[64]

Middentoren

De troggewelfjes onder de balustrade in de middentoren rusten op acht dubbele kraagstenen in de acht hoeken en op telkens vier enkele kraagstenen in de vier langszijden van het achtkant. Zij hebben alle de vorm van manskoppen, in de hoeken wat ruimer geplaatst, met schouders, borst en handen. Zij houden daar achtereenvolgens als tweetallen: 1. een passer en een hamer en ieder een kroon; 2. de een een gesloten boek, de ander zonder attribuut; 3. een haak en een beitel, ieder een kroon; 4. de een een open boek, de ander zonder attribuut; 5. een kroon tussen beiden; 6. een schenkkan en een kroes; 7. rechts een spreuklint; 8. te zamen een banderol. De kronen zijn ongetwijfeld een toespeling op de Vier Gekroonden, de patroonheiligen van het steenhouwers- en metselaarsambacht.[65] Verscholen in de duistere trompen onder de vier smalle zijden van het achtkant, zitten tegen de

middelste peerkraal: A. een uiltje; B. een aap met spiegel, beeld van menselijke ijdelheid[66]; C. een mannetje met schild; D. een man die het zwaard uit de schede haalt. Op de merkwaardige, als tempeltjes opgevatte kraagstenen tussen de aanzetten van de vier gordelbogen die de middentoren dragen, zijn, op een rotsachtige bergtop, de Vier Levende Wezens als evangelistensymbolen geplaatst: A. de adelaar (Johannes); B. de gevleugelde mens (Mattheus); C. het gevleugeld rund (Lucas); D. de gevleugelde leeuw (Marcus). Op de banderol van Mattheus is het jaartal 1838 geschilderd. De lichte streken polychromie over de figuren heen en de veelkleurigheid van de vleugels zijn vermoedelijk tegelijk met dat jaartal aangebracht. De polychromie van de kraagstenen hogerop, met veel geel, roze vleeskleuren, donkere pupillen en donkere haarlokken en baarden, is echter ouder en vermoedelijk 16de-eeuws.

Overige kraagstenen

In de noordwesthoek van het Bockkoor (Antoniuskapel) bevindt zich een gaaf bewaarde kraagsteen, een engel met een boek. In de noordoosthoek van de sacristie ten westen van het zuidtransept (de 'Suissekamer') laat een brede kraagsteen een Christuskop tussen twee engelen met banderollen zien. Een kraagsteen boven de ingang naar die sacristie heeft de vorm van een monnik met geldbuidel. In het bovenvertrek, thans kerkarchief, zijn onder het ribgewelf vier kraagstenen aanwezig: een monstertje (zuidwest), een varkentje met klauwen (noordwest), een manskop (noordoost) en een vrouwekop (zuidoost).

In de twee oostelijke traveeën van de buitenste noordelijke schipzijbeuk bevinden zich twee kraagstenen: wandpijler 21 b wordt opgevangen op een half achtkant basement waaronder een gekroonde vrouwekop met hoofd- en kindoek; 19 b laat een eveneens gekroonde manskop met baar zien.

In de Doopkapel en de aansluitende zuidwesthoek van de kerk bevindt zich een reeks van acht kraagstenen: 1. Profeet met banderol; 2. Profeet; 3. In mantel gehuld figuurtje, baardeloos, blootshoofds, met open boek waarin de inscriptie *I N G 1869*; 4. Profeet, blootshoofds, met banderol; 5. Profeet, blootshoofds, met banderol; 6. Baardeloze figuur, blootshoofds, met banderol (gipsmodel in de bouwloods); 7. Engel spelend op vedel; 8. Profeet, blootshoofds, met banderol.

Deze kraagstenen werden, volgens Mosmans, in 1884 door beeldhouwer Van Nunen hersteld en met een nieuw exemplaar uitgebreid.[67] Merkwaardig is dan, dat nr. 4 het jaartal 1869 draagt. De vergroting van de tweede zijkapel tot zuidelijke zijbeuktravee kwam in 1882 tot stand, maar vroeg

niet om een nieuw exemplaar maar om opschuiving van de vroegere hoek-kraagsteen naar de nieuwe hoek (nr. 8). Het vedelende engeltje (nr. 7) is in kledij en in de versiering van het muziekinstrument zeer verwant aan de engelfiguurtjes op de sluitstenen van de noordelijke koorzijbeuken.

De sluitstenen van de gewelven

Sluitstenen met figuratieve reliëfs bevinden zich in de gewelven van het koor en zijn omgang, in de straalkapellen en de zijbeuken van het koor, in de oostelijke traveeën van de noordelijke schipzijbeuken en in het middenschip. Tijdens de restauraties zijn van de sluitstenen in de lage delen (omgang, zijbeuken en kapellenkrans van het koor) gipsafgietsels gemaakt. Vierentwintig van deze copieën (maar er zijn dertig sluitstenen) worden in de bouwloodsen bewaard.[68] Alle sluitstenen hebben hun oorspronkelijke polychromie bewaard: rode en blauwe achtergronden, karnaat voor gezichten, handen en voeten, veel verguldsel voor gewaden en aureolen, rood en blauw voor achtergronden. De rand van de schotelvormige stenen vertoont inkassingen waarin vermoedelijk verguld houten stralenbundels als verdere versiering gestoken hebben.

In de straalkapellen van noordwest naar zuidwest:

1. Twee apostelen, ieder met een spreuklint.
2. Twee musicerende engelen, onderscheidenlijk met vedel en clavicord.
3. De gekroonde Heilige Maagd, gezegend door God de Vader (met tiara en globe met kruis).
4. Christus als rechter tijdens het Laatste Oordeel, met twee zwaarden in de mond.
5. Een vrouw houdt een wildeman aan een boom geketend.
6. Drie in kringloop elkaar vastgrijpende en rondwentelende mannen. Deze voorstelling vertoont gelijkenis met die van een sluitsteen in de kerk van Halle, waar het drietal wentelende krijgslieden rond de wisseling van de 14de naar de 15de eeuw gedateerd wordt.[69]
7. De boodschap van de engel aan Maria.

In de middelste straalkapel, die een travee dieper is, heeft het straalgewelf in de sluiting een hangende sluitsteen in de vorm van een langwerpig achtkant met nistraceringen. Hij vertoont een treffende overeenkomst met de sluitsteen in de Sint Nicolaaskapel van de Sint Sulpitiuskerk in Diest, de zuidelijke straalkapel, vóór 1395 tot stand gekomen.[70]

In de binnenste koorzijbeuk met de kooromgang is de polychromie van de sluitstenen grotendeels verdwenen bij de schoonmaakwoede die in deze ruimte geheerst heeft. Van noordwest naar zuidwest gaande zijn daar voorgesteld:

1. De evangelistensymbolen van Lucas en Marcus, gevleugeld rund en gevleugelde leeuw.
2. Vedel spelende engel.
3. Twee apostelen.
4. Twee profeten met hoofdsluiers.

5. Vedel spelende engel.
6. Twee apostelen, onderscheidenlijk met een bijl en een boek.
7. Twee profeten met spreuklinten.
8. Twee apostelen, onderscheidenlijk met boek en Andrieskruis.
9. Twee profeten.
10. Twee apostelen, de linker met Jacobsschelp als broche aan de kraag, de rechter met lans.
11. Twee oudtestamentische koningen.
12. Johannes Evangelist met een kelk en Johannes de Doper met lam en kruis.
13. Petrus met sleutel en Paulus met zwaard. Sporen van polychromie, blauw.
14. Twee profeten met spreuklinten.
15. De evangelistensymbolen van Mattheus en Johannes, gevleugelde mens en adelaar.

De sluitstenen in de buitenste noordelijke koorzijbeuk van west naar oost:

1. Sint Salvator: gekroonde mansfiguur met lange haartressen, met globe waarop kruis.
2. Twee profeten met ronde bonnetten en met banderollen.
3. Eveneens twee profeten met ronde bonnetten en met banderollen.
4. Koning met staf en hoge ronde bus, althans cylindervormig voorwerp.

De sluitstenen in de buitenste zuidelijke koorzijbeuk van west naar oost:

1. Vedel spelende engel. Polychromie bewaard.
2. Engel met banderol. Sporen van polychromie.
3. Gekroonde vrouw met rad en zwaard, en vrouw met toren, respectievelijk Catharina en Barbara. Sporen van polychromie.
4. Vedel spelende engel.

Heel dit sluitstenen-ensemble van straalkapellen, kooromgang en koorzijbeuken is in zijn stijl, in de kledij en de haardracht der figuren, nauw verwant aan die van de wimbergreliëfs aan de buitenkant van de straalkapellen en globaal tussen ± 1380 en ± 1425 te dateren.

De sluitstenen in de gewelven van het hoogkoor, van oost naar west:

1. Christus als rechter in het Laatste Oordeel: zwaard en lelie in de mond, wonden in handen en voeten (diepe boorgaten) tonend, omgeven door engelen.
2. De Heilige Maagd gekroond, gezegend door God de Vader, met globe waarop kruis in linkerhand. De duif van de Heilige Geest boven hen.
3. Johannes de Doper, met lam en kruis, en Johannes Evangelist, met kelk.
4. Petrus met sleutel en Paulus met zwaard.

5. Jacobus met boek en schelp, een andere apostel met boek en korte staf.

Deze vijf sluitstenen zijn min of meer een herhaling van die met dezelfde thema's in de straalkapellen en de kooromgang.

Sluitstenen in de noordelijke schipzijbeuken:
1. Engel met banderol.
2. Engel met banderol.
3 Rozetten.
en
4.

Sluitstenen in de gewelven van het middenschip, van oost naar west:
1. De Heilige Geest in de gedaante van een duif.
2 Liggende leeuw en hond, elk een helft van het ronde veld in beslag nemend, hun rug de contour daarvan volgend.
3. Johannes Evangelist met banderollen en adelaar.
4 Engel met gesloten boek.
5. Engel met portatief orgel.
6 Heilig Hart, in borstbeeld.
7. De aartsengel Michael, geharnast, de draak met een lans doorstekend.

De sluitstenen 1, 3 en 6 zijn in hout gesneden en anders beschilderd dan de overige. Zij maken een 19de-eeuwse indruk en vermoedelijk is de reeks in het schip in de vorige eeuw ermee aangevuld, nadat hij tot dan onvoltooid was gebleven of omdat enkele stenen door de brand van 1584 beschadigd en verwijderd waren.

Overige sluitstenen en gewelfornamenten

Verder is tegen de gewelfribben nog een reeks ornamenten in hout of steen gehecht met bladmotieven. Op de gordelbogen van het koor in de top een gestyleerd drievoudig blad, waarvan het middelste uiteinde spits, beide andere hartvormig, precies zoals op de gravure van de meester WA, die tussen 1465 en 1485 werkzaam was.[71] Het heeft een langwerpige contour, gericht in de lengte-as van de kerk.

Op de middelste kruispunten van de ribben van het netgewelf in het noordtransept zijn ornamenten aangehecht, bestaande uit een centrifugaal wentelende bundel stengels en bladeren met ronde lobben, binnen een vierkante contour. Op de overige knooppunten in dit transept hebben zulke ornamenten een vijfhoekige contour en bladeren met stekelige punten. In het zuidtransept zijn die ornamenten vierkant, driehoekig en gestrekt ruitvormig. Ook in de Lieve Vrouwe Broederschapskapel zijn zij op het netgewelf aanwezig, vierkant en driehoekig.

Al deze bladwerkmotieven, met bladgoud verguld of ook wel geelgeverfd, zijn nauw verwant in hun grondvormen aan die der zogenaamde koolbladkapitelen der Brabantse gotiek, waaraan behalve het blad van de zeekool ook distels, eikeblad, wingerdblad en gestyleerde bladvormen voorkomen, zoals de zeer grote

verscheidenheid van kapiteelbladeren in de Sint Gummaruskerk te Lier en in de Grote Kerk van Breda laat zien.[72]

De neogotische beelden in de kerk

Tussen 1854 en 1943 is het kerkinterieur met niet minder dan 128 stenen beelden bevolkt, een complete litanie van alle heiligen, in een eerste stroom binnengekomen tussen 1854 en 1857, namelijk de beelden van J.A. van der Ven in het hoogkoor, een tweede golf tussen 1880 en 1919, aangevuld door nog enkele incidentele stichtingen in de jaren '40. De beelden in het hoogkoor zijn vervaardigd in opdracht van het kerkbestuur, de overige zijn stichtingen van particulieren, aan wie echter geen eigen vrije keuze van kunstenaars toekwam.[73]

De beeldenreeks in het hoogkoor heeft hiërarchisch drie zwaartepunten: in de noordelijke rij in het midden de Verlosser, tegenover wie in de zuidelijke rij Johannes de Doper; in de lengte-as van de kerk, achter het hoogaltaar, de beelden van de Heilige Maagd en Johannes Evangelist. Beide laatste zijn in 1870 toegevoegd door A.N. Sopers, alle overige zijn van Van der Ven en tussen 1854 en 1857 geplaatst. Van noordwest omgaande naar zuidwest zijn het achtereenvolgens de beelden van Matthias met boekrol, Bartholomeus met vildersmes, Andreas met X-vormig kruis, Salvator met kruis, Petrus met sleutels, Jacobus Minor met knots, Philippus met kruis en boekrol, de Heilige Maagd, Johannes Evangelist, Mattheus met rol en schrijfstift, Thomas met beide handen mantel voor de borst houdend, Paulus met boekrol, Joannes Baptist met kemelsharen kleed en kruisvaan, Jacobus Major met rol en pelgrimsstaf, Simon met rol en kruis en Thaddeus met rol en zwaard. Verscheidene stadgenoten hebben voor deze beelden model gestaan, zoals kunstschilder van Leent voor Bartholomeus, mr. Jacques Sassen voor Jacobus Major en apotheker A. Bolsius voor Matthias. De gipsmodellen van de beelden van Van der Ven zijn bewaard gebleven en staan in de kerk van Someren.

De beeldenreeksen in de noordelijke helft van de kerk, kooromgang, noordtransept en zijbeuken van het schip, alsmede de noordelijke schippijlers, zijn gewijd aan vrouwelijke heiligen, martelaressen, maagden, weduwen, vorstinnen, ordestichteressen; de zuidelijke helft aan mannelijke heiligen, pausen, kerkvaders, martelaren, belijders, ordestichters, monniken, kloosterlingen, koningen. Het noordtransept laat in het bijzonder de Moeder Gods zien als koningin te midden van vorstinnen en adellijke abdissen uit de christelijke oudheid en middeleeuwen als ‘koninginnen van het Nieuwe Verbond’, het zuidtransept Christus zegevierend tussen de geloofsverkondigers die op het territoir

van het latere bisdom 's-Hertogenbosch werkzaam geweest zijn.[74]

De beelden in het navolgende overzicht zijn, tenzij anders vermeld, alle gemaakt door Hendrik van der Geld, meestal in Franse kalksteen.

Noordhelft van de kooromgang, van west naar oost, links de noordkant, rechts de zuidkant, met vermelding van de stichtersnamen voorzover bekend:

noord	**zuid**
Lidwina, met hoofddoek en kroon, crucifix in de hand, van een engel de palmtak ontvangend (1893)	Caecilia, met orgel (1893)
Scholastica, crucifix tegen het hoofd houdend (1893)	Agnes, met boek, palmtak en lam (1893)
Cornelia, met zwaard en palmtak (1893), F.C. Ummels en Cornelia Th.M. Ummels-Borzo	Barbara, met zwaard en toren (1893), M.M.W. Schretlen-Borzo
Monica, met boek (1892)	Clara, met ciborie (1895)
Catharina, met rad (1892)	Margaretha staande op een draak (1895), J.C.M. Wouters, assistent-rector der zusters van Liefde
Theresia van Avila, met boek en pen in de linkerhand, brandend hart in de rechterhand (1891), weduwe M.Th. van Meerwijk-Cuypers[75]	Apollonia, met tang en palmtak (1895), kanunnik C.J.A. Terwindt en A.J.H. Terwindt
Johanna van Chantal, met crucifix en hart (1890), H.A. Gieliam en J. Gieliam-Vermue	Lucia, met zwaard en schaal waarop haar ogen (1895), plebaan-deken H.A. Brouwers
Maria Magdalena met zalfbus (1890), bisschop Mgr. A. Godschalk	Cunera, gekroond, wurgdoek om de hals, sleutel aan de gordel, stenen in een mantelslip (1895), kanunnik C.J.A. Terwindt en A.J.H. Terwindt

Zuidhelft van de kooromgang, van west naar oost, links de noordkant, rechts de zuidkant:

noord	zuid
Benedictus, vinger op de lippen, adelaar aan zijn voet (1894)	Stephanus, met stenen en palmtak (1894)
Franciscus Xaverius, met crucifix (1893), F.C. Ummels en C.Th.M. Ummels-Borzo	Laurentius, met rooster en palmtak (1894)
Carolus Borromaeus, met aartsbisschoppelijke kruisstaf en open boek (1893)	Johannes van Oisterwijk (een der martelaren van Gorcum), strop om de hals, boek, palmtak (1894)
Henricus, met keizerskroon, scepter en kerkmodel (1890), J.B.C.M. Adelmeijer en H.C. Adelmeijer-Antoni	Adrianus van Hilvarenbeek (martelaar van Gorcum), strop om de hals, boek en palmtak (1895)
Bernardus, met crucifix en boek (1890), B.M.H. van Rijckevorsel en A.M.M. van Rijckevorsel-Snijders	Nicasius van Heeze (martelaar van Gorcum), strop om de hals, boek en palmtak (1895)

Ignatius van Loyola, met open boek waarin: *IHS* en *IN HOC SIGNO VINCES* (1891)	Cornelius, met tiara, pausstaf en hoorn (1895)
Franciscus van Sales, met open boek waarin: *De Liefde Gods* (1890), Mr. A.J.M.B. van Rijckevorsel en E.M.J. van Rijckevorsel-Westerwoudt	Aemilius, geboeid, met palmtak, staande in vlammen (1895), E.A.A.M. Muré, rector van het gesticht Reinier van Arkel
Antonius Abt, met boek, T-staf, bel en varken (1890), bisschop Mgr. A. Godschalk	Georgius, met draak (1895)

Tegen het middenvak van de sluitmuur van het hoogkoor, aan de omgangszijde, de beelden van de Heilige Maagd en de apostel Johannes te weerszijden van het kruis met de lijdenswerktuigen. In het noordtransept: tegen de middenstijl van het noordportaal een Mariabeeld, geschonken door oud-notaris A.P. Bolsius in 1889 en in 1890 gehouwen door Hendrik van der Geld.[76] Tegen de noordoostelijke hoekpijler het beeld van Helena (met kruis, 1896), eveneens gesticht door A.P. Bolsius, tegen de zuidwestelijke Elisabeth van Thüringen (1889), schenking van Elisabeth van Gulick.[77] Tegen de oostelijke pijlers Brigida van Ierland (abdis, met koe, 1897) en Waltrudis (abdis, 1893), tegen de westelijke Brigitta van Zweden (abdis, staf en open boek, vijfwondenkroon, 1896), geschenk van M.J.C. Smit-Horix, en Aldegonda (abdis, staf en boek, vogel op de schouder, 1900), geschenk van M.H. van Rijckevorsel en A.M.M. van Rijckevorsel-Snijders. Bij deze groep behoort ook het beeld tegen de oostkant van de noordwestelijke vieringpijler, Gertrudis (abdis, met boek, muizen aan haar staf, 1898, geschenk van H.A. Gieliam), maar het beeld onder het gedraaid baldakijn tegen de noordoostelijke vieringpijler behoort eigenlijk bij de zuidelijke mannengroep en stelt Leonardus van Veghel voor (strop om de hals, palmtak), in 1872 aan de bisschop geschonken.[78] Het is van de hand van Jos. Graven, die ook het beeld maakte tegen de westkant van de zuidoostelijke vieringpijler, Willibrord met op zijn hand de gotische Domtoren van Utrecht, in 1873 vervaardigd als geschenk van de heer C.F. Borzo, met een baldakijn erboven van L. Veneman.[79]

In het zuidtransept: tegen de middenstijl van het zuidportaal de Salvator te midden van Amandus (zuidoosthoek) en Lambertus (zuidwesthoek), alle drie tussen 1885 en 1890 gemaakt; tegen de oostelijke transeptpijlers voorts Bonifatius (zwaard door boek, 1898), Ludgerus (met kerkmodel, gans aan de voeten, 1898) en de al genoemde Willibrord tegen de zuidoostelijke vieringpijler; tegen de westelijke transeptpijlers Eligius (met gekroonde hamer, 1897), Hubertus (met jachthoorn, hert aan de voeten, 1897) en, tegen de oostkant van de zuidwestelijke vieringpijler, Nicolaas (met boek en ton waarin drie kinderen, 1896). De Salvator, Lambertus en Amandus zijn bekostigd uit de collecte ter gelegenheid van het zilveren priesterfeest van plebaan-deken W. van de Ven; de priester F.J.H. van Liempt nam de beelden van

Bonifatius, Hubertus, Eligius en Ludgerus voor zijn rekening, het echtpaar A.F. Meijring en H.L.M.J. Meijring-Halewijn het beeld van Nicolaas.

In de noordelijke binnenzijbeuk van het schip, van oost naar west, links de noordkant, rechts de zuidkant:

noord	**zuid**
Isabella, gekroond, met crucifix en boek (1898), J.A.M. van den Heuvel, deken-pastoor van Veghel	Dymphna, met zwaard en zegepalm, draak aan de voeten (1895), A.F. Meijring en H.L.M.J. Meijring-Halewijn
Gudula, met boek en lamp waarvan de duivel het licht tracht te doven (1907), J. van der Lee, pastoor van de Heikekerk te Tilburg	Maria Egyptiaca, met haren boetekleed en kruis (1910), plebaan-deken H.A. Brouwers
Juliana van Luik, met monstrans en boek (1910), Jkvr. H.A.Th.M. van Meeuwen-Mahie	Martha, met emmer en kwast, draak aan de ketting (1911), L.M. van der Stay
Christina van Zweden, met palmtak, twee pijlen en molensteen (1911), J.B.C.M.M. Adelmeijer en J.C.M. Adelmeijer-Wilbers	Odrada, met kruis, wingerd aan de voeten (1914)

Sura, met vildersmes en palmtak (1918), J.B.C.M.M. Adelmeijer	Valeria, met kroon op kussen en palmtak (1941), vermoedelijk Jkvr. Valérie L.H. van Sasse van Ysselt, wier familiewapen op het voetstuk
Cunigundis, met kroon, scepter en vogel, kerkmodel (1919), L.M. van der Stay	lege plaats
Gemma Galgani, met kruis en doornenkroon, door Henri Jonkers (1942), F. van der Ven en M. van der Ven-Boelens[80]	lege plaats
Theresia van Lisieux, met crucifix en rozen, door Henri Jonkers (1943), bisschop Mgr. W.P.A.M. Mutsaers	lege plaats

In de zuidelijke binnenzijbeuk van het schip, van oost naar west, links de noordkant, rechts de zuidkant:

noord	**zuid**
Donatus, soldaat met palmtak en schild versierd met bliksemschichten (1898), H.A. Dieden	Rochus, als pelgrim, hond met brood in de bek (1898), H.A. Dieden
Gerardus Majella, met crucifix (1907), Vereniging van de Amsterdamse Processie naar O.L.V. op 't Zand te Roermond	Alphonsus de Liguori, schrijvend in een boek (1906), plebaan-deken H.A. Brouwers
Ferdinand, koning met sleutel en kruisvaan (1910)	Johannes Chrysostomus, met monstrans en open boek (1908), J. van der Lee, pastoor van de Heikekerk te Tilburg
Petrus Canisius, met boek (1910), plebaan-deken H.A. Brouwers	Leopoldus, koning met banier en kerkmodel (1908), Jkvr. V.L.H. van Sasse van Ysselt ter gedachtenis van haar ouders (op het voetstuk de wapens Van Sasse van Ysselt en Van Hugenpoth van Aerdt)

Franciscus van Assisi, met boek en crucifix (1917), F.J. van Lanschot en M.J.H. van Lanschot-van Meeuwen (wier wapens op het voetstuk)

Arnoldus, pelgrim met dolk en harp, vis aan de voet (1915), coadjutor Mgr. A.F. Diepen

Adelbert, met kruisstaf en boek, door H. Jonkers (1942), familie van Miert

Adrianus, ridder met zwaard en palmtak, leeuw aan de voet (1915), H.A.M. Adelmeijer-van Groeningen

Hermanus, met banderol waarop Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand, door H. Jonkers (1941), dames Lubbers

Dominicus, met boek en lelie, aan de voet een hond met fakkel en globe (1919), F.A.J.M.M. Halewijn en J.A.M. Halewijn-Raymann

Albertus Magnus met drie boeken op de linkerhand, door H. Jonkers (1943), ter nagedachtenis van hulporganist Albertus J.A. Mosmans (1874-1942) gesticht door zijn broers Henricus CSSR, Jan (kerkarchivaris) en Alphons (hulporganist)[81]

In het middenschip, van oost naar west, links noord, rechts zuid:

noord	zuid
Oda, met vogel en boek (1900), A.Th. Hoos, priester te Waalwijk	Odulphus, met boek, kom aan de voet (1899), de pastoors J.F. Frenken (Hoogeloon), J.B. Essens (Leende), J.B. Mommersteeg (Zeelst), M.A.M. van Weert (Leeuwen), pater H. van Baar en plebaandeken H.A. Brouwers
Ursula, gekroond (1906), Mej. D. van Beugen en Zuster J.M.P.F. van Beugen	Blasius, met gekruiste kaarsen (1903), J.H.L. van Dijk en L.M.J. van Dijk-Teeuwen
Dorothea, met zwaard, palmtak, mand met vruchten (1906), Mej. D. van Beugen en Zuster J.M.P.F. van Beugen	Martinus, met zwaard, gans aan de voet (1904), J.B.C.M. Adelmeijer
Theodora, met palmtak en zwaard (1905), Jkvr. V.L.H. van Sasse van Ysselt	hier staat de preekstoel
Veronica de Julianis, met doornenkroon, crucifix en hart met drie spijkers (1905), Mr. L.A.N. Gerrits	Lodewijk, met doornenkroon in de handen (1905), Jkvr. A.A.Th.M. van Meeuwen-Mahie
Walburgis, abdis met staf, boek en oliebusje (1903), Mej. M.A. van Lanschot	Vincentius a Paulo, met vondeling (1904), St. Vincentiusconferentie
Mathildis, gekroond, met scepter en kerkmodel (1903), Mej. M.A. van Lanschot	Christophorus, staande in water, met Jezuskind op de schouder (1904), H. van der Geld en M.C.J. van der Geld-Marto
Bernadette Soubirous, met rozenkrans, door H. Jonkers (1942), F. van der Ven en M. van der Ven-Boelens	lege plaats[82]

De beelden in de voormalige Lieve Vrouwe Broederschapskapel zijn alle geschonken door Henri van Lanschot, weduwnaar van Elisabeth van der Kun, toen hij in 1883 de hele beeldende versiering van deze kapel, voortaan gewijd aan het Allerheiligst Sacrament, op zich nam, terwijl het kerkbestuur de voetstukken en baldakijnen liet restaureren. De voorgestelde oudtestamentische en heiligenfiguren

hebben alle betrekking op de Eucharistie. Het zijn, van west naar oost telkens tegenover elkaar, de beelden van:

Melchisedech en Mozes met wetstafelen,

Abraham met mes en vuurpot en Johannes de Doper met lam en kruisvaan,

Laurentius met rooster en Paulus met boek en zwaard,

Sixtus met zwaard en staf, en Norbertus, met aan zijn voeten een ketter,

Clara met ciborie en Alphonsus van Liguori (?) met ciborie,

Nicolaas van Poppel (martelaar van Gorcum) en Ambrosius met staf, boek en bijenkorf,

de Moeder Gods en Johannes Evangelist met boek en schrijfstift,

een engel met wapenschild van Lanschot en een engel met wapenschild van der Kun.

Al deze beelden zijn weer van Hendrik van der Geld.

De verzameling beeldhouwwerkfragmenten in de bouwloodsen

Het is bekend, dat sinds de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik allerlei inventarisstukken uit de Sint Janskerk verspreid zijn geraakt, voor een deel onherroepelijk verloren, voor een deel in musea terechtgekomen. Maar ook het gebouw zelf is als het ware afgeknabbeld en sinds de eerste herstellingen vanaf 1859 zijn vele oorspronkelijke figurale en ornamentale beeldhouwwerkfragmenten als puin afgevoerd en vernietigd, vaak echter bewaard en soms gaan zwerven.

In 1874 werden P.J.H. Cuypers en jhr. Victor de Stuers tot voorzitter en secretaris van het College van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst benoemd, en in die hoedanigheid verrichtten zij de inspectie van de

restauratie van de Sint Jan. Cuypers kwam minstens éénmaal per jaar kijken, van 1874 tot 1884 vaak samen met het lid prof. E. Gugel, en instructies geven aan de restauratiearchitect Lambert Hezenmans, en bracht dan aan de Minister van Binnenlandse Zaken verslag uit. Bij de lotgevallen van de bouwfragmenten van de Sint Jan dient men in het oog te houden, dat De Stuers en Cuypers in 1875 hun plannen voor de bouw en inrichting van 's Rijks Museum te Amsterdam gingen verwezenlijken. Zij hadden daarover zeer gerichte ideeën: het moest een verzamelcentrum worden niet alleen van schilderijen en beelden, maar ook van architectuurfragmenten en monumentale sculptuur. Datgene wat men niet in natura kon verwerven, moest maar in de vorm van een gipsafgietsel gecopieerd worden. Dat verzamelcentrum moest vooral in dienst staan van het kunstonderwijs en aan het Rijksmuseum werden dan ook een Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijs en een Rijksschool voor Kunstnijverheid verbonden. De leerlingen behoefden maar het museum te betreden om navolgenswaardige kunstwerken in werkelijkheid of in gips aan te treffen en te bestuderen. Op de westelijke binnenplaats van het museum werd bijvoorbeeld een reusachtig gipsafgietsel van het gotische Bergportaal (met beelden) van de Sint Servaaskerk van Maastricht neergezet. De oostelijke vleugel met binnenplaats werd gereserveerd voor het ‘Nederlandsch Museum’, waarin veel zalen aan de middeleeuwse kerkelijke kunst gewijd waren. Men vond ter aanvulling van de serie echte kunstwerken bijvoorbeeld een gipsafgietsel van het grote grafmonument uit de Munsterkerk te Roermond, maar ook van de koperen doopvont uit de Bossche Sint Jan en van de reliëfs in de zuidportiek van deze kerk.[83] Het is dus te begrijpen, dat Cuypers er, tijdens zijn vele inspectiereizen, op uit was om op de goedkoopste manier aan originele sculptuurfragmenten te komen en deze naar het Rijksmuseum te transporteren. Het is hem niet eens te verwijten, veel van dit goed zou immers zonder zijn tussenkomst toch als puin afgevoerd of verwaarloosd en tenslotte verloren zijn. Daarbij werd ook de Bossche Sint Jan niet vergeten. Vanaf 1875 werden al beelden en ornamenten van de Sint Jan per schip naar Amsterdam vervoerd, zonder dat iemand zich scheen te bekommeren om eigendomsrechten. Allerlei onderdelen, die bij de restauratie door copiëen met aanvullingen vervangen werden, werden daartoe gereserveerd. Pas op 1 juli 1884 deed Cuypers per brief aan de minister een officieel voorstel hierover, nadat al herhaaldelijk stukken verzonden waren.[84] Van toen af werden zulke stukken door de commissie voor de herstelling van het uitwendige der Sint Janskerk met dit doel werkelijk geschonken, althans volgens Cuypers' verslagen, want enig bericht van de commissie zelf hierover is niet bekend. Op 13 september 1884 zijn veertien fragmenten in Amsterdam aangekomen, in 1888 tien luchtboogbeelden, twee spuiers, een gewelfsluitsteen en een kraagsteen (fragmenten van de oudere kerk, die ingemetseld waren in de contreforten van de zuidkant van het schip). Rond 1885 zijn ook de vier roodmarmeren kolommen van het gesloopte barokke hoogaltaar in Amsterdam terechtgekomen, in 1889 vier grijsmarmeren kolommen van een ander barok altaar. In 1892 zes beelden van het zuidtransept (zuidgevel), in 1895 een hogel, in 1905 twee luchtboogbeelden.

Mosmans telde in 1924 zevenendertig luchtboogbeelden van de Sint Jan in de kelders van het Rijksmuseum. In de kelders ja, want van Cuypers' verheven onderwijsgedachten is niets terechtgekomen; wanneer de neogotiek op een eind loopt, vindt men het in het kunstonderwijs zelfs onjuist om zich op originele middeleeuwse

fragmenten te inspireren. Het beeldhouwwerk is zo verweerd en op ooghoogte zo veel minder interessant dan hoog aan het gebouw zelf, dat men het moeilijk exposeerbaar vindt en naar de kelders verwijst.[85]

Het grootste deel van de beeldhouwwerkfragmenten van de Sint Jan is echter altijd in de bouwloodsen bij de kerk zelf bewaard gebleven, zeker die welke na 1905 van het gebouw afkwamen. De fragmenten in het Rijksmuseum kregen in 1925 de belangstelling van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 's-Hertogenbosch en met instemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en goedkeuring van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ontving het voor zijn museum toen zes fragmenten, luchtboogbeelden en spuiers.[86] In 1932 wilde het Genootschap er nogmaals negentien luchtboogbeelden bij hebben, waarvan er zes op de binnenplaats en de overige in de kelders van het Rijksmuseum bewaard werden. Maar die nieuwe wens stuitte op bezwaren van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum, die deze zware en omvangrijke stukken in het zelden toegankelijke museum van het Provinciaal Genootschap niet op hun plaats achtte en liever in zou gaan op het verlangen van het Museum Boymans te Rotterdam, toen in aanbouw en juist in het bezit gekomen van een schilderij van Jeroen Bosch uit de verzameling Figdor, om zulke stukken grotesk beeldhouwwerk, in sfeer daaraan zo verwant, in het nieuwe gebouw op te stellen.[87] De directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg was echter een geheel andere mening toegedaan en vond, dat alle fragmenten naar Den Bosch moesten terugkeren. Hij nam op 26 juli 1933 daar in het kabinet van de burgemeester deel aan een bespreking over de voorgenomen vrijlegging van de Sint Jan, en stelde voor, om het als westelijke pleinafsluiting aan de noordzijde der kerk ontworpen gebouw zo

spoedig mogelijk tot stand te brengen met bestemming als toekomstig 'Basiliekmuseum', met dien verstande, dat de inrichting later zou volgen en voordien de werkplaatsen, ateliers en lokalen voor toezicht en berging daarin werden ondergebracht.[88]

De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg was het daarmee geheel eens en schreef op 22 augustus 1933 aan de minister, door hem om advies gevraagd: 'Wij zijn ook overtuigd, dat het in Den Bosch groote verontwaardiging zou wekken, wanneer de daar thuisbehoorende fragmenten, indertijd zonder eenig recht door het Rijk geäccapareerd, naar Rotterdam zouden worden overgebracht. Dat het Rijk eenige fragmenten behoudt en tentoonstelt in 's Rijks museum voor beeldhouwkunst, zal eer waardeering dan verzet ontmoeten, maar dat het Bossche schatten zou gebruiken om een beleefdheid te bewijzen aan derden kan niet anders dan ergernis gaande maken'.[89] 'Het is een ernstige fout geweest, dat men bouwfragmenten van de Sint Janskerk naar elders versleepte, en het Rijk was daartoe bovendien niet gerechtigd. Hoe eer hoe beter dient deze fout hersteld. De sculpturen behooren in Den Bosch thuis. Wanneer het Prov. Genootschap geen kans zou zien de stukken in zijn Museum onder te brengen, ware het wenschelijk ze te voegen bij de overige bouwfragmenten, die worden bewaard in een loods bij de Kathedraal, een "Dommuseum" in wording'.[90] Een bevredigend verweer daarop van de zijde van het Rijksmuseum is in de dossiers van de rijksdienst of de rijkscommissie niet te vinden, überhaupt geen reactie meer, maar de bruiklenen aan Museum Boymans en het Provinciaal Genootschap zijn beide doorgegaan. De toch al zo gehavende luchtboogbeelden die in Den Bosch terugkwamen, hebben sedertdien een armetierig bestaan moeten leiden in de museumtuin, deels onder afdaken, deels in de open lucht. Het einde van deze merkwaardige toestanden kwam in zicht in 1966, toen de directie van het Rijksmuseum eerst dringend aan de restauratiecommissie verzocht, de vier roodmarmeren zuilen van het hoogaltaar te komen ophalen en vervolgens alle medewerking verleende, om de overige fragmenten ter beschikking te stellen van de directie van de restauratie van de Sint Jan. Bij hun terugkeer zijn zij in de bouwloodsen opgesteld.[91] Want het definitieve gebouw, dat Kalf voorstelde, is er niet gekomen, omdat er in 1933 geen geld beschikbaar was voor de aankoop van panden die daartoe weggebroken zouden moeten worden, en ook de bouwloodsen kon men nog lang niet missen.[92]

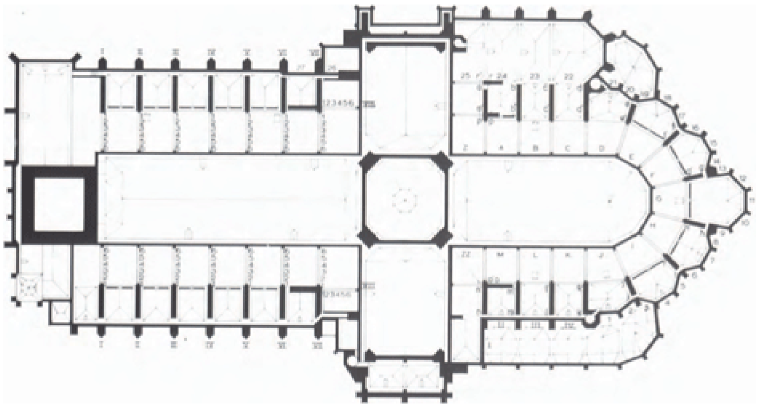

Afb. 152. Plattegrond met nummering van de wimbergreliëfs en luchtboogbeelden.

Afb. 153. Hogel van een wimberg van de oostgevel van het zuidtransept. Opname 1974.

Afb. 154. Hogel afkomstig van wimberg nr. 14 der straalkapellen. Opname 1974.

Afb. 155. Hogel van een wimberg van de zuidgevel van de portiek van het zuidtransept. Opname 1974.

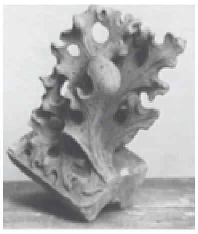

Afb. 156. Hogel afkomstig van de zuidelijke schipzijbeuk. Opname 1974.

Afb. 157. Hogel van een luchtboog boven de straalkapellen. Opname 1969.

Afb. 158. Hogel van een wimberg van het koor. Opname 1969.

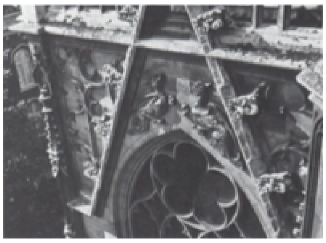

Afb. 159. Wimberg i, oostzijde van het Bockkoor. Opname 1971.

Afb. 160. Wimbergen ii en iii vóór de restauratie in 1922-1923. Zuidelijke koorzijbeuk.

Afb. 161. Wimberg iii vóór de restauratie van 1922-1923.

Afb. 162. Wimberg iii na de restauratie van 1922-1923.

Afb. 163. Wimberg ii na de restauratie van 1922-1923.

Afb. 164. Wimberg iv na de restauratie van 1922-1923.

Afb. 165-166. Wimberg 1 van de straalkapellen, voor en na de restauratie van 1928. In 1984 door een copie vervangen.

Afb. 167-168. Wimberg 2 voor en na de restauratie van 1929. In 1984 door een copie vervangen.

Afb. 169-170. Wimberg 3 voor en na de restauratie van 1928.

Afb. 171-172. Wimberg 4 voor en na de restauratie van 1930. Opname 1930. In 1984 door een copie vervangen.

Afb. 173-174. Wimberg 5 voor en na de restauratie van 1930. Opname 1930. In 1984 door een copie vervangen.

Afb. 175-176. Wimberg 6 voor en na de restauratie van 1931. Opname 1931. In 1984 door een copie vervangen.

Afb. 177-178. Wimberg 7 voor en na de restauratie van 1931. Opname 1931. In 1984 door een copie vervangen.

Afb. 179-180. Wimberg 8 voor en na de restauratie van 1932.

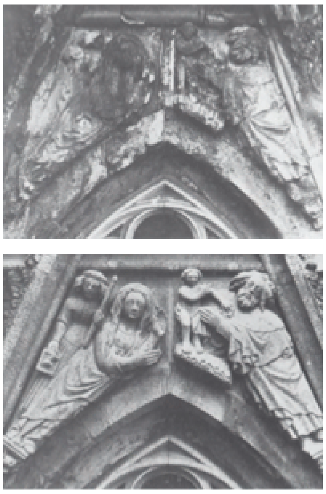

Afb. 181-182. Wimberg 9 voor en na de restauratie van 1931-1932.

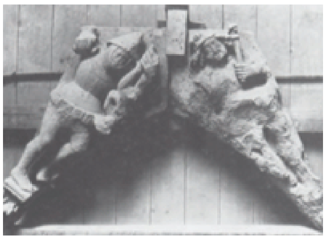

Afb. 183. Wimberg 10, bewaard in de bouwloodsen. Opname 1931.

Afb. 184. Wimberg 10, nieuw reliëf, gemaakt in 1932. Opname 1932.

Afb. 185. Wimberg 11, bewaard in de bouwloodsen. Opname 1931.

Afb. 186. Wimberg 11, nieuw reliëf, gemaakt in 1932. Opname 1932.

Afb. 187. Wimberg 12, bewaard in de bouwloodsen. Opname 1931.

Afb. 188. Wimberg 12, nieuw reliëf, gemaakt in 1932. Opname 1932.

Afb. 189. Wimberg 13, bewaard in de bouwloodsen. Opname 1931.

Afb. 190. Wimberg 13, nieuw reliëf, gemaakt in 1932. Opname 1932.

Afb. 191-192. Wimberg 14 voor en na de restauratie van 1932.

Afb. 193-194. Wimberg 15 voor en na de restauratie van 1932.

Afb. 195-196. Wimberg 16 voor en na de restauratie van 1933.

Afb. 197-198. Wimberg 17 voor en na de restauratie van 1933.

Afb. 199. Wimberg 18, bewaard in de bouwloodsen. Opname 1933.

Afb. 200. Wimberg 18, nieuw reliëf, gemaakt in 1933. Opname 1933.

Afb. 201-202. Wimberg 19 voor en na de restauratie in 1933.

Afb. 203-204. Wimberg 20 voor en na de restauratie in 1933.

Afb. 205-206. Wimberg 21 voor en na de restauratie in 1933.

Afb. 207. Wimberg 22 (noordelijke koorzijbeuk). Opname 1973.

Afb. 208. Wimberg 23 (noordelijke koorzijbeuk). Opname 1973.

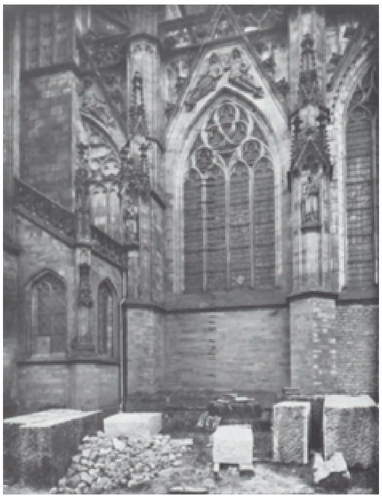

Afb. 209. Noordelijke schipzijbeuk met wimbergen 26 en 27. Opname ca. 1920.

Afb. 210-211. Hoogkoor, wimberg 1 voor en na de restauratie van 1910.

Afb. 212-213. Wimberg 2 voor en na de restauratie van 1908.

Afb. 214-215. Wimberg 3 voor en na de restauratie van 1911.

Afb. 216-217. Wimberg 4 voor en na de restauratie van 1912.

Afb. 218-219. Wimberg 5 voor en na de restauratie van 1912.

Afb. 220-221. Wimberg 6 voor en na de restauratie van 1913.

Afb. 222-223. Wimberg 7 voor en na de restauratie van 1914.

Afb. 224-225. Wimberg 8 voor en na de restauratie van 1914.

Afb. 226-227. Wimberg 9 voor en na de restauratie van 1915.

Afb. 228-229. Wimberg 10 voor en na de restauratie van 1915.

Afb. 230-231. Wimberg 11 voor en na de restauratie van 1917.

Afb. 232-233. Wimberg 12 voor en na de restauratie van 1918.

Afb. 234. Wimberg 13 voor de restauratie van 1918.

Afb. 235. Wimberg 13 na de restauratie van 1918. Opname 1983.

Afb. 236-237. Wimberg 14 voor en na de restauratie van 1920.

Afb. 238-239. Wimberg 15 voor en na de restauratie van 1921.

Afb. 240. Standbeeld afkomstig van de tweede luchtboog, bovenste rug, noordzijde koor (b'), in het Noordbrabants Museum. Opname 1958.

Afb. 241. Standbeeld op de derde luchtboog, onderste rug, noordzijde koor (c). Opname voor of in 1909.

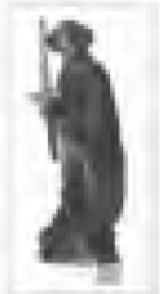

Afb. 242. Hetzelfde standbeeld in het Noordbrabants Museum. Opname 1958.

Afb. 243. Standbeelden op de luchtboogstoelen aan de noordzijde van het koor. Opname 1971.

Afb. 244. Standbeeld op de veertiende luchtboog, onderste rug, zuidzijde koor (n). Opname 1941.

Afb. 245. Twee profetenbeelden van het noordelijk transeptportaal. Opname 1971.

Afb. 246. Noordelijk transeptportaal. Opname 1880.

Afb. 247. Details van het noordelijk transeptportaal, getekend door Servaas de Jong, 1847.

Afb. 248. Top van de noordelijke transeptgevel. Opname 1971.

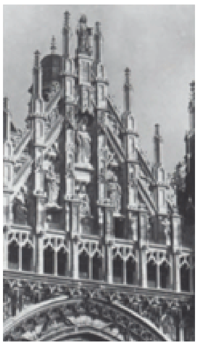

Afb. 249. Top van de zuidelijke transeptgevel. Opname 1964.

Afb. 250. Christusbeeld, afkomstig uit de geveltop van het zuidtransept. Opname 1958, toen het in het Museum van het Provinciaal Genootschap stond. Thans in het Luidportaal.

Afb. 251. Luchtbogen tegen de zuidkant van het schip. Opname 1880 vóór de restauratie van 1883-1887.

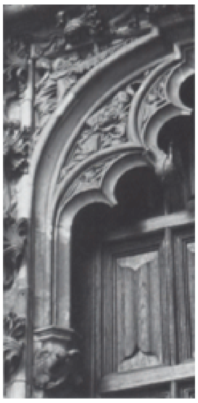

Afb. 252-253. Zuidportaal, zwikvullingen van de linkse ingangsboog. Opname 1972.

Afb. 254-255. Zwikvullingen van de rechtse ingangsboog. Opname 1972.

Afb. 256. Links: de luchtboog naar de westgevel van het zuidtransept. Rechts: de zevende luchtboog aan de zuidkant van het schip. Opname 1969.

Afb. 257. Vijfde luchtboog tegen de noordkant van het schip. Opname 1965.

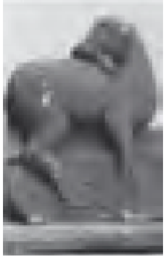

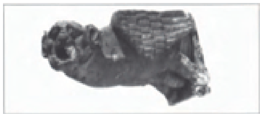

Afb. 262-263. Spuiers (Noordbrabants Museum). Opnamen 1958.

Afb. 258-261, 264-265. Luchtboogbeelden in het Noordbrabants Museum, afkomstig van de noordkant van het schip (respectievelijk II-4.5, III-3, IV-3, V-3,6). Opnamen 1974.

Afb. 266-267. Kraagstenen afkomstig van het uitwendige van het Lieve Vrouwe Broederschapskoor. Opnamen 1963 en 1974.

Afb. 268. Kraagsteen afkomstig uit de eerste steunbeer van de noordelijke schipzijbeuk. Opname 1974.

Afb. 269. Contreforten in het Broederschapskoor. Opname 1889.

Afb. 270. Baldakijn boven het beeld van Leonardus van Veghel. Opname 1895.

Afb. 271. Kraagsteen in de noordoosthoek van het Bockkoor. Opname 1974.

Afb. 272-274. Kraagstenen tegen de pijlers tussen respectievelijk de tweede en derde, vijfde en zesde en zesde en zevende straalkapel. Opname 1976.

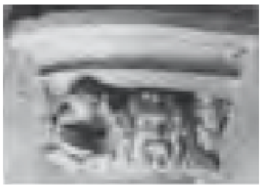

Afb. 275. Kraagsteen in de noordoosthoek van de sacristie ten westen van het zuidtransept. Opname 1970.

Afb. 276, 278-279. Kraagstenen in respectievelijk de zuidwest-, noordoost- en zuidoosthoek van de archiefkamer. Opname 1974.

Afb. 277. Kraagsteen in de buitenste noordelijke koorzijbeuk. Opname 1957.

Afb. 280-281. Kraagstenen tegen de noordelijke binnengevel van het noordtransept. Opname 1974.

Afb. 282-283. Kraagstenen in de zuidwesthoek van de zuidelijkste schipzijbeuk. Opname 1957.

Afb. 284. Kraagsteen in de zuidwestelijke zijkapel bij de Doopkapel. Opname 1973.

Afb. 285. Sluitsteen, als secundair bouwmateriaal in metselwerk ontdekt en in de bouwloodsen bewaard. Opname 1974.

Afb. 286. Kraagsteen in de kleine Sint Josephkapel. Opname 1970.

Afb. 287. Kraagsteen in de buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Opname 1957.

Afb. 288-291. Kraagstenen in respectievelijk de noordoost-, zuidoost-, zuidwest- en noordwesthoek onder balustrade in de middentoren. Opnamen 1976.

Afb. 292-293. Kraagstenen in de noordoost- en zuidoosthoek van de middentoren. Opnamen 1976.

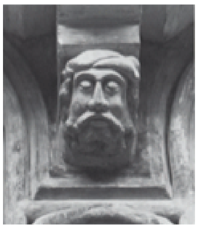

Afb. 294-295. Kraagstenen in de middentoren (noord- en zuidzijde). Opnamen 1976.

Afb. 296-297. Sluitstenen in de vierde en derde travee van de buitenste noordelijke koorzijbeuk. Opnamen 1978.

Afb. 298. Sluitsteen in de meest westelijke schiptravee. Opname 1980.

Afb. 299. Sluitsteen in de zesde straalkapel (Sint Vincentiuskapel). Opname 1983.

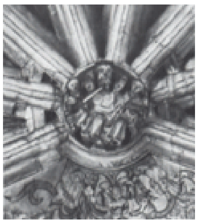

Afb. 300-304. Sluitstenen in het hoogkoor, van oost naar west. Opnamen 1976.

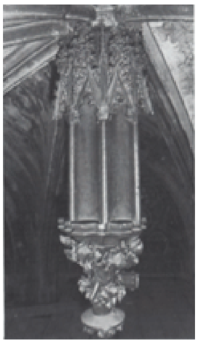

Afb. 305. Sluitsteen in de middelste straalkapel. Opname 1982.

Afb. 306-310. Beelden van St. Salvator en apostelen in het hoogkoor. Opnamen 1972.

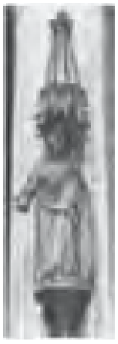

Afb. 311-319. Beelden van St. Jan de Doper en apostelen in het hoogkoor. Opnamen 1972.

Afb. 320. Beeld van Albertus Magnus in de zuidelijke schipzijbeuk bij het groot orgel. Opname 1972.

Afb. 321. Kraagsteen op de noordwestelijke vieringpijler. Opname 1971.

Afb. 322. Beelden op een contrefort in de Sacramentskapel. Opname 1951.

Eindnoten:

1 NDB Amsterdam, Cuypers' *Brievenboeken*, 26 october 1908. Alleen al aan de straalkapellen zijn er minstens zes typen te onderscheiden. In de bouwloodsen nrs. 65, 81, 82, 97, 107, 602, 654. Vgl. ook de schetsen van de gebroeders Donkers: MOSMANS 1931, 299, ongenummerde afbeelding.

2 *Jaarverslag van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg,* 16 mei 1918 - 31 december 1919, 70; J. RUSKIN, ‘The Nature of Gothic’, chapter VI in volume II van *The Stones of Venice*, 1851-1853; K. SCHEFFLER, *Der Geist der Gotik*, 1917; H. THUNNISSEN, ‘De Bossche Kathedraal als monument van bouwkunst en beeldhouwkunst’, Het Gildeboek 24 (1941), 84-99; TH. HAAKMA WAGENAAR, *Memorandum Domtoren* II, *De restauratie van 1901-1931*. Utrecht 1975, 59-60 en Voorbericht in 1, 2; J.J. VRIEND, *Nederland bouwt in natuur- en baksteen*, Utrecht 1951, 100-101; AART VAN DER LEEUW, *Vluchtige Begroetingen,* 13e druk, 's-Gravenhage 1954, 28-29: ‘De Kathedraal’ (1e druk 1925).

3 Vgl. Margot BRAUN-REICHENBACHER, *Das Ast- und Laubwerk. Entwicklung, Merkmale und Bedeutung einer spätgotischen Ornamentform,* Nürnberg 1966.

4 Lottlisa BEHLING, *Die Pflanzenwelt der mittelalterlichen Kathedralen,* Köln-Graz 1964, 108 vv. en afb. 16 en 22; zie ook VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française,* t. IV, Paris 1859, i.v. 'Crochet'.

5 Zulke ruiterbeeldjes door Viollet-le-Duc gereconstrueerd op de trapleuningen van de hoofdingang aan de binnenplaats van het kasteel Pierrefonds. Cuypers paste ze toe op de trapgevels aan de westkant van het Centraal Station te Amsterdam.

6 MOSMANS 1931, afb. 165 op p. 262.

7 J. HEZENMANS 1895, pl. X-XI, naar tekeningen van L. Hezenmans uit 1868 (Tekeningenarchief Restauratiewerken nr. 22). In hetzelfde plaatwerk ook de baldakijnen boven de oudtestamentische vorsten en vorstinnen (pl. XII) en het type baldakijnen en voetstukken in de portaalwangen en tegen de steunberen (pl. XIV). Eén zulk voetstuk in origineel werk is bewaard gebleven: bouwloodsen nr. 56, het is in de top van de nis voorzien van een merkteken.

8 MOSMANS 1931 afb. 173 op p. 269; J.J. VAN YSENDYCK, *Documents classés de l'art dans les Pays-Bas du* X*e au* XVIII*e siècle,* fasc. L (Bruxelles, octobre 1880), s.v. 'Linteaux', pl. 4.

9 MOSMANS 1931, 131 en 269.

10 S. SCHELE, *Cornelis Bos. A Study of the Origins of the Netherland Grotesque,* Stockholm 1965, catalogus nrs. 123-127, pp. 169-170 en pl. 37-38; vgl. ook de niet aan Bos toegeschreven nrs. 270-273, pp. 216-217 en pl. 67.

11 SMITS 1907, 162-171.

12 'Prae-advies over de restauratie der Kathedraal van St. Jan te 's-Hertogenbosch', opgenomen in Notulen van de Vergaderingen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Afdeeling voor het behoud en de herstelling, gehouden in het jaar 1918, 's-Gravenhage 1918, 44-49. Zie ook *Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg* 1918, 70, en 1919, 72 vv.

13 'Prae-advies', 46.

14 *Ibid.,* 47-48.

15 MOSMANS 1935 a.

16 Vgl. W. BOEHEIM, *Handbuch der Waffenkunde,* Leipzig 1890, 138, fig. 150; vgl. kleding op de retabels van Jacob de Baerze, 1390-1392, uit de Kartuize van Champmol in het Museum van Dijon; M. BEAULIEU et J. BAYLÉ, *Le costume en Bourgogne,* Paris 1956, pl. II; vgl. beelden van Karel de Grote en Alexander de Grote, afkomstig van de gevel van het raadhuis van Kampen, nu in de Broederpoort aldaar bewaard, ± 1345-1350 gedateerd door D.P.R.A. BOUVY, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 32-33 (zie ook hierna noot 28); vgl. albasten ridderfiguur in het Museum Mayer van den Bergh te Antwerpen, afgebeeld in M. KONRAD, *Meisterwerke der Skulptur in Flandern und Brabant*, Berlin 1928, Taf. 66.

17 SMITS 1907, 176; VAN DIJCK 1973, 110.

18 J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, 'Le mobilier et les écoinçons de l'église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles', Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles 1935, 154-164, fig. 12.

19 J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, 'Les stalles de l'église Saint-Sulpice à Diest', Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles 1938, 31-39; STEPPE/SMEYERS/LAUWERYS, 128: veel legendarisch volk in Diest, ook een zeeridder, een meermin en een harpij.

20 J. STEPPE en F. VAN MOLLE, 'De koorbanken van de Onze Lieve Vrouwkerk te Aarschot', Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen 2 (1950), 231; STEPPE/SMEYERS/LAUWERYS, pl. 33: geen stereotype wildeman, want onbehaard, gemutst en met hartvormig maskerschild.

21 Voor het wildemans-thema zie verder R. BERNHEIMER, *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment and Demonology,* Cambridge 1952; T. HUSBAND, *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1980. Voor Den Bosch en andere Nederlandse voorbeelden: PEETERS 1962 a, kol. 43-72; voor de wildemannen als tenanten van het Bossche wapen: H.J.H. BOSSINK, 'Het wapen van 's-Hertogenbosch', VHB VIII (1979), 245-269. Een wildeman als schildhouder ook in een reliëf van de koorbanken van Berchem Sint Laureis, ± 1500, nu in de Koninklijke Musea van Brussel: A. JANSEN en CH. VAN HERCK, *Kerkelijke kunstschatten,* Antwerpen 1949, afb. 176.

22 Vgl. MOSMANS 1935 a, 140 en n. 3. Piet van Dongen, beeldhouwer in ruste te Bergen op Zoom, van 1939 tot 1946 aan de Sint Jan werkzaam, wie ik op 25 october 1979 een bezoek bracht, vertelde mij, in de reliëfs een rechtstreekse uitbeelding te zien van de psalmen die in de liturgie van de Goede Week een rol spelen, en droeg met verve teksten daaruit voor bij reproducties van de Bossche wimbergreliëfs. Hij behoorde overigens niet tot de beeldhouwers die deze reliëfs vernieuwend copieerden. Zie verder ook: F. KLINGENDER, *Animals in Art and Thought to the*

End of the Middle Ages, London 1971, 331. Een recente proeve van interpretatie van de hele cyclus te zamen, wildelieden inbegrepen: ELSA VAN DER POOL, *Wildemannen: kinderen van Adam*, kunsthistorische scriptie, Universiteit van Amsterdam 1983.

23 HASLINGHUIS/PEETERS, 461.

24 J. HALFLANTS, *Construction de Saint-Sulpice à Diest jusqu'à la mort de Sulpice van Vorst* (1439), getypte licentiaatsthese Katholieke Universiteit van Leuven, 1958.

25 ROGGEN/WITHOF, 125-131; LEMAIRE/ROGGEN/LEURS, 39.

26 LEURS 1937, 256-257.

27 Zie D. ROGGEN, 'Het beeldhouwwerk van het Mechelse Schepenhuis', GBK 3 (1936), 86-103; A. JANSSENS de BISTHOVEN, 'Het beeldhouwwerk van het Brugsche stadhuis', GBK 10 (1944), 7-81; D. ROGGEN en L. VERLEYDEN, 'De portaalsculptuur van het Brusselsche stadhuis', GBK I (1934), 123-148.

28 MOSMANS 1931, 522, afb. 305.

29 MOSMANS 1935 a, platen tussen 144 en 145.

30 WITSEN ELIAS 1937, 60.

31 F.C. SILLAR and R.M. MEYLER, *The Symbolic Pig*, Edinburgh-London 1961, 16-27.

32 MOSMANS 1931, 103-107, afb. 62.

33 VAN DER AA, 485; C.R. HERMANS, 'Onderzoek naar de Noord-Brabandsche Muntplaatsen', Geschiedkundig Mengelwerk I, 112-116; HANEWINKEL 1799, 12; KNIPPENBERG 1923-1924, 98-99; KELLER, 14.

34 SMITS 1907, 174; MOSMANS 1935 a, 155 n. 21; MOSMANS 1935 b, 77-83, in het bijzonder 83 n. 3, zonder vermelding van de herkomst van dit gegeven.

35 Bundel 3 van de schriftelijke nalatenschap van J. MOSMANS in het Gemeentearchief van 's-Hertogenbosch.

36 MOSMANS 1935 a, 146-150; MOSMANS 1935 b, 83 n. 4; PEETERS, 1978, 190-191.

37 In bundel 3 van de schriftelijke nalatenschap van J. MOSMANS in het Gemeentearchief van 's-Hertogenbosch.

38 Voor de uitbeelding van Karel de Grote in de middeleeuwen, zie het hoofdstuk 'Das Nachleben Karls des Grossen in der bildenden Kunst', in de *Katalog Karl der Grosse, Werk und Wirkung,* Aachen 1965, nrs. 671-777, met name nr. 740 (afb. 150): de titelminiatuur uit JAN GIELEMANS, *Hagiologium Brabantinorum,* 1476-1484, fol. II V., met het rijkswapen, wapen van de Franse koning en Brabants hertogelijk wapen. Aan de gevel van het raadhuis van Kampen stonden de beelden van Karel de Grote, Alexander de Grote, samen met de allegorische figuren van Matigheid, Trouw, Gerechtigheid en Barmhartigheid. Zie noot 6 hiervoren.
De Brabantse hertogengenealogie van Adam via Brabo Sylvius en Karel de Grote naar Godfried I en doorlopend tot 1442 vindt men bij EDMOND DE DYNTER, *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae* (ed. P.F.X. DE RAM, 3 dln, Brussel 1854-1860). Zie verder J.F.D. BLÖTE, 'Brabo Sylvius', HPG 1901, 's-Hertogenbosch 1904, 110-131, die het ontstaan van de sage van Brabo op omstreeks 1325 stelt; C. BUTKENS, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant,* vol. I, La Haye 1724, 24, die zich niet wil ophouden met de 'vulgaire' meningen over een afstamming van de koningen van Troje of van Brabo, maar wel van het geslacht van Karel de Grote; ANONYMUS, *Dit is die afcoemste ende genealogie der hertogen ende hertoginnen van Brabandt van* (...) *Salvius Brabon met zijn huysvrouwe Swana tot op keyzer Carolus de vijfde,* Antwerpen 1564. Voor de Brabo-fontein van Quinten Matsijs: V. DE MEYERE, *Vlaamsche volkskunst,* Antwerpen 1934, 72.

39 Van de tien beelden in de nissen aan de buitenkant der straalkapellen is op 28 december 1945 door opzichter Frans van Dongen een lijst opgemaakt: Tekeningenarchief Restauratiewerken St. Jan nr. 595 (rubr. 2.35).

40 Bouwloodsen nrs. 72 en 91: zwaar verminkte beelden, ruim I m hoog; nrs. 256, 257, 550, 551: kraagstenen en gipsafgietsels van kraagstenen: niet alle met diermotieven, ook engelen waarvan een met cister. 550 (gips): twee honden, knagend aan twijgen, 551 (gips): een hond drukt de kop van een andere hond met zijn poot neer, te midden van krullerig en bultig bladwerk.

41 DE JONG (S.), pl. IV-VI; restauratieprijsvraagtekeningen van de gebroeders Frans en Henri Donkers, 1853-1855, in de verzamelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch; zie MOSMANS 1931, afb. 165-167 op 262-264.

42 HEZENMANS 1866, 111.

43 MOSMANS 1931, 263. Thans zijn beide fragmenten in de Bouwloodsen: inv. nr. 24 (Salvator) en 37 (engel).

44 HEZENMANS 1866, 112.
45 HEZENMANS 1866, 111-113; SMITS 1907, 187-189; L.C. HEZENMANS, Souvenirs, notitieen schetsboekje beëindigd in 1868, in de Bouwloodsen van Sint Jan; G.P. WILMER, Memorie omtrent de restauratie van St. Jans-kerk te 's Bosch, handschrift (1856-1860) in de Bouwloodsen van Sint Jan; HEZENMANS 1868.
Voor de Abigael- en Esther-taferelen is de inspiratiebron indirect, via wellicht een 19de-eeuwse iconografische bron, de *Speculum Humanae Salvationis*, waarin de voetval van Abigael voor David (I Kon. 25) een prefiguratie is van het middelaarschap van Maria en het reiken van Assuerus' scepter aan Esther (Esther 2:17) voorafbeelding van de kroning van Maria. Op het altaarretabel van Konrad Witz in het Museum van Basel (tussen 1434 en 1447, afkomstig uit de augustijner St. Leonhardkirche aldaar; enkele panelen in musea te Dijon en Berlijn) komen beide thema's voor. Over de kroningsscène in de bovenste geveltop: in 1860 wordt wel van God de Vader gesproken als degene die de gekroonde Maagd zegent, maar in gevallen waar de scène is ingekort en niet de voltallige Drievuldigheid is weergegeven, is de met tiara gekroonde goddelijke persoon eerder als Christus te duiden, zoals Kronenburg doet (zie volgende noot).
46 KRONENBURG dl 5, 1907, 509-511. Met het 'raam, waarop Maria bij Christus' geboorte in gloeiende kleuren', wordt het gebrandschilderd glas bedoeld van het atelier A.M. Schmitz te Aken uit 1865, dat op 26 october 1944 door een granaat-inslag geheel verwoest werd.
47 HEZENMANS 1866, 112. De linkse (oostelijke) schildknaap of heraut vult eigenlijk niet een leemte, maar vervangt het enige beeld dat tevoren de contreforten nog sierde en dat door de gebroeders Donkers als een schim is getekend. Volgens Mosmans is een in de Bouwloodsen bewaard beeld (een mannelijke figuur met baard en lang gewaad, apostel? inv. nr. 52, ongeveer I m hoog) daarmee identiek. MOSMANS 1931, 265-266 en afb. 168-169.
48 DE COO, 100-105.
49 Vgl. BEHLING, *o.c.* (zie noot 4), 92-95; R. HATTON, *Handbook of Plant and Floral Ornament,* Dover 1960 (eerste druk 1909), 289.
50 Het origineel met gipsaanvulling in de Bouwloodsen, inv. nr. 188. Vgl. een der misericorden van de 15de-eeuwse koorbanken in de Sint Salvator te Brugge: STEPPE e.a. (zie noot 19), 67; een bloot knaapje met loopdriepoot op de achterzijde van de Kruisdraging van Hieronymus Bosch in het Kunsthistorisches Museum te Wenen, en op het rechterluik van de Bekoring van Antonius in het Museum van Lissabon een mannetje in een loophekje waaraan een drinkkan hangt. Symbolen van onschuld en onnozelheid? Zie D. BAX, Ontcijfering van Jeroen Bosch, 's-Gravenhage 1949, 127. In de Bouwloodsen ook nog van enkele andere kraagstenen de met gips aangevulde originelen: inv. nr. 68, 88, 121 (haasje), 323 (ezeltje) en 485 (de gebukte man met kaproen en buideltas).
51 NDB, Amsterdam: CUYPERS' *Brievenboeken* dl. 8, 300-303: verslag op 19 dec. 1891 aan de Minister van Binnenlandsche Zaken van de inspectie der restauratiewerken op 17 dec.; 8, 857-858: 11 april 1893, over de Mariabeeldresten; van het Christusbeeld ware de 'straalkrans' te vervangen door een kruisnimbe; de rechterhand moet zegenend zijn (dit advies blijkbaar niet opgevolgd); 13, 94-96: 12 dec. 1904: de profeet en de krijgsman vermeld. De eerste nu in het Noordbrabants Museum, de tweede in de Bouwloodsen (inv. nr. 20).
52 MOSMANS 1931, afb. 205-206 op 306-307. Zie ook noot 91 hierna.
53 *Gids voor het Museum,* 1926, nrs. 6769/74. Niet alle oude overblijfselen zijn aan het gebouw te localiseren. MOSMANS nr. XXXI, fragment in de bouwloods nr. 270 bijvoorbeeld. Waar zat het?
54 Brief van de Rijksadviseurs voor de Monumenten aan de Minister van Binnenlandsche Zaken, 14 augustus 1874.
55 HEZENMANS 1866, 104-105; SMITS 1907, 181-184.
56 MOSMANS 1931, 241-242.
57 MOSMANS 1931, afb. 89 op p. 147 en afb. 93 op p. 154; zie ook SMITS 1907, 132 en 184.
58 MOSMANS 1931, afb. 87 op p. 145. Het origineel: bouwloods nr. 122.
59 Het zou kunnen, dat hier in plaats van Johannes Chrysostomus is voorgesteld Cyrillus van Alexandrië, in 1882 door paus Leo XIII tot kerkleraar verheven. Ook hij was, evenals Gregorius van Nazianze, een bestrijder van keizer Julianus de Afvallige.
60 De nrs. 6, 8, 9, 12, 13 en 14 afgebeeld bij MOSMANS 1931, afb. 139 op p. 223. In een getypt geschrift (fotocopie Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist), gedateerd 10 mei 1949, heeft JAN MOSMANS de voorstellingen geïnterpreteerd.
61 PEETERS 1962 b, 1310; HEZENMANS 1866, 169; SMITS 1907, 128 n. 2; MOSMANS 1931, 383-384 (de inscriptie zou in het baldakijn ingekrast zijn, en volgens Smits vals; in elk geval zijn cijfers

en letters ook op de pijler geschilderd). VAN YSENDYCK, *o.c.* (zie noot 8), afl. uit 1888-1889, s.v. 'Sculptures', pl. 16.

62 Vgl. ROGGEN en VERLEYDEN, *l.c.* (zie noot 27 hierboven).

63 Vgl. Hertha LEEMANS, *De Sint-Gummaruskerk te Lier,* Antwerpen-Utrecht 1972, 114, nr. 2 c en afb. 77.

64 Vgl. Reinhardt WORTMANN, 'Die Parlerkonsolen des Ulmer Münsters. Ein Beitrag zur Baugeschichte des Langhauses', Bonner Jahrbücher 170 (1970), 289-311. De datering varieert van vóór 1391 tot rond 1430-1440, WORTMANN: 1383-na 1392, over die jaren gespreid de schalkkraagstenen tot stand gekomen.

65 HEZENMANS 1866, 191; SMITS 1907, 185.

66 H.W. JANSON, *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance,* London 1952.

67 MOSMANS 1931, 535. Van 3, 6 en 7 gipsafgietsels in de bouwloods: nrs. 133, 296 en 211.

68 MOSMANS 1931, afb. 210-213 op 311-313. Bouwloods nrs. 5-19, 28-34, 320, 359.

69 Richard HAMANN, 'Spätgotische Skulpturen der Wallfahrtskirche in Hal', in P. CLEMEN, *Belgische Kunstdenkmäler* 1, München 1923, 203-246, Abb. 238 op p. 232. Vgl. ook de 'Dreimännleinstein' uit Nagold, 3de kwart 14de eeuw, Badisches Landesmuseum Württemberg.

70 HALFLANTS, *o.c.* (zie noot 24), 78.

71 BEHLING, *o.c.* (zie noot 49), afb. 16.

72 Vgl. LEEMANS, *o.c.* (zie noot 63), passim.
J. KALF passeert de rijkgeschakeerde kapiteelsculptuur in Breda wel erg haastig (*De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, De voormalige Baronie van Breda,* Utrecht 1912, 72).

73 De hele beeldencollectie beschreven en afgebeeld: *125 Heiligenbeelden*.

74 In het KA een plattegrond van koor en transept met localisering der beelden, rond 1900. Een tweede plattegrond, rond 1940, met de nog onvoltooide beeldenreeks in het schip, genoteerd door opzichter Frans van Dongen. MOSMANS 1931, 535, noemt schenkers van de beelden sinds 1891 zonder hen met de afzonderlijke heiligen te verbinden. Ook de Notulen der vergaderingen van het kerkbestuur vermelden nogal eens schenkingen zonder heiligennamen, bijvoorbeeld op 10 october 1888: twee beelden geschonken door wijlen pastoor B.J.G. van Rijckevorsel te Berkel, een beeld van de heer H.A. Gieliam, lid van het kerkbestuur, een beeld van mr. Alphons van Rijckevorsel. Het kerkbestuur laat er baldakijnen en voetstukken bij maken. Het *Registrum memoriale parochiae* geeft veel meer schenkersnamen dan de Notulen, blijkens *125 Heiligenbeelden* (noot 73 hiervoren).

75 Notulen kerkbestuur 24 september 1891.

76 Notulen kerkbestuur 17 december 1889.

77 Notulen kerkbestuur 16 october 1889.

78 Notulen kerkbestuur 3 juli 1872.

79 Notulen kerkbestuur 17 januari 1873.

80 Aan deken mgr. Brekelmans aangeboden door Frits en Marie van der Ven-Boelens (aantekening in het KA).

81 Aantekening in KA: op 11 juni 1943 geplaatst.

82 'Mogelijkerwijs zal in de nabije toekomst de traditie van de "pilaarheiligen" worden voortgezet, wanneer ook Petrus Donders zijn plaats aan een van de pijlers van de Bossche St. Jan zal innemen.' Aldus in *125 Heiligenbeelden,* 14.

83 De afgietsels van de doopvont en de reliëfs zijn in 1897 op last van Cuypers gemaakt. De verzameling afgietsels bestaat niet meer: zij bevond zich op de overdekte westelijke binnenplaats van het museum en werd vernietigd toen deze verbouwd werd (ontwerp 1959, bouwbegin 1960). Zie ook *Beknopte Catalogus der pleisterafgietsels en andere reproductiën van kunstvoorwerpen in het Rijksmuseum te Amsterdam,* Amsterdam 1915.

84 Op 29 juni 1885 zendt Cuypers een declaratie aan de minister wegens de kosten van vervoer van veertien stuks oude beeldhouwwerkfragmenten van Den Bosch naar het museum in Amsterdam, onder bijvoeging van een ontvangstbewijs d.d. 13 september 1884, van deze kosten, f 24,50, van J. Schoonenburg & C.J. Maks, aan wie Cuypers dit bedrag alvast uit eigen middelen voldaan heeft voor het transport per kar en schip.

85 Zo ging het ook met de bouwfragmenten van de Dom van Utrecht in het Rijksmuseum; andere sculptuurresten daarvan kwamen onopvallend in de kelders van het Centraal Museum te Utrecht te liggen, nadat zij een tijd lang dienst gedaan hadden als blokken in de fietsenstalling van het museum.

86 Brief van 6 januari 1925 van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin instemming betuigd met de verzending der beeldhouwwerken van de Sint Jan uit het Rijksmuseum naar het museum van het Provinciaal Genootschap. Dat is meer in de geest van artikel 10 der voorwaarden waarop rijkssubsidie in restauratiekosten wordt verleend (voorwerpen en onderdelen zo veel mogelijk bewaren nabij het monument waartoe zij behoord hebben; voorwaarden die overigens in Cuypers' tijd nog niet op deze manier geformuleerd waren). Op 6 februari 1925 schrijft de minister, accoord te gaan.

87 In het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist afschriften van brieven van de voorzitter van het Genootschap aan de hoofddirecteur van het Rijksmuseum, 21 november 1932, van deze aan de minister, 21 juni 1933, van de Rijkscommissie aan de minister, juli 1933, van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum aan de minister, 1 augustus 1933, van de Rijkscommissie aan de minister, 22 augustus 1933.

88 Na de restauratie, zo schreef Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau, op 7 juli 1933 aan de minister, ‘moet er in Den Bosch een definitief gebouw gesticht worden ter bewaring van alle gegevens, tekeningen, archieven en fragmenten die op de restauratie betrekking hebben’. In het archief van de Rijksdienst een verslag van de bespreking over de vrijlegging van de Sint Jan. Aanwezig: burgemeester Van Lanschot, Van der Steur, voorzitter van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Jan Kalf, H. van Heeswijk, restauratiearchitect van de Sint Jan, directeur Pereij en adjunct-directeur Van Baalen van Gemeentewerken.

89 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Vertrouwelijke Mededeelingen juli-september 1933, n° 67 (p. 24).

90 De mooiste voorbeelden van een Dom-museum, ook als gebouw authentiek met bouwen restauratiegeschiedenis verbonden, zijn het Museo dell'Opera del Duomo in Florence en het Musée de l'OEuvre Notre-Dame te Straatsburg. Beide waren bouwloods, werkhuis, tevens kantoor van de kerkfabriek met de hele bouwadministratie en atelier van de leidende bouwmeester. Vanouds werden er bouwtekeningen bewaard, nog niet verwerkte sculptuur, en, wanneer deze huizen eenmaal museum geworden zijn, ook de beelden en reliëfs, van de buitenkant der Domkerk afgenomen om hun verder verval tegen te gaan. De kwaliteit van het gebodene in beide musea is wel van een hoogte waarbij de fragmenten van de Sint Jan in het niet verdwijnen.

91 Van de fragmenten die het Rijksmuseum had, bestaan inventarislijsten, waarvan een exemplaar in het kerkarchief van Sint Jan berust en een copie in de nagelaten aantekeningen van Jan Mosmans in het gemeentearchief. De luchtboogbeelden van Museum Boymans-Van Beuningen zijn tijdens de grote verbouwingen naar het Rijksmuseum teruggestuurd en vandaar naar Den Bosch gekomen. Het Noordbrabants Museum bewaart thans 10 luchtboogbeelden, 2 spuiers, 3 luchtboogstandbeelden, 2 hogels, een kraagsteen, het hondebeeld afkomstig van een der straalkapellen; 10 wimbergreliëfs zijn terug in de loodsen gekomen. Zie ook: getypte *Catalogus van de bouwfragmenten in het Rijksmuseum te Amsterdam* (waarvan een exemplaar in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist): voetstuk HB. 1246 (s.), gewelfsteen en draagsteen 8653; diversen 8652/3 - 8945/6/7 - 10 347 (s.), kolom 10 199 (s.), chimère 1247-73 (s.), beeld 1244/5 (s.), 193/4 (s.).

92 Voor nieuwe plannen en hun realisering, zie het slot van hoofdstuk 7.

11. Beschildering van het interieur

Bij de voortgang van de restauratie van de Sint Jan van 's-Hertogenbosch heeft sinds begin 1976 een nieuwe problematiek in de kerk haar intrede gedaan doordat de restauratie-activiteiten zich niet meer alleen tot de buitenkant van het gebouw konden beperken. Pas vanaf dat ogenblik is de vraag actueel geworden, wat dit kerkinterieur nog bevat aan oorspronkelijke en latere afwerkingslagen op de natuur- en baksteen, en of en hoe deze behandeld, geconserveerd, hersteld moesten worden.

Tot goed begrip eerst iets over die inwendige afwerking van gebouwen in het verleden in het algemeen.

Algemene praktijk in de gotiek

Architectuur en beschildering zijn sinds de Oudheid tot in de vorige eeuw onafscheidelijk geweest, de laatste werd gezien als een onmisbare afwerking van de eerste. Ook bij het gotische kerkgebouw was dit zo, zowel van buiten als van binnen.[1] Buiten werden wegens het heldere daglicht fellere kleuren gebruikt dan binnen, maar buiten werd niet alles beschilderd en gepolychromeerd. Van de westgevel van de Notre-Dame in Parijs waren de portalen kleurig beschilderd, de koningsgalerij hogerop in de gevel eveneens, het roosvenster vertoonde verguldsel en de boogspitsen van de bovenste torenvensters waren gekleurd. Ook de buitenportalen van de kathedralen van Chartres, Senlis en Straatsburg hebben nog lang de sporen van polychromie getoond en een goede indruk van het oorspronkelijke effect daarvan levert thans nog het Bergportaal van de Sint Servaas in Maastricht.

De gotische kerkinterieurs in de noordelijke landen plachten al in hun bouwtijd geheel met kalkmortel beraapt en met witkalk bestreken te worden, waarop gespreid een kleurige decoratie aangebracht werd, die deels onderworpen was aan de lijnvoering, de vormen, de tekening en de structuur van de architectuur, deels zich vrij uitstrekte over wanden en gewelfvelden. Enerzijds stond die kleurige decoratie dus in dienst van de architectuur, anderzijds was zij een bewegelijk element dat het architectonisch effect negeerde of doorbrak. Blindnissen voorzag men graag van indelingen en figuratie naar het voorbeeld van de gebrandschilderde vensterglazen.

‘Het besef, dat de kathedralen, niet hun vensterglazen alleen, oorspronkelijk in kleuren straalden, is zelfs voor de kunsthistorici in het beste geval een uit lectuur ontstane notie gebleven en heeft zich niet in een levend vizioen van de kleurrijke kathedraal omgezet. Ja, er bestaat zelfs bij velen beslist een zekere tegenzin zich de kathedraal in kleuren voor te stellen’.[2] Veel interpretaties (bijvoorbeeld de invloedrijke van Hans Jantzen en Wolfgang Schöne) van de ruimtewerking van de kathedraal gaan mank aan deze blindheid voor de oorspronkelijke architecturale polychromie en zien het interieur als een reliëfachtig roosterwerk in grijs of bruin of geel of rood alnaargelang de kleur van de kale, schoongebikte natuursteen of baksteen, met wat gebrandschilderd glas (zelden volledig bewaard en meestal door gewoon daglicht overstraald) als kleurige achtergrond. Men durft zich vaak eenvoudig niet het interieur van de kathedraal van Amiens voor te stellen als beschilderd in rozerood met witte schijnvoegen en witte schalken en ribben, en dat van de kathedraal van Reims in

okergeel met witte voegen en witte bogen en schalkenbundels waarop rode schijnvoegen.

Maar een gotische kathedraal zonder haar polychromie en beglazing is als een afgeloogd gotisch beeld, verarmd, eenzijdig geworden, niet meer zo rijk aan interpretatiemogelijkheden. Ensembles van gebrandschilderd glas waren blijkbaar geen reden om de inwendige beschildering achterwege te laten, integendeel, de toch nog aanzienlijke massa van het bouwskelet en de daarop gespannen gewelfvelden werden pas door hun structurele polychromie het adequate raamwerk van de gebrandschilderde figuratie, die erop afstraalde en erdoor gedragen werd in één gezamenlijke monumentale werking.

Alle beeldhouwwerk in het interieur, de

afzonderlijke cultusbeelden op kraagstenen tegen de pijlers, de stenen reliëfs van oxalen en kooromsluitingen, de retabels, waren polychroom; de middeleeuwer verdroeg daarin geen half werk. Waar inwendig witkalk alleen of witkalk en kleur te zamen ontbreken, is sprake van verwijdering of van onvoltooidheid. In de Franse gotiek leveren de Sainte-Chapelle in Parijs, de kathedralen van Albi en Carcassonne nog het sprekende voorbeeld van inwendige polychromie, een indruk van de oorspronkelijke stijl der gewelfschilderingen geven nog die van de kathedralen van Bayeux, Meaux en Lisieux. Ten dele ook is de inwendige beschildering als structurele polychromie met articulering van lijsten en staafwerk en met schijnvoegen op gewelfvelden en muurvlakken bewaard in de kathedraal van Auxerre, de kerken van Cambronne (Oise), Blécourt (Haute-Marne), de Saint-Quiriace in Provins (Seine-et-Marne) en de Saint-Pierre in Chartres. Het is waarschijnlijk, dat de ontwerpende loodsmeester behalve voor de sculptuur ook voor de beschildering en de beglazing verantwoordelijkheid droeg en zijn aanwijzingen gaf, welke in het bouwontwerp geïntegreerd moesten zijn. Omdat de loodsmeester geen totaal plan leverde voor het hele kerkgebouw, doch slechts voor een bouwdeel dat naar verwachting in één campagne te verwezenlijken viel, is ook in de polychromie zelden sprake van een consequent eenvormig ‘plan d'ensemble’. De beschildering volgt in stijl en tijd de voltooide bouwpartijen op de voet. Kanunnik van Caster stelde dit al vast in een discussie met J. Helbig en protesterend tegen het moderne iconoclasme, het blindelings ontpleisteren en schoonbikken van de kerkmuren en -gewelven.[3]

Hij maakte terecht onderscheid tussen enerzijds polychromie of ‘peinture décorative’, de rationele kleurstelling van de bouwgeledingen, toevertrouwd aan de bouwmeester, anderzijds ‘peinture figurative’ of ‘peinture historiée’, afhankelijk van particuliere devotionele stichtingen en hun willekeur en toevalligheid. Maar de eerste architecturale polychromie kan in een latere periode door een andere compositie overschilderd zijn, waardoor een gewijzigde interpretatie van de ruimte optreedt, anders, maar toch weer architectonisch bepaald en binnen de gotische traditie gebleven zolang zij niet monochroom, ongedifferentieerd, ongearticuleerd, niet-sprekend is in de zin van klassicistisch wit pleisterwerk. Ook is er natuurlijk sprake van stijlontwikkeling in het patroon en het koloriet van de beschildering zo goed als in de architectuur zelf. De klassieke kathedraal krijgt in haar bouwtijd een zuiver architectonische beschildering, ook op de gewelven, van blokverbanden en schijnvoegen, in de latere gotiek ontstaat, tegelijk met de toepassing van grisailleglas en met het verschijnsel dat er geen totaal programma van gebrandschilderde figuratie voor alle vensters van het gebouw meer is, een lichter en vlakker gestructureerd decor, met veel wit, schijnvoegen beperkt tot schalken en ribben, een transparante lichtheid slechts onderbroken door plaatselijke figuur- en tapijtschilderingen, en lover en bloemen in de gewelfschilden. In de Brabantse gotiek zal dat doorgaans het geval zijn. In de Duitse gotiek was de praktijk van de architectuurpolychromie, tegenwoordig zo toepasselijk ‘Fassmalerei’ genoemd, niet anders dan in Frankrijk: de gezamenlijke gotische kerken van Keulen bijvoorbeeld zijn er het overtuigend bewijs van, de Dom niet uitgezonderd, en hoezeer op grond van de overblijfselen een volledig herstel mogelijk is, kan men zien in de Dom van Xanten.[4] Dank zij het intensieve onderzoek en de wederopbouw na oorlogsschade, zoals bij laatstgenoemd

monument, is thans in de Bondsrepubliek de kennis van deze materie het grootst en moet men ook voor gegevens betreffende Franse kerken bij Duitse kenners te rade.

In de gotische kerken van de Nederlanden was het niet anders.[5] Alle grote kerken, bijvoorbeeld die van Brussel, Antwerpen, Mechelen, Leuven, Luik, Gent, alle Utrechtse kerken, Dordrecht, Alkmaar, Haarlem, Nijmegen, Kampen, Delft, zijn terstond in hun bouwtijd witgepleisterd en van kleurige accenten voorzien. Talloze posten in de kerkrekeningen van deze en andere gebouwen bevestigen dit. Meestal bestaat de afwerking uit een grove kalkmortel rechtstreeks op de steen - natuursteen werd desondanks eerst keurig gefrijnd - en daarop een fijnere witkalklaag. Het wit kreeg vanzelf in de loop der tijden een ivoorkleurige, rossige of gelige toon. Figurale schilderingen met devotionele betekenis (als gedenkteken, grafteken of altaarretabel bedoeld) werden in gekleurde kalk of in tempera uitgevoerd, in de loop van de 14de eeuw ook wel in encaustiek en olieverf.

In de renaissance, in de loop van de 16de en het begin van de 17de eeuw, zijn bonte polychromie en figurale muurschilderingen soms al ondergewit, omdat de grote atelierstukken, de schilderijen op doek in de toen moderne gebeeldhouwde retabels een maximum aan lichtval vroegen en geen afleidende wanddecoratie in hun omgeving verdroegen, bijvoorbeeld in de grote kerken van Mechelen, begin 17de eeuw, Antwerpen, 1695 geheel gewit, en Leuven. In de 18de eeuw oefenden Italianen in Luik het beroep van ‘blanchisseurs d'églises’ uit.

Schoonwerk als misverstand

Grote onderhoudsbeurten hebben in veel gotische kerken een dik pakket van witsel- en zelfs olieverflagen doen ontstaan, die ongetwijfeld niet altijd een even smaakvol effect hadden. In Frankrijk is ten tijde van de romantiek, sinds

omstreeks 1825, met name onder invloed van de polemische geschriften en gedichten van Victor Hugo, een geweldig verzet ontstaan tegen de ‘ignoble badigeon’, de onwaardige muurkalk. Ofschoon kundige monumentenzorgers als Prosper Mérimée en Viollet le Duc wel beter wisten is men toen te pas en te onpas alles gaan ontpleisteren en vaak werd het meest vulgaire metselwerk in het zicht gebracht dat nooit bedoeld was om gezien te worden. Viollet le Duc, die zo veel middeleeuwse kerkinterieurs nog in ongerepte staat gezien heeft, zei van hun oorspronkelijke polychromie: ‘Nous sommes devenus si timides, en fait de peinture monumentale, que nous ne comprenons guère aujourd'hui cette expression d'art’ (Wij zijn, op het stuk van monumentale schilderkunst, zo terughoudend geworden, dat wij vandaag deze uitdrukking van kunst nauwelijks begrijpen). Hij verkeerde in de veronderstelling, dat het zichtbaar maken van de naakte steen, ‘la pierre nue’, een procédé uit de 17de eeuw was, terwijl dat veeleer pas laat 19de-eeuws is. Maar in elk geval erkende hij ten volle, dat het middeleeuwse kerkinterieur polychroom was en handelde daarnaar soms in zijn eigen nieuwe kerkgebouwen en onderdelen van oude (straalkapellen van de Parijse Notre-Dame). Ook in de hoofdruimten van oude kerken werden wel geheel nieuwe ensembles aangebracht, zoals dat naar ontwerp van baron J. de Bethune en A. Verhaegen in de Sint Salvatorkerk te Brugge (1874-1876) en van P.J.H. Cuypers in de Sint Servaaskerk te Maastricht (1860, 1868 en opnieuw in 1899).

Maar in het algemeen werkte op België en Nederland de Franse ‘dérochage’ besmettelijk en Joseph Alberdingk Thijm en Victor de Stuers, op allerlei gebied van de oude monumenten toch behoorlijk onderlegd, hebben er uit onverstand onbehoorlijk hard aan meegewerkt. En in de tijd dat Berlage de bouwkunst vernieuwde, werd de constructieve en materiële ‘eerlijkheid’ die de belijdenis was van de moderne architectuur, ook dwingend en zonder historisch besef opgelegd aan het innerlijk van de middeleeuwse monumenten. Zelfs gewelfvelden, met hun kleine steenformaat, werden op veel plaatsen van hun oorspronkelijke beschildering ontdaan, de ergste archaeologische dwaling, aesthetische vergissing en geschiedvervalsing van alles. In België woedde de schoonmaakdrift, ongeacht de rondzendbrief van het ministerie van binnenlandse zaken van 17 maart 1862 aan de provinciegouverneurs, vergezeld van regels voor het vrijleggen en bewaren van muurschilderingen. Zo werden de Sint Germanuskerk van Thienen, de Sint Amandskerk van Gheel (1887-1888), de Sint Waltrudiskerk van Mons, de Sint Goedele in Brussel (1872-1874) ontpleisterd, de Sint Gummaruskerk te Lier zelfs nog in 1943 (al zijn daar de gewelven tenminste wel herschilderd). In de grote gotische kerken van Gent, Doornik, Luik (Saint-Jacques, Saint-Martin en Saint-Paul) is veel beschildering gelukkig nog aanwezig, evenals in de Sint Sulpitiuskerk in Diest, in de Lieve Vrouwekerk van Hoei en deels nog in de Sint Martenskerk van Halle. In de Lieve Vrouwekerk te Antwerpen hebben pleisterlagen en beschildering ongewild lang stand gehouden. Bij de eerste restauratie, onder leiding van François Durlet vanaf 1844 (die ook adviezen gaf voor de restauratie van de Sint Jan in Den Bosch), werden zij gehandhaafd, en Théophile Gautier kon in 1845 over de stad Antwerpen opmerken: ‘tout y est peint à trois couches, même la cathédrale’. In 1875 werd het interieur gewit, in 1883-1922 werden de koorkapellen gepolychromeerd. In 1934 werden de pijlers, gewelven en muren met een vacuumcleaner gereinigd, maar niet ontpleisterd. In 1938 adviseerde de provinciale commissie voor monumenten aan de koninklijke commissie, de muren, pijlers en

gewelven schoon te maken. Die raad werd gedeeld door de kunsthistoricus Stan Leurs, die in 1938 opmerkte: ‘Het interieur is op een paar kapellen na met een kalklaag bedekt waarvan de verdwijning ten zeerste zou te wenschen zijn’.[6] En Kanunnik Lemaire bepleitte in 1946 hetzelfde, ervan overtuigd, ‘dat de kathedraal enorm veel aan schoonheid zal winnen wanneer zij zal bevrijd worden van de menigvuldige en vuile lagen witselpap waaronder ze gecamoufleerd zit. Zij is opgebouwd in mooien warmkleurigen brabantschen zandsteen, maar de kalk belet de constructie zich uit te spreken en hij beneemt al de nervositeit en de pittigheid van de modenatuur. Reinigen van muren en pijlers ... maar de gewelven in baksteen moeten natuurlijk bezet blijven’.[7] In 1950 werd een proef met afkappen van de bepleistering genomen en in 1965 viel het besluit, de vervuilde witsellagen definitief te verwijderen, waaraan sindsdien gewerkt is, ofschoon veel van de inwendige afwerking erop wijst dat schoon werk nooit de bedoeling was. Het vele rood in de koorzijbeuken en transeptarmen doet denken aan dat van de zuidelijke zijkapel van het koor der Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom, een bouwdeel in 1444-1472 tot stand gekomen onder leiding van Evert Spoorwater, die tegelijk de bouw van de Antwerpse kerk (het schip) in 1439-1473 leidde.

In Nederland moesten de beschilderingen onder andere van de Sint Laurens in Alkmaar en in 1923-1937 van de Delftse Nieuwe Kerk er aan geloven. Maar later heeft bij de restauraties hier toch geleidelijk het respect voor de oorspronkelijke binnenbeschildering de overhand gekregen, zij het niet altijd met instemming van de in smaak en inzicht achtergebleven publieke opinie. Ter Kuile vroeg in 1934 al aandacht voor de afwerking van oude gebouwen, wees op de wenselijkheid van

nader onderzoek en merkte in 1943 op: ‘De sentimenteele vereering, die de tegenwoordige generatie toont voor de tinten van oude baksteen en natuursteen als elementen van het kerkinterieur, een geestesgesteldheid die den middeleeuwers vreemd moet zijn geweest, heeft al heel wat onherstelbaar kwaad gedaan’.[8]

Het onderzoek in de Sint Jan

De lotgevallen van de Bossche Sint Jan maken op de bovengeschetste ontwikkelingen geen uitzondering. Met dit verschil, dat tot rond 1870 doorgegaan werd met pleisteren en schilderen, en dat pas in 1888 het proces van ontpleisteren begonnen is, maar sindsdien zo weinig voortgeschreden, dat het grootste deel van het kerkinterieur nog in het bezit is van kalk- en verflagen uit alle eeuwen van zijn bestaan. Dat geldt niet voor de buitenkant, maar er zijn ooggetuigeberichten uit de vorige eeuw over resten van kalklagen en polychromie aan de uitwendige noordelijke en zuidelijke transeptgevels.[9] Van het interieur zegt een der eerste serieuze onderzoekers van de Nederlandse gotiek, F.N. Eyck tot Zuylichem, in 1845: ‘Men heeft den goeden smaak gehad, het inwendige niet jaar op jaar met eene dikker en dikker wordende kalklaag te bedekken, maar zoo veel mogelijk de oorspronkelijke kleuren te bewaren door de pilaren, staven en gewelfribben lichtgeel te verven, en ook de beschildering met lofwerk aan de gewelven te behouden’.[10] Het schilderij van Jan Peeters uit 1857 en de oudste interieurfoto's uit 1866 laten zien, dat men die opmerking zo moet verstaan, dat de hoofdlijnen (pijlers, schalken, triforiumtraceringen) een geel ‘skelet’ vormden, terwijl de terugliggende platte wandvlakken overwegend wit waren, het gewelfornament polychroom. Inderdaad is het gebouw niet, zoals elders wèl eens het geval is, met een dozijn lagen over elkaar heen bezet, maar slechts met partieel twee tot drie tot vier tot maximaal vijf lagen, alleen de licht beschadigbare pijlerbasementen gemiddeld negen lagen.

Jan Hezenmans schreef in 1866: ‘Het gewelf was geheel beschilderd; nog geen vijftig jaar geleden, waren nabij den middentoren in het hoogkoor nog engelen overgebleven met bazuinen, waaruit zich spreukbanden ontrolden. Wij hebben hiervoren reeds het besluit, rampzaliger gedachtenis, medegedeeld, waarbij de kerk van de heerlijkheid harer aloude muurschilderingen beroofd werd [een besluit tot witpleisteren in 1614]; de gewelven zijn toen gespaard gebleven, nog laten zich, van nabij, enkele sporen van hun oude schilderwerk waarnemen; het zijn loverkransen, waartusschen zich gevogelte en dieren bewegen; de nervuren waren verguld. Een kalklaag overdekt tegenwoordig alles: “eenige groene trekken, op de ouden gekalkeerd, verlevendigen haar”.[11] Zo rampzalig was dat besluit niet, want pleisteren is geen verwoesten, maar slechts bedekken, en echt weggekalkt zijn de gewelfornamenten nooit geweest, blijkens de tekening van Everts uit 1777 en de foto's uit Hezenmans’ tijd en wat later (1866, 1889).

C.F.-X. Smits merkt in zijn monografie over de kerk in 1907 zeer terecht op - zoals ook Van Caster kort tevoren stelde in het algemeen -, dat het interieur nooit inééns volgens één patroon beschilderd is, maar in étappes, bij gedeelten. In de straalkapellen en andere zijkapellen kon men daarbij telkens vrij zijn gang gaan, omdat het afzonderlijke, kleine eenheden betrof: de enkele bewaard gebleven figurale

schilderingen konden gerust totaal verschillend van maat en kleurensamenstelling zijn. Maar Smits' opmerking moet niet zo begrepen worden, alsof ook de grote architectonische samenhang (hoogkoor, transept, schip) aan zulke kleurenwillekeur blootgesteld werd: de grote lijnen en vlakken daar zullen ongetwijfeld altijd een zekere harmonie en consequentheid vertoond hebben. Bovendien was dit pleister- en schilderwerk geheel in de hand van de kerkfabriek, omdat het geen stichtingen van particulieren, gilden of broederschappen betrof, die zich veeleer over die genoemde kleine kapelruimten ontfermden.[12]

In vergelijking met Smits toonde de latere geschiedschrijver van de Sint Jan, Mosmans, toch zo intensief met observaties van het bouwlichaam bezig geweest, zich opvallend blind voor de beschildering van het interieur, door te menen, dat de bouwmeesters beoogden de natuursteensoorten inwendig in het zicht te laten: ‘Maar de loedsmeester heeft toch ook heimelijk smaak gehad in die kleurverschillen, ze in de hand gewerkt en ze soms als welkome kunstgrepen om een schilderachtig effect te verkrijgen, met opzet en voorbedachten rade toegepast’. En hij wijst dan op die delen waarvan hij kon weten dat zij in recente tijd moedwillig afgebikt waren.[13] Victor de Stuers heeft, kwaads en goeds stichtend tegelijkertijd, door zijn artikel van 1873 het euvel van ontpleisteren nog bevorderd door uit te varen tegen de onderhoudspraktijken welke in de Sint Jan beoefend werden door de bouwkundige Bolsius en zijn familie, ‘wier leden de geheele kerk als het ware in pacht hebben: de eene is verwer en gunt zich geregeld elk jaar een nieuwe kalkwitting der kerkwanden; terwijl men beter zou doen, elke witsellaag voorgoed weg te nemen en 't zij den oorspronkelijken hardsteen, hetzij de oude muurschilderingen voor den dag te brengen’.[14]

Met die laatste bedoelde hij de figurale schilderingen, met gewijde voorstellingen, niet beseffend hoe paradoxaal zijn advies was: deze voorstellingen moesten blootgelegd worden, maar de erbij behorende ‘abstracte’ pleisterlagen eromheen moesten verdwijnen, zodat het figurale fragment

als een geïsoleerd vlak op de verder in het zicht komende natuursteen kwam te hangen.

Zijn gedachte werd ingegeven door het ook thans nog niet uitgeroeide vooroordeel, dat die witsellagen een beeldenstormende protestantse daad waren hoewel dit herhaaldelijk ontzenuwd is en hoewel herhaaldelijk aangetoond is, dat de middeleeuwse kerkinterieurs al in hun bouwtijd gepleisterd werden, zoals opnieuw en definitief is vastgesteld door J.F. van Agt.[15] 'Het middeleeuwse kerkinterieur', zo schrijft hij, 'in zijn oorspronkelijke staat was ongetwijfeld, indien het zeer eenvoudig was, in elk geval gepleisterd en indien het rijk geornamenteerd was daarbij uitgesproken kleurig.

Vooral de vroegmiddeleeuwse en de romaanse architektuur heeft een voorkeur gehad voor kleurrijke beschilderingen. In de Gotiek is de binnenarchitektuur steeds blanker geworden; de architektonische krachtlijnen nog door kleuren versterkt, doch de witte muurvlakken en gewelfschelpen doorgaans slechts verlevendigd met verspreide figurale en ornamentale motieven'. Verderop zegt hij: 'Hier te lande schiep de Reformatie in de oude kerken een geheel nieuwe sfeer; de reeds blanke wanden verloren in het algemeen door overwitten der meeste geschilderde versieringen hun tot dan toe wel speelse karakter terwijl de specifieke katholieke inrichting verdween. De tegenstelling tussen donkergetint of geelbruin geverfd meubilair en streng witte wanden ging voortaan de sfeer bepalen in de nu veel stemmiger geworden interieurs, terwijl de koperen kronen, de wapenborden en de hoofdzakelijk dekoratieve beglazing zorgden voor de kleurige aksenten. Men verdroeg overigens de aanblik van oude figurale schilderingen nog vrij lang; zoals o.a. duidelijk blijkt uit tekeningen en schilderingen, die Pieter Saenredam in de jaren 1636/38 vervaardigde van de Mariakerk en de St. Pieterskerk te Utrecht. Dekoratieve schilderingen werden soms nog veel langer toelaatbaar geacht; zo werden de gewelfschilderingen in de St. Maartenskerk te Zaltbommel zelfs tot in de 19de eeuw ontzien, waarna zij, overigens onoordeelkundig, hersteld werden.'

Hieraan mag toegevoegd worden, dat die voorkeur voor een meer blanke sfeer niet zozeer een reformatorische als wel een algemeen in de tijd levende smaak was: de katholieke Zuidnederlandse kerkinterieurs (waartoe die van Den Bosch tot 1629 ook behoorden) hebben in de 17de eeuw eveneens een grote blankheid ten koste van polychrome schilderingen gekregen. Zonder deze overigens te vernielen, zij werden meestal slechts afgedekt, daardoor bewaard in afwachting van hun kans op herwaardering. 'Bovendien gaan wij steeds meer beseffen', aldus Meischke, 'welk een rijkdom onder deze witsellagen verborgen ligt en welk een verlies het afhakken van een pleisterlaag betekent, zelfs al komt er een goede kopie van een vroegere situatie voor terug. De dunne huid aan de binnenzijde van de muren is het meest essentiële van een monument. De pleisterlaag is belangrijker dan het gebouw, dat immers alleen dient om deze huid te dragen. Hier vinden we terug hoe de oorspronkelijke bouwmeesters de architektuur zagen, hoe de latere geslachten het verouderde interieur vernieuwden en interpreteerden'.[16]

Ondanks al deze bevindingen hield Mr. J.B.M. Laudy in 1971 nog een ouderwets en ongefundeerd pleidooi voor een schoonmaken van de Sint Jan, waarmee hij klaarblijkelijk het nog verder verwijderen van vuilgeworden kalklagen bedoelde en de blankheid voorstond als die van de oostelijke vieringpijlerbasementen, zoals die na de verwijdering van de zijlaltaren in 1966 bijgewerkt zijn.[17] Toen in 1976-1977

het eerste ernstige onderzoek naar de aard en omvang van de behouden verf- en pleisterlagen leidde tot het voornemen, de schilderingen te restaureren uit die perioden die de meeste en best houdbare sporen hadden achtergelaten, en toen daarmee een begin gemaakt was, kon dezelfde soort critiek gehoord worden. ‘Het in eeuwen verkregen karakter, ontstaan door de gebruikte verschillendsoortige materialen en toegepaste afwijkingen van oorspronkelijke detailleringen’ zouden ‘in één streek te niet gedaan’ worden. ‘De plasticiteit van het geheel, van de samenstellende delen van de details’, zou geweld worden aangedaan.[18] ‘Door het dekkend schilderen in één of twee kleuren’ zou ‘de plasticiteit en de ruimtelijke werking’ verloren gaan en ‘indien de zichtbare eenheid van materiaal tussen vlak en begrenzing geabstraheerd wordt door een coating zal een verlies aan identiteit van het bestaande plaats vinden’; liever ware ‘de kerkruimte totaal schoon te maken zonder tot beschildering over te gaan’, te agressieve kleurverschillen in het bouwmateriaal zouden altijd nog weg te werken zijn.[19] Zelfs werd aan een overigens niet bouwkundige of kunsthistorische dissertatie de stelling toegevoegd, dat, als het al begonnen werk aan de schilderingen voortgezet zou worden, moest ‘worden gevreesd dat het gehele interieur van deze kathedraal onherstelbaar “gerestaureerd” zal worden’.[20] Het zijn eigenlijk afwijzingen op grond van hetzelfde materiaalfetischisme, dezelfde architectuurideologisch bevangen materiaalappreciatie, eerbied voor de waardigheid, waarheid en ‘tijdeloosheid’ van het natuurlijke steenoppervlak en dezelfde belijdenis van ‘Materialgerechtigkeit’ die in talrijke kerkgebouwen zulk een onherstelbare ravage hebben aangericht en de ‘Steinsichtigkeit’, het schoon werk hebben bevorderd ten koste van het architectonisch karakter en van de historiciteit. Natuurlijk is het nodig te luisteren naar de vraag waarom een oud monument bij herstel niet nieuw en naar eigen subjectieve of generatiegebonden smaak mag geïnterpreteerd worden, maar als het

argument uit 1982 in feite al uit de praktijk van 1882 valt af te lezen en als sindsdien zo veel herwaardering voor architectuurpolychromie, middeleeuwse en 19de-eeuwse, is ontstaan, kan herstel en aanvulling van de oude schilderingen een bewustmakingsproces op gang brengen, dat aan valse kijkgewoonten en aan stilstand in het aesthetisch denken een einde maakt. Tegenover een gerechtvaardigd verlangen naar behoud van de bestaande situatie, met de patina veroorzaakt door het gewone interieurvuil (waaronder de roet- en vetaanslag van de kaarsenwalm), staat niet op gelijke voet van billijkheid een radicale schoonmaakbeurt die èn die patina èn het schilderkunstig geheim daarachter verwoest, maar de eis het verval tegen te gaan met als neveneffect een herstel van de oorspronkelijke helderheid en de daarin gegeven kleuraccenten. Dat betekent in de Sint Jan het prijsgeven van het mysterieuze halfduister en van een romantische illusie, niet ten voordele van een willekeurige interpretatie van de ruimte maar door een bij benadering weer tegenwoordig stellen van wat het interieur wilde zijn. Het kiezen tussen die uitersten heeft ook elders en in veel belangrijkere en vollediger bewaarde ensembles tot controversen en polemiek geleid, tot in de kathedraal van Chartres toe, maar het herwinnen van de helderheid heeft te haren gunste gewerkt, even overtuigend als de metamorfose van de donkere kathedraal van York, ‘een soort Fingalsgrot’, tot ‘een grote heldere kerk met gouden sterren als sluitstenen op helderbruine gewelven’ en met alle ramen weer leesbaar.[21] Herwinning van inzicht in de middeleeuwse werkwijze en het latere onderhoud kan de eerste verheldering van blik geven.

Schriftelijke bronnen

Door het ontbreken van de middeleeuwse kerkrekeningen van de Sint Jan zijn over de bepleistering en beschildering van het interieur vrijwel geen schriftelijke documenten overgeleverd, maar de kerk zelf spreekt er boekdelen over en bovendien werpen de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap betreffende de uitrusting van haar kapel zijdelings licht op overeenkomstige werkzaamheden die in de kerk plachten te gebeuren. Hier volgen de schaarse gegevens uit de bouwtijd en uit latere jaren.

1381 Over het interieur van de oude, verdwenen Lieve Vrouwe Broederschapskapel wordt gemeld in 1381: ‘Verdroncken doen men dat coer soude witten - Jan van Loven van te witten ende die steijgher te maken’. ‘Jan van Vlijmen van te malen dat coer’ (volgen posten over oker, saffraan, rood, goud, vermiljoen). Jan van Vlijmen gebruikte ook olie (‘2 quarten olijs’) en vernis (‘3 £ en een half vernissche’). Blijkbaar werd de Broederschapskapel eerst gewit, vervolgens in onderdelen gepolychromeerd. Waar deze kapel precies lag, is onbekend, maar in de nieuwe kapel, in 1407-1408 begonnen, dat wil zeggen de huidige buitenste noordelijke koorzijbeuk, werd dezelfde praktijk toegepast: de witsellagen werden er overal teruggevonden, behalve bij de pijlerschildering voorstellend de Boom van Jesse, die wellicht al vroeg na 1408 is geschilderd en die blijkens de rekeningen in 1422, 1432, 1447 en 1459 schoongemaakt of ‘gewasschen’ werd.[22]

1516-1517 De opvolgster van deze kapel, nieuw ernaast gebouwd, bereikte in 1516-1517 haar afwerking. Toen kreeg Willem die maelder opdracht, met zijn knechten de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap te witten. De meester kreeg

daarvoor 9 gulden, de knechten ieder 2 stuivers. Deze Willem is misschien dezelfde als de schilder Willem Peters op de hoek van de Papenhulst gevestigd.[23] Het is niet uitgesloten, dat in dit witten meteen al de polychromie inbegrepen was, 'wit' zou meer op de kalkverf dan op de kleur betrekking kunnen hebben. Ook is het mogelijk, dat dezelfde Willem Peters degene is, die de beschildering van de zuidelijke schipzijbeuken vanaf de derde travee westwaarts leidde, want in stijl en gedocumenteerde bouwtijd hangen deze nauw met de kapel samen.

1522 De noordelijkste koorzijbeuk werd na de voltooiing van de nieuwe Broederschapskapel voor andere functies bestemd. In 1522 liet de Broederschap van het Heilig Sacrament, die er nu haar altaar had staan, 'Meester Willem Vlammen den vier perken van den choer deser bruederscap int gewulfesel' beschilderen.[24] Het is de vraag, of het over vier gewelfschilden of vier gewelftraveeën ging.

1564 In een rekening over 'Allerleyde' (allerlei, varia) verklaart in 1564 Dirck die Maelder: 'Dat coer voer ons lyef vrou heb ick boven gemact met loof ende die roesen die int wulfsel staen, vergult'.[25] Daarmee moet de westelijke Lieve Vrouwekapel bedoeld zijn, aangezien het geen rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap betreft. Het 'allerlei' van Dirks rekening is soms nauwelijks nader aangeduid, onder meer gaat het om het 'stofferen' van stenen beeldhouwwerk van het oxaal (in 1584 totaal verwoest). Hij gebruikt voor deze werken ponden 'ookers', 'menyen', 'loetwit' en 'fermeljoens'.

1569-1570 In 1569-1570 ontvangt meester Willem Vlammen betalingen voor de stoffering (polychromering) van het kruis boven het oxaal. Hij gebruikte lijm, 'crijt omme te vrijnen', ponden 'okers', 'eyrs' en 'soffraen', loodwit, menie, 'spaens groen' en 'swartsel', ook weer 'vermelioen', voorts 'blaew', 'folij' en 'mastijcot'.[26]

Dat is, voor het primaire schilderwerk in de Sint Jan, vrijwel alles. De torenbrand van 1584 heeft daarvan, zoals ook bij de recente onderzoekingen

sinds 1976 bevestigd werd, veel verwoest of verminkt. Het ergst getroffen was het zuidtransept. *1609* Op 9 april 1609 werd een contract gesloten 'voor het maken van het wulfsel van het Kruiskoor aan de logiedeure [zo heette het zuidportaal], lofbaarlijk end meesterlijk op te leveren en behoorlijk gewit om te kunnen worden beschilderd'. Op te leveren 1 september 1609 tegen Fl. 450, - door Jan Matthijszn., Dirck Rutten en hun knechts, metselaars en timmerlieden.[27]

1610 Op 16 september 1610 wordt vastgesteld 'dat tselve wulffsel merckelijcken tijt is volmact geweest', dat het dus al geruime tijd in orde is.[28]

1614 Door Jan Hezenmans is veel gewicht gehecht aan een door hem rampzalig genoemd besluit van de drie leden uit de stadsraad belast met het toezicht op de bouwactiviteiten van het kerkbestuur, in antwoord op een verzoek van de kerkmeesters op 14 november 1614 genomen: 'Ierst aengaande de requeste van de heeren kerkmeesters, aangaende d'witten van de kerke: Sijn de heeren van den jersten leden van opinie, dat men de voorsz. kercke zal doen witten, met zoo subtijle materie, dat de conste ende d'werk daervoor neijt en wordt verduistert, ende sulcx te doen ten jersten bequamen saizoene; opdat 't zelve te beter mach houden.

De heeren van den Rade conform, behoudelijk dat men 't wulfsel nochter tijt nijet en sall witten. De dekenen van den ambachten conform, zonder dat daerdoor geschiede eenige belastinge'.[29]

De polychrome versiering van de gewelven werd dus niet ondergewit, maar gezien de bewoordingen van het stuk, werden wellicht enige of vele andere kleurige decoraties op muren en pijlers wèl gewit. Alleen dàt is nieuw, niet het witten op zich, want voor het overige is deze schilderbeurt ongetwijfeld niet de eerste (zoals Hezenmans denkt), maar de zoveelste geweest. Overigens moge men bedenken, dat 1614 tot een periode behoort, waarin de kerk nog van de brandschade van 1584 hersteld werd en tegelijk aangepast aan de nieuwe contrareformatorische smaak en ideeën: zij kreeg een nieuw hoogaltaar, een nieuw sacramentshuis, een nieuw orgel en een nieuw oxaal met orgel, barokke meubelen waarvoor men wellicht liefst een blanke achtergrond wenste. Het gewelf van het zuidtransept was nog maar juist hersteld en, zoals nog te zien is, met ranken, bladeren en bloemen beschilderd, gelijk ook elders in de Nederlanden in de 17de eeuw die oude traditie nog voortgezet werd. Even goed als men nog gotisch wist te welven kon men nog gotisch schilderen.

Hoe dan ook, de witte bepleistering is een werk dat men niet aan protestantse initiatieven moet toeschrijven. De hervormde predikanten troffen de Sint Jan in 1629 wit aan, behoudens een aantal figuratieve schilderingen uit de 15de eeuw en behoudens het loofwerk (15de-17de eeuw) op de gewelven, waarvan de ribben en gordelbogen gekleurd en met biezen en manchetten afgezet waren. Prins Frederik Hendrik gelastte de kunstwerken van de kerk ongerept te laten en de kerkeraad heeft veel moeite moeten doen om datgene wat hij echt 'afgodisch' (niet evangelisch verantwoord) en 'superstitieus' vond, te mogen verwijderen.

1640 In januari 1640 kreeg de kerkeraad van de stad verlof om, behalve een aantal beelden en schilderijen te verwijderen, tevens een muurschildering van heiligen boven de doopvont (westmuur van de doopkapel), de Boom van Jesse, en een Christusfiguur boven 'de schilderije van de Blocken' (bij de meest zuidwestelijke schippijler?) onder te witten.[30]

1659 ‘De heeren kerckmeesters hebben goet gevonden de kerck te laeten schoenmaeken van het wulfsel tot beneden ende alle de swaerte plecken aende pelaeren laeten af crabben ende hebben daer toe laeten maeken tot Amsterdam een mande met caterollen ende touwen om met twee man de kerck connen schoen maeken’. Tomas Cotterel (in de mande) en Robbert Jacops werken hieraan van 7 mei tot 6 september 1659, respectievelijk voor 93 gulden 3 stuivers en 122 gulden 6 stuivers.[31]

1677-1679 In 1677-1679 ontvangt Aerdt Janssen Toll 191 gulden ‘voor de leege [lage] verwulliffsels te witten ende te pijlaeren onder te blauwen (...) ende dan noch (...) voor 't witten van de pijlaeren aen de suijt deur tot de noort deur ende de pijlaeren aghter het choire’. Monsr. van Oerle wordt betaald voor leverantie ‘van swartsel, dat gebruijckt is om onder de voeten van de pijlaeren in de kerck blauw te maecken’.[32]

1686-1689 Schilder van Hattum wordt betaald ‘van dat den selven heeft gewerft den Stompen Thoore in St. Janskercke ende meer andere nodigheden’.[33] Met de stompe toren is blijkens het woordgebruik door de kerkrekeningen heen de middentoren, de koepel, bedoeld.

1690 Op 7 april 1690 vernemen de leden van de stadsregering van de kerkmeesters, dat Johan van Hoorn ‘seer bequaem’ is om ‘tot cieraat van dese stadt en kercken met schilderen en steen te houden dese stadt te connen dienen’. Het daarop volgende examinatierapport luidt: ‘Jan van Hoorn heeft ons belooft binnen den tijt van drie jaeren de St. Jans ende andere kercken binnen deser stadt soo in schilderwerck als in steenwerck in soodaenige goeden staat te sullen brengen, als breder in requeste’. Hij ontvangt direct 50 gulden voor aankoop van materiaal, en krijgt zowel van de stad als van de kerkmeesters honderd gulden per jaar.[34] ‘Betaelt aen van Hoorn wegens dagen huyren van het schilderen van het verwulfsel mitsgaders aan de hantlangers uijtwijsens de quitantie Fl 308-1-8’.

1691-1692 ‘Pieter Potter schildert aan het verwulfsel’ in 1691-1692. Wederom betalingen voor schildering ‘van de wulfsels door Peter Potter wegens onpasselijkheid van Johan van Hoorn’, Fl. 101,10 st. ‘Item betaelt aen Everaert Minaretti van geleverde verwen gebruyckt tot afzetten der wulffsels in St. Jans kerck 174 gl. 8 st.’.[35] Ook Den Bosch heeft blijkbaar zijn poorten geopend voor Italiaanse stucadoors en schilders. Voor de reparatie van natuursteenwerk in stuc werd al Gianbattista Luraghi gesignaleerd.[36]

1701-1702 ‘Item betaelt aen Adriaen van Tholl een somme van 21 gl. wegens het witten en opruijmen van ons L.V. Choor in den jare 1702 ten tijde dat t'selve gerepareert wiert 21-0-0.’ Met ‘L.V. Choor’ wordt doorgaans de Lieve Vrouwe Broederschapskapel bedoeld.[37]

1702-1703 ‘Item betaelt aen Mueretti weegens roodsel en swartsel voor verwen aen het wulfsel vant L.V. Choor 2-1-0’.[38]

1705-1706 ‘Item betaeldt volgens notitie aen borstelwerck, boenders swartsel ende roodtsel gebruijckt aen het L.V. Choor ende elders in de Sint Jans Kerck 9-14-0’.[39]

1732 Het ‘Journaal van een rijsje naar het campement bij Oosterhout’ in 1732, dat langs de Sint Jan voert, meldt: ‘het geheele gewulfsel van de kerk is in fresco beschildert’ (p. 40).

1737-1738 ‘Aan N. de Klijn voor een groote mande met 16 ooren om de kerk te witten, den 25e Junij 1738 geleevert 6-0-0’.[40]

1750-1751 Betalingen voor ‘het toevoegen der bogen en witten aen St. Janskerk van 20 junij tot 26e incluys 37-0-0’, gevolgd door verdere betalingen voor voortzetting van dit werk tot 7 augustus 1751. Ontvanger van de betalingen is merkwaardig genoeg geen meester schilder, maar Paulus Clabbans Mr. Leidekker.

‘Betaald aan deselve 115 gld voor het witten repareren en vast speyen van den geheelen Stompen Thoren op St. Jans Kerk en alle de glasramen van deselve synde het voorn. werk door Heeren Kerkmeesters aan voors. Clabbans aanbesteed’.

‘Betaald aan Johan Siermans Mr. verwer voor het berlijns blauw verwen van drie beelden aan de noordzijde en een dito beeld aan de zuidzijde van de Jans kerk bij twee ord. en quit. 7-5-0’. Het zal hier om beelden gaan aan de buitenkant, aan de noordelijke en zuidelijke transeptgevel. Nog tot diep in de 19de eeuw zijn er opmerkingen van ooggetuigen neergeschreven betreffende de kleurige beschildering van deze gevelsculptuur. ‘Betaald aan de Wed^{e} H. Habraken voor geleverde oly en verff tot het wit schilderen van het bovengedeelte van de Stompe Toorn op de Jans Kerk 7-7-8’.[41]

1787 ‘Heeren Kerkmeesteren hebben tot cieraad en voordeel van de groote kerk geresolveert alle de pedestallen van de pijlaaren in dezelve met olieverw te doen verwen’. Gecontracteerd voor 90 gulden.[42]

Over de praktijk van het onderhoud der kerk lichten ons de conditiën en het bestek in, waarnaar telkens voor twee, vijf of zes jaar het schoonmaken van alle Bossche kerken te zamen werd aanbesteed door de rentmeester der kerken. In de ‘Grote Kerk’, de Sint Jan dus, zal de aannemer telkens die plaatsen witten die de rentmeester aangeeft; de pijlerbasementen en muurplinten zwart maken, het ‘Luijhuijs’ onder de toren om de paar jaar tweemaal witten en ‘van onderen met zwartsell zwartmaken’.

Later in de 18de eeuw gebruikte men in plaats van zwartsel ook wel blauwsel en in 1787 werd oker toegepast. Het Kerkarchief bewaart zulke bestekken en conditiën, die verder niet in bijzonderheden treden, uit de jaren 1755, 1761-1766, 1767-1773, 1773-1779, 1779-1785, 1785-1787, 1787-1792. De gewelven moesten telkens met de takelmand schoongemaakt worden (niet zo maar overgewit). Het blad-, ranken- en bloemwerk van die gewelfschilderingen bleef in het zicht, zoals goed te zien is op de nauwkeurige tekening van Johan Everts uit 1777 (Gemeentearchief), waar koor- en schipgewelven ermee uitgerust zijn, de zijbeukgewelven daarentegen niet (misschien waren zij in 1677-1679 al ondergewit). Toch was nog steeds niet alle figuratie onzichtbaar. Van Heurn zag omstreeks 1770 'in het koorken van het H. Graf en St. Barbara', dat is ten noorden van de westtoren in de Lieve Vrouwekapel, nog een voorstelling van de apostelen.[43]

Vanaf 1810 zijn de katholieken, in het bezit van de Sint Jan hersteld, met deze praktijk nog traditiegetrouw doorgegaan. Hier volgt het chronologisch overzicht van de verdere gebeurtenissen.

1817 Van de door de metselaarsbaas G. van Son en de timmermansbaas J. van Someren op 17 januari 1817 opgemaakte begroting van reparatiekosten van de kerk luidt artikel 2: 'De Coepel Tooren op het midden van de Kerk, de Balustraaden van buiten in de Ronde te vernieuwen en van binnen booven toe te coepelen en te stucadooren sal beloopen eene somme van *f* 2.520'.[44]

1822 Pas in 1822 wordt de aanleg van dit stucplafond een feit en bij resolutie van 21 augustus 1822 besluit het kerkbestuur 'de Coepel onder, waar voormaals de Groote Toren gestaan heeft te doen stukadooren (...) en verder opwitten (...) aanbesteed aan H. Dieden en P. van der Wiel' voor 350 gulden.[45] In het vierkant omlijst middencompartiment is op een blauw veld het Alziend Oog Gods binnen het Drievuldigheidssymbool der gelijkzijdige driehoek geschilderd, waaruit gouden stralen schieten. Dit iconografisch thema komt niet eerder voor dan het midden van de

17de eeuw, en dan zowel bij protestanten als bij katholieken.[46] Theoretisch zou het motief hier in de Sint Jan dus door de protestanten in de 17de eeuw geschilderd kunnen zijn maar er schijnt toch vóór 1822 geen stucplafond geweest te zijn. De beweegredenen voor het aanbrengen ervan zijn niet moeilijk te vinden: daarboven bevinden zich de balken zoals die na de torenbrand van 1584 gelegd zijn. Weliswaar waren die met hun rode beschildering een nette, maar toch een provisorische oplossing op een plaats waar men een gewelf zou verwachten. Het stucplafond nu zorgde met zijn lichte beschildering voor een betere lichtreflectie in de lantaarn en werd in 1839 nog, door een rankenbeschildering in de gebogen vakken om het Oog heen, in overeenstemming gebracht met de gewelven van koor, schip en dwarspand.

1826 Betaling aan ‘M. Grandel, Mr. Verwer, voor het verwen der koepel 5,70’.[47]

1829 ‘P. van de Wiel, bij het witten en schoonmaken der kerk 105, 10 ½, voor geleverd loodwit en oly voor het opverwen der pilaren 41,13 ½, J. Furet, Mr. Verwer, aan het verwen der pilaren en muuren 46,00, idem leverantie en arbeid 101,09 ½’.[48]

1831 ‘J. Furet, Mr. Verwer voor het schoonmaken der glazen en verwen der pilaren 72, 27^{5}’.[49]

1832 ‘J. Furet, Mr. Verwer, wegens arbeidsloonen aan het stoffen en verwen der kerk 132, 52^{5}’.[50]

1833 ‘J.M. Furet, Mr. Verwer wegens het stoffen en schoonmaken der kerk $105{,}59^{5}$. Idem voor geleverde geele oker 46,48’.[51]

1836 ‘J.C. Dickmans voor verw en gedane arbeid aan de Oude Lieve Vrouwe Kapel 18, 39^{5}’.[52]

Hiermee is de Lieve Vrouwekapel bij de toren bedoeld. Dickmans was opgeleid aan de Koninklijke School te 's-Hertogenbosch en wordt door Van Zuylen bij de tabel der in 1823-1824 bekroonden genoemd als zijnde van tegenwoordig beroep huis- en decoratieschilder, die in de hoogste klasse een medaille ontvangen had voor tekenen naar de antieken, beelden en pleister.[53] Hij blijft jarenlang voor het kerkbestuur van de Sint Jan werkzaam.

1838 ‘J.C. Dickmans voor het verwen etc. aan St. Anna Capel’ (de middelste straalkapel).[54]

In 1838 nam C. Hermans een schildering waar van Onze Lieve Vrouw en Kind ‘op den pandmuur aan de noordoostzijde der kerk’, die vervolgens opnieuw overgewit werd.[55] Ook zag hij op het gewelf van de westelijke Lieve Vrouwekapel schilderingen en op plaatsen waar de buitenste lagen weg waren, daaronder nog oudere en mooiere. Met de figuur op de ‘pandmuur’ bedoelde hij waarschijnlijk dezelfde voorstelling waarover Smits het heeft in zijn Wegwijzer: ‘In de 2e Straalkapel, met haar nieuwe Aloysius-altaar en een oud Barbarabeeldje, kwam eenige jaren geleden eene der vele ondergewitte muurschilderingen te voorschijn, die, zeer merkwaardig in haar soort, uit de XVe eeuw dagteekende. Deze muurschildering is in 1908 verdwenen’.[56] Zij is echter niet verdwenen, maar met een muurfragment overgebracht naar het museum van het Provinciaal Genootschap.[57] Op een foto van Verhees met zicht in de meest noordelijke straalkapel (waar in de tijd van de opname het Passieretabel opgesteld stond) en in de Aloysiuskapel is het fragment *in situ* op de noordwestelijke muurdam van deze laatstgenoemde kapel, de tweede straalkapel aan de noordkant van het

westen geteld, te zien.[58] Smits vermeldt ook een Christusfiguur geschilderd in de doopkapel. Is het dezelfde die in 1640 weggewit wordt boven de 'Blocken'? De figuur die Smits bedoelde, werd in 1860 of daaromtrent opnieuw bedekt.[59] Op de koorpijlers, zo zegt hij, waren vogeltjes met groene lijven en rode koppen eveneens ondergewit.[60]

1839 'L. Koks, Mr. Leydekker, wegens het schoonmaken en herstellen van het verwulfsel der kerk 1591,37^{5}'. Gezien de grootte van het bedrag, moet toen een zeer groot oppervlak onderhanden genomen zijn, ongetwijfeld ter voorbereiding van de nieuwe gewelfdecoratie die in 1839-1840 uitgevoerd werd.[61] In 1839 ontvangt 'J.C. Dickmans Mr. Verwer voor het schoonmaken en herstellen der glazen en het verwulfsel 461,38'.[62]

1840 'J.C. Dickmans, Mr. Verwer, arbeid en leverantie aan het gewulf der kerk 209,38'.[63] In korte tijd heeft deze schilder de gewelven van het hoogkoor, het stucplafond van de middentoren, de gewelven van de transeptarmen en die van het hoogschip, van een nieuwe decoratie over de oude resten heen voorzien.

1848 'J.C. Dickmans wegens geleverde verwwaren en arbeidsloonen aan de Luypoort 82,67^{5}'.[64]

1854 'J.C. Dickmans voor verwen in de O.L.V. kapel *f* 923,86'.[65] Hij werkt met drie knechts.

A.G. Schull ontvangt voor verven in de consistoriekamer *f* 239,64 1/2. J.J.H. Bolsius heeft voor beide ruimten eerst een restauratieplan gemaakt en doen uitvoeren als architect van het kerkbestuur. Het werk van Dickmans heeft de woede opgeroepen van de oudheidkundige C. Leemans. Deze vraagt zich af, waarom Alberdingk Thijm over dit werk niet rept bij het uitspreken van zijn vreugde over de voorgenomen restauratie van de Sint Jan.

'-waarom vergeet hij (hij kon dit even goed weten als het mij bekend is) zijne afkeuring te uiten over de wanstaltige wijze, waarop men in de laatste jaren de oude schilderingen in het gewelf overgeschilderd of vernieuwd heeft; en waarom onder zijne beschuldigingen voor 'de regtbank van "Europa" niet opgeteekend, hoe men de uitstekende en afgebroken bouwkunstige versiersels aan het zuiderportaal en aan een groot gedeelte van den zuidelijken kruisarm rond bijgehouwen, het geheel naderhand met eene dikke laag van geel pleister-

werk bedekt heeft? Of vreesde hij welligt dat dit feit te veel zoude getuigen tegen zijne stelling, dat gebrek aan kunstzin een noodzakelijk gevolg van het protestantisme is? dat tegenzin en minachting van de middeleeuwsche kunstgewrochten teweeggebragt en gevoed worden door de tegen katholieken opgewekte hartstogten?'[66]

De Bossche gewelfschilderingen zijn na de werkzaamheden van 1839-1840 altijd in het zicht gebleven, zoals blijkt uit het al genoemde schilderij van J. Peeters uit 1857 (zicht in het noordtransept) en uit de oudste interieurfoto's van 1866. Dat Jan Hezenmans het in 1866 heeft over 'enkele sporen' van oud werk, waarop een kalklaag en 'eenige groene trekken, op de ouden gekalkeerd', is daarom wat vreemd; hij moet de werkzaamheid van Dickmans gekend hebben, die daarna nog doorging: in 1857 schilderwerk en glazen, in 1860 schilderwerk (voor f 125,57).

1858 In 1858 wordt er nog in de kerk gewit.[67]

1870, 1882-1883 Een grote schildering, eerst op de muur maar wanneer dat mislukt op doek, wordt tegen de zuidmuur (de torenmuur) van de Lieve Vrouwekapel gemaakt door Anton Brouwer.

1871-1872 Tijdens herstelwerkzaamheden in de Sint Antoniuskapel (Bockkoor) in 1871-1872 wordt de schildering bij de zij-ingang vanuit de koorzijbeuk ontdekt, vervaardigd ter herdenking van Catharina van de Wiel-Jordens, overleden op 27 october 1444.

1880 Het kerkbestuur besluit tot beschildering van twee straalkapellen, de Heilig Hart- en de Sint Josephkapel. De uitvoering volgt echter pas veel later.[68]

1882 Van de wanden van de zuidelijke zijkapellen aan de doopkapel worden de kalklagen verwijderd en op de kolonnettten wordt oude polychromie gevonden: afwisselend rode en witte horizontale banden op grijs.[69]

1883 Bij werkzaamheden in de Lieve Vrouwekapel bij de toren werd tijdelijk, aan de westzijde in de brede travee, een beschilderde plint blootgelegd op een peil van 0,58 m onder de tegenwoordige vloer. De onderste zone, 0,30 m hoog, was zwart geverfd, de bovenste, 0,28 m hoog, vertoonde een witte ondergrond waarop twee duiven op takken en een gesloten ciborie geschilderd waren.[70]

1888 In 1888 begint de ontpleistering van het interieur pas goed op grote schaal. Eerst wordt de binnenzijde van de sluitgevel van het zuidtransept ter hand genomen op kosten van de kerkfabriek en uit vrijwillige bijdragen. De dikke witkalklagen worden afgenomen en het natuurstenen paramentwerk wordt schoon in het zicht gelaten. Dan volgen de oost- en westkanten van deze transeptarm, van onderen tot de bovenkant van het triforium. Wat weggenomen wordt, is niet precies beschreven. De foto's van Schull uit 1866 tonen duidelijk aan, dat de sluitgevels van de transeptarmen en de muren van de schipzijbeuken inwendig blanke wandvlakken hadden en donkerder (gele) profilering (montants, bogen), evenals de partijen boven de scheibogen (traceringen en dieperliggende vlakken respectievelijk donker en licht).

1889-1890 Dezelfde algehele ontpleistering volgt in het noordtransept. Baksteenpartijen gingen op een geheel onbedoelde, ongotische manier, contrasteren met het natuursteenwerk, waarin na de ontbloting de materiaalverschillen erg gingen spreken, mergel, zandsteen, kalksteen, hardsteen, een onrust die door de geleidelijke vervuiling weer wat gekalmeerd werd.

1896 De muurschilderingen in de middelste straalkapel worden ontdekt en tegelijk met de gewelfschildering hersteld door de Antwerpse schilder J. Anthony.[71]

In hetzelfde jaar werden de kalklagen uit de Sint Antoniuskapel (Bockkoor) verwijderd, ook die van het gewelf zodat de beschildering daarvan tevoorschijn kwam. Op de muren der kapel kwamen de oude wijdingskruisen voor de dag. In dit jaar ook werd de al eerder ontdekte schildering van de Kruisiging bij deze kapel door J. Anthony hersteld.

1901 De pijlerbasementen en de muurvakken (de afsluiting, achter de koorbanken) van het hoogkoor worden van hun verflagen ontdaan.

1906 De gele en witte kleurlagen in de middentoren worden in het gedeelte boven de omloop verwijderd.[72] Daaronder blijven zij, vermoedelijk wegens het ontbreken daar van steigers, zitten.

1908 De Sint Aloysiuskapel (tweede straalkapel geteld uit het noordwesten) wordt nieuw beschilderd, in 1910 en 1911 volgen de Kapellen van Sint Vincentius en de Heilige Kerk.

1914-1918 De reeds in 1880 voorgenomen beschildering van twee straalkapellen, de Heilig Hart- en de Sint Josephkapel wordt door Th.(Dorus) Hermsen voltooid. Daarbij zijn ook de gewelfschilderingen geheel vernieuwd; vermoedelijk is de beschildering van schildbogen en vensterneggen pas door Hermsen voor het eerst, en niet op grond van oude sporen, aangebracht.

1922 Witsel, oker- en kleurlagen verwijderd uit de zuidelijke koorzijbeuken, niet overal, er zijn kleine beschilderde partijen overgebleven. Daarbij komen, op de noordwestelijke pijler van de tweede westelijke buitentravee, twee schilderingen met heiligenfiguren te voorschijn, respectievelijk een tronende bisschop met schenker (± 1450) en hogerop twee apostelen (± 1500). Zij waren overschilderd met een groen veld waarop repeterend gele weegschaaltjes, en daaroverheen weer kalklagen. De figurale schilderingen werden hersteld door Jacob Por uit Utrecht, die veel middeleeuwse muurschilderingen behandelde, onder andere die in de Dom van Utrecht.[73]

Droevig is, dat nadere documentatie over wat men verwijderde en wat men herstelde, ontbreekt, terwijl juist over de buitenste koorzijbeuk, het Sint Nicolaaskoor van het kramersgilde, archivalische gegevens voorhanden zijn, onder andere het feit, dat zekere Elisabeth Huysman in 1485 een jaarlijkse erfrente van drie pond bestemt *ad opus depictionis*, voor het werk der beschildering alsmede voor het onderhoud van dit koor.[74] Deze zijbeuk behield wel haar gewelfschilderingen, die door een jongere kalklaag bleven heen schemeren. *1926* Verflagen worden in 1926 verwijderd in de noordelijke koorzijbeuken, waarbij op de zuidoostelijke pijler van de meest westelijke travee der noordelijke buitenzijbeuk de grote schildering van de Boom van Jesse onder een zware okerlaag uit gehaald werd, een schildering die reeds uit de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap bekend was (het eerst in 1422 vermeld). In 1640 mocht zij door de hervormden weggekalkt worden. Zij werd in 1926 gerestaureerd door Gerhard Jansen uit Den Haag.[75] De verwijdering van het pleisterwerk op pijlers, bogen, ribben en gewelfvelden is hier zeer hardhandig geschied: bij het afbikken is de natuursteenhuid niet ontzien, de frijnslag is verdwenen en diepe kerven van het hakken zijn overgebleven. Hoe het werk van meester Willem Vlammen uit 1522 in de noordelijkste beuk eruit zag, is nog wel enigszins vast te stellen.

1928 In de Lieve Vrouwekapel bij de westtoren werden in 1928 overblijfselen van gewelfschilderingen teruggevonden en opgehaald: loofwerk, rozen en meanders.

Rond 1930 is, zonder enige documentatie, ook de buitenste noordelijke schipzijbeuk, op de gewelven na, ontpleisterd. In de buitenste zuidelijke schipzijbeuk zijn alleen de wandpartijen onder de vensters van hun pleister ontdaan.

Recente handelingen

1965 Door J.G. Kocken uit Utrecht werden in 1965 - toen men toch wijzer had moeten zijn - 27 pijlerbasementen van het schip en zijn zijbeuken algeheel van verf en kalk ontdaan, met behoud van de frijnslag op de steen. In een zekere onvrede met zijn opdracht heeft Kocken uitvoerig verslag gedaan van zijn bevindingen.[76] Het werk betrof de drie meest westelijke schippijlers aan de noordkant en alle schip- en zijbeukpijlers aan de zuidkant. Op de basementen trof hij negen lagen aan, van onder naar boven, of van binnen naar buiten, dus van de blote steen naar de oppervlakte: 1) grijze kalk, met houtskool donker gemaakt; 2) grijze kalk met op de hollijsten steenrood en op de bollijsten anthracietgrijze caseïneverf; 3-4) twee lagen grijsblauw, volgens Kocken tussen 1640 en 1700 aangebracht; 5) helderblauw, kalkbeenzwart en Berlijns blauw (rond 1755); 6) gele olieverf: loodwit en geeloker aangemaakt met gekookte lijnolie (1787); 7) gele olieverf (± 1810); 8) gele olieverf (± 1840-1850); 9) bruingrijze olieverf (volgens Kocken ± 1890, maar waarschijnlijk van vóór de critiek van Victor de Stuers in 1873). Op de plint van de basementen een zwarte laag harpuis (colophonium, bruine teer, zwartsel, gekookte lijnolie), in zes lagen bovenop elkaar, de oudste volgens Kocken uit 1640.

Anders gesteld was het met het basement van de wandpijler direct ten oosten van de doopkapel, die met wel twintig lagen bestreken was; als oudste laag een geschilderd metselverband van grijze blokken en rode voeg, afgezet met krijtwit; daaroverheen achtereenvolgens witte en grijze kalklagen, daartussen nog drie vermiljoenrode lagen;

de pijler zelf rood. De overige pijlers, door Kocken bestudeerd, vertoonden vier lagen: drie witkalkdekkingen en daaroverheen een sauslaag (waterverf, 1787). De basementen werden dus blijkbaar vaker onderhanden genomen en opnieuw beschilderd dan de pijlers zelf, geheel in overeenstemming met wat de 18de-eeuwse bestekken en voorwaarden voor het onderhoud van de kerk aangeven.

Op de koorpijlers ontdekte Kocken tussen de koorbanken sporen van vermiljoen. Tenslotte legde hij, in feite zijn opdracht enigszins overschrijdende, op de wandpijler rechts van de ingang naar het kleine Sint Josephkapelletje bij het zuidtransept een deel van een figurale beschildering op de pijlerprofielen bloot: op een kopergroene ondergrond een deel van een menselijke figuur met vleeskleurige blote voeten, oranjerood opperkleed (of schoudermantel of tuniek) en witgrijs onderkleed met zwart gelijnde plooien. Natuurlijk kwam deze kleine ontdekking in de openbaarheid zonder dat het publiek te horen kreeg, dat het letterlijke ontdekken in zulke gevallen noodgedwongen hand in hand gaat met vernietigen van ander oorspronkelijk historisch materiaal.[77] Het ontdekken van figurale voorstellingen, van poppen, wekt sensatie, het verwijderen van egaal schilderwerk ontmoet geen critiek.

Het staat vast, dat het een algemene middeleeuwse en sindsdien tot in de 19de eeuw volgehouden praktijk was, om de basementen van pijlers en kolommen en ook muurplinten donker, zwart of grijs, te schilderen om aldus als het ware de kerk vaste voet op de grond te geven, waarbij men tevens moet bedenken, dat er vrijwel geen zitbanken stonden en dat die donkere voet harmonieerde met de donkere grafzerken en plavuizen en bovendien zeker zo donker gemaakt werd om redenen van properheid: de mensen konden er dan niet op schrijven en krassen, vuil, schrobwater en sporen van optrekkend vocht waren niet zo goed zichtbaar. Het gebruik van donkere basementen is werkelijk zo algemeen

(willekeurig gegrepen: de middeleeuwse kerken van Diest, Kortrijk, Brugge, Leuven, Amersfoort, Utrecht, Kampen, Zaltbommel, Monnickendam, Amsterdam, Nijmegen, Diessen, Breda), dat men daar, waar zij nu gewit of schoon zijn, er zeker van zijn kan, dat dit een resultaat van subjectieve restauratie-aesthetiek is (Kampen, Breda, Dordrecht, Utrechtse Dom).

1966 In 1966 werden de gewelfschelpen en gewelfribben van de meest westelijke schiptravee (boven het orgel) hersteld. De bepleistering van de schelpen werd geheel vernieuwd, waarbij het ranken- en bladerwerk uit 1840 en mogelijk oudere resten daaronder verdwenen, doch de polychromie op de sluitsteen en op de ribben werd juist geconsolideerd door schilder-restaurateur A. Volders te Meerssen. De continuïteit in de gewelfdecoratie van de schiptraveeën werd door dat wegwerken van het bladerornament gestoord of men kon er de aanbeveling in lezen nu maar alle gewelven wit te maken. In 1968 werden de kleuren van bogen en sluitstenen in het Luidportaal bijgewerkt en de polychromie van de gewelfribben hersteld.

1970 In 1970 werden de gewelfschilderingen in de Lieve Vrouwekapel schoongemaakt en bijgeschilderd door de firma Huiskamp-Voets in Den Bosch en de wanddecoratie (behoudens het doek van Anton Brouwer) van Dickmans uit 1854 verwijderd.

1976-1983 Veel is er dus van de inwendige beschildering en bepleistering uit vele perioden in de afgelopen honderd jaar verloren gegaan. Maar een deel van de kerk, het grootste en ruimtelijk belangrijkste, was nog intact: hoogkoor, middenschip, vieringbogen, zuidelijke schipzijbeuken, binnenste noordelijke schipzijbeuk, straalkapellen, Lieve Vrouwe Broederschapskapel, Lieve Vrouwekapel, doopkapel, deels het torenportaal, alles bij elkaar toch nog globaal een 75% van het hele bestand. Dit overgeblevene nu is, sinds 1976, naar aanleiding van de koepelrestauratie en met in het vooruitzicht een snelle restauratie van het hele kerkinterieur, nader onderzocht en in het herstel betrokken. Alle anorganische fixatieven (epoxyharsen, polyesters, siliconen, acrylaten en metacrylaten) zijn onoplosbaar en maken de vastzetting van de verflagen irreversibel. Dat wil zeggen, dat voortdurend keuzen gemaakt moesten worden op grond van houdbaarheid van materiaal en homogeniteit van decor per bouweenheid. Het verwijderen van de buitenste lagen betekende het uitwissen van sporen van latere perioden; de zekerheid van het reeds verloren of onherkenbaar verminkt zijn van lagen uit vroege perioden, betekende het behoud van decoratie uit jonge perioden.

In het hoofdstuk over de tweede restauratie van de kerk is hiervan verslag gedaan.

De schilderingen

Het koor

De straalkapellen hebben tussen 1870 en 1914 een neogotische decoratie gekregen; in hun gewelven schemert daar nog iets van de middeleeuwse beschildering doorheen. De kooromgang en de koorzijbeuken zijn wat het opgaand werk betreft, tussen 1922 en 1926 van kleur- en witsellagen ontdaan met sparing van de al genoemde en nog

nader te beschrijven figurale muurschilderingen en een fragment van een tapijtschildering in zwart en goud in de buitenste noordelijke zijbeuk. Daar zijn ook karige resten van de gewelf- en ribbeschildering gespaard gebleven, evenals in de zuidelijke koorzijbeuken.

Na het onderzoek en de aanvang van de restauratie van de gewelfschilderingen in het hoogkoor sinds juli 1982 kon een vrij volledig beeld gevormd worden van het oorspronkelijke decoratiesysteem zoals dat onmiddellijk of spoedig gevolgd moet zijn op de bouw van respectievelijk kapellenkrans, omgang, zijbeuken en vervolgens op de voltooiing van de gewelven van het hoogkoor, die blijkens de steenhouwersmerken ineens geslagen zijn. Het interieur is, zoals in de gotiek gebruikelijk, eerst witgekalkt, zowel pijlers en wandvlakken als gewelfschelpen. Op deze dunne kalkpleisterlaag heeft het opgaand werk, zowel pijlerprofielen, schalken als wandvlakken met hun traceringen, een bijna wit lichtgeel gekregen zonder enige kleurige ornamentering. Maar over de ribben, gordel-, muraal- en scheibogen, zowel in de lage ruimten als in de hoge (behalve in de koorscheibogen), is terstond op het witsel een zwart gekleurde kalklaag gelegd om de architectonische krachtlijnen te versterken. Zij vinden plotseling, ongeveer 5,50 m onder de geboorte der hoge koorgewelven, zonder manchet of afgrenzende horizontale kleurlijn, hun aanvang op de rechtopgaande profielen. In de zijbeuken en omgang begint het zwart meteen boven de baldakijnen die aan de pijlers gehecht zijn. Het is overal afgezet met mee opgaande rode contourlijnen. Het zwarte netwerk hangt als het ware in de ruimte, terwijl men eerder zou verwachten dat het zijn visuele steunpunt al vanaf de pijlerbasementen zou vinden, die hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk ook zwart waren. Zwart met een rode contourlijn is wel aangetroffen op de pijlers tussen beide noordelijke koorzijbeuken meteen naast de afsluithekken van de Sacramentskapel die daar tot 1978 stonden; ook de pijlerbasementen daar vertoonden sporen van zwart. De muraalbogen om de hoge koorvensters zijn gebroken wit, de schildbogen daaromheen zwart met een Engelse rode bies langs het gewelf en in de top onderbroken door een witte manchet van ongeveer 40 cm naar beide kanten. Met het zwart contrasteert het verguldsel van de figurale

sluitstenen, met karnaat voor gezichten, handen en voeten. Rond de sluitstenen is een kleine rode leliekroon geschilderd en langs de ribben in het hoogkoor bovendien een rode kam van omgekeerde spitsboogjes. Voor deze composities zijn in het verse pleisterwerk hulplijnen ingedrukt, de leliekronen zijn vermoedelijk met sjablonen van klein formaat gemaakt, die als een legkaart aan elkaar gepast moesten worden. In de omgang en zijbeuken zijn de gewelfribben daar waar zij de sluitsteen aanvatten en met een profiel omringen, van manchetten voorzien in rood, met blauwe bies, roodwit geblokt op het peerkraalprofiel met verguldsel op de kanten. Ook in het hoogkoor zijn manchetten aanwezig, eveneens in rood, met blauwe biezen in de hollijsten en roodwit geblokte kraal- en peerkraalprofielen.

Het koorinterieur heeft in zijn eerste uitmonstering dus een grote mate van blankheid bezeten, in de gewelven niet minder dan in het opgaand werk. Dit systeem is in de oudste oostelijke zijbeuktraveeën van het schip voortgezet en pas bij een volgende bouwfase (nieuwe Lieve Vrouwe Broederschapskapel, transeptgewelven, hoogschip en rest van de zijbeuken) in de steek gelaten voor een ander patroon.

De kleurstelling van het transept heeft ook zijn invloed gehad op het hoogkoor, dat nog geen eeuw na zijn voltooiing een nieuwe beschildering kreeg. Anderhalve meter onder de aanzet van de gewelven, dus hogerop dan de zwarte beschildering, begint een Engels rode laag op de schalkenbundels die overgaan in de gordelbogen en gewelfribben. Ook dit rood begint abrupt. Het verguldsel van de sluitstenen werd toen door polychromie geheel overdekt: rode achtergrond, rode, groene, blauwe en gele gewaden. Het lager dan het rood reikende zwart op de opgaande profielen werd wit overdekt, zodat ook het rode netwerk dus een zwevend geheel werd; ook bij deze uitmonstering blijven pijlers, wandvlakken, scheibogen geheel wit. De enige kleur in de wand is de groene beschildering van de gebeeldhouwde bladornamenten in de hollijsten horizontaal boven en onder het triforium. In hoeverre de kooromgang en de zijbeuken deel hadden in deze vernieuwing, is de vraag (wegens de radicale ontpleisteringen), maar rood zullen de ribben en gordelbogen zeker nooit geweest zijn omdat zij het ook in de schipzijbeuken niet zijn. Wel werden in de buitenste noordelijke koorzijbeuk op de gewelfvelden resten van een ornamentatie van bladwerk in schemertoestand aangetroffen uit een latere periode dan de rode leliekronen en wellicht te vereenzelvigen met het werk dat daar door meester Willem Vlammen in 1522 werd uitgevoerd. Bij de restauratie in 1978 is in deze beuk het stelsel van ribben en gordelbogen eerst roodgeschilderd, maar vijf jaar later zwart zoals ook in de overige koorzijbeuken en -omgang in 1982-1983 de overeenkomstige onderdelen in de oorspronkelijke zwarte kleur werden beschilderd. De hoge koorgewelven kregen, in dezelfde campagne waarin de ribben en gordelbogen roodgeschilderd werden, een ornamentatie van krullende bladranken en stengels met bloemen en bloemknoppen tussen welke een groot aantal grote wervelende menselijke figuren afzonderlijk en in groepen in een samenhangende compositie geschilderd zijn, waartoe de engelen behoren die Hezenmans in 1866 vermeldt als bedekt door een kalklaag.

Het blijkt dat de iconografie van dit nieuwe ensemble onverbrekelijk samenhangt met die van de oudere gebeeldhouwde sluitstenen en dat zij te zamen als de uitbeelding van de Wederkomst des Heren gezien moeten worden. Van een Laatste Oordeel kan hier niet gesproken worden, want de verrijzenis der mensheid, uitverkiezing en verdoemenis zijn niet uitgebeeld.[78] De compositie ontwikkelt zich als volgt.

De meest oostelijke sluitsteen toont Christus in zijn wederkomst: het zwaard der rechtvaardigheid en de lelie der barmhartigheid worden door engelen aan zijn mond gehouden. Om hem heen bevindt zich in een halve kring zijn hemels gevolg van engelen, geschilderd in de schelpen van het straalgewelf van de absis. In het middelste segment een tweetal engelen met in aanbidding geheven handen, dan aan elke zijde tweemaal een tweetal engelen blazend op bazuinen, waaraan een heraldisch versierde vaan hangt en een engel die een luit bespeelt. Opgeteld zijn hier tien bazuinen aanwezig en uitgebeeld niet de vier die in de windrichtingen het Laatste Oordeel aankondigen, maar de vele die met triomfgeschal Christus' Koningschap bejubelen.

In het westelijke compartiment van het absisgewelf wordt de sluitsteen met de wederkomende Heer vergezeld door twee drommen heiligen, vrouwelijke aan de noord- en mannelijke aan de zuidkant. Te onderscheiden zijn bij de gekroonde en van nimben voorziene heilige maagden, Catharina met een dubbel rad, Barbara met de toren, Margaretha (?) met een boek, achter haar Agatha met een tang waaraan een afgeknepen borst. De groep mannelijke heiligen, eveneens met nimben om het hoofd, wordt aangevoerd door Johannes de Doper met het lam, Johannes Evangelist met de kelk en een heilige met krullende baard en hoofdhaar met grote tonsuur, gevouwen handen, zonder attribuut, die waarschijnlijk de apostel Petrus voorstelt.

Beide groepen zitten in wolken geknield.

De sluitsteen in de volgende travee heeft als thema de heilige Maagd, in de hemel gekroond en door haar zoon met een acclamatiegebaar in haar waardigheid bezegeld, achter, tussen beiden in, een engel. Merkwaardig genoeg wordt dit onderwerp in de gewelfschildering min of meer herhaald.

Rechts (zuidelijk) troont God de Vader, de tiara op het hoofd, waarachter een kruisnimbe.

Hij is uitgerust met kruisstaf en globe en maakt een zegenend gebaar. Een engel met in aanbidding gevouwen handen begeleidt hem. Centraal in het gewelfveld zweeft met wijdgestrekte vleugels de duif van de heilige Geest in een krans van ver uitschietende stralen, links (noordelijk) knielt met gevouwen handen de heilige Maagd, een forse kroon op het hoofd waarachter een nimbe. Zij wordt door drie engelen begeleid van wie twee de slippen van haar mantel dragen, één in duikvlucht haar nimbe met de handen raakt. Deze ceremonie wordt in de overige gewelfvelden van dezelfde travee vergezeld door twee engelen die de bazuin blazen, waaraan weer vanen met vage sporen van heraldiek hangen, drie luitspelende engelen en een die de harp bedient.

De drie volgende traveeën zetten het tafereel van goddelijke triomf en lofprijzing voort in één samenhangende reeks voorstellingen waarin de drie sluitstenen (respectievelijk met de twee Johannessen, de twee apostelvorsten en de twee Jacobussen) Christus' gevolg bij zijn Wederkomst vertegenwoordigen: de Doper en de Evangelist als bemiddelaars voor de zondige mensheid. Een engelenschaar verricht de hemelse lofprijzing: een blaast op een bazuin, vijf zwaaien wierookvaten ten teken van het opdragen van de gebeden der mensheid aan God, drie strekken hun handen in aanbidding en wellicht als begeleiding van hun eigen lofzang, de eigenlijke, hoogste *jubilus,* zonder instrument (hun gezichten echter vaag, monden niet goed meer zichtbaar) en elf tonen lijdenswerktuigen van Christus als de insigniën van zijn Wederkomst en Rechterschap, als tropeeën van lijden en verlossing: de hellebaard uit de hof van Olijven, de geselkolom, de doornenkroon, de geselroede, het kruis, de zweetdoek, drie nagelen, de rietstok met spons, het azijnvat, de lans (waaraan een vaan met kruisteken), het opperkleed en de dobbelstenen, de ladder, een zalfpot.

Op vier plaatsen zijn de sporen van de engelenfiguren uiterst vaag; wat hun attributen waren, is niet meer te zien, het kunnen nog andere van de talrijke in de 15de eeuw gangbare *arma Christi* geweest zijn (zoals de buidel met de dertig zilverlingen, de lijdenskelk, de lantaarn uit de hof van Olijven, zwaard en oor, Pilatus' schenkkan en bekken, de haan, hamer, boor, nijptang, de INRI-titulus).[79]

Van de vleugels der engelen is compositorisch dankbaar gebruik gemaakt, breed buigen zij uit met priemende uiteinden, de bovenranden geschubd en voorzien van donkere bollen die wellicht een herinnering zijn aan de pauwenogen op de vleugels der opperste drie engelenkoren, serafijnen, cherubijnen en tronen, ogen die nooit luiken en duiden op het *sine fine* van hun lofzang. Overigens nemen deze Bossche engelen niet meer de oude hiërarchie in acht en zijn geen vertegenwoordigers meer van de negen engelenkoren van de Pseudo-Dionysius, zo min als dat elders in de 15de eeuwse kunst het geval is.[80] Wel is hier ongetwijfeld, boven de koorbanken der kanunniken het zingen en musiceren der engelen oorspronkelijk gezien als begeleiding van het koorgebed van het kapittel, als aanduiding ‘hoe wij met de negen koren der engelen opgaan in het geestelijk leven’ zoals Jan van Ruusbroec (1293-1381) het zingen van godslof in het klooster beschrijft.[81] De *musica coelestis* begeleidt de *musica humana*, de hemelse lofprijzing de aardse liturgische zang.

De engelen zijn zonder onderscheid gekleed in een lange albe met wijde mouwen, een gewaad dat breed en in hoekige plooien over hun voeten valt. Het is niet door

een cingel omgord, maar wel hangt er een stola schuin over een schouder of over beide schouders en voor de borst gekruist (onderscheidenlijk als bij de acoliet en de diaken) omheen, bij het middel door een losse knoop gebonden en als een lang kreukelig lint in het rond fladderend. De ovale gezichten worden door weelderige dichte krullen en lokken omgeven, sommigen dragen een amict om de hals en sommigen een diadeem met kruis op het hoofd. De wierookvaten bestaan uit een polygonale vuurschaal op voet en een deksel met een architectonische gedaante door geveltoppen rond een torenspits, al of niet in een peervorm eindigend. De schaal hangt aan twee kettingen, die met een derde ketting aan de dekseltop samenkomen in een ring die door de engel als handvat gebruikt wordt; de zwaaiende kettingen hebben dezelfde hoekige en verstrengelde contouren als de stola's. Dit wierookvattype is het in de 15de en begin van de 16de eeuw gebruikelijke.[82] Ook het type van de bazuin, eigenlijk een trompet (buccina, buisine, Busine), is in die tijd gewoon: de rechte buis van één kogel voorzien, loopt recht uit in de konische klankbeker. De luit heeft de amandelvorm die in de 15de eeuw gewoon is, met één rond klankgat in het vlakke klankbord en een haaks op de hals staand schroevenstuk. Het doet wat armelijk aan, dat bij zo veel plaats en zo veel engelen zo weinig verschillende muziekinstrumenten zijn uitgebeeld, geen vedels, geen psalter, geen blokfluit.[83]

Het plantaardig ornament bestaat uit kronkelende gegolfde bladranken, lange gebogen stengels met spitse bloemknoppen, die enigszins aan die van de egelantier doen denken. Maar zij zijn alles behalve naturalistisch uitgewerkt en decoratief voorzien van meeldraden die het voorkomen hebben van een varenveer of van een kurketrekkervormige hechtrank.

De gewelfschildering als geheel heeft door de verwering en verbleking het karakter van een

tekening gekregen, waarin de zwarte contouren van de vegetatie, haarkrullen en plooienval, overheersen op een geelbruine tonaliteit. De locale kleuren, karnaat voor gezichten en handen, geel voor vleugels en engelengewaden, blauw, rood, groen en geel voor de gewaden van God de Vader, de heilige Maagd en de heiligengroepen, zijn even ver verbleekt als die van bloemen en bladeren. Bij de restauratie is het fond weer witgemaakt, de zwarte contouren zijn versterkt en overal daar aangevuld waar naar de vorm van het ontbrekende door analogieën met enige grond van waarschijnlijkheid gegist kon worden. In feite is het resultaat, in 1983 behaald, een mengsel van de eerste en de tweede decoratie: van de eerste zijn de centrale partijen hersteld: verguldsel van de sluitstenen, manchetbeschildering en leliekronen rondom. Stilistisch is de figuratie niet direct met gewelfschilderingen elders vergelijkbaar, maar iconografisch zijn er wel verwantschappen. Het koorgewelf van de St. Maartenskerk te Zaltbommel laat ook een samenspel van de figuratie der gebeeldhouwde sluitstenen en schilderingen op de gewelfschelpen zien.[84] Op de sluitsteen in het straalgewelf is de wederkomende Christus voorgesteld, met uitgestrekte armen, met doornenkroon en wondetekenen, gekleed in chiton en rode mantel, zittend op de regenboog. Geschilderd zijn engelen met wierookvaten, met de lijdenswerktuigen, met een luit; andere muzikanten zijn merkwaardig genoeg geen engelen, maar profane figuurtjes, terwijl de samenhang van het programma verder ondermijnd wordt door de aanwezigheid van groteske figuren, meerminnen, een pelicaan, een phoenix en een kraanvogel. Twee trompet- of bazuinblazers hebben een vaan aan hun instrument hangen, waarop als heraldisch embleem een dubbele arend, uitgelegd als verwijzing naar het Romeinse Rijk en naar keizer Augustus, uiteindelijk verantwoordelijk voor de dood van Christus. De vanen aan de bazuinen van twee engelen in de Bossche gewelfschilderingen lijken echter niet voor een dergelijke verklaring vatbaar, en ook niet de standaard van Christus en Maria te zijn.[85] De figuratie in Zaltbommel is in de loop van de 15de eeuw ontstaan, nadat er eerder, net als in Den Bosch, slechts een decoratie met leliën langs de ribmanchetten, uit ± 1400, was geweest. Nog wat onevenwichtiger of volkser zijn de engelen met bazuinen en arma Christi, geschilderd op het koorgewelf van de St. Martinuskerk in Weert. Een deel van hen is als putti opgevat, naakt maar wel met kruisdiadeem en stola schuin over de borst, sommigen dragen korte rokjes, maar de engel die de geselkolom draagt, is in wijd gedrapeerde albe met stola, en een engel met wierookvat draagt zelfs een dalmatiek. Twee putti houden windmolentjes, een voorstelling die ook op het schipgewelf van de Sint Jan voorkomt.

In Zaltbommel vormt de voorstelling op het gewelf de eerste episode van de Jongste Dag, het Laatste Oordeel is als tweede op de opgaande zuidmuur van het koor afgebeeld. In Den Bosch is alleen sprake van Christus' verschijning met grote macht en majesteit, temidden van bazuinende engelen en uitverkorenen (Mattheus 24: 30-31; 25: 31; 26: 64) en daarmee verbonden de Kroning van Maria, de bruid die de hemelse bruidegom op de Jongste Dag binnenhaalt en die deelt in zijn koninklijke staat (Openbaring, 12: 1 en 19: 7-8) door de engelen uitgedrukt.[86] Slechts een beperkt aantal elementen van de gangbare laat-middeleeuwse uitbeelding van het Laatste Oordeel is dus opgenomen, in tegenstelling tot wat op de monumentale panelen gebruikelijk is.[87] Zulke beperkingen, afkortingen, vindt men ook op de koorgewelfschilderingen van de kerken van Kerkdriel en Hattem, respectievelijk uit

het midden van de 15de eeuw en uit 1504. Maar in het algemeen is in de Noordnederlandse kerken, zowel in het Westen als in het Oosten, in de 15de eeuw het thema van het Laatste Oordeel voluit op de koorgewelven geschilderd, met de opstanding, uitverkiezing en verdoemenis, alle apostelen, bazuinende engelen, soms zelfs een kakofonisch tegengeluid uit de bazuinen der duivelen, meestal engelen met de arma Christi, wierokende engelen. Het Laatste Oordeel komt voor in het koor van de middeleeuwse kerken van Noordbroek, Borne, Zutphen (± 1495), Winterswijk, Hall, Harderwijk (zeer laat: 1561, met veel andere thema's), Naarden (1518), Enkhuizen (St. Pancras, 1484), Alkmaar (1519), Warmenhuizen en zal nog meer kerken gesierd hebben.[88]

Een nauwkeurige datering van de Bossche schildering is niet te geven, in alle opzichten van stijl en iconografie (ook de vorm van de muziekinstrumenten) schijnt zij 15de eeuws of uiterlijk uit de eerste jaren van de 16de eeuw. Het is niet onmogelijk, dat zowel deze versiering als die op de gewelven van het noordtransept, in stijl eraan verwant, gereed kwamen vóór de opening van de vergadering van het Gulden Vlieskapittel in 1481. In elk geval is er een relatie tussen deze schildering en de Bourgondische hertog, souverein van de orde van het Gulden Vlies. Op de twee bazuinvaandels in het straalgewelf zijn de sporen van heraldiek in kleur en tekening duidelijker dan op de twee in het volgende vak. De rijksarchivaris in Noord-Brabant, Dr. L.P.L. Pirenne, is erin geslaagd het ene van beide eerstgenoemde te herkennen als het wapen van hertog Philips de Goede van Bourgondië zoals hij dat vóór 1430 voerde. De kwartieren 1 en 4 vertonen het wapen van het Franse koningshuis waarvan hij afstamde, met Franse lelies of fleurs-de-lis, de kwartieren 2 en 3 het wapen van Bourgondië; het hartschild is het wapen van het graafschap Vlaanderen.

Het andere bazuinvaandel in de koorsluiting is eveneens gevierendeeld en laat in het eerste kwartier vaag de lijnen van een (zilveren) balk op een (rood) veld zien, zoals dat deel uitmaakt van het wapen van Philips de Schone. In het vierde kwartier zijn sporen van een leeuw die dan het wapen van Brabant zou zijn. De kwartieren 2 en 3 zijn te ver verbleekt om nog vast te kunnen stellen of zij de wapens van Bourgondië nieuw en oud zouden kunnen zijn en ook staat niet vast of er een hartschild met de Vlaamse leeuw is geweest. Het eerste kwartier is het wapen van Habsburg en verwijst naar de vader van Philips de Schone, keizer Maximiliaan van Oostenrijk, na de dood van zijn vrouw Maria van Bourgondië in 1482 regent totdat Philips in 1494 in haar rechten trad. De rijksarchivaris acht het mogelijk, dat de twee andere, geheel verbleekte vaandels haar wapen bevat hebben en dat van Karel de Stoute, en besluit dat al deze gegevens naar een datering in het eind van de 15de eeuw wijzen.

Philips de Goede stichtte op 10 januari 1430 de orde van het Gulden Vlies. Philips de Schone werd in het koor van de Sint Jan tijdens het kapittel van deze orde in 1481 als lid opgenomen door de ridderslag, in aanwezigheid van Maximiliaan. Het is dus niet uitgesloten dat de gewelfschildering diende ter opluistering van en/of herinnering aan dit kapittel. Een van de ontbrekende wapens zou dat van Maximiliaan geweest kunnen zijn, wellicht dus niet van Maria van Bourgondië, omdat zij als vrouw geen souverein van de orde kon zijn. Overigens is de toespeling op de Bourgondische hertogen in deze gewelfschildering wel uiterst discreet, geen enkel ander embleem is er dat op hen wijst, geen vuurslag, geen Vliesketen, geen spreuk.

Het ensemble moet al in slechte staat verkeerd hebben, ontkleurd geraakt door verpoederen en verwaaien van de kleurstoffen, toen J.C. Dickmans in 1839 zijn nieuwe beschildering eroverheen legde, zonder enige poging te doen het oude werk na te volgen, maar door de oude, ook al niet gaaf bewaarde, ornamentatie van de hoge schipgewelven in vrije vorm voort te zetten: ranken, bladeren, bloemen, waarin zich vogels en klein wild ophouden. De gewelfribben en gordelbogen werden toen geheel geschilderd, ook de manchetten. Het opgaand werk van het hoogkoor is altijd blank gepleisterd geweest met toevoeging van geel in latere onderhoudsbeurten.

Fragmenten van een decoratie bevinden zich slechts op de twee pijlers en de spitsboog in het meest noordwestelijke facet van de koorsluiting, waar oorspronkelijk het Sacramentshuis stond. Tegen een zwart fond zijn hier over de profielen heen donker- en lichtgroen lover geschilderd, waarin bontgekleurde papegaai-achtige vogels huizen. De spitsboog is in Engels rood geschilderd. Het albasten Sacramentshuis hier werd in 1614 geplaatst en wellicht is toen ook deze geschilderde omlijsting tot stand gekomen.

De Boom van Jesse

Op de zuidoostelijke pijler van de meest westelijke travee der noordelijke buitenzijbeuk van het koor bevindt zich, als een lange verticale baan op het platte vlak (noordwestzijde) een schildering van de Boom van Jesse, de stamboom van Christus.[89] Deze zijbeuk is als kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap in 1407-1426 gebouwd en al vóór de inwijding is deze schildering door de Broederschap of een van haar leden gesticht en voltooid. Het onderste gedeelte van de schildering vertoont een afzonderlijke voorstelling, die door beschadiging moeilijk herkenbaar is, maar

misschien de Boodschap van de Engel aan Maria verbeeldt, met een knielende, gevleugelde figuur in rood gewaad en een neergezeten figuur in groen gewaad, beide met aureolen.[90] Daarboven is Jesse (Davids vader) zittende voorgesteld; twee engelen houden een tapijt achter hem. De boom tekent zich af tegen een rood fond en splitst zich in twee takken, waaraan krulranken de figuren van twaalf koningen van Juda, voorvaderen van Christus, omlijsten, terwijl tussen beide takken deze laatste aan het Kruis is voorgesteld.[91] Boven het kruis staat de heilige Maagd met het kind op een maansikkel; zij wordt vergezeld door twee figuren, waarvan de linkse, met hoofddoek en spreuklint, als de profeet Isaias te duiden is, de ander, baardeloos, en lang gewaad, als de evangelist Johannes (?). Boven haar hoofd zweeft God de Vader, van borst tot kruin, maar naar het schijnt zonder hoofddeksel, uitgebeeld tussen een zwerm engelen met zwaluwvleugels op de wolken, stralen schieten naar het drietal onder hen uit. Op de strook die beide composities, Boodschap en Boom, scheidt, zijn sporen van een opschrift aanwezig, wel geduid als *virga de radice Jesse et flos de radice ejus* (Isaias 11, 1-2; vgl. Romeinen 15,12), maar de lettersporen zijn thans uiterst flauw en geheel onleesbaar.

Het geheel is uitgevoerd in tempera en olieverf en meet 7,85 bij 1,40 meter. De schildering werd in december 1926 onder een zware okerlaag en verscheidende kalklagen (al die lagen die toen in de gehele koorbeuk tot op de blote steen verwijderd werden) vandaan gehaald.[92] Maar het bestaan ervan was al veel eerder bekend, want aan het begin van de 19de eeuw was de stamboom al eens van onder het witsel tevoorschijn gekomen maar niet in het zicht gelaten.[93]

Het bestaan van de schildering was Jan Hezenmans bekend uit de in 1639 door de kerkmeesters opgestelde lijst van te verwijderen superstitiën: ‘9e. De boom Jesses, staende tegen den pylaer omtrent het L. Vrouwechoor, mette beelden

daerboven', waarbij hij opmerkt: '... overeenkomstig een mondelinge mededeeling, is die stamboom, eene halve eeuw geleden, daar uit zijn overwitsel te voorschijn getreden en toen, helaas! met weinig meer eerbied behandeld, even als verschillende andere fresko-schilderingen, die zich nu en dan op die hoogte vertoond hebben. Of wij onder de beelden daarboven iets anders te verstaan hebben dan de beelden aan den pilaar zelve, is ons onbekend'.

Bij de herontdekking in 1926 werden zichtbaar deels de voortekening, zwart op bruingele ondergrond in tempera, en voor een klein deel fragmenten van de voltooide schildering in oliehoudende dekverf, waarbij niet altijd aan de voortekening was vastgehouden; voor het overige resten van voorschildering, plamuurresten en sporen van verguldsel.

'Bij sommige der koningen is het na te gaan', aldus Gerhard Jansen, die het herstel uitvoerde, 'dat hun kleedij verguld was, de later over de vergulding geschilderde armen, handen en scepters zijn met afbladderen van het goud verdwenen, sporen van de schets zijn hier en daar over. De bloote voeten (in schets) zijn geschoeid geweest en het in schets overgebleven kruisbeeld zal bij de voltooiing van een lendendoek zijn voorzien geweest. Door opsporen, versterken en geringe aanvulling van de in de steenporiën nog aanwezige kleurrestjes, meestal ter grootte van speldeknopjes, is er nog veel herwonnen, wat anders niet te onderscheiden was'. De kleuren zijn diep geweest, met lichtwerking in de kledij, bijvoorbeeld in het blauwe kleed van de Moeder Gods. Bij de vierde koning rechts waren er sporen van letters op de vergulde rand van zijn schoudermantel: Joatham (?).

Maria's blauwe mantel heeft goudgele borduursels en hangt over een groen onderkleed. Een nimbe met stralen en sterren of edelstenen omgeeft haar hoofd en dat van het Kind.

Zoals gezegd, moet de schildering in de bouwtijd van de kapel gedateerd worden, maar de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap vermelden niet haar ontstaan, doch slechts enkele onderhoudsbeurten:

1422/23 'van der roeden van Yesse scoen te maken want die met calc beloepen was dat van boven door dat wulfsel gedrongen was'.

1432/33 '... der kerken knapen van den pylerne te wasschen dair die roede van Jesse aen gemaekt steet' (roede = twijg, loot, tak).

1447/48 'Goessen de maelre ... en die roede van Jesse te wassen'.[94]

1459/60 '.' Aelbrecht den Maelre ... ende die roy van Jesse en die pylerne te wassen'.

Op 7 januari 1640 vroeg de hervormde kerkeraad aan de stadsregering om onder meer 'de boom Jesses, staende tegens den pylaer omtrent het L. Vrouwe-choor mette beelden daerboven' te mogen verwijderen, nadat hij op 31 december 1639 een lijst van aanstootgevende 'superstitieuse dingen' in de kerk aan de raad der stad had aangeboden. Kort daarna moet de schildering ondergewit zijn. Op de pijler ten oosten van die waarop deze Boom van Jesse, bevindt zich nog een fragment van een tapijtschildering: zwart fond, verguld bladwerk, dat eveneens in 1926 bij de ontpleistering van deze beuk gespaard bleef.[95]

De verantwoording van de restauratie van de Boom van Jesse door Gerhard Jansen in geschrifte is - zoals altijd weer - te summier geweest om bij het nieuwe herstel in 1981-1984 als basis van vooronderzoek te dienen. Het Centraal Laboratorium voor

Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap kwam bij onderzoek met kwartslamp en microscoop ter plaatse en van verfmonsters in het laboratorium tot de bevinding, dat het middeleeuwse werk uit de volgende lagen bestond.[96] Met een bindmiddelrijke laag van dierlijke lijm is de steen voorgelijmd. Daarop is een bruinrode laag van oker, krijt en verf gelegd, een rode gronding die ook als vulsel in oneffenheden van het steenoppervlak is gestopt. Dan volgt een dunne, bruine transparante laag ten behoeve van de hechting der volgende verflagen. Daarop volgt de contourtekening en de invulling met de verschillende pigmentverven: groen- en -witte plavuizen onder Jesse, groen tapijt met verguldsel achter hem, vermiljoen bevattende verf als achtergrond van de boom, azuriet op een grijze laag in de mantel van Maria met geel voor borduursel, loodtingeel, azuriet, koperpigmentgroen, oker en verguldsel in de kledij der koningen. Vrijwel alle contouren en schaduwing in de gezichten was het werk van Jansen, die zich overigens meestal aan de gevonden kleuren hield maar dan in hun vervuilde staat. Naast en onder de schildering hebben de ontpleisteraars van 1926 een grijsgele verflaag gespaard, waaronder nog vele andere lagen schuil gingen: op de steen een kalklaag, dan een rode ondergrond, dan een reeks witte en grijze verflagen, dan een onregelmatige laag van grove smalt (blauw) in krijt, gevolgd door een of twee lagen oker. De meeste van deze lagen moeten van vóór 1640 dagtekenen en wijzen erop, dat tussen 1422 en dat jaar al kleurwijzigingen in de kapeldecoratie hebben plaats gehad, maar dat aanvankelijk rood een grote rol speelde, zoals ook al blijkt uit het rood van de ronde kolom, later door een hoekige pijler ombouwd, ten noorden van de pijler met de Boom van Jesse. In 1982-1984 is de Boom onder leiding van D.J. Schoonekamp conserverend behandeld, van vuil en willekeurige toevoegingen ontdaan, van de contouren die Jansen op vage plaatsen bijgetekend had, is niet alles verwijderd: met name enkele gezichten zouden slechts uitdrukkingsloze vlakken geworden

zijn. De kleuren zijn helder geworden, maar niet aangevuld op vlakken waar zij weinig sporen meer hadden achtergelaten, onduidelijkheden zoals de onderste voorstelling en de God de Vader bovenaan, zijn niet interpreterend bijgewerkt.

Het Nicolaaskoor

Op de noordwestelijke pijler van de tweede westelijke travee der zuidelijke koorzijbeuk, de voormalige St. Nicolaaskapel, bevinden zich twee figurale schilderingen. In de onderste is afgebeeld, op een zetel tronend, een bisschop in vol ornaat met in de rechterhand een brandhaak, in de linkerhand twee brandende huizen. In de daarboven aansluitende, maar naar tijd en stijl geheel afzonderlijke schildering, zijn de apostelen Petrus en Jacobus voorgesteld. Beide schilderingen kwamen in 1921, door het afvallen van kalklagen geleidelijk te voorschijn en werden vervolgens stelselmatig van de bedekkende lagen ontdaan, welke bestonden uit een groen fond met gele weegschaaltjes, waaroverheen zich weer witsel- en okerlagen bevonden. Ook op de zuidwestelijke pijler van dezelfde travee zijn zulke weegschaaltjes te zien en eveneens in de zone onder het hierna nog te noemen Kruisigingstafereel in de westelijke erop volgende travee. In de travee ten westen (rechts) van de sacristie-ingang bevinden zich op de omlijsting en de bogen van de wand-arcatuur nog rode en groene verfsporen, en rechts boven elkaar langs de rechtstand van die bogenreeks, wit op rood, drie mortieren of vijzels, met elk een stamper.

De weegschaal en de vijzel zijn in Den Bosch, zoals elders, symbolen van het kramersgilde en tevens attribuut van zijn schutsheilige St. Nicolaas, die ook door andere handelaren en kooplieden, merseniers, apothekers, drogisten en schippers als patroon vereerd werd.[97]

Wanneer die weegschalen-ornamentatie geschilderd is, is onbekend. Dat zij de twee figurale schilderingen bedekte, wil nog niet noodzakelijk zeggen, dat zij pas uit reformatorische tijd dagtekent: wellicht hechtte men al eerder geen waarde meer aan de beide particuliere stichtingen die deze twee schilderingen waren. Weegschalen zijn ook geschilderd in de gewelfdecoratie, waar zij aan groen gebladerte met rode bloemen hangen, een versiering waarvan maar enkele kleine partijen onder latere witkalk teruggevonden werden. Zij behoren tot een ensemble, dat de oorspronkelijke strenge compositie (witte gewelfvelden, roodblauwe manchetten en rode leliekroon rondom de sluitstenen) verving, mogelijk in de late 15de eeuw.

Van de Sint-Nicolaasbeeltenis, zwart omrand, 131 cm breed en 138 cm hoog, wordt de hoofdfiguur kort na de ontdekking door C.F. Xavier Smits als volgt omschreven: ‘De prachtige, jeugdige bisschop, zoals St. Nicolaas in de XVe eeuw wordt afgebeeld, draagt een zeer korten baard. Op zijn hoofd staat de mitra pretiosa met crochets, zoogenaamd: auriphrygiata en met goud-onderblad. Een koorkap, gouden damast met groene voering, glijdt hem om de schouderen, en een gekruiste stola dekt zijn boezem. De albe is pontificaal, daar zij goudparuur heeft vooraan aan het randstuk en aan de mouwtoppen. De zetel is aan het rugstuk met klein, staand ornament en aan de armleuning (links van den toeschouwer) met een leeuwtje versierd.’[98] Dat het hier St. Nicolaas betrof, leidde Smits af uit het attribuut dat de heilige in de rechterhand houdt en dat hij als een schippershaak duidde, in verband

te brengen met St. Nicolaas' beschermerschap van de schippers. Hierop ontwikkelde zich in *De Maasbode* een polemiek tussen Smits, Jan Kalf en A.E. Rientjes.[99] Omdat de geschilderde bisschopsfiguur op zijn andere hand een tweetal in vlammen opgaande stenen huizen (met trapgevels) draagt, stelde Kalf, dat geen schippers-, maar een brandhaak weergegeven is, een instrument om bij brand muren omver te halen. Omdat niet St. Nicolaas als beschermheilige tegen brandgevaar gold, doch St. Germanus van Parijs, wilde Kalf deze laatste in de bisschopsgestalte uitgebeeld zien. Er zijn wel meer heiligen die als schuts tegen brand vereerd werden maar inderdaad is Germanus de enige bisschop onder hen: St. Vincentius van Zaragoza wordt wel met een brandhaak uitgebeeld, maar hij was slechts diaken; St. Florianus van Lorch was een heilige soldaat. Wel wijst niets op het ooit bestaan hebben van een Germanusverering in Den Bosch, maar dat sluit natuurlijk een particuliere devotie en een daarop berustende stichting van deze muurschildering niet uit.

In aanmerking komt wellicht ook St. Martinus, aan wie zijn biograaf Sulpicius Severus twee wonderbare brandblussingen toeschrijft.

De stichters knielen links en rechts aan de voeten van de heilige. De linkse is gekleed in een groene mantel, met gordel waaraan een buidel hangt. Hij heeft hoge zwarte puntschoenen aan. Het wapenschild achter hem, even buiten het kader stekend, draagt thans moeilijk te onderscheiden emblemen; op de calque die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit de tijd van de ontdekking bewaart, is het slechts een leeg veld, maar volgens Smits en Mosmans is het bezet met drie eggen (2 en 1), het wapen van het geslacht Van de Water.[100] De rechtse stichtersfiguur heeft een zwarte mantel over een groen kleed; de onderste mantelslip gaat op de schuine kant van de pijler buiten het kader om. Het hoofd is geheel verdwenen. De achtergrond van het hele tafereel is rood en bezet met grote en kleine ronde witte bloemen van abstract patroon.

Het zwarte kader wordt aan de bovenzijde

onderbroken door een wapenschildje dat bij de voorstelling erboven behoort.

De genoemde schrijvers zijn het, bij alle onenigheid, wel eens over een globale datering van de onderste schildering op omstreeks 1450. Zij is door Jacob Por in 1922 gerestaureerd, maar behalve genoemde calque is van enige verslaggeving over het herstel niets gevonden.

Op dezelfde pijler, direct boven de zojuist beschreven voorstelling zijn twee heiligen afgebeeld met links onder twee stichtersfiguren; het tafereel is 131 cm breed, 169 cm hoog. Kader en achtergrond worden gevormd door een architectuur in rood met zwarte contouren, geopend naar een zwart fond. Het bouwsel heeft zijwanden met spitse boogvensters, een koof-achtig plafond of gewelf, en een ‘crête’, een kam, met toten, boven een lijst met bollen of ronde openingen als afsluiting, nog onderbroken door een zes- of achtkant torentje (drie zijden getoond) met uitkragende balustrade. De koof heeft grijze vlakken, gescheiden door zwart belijnde rode voegen of biezen.

De linkse heilige is als Jacobus herkenbaar door zijn attributen, pelgrimshoed en -staf, hij houdt bovendien een boek vast. De rechtse heilige wordt door de grote sleutel die hij draagt, als Petrus geïdentificeerd, ook hij heeft een boek (rood). Beiden hebben een witte nimbe. Jacobus' hoed is grijs, zijn mantel rood, die van Petrus blauw. Zij staan op een vloer van rode en witte tegels, waaronderlangs een rode rand. Van de naast elkaar knielende kleine stichtersfiguren heeft de linkse (een dame?) een zwarte mantel, de rechtse een blauw gewaad. Het wapen is deels over de zwarte omlijsting van de lagere schildering geschilderd en vertoont een huismerk in het bovenste van de twee velden waarin het is verdeeld. Deze schildering, tegelijk met de hiervoorgenoemde in 1921 voor de dag gekomen en in 1922 door Jacob Por gerestaureerd, wordt omstreeks 1500 gedateerd.[101] De Rijksdienst voor de Monumentenzorg bewaart een calque van deze schildering, te zamen met de hiervoorgenoemde. Op de zuidwestelijke pijler van de meest westelijke travee van de buitenste zuidelijke koorzijbeuk, dus weer in de St. Nicolaaskapel, bevindt zich een schildering voorstellende Christus aan het Kruis tussen de Maagd en Sint Jan, met aan hun voeten een talrijke stichtersfamilie, in zwart gekleed, links de mannen, rechts de vrouwen. Het onderschrift, in lichte gotische minuskels, luidt:

‘Int jaer ons heren m.ccc en□ xliiii doe sterf katrine iordens dochter van driel willem iacops soen van wiel wijf was aen die mider broederslach die sterf op sint cimen en□ iuden avend bit voor die ziel’.

Er zijn geen familiewapens afgebeeld, maar aan de voet van het kruis bevindt zich een meesterteken of huismerk geschilderd.

Deze memorie- of votiefschildering uit of kort na 1444 is in 1871 tevoorschijn gekomen,[102] maar pas in 1896 heeft J. Anthony uit Antwerpen de verbleekte temperaverven bijgewerkt, tegelijk met zijn herstel van de gewelfschildering van de St. Antoniuskapel, van de oude wijdingskruisen daar en van de schilderingen in de St. Annakapel. Toch heeft in al die tussentijd nooit iemand het initiatief genomen om de schildering te fotograferen - ook een calque is er niet -, de eerste foto is die welke als illustratie is opgenomen in het plaatwerk *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*.[103] Op één na zijn alle observaties, ook de lezing van de tekst, van na de restauratie.[104] Maar één reactie versterkt onze twijfel aan de betrouwbaarheid van de schildering als restauratiewerk. Juist bij zo weinig verslaggeving over de staat

van schilderingen tijdens hun blootlegging is een breed citaat op zijn plaats. Van iemand die zich afvraagt, waarom men bij restauraties van 17de eeuwse schilderijen volstaat met verwijdering van te dikke vernislagen en desnoods tot verdoeking overgaat, maar muurschilderingen altijd meent te moeten ‘opfrisschen’ door ze over te schilderen.

‘In de St Jan van Den Bosch zijn, komt 't mij voor, zeer belangrijke muurschilderingen onder de witte kalklaag, waarmee 't geheele inwendige van den majestueusen bouw besmeerd is (o gruwel!) ontdekt. Ik zag die voor en na de restauratie, d.w.z. voor en na de algeheele oververving en verdelging.

Reeds voor langen tijd had men bij het zuider transept aan een van de breede pijlers der rij banken, op ongeveer vier meter van den grond een tafreel van ongeveer anderhalve vierkante meter bloot gelegd. Ik vond het voor drie maanden bijzonder goed geconserveerd en 't was een werkelijk mooi kunstwerk. Een Christus aan het kruis, Maria en Johannes daaronder, kleinere figuren aan hun voeten, en een inscriptie. Ofschoon het zeer licht van kleur was, manqueerde er niets aan en men zag met genoegen dat werkelijk zeer mooie staaltje van vijftiende eeuwsche muurschilderkunst. Men heeft voor een paar weken gemeend de duidelijkheid van deze voorstelling te bevorderen door een overschildering, die, volgens het zeggen van den man die 't gedaan heeft zelf, zoo getrouw mogelijk is geschied. De lijnen waren een voor een met olieverf (sic) overgehaald en 't geheel was er belangrijk duidelijker, frisscher, helderder en leelijker door geworden, men kan gerust zeggen dat het geheel vernieuwd is, en de schilder heeft niet zonder eenige zelfvoldoening zijn handteekening met een mondain “restauré par” er onder geplaatst.’[105]

De straalkapellen

Zoals gezegd, deelden de straalkapellen oorspronkelijk in het strenge decoratieschema dat het koor, de omgang en de zijbeuken direct na hun voltooiing

kregen: zwarte gordelbogen en ribben, rood-witblauwe manchetten bij de sluitstenen, door rode leliekronen omkranst, de reliëfs verguld. De bijzondere hangende sluitsteen in de middelste straalkapel draagt vergulde op de kolonetten, wimbergen, pinakels en op het bladwerk onderaan rondom een rode kern, de nissen tussen de kolonnetten zijn blauw met rode biezen.

Op 17 november 1896 wordt door de Rijksadviseurs voor de Monumenten aan de Minister van Binnenlandse Zaken de ontdekking bericht van de wandschilderingen in deze kapel, de St. Annakapel, oorspronkelijk de kapel van het Viskopersgilde met een altaar dat aan St. Petrus gewijd was. ‘Behalve eene zeer schoone gewelfschildering werd bij de restauratie van het inwendige dezer kapel eene reeks van schilderwerken gevonden, die een sieraad voor de kerk mogen worden genoemd; het zijn de beelden van zes Apostelen, in de xve eeuw door een onbekend meester geschilderd (juist van teekening en rijk van kleuren). Zij zijn vergezeld van de symbolische visschen der christen-oudheid en van bijschriften, die aan de eene zijde de beteekenis dier visschen verklaren en aan de andere zijde bestaan uit grafschriften van oude familiën der stad 's-Hertogenbosch’.[106]

Dit zijn alle gegevens van vóór de zeer ingrijpende restauratie en aanvulling der schilderingen door J. Anthony in dat jaar. Geen calque, geen oude foto. De schilderingen zijn thans aanmerkelijk verbleekt in vergelijking met de oudste foto's, die in het al genoemde plaatwerk van 1900 gereproduceerd staan.[107]

De apostelfiguren bevinden zich tussen de montants van de blindnistraceringen in de gesloten wandvlakken van de meest westelijke travee der straalkapel. Aan de noordzijde ziet men van links naar rechts: Simon met de zaag, Jacobus de Meerdere met pelgrimsstraf waaraan de schelp hangt en Philippus met een herkruiste kruisstaf. Daaronder zijn drie blazoenen geschilderd. Tweemaal, namelijk onder Simon en Philippus, op zilver drie rode bijenkorven, 2 en 1; helmteken een bijenkorf tussen een vlucht rood en zilver. Het moet, met het oog op de nog te noemen grafschriften, het wapen Dicbier voorstellen, maar dit toont in plaats van bijenkorven heiblokken en de vergissing moet wel op Anthony's restauratie teruggaan, zodat men zich afvraagt of er vóór 1896 (nog) wel iets van familiewapens te zien was.[108] Onder Jacobus het wapen Van Vladeracken, gevierendeeld: 1 en 4 op zilver drie rode molenijzers, 2 en 3 op goud drie rode vierbladen met kelkblaadjes.[109] Boven de apostelen is in elk der drie vakken een vis afgebeeld en daarboven bevindt zich een banderol met tekst in gotische minuskels. Boven de apostel Simon: ‘Jofrou Cathalijn, heer Eduard Dicbier rudder huysvrouw, overleed Assumptionis mccccxxiii’.

Boven de apostel Jacobus: ‘Jouvrou Corneliken Vladeracken huysvrouw heer Hendrick Dickbier gestorven Lichtsmisdag mccccxxvi’.

Boven de apostel Philippus tenslotte: ‘Joufrou Godelieve dochter heer Hendrick Dicbier gestorven sint Cecilien avent mccccxxxi’. De apostelen op de zuidwand zijn van links naar rechts: Paulus met boek en zwaard, Johannes met kelk, Andreas met Andrieskruis en in een buidel hangend boek. Daaronder zijn, in kleine vierkante taferelen die overeenkomen met die der wapenschilden aan de tegenoverliggende zijde, respectievelijk uitgebeeld de prediking van Paulus, de marteling van Johannes in het vat kokende olie en de roeping van Andreas (vanaf de oever spreekt Jezus hem, die zich met anderen op een vissersscheepje bevindt, toe). Meer nog dan de apostelfiguren verraden deze drie scènes geheel de hand van J. Anthony, zoals men

die ook kan leren kennen uit de kruiswegstaties van de St. Jan: de middeleeuws historiserende kledij en het sentiment zijn helemaal die van de Antwerpse religieuze kunst van de 19de eeuw, en men moet zich zelfs afvragen of onder deze schilderingen wel iets authentieks schuilgaat. Boven de apostelen is in elk der drie vakken weer een vis afgebeeld, terwijl de tekst van de drie gotische opschriften in banderollen luidt:

> ‘Jhs die hync aent heijlch kruys dry
> uur alzde lef liefde u scroei by de vijer [vuur]
>
> Jhs die van vysken gebecken spyse
> naemt Jhs gekruist oock vys is genaemt
>
> Jhs Wyens zy met die lancy gewont
> ons evel mensch meekt u bloet gesont’.

Hier wordt wel duidelijk, dat bij de stichting van de schilderingen naast de gedachtenis van enige overledenen ook de betekenis van de kapel als die van het gilde der vishandelaren een rol speelde met toepassing van de aloude christologische vissymboliek. De zes vissen lijken enigszins naar soort gedifferentieerd te zijn en met wat goede wil zou men van links naar rechts kunnen onderscheiden een haring, merkwaardig genoeg met een kroontje op, een baars, een brasem, een makreel, een zalm en een karper.

De apostelen zijn voorgesteld als staande in een perspectivisch door schaduwen aangeduide rechthoekige nis, maar ook hier is het de vraag, in hoeverre wij met een 15de eeuwse compositie of eigen werk van Anthony te maken hebben. Het is weer dezelfde ooggetuige als bij het Kruisigingstafereel die vaststelt, dat ook hier een middeleeuwse schildering is verloren gegaan. Van Anthony, en niet van de oorspronkelijke schilder, zijn de sprekende schaduwen in de schijnnissen waarin

de apostelen staan; de sterke kleuren van hun mantels, vrijwel de gehele Jacobusfiguur (veel was er niet van over); alle wapenschilden. Op de plaats van de afbeelding van Sint Jan in de olie was een schildering 'voorstellende een vrouw met een visch in haar hand waarschijnlijk een fragment van een veel grootere voorstelling, maar die was te onduidelijk, men heeft die maar geheel weggenomen en er dat andere tafereel voor in de plaats gesteld'.[110] Ook de vissen zijn niet wat zij waren: boven Paulus was 'een grote kabeljauw met zwart alleen op den witten muur geteekend, en niet zonder een groote mate van begaafdheid'. Ook de vissen aan de overkant waren 'zeer, zeer mooie visschen', ongerestaureerd van dichtbij gezien, mooie, grote kabeljauwen. 'Wat zal dat een prachtige kapel geweest zijn met haar hooge ramen, de middelste in de krans om het hooge koor, en wat zijn nu die schilderingen weer frisch en duidelijk, maar leelijk'.

In dezelfde tijd waarin elders in de kerk de schoonwerkoperatie al op gang was gekomen, kregen de straalkapellen daarentegen een nieuwe polychrome decoratie. De meest noordwestelijke kapel werd in 1903 paars uitgemonsterd en bezet met het motief van doornenkroon en spijkers, omdat daar het in 1901 verworven Lijdensaltaar kwam te staan. In het boogveld boven het deurtje naar de traptoren herinnert de geschilderde voorstelling van een handschoen en van enige veters aan de tijd dat deze kapel in dienst stond van het gilde der nestel- en handschoenmakers. In 1880 werd besloten tot een nieuwe beschildering van de Sint Joseph- en van de Heilig Hartkapel, de twee straalkapellen die respectievelijk aan de noord- en aan de zuidkant de Sint Annakapel, de middelste straalkapel, flankeren.[111] Maar het schijnt nog geruime tijd geduurd te hebben vooraleer een kunstenaar daartoe aangezocht is. Het werd tenslotte Theodorus (Dorus) Antonius Bonifatius Hermsen. Geboren op 14 mei 1871 te 's-Hertogenbosch, kreeg hij een schildersopleiding aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten aldaar, waarna hij in Den Bosch een atelier vestigde dat zich speciaal op de kerkpolychromie toelegde. In 1918 verhuisde hij naar Den Haag waar hij een kunsthandel begon. Ook boek- en tijdschriftillustraties maakte hij en van hem ook is de ietwat romantische gekleurde tekening of kleurenlitho als ontwerp voor het affiche van de tentoonstelling van oude kerkelijke kunst met opvoering van een oud mysteriespel te 's-Hertogenbosch in 1913, waarop als in een drieluik te zien is hoe meester Alart du Hamel en zijn leerling Jan Heyns in de bouwloods ontwerpen tekenen voor de Bossche Sint Jan, die men door het venster van hun werkvertrek al voltooid ziet, hoe meester Arnt van Maastricht gheelgieter de laatste hand legt aan de koperen doopvont van Sint Jan en Jeroen van Aeken die sich noempt Bosch aan een paneel met de Aanbidding der Koningen penseelt.[112] Hermsen beschilderde onder meer de zijkapellen van het koor van de Sint Josephkerk te 's-Hertogenbosch, de interieurs van de Sint Willibrordkerk te Deurne (1901-1902) en in Den Haag die van de Sint Antonius en Lodewijk (in de oorlog verwoest), de Sint Joseph (gesloopt in 1975) en de kruiswegstatie in de Sint Liduina (gesloopt in 1977). Hij overleed op 26 april 1931 in Den Haag.[113]

In 1914 heeft Hermsen de H. Hartkapel en in 1918 de St. Josephkapel gepolychromeerd. Vensterneggen, gewelfribben en gewelfschelpen voorzag hij van bloemen en bladeren, in de blindnissen van de gesloten wandvlakken bracht hij composities aan waarin hij zich richtte naar die van de overeenkomstige wanden in de middelste straalkapel. Links zien wij een vrouwefiguur die door het opschrift als

ISABELLA AUSTRIACA, aartshertogin Isabella van Oostenrijk, geïdentificeerd wordt, naast haar St. Theresia van Avila. Onder Isabella een wapenschild: op rood St. Michael en de draak van goud; onder Theresia een wapenschild: op zilver een naar beneden waaiervormig uitlopend Maltheserkruis van zwart: in de zwarte schildvoet een zespuntige ster van zilver; gekroonde helm, helmteken, een arm uitkomende met een zwaard schuinlinks geplaatst in de hand. Om het helmteken een stralenkrans van tien gouden sterren. Op de tegenoverliggende, rechtse muur de gestalten van St. Dionysius de Kartuizer en paus Sixtus IV. Het wapen onder de eerste: op goud drie groene roodgetongde leeuwen, 2 en 1, dat onder de tweede: op blauw een zilveren kruis; boven het schild de pauselijke tiara, achter het schild twee gekruiste sleutels met de baarden naar boven; de schuinrechts geplaatste is van goud; de schuinlinkse geplaatste van zilver.[114] Het is niet duidelijk wat deze vorstin, prelaat en twee heiligen te zamen betekenen. Dionysius de Kartuizer (1402-1471), prior van de Kartuize in Roermond, werkte mede aan de stichting van een Kartuizerklooster in Vught (in 1473 was het er definitief als St. Sophiaklooster gevestigd, tot 1591, wanneer het verplaatst wordt naar de Refugie in de St. Jorisstraat, welk gebouw door de monniken in 1615 verkocht wordt, waarna zij naar Antwerpen vertrekken). Op dezelfde manier zou Theresia in verband gebracht kunnen worden met de stichting van een Carmelitessenklooster in Den Bosch in 1622; hun komst werd door Isabella van Oostenrijk bevorderd. In 1872 werd opnieuw een Carmelitessenklooster in Den Bosch gevestigd. Is de plaats van Isabella aldus verklaarbaar, wat Sixtus IV (paus van 1471 tot 1484) hier doet, is onduidelijk; hoogstens kan men zeggen, dat onder zijn (niet zeer hoogstaand) pontificaat de stichting van het Vughter Kartuizerklooster plaats vindt. Ook is hij

degene die in 1476 het feest van Maria Onbevlekt Ontvangen (8 december) invoert. Wellicht is de voorstelling nader te verklaren wanneer de familiewapens thuisgebracht zijn.

De schildering van Dorus Hermsen in de H. Hartkapel heeft een compositie overeenkomstig die in de St. Josephkapel en richt zich nu in het bijzonder naar de zuidwand van de middelste straalkapel zoals die er sinds de herstellingen en aanvullingen door J. Anthony uitzag. Het werk werd in 1914 voltooid en uitgevoerd in wat Mosmans noemt een 'for ever procédé'.[115] Links twee vrouwegestalten: de Samaritaanse vrouw, met een waterkruik in haar hand, boven het hoofd als MULIER SAMARITANA omschreven, rechts Maria Magdalena met balsemvaas, eveneens met haar naam boven het hoofd. In gotisch schrift staat boven de Samaritaanse, in een golvend spreuklint binnen een rechthoekig kader: *Domine video quia Propheta es tu* (Joh. 4, 19), en insgelijks boven Maria Magdalena: *Remittuntur et peccata multa quoniam dilexit multum* (Lucas 7, 47). In het rechthoekige compartiment onder de Samaritaanse is de Goede Herder voorgesteld (Luc. 15, 1-7), onder Maria Magdalena de vrouw die de verloren drachme terugvindt (Luc. 15, 8-9). Op de tegenoverliggende muur zien wij de geketende en voor een kruis staande gedaante van de Goede Moordenaar, BONUS LATRO, zoals het opschrift luidt, en rechts naast hem ZACHEVS, de rouwmoedige tollenaar. In het kronkelend spreuklint boven de moordenaar: *Hodie mecum eris in paradiso* (Luc. 23, 43), boven Zacheus: *Hodie salus domini huic facta est* (Luc. 19, 9). Onder de figuren weer taferelen: links de terugkeer van de Verloren Zoon (Luc. 15, 11-32), ernaast rechts de Barmhartige Samaritaan (Luc. 10, 30-37). Alle voorstellingen hebben betrekking op de goddelijke liefde en barmhartigheid zoals ze juist in de cultus van het H. Hart, waaraan de kapel gewijd is, gememoreerd worden.

Zoals al bij de meeste hiervoor genoemde schilderingen opgemerkt moest worden, is ook ten aanzien van de St. Joseph- en van de H. Hartkapel niets vastgelegd, gedocumenteerd of gefotografeerd van eventueel aanwezige resten van beschildering vóór het nieuwe werk werd uitgevoerd. Het is ook absoluut onbekend of zich eronder nog zulke resten bevinden, of ze verwijderd zijn of er allang niet meer waren.

Wel werd in de St. Aloysiuskapel, de tweede straalkapel geteld uit het noordwesten, de rest van een schildering waargenomen voorstellende de Heilige Maagd met het Kind, zich bevindende in de linkerbovenhoek van het wandvlak onder de afzaat van de blindnis in de westmuur der kapel. Zij is enigszins te onderscheiden op een ongedateerde fotoafdruk van de fotograaf Verhees, die J. Mosmans in december 1923 van hem kocht maar die decennia ouder moet zijn.[116] De schildering zou door beschadigde opschriften omgeven zijn en in 1908 zijn verdwenen,[117] maar dit laatste is niet helemaal waar, want een fragment, een rechthoekige partij met de hoofden van Maria en het Kind en hun aureolen, is uit de muur gekapt en overgebracht naar het Museum van het Provinciaal Genootschap en van dat fragment bewaart de Bouwloods van Sint Jan een foto.[118] In de Kapel van de Heilige Kerk, het voormalige Catharinakoor, werden in 1911 de resten van een wandversiering aangetroffen, bestaande uit een ornamentale herhaling van het werktuig van Catharina's marteling, een dubbel rad, precies zo weergegeven als op de gewelfschildering van het hoogkoor.

De Lieve Vrouwe Broederschapskapel

Met zekerheid kan gesteld worden, dat de beschildering van de Lieve Vrouwe Broederschapskapel in of kort na 1516-1517 uitgevoerd werd. Dat geeft een uiterste *terminus post quem* voor de vernieuwing van de gewelfpolychromie van het koor, want het ribbenstelsel van deze kapel is terstond met Engels rood op een dunne kalklaag bezet. Het zware decor had dus afgedaan en het rood voor de ribben en het kleurige blad-, bloemen rankenwerk voor de gewelfschilden zijn wellicht de keuze van Alart du Hamel geweest, die misschien al wat eerder de overwelving van het noordtransept ook op deze manier had laten beschilderen.

Tot de ‘zwarte periode’ (± 1420) behoort slechts de beschildering van het tweetal westelijke scheibogen tussen kapel en koorzijbeuk en de scheiboog naar het noordtransept, die bogen dus waarbij de uitbouw met schuine muur van Willem van Kessel behoorde, waarvan in 1982 de fundamenten gevonden werden. Deze zwarte bogen waren, zoals elders in de koorbeuken, van een rode contourlijn voorzien.[119] Op het westelijk muurvlak, boven de scheiboog naar het noordtransept bevindt zich een geschilderde tracering. Het centrale motief in het driehoekig veld is een cirkel die door tegengekeerde segmenten verdeeld is in vier amandelvormen rond een ingezwenkt vierkant, waarin ineengestrengeld de letters I en S. De hoeken van het veld worden door dolkvormige visblazen ingenomen. Passerpunten en constructielijnen zijn, als bij een bouwkundig ontwerp, in de nog zachte kalklaag geprikt en gedrukt. De tracering is ingekleurd met witkalk en kalk gekleurd met gele oker en het geheel is gecontoureerd en gearceerd (schaduwen) met zwart. Onder deze schildering en haar pleistergrond bevindt zich hetzelfde zwart als op de scheiboog; daarbij aansluitend was de uiterste rand onder de tracering geschilderd als een steenblokkenverband met drievoudig gekleurde, rood-wit-rode voegen,

een decoratie die nu wit overgeschilderd is om de tracering geheel tot haar recht te laten komen. Afgezien van de drie genoemde zwarte bogen, hebben de ribben, scheibogen en muraalbogen van de kapel als oudste kleur Engels rood op een dunne laag kalk. Op alle onderlinge kruisingen van de ribben van het netgewelf, waar in hout en steen op de sluitstenen bladvormige gewelfschotels bevestigd zijn, wordt dit rood gecontrasteerd met andere kleuren: op de sluitsteen en aansluitend 12 cm van de ribben blauw. Aansluitend op het blauw verticaal op de ribben 3 cm gele oker, dan 7 cm lichtgroen met grijs afgezet. Daartegenaan 15 cm wit zonder contour, vervolgens het rood van de ribben. Op het buitenste vlakke profiel, van de ribben, grijpt het rood met spitse tanden in het wit in. Op de gordelbogen is de top rood met meer van zulke tanden in een strook wit, overigens dezelfde kleuropeenvolging: in de buitenste hollijst zijn daar bovendien groene noppen geschilderd.

De vrijhangende bladvormen, sommige in hout, andere in steen, die de sluitstenen afdekken, zijn met bladgoud verguld op een rode en zwarte achtergrond.

Het rood van de ribben, gordel- en schildbogen daalt neer tot achter de inwendige kandelabervormige steunberen in de kapel, maar overigens bestaat alle opgaand werk uit witte pleister. De gewelfvelden dragen op de oudste witkalklaag een ornamentatie van bloemruikers welke vanuit de sluitstenen met zich omkerende bladeren uitwaaieren, fijn van vorm en rijk van kleur waar zij niet door beschadigingen van het metselwerk verminkt of verdwenen zijn, hetgeen met name in de westelijke traveeën het geval is. De stengels zijn groen, de bladeren groen met rode keerzijde, de bloemen lichtblauw, alle met zwarte contouren en zonder schaduwwerking door kleur of arcering. Uit de bij de restauratie in 1979 verwijderde jongere lagen bleek dat de gewelfvelden met hun bloemenversiering op een gegeven ogenblik geheel witgestuct zijn, dat de ribben opnieuw en toen geheel roodgeschilderd zijn, rood ook over de kleurige manchetten heen, en dat daarna nog vele witsellagen op de velden gevolgd zijn terwijl de ribben tenslotte geelgeschilderd werden. Ook op de muren en pijlers bevonden zich, vanaf de gewelfaanzet tot de vensterdorpels, dikke lagen kalk, als eerste een laag witkalk, daarna in zeven tot negen lagen witkalk gekleurd met gele oker, in een opbouw steeds geler en donkerder van kleur. Van de vloer tot de dorpels was in 1958 een laag latex aangebracht. Al die partijen zijn, met behoud van deugdelijke lagen, gesausd met kalk en lithopoon, verlijmd met alcasit en op kleur gebracht met gele oker en zwarte aardverfstoffen. Ondanks de gevonden zwartresten zijn de plinten voorshands niet opnieuw zwart geverfd. Het houten deurtje in de traptoren binnen de kapel is hersteld in zijn eerste kleuren, groen met rode biezen, met verwijdering van de verschillende jongere verflagen, achtereenvolgens okergeel, een dikke plamuurlaag, donkergroen, zwart, imitatie eiken, lichtbruin. Het hang- en sluitwerk was altijd zwart geschilderd geweest en kreeg opnieuw deze kleur.

Het Bockkoor (Sint Antoniuskapel)

De wanden en hoekpijlers van het Bock- of Backxkoor zijn in 1896 van pleister en kleur ontdaan, op een fragment van een figurale schildering na. Toch werden in 1977 nog enkele sporen ontdekt van witkalk op de steen, daarop kalk met gele oker, op de profielen van de zuidoostelijke hoekpijler lichtrood naast blauwgroen op de

witkalk, op de zuidwestelijke hoekpijler op de witkalk een zandsteenkleur (kalk, zwart en oker) en daaroverheen kalk met gele oker. Op de oostelijke wandarcatuur sporen van witkalk, lichtrood, rood op de hoekkolonetten en blauwgroen op de stijlen boven de kraagstenen, tenslotte over alles heen kalk en gele oker die de toon van de kapel tot 1896 bepaald hebben.[120]

Op de gewelfribben daarentegen waren talrijkere sporen van de oorspronkelijke witkalklaag op de steen, Engels rood daarop, dan een stuclaag en kalk met gele oker aanwezig. Het rood begint bij de geboorte der gewelven en op grond van deze gegevens is hier een 'zwevend' ribbennet in rood gereconstrueerd, zoals het ook oorspronkelijk behoord heeft bij de ranken, bladeren en bloemen die vrijwel gaaf op de gewelfvelden bewaard gebleven zijn en die al in 1896 blootgelegd zijn. Op 17 november van dat jaar wordt door de Rijksadviseurs voor de Monumenten aan de Minister van Binnenlandse Zaken bericht, dat de Sint Antoniuskapel gerestaureerd wordt. '... tevens zijn de oude kalklagen dier kapel verwijderd; de gevonden zéér fraaie gewelfschilderingen weder in den oorspronkelijke toestand gebracht, op de paramenten der muren de oude wijdingskruizen die ontdekt werden, hersteld en eene hoogst belangrijke muurschildering van 1444 aan de buitenzijde dezer kapel is tegelijkertijd gerestaureerd met hare bijwerken en grafschrift'.[121] Hier ziet men het argeloze conserveren en vernielen tegelijkertijd aan het werk: opgaand muurwerk wordt kaalgekapt, de beschildering van een gewelf echter ontzien. Met geen woord - uit verlegenheid? - wordt gerept over de merkwaardige flard figurale beschildering bovenaan rechts naast het oostelijk venster, onder de gewelf- en schildboog-aanzet, van de St. Antoniuskapel, een gestalte rond wiens buitencontouren alle verfsporen verwijderd zijn, zodat zij als een uitgeknipt silhouet verschijnt. Het is een man met witte baard, lang groen kleed, rode mantel daaroverheen en een wit schoudermanteltje,

op het hoofd een rode puntmuts uitkomende uit een tulband die uit een blauwe en een gele gelubde krans bestaat. In de rechterhand houdt hij een spreuklint dat als een gordel over zijn gewaad slingert en als tekst in gotisch schrift draagt:

Sic enim Deus dilexit mundum ut Filium suum unigenitum daret Deze tekst is genomen uit Joh. 3: 16, ‘Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat hij zijn eniggeboren Zoon heeft gegeven’. Wij moeten dus in de figuur geen profeet zien, noch de evangelist, maar hoogstwaarschijnlijk de persoon tot wie Jezus de geciteerde woorden sprak: Nicodemus, overste der Joden of lid van het Sanhedrin, vereenzelvigd met de Nicodemus die deelnam aan de Graflegging. Deze en andere Joden worden in de middeleeuwse iconografie bij voorkeur met zulke exotische hoofddeksels uitgedost.

Naar de oorspronkelijke samenhang waarin deze gestalte in de St. Antoniuskapel gefigureerd heeft, kan men slechts gissen. De kapel was aan de Salvator gewijd, hetgeen niet tot een verklaring bijdraagt. Tot heden heeft geen enkele auteur aandacht aan de voorstelling gewijd. Over de ouderdom valt al evenmin veel te zeggen, maar de hele behandeling en compositie maken het tot een zeer dubieus, zo niet voor goed bedorven product. Overigens waren de bloemen en ranken bij de restauratie van 1896 blijkbaar overgeschilderd en dit nieuwe werk was, vooral in de oostelijke gewelfcompartimenten, door lekkages gaan bladderen en donker geworden. Deze laag is vastgezet, een gedeelte van de oorspronkelijke beschildering is in de noordwesthoek blootgelegd en opgenomen in de omringende overschildering.[122]

Het noordtransept

Het opgaand werk was in 1889-1890 tot grote hoogte schoongebikt, maar op het gewelf was de beschildering door J.C. Dickmans uit 1840 gehandhaafd. In 1981 is deze verwijderd ten gunste van de oorspronkelijke decoratie daaronder. Deze bestaat uit een Engels rood ribbennet, ‘zwevend’ zoals in het koor, doordat het rood abrupt, zonder manchet of afzettende contour, even onder de boog- en ribgeboorte zijn aanvang neemt.

Bij alle sluitstenen zijn de ribben van manchetten voorzien, bestaande uit een zwart-op-wit kepermotief op de peerkraal, begeleid door verguldsel op de overige profielen, dat aansluit bij het verguldsel van het bladornament der gewelfschotels. De schildbogen hebben elk een drietal manchetten van witte banen. De decoratie op de velden is in zwarte lijnen en arceringen als schaduwwerking opgezet en bestaat uit bussels gebladerte, ranken en fantastische bloemen, die vanuit de sluitstenen uitwaaieren. Naar de vensters toe zijn de gewelfvelden blank gelaten, alleen de kruin van de velden tegen de schildbogen is met een kandelabervormige plant beschilderd. In de ranken tussen de bladeren hangen naakte menselijke figuurtjes, een konijn, aapjes en fabeldieren, zich met handen en klauwen vasthoudend. De locale kleurinvullingen met rood, groen, karnaat zijn tot geel en bruin verbleekt, zodat het karakter nog meer lineair is geworden en op de techniek van houtsneden gelijkt. Waarschijnlijk ligt ook de ornamentatie uit houtsneden en gravures ten grondslag aan deze compositie en haar motieven. Het bladwerk, de hogel-achtige ‘Blattkrabben’, de knolgewassen en exotische bloeisels, maar ook de aapjes, vogels, draken, vindt

men in laatgotische handschriftverluchtingen van Nederlandse meesters en in laatgotische gravures van Nederlandse en Duitse meesters terug, zoals in een Nederlands Getijdenboek van tegen 1500 (miniaturen), de houtsneden van Jacob Cornelisz van Oostsanen (± 1470-± 1533), de gravures van Israhel van Meckenem (overleden in 1503), Martin Schongauer (± 1450-1491), de meester E.S. (werkzaam tot 1467), de meester W.A. (rond 1500 werkzaam), de Speelkaartenmeester en de meester van de Berlijnse Passie (± 1460 werkzaam).[123]

Er is geen directe samenhang te bespeuren met de gravures van Alart du Hamel, maar dat sluit niet uit, dat de gewelfschilderingen uit zijn tijd dateren. De chronologie laat ruime marges toe, tussen ± 1470 en 1530. Misschien echter is juist in dit bouwdeel, het noordtransept, het nieuwe decoratieschema met rode ribben en bladwerk waarin mens- en dierfiguren, het eerst begonnen, al vóór de voltooiing en beschildering van het koor der Lieve Vrouwe Broederschap (1516-1517). Het is mogelijk, dat het gewelf van dit noordtransept al gemetseld was in dezelfde tijd waarin het gebrandschilderd glas van Philips de Goede vorderde of gereed was, in of kort na 1450-1451, en dat die beschildering gereed was voordat het kapittel van het Gulden Vlies in 1481 het noordtransept als entree benutte om vandaaruit het hoogkoor te bereiken. Vanaf de keuze van dit decoratieschema met rode ribben werd het ook toegepast op al oudere bouwdelen (hoogkoor, omgang, straalkapellen) en op nog te bouwen partijen (Broederschapskapel, Salvator- of Backxkoor, zuidtransept, hoogschip, maar niet de schipzijbeuken).

Het zuidtransept

De ontpleistering in 1888 maakte halt in de triforiumzone; daarboven bleef een hoeveelheid lagen van witkalk en later van lichtgeel in stand, kleur was er niet aanwezig.[124] Zoals in het noordtransept en het hoogkoor neemt het rood van de ribben, gordel- en schildbogen kort (1,80 m) onder hun aanzet een aanvang. De schildbogen hebben in top een manchet met een zwart-

op-wit kepermotief, beëindigd door witte banden met zwarte contouren en begeleid door een witte, zwarte en gele band in de bovenste profielen. Datzelfde motief bevindt zich ook als manchetten bij alle sluitstenen (in plaats van zwart rood op de platte kant van de peerkraal), maar in een latere fase is daar wit overheen geschilderd met een blauwe band als onderbreking. Zulke manchetten, wit-blauw-wit tussen zwarte buitencontouren, waren ook aanwezig juist onder de uitwaaiering van de profielenbundel tot gordelbogen en ribben. Bij de restauratie is voor het oudste patroon gekozen. Op de gewelfvelden had de oudste beschildering slechts weinig sporen achtergelaten, slechts enkele ranken en bladeren zijn zichtbaar geworden en zij zijn min of meer het uitgangspunt geweest voor de beschildering in de 19de eeuw: ranken met bladeren in kopergroen, bloemen gelijkend op distelbloei en distelbloem in gele oker, zwart, lichtgeel, omber, alles in zwarte contouren gezet.

In twee gewelfvelden van de meest zuidelijke travee staat in warmgrijs geschilderd: E.L.B. 1868, in zwarte contourverf bovendien eenmaal de naam J.C. Dickmans zonder jaartal. E.L.B. zullen de initialen van een schilder(sknecht) zijn, maar merkwaardig is, dat de kerkrekeningen over 1868 geen grote schilderswerkzaamheden vermelden en dat de decoratie van Dickmans in de overige hoge ruimten uit 1839-1840 dagtekent en in de noordtravee van het zuidtransept het jaartal 1840 draagt. Hoe dan ook, het resultaat van de restauratie in 1979 (zuidelijkste travee) en 1982 (beide andere traveeën) laat thans een vermenging zien van twee perioden: het rode ribbennet overeenkomstig de uitmonstering kort na de bouwtijd der gewelven, vermoedelijk omstreeks 1520, en de distelvegetatie op de velden overeenkomstig de 19de-eeuwse decoratie, die toen echter samenging met een hernieuwde okergele ribbenbeschildering. Dat er van de oorspronkelijke versiering op de velden zo weinig over was, moet samenhangen met de schade, die de gewelven bij de torenbrand van 1584 opgelopen hebben: niet het hele gewelf is ingestort, maar de kalklagen kunnen door de hitte verzand en afgevallen zijn. In 1609 werd het herstelde gewelf gewit opgeleverd; de ribben zijn dan echter ongetwijfeld in het bezit van hun rood gebleven.

De zijbeuken van het schip[125]

Het eerste viertal noordelijke zijbeuktraveeën (twee per zijbeuk) is in zijn oudste gewelfschilderingen gelijk aan de koorzijbeuken en -omgang en heeft een zwarte afzetting met witte schijnvoegen op bogen en ribben, rode Franse leliekronen rond de sluitsteen op de overigens oorspronkelijk blanke gewelven. Het overeenkomstig viertal zuidelijke zijbeuktraveeën heeft dezelfde ribbenbeschildering als oudste laag. Rond de sluitstenen zijn overal manchetten geschilderd: rood, onderbroken door blauw in de hollijst der ribprofielen. Alleen de twee traveeën van de binnenste noordelijke zijbeuk hebben in steen gebeeldhouwde sluitstenen met polychromie en verguldsel en aansluitend vergulde biezen langs het blauw der manchetten. De gewelfvelden van de vier zuidelijke traveeën hebben niet die rode leliekronen, maar schijnen terstond beschilderd te zijn met een vegetaal ornament, dat bestaat uit tot wijde kransen (met de passer gecirkeld) gevlochten stengels met uitwaaierende zijstengels waaraan bladeren en bloemen: groen, rood op de bladruggen, gele en rode bloemen die in een ombuigende punt uitlopen. Bij het blootleggen werden op een

aantal gewelfvelden twee van zulke kransen, een kleine en een grote, concentrisch om elkaar aangetroffen, op een aantal andere waren alleen de kleine kransen aanwezig.

Deze beide viertallen traveeën dienen in hun bouwtijd, bouwplastiek, maatvoering en ook eerste kleurige afwerking samengezien te worden met de koorzijbeuken en zijn ouder dan het overige van de schipzijbeuken. Wat de noordelijke traveeën betreft, zijn de data van vier altaarwijdingen bekend, 1445-1452. Rode leliekronen rond sluitstenen treft men ook aan in de Waalse kerk (Sint Wendelinuskapel) te Breda, waar het bouwbegin op 1446 gesteld wordt. Vermoedelijk is de zuidelijke pendant, het viertal traveeën aan de zuidkant, kort daarop tot stand gekomen: het verlof tot stichting van nieuwe altaren in 1469 kan daarmee samenhangen. Het overige van de noordelijke zijbeuken wordt eerst in 1478-1497 opgetrokken en dat van de zuidelijke in 1505-1517.

Zij krijgen een heel ander kleurenschema in de gewelfzone waaraan de oudere traveeën aangepast worden. Bij de restauratie van die oudere is voor het oudste, direct op de witkalk aangebrachte zwart van de ribben gekozen, in de gewelfvelden zijn de oudste en de latere versieringen door elkaar heen geconserveerd en enigszins aangevuld.

Daardoor is een caesuur in de bouwperioden benadrukt, die tevoren alleen uit de pijlerprofileringen, wandtraceringen en ribbenopvang sprak. De schei-, gordel-, muraal- en ribbogen van de noorderzijbeuken zijn in een eerste en tweede fase blauwgrijs geschilderd, eerst vrij donker, dan wat lichter, met witte schijnvoegen waarin een rode kernbies; de zuiderzijbeuken hebben als eerste laag op de witkalk dit lichte grijsblauw met dezelfde voegen. Om de platte sluitstenen (waartegen gebeeldhouwde of gesneden bladornamenten hangen) een manchet in rood-blauw-rood, met een witte band afgezet in de noordbeuken, met een veelvoud van banden, oranje-wit-oranje-rood-oranje in de zuidbeuken, waar zij langer zijn.

De aan de sluitstenen bevestigde eikebladvormen

zijn in hun eerste staat verguld geweest, later geelgekalkt.

Opmerkelijk is, dat alleen de gewelfvelden van het viertal oostelijke traveeën, de oudere, der noordelijke zijbeuken, van een ornamentatie zijn voorzien, alle overige tien traveeën zijn blank gelaten. Die ornamentatie is de tweede ter plaatse, volgend op de rode leliekronen, en bestaat uit per veld een drievoudige bloemtak, één tak langs de kruin van het gewelf, twee langs de ribben. De tak is getekend als afgesneden, terwijl in de zuidbeuken daarentegen de tak als het ware tevoorschijn komt van achter de sluitsteen, overigens in dezelfde drie richtingen uitwaaierend en rijk in bloei met bloemen en bessen, met kerende en tegenkerende heraldisch opgevatte bladeren, groen of blauw van voren, rood op de rug. Dit ornament is, met zijn zwarte contouren en zachte kleuren, elegant van tekening en sierlijk van vorm, verwant aan de beschildering van de gewelven der Broederschapskapel zonder nochtans hetzelfde te zijn. Het blijft vreemd, dat de noordbeukgewelven behoudens de vier oudste, op hun witkalk nooit deze decoratie gekregen hebben en dus onvoltooid genoemd moeten worden. Naturalistisch zijn de motieven niet, aan één stengel bloeien tegelijk verschillende bloemen- en vruchtensoorten, bloemen die doen denken aan orchideeën, veenbessen, Jacobsladder, slangekruid, zonder dat zij echt te botaniseren zijn. Ofschoon geen vast sjablonewerk, vormt het patroon van de binnenste zuiderzijbeuk een repeterende reeks van andere detaillering dan dat in de buitenste, bij gelijke hoofdcompositie.

Het opgaand werk van de zijbeuken is blank wit op vlakken, gebroken wit op lijsten en profielen, op enkele kleurpartijen na. De tweede pijler (vanuit het oosten) tussen de noordelijke zijbeuken is aan de naar het middenschip en naar het zuidwesten gekeerde kant, als behangen met een kleed, steenrood geschilderd, en daarop bezet met witte wapenschilden waarop een wit kruis, dubbel gecontoureerd in zwart grijs. Bij de derde pijler is dat eveneens het geval, nu op de naar het zuidoosten gewende zijde. De wapens hebben wellicht betrekking op het voetboogschuttersgilde, dat zijn altaar aan laatstgenoemde pijler had. Op vele plaatsen op muren en zijbeukpijlers bevinden zich nog geschilderde wijdingskruisen, rood in rode cirkels. Tegen de westkant van de pijler ten zuiden van de zuidwestelijke vieringpijler is op ongeveer 2,50 m hoogte een zwart omlijst vierkant veld geschilderd van 20 cm zijde met in rood een figuur die misschien een huismerk is. Erboven een rood verticaal lijntje. Op de wandpijler rechts van het kleine Sint Josephkapelletje bij het zuidtransept bevindt zich het groene veld met figuratie, dat door J. Kocken in 1965 al ten dele blootgelegd was en in 1980 geheel tevoorschijn gebracht is.

Het is de achtergrond geweest van een geschilderde heiligenfiguur onder een baldakijn in de vorm van de kap van een paviljoen of veldheerstent zoals dat in de 16de en vroege 17de eeuw wel voorkomt als overhuiving van heiligen op schilderijen, kegelof koepelvormig met afhangende lobben (een lederen franje). De heilige zelf heeft slechts een schim achtergelaten, in lang gewaad, maar wordt vergezeld door kleurige figuurtjes: vier engelen, als diaken gekleed, met muziekinstrumenten. Misschien gaat het hier om een voorstelling gewijd aan de heilige Caecilia, wier altaar in de nabijheid stond.[126]

De meest westelijke traveeën van de zijbeuken, te weerszijden van de toren gelegen en tot oudere bouwperioden behorende, hebben een afwijkende decoratie. Op het gewelf van de overgangstravee van de buitenste noordbeuk naar de Mariakapel bevindt zich een beschildering met een zelfstandig patroon van rondcirkelende

stengels met spitse bladeren en grote rode bloemen, omzoomd door een rode lijst langs de schildbogen en door een zwarte meander langs de ribben en scheibogen. Mogelijkerwijze dagtekent deze compositie uit de vroege 16de eeuw en haar zelfstandigheid kan samenhangen met het feit, dat sinds 1513 in deze ruimte het astronomisch uurwerk met het Laatste Oordeelspel stond opgesteld, een van de grote bezienswaardigheden van de kerk tot in de 18de eeuw. De naastliggende overgangstravee heeft geen decoratie op de gewelfvelden bewaard, wel sporen van rib- en boogbeschildering conform aan die der zijbeuken. De zuidelijke pendant levert hetzelfde beeld, de zuidelijk daarbij aansluitende travee is in 1892 gebouwd en welbewust onbeschilderd gelaten.

De eerste, zuidoostelijke muurpijler van de doopkapel is, in tegenstelling tot het overige, jongere opgaande werk in de kerk, herhaaldelijk opnieuw beschilderd geweest, zoals bij het onderzoek door J. Kocken in 1965 gebleken is. Bij de restauratie in 1980 zijn de verschillende lagen rood verwijderd en is het oudste kleurenschema, een geschilderd metselverband van grijze blokken en rode voegen, afgezet met witte biezen, aangevuld. De Lievevrouwekapel naast de toren bevat nog een schildering in het verborgene. Daar werd in 1883, bij de vernieuwing van de vloer, tegen de westmuur van de noordtravee, opgaand van een 0,58 m lager vloerpeil, tijdelijk een beschildering blootgelegd, bestaande uit een zwart geschilderde plintstrook, 0,30 m hoog, waarboven een witte strook, 0,28 m hoog, met de voorstelling van twee duiven op takken en een gedekseld vat met handvaten (zalfpot, reukvat, ciborie?). De compositie is verscheidene malen door Lambert Hezenmans in zijn restauratieverslagen in het klein afgetekend.[127]

Opgaand werk van de kapel en gewelfvelden bewaren geen oude decoratie-sporen: het lofwerk

op de velden dagtekent van 1859 maar van onder de bijbehorende ribbenbeschildering zijn in 1979 enige oudere resten tevoorschijn gehaald en in het zicht gelaten.

Het meest opvallend in deze kapel is de muurschildering tegen haar zuidwand.

Aanvang 1870 keurde de bisschop van 's-Hertogenbosch een voorstel van het kerkbestuur goed, in de Lievevrouwekapel een schildering te doen aanbrengen door de schilder A. Brouwer te Hilversum, die daartoe een schetstekening had overgelegd; kort daarop werd met deze kunstenaar een contract getekend.[128]

Anthonius Brouwer, geboren te Nijkerk op 18 juli 1827, overleden te Hilversum op 4 juli 1908, begon zijn loopbaan als rijtuig- en huisschilder, studeerde van 1849 tot 1855 aan de Rijksacademie te Amsterdam onder leiding van J.W. Pieneman en was vanaf 1850 te Hilversum gevestigd. In 1856 ging hij de religieuze kunst van de Düsseldorfer schilderschool bestuderen en van 1859 tot 1861 vergrootte hij zijn bekwaamheden door lessen aan de Tekenacademie in München te volgen. Zijn praktijk bestond vooral uit de levering van kruiswegstaties aan kerken (Hilversum, St. Vitus, Bussum, Naarden, Baarn, Den Bosch, Haarlem, Den Haag, Tilburg, Boskoop, Breda, Helmond en talloze andere plaatsen).[129]

Hij leverde ook tekeningen voor lithografieën en gravures als boekillustraties: van hem is de tekening waarnaar E. Vermorcken de houtgravure maakte die het schutblad van de eerste jaargang van *De Katholieke Illustratie*, 1867, siert.

Hij heeft ook een middel uitgevonden om het schilderdoek ondoordringbaar te maken voor het muurvocht der kerkgebouwen, en dat is misschien wel het resultaat van zijn ongelukkige ervaringen in de Bossche Sint Jan. Het werk dat hij daar opleverde, was namelijk niet naar de zin van het kerkbestuur dat hem derhalve een deel van de aanneemsom onthield. Na onderhandelingen tussen plebaan Van de Ven en de kunstenaar moest de laatste van zijn vorderingen afzien, maar kwam een nieuw contract tot stand, in 1883, voor de vervaardiging van een nieuwe schildering ter grootte van de hele oppervlakte van de zuidelijke of torenmuur der kapel tot op de waterlijst, met dezelfde indeling en voorstellingen als van de afgekeurde schildering. De nieuwe moest vóór 1 september 1884 gereed zijn, maar de aanneemsom van *f* 2.000, - zou pas vijf jaar na oplevering uitbetaald worden indien dan inmiddels geen schade door vochtigheid was opgetreden.[130] Bij het niet tijdig opleveren werd een boete in het vooruitzicht gesteld, maar kort voordat de termijn verstreek, kreeg Brouwer tot 1 juni 1885 uitstel en het schijnt dat hij zich daaraan gehouden heeft, want in juli 1890 acht het kerkbestuur de tijd gekomen om hem *f* 2.320, - uit te betalen.[131]

Bij enig onderzoek in 1973 is gebleken, dat het om een geheel nieuwe schildering op andere ondergrond is gegaan en dat ook de oude in het verborgene nog aanwezig is. Deze is namelijk rechtstreeks op een kalklaag op de torenmuur geschilderd, terwijl de tweede aangebracht is op doek gehecht aan een spouwmuur die tijdens de herstellingen van de Lievevrouwekapel in 1882-1884 gemetseld moet zijn (fotograaf Zeeuwe heeft in augustus 1973 door een sleuf via de torenmuur vanuit het torenportaal een camera tot bij de eerste schildering neergelaten en maakte een foto van een deel van de schildering, die nog in redelijk goede staat leek).

De schildering die in haar omlijstingen de spits van de schildboog der gewelven volgt, is gewijd aan de voorspraak van de Moeder Gods bij haar Zoon en aan bijzondere vereerders van haar mirakelbeeld in de loop der eeuwen. Bovenin, op een

wolkendek, Christus tronend in een grote zetel, Maria geknield aan zijn voeten en engelen in aanbidding. Daaronder geknield en naar haar opkijkend: keizer Maximiliaan 1 van Oostenrijk, regent over de Bourgondische Nederlanden, die in 1481 in de Sint Jan het kapittel van het Gulden Vlies voorzat en de stad het embleem van zijn dubbele adelaar schonk zoals dat in die tijd ook op het gewaad van het mirakelbeeld (dat wil zeggen het in hout gesneden gewaad) geschilderd is. Tegenover hem zijn schoondochter Johanna van Castilië, die in 1496 haar goudlakens bruidsgewaad aan het beeld schonk. Links van Maximiliaan op de voorgrond buigend geknield hertog Arnout van Gelder, die na door zijn zoon gevangen gehouden te zijn, bevrijd van zijn ketenen het mirakelbeeld in Den Bosch dank kwam zeggen.

Naast hem bisschop Ophovius, door wiens toedoen het beeld in 1629 na de verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik, in veiligheid gesteld werd, en op de achtergrond bisschop Zwijsen, die het beeld in 1853 uit Brussel naar Den Bosch deed terugkeren. Links achter ziet men, onder anderen, nog de Spaanse soldaat die, tijdens het beleg van Den Bosch door prins Maurits in 1603, wonderbaarlijk, op voorspraak van de Zoete Lieve Vrouw, aan de dood door een kanonskogel van 23 pond ontsnapte, doordat de kogel door een geheimzinnige kracht op zijn harnas afschampte. Rechts van koningin Johanna van Castilië zien wij Hedviges van Vught, huisvrouw van Johannes Timmerman, die als eerste de wonderkracht van het beeld ervoer, Anna van Hambroeck, die het beeld in 1629 in veiligheid bracht, en andere biddende vrouwen.

In de brede, met bladranken gevulde rand van de schildering, in de boogspits God de Vader tussen engelen en met een spreuklint (*Ave Regina Coelorum*) te halver hoogte twee vierpassen met de bijbelse vrouwen Abigael en Esther, als voorafbeel-

dingen van Maria gezien, en in een fries onderaan de Bruiloft van Cana, waar Christus op voorspraak van zijn moeder zijn eerste wonder verrichtte. Als onderschrift: *Monstra te esse Matrem Sumat per te preces Qui pro nobis natus Tulit esse tuus*. Deze strofen zijn uit de hymne Ave maris stella.[132]

Het middenschip

Wat thans als afwerking op de gewelfconstructie van het middenschip te zien is, is een combinatie van eensdeels tevoorschijn gehaalde en herstelde overblijfselen van de oudste decoratie en anderdeels herstelde en gereconstrueerde partijen van de beschildering door J.C. Dickmans uit 1840. De eerste beschildering vond plaats kort na de algehele overwelving van het middenschip die gevolgd zal zijn op de voltooiing van de zuidelijke zijbeuken, zuidelijke schippijlers en zuidelijke lichtbeukmuur in 1517. In dat jaar werd al een kerkwijding aangevraagd, maar in 1516-1517 werden nog grote hoeveelheden hout gekocht en veel timmerwerk verricht, vermoedelijk aan de kap van het middenschip. Daarom ware de overwelving tussen 1517 en 1522 te dateren. In 1522 worden negentien nieuwe altaren gewijd: hun plaats wordt niet vermeld, maar hun aantal is net genoeg om alle schip- en zijbeukpijlers voorzover tot de bouwfasen vanaf 1478 behorend, een plaats te geven plus één in een der westelijke zijbeuktraveeën die nooit meer volwaardig uitgebouwd zouden worden.

Bij het onderzoek vóór de restauratie is het volgende gebleken.[133] In de oostelijke twee traveeën vertoonden de gewelven onder de beschildering van 1840 ernstige schade: van een oudere laag is door verpulvering en verzanding in de meest oostelijke travee niets, in de volgende weinig meer herkenbaar. Verder westwaarts daarentegen, in de derde en vierde travee, is de oudste laag, zij het geschonden, bewaard gebleven. Daarop is een tweede beschildering aanwezig waarvan de plantaardige ranken rekening houden met de figuratie van de eerste, oudste laag. Deze beschildering kan dus als een herstel van de oudste beschouwd worden. Pas daaroverheen bevindt zich de schildering van 1840 door J.C. Dickmans. De vijfde en zesde travee bewaarden geen oud werk meer, maar een gelijkmatige stuclaag uit recente tijd, wellicht ook uit 1840 en als directe ondergrond voor Dickmans' ornamentatie. Of het meest westelijke schipgewelf, waarvan in 1966 de schilderingen deels hersteld (sluitsteen en ribben), deels verwijderd werden (de velden), ook brand- of althans verzengingsschade toonde, is niet bekend, niet gedocumenteerd. Zeer waarschijnlijk zijn deze beschadigingen, evenals die in het zuidtransept, het gevolg van de brand van de middentoren 's avonds laat op 25 juli 1584. Het schipgewelf is als constructie bij de brand geheel overeind gebleven en het lijkt erop, dat verzengende hitte van onder af de verzanding van de kalk- en schilderlagen heeft teweeggebracht. Hoe die torenbrand, die drie uur duurde, precies verliep, is niet in details bekend. Wij weten verder slechts, dat hij het oxaal en triomfkruis, de spits van de westtoren, de torenklokken en het westelijk orgel verwoestte. Omdat de preekstoel de brand overleefd heeft (hij wordt algemeen niet later dan tussen 1540 en 1567 gedateerd), moet men aannemen, dat er twee gescheiden vuurhaarden in de kerk waren, de eerste in de viering en een latere in en bij de westtoren. Daarop wijst ook, dat de basementen van de westelijke vieringpijlers en van een der beide westelijkste schippijlers door

brand aan hun oppervlak verkalkt waren, waarvan de sporen vóór de restauratie aan het begin van deze eeuw te zien waren.[134]

De brand schijnt dus door een vonkenregen over het schip heen van de midden- naar de westtoren geslagen en zo bij het orgel terechtgekomen te zijn. Het vuur ging echter niet door de houten kapconstructie van het schip heen, want ten eerste is haar vorm duidelijk uit de eerste helft van de 16de eeuw, te preciseren tot 1516-1517, ten tweede toont het baksteenmetselwerk van de onderbouw van de middentoren geen brandschade en ten derde wordt na 1584 alleen over dakherstel gesproken; de bedaking zal door neerstromend gloeiend lood van de middentorenbekroning brandschade in het platte vlak geleden hebben. De nieuwe leidekking van het schip vond in 1594 plaats en de al gesignaleerde tweede, als aanvulling van de beschadigde eerste bedoelde gewelfbeschildering in het middenschip, mag gevoegelijk als in of kort na dat jaar tot stand gekomen beschouwd worden, immers, wanneer de kap weer waterdicht gedekt is, en dat is in 1594 het geval, kan de beschildering zonder gevaar voor inwatering hersteld of vernieuwd worden. Toch is blijkbaar de ondergrond voor het herstel niet soliede genoeg geweest en heeft Dickmans in 1840 alleen in de middelste traveeën van het schip nog enig gaaf oud en gaaf hersteld werk aangetroffen, voordat hij dit gehele bouwdeel met een nieuw decor naar eigen ontwerp uitrustte, met een patroon dat slechts in beginsel en vrijelijk het oude bloemenen rankenwerk navolgde met weglaten van de menselijke en dierlijke figuratie. De bloemen waren distelbloei en distelbloem in gele oker, omber, karmijnrood, ultramarijn, de ranken donkergroen, alles met zwarte contouren, compositorisch vanuit de sluitstenen ontspringend en als het ware onder de gordelbogen door vervlochten, met het meeste wit uitgespaard in de gewelfschilden tegen de vensters. Een banderol op het meest oostelijke gewelfveld, bij de viering, dateerde het werk 1840. In de meest westelijke travee, die in 1966 van ornament ontdaan was, werd bij de

restauratie het patroon van de meest oostelijke travee gecopieerd en ook de banderol overgenomen, maar dan met het jaartal 1979. Het restauratieresultaat van dat jaar bestaat uit geconserveerde en uit gecopieerde delen. De oudste schildering onderscheidt zich thans, door haar lichter koloriet en dunnere, meer bewegelijke ranken en meer exotische bloemen met weelderige stampers en volle ontplooiing, van het 19de eeuwse werk door haar complete restauratie in de derde en vierde travee. In het loof bevinden zich naakte mensfiguurtjes, mannen en een vrouw met verward haar, een met pijl en boog gewapend, een met een kromzwaard, vergezeld door een jachthond (met halsband) jagend op een hert en dartele hazen; ook is er een vogelnest met eieren. Bij het blootleggen van de naaktfiguurtjes bleek, dat zij ooit een censuur ondergaan hadden door wegkrassing van delen binnen de contouren. De grootste concentratie van deze mens- en dierfiguren bevindt zich in het oostelijke veld van de derde travee (uit het oosten geteld), enkele putti, een hond, een haas, een adelaar-achtige vogel bevolken slechts de vierde travee, waar niet al het oude werk meer aanwezig en wat er nog was niet geheel houdbaar bleek te zijn. De ranken ontwikkelen zich vanuit een afgehakte tronk, splitsen zich en kruisen elkaar en dragen aan hun einden de rijke bloemen; karakteristiek zijn de scheuten die uit elke bloem in alle richtingen uitgroeien. De jonge scheuten hebben fijne blaadjes, bessen en driebladige bloempjes. De kleur van de ranken is groenblauw tot groengeel, van de bloemen rood, blauw, okergeel en gebrande omber; de diertjes geelachtig, de menselijke wezens karnaat. In de beide oostelijke traveeën onderscheiden zich als schaarse resten, niet alle houdbaar gebleken, verspreid over verschillende velden, drie putti, van wie twee met een speelgoed-windmolentje (een van beiden geconserveerd, de ander verloren gegaan), voorts een haas en bloemen- en rankenflarden.

De sfeer van deze oudste decoratie suggereert iets van paradijselijke onschuld, ongevaarlijke jachtscenes en spelende putti zoals zij al de achtergrond vormen van de tapisserieën ‘La dame à la licorne’ in het Musée de Cluny te Parijs, maar hier op de gewelven in versimpelde, verwaterde vorm. Grote symbolische diepgang lijken zij niet te hebben, al kan men het speelgoedmolentje van de twee putti meer dan decoratieve waarde toekennen. Een molentje in het spel van kinderen en engeltjes duidt op onschuldige dwaasheid, onnozelheid, zoals in een houtsnede van de al genoemde Israhel van Meckenem, voorstellende het Jezuskindeke en Sint Janneke tussen engelen, of bij de twee putti op de koorbanken van de Grote Kerk te Dordrecht; ook of tevens duidt het op de fragiliteit van het menselijk bestaan, maar ook op het Eucharistisch brood door middel van een toespeling op de korenmolen.[135]

In Den Bosch zelf is het molentje meerdere malen geschilderd, het komt namelijk op diverse schilderijen van Jeroen Bosch voor.[136] In zijn schilderij ‘De Goochelaar’ (spoorloos verdwenen uit het Musée Municipal te Saint-Germain-en-Laye), uit zijn vroege tijd, draagt een toekijkend kind rechts een molentje.

Op het rechterluik van de triptiek ‘De Bekoring van Antonius’ in Lissabon, tussen 1490 en 1500 ontstaan, komt een kind voor in een loophek op wielen, waarmee op soortgelijke manier de onnozelheid is uitgebeeld; het komt ook voor in het Breviarium Grimani, waar het kind bovendien met een molentje is uitgerust. Het loophek op wielen heeft, zoals gezegd, ook zijn plaats aan de Sint Jan, namelijk in de sculptuur van de zuidportiek. Op de achterkant van het rechterluik van het schilderij in Lissabon

slaat een groepje van drie zittende kinderen de kruisdraging gade, een van hen draagt een molentje. Op de achterkant van ‘De Kruisdraging’ van Bosch te Wenen komt een bloot knaapje voor met loopdriepoot en molentje: is het de onschuldige Jezus of een beeld van onbegrip voor zijn lijden?[137] Nogmaals: de bewaard gebleven fragmenten van de oudste gewelfbeschilderingen zijn te gering om conclusies toe te laten over de compositie en de betekenis van het oorspronkelijke geheel, een zuiver decoratief en luchthartig karakter ligt het meest voor de hand. Wel herkenbaar bewaard gebleven en goed herstelbaar gebleken is de architectonische beschildering van de ribben, schild- en gordelbogen; zij zijn in Engels rood uitgevoerd zoals in de tweede fase van de koorbeschildering. Ook hier begint het rood heel abrupt op de schalkenbundels, ongeveer 1,50 m onder de geboorte van het gewelf. In de vierde travee is kort onder de gewelfaanzet een manchet in oranje-wit-blauw van 12 cm geschilderd, afgezet met grijze contouren, een manchet die vreemd genoeg alleen in deze travee aanwezig is. Zo is ook slechts eenmaal in rood onder het begin van de rode schalkenbeschildering een soort kapiteel aanwezig. Hogerop, direct bij het uitbuigen van de schalken tot ribben en gordelbogen zijn wel overal manchetten aanwezig en bovendien drie in elk der schildbogen: de samenstelling van hun kleuren was bij het terugvinden niet duidelijk meer en men heeft ze bij de restauratie niet geretoucheerd, doch in een soort schemertoestand gelaten. Wel heel markante manchetten zijn gevonden rond de sluitstenen en in de top van de gordelbogen. Daarbij is de kleurzetting vanuit de sluitstenen in de drie oostelijke traveeën rood-wit-blauw en in de overige vier naar het westen toe rood-blauw-wit, de kleuren door zwarte contouren onderling begrensd. Een blauwe bies versiert het middelste

holprofiel van het kruisstuk en loopt rond langs de sluitsteenomlijsting, bovendien is daar een gele (gouden) bies aan toegevoegd. Het middelste profiel van de gordelbogen is in de top rood, daarop volgen naar de gewelfvelden toe een blauwe, gele en weer rode strook: de aansluitende manchetten zijn wit-blauw en blauw-wit als op de ribben. Slechts één keer, op de westzijde van de gordelboog tussen de eerste en tweede travee, is in de top een wit vlak met donkergrijs kepermotief aangetroffen. De gebeeldhouwde sluitstenen zijn verguld, de jongere in hout gesneden schotels polychroom.

Al het overige van het opgaand werk, ook de muraalbogen, de schalken, de bundelpijlers, de triforiumtraceringen, de zwiktraceringen van de scheibogen, zijn vanouds blank gepleisterd, gebroken wit tot ivoorkleurig, helderwit wat echt vlak is, zoals de achterwand van de triforiumgang. Kleur heeft alleen het gebeeldhouwde blad-, bloem- en vruchtornament in de helderwit gepleisterde hollijsten onder en boven het triforium. Niet overal is dat ornament hetzelfde: er zijn bruine stokken met groene bladeren en paarsblauwe druiventrossen, losse bladmotieven in rood, wit en blauw te zamen op één blad, rode bloemen met donkerblauw hart, bruine ranken met groene bladeren en blauwe hopbellen, bruine takken met bruin-met-groene eikels en verder nog veel bladgroen en takken bruin. De volksdrank bier (uit hop) en de kanunnikendrank wijn lijken beide vertegenwoordigd. Tenslotte de pijlervoeten en altaaraanzetten. Deze zijn thans in een vrij bedachte leverkleur geschilderd, nadat zij een tijd het schoongebikte steenwerk vertoonden. Vóórdien waren zij met zwarte olieverf beschilderd en nog eerder hadden zij in verschillende perioden verschillende verfbehandelingen ondergaan; de oudste beschildering was in grijze kalk uitgevoerd, met houtskool donker gemaakt. Dat is dus de kleur die men zich moet voorstellen als op de pijlervoet aanwezig tegelijk met het eerste Engels rood op de gewelfribben en -bogen.

In een tweede fase zijn die ribben en bogen opnieuw rood geschilderd, terwijl het overige kleurensysteem witgekalkt werd. Dat is waarschijnlijk in de vroege 17de eeuw al gebeurd. Nog later is daarop een stuclaag aangebracht en werd de dominerende kleur voor de ribben en bogen eerst lichtgeel, dan okergeel. Dat is de geleidelijk donker wordende toon die men het interieur van de 18de eeuw (vanaf 1737?) tot tegen 1880 in onderhoudsbeurten door gecontracteerde schilders bewust heeft gegeven, pas daarna ontstond de situatie van conflict tussen het enerzijds schoonbikken van de steen en het anderzijds door kaarsenwalm vervuilen van de overgebleven verflagen.

Okergeel moet ook de kleur geweest zijn, die in de middentoren domineerde als laatst aanwezige beschildering vóór de ontpleistering in 1906.

De middentoren inwendig en de vieringbogen

De vieringpijlers zijn blank behoudens een verticaal langwerpig zwart vlak als achtergrond van het gedraaide baldakijn tegen de noordoostelijke pijler. De ruggen van de vieringbogen zijn grijs-zwart geschilderd, in de hollijsten bevinden zich rood-geschilderde gebeeldhouwde rozetten. De kraagstenen die de evangelistensymbolen dragen zijn polychroom behandeld: groene bladeren met

gebroken witte druiventrossen, rode bloembladeren met wit hart, een okergele golflijn op de stijltjes van het bouwseltje daarboven, kopergroen de rotsblokken daarboven die de symbolen tot voetstuk dienen.[138] De vleugels van de vier wezens zijn bontgekleurd, de dieren oorspronkelijk meer heraldisch dan natuurgetrouw van kleur; het rund bont rood-groen-wit-oker, de adelaar oker, de leeuw roodbruin, in de recente fase zijn zij met een vette emulsieverf naturalistisch gekleurd, de gevleugelde mens werd ook daarmee behandeld en kreeg in plaats van een blauw een rood kleed. Blijkens het jaartal op drie der banderollen die de wezens vasthouden, is die tweede beschildering in 1839 uitgevoerd. De vleugels werden toen wit met grijze contouren. In de zone tussen deze vier beeldhouwwerken in de hoeken van de vieringtoren, en de gaanderij, hebben de wand, de traceringen en de reeks kraagstenen in de gedaante van manskoppen hun oorspronkelijke polychromie onder latere witkalk geheel behouden;[139] de wanden helderwit (een blanke sauslaag, later tot driemaal toe met steeds grijzere sauslagen overdekt), de traceringen geel, de gezichten lichtrose, de oogballen geprononceerd wit met zwarte pupillen, het krulhaar zwart en bruin, dikke rode lippen, verder kleurige kragen en hoofddeksels, alles niet erg verfijnd en nogal burlesk, wat ook geldt voor de veelkleurige hoekfiguurtjes van aap, uil en vechtersbazen.

Opmerkelijk is de proeve van geschilderde wandtracering op het vlak onder de balustrade van de gaanderij, aansluitend bij de gedrukte rondbogen met toten waarachter zich de dragende troggewelfjes bevinden: een hogel, een driepas en een visblaasmotief zijn daar in geel op het witte pleisterwerk getekend, maar niet tot een volledig patroon voortgezet. De uit 1901-1905 daterende balustrade en al het vandaarachter tot het plafond opgaande en in diezelfde jaren schoongebikte muur- en traceerwerk zijn in 1976-1977 opnieuw respectievelijk geel en wit geschilderd, het bladwerk van de kraagstenen kopergroen. Het omlijste vierkante middenvak in het strucplafond is in 1822 beschilderd met het thema van het Alziend Oog Gods, een menselijk oog in een gelijkzijdige driehoek, van waaruit goudgele

lichtbundels uitstralen. Tweemaal is deze schildering al in de vorige eeuw bijgewerkt, eerst in 1839 en nogmaals in 1898 zoals blijkt uit een signatuur en datum: J. Brilmans, 29 juni 1898. In 1839 volgde tevens de beschildering van de koof met een ranken-, bladeren- en bloemenbeschildering, met tamelijk ruige bruin-met-gele bloemen. Dit hele decor werd in 1899 overschilderd met heel andere cirkelende ranken en grote exotische rode bloemen die meer het model van de koorgewelfschilderingen uit 1839 volgden. Op de kooflijst staan, behalve de naam van een leidekker, de namen geschreven van W. van Roij met de datum 6 september 1822 (westzijde) en van A. Brilmans met de datum 1 december 1899. Het zijn wellicht de namen van een stucadoor uit de tijd van de constructie van het plafond en van de schilder die de nieuwe bloemendecoratie aanbracht. Dit laatste werk is bij de restauratie van 1976 wegens zijn slechte staat geheel verwijderd en de oudere beschildering die daaronder te voorschijn kwam, hersteld. De laatste toevoegingen aan de schildering van het Alziend Oog, uiterst onhandig van stijl en uitvoering, werden ook verwijderd.

Schildering achter het groot orgel

Op de torenmuur achter het orgel zijn in 1980, tijdens het demonteren van de orgelkas, overblijfselen van een zwaar verminkte en grotendeels geheel verdwenen schildering aangetroffen: grijze, groene en rode kleurfragmenten, een aantal naakte menselijke gestalten zittend of opstaande in wat vrijwel zeker als sarcofagen te duiden is, zodat het hier de resten van een voorstelling van het Laatste Oordeel betreft. De stijl en schaduw-arcering van de mensfiguren is dezelfde als die van de naakte lichamen in de decoratie van het schipgewelf: het kan dus om een tafereel uit het begin van de 16de eeuw gaan, toen tegen deze muur een 15de eeuws orgel, veel kleiner dan dat van Hendrik Niehoff (1538) stond. Het tweede orgel is in de brand van 1584 verloren gegaan en in 1617-1618 door het huidige vervangen, dat geen zicht op schilderingen overlaat. Een opschrift in rode verf met grove letters en cijfers: ANNO 1689, dichtbij het gewelf, op deze muur, zal met de schildering niets te maken hebben, wellicht is het tijdens een of andere werkzaamheid aan het orgel hier op de muur geklad.

Afb. 323. Boom van Jesse. Opname december 1983.

Afb. 324. Detail uit de Kruisiging geschilderd op de pijler naast de zijingang van het Bockkoor. Opname 14 april 1983.

Afb. 325-326. Details uit de schildering van zes apostelen in de middelste straalkapel. Opname 2 november 1982.

Afb. 327. Schildering van twee apostelen en een bisschop (St. Nicolaas of St. Martinus als beschermer tegen brandgevaar?) in de buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Opname 8 augustus 1983.

Afb. 328. Gewelfschilderingen in de zuidelijke koorzijbeuken. Opname 8 augustus 1983.

Afb. 329. Zwik boven de scheiboog tussen Broederschapskoor en noordtransept. Opname 1978.

Afb. 330. Detail uit de gewelfschildering van het hoogkoor. Opname 31 mei 1983.

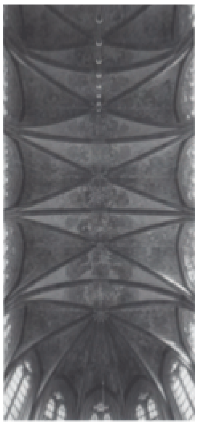

Afb. 331. Gewelfschildering van het hoogkoor. Opname 1983.

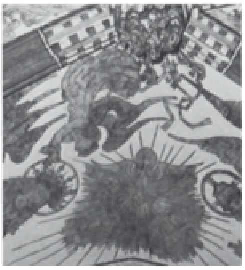

Afb. 332-334. Details van de gewelfschildering van het hoogkoor. Opnamen april 1983.

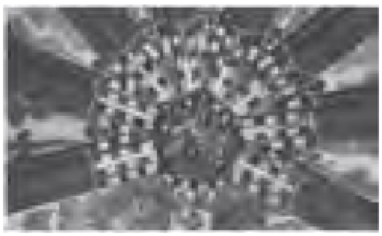

Afb. 335. Meest oostelijke gewelfsluitsteen van het koor. Opname 1 april 1983.

Afb. 336. Detail van de gewelfschildering van het hoogkoor. Opname 14 februari 1983.

Afb. 337. Detail van de gewelfschildering in het noordtransept. Opname 14 september 1981.

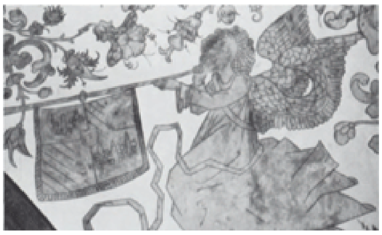

Afb. 338. Detail van de gewelfschildering in het koor. Opname 1 april 1983.

Afb. 339. Gewelf noordtransept. Opname 1983.

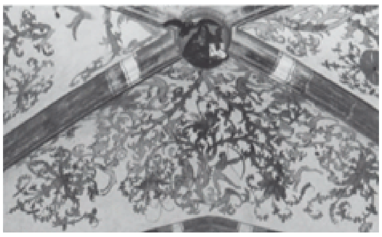

Afb. 340. Detail van de gewelfschildering in het middenschip. Opname januari 1980.

Eindnoten:

1 E. VIOLLET LE DUC, *Dictionnaire de l'architecture française,* t. VII, Paris 1864, 56-109, *s.v.* 'Peinture'; DEZ., *Peintures murales des chapelles de Notre-Dame de Paris,* Paris 1870; R. DE LASTEYRIE, *L'architecture religieuse en France à l'époque gothique,* t. II, Paris 1927, 153-173 ('Peinture murale'); M. AUBERT, 'Les enduits dans les constructions du moyen âge', Bulletin Monumental 115 (1957), 111-117; M. THIBOUT, 'La peinture murale', *Histoire générale des églises de France* I, Paris 1966, 231-254; J. MICHLER, 'Ueber die Farbfassung hochgotischer Sakralräume', *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 39 (1977), 29-68; D. VAN ZANTEN, *The Architectural Polychromy of the 1830's,* New York/London 1977 (waarin duidelijk, dat het verschijnsel en de discussie erover geen tot de gotiek beperkte aangelegenheden zijn); W.F. DENSLAGEN en A. DE VRIES, *Kleur op historische gebouwen. De uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940.*
's-Gravenhage 1984.

2 H. SEDLMAYR, *Die Entstehung der Kathedrale,* Wien/München 1950, 28.

3 Chan. VAN CASTER, 'Rapport sur l'état des peintures murales découvertes en Belgique', Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie 43 (1904), 276-336.

4 C. SCHAEFFER, *Von deutscher Kunst. Gesammelte Aufsätze und nachgelassene Schriften,* Berlin 1910, 129-148 (eerder verschenen in Deutsche Bauzeitung 1876, 324 vv. en 1879, 33 vv.); W. BORNHEIM gen. SCHILLING, 'Fugenmalerei im Mittelalter', Deutsche Kunst und Denkmalpflege 19 (1961), 5-21; F. KOBLER, 'Farbigkeit der Architektur', Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, Lieferung 74/75, 1974, Sp. 274-384; J. MICHLER, 'Zur Farbfassung der Marburger Schlosskapelle, Raumfarbigkeit als Quelle zur Geschichte von Kunst und Denkmalpflege', Deutsche Kunst und Denkmalpflege 36 (1978), 37-52.

5 A.G.B. SCHAYES, *Histoire de l'architecture en Belgique*, t. II, 2e éd., Bruxelles 1852, 118-119; J. HELBIG in Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie 3 (1864), 177-179, 181-182, 512-513; Abbé Hyacinthe DE BRUYN, *Archéologie religieuse appliquée à nos monuments nationaux*, t. II, BRUXELLES 1870, 268-269; E. REUSSENS, *Eléments d'archéologie chrétienne,* 2e éd., t. II, Louvain 1886, 543; J. DE BETHUNE in *Revue de l'art chrétien* 33 (1890), 370; C. TULPINCK, 'Etude sur la peinture murale en Belgique', Mémoires de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique 61 (1901-1902), 109-111, 126, 143; G. VAN DER GHEYN, 'Restauration', Bulletin de l'Académie Royale de Belgique 10 (1903), 207; VAN CASTER, zie hierboven noot 3; G. VAN DER GHEYN in *Annales de la Fédération archéologigue et historique de Belgique,* XXXIe Congrès (Liège 1909) II, 230; A. BRUNARD in Bulletin de la Société Royale d'archéologie de Bruxelles 1936, 130-132; Chan.
R. LEMAIRE, *La restauration des monuments anciens,* Anvers 1938, 201 en 210 (weinig aandacht voor de architecturale polychromie, waarvan het belang en de omvang niet gezien); J. PHILIPPE, 'Peintures murales de Belgique (XIIe-XVIe siècle). Les documents et les techniques', Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique, XXXVIIIe Congrès (Arlon 1961) = Annales de l'institut archéologique du Luxembourg 92 (1961), 181-195; H. VAN LIEFFERINGE, 'De muurschilderingen in het koor van de Zavelkerk te Brussel', Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen 16 (1965-1966), 181-182. In ons land heeft men wel vroeg de authenticiteit van de middeleeuwse polychromie beseft en er heel wat van

vastgelegd, maar dan toch weer met de nadruk op figurale taferelen (Verslagen van de Commissie tot Opsporing van Overblijfsels der Vaderlandsche Kunst opgenomen in Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde; J. KALF, 'Onderzoekingen naar dertiend'eeuwsche schilderkunst in Nederland', Tweemaandelijksch Tijdschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Politiek 2 (1897), 72-106; G. VAN KALCKEN, *Peintures Ecclésiastiques du moyen-âge,* 18 dln, Haarlem (1902-1917) en veel verloren laten gaan. Verlies en studie houden gelijke tred: E.H. TER KUILE, 'Afwerking van oude gebouwen', Bull. NOB 1934, 51 VV.; M.D. OZINGA, 'Spaar oude kleuren', Bull. NOB 1935, 103-105; G.J. HOOGEWERFF, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst* I, 's-Gravenhage 1936; E.H. TER KUILE, 'Het kleurenviaagstuk bij de herstelling van oude gebouwen', Bull. NOB, bijblad Mededelingen, 1943, 31-32; J.F. VAN AGT, 'Het pleisterwerk in middeleeuwse kerkgebouwen', Bull. KNOB 1956, 53-66; R. MEISCHKE, 'Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen', *ibid.* 1966, 57-91 (met gegevens ook over andere landstreken, ook het wit-en-rode kleurenschema van de Bossche Sint Jan vermeld, en verwante voorbeelden al vanaf omstreeks 1300: Kapelle, Brouwershaven).

6 S. LEURS, *De kathedrale kerk van O.L. Vrouw te Antwerpen* (Ars Belgica IX), Antwerpen 1938, 17.

7 R. LEMAIRE, 'De O.L. Vrouwkerk van Antwerpen in het kader van de Brabantsche gotiek'. Miscellanea in honorem Alberti de Meyer, Leuven/Brussel 1946, 2 dln., 693, geciteerd door J. VAN BRABANT, *Rampspoed en Restauratie. Bijdrage tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen,* Antwerpen 1974, 198.

8 TER KUILE, *l.c.* (zie noot 5), 32 (1943).

9 MOBACHIUS, 32; MOSMANS 1931, 498. In het verslag van een kerkmeester over verrichtingen in 1825 wordt op 30 januari 1826 in overweging gegeven: het opvoegen, bijsmeren en 'opcouleuren' van het noordportaal. Dit punt wordt uitgesteld, maar schijnt toch gerealiseerd (KA, los stuk in Map 5). Mr. P.S. van Son, gewezen lid van het kerkbestuur, maakte in 1847 de Vicarius Apostoliek van 's-Hertogenbosch, Mgr. den Dubbelden, attent op de 'wankleuren' der buitenmuren. KA, brief van 26 juli 1847 van laatstgenoemde aan het kerkbestuur. Vgl. het exterieur van de St. Pieterskerk te Leuven: TULPINCK, *l.c.* (zie noot 5), 143.

10 EYCK VAN ZUIJLICHEM, 1845, 118-119.

11 HEZENMANS 1866, 140-141.

12 SMITS 1907, 199.

13 MOSMANS 1931, 249.

14 DE STUERS, Nota 10 augustus 1873 (Bull. KNOB 1973), 130.

15 VAN AGT, *l.c.* (zie noot 5), 55-56.

16 MEISCHKE, *l.c.* (zie noot 5), 89-90.

17 J.B.M. LAUDY, 'Schoon schip', Brabantia 1971, 32-33.

18 Brief van de Kring 's-Hertogenbosch van de BNA aan het kerkbestuur, 30 november 1977.

19 Brief van de architectengroep Sint Janskring 's-Hertogenbosch aan de Restauratiecommissie Sint Jan, 25 november 1977.

20 Dr. ir. M.A.M. BOERSMA, *Behaviour of bismouth oxyde in the oxydative dehydrodimerisation,* diss. T.H. Delft 1977. De stelling geciteerd in de Nieuwe Rotterdamse Courant 29 october 1977.

21 F. VAN DER MEER, 'Chartres in Opspraak', De Tijd 7 october 1977, 53-56. Bijzonder verhelderend voor de hele problematiek der architectuurpolychromie, de mode en smaak van de tijd, vakcritiek en reactie van het publiek, is het relaas van J. MICHLER, *l.c.* (zie noot 4), over het wel en wee van maar liefst vier restauratiebeurten binnen één eeuw, reconstructie, derestauratie en weer reconstructie. Zie ook W. BROENNER, Farbige Architektur und Architekturdekoration des Historismus', Deutsche Kunst und Denkmalpflege 36 (1978), 57-68; H.-C. HOFFMANN, 'Die Restaurierung des St. Petri-Domes in Bremen', *ibid.* 39 (1981), 125-148; W. BROENNER, 'Die Wiederherstellung der historistischen Ausmalung Hermann Schapers im Bremer Dom', *ibid.* 39 (1981), 149-158. De hier ontwikkelde gedachten zijn voor de Sint Jan van belang, omdat het daarin gaat om de huidige visie op middeleeuws èn op 19de-eeuws werk.

22 MOSMANS 1931, 187-188.

23 GERLACH, 1971 d, 85 en 60.

24 MOSMANS 1931, 331 vgl. *ibid.* 427; HEZENMANS 1866, 106 geeft 1520.

25 SMITS 1908; MOSMANS 1931, 427; KA, Losse rekeningen voor stofferen en gewelfschilderen 1564-1566.

26 KA, Rekening 'Alderhande saecken' 1569-1570; MOSMANS 1931, 427.

27 Schepenregister dl 8/251; Hs 330-II, port. III, Provinciaal Genootschap.

28 MOSMANS, 1931, 434; P. BUSCHMANN, ‘Het Oxaal van 's-Hertogenbosch’, Onze Kunst 1918, 29-30.
29 HEZENMANS 1866, 90-91, n. 1.
30 HEZENMANS 1866, 286; MOSMANS 1931, 472; GA, Stadsresolutiën Z. 32, 1639, f. 176-182; G 39, f. 1-56.
31 KA, Rek. 1658-1659, f. 95 v.
32 Rek. 1677-1679, f. 203 r.
33 Rek. 1686-1689, f. 323 r.
34 GA, Stadsresolutiën H.v.B. 85, 1690, f. 62 V., 68 V.; KA, Rek. 1689-1690, f. 242.
35 Rek. 1691-1692, f. 55 v., 1692-1693, f. 58, 66 v.
36 Rek. 1716-1718, f. 129 r.
37 Rek. 1701-1702, f. 121 r.
38 Rek. 1702-1703, f. 117 v.
39 Rek. 1705-1706, f. 119 r.
40 Rek. 1737-1738, f. 106 v.
41 Rek. 1750-1751, f. 67, 68 r., 70.
42 Rek. 1787, f. 66 v.-67 r.
43 MS. VAN HEURN, *Beschrijving van St. Jans;* COPPENS II, 73; HEZENMANS 1866, 18.
44 KA, Begroting G. van Son en S. van Someren, KA, 17 januari 1817.
45 Aanbesteding 21 augustus 1822; MOSMANS 1931, 513.
46 J.J.M. TIMMERS, *Christelijke symboliek en iconografie,* Haarlem 1978^3, nrs. 9 en 16; G. STUHLFAUTH in *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* 1, 1937, 1243-1248, i.v. ‘Auge Gottes’.
47 Rek. 1826, f. 28 v.
48 Rek. 1829, f. 11.
49 Rek. 1831, f. 10 r.
50 Rek. 1832, f. 9 v.
51 Rek. 1833, f. 11.
52 Rek. 1836, f. 23 v.
53 VAN ZUYLEN 1859, in de Tabel van bekroonden 1823-1824. Nog in de kerkrekeningen van 1880 zijn betalingen verantwoord aan J.C. Dickmans en zijn beide of meer knechts voor glasreparaties en schilderwerken in de kerk. Zij zijn jaarlijks wel minstens enige dagen in de kerk werkzaam, in 1865 bijvoorbeeld 1 3/10 dag voor het verven van kruis (viering?) en bogen ten bedrage van f 1,43. Zij schilderen ook de nieuwe ijzeren brugstaven die in de loop der jaren in de vensters geplaatst worden. Zij gebruiken daarvoor lakzwart, terwijl zij voor het steenwerk lakzwart (plinten) en gele oker gebruiken.
54 Rek. 1838, f. 14 r.
55 HERMANS 1855, 195.
56 SMITS 1908, 17.
57 *Catalogus* 1926, nr. 7589 op p. 10; foto in het archief van de bouwloodsen, nr. 2.41.139, zonder datum, naam of negatief.
58 Foto-afdruk bewaard in doos 45 van het archief J. Mosmans in GA.
59 SMITS 1907, 197 en 202.
60 SMITS 1907, 202 en 234. Naar alle waarschijnlijkheid de nu weer zichtbare ornamentatie in de scheiboog van de koorsluiting waaronder het sacramentshuis heeft gestaan.
61 Rek. 1839, f. 18 r.
62 *Ibid.,* f. 18 r. en v.
63 Rek. 1840, f. 17 v.
64 Rek. 1848, f. 17 v.
65 Rek. 1854 (niet gebonden of gepagineerd, hoofd ‘Fabryk’).
66 ALBERDINGK THIJM/LEEMANS, 118-119. Ook in De Gids 1854, 2e dl., 175.
67 Rek. 1858, 16 october. Ook later nog: in 1869 ontvangt A. de Bresser f 4,93 voor 36½ uur witten in de kerk. Zie ook noot 53.
68 Notulen kerkbestuur, 6 april 1880.
69 Restauratieverslag 1882.
70 Restauratieverslag 1883; SMITS 1907, 21; MOSMANS 1931, 411.
71 Restauratieverslag 1896 van P.J.H. CUYPERS, ARA, Dep. Binnenl. Z. en NDB, Cuypers' brievenboeken.
72 HEZENMANS (L.C.), 1906, 162-165.

73 Zie hierna noot 98-100.
74 Zie hoofdstuk 13, noot 61 (EBELING).
75 Zie hierna noot 92.
76 J.G. KOCKEN, *Verslag over de werkzaamheden in de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 29 mei 1965, typoscript met handgekleurde illustraties in archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
77 Onder meer in Dagblad De Stem, april 1965.
78 Wanneer men D. BAX volgt in zijn *Hieronymus Bosch and Lucas Cranach, Two Last Judgement triptychs,* Amsterdam 1983, 76, dan zou het ook kunnen zijn, dat de verrijzenis van de mensheid uit de dood reeds heeft plaatsgehad en het oordeel reeds geveld is: de zaligen zijn reeds in de hemel opgenomen, maar de verdoemden kruipen nog op de aarde rond. Zo schilderen Dirc van Delf en Ruusbroec de eindtijd af. Maar zwaard en lelie in Christus' mond en de arma Christi pleiten in dit geval toch meer voor een ogenblik vóór de opstanding uit de doden.
79 Vgl. R. BERLINER, 'Arma Christi', Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst, 3. Folge, 6 (1955), 33-152. Op het doek van de deuren van het Oordeelspel achter in de Sint Janskerk waren vier engelen met lijdenswerktuigen geschilderd: kan en bekken van Pilatus, haan, ladder, en lijfrok met dobbelstenen. MOSMANS 1931, 396-399 en afb. 242. Deze deuren zijn al decennia geleden spoorloos verdwenen.
80 F. VAN DER MEER, 'De tweede val der engelen. Geschiedenis ener beeldvorming'. *Saecula saeculorum* (feestbundel C.W. Mönnich), Amsterdam 1982, 47-97.
81 JAN VAN RUUSBROEC, *Van* VII *Trappen in den graed der gheesteleker Minnen,* uitg. door LOD. MOEREELS S.J., Tielt/Amsterdam 1976. Bij het koorgebed worden de engelen aanwezig geacht: *Liturgisch Woordenboek* I, Roermond/Maaseik 1958-1962, 673, s.v. 'Engelen'.
82 D.P.R.A. BOUVY, *Kerkelijke Kunst 3. Edelsmeedkunst,* Bussum 1967, 58, afb. 45 en fig. 19.
83 V. DENIS, *De muziekinstrumenten in de Nederlanden en in Italië naar hun afbeelding in de 15de-eeuwsche kunst* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België, Klasse der Schoone Kunsten VI, 2), Antwerpen/Utrecht 1944; R. HAMMERSTEIN, *Die Musik der Engel. Untersuchungen zur Musikanschauung des Mittelalters*. Bern/München 1962.
84 SEYA DALDERUP, Restauratie van de gewelfschilderingen in het koor van de St. Maartenskerk te Zaltbommel, 1980 (Fotocopie van typoscript, bibliotheek Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist), 47-75.
85 Banieren aan de bazuinen der engelen ook op een paneel met het Laatste Oordeel van Hieronymus Bosch uit ± 1510 (Groeningemuseum, Brugge), een Laatste Oordeel door Aertgen van Leyden en bij Brueghel.
86 Over de gekroonde Moeder Gods en de engelen: HAMMERSTEIN, *o.c.* (zie noot 83), passim.
87 Waaronder ook te rekenen de thema's van de Aanbidding van het Lam en Allerheiligen. Vgl. C. HARBISON, *The Last Judgement in Sixteenth Century Northern Europe: A Study of the Relation between Art and the Reformation*. New York/London 1976; F. VAN DER MEER, *Apokalypse*, Antwerpen 1978.
88 HARBISON, *o.c.* (zie noot 83); VAN KALCKEN, *o.c.* (zie noot 5); HOOGEWERFF, *o.c.* (zie noot 5); H. MIEDEMA, 'De ikonografie van de schilderingen in het koor van de Grote Kerk te Harderwijk', Oud Holland 94 (1980), 259-283.
89 Voor het iconografisch thema van de Boom van Jesse (teruggaand op Matth. 1, 20; Openbaring 22, 16; Romeinen 15, 12; Isaias 7, 14; 11, 1; 53, 2): R. LIGTENBERG, 'De genealogie van Christus', OJB 9 (1929), 3-54; A. THOMAS in *Lexikon der christlichen Ikonographie* (hrsg. E. KIRSCHBAUM S.J.), Bd. IV, Rom/Freiburg/Basel/Wien 1972, S.V. 'Wurzel Jesse', 549-558.
90 LIGTENBERG, *l.c.* (zie vorige noot) en afb. 33, signaleerde een Annunciatie in verbinding met de Boom van Jesse in een 15de- of vroeg 16de-eeuws Vlaams getijdenboek (Staatsbibliothek München, cod. lat. 23 250).
91 LIGTENBERG (zie vorige noot) acht de toevoeging van een crucifix aan de Boom van Jesse een 15de-eeuwse 'corruptie' van het oorspronkelijk thema, ook in het genoemd Vlaamse getijdenboek aanwezig, maar niet in de twee andere belangrijke 15de-eeuwse muurschilderingen van de Boom van Jesse in ons land: die in de N.H. Kerk te Borne (Maria op de maansikkel in top) en in de Buurkerk te Utrecht (zonder maansikkel; de profeten en koningen kijken uit vensters van een bouwsel waartegen de boomtakken opklimmen).
92 GERHARD JANSEN, 'De Boom van Jesse in de Sint Janskerk', Het Gildeboek 1927, 43-53; MOSMANS 1931, 201-204.
93 HEZENMANS 1866, 286-288.
94 MOSMANS 1931, zie noot 92.

95 Stadsresolutiën 7 januari 1640, f. 193 v. - 194 r.; MOSMANS 1931, 201.
96 Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap: Onderzoek van de muurschildering 'De Boom van Jesse' in de St. Jansbasiliek in 's-Hertogenbosch, getypt rapport door Karin GROEN en Jaap MOSK, Amsterdam 4 juli 1979; rapport H.H.J. KURVERS, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 10 october 1980.
97 Vgl. RENAAT VAN DER LINDEN, *Ikonografie van Sint-Niklaas in Vlaanderen*, Zottegem 1972, 363. In Den Bosch behoorden tot het Kramersgilde ook de boekdrukkers en -handelaren: C.J.A. VAN OORD, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 62), Tilburg 1984. Zie ook hoofdstuk 13, noot 159.
98 C.F.-X. SMITS, 'Oude muurschilderingen in de Bossche kathedraal', De Maasbode 27 januari 1922, bericht overgenomen in De Bouwwereld 21 (1922), 74-75.
99 RIENTJES: 3 februari 1922; SMITS: 8 februari 1922; KALF: 15 februari 1922; SMITS: 22 februari 1922.
100 MOSMANS 1931, 389-390.
101 SMITS, *l.c.* (zie noot 98); berichtje in De Bouwwereld 20 (1921), 152; MOSMANS 1931, 389-390.
102 Notulen kerkbestuur, 19 juli 1871.
103 HEZENMANS (L.C.) 1900.
104 VAN SASSE VAN YSSELT 1903, 58; SMITS 1907, 199-200 en 74, n. 4; SMITS 1912, 328, waar het een eiwitschildering wordt genoemd; MOSMANS 1931, 388-389.
105 TH. MOLKENBOER, 'Restauratie van muurschilderingen in de Kathedraal van St. Jan te 's Bosch', De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland, 18 october 1896, 3. Theo Molkenboer was kunstschilder met monumentale aspiraties: muurschilderingen en figurale tegeltableaus in kerkgebouwen, tevens auteur van talrijke beschouwingen en critieken in verschillende persorganen.
106 ARA, Dep. Binnenl. Zaken; NDB, Cuypers' brievenboeken.
107 Zie noot 103.
108 SMITS 1907, 200-201; BLOYS VAN TRESLONG PRINS I, 1924, 277-278; SMITS 1912, 327; MOSMANS 1931, 333, 321 en 388.
109 Behalve het in vorige noot genoemde nog: VAN SASSE VAN YSSELT (zie noot 104), 58-59.
110 Zie noot 105.
111 Notulen kerkbestuur, 6 april 1880. In 1876 was de St. Josephkapel al door J.A. Goossens 'in Waterverfkleuren' beschilderd, in 1878 de H. Hartkapel door dezelfde 'in lijmverf' (Rekeningen over die jaren).
112 Exemplaren in GA en in de bouwloodsen. Afgebeeld in Ach Lieve Tijd, afl. 4, 97.
113 'In Memoriam' door E.J.H.[ASLINGHUIS] in *Het Gildeboek* 14 (1931), 93-94; A. DIJKMANS S.J., *Christelijke decoratieve kunst en de muurschilderingen van Theodorus Hermsen in de r.k. Kerk te Deurne*, Nijmegen 1903, met loftuitingen die wel erg overdreven zijn volgens G. BROM, *Herleving van de kerkelike kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, 388; SCHEEN I, 1969, 468; HENK DE LAAT, 'Kerkelijke en religieuze schilderkunst', in de Catalogus *Naar gothieken kunstzin*, 79.
114 BLOYS VAN TRESLONG PRINS (zie noot 108), 278, waar Sixtus IV per ongeluk IX genoemd wordt, wellicht door verwarring met paus Pius IX die in een gebrandschilderd glas in dezelfde kapel is voorgesteld.
115 MOSMANS 1931, 536.
116 Foto Verhees in de nalatenschap Mosmans GA, doos 45: foto waarop de twee noordelijke straalkapellen zichtbaar zijn, de linkse nog met het Passieretabel.
117 SMITS 1980, 17.
118 Catalogus Museum Provinciaal Genootschap 1926, 10, nr. 7589, anonieme foto zonder negatief in de Bouwloodsen van Sint Jan, inv. nr. 2. 41. 139.
119 Voor de vondsten en de restauratie: J. SCHUURMANS, *Rapport van saus- en schilderrestauratiewerken in de Sacramentskapel, noordelijke zijbeuk van de kooromgang en de Antoniuskapel*, januari 1979, in de Bouwloodsen.
120 J. SCHUURMANS, *Rapport van het onderzoek naar saus-, schilder- en pleisterlagen in de eerste travee van het zuidertransept en de Antoniuskapel*, 5 juli 1977, in de Bouwloodsen.
121 Zie noot 106: in dezelfde brief die daar bedoeld wordt.
122 Rapport over de gewelfschilderingen van de Antoniuskapel door J. SCHUURMANS, Januari 1979, in de Bouwloodsen.
123 HOOGEWERFF, *o.c.* (zie noot 5), 1, 214-215 (handschrift in museum van Krakau: vaas met ranken en bladeren waarin figuurtjes omvangen zijn); M. LEHRS, *Geschichte und kritischer Katalog*

des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. *Jahrhundert*, 9 dln., 1908-1934; F.W.H. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, 25 dln, Amsterdam 1949-1981; DEZ., *German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-1700*, 28 dln, Amsterdam 1954-1980; P. JESSEN, *Der Ornamentstich*, Berlin 1920, 1. Randversieringen in houtsneden als tekstomlijsting bijv.: *La mer des hystoires*, Parijs, Pierre le Rouge, 1488 (Catalogus *Het Geïllustreerde Boek in het Westen*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1977); Keulse Bijbel uit ± 1478-1479, gedrukt door Heinrich Quentell, drukwerk van Christiaan Snellaert te Delft en Jacob Bellaert te Haarlem, beiden rond 1480, en vele anderen (A.M. HIND, *An Introduction to a History of Woodcut*, 1935, Dover Edition New York 1963, 2 vol., 360, 572 en 576).

124 Rapport J. SCHUURMANS, zie noot 120; tevens zijn rapport over de *Restauratiewerken aan de derde (zuidelijkste) travee*, 17 februari 1978.

125 j. schuurmans, getypt *Rapport over het onderzoek naar saus-, schilder- en pleisterlagen*, 9 augustus 1977, in de Bouwloodsen; dez., getypt *Rapport van saus- en schilderres-tauratiewerkzaamheden in het middenschip en noorder- en zuiderzijbeuken van de kathedrale basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch*, dienstjaar 1980, in de Bouwloodsen.

126 Een altaar ter ere van het Heilig Kruis, St. Olav en St. Caecilia stond meer noordwestwaarts, tegen de zijbeukpijler, en was met een beeld van St. Olav getooid. Wellicht moest St. Caecilia, patrones van het zangersgilde, daarom ‘uitwijken’ naar de muur. Over dat altaar: MOSMANS 1931, 335; SCHUTJES, 193 en 196: kanunnik Balthasar de Bont liet in 1600 bij dit altaar zes Latijnse disticha (een distichon is een volledige zin in twee versregels) ter ere van St. Caecilia plaatsen. Geschilderd of als tekstbord? Een schildering of beeld van deze heilige wordt nergens vermeld.

127 Restauratieverslagen 1883 in archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg en in de Bouwloodsen; SMITS 1907, 21; MOSMANS 1931, 411.

128 Notulen kerkbestuur 19 januari en 11 maart 1870.

129 H. LUNS in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 1, Leiden 1911, 480-481; SCHEEN 1, 1969, 171.

130 Notulen kerkbestuur 2 october 1882 en 1 mei 1883.

131 *Ibid.* 18 september 1884 en 11 juli 1890.

132 Voor de mirakelen en de geschiedenis van het beeld, waaraan het thema ontleend is, zie KRONENBURG VI, 1909, 236-283 en *Mirakelen*.

133 Rapporten, zie noot 125.

134 MOSMANS 1931, 432-433.

135 Zie noot 123; J.B. KNIPPING en M. GERRITS, *Het kind in Neerlands beeldende kunst* 1, Wageningen z.j., 11 en 43, fig. 17. Een putto met een molentje uit vier in plaats van twee vaantjes in een gravure uit 1517 van Lucas van Leiden: HOLLSTEIN, dl. X, 191.

136 D. BAX, *Ontcijfering van Jeroen Bosch*, 's-Gravenhage 1949, 126-127, 131, 147, afb. 7; zie ook CH. DE TOLNAY, *Hieronymus Bosch*, Bâle 1937, 28, 65, n. 74 en pl. 23.

137 W.S. GIBSON, ‘Bosch’ Boy with a whirligig: some iconographical speculations', Simiolus 8 (1975/1976), 9-15; bij CESARE RIPA, *Iconologia*, beeld van de zotheid; in de Nederlandse vertaling van D.P. PERS, Amsterdam 1644, 479.

138 J. SCHUURMANS, *Rapport over het schoonmaken en kleuronderzoek op en bij de vier Evangelisten*, typoscript 26 januari 1977 in de Bouwloodsen.

139 Rapport van H.H.J. KURVERS over de schilderingen en afwerklagen na bezoek van 26 maart 1976 (Rijksdienst voor de Monumentenzorg); *Rapport* D. SCHOONEKAMP onderzoek kleurlagen koepel, 9 juni 1976 (uitgevoerd door Pieter de Ruyter) in de Bouwloodsen.

12. De gebrandschilderde glazen

Verdwenen glazen

In 1769-1772 is de gehele oude beglazing van de kerk verwijderd, zijn de stenen montants en traceringen uit vrijwel alle vensters gebroken en vervangen door grenehouten ramen waarin nieuw glas gezet is. Niets wijst erop, dat er toen veel bijzonder gebrandschilderd glas aanwezig was, wellicht was er al veel door de bombardementen van 1629 verdwenen en misschien ook al bij de brand van 1584. Maar tevoren zal er ook wel geen rijk en samenhangend kleurig ensemble, maar veel blank glas geweest zijn. Wel waren, zoals hiervoor bij de bouwberichten vermeld is, de grote transeptvensters elk met een monumentale glasschildering uitgerust. De noordelijke was een stichting van hertog Philips de Goede van Bourgondië uit 1448-1449, door de glasschilder Jan van Lent uitgevoerd en in 1450-1451 voltooid, in 1602 hersteld. Het maecenaat van Philips de Goede is op het gebied van de glasschilderkunst omvangrijk geweest; in alle grote kerken van Brabant en Vlaanderen, ook in de Dom van Utrecht en de Sint Laurens van Rotterdam waren glazen van hem te vinden, die nu, op wat scherven en fragmenten na, verdwenen zijn, zodat men er zich ook voor de Sint Jan geen voorstelling meer van kan maken.[1]

Anders is het met het grote glas dat zich in de zuidelijke transeptgevel van de Sint Jan heeft bevonden en waarvan twee tamelijk primitieve 18de-eeuwse tekeningen bewaard zijn, welke laten zien, dat het raam zwaar beschadigd was.[2] Dit glas werd tussen 1523 en 1534 geschonken door kardinaal Willem van Enckevoort, die onder zijn vele kerkelijke waardigheden en functies ook een prebende in het kapittel van Sint Jan telde, en liet de stichter zien, voor een Mariabeeltenis geknield in kardinaalsmantel (in 1523 werd hij door Paus Adrianus VI tot het kardinalaat verheven) met achter zich zijn patroonheilige Sint Wilhelmus van Aquitanië, omlijst door een renaissance architectuurdecor. In de vensterkop bevonden zich onder andere twee rechthoekige schildjes met te zamen de spreuk VERVS AMOR NVMQVAM PERIT. Men kan zich het tafereel enigszins duidelijker voor ogen halen door een vergelijking met het nog bestaande glas, door Willem van Enckevoort gesticht in de Sint Catharinakerk te Hoogstraten, gewijd aan het Sacrament van het Doopsel, met de stichtersfiguur geknield in zijn gewaad van bisschop van Utrecht, vervaardigd door Anthonis Evertsoen van Culemborg en in een cartouche 1533 gedateerd.[3] Het Bossche glas kan, gezien het kardinaalsgewaad, niet vóór 1523 gemaakt zijn.

Het beste van gebrandschilderd glas voorzien was de Lieve Vrouwe Broederschapskapel. In 1492-1493 werd een glas bij een Brussels glazenier besteld door 'mijnheer van Gaesbeek'; in 1493-1494 maakt 'Joen die maelder' op een paar oude 'slaeplakens' een 'patroen van eenen gelaes, dwelck Willem Lombart soude maken in die thoren straet' en in 1494-1495 wordt een glas geplaatst, geschilderd door Henric Buckinc, voorstellende Maria Magdalena en in het 'cromwerk' 'onser Vrouwen in de son'. Tenslotte was er ook een glas, door Jan Degens gemaakt, met de Boodschap van de Engel, de Besnijdenis van Christus en Maria ten Hemel opgenomen.[4] Verder wordt er slechts van enkele geschonken glazen gewag gemaakt, in het noordtransept van de graaf van Buren en van de familie Van der Steghen (uit

1587), in 1611 en 1613 hersteld,[5] in de zuidelijke lichtbeuk van het koor van Jan van Kelst, door hem geschonken tot boetedoening voor een door hem gepleegde doodslag.[6]

De 19de-eeuwse en moderne beglazing

De grisailleramen in het koor en het schip zijn in de vorige eeuw gemaakt door de ateliers Oidtmann te Liznich, Van den Brink te Overschie en Stalins, Janssen en Hainaut te Brussel. De gebrandschilderde glazen in de hoge absis, in de straalkapellen, zijbeuken van koor en schip en in de Sacramentskapel dagtekenen uit de jaren 1860-1890 en zijn voor een groot deel schenkingen van notabele Bosschenaren. Zij zijn ontworpen door Lambert

Hezenmans en uitgevoerd door de ateliers A.M. Schmitz te Aken, J.B. Capronnier te Brussel en Lateux te Saint-Fermin. Veel van Hezenmans' gekleurde ontwerptekeningen op klein formaat zijn bewaard gebleven, maar in de ateliers is men daarvan soms aanzienlijk afgeweken. Vanaf 1959 tot heden zijn de glazen hersteld, de eerste door de glazenier Flos te Steijl, de meeste door Lelijveld en Zonen b.v. te 's-Hertogenbosch, de laatste door het atelier Brabant te Tilburg.

Het restaureren van 19de-eeuws, neogotisch glas was in 1959 nog zonder precedent en een subsidieaanvraag bij het Rijk werd eerst na een proefneming met een figuraal en een grisailleraam gehonoreerd. Het positieve advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (24 juni 1959, getekend door J.A.L. Bom) sprak van een billijkheidsoverweging, ‘omdat de gebrandschilderde vensters, die weliswaar geen oudheidkundige of kunstwaarde hebben, toch de geest vertegenwoordigen van een voorbij tijdvak en de sfeer in deze kathedraal mede bepalen’. Vensters van blank glas in lood in plaats van een oppervlak van 2300 m^2 aan figuraal versierde vensters, zouden een totaal ander karakter geven aan het interieur, terwijl gebrandschilderde vensters, ontworpen in deze tijd, behalve een avontuur, zeer hoge kosten zouden vergen, zodat dit niet te verwezenlijken zou zijn. Overigens werd de vaktechnische kwaliteit van de 19de-eeuwse glazen in dit advies geprezen.

De 46 figurale glazen, de moderne inbegrepen, zijn de volgende.[7]

Het koor

1, 2 en 3. In het midden de heilige Maagd en Johannes Evangelist, noordelijk ervan Franciscus en Teresa van Avila, zuidelijk Lambertus en Gertrudis. Onder Johannes een wapenschild met drie rode rozen en drie witte meeuwen (van Meeuwen) en onderschrift DD AO MDCCCLXIII. Onder Maria een wapenschild met gele roos aan groene tak op wit veld en onderschrift DD AO MDCCCLXIII (Rosa van Meeuwen?). Uitgevoerd in 1863 door A.M. Schmitz te Aken.

Straalkapellen

De beide buitenste straalkapellen hebben alleen grisailleglas. De drie middelste vensters van de middenkapel en de middenvensters van de andere kapellen hebben een figuraal glas, de overige hebben geornamenteerd grisailleglas al of niet met een familiewapen.

4. Een engel met palmtak en kroon, de H. Philomena met bloemenkroon, pijl, zwaard en anker. In twee schilden: *Anno Domini 1879*. Gesigneerd door Hezenmans en Capronnier.

5. Paus Pius IX geknield aan de voeten van St. Joseph. Boven de paus een engel met een spreuklint waarop vers 21 uit Psalm 104: *Constituit eum Dominum Domus Suae et principem omnis*. Aan 's pausen voet schuinstaand zijn wapen: gevierendeeld: 1 en 4 op blauw een gouden gekroonde leeuw; 2 en 3 op zilver twee rode rechterschuinbalken. Geheel onder in het glas twee wapens. 1. Op zilver drie golvende blauwe dwarsbalken en een groen schildhoofd, beladen met drie zilveren ganzen;

wrong goud en blauw; blauwe dekkleden (van Son). 2. In ruitvorm: op blauw vijf zilveren ruiten rechterschuinbalksgewijs geplaatst.

In het flankerende venster links hiervan onderaan eveneens twee wapens: 1. Op blauw een gouden priesterkruis. 2. Op blauw een zilveren open boek waarop BIBLIA SACRA, in gouden letters. Dezelfde twee ook in het rechtse venster.

6, 7 en 8. Middenvenster: H. Drievuldigheid, Joachim en Anna, met de onderschriften *Sancta Anna ora pro nobis* en *Sancte Joachim ora pro nobis*. Onder elk beider figuren een wapen: 1. Op blauw een gouden vrouwenborstbeeld (Coppens). 2. Op zwart drie gouden heiblokken, 2 en 1 (Suys). Het noordelijke raam: Maria met Kind en Joseph. Onder de figuren in verstrengelde banderollen: *Mater Dei ora pro nobis* en *Sancte Joseph ora pro nobis*. Twee gelijke wapens eronder: gedeeld: 1. Op zilver een groene boom op grasgrond, waarvoor een springend hert in natuurlijke kleur naar rechts; II. Op goud drie rode rechterschuinbalken; helmteken: het hert uitkomend (van Gulick). Het zuidelijke raam: Elisabeth en Zacharias. Onder hen dezelfde twee wapens als in het noordelijke raam. Bovenin de patronen van de schenkers: de H. Wilhelmus en de H. Aldegundis.

Deze drie vensters zijn geplaatst na toestemming van het kerkbestuur op 17 juli 1867 verleend en nadat L.C. Hezenmans daartoe in 1866 tekeningen voorgelegd had. De kapel is in de 19de eeuw aan Sint Anna gewijd.

9. Jezus toont zijn heilig Hart aan Margaretha Maria à la Cocque. Onderaan twee wapens. 1. Op blauw een zilveren brug met een zwart hek (du Pont). 2. Gedeeld: 1. op blauw drie zilveren rozen 2 en 1; II. op zilver een bruine klimmende eenhoorn op een groene grond staande (de Baar). In het grisailleraam links daarvan twee wapens: 1. Op blauw drie zilveren zwemmende vissen boven elkaar en in een rood schildhoofd drie groene bladeren (van Meerwijk). 2. Wapen du Pont. In het grisailleraam rechts twee wapens: 1. Op blauw drie gouden bloemen met twee gouden blaadjes aan de stelen 2 en 1; 2. Wapen du Pont. De linkse wapens telkens mannelijk, de rechtse vrouwelijk. Ontwerp van L.C. Hezenmans, maart 1876; uitvoering van Capronnier.

10. H. Barbara met kelk en hostie, zwaard en toren, naast een engel met palmtak. Eronder: *Ex munificentia plurimum Rev.^{dt} D.^{ni} Cornelii Norberti van Amelsfoort hujus ecclesiae ab anno 1865-1874*

plebani. In het venster links hiervan onderaan in twee wapenschilden te zamen de tekst *Anno Domini 1869-1894*. In het venster rechts in wapenschilden het monogram MA met jaartal *1855* en monogram CA met jaartal *1895*. Ontwerp Hezenmans, uitvoering Capronnier. De buitenste zuidelijke straalkapel heeft alleen grisailleglas, maar daarin wel twee wapens. 1. Op zilver een gouden dwarsbalk, vergezeld boven en beneden van negen zwarte hermelijnstaarten 5 en 4; op het schild een vijfpaarlige kroon: helmteken een uitkomende wildeman met een zilveren schild in de rechterhand en een knots over de schouder in de linkerhand (de la Court). 2. Op zilver drie blauwe vijfpuntige sterren en een blauw schildhoofd, beladen met een zilveren stedekroon van drie tinnen (Béthune). Stichting van Jhr. Josephus Maria Wilhelmus Emmanuel de la Court (1840-1907) en Maria Antoinette Julie Clémence Ghislaine Béthune. In de zuidbeuk van het koor: 11. Venster boven de sacristie: in een kader bovenaan St. Hubertus als jager aan wie het hert met in zijn gewei een lichtend kruis verschijnt. Daaronder als groot tafereel Hubertus als bisschop van Maastricht en Luik het evangelie verkondigend. Onderschrift: ET CONTRIVIT STATUAS ET SUCCIDIT LUCOS IV REG. 25, 14. Daaronder tweemaal hetzelfde wapen, mannelijk: een gesloten paar bruine sluis- of sasdeuren, waarboven het schild blauw en waaronder het zilver is.

Daaronder: DOM. HUBERTUS SASSEN DONO DEDIT ANNO DI MDCCCLXXXIII. Bovenin nogmaals het jaartal 1883 in dezelfde Romeinse cijfers. Ontwerp uit dat jaar van Hezenmans, uitgevoerd door Capronnier.

12. De H. Catharina in twistgesprek met heidense wijsgeren, in het bijzijn van keizer Maxentius. Daarboven haar marteling op het rad. Onderschrift: *Anno Domini 1888 Catharina Antonia Gouthe nata Docters dono dedit*. Hezenmans-Capronnier 1888.

13. Tobias en de aartsengel Raphael vangen de vis; Rachel beweent haar kind; Jacob zegent Ephraim en Menasse. Links en rechts onder baldakijnen Mattheus en Lucas. Onderschrift: ANGELI EORUM IN COELIS SEMPER VIDENT FACIEM PATRIS MEI. In een banderol draagt de Mattheusfiguur de plaats van deze tekst: STUS MATTHEUS XVIII,X. Onderaan in het venster vier wapens: I. Het wapen van 's-Hertogenbosch: in zwart een boom van goud, met een gevierendeeld vrijkwartier: I en IV in zwart, een leeuw van goud, getongd en genageld van rood; II en III in zilver, een goud gekroonde en genagelde leeuw met dubbele staart. Schildhoofd van goud, beladen met een uitkomende zwarte dubbele adelaar, het halve Habsburgse wapen voor zijn borst hebbende. Schild gedekt met gouden kroon van 5 bladeren. 2. (mannelijk) op goud een rood ankerkruis (Luyben). 3. (vrouwelijk) op zilver een rood ankerkruis (Allard). 4. Het wapen van Geertruidenberg: op goud een rode leeuw naar rechts met een groene gebogen lans in de voorpoten, de punt omhoog; rond het wapen een bruine omheining. Hezenmans-Capronnier 1870. Het glas is geschonken door Mr. A.F.X. Luyben en zijn echtgenote C.M.A.S. Allard.[8]

Sint Antoniuskapel

14. Oostelijk raam. Legende uit het leven van de H. Antonius van Padua. De ezel knielt voor het H. Sacrament. In de vensterkop: Anno 1879. Te weerszijden van het tafereel St. Jacobus en St. Aldegonda. Eronder drie wapens: I. Gevierendeeld: I en

IV op zwart een rood schildhoofd en over alles heen een zilveren adelaar met omgewende kop en een groen takje in de bek; II en III op blauw een zilveren keper, beneden vergezeld van de linkerhelft van een gouden lelie. Boven het schild een vijfpaarlige kroon; helmteken een groene boom (Custis gevierendeeld met Meynne). 2. Als hiervoor. 3. Gedeeld, I als I en hiervoor; II op zilver een lans met gouden steel en zilveren punt naar beneden (Lansdaal). 2 (mannelijk) en 3 (vrouwelijk) samen onder het helmteken: groene boom. Hezenmans-Capronnier 1879. Stichting van Jhr. Jacques Custis, oud-officier van gezondheid, in 1862 in de adel ingelijfd, en zijn echtgenote Aldegonda Lansdaal.

15. Zuidelijk raam: De H. Antonius van Padua ontvangt het Christuskind uit de handen van de H. Maagd. Wapens daaronder: I. Wapen van paus Pius IX onder een mijter, zie glas nr. 3, waar eveneens dit wapen. 2. (mannelijk) gevierendeeld: I en IV op goud drie rode goudgeknopte rozen 2 en I; II en III op zilver een druiventros met blaadjes in natuurlijke kleur, de steel schuinslinks naar boven. 3 (vrouwelijk) op blauw drie gouden rozen 2 en 1; dekkleed over beide wapens goud en rood; helmteken een druiventros tussen zilveren vlucht. Spreuk: *Per ardua dulcedo. Anno 1872.* Ontwerp Hezenmans 1871, uitvoering Capronnier.

Sacramentskapel

16. Middenvak koorsluiting: de Hostie in de monstrans, door engelen vereerd. Alliantiewapen: 1. (mannelijk) op zilver een rode burcht tussen twee bomen op groene grond, terwijl een derde boom achter de burcht uitkomt. 2 (vrouwelijk) drie zittende gouden kikkers op groen. Helmteken boven beide: de boom. Opschrift: *In piam memoriam Francisci Augustini van Lanschot, per annos L confraternitatis S.S. Sacramenti sodalis grati filii a^{o} Dni* MDCCCLXXII. Hezenmans-Capronnier 1872. Het gehele glazenensemble van de Sacramentskapel is, te zamen met de beelden en reliëfs, gewijd aan het H. Sacrament en gesticht door de familie Van Lanschot, vooral op initiatief van het kinderloze echtpaar Henricus (Henri)

Johannes van Lanschot (1797-1887) en Paulina Theresia van der Kun (overleden in 1878). Henri van Lanschot stichtte de kerk van Meerveldhoven voor de zielerust van zijn vrouw en werd begraven op het rooms-katholiek kerkhof van Rijswijk (Zuid-Holland). Dit raam draagt de wapenschilden van zijn ouders, F.A.A. van Lanschot (1768-1851) en Jacoba Catharina Maria van Rijckevorsel (1769-1838). Hun patroonheiligen, Franciscus van Assisi en Catharina terzijde van de monstrans in beeld, onder: vier zittende Evangelisten.

17. Linkervak koorsluiting: Opdracht van Jezus in de tempel. Terzijde de H. Augustinus en de H. Helena. Eronder twee wapenschilden: 1. wapen van Lanschot (zie glas nr. 16). 2. schild van zilver met faas van rood. Boven zes groene turven 3 en 3; onder zes groene turven, 3, 2 en 1. Op de faas een halve, klimmende zwarte leeuw gewend naar rechts (Oomen). Helmteken van 1 en 2 (alliantiewapen): de boom. Opschrift: *Augustinus Cornelius van Lanschot et Maria Helena Oomen per annos* XL *coniuges grati d.d. anno Domini* MDCCCLXXIII. A.C. van Lanschot (1794-1874), gehuwd met M.H. Oomen (1809-1889) was de drie jaar oudere broer van Henri en overleed te Zegenwerp.

18. Rechtervak koorsluiting: Christus aan het kruis met een lans doorstoken. Alliantiewapen en opschrift als op glas nr. 17. Hezenmans-Capronnier 1872.

19. De Wonderbare Broodvermenigvuldiging. Een kleiner tafereel erboven: Mozes en de Mannaregen in de woestijn. Terzijde onder baldakijnen: de H. Godfried van Kappenberg en de H. Dorothea. Onderschrift: PANIS QUEM EGO DABO EST PRO MUNDI VITA. IOAN. VI 52. Daaronder: Christus en de apostelen terwijl de verzadigde gemeente heengaat. Twee wapenschilden: mannelijk en vrouwelijk wapen van Lanschot. Hezenmans-Capronnier 1871. Stichting van Godefridus van Lanschot (1793-1886) en Theodora van Lanschot (1802-1887). In de vensterkop in banderollen: *Anno Domini 1871*.

20. Het Laatste Avondmaal. Erboven: het Pascha, eronder: de Emmausgangers. Opschrift: HOC FACITE IN MEAM COMMEMORATIONEM. LUC. XXII. Terzijde onder baldakijnen St. Jan Evangelist en St. Anna. Twee wapenschilden: 1. van Lanschot; 2. op goud een rood Andrieskruis; helmteken een Andrieskruis tussen vlucht (van der Kun). Hezenmans-Capronnier 1870, ontwerp 1868. Stichting van het echtpaar Henri van Lanschot en Paulina Theresia van der Kun.

21. De Bruiloft van Cana. Erboven: het offer van Abraham en Melchisedech, eronder: Christus sprekend tot de apostelen. Onderschrift: EGO SUM VITIS VERA ET PATER MEUS AGRICOLA EST. IOAN. XV,I. Onderaan dezelfde wapens als op glas nr. 20. Terzijde onder baldakijnen de patroonheiligen van de stichters: de H. Henricus en de H. Paulina. Hezenmans-Capronnier 1870, ontwerp 1868.

22. Christus tussen de schriftgeleerden in de tempel, wedergevonden door zijn ouders. Terzijde onder baldakijnen: de H. Joseph en de H. Catharina. Onderaan een alliantiewapen: 1. gedeeld: 1. op zilver een groene wingerdrank met twee groene druiventrossen, 2. op zilver drie groene blaadjes 2 en 1 met een schildhoofd van blauw beladen met een gouden kelk op een voet, terwijl drie gouden blaadjes uit de kelk komen tussen twee gouden molens met wieken. 2. vrouwelijk wapen van Lanschot. Boven beide wapens een helm, helmteken: de kelk. Hezenmans-Capronnier 1875, ontworpen 1874. Schenking van Toussaint Joseph Tilman (1789-1848) en zijn echtgenote Catharina Regina van Lanschot (1801-1877), dochter van het echtpaar dat in het raam met de Hostie wordt gememoreerd.

Noordtransept

23. Het grote glas in de noordgevel van het transept werd op 26 october 1944 door granaatinslag in de oostelijke traptoren van dit transept geheel vernield. Het was een product van het atelier A.M. Schmitz te Aken uit 1865 en beeldde de Geboorte van Christus en de Aanbidding der Koningen uit. Tot plaatsing van dit glas op eigen kosten had het kerkbestuur op 5 october 1864 besloten en een commissie zag toe op de keuze van de wapenschilden en op de kosten die op 25 januari 1865 op *f* 7.000, - geraamd werden.[9] De onderste vakken werden beschilderd met de wapens van de toen pontificerende paus Pius IX, van Joannes Zwijsen, de administrator apostolicus van het bisdom, van de bisschop van Haarlem, Petrus Wilmer, die als deken en plebaan der Sint Janskerk haar restauratie begonnen was, voorts de wapens van het Rijk, de Provincie en de Stad. In 1966 kwam het nieuwe gebrandschilderde glas hier ter plaatse gereed, naar een ontwerp van Marius de Leeuw te 's-Hertogenbosch, een uitbeelding van Openbaring 12:11-18 en 22. Links de zevenkoppige draak op de woeste aarde, rechts de Vrouw, gekroond, tronend op de maansikkel. In de top van het venster de letters Alpha en Omega. De gedachte voor dit raam, onheil en hel tegenover haar die de Verlosser zal baren, werd ingegeven door de toenmalige plebaan van Susante.

24. De westelijke vensters van het transept, in geornamenteerd grisaille, dragen achtereenvolgens van zuid naar noord de aanduiding 1868, 1869 en geen datum. In de noordelijkste travee is de westzijde op triforiumhoogte en daaronder beglaasd. In het triforium: de Verzoeking van Antonius Abt. In het raam daaronder onder bogen ten halven lijve de H. Gerardus en de H. Elisabeth van Thüringen. Rechts daarvan een wapen: op blauw een zilveren keper, vergezeld van drie

zilveren mutserds (takkebossen) 2 en 1; wapenspreuk: FASCES, FASCES. Boven het wapen een groene priesterhoed met afhangende kwasten. In het midden tussen de heiligen en het wapen in een banderol: DONO DEDIT A.I.F. MUTSAERS AO D1 1895. Hezenmans-Capronnier 1895. Stichting van Mgr. A.J.F. Mutsaers, huisprelaat en geheim kamerheer van de Paus, proost van het kathedrale kapittel van Sint Jan en president van het Bisschoppelijk Seminarie te Haaren.[10]

Zuidtransept

25. Het grote zuidelijke transeptvenster heeft als hoofdthema's de Kruisiging en de Verrijzenis des Heren, beide gevat in een brede rand waarin de Twaalf Apostelen en hun attributen. Aan de voet van het kruis is, in het gezelschap van Maria en Johannes, in knielende houding een portret gegeven van deken-plebaan W. van de Ven in kanunniksmantel en rochet. Boven de Kruisiging is het Offer van Abraham afgebeeld, boven de Verrijzenis hoe Jonas door de walvis op het strand geworpen wordt. Daarnaast de evangelistensymbolen en hogerop de wapens van het bisdom en de kerk. Boven de Kruisiging voorts engelen met de lijdenswerktuigen, boven de Opstanding engelen met zegepalmen en kronen. Onderlangs ter afsluiting symbolen van het priesterschap: de pelikaan met bloed haar jongen voedend, tussen kelk en kruis; een pauw (beeld der onsterfelijkheid, eeuwigheid) tussen evangelieboek en priesterstool (waarmee de eeuwigheid van het priesterschap aangeduid). Opschriften: *Anno Dom. 1862 - Anno Dom. 1887* en *W. van de Ven pastoor deken en plebaan van de Cathedraal van St. Jan A.D. 1887*. Dit glasraam kwam tot stand als geschenk aan W. van de Ven, plebaan van Sint Jan en deken der stad, ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig priesterjubileum, op 4 november 1887 gevierd. In 1886 was daartoe een commissie opgericht om gelden in te zamelen en een ontwerp te laten maken. Dat werd door L.C. Hezenmans geleverd en de uitvoering daarvan werd aan J.B. Capronnier te Brussel opgedragen, wiens geleverde werk op 10 october 1887 door de commissie werd goedgekeurd. Het kerkarchief bewaart een gecalligrafeerd gedenkboek ter gelegenheid van de aanbieding vervaardigd en voorzien van een lange lijst intekenaren. Het gedenkboek vermeldt, dat voor dezelfde gelegenheid ook de beelden aan het inwendige van het venster door H. van der Geld vervaardigd en de voetstukken en baldakijnen door H.P. van Nunen gerestaureerd werden.

26. Een afzonderlijke en wat oudere stichting is het glas in de vensters van de zuidportiek onder het juist genoemde raam. In de in totaal acht verticale vakken zijn, enigszins trapsgewijze opstijgend, de gestalten weergegeven van zeven profeten en een evangelist. In het linkse venster: Jeremias, Johannes Evangelist, Isaias en David. Daaronder een klein tafereel: het vizioen van Johannes op Patmos, de Heer met zwaard in de mond en met boek, tronend op de regenboog, zeven kandelaars om hem heen. In het rechtse venster: Daniël, Baruch, Ezechiël en Jonas.

Daaronder: Johannes, gezeten schrijvend en terzijde gestaan door een engel, aanschouwt het vizioen van de Vrouw, bekleed met de Zon, de maan onder haar voeten. Op de voorgrond een arend met een inktkoker aan een lint, symbool van de evangelist Johannes. Boven in de vensterkop links de H. Leonardus van Veghel met het opschrift *Sancte Leonarde ora pro nobis* en *Anno 1883*, in de vensterkop rechts

de H. Petrus met het opschrift *Sancte Petre ora pro nobis*. In elk van beide ramen twee wapens: 1. doorsneden: boven op blauw een gouden aangezichtszon; beneden op zilver een groene zee. 2. doorsneden: boven op goud een groene boom; beneden op rood een zilveren linkerschuinbalk, vergezeld van twee gouden klaverbladeren. Opschrift: *I. van Kemenade et M. Gast dono dederunt A^{o}* MDCCCLXXXIII. Ook nog eens hun initialen I.K. en I.G. Hezenmans-Capronnier 1883. Johannes Petrus van Kemenade (1798-1880) was koopman in koloniale waren, gehuwd met Margaretha Maria Gast.[11]

27. In de kleine Sint Josephkapel aan het zuidtransept een abstract glas-in-beton van Egbert Dekkers uit 1958.

Zuidelijke zijbeuk

In de zuidelijke zijbeuk van het schip glasramen waarvan de thema's samenhoren met die in de noordelijke zijbeuk als uitbeelding van de Zeven Sacramenten, afgewisseld met heiligenfiguren.

28. Het Doopsel. St. Willibrord doopt de Frank Aengilbert in 709. In baldakijnen bovenaan de H. Eduard en de H. Rosa van Lima. In de vensterkop in schilden *Anno 1875*. Onderaan vier wapens. 1. doorsneden van goud op blauw; over alles heen een zilveren galei met vier roeispanen naar links, op de boegspriet rechts een driehoekig vlaggetje beladen met een kruis. Op het goud rechts van de mast een zilveren hand met een zwaard paalsgewijze met de punt naar boven; links van de mast een rood klaverbladkruis; helmteken een zilveren zittende kat. Wapenspreuk *a cat but*, uit te breiden tot ‘Touch not a cat but a glove’ (Macpherson). 2. door een vijfpaarlige kroon gedekt: doorsneden, boven op zilver drie vijfbladige rode rozen; beneden op zwart drie meeuwen 2 en 1 van zilver, roodgebekt en -gepoot. Schildhouders: twee omziende, roodgetongde zwarte arenden met geopende en neerwaartse vlucht (van Meeuwen). 3. vrouwelijk wapen van Meeuwen. 4. op goud een zwarte luipaard met omgewende kop en een zilveren vrijkwartier, beladen met een rode linkerhand; op het schild een zevenpaarlige kroon,

wrong rood en zilver (Prisse). Onderschrift: EDVARDVS VAN MEEVWEN ET ROSA VAN MEEVWEN DONO DEDERVNT ANO 1875. Ontwerp Hezenmans 1872, uitvoering Capronnier 1875. Jkvr. R.M.J. van Meeuwen huwde eerst P.D.E. Macpherson, daarna A.F.J. baron Prisse.[12]

29. De vier oosterse kerkvaders Basilius, Gregorius van Nazianze, Joannes Chrysostomus en Athanasius. Figuren ten voeten uit in ornamentatie. Onderaan een wapen: op blauw drie gouden standaarden in de vorm van vaantjes, de stokken links (Terwindt). In een wapenschild daarnaast: *Anno Domini 1889*. Hezenmans-Capronnier 1889.

30. Het Vormsel. St. Lambertus dient het vormsel toe aan de Taxandriërs. Bovenaan onder baldakijnen de H. Antonius van Padua en een heilige moniale (Rosa?). Onderaan het Pinkstergebeuren. Geen wapens. In de vensterkop in schilden: *Anno Domini* MDCCCLXXXIII. Opzij van de grote voorstelling schildjes met de monogrammen A.F. en R.F. Hezenmans-Capronnier 1883.

31. Het heilig Sacrament des Altaars. St. Norbertus herstelt de verering van de Eucharistie. Bovenaan onder baldakijnen: de H. Joseph en de H. Lucia met zwaard en palmtak. Onderaan twee wapens: 1. gedeeld met een blauwe paal, rechts op zilver een rode klimmende leeuw; links op zilver een zwart anker; wrong zilver en blauw (Sopers). 2. op blauw drie zilveren houten huizen met zwarte vensters en ingangen. In de vensterkop in schildjes *Anno 1877*. Ontwerp Hezenmans 1876, uitvoering Capronnier 1877.

32. Het Sacrament van de Biecht. Pepijn van Herstal belijdt zijn zonden aan de H. Wiro, prediker in het land der Franken. Boven links en rechts onder baldakijnen: de H. Carolus Borromaeus en de H. Anna met het kind Maria.

Onderaan twee wapens: 1. Op groen drie gouden kikvorsen 2 en 1; helmteken de boom. Wapenspreuk: *Condit opus virtus*. 2. Op zilver drie rode adelaars 2 en 1 en een zwart vrijkwartier, beladen met drie zilveren hoekige dwarsbalken. In de vensterkop: *Anno Domini* MDCCCLXXXV, en onderlangs het opschrift: CAROLUS VAN RIJCKEVORSEL ET ANNA DE WIJS DONO DEDERUNT. Beneden in een omlijsting: de terugkeer van de verloren zoon. Hezenmans-Capronnier 1885.

33. Vier oosterse kerkleraren: Ephrem, Gregorius van Nyssa, Cyprianus en Cyrillus van Alexandrië. Geen wapens, geen datum.

34. Pietà tussen engelen met de lijdenswerktuigen. In de vensterkop de H. Agnes met Lam en palmtak, daaronder de H. Johannes Evangelist en de H. Johanna (?) met kruis en boek. Geen wapens. Opschrift *Anno Domini* MDCCCLXXXIII. Hezenmans-Capronnier 1883.

Noordelijke zijbeuken

In de noordelijke zijbeuk van het schip de voortgang van deze cyclus, van oost naar west:

35. De westerse kerkvaders Hieronymus en Augustinus. Een onbekend vrouwelijk wapen: drie klaverbladeren 2 en 1. Daarnaast in een ruitschild *ANNO 1875*.

36. Het Sacrament van het Huwelijk. Pepijn van Landen wordt in de echt verbonden met Itesberga. Opzij de H. Johannes en de H. Sophia met palmtak. Onderaan twee

wapens: 1. gedeeld: in zilver twee blauwe leliën met afgesneden voet, 1 van boven links en 1 aan de schildpunt geplaatst; en een rood vrijkwartier, beladen met een zilveren leeuw 2. Op rood drie zilveren molenijzers 2 en 1. In de vensterkop: ANNO DOMINI MDCCCLXXIV. Opschrift: *D.J.F. sacri imper. miles de van der Schueren, ord. Guil. mil. eques restaur. ab 26 oct. 1858 exter. cathedr. praef. ac domicell. Sophia van Bommel ann. nupti 50 grati M.P.C. 1874*. Ontwerp Hezenmans 1873, uitvoering Capronnier 1874. J.F. ridder de van der Schueren was op 26 october 1858 door bisschop Zwijsen benoemd tot president van de Commissie voor de uitwendige herstelling van de Sint Janskerk, een functie die hij tot in 1880 bekleedde.

37. De westerse kerkvaders Gregorius de Grote en Ambrosius. Onder de eerste in een banderol: *Haec templo Sanctus dat munera prima Joannes 1874*, onder de tweede: *Quisnam Joannes nunc imitator sit*. Geen wapens.

38. Het Sacrament van het Priesterschap. De H. Ansfridus wordt door een bisschop tot priester gezalfd in tegenwoordigheid van keizer Otto III. Op het altaar een schild met de zon. De keizer draagt het wapenschild van Son (zie glas nr. 5). Achter de keizer een schildknaap met een wapen: op goud twee rode dwarsbalken, vergezeld van drie, twee en twee rode merels (Cuyck). Op de bladen van een opengeslagen boek: *Beatus Ansfridus Taxandriae comes praesente Othone* III *imperatore sacerdotio initiatus anno 995. Post in episcopum Ultrajectensis consecratus*. Onderaan twee wapens: 1. van Son (zie glas nr. 5). 2. (vrouwelijk) op blauw vijf zilveren ruiten in de vorm van een linkerschuinbalk geplaatst. In de vensterkop: *Anno Domini 1874*. Te weerszijden van het grote tafereel: de H. Petrus en een vrouwelijke heilige. Hezenmans-Capronnier 1874.

39. De kerkleraren Bonaventura en Thomas van Aquino, de laatste met een open boek waarin: *Lauda Sion Salvatorem*. Geen wapens, geen datum.

40. Het Sacrament van het heilig Oliesel. De heilige Oda ontvangt op haar sterfbed de sacramenten der stervenden. Te weerszijden: de H. Joseph en de H. Maagd. Erboven: twee engelen met banderol waarin: *Beati mortui qui in Domino moriuntur*. Onderaan twee wapens: 1. op zwart een gouden adelaar met inktkoker (wapen van het bisdom). 2. op goud Sint Jan Evangelist zittende,

met een paars kleed waarover lichtblauwe mantel; op zijn borst een gouden schildje, beladen met een rode kelk waaruit twee slangen komen; de rechterhand rustend op de kop van een zwarte adelaar, de linker op een boek (fantasiewapen van de kerk). In de vensterkop: *Anno Domini 1877*. Hezenmans-Capronnier 1877.

41. De kerkleraren Alphonsus van Liguori en Franciscus van Sales. Geen wapens, geen datum.

Lievevrouwekapel

Hier bevonden zich, tot hun verwoesting in de oorlog, glazen uit 1866-1867, naar ontwerp van L.C. Hezenmans, met thema's die betrekking hadden op het mirakelbeeld. Zij zijn vervangen door:

42. De geschiedenis van het wonderbeeld van Maria. Ontwerp Pieter Wiegersma, 1953.

43. De heilige Drievuldigheid en de H. Maagd als de Wijsheid (Ecclesiasticus 24, uitgelegd als: God heeft de Moedermaagd vanaf het begin in zijn scheppingsplan opgenomen). Daaronder Adam en Eva in het aards paradijs en de levensboom met dorre takken.

Torenportaal

Hier bevond zich, tot zijn verwoesting in de oorlog, een glas met de figuren van Christus, Maria en Joseph en het wapen van het bisdom, uit 1881.

Doopkapel

Hier bevond zich een in 1944 door oorlogsschade vernield glas, voorstellend de doop van Christus in de Jordaan, met de wapens van bisschop Zwijsen en van het bisdom. Het werd in 1867 door de geestelijkheid van het diocees aan de bisschop geschonken ter gelegenheid van zijn vijftigjarig priesterfeest en vijfentwintigste verjaardag van zijn bisschopswijding. Thans bevindt zich daar:

44. Johannes de Doper wijst op Christus als degene die voor hem was en na hem komt. Daaronder een waterstroom met een dorstig hert. Ontwerp Pieter Wiegersma, 1953.

Goede Herderkapel

In de voormalige sacristie, thans dagkapel.

45-46. De aartsengel Michael en de Goede Herder. Ontwerp Marius de Leeuw, 1982, uitvoering atelier Brabant te Tilburg. Schenking van J.M.G. van Lanschot.

Hierboven is braaf objectief een opsomming gegeven van de iconografische schema's die niets verrassends hebben en pas dagtekenen uit een tijd dat de herontdekking van de middeleeuwse iconografie al tot routine in de onderwerpkeuze geleid had. Over de kleur, het dessin, beide meer van Capronnier dan van Hezenmans, is daarmee nog niets gezegd. Het is moeilijk om het stellige oordeel van critici als Brom en Van der Boom te beamen. Brom heeft geen goed woord voor dit werk, ‘waardoor het behangselpapier van de meest achtbare burgerij nog overschreeuwd werd’; de ‘luidruchtigheid binnen de zijschepen van Sint Jan’ blijkt nog vergefelijk ‘zo gauw ons de vensters in het transept op het lijf vallen met een soort geverfde kinderprenten, waarop de griezeligste soorten rose en azuur over de plompste figuren zelfs een matroos zeeziek zouden maken’.[13]

Capronnier had een uitgebreide praktijk in België als hersteller van oud glas. Van der Boom vindt zijn werk plat, koud en zonder de luminositeit die glas zou moeten hebben. Wat hij in Doornik, Bergen, Brussel en Hoogstraten aan de oude vensters heeft verricht, lijkt meer op destructieve arbeid dan op restauratiewerk.[14] Inderdaad heeft hij daar meer door eigen werk vervangen dan gespaard door zorgvuldig conserveren. ‘Handige imitator van alle soorten oude stijlen’, heeft hij toch een recept weten te ontwikkelen dat die ‘achtbare burgerij’ waarover Brom het heeft, aansprak. In feite geen gotisch koloriet en geen middeleeuws expressionisme, maar meer door de bredere volumes van Aerdt Ortkens en Dirk Crabeth en hun vele geel, wit en grisaille ingegeven openheid.

Als burgerlijk behangsel zijn die glazen toch achtbaar en interessant, een sprekend teken van de tijd, met al die familiewapens en die restauratielust, het terugroepen van de heraldiek en het cultiveren van de genealogie. In de Sacramentenserie is bovendien interessant, hoe daar het idyllische beeld opgeroepen wordt van een rein ontluikend christendom onder de edelen van het oude Taxandrië, aan wie de stichters der glazen zich gaarne spiegelen. Het koloriet is ook minder ‘griezelig’ nu het weer meer overeenstemt met de helderheid die het kerkinterieur in de jaren '70 van de vorige eeuw nog had. Nu de wanden, pijlers en gewelven van de kerk zelf weer licht van kleur zijn, werken de glazen minder als toverlantaarn, hun ‘luidruchtigheid’ was er een per ongeluk, veroorzaakt door het steeds donkerder worden van de steenmassa's van het interieur.

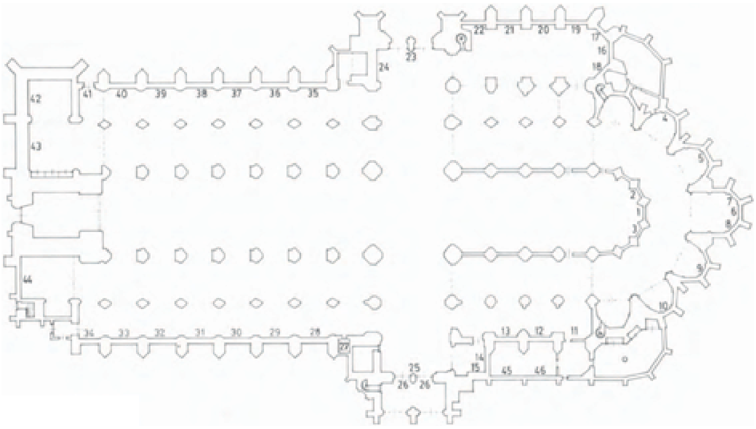

Afb. 341. Plattegrond met in cijfers de plaatsaanduiding van de gebrandschilderde glazen.

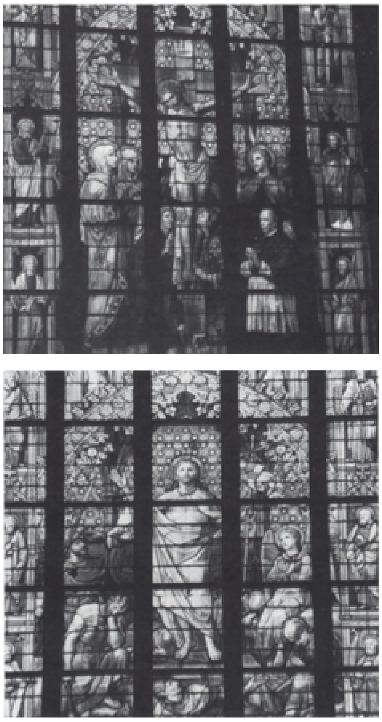

Afb. 342-343. Details uit het grote zuidelijke transeptvenster. Opnamen 1976.

Afb. 344-346. De vensters 28, 30 en 31 in de zuidelijke schipzijbeuk. Opnamen 1983.

Afb. 347-348. Fragmenten uit de vensters 29 en 33 in de zuidelijke schipzijbeuk. Opnamen 1959.

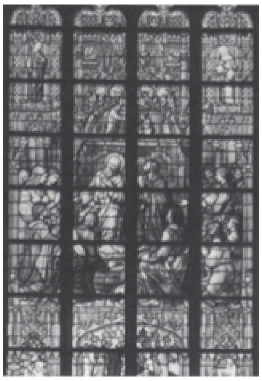

Afb. 349. Venster 32 in de zuidelijke schipzijbeuk. Opname 1983.

Doopvont. De zieken van Bezata. Opname 1972.

Eindnoten:

1 J. HELBIG, *Meesterwerken van de glasschilderkunst*, Antwerpen/Utrecht 1941, 11; DEZ., ‘La peinture sur verre en Belgique à l'époque et à la suite de Rogier van der Weyden’, Annales du 33e Congrès de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, Tournai 4-8 septembre 1949, Doornik 1951, 659-672.

2 In 1604 werden er reparaties aan verricht: MOSMANS 1931, 122 n. 1. Eén tekening in de verzameling van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, afgebeeld bij J. HELBIG, *De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten* II, Antwerpen 1951, afb. 160 en p. 76, nr. 2741; gedeeltelijk afgebeeld als frontispice in SMITS 1912, 342. Een andere tekening in het Wapenkundig Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel, in 1959 in Utrecht en Leuven tentoongesteld: *Catalogus-Gedenkboek Tentoonstelling Paus Adrianus* VI, Centraal Museum Utrecht, Stadhuis Leuven 1959, 274-275, nr. 407.

3 J. HELBIG, *Les vitraux de la première moitié du* XVI*e siècle conservés en Belgique* (Corpus vitrearum medii aevi, Belgique II), Brussel 1968, 155, 158-163.

4 HEZENMANS 1866, 134-135; MOSMANS 1931, 216-223; GERLACH 1971 d, 53-54.

5 HEZENMANS 1866, 117 n. 1.

6 MS VAN HEURN, *Beschrijving van St. Jans*, f. 7 r.

7 Wegens de familiewapens worden de kerkramen van Sint Jan ook behandeld door BLOYS VAN TRESLONG PRINS I, 1924, 272-282.

8 Mr. A.F.X. Luyben was lid van de Tweede Kamer, minister van R.K. Eeredienst, burgemeester (1874-1880) van 's-Hertogenbosch. Brief van H.J.M.Ph. Allard te Deurne, 27 februari 1976, aan de auteur, met diverse andere familiegegevens.

9 Notulen van het Kerkbestuur, 5 october 1864 en 25 januari 1865, KA.
10 W.J.F. JUTEN, ‘Eene bijdrage betrekkelijk de familie Mutsaer(t)s’, Taxandria 9 (1902), 266.
11 W.J.F. JUTEN, ‘De H. Leonardus van Vechel’, Taxandria 10 (1903), 262.
12 *Nederlandsch Adelsboek* 1915, 292.
13 BROM 1933, 205-206.
14 A. VAN DER BOOM, *De kunst der glazeniers in Europa 1100-1600*, Amsterdam/Antwerpen 1960, 36.

13. De kerkinventaris

De vroegere inventaris

Altaren

'*Altaribus 50 Ecclesia exornatur, Praxiteli sculptura, et Apelli pictura non cedentibus...*'. 'Met vijftig altaren is de kerk getooid, die niet onderdoen voor de beeldhouwkunst van Praxiteles en de schilderkunst van Apelles', aldus Gramaye, doch dat was geen feit maar faam, slechts herinnering aan wat al verdwenen was en zoals het verloren werk van beide Griekse kunstenaars slechts namen had achtergelaten, waaronder die van Hieronymus Bosch en Jan van Scorel.[1]

Alleen van enkele retabels worden resten elders bewaard, van de altaarblokken zelf heeft er een aantal sporen achtergelaten doordat zij aansloten bij een met natuursteen beklede aanzet die verheeld is met de westkant van de natuurstenen pijlerbasementen en die nooit weggekapt is. Alle veertien schippijlers hebben zulk een blokvormige aanzet. Hiermee is dan tevens een altaartype geschapen, wellicht in 1445, wanneer het Sint Eligiusaltaar gefundeerd en gebouwd is tegen de eerste noordelijke schippijler, dat in de middeleeuwse architectuur uitzonderlijk is. In geen van de andere grote Brabantse gotische kerkgebouwen komt het voor. Het massieve blok (stipes) heeft een geprofileerde plint en een geprofileerd tafelblad (mensa), waar één opgaande peerkraal van de pijler als het ware doorheen steekt. Aan de kant van de zuidelijke zijbeuken zijn de altaaraanzetten tegen de twee meest oostelijke schippijlers (de twee van Naamse steen) voorzien van een diepe boognis (rondboog met toten) voor de plaatsing van ampullen.[2] Het feit dat de overige aanzetten zulk een nis niet hebben, doet vermoeden, dat het eigenlijke, verdwenen altaarblok daarin voorzag. Die verdwenen altaarblokken mag men zich voorstellen als uitgevoerd in steen of hout (veeleer hout) met één altaartrede (suppedaneum) en al of niet met een op de mensa staand beeld, schilderij of retabel (gebeeldhouwd, gesneden, geschilderd) uitgerust en door zijdelingse roeden met schuifgordijnen afgeschermd. Hoe hun aanblik in de Sint Jan geweest is, kan men zich enigszins voorstellen met behulp van het interieur van de Dom van Xanten zoals dat vóór 1940 was, en van de schilderijen die Hendrick van Steenwijck en Pieter Neefs van het inwendige van de Lieve Vrouwekerk in Antwerpen maakten.[3] Zoals in Antwerpen zullen ook in Den Bosch na de altaarwijdingen van 1452, 1469 en 1522 wel telkens de dan heersende stijlen in de vormgeving gevolgd zijn en zal mettertijd hier en daar een gotisch kunstwerk wel door een moderner, eerst in renaissance, dan in barokke trant vervangen zijn, misschien ook wel na de beeldenstorm van 1566. De natuurstenen altaaraanzetten zijn systematisch tot onderdeel van alle schippijlerbasementen gemaakt, maar dan ook alleen daar en niet bij de zijbeukpijlers. Tussen 1485 en 1512 is dit type altaaraanzet ook toegepast in het schip van de Dom van Utrecht. Het Domschip is weliswaar in 1674 verwoest, maar de interieurtekeningen van Pieter Saenredam uit 1636 en het schilderij van Hendrik Cornelisz. van Vliet uit 1672 laten heel duidelijk zulke aanzetten zien.[4] Door deze ordening vooraf voorkwam de bouwmeester, dat het pijlerbasement door willekeurige altaarplaatsingen en - aanhechtingen verminkt werd (zoals bijvoorbeeld in de Stephanusdom te Wenen) en schreef hij als het ware

standaardmaten voor de altaren voor. Veel van de slankere zijbeukpijlers vertonen aan hun uiterste westzijde onregelmatigheden die op een meer willekeurige wijze van aanhechting van altaren duiden.

Gramaye rondde het aantal altaren in de Sint Jan op vijftig af, twee meer dan er waren. Uit oude, summiere lijsten van altaren met hun patrocinia is hun plaats in het kerkgebouw afgeleid, het meest definitief door Mosmans, maar van zijn orde is in bijgaande situatietekening inzoverre afgeweken, dat de altaren met zijn nummers 28-33 en 34-39 elk één pijler verder westwaarts opgeschoven zijn, en wel omdat de westelijke vieringpijlers geen altaaraanzetten hebben en omdat in Mosmans' grafiek de uiterste westelijke schippijlers vrij blijven van altaren, terwijl daar juist wel altaar-

aanzetten aanwezig zijn.[5]

Misschien ten overvloede zij nog iets gezegd over de functie van al die altaren. In de loop van de middeleeuwen neemt het aantal altaren in de kapittelkerken en in alle grote stadsparochiekerken overstelpend toe. In het algemeen gaat die groei door tot rond 1550, zodat er ook relatief zeer jonge altaren in een oudere kerk kunnen optreden. Vanaf ongeveer het begin van de 14de eeuw stichten rijke particulieren, gegoede koopmans- en ambachtsgilden en geestelijke broederschappen ter ere van hun patroonheilige en ter gedachtenis van hun overleden (familie)leden een beneficie, dat wil zeggen een fonds, een inkomstenbron, waaruit zij de diensten van een priester, een vicaris, kunnen bekostigen aan een bestaand of aan een nieuw door hen opgericht altaar. Aan het hoogaltaar of aan het gewone parochiealtaar mogen zulke beneficiën niet verbonden en zulke diensten niet verricht worden, want zij vallen buiten de gewone liturgie en zielzorg. Daarom ook moeten die altaren laag bij de vloer en klein zijn. Vaak waren het houten kistjes met een kleine altaarsteen in het tafelblad, maar zonder fundament.

Meer beneficiën kunnen aan één altaar gehecht worden, zodat vaak een accumulatie van patroonheiligen op één altaar plaats vindt, vandaar dus die lange heiligennamenreeksen die men voor één altaar in de documenten aantreft. Vaak is het onmogelijk uit te maken welk beneficie van zulk een altaar het oudst en wie de eigenlijke stichter is. De koopmans-, ambachts- en schuttersgilden kunnen voor hun kerkelijke feesten en memoriediensten een eigen altaar of zelfs een eigen kapel als aanbouw van een kerk stichten, maar de twintig gilde-altaren in de Sint Jan zijn lang niet alle door gilden gesticht.[6] Overigens moet men zich ook niet voorstellen, dat alle altaren en alle daaraan verbonden vicarieën en beneficiën in handen van even talrijke priesters waren: meer verplichtingen konden aangegaan en meer inkomsten ontvangen worden door één beneficiant of vicaris, die dan bovendien ook nog kanunnik kon zijn.[7] Vaak is de impuls tot stichting van een college van kanunniken uitgegaan juist van die toename van het aantal altaren en vicarissen, heren die zich dan tot gemeenschappelijke koordiensten verplichtten, zoals hierna nog ten aanzien van de confraternitas in de Sint Salvator van Brugge opgemerkt wordt. Bij gebrek aan archivalia zijn voor de Sint Jan weinig stichtingsdata van altaren aan te geven, de grootscheepse wijding van 1522 betreft altaren die als opvolgers van die uit het afgebroken oude schip en een onbekend aantal geheel nieuwe, te zamen achttien, beschouwd moeten worden. Vandaar dat alleen het eindpunt van de groei, rond 1550, aangeduid kan worden, zoals dat voor de Stevenskerk in Nijmegen rond 1565 ligt.[8] In elk geval toont de ontwikkeling in de Sint Jan ons ‘met welke rasse schreden de Nederlandse kerk voortging in de richting van het overladene, dat haar karakteristieke eigenschap op het einde van de Middeleeuwen was’.[9]

Nadat de Sint Jan in hervormde handen was gekomen, werden de altaren het eerst verwijderd. De gilden werd meteen in 1629 gelast het hun toebehorende uit de kerk te halen en in januari 1630 werden de laatste altaren afgebroken.[10] Men heeft echter geen aanleiding gezien om ook de natuurstenen altaaraanzetten weg te hakken; als vanouds kregen zij tegelijk met de pijlerbasementen hun kalk- en schilderbeurten, zodat tot op vandaag deze opmerkelijke constructies nog te bezichtigen zijn.[11] Zowel architectonisch als symbolisch zijn zij een interessant gegeven. In de middeleeuwen wordt het altaar gezien als een zinnebeeld van het fundament, de grondsteen, de

hoeksteen van de Kerk, als beeld dus van Christus, de steen die onkundige bouwlieden hebben afgekeurd, maar die juist de grondslag van het Rijk Gods is geworden, een onwankelbare steun voor wie erop vertrouwt, een steen des aanstoots voor wie er niet in gelooft.[12]

Gezien hun afmetingen, behoren waarschijnlijk niet bij deze pijlervoeten maar op blokken in de straalkapellen en elders de weinige hardstenen mensa-bladen en fragmenten daarvan, met wijdingskruisen, die sinds 1629 hier en daar in de zerkenvloer zijn opgenomen.

Gevolgen van beeldenstorm en torenbrand

De herhaalde wijzigingen van het interieur zijn uiteraard gevolg van verandering van liturgische behoeften en van smaak, maar ook volgen vernieuwingen op vernielingen. In de beeldenstorm op 22-23 augustus en nogmaals op 10 october 1566 zijn onder meer ten onder gegaan: de apostelbeelden in het koor, het triomfkruis en de beelden van het gotisch oxaal, het gotisch sacramentshuis, het Marianum in het schip, werk van meester Jasper Mabry. Gespaard bleef het grote altaarretabel van de Lieve Vrouwe Broederschap, eerst dank zij gewapende bewaking, later doordat het buiten de kerk in veiligheid gebracht was. Dit kostbare werk heeft tot 1629 smaakveranderingen doorstaan. Het is door de Utrechtse beeldhouwer Adriaan van Wesel in 1475-1477 gesneden, in 1488-1489 van zijluiken voorzien, door Gielis Panhedel en Jeroen Bosch beschilderd en in 1508-1510 is het snijwerk onder leiding van de schilder Jan Claessen gepolychromeerd.[13]

Gespaard bleef ook het retabel van het hoogaltaar, met houtsnijwerk van rond 1490 (taferelen uit het Lijden van Christus) en vleugeldeuren eveneens beschilderd door Jeroen Bosch (het Scheppingswerk).[14]

De beeldenstorm werd aanleiding tot een aantal opdrachten aan beeldhouwers en schrijnwerkers,

om rijkgesneden meubelstukken in de nieuwe stijl, de vroege renaissance, uit te voeren. In 1567 kopen kerkmeester Jan van Liebergen en schrijnwerker Jan Schalcken in Amsterdam, Spaarndam, Haarlem, Dordrecht en Gouda voor enige honderden guldens ‘blauw’, ‘Coerlands’, ‘vack’- en ‘cnor’-hout aan.[15] Jan Schalcken behoorde, met zijn vader Adriaan en zijn broer Cornelis tot de belangrijkste kunstsnijders in Den Bosch; in 1563 werkte hij met acht gezellen. Voor verscheidene orgels van de Bossche orgelbouwer Hendrik Niehoff leverde hij het snijwerk der kassen.[16]

Hoewel van verschillende ‘antyxsnijders’ werkzaamheden in en om de Sint Jan tussen 1567 en 1570 vaststaan, kunnen de makers en de datum van het renaissance houtsnijwerk van de koorafsluiting, de bisschopszetel (oostelijke zitplaats met baldakijn van de zuidelijke koorbankenrij) en de tochtvangers in het transept niet nauwkeurig aangewezen worden. Behalve Jan Schalcken worden tussen 1567 en 1570 genoemd zijn knechts de groote Geeraert, Geeraert van Utrecht, Meijnaert de Lansknecht, de jonge Schalcken, Joost de andere Lansknecht, Cornelis de antyxsnijder, de jonge Lawken de antyxsnijder, de jonge Fries de antyxsnijder, Jan van Cleve, Hans van Brussel, den Duitsch, Peter van Erkelens en Hans van Tienen.[17] Volgens Mosmans hebben op de bisschopszetel de betalingen aan Goort den franssen screijnwercker en Cornelisken den antyxsnijder in 1567 en 1569 betrekking.[18] In juli 1567 werkte een Cornelis Borger enkele dagen in de loods.[19] In de kronieken over de beeldenstorm wordt gemeld, dat de preekstoel zorgvuldig gespaard werd, op grond waarvan Mosmans aanneemt, dat de huidige kuip toen reeds bestond en dat de mededeling in een rekening van 29 november 1567, ‘... doen men den stoel richtten’, alleen betrekking heeft op het klankbord met baldakijn. In augustus 1567 komt Cornelis Bloemarts, antyxsnijder, uit Gorcum naar Den Bosch en in april 1568 volgt een afrekening met hem door de kerkmeesters. Hij is terzijde gestaan door een knecht uit Gorcum en een zekere Cornelis en de jonge Fries. Hij zou dus zeer wel de maker van dat baldakijn kunnen zijn.[20] Doch het is ook bekend, dat in 1569 zich Anthony van Helmont uit Antwerpen in Den Bosch vestigde om voor de Sint Jan en de Lieve Vrouwe Broederschap te werken, op een tijdstip dus, waarop de kuip al voltooid was, maar het is niet uitgesloten, dat hij al eerder in Den Bosch werkzaam is geweest. Het is dan ook tenslotte niet uit te maken, of Cornelis Bloemarts dan wel Anthony van Helmont of beiden aan de preekstoel gewerkt hebben, of ook aan andere inventarisstukken. Wel staat vast, dat Anthony een triomfkruis met beelden van Maria en Johannes en reliëfs van de vier evangelisten aan de uiteinden der kruisarmen gemaakt heeft.[21]

Dat werk heeft niet lang stand gehouden. Tijdens de grote torenbrand van 1584 gaat het in vlammen op, het gotisch oxaal wordt onherstelbaar beschadigd, behalve het oxaalorgel ging ook het grote orgel van Hendrik Niehoff tegen de westtoren verloren. De preekstoel bleef gespaard. Toen op 8 november 1598 een plechtige uitvaartdienst in de Sint Jan plaats vond voor de overleden koning Philips II van Spanje als hertog van Brabant - misschien wel de meest pompeuze dienst in zijn hele rijk - werd een katafalk in het koor geplaatst, clerus, adel en magistraat zaten in de koorbanken, de resten van het oxaal waren met zwart laken en wapenschilden van zijne majesteit behangen, het met zwart fluweel gedekte paard van de koning stond vóór de ingang van het oxaal.[22]

De brandschade van 1584 werd door plebaan R. Sweerts aangegrepen om tot een grootscheepse herinrichting naar de eisen en de smaak des tijds te komen. Hij liet wel veel intact (koorafsluiting, preekstoel, doopvont), maar de hoofdmomenten van de ruimte, hoogaltaar, oxaal en groot orgel kregen een nieuwe, barokke gedaante. Twee van zijn drie grote scheppingen maken geen deel meer uit van het Sint Jansinterieur, maar ten onder gegaan zijn zij niet.

Het nieuwe oxaal

In 1610 lieten de kerkmeesters een tekening maken van het oxaal in de Lieve Vrouwekerk van Antwerpen, door Raphael Paludanus (van den Broeck) in 1592-1596 ontworpen, dat op zijn beurt het voorbeeld van het oxaal in de kathedraal van Doornik volgde, in 1571-1574 door Cornelis Floris gemaakt.[23] Ook lieten de kerkmeesters houten modellen maken, een met vijf bogen, twee ingangen en drie altaren, een met drie bogen. In hetzelfde jaar werd met de steen- en beeldhouwer Coenraad van Norenberch, die in 1608 het Bossche burgerrecht verworven had, een contract gesloten voor de bouw en versiering van een oxaal met drie bogen. Inmiddels werden de resten van het gotische oxaal verwijderd: op 10 augustus 1612 betaalde de kerk de geringe kosten 'Voor opbreken van den steen en tou maken ende inbrengen van den voet van den oxaal'. De zeer zware fundering met bak- en natuursteen, die in 1982 ter plaatse is aangetroffen, schijnt veel ouder te zijn en al voor het 15de-eeuwse oxaal gediend te hebben. In 1613 is het nieuwe voltooid en geplaatst. Het bestaat uit zwart marmer (dat wil zeggen gepolijste zwarte Doornikse of Naamse steen), rood marmeren zuilen met grijsmarmeren kapitelen, en albasten beelden en reliëfs. De opbouw bestaat uit drie traveeën met graatgewelven en bogen rustend op gekoppelde dorische zuilen met hoge entablementen en wordt bekroond door een hoge balustrade in de vorm van een attica.

Niet alles is bewaard gebleven en het is onduidelijk

hoe de portiek-achtige uitbouw naar de koorzijde er precies uitzag, waarvan Hezenmans in zijn plattegrondtekening summier de contour geeft, zonder de trap-opgangen aan te duiden.

Aan de frontzijde staan op de entablementen de beelden van Petrus, de Moeder Gods, Johannes Evangelist en Paulus. Op consoles boven de bogen staan in de gedaante van vrouwefiguren Fides, Spes en Caritas aan de voorzijde, Justitia en Pax opzij. In vier aediculae tegen de attiek staan schilddragers: ‘een antieckx gestoffeert man, ende in zijnen schilt 't wapen van Brabant’; ‘het beelt van Hartoch Godefridus, fundateur dezer stadt, hebbende zijn wapen in zijnen schilt’; ‘een man met eenen laauwercrans omt hooft, antiekx gecleet, hebbende in zijnen schilt het wapen van de Aertshertoghen Aelbert ende Isabella’; ‘de vierde oft leste personagie sal wesen eenen Wildeman, hebbende in zijnen schilt de wapenen deser stadt 'ts Hertogenbossche’, aldus een memorie van de kerkmeesters van 27 januari 1611.

De vakken tussen de beelden en aediculae zijn gevuld met een zone van balusters en daaronder reliëfs, die aan de schipzijde episoden uit het leven van Christus voorstellen, aan de koorzijde het Laatste Oordeel en de Zeven Werken van Barmhartigheid. In de boogzwikken bevinden zich engelenfiguren. De friezen tussen de lijsten zijn gevuld met acanthusranken, maskers, cartouches en ander ornament in de stijl van Cornelis Floris. Op het oxaal stond een kruis met albasten corpus, dat verdwenen is. Aan de koorzijde stond boven de middenboog een albasten Salvatorbeeld, dat in 1649 verkocht schijnt te zijn maar geen spoor heeft nagelaten. Bij wijze van acroteriën stonden op de balustrade tien koperen kandelaars, in 1613 gegoten door Anthony Jansen. Het beeldhouwwerk is niet alles van één hand, het beeld van Johannes Evangelist is door Hendrick de Keyser gemaakt. De toeschrijving van de beelden van Petrus, Paulus en Justitia aan Nicholas Stone, door Elisabeth van Neurdenburg bepleit, wordt echter door Charles Avery bestreden. Hij kent aan Coenraad van Norenberch zelf een grote rol als beeldhouwer van de beelden toe.[24] De reliëfs gaan naar stijl en iconografie terug op gravures naar Stradanus, Maerten de Vos en anderen.

Die grote rol van Coenraed blijkt ook uit het slepende financiële geschil tussen hem en de kerkmeesters, waarin de Antwerpse beeldhouwers Jeronimus Duquesnoy en Hans van Mildert vergeefs bemiddelden en dat nog voortduurde toen de kerk al in hervormde handen was. De stad heeft de aanvullende kosten gedragen, maar ook de kerk heeft voor het oxaal en de bijkomende kosten van orgel en altaren, zo veel moeten opbrengen dat zij daarvoor een aanzienlijk huis in de Kerkstraat moest verkopen.[25] Voor het nieuwe oxaal bouwde Jan Jansz. van Weert in 1616-1617 een orgel, dat in 1617 gekeurd werd door Dr. John Bull, de vermaarde organist van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen. De kas van dit orgel werd gesneden door Frans Symons, ‘met snede, lijsten, friesen, ronden gelick de cast is staende toe de Minderbroeders behalve den middelste tabernackell soude moeten wesen gelijck is den middelsten tabernackel van het heijlich sacramentsaltaar in Sint Janskercke, ende die twee andere op den middelste tabernackel accordeerende’.[26] De Minderbroeders hadden in 1586 een nieuw orgel laten bouwen door Nicolaas Niehoff en een kas daarvoor laten snijden door Jan Schalcken.[27] De dispositie van dit oxaalorgel is door Hess overgeleverd, de uitwendige gestalte van het positief tonen de tekening van Saenredam uit 1632 en de foto's die kort voor de sloop in 1867 gemaakt zijn.[28] De

vleugeldeuren die die tekening geeft, zijn op de tekening van Everts uit 1778 niet meer aanwezig.

Onder de gewelven van het oxaal, te weerszijden van de middendoorgang, werden twee altaren geplaatst: op 30 november 1626 sloten de kerkmeesters een contract met Mr. George Duer steenhouwer voor ‘het maeken van eenen altaer onder het oxael (...) gelijck den altaer bijde barbiers aen dander sijde’. Op 20 april 1627 volgde de eindafrekening.[29]

Het nieuwe hoogaltaar

Een eerste ontwerp voor een nieuw hoogaltaar wordt in 1613 geleverd: ‘Item den Ingenieurs oft m^{rs} van oxael in St. Janskercke, voor den patroon te maecken vanden hoogen Aultaer metten Crucifix, by acte van ultima September 1613, 18 gul.’.[30] Op 29 november 1617 ontvangt Joris Duer 24 gulden ‘voor het patroen ofte modeel van den hooghen autaer int choor van St Jans kercke’.

Deze steenhouwer had echter niet de opdracht tot uitvoering, want daarvoor was al in juni een contract afgesloten met de Antwerpse beeldhouwer Hans van Mildert.[31] Doordat hij veel werk uitbesteedde en niet voldoende controle uitoefende op de voortgang en het transport, werd het, alle aanmaningen van de kerkmeesters, notariële acten en briefwisseling ten spijt, bijna een jaar te laat opgeleverd. Op 15 maart 1620 werd het geconsacreerd.

De ‘jasperen’ zuilen werden door Dusart te Givet gemaakt, Adriaan Denbri was de beeldhouwer van ornamentwerk zoals saters, Erasmus Quellien houwde de kapitelen, Forcy Cardon acht consoles, de albasten beelden en reliëfs zijn waarschijnlijk door Hans van Mildert zelf gemaakt. Goutier ‘polisseur’ polijstte de zwarte Naamse steen.

Het monument zoals Saenredam dat getekend en geschilderd heeft, lijkt goed in het oeuvre van Hans van Mildert te passen, waaronder de altaren in Lier, Brugge, Sint-Joost-ten-Noode en Zundert.

Op een onderbouw waartegen de zandstenen altaartombe was geplaatst, verrees het hoge retabel van korinthische orde, bestaande uit twee paar verspringende zuilen van rood marmer op zwarte postamenten, daarboven een omgekornieste kroonlijst met witmarmeren fries, met een gebogen fronton, doorbroken door een frontispice met een nis. In de nis stond een albasten beeld van Sint Jan Evangelist, boven zijn hoofd de duif van de heilige Geest in een cartouche, op het ronde tympaan daarboven stond een albasten beeld van de Moeder Gods tussen geknielde engelen. Op de gebogen fronton-fragmenten te weerszijden van het frontispice vleiden zich de vrouwefiguren voorstellende Pax en Justitia, wellicht een toespeling op het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). De predella van het altaar was met albasten reliëfs bezet, voorstellende de Geboorte en de Verrijzenis van Christus.

Voor dit retabel is een ander doek gemaakt dan Saenredam in zijn weergave afbeeldt. Het is het nog bestaande en weer in de Sint Jan bewaarde schilderij van Abraham Bloemaert uit 1615, veel eerder gereed dus dan het altaar zelf, voorstellende de Voorspraak van Christus en zijn Moeder bij God de Vader.

Terzijde van het hoogaltaar, aan de noordkant, stond een kunstwerk waarvan geen afbeelding bestaat, een albasten sacramentshuis, in 1613 opgedragen aan Jacob Mattijsen van Weenen, waarvoor op 7 augustus 1614 de eerste steen gelegd werd en waarvoor op 19 februari 1616 de laatste betaling, liefst 1000 gulden gedaan werd. In dat jaar werd er een koperen tuin omheen geplaatst.[32] Een ander sieraad van het koor waren de nieuwe apostelbeelden tegen de pijlers, boven de koorbanken, in 1620 te Antwerpen gehouwen.

De Hervorming

Na de capitulatie van de stad op 17 september 1629 werd de geestelijken toegestaan hun beelden, schilderijen, paramenten en kerkzilver op hun uittocht mee te nemen. Bisschop Michael Ophovius heeft bijgevolg een groot deel van de kerkschat der Sint Jan op vier karren doen laden en naar Antwerpen laten brengen. In zijn dagboek vermeldt hij het transport van een groot zilveren Sint Jansbeeld, twee monstransen, zilveren cibories, twaalf kelken, een verguld zilveren ostensorium, twee koperen lutrijnen in de gedaante van Mozes en David, een zilveren Salvatorbeeld, een zilveren paxschotel met in drijfwerk het Laatste Avondmaal en bisschoppelijke gewaden.[33] Later volgden nog het altaarstuk van Bloemaert, vijf geschilderde portretten van de Bossche bisschoppen die Ophovius' voorgangers waren, zes zilveren kandelaars en een aantal preciosa. Na omzwervingen kwam deze kerkschat tenslotte in 1642 geheel in Mechelen terecht bij het kapittel van Sint Rombouts, vanwaar geleidelijk het meeste verkocht of versmolten is. De koperen beelden van Mozes en David bleven over en pas sedert respectievelijk 1800 en 1804 is men hun spoor bijster. Het schilderij van Bloemaert bleef gespaard en kwam in 1845 in Den Bosch terug. Het miraculeuze Lieve Vrouwebeeld werd in 1630 uit zijn schuilplaats in Den Bosch naar Brussel gebracht (Sint Jacob op den Coudenberg), om in 1853 terug te keren in de Sint Jan. Een zwaar koperen corpus van een kruis op het kerkhof werd door de protestanten in de kerkloods geborgen en is in 1642 in Antwerpen terechtgekomen; in de 18de eeuw werd het in Mechelen gesignaleerd om dan spoorloos te verdwijnen.

Na hun inbezitneming van de Sint Jan hebben de hervormden geleidelijk aan, deels op eigen gezag, deels met toestemming van de stadsregering, enkele andere inventarisstukken opgeruimd.[34] In 1630 al waren alle altaren van gilden en broederschappen van hun versierselen ontdaan en grotendeels gesloopt; in 1636-1637 worden nog veertien grote en kleine altaarstenen verkocht.[35] Retabels en portiekaltaren zullen waarschijnlijk met zorg door de gilden gedemonteerd zijn, sommige om in schuilkerken dienst te doen, andere om verkocht te worden. In de Sint Amandskerk te Geel bevinden zich in het noordtransept twee zwart en wit marmeren zijaltaren die onder het pastoraat (1638-1668) van Servatius van Santvliet geplaatst zijn en afkomstig heten uit de Bossche Sint Jan.[36] Het zijn de altaren van de handboogschutters en de kruisboogschutters, het eerste met de beelden van Antonius Abt en Sebastiaan op het fronton, het tweede met het beeld van Sint Joris te paard de draak verslaande. Het eerste wordt aan Hans van Mildert toegeschreven. Beide retabels bevatten pas veel later toegevoegde schilderijen op doek. Het eerste zou zeer wel het doek (230 × 150 cm) met het sterfbed van Antonius Abt omlijst kunnen hebben, dat zich in de Sint Jan bevindt. De patrocinia Sint Antonius Abt en Sint Sebastiaan waren in de Sint Jan te zamen aan het ene altaar van de handboogschutters verbonden.[37] De Lieve Vrouwe Broederschap nam in 1629 het retabel van Adriaan van Wesel, Jeroen Bosch en Gielis Panhedel uit haar kapel weg om het in haar huis aan de Hinthamerstraat te bewaren, maar het is gedesintegreerd geraakt. Het huis zelf bewaart nog slechts twee eiken beeldengroepen in hun oorspronkelijke bakken: keizer Augustus met de Sibylle van Tibur en Johannes op Patmos. Op grond van stijlovereenkomsten en omdat zij op een veiling van kunstbezit in de buurt van 's-Hertogenbosch (verzameling Baron van den Bogaerde van Terbrugge op kasteel Heeswijk) gekocht zijn, worden daartoe ook de groep Musicerende engelen met Sint Joseph en de Knielende Maria in het Rijksmuseum gerekend,

alsmede de groepen Aanbidding der Koningen en Sterfbed van Maria in hetzelfde Museum, volgens de overlevering uit 's-Hertogenbosch afkomstig. Als deel van het retabel ‘herkend’ is een groep De Reis van de Drie Koningen, op een veiling in 1977 door het Rijksmuseum gekocht.[38] Met weinig zekerheid worden ook wel enkele andere houtsculptuurfragmenten als deel van Van Wesels retabel beschouwd.

Met waardigheid, smaak en logica is de kerkruimte vervolgens aangepast aan de behoeften van de protestantse eredienst. De kansel, die op zijn plaats bleef en waarvóór een dooptuin gemaakt werd, was het oriëntatiepunt van het interieur, de dwarsas van de kerk de hoofdrichting. Terstond werd het albasten kruis van het oxaal gehaald en in de loods gebracht.[39] Al in 1629 werden 21 banken aangekocht, weldra door andere gevolgd, in 1630-1631 maakte schrijnwerker Henrick Gerritssen van der Lidt te Zaltbommel herenbanken, die hij in 1645-1646 nog met een gestoelte aanvulde.[40]

In 1632-1633 werden de oxaalaltaren afgebroken. Op de achterwand waartegen zij stonden, werden panelen bevestigd waarop Jan Mertens met gouden letters de tekst van het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis en enige zaligsprekingen schilderde.[41] Daarna schilderde hij op een paneel in het lege retabel van het hoogaltaar de Tien Geboden met nog twee schriftuurplaatsen, terwijl de voet van het altaar ingekort werd door Cornelis de steenhouwer.[42] In 1634 werden de apostelbeelden uit het koor verwijderd.

Pas enkele jaren later stelt de kerkeraad een nauwkeuriger onderzoek in ‘naar hetgeen religieus en hetgeen superstitieus is’, het eerste mag blijven, het tweede moet weg. Vooral het albasten Sacramentshuis is de leden een doorn in het oog en ondanks een verbod van de stad en de bescherming die het op last van Frederik Hendrik wegens zijn kunstwaarde genoot, begon men het in 1639 alvast te demonteren.[43] Het kwam ook als eerste voor op de ‘Lijst van superstitieuse dingen’ die de kerkeraad op 31 december van dat jaar opstelde, dingen waarvan hij de verwijdering vroeg: beelden op het oxaal, op de preekstoel, op het orgel en op de doopvont, enkele muurschilderingen waaronder de Boom van Jesse.[44] Bijna niets daarvan werd ingewilligd door het stadsbestuur. Van het oxaal verdween wat later toch het Salvatorbeeld, het Sacramentshuis werd in 1647 door steenhouwer Willems toch verder gesloopt, uit het retabel van het hoogaltaar verdween het Sint Jansbeeld (terwijl het Mariabeeld merkwaardig genoeg bleef staan), uit het orgel eveneens een Sint Jansbeeld, uit het epitaaf van Jacob van Balen en zijn vrouw het kruiscorpus. Schilderingen behoefden slechts met witkalk bedekt te worden. In de plaats van het Sacramentshuis maakte timmerman Gerrit Amiens een hek, waarvan het lofwerk door Herman Peters gesneden werd.[45]

De Rendant van de kerkadministratie had intussen, in 1640, een speurtocht ingezet naar door parochianen verborgen koperwerk uit de Bossche kerken: spijlen, roeden, panelen, kandelaars, hekken, en slaagde erin totaal 11.860 pond koper te vorderen en te verkopen aan meester Jacob Noteman ten behoeve van de nieuwe grote luidklok.[46]

In 1780 wordt het bankenplan der kerk verder gemonumentaliseerd met de bouw van twee nieuwe regeringsbanken en andere banken door Willem Hubert mr. timmerman, versierd met snijwerk van Jan Hendrik Allsteede mr. beeldhouwer.[47] Van deze regeringsbanken met hun achterschotten, deuren en luifels, is eerst een

model gemaakt, dat zich aanvankelijk op het stadhuis bevond, thans in het Noordbrabants Museum is. De hoge deuren naar de noordelijke zijbeuk, met hun Lodewijk XVI ornament, zijn na afbraak van het gestoelte in 1810 of volgende jaren bewaard gebleven en doen thans dienst als toegang tot de Wethouderskamer op het Stadhuis.

In 1794 volgde nog een nieuwe regentenvrouwenbank. Dezelfde Allsteede maakte in diezelfde tijd een rapport op over een herstel van de sculpturen van het oxaal en van het hoogaltaar, die hij zeer bewonderde omdat hij ze ‘wel geproportioneert en met een Anatomische kennis der Spieren en Muskullen, doeninge der lidtmaeten’ vond.[48]

In het algemeen is in de 18de eeuw de waardering voor de oude Roomse inventarisstukken van de Sint Jan weer groot geworden: historisch wetenschappelijk bij Johan Hendrik van Heurn, toeristisch bij Hanewinkel en Mobachius, die zelfs in de superstitieuze resten toch nog lering en vermaak vinden.

De Bataafse omwenteling

Tijdens de Bataafse omwenteling werden alle wapen- en rouwborden wegens hun vorstelijke en adellijke heraldiek uit de kerk verwijderd en voor het grootste deel op 4 juni 1798 openbaar verkocht.[49] Toen ging ook de reeks wapenborden van de Orde van het Gulden Vlies, die sinds 1481 het gestoelte bekroonde en die in 1690-1695 door Ambrosius Vissers opnieuw geschilderd was, op vier wapens na verloren (meer daarover bij de behandeling van de koorbanken).

Uit de middelste vakken van het koortriforium, boven het hoogaltaar, werden de gedenktekenen, met hun wapens, vaandels en uitvoerige latijnse opschriften, voor koning Philips II en aartshertog Albertus van Oostenrijk, verwijderd, daar opgehangen ter gelegenheid van de plechtige uitvaarten in de kerk respectievelijk op 8 november 1598 en 12 september 1621. Hoe zij eruit zagen, tonen de tekening (1632) en het schilderij (1642) van Pieter

Saenredam, overeenkomstig het verslag van het Requiem voor Albertus: 'Item de representatien vande funeralien soo ende gelyck die solemnelyck ten vuytfaert vanden stadthuyse inden hoogen choor van St. Ians evangeliste kercke deser stadt syn gedraegen geweest, syn in ende op een kaste ordentelyck gestelt, ende achter den hoogen altaer boven int selve choor van St. Ians kercke gehangen neffens de gene van onsterffelycker memorien Philippus, de tweede van dyen naem, coninck van Hispanien, hertoge van Brabant etc., inden iare XV^{c} acht ende tnegentich gestorven, ende dat aende suyt syde der selver kaste...'.[50]

In het koor heeft ook gehangen een bord met vier kwartieren ter gedachtenis van keizer Karel V, door schrijnwerker Jan Schalcken in 1558 gesneden en door Willem Remmen geschilderd.[51] Wanneer dat verdwenen is, is onbekend, wellicht al veel eerder dan in de Bataafse tijd, want Van Heurn vermeldt het al niet meer in zijn Historie.

Grote opruiming in de 19de eeuw

In de loop van 1811 maakte plebaan-deken Hoogaerts het kerkinterieur met geringe middelen geschikt voor de katholieke eredienst. Op 19 januari maakte de burgemeester hem erop attent, dat de hervormden binnen acht dagen het beheer en gebruik van de kerk dienden te staken, en dat hun de tribunes, banken, lessenaars en andere voorwerpen, benodigd voor de protestantse eredienst en niet tot het gebouw behorende, zouden worden teruggeschonken.[52] Alle meubilair uit de te sluiten schuilkerken moest over de kathedraal en de Kruiskerk verdeeld worden. Aan dit laatste is slechts aarzelend voldaan, pas op 14 november 1811 maakte de burgemeester de inventaris op van de schuilkerk in de Vughterstraat, 15 november die in de Postelstraat, 21 november de Kerkstraat, meer dan een jaar later volgde pas de Jacobskerk. Onder de grote stukken waren vier altaren, vijfentwintig beelden, vierentwintig schilderijen en 'een gebeeldhouwde Lieve Vrouw-Hemelvaart'.[53] Wàt uiteindelijk wáár terechtgekomen is, is onduidelijk, noch is er iets van de objecten te identificeren, behalve het 18de-eeuwse lindehouten reliëf met Maria's Hemelvaart, dat zich thans in het Bisschoppelijk Museum te Uden bevindt als bruikleen van het Rijksmuseum te Amsterdam.[54] In het *memoriale parochiae* van de Kruis- of Sint Cathrienkerk staat bij 1810 genoteerd: 'doophuis gemaakt waarvoor koperen hekwerk uit de St. Jan alhier'.[55] De voorwerpen uit de Jacobskerk werden in 1828 weer aan deze teruggegeven bij haar heropening.[56] In 1822 werd besloten 'eenen Marbre Althaar welke in de voormalige Kerk der Jesuiten te Luik gestaan heeft, aan te kopen van zekeren Heer N.J. Doreye' voor *f* 2603, -. Het werd door steenhouwer P. Neefs in de voormalige Lieve Vrouwe Broederschapskapel gesteld, waar tevens door hem een blauwe hardstenen vloer gelegd werd en door timmerman H. Dieden een communiebank geplaatst.[57] Voor het hoge (barokke) retabel werden de vensters van de koorsluiting der kapel dichtgemetseld en de sluitingswanden blauw geschilderd. Voor het retabel werd in 1837 een schilderij van de Annunciatie geschonken, dat in 1835 door de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap besteld was bij de toen in Rome verblijvende Antwerpse schilder J.A. Verschaeren.[58] Het schilderij bleef in de kerk,

toen het retabel in 1873 verwijderd werd en te koop aangeboden in dagbladadvertenties. Men had immers nieuwe plannen ontwikkeld voor deze kapel, die als Sacramentskapel een toepasselijke decoratie zou krijgen. Daarom werd ook de reusachtige biechtstoel gesloopt, die Louis Veneman in 1841-1843 voor *f* 2539,42 gemaakt had. Ook de communiebank uit 1822 werd verwijderd en in 1878 aan de pas voltooide kerk van Someren geschonken.[59]

De ‘herleving van de kerkelijke kunst’ in de zin van ontluiken van de neogotiek en een streven naar gotische stijlzuiverheid liet zich steeds meer gelden, en ontdekt werd, dat renaissance en barok wel uit Rome kwamen, maar dan uit het heidense Rome. De bisschop zelf, Joannes Zwijsen, gaf op gezette tijden het sein voor opruiming van overtollige en niet passende inventarisstukken. In 1855 moet het Oordeelspel eraan geloven, het wordt gesloopt op het carillontorentje na, dat door toedoen van Dr. C. Hermans in 1858 een onderkomen vindt in de verzameling van het Provinciaal Genootschap en later weer in de kerk terugkomt (zie verderop, bij de huidige kerkinventaris), het hek eromheen werd mee opgeruimd.[60] Ook verschillende andere hekken worden in de jaren '50 verwijderd, nieuwe gemaakt. Tegelijk kreeg het Genootschap, tot wederopvordering toe, het zogenaamde ‘Kramersschild’. Dit wandbord, waarop J. de Langhe in 1658 bijbelse spreuken schilderde en handelswaren in beeld bracht, had tegen de oostmuur van het Sint Nicolaas- of Kramerskoor gehangen, maar daar was inmiddels het grafmonument van bisschop Masius geplaatst, dat eerst in het hoogkoor stond.[61]

Verwijdering van het oxaal en het hoogaltaar

In zijn vergadering van 23 mei 1866 beraadslaagde het kerkbestuur over de wegruiming van ‘den jubé’, het oxaal. De bisschop had duizend gulden toegezegd voor het geval de sloop nog in dit jaar zou plaats vinden. Toch voelde men nog behoefte aan het advies van een deskundige, vooral omdat men nadelige gevolgen vreesde voor de hechtheid van de twee vieringpijlers en omdat men niet zeker wist ‘of er uit het oogpunt der kunst iets tegen is’. Maar, zo blijkt in de vergadering van 27 juni, eigenlijk is de tijd al rijp voor een beslissing.

De architecten Van Tulder te Tilburg, Cuypers te Roermond en J.J.H. Bolsius, bouwkundige in dienst van het kerkbestuur, hebben al eenstemmig verklaard, dat de jubé geen steun geeft aan de pijlers en niet in harmonie is met het gebouw. Volgens Van Tulder is wegruiming wenselijk, evenals de vervanging van het hoogaltaar. Op last van Monseigneur geeft deken-plebaan-voorzitter C.N. van Amelsfoort nog te kennen, dat uit de gift van duizend gulden van de bisschop niet afgeleid moet worden, ‘dat Mgr. voor zich persoonlijk de wegruiming begeert’, maar die schenking is blijk, dat hij dat werk doelmatig acht voor de dienst overeenkomstig de tegenwoordige bestemming: de kerk is nu parochiekerk waar de diensten in het hoogkoor hoofdzakelijk voor de parochianen verricht worden, die daarvan ook ooggetuigen moeten kunnen zijn en zo zich ‘beter kunnen vereenigen met den priester’.[62] In plaats van het oxaal moet dan wel een koorhek komen, waarvan het ontwerp aan Van Tulder op te dragen ware. Bij hoofdelijke stemming wordt met acht tegen twee stemmen tot opruiming besloten, de tegenstemmers hebben vooral financiële bezwaren wegens de afbraakkosten en de kosten van een nieuw hek. Besloten werd ook, om enige foto's te laten maken om die bij de uitgevers van enige Nederlandse, Belgische, Duitse en Engelse nieuwsbladen ter bezichtiging te deponeren, terwijl in die kranten het oxaal te koop aangeboden zou worden.

Toch was een schriftelijk advies van Cuypers nog welkom. Desgevraagd deelde deze, na een inspectie ter plaatse op 7 juli, mede, ‘dat het wechnemen van het oxaal als eene weldaad voor de schoone Kathedraal moet worden beschouwd, en wel om de navolgende redenen:

1° Het oxaal gebouwd zijnde in een stijl die berust op de beginselen van de bouwkunst door het heidendom gevoed, biedt slechts vormen aan geheel in strijd met den geest der middeneeuwsche bouwkunst, die onder den invloed en bij den bloei van het Christendom ontstaan is en waarvan de St. Jan's kerk als eene der beroemdste voortbrengselen in Europa mag worden beschouwd.

2° Het oxaal wel verre van tot de hechtheid der kerk bij te dragen, zou veel eerder eene tegenovergestelde uitwerking kunnen hebben, daar men voor het aanbrengen van den trap de geprofileerde deelen van den zuid-oostelijken hoofdpijler gedeeltelijk heeft wechgenomen en op verschillende punten steenankers heeft moeten aanbrengen in de zuilen om het oxaal te bevestigen.

3° Het oxaal dat buitengemeen hoog en dicht is scheidt geheel de kerk van het Priesterchoor af, behalve door een betrekkelijk kleine deur.

Hierdoor verliest de kerk het prachtig verschiet dat het Priesterchoor, uit het middenschip gezien, zou aanbieden, en belet bovendien alle vereeniging van Priester en volk, bij de godsdienst oefeningen’.[63] Cuypers uitte meteen zijn denkbeelden over een nieuwe afsluiting, met twee altaren tegen de vieringpijlers (‘zoo als de nog bestaande gedeelten der mensa's aan de zuilen van het middenschip zulks aanwijzen’) en meende, dat Bolsius en hem al de opdracht was verleend zulk een koorhek te ontwerpen, met triomfkruis, Maria, Johannes, Kerk en Synagoge, en een reeks engelen. Toen het kerkbestuur op 19 september 1866 een ontwerp van Cuypers voorgelegd kreeg, werd het echter wegens de hoge kosten, *f* 12.000, -, afgewezen. Men had ook eigenlijk Van Tulder het ontwerp willen laten maken, maar zag nu voorlopig geheel van een koorhek af.[64]

Het liturgisch argument voor de verwijdering van het oxaal was natuurlijk wel steekhoudend. Het nieuwe kathedrale kapittel had lang niet die intensieve verplichting tot koordiensten als het oude kanunnikencollege van 1366-1629, dat dagelijks in het koor officieerde, terwijl het oxaal toen diende als afsluiting tegenover het parochiële kerkgedeelte, als tribune voor het orgel en het jongenskoor die de kapittelzang ondersteunden, en voor de lezing der lessen van het officie.

Bovendien werd er wel van gepreekt; hier ook stelden de nieuwbenoemde bisschoppen zich met een preek aan clerus en volk voor. Voorts werden er reliekmonstransen getoond, de namen der overledenen ter herdenking voorgelezen uit het Zielboek, en ook publieke afkondigingen van burgerlijke aard gedaan. In 1527 werden op het gotische oxaal van Sint Jan Lutheranen als ketters te kijk gezet.[65] Uit Cuypers' brief wordt, net zo min als uit Hezenmans' plattegrondtekening duidelijk, hoe de trap naar de bovenkant van het oxaal precies gebouwd was: in elk geval waren daarvoor inhakkingen in de zuidpijler gedaan.[66]

Op dinsdag 24 juli 1866 meldt de Bossche courant: ‘Door den heer A.G. Schull, kunstschilder en photograaf alhier, zijn van het jubé of oxaal in de cathedraal van St. Jan, op last van fabriek- en kerkmeesters, photografiën gemaakt, die de algemeene goedkeuring hebben verworven en waarvan den heer Schull een aantal exemplaren zijn besteld, ten einde die, tot verkoop van dat jubé naar de voornaamste steden van Europa op te zenden.

Men weet dat het jubé zal worden weggeruimd, omdat het voor deze cathedraal ondoelmatig wordt geoordeeld, hoezeer het te betreuren is dat men tot die opruiming heeft besloten, wijl het een prachtig en rijk kunststuk is, in den renaissancestijl gehouwen en gebouwd uit rood, wit en zwart marmer, door Coenraad van Norenberch uit Namen, die dat werk in 1610 aannam te maken en dat de stad ruim *f* 20.000, - kostte, welke som naar de waarde van het geld te rekenen, thans ruim *f* 60.000, - zou bedragen’.[67]

In dezelfde courant verscheen op 31 juli de eerste advertentie voor de verkoop - ook andere nieuwsbladen namen haar rond die tijd op -, maar bij gebrek aan gegadigden moest zij op 10 augustus en nogmaals op 23 october herhaald worden, die laatste keer met als sluitingsdatum voor inschrijvingen 5 november 1866. Blijkens de verkoopvoorwaarden stond het oxaal er op die dag nog helemaal; 'aan de pijlers der kerk zal niet het minst mogen gebroken worden, slechts zoover als noodig zou zijn, om stukken marmer, tot het Jubé behoorende, los te krijgen'. Het orgel, de eikehouten deuren met koperen balusters, de schilderijen en altaarstenen waren niet bij de verkoop inbegrepen (over de kroonluchter onder het middelste gewelf wordt niet gerept).[68]

Bij gebrek aan aanvaardbare inschrijvingen - op 5 november biedt Van Dobbe van Pelt in Den Bosch *f* 545, -, Goossens van Beugen, ook in Den Bosch, *f* 600, - - wordt besloten het stuk niet te gunnen en tot opruiming in eigen beheer over te gaan.[69] Die geschiedde door de eigen architect van het kerkbestuur, J.J.H. Bolsius, tevens eigenaar van een beeld-, marmer- en steenhouwerij, leverancier van schoorsteenmantels en grafmonumenten (Ortheneind 373), die dan zowel het demonteren als de verkoop regelde. Hij ontving wegens het afbreken van het oxaal tussen november 1866 en maart 1867, uitgevoerd door de beeldhouwer Wegenaar en de 'marbrier' Verhoeven, onder opzicht van Van Liempt en met hulp van zes of zeven knechts, *f* 581,50, terwijl mr. timmerman H. Krijtbolder en mr. metselaar N. de Bresser met meerdere knechts voor het afbreken tussen januari en maart respectievelijk ongeveer *f* 25, - en *f* 75, - ontvingen.[70]

Op 6 maart 1867 notuleert de secretaris van het kerkbestuur, dat de *f* 1000, - van Monseigneur voor de opruiming van het oxaal binnen zijn, en dat de bisschop op 20 februari 1867 zijn goedkeuring heeft gegeven aan de verkoop van de grote en kleine kolommen van 'den afgebroken Ambon' met de koperen kandelaren daarop gestaan hebbende. Op 28 augustus wordt dan gemeld, dat de verkoop heeft opgebracht:

het marmer	*f* 2700, -
de andere stenen	143, -
het lood	116,64
het ijzer	39,25
	———
Totaal	*f* 2998,89

Meteen daarachter wordt gemeld, dat er wel vraag is naar het hoogaltaar, maar geen bod.[71] Intussen is men namelijk ook bezig om het hoogaltaar kwijt te raken. Dat is geruislozer geschied dan de verkoop van het oxaal. De verdere geschiedenis van dit laatste is overbekend. Bolsius was als bemiddelaar opgetreden in de verkoop aan de Engelse kunsthandelaar Murray Marks. Deze verkocht het op 3 mei 1869 in de vorm van huurkoop voor £ 900 met 5% rente per jaar en recht van koop aan het South Kensington (later Victoria and Albert) Museum, dat op 20 juli 1871 de koop bekrachtigde.[72] Marks had er in 1867 1200 Belgische Francs voor betaald. De eikehouten deuren zijn niet in Londen terechtgekomen, maar waar dan wel, is

onbekend. In 1869 werd aan de bisschop machtiging gevraagd, ze te mogen verkopen, maar ook in 1876 wenst men nog een ‘overschot’ van het jubé van de hand te doen.[73]

Op het ogenblik, dat het kerkbestuur denkt aan een koorhek tussen zijaltaren in plaats van het oxaal, heeft het nog geen plannen voor het hoogaltaar, maar op 17 juli 1867 besluit het, advertenties voor de verkoop te plaatsen in De Noordbrabanter, De Tijd en de Kerkelijke Courant, met als termijn 1 september. Het kerkbestuur van de Sint Pieterskerk had wel belangstelling, en in deze Waterstaatskerk zou het altaar ook niet misstaan hebben, en voor *f* 1000, - had zij het kunnen verwerven ‘tot cieraad en luister der kerk en aandenken van St. Jan’, maar het altaar bleek te hoog te zijn en de prijs van afbraak, transport en verandering eveneens te hoog.[74] Belangstelling van de pastoor van Beek en Donk had ook geen resultaat. Er werd niet langer gewacht en J. Bolsius brak met zijn steenhouwer, marbrier, knechts en timmerlieden voor *f* 854,21^{5} het altaar af. Kostbaarder waren de steiger, het bijwerken van de koorpijlers (het retabel was er blijkbaar in verankerd) en de nieuwe bevloering van de altaarruimte, die *f* 1338,35 bedroegen.[75]

Onderdelen van het altaar werden vervolgens op verschillende momenten aan verschillende geïnteresseerden verkocht. Op 22 januari 1869 ging het kerkbestuur accoord met de verkoop voor *f* 600, - van de twee albasten reliëfs, met de Geboorte en de Verrijzenis, aan Baron van Bogaerde van Terbrugge op kasteel Heeswijk, die in de loop van dat jaar via notaris A.P. Bolsius nog verdere onderdelen kocht: fragmenten zwart en wit marmer, de cartouche met de duif, guirlandes. Ingemetseld en opgesteld in een tot kapel verbouwd koetshuis leidden zij daar een verborgen bestaan, totdat in 1975 rector F. Lingg uit Oss en architect L. van de Veerdonk te Heeswijk de verzamelingen van mevrouw de Douairière van Bogaerde van Terbrugge inventariseerden.[76] De vier roodmarmeren zuilen, 4,17 m hoog en 0,49 m van doorsnede, werden door het kerkbestuur in 1883 verkocht, in 1894 zijn zij als aanwinsten in het Rijksmuseum geboekt.[77] De vier kleinere grijsmarmeren zuilen, die in 1883 in één adem met de grote genoemd worden en door Cuypers meteen voor het Rijksmuseum gereserveerd worden, zijn waarschijnlijk niet van het hoogaltaar afkomstig (de frontispice daarvan telde slechts twee zuilen), maar wellicht van het in 1873 gesloopte retabel in de Sacraments-

kapel.[78] Grote en kleine zuilen zijn in 1966 uit Amsterdam naar de Bouwloodsen getransporteerd, waar zich ook een albasten kapiteel bevindt. De grote beelden, Maria, Pax en Justitia worden nergens vermeld of gesignaleerd. Op de foto's van Schull uit juli 1866 zijn zij, boven het oxaal uitstekende, duidelijk zichtbaar.[79]

De huidige inventaris

Altaren

Het hoogaltaar is de onmiddellijke consequentie van de afbraak van het hoogaltaar en het oxaal uit de 17de eeuw en komt voort uit de antiklassieke geest die deze sloop bevorderde. Onder beide initiatieven staat dezelfde signatuur, namelijk die van plebaan C.N. van Amelsfoort en jhr. J.M.B.J. van der Does de Willebois, als voorzitter en secretaris van het kerkbestuur. Dit laatste schreef namelijk op 22 october 1867 een prijsvraag uit voor een nieuw hoogaltaar met twee zijaltaren. De voorwaarden waren zeer strict en op zich al bijna een ontwerp: afmetingen, opbouw (met een ciboriumkas en een open sanctuarium daarboven als een toren in het midden boven de tombe), materialen en bouworde (gotiek uiteraard), lagen vast, ook de sculptuur: twee serafijnen zonder andere beelden.[80] De twee kleine altaren moesten schuin tegen de vieringpijlers aan de kooringang geplaatst worden, ter ere van de Moeder Gods en Johannes Evangelist. Van een koorhek was in het geheel geen sprake meer. Op de sluitingsdatum 1 mei 1868 waren vijf inzendingen binnen, die op 14 mei door een jury, bestaande uit Louis Baeckelmans en Eugen Gugel, architecten, onverlet latende het eindoordeel van het kerkbestuur zelf, beoordeeld werden.[81] Er waren tekeningen van onder andere H. Peeters Divoort te Antwerpen (onder het teken van het anker), J.J. Vielvoye te Rotterdam (motto *Perpetua Securitas*) en Lambert Hezenmans (*S. Joannes ora pro nobis*).[82] De voorkeur ging uit naar het ontwerp van deze laatste, hoewel men het te streng van stijl vond, blijkbaar te vroeggotisch, te stijf geometrisch. Daarop is dit plan nog vrij ingrijpend gewijzigd, tot men er in september vrede mee had. Het hoogaltaar (marbre blanc clair) werd uitgevoerd door atelier Louis Veneman, de ijzeren tabernakel door Lambert van Rijswijk te Antwerpen, het kruiscorpus en de serafijnen (in Caensteen) door Jos. Graven, in 1869.[83] In 1902 is het altaar veranderd: toen kwam het marmeren antependiumreliëf met de martelie van Sint Jan in de kokende olie, geflankeerd door engelen in nissen, werk van H. van der Geld, tot stand. Het tabernakel werd verhoogd, een tweede baldakijn overtopt het eerste met een hogelspits en kruis. De koperen tabernakelkast en expositietroon zijn eveneens uit 1902. De zijaltaren met hun retabels (pierre de Rochefort) kregen uiteindelijk heel andere patrocinia, namelijk die van de beelden tegen de vieringpijlers erboven: het noordelijke was gewijd aan St. Leonardus van Veghel (in reliëf zijn proces en marteldood, door Jos. Graven, 1872), het zuidelijke aan St. Willibrord (in reliëf zijn bisschopswijding en prediking, door Jos. Graven, 1873). In 1966 zijn deze altaren afgebroken, de twee reliëfs worden in de Bouwloodsen bewaard.

Het altaar van de Sacramentskapel heeft een retabel met eikehouten snijwerk van H. van der Geld uit 1874 naar ontwerp van Lambert Hezenmans. Het tabernakel heeft

een gedreven koperen deur (uitgevoerd door L. van Rijswijk) met de tronende Heer tussen de vier Levende Wezens, daarboven de gekruisigde Christus, het hele tabernakel geflankeerd door engelfiguren. In het retabel in boognissen rechts van het tabernakel Melchisedech, David, Aäron en Elias, links Augustinus, Thomas Aquinas, Alphonsus de Liguori en paus Pius v. In de linkerzijtoren de H. Wenceslaus en de H. Henricus, in de rechterzijtoren de H. Juliana van Luik en de H. Paulina, alle vier patroonheiligen der stichters, wier inschrift aan de zijkant van het altaar: *H.L. van Lanschot et P.T.C.A. van der Kun dono dederunt A° 1874*. Op de voorkant van de tombe in reliëf het Laatste Avondmaal. De thematiek hangt nauw samen met de overige iconografie van de kapel, zowel de gebrandschilderde glazen als de beelden in de kandelabervormige steunberen.

De altaren in de straalkapellen zijn van noord naar zuid de volgende. Altaar van St. Joseph. Architectonisch ontwerp L. Hezenmans, houtsculptuur H. van der Geld, 1876. Zandstenen mensa met houten retabel, waarin in het midden onder een baldakijn het beeld van St. Joseph, te weerszijden beeldengroepen: zijn verloving en sterfbed.

Altaar van het H. Hart. Architectonisch ontwerp L. Hezenmans, figuraal snijwerk H. van der Geld, overig schrijnwerk en de polychromie J. Goossens en Zoon, 1878-1879. Houten mensa, retabel met in het midden een H. Hartbeeld, te weerszijden reliëfs: Boodschap van de Engel en Kruisdood. Altaar van de H. Anna. Architectonisch ontwerp L. Hezenmans, ongepolychromeerde sculptuur H. van der Geld, geschilderde luiken J. Anthony, 1895-1899. Zandstenen tombe. Predella met zes beeldengroepjes: scènes uit het leven van Anna en Joachim. Erboven in de middenkast beeldengroep met het Jezuskind tussen enerzijds Maria en Joseph, anderzijds Anna en Joachim; midden boven hen God de Vader en engelen, ook engelen in de boog, in de rechter boogzwik het wapen van Mgr. J. van de Ven. In de linkerkast: de afwijzing van het offer van Joachim, in de rechterkast: de ontmoeting van Anna en Joachim bij de Gouden

Poort. Op de luiken taferelen uit het leven van Anna; bovenaan engelen met de wapenschilden van de Broederschap van de Zoete Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch en van de Sint Janskerk. Altaar van de H. Aloysius. Architectonisch ontwerp L. Hezenmans, gepolychromeerde houtsculptuur H. van der Geld, geschilderde luiken J. Anthony, 1908. Beelden van de H. Aloysius, Johannes Bergmans en Stanislas Kostka. Op de luiken episoden uit het leven van Aloysius. Het Caritasaltaar. Architectonisch ontwerp L. Hezenmans, uitvoering na zijn dood (1909) in 1910, houtsculptuur H. van der Geld, geschilderde luiken J. Anthony. Geschenk van de weduwe, mevrouw L. Hezenmans-Jeuken. Ongepolychromeerde beeldengroep en reliëfs: St. Vincentius a Paulo en de H. Elisabeth van Thuringen met kind en bedelaar, omgeven door zeven reliëfs (één ervan in de predella) met de Werken van Barmhartigheid. Op de luiken de daden van naastenliefde van Vincentius en Elisabeth. Bovenaan engelen met wapenschilden waarin, links, een passer en twee tekenveren, rechts, de H. Lambertus, eronder de jaartallen 1858 en 1908, alles met betrekking op de naam en het beroep van Lambert Hezenmans, in 1908 vijftig jaar in dienst van de restauratie en nieuwe inrichting van de kerk.

Altaar van de Kerk, gesticht ter herdenking van de honderdste verjaardag van de teruggave van de Sint Janskerk aan de rooms-katholieken, 8 december 1910. Er waren intekenlijsten voor bijdragen en in een circulaire aan de parochianen werd medegedeeld met welke voorstellingen het altaar versierd zou worden: de stichting der Kerk door de nederdaling van de Heilige Geest, de drievoudige strijdende, lijdende en zegepralende Kerk en als omlijsting van het middenpaneel de Acht Zaligsprekingen.[84] In 1911 was het voltooid. Het drieluik is geschilderd door J. Anthony, de beeldengroepjes der acht zaligheden zijn gesneden door H. van der Geld.

Sinds het begin van deze eeuw bezit de kerk een Antwerps Passieretabel, lange tijd aangeduid als het Heeswijks altaar en thans meestal Lijdensaltaar genoemd. Dit gesneden houten altaarretabel met beschilderde zijvleugels is afkomstig uit de kerk van Sint Anthonis, kwam vervolgens in de collectie van Baron van den Bogaerde van Terbrugge op het kasteel Heeswijk, werd tijdens de befaamde veilingen van Frederik Muller in het Casino te 's-Hertogenbosch in 1901 verkocht aan de Vereniging Rembrandt voor *f* 11.000, - met de bedoeling het in het Rijksmuseum te plaatsen, maar tenslotte doorverkocht aan het kerkbestuur van de Sint Jan voor *f* 13.870, -. Het altaarretabel is toen gerestaureerd door L. Hezenmans (de kasten, geplaatst op een nieuwe houten predella en nieuw altaarblok), H. van der Geld (het beeldsnijwerk) en J. Anthony (de geschilderde panelen).

De voorstellingen der geschilderde en gesneden panelen geven te zamen de altijd eendere cyclus van de laatmiddeleeuwse Antwerpse retabels: 's Heren kindsheid, openbaar en wonderdadig leven, lijden, dood, verrijzenis en hemelvaart.

Onder baldakijnen rond de centrale Kruisigingsgroep zijn de sacramenten in beeld gebracht, het zevende, het heilig Oliesel, bevindt zich rechts naast het grote tafereel van de Bewening. Een uitbeelding van de sacramenten komt in de Antwerpse retabels zelden of nooit voor. Blijkens de vorm van de baldakijnen, stijl en compositie van de groepen, klederdracht van de figuren, moet het werk uit omstreeks 1500-1525 dagtekenen. Het vertoont grote gelijkenis met de retabels in Aurich (ca. 1517), 's-Heerelderen en Fröstuna (nu in het Nationaal Museum te Stockholm, eerste kwart

16de eeuw). De schilderijen doen enigszins aan de stijl van Quinten Massys denken. De herkomst uit een Antwerps atelier wordt aangetoond door de emblemen uit de keur van Antwerpen, een burcht en een hand namelijk, die in de achterzijde van de kast zijn ingebrand.[85]

De oorspronkelijke bestemming van het altaar is geheel onbekend. Het is niet waarschijnlijk, dat het voor de dorpskerk van Sint Anthonis gemaakt is, maar deze was wel eeuwenlang een veilige bewaarplaats, want het dorp behoorde tot de souvereine heerlijkheid Boxmeer, viel dus buiten de Republiek en heeft noch een beeldenstorm, noch een reformatie gekend. Over de overvloedige retabelproductie van de Antwerpse ateliers, een ware serieproductie, heeft H.J. de Smedt een informatief artikel geschreven.[86] De retabels werden vaak niet in opdracht gemaakt, maar kant en klaar op de markt gebracht. Daarom moesten zij een zeer algemene iconografie hebben, zoals het leven, lijden, de dood en opstanding des Heren, die in elke kerk in Europa konden passen. ‘De te Antwerpen uitgegeven ordonnanties’, aldus De Smedt, conservator van het Centraal Museum te Utrecht, ‘behelzen in belangrijke mate voorschriften voor de retabelfabrikatie. In 1470, 1472 en 1493 werden de belangrijkste reglementen [door het St. Lucasgilde] uitgevaardigd, dus in een tijd waarin de retabelproduktie nog lang niet haar hoogtepunt had bereikt. We weten dat onderscheid werd gemaakt tussen het snijden der figuren en hun coulissen, het maken van de bak met zijn architektonische versieringen, het polychromeren van het houtsnijwerk en het beschilderen van de vleugels. Een retabel is dus het eindresultaat van de samenwerking van kunstenaars uit verschillende disciplines’.[87] Het grote aantal nog compleet bewaarde retabels (ongeveer driehonderd) en de nog grotere hoeveelheid bewaarde fragmenten wijzen op een ver doorgevoerde rationalisatie van

de arbeid en productiecapaciteit. Het onderzoek van de polychromie van deze retabels is stappen vooruitgeholpen door H.P. Hilger, E. Willemsen en het restauratie-atelier van het Landesdenkmalamt te Bonn bij de restauratie van Antwerpse retabels in het Rijnland na de oorlog.[88]

Een grote en langdurige restauratie onderging nu ook, van 1979 tot in 1984, het Passieretabel van de Sint Jan. Onderzoek en herstel vonden plaats in de ateliers van Willy Mares (de houten beeldengroepen) en P. Hermesdorf (de luiken) te Maastricht. Eerste belangrijke resultaat was de vaststelling, dat de restauratie tussen 1901 en 1901 weinig schade had aangericht: de oorspronkelijke polychromie, mooie karnaten, veel goud maar ook veel kleuren, is nog aanwezig, het azuriet (lapis lazuli) is wellicht al vóór 1901 te gronde gegaan en daarom door Anthony met groenblauwe olieverf overgeschilderd. In 1910 was die restauratie voltooid en sindsdien heeft het retabel binnen het kerkinterieur een zwervend bestaan geleid. Voor de nieuwe opstelling na de huidige restauratie werd de Sint Antoniuskapel aan het zuidtransept gekozen.

Koorafsluiting

Het koor wordt afgesloten door een breukstenen basement, dat opgemetseld is op een trap of bank en waarop een reeks koperen spijlen in eiken binten gevat staat, die van boven met rijk gesneden friezen zijn versierd. De koperen spijlen hebben de vorm van een kandelaber, waarop boven elkaar twee balusters en een volutenkapiteel staan. De koorafsluiting eindigt thans in een gebeeldhouwde neogotische stenen kam. De fijnzinnige gestoken friezen aan de buitenzijde van het koor zijn van hoge, hoewel enigszins wisselende kwaliteit.[89] De anonieme meester van de kuippanelen van de preekstoel schijnt er een aandeel in gehad te hebben. Zij zijn twintig in getal en stellen van zuid naar noord voor:

1-4. mannen- en dierenkoppen, kinderfiguurtjes en loofwerk
5. mannaregen
6. Melchisedech biedt Abraham brood en wijn
7. offer van Abraham
8. Joseph in de put
9. de Verrijzenis
10. Jonas op het strand geworpen
11. de Graflegging
12. Jonas in zee geworpen
13. de Kruisdood
14. de koperen slang in de woestijn
15-20. putti, ruiters, loofwerk.

De friezen 15 en 16 zijn in 1647, na de verwijdering van het sacramentshuisje, door de beeldsnijder Herman Peters aangebracht. De deuren in de afsluiting zijn in 1839 door Laffertee vervaardigd. De twintig friezen aan de binnenzijde zijn versierd met loofwerk, putti, gevogelte en vazen.

De stijl van de reliëfs is goed te rijmen met de datum van grote antieksnijdersactiviteit in de kerk, 1567-1570, en het auteurschap van Jan Schalcken is niet uitgesloten. Opmerkelijk is, dat zich in het Rijksmuseum een duplicaat, maar op ander formaat, en verguld, van de Mannaregen bevindt.[90]

Afsluiting Sacramentskapel

De afsluiting van de Sacramentskapel bestaat thans uit een houten hek met geprofileerde onderpanelen en met een gesneden kroonlijst die bezet is met acanthusbladeren en rozetten. In de rechthoekige openingen van dit hek zijn koperen kolonnetten geplaatst waarvan de schacht veelvuldig geleed is: boven de lijsten van een achtkant voetstuk gaat deze eerst achtkant op, na een lijst getorst, na een ronde lijst rond, om tenslotte met een uitgezwenkt achtkant kapiteel te eindigen. Het is een typisch laatgotisch model zoals het ook elders voorkomt en zoals het bijvoorbeeld werk uit Mechelse geelgieterijen in de late middeleeuwen kenmerkt.

Het houtsnijwerk dagtekent uit 1717, de koperen kolonnetten uit 1495-1496. Het hek met deuren onder het orgel, tussen Luidportaal en kerkschip, is van precies dezelfde makelij en gaat op dezelfde tijden terug. Beide hekken hebben oorspronkelijk één geheel op een andere plaats gevormd, zoals hierna nog zal blijken.

Toen de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap in 1494 nagenoeg voltooid was, toonde zij reeds een grote exclusiviteit, een duidelijke afgeslotenheid jegens de koorzijbeuken, doordat er tussen haar pijlers een natuurstenen borstwering aanwezig was; alleen in de boog naar het noordtransept was die er niet. Tegen de meest oostelijke vrijstaande pijler der kapel bevindt zich aan de oostzijde de rest van een stenen ingangsstijl of -post, waarmee een tweede stijl heeft moeten corresponderen, die met de eerste een houten deur invatte. Het overige onder de boog werd weer door een stenen borstwering ingenomen.

Op de stenen borstwering tussen de zuidelijke pijlers van de kapel werd in 1495-1496 een hek van wagenschot (goed eikehout) getimmerd, waarin koperen spijlen of kolonnetten of ‘pylernen’ of ‘pilaeren’ werden geplaatst, naar ontwerp van Alart du Hamel vervaardigd door Arndt van Tricht, geelgieter te Maastricht, die ook de gieter was van de beroemde doopvont van de Sint Jan. Sommigen van de Lieve Vrouwe Broeders namen persoonlijk een spijl voor hun rekening en betaalden daarvoor 7 Rijnguldens.

Maar in de meest oostelijke boog (waarin de stenen deurstijlen stonden) werden de koperen spijlen door Jan van Thyenen uit Brussel geleverd: acht stuks in een misschien wat rijker houtwerk

oostelijk naast de deur: ‘Item voor een wagenschot waeraff die arketten [boogjes] gemaakt zijn daer die 8 metalen pijlernen in staen beneven den altaer in onsen choer’.[91]

Het kan zijn, dat de spijlen van Jan van Thyenen precies hetzelfde waren als die van Arndt van Tricht en op hetzelfde model van Alart du Hamel teruggingen. In 1495-1496 wordt ‘aen Jan Heyns [medewerker en plaatsvervanger van Alart du Hamel als leidend bouwmeester van de werken aan de kerk en de kapel] betaeld voor 15 daghuren om de metalen pylernen te zetten in ons choor ende die arketten daerinne te voegen, ende die houten lijsten daer op te setten’, alsook voor de deuren, te maken in het koor [koor = kapel] ‘dair die metalen pylernen in staen, voir thout’ waarvan de deur gemaakt is.

Jan van Thyenen nam ook aan, voor de westelijke ingang, namelijk die in de boog naar het noordtransept, te maken ‘twe metalen dueren met ander werk daer aen wesende naer den patroen hem gelevert’, koperwerk dat ook weer gevat werd in eikehouten lijsten en panelen. Het patroon kan weer van Du Hamel maar ook van Jan Heyns geweest zijn: ‘Item meester Jan Heyns, meester vande logien [bouwloods] geseyndt by ontheyt [bevel, last] ende consent vander bruederscap tot Bruessel by Jan van Thienen, meester van onsen metaelen werck, ende by hem verteert’.. etc.[92]

Tijdens de beeldenstorm werd op 10 october 1566 het hek van de kapel met mokers geforceerd en de inboedel kort en klein geslagen. Maar het hek heeft toch geen onherstelbare schade opgelopen, want de kapotte koperen delen worden in de geelgietersateliers van Jan de Clerck te Antwerpen gerepareerd.[93]

Nadat de kerk in 1629 in protestantse handen is gekomen, kan de kapel niet meer door de Lieve Vrouwe Broederschap gebruikt worden, maar het hekwerk blijft staan. Van 1637 tot 1671 diende de kapel als auditorium van de Latijnse, later Illustre School, dus als aula voor schoolplechtigheden en als gehoorzaal voor voordrachten der professoren. In 1640 werd het laatste meubilair van de Broederschap eruit verwijderd.[94]

In 1685 krijgt de Broederschap weer de beschikking over de kapel, waarna zij zo goed en kwaad als het kan haar verplichting tot onderhoud en reparaties nakomt, daarbij geholpen door enige inkomsten uit begrafenissen in de kapel.[95] Maar wat zij precies beoogde met het gebruik van de kapel, blijft een vraag.

In 1701 staan de proosten van de Broederschap de in verval verkerende kapel voorgoed af aan de kerkmeesters.[96]

Op 5 december 1716 wordt een commissie ingesteld ter examinatie van een ingekomen ‘bestecq en chaarte figuratieff over het toemaken der vier opene gangen in St. Jans kercke naast het grote choor’.[97] Met andere woorden: men wil de toegangen tot de koorzijbeuken vanuit het transept met hekken afsluiten. Op 2 maart 1717 worden bestek en tekening goedgekeurd.[98] Een afzonderlijk bestek van 28 maart 1717 houdt in: ‘Eerstelijk sal den aannemer alle de pilaere van het vrouwekoor voorsigtig moeten afbreeken en uijtnemen alsmede het muurwerk ende borstwering daer deselve op staen zijnde ses en veertig in getal’.[99] Die 46 ‘pilaere’ zijn natuurlijk de koperen kolonnetten: hun precieze verdeling over de diverse traveeën moet ongelijk geweest zijn, daar deze niet alle even wijd zijn.

Uit de kerkrekeningen blijkt nog ten overvloede, dat aan het nieuwe hekwerk ter afsluiting van de koorzijbeuken het oude hek van de Broederschapskapel ten offer is gevallen.

1716-1718: 'Eerstelijk heeft den Rendant opden 21 aug. 1717 betaelt aen Sr. Nicolaas Perdijck de somme van 500 gl. en sulcx op reekeninge van de nieuwe wercken tusschen de pilaren ter sijden het Lieve Vrouwen Choor volgens ord. van heeren kerkmeesters in dato als boven 500-0-0'. Op de 17de februari 1718 nog eens 500-0-0 gl.[100]

1718-1719: door de kerkmeesters wordt aan Mr. Nicolaes Perdijck aanbesteed 'het separeren van de vier vacken vanden omganck aan weder zijden het groot ocsaal volgens het besteck en teeckeninge' voor 800 gl. Verder was daaronder begrepen 'het trailje werk voort L.V. Choor, twelk volgens nadere ordonnantie niet en is gemaackt' (50 gl. in mindering). Voorts is aan Perdijck aanbesteed 'het separeren van drie vacken te weten aen het L.V. Choor aen Bacx Choor [de tegenwoordige St. Antoniuskapel] ende t derde onder het groot orgel'.[101]

Waarom is het 'trailje werk' voor de kapel tot nader order niet gemaakt? Omdat de kapel geen bijzondere functies meer had? Er schijnt nooit iets speciaals te gebeuren, alleen in 1787 blijkt zij als catechesatielokaal dienst te doen. Zo kwamen de hekken noordzuidwaarts dwars door de kerk, samenspelend met het oxaal, tot stand en het hek onder het orgel.[102]

Het houtwerk werd nieuw gemaakt, met keurige klassicistische acanthusbladeren in de kroonlijst gesneden. In de openingen werden de oude koperen kolonnetten uit 1495-1496 van het gesloopte hek der Broederschapskapel geplaatst.

De stenen borstwering tussen kapel en koorzijbeuk werd, blijkens het genoemde bestek van 28 maart 1717, radicaal verwijderd, ook al heeft het nog enkele sporen nagelaten.[103]

Toen de kerk weer in katholieke handen kwam, heeft de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap geen nieuwe aanspraken op de kapel doen gelden. Het is niet duidelijk wanneer de kapel aan het Allerheiligst Sacrament is gewijd: in 1862 wordt zij in

de notulen van de kerkbestuursvergaderingen voor het eerst zo genoemd, voordien heet zij altijd ‘kapel van Onze Lieve Vrouw’ of ‘Lieve Vrouwe koor’.

In 1822-1823 is men druk bezig de kapel weer een liturgische bestemming te geven. Vermoedelijk heeft zij, bij de onzekere toekomst van de kerk, tot dan toe gewoon leeg gestaan en dus was er tot dan toe ook geen behoefte aan een afsluiting tussen de zuidelijke pijlers. In 1822 wordt via een handelaar een groot barok altaar, afkomstig uit de Jezuïetenkerk te Luik, aangekocht voor 5500 francs, dat in 1823 wordt geplaatst.[104]

Op 29 november 1822 ‘Bij het voorgenomen plan om de Lieve Vrouwe kapel in orde te brengen, is besloten dezelve eeve buite de kerk te verbreden en te vergrooten, als mede om dezelve geheel opnieuw te doen opwitten, behalve de Graten [ribben] die geel zullen worden geverwt, terwijl bij het stellen van den nieuwen altaar drie glasramen zullen moeten worden toegemetselt’. Dat ‘eeve buite’ is eerder ‘eeve binne’, want het kan niet anders of hiermee is de annexatie van de buitenste koorzijbeuk bedoeld. In 1823 wordt in de kapel een nieuwe vloer van blauwe hardsteen gelegd en een van witmarmeren plavuizen tussen altaar en nieuwe communiebank. Mr. timmerman H. Dieden wordt betaald voor ‘het stellen der nieuwe communie bank en hekkens’ der kapel. Tevens zijn die hekkens ‘gelijmt, geolyt, bijgeverft, gevernist’.[105]

Blijkens de huidige situatie zijn die hekken van 1823 geen andere dan die, welke vanaf 1717 dwars door de kerk hadden gestaan als afsluiting van de koorzijbeuken, de Sint Antoniuskapel en de Broederschapskapel zelf. In 1823 dus is een deel van het koorhek van 1717, namelijk dat in de oostbogen van het zuidtransept, gedemonteerd en opnieuw toegepast aan de zuidkant van de buitenste noordelijke koorzijbeuk: het deel in twee der oostbogen van het noordtransept bleef staan waar het stond. Zo kwamen de koperen kolonnetten van de Broederschapskapel weer deels op, deels nabij hun oude plaats, want het enigszins verzaagde hek werd niet op de plaats van de oorspronkelijke afsluiting gezet, maar één beuk verder zuidwaarts. Er kan maar één bedoeling gescholen hebben achter het besluit die beuk bij de kapel te betrekken: men was van plan de kapel met het pas aangekochte barokke altaar intensief te benutten, misschien wel als hoofdruimte. Immers, de Sint Jan was tot 1840 slechts rectoraatskerk, geen zelfstandige parochiekerk, en misschien was de toeloop van gelovigen nog zo gering, dat men voor allerlei diensten met een wat uitgebreide kapel kon volstaan.

In de kerkbestuursvergadering van 26 mei 1862 wordt op voorstel van deken Timmermans besloten ‘een tweede toegang tot de Sacramentskapel te openen in de balustrade waardoor zij van het overige der kerk wordt gescheiden’.[106]

Waarschijnlijk is daarmee de ingang in de meest oostelijke travee van de noordelijke koorzijbeuk bedoeld. Aan de vlakke panelen links en rechts te weerszijden van die deuren zijn twee flankerende reliëfs bevestigd met de figuren van Laurentius en Stefanus, die oorspronkelijk op een of andere manier in het hoogkoor bevestigd waren als verbinding tussen de oxaal-ingang en de twee koorbanken-rijen.[107]

Hun tegenwoordige plaats zullen zij gekregen hebben na de afbraak van het oxaal in 1867 of nog veel jaren later.[108]

Vanaf 1870 tot in 1875 komt een nieuwe systematische inrichting van de Sacramentskapel tot stand op initiatief en kosten van het echtpaar H.J. van

Lanschot-Van der Kun en andere leden van de familie van Lanschot, nu met één samenhangende, op het Sacrament betrokken iconografische thematiek in beelden, gebrandschilderd glas, nieuwe communiebank en nieuw altaar, waarvoor het oude barokke altaar in 1873 moest wijken.

In 1978 werd de houten afsluiting na restauratie tussen de pijlers van de Sacramentskapel geplaatst en een overblijvend deel tussen de meest oostelijke pijlers van de zijbeuk ernaast.

Overige afsluitingen

Een van de belangrijkste hekwerken in de Sint Jan was de afsluiting van de kapel van de Zoete Lieve Vrouw. In maart 1494 werd er tussen de kerkmeesters en Arndt van Tricht een contract gesloten om een ‘werck van coper te maken voor ons nye vrouwe oft ons vrouwe van myrakel vervolghende den werke als daer ghemaect is’, alles naar patroon van Alert du Hamel en op te leveren vóór Allerheiligen 1495. Voordat de kerk in protestantse handen kwam, is dit hek gedemonteerd en verborgen, maar tussen 3 november 1640 en 3 november 1641 is het door de rentmeester der kerkelijke goederen opgespoord en met veel ander koperwerk is ‘den tuyn, die uut het L. Vrouw Choor beneden was, heeft gewogen 2800 pont’, ter versmelting verkocht aan de klokkengieter Jacob Notemans.[109]

Een bijzonder mooi smeedijzeren hek - tijd en maker onbekend - bevindt zich in de toegang tot het Merlarkoor (Pietàkapel, thans kapel met Russische Drievuldigheidsikoon).[110]

Bij de plaatsing van het neogotische hoogaltaar bleef de smeedijzeren afsluiting, tevens communiebank, op de onderste trede van het podium gehandhaafd. Dit hekwerk is vervaardigd door de Bossche meester-smid J. Scheffers en in 1839 geplaatst met een houten blad geleverd door L. Veneman.[111] Opvallend voor dat jaar is, dat het hek al neogotisch traceerwerk heeft, misschien door Veneman getekend. Dezelfde smid maakte in 1867 het ijzeren hek vóór de kerk langs de Hinthamerstraat.

In hetzelfde jaar leverde de ‘Wed. J. van den Bosch Mr. Smid’ het smeedijzeren hek voor de middelste straalkapel, met vergelijkbaar traceerwerk.[112]

De hekken van de andere straalkapellen kwamen successievelijk, tegelijk met hun inwendige restauratie, tot stand en werden geleverd door de smid J. van Haren, beginnend bij de Sint Josephkapel in 1876, vervolgens de H. Hartkapel in 1879, terwijl hij tegelijk de nieuwe ijzeren brugstaven voor de vensters leverde.[113] Het ontwerp was van L. Hezenmans, die ook het hek van de St. Annakapel al verving, in 1899 (met wapenschildje van Pius IX). Uit hetzelfde jaar dateert het hek voor de Sint Antoniuskapel, ontwerp Hezenmans. Het hek rond de preekstoel is eveneens naar zijn ontwerp in 1894 vervaardigd. Ouder en van gietijzer is het hek vóór de graftombe van bisschop Masius, tussen 1855 en 1857 gemaakt voor de nieuwe plaats van dit uit het hoogkoor afkomstige monument.

Koorbanken

Ten behoeve van nieuwe koorbanken in de Sint Jan vermaakte Arnoldus Bock bij testament in 1427 honderd gouden kronen en in 1458 gaf Ghiselbertus Back een onbekend bedrag voor hetzelfde doel. Het was gewoonte dat de kapittelheren het maken van hun eigen banken bekostigden, maar klaarblijkelijk kon één kanunnik een aanzienlijk deel van het gestoelte voor zijn rekening nemen. Arnoldus Bock was sedert 1403 kanunnik van Sint Jan, later zegelaar van het bisdom Luik en tevens proost van het kapittel van Saint-Denis in Luik, ook lid van de Lieve Vrouwe Broederschap. In 1425 stichtte hij, als executeur van het testament van zijn oom Albert Buck, kanunnik van Sint Jan en pastoor van Erp, de cantorij van het kapittel (fonds voor de bezoldiging van het cantorschap, functie voor een der kanunniken). Ook Ghiselbertus Back of Bock was kanunnik, mogelijk familielid van beide andere genoemden.[114]

Op grond van die twee legaten en van de stijlkenmerken van de koorbanken wordt algemeen aangenomen, dat zij tussen 1430 en 1460 ontstaan zijn, mogelijk in étappes en met figuraal beeldsnijwerk van zeer verschillende handen. Witsen Elias, die aanneemt dat het koor rond 1415 voltooid was, oppert de aannemelijke veronderstelling, dat er in de openingen tussen de koorpijlers eerst lage stenen zitbanken waren, zoals op geringer niveau ook aan de kant van de kooromgang, en dat wat later de muren van ongeveer 3,5 meter hoog werden opgetrokken, waartegen houten banken geplaatst werden van een voorlopig karakter. ‘Dat men het plan had aan beide zijden van het koor banken aan te brengen blijkt uit de basementen der koorpijlers, die aan de koorzijde een ongedetailleerd, summier profiel vertoonen’.

Een verandering of toevoeging vond plaats in 1481, toen het gestoelte geschikt gemaakt moest worden voor de plechtigheden van het kapittel van de ridders van het Gulden Vlies: de voorkant van de overhuiving moest tussen horizontale lijsten reeksen panelen gaan dragen waarop de blazoenen van de ridders waren geschilderd door Pieter Coustain uit Brugge (over deze verdwenen wapens na de geschiedenis van het gestoelte zelf nog iets meer). Alvorens nu latere veranderingen van het gestoelte te vermelden, is het nuttig om eerst de gegevens over de navolging ervan te bekijken, namelijk over de 1944 verbrande koorbanken van de Sint Pieterskerk in

Oirschot. Deze werden in opdracht van het kapittel van die kerk in 1508-1510 vervaardigd door meester Jan Borchmans, schrijnwerker te Eindhoven, en betaald door de kanunniken en kapelaans.[115]

In het contract van juli 1508 staat onder meer: Inden iersten sal men dien exemplaer nemen nae dat gestuelte van den Bossche, want tusschen die pyleerne sal staen, als ten Bosch staet, overwolft ende sal achter drie stoelen hebben ende een dobbel duer in de middelt, in alle wercke beter, properder ende netter dan ten Bosch is'.

De banken vormen dus geen onafgebroken reeks, maar worden onderbroken door de kolommen. Zij hebben een overwelving. De 'dobbel duer', de dubbele deur, kan men zich niet anders voorstellen dan staande vóór, of liever, op de westelijke rooilijn van het koor, als midden van een koorafsluiting, een oxaal. Links en rechts van de ingang staat een drietal stoelen met de rug tegen dat oxaal aan. Mét het oxaal zijn deze westelijke koorbanken al lang vóór de oorlogsverwoestingen verdwenen. Men zou moeten aannemen, dat oorspronkelijk óók in de Sint Jan van Den Bosch een dergelijke oplossing bestaan heeft en dat die misschien al bij de verwoesting van het gotisch oxaal door de torenbrand van 1584 ongedaan is gemaakt.

Het Oirschotse contract gaat verder: 'Item die Heren willen sommige dingen verandert hebben, soe hiernae gescreven sall staen. Item dat gestuelte sal syn op alle manieren als dat gestuelte is tot Sunte Johans ten Bosch, croetsen [crootsen, crotsen: blinde zijbeschotten, wangen], eynde, ingange, in alsulker manieren als ten Bosch is; voertaen sal men dair mere in maeken die twe pyleernen, die in die middelt staen, sullen gecleet syn nae advenant dien anderen stoelen accorderende, met enen blynden werck'. De bekleding van beide kolommen met blind werk is voor verschillende uitleg vatbaar. Witsen Elias meent dat bedoeld is, dat de overhuiving vóór langs de twee kolommen moet doorlopen, maar naar mijn mening kan het gaan over een halfrond doorlopen van het rugschot alleen.

'Item dair ten Bosch syn drie velden [traveeën] dair en sal hier nyet meer dan twe syn tusschen

die pyleernen; voertaen [vooraan] sal men maeken een dubbel doer, die gebroeken sall syn in vieren, met enen merkel [volgens Witsen Elias: fronton, maar eerder een omlijsting met fronton of accoladeboog bovenaan] aenhangenden; dair in gewracht [gewrocht] Sunte Peter ende Sunte Nicolaes accorderende als dat behoert met synen basament onder syn voet ende boeven syn hoeft met synen tabernaculen ende boeven die duere accorderende den gestuelte'. Hier gaat het dus weer over de oxaaldeuren.

Koorbanken in winkelhaakvorm, met een 'elleboog', komen natuurlijk alleen voor in combinatie met een oxaal, zoals in de St. Salvator te Brugge (vijf zitplaatsen te weerszijden van de middeningang). Ook de koorbanken van de kerk van Hoogstraten, in 1532-1548 door Albrecht Gelmers gesneden, hadden zulke ellebogen, maar die zijn rechtgezet, in het verlengde van de overige, toen in de 18e eeuw het oxaal weggebroken werd. In Hoogstraten ziet men ook, evenals in Breda, Haarlem, Dordrecht en elders, een vóór de kolommen doorlopende overhuiving: de oplossing in Oirschot en Den Bosch is vrij uitzonderlijk te noemen, evenals het terugstaan van de banken tussen de kolommen. Als het Oirschotse contract er niet zo expliciet over was, zou men aan de oorspronkelijkheid hiervan, dat wil zeggen aan deze oplossing als de oude situatie, kunnen twijfelen. De toestand van de overhuiving vóór de restauratie is in Oirschot even weinig bekend als in Den Bosch: Hendrik van der Geld heeft eerst die in Den Bosch 'gerestaureerd' (1877-1881), toen die in Oirschot (1893) en helaas is in geen van beide gevallen enige foto of tekening gemaakt van de oude toestand. Over Den Bosch zegt J. Hezenmans: '... de eiken huive die zich over de grijze hoofden der kapittelheeren buigt, was vroeger afgezet door een fijn snijwerk van klaverbladen en fialen, dat verloren is gegaan...' (opmerking uit 1866, vóór het werk van Van der Geld dus). Zijn broer L.C. Hezenmans oefende in beide restauraties de supervisie op het werk van Van der Geld uit en leverde het ontwerp, zodat alle waarde gehecht moet worden aan wat hij in 1905 over de huif van de Oirschotse banken zegt: 'De bovenbanken zijn voorzien van eene overkapping welke eene ongewoon schoone bekroning draagt. Het is een lijst bestaande uit paneelen van zeer kunstig en fijn gesneden doorzichtig werk, afgezet door pinakels. Het bovengedeelte echter, de eigenlijke bekroning, was verloren gegaan en is geheel in den geest der schoone paneelen weder aangebracht'.

Van de restauratie van de Bossche koorbanken heeft L.C. Hezenmans helaas geen verslag nagelaten, wel zijn ontwerptekeningen die al uit 1863-1867 dagtekenen, ver vóór de daadwerkelijke restauratie dus, maar niets zeggen over de aangetroffen toestand.

Wel zij uit zijn verslagen hier alvast het volgende vermeld: in 1896 werd op het middelste muurvak der afsluiting van het hoogkoor (dus achter het hoogaltaar) een stenen traceer- of kamwerk aangebracht 'zooals dat oorspronkelijk heeft bestaan'. In 1898 werd het steenwerk der koormuren hersteld: op de acht muurvakken (van het rechte koorgedeelte dus, waar de koorbanken tegenaan staan) werd een stenen kamwerk aangebracht door H.P. van Nunen en Zoon. De detaillering van die versiering op zich is willekeurig, maar Hezenmans zal wel sporen van zulk steenhouwwerk aangetroffen hebben: hij heeft de tekening van Saenredam niet gekend, maar deze bevestigt zijn bevindingen. Het kamwerk in de koorsluiting (de veelhoekszijden) is ook niet oorspronkelijk, maar iets soortgelijks is er wel geweest. Op 10 februari 1881 werd door het kerkbestuur besloten 'een kantwerk' aan te brengen 'op de openingen boven het groote choor' en omdat hier over 'openingen' gesproken

wordt, zou men niet aan de muren achter de koorbanken, maar aan de veelhoekszijden van de koorsluiting moeten denken: de zojuist vermelde activiteit uit 1896 behoort dus bij dit initiatief. In 1867, bij het uitschrijven van de prijsvraag voor een nieuw hoogaltaar, had het kerkbestuur nog een ‘vrij gezigt op de St. Anna-kapel’ in de zin. Maar dat is er niet gekomen.

En nu de veranderingen aan de Bossche koorbanken uit de jaren kort nadat de Sint Jan in 1559 kathedraal werd. In samenhang daarmee moet ook gelet worden op de merkwaardige verschijnselen die op de tekening van Pieter Saenredam van 1 juli 1632 te zien zijn en op zijn daarnaar gemaakte schilderij.

Het kapittel van Sint Jan had tegen de komst van een bisschop nogal wat bezwaren, omdat deze hoogwaardigheid zowel hun financiële positie als hun zelfstandigheid aantastte. Alleen daarmee, en niet met de gevolgen van de beeldenstorm, zal het verband houden, dat er pas tussen 1567 en 1569 een bisschopstroon aan de koorbanken werd toegevoegd. Tot dan had het kapittel het hem vrijwel onmogelijk gemaakt zich van zijn bisschopsrechten te bedienen in de kerk. Op 23 october 1565 kreeg hij zelfs geen toegang tot de kerk om de besluiten van het Concilie van Trente af te kondigen.

Op 27 maart 1567 vermeldt een afzonderlijke jaarrekening voor houtzaag-, houtsnij- en meubelmakerswerk, na allerlei houtaankopen, een betaling aan ‘Joachim Dincx screynwerker oft kistemaecker zekere willigen plancken ende verbesicht aen het *nyeuwe gestoelte* 24 gl.’ Jan Schalcken en Cornelis Bloemarts van Gorcum ‘antijxsnijder’ en hun gezellen krijgen het hele jaar door veel betalingen voor schrijnwerk, dat terecht door Mosmans op de bisschopszetel èn op het

preekstoelbaldakijn betrokken wordt.[116] Wegens de grote omvang van de werken waarop de rekening duidt, zal tegelijkertijd aan de preekstoel en aan de bisschopstroon en misschien nog wel aan andere inventarisstukken gearbeid zijn, maar helaas worden in de rekening van 1567 nergens de objecten zelf omschreven, hoogstens onderdelen: 'gedraeyde stijlen', 'dreyer van dreyen zekere pijlaeren', '24 gedraeyde stijlen' en '5 verhemelschen', '24 dopkens te draeyen aen die pijlersen'.

Op 29 november 1567 werd door de meubelmakers het glas geheven 'doen men den stoel richten', de stoel oprichtte, maar welke? Daarna gaat het houtsnijwerk nog volop door in 1568-1569, onder andere aan een altaar en een portaal. Welk portaal? Een in het koor, nu verdwenen?

Hoe dan ook, de stijl van de bisschopszetel met zijn gecanneleerde korinthische zuiltjes, architraaf en fries met baldakijn, is goed met de datum 1567-1569 te rijmen. Ter wille van de plaatsing van de dubbele zetel is de grote, figuraal gesneden oostelijke wang met krulornament van de bovenste bankenrij aan de zuidkant, op de onderpartij na, verwijderd. Waarom twee zitplaatsen onder het nieuwe baldakijn? Misschien placht de kapitteldeken onmiddellijk naast de bisschop te zitten. De urnen op het baldakijn zijn in 1881 vernieuwd, toen ook het wapen van mgr. Adrianus Godschalk, bisschop van 1878 tot in 1892, aangebracht werd (gevierendeeld, I en IV op rood de gouden adelaar van St. Jan Evangelist met gouden inktvat en pen in de bek; II en III op blauw twee kepers van twee rijen geschaakt rood en zilver. Wapenspreuk: *Servus Dei*).

De 'echte', tegenwoordige bisschopszetel bevindt zich evenwel aan de overkant, de noordkant, en wordt gemarkeerd door het rijkgesneden neogotische baldakijn dat al eerder, in 1855, door Louis Veneman vervaardigd werd. Voor die nieuwe bisschopsplaats werd de graftombe van bisschop Masius verwijderd naar de zuidelijke koorzijbeuk. In 1857 werden door J.A. van Halle de roodzijden draperieën uit Brussel geleverd om onder dat baldakijn te hangen, zoals bijvoorbeeld te zien op de foto uit 1889.

Wanneer wij de situatie echter vergelijken met die op de tekening van Saenredam, dan valt op, dat er een vrij monumentaal houten bouwsel met baldakijn, in de vorm van enkele van vierkant tot achtkant overgaande 'verhemelschen', afzonderlijk opgesteld staat tegen een kooringang met houten deuren in de eerste zuidelijke veelhoekszijde van de absis. Het lijkt een eiken portaal (een portaal zonder plaatsaanduiding wordt in de rekeningen van 1568-1569 genoemd), maar het gekke is, dat de tegenwoordige zuidelijke kooringang zich in de westwaarts volgende travee bevindt, juist die welke Saenredam als gesloten koormuur tekent. Het kan haast niet anders of hij heeft de situatie fout weergegeven, al is onduidelijk hoe fout. Heeft hij van de bisschopszetel een portaal gemaakt en daarmee zitten schuiven ter wille van de compositie van zijn tekening?

De huidige deuren in de koorsluiting zijn in 1839 door P. Laffertee vervaardigd, hetzelfde jaar waarin de smeedijzeren communiebank geplaatst werd. Een ander opmerkelijk verschijnsel in Saenredam's tekening en schilderij is, dat de koorbanken aan de voorkant een lessenaar op een doorlopend houten voorschot als afsluiting hebben, een constructie die er in de vorige eeuw niet (meer) was en ook niet tot de normale voorzieningen van de kanunnikenbanken behoort, want het is gebruikelijk, dat de lage bankenrij, plaats voor lagere geestelijken, kapelaans en ook voor de schepenen, oud-schepenen en klerken der stad, niet voorzien is van knielbanken of

lessenaars. De hoge rijen, voor de kanunniken, plegen wèl lessenaars te hebben en vaak ook een ‘reclinatorium’, een bidbankje met armsteun, vóór de zitbanken. Aan de banken in het koor van de Grote Kerk van Breda bevindt zich wel een voorschot met lessenaar (zoals op de tekening van Saenredam), maar of deze oorspronkelijk is, is net zo zeer de vraag als ten aanzien van de lessenaar van de bovenrijen.

Op Saenredam's tekening is te zien, hoe op de overhuiving van de banken de wapensuite van de Ridders van het Gulden Vlies was bevestigd. Als uitvloeisel van de Bataafse Omwenteling zijn de wapenborden op 4 juni 1798 openbaar verkocht. De opbrengst voor de kerk uit de verkoop van wapenborden, dus ook andere dan die uit de koorbanken, bedraagt op de kop af 100 gulden. De kerkrekeningen vermelden niet, hoe de overhuiving na het ruimen van de wapens achterbleef. Misschien even recht toe recht aan als die van de Bredase banken (en de banken in Oirschot misschien).

Tenslotte het probleem van de koortreden en de altaartreden. Volgens Mosmans is het koorgestoelte nimmer van plaats veranderd en hij bestrijdt de mening van Hezenmans en Smits, dat het, om ruimte te scheppen voor het barokke hoogaltaar en zijn treden in 1620, westwaarts verschoven is. ‘Het gestoelte-zelf, de kolommen, en de heele toestand laten geen oogenblik de gedachten aan de mogelijkheid eener verplaatsing of opschuiving over. Alleen heeft de omloopende withouten trede aan den altaar-kant, plaats moeten maken voor de hardsteenen ophooging der absis’.[117] De simpele afwerking van de basementprofielen der pijlers achter de banken bevestigen die overtuiging ten volle. Maar wel zou Hezenmans gelijk kunnen hebben in zijn veronderstelling dat er óók banken stonden tegen de rug van het oxaal, een hoek vormende met de overige, maar dan eerder zo bij

het oude gotische oxaal dan bij het vroege 17de-eeuwse.

De oude foto's uit 1866 laten zien, dat het barokke altaar drie altaartreden als suppedaneum had en dat de oostpartij van het koor één trede hoger lag dan het overige van het koor, een trede waarop de smeedijzeren communiebank uit 1839 stond. De situatie bij Saenredam wijkt inzoverre af, dat hij hier twee treden tekent die omlopen langs de koorbanken. De foto uit 1889 laat duidelijk twee treden naar het altaarpodium zien, met op de onderste de communiebank. De koorbanken staan op diezelfde, omlopende trede.

Wanneer de op 22 october 1867 uitgeschreven prijsvraag voor een nieuw hoogaltaar en zij-altaren tegen de oostelijke vieringpijlers op 14 mei 1868 tot de bekroning van het ontwerp van L.C. Hezenmans heeft geleid, moet de koorvloer opgehoogd worden, waartoe het kerkbestuur op 10 november 1868 besluit, nadat de uitvoering van het ontwerp van de altaren aan L. Veneman is aanbesteed. Het moet hier wel om de oostelijke partij van het koor, niet het hele koor, gaan. Wegens de eis van goede zichtbaarheid van de celebrant (een eis die in 1620 nog niet gold), kreeg het nieuwe hoogaltaar bovendien een suppedaneum van maar liefst vijf in plaats van drie treden. De koorvloer zal volgens besluit van 22 januari 1869 met Engelse mozaïektegels belegd worden, maar op 9 maart wordt beslist die vloer voorlopig niet uit te voeren. Niet vermeld wordt daarna, hoe het verder ging. De uiteindelijke vloer van grote zwarte en witte vierkante marmerplaten lijkt me in elk geval niet te beantwoorden aan de benaming mozaïektegels. Maar hoe dan ook, de foto van 1889 toont aan, dat reeds toen, en waarschijnlijk al meteen bij de nieuwe altaarbouw, de oostpartij van het koor één trede is opgehoogd achter de communiebank, hetgeen mede de merkwaardige drempel aan de kooringangen, het niet goed passen, verklaart, omdat zij op een lager niveau berekend waren. Hezenmans' prijsvraagontwerp uit 1867 geeft een trede minder dan de uiteindelijke uitvoering in 1868, die er twee voorziet. Het niveau van het overige van het koor werd toen niet veranderd. In geen geval zijn ook ooit de voor- en achterbanken van het koorgestoelte ten opzichte van elkaar in niveau veranderd: zoals overal elders vertonen zij het verschil van één trede. Met één trede stijgt men naar de lage banken, met twee treden naar de hoge. Conclusies voor de Bossche koorbanken zijn de volgende:

- De banken staan waar zij altijd hebben gestaan en zoals zij altijd hebben gestaan. Oorspronkelijke aanwezigheid van verdere banken haaks erop tegen de rug van het oxaal is mogelijk, maar niet zo waarschijnlijk door de aanwezigheid van de rijkversierde, en niet aan het zicht te onttrekken, westelijke wangen met hun reliëfs.
- De koof-vormig welvende overhuiving, telkens door de koorpijlers onderbroken, is oorspronkelijk, de balustrade met traceringen en pinakels erop is een restauratieproduct.
- Het gehele kamwerk in steen van de muren van de kooromsluiting, ook in de absis, dateert uit het eind van de 19de eeuw, maar hoogstwaarschijnlijk heeft het een middeleeuwse voorganger gehad, blijkens de opmerkingen van Hezenmans en de tekening van Saenredam.

De oostpartij van het koor is in 1868 met één trede opgehoogd en was voordien slechts één trede hoger dan het overige koorniveau, dat het niveau was van het

oxaalpodium, slechts 8 cm boven het niveau van transept en schip. Tijdens de werkzaamheden in 1983 is die ophoging van 1868 ongedaan gemaakt.

Wat de figurale houtsculptuur van de koorbanken betreft, het volgende. Van 1877 tot 1881 hebben het atelier Veneman en het atelier H. van der Geld het koorgestoelte op zo geraffineerde en historiserende wijze hersteld, dat hun talrijke aanvullingen en vernieuwingen slechts met grote moeite en vaak helemaal niet van authentieke overblijfselen zijn te onderscheiden. De restauratie van 1982-1983 heeft die onontwarbare vermenging van oud en nieuw als gegeven aanvaard en daarin niet corrigerend ingegrepen, de restauratie werd gerestaureerd. In de vorige eeuw werden de beeldengroepjes van enkele dekstukken, enkele volronde beelden en beelden in reliëf, de bekroning van de overhuiving en verder een groot aantal koppen, handen en attributen der figuren geheel vernieuwd op grond van vaak bestrijdbare interpretaties der bestaande resten. Het satyrisch karakter dat sommige voorstellingen eigen is, moet grotendeels op rekening van de restaurateurs geschreven worden, hoewel ook al van deze figuratie in haar oorspronkelijke staat gezegd wordt *undique ridiculae sunt hominum formae*.

Het eikehouten gestoelte bestaat uit twee rijen banken op een podium aan de noord- en zuidzijde van het koor. De beide voorste rijen worden door twee ingangen naar de achterste onderbroken, de twee achterste rijen zijn hoger dan de voorste en zijn tweemaal onderbroken door de pijlers van het koor, terwijl zij tegen een ruggeschot staan, dat eveneens door de pijlers in drieën gedeeld wordt. De ruggeschotten dragen elk een kwartcirkelvormige overhuiving, die aan haar uiteinden rust op de wangen, die de achterste bankenrijen afsluiten. De huive is afgezet met neo-gotische fialen en traceerwerk. De dorsalen bestaan uit regelwerk, dat vlakke panelen omsluit, waarin van boven traceringen met spitsbogen en drieglopen zijn aangebracht. Een afsluitend schot met lezenaar vóór de benedenrij (zie het schilderij van het koor door Saenredam) is verdwenen. De zitplaatsen worden gescheiden door segmentvormige tussen-

schotten met armleuningen, die aan de voorzijde worden gesteund door achtkante kolonnetten met bladkapitelen en welker profilering langs de rugzijde is doorgevoerd. De zetels, die opgeklapt kunnen worden, zijn van gedraaide kardoezen voorzien. De onderste bankenrijen worden aan hun uiteinden en bij de doorgangen door wangen met een dekstuk afgesloten.

De wangstukken van de bovenrijen hebben een drieledige opbouw: een gesloten stuk, dat een met hoogreliëf gevulde nis vertoont, daarboven een dubbele bandspiraal en tenslotte een beeldje dat als console onder de overhuiving dienst doet. In de nissen der westelijke wangstukken zijn Petrus en Lambertus voorgesteld, in de oostelijke de heilige Maagd (nieuw) en Michael; in de bandspiralen daarboven ziet men het Laatste Oordeel en episoden uit het leven van Johannes de Evangelist. De enige overgebleven oostelijke bandspiraal heeft de vorm van een 3 en vertoont een decoratieve versiering van loofwerk. Vóór de smalle zijde van elk der wangstukken staan beelden op kolonnetten in twee etages: in het westen Johannes de Evangelist (nieuw) en Paulus enerzijds, Marcus (nieuw) en Jacobus de Meerdere anderzijds, in het oosten twee vrouwelijke heiligen, van wie de bovenste niet te identificeren en ingrijpend aangevuld is, de onderste, Barbara, geheel nieuw is. De als consoles dienende zittende beeldjes stellen de oordelende Christus (de kop is nieuw) tussen Sint Jan de Doper en Maria voor, een profeet of evangelist (Johannes?), een gekroonde vrouw zonder attributen (Sint Helena?) en nog een vrouwelijke heilige. Op de buitenste wangen der benedenrijen zijn onder ezelsrugbogen de staande figuren van Sint Jan de Doper en Sint Jan Evangelist (nieuw), Antonius Abt en Catharina (nieuw) aangebracht; in de zwikken musicerende engelen en engelen met banderollen en lijdenswerktuigen. Op de wangstukken bij de doorgangen zijn zittend onder spitse of ronde tootbogen afgebeeld profeten, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en kerkgeleerden (Witsen: de kerkvaders Gregorius en Hieronymus, vier profeten, een monnik en een non). De boogzwikken zijn met gesneden bladwerk versierd.

Van de buitenste vier wangen zijn de dekstukken, die de Kruisiging en drie caricaturaal opgevatte zangers voor een lutrijn met boek voorstellen, het werk van H. van der Geld; de twee andere verbeelden de Doodsstrijd van Christus en de Biecht; het laatste groepje is zwaar gerestaureerd. De dekstukken op de wangen bij de doorgangen zijn eveneens bij de restauratie op grond van aanvechtbare interpretaties aangevuld en stellen monsterlijke fauna voor, Noë slapend onder een wingerd en aangestaard door een schaap, drie menselijke figuurtjes (de zonen van Noë?) belaagd door een draak, een krijgsman in een boot en een zwaan voor hem uit zwemmend (de legende van Brabo Sylvius?) en twee ‘clercken’ schrijvende en lezende in een bank gezeten naast een kapel. Een geheel aanvaardbare iconografische verklaring van de authentieke resten (de zeven hoofdzonden? allusies op degenen die in de banken plaats nemen?) is nog niet gegeven. Tenslotte vindt men nog aan de binnenzijde van de wangstukken, onder de armleuningen van de aangrenzende zetels, een aantal groteske figuren gezeten op segmentvormige lijsten: een non met rozenkrans, een lezende priester, een centaur met tamboerijn, een zittende ezel, hurkende en zittende monsters, kortom, een figuratie die sterk overeenkomt met de beeldjes op de luchtbogen van het schip.

Dit gestoelte nu werd door de kanunniken van Sint Jan beschikbaar gesteld voor de ceremoniën van het Gulden Vlieskapittel, die tijdens de Vespers van 7 mei 1481 en op de ochtenden van de volgende vier dagen en de zondag daarop plaats vonden.

Wie wil weten hoe de Vliesridders hun zetels aantroffen, moet het koor van de Sint Salvator te Brugge opgaan, waar de ongeveer even oude koorbanken aan de voorkant van hun overhuiving een constructie dragen bestaande uit horizontale keellijsten waartussen reeksen panelen gevat zijn welke zijn beschilderd met de blazoenen van de Gulden Vliesridders die hier in 1478 hun dertiende kapittel hielden.[118] De Sint Salvator was toen nog geen kathedraal en zelfs geen collegiale - het kapittel werd pas in 1501 gesticht - maar de vicarissen en kapelanen der kerk vormden toch al een confraternitas of communitas chori die de aanwezigheid van deze monumentale koorbanken rechtvaardigde.

Om die wapens van de Vliesridders te kunnen plaatsen, werden de baldakijnen boven de koorbanken gewijzigd en de balustrade die erop stond, verwijderd. Wanneer de Grootmeester van de orde een kapittel had uitgeschreven, moest de Wapenkoning de blazoenen der ridders op hout doen schilderen en op de plaats van samenkomst boven hun zetels doen bevestigen. Dat moest klaarblijkelijk zodanig gebeuren, dat de wapenborden van ridders die hun lidmaatschap onwaardig geworden waren, tijdens de vergadering ceremonieel ter aarde konden worden geworpen, vervolgens zwart geschilderd en voorzien van de tekst van het vonnis en de reden waarom hun namen uit de registers van de orde geschrapt waren. De wapenborden van overleden ridders moesten tijdens een Requiemmis in processie rondgedragen kunnen worden.

Dat in de Sint Jan van Den Bosch de wapensuite op dezelfde wijze als in de Brugse Sint Salvator bevestigd was, is bekend uit oude beschrijvingen en uit de bekende tekening van het inwendige van het koor door Pieter Saenredam.[119] Deze kunstenaar heeft ze zo ook gezien en duidelijker dan in Den

Bosch getekend in de Dom van Utrecht, waar het Gulden Vlies in 1546 zijn eenentwintigste kapittel hield.[120] Van de Utrechtse blazoensuite is niets overgebleven, van de Bossche maar heel weinig, nadat als symbool van de Bataafse Omwenteling alle wapenborden uit de Sint Jan op 4 juni 1798 openbaar verkocht werden.[121] Slechts vier zijn er bewaard gebleven, twee in particulier bezit, twee in het Rijksmuseum te Amsterdam, waarvan het ene, van koning Eduard IV van Engeland zich goed vergelijken laat met diens tweemaal te Brugge voorkomend wapen, namelijk in de Lieve Vrouwekerk, waar in 1468 het elfde kapittel plaats vond en zijn benoeming geschiedde, en in de al genoemde reeks van de Sint Salvator uit 1478.[122]

Deze vier en de verdwenen andere wapenborden van de Sint Jan waren geschilderd door Pieter Consteyn of Coustens of Coustain, 'der princen scildere' (zoals hij in het Obituarium van het Brugse schildersambacht genoemd wordt), die tussen 1453 en 1487 in Brugge en Brussel werkzaam was als hofschilder van Philips de Goede en Karel de Stoute, en die ook de geheel bewaard gebleven wapensuite in de Lieve Vrouwekerk te Brugge in 1468 maakte en de reeksen van Sint Omaars (1461) en Valencijn (1473).[123] Ook elders kan men nog aanschouwen wat in Den Bosch verloren is gegaan: negenentwintig blazoenen in de Sint Rombouts te Mechelen (vijftiende kapittel, 1491), de achtendertig van het zevende (1445) en de eenenvijftig van het drieëntwintigste kapittel (1559) beide in de Sint Baafs te Gent, onderscheidenlijk door Hugues de Boulogne en Jacques le Boucq uitgevoerd.[124] Voor de ridderwapens van alle kapittels schreef de Wapenkoning blijkbaar min of meer een standaardmaat voor van ongeveer 90 bij 60 cm, voor de vorstenwapens een ruim 10 bij 10 cm groter formaat. In ons land zijn vierendertig borden van het negende kapittel, in 1456 in de Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage gehouden, bewaard gebleven; zij hangen daar in de kooromgang, dat wil zeggen de nieuwe borden die de oude na een brand in 1539 vervangen.

Een vernieuwing hebben ook de wapens van de Vliesridders in de Sint Jan ondergaan: 'Hunne wappenen die aan beide de zyden van het Choor boven 't Gestoelte der Kanunniken uitgeschilderd hangen, zijn nog in wezen als in 't jaar 1702 vernieuwd geworden', wordt in 1742 gemeld.[125] Maar blijkens de kerkrekeningen is dat al veel eerder gebeurd. In 1690-1691 besloten de kerkmeesters, 'tot cieraet van de St. Jans kerck, als mede dese stadt, op nieuw te doen schilderen alle de wapens van de ridders van het Gulden Vlies, rontom het choor van St. Jans kercke staende' (...) 'voor drij rixdaelders het stuck ende oversulx aen denselven Visscher in twee reijsen betaelt voor negen nieuwe wapens, albereijts geschildert en int choor staande (...) 68 gld 10 st.'. In 1694-1695 ontvangt Ambrosius Vissers (zoals zijn naam nu gespeld wordt) 368 gld. 10 st. ter vergoeding van het huren van steigers en 'voor het geene hadde verdient met schilderen van de wapens van de ridders van 't Gulde Vlies'.[126]

Communiebanken

Vermeld is al het smeedijzeren communiehek vóór het hoogaltaar. Vóór het altaar van de Sacramentskapel staat een gesneden eikehouten communiebank met vijf gegoten koperen reliëfs. In het midden het Lam Gods in een vierpas; te weerszijden

daarvan opengewerkte gotische traceringen; links daarvan in een vierpas een phoenix, rechts een pelikaan met jongen. Tussen panelen in nissen de koperen beeldjes van de vier evangelisten.

Ontwerp L. Hezenmans, 1876; snijwerk H. van der Geld; kopergietwerk L. van Rijswijck.

Biechtstoelen

Twee biechtstoelen zijn afkomstig uit de na oorlogsschade gesloopte kerk van Luyksgestel en zijn in 1958 geplaatst. Zij dragen de kenmerken van de Waterstaatsstijl rond 1830 en bestaan uit ongepolychromeerd eikehout. Hun front is in drieën gedeeld (centrale zitplaats van de priester tussen beide knielplaatsen van de penitenten) door gecanneleerde pilasters met composiete kapitelen waarop een kroonlijst en waartussen archivolten met festoenen. Op de naar voren gewelfde middenpartij rust een kuifstuk met een medaillon, waarin respectievelijk de boetvaardige Petrus en Maria Magdalena als borstbeelden in reliëf.

Twee andere biechtstoelen van ongepolychromeerd eikehout zijn beide een samenstel van fragmenten van houtsnijwerk in Waterstaatsstijl van 1838, toen A.W. Peeters, mr. timmerman, twee biechtstoelen maakte.

De doopvont

Het oudste bericht over de opdracht tot de vervaardiging van de doopvont en over haar oplevering dagtekent pas uit de gevorderde 16de eeuw, maar is voor geen tegenspraak vatbaar. Broeder Cuperinus meldt dan: 'Ipso die Severini [23 october, gedenkdag van de Keulse bisschopmartelaar Severinus] A^{o}. XCIJ [1492] heeft meester Aert, geelgieter van Maestricht, gelevert de nieuwe vonte, die de kerckmeesters aen hem hadde verdinght te gieten en te maken in Ianuario lestleden: welcke vunte weeght 1594 pont, het hondert voor 13 gouwen gulden, 12 vuerysers voorden gulden: de somme, die de kerckmeesters hem betaelt hebben voorde vunte met eenen grooten yser, gaende door dat dexel, wegende omtrent 80 pont, en het becken, staende inde vunte, van tenne en loot, wegende omtrent 144 pont, beloopt omtrent 437 gulden 7 sts., 10 vuerysers voorden gulden'.

Mr. J.A.M. Hoekx, archivaris van de kathedraal, heeft opgemerkt, dat deze formulering zo precies is, dat Cuperinus haar wel aan de toen nog bestaande kerkrekening ontleend moet hebben.[127] Dat die gelden door de kerkmeesters gedurende een aantal jaren uit talrijke bronnen en schenkingen verworven zijn, laat zich gissen op grond van een testamentaire acte uit 1491 die de kerk bedenkt met een legaat *ad opus nove fontis in eadem ecclesie ponende*.[128]

Dezelfde meester, Arndt of Aert van Tricht of van Maastricht, vervaardigde in 1495-1496 een aantal koperen spijlen voor de stenen borstwering die de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap van de koorzijbeuken van de kerk scheidde. Meester Alart du Hamel, leidend bouwmeester van kerk en kapel, leverde het model voor die spijlen, reden waarom sommigen wel aannemen, dat hij ook de ontwerper van de doopvont is.

De laatgotische doopvont, in geelkoper gegoten en een tinnen bekken bevattend, bestaat uit een zware zeslobbige voet; elke lob is door een dikke hartnerf geaccentueerd. Daarop staat een kleiner zeslobbig basement als voetstuk voor zes beelden en zes kolonnetten rondom een zware cylindrische stam. Daarop rust de twaalfzijdige kuip, die een fors geprofileerde rand heeft.

Het omgekeerd komvormig, eveneens twaalfzijdig deksel, waarvan het randprofiel zich, in gesloten toestand, met dat van de kuip verenigt, hangt aan een staaf in de vorm van een ronde zuil met ringen en een bladkapiteel dat door een pelikaan omklauwd wordt. Om die staaf verrijst een baldakijn van drie etages, voorzien van fialen, luchtboogjes en traceringen. De staaf hangt aan een in de muur bevestigde, driehoekige gesmeed ijzeren draaikraan, met traceringen gevuld en bekroond door een kam van rond uitgesmede bloemen, terwijl de lange driehoekszijde concaaf gebogen is en versierd met S-vormige voluten. In 1981 zijn onder de zwarte verf op dit smeedijzer de overblijfselen van polychromie aangetroffen, die hoogstwaarschijnlijk de oorspronkelijke middeleeuwse is: het was in de gotiek zeer gebruikelijk smeedijzer veelkleurig te beschilderen. De zes beelden onder de kuip stellen invalide mansfiguren, steunend op krukken, voor, in de kledij van de lagere standen en dan nog in versleten staat. De meesten dragen bonnetten, een van hen een kalot zonder rand, een ander een kaproen; allen dragen wambuizen met gordels, hozen, een enkele een overbroek en kousen, de meesten lage schoenen, een van hen laarzen.

Deze gestalten vertegenwoordigen de menigte zieken bij het bad (de vijver) van Bethsaïde (Bethesda, Bezata) nabij Jerusalem, die de evangelist Johannes beschrijft (Joh. 5, 2-9), wachtend totdat een engel het water beroert en geneeskracht verleent ten gunste van de eerste die zich in het water weet te storten.

Bij mijn weten heeft deze evangelietekst niet tot een wijdverbreid iconografisch thema geïnspireerd; in de doopliturgie en in de liturgie van de Paasnacht speelt hij geen rol. Misschien wordt hij zelfs niet algemeen met het doopsel in verband gebracht, want het merkwaardige ervan is juist, dat de Heer een zieke zonder behulp van het geneeskrachtige water, onbereikbaar namelijk voor deze, geneest, zodat men er een argument in zou kunnen zien voor de overbodigheid van water bij het zogenaamde doopsel van begeerte. Wellicht is deze kwestie nog voor nadere onderzoeking vatbaar.

Op vier van de twaalf facetten van het deksel zijn de symbolen der evangelisten in hoogreliëf aangebracht en op een vijfde facet een gezeten mansfiguurtje, gekleed

in hozen, wambuis met wijde mouwen, gedekt door een bonnet met afhangende slip, geschoeid met puntschoenen, in dat alles wat deftiger dan de kreupelen onder de vont. In dit figuurtje wordt wel een portret van de ontwerper van de vont gezien, hetzij Alart du Hamel of Aert van Tricht. Vreemd en onaannemelijk is dat niet, wanneer men bedenkt dat ook elders zulke inventarisstukken uit de late gotiek wel het meestersportret als signatuur dragen (bijvoorbeeld de preekstoel en de orgeltribune, beide in steen, van de St. Stephansdom in Wenen). In de etages van het baldakijn zijn volplastisch uitgebeeld de Doop van Christus in de Jordaan door Johannes de Doper, gadegeslagen door een engel die de klederen van de dopeling bewaart; daarboven staan de beelden van de Moeder Gods, Sint Jan Evangelist en van een bisschop in wie men wel Sint Lambertus wil zien, de apostel van Taxandrië, de Kempen en heel Noord-Brabant, als het ware de Doper van de bevolking van deze streken. Niet ver van de Doopkapel bevond zich tot de Reformatie een altaar dat aan St. Lambertus gewijd was. Koldeweij wijst erop, dat de bisschop over zijn kazuifel het rationale (een schouderkap) draagt, een kledingstuk dat weliswaar algemeen bisschoppelijk is, maar in de iconografie meestal ontbreekt, behalve juist bij Sint Lambertus.

De beelden van Christus en Maria in hun respectieve etages zijn invullingen uit 1896 van plaatsen die sinds 1630 of 1640 leeg waren. De bovenste etage heeft de vorm van een open tent, waarin God de Vader, met de globe in zijn hand, met de andere hand zegenend, troont.

Op de voet van de doopvont heeft Mosmans de sporen waargenomen van een gravering voorstellende een schilddragende stedemaagd met het wapen van Maastricht en met de naam van Meester Aert en een verdere tekst op een banderol; zij zijn nog zichtbaar maar de tekst is zo gesleten dat interpretatie zoals Mosmans die beproeft moeilijk zo niet onmogelijk is. De oude afsluiting

uit de 15de of 16de eeuw van de Doopkapel bestond uit een zwart marmeren basement waarop een eiken hek met koperen spijlen rustte; het droeg een figuraal reliëf of een beeldengroep; het geheel is in 1869 opgeruimd.

Van de bloeitijd van de Zuidnederlandse geelgieterskunst vormt het werk van Reinier van Thienen en van Meester Aert of Arnt of Arndt of Jan Aerts of Art van Tricht of van Trecht (Maastricht) wel het hoogtepunt. Van de laatste zijn geen nauwkeurige levensdata en slechts enkele werken bekend. Voor de kooringang van de Dom van Xanten maakte hij een bronzen kandelaarbalustrade, waaraan hij in 1501 nog draagfiguren toevoegde. Wat jonger vermoedelijk dan de Bossche vont is die van de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht, die in gotische minuskels de signatuur art van trecht draagt en die in grote lijnen dezelfde vorm heeft, maar allang van alle versiering en beelden ontdaan is.

Stan Leurs schrijft ook het torentabernakel van de kerk van Bocholt en de koorlezenaar van de kerk van Venray aan Aerts atelier toe. Yvonne Hackenbroch acht twee kandelaarhouders in de gestalte van dansende narren, in de collectie Untermeyer te New York, gedateerd 1501, van Aerts hand afkomstig wegens hun nauwe verwantschap met de eveneens uit 1501 dagtekenende beeldjes op de Xantener kandelaarbalustrade en met de kreupelen onder de Bossche doopvont. Ook zij meent Alart du Hamel als ontwerper van de vont te moeten aanmerken en wijst nog op de gelijkenis van deze figuren met die van de gravures in een uitgave van het Tijl Uilenspiegel-verhaal te Ulm in 1483.

Reeds Hezenmans in 1866 beschouwde du Hamel als de ontwerper, Smits (1907) daarentegen Aert zelf, terwijl intussen Destrée (1906) een Meester Wouter als modelleur van de grote beelden van de kreupelen ten tonele voerde - uit het niets? - naar aanleiding van de tentoonstellingen te Dinant en Middelburg in 1903 en 1904. Frederiks noemt in de tentoonstellingscatalogus van 's-Hertogenbosch in 1913 du Hamel weer als ontwerper, andere auteurs herhalen Destrée, waarna Timmers in 1980 de vont als product ziet van samenwerking van Aert van Tricht als gieter, Alart du Hamel als ontwerper van de algehele opzet en Meester Wouter als ontwerper van de figuratie.

Vooralsnog blijft die Wouter een schim die pas door Destrée is opgeroepen en niet verder in documenten terug te traceren is. Waarom zou Aert niet mans genoeg zijn geweest om zelf alles te ontwerpen? Is het altijd gebruikelijk dat de geelgieter het modelleren in leem aan een ander overlaat en dat deze weer gebruik maakt van andermans tekening?

Maar hoe dan ook, en al stelt Müller, dat de ontwerper onbekend is, iedereen beschouwt dit koperen kunstwerk als ‘an exciting example of the boldness of which the art of bronze casting in the Netherlands was capable at the turn of the century’. En met die tijdsaanduiding is natuurlijk de wende rond 1500 gemeend, die voor de voltooiing van de Sint Janskerk en haar inventaris zo veel betekende.

Iedereen is altijd door de glans of de kostbaarheid van het koper verlokt geweest, begrip voor de functie van dit monument is er ook altijd geweest (ofschoon de protestanten er de voorkeur aan gaven uit een eigen klein doopbekken het sacrament te bedienen), maar de zin van het werk als kunstwerk en als boodschap is wel eens in twijfel getrokken en het is bijna een wonder, dat het niet het slachtoffer geworden is van dezelfde iconoclastische haat die het bijna onvoorstelbare Sacramentshuis van de Sint Jan weggevaagd heeft.

Men kan raden naar de motieven en omstandigheden, maar de beeldenstorm van 1566 heeft de doopvont onverlet gelaten, dat is het feit. Maar ook de inbezitneming van de Sint Janskerk door de hervormden in 1629 leverde voor het voortbestaan van de doopvont aanvankelijk geen enkel gevaar op. In de protestantse kerkrekeningen van 1632/33 worden de onkosten verantwoord van het schuren van al het koperwerk in de kerk, ook van 'de groote vunt met de speillen aen de vunt'.[129]

Maar juist het blinken van het koper en de zichtbaarheid van de beeldentaferelen heeft misschien een deel van de hervormde gemeente weer attent gemaakt op het 'Roomsche' of luxueuze, en, niet onbelangrijke bijkomstigheid, de verkoopwaarde van het koper.

In 1640 verzoekt de kerkeraad, die in zulke dingen niet eigenmachtig kan optreden, aan de stadsregering om 'eenige Superstitien en Paapse Beelden' te mogen verwijderen, waarbij hij een lijst van de gewraakte voorwerpen inlevert, opgesteld op 31 december 1639. In die lijst komen ook voor 'alle de coopere beelden boven de Vonte staende'.[130]

Deze precisering is bijna voldoende om de toenmalige smaak en geloofsopvatting te begrijpen en te rijmen: de beelden boven de vont wekken ergernis, maar die onder, de realistische kreupelen, mogen blijven; de meer cultisch opgevatte beeldjes van het baldakijn, met een bisschop, een engel, en, nog erger, een Maria, moesten weg. Men zou kunnen aannemen, dat het een resultaat van theologisch en kunstzinnig marchanderen tussen kerkeraad en magistraat is geweest, dat slechts de beeldjes van Christus en Maria het veld moesten ruimen, maar zeker is dat niet, want zij worden niet vermeld en zijn misschien al terstond in 1629 verwijderd.

Bijna heeft de vasthoudende kerkeraad succes. Op 30 maart 1647 heeft het stadsbestuur 'geresolveert dat de voorsz. Beelden neffens de vunt sullen worden verkogt' en op 12 april 1649 wordt dat nog eens herhaald, maar zonder tot verwijdering of

een te koop aanbieden te leiden. In dit geval lijkt het dus te gaan om de beelden die theologisch geen discussiepunt vormen, om de kreupelen 'neffens de vunt'.[131]

In 1657 is het pleit voor behoud van de vont voorgoed beslist. Het is een vroege daad van monumentenzorg zonder weerga, want al die tijd werd de vont slechts als relict in de kerk gehandhaafd, er werd niet uit gedoopt, er werd niets mee gedaan binnen de protestantse eredienst (de hervormden hadden hun eigen doopbekken, later meegenomen naar hun nieuwe eigen kerkgebouw), maar blijkbaar keek men er met een zeker respect naar, op enkele strengen na werden de gelovigen vermoedelijk getroffen door de aanblik van de kreupelen en zij hadden niet het cynisme om de vont alleen op koperwaarde, als muntstuk, te schatten. Wanneer er op 14 april 1657 in de stadsregering aandacht gewijd wordt aan een 'Voorslag om den cooperen vont in St Jans Kerk te verkoopen', wordt dit voorstel 'na deliberatie' afgewezen, ook al bleven daardoor nuttige baten voor de aankoop van een nieuwe beiaard voor de Sint Janstoren achterwege.[132]

Welk kind werd wanneer in de middeleeuwse vont gedoopt nadat Napoleon in 1810 de Sint Jan 'teruggaf' aan de katholieken? Misschien is dat nog na te gaan. In elk geval werd de doopvont in ere hersteld, maar toen het kerkbestuur het voornemen koesterde, om erboven een gebrandschilderd glas, de Doop van Christus voorstellende, te plaatsen, werd, om beter zicht hierop te hebben, besloten tot wegnemen van het 'beeldhouwwerk geplaatst boven het hek der Doopkapel'.[133] Kort daarop gaf de bisschop aan het kerkbestuur de wens te kennen, dat gehele hek te vervangen door dat van de Lieve Vrouwekapel, hetgeen gebeurde. De verkoop bracht *f* 650. - op.[134] Het is dezelfde tijd als waarin het barokke oxaal en hoogaltaar uit de kerk verwijderd werden.

Op 17 november 1896 bericht de Rijksadviseur voor de Monumenten P.J.H. Cuypers, aan de Minister van Binnenlandse Zaken, na zijn inspectie van de restauratiewerken van de Sint Jan, onder andere: '... de monumentale doopvont der kerk. Dit belangrijke kunstwerk, dat in den loop der vier eeuwen van zijn bestaan, zeer veel had geleden en waaraan, zooals gebleken is, door onbekwame handen reeds meer dan eens was bijgewerkt, is door eene deugdelijke herstelling thans weder in den oorspronkelijken toestand teruggebracht en tevens gecompleteerd door de twee beelden van Jezus en Joannes den Dooper'.[135] Tevens beveelt hij aan, om van de doopvont een afgietsel in gips te maken om met de vele andere afgietsels van monumentale kunstwerken in het Rijksmuseum als onderwijsvoorbeeld te dienen, en in 1897 is aan deze wens uitvoering gegeven.[136]

Cuypers vermeldt niet de uitvoerder en/of ontwerper van de restauratie, maar als zodanig staat te boek Lambert van Rijswijck, 'kunstdrijver in koper' te Antwerpen, die in 1880 al een grote monstrans voor de Sint Jan maakte naar ontwerp van Lambert Hezenmans, in 1878 de koperen reliëfs voor de communiebank in de Sacramentskapel en in 1897 de koperen gedenkplaat voor bisschop Godschalk in de Sint Annakapel. De beeldjes zelf leveren nog een probleem op.

Cuypers zegt, dat Jezus en Johannes nieuw zijn, Smits Jezus en Maria, de catalogus 'Zingende Kathedraal' Johannes en Maria, Timmers Jezus en Maria. In elk geval geven de prent naar een tekening van Lambert Hezenmans in het boek van Jan Hezenmans uit 1866 en de prent van zekere A.P.J. in het plaatwerk van het Provinciaal

Genootschap uit 1895, beide dus van vóór de restauratie, Maria en Christus als de afwezigen aan doordat zij er niet op voorkomen.

De studieverzameling van gipsafgietsels van het Rijksmuseum, waaronder de Bossche doopvont en bijvoorbeeld het hele Bergportaal van de Sint Servaas van Maastricht, is vernietigd voordat de binnenplaatsen van het museumgebouw, waar zij opgesteld stonden, vanaf 1960 getransformeerd werden tot nieuwe expositieruimten. De afgietsels bevonden zich in de westelijke binnenplaats, die het eerst verbouwd werd (ontwerp 1959, bouwbegin 1960). Dit of een tweede afgietsel was te zien op de tentoonstelling van oud koper te Dinant in 1903, de beelden zijn demonteerbaar en konden dus afzonderlijk gefotografeerd worden (publicaties van Destrée en Helbig). Op de kopertentoonstelling te Middelburg in 1904 was de koperen doopvont van de Grote Kerk te Breda aanwezig, de Bossche niet, ook niet als gipsafgietsel; wel waren daar vijf spijlen van de koorafsluiting van de Sint Jan te zien. De doopvont van de Sint Jan maakte wel deel uit van de grote, door Jan Kalf georganiseerde tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch in 1913. Enkele van de beelden der kreupelen stonden in het Noordbrabants Museum tijdens de tentoonstelling van 1974 over de Sint Jan.

Wijwaterbakken

Bij de Mariakapel staat een wijwaterbak uit zwart en rose marmer, ca. 1840. Het rechthoekig hardstenen basement is versierd met ruiten, de zwart marmeren stam is elliptisch van doorsnede, de rose marmeren bak is veelvuldig geprofileerd. In de kerk staan twee gepolijst hardstenen wijwaterbakken uit ca. 1880, van een standaardproductie zoals in talrijke kerken te zien, neogotisch van stijl, achtkant met horizontale profileringen.

De preekstoel

Van de preekstoel staat de precieze datum niet vast en al even onbekend zijn de makers. In het jaar 1541 legateerde Elisabeth Gerrits Moens 'een pont groot Vlaems' (= 20 schellingen of 240 groten; een groot is 1/2 stuiver; tesamen = 6 guldens) 'omme wagenschoot [goed hard eikehout] daermede te coopen tot behoeff van een nieuwen predickstoel'.[137] Dat wil nog niet zeggen, dat er in dat jaar 1541 ook al aan een preekstoel begonnen kon worden, want er waren vele van zulke geefsters en gevers en veel van zulke ponden nodig om iets zo kostbaars als de Bossche preekstoel van de grond te krijgen. In die tijd heeft een meester schrijnwerker een weekloon van I gulden als hij in dienst van een opdrachtgever staat en niet zelf het materiaal levert; een knecht heeft een dagloon van 6 stuivers ongeveer. Aan zulk een beeldhouwkunstig gevaarte werken minstens vijf tot acht knechten en een meester tegelijkertijd gedurende een drietal jaren totaal (onderbrekingen wegens seizoen of geldgebrek uitgezonderd). Het is dus goed mogelijk dat de kerkmeesters jaren nodig hadden om een fonds te vormen alvorens hun plan concrete gestalte te geven en een opdracht te verstrekken.

Aan de preekstoel zijn verschillende handen werkzaam geweest en het is bovendien heel goed mogelijk, dat de kuip en het klankbord uit verschillende perioden dagtekenen, met als het ware een adempauze daartussen om weer wat contanten in het offerblok te verzamelen of verdere bijdragen uit legaten af te wachten. Op een tijdsverschil wijst ook een zeker stijlverschil tussen kuip en klankbord. De stijl van het snijwerk aan de kuip is verwant aan de koorbanken van Jan Terwen in de Grote Kerk te Dordrecht (1540), terwijl het klankbord meer aan de zogenaamde Florisstijl van omstreeks 1560-1570 beantwoordt. De 'vader' daarvan is de Antwerpse beeldhouwer-bouwmeester Cornelis Floris de Vriendt (± 1504-1575), die rond 1538 in Rome kennis gemaakt had met de Renaissance kunst, die hij verwerkte in zijn virtuoos en decoratief bewerkte grafmonumenten, het sacramentshuis van Zoutleeuw en vooral in het door hem ontworpen stadhuis van Antwerpen.

In de kronieken over de beeldenstorm van 1566 wordt gemeld, dat de preekstoel zorgvuldig gespaard werd, maar een rekening van de kerkmeesters van 29 november 1567 vermeldt een uitgave aan bier, dat feestelijk voor de werklieden geschonken werd bij het plaatsen van de stoel, 'aen bier dat men dronck doen [= toen] men den stoel richten [oprichtte]'. Deze genoemde gegevens combinerend, zouden wij kunnen veronderstellen, dat de kuip, de onderbouw, er vóór de beeldenstorm allang stond, en dat de bierronde alleen betrekking had op het oprichten, of liever, ophangen, van de bekronende toren, het klankbord met baldakijn. In elk geval betekent de beeldenstorm geen breuk in de kunstzinnige activiteiten in en om de Sint Jan. Een uitgebreide ploeg beeldsnijders en schrijnwerkers is tussen 1562 en 1570 onafgebroken voor de Sint Jan in de weer en een bundel kerkrekeningen laat een grote hoevelheid namen en uitbetalingen zien, maar jammer genoeg wordt bijna nergens vermeld om welke inventarisstukken van de kerk het eigenlijk ging. Van 1540 tot 1577 bloeide in Den Bosch het atelier van Adriaan Schalcken en zijn zonen Jan en Cornelis. Zij kunnen best de voornaamste makers van de preekstoel geweest zijn, want van 1562 tot 1570 krijgen zij loon van de Sint Jan uitbetaald. Maar in augustus 1567 komt Cornelis Bloemarts, 'antyxsnijder', beeld- en ornamentsnijder met een repertoire van antieke, Romeins-klassieke motieven, uit Gorcum naar Den Bosch en in april

1568 volgt een afrekening met hem door de kerkmeesters van Sint Jan. Ook hij zou de maker van het preekstoelbaldakijn kunnen zijn. Hij is in zijn werk voor de kerk terzijde gestaan door een knecht uit Gorcum en een zekere Cornelis, maar de Schalckens hadden veel meer medewerkers, zoals Vriendt, Lansknecht, Joest, Hanrick, den Vries, den Jonghen. Ook is echter bekend, dat in 1569 zich Anthony van Helmont uit Antwerpen in Den Bosch vestigde en werk leverde voor de Sint Jan, houtsnijwerk.

Namen te over dus, maar voorlopig is geen enkele onderzoeker er veel verder mee gekomen.

In architectonische hoofdvormen is de preekstoel overzichtelijk en goed door het oog te vatten, door het verticalisme ook nauw met het gotische lijnenspel van het kerkinterieur verbonden.

De preekstoel bestaat uit een zeszijdige kuip, die rust op een pijler en zes zuilen met hoge postamenten daaromheen. Zij wordt overhuifd door een torenvormig bekroond vlak klankbord. De kuip heeft op de hoeken vrijstaande deels geornamenteerde, deels gecanneleerde korinthische kolommetjes. Zij worden aan hun uiteinden ingevat door postamenten en dekplaten, welke gevormd worden door verkroppingen respectievelijk van de plint en de deklijst van de kuip. De verkroppingen van de plint worden door de zes zuilen van de voet gedragen. De postamenten van de zuilen van de voet en die van de kuip zijn gevuld met mannenen leeuwenmaskers, saters en gevogelte, terwijl de hoekstijlen van de kuip een kandelaberornament dragen. Van de voet tot de top van de preekstoel wordt in elke geleding dit motief van vrijstaande zuiltjes tussen verkroppingen van het lijstwerk herhaald. De vloer van de kuip eindigt onder in een zesdelig ribgewelf, waarvan de schelpen door cirkels en diagonalen in vakken verdeeld zijn, die ten dele met reliëfs gevuld zijn. Daarin zijn putti (mollige kinderfiguurtjes, eroten of genii) en een met een leeuw vechtende mannenfiguur voor-

gesteld. De voluutvormige kraagstukken van dit gewelf tonen een rolwerkschacht, waarin een naaktfiguur is vastgeklemd.

De schachtvoeten van de onderste vrije zuilen zijn getooid door fraai ornament dat al naar de Florisstijl zweemt, waarbij behalve de gebruikelijke acanthusmotieven vrouwelijke hermen zijn afgebeeld, welker ledematen in een sleufbandornament gevangen gehouden worden.

Bij al die mythologische figuratie behoeft men niet naar diepe, verborgen zin en symboliek te zoeken, zij is een versiering die geheel ondergeschikt blijft aan het eigenlijke beeldende programma van de preekstoel. Op de deur en de kuippanelen zijn in laagreliëf met perspectivische achtergronden afgebeeld:

- De prediking van Petrus (op de deur): in een halfronde ruimte, met een cassettengewelf en doorgang naar een trappenhuis, staat rechts de apostel, sprekend tot een groep zittende en staande vrouwen en mannen.
- De prediking van Johannes de Doper: Johannes, in kemelsharen pij, met een lam aan zijn voeten, staat op de hoge sokkel van een Romeins-antiek bouwwerk voor een groep gevarieerd uitgedoste, zittende en staande toehorenden. Het lam herinnert aan Johannes' verwijzing naar Christus, het Lam Gods, wiens voorloper hij zich slechts noemt.
- De Bergrede: in een bewogen landschap Jezus predikend temidden van zijn leerlingen, kinderen, vrouwen en mannen.
- De prediking van Paulus op de Areopaag in Athene: in een monumentale Romeins-antieke hal zit de apostel op een verhoog, opengeslagen boek op de schoot, vrouwen zitten neer in aandacht, mannen staan eromheen. Ook op de achtergrond toeschouwers en luisteraars, op een bordes en vanuit een loge.
- Prediking van Andreas: de apostel, met het werktuig van zijn marteldood als herkenningsteken, het Andrieskruis, met zijn gehoor in een hoge absis.

Het rugstuk geeft, in een gebogen reliëf de marteling van Johannes Evangelist te zien, in de ketel met kokende olie, geplaatst op een grote koepelvormige gemetselde oven waar de vlammen uitlekken, aangewakkerd door een man met behulp van een blaasbalg. De keizer en hoogwaardigheidsbekleders te paard schouwen toe. Onder dit tafereel twee gevleugelde putti als dragers van een beeltenis van de evangelist, schrijvend op Patmos, met zijn adelaarsembleem.

De gesneden friezen aan de plint en de deklijst van de kuip verbeelden serafijnen in acanthusloof, maskers en gevogelte, spelende en vechtende saters, een Bacchus op een zegewagen temidden van zijn volgelingen, putti op reigers, een optocht van musicerende kinderen.

Op de rand van de kuip staat een kruisbeeld, dat niet van oorsprong tot de preekstoel behoort en wellicht pas is toegevoegd toen de Sint Jan in 1810 weer in Rooms-Katholieke handen kwam.

Het zeskante klankbord wordt bekroond door een zich naar boven in etages verjongend baldakijn van zes meter hoog, dat bestaat uit drie boven elkaar geplaatste zeskante verdiepingen, waarvan de onderste twee gesloten zijn en de allerbovenste de vorm heeft van een klein rond korinthisch tempeltje met hoofdgestel en opengewerkte, krullende en bloemachtige bekroning. Het klankbord en de deklijsten van de twee gesloten paviljoens hebben gestoken friezen en dragen aan elke zijde een fronton waaruit volplastische mannen- en vrouwenkoppen steken, terwijl op

verkroppingen aan de hoeken der lijsten beelden staan. Aan de postamenten onder die beelden hangen jonische kapitelen. De beelden op het klankbord stellen Mozes, de Salvator Mundi (Christus met de globe, de kosmos) en de Vier Evangelisten voor, herkenbaar aan hun symbolen (rund, leeuw, mens, adelaar). De reliëfs van de boogpanelen in de twee gesloten paviljoens verbeelden de twaalf Apostelen, van wie de zes onderste aanzienlijk groter dan de zes bovenste. De vrijstaande beelden van de tweede verdieping verbeelden de Heilige Maagd met Kind, en vier Profeten en Johannes de Doper, die van de derde verdieping wederom Maria met Kind (volgens sommigen de Heilige Anna met het kind Maria) en drie Westerse Kerkvaders (Ambrosius, Gregorius en Hieronymus).

Die losstaande beelden en beeldjes vormen iconografisch nog een probleem; blijkens oude foto's is de volgorde wel eens veranderd en wegens hun slechte zichtbaarheid ter plaatse in het halfduister is de interpretatie nogal wisselvallig. In hun gedemonteerde staat hebben zij echter bovenstaande duiding bevestigd: bovenaan slechts drie Kerkvaders en een Mariabeeldje dat de indruk maakt er eigenlijk niet bij te behoren; twee lege plaatsen.

Bij de optocht van putti op het fries van de kuip valt nog op, dat enkele kinderen een vat (wijwatervat?) dragen met behulp van een juk; een kind draagt een kaars, een ander een kruis, een is er als bisschop verkleed en houdt een staf vast. De scène lijkt een toespeling op de schoolgaande knaapjes van het zangkoor, de *juvenes chorici* of *pueri musici* onder leiding van een hunner, de *episcopus chori*.[138] De houten trap met balustrade is werk uit 1831 van P. Laffertée.

Orgel

De instrumentale kwaliteiten van het grote orgel in zijn laatste toestand vóór de huidige restauratie stonden in een zeer ongunstige verhouding tot het monumentale, virtuoos in eikehout gesneden

17de-eeuwse front, zodat in het kader van het algehele herstel der kerk ook een plan voor het orgel werd opgenomen, hoe kostbaar ook. De eerste adviseur voor deze orgelrestauratie, J.J. van der Harst te Hilversum, bracht in september 1978 zijn eerste, voorlopige muziekhistorisch rapport uit over het verleden en de hedendaagse toestand van het orgel, waarover het kerkarchief veel verklarende gegevens bevatte, en kwam tot uiterst negatieve bevindingen. De restauraties van 1897-1902 en 1951-1953 waren alleen ernstige verslechteringen geweest; het aantal windladen was te groot voor de capaciteit, volgepropt met pijpen en verkeerd geplaatst, nieuwe registers en aanvullend pijpwerk sloten niet aan bij het oude werk, de intonatie was verkeerd gekozen, het klankbeeld heterogeen, bovendien was het instrument totaal vervuild door de roetaanslag van de kaarsenwalm op kas, pijpen, laden en tractuur. ‘Wie de dispositie en het aantal pijpen (6013) op papier ziet en het feitelijke resultaat hoort, is alleen maar diep teleurgesteld, vooral wanneer men het grandioze front, wel eens het fraaiste ter wereld genoemd, beziet’, aldus het rapport.[139]

Het technisch onderzoek, de inventarisatie van het pijpwerk en de oogst van de gedemonteerde pijpen en windladen bevestigden dit slechts en daarover brachten de orgelkenners dr. J. van Biezen, J.J. van der Harst en J. Jongepier in juli 1979 verslag uit. Dit was tevens een eerste restauratie-opzet, wijzend in de richting van een vrij radicale sanering en een reconstructie van de toestand en de stijl zoals de orgelbouwer A.F.G. Heyneman te Nijmegen die in 1782-1787 geschapen had. Het was de laatste staat van muzikale bloei van het orgel van de Sint Jan, dat daarna door verwaarlozing en onzorgvuldige en verkeerde restauraties blijvend een zorgenkind was geworden. De inventarisatie van de pijpen en bestudering van de documenten der vorige restauraties leverde de conclusie op, dat er nog zo veel van het werk van Heyneman aanwezig was, dat zijn dispositie verantwoord uitgangspunt van het herstel kon zijn.

Met goedkeuring door de Rijksadviseur voor orgels, de heer O.B. Wiersma te Utrecht en instemming van het kerkbestuur, dat een orgeladviescommissie formeerde, en na inspectie door de heer Steketee, directeur van de Firma Flentrop Orgelbouw b.v. te Zaandam, die zich verzekerde van de medewerking van de orgelexpert B. Edskes, werd nu een restauratieplan voorbereid, dat echter pas aan het eind van 1982 in uitvoering genomen is. Pas in 1984 geschiedde de plaatsing in de geheel voltooide kerk. Daarna vergde de intonering nog vele maanden.

Voor de als restauratieplan gekozen oude orgeldispositie wilden de orgeladviseurs Van der Harst en Edskes terug naar de situatie van vóór 1951, dat wil zeggen, de oude balgenkamer herbouwen die tot dan toe boven in het Luidportaal uitgebouwd was. Ofschoon de torenhal in zijn nog niet zo lang geleden (1968) door restauratie bereikte wijdse verschijningsvorm ernstig aangetast zou worden, legden alle partijen zich tenslotte bij deze oplossing neer. Toen het gemeentebestuur en de minister, op advies van de rijkscommissie voor de monumentenzorg, ook hierin toegestemd hadden, werden de balklaag en de vloer in september 1981 weer gebouwd, en van de nood werd een deugd gemaakt door de bewaard gebleven eikehouten wand van de oude balgenzolder, een mooi 17de-eeuws schrijnwerkersproduct, te repareren en met aanvulling van ontbrekende reliëfs, opnieuw te stellen, zij het niet precies zoals vroeger maar tegen een brandmuur. De bijbehorende eikehouten boog, met daarin gesneden rustieke ‘steenblokken’, welke bij de afbraak van die zolder indertijd verzaagd, verkleind en oostwaarts verplaatst was tot in de eigenlijke kerkingang,

bleef daar staan en ook de eiken spiltrap werd niet verplaatst. De bouwkundige timmerwerken aan het orgel waren in augustus 1981 voltooid.

Toen de frontpijpen van het orgel al bij de Firma Flentrop afgeleverd waren, werd daarop in augustus 1981 een ornamentale beschildering met bladgoud en kleuren ontdekt, een versiering die bij de Nederlandse orgels niet algemeen is, maar toch wel een internationale traditie vanaf de 16de tot in de 18de eeuw kent. Omdat de te handhaven oude frontpijpen bij de restauratie, gecombineerd met nieuwe, met tinfolie beplakt moesten worden, is deze decoratie verloren gegaan en slechts als copie op de nieuwe tinlaag geschilderd. Het was de moeite en de kosten waard, omdat deze decoratie aan de architectonische compositie van het orgelfront ten goede komt.

Maker, vorm en dispositie van het oudste grote orgel der kerk zijn onbekend, maar tegen het einde van de 15de eeuw wordt het vermeld. Het staat dan al tegen de westtoren en wordt herhaaldelijk gerepareerd, het laatst in 1538-1540, jaren die voor de geschiedenis van de orgelbouw en de ontwikkeling van de orgelkunst cruciaal zijn. Door Hendrik Niehoff, de grote orgelbouwer die eerder al voor de Lieve Vrouwe Broederschap gewerkt en bij die gelegenheid zich vanuit Amsterdam in Den Bosch gevestigd had, werd toen een algehele modernisering van het orgel uitgevoerd, wellicht zelfs een geheel nieuw instrument gebouwd.[140] Dit orgel, dat de beeldenstorm gaaf overleefde doordat de kerkmeesters tijdig de wenteltrap erheen door enige timmerlieden onklaar lieten maken, ging tegelijk met het oxaalorgel in de torenbrand van 1584 verloren.

Na dit verlies heeft de kerk zich jarenlang moeten behelpen met het orgel in de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap. Dit orgel had toen al veel

metamorfosen doorgemaakt. Het was in 1405-1406 van portatief tot vast orgel omgebouwd en op een tribune gezet, bereikbaar langs 'onse Vrouwen toeren'.[141] Dat moet nog in de oudste Broederschapskapel gedaan zijn, want voor de nieuwe, de noordelijke koorzijbeuk, moesten in 1407-1408 de fundamenten nog gelegd worden. Deze naderde tegen 1425 haar voltooiing en in 1423 bestelden de Broeders en de kerkmeesters te zamen een instrument bij de Maastrichtse orgelbouwer Antonie (Anthonijs) van Elen (Eelen). 'Jan, der kerke tijmmerman', hielp 'ordineren dat noerdijs [balkon, tribune] van den orgelwerck'; in 1424 brachten 'de scipluyden dat orghelwerck van Tricht herwaerts over' en in 1426, niet lang na de altaarwijding en de ingebruikneming van de nieuwe kapel, waren orgelkas en speelwerk gereed. De kas en/of haar vleugeldeuren werden door Dirc Priem of 'Primen den maelre' beschilderd en het werk schijnt tenslotte geheel voor de Broederschap bestemd en door haar, na uitstel, betaald te zijn met 500 Rijnsgulden, even veel bijna als dezelfde orgelbouwer voor zijn instrument in de Dom van Utrecht ontving, hetgeen erop wijst, dat het een monumentaal werk was.[142]

Wellicht was dit orgel geplaatst in de noordelijke uitbouw van de door Willem van Kessel ontworpen kapel, de uitbouw waarvan de fundamenten in 1982 teruggevonden werden. Tijdens de bouw van de nieuwe Broederschapskapel (de huidige Sacramentskapel) werd dit orgel in 1495-1496 met een rugpositief uitgebreid door de Utrechtse orgelbouwer Gerrit Petersz., maar van een verplaatsing van het instrument wordt niet gerept, het bleef op zijn oude plaats die nochtans deel van het nieuwe koor was met 'de wentelsteen [de wenteltrap in de traptoren tegen het noordtransept] in ons choir staende, daer ons orgelen aen staen'.[143] In 1532-1533 is het Broederschapsorgel vervangen door een nieuw instrument van de al genoemde en dan naar Den Bosch verhuisde Hendrik Niehoff, die zijn werk in 1538-1540 nog vergrootte; de omsluitende en mee uitgebreide orgelkas werd gesneden door Adriaan Schalcken.[144] Tijdens de beeldenstorm en de torenbrand liep het wel schade op, maar het werd gerepareerd en bleef in functie totdat het tijdens het beleg van de stad op 2 september 1629 'in stucken geschoten' werd door een kanonskogel. Eerder dan een nieuw groot orgel kwam een nieuw oxaalorgel gereed, namelijk in 1617, gebouwd door Jan Jansz. van Weert, met een kas gesneden door Frans Symons, dezelfde die even later zijn krachten aan het grote orgel zal wijden. Het einde van dit instrument is hierboven al vermeld naar aanleiding van de afbraak van het oxaal in 1867.

De lijdensgeschiedenis van het muziekinstrument dat de kerkmeesters sinds 1617 probeerden tot stand te brengen, is onlangs volledig te boek gesteld door Drs. J.J. van der Harst, naar wiens studie verwezen moge worden, zodat het hiernavolgende tot het houtsnijwerk beperkt blijft.

Reeds voordat de kerkmeesters op 15 juni 1618 een contract voor de orgelbouw gesloten hadden met Florentius Hocque, afkomstig uit Grave, maar sinds 1615 in Keulen gevestigd, waren zij al met de bouw van de galerij en de vervaardiging van de orgelkas begonnen. Op 4 januari 1617 werd met meester Joris Duer voor *f* 200,00 overeengekomen de levering en plaatsing van 'twee steenen colommen met henne pedestaelen, basschementen en capiteele naer die dickte ende lengde als het patroon in de voirscreven logie op den corensolder staet geteeckent, omme onder den balck daer het groot organe staen sall te brengen'.[145]

In de loop van dat jaar reisde meester Franchois Symons van Leiden, schrijnwerker die al het snijwerk voor het oxaalorgel had verricht en later nog de vierschaar voor het Bossche raadhuis zou leveren (1649), verscheidene malen naar Keulen om in de Dom de orgelkas te bestuderen, die daar het in 1569-1573 door Nicolaas Niehoff vrijwel geheel vernieuwde orgel bevatte en zich tegen de voorlopige westelijke sluitmuur van het koor bevond. Dit meubel met zijn renaissance snijwerk werd in 1842 in neogotische stijl gewijzigd en met het orgel verplaatst naar het toen voltooide noordtransept.[146]

Op 13 april 1617 sloten de kerkmeesters met meester Franchois Symons een overeenkomst over de aankoop van hout voor de orgeltribune en balustrade, die hij met vier of vijf knechten vervaardigen zou.[147] Op 10 october al kon vastgesteld worden, ‘dat de gallerij van d'organen seer nae heeft haer perfectie, en de meester voirts gerne soude beginnen te maecken preparement tot het posityf, pedael en caste’.[148] Er moet een onderbreking in het werk gevolgd zijn, want eerst door de opdracht aan Florens Hocque, na mislukte besprekingen en contracten met andere orgelbouwers, en na het tot stand komen van diens ontwerp, kwam er zekerheid over de afmetingen van de kast. Op 14 februari 1619 komen de paalmeesters, de kerkmeesters en François Symons overeen, dat het orgel niet aan de toren verankerd zal worden, maar ‘dat men sall leggen strijckbalcken in beyde pilaren drye oft vier duymen van den toren en aen dieselve balcken ijsere gerden gemaect worden aende balcken van de kercke, daerop het dack van de kerck berust, om daermede dese strijckbalcken stijvicheyt ende vasticheyt te geven, daerop sij rusten sullen ende aen dese strijckbalcken sall het organe vast gemaect worden ende sullen twee strijckbalcken genoch wesen, waeraff den ondersten sal comen tegen de onderste vriese ende de bovenste strijckbalck sall met ijsere gerden doir het wulfsel

vast gemaeckt worden aen de balcken daer het dack op leeght ende den ondersten strijckbalck sall met ijsere spijlen oft well met houte stijlen aen de bovenste in gewerct worden'.[149]

Terstond daarna werden het stellingwerk en de zolderingen van het orgel geplaatst en François Symons werkte gedurende dat hele jaar aan het snijwerk van het front, terzijde gestaan door Georg of Gregorius Schysler of Schissler, een beeldsnijder die in 1618 poorter van Venlo was geworden en daar en in de omgeving der stad werkzaam was.[150] Op 10 juli 1620 werd een laatste betaling gedaan 'aen m[r]. Franchois, Schreynwercker, met haere dienaers ende den Beelthouwer, gemaeckt hebbende de casse vanden grooten organe'.[151] In 1622 was het speelwerk van Hocque provisorisch gereed, maar het bevredigde de kerkmeesters en de organisten allesbehalve en daarom werd de eindafrekening met de orgelbouwer nog jaren uitgesteld, terwijl intussen een andere Keulse orgelbouwer, Hans Goldfuss, verbeteringen beproefde, een werk dat voortgezet werd ook nadat de kerk in handen van de hervormden was overgegaan. Ofschoon Goldfuss' pogingen mislukten, werd zijn vakmanschap blijkbaar niet in twijfel getrokken, want in 1642 kreeg hij de opdracht voor het grote orgel in de Sint Laurenskerk te Rotterdam, hetwelk hij bouwde onder toezicht van de organist van de Bossche Sint Jan, Jan Baptista Verreyt, die van 1644 tot 1650 vervolgens organist van de Sint Laurens werd. Het schrijnwerk voor het Rotterdamse orgel werd geleverd door François Symons; het moet even feestelijk met beelden, muziekinstrumenten en ornament versierd zijn geweest als het Bossche orgel, maar in 1788 ging het te gronde toen een nieuw orgel gebouwd werd.[152] Hoe groot die gelijkenis was, maar dat het Rotterdamse bovendien met beschilderde luiken was uitgerust, blijkt uit twee schilderijen van Anthonie de Lorme, respectievelijk in 1646 en 1649 gemaakt, waarop het Rotterdamse orgel in een gefantaseerd kerkinterieur is geplaatst.[153]

In 1840-1841 werd het snijwerk van het Bossche orgel gerepareerd door Louis Veneman; de schilder J.C. Dickmans heeft het gevernist, waarbij hij ook verguldsel gebruikte.[154] In 1869-1870 volgden nieuwe reparaties en wellicht werd toen het neogotische Sint Jansbeeld tegen het rugpositief geplaatst.

Maar zelden is de lichtval in de kerk helder genoeg om het reusachtig orgelfront (borst-, boven- en hoofdwerk tussen bastorens, te zamen ruim 20 m hoog) in zijn geheel en in zijn uitbundige gedetailleerdheid zo te overzien als op afbeeldingen.[155]

Het rugpositief vormt één geheel met de galerij die boven de westelijke ingang binnenwaarts de kerk in uitgebouwd is, en rust op twee hardstenen jonische zuilen met schachtringen en met hoge postamenten. De eiken borstwering kraagt voorwaarts uit door middel van een kussenvormig bolle lijst, boven de twee zuilen omgekorniest, vervolgens door een zoldering met diepe cassetten en tenslotte, nog verder voorwaarts door een uitbollend lampet met hangconsoles onder het rugpositief. Alleen al deze onderbouw is met een veelvoud van geometrische, architecturale, plantaardige, figurale motieven in het snijwerk versierd: grotesken, tritonen, rol- en beslagwerk, cartouches, cherub- en sfinxkoppen, ranken, maskers; de hangconsoles hebben de vorm van pijnappels en druiventrossen. Het gehele uitkragende lijstwerk wordt als het ware gedragen door een reeks korbelen in de gedaante van musicerende saters, zeer kleine op de hoeken, vrij kleine onder de balustrade en grote in het midden tussen de anderen onder het verder naar voren komende gedeelte waarop het

rugpositief staat. De saters bespelen onder meer blokfluit, trommel, hobo, hoorn, trompet, triangel, ruitertrompet, draailier, panfluit, doedelzak en dwarsfluit. Tussen hun hoeven knellen deze saters elk een dierekop. In twee cartouches op de bolle lijst tussen de drie grote saters in is, te zamen gelezen, in vergulde cijfers het jaartal 1617 gesneden, jaar waarin de galerij, nog niet het orgel, voltooid werd. De houten boogzwikken tussen de hardstenen zuilen zijn gevuld met ornament en maskers, en in de middenboog met de reliëfs van twee gezeten vrouwen, onderscheidenlijk een portatief en een vedel bespelend. Opmerkelijk is, dat er van dit orgelgedeelte, zuilen, balustrade en rugpositief, een geaquarelleerde tekening door een zekere J. de Kroon gesigneerd, bestaat, waarschijnlijk uit ca. 1830, waarop deze houten bogen niet aanwezig zijn. Zouden zij een toevoeging van Veneman zijn? De tekening laat zien, dat de toreningang en de wandpartijen te weerszijden klassicistisch opgevat waren, met rondbogen van grote (geschilderde) steenblokken, deuren met vierkante panelen, en concave boognissen.[156]

De balustrade bestaat uit voet- en kroonlijsten, een reeks korte balusters en daaronder geometrisch gesneden paneelvelden die ingevat worden door hermatlanten en karyatiden en door korinthische kolonnetten met geornamenteerde schachtvoeten, welke rusten op de omgekornieste voetlijst waaronder jonische hangkapitelen en consoles.

Het rugpositief vertoont een front met beurtelings rond en hoekig naar voren komende pijpenbundels, die gescheiden worden door getorste en met wingerdkransen behangen, op elkaar gestapelde kolonnetten. De pijpen zijn aan de bovenkant bedekt met à jour gestoken bladvoluten en worden daarboven ingevat door rond en hoekig omgekornist veelvoudig geprofileerd lijstwerk, waarop

cherubijntjes, rammen en siervazen geplaatst zijn. De middelste partij draagt een neogotisch beeld van de staande Sint Jan Evangelist met de gifbeker in de hand en de adelaar aan zijn voeten. Dit beeld is hier vermoedelijk in 1868 geplaatst, maar de adelaar tegen het voetstuk was reeds tevoren aanwezig. Op dat voetstuk, geflankeerd door voluten met putti, waarop vóórdat de kerk hervormd werd, ongetwijfeld een beeld en wellicht dat van Johannes gestaan heeft, werd tussen 1672 en 1675 een gesneden wapenschild van prins Frederik Hendrik geplaatst, hetgeen misschien tegelijk met de rouw- en andere wapenborden tijdens de Bataafse Omwenteling uit de kerk verwijderd is.[157]

Boven de galerij rijst het samenstel van borst-, hoofd- en bovenwerk tot de gewelven op in een oneindig ingewikkelde en toch door enige architectonische hoofdlijnen bepaalde compositie. Het bestaat uit een hoog middengedeelte met drie uitspringende pijpenbundels en twee lichtelijk convexe vleugelstukken eveneens met pijpenbundels. Naast de middentoren bevinden zich in de zijvelden reeksen omgekeerde pijpen en gedreven pijpwerk, 'een traditie uit de 16de-eeuwse Brabantse school, waarvan Hocque een late vertegenwoordiger was'.[158] Tussen die doorgaande pijpenbundels en hen flankerend staan korinthische kolonnetten, gecanneleerd en met geornamenteerde schachtvoeten, op hoge piedestals en met hoge imposten en korniezen, in twee etages op elkaar om aldus de opwaartse vaart van de compositie horizontaal te onderbreken. Het gehele werk wordt geflankeerd door in vlak reliëf uitgestoken kantstukken. In de twee wigvormig naar voren springende, hoekig uitstekende pijpenbundels bevindt zich halverwege een nis waarin respectievelijk beelden staan van Judith, met het zwaard en het afgehouwen hoofd van Holofernes, en een trommelslaande vrouw, toespeling op de zegezang in het Boek Judith 16:2, 'Heft aan voor de Heer met paukenslag, zingt voor de Heer met cimbelspel; laat nieuwe zangen voor Hem klinken, verheft en zegent Zijn naam'. Op dezelfde hoogte staat in elk kantstuk in een aedicula een musicerende man in profane dracht uit de bouwtijd van het orgel, de linker met een trompet, de rechter met een hoorn. Zij worden in de etages onder hen door halfnaakte slaven en slavinnen getorst. Boven de kroonlijst van het bovenwerk rijzen op de hoeken twee paviljoens op, met gesneden klauwstukken en opengewerkte bekroningen, en in het midden, nog hoger, twee gekoppelde paviljoens te weerszijden en onder een uurwerk. Dit uurwerk was oorspronkelijk verbonden met het mechaniek van het grote torenuurwerk, een combinatie die bij de restauratie hersteld is. Met het slaan van de grote klok wordt de trommel onder de wijzerplaat in de top van het front in draaiende beweging gezet, en ziet men de daarop bijna levensgroot geschilderde mannelijke en vrouwelijke figuren van alle standen van de maatschappij door de dood in de gedaante van een skelet achtervolgd worden, zodat het thema van de dodendans hier bijzonder levendig wordt uitgebeeld. Mannen en vrouw dragen de kledij van rond 1630. Op de trommel zijn ook drie wapenschildjes geschilderd. Eén bestaat uit een rood veld, waarop een zwarte keper, daarboven twee gouden zespuntige sterren, eronder een gouden roos. Het is het wapen van het Bossche boekdrukkersgeslacht Scheffer. Het meest in aanmerking om hier aan het orgel gememoreerd te worden, komt wel Jan Janszoon Scheffer, gedoopt in 1573, overleden in 1638, die in de tijd van de orgelbouw kerkmeester van de Sint Jan was.[159]

Het tweede wapen is gevierendeeld: 1 en 3. een zilveren molenrad op blauw; 2 en 4. in blauw drie golvende dwarsbalken van zilver en een gouden schildhoofd, beladen met drie rode gesnoerde jachthoorns. Het is het wapen van vermoedelijk kerkmeester Arnoldus of Aerdt van Horenbeeck, die in 1618-1619 genoemd wordt als degene aan wie de stad een bijdrage van *f* 800. - overhandigde 'tot onderstand ende hulpe vanden begonsten nyeuwen organen'.[160] Het derde wapenschildje bestaat uit een rood veld met een gouden waterblad (?), omgeven door 2 en 1 zwarte schildjes met vier zilveren bollen.

In de paviljoens te weerszijden van de trommel met de dodendans, met hun gebogen en doorbroken frontons, staat links een luitspeler met tulband, rechts een hoornblazer. Op elk van beide frontons staat een vogel, al sinds lang beschilderd met de kleuren van een ooievaar, maar als kraanvogel herkenbaar aan zijn omgekrulde staartveren, maar ook aan de steen die een van beide vogels in zijn klauw houdt. De kraanvogel geldt als symbool van de waakzaamheid (*vigilantia*), een betekenis die bij een uurwerk en een dodendans natuurlijk goed op haar plaats is. De legende wil namelijk, dat de kraanvogels in gesloten formatie plegen te vliegen en dat, wanneer zij op de grond uitrusten, één van hen opgesteld wordt met een steen in de opgeheven klauw om niet in te slapen en om de wacht te houden: '... soo langh de steen niet neder valt, zijnse seker datse beschermt zijn door de Wackerheyt van haeren medegesel; en als die valt, 'twelck niet kan geschieden dan door den slaep van den schildwacht, soo worden zy van 't geluyt wacker en vliegen wegh'.[161]

In de bekroning der pedaaltorens, de buitenste paviljoens, staan bazuinblazende figuren in lange draperieën, mogelijk afbeelding van de bazuinblazende aanvallers van Jericho. De wigvormige pijpenbundels worden op dezelfde hoogte bekroond door zittende engelfiguren met gevouwen handen. Zoals bij het rugpositief zijn de pijpenbundels aan hun bovenkant door à jour gestoken

bladwerk bedekt. Al de lijsten, korniezen, postamenten, zijn bezet met een drukke ornamentatie van koppen in kransen, maskers, vruchtentrossen, rol- en beslagwerk, obelisken, dolfijnen, sfinxen, nereïden, tritonen, runderkoppen, monsters, het hele arsenaal motieven van de Nederlandse renaissance ornamentiek zoals die door Cornelis Bosch en Cornelis Floris is ontwikkeld. De middelste grote ronde toren is aan de onderzijde in een lijst gevat waarop een cartouche met het jaartal MDCXX is gesneden, jaar van de voltooiing van de kast, niet van het instrument. De kast rust op een met hangkapitelen versierd lampet met een fries van zang- en partituurboeken in dun laagreliëf, alsmede vele muziekinstrumenten, trompetten, een clavecimbel en vele andere. Het lampet is verder verlevendigd met acht volronde puttobeelden, van welke die aan de frontzijde van links naar rechts uitgerust zijn met vedel, dwarsfluit, fagot, liedboek, harp en luit.

Dit lampet wordt - althans ogenschijnlijk - gedragen door een reeks gecanneleerde jonische halfzuilen, de achterwand van de orgeltribune geledend, waartussen de beelden van koning David met scepter en harp en van Sint Caecilia met een portatief staan. Naar het zuiden en noorden gewend bevinden zich aan dit borstwerk op de zijkanten zware voluutvormige consoles, die op hun zijvlak in medaillons manskoppen vertonen, die door afzonderlijk tegen de torenmuur bevestigde houten cartouches benaamd worden als onderscheidenlijk FRANCISCUS SIMONS SCRINARIUS en GREGORIUS SCHISLER.[162]

De panelen die verder de onderbouw van het borstpositief bezetten, en die de organist en de zangers van nabij in het oog hebben, zijn te baat genomen voor het aanbrengen van geschilderde teksten ter gedachtenis van overleden of naar een andere werkkring vertrokken organisten van de kerk. Zo worden daar vermeld: VLRICUS. EITZEN. ORGANISTA. 1658 (jaar van zijn aankomst uit Bremen). In een cartouche, gesneden, met een schedel, gebeente, putti en een toetsenbord: OBIIT. HEUN 30 MARTII 1838. DED: A.P.B. (in dat jaar overleed de uit Scherpenheuvel afkomstige organist Paulus Verbeke. In zijn schetsen van het orgel noteerde A. van Lieshout voorts: ‘Philippus ab Heymissen 1612’ (jaar van zijn in dienst treden), ‘Johannes Baptista Verrijt org. 1641’ (jaar van zijn vertrek naar Rotterdam), ‘Albertus de Melleville 1725’ (jaar van de afloop van zijn tijdelijke aanstelling), ‘Otto Wicherts 1749’ (een onjuist jaartal, want deze was organist van 1774 tot 1785).

Na het demonteren van het instrument en in afwachting van de komst van het nieuwe zijn alle mogelijke werkzaamheden aan de doorgezakte en door houtworm aangetaste orgelkas en haar noodzakelijke constructieverbeteringen verricht.

Eerst werden in juni 1979 het uurwerk en het raderwerk van de met de dodendans beschilderde trommel en de kraanvogels verwijderd, tegelijk met 1413 pijpen, opdat de steigervloer onder het gewelf gelegd kon worden ten behoeve van de toen begonnen schiprestauratie. Het mechaniek van uurwerk en trommel werd door Eysbouts te Aarle-Rixtel hersteld en in januari 1981, toen ook de beschildering van de wijzerplaat en de trommel bijgewerkt was, weer ter plaatse gemonteerd. Van de orgelkas, waarvan Aannemersbedrijf N. de Bont het herstel verrichtte, werden de ernstig verzwakte ondersteuningsconstructies geheel herzien, een stalen balk met betonconsoles werd vervangen door eiken stijlen en liggers, de achterwand met stijl- en regelwerk werd uitgenomen, hersteld en herplaatst. De ontbrekende zijpanelen van de kas werden gemaakt door Van der Plas te Rosmalen, het front werd schoongemaakt, op kleur

gebracht en in de was gezet. Het rugpositief werd rechtgezet en verankerd aan de grote kas, de tribune kreeg een grenehouten vloer.

Tochtportalen

In het noord- en zuidtransept zijn eikehouten tochtportalen opgesteld tegen de ingangen.

Stylistisch verschillen zij in hun snijwerk van elkaar. Aan het zuidelijk portaal zijn de panelen gescheiden van de bovenbouw door halfronde toscaanse pilasters. Om hun schacht zijn brede platte banden aangebracht, welke met inkervingen verlevendigd zijn. Boven in de panelen bevinden zich cartouches met opgerolde tongen. Het fries van de kroonlijst is versierd met rozetten en osseschedels en wordt onderbroken door beugelconsoles die een overstek dragen. Het portaal maakt de indruk uit het laatste kwart van de 16de eeuw te dateren.

Aan de noordelijke tochtvanger zijn de panelen van de bovenbouw versierd met bogen op vlakke pilasters (kantelaven) en zij worden gescheiden door gecanneleerde korinthische pilasters. De togen bestaan uit een getordeerde rondstaaf. De pilasters zijn halverwege versierd door medaillons met leeuwemaskers. In het esdoorn fineerwerk van de bolle kroonlijst is een ebbehouten ornament van ranken ingelegd; het wordt onderbroken door consoles. Dit portaal zou het werk kunnen zijn van de tussen 1567 en 1570 herhaaldelijk in de rekeningen betreffende schrijnwerk genoemde Jan Schalcken en zijn knechts en in 1568 geplaatst kunnen zijn.[163]

Graftekenen

Onder verwijzing naar de vrijwel volledige inventaris van de graftekenen door C.F.-X. Smits, met reproducties naar tekeningen van L. van Valkenburg, wordt hier volstaan met de vermelding van slechts enige der monumenten.[164]

Tombe

Bisschop Gisbertus Masius stierf op 11 juli 1614 en had vermoedelijk het grafmonument vóór zijn dood doen vervaardigen. De tombe bestaat uit een rechthoekige piedestal op een basement en een sarcofaag met uitbollende wandvlakken. Daarop is de bisschop in biddende houding geknield voorgesteld, gehuld in een wijde koorkap. Het beeld is van Caensteen. Zijn blik is gericht op een (vernieuwd) kruisbeeld, dat op een uit wit marmer vervaardigd bidbankje met voluutmotief voor de bisschop staat. De mijter en staf, die op de tekening van het monument door Pieter Saenredam uit 1632 te zien zijn, ontbreken thans.[165] Volgens het latere schilderij van dezelfde kunstenaar, het koorinterieur weergevende, was het beeld gepolychromeerd, en heden zijn daarvan geringe sporen teruggevonden: vleeskleur op het hoofd en geel op het gewaad. De tombe draagt als enige versiering een doodshoofd. Op de voorwand van de piedestal is de volgende inscriptie gebeiteld: GISBERTVS MASIUS *Hic iacet: quem bommelia mundo protulit, ducis Silua insula excepit, mors virtutibus Canisq. auctum intercepit. quid hic triumphas germana somni? ille tibi reddidit quod debuit; et quod non debuit in patriam obijt ii. iulii.* AO. M.D.C. XIV. Onder het doodshoofd het devies van de bisschop: OMNIA MORS AEQVAT. Op de zijwand van het bidbankje zijn een vruchtenguirlande en het wapen van de bisschop gebeeldhouwd. Vroeger, tot 1854, stond het monument aan de noordzijde in het koor, op de plaats van de huidige bisschopstroon, gewend naar het Sacramentshuis. Thans staat het, andersom gekeerd, tegen de oostwand van de buitenste zuidelijke koorzijbeuk. Leyssens schrijft het beeld toe aan Hans van Mildert, de hoofdbeeldhouwer van het barokke altaarretabel en misschien ook van de na 1629 verwijderde apostelbeelden tegen de koorpijlers.

Epitafen

Het epitaaf voor Jacobus van Balen (gestorven op 21 januari 1622) in de zuidelijke schipzijbeuk tegen de muur is gesticht door zijn weduwe Angela Creeft. Een aedicula met een recht entablement op korinthische zuilen omlijst het aan de voet van een kruis (het corpus kort na 1639 verwijderd) knielend echtpaar. In een medaillon erboven ziet men hun wapens en devies, in een cartouche aan de onderkant van het epitaaf een opschrift.[166] Vóór het monument ligt de bijbehorende zerk.

Nog bevindt zich in deze zijbeuk in de muur een grafsteentje voor Margriet van Auweninge, de vrouw van Alart du Hamel. Op het reliëf ziet men haar gesluierd en in een lange lijkwade op een mat uitgestrekt. In een banderol boven haar staat te lezen: *o ghenadig god ontfermt u mijn* en beneden: HIER LEIT BEGRAVEN MARGRIETE VAN AUWENINGE ALART DU HAMEL MEISTER VAN DEN WERKE HUSVROU DIE STERF OP ALDERHEILIGHEN AVONT ANNO 1484. 0,90 × 1,39 m zijn de maten van het steentje.[167]

Zerken

In 1752 lagen er 657 zerken in de kerk, thans zijn het er ruim 400. Verscheidene zerken zijn verdwenen bij herstellingen van de vloer in 1770 en 1814.

Koperen versierselen zijn verwijderd. Ook zijn de zerken vernummerd (in 1755) en herhaaldelijk verlegd, op grote schaal zelfs in 1834-1846 en opnieuw in 1893. Het boek van Smits geeft geen situatietekening van de zerken, maar het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap bewaart niet alleen de originele tekeningen der zerken van L. van Valkenburg, maar ook een plattegrond met precieze plaatsaanduiding van de zerken met Smits' nummering.[168] Ook de situatie zoals die een tien jaar geleden was, niet ingrijpend daarvan afwijkende, is vastgelegd. Daarna zijn weer verscheidene zerken tijdens de restauratie verplaatst, ten behoeve van de vloerverwarming en het nieuwe altaar onder de koepel. Tegelijk werden onder de vloer en buiten, op het voormalig kerkhofterrein langs de Parade, enkele zerken ontdekt.

De oudste bewaarde grafzerk dekte het graf van een in 1484 overledene (Dirck Pelgrom), maar het oudste op de muur geschilderde grafschrift, in de middelste straalkapel, is van 1423 (Cathalijn Dicbier). In de buitenmuren van de kerk bevinden zich nog zeven ingebeitelde grafschriften, alle door Smits afgeschreven.

Roerende goederen

Hierboven is slechts dat gedeelte van de kerkinventaris behandeld, dat aard- en nagelvast met het kerkinterieur verbonden is of dat door bestemming en vormgeving in de architectuur van het interieur geïntegreerd is. Voor de volledige kerkinventaris, inbegrepen al het bovenstaande, maar ook alle meubelen, beelden, schilderijen, devotionalia, liturgisch vaatwerk, paramenten, vaandels, vazen, ook voorwerpen bewaard in de plebanie en in het bisschoppelijk paleis, zij verwezen naar de inventarislijsten van de Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit, die onder leiding van Deken G. Vrins te Geldrop alle voorwerpen beschreven en gefotografeerd heeft. Aan echt roerende inventarisstukken en mobilia van de Sint Janskerk bevatten deze lijsten 383 nummers, waarbij één nummer een lange reeks bijeenbehorende voorwerpen kan betreffen.[169]

De hierna genoemde voorwerpen zijn dus slechts een beperkte keuze.

Houten beelden

De kerk bezit onder meer de volgende houten beelden. Op de eerste plaats het Mariabeeld

vereerd onder de uit de vorige eeuw stammende titel ‘Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch’, oorspronkelijk ‘Onse Vrouwe’ of ‘Onse Soete (Suete, Zuete) Vrouwe’ of ook wel ‘Onse Lieve Vrouwe’, waarbij zoet en lief synoniem zijn (*dulcis*).[170] Het beeld is volgens de Rijmkroniek van Johannes Ruermunt van Boekhout in 1380 ontdekt in de bouwloods der kerk en in 1382 in de kapel ten noorden van de toren opgesteld. Na de verovering van de stad door Frederik Hendrik is het naar Antwerpen gebracht en een jaar later naar Brussel vervoerd, waar het geplaatst werd in de Sint Jacobskerk op de Coudenberg. Vandaar werd het door toedoen van bisschop Zwijsen teruggehaald en op 16 december 1853 kwam het in zijn residentie te Tilburg aan, vanwaar het op 26 december naar Den Bosch gebracht werd om op 27 december, het feest van Sint Jan Evangelist, met een pontificale mis in de kathedraal geïntroniseerd te worden. Op 2 februari 1855 kreeg het zijn definitieve plaats in de gerestaureerde Mariakapel bij de toren.

Het beeld bestaat uit gepolychromeerd eikehout en is ongeveer 1,15 m hoog. De staande Mariafiguur is gekleed in een groen pallium met gele zoom en voering, rode tunica en vergulde gordel. De polychromie is minstens éénmaal in dezelfde kleuren overgeschilderd. Om de staatsiemantels, waarmee men het beeld pleegt te omhangen, beter te doen vallen, heeft men (in de 16de eeuw of al eerder?) de voorste gewaadplooien weggehakt en de handen afgezaagd en op ijzeren staken gezet.

De rechterhand draagt een globe, de linkerhand is vernieuwd en bedoeld om het kind te dragen. Het kind, gekleed in groene tunica met rode manchetten, is los van het Mariabeeld, maar schijnt er wel altijd bijbehoord te hebben, eerst door een houten pen ermee verbonden, nu door een schroef. Het geheel schijnt van tussen 1280 en 1320 te dagtekenen en is Maaslands van stijl. Oorspronkelijk was het beeld rijkelijk met schilderstukken omgeven en overhuifd door een tabernakel waarin een voorstelling van de Heilige Geest. Talloze exvoto's waren en zijn in de kapel opgehangen. Een groot neogotisch baldakijn werd bekostigd uit feestgaven ter gelegenheid van bisschop Zwijsen 's gouden priesterjubileum en ontworpen door L. Hezenmans (uitgevoerd wellicht in het atelier L. Veneman). In 1958 kwam er een eenvoudiger houten overhuiving naar ontwerp van P. van Kessel voor in de plaats, die in 1978 op haar beurt vervangen is door een in de Belgische antiekhandel gekochte neobarokke troon met baldakijn uit ± 1850-1860.

Een gepolychromeerd eikehouten beeld van Sint Barbara, 111 cm hoog, dateert uit omstreeks 1520 en is Oppergelders van stijl.[171] Volgens de overlevering werd het gevonden in het orgel op het oxaal, toen dit in 1867 afgebroken werd. Het beeld zou boven het Sint Barbara-altaar tegen de westtoren in de Lieve Vrouwekapel gestaan kunnen hebben; het was niet ongebruikelijk dat een altaar zonder retabel bleef, maar slechts met een beeld was uitgerust. Daarom is het ook heel goed mogelijk, dat het gepolychromeerde eiken beeld van Sint Severus, 91 cm hoog, laat 15de-eeuws, in het Noordbrabants Museum, van het weversaltaar in de Sint Jan afkomstig is.[172]

Een eikehouten Pieta, 91 cm hoog, laat 15de-eeuws, is in 1950 door het kerkbestuur aangekocht. Een andere Pieta, in notehout, eveneens Brabants van stijl, met resten van polychromie, derde kwart 15de eeuw, bevindt zich in het Noordbrabants Museum en is volgens de overlevering uit de Sint Jan afkomstig.[173]

Uit het begin van de 16de eeuw dateert een eikehouten Genadestoel, 78 cm hoog, met sporen van polychromie, Zuidnederlands van stijl.

Een witgeschilderd houten beeldje van Sint Barbara, 87 cm hoog, 18de-eeuws, met een los attribuut, haar torentje, dat niet origineel lijkt, is misschien uit een der Bossche schuilkerken afkomstig en in 1811 in de Sint Jan terechtgekomen. Tenslotte mogen van de houten beelden vermeld worden Sint Anna, uit een boek onderricht gevend aan Maria, vervaardigd door Jan Baptist Peeters te Antwerpen in 1837, en het beeld van de heilige Philomena, in 1839 aangekocht, op zichzelf geen schokkend kunstwerk, maar interessant omdat het getuigt, hoe de parochianen van Sint Jan open stonden voor nieuwe heiligen, of althans nieuwe archeologische vondsten van vroegchristelijke martelaressen zoals deze in 1802 ontdekte Philomena, later niet authentiek gebleken, maar inmiddels al van een cultus verzekerd door fervente propaganda van de heilige pastoor van Ars.[174]

Oordeelspel

Tegen de westwand van het noordtransept bevindt zich de eikehouten gotische koptoren van een in 1855 uit de kerk verwijderd uurwerk, dat het Oordeelspel genoemd werd.[175] Dit eertijds vermaarde astronomisch kunstuurwerk bestond uit een kalendarium, dat het laagste gedeelte uitmaakte, met de dierenriem en aanwijzing van de dagen en de maanden; een étage daarboven, die het eigenlijke uurwerk bevatte dat vermoedelijk een astrolabium aandreef en daarnaast een poppenmechaniek, dat de Aanbidding der Drie Koningen in beeld bracht; vervolgens een tweede étage, waarin weer een groep beweegbare beelden, het Laatste Oordeel aanschouwelijk voorstellende, in een kast die met beschilderde luiken te sluiten was. Het oorspronkelijk gepolychromeerde torentje vormde de top en overhuifde twee bazuinende engelen, terwijl er een klokkenspel in hing. Het werk was 10,50 m hoog en 3 m breed en stond in de zijbeuk naast de Onze Lieve Vrouwekapel opgesteld. Als maker van het uurwerk wordt door sommigen de smid meester Pieter Woutersz. genoemd, door

anderen Mathijs van Soerendonck, en als datum van ontstaan het jaar 1513 vermeld. Ten onrechte wordt wel eens vermeld, dat het uurwerk in 1613 door Hendrick Zaren uit Gogh hersteld werd; diens werk had betrekking op het uurwerk met dodendans-trommel boven op het orgel.[176] Al in 1634 zou het spel voorgoed in het ongerede geraakt zijn.[177] In 1691 vond de stadsregering het goed, tot opruiming 'van het oordeel ende de deuren van de Capellen daer nevens' over te gaan en de opbrengst van de verkoop te bestemmen tot wat 'het meeste cieraet van de kerk dient gedaen', zoals men dat ook herhaaldelijk met de doopvont wilde, maar het is niet doorgegaan.[178] Het einde komt pas met het besluit van het kerkbestuur op 9 augustus 1854, om de 'geheel vervallen en onherstelbare overblijfselen' weg te nemen en te bewaren nadat architect J. Bolsius 'er een schets van heeft genomen'.[179] Die schets is helaas verdwenen. Tegelijk gaf het kerkbestuur opdracht, de muur welke de boog naast het orgel sloot, af te breken en ook het hek van het oordeelspel op te ruimen. Op 6 augustus 1858 werd op verzoek van Dr. C. Hermans wat toen nog restte aan het Provinciaal Genootschap afgestaan. Het waren het houten klokketorentje en de houten beelden van de dood en de jongeman, die door Hermans nog staande in het torentje gezien waren, hoewel zij niet tot het werk van 1513 kunnen behoren, maar blijkens de kledij van de jongeman uit ca. 1580 dateren. Het torentje is in 1952 in de kerk geplaatst; er zijn toen klokjes ingehangen en twee bazuinende engelen in hout bij gemaakt en eronder geplaatst. Bij het spel behoorden ook twee deuren, bestaande uit in een houten raam gespannen linnen, waarop vier engelen geschilderd met lijdenswerktuigen van Christus: het wasbekken van Pilatus, de haan, de ladder en de dobbelstenen. Elke deur was 2,50 × 0,85 m groot. Zij werden door Mosmans in de bouwloodsen gezien en in zijn boek van 1931 afgebeeld, maar zijn sindsdien spoorloos, maar wel zijn hun keerzijden bewaard, althans twee op ramen gespannen doeken met dezelfde afmetingen, hierna bij de schilderijen behandeld.

Schilderijen

Tot het schilderijenbezit van de kerk behoren onder meer de volgende werken.

Maria met Kind en St. Jan Evangelist. Olieverf op linnen, beide doeken 247,5 × 84 cm.

Twee levensgrote figuren, in grijs op rode achtergrond, als stenen beelden opgevat, onder baldakijnen en op kraagstenen. Hoofden en handen oorspronkelijk in natuurlijke kleuren. Johannes met de gifbeker: door een kruisteken maakt hij het gif onschadelijk.

De doeken zouden zich hebben bevonden op de deuren van het zojuist vermelde 'Laatste-Oordeelspel'.

Beide stukken linnen waren zwaar beschadigd.

Tot hun ontdekking door de kerkarchivaris Jan Mosmans droegen zij een inscriptie met betrekking op het Laatste Oordeel.[180] Op de achterkant een *niet* authentieke signatuur: *Bosch delineavit et p(in)xit.* Als binnenkant van deze deuren deden de doeken dienst, vier engelen met de passiewerktuigen tonende, welke Mosmans in zijn boek (1931) afbeeldt. De uitvoering der grisailles is veel te onnozel om van Bosch te kunnen zijn.

Het definitieve woord over deze schilderingen, met hun raadselachtige emblemen en motieven op de achtergrond, door Mosmans uiterst diepzinnig geïnterpreteerd, lijkt gezegd in de catalogus van de grote Bosch-tentoonstelling in 1967: de complete herschildering en aanvulling na de herontdekking, de 'restauratie' door Ernest Grips te Vught in 1949-1950, heeft ze vrijwel waardeloos gemaakt. In 1950 zijn ze in de kerk geplaatst.

Genadestoel. Olieverf op paneel, 118 × 73 cm. God de Vader met koormantel en tiara, in de linkerhand een globe op de band waarvan het jaartal 1558. Op zijn schoot Christus met doornenkroon, lendedoek, kruis en globe. De Geestesduif zweeft boven hen, twee putti houden een troonhemel uit draperieën. Op de lijst de teksten: *Sanctissimae Trinitati Deo Uni Soli Individuo* en *In te Domine speravi non confundar in aeternum*.

In 1931 door het kerkbestuur van Macharen in bruikleen gegeven aan het Bisschoppelijk Museum, in 1954 door het kerkbestuur van Sint Jan aangekocht.

Voorspraak van Christus en Maria bij God de Vader, olieverf op linnen, 429 × 310 cm, door Abraham Bloemaert, 1615 (gesigneerd: A. Bloemaert f. 1615). Afkomstig uit het in 1867 afgebroken hoogaltaar uit 1617-1620.

In het midden troont op de wolken God de Vader, links knielt Christus, in lendendoek, zijn wonden tonend, rechts Maria, in smekende houding en haar rechterborst ontblotend, de heilige Geest in de gedaante van een duif straalt van links boven zijn licht over de drie gestalten. Grote en kleine engelen, de Lijdenswerktuigen tonend, omgeven deze groep.

Deze voorbede, niet alleen van Maria, maar ook van Christus, bij de Vader en de Geest, kon als thema niet ieders goedkeuring wegdragen. Tijdens de visitatie van het Bossche kapittel door bisschop Zoesius in 1615 liet aartsdiaken en kanunnik Antonius Bruynincx reeds zijn afkeurend oordeel horen: 'dicit novam tabulam positam in majori altari non esse conformem Scripturae Sacrae et Patribus propter genuflexionem Christi Domini, quae damnatur a doctoribus post Ascensionem Domini, et quod nulla nova imago insolita posset absque approbatione Episcopi poni in ecclesia'.[181]

Het knielen van Christus werd dus beneden de waardigheid van zijn verheerlijkt lichaam geacht.

De klacht werd nu theologisch onderzocht, doordat men van het schilderij een pentekening liet maken en deze naar de universiteit van Leuven stuurde, die bij monde van drie professoren, Jacobus Janssonius, Guilielmus Fabricius en Guilielmus Mercerus de voorstelling inderdaad afkeurde, niet alleen om Christus' geknielde houding, maar ook omdat zijn lichaam (althans op de tekening) meer dan vijf wonden toont, vol kneuzingen en littekens lijkt, in plaats van verheerlijkt. De tekening, 14 × 18 cm, werd bewaard in het archief van het Seminarie Haaren (nr. 155, aldus Frenken, maar onder de afb. bij zijn editie van de kerkvisitatie staat: nr. 160); volgens C.F.-X. Smits is de tekening van Bloemaert zelf. Van enig verweer uit Den Bosch is niets bekend en ook is het schilderij niet gewijzigd of verwijderd. Opmerkelijk trouwens is, dat het volgens het getuigenis van aartsdiaken Bruynincx in 1615 al in de kerk op het hoogaltaar prijkte, terwijl het barokke altaarretabel van Hans van Mildert werd besteld, maar nog niet aan uitvoering toe was.

Het schilderij werd in 1629 naar Antwerpen en daarna naar Mechelen getransporteerd, maar keerde in 1845 naar de St. Jan terug, nadat de President van het Seminarie van Haaren, I. Cuijten, het in Mechelen ontdekt had. Het werd door de Antwerpse schilder Verlinden vóór de terugzending voor *f* 312, 81 opgeknapt. Toen het barokke hoogaltaar gesloopt werd, kwam het schilderij op 20 november 1869 in de Doopkapel te hangen.

Het werd in 1873 door de schilder-fotograaf A.G. Schull gerestaureerd (verdoekt?) en opnieuw in 1939 door J. van de Laar, die de signatuur te voorschijn bracht. Maria's boezem is met grijzigblauwe verf overschilderd geweest.

Bewening van het dode lichaam des Heren door engelen. Olieverf op doek, 215 × 150 cm. Vroege 17de eeuw.

Twee staande engelen tonen de gestorven Christus; te weerszijden dragen kleine engelen de doornenkroon en een spijker, op de voorgrond staat een schaal met bloed, liggen een INRI-bord en twee spijkers. Twee engelenkopjes boven het tafereel.

Van kort na 1818 tot in 1845 hing het doek in het barokke retabel van het hoogaltaar, waarna het vervangen werd door het doek van Bloemaert.

Wellicht is dit doek, de Bewening, toen ingekort, want het retabel is op een doek van 430 × 310 cm berekend, en in een oude beschrijving (1829) worden op de achtergrond van de Bewening drie Calvariekruisen vermeld, die er niet meer zijn. In de kerk van Sunnersberg in Zweden bevindt zich een zeer erop gelijkende schilderij (repliek, copie?). Smits schreef het stuk toe aan Abraham Janson of Janssens uit Antwerpen maar veeleer moet aan de omgeving van Antonie van Dijck gedacht worden.[182]

Sterfbed van Sint Antonius Abt. Olieverf op linnen, 230 × 150 cm.

Een zeer erop gelijkend schilderij (voorbeeld? repliek?) in de verzameling van de graaf Schönborn in Schloss Weissenstein te Pommersfelden (Beieren), beschouwd als van de hand van Rubens, rond 1615 gedateerd, 204 à 206 × 143 à 146 cm. Een gravure naar een van beide, de compositie van het schilderij in spiegelbeeld gevend, door Pieter Clouwet, 1649. Een tekening van dezelfde compositie, 300 × 250 mm,

zonder huidige bekende verblijfplaats. Een tekening van de kop van Antonius in het Prentenkabinet van Statens Museum for Kunst te Kopenhagen.[183]

Antonius, zieltogende op zijn legerstede en omgeven door kluizenaars, van wie er twee het T-embleem van de Antonietenorde op hun pij hebben, reikt zijn kledingstukken aan de heilige Athanasius (met patriarchenstaf) en Serapion (met abtsstaf). Engeltjes met een lauwerkrans zweven boven het hoofd van de stervende. De discipelen op de voorgrond raken Antonius' kemelsharen pij aan. Op de vloer staat een wijwatervat met aspergillum. Onder het bed verschuilt zich het varken, Antonius' vaste metgezel en attribuut.

Het schilderij in Pommersfelden lijkt op de reproducties (Vlieghe, Warnke) van veel hoger kwaliteit en eerder van Rubens dan het Bossche exemplaar, maar nadere studie van de doeken ware toch gewenst omdat er een paar curieuze schriftelijke gegevens uit de 17de en uit de 19de eeuw nog eens nader geconfronteerd moeten worden.

Het doek in Pommersfelden is uiterlijk in 1719 aangekocht voor prins-bisschop Lothar Franz von Schönborn, aartsbisschop van Mainz en bisschop van Bamberg, die in 1711-1716 het huidige barokke slot Weissenstein liet bouwen en daaraan ook een schilderijengalerij verbond. Dit doek werd in 1867 door de graaf van Schönborn als een werk van de schilder ‘Crayer’ in Parijs te koop aangeboden (Rooses ten onrechte: aldaar verkocht), maar het aanbod werd weer ingetrokken en het schilderij hangt sindsdien weer in Pommersfelden. Mede op grond van uitlatingen van bisschop Ophovius van 's-Hertogenbosch in zijn dagboek, acht Vlieghe het mogelijk, dat dit schilderij te Pommersfelden vereenzelvigd moet worden met Rubens' doek dat boven het altaar van het Hoedemakersgilde in de noordelijke zijbeuk van de St. Jan gehangen zou hebben. Daar stond inderdaad het aan Antonius en Clemens gewijde altaar van dit gilde. Maar wel moet opgemerkt worden, dat Ophovius noch over de Sint Jan, noch over het gilde rept, en dat er ook altaren ter ere

van St. Antonius Abt te vinden waren in de Sint Pieterskerk te 's-Hertogenbosch en de Sint Antoniuskapel aldaar aan het Hinthamereinde.

Maar ook komt in aanmerking een plaats op het altaar van Sint Sebastiaan en Sint Antonius Abt in de Sint Jan, beide heiligen als schutsen tegen de pest aangeroepen. Vermeld is immers al, dat in de Sint Amandskerk te Geel een barok retabel met beelden van Sebastiaan en Antonius erop staat, dat uit de Bossche Sint Jan afkomstig zou zijn. In dit retabel zou het schilderij goed passen. In Ophovius' dagboek lezen wij, op 10 maart 1631 aangetekend, dat de bisschop een brief ontvangen had van Arnold Godfried van Aken (in 1629 nog tot pastoor van de Sint Pieter in Den Bosch benoemd), mededelend dat vrouw de Moij van 's-Hertogenbosch ‘het schilderij van St. Antonius’ (zonder nadere aanduiding) verkocht heeft. Het gaat om een schilderij van Rubens, zo blijkt uit Ophovius' vraag om opheldering aan zijn vicaris.

10-III-1631: ‘Recepi litteras a Dº Arnoldo Godefridi van Aken Antverpiae, quibus significat, uxorem de Moij (Buscod.) ad instantiam junioris Swertii (canonici Buscod.) vendidisse tabulam S. Antonii etc. Scripsi Dº vicario hac de re’. 11-III-1631: ‘Scripsi quoque de tabula, picta per Rubbens, S. Antonii, quae debetur Dº Arnoldo van Aken, quam vendidit uxor de Moij.[184]

En al op 16 maart vindt er een gesprek plaats tussen de bisschop, vrouw Moij, de schilder Rubens en kanunnik Swertius, waarin zij verklaart, dat zij niets verkocht heeft, maar dat daarentegen Van Aken vijf koperen kandelaars en andere versieringen van het Sint Antoniusaltaar ontvreemd heeft:

16-III-1631: ‘In prandio nemo nisi Dª Taeterbeeck, de Moij Sylvaeducensis, pictor [P.P. Rubens] et Swertius canonicus; venerunt cum Pastore in Mirloo [Wichmans]. Tractavi negotium van Aken de ornamentis; et nec tabula vendita, nec ornamenta alienata etc.; imo accusabant ab Aken, quod quinque candelabra aenea altaris S. Antonii abstulisset et aliqua ornamenta.[185]

Vlieghe neemt op grond van deze passages aan, dat het schilderij van Rubens, voorgoed vervreemd uit het kerkelijk bezit van 's-Hertogenbosch, na omzwervingen in Pommersfelden is aangekomen. De situatie van het protestantse Den Bosch kent hij blijkbaar niet goed, want hij (en op zijn gezag Glen) zegt vervolgens, dat het Hoedemakersgilde zich in de 17de eeuw getroost heeft met het laten vervaardigen van een copie om hun origineel in de Sint Jan te vervangen, waar het nog steeds boven hun altaar (!) hangt.

Wie was vrouw de Moij? Frenken meldt, dat rond 1629 in 's-Hertogenbosch een Nicolaas de Moy en een Hans de Moy leefden. Nicolaas, lid van de Lieve Vrouwe Broederschap, was gehuwd met zekere Barbara......, uit welke echt in de Sint Jan gedoopt op 5 december 1626: Johannes Baptista de Moy.[186] In Ophovius' dagboek staat op 11 april 1630 aangetekend, dat hij bezoek krijgt van Wichmans, de pastoor van Mierlo, kanunnik Swerts en van vader en zoon de Moye, maar niet waarom.

Curieus is nu, dat zich in het Kerkarchief enige correspondentie bevindt over het schilderij van ‘den sterffenden Antonius Ermeyd’, afkomstig uit de Sint Janskerk en nu, 4 mei 1823, ‘in bewairnis bij Marie Trachez (of Fachez, zoals Mosmans gelezen heeft?), Kloosterstraat nr. 1838, Antwerpen’.[187]

Zij wil op bepaalde voorwaarden aan Sint Jan terugzenden: ‘Voorwaerde ende conditien op de welcke het Stuck van den H. Antonius sal wederom gegeven worden

aende kercke van den H. Johannes in 's-Hertogenbosch'. Ten eerste: jaarlijks moeten twee missen opgedragen worden voor hen die het zo lang bewaard hebben sedert 1629, zolang als de kerk zal existeren. Als de kerk weer hervormd zou worden, moet het stuk terug naar ondergetekende. Ten tweede 'moet in den autaer dat men in deselve capelle in den muer sal stellen gestelt worden met een steen' waarop vermeld: 'na twee eeuwen te zijn bewaard door gerardus de moij die het uit Den Bosch heeft meegebracht ten tijde der revolutie, dan bewaard door zijn dochter en haar man Adrianus Vrancken advocaat en nu weer door hare neven de eerwaarde heer Johannes Baptista Vrancken en de heer Petrus Josephus Vrancken in juni 1823 teruggegeven'. De brief is getekend namens Joh. B. Francken door Marie Trachez (Fachez). Deze Marie laat op 22 juli 1823 nog aan kerkmeester De Wijs van de Sint Jan weten, dat het stuk door Gerardus de Moij uit handen van beeldstormers gekocht is voor *f* 500, -, opdat zij het niet zouden vernielen. Hij vluchtte ermee naar Antwerpen. Men zegt, aldus deze brief, dat het van Rubens is. Een prent ervan heeft zij gezien bij haar vrienden (dit kan de gravure van Pieter Clouwet uit 1649 geweest zijn). Op 31 juli 1823 bevestigt het kerkbestuur de ontvangst van het schilderij dat per schip verzonden is; de steen met het gevraagde opschrift wordt toegezegd.[188]

J.B. Francken heeft nog een notitie gemaakt over zijn stamboom:

Gerardus de Moij, geboren 15 november 1621 te 's-Hertogenbosch, huwde met Angela Mol. Hun dochter Gertrudis de Moij, geboren 30 augustus 1657 te 's-Hertogenbosch, trouwt te Antwerpen op 24 december 1680 met Adrianus Franciscus Vrancken, advocaat. Uit dit huwelijk: Johannes Baptista Vrancken, gehuwd met Catharina Ghijsbrechts. Uit dit huwelijk: Franciscus Vrancken, gehuwd met Isabella van den Nieuwenhuijsen, en Aegidius Vrancken, gehuwd met

Catharina Cabes. Zoon van Franciscus is Petrus Josephus, zoon van Aegidius is Johannes Baptista, priester. Deze beiden hebben het schilderij bewaard tot 1 juli 1823.

Wanneer het geboortejaar van Gerardus de Moij 1621 is, kan hij onmogelijk (als achtjarig kind) het stuk tijdens de 'revolutie' van 'beeldstormers' in Den Bosch gekocht hebben wanneer daarmee de verovering van Den Bosch in 1629 en het protestants worden van de Sint Jan bedoeld is (wel eventueel het definitief Staats worden van de hele Meierij in 1648?). Is Gerardus wellicht een zoon van 'vrouw de Moij' en heeft zij in 1631 de bisschop niet alles verteld over het schilderij? Heeft zij het zich toegeëigend en aan haar zoon nagelaten? Een preciezere stamboom van de familie de Moij zou nog wat kunnen verhelderen. In elk geval zou men uit de aantekeningen van J.B. Francken kunnen opmaken, dat Gerardus de Moij nog in 1657 in Den Bosch woonde en al die tijd het schilderij waar dan ook bewaarde en dat pas zijn dochter zich, in 1680, in Antwerpen vestigde en daar op zeker ogenblik de hoedster van het schilderij werd. Al bij al zijn er echter zo veel onduidelijkheden, lacunes, dat er allerlei ogenblikken denkbaar zijn waarop de familie de Moij en dan de familie Francken het originele schilderij tegen een copie uitwisselden.

Verheerlijking van de Jezuïetenorde, olieverf op doek, 220 × 130 cm., bovenzijde halfrond. J. van der Burg, 1617.

Op de wolken en omkranst door cherubijnkopjes de Drievuldigheid, aanbeden door martelaren, belijders en maagden. Men onderscheidt Petrus en Paulus, Johannes de Doper, Maria Magdalena; degene die uit de kring van heiligen naar voren treedt wellicht Benedictus, als grote ordestichter. Op de voorgrond, beneden: Ignatius van Loyola, met kazuifel, paus Paulus III, die de orde goedkeurde, een soldatenheilige, Petrus Canisius, Franciscus Xaverius, Franciscus Borgia en vertegenwoordigers van andere kloosterorden: een Franciscaan, een Dominicaan en anderen.

Het doek hing oorspronkelijk in een van beide boognissen in het oxaal van de Sint Jan, dat in 1610-1613 tot stand kwam en in 1867 verwijderd werd. Blijkens foto's van kort vóór 1867 hing het ook toen weer boven één van beide zij-altaren in het oxaal, namelijk het rechtse (zuidelijke). Het schilderij is ouder dan de beide altaren, die in 1625-1626 door steenhouwer Mr. Joris Duer werden vervaardigd. Van de schilder, J(an?) van der Burg (Burch, Burgh) is weinig bekend.

Werkzaam te Mechelen? Gestorven in 1620?[189]

St. Franciscus Xaverius, olieverf op doek, 220 × 130 cm, bovenzijde halfrond.

Franciscus geknield, in toog, superplie en schoudermantel, bij de gekruisigde Christus. Cherubijnen dalen naar hem neer met lauwerkrans en palmtakken. Om zijn hoofd een stralenkrans en vijf sterren; een boek op de voorgrond.

Geen signatuur, geen andere gegevens. Zoals het hiervoorgenoemde schilderij hing het oorspronkelijke in het oxaal, ook weer na 1810. Een foto uit 1866 van het oxaal laat het zien, aan de linkse, noordelijke kant.

De canonisatie van Ignatius en Franciscus Xaverius op 31 juli 1622 werd in 's-Hertogenbosch met luister gevierd, door een processie van de Jezuïeten, een toneelspel op de Markt door hun leerlingen, en 'tgroot geluyt' van de klokken van Sint Jan, alles met geldelijke steun van het stadsbestuur.[190]

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de Sint Jan van stond af aan over een schilderij van de nieuwe heiligen beschikte, Ignatius al vóór zijn heiligverklaring, in de ‘Verheerlijking van de Jezuïetenorde’, die Ignatius zonder nimbe laat zien, Franciscus in 1622. De altaren onder deze schilderijen in het oxaal, in 1625-1626 gemaakt, hadden er als stichting niets rechtstreeks mee uitstaande en waren aan de HH. Lucas en Servatius (noordzijde) en aan de H. Maagd en de HH. Cosmas en Damianus gewijd (zuidzijde).

Verloving van Maria en Joseph. Olieverf op doek, 165 × 270 cm.
De joodse priester in het midden, tussen Maria en Joseph met leliestaf waarboven een duif vliegt; een engel overhandigt een ring aan de bruidegom. Vlaams en wel toegeschreven aan Theodoor van Thulden (1606-1676).

Het Heilig Maagschap. Olieverf op doek, ca. 350 × 270 cm.
Op een bordes zittend Maria en Anna met het Christuskind, om hen heen Elisabeth, Zacharias, Joachim, het kind Johannes de Doper en anderen. Links boven een Franciscaan, wellicht met de familie links onder de schenkers vormende. Vlaams, 17de eeuw.[191]

Boodschap van de engel aan Maria. Olieverf op doek, door J.A. Verschaeren, 1835.
In 1837 door de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap geschonken voor het barokke altaar in haar voormalige kapel.[192]

Drie kruiswegstaties door Jac. van Dijck, 1861 (de grote) en 1865 (de beide kleine).
In de straalkapel ten zuiden van de middelste, in de H. Hartkapel dus, hangen twee kruiswegstaties, olieverf op doek, de achtste en de veertiende statie, onderscheidenlijk Jezus troost de wenende vrouwen en de Graflegging. Een groter doek hangt tegen de oostwand van de noordelijke koorzijbeuk

(tevoren in de Doopkapel) en is eveneens de veertiende statie, de Graflegging. Dit laatste doek is gesigneerd: ‘J. van Dijck fecit 1861’.

In 1859 verklaarde J. van Dijck, schilder te 's-Hertogenbosch, zich bereid een kruiswegstatie als proef aan het kerkbestuur te leveren, dat overwoog, dat de beste plaats voor kruiswegstaties in de straalkapellen te vinden was: in elk van de zeven konden er twee gehangen worden.[193]

In 1861 levert Van Dijck een statie die enige tijd in de kerk geplaatst wordt ter beoordeling door deskundigen. Het schijnt, dat vooral het grote formaat niet in de smaak valt, want een tijd later worden schetsen in klein formaat overgelegd, geschikt voor schilderijen die tegen de het hoogkoor omsluitende wand gehangen kunnen worden. Men besluit onderhandelingen te beginnen met Van Dijck voor kleinere kruiswegstaties. Drie jaar later heeft de schilder twee staties geleverd, die door het kerkbestuur niet aanvaard zijn, hoewel L. Veneman er al lijsten voor gemaakt heeft zonder dat die besteld zijn; de rekening van *f* 104, - daarvoor wordt dan ook niet betaald. Van Dijck's proeven worden tenslotte afgekeurd, maar men besluit zijn laatste product toch maar aan te kopen voor *f* 400, -.

Jacobus van Dijck, geboren te Waalwijk op 10 september 1817, overleden te Oisterwijk op 25 april 1896, was van 1834 tot 1839 leerling van de Koninklijke School voor nuttige en beeldende kunsten te 's-Hertogenbosch, vestigde zich daarna als schilder aldaar, was van 1847 tot 1853 leerling van de Academie te Amsterdam, waar hij prijzen behaalde met een historie- en een religieus stuk. Voor de galerij van historische figuren, in opdracht van J. de Vos in 1847 vervaardigd, leverde hij de taferelen van Bonifatius en verscheidende Hollandse graven. In het dwarspand van de Sint Lambertuskerk te Helmond hangen (nog?) twee grote doeken als begin- en eindpunt van een kruisweg: Jezus in de Hof van Olijven en de Verrijzenis. In 1869 werd Van Dijck tekenleraar aan de Rijks-H.B.S. te Helmond en tevens directeur van de Stadstekenschool aldaar. In 1884 vestigde hij zich te Oisterwijk.[194]

Veertien kruiswegstaties, olieverf op koper, elk 80 × 95 cm, door J.B. Anthony, van 1898 tot 1902. Jean Anthony (1854-1930), werkzaam te Antwerpen, was een leerling van Louis Hendricx die tot de school van de Antwerpse historieschildering behoorde, waarin Hendrik Leys de leidende figuur was, aan wiens stijl Hendricx een religieuze vertaling gaf.[195] Zoals hij inspireert Anthony zich op de laatste Vlaamse primitieven, met name Gerard David. Ook in deze staties zijn de bijfiguren in Bourgondische klederdracht gehuld en vormen laatmiddeleeuwse stadsgezichten de achtergrond. Slechts met hun hoofden tussen die figuren uitstekend - om niet aan de verkleedpartij mee te hoeven doen - zijn verschillende portretten geschilderd: op de negende statie (1901) Anthony's zelfportret naast de kop van Lambert Hezenmans, meer naar rechts die van plebaan Brouwers. Op de achtste statie (1902) mevrouw Hezenmans-Jeuken en mevrouw Anthony. In de bovenhoeken van de staties komen familiewapentjes en wapenschildjes met jaartallen voor.

Lichtkronen

In de kerk is tijdens de restauratie in 1980-1983 een nieuwe electrische verlichting met eenvoudige moderne armaturen aangebracht, maar de oude koperen kaarsenkronen werden ook weer opgehangen, waaronder de volgende.

Een 15de-eeuwse kaarsenkroon, afkomstig van het smidsgilde, in de Sacramentskapel. Zij heeft twee maal zes armen, versierd met laatgotisch wingerdbladornament, die bevestigd zijn aan de spijlen van een zeskant torenvormig baldakijn, waarin op een rond, geprofileerd voetstuk een beeldje staat van Sint Victor, omgeven door de beeldjes van vaandragers. De balustervormige druiper is later toegevoegd. De kroon wordt in verband gebracht met de slag van 's-Gravenbrakel (Braine-le-Comte) in 1424, vanwaar de Bosschenaren haar als buit meegebracht zouden hebben.[196]

Drie gegoten geelkoperen kronen, drie maal twaalflichts, in de transeptarmen en in het schip, zijn volgens de opschriften te Amsterdam gegoten door Otto van Druyf, twee in 1663, een in 1664, oorspronkelijk versierd met beschilderde koperen wapenschildjes van kerkeraadsleden.[197]

Daaraan is in het schip toegevoegd een kroon, twee maal achtlichts, gegoten door Claude du Meny in 1735-1736, eveneens met wapenschildjes.[198]

18de-eeuwse kronen zijn er ook in de viering (twee maal achtlichts, gedateerd 1774), de Sacramentskapel (twee maal zeslichts, ca. 1700) en de Doopkapel (twee maal zeslichts).

Een laatgotische kroon werd in 1629 uit de Lieve Vrouwekapel gestolen en hing later jarenlang in de raadskamer van het raadhuis van Barneveld en is thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Voor de kapel werd in 1887 een copie ervan gemaakt in brons: twee maal achtlichts, bovenin de stam een Moeder Gods in stralenkrans (een duplicaat bevindt zich in de Sint Brigidakerk te Geldrop).

In het hoogkoor hangt een grote twee maal zeslichts kroon met een driekante toren waarin het beeld van Sint Jan Evangelist en tegen de drie contreforten, kleiner, de andere evangelisten, gegoten door Jef Jonkergouw in 1915. In het Merlarkoor een 16de-eeuws kroontje met twee maal acht armen, boven in de stam een beeldje van de Moeder Gods. Geschenk van plebaan J. van Susante, 1953.

Gasverlichting

In 1881 werd een gasverlichting in de Sacramentskapel aangebracht, waartoe de heer H.J. van Lanschot zes koperen wandarmen schonk, nog aanwezig, met een rechthoekig bovendeel, bestaande uit open traceerwerk met wingerd, naar ontwerp van L.C. Hezenmans.[199]

In 1886 wordt de gehele kerk van gasverlichting voorzien. Naar ontwerpen van L.C. Hezenmans worden 77 'bekken' of armen vervaardigd in drie typen: een voor het priesterkoor, een voor het middenschip en de vieringpijlers, een voor de kooromgang en de zijbeuken van het schip, in afnemende grootte en rijkdom. Zij zijn van smeedijzer en in de hoek tussen standaard en arm versierd met gotisch traceerwerk, vierpassen, visblazen, in het priesterkoor ook bladwerk en een kam.[200]

Gedenkplaten

Te weerszijden van de toreningang onder het grote orgel zijn witmarmeren gedenktafels aan de torenmuur gehecht, die in plechtig latijn de eerste Synode van de Utrechtse kerkprovincie sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, 24 september - 4 october 1865, en de eerste diocesane synode, 29 april - 2 mei 1867, in herinnering brengen.[201]

In de straalkapel met het retabel van de Heilige Kerk bevindt zich een koperen gedenkplaat, geslagen door J. Jonkergouw in 1910, ter herinnering aan de teruggave van de kerk aan de katholieken in 1810, met latijnse tekst, de wapens van paus Pius x, bisschop W. van de Ven, de provincie, de stad en de kerk. In de Sint Annakapel herdenkt een koperen plaat het overlijden in 1892 van bisschop Godschalk.[202]

Preciosa

Voor het goud- en zilverwerk van de kerkschat, alsmede al het koperwerk van kandelaars, lezenaars en andere voorwerpen, moet geheel verwezen worden naar de inventaris, met honderden nummers, van de Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit.

Deze kerkschat is vanaf 1811 geheel nieuw opgebouwd uit enkele goederen van schuilkerken, schenkingen van oude en nieuwe voorwerpen en aankopen. Het aandeel van de Bossche edel- en kopersmeden, die zich vanaf 1850 tot diep in onze eeuw in gotische vormen uitleven, is groot en men komt de meestertekens tegen van J. van Gemert (werkzaam 1822-1832), J. van Gemert (werkzaam 1833-1847), Chr. van Gemert (1854-1897), Jos. Jonkergouw (1894-1922), H. Teulings (1929-1946) en A. der Kinderen (1845-1868).[203]

Lambert Hezenmans was ook op dit gebied als ontwerper actief en naar zijn tekening werd ontworpen de 106 cm hoge monstrans voor de Sacramentskapel, uitgevoerd door Lambert van Rijswijck te Antwerpen in 1880 en geschonken door het echtpaar H.J. van Lanschot en P.J.C.C.A. van de Kun.[204]

Voor het beeld van de Zoete Lieve Vrouw werd sinds 1853 een nieuwe collectie kroonjuwelen aangelegd, bestaande uit talrijke verguld zilveren kronen en scepters. Bovendien wordt zij met honderden zilveren exvoto's vereerd, waarop talrijke verschillende meestertekens, de meeste van Bossche smeden van 1853 tot heden. Zij hebben de vorm van schilden en medaillons, al of niet met figuratieve reliëfs, mensenfiguren, hoofden, armen, handen, benen, voeten, ogen, oren, harten, soms een kaak, een tand, een nier, een long, een wiegje.

Weefsels

Het kerkbezit omvat, behalve een grote verzameling hoofdzakelijk 19de- en 20ste-eeuwse paramenten, ook een aantal onderkleden en mantels voor het beeld van de Zoete Lieve Vrouw met Kind.

Boeken

Een groot historisch en religieus monument bezit de kerk in het Mirakelboek van Onze Lieve Vrouw, met papier en handschriften vanaf de 14de tot in de 17de eeuw, gebonden tussen twee eiken platten, bekleed met blauw fluweel en met beslag en tekst van zilver uit de tijd tussen 1622 en 1632.[205]

Een grote historische kostbaarheid is ook het uit omstreeks 1450 dagtekenende *Obituarium* of Fundatieboek van de Sint Janskerk, met de optekening van overledenen en hun sterfdag, bewaard in het Bisschoppelijk Paleis. Voorts bezit de kerk, behalve vele liturgische boeken, zang- en gebedenboeken uit de vorige en deze eeuw, een gecalligrafeerd Gregoriaans gezangboek, zonder titel, met rode, blauwe en zwarte initialen, in houten met leer overtrokken band, vermoedelijk omstreeks 1500 geschreven door de Broeders des Gemenen Levens in Den Bosch. Voorin de aantekening: ‘Sti Petri Sylvaducensis at restitui post annum et dimidium Hac 17 Juli 1844’ (in de tijd van de Republiek waren de schuilkerken van Sint Jan en Sint Pieter één gemeenschap).

Een gecalligrafeerd Graduale in perkament, gebonden in met leer overtrokken hout met koperen sloten, heeft initialen in kleur, waarvan er een, op folio CXXI verso (*Salve Sancta Parens*), het jaartal 1583 draagt, maar dit en andere bladen achterin lijken toegevoegd aan een uit omstreeks 1530 daterend geheel.

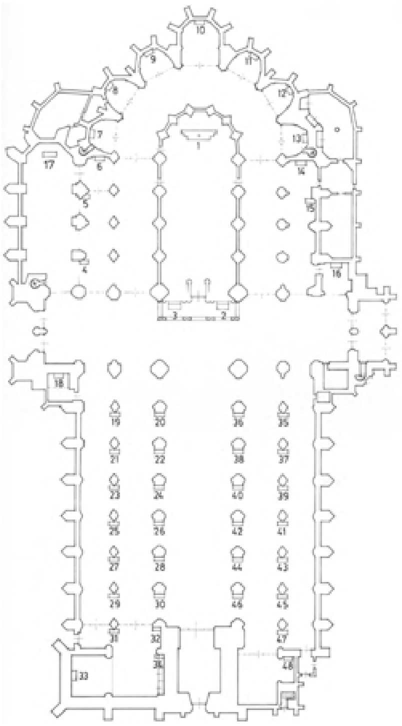

Afb. 350. Laatste standplaats der altaren voordat de kerk hervormd werd.
Laatste standplaats der altaren voordat de kerk hervormd werd. Voor zover bekend is de stichtings- of wijdingsdatum van de altaren op deze (dus niet op vroegere) plaatsen vermeld. De achttien altaren die in 1522 gewijd werden, zijn hoogstwaarschijnlijk de nummers 23-31 en 39-47. De patroonheiligen der ambachts-, schutters- en rederijkersgilden zijn door cursivering herkenbaar.
1. Hoogaltaar: Sint Jan Evangelist en de Heilige Maagd.
2. Heilige Maagd, *Cosmas en Damianus*. 1625. Chirurgijns en barbiers.
3. *Lucas* en Servatius. 1626. Schilders, beeldsnijders, glasmakers, borduurstikkers, legwerkers.
4. Maria Presentatie. 1570.
5. Zeven Wonden van Christus. 1530.
6. Heilig Sacrament. 1523.
7. *Bartholomeus*. 1418. Nestel-, handschoen- en bonnetmakers.
8. *Jacobus,* Leonardus en Catharina van Siena. Wolwevers en wolververs.
9. *Quirinus* en Odilia. Kruiers en kraankinderen.
10. *Petrus en Paulus*. Viskopers.
11. *Michael* en Maria Magdalena. Lakenkopers, snijders en droogscheerders.
12. *Crispinus en Crispinianus*. Schoenmakers en looiers.
13. *Catharina*. 1418. Rederijkersgilde van Sint Catharina.
14. *Nicolaas*. Kramers en slagers.
15. Driekoningen.
16. Verlosser, Drievuldigheid, Heilige Maagd en Martinus. 1425.
17. Heilige Maagd, Jan Evangelist, Anna en Maria Magdalena. 1494.
18. Verrijzenis. 1538.
19. Anna en Judocus.
20. Eligius. 1445. Gouden zilversmeden, grofsmeden.
21. Mattheus, *Joris* en Maria Egyptiaca. 1452. Voetboogschutters.
22. Hieronymus, Bernardus, *Vier Gekroonden* en Joseph. 1452. Timmerlieden, metselaars, steenhouwers, leidekkers.
23. *Antonius Abt* en Clemens. Hoedenmakers.
24. *Christoffel,* Leonardus en Dymphna. Bontwerkers en kloveniers.
25. Heilige Geest, *Thomas* en Oda. Riemsnijders en speldemakers.
26. *Heilig Kruis,* Helena. Rederijkersgilde de Passiekamer.
27. Adrianus.

28. Naam Jezus, Jan Evangelist, Paulus, Ignatius, Anna, Elisabeth en Zeven Weeën. 1522.
29. Martinus, Adelbert en *Lucia*. Bakkers.
30. Onthoofding Jan de Doper, Willibrord.
31. Geboorte Jan de Doper, Zacharias.
32. Heilig Graf en Rochus.
33. Heilige Maagd. 1518.
34. Barbara. Rederijkersgilde de Jonge Laurieren, zich tevens wijdend aan het begraven op het armenkerkhof.
35. Remigius, *Rombout,* Cunera en Adrianus. 1452. Korenkopers.
36. *Sebastiaan,* Antonius Abt. 1458. Handboogschutters.
37. Olav en *Caecilia*. Zangmeesters.
38. *Jan Evangelist in de kokende olie,* Ursula en de duizend maagden. Schrijnwerkers, draaiers, kuipers, rademakers. 1469?
39. *Agatha*. Rederijkersgilde Moyses Doirn.
40. *Driekoningen,* Augustinus en Marcus. Beneficiën gesticht in 1515 en 1521 vóór de plaatsing in 1522. Linten passementwerkers.
41. *Andries*. Drapeniers.
42. *Agnes*. Olieslagers en molenaars.
43. *Laurens*. Volders en zagers.
44. Wilgefortis, Gudula en *Barbara*. Kanonniers.
45. Egidius en Eligius.
46. Lazarus, Martha en Maria Magdalena.
47. Job en Lambertus.
48. *Severus,* Michael en Apollonia. Linnenwevers.

Heeren Architecten,

KERKBESTUREN ENZ.

Wordt onderhands te Koop aangeboden:

HET MARMEREN JUBÉ

der Cathedraal te *'s Hertogenbosch*, breed 13.06, diep 3.10 en hoog 7.87 Ned El, waarvan de 16 Colonnen in rouge-griotte hoog 2.60, de Bogen en Lijsten in zwart en de 13 Beelden en de Bas-reliefs in Albast zijn daargesteld.

Zich te adresseeren **vóór 1 October** bij den Architect der Cathedraal J. BOLSIUS, te *'s Hertogenbosch*, alwaar mede **Photographische afbeeldingen** te verkrijgen zijn à **f 1.—**. Brieven *franco*.

Bij de Uitgevers dezer Courant liggen de Photographische afbeeldingen ter inzage.

Het **Jubé** zal slechts tot ultimo September in zijn geheel in loco te zien zijn.

(18996)

Afb. 352. Advertentie van 31 juli 1866.

Afb. 351 en 353. Het oxaal. Opname juli 1866.

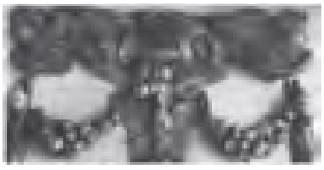

Afb. 354-356. Fragmenten van het hoogaltaar, bewaard in kasteel Heeswijk. Opnamen 1975.

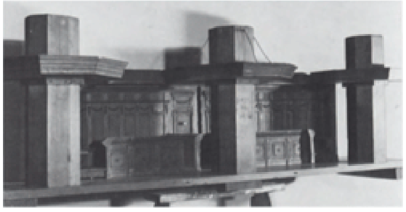

Afb. 357. Model van de regeringsbank (1780), Noordbrabants Museum. Opname 1974.

Afb. 358. Fries van de koorafsluiting. Opname 1958.

Afb. 359. Hoogaltaar. Detail uit het schilderij van P. Saenredam, 1646.

Afb. 360-362. Fragmenten van het hoogaltaar in kasteel Heeswijk. Opnamen 1983.

Afb. 363. Hoogaltaar. Opname 1973.

Afb. 364. Hek van de Sacramentskapel. Opname 1973.

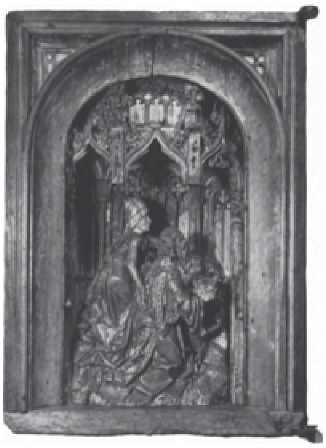

Afb. 365-366. Overblijfselen van het altaarretabel van de Lieve Vrouwe Broederschap, bewaard in het Broederschapshuis. Opnamen 1971.

Afb. 367. Passieretabel in geopende toestand. Opname 1971.

Afb. 368. Onderluiken van het Passieretabel in gesloten toestand. Opname 1971.

Afb. 369. Middenkast van het Passieretabel. Opname 1971.

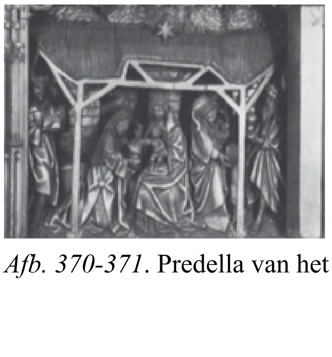

Afb. 370-371. Predella van het Passieretabel, details. Opname 1971.

Afb. 372. Altaar van St. Anna. Opname 1973.

Afb. 373. Noordelijke rijen van de koorbanken. Opname 1920.

Afb. 374. Dekstuk 4 van de koorbanken. Opname 1971.

Afb. 375. Oorspronkelijk restant van dekstuk 4, aangevuld (koppen, armen) door H. Jonkers. Particulier bezit, Sint Michielsgestel. Opname 1973.

Afb. 376. Detail van de koorbanken (plaats C). Opname 1971.

Afb. 377. Dekstuk 8 van de koorbanken. Opname 1971.

Afb. 378. Detail van de koorbanken (plaats P). Opname 1972.

Afb. 379. Detail van de koorbanken (plaats P). Opname 1972.

Afb. 380. De doopvont. Opname 1972.

Afb. 381. De preekstoel. Opname 1953.

Afb. 382. Beelden rond de stam van de doopvont. Opname 1971.

Afb. 383. Paneel van de kuip van de preekstoel. Opname 1972.

Afb. 384. Rugstuk van de preekstoel. Opname 1972.

Afb. 385. Fries van de kuip van de preekstoel. Opname 1972.

Afb. 386. Het groot orgel. Opname 1941.

Afb. 387. Grafmonument van bisschop Masius. Opname 1951.

Afb. 388. Kruisbeeld van de preekstoel. Opname 1972.

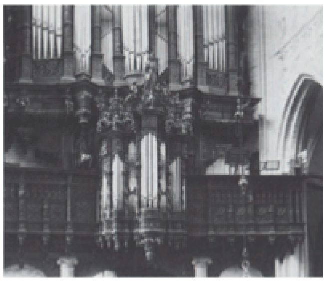

Afb. 389. Tribune en rugpositief van het orgel. Opname 1889.

Afb. 390. Bekroning van de orgelkas. Opname 1976.

Afb. 391. Detail van de uurwerktrommel met dodendans op het orgel. Opname 1981.

Afb. 392. Grafsteen van Margriet van Auweninge. Opname 1957.

Afb. 393. Beeld van de Zoete Lieve Vrouw. Opname 1983.

Afb. 394. Pietà. Opname 1971.

Afb. 395. St. Barbara. Opname 1971.

Afb. 396. St. Barbara. Opname 1957.

Afb. 397. Altaarstuk door Abraham Bloemaert. Opname 1939.

Afb. 398. Abraham Janson (?), Bewening door de engelen. Detail. Opname 1971.

Afb. 399. J. van der Burg, Verheerlijking van de Jezuïetenorde. Opname 1972.

Afb. 400. J. Anthony, Zesde kruiswegstatie. Opname 1971.

Afb. 401. Detail van de orgelkas: koning David. Opname 1973.

Afb. 402. Rubens of zijn atelier of copie: Dood van St. Anthonius Abt. Opname 1971.

Afb. 403. Heilige Maagschap. Opname 1957.

Afb. 404. Epitaaf van Jacob van Balen en Angela Creeft. Opname 1957.

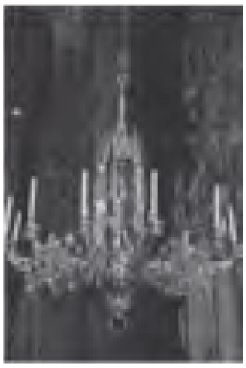

Afb. 405. St. Victorskroonluchter in de Sacramentskapel. Opname 1972.

Afb. 406. Monstrans door L. van Rijswijk (1880). Opname 1974.

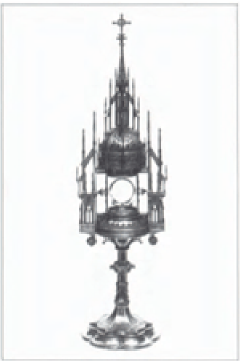

Afb. 407. Monstrans door J. Jonkergouw (tussen 1894 en 1922). Opname 1974.

Afb. 408. Kelk, 1594. Opname 1974.

Afb. 409. Kelk door Theodoor van Berckel (1758). Opname 1974.

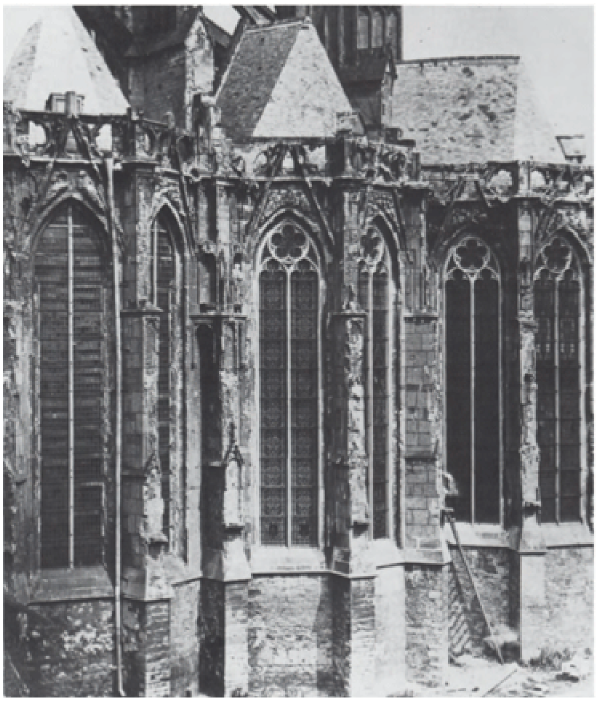

Straalkapellen uit het zuiden rond 1895.

Eindnoten:

1 GRAMAYE, hoofdstuk *Taxandria,* 6; vgl. OUDENHOVEN, 97; SCHUTJES, 775-779. In het Centraal Museum te Utrecht bevindt zich een paneel van Jan van Scorel, voorstellende de Bewening van Christus, ca. 1535-1540, waarvan vermoed is, dat het uit de Petrusen-Pauluskapel (middelste straalkapel) van de Sint Jan afkomstig is, op grond van GRAMAYE'S mededeling: '*Extat adhuc insignis pictura de cruce depositionis Salvatoris Altari SS. Petri et Pauli Adriano sic Scorelio Canonico Ultrajectino auctore*'. Zie G.J. HOOGEWERFF in Oud Holland 1929, 197-214 en 1941, 136 vv.

2 Voor het gotische altaartype in het algemeen, zie R. DE LASTEYRIE, *L'architecture religieuse en France à l'époque gothique,* IIe partie, Paris 1927, 441; J. BRAUN, *Der christliche Altar,* Bd 1, München 1924, 238-240, 410 (zij-altaren: eenvoudige blokvorm met nis in de zijkant voor ampullen).

3 Van Hendrick van Steenwijck de Oude (± 1550-1603) een interieur van de St. Pieterskerk te Leuven in de Koninklijke Musea van Schone Kunsten te Brussel en een interieur van de Lievevrouwekerk van Antwerpen in het Museum van Schone Kunsten te Boedapest. Ook Hendrick van Steenwijck de Jonge (1580-1649) schilderde kerkinterieurs. Eveneens in de Brusselse Musea een interieur van de Lievevrouwekerk van Antwerpen door Pieter Neefs de Oude (1578-1657), van wie ook een kerkinterieur in het Rijksmuseum van Amsterdam. Zijn zoon Pieter Neefs de Jonge (1620-na 1675) schilderde ook herhaaldelijk de Antwerpse kerk en van hem is er ook een kerkinterieur in het Rijksmuseum te Amsterdam.

4 HASLINGHUIS/PEETERS, 228, afb. 176; 268, afb. 240; 352, afb. 326 (schilderij in het Centraal Museum te Utrecht). Ondanks Saenredam's tekening heeft het er alle schijn van, dat het derde pijlerpaar van het schip ook zulke altaaraanzetten had. De in 1949 uitgegraven funderingen

daarvan althans hadden aan hun westkant rechthoekige uitmetselingen die zulke aanzetten gedragen kunnen hebben. *Ibid.* 163, fig. 20.

5 Voor de altaren van Sint Jan en hun plaatsen, zie: SCHUTJES, 775-779 en 785-789; MS VAN HEURN, *Beschrijving van St Jans,* f. 17 v. - 20 r.; 'Lijst der Altaren', hs., 18de eeuw? bijgebonden in een exemplaar van HEZENMANS 1866 in Bibl. Prov. Gen.; COPPENS II, 1841, 52-77 = SCHUTJES, 191-192; HEZENMANS 1866, 329-336 (met een 14de-eeuwse altarenlijst die MOSMANS 15de-eeuwse acht maar die verdwenen is); SMITS 1907, 64, fig. 18, en altarenlijst achterin; MOSMANS 1931, 325-338.

6 Voor de gildealtaren zie VAN DEN HEUVEL; H.TH.M. ROOSENBOOM, 'De ambachtsgilden in het stadsbeeld', Bossche Bouwstenen III ('s-Hertogenbosch 1980), 73-77 (altaren, feesten, diensten, processies).

7 W. NOLET en P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen,* Amsterdam 1951; R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen dl 1,* Utrecht/Antwerpen 1957, 321-324. Eigenlijk heten beneficiën buiten de gewone parochiële zielenlast kapelanieën, maar NOLET en BOEREN merken op, dat een kapelaan niet zonder recht ook wel vicaris genoemd wordt omdat hij indirect toch met de parochiedienst verbonden is, bijvoorbeeld wegens zijn plicht tot deelnemen aan de dagelijkse getijden.

8 G.TH.M. LEMMENS, 'De oude inrichting van de Stevenskerk', in: *De Stevenskerk, historische bijdragen bij gelegenheid van de voltooiing der restauratie,* Nijmegen 1969, 86-130; F. GORISSEN, 'De altaren van de Stevenskerk', *ibid.,* 165-193.

9 POST, *o.c.* (zie noot 7), 323.

10 Rek. 1629-1630, f. 91 r.: 'affgebroocken... drije autaren', 'affgebroecken allen den auctaren ende die sarcksteenen soo in den ganck van de kerck als achter het groot choor geleecht'.

11 Hoe waren in vergelijkbare kerken de vicarie- en gildealtaren gefundeerd? In de Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen werden na de grote brand van 1533 de beschadigde profielenbundels van de pijlers rondgemetseld en bepleisterd, waarna er grote triptieken en portiekaltaren tegen opgesteld werden, die in de Franse tijd verwijderd werden. In 1800 wordt gemeld: 'De pilaeren in den middenbeuk, daer de autaren tegen gestaen hadden, en rond bemetseld geweest hebbende, wirden afgekapt, en in hunne eerste gesteltenisse met goten hollijsten gelijk alle de andere pilaeren, gebrogt'. Tijdens graafwerk in 1973: 'Aan de voorkant der zware pijlers van de middenbeuk wordt de fundering zichtbaar van de monumentale ambachtsaltaren die in 1798 afgebroken werden'. J. VAN BRABANT, *Rampspoed en Restauratie.*

Bijdrage tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Antwerpen 1974, 193, 142 en 199-200.

12 Isaias 28:16; Psalm 118:22-23; Mattheus 21:42; Handelingen 4:11; 1 Petrus 2:7. Zie ook J. SAUER, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters,* Freiburg i. Br. 1924^2, 114, 129, 138, 160 en 177.

13 *Adriaen van Wesel een Utrechts beeldhouwer uit de late middeleeuwen,* Catalogus tentoonstelling Rijksmuseum Amsterdam, 1980, 34-43.

14 Over de opeenvolgende hoogaltaren in KA en GA een memorandum van J. MOSMANS, Het Hoog-altaar in de Sint Jan te 's-Hertogenbosch van omstreeks 1490 tot 1900, maart 1951.

15 MOSMANS 1931, 428. In KA losse jaarrekeningen 'Alderhande saecken' over 1566-1571 betreffende veel houtaankoop en arbeid van veel schrijnwerkers, maar zelden het werk nader omschrijvend. Op 20 november 1568: 'Aen bier doenmen het nieuwe portael setten ende het andere aff brack'. Een tochtportaal? Een portaal in het koor?

16 VENTE 1958, 194.

17 MOSMANS 1931, 429 en de in noot 15 genoemde rekeningen. Van januari 1567 tot 24 december 1568 uitgaven aan Jaen of Jan Schalcken, maar ook aan Jannus Schalcken (zijn zoon?) en knechten, maar geheel zonder enige specificatie van hun werk.

18 MOSMANS 1931, 381.

19 MOSMANS 1931, 430.

20 MOSMANS 1931, 430 en de in noot 15 genoemde rekeningen. F. VERMEULEN 1929.

21 MOSMANS 1931, 431. Los stuk in KA met betalingen van 5 mei tot 3 september 1569 aan Anthonis van Helmont. In 1569 wordt het kruis door meester Jan Vlammen gepolychromeerd, misschien grotendeels nadat het al in februari 1569 op het oxaal getakeld is; in maart 1569 wordt een steiger op het oxaal geplaatst om de ophanging met ijzer van boven de gewelven af te construeren (rekening 1569-1570).

22 ‘Verhaal der plegtige uitvaart van Philips II als Hertog van Braband, te 's-Hertogenbosch, den 8 November 1598’, in: HERMANS 1848, 665-675, in het bijzonder 671-672. L.J.W. SMIT, ‘Beschrijving van de plechtige uitvaart van Philips II’, HPG 1903-1909, 204-251, met een door Petrus van VLADERACKEN in 250 hexameters geschreven gedicht Exsequiarum funebrium (...) descriptio, waarin de predikant *conscendit pulpita longo usu trita piis sparsurus semina verbi,* het door lang gebruik gesleten oxaal bestijgt om over de vromen het zaad van het woord te spreiden. Gesleten, maar meer door brand dan door lang gebruik. De uitvaart van Albertus van Oostenrijk op 13 juli 1621 in de Sint Jan volgt in grote trekken hetzelfde ritueel, maar voor het oog hebben het nieuwe hoogaltaar en het nieuwe oxaal daaraan toch een andere stijl gegeven. HERMANS 1848, 732-756. Over de als blijvend bedoelde gedenktekenen voor deze vorsten, zie hierna n. 50.

23 De verwezenlijking van het oxaal is meer een stedelijke dan een kerkelijke zaak. In KA slechts een bescheiden mapje over bijkomende werkzaamheden en enkele kleine geldschenkingen, het werk zelf in de stadsrekeningen verantwoord: VAN ZUYLEN II, 1175, 1187, 1212. Voornaamste litteratuur over het oxaal: HEZENMANS 1866, 253-258; MOSMANS 1931, 435-440; BUSCHMAN; J. STEPPE, *Het koordoksaal in de Nederlanden,* Brussel 1952, 279-286; C. AVERY.

24 NEURDENBURG 1920 en 1938; DEZ., *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden,* Amsterdam 1948, 93-99; KANNEGIETER; AVERY, 126-130.

25 HEZENMANS 1866, 256.

26 MOSMANS 1931, 449.

27 VENTE 1958, 92.

28 HESS, 44.

29 KA, Map ‘Oxaal’.

30 VAN ZUYLEN II, 1212.

31 KA Map ‘Hoogaltaar’; VAN ZUYLEN II, 1236; MOSMANS, Het Hoogaltaar (zie hierboven noot 14), 4; HEZENMANS 1866, 260-261; MOSMANS 1931, 443-446; IS. LEYSSENS, ‘Hans van Mildert, 158?-1638, levensbeschrijving’, GBK 7 (1941), 103-105.

32 VAN ZUYLEN II, 1227; MOSMANS 1931, 441-442.

33 OPHOVIUS, 37-44; MOSMANS 1931, 462-466.

34 HEZENMANS 1866, 277-290; MOSMANS 1931, 470-472.

35 Rek. 1636-1637, f. 41 v. Zie ook hierboven noot 10.

36 M. VAN BROECKHOVEN, *Beknopte geschiedenis van de St.-Amandskerk te Geel,* Geel 1979 (gestencild), 12-13.

37 MOSMANS 1931, afb. op 328. Op p. 527 meent hij ten onrechte, dat de altaren in Geel in de loop van de 19de eeuw uit de Sint Jan gehaald zijn, nadat zij daar in 1815 geplaatst waren, waarschijnlijk afkomstig uit gesloten schuilkerken.

38 Een aankoop dank zij de speurzin van mevrouw W. Halsema-Kubes. *Catalogus Adriaen van Wesel* (zie noot 13), 36-38 en nrs. 1-10.

39 Rek. 1629-1630, f. 74 v. - 75 r.

40 Rek. 1632-1633, f. 73 v.; VAN ZUYLEN II, 1358-1359, 1368.

41 Rek. 1632-1633, f. 76 r. en 89 r.

42 Rek. 1633-1634, f. 101 r.; f. 46 v. - 47 r.

43 Resolutien van Stadsregering 1638-1640, 15 nov. 1639, f. 180.

44 *Ibid.,* 7 jan. 1640, f. 193 v. - 194 r.; MOSMANS 1931, 472.

45 Rek. 1646-1647, f. 89 r. Ook later is nog wel sculptuur verwijderd uit de Bossche kerken: ‘Item betaelt aen Peter Hijnsbergen in qualiteyt als vendumeester een somme van 8 gl. 17 st. wegens den onraat ende verdere oncosten gevallen ten tijde van de vercoopinge van kercken beelden...’. Rek. 1698-1699, f. 110 v.; de opbrengst (f. 68 v.) bedraagt 53 gulden en 12 stuivers.

46 Rek. 1640-1641, f. 73 v. - 74 v.

47 VAN ZUYLEN III, 1839; Rek. 1780, f. 117.

48 KA, map ‘oxaal’: ‘Defecten aen het oxael en hoogen autaer in de groote kerke, opgenoomen door J.H. Alstede’, zonder datum. Zie ook MOSMANS 1931, 487. In 1783 nog had mr. steenhouwer J.H. Loth ‘beeltstukken’ in het hoogaltaar vastgezet.

49 EBELING 1926, 1-16; VAN SASSE VAN YSSELT in SMITS 1912, 337-339.

50 HERMANS *o.c.* (zie noot 22), 756.

51 VAN ZUYLEN I, 716-717.

52 FRANSSEN 1917-1918, 200; MUNIER 1962-1963, 56 en 183.

53 EBELING 1928-1929, 302-307.

54 J. LEEUWENBERG en W. HALSEMA-KUBES, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum,* Catalogus, Amsterdam-'s-Gravenhage 1973, nr. 423. Zie ook noot 90 hierna.
55 Mededeling van deken G. Vrins te Geldrop, 27 september 1978.
56 KA, Rek. 1828, f. 13 r.
57 Rek. 1822, f. 4 r., 9, 11 v.; 1823, f. 11.
58 Rek. 1837, f. 7 v.; COPPENS II, 56-57, VAN DIJCK 1973, 398.
59 Notulen der vergaderingen van het kerkbestuur, 27 februari 1878.
60 *Ibid.,* 9 augustus 1854 en 6 augustus 1858.
61 *Ibid.,* 6 augustus 1858; MOSMANS 1931, 334; EBELING 1907.
62 Notulen, 23 mei 1866, 27 juni 1866.
63 KA, Brief van P.J.H. Cuypers (poststempels Amsterdam 26 juli en 's-Hertogenbosch 27 juli 1866) aan plebaan C.N. van Amelsfoort.
64 Notulen, 19 september 1866; de tekening van P.J.H. Cuypers thans in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Zie VAN DE KANT; PEETERS 1973, 193-144 en afb. 5.
65 VAN ZUYLEN I, 416.
66 Blijkens het bestek bij het eerste nieuwe oxaalontwerp in 1610 was de dwarsmuur van het oude oxaal met trappenopgang nog aanwezig: ‘Item tegens het meur van het choir’, ‘item de trappen van den opganck van het oxael zal gerepareert worden, die gebroecken zijn nae behoiren’ BUSCHMAN, 31-32.
67 Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, Dingsdag 24 Julij 1866.
68 KA, Voorwaarden en Bepalingen waarnaar Koopers zich te hebben gedragen (sic) bij den afbraak der Jubé in de Cathedraal te 's-Hertogenbosch, ongedateerd, maar klaarblijkelijk van rond 23 october 1866.
69 Notulen, 5 november 1866.
70 Rek. 1867, Uitgaaf Arbeidsloonen en Bouwstoffen.
71 Notulen, 28 augustus 1867.
72 AVERY, 110; TILLEMA 1973, 117-130.
73 Notulen, 22 januari 1869; 20 september 1876.
74 Notulen, 17 juli 1867, 28 augustus 1867, 2 october 1867. Voor de verkoop van het schilderij van Bloemaert heeft de bisschop later ook machtiging gegeven (Notulen, 14 october 1868), maar die is niet doorgegaan. Zie ook MOSMANS, Hoogaltaar (zie noot 14), 9-11.
75 Rek. 1867, Uitgaaf Arbeidsloonen en Bouwstoffen.
76 Beide heren maakten architect H.F. Teering en schrijver dezes op de fragmenten attent, waarna het fotograferen plaats vond door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Opmeting van de stukken voor een reconstructietekening is nog een desideratum.
77 Rijksmuseum, Lijst van Bouwfragmenten, nr. 10 199 (1894).
78 Mosmans, Hoog-altaar (zie noot 14), 10.
79 Notulen, 9 maart 1869: J. Bolsius wordt belast met de verkoop van het marmer, beelden enz. afkomstig van het hoogaltaar. Welke beelden?
80 KA, Gedrukte tekst van de Prijsvraag, 22 october 1867.
81 KA, Proces verbaal der beoordeeling der ingezonden plans.
82 De ontwerptekeningen van Hezenmans zijn bewaard gebleven; die van H. Peeters Divoort zijn onlangs teruggevonden en gelijken enigszins op die van Hezenmans, hetgeen niet verwondert bij de stricte voorwaarden van de prijsvraag. Wèl de gotische bouworde, maar niet de liturgie van na Trente liet een altaar van middeleeuwse gedaante toe: het is een ‘modern’ altaar, zelfs zonder retabel. Hezenmans' inspiratiebron is onmiskenbaar het illustratiemateriaal van VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture francaise,* t. II, Paris 1856, fig. 8-9, 14, 17, s.v. ‘Autel’.
83 Rek. 1869. Aan Veneman totaal f 7.500, -, aan Graven f 1.300, -. Tegelijk levert A. Sopers voor f 750, - de beelden van de H. Maagd en Johannes Evangelist voor de koorpijlers achter het altaar, die daarmee samen één compositie vormen.
84 In de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant van dinsdag 13 december 1910 het verslag van de eeuwfeestviering met grote pontificale processie en speciaal gecomponeerde liederen. C.F.-X. SMITS en VINCENT CLEERDIN hadden liever een ander altaar geplaatst gezien, zie hoofdstuk 4, noot 170.
85 J. DE BOSSCHERE, *La sculpture anversoise aux* XV*e et* XVI*e siècles,* Bruxelles 1909; Catalogus der *Nationale Tentoonstelling te 's-Hertogenbosch* 1913, nr. 15; W. VOGELSANG in: *De oude kerkelijke kunst in Nederland,* Gedenkboek van de Nationale Tentoonstelling te 's-Hertogenbosch

in 1913, 's-Hertogenbosch 1914, 98-99. DE BORCHGRAVE D'ALTENA 1938, 1957 en 1958; *In paradisum. Het altaar van Sint Anthonis in de kathedrale basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch*. Inleiding van TH. VAN VELZEN met informatie van C. PEETERS, foto's van MARTIEN COPPENS, Eindhoven 1965. Catalogus *Beelden uit Brabant,* nr. 76; Catalogus *Zingende Kathedraal,* nr. 53; Openbaar Kunstbezit, televisie-katern sept. 1971: H. VAN HAAREN, G. LEMMENS, E. TAVERNE en TH. VAN VELZEN, 'Herfsttij der Middeleeuwen'.

86 DE SMEDT 1971, met verdere litteratuur.

87 *Ibid.,* 277.

88 H.P. HILGER und E. WILLEMSEN, *Farbige Bildwerke des Mittelalters im Rheinland,* Düsseldorf 1967.

89 GALLAND, 152 en 613; HORST, 148; MOSMANS 1931, 400-402; BIERENS DE HAAN, pl. 125-128; WITSEN ELIAS 1949.

90 LEEUWENBERG en HALSEMA, *o.c.* (zie noot 54), nr. 191. Voor het Nederlandsche Museum van Geschiedenis en Kunst op de Prinsengracht in Den Haag werden in 1874-1875 van het kerkbestuur van de Sint Jan aangekocht: een bas-relief in hout, uit de 16de eeuw, voorstellend het opzamelen van het manna; een haut-relief uit de 17de eeuw, voorstellende de Hemelvaart van Maria. Mededeelingen van de Rijks-Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dl l, afl. 2, 's-Gravenhage 1878, 21 (verslagjaar 1 juni 1874-1 mei 1875). De catalogus daarentegen spreekt over: 'in 1876 door de kerkfabriek geschonken'. Het eerste kwam uit de Kruiskerk, het tweede uit de schuilkerk in de Postelstraat.

91 MOSMANS 1931, 220; VAN DIJCK 1973, 143-144.

92 *Ibid.*

93 VAN DIJCK 1973, 306-314.

94 Stadsresolutien, 1637: 'om een auditorium te maaken in St. Janskerk'; 1671: 'Het auditorium te verplaatsen uijt de groote kerk in het choor der Kerke vanden grooten Bagijnhof'; in 1731-1787 is de westelijke Lieve Vrouwekapel van de Sint Jan als auditorium in gebruik.

95 Stadsresolutien, 10 januari 1685; VAN DIJCK 1973, 397.

96 Rapport der kerkmeesters van 19 september 1701 aan de stadsregering, afgedrukt bij VAN LANSCHOT 1947, 28.

97 Stadsresolutien 1716, f. 127 r.

98 *Ibid.,* 1717, f. 136 r.

99 Bestek in GA, zie ook MOSMANS 1931, 220.

100 KA, Rek. 1716-1718, f. 136.

101 Rek. 1718-1719, f. 119: totaal voor 1381 gl. 15 st. 8 p.

102 Zoals MOSMANS 1931, 476, afb. 276, niet geheel compleet weergeeft.

103 Zie afb. 136 op p. 220 bij MOSMANS.

104 Zie noot 57.

105 Rek. 1823, f. 12 v. en 13 r. Op een onderdeel van de vurehouten kroonlijst met acanthusbladeren staat in potlood geschreven: A. Bouwens 1823. In één vak zijn de koperen spijlen hol.

106 Notulen vergaderingen kerkbestuur, 26 mei 1862.

107 HEZENMANS 1866, 68, heeft ze daar nog gezien. WITSEN ELIAS 1949, 30-31.

108 HEZENMANS 1873 beschrijft ze als zich in het koor bevindende.

109 VAN SASSE VAN YSSELT 1909.

110 Fraaie fotografische afbeelding: J.J. VAN YSENDYCK, *Documents classés de l'art dans les Pays-Bas du* X*e au* XVIII*e siècle,* Bruxelles 1880-1889, fasc. 'Porte' (1888-1889), pl. 5 (665).

111 Rek. 1839, f. 17 r.

112 *Ibid.* 1839, f. 17 r.

113 *Ibid.* 1876, 1879.

114 HEZENMANS 1866, 68-76; SMITS 1907, 209-213; MOSMANS 1931, 375-382; COPPENS/CONCORDIUS; P. GERLACH, 'Laatgotische Noordbrabantse beeldhouwers', in: *Aspecten van de laatgotiek in Brabant,* Catalogus tentoonstelling Stedelijk Museum Leuven 1971, 467-468, oppert als namen van de makers Aert Willems houtsnider uit Deurne en Willem Hubrechtssoen die houtsnider, die in 1432 lid van de Lieve Vrouwe Broederschap worden. De beeldsnijder Wouter Deseler, die volgens dezelfde auteur in 1495-1497 aan de 'sittens en de leesbancken' van het koor werkt, zou reparatie- of vernieuwingswerken hebben kunnen verrichten: zulke zitmeubels zijn nu eenmaal aan slijtage onderhevig. Hetzelfde ook in: Pater Gerlachus Septuagenarius 1971, 11-34. Voor datering en stijlvergelijking van koorbanken, zie DE BORCHGRAVE D'ALTENA 1937; BIERENS DE HAAN 1921, 49-51; WITSEN ELIAS 1946, 17-22, H. MEURER, *Das Klever Chorgestühl und Arnt Beeldesnider,* Düsseldorf 1970, 25 en 29.

115 L.C. HEZENMANS, handgeschreven voorwerk voor de Voorlopige Lijst van de Monumenten in Noord-Brabant: gemeente Oirschot, 1905, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. WITSEN ELIAS 1937, 99-103 (met gebruik van het contract van 1508, Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Kapittel Oirschot, D 139 f. 78-79); P. Concordius VAN GOIRLE, *De koorbanken van Oirschot,* Eindhoven 1941; FRENKEN 1956-1957, 91-92 en Bijlage XV op 154-156, waar in extenso het contract uit 1508.

116 MOSMANS 1931, 381 en 430.

117 MOSMANS 1931, 376 n. 4.

118 STEPPE/SMEYERS/LAUWERYS, afb. 1 tegenover p. 72; de banken, borden en ook de plechtigheden daar beschreven op 57-59; L. DEVLIEGHER, *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen dl 8: De St.-Salvatorskathedraal te Brugge, Inventaris,* Tielt/Amsterdam 1979, 209-211. Over de plechtigheden van een Gulden Vlieskapittel ook: VAN HEURN I, 1776, 378-381; GERLACH, 1969, 82-85.

119 VAN HEURN, *o.c.* (zie vorige noot), 378-381; HERMANS 1845, 28; HPG 1916-1927, 57.

120 *Catalogue raisonné Saenredam,* nr. 118.

121 Zie noot 49.

122 *All the Paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam. A Completely Illustrated Catalogue,* Amsterdam/Maarssen 1976 824, nr. A 4641: paneel 112 × 68 cm. Het andere wapenbord aldaar, nr. A 4642, is dat van Jacob van Luxemburg, heer van Fiennes: 93 × 58 cm. Beide zijn in 1896 te 's-Hertogenbosch aangekocht uit de verzameling van Jhr. van den Bogaerde te Moergestel. De twee andere borden bevinden zich, samen in één lijst, in de verzameling van dr. J.B.V.M.J. van de Mortel te Oostelbeers en bevatten de wapens van Jean de Melun, heer van Antoing en Epinay (± 1398-1484), benoemd in het tweede kapittel, 1432, te Brugge, en van Philippe de Croy (1395-1483), graaf van Chimay, benoemd in het twaalfde kapittel, 1473, te Valencijn. De borden meten respectievelijk 94,5 × 58,5 en 94,5 × 58 cm. Zij werden als bezit van de heer M. de la Court van Onsenoort tentoongesteld te Brugge in 1907 (*Catalogue Exposition de la Toison d'Or,* Bruges 1907, nrs 97-98), waar toen 181 van zulke wapenborden te zien waren uit Brugge, Mechelen, Gent, Den Haag en Barcelona, en waren weer te bezichtigen op de tweede Gulden Vlies tentoonstelling (*Catalogus Het Gulden Vlies*. Groeningemuseum, Brugge 1962, nr 21, pp. 101-102). Niet onderzocht is, in hoeverre de Bossche wapenborden nog werk zijn uit 1481 of van Ambrosius Visscher uit 1690-1695.

123 V. VERMEERSCH, Brugges Kunstbezit dl I, Brugge/Utrecht 1969, 172-175.

124 Elisabeth DHANENS, Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oostvlaanderen: Sint-Baafskathedraal Gent, Gent 1965, 176-180, 178-190 en afb. 157-159.

125 VAN DE VELDE, 15-16.

126 Rek. 1690-1691, f. 78 v.-79, 1694-1695, f. 59 v.

127 CUPERINUS, 375; HOEKX: zie volgende noot, voorlaatste titel; H. HANSSEN, Inventaris van het Oud-Archief der Stad Venlo, Venlo 1919, 294, nr. 1640: Brieven van de magister van Venlo, 1616 en van Adolf Creeft te 's-Hertogenbosch over de doopvont met extract uit de kerkrekening van 1491.

128 MOSMANS 1931, 391-395; verdere literatuur over de doopvont: HEZENMANS 1866, 162-166; J. HELBIG, *La sculpture et les arts plastiques au pays de Liège et sur les bords de la Meuse,* 2e éd., Bruges 1890, 148-149; J. DESTRÉE, 'Les dinanderies aux expositions de Dinant et de Middelbourg', L'art flamand et hollandais 3 (1905), 53, fig. 24-28; DEZ., 'Het oude koperwerk op de tentoonstellingen te Dinant en te Middelburg', Onze Kunst 4 (1905), 37-82, afb. 24-28; *Catalogus Tentoonstelling van Oude Koperwerken,* Middelburg 1904; J. HELBIG et J. BRASSINNE, *L'art mosan depuis l'introduction du christianisme jusqu' la fin du* XVIII*e siècle,* t. II, Bruxelles 1911, 166; *Catalogus der nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch,* juni-september 1913, 60, nr. 220; *De oude kerkelijke kunst in Nederland, gedenkboek van de nationale tentoonstelling te 's-Hertogenbosch in 1913,* 's-Hertogenbosch 1913, 80 (tekst over het koper van J.A. FREDERIKS), pl. LVII, fig. 105; F. RUTTEN, 'Maastrichtse kunstenaars der XVde eeuw', De Nedermaas I, afl. 8, febr. 1923, 97; M. DEVIGNE, *La sculpture mosane du* XII*e au* XVI*e siècle,* Paris/Bruxelles 1932, pl. XXIX; LEURS 1939, 645 en afb. 379 (in hoofdstuk van H. NICAISE en S. LEURS); J.F. VAN AGT; 'Niederländische Taufbrunnen des 15., 16. und frühen 17. Jahrhunderts', Oesterreichische Zeitschrift für Denkmalpflege 3 (1949), 49-55; Suzanne COLLON-GEVAERT, *Histoire des arts du métal en Belgique,* Bruxelles 1951, t. I (Texte), 259-261, t. II (Planches), pl. 57-58; Yvonne HACKENBROCH, 'Two Dinanderie Figures by Aert van Tricht', The Connoisseur 139 (1957), 219-221; MÜLLER 1966, 161; G. LEMMENS, 'Doopvont Aert van Tricht (eind 15de eeuw)', Openbaar kunstbezit 14 (1970), nr. 11; J.J.M. TIMMERS, *De kunst van*

het Maasland, dl. II, Assen 1980, 219-221; *De doopvont,* 1981; Catalogus *Zingende Kathedraal,* nr. 87.
129 Rek. 1632-1633, f. 87 v.
130 Resolutiën van Stadsregeering, Notulen 7 januari 1640, f. 193, over de lijst opgesteld op 31 december 1639.
131 Resolutiën, Notulen 30 maart 1647, f. 177; 12 april 1649, f. 165 v.
132 Register Stadsresolutiën, 14 april 1657, f. 135 v.
133 Notulen vergaderingen kerkbestuur, 14 october 1868.
134 *Ibid.,* 22 januari 1869.
135 NDB, CUYPERS' *Brievenboeken* 10, 108-109.
136 *Beknopte catalogus der pleisterafgietsels en andere reproductiën van kunstvoorwerpen in het Rijksmuseum te Amsterdam,* Amsterdam 1915, nr. 449 op p. 44, met afb.
137 MOSMANS 1931, 403-405 en 430; SCHUTJES, 218; GALLAND, 113-114, 132-133, 149-152 en 613; HORST, 202-203; F. EWERBECK, *Die Renaissance in Belgien und Holland,* 2. Aufl. Leipzig 1891 Lieferung 6 (17-18), Blatt 1-11; R. LIGTENBERG, 'Materialen voor een studie over de beeldhouwers De Nole en hun werken', Oud-Holland 36 (1918), 53-131, vooral 90-91; BIERENS DE HAAN, 137-140; WITSEN ELIAS 1949, 57-58; DEZ. 1946, 63-66; *De preekstoel preekt,* 1980.
138 Vgl. NAUWELAERTS 1974, 79.
139 J.J. VAN DER HARST, *Voorlopig historisch rapport groot orgel Sint Jan,* Hilversum, september 1978, typoscript in archieven Restauratiecommissie Sint Jan en Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Voor de dispositie van het gerestaureerde orgel zie hierna de bijlage op p. 469.
140 CUPERINUS, 116; F. PEETERS en M.A. VENTE, *De orgelkunst in de Nederlanden, van de 16de tot de 18de eeuw,* Amerongen 1975, 75.
141 VAN DIJCK 1973, 158.
142 HEZENMANS 1876, 259; VENTE 1958, 18-19; VAN DIJCK 1973, 159.
143 SMITS 1907, 93.
144 VENTE 1958, 80, 85 en 184; VAN DIJCK 1973, 272; HERMANS 1846-1848, 58 en 88.
145 MOSMANS 1931, 449. Over het groot orgel: HESS, 43-44; VAN ZUYLEN 1864; HEZENMANS 1866, 262-268; HILL, 17 (met fraaie lijntekening); GALLAND, 247; *Het gerestaureerde orgel der kathedraal van St. Jan te 's-Hertogenbosch en zijne inwijding,* 's Bosch 1902 (brochure, 23 pp.); SMITS 1907, 218-219; MOSMANS 1931, 447-452 en 482-485; VAN DER MUEREN; L.C. VAN GULIK, 'Het orgel van de St. Janskathedraal in Den Bosch', Mens en Melodie 1951, 275-278; VENTE 1956, 88-95; VENTE 1958, passim; BOUMAN 1953 (brochure); DEZ. 1964, 120, 136; MARTIJNSE; VAN DER HARST 1980; DEZ. 1981. Zie ook de bijlage op p. 469.
146 VENTE 1958, afb. 30: detail uit schilderij van J.V. Génisson, 1845, en afb. 29: ontwerp voor de neogotische wijziging. Thans is er een moderne orgelarchitectuur naar ontwerp van Willy Weyres.
147 MOSMANS 1931, 449.
148 HEZENMANS 1866, 266.
149 VAN DER HARST 1982 (zie noot 145), dl II, Bijlage 7.
150 M. MIALARET, *Geïllustreerde beschrijving van de monumenten in Noord-Limburg,* 's-Gravenhage 1937, 155, 162, 178-179.
151 VAN ZUYLEN II, 1264. Symons kreeg op 22 october 1619 betaling voor een 'formelier van hout by hem gemaeckt vanden amonitie huys', *ibid.* 1260.
152 J.H. BESSELAAR JR., Het orgel in de Groote Kerk te Rotterdam, Rotterdam 1931.
153 E. ELZENGA, 'Portret van een orgel', Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken 13, herfst 1981, 14-21 (één schilderij, 1646, in Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt a.M., een ander, 1649, in het bezit van de auteur); M.A. VENTE, 'Kunstenaars zien orgels', Spiegel Historiael 5 (1970), 434-438.
154 KA, Rek. 1840, f. 21 r.; 1841, f. 16 r.; 1848, f. 17 v.
155 Lijncliché bij HILL, zie noot 145; ander lijncliché naar een pentekening van Lambert Hezenmans bij EWERBECK (zie noot 137), Lieferung 2, Tafel 23; fototypieën bij VAN YSENDYCK (zie noot 110), aflevering B (1888-1889), i.v. 'Buffet', pl. 4; aflevering S (1888-1889), i.v. 'Sculpture', pl. 18 en 19. Potlood- en pentekeningen van onderdelen van het orgel door A. van Lieshout tussen 1860 en 1870, op zes bladen die voorzien zijn van de naam L. Veneman: Map BM 632 in het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch.
156 Tekeningenarchief Sint Jan, gesigneerd J. de Kroon en getiteld: 'Afteekening Van het Oczaal in de Kerk van S.Jan'. Het is echter geen aftekening van de bestaande situatie, maar een ontwerp

om minder hoge jonische zuilen te maken en de galerij ongeveer 0,60 m te doen zakken. Wellicht is dus alleen de balustrade met rugpositief weergave van de werkelijke situatie.

157 KA, Rek. 1672-1675, f. 215 v.: ‘Johannes de Langh voor 't schilderen van 't wapen van sijn hoogheydt boven de groot orgel 5-0’. MOSMANS 1931, 472 en 485.

158 PEETERS EN VENTE, *o.c.* (zie noot 140), 105.

159 CH. VERREYT, Het geslacht Schoeffer later Scheffer en Scheffers te 's-Hertogenbosch van 1541-1796 in betrekking tot de boekdrukkunst, 's-Gravenhage 1888. Deze Jan Jansz. Scheffer, deken van het kramersgilde, werd in 1611 tot kerkmeester benoemd. Aan hem zal gericht zijn, met betrekking tot het orgeluurwerk met dodendans-trommel, het volgend ontvangstbewijs: ‘Mr. Henrick Zaren, orologyemaker, wonende tot Goch, bekent mits desen ontfangen te hebben uyt handen van Jan Scheffer, als een van de kerkmeesters, de somme van drye hondert guldens, en dat tot betalinge van 't werck des Oordeels, mettten appendytien van dyen’, 4 februari 1613. VERREYT, 35; vgl. DEZ. in Taxandria 1908, 227, 234, 131 en 1929, 232. In de kerk ligt nog de zerk van zijn grootvader Jan Scheffers (overleden 1565), waaronder ook hij en andere Scheffersen begraven werden. Veel later vermelden de kerkrekeningen, 1629-1630: ‘Franchoijs horologimaker heeft gemaakt het werck waermede gedreven wordt de doot ende het leven, staende boven int groot organen’ en ander werk, voor 4 gld.

160 VAN ZUYLEN II, 1247-1248.

161 CESARE RIPA, *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands,* Amstelredam 1644, 588.

162 Blijkens de foto VAN YSENDYCK, afl. B, pl. 4 (zie noot 155) zijn nadien de naamborden verwisseld.

163 Zie noot 15 en MOSMANS 1931, 429.

164 SMITS 1912. Zie ook het hiervoorgaande achtste hoofdstuk, over fundering en vloeren.

165 Tekening in het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap. *Catalogue raisonné Saenredam* nr. 97; SMITS 1912, 323-324; LEYSSENS, *l.c.* (zie noot 31), 116-117.

166 SMITS 1912, 324.

167 SMITS 1912, 315; MOSMANS 1931, 385.

168 Als plattegrond voor de in potlood getekende en genummerde zerken is benut de losse plaat uit DE JONG 1847. Tekeningen van recentere situaties door J. Boumans in de Bouwloodsen en door H. van der Wal in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

169 Deze documentatie berust in het Bureau van de Interkerkelijke Stichting voor Kerkelijke Kunst en Geschiedenis in Nederland te Utrecht.

170 *Mirakelen* waarin: J. VAN LAARHOVEN, ‘Het beeld kunsthistorisch bezien’, 34-39. SMITS 1907, 21; MOSMANS 1931, 409-415; KRONENBURG VI, 236-283; GOOSSENS 1918-1919, 237-284; SMIT 1913, 26-33, 105-120 en 186-193.

171 Catalogus *Beelden uit Brabant,* nr. 67; Catalogus *Zingende Kathedraal,* nr. 59.

172 *Noordbrabants Museum* (serie: Nederlandse Musea v), geschreven door de staf, Haarlem 1979, 40 met afb.

173 Catalogus *Zingende Kathedraal,* nrs. 58 en 56.

174 Rek. 1837, f. 17 r.; 1840, f. 17 v.: L. Veneman maakte er een voetstuk onder, J.C. Dickmans moest ‘het in order brengen’.

175 BOR, 3; GRAMAYE, *Taxandria,* 6-7; OUDENHOVEN, 24; VAN HEURN, II, 25; C. HERMANS 1840, 41-53; HEZENMANS 1866, 156-162; HPG 1893-1897, 97-98; SMITS 1907, 220-221; MOSMANS 1931, 396-399; A. LEHR, ‘Het astronomisch kunstuurwerk’, Klok en Klepel, november 1977, 60-66.

176 Zie noot 159.

177 MOBACHIUS, 53.

178 Stadsresolutiën 1691, f. 161-162.

179 Notulen kerkbestuur 9 augustus 1854 en 6 augustus 1858.

180 MOSMANS 1947, 41, 60; MOSMANS 1950. Recensies daarvan in: Die Weltkunst 20 (1950), nr. 20, p. 8; Oud Nederland 4 (1950), p. 133-136 (H.J.M. EBELING); Kunst en Kunstleven 2 (1949-1950), p. 313-314 (W.P. MARTENS); Museum 56 (1951), p. 147-149 (G. KNUTTEL Wzn); CH. DE TOLNAY, *Hieronymus Bosch,* Baden-Baden 1965 (reprint of the 1937 edition; English edition London 1966). *Catalogus Jheronimus Bosch,* nr. 89, p. 209-210 (zonder afb.).

181 C.F.X. SMITS, ‘Schilderstuk van Abraham Bloemaert’, St. Lucas 3 (1910/11), 369; MOSMANS 1931, 444-445, 529; MOSMANS, Het Hoog-altaar (zie noot 14): daar wordt het schilderij van Bloemaert terecht in 1615 gedateerd, in Mosmans' boek van 1931 echter in 1620. Over de censuur: FRENKEN 1963-1964, 104 en Bijlage op 115; een voorstudie voor het schilderij, gewassen pentekening en krijt, 41,1 × 30,5 cm, in het Kupferstichkabinett van het Kunstmuseum

te Basel; Catalogus *Zingende Kathedraal,* aanvulling nr. 97. Over het contrareformatorische thema van Maria's voorspraak bij de Drievuldigheid: J.B. KNIPPING, *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden,* Hilversum 1940, dl II, 33-36.

182 SMITS 1908 a, 19.
Dr. H. Gerson (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag) verwierp de toeschrijving van beide schilderijen aan Abraham Janson en achtte een volgeling of leerling van Antonie van Dijck aannemelijker. Correspondentie met de auteur, november 1960.

183 M. ROOSES, *L'oeuvre de P.P. Rubens,* II, Anvers 1888, 218-219, pl. 135 (afb. van de gravure van Clouwet); KNIPPING, *o.c.* (zie noot 181), II, 258, noot 2; H. VLIEGHE, *Saints* (*Corpus Rubenianum Ludwig Burchard Part* VIII), 1, Bruxelles 1972, 92-95, fig. 112-113 (afb. van de schilderijen in Pommersfelden en 's-Hertogenbosch); TH.L. GLEN, *Rubens and the Counter Reformation, Studies in His Religious Paintings between 1609 and 1620,* New York - London 1977 (Outstanding Dissertations in the Fine Arts), 276; M. WARNKE, *Peter Paul Rubens,* Köln 1977, 44 en pl. 22 (Pommersfelden).

184 OPHOVIUS, 192.

185 *Ibid.,* 194.

186 *Ibid.,* 19, n. 4; Taxandria 17 (1910), 303, n. 2. De 18de-eeuwse altarenlijst (zie noot 5) noemt Nicolaas de Moij als degene die met de Hoedemakers hun Antheunisaltaar 'regeert'.

187 KA, Map 1 van een reeks in rode cijfers genummerde mappen met allerlei losse notities en brieven; MOSMANS 1931, 528.

188 Rek. 1824, f. 7: geschonken in 1823 door juffrouw Francheij te Antwerpen en de heren J.B. Vrancken en P.J. Vrancken 'eene schilderij verbeeldende den stervende Heiligen Anthonius den Eremijt, welke schilderij voor de reductie dezer stad in de kerk nog gehangen heeft'.

189 THIEME-BECKER 5, 239 en 244; Catalogus *Zingende Kathedraal,* nr. 51.

190 VAN ZUYLEN II, 1298-1299.

191 Voor het thema: KNIPPING, *o.c.* (zie noot 181), II, 57-58.

192 Zie noot 58.

193 Notulen kerkbestuursvergaderingen: voor het hele verloop: 3 juni 1859, 3 juli 1861, 3 september 1862, 10 november 1865, 6 maart 1867; in een map Administratie St. Jan in het KA een notitie van 5 mei 1867, waarin de levering van de drie proefstukken bevestigd.

194 VAN ZUYLEN 1859, 91-92; J. KNOEF, *Van Romantiek tot Realisme,* 's-Gravenhage 1947, 150, 161; J.J.M. HEEREN, 'Een vergeten Brabantse schilder, Jac. van Dijck (1817-1896)', Brabantia 4 (1955), 247-251; SCHEEN I, 1969, 292; Catalogus tentoonstelling '*Het Vaderlandsch Gevoel*', Rijksmuseum Amsterdam, 1978, p. 208-209, 211, 296-297, nrs 71, 72 en 74 (stukken uit de Historische Galerij De Vos, Amsterdams Historisch Museum).

195 H. DE LAAT, 'Kerkelijke en religieuze schilderkunst', Catalogus *Naar gothieken kunstzin,* 81.

196 Catalogus *Oude kerkelijke Kunst,* 's-Hertogenbosch 1913, nr. 101; Catalogus *Koper,* Prinsenhof Delft 1961, nr. 58.

197 Rek. 1665-1666, f. 101: 'Cooperslaeger tot Amsterdam' ontvangt restant van 25 gld. 'van de grootte coopere croon in St. Jans kerkcke'. MOSMANS 1931, 479.

198 Rek. 1735-1736, f. 109 v.: 'Claudel du Meny geelgieter voor het maecken van een nieuwe Croon', f 324, -; f. 110 r.: W.J. Ouwerkerk schildert er vier wapens boven. In 1756 woonde een geelgieter Demini op het Hinthamereind: J. en A.G.J. MOSMANS, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1906.

199 Notulen kerkbestuursvergaderingen, 10 februari 1881.

200 *Ibid.,* 16 december 1885, 17 en 21 maart 1886. Ontwerptekeningen bewaard.

201 De teksten volledig bij BLOYS VAN TRESLONG PRINS 1924, 1, 283-284.

202 *Ibid.,* 276-277.

203 CAROLIEN VAN GULIK, 'Rijk aan glans en goud', de kerkelijke edelsmeedkunst', Catalogus *Naar gothieken kunstzin,* 83-86; Catalogus *Zingende Kathedraal,* nrs. 63-85.

204 Catalogus *Zingende Kathedraal,* nr. 80.

205 Een nauwgezette analyse van materie en inhoud van het boek in de uitgave ervan, genoemd in noot 170 en hierna in de algemene literatuuropgave.

14. Samenvatting van de bouwgeschiedenis

Hoe zag de voorgangster van de huidige kerk eruit en hoe oud was zij? Of hebben er zelfs meer gebouwen vóór het tegenwoordige bestaan en zo niet, moet men dan denken aan een regelmatige groei door uitbreiding van een oudste kern? De kerk wordt voor het eerst vermeld in 1222, maar dat sluit veel hogere ouderdom niet uit. Maar van haar gedaante en gedaanteverandering weten wij weinig, archeologische vondsten ter plaatse van het huidige schip zijn nooit gedaan omdat er geen aanleiding tot graafwerken van grote diepgang is geweest. De romaanse toren, op stilistische gronden tussen 1250 en 1260 gedateerd, is het enige houvast. Het bericht over de aanbouw van de kapel ter ere van de Moeder Gods aan de noordkant van de toren in 1268 is een laat getuigenis (rond 1637) en dubieus omdat de Mariadevotie daar eerst na 1381 ontstaat. De kapel zelf is zodanig verbouwd en gerestaureerd, dat naar haar oorspronkelijke gedaante en datum slechts gegist kan worden, misschien is zij pas vroeg of midden 14de-eeuws.

Twijfelachtig is ook al de bouw van een nieuwe kerk vanaf 1280. Als het al waar is, dat er tussen toen en 1312 een nieuwe kerk gebouwd werd (de berichten zijn weer van veel later datum, 16de-17de eeuw), dan nog gaat het niet aan te veronderstellen, dat deze begonnen zou zijn naar een plan in zeer ambitieuze, rijke gotische vorm zoals het door Mosmans geschetst wordt. Op grond van vergelijking met wat elders in het hertogdom Brabant en het bisdom Luik in die jaren gaande is, en gezien de nog bescheiden betekenis van het stadje 's-Hertogenbosch in die tijd (de groei zet pas in de eerste helft van de 14de eeuw in), is zulk een plan weinig aannemelijk. In het algemeen lopen de parochiekerken niet voorop bij het binnenhalen van de nieuwe gotische vormen, de 13de-eeuwse kloosterkerken zijn daarin doorgaans progressiever.[1] Bouwactiviteiten aan de Sint Janskerk tussen 1280 en 1312 zijn geenszins uitgesloten, maar wellicht betroffen zij slechts verbouwingen of uitbreidingen van het bestaande gebouw en niet de bouw van een totaal nieuwe kerk. De zuidelijke aanbouw met traptorentje aan de westtoren kan zulk een uitbreiding zijn, niet ouder dan 14de-eeuws. Dat men het telkens opnieuw in partiële toevoegingen zocht, zou ook afgeleid kunnen worden uit de recente vondst van de vijfzijdige koorsluiting onder de vloer van het huidige koor.[2] Deze koorsluiting kan gezien de datum van de bewoningssporen en vervolgens begravingen eronder, ook gezien de aard van de in het muurwerk aanwezige aardewerkscherven, niet vóór circa 1320-1330 gedateerd worden. Waarmee was deze koorsluiting verbonden? Met lange rechte muren, zodat men mag denken aan een langwerpig eenbeukig koor ter vervanging en vergroting van een romaanse absis, als oostwaartse verlenging? Sloot dit koor rechtstreeks aan bij een ouder transept? Had dit koor zijbeuken, zijkoren? Dat alles blijft voorshands of voorgoed onbekend. Hypothesen zijn tamelijk vruchteloos, want bij vergelijking met de uitbreiding van kerkgebouwen elders in of buiten Brabant in de 14de eeuw blijken de verschillende mogelijkheden in vormgeving uiterst talrijk. Wat slechts vaststaat is, dat zulke uitbreidingen tijdens een snelle bevolkingsaanwas in de parochiën die door deze kerken bediend moeten worden, kort opeenvolgende forse uitbreidingen, zelf met tussenpozen van slechts enkele decennia, niet ongebruikelijk zijn.[3] Het feit, dat de kerkfabriek tussen 1320 en 1341 aan de oostkant van de kerk huizen aankoopt om deze te slopen *ad amplificationem ecclesie*, tot vergroting van de kerk, kan even

goed op dit teruggevonden koor betrekking hebben als op alweer nieuwe uitbreidingsplannen. Dat maakt het minder verwonderlijk, dat reeds tegen of in 1380 met de bouw van een nieuw koor, te beginnen met de straalkapellen, begonnen is.

Eerste bouwperiode van de huidige kerk, ± 1380-± 1425

Aan een bouwbegin rond het jaar 1380 moet vastgehouden worden op grond van de schriftelijke gegevens en niet minder van de stijlkenmerken.

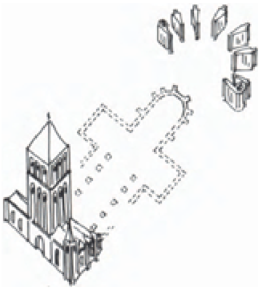

Afb. 410. Schetsmatige weergave van de bouwperiode.
± 1380

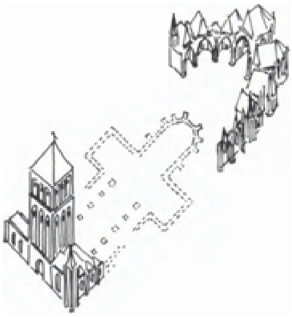

±1380-1400

Dat het nieuwe koor begonnen is met de bouw van de straalkapellen en de buitenste zuidelijke zijbeuk, volgt uit het feit, dat daar de plinten en de wandpijlerbasementen het laagst gelegen zijn, lager dan de overige van het koor en daarom ouder te achten. Het gaat om een hoogteverschil, niet om een stijlverschil, want de wandpijlerprofielen der straalkapellen anticiperen naar vorm al geheel op de overige van de kooromgang en op de koorpijlers.

Het allereerst gebouwd lijken de muurdammen die de luchtboogstoelen rond de koorveelhoek dragen en die de wanden tussen de straalkapellen vormen. De driezijdige sluitingen zijn wat later gevolgd met een geringe planwijziging: de afzaten der vensters liggen hoger dan die van de blindnissen in die wanden.

In dezelfde of een volgende campagne volgt de bouw van de buitenste noordelijke koorzijbeuk en van alle koorpijlers, te zamen met het schoorstelsel, scheibogen, triforium en lichtbeuk. De kooromsluitingsmuren zijn toen eveneens tot stand gekomen als schermen achter het koorgestoelte. In een vierde of vijfde campagne volgt de bouw van de oostelijke vieringpijlers met de laatste travee van het koor, die in detaillering van de tracering der scheiboogzwikken en triforiumlijsten enigszins van het overige afwijkt. Tenslotte is in één keer het hele hoogkoor overwelfd.

Ofschoon dus in de bouw verschillende campagnes te onderscheiden zijn en een paar kleine planwijzigingen, kan het koor toch het beste als het resultaat van één betrekkelijk korte bouwperiode beschouwd worden. Aan de straalkapellen en op de koorpijlers komen geen steenhouwersmerken voor, maar op de zijbeukpijlers en de buitenbekleding van de kooromsluiting, de muren waartegen de koorbanken staan, evenals op de oostelijke vieringpijlers komt een groot aantal steenhouwersmerken voor die getuigen van de werkzaamheid van één ploeg die op al deze bouwpartijen haar signatuur gezet heeft, ook op de koorgewelven. Van vóór 1382 tot na 1407 wordt als meester van het werk Willem van Kessel vermeld, die in 1405-1406 de

Lieve Vrouwe Broederschap toezegde, haar nieuwe koor ruimer te maken dan het Sint Nicolaaskoor. Het gaat hier om respectievelijk de buitenste noordelijke en zuidelijke koorzijbeuk, waarvan de laatste al voltooid en de eerste begonnen was. Kort nadien blijken ook de straalkapellen in gebruik genomen te zijn: in de meest zuidwestelijke wordt in 1418 het Sint Bartholomeusaltaar gesticht, in de middelste dagtekenen de grafschriften op de muren uit 1423, 1426 en 1431. De altaarwijding in het koor van de Lieve Vrouwe Broederschap vindt in 1425-1426 plaats. Rond 1427 wordt het eerste geld beschikbaar gesteld voor de nieuwe koorbanken. Van 1405-1406 terugkijkend naar voorafgaande bouwcampagnes, is een begin van de bouw in 1380 of 1381 onder leiding van de wellicht dan van elders aangetrokken Willem van Kessel hoogst waarschijnlijk. In 1381 bewijst het beeld van de Lieve Vrouw voor het eerst zijn wonderdadige kracht, een gelukkige coïncidentie en impuls voor de kerkbouw. In 1390-1401 worden percelen aan de oostkant van de kerk aangekocht door de kerkfabriek, net zoals eerder tussen 1320 en 1341, want weer moet het kerkhof oostwaarts opschuiven ter wille van de koorbouw.

Wat hier tussen 1380 en 1425 gebouwd is, laat zich naar stijl geheel plaatsen binnen de tegen het midden van de 14de eeuw gerijpte en dan zich verspreidende vormen die algemeen tot de

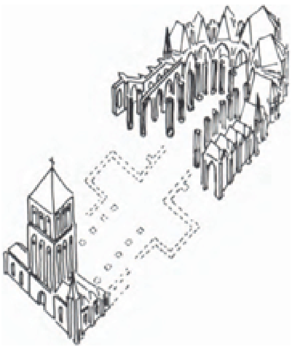

1405-1420

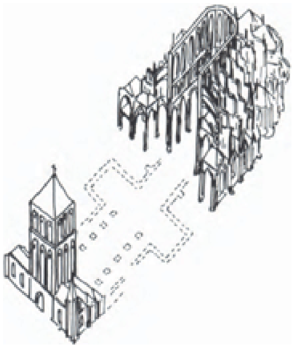

1420-1425

bouwschool gerekend worden welke de naam Brabantse gotiek draagt.[4] De hiertoe behorende kerkgebouwen vormen wel een homogene, maar geen besloten groep, hun bouwmeesters blijven gegevens van hun verschillende opdrachten herhalen en aan elkaar ontlenen, maar ook aan grote werken elders, de kathedralen van Amiens en Beauvais, de Dom van Keulen, wat 's-Hertogenbosch betreft bovendien ook aan de domkerken van Utrecht en Xanten.

Voor de grote stadskerken kiezen de Brabantse bouwmeesters eens en voorgoed voor de vol ontwikkelde klassiek Franse koorplattegrond, met omgang en zeven of minstens vijf straalkapellen waarop langs de rechte omgangstraveeën kapellen of zijbeuken aansluiten. Het eerst is dat door Jan van Osy toegepast in het koor van de Sint Rombouts te Mechelen, tussen ± 1340 en 1393 tot stand gekomen, met gelijkvormige plattegrond van alle straalkapellen zoals in Beauvais en Keulen.

De koorplattegrond van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch volgt voor de straalkapellen daarentegen Amiens, waar de middelste straalkapel dieper is. Dezelfde plattegrond als het koor van Mechelen heeft dat van de Pieterskerk in Leuven, in 1409 01 1410 begonnen, in 1430 ver gevorderd, in 1441 gewijd, een werk dat tussen 1425 en 1439 onder leiding stond van Sulpitius van Vorst. Hetzelfde schema heeft het koor van de Sint Waltrudis te Bergen (Henegouwen), in 1449 begonnen door Jehan Spysken, van 1458 tot 1483 voortgezet door Matthijs de Layens, in 1506 voltooid,[5] ook het koor van de Grote Kerk te Dordrecht, kort na de brand van 1457 begonnen onder leiding van Evert Spoorwater,[6] en ook het koor van de Sint Gummarus te Lier, ± 1475-1515, gebouwd onder leiding eerst van Andries 1 Keldermans, dan van Herman en Domien de Waghemaker.[7] Een probleem in deze typologie van koorplattegronden (niet in de opbouw) vormt de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen,

die voor de Sint Jan te 's-Hertogenbosch niet zonder betekenis kan zijn geweest.[8] Het koor werd in 1352 begonnen, weldra gestaakt en daarna traag voortgezet, in 1411 overwelfd, maar hier gaat het om het hoogkoor alleen. De omgang en de straalkapellen werden eerst in 1433 aangevangen en pas tussen 1446 en 1466 overwelfd. Daarom komt chronologisch in deze reeks de Bossche Sint Jan wellicht de tweede, Leuven de derde en Antwerpen de vierde plaats toe.

Wat de uit- en inwendige opbouw van het koor betreft, ligt het met de vergelijkingsmogelijkheden anders. Noch in Mechelen, noch in het uit- en inwendig sculpturaal toch rijke koor van de Sint Maartenskerk te Halle (1398-1409) treft men de rijk ontwikkelde steunberen met een overvloed van kraagstenen en baldakijnen aan, die zowel de oudere als de jongere partijen van de Bossche Sint Jan kenmerken. Constructief gezien is de opbouw de algemeen voor de Brabantse gotiek kenmerkende, maar in afwijking van al haar Brabantse zusters heeft de Bossche kerk een complexer schoorstelsel, namelijk met uit twee etages bestaande luchtboogstoelen en een dubbele vlucht luchtbogen, zoals aan de kathedraal van Amiens, een tweevoud dat zelfs de Dom van Utrecht niet heeft overgenomen en dat statisch ook geheel onnodig is.

De toepassing van wimbergen boven de vensters is in de kerken van de Brabantse gotiek, in tegenstelling tot Amiens en Keulen, geheel ongewoon. Vaak hebben de zijbeuken geveltoppen als sluiting van dwars op de kerk-as staande zadeldaken (zo

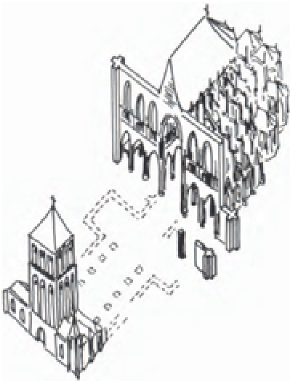

± 1425-1445

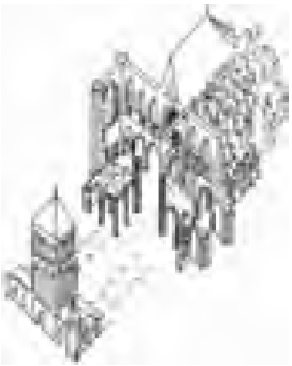

± 1445-1452

aan het koor van Mechelen en Leuven, het schip van de kerken van Halle, Dordrecht, Breda; die van de Zavelkerk te Brussel zijn een vrijpostig restauratieproduct), maar nog gebruikelijker is dat tussen vensterkop en gootbalustrade, zowel van de zijbeuken als van de middenbeuk, een vlak front, een onversierd vlak metselwerk, aanwezig is (Leuven, Antwerpen, Lier, hoogkoor, transept en middenschip van Dordrecht, koor en middenschip van Halle, hoogkoor, transept en middenschip van Breda). Alleen het hoogkoor van het oudste monument van de Brabantse gotiek, de Sint Rombouts in Mechelen, heeft wimbergen boven de vensters waarvan de top doorsteekt in de balustrade, in een zuiver geometrisch patroon van traceringen. Alleen aan alle delen van de Sint Jan, waaronder zowel de straalkapellen en buitenste zijbeuken als het hoogkoor, en aan het hoogkoor en transept van de Sint Sulpitius te Diest, is het systeem van wimbergen verder voorbehouden. Daarbij zijn die in het Bossche koor alle, die in Diest ten dele, namelijk aan de zuidkant van de rechte koortraveeën en aan de oostkant van de eerste zuidelijke transept-travee, van figurale reliëfs voorzien. Geen wonder dus, dat er een onmiddellijk verband gezocht is, wat tijd van ontstaan en wat naam van de inventieve ontwerper betreft, tussen Diest en Den Bosch en daarover is in het hoofdstuk van het beeldhouwwerk hiervóór, op bladzijde 246-247 reeds gesproken, waar ook vermeld wordt, dat die wimbergen in Diest ontstaan moeten zijn toen Hendrik van Tienen daar de leiding van het werk had. De conclusie is, dat het uitgesloten moet worden geacht, dat deze bouwmeester, die vanaf 1383-1384 tot 1404 of nog enige jaren langer in dienst was, ook een tijdlang optrad als loodsmeester van de Sint Jan. Daar was van vóór 1380 tot na 1407 Willem van Kessel de verantwoordelijke architect. Dat gegeven levert nog wel niets beslissends

op in de zaak van het eerstgeboorterecht van hetzij de Bossche hetzij de Diestse figurale wimbergen, maar laat althans de mogelijkheid open, dat Willem zijn inspiratie elders vond. Zijn belangrijke moment zou geweest kunnen zijn de confrontatie met de Utrechtse Dombouwmeester Aernt van den Doem in 1407. Toen waren beiden immers op de bouwwerf van de Sint Pieterskerk in Leiden aanwezig, om samen met Rutger van Keulen, de werkmeester van de Bovenkerk in Kampen, advies over de voortgang van het werk uit te brengen.[9] In Utrecht werden toen de gevels van de oostelijke en zuidelijke arm van de kloostergang van de Dom uitgevoerd en deze zijn voorzien van wimbergen met figurale reliëfs, waarvan sommige nauwkeurig hetzelfde compositieschema hebben als die in Den Bosch.[10] Daardoor kan Utrecht als derde in het spel gerekend worden en kan over de reliëfs in alle drie

1452-1460

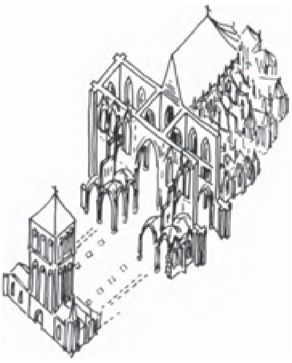

1460-1469

steden met vrij grote zekerheid gezegd worden, dat zij rond 1400 in wording waren, wie dan ook de geestelijke vader ervan is.

De overeenkomsten van de Sint Jan met gedeelten van de Sint Sulpitius van Diest gaan echter verder, aan de buitenkant vooreerst in het verschijnsel dat de door de luchtbogen geschoorde contreforten van de koorlichtbeuk veelhoekig zijn en daar waar zij met de veelvoudige profielen van de vensterdagkanten te zamen één massief vormen, onderaan door een lage buitenloopgang doorbroken zijn. Ook de schrijlings op de dekruggen der luchtboogstoelen zittende figuren zijn een vondst die tot Diest en Den Bosch beperkt blijft.

Tot zover het exterieur van het Sint Janskoor en zijn verwantschappen binnen en buiten de Brabantse gotiek. Deze bouwschool geeft het alleenrecht aan het bouwtype van de drie- of vijfbeukige transeptbasiliek, met ronde kolommen en kapitelen of rijkgeprofileerde prismatische bundelpijlers zonder kapitelen. Het laatste is het geval in de Sint Jan, in het schip van de Sint Maartenskerk te Halle (circa 1341-1360) en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. Het was zo in de grootse kerk die in Dordrecht na de stichting van het kapittel aldaar in 1366 begonnen werd, maar in 1457 door brand verwoest werd en toen in een andere opzet herbouwd, met incorporatie van enkele van die geprofileerde kapiteelloze pijlers (tussen zijkapellen en zijbeuken van het schip).

Voorts behoren tot deze groep de Sint Pieterskerk in Leuven en de Sint Waltrudiskerk te Bergen.

Voor een stilistische vergelijking met chronologische conclusies kan het onderscheid tussen kerken met kolommen en die met pijlers echter wegvallen. Voor een vergelijking van de Sint Jan met andere monumenten van de Brabantse gotiek

behoeft men zich niet te beperken tot die enkele andere kerken met zulke dragers, want ook de boogprofielen, rustend op de kapitelen der kolommen waarvan de meeste kerken voorzien zijn, bieden die mogelijkheid. Immers, wanneer men van die kerken het bouwplan zou tekenen ter hoogte even boven de dekplaten en aan die profielen nog zou toevoegen degene die van de dorpel van het triforium opgaan, zou men als het ware een kerk met bundelpijlers te zien krijgen. Een scheiboog en schalkenbundel waaruit de muraal-, schild- en gordelbogen en de gewelfribben ontspringen, zien er in beginsel in een kerk met ronde kolommen niet anders uit dan in een kerk met prismatische bundelpijlers. In het eerste geval zweeft als het ware de verfijnde lineatuur van al die profielen boven de dekplaten der robuuste glad-ronde zuilen, in het andere geval daalt zij ononderbroken tot muurplinten en basementen neer. Wat beide typen gemeen hebben, is de, alweer op de klassieke Franse gotiek, met name Amiens (het

1469-1478

1478-1497

schip) teruggaande driedelige wandopbouw van de middenbeuk: pijlers met scheibogen, triforium met gesloten buitenwand en open traceerwerk aan de binnenzijde, en daarboven de lichtbeuk. De overwelving bestaat uit traditionele kruisribgewelven. Maar de detaillering gaat ten opzichte van Amiens een heel eigen weg, waarbij het verdwijnen van het kapiteel uit de gewelfdragers misschien voorbereid is door de verrregaande reductie en onderschikking van het kapiteel in de pijlers en schalken van het transept van de kathedraal van Troyes (± 1300-1317) en het schip van de kathedraal van Auxerre (in 1309 begonnen). Maar het radicaalst kapiteelloos zijn toch de pijlers en bogen in de hal van de zuidwesttoren van de Dom van Keulen (in 1300 gefundeerd, ± 1330 overwelfd). Voor de binnendispositie van het koor van de Sint Jan is, als voor zo veel andere Brabantse kerken, de Sint Rombouts te Mechelen maatgevend geweest. Wezenlijk is daarbij, dat het centrale scheiboogprofiel bestaat uit een breed plat tussen schuine kanten, gevolgd door hollijsten en dan een kraal, zo vindt men het bijna overal. De overige profielen zijn in de Brabantse kerken meestal wel in aantal en groepering gelijk, maar kunnen in combinatie of bij uitsluiting bestaan uit kralen, geriemde kralen, peerkralen en geriemde peerkralen, alle tussen hollijsten. De Bossche koorpijlers volgen de Mechelse na, met een drietal geriemde peerkralen voor de gordelbogen en gewelfribben. Zo is het ook in het koor en het schip van de Sint Pieterskerk te Leuven, het koor en het schip van de Lieve-Vrouwekerk te Breda (begonnen met het koor in 1410; in 1457 het schip in aanbouw; in 1497 een kerkwijding), het schip van de Sint Gummaruskerk te Lier (1425-± 1445), de Sint Waltrudiskerk te Bergen (1449-1506), het schip (1451-1465) van de Onze-Lieve-Vrouw-over-de-Dijle te Mechelen,[11] en in het koor van de Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht (na de brand van 1457 begonnen). Ook hier

vormt de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen een uitzondering doordat daar alleen ronde kralen toegepast zijn, zowel in het koor (1352-1411) als in het schip (1430-1479).

Een Brabantse gotische karakteristiek is, dat de traceringen van de lichtbeukvensters en van het triforium een samenhangend, verticaal hecht gebonden traliewerk vormen, dat in een aantal kerken zich ook over de zwikken van de scheibogen uitstrekt. Het prototype in alle volledigheid levert weer het koor van de Sint Rombouts te Mechelen, maar de Sint Jan heeft een eenvoudiger geometrisch patroon, klassieker, waaraan dat in het koor van de Sint Pieterskerk te Leuven ten nauwste verwant is. Zonder de zwiktraceringen vindt men het ook in Breda en Lier. Of het getraliede triforium een spontane Mechelse creatie is, is de vraag. De

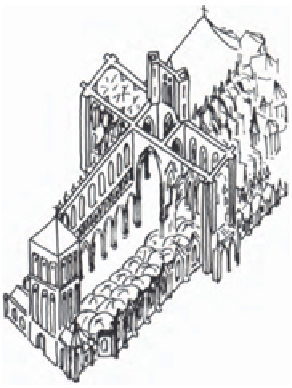

1502-1505

1505-1517

traceringen wekken de indruk, eigenlijk bedacht te zijn voor een triforium met een glaswand in plaats van een gesloten muur en zo zijn zulke traceringen, met balustrade, montants en bogen, toegepast in de kerk La Trinité te Vendôme (in 1306 begonnen) en, ver daarvandaan, in de Saint-Ouen te Rouen (in 1318 begonnen). Om geen dateringsmiddel voor het koor van de Sint Jan onbeproefd te laten, zij er nog op gewezen, dat in de straalkapellen de hangende, architecturaal behandelde sluitsteen van de askapel vrijwel identiek is aan die in de Sint Nicolaaskapel aan het koor van de Sint Sulpitius te Diest, een bouwdeel dat tot de campagne van kort vóór 1395 gerekend wordt, in elk geval later dan ± 1370, terwijl de sluitsteen met de drie elkaar achtervolgende mannetjes in de zesde straalkapel opvallend veel lijkt op de sluitsteen in de meest westelijke travee van de zuidbeuk van de kerk van Halle, ± 1400 gedateerd. Van de traceringen der balustraden aan de buitenkant en van de blindnissen der straalkapellen, evenals van de fraaie tracering op de oostwand van het Sint Nicolaaskoor kan men niet veel meer zeggen, dan dat zij door hun stijl geen tegenspraak oproepen met een datering tussen 1380 en 1425. Maar van dit Sint Nicolaaskoor en zijn pendant, het voormalige Lieve Vrouwe Broederschapskoor, waarvan het altaar in 1425 gewijd werd, moet nog een ander fenomeen opnieuw in herinnering gebracht worden, namelijk hun zware, vlakke driehoekige pijlers en gordelbogen die totaal afwijken van de koorpijlers en wandpijlers der straalkapellen. Verondersteld wordt wel dat deze beuken oorspronkelijk door dwarsmuren in kapellen verdeeld waren, zoals in Mechelen, Antwerpen, Leuven en elders, en dat deze muren later zodanig doorbroken zijn dat hun uiteinden tot pijlers gefatsoeneerd konden worden. Maar waarom zouden dan nieuw te construeren gordelbogen ook zulk een

simpele vorm moeten hebben? Bovendien pleit tegen die gedachte, dat al rond 1420 beide beuken bestemd waren elk één koor te zijn. Het noordelijke was groter doordat het van een noordelijke uitbouw voorzien was met een ronde kolom. Onder leiding van meester Willem van Kessel konden blijkbaar zowel ingewikkeld geprofileerde als heel eenvoudige gladde pijlers opgericht worden in één gebouw, ronde en vlakke prismatische vormen, die met hun versnijdingen van rib-, scheiboog- en schildboogprofielen aan de Parlergotiek doen denken, zoals de koorpijlers van de kerk in Kutná Hora (in 1388 begonnen), de pijlers in de kerk van Broumov (Bohemen), de Marienkirche in Zwickau en de kerk van Zweibrücken[12]. Zo goed als tegen die ronde kolom van het Broederschapskoor bovenaan scheiboog en gordelboogprofielen tenietlopen, kunnen daartegen op lager niveau de profielen

1517-1522

1523-1529

tenietgelopen hebben van de bogen die een tribune of galerij in de noordelijke uitbouw gedragen hebben, een verdieping die te vereenzelvigen is met 'onsen sulre', waar in 1418-1419 'onse kist ende andere dingen' geplaatst worden, ook met 'dat wulfsel van onsen choer' waarnaar in 1422-1423 een lange kist wordt opgehesen, met de 'laege camer' of de 'hangender cameren' die in 1423-1424 vermeld wordt als de plaats waar men een 'com' naar ophijst en kostbaarheden bewaart, die met een korf opgehesen en neergelaten worden. Bij de bouw van de nieuwe Broederschapskapel vanaf 1478 zijn dat wulfsel en die hangkamer gesloopt, maar de aanzet van de boog die de onderwelving en vloer van die tribune droeg, is aan de meest westelijke pijler tussen de Sacramentskapel en de noordelijke koorzijbeuk nog te zien, aan de noordkant zelfs nog met kleur erlangs, een rode bies.

Tweede bouwperiode, ± 1425-1478

Voor de voltooiing van het koor is geen nauwkeurige einddatum bekend, documenten over eventuele altaarwijdingen zijn niet bewaard, nog minder over een algehele koorwijding, alleen het altaar van het Lieve Vrouwe Broederschapskoor heeft de datum van zijn wijding, in 1425, nagelaten. Ook is volledig onbekend, of, en zo ja,

hoe het nieuwe koor met de oude kerk verbonden was. Pas in 1469 wordt gezinspeeld op de bouwvalligheid van deze oude kerk en op het feit, dat al veel altaren daarin afgebroken waren.

Maar hoe dan ook, de voltooiing van het nieuwe koor betekende geen bouwpauze, er is onmiddellijk doorgewerkt aan het transept en de eerste schiptraveeën met zijbeuken. De oversteek van koor naar schip is al direct gemaakt aan de zuidkant, waar de pijler tussen beide schipzijbeuken nauwkeurig hetzelfde is als zijn tegenhanger tussen beide koorzijbeuken. Al rond 1425 wordt

de oostelijke lichtbeukmuur van het noordtransept opgetrokken.

De uit- en inwendige afwerking is sculpturaal wat soberder dan die van het koor doordat de wimbergen aan de buitenzijde met vlak metselwerk gevuld zijn, dus geen figurale reliëfs bevatten, en doordat inwendig de zwiktraceringen in de scheibogenzone ontbreken, maar het patroon van het triforium is precies als in het koor, evenals de uitwendige gootbalustrade die van het koor herhaalt. Stilistisch gezien, naar profielen en plastiek behoren tot één bouwfase: de beide westelijke vieringpijlers, onderling volkomen gelijk, de noordelijke transeptgevel met contreforten, de vrijstaande westelijke pijler in het noordtransept, benevens de twee aansluitende traveeën van de twee noordelijke zijbeuken over hun volle hoogte, de middenschippijlers en hun scheibogen inbegrepen. Geheel deze noordelijke bouwpartij sluit vrij consequent aan bij de kooraanleg: de zijbeuktraveeën zetten in hun buitengevels met figurale wimbergen en in hun overwelving met figurale sluitstenen en opvang op kraagstenen het systeem van de koorzijbeuken voort. De tracering van het blindvenster in de noordwand bij het Merlarkoor volgt nauwkeurig het patroon van de blindnis in de oostwand van het Sint Nicolaaskoor. Bovendien is de polychrome afwerking van deze zijbeuktraveeën in haar oudste vorm gelijk aan de oudste in de kooromgang: zwarte ribben en bogen, rode leliekronen rondom de sluitstenen. Een datering tussen 1425 en 1460 is gegrond op berichten over de stichting van het noordelijke transeptvensterglas door Philips de Goede in 1448-1449, waarop al in 1450 een betaling aan de glazenier Jan van Lent volgt, en over vier altaarwijdingen in deze oosttraveeën van de noordelijke zijbeuken in 1445-1452. Zulke wijdingen (in feite overplaatsingen uit de oude kerk) suggereren dat deze traveeën al overwelfd waren en als afzonderlijke kapellen konden worden gebruikt. De westwand van het noordtransept werd, blijkens het afwijkend traceringspatroon, nog niet in deze campagne ter hand genomen.

Het schijnt, dat eerder dan die westwand de oosten de westwand van het zuidtransept begonnen werden behoudens nog de zuidtravee, die pas later volgde met de façade. Maar de twee andere traveeën volgen het model van het koor even trouw als de oostwand van het noordtransept, en ook hier zijn de boogzwikken vlakgemetseld zonder traceringen. Die kleine afwijking behoeft niet op een groot tijdsverschil ten aanzien van het koor te wijzen: ook in de zo goed vergelijkbare Sint Pieterskerk te Leuven (koor in 1441 gewijd, transept in 1457-1475 gebouwd) heeft het transept scheiboogzwikken zonder traceringen, hetgeen niet storend is omdat vanuit het koor of vanaf de westingang het transept in het perspectief geen rol speelt; bovendien kan men zulke traceringen altijd nog in schilderwerk nabootsen in plaats van in steen houwen. In afwijking van het noordtransept zijn aan de buitenkant van het zuidtransept de wimbergen gevuld met een rechtlijnige tracering. Waarschijnlijk is in dezelfde bouwfase ook het ruwe werk van de zuidgevel met de hoeksteunberen en traptoren al tot op ongeveer 6 m opgetrokken, maar nog zonder dat men een duidelijke voorstelling of gedetailleerd plan had van hoe deze façade moest worden. Zo heeft een tijdlang de situatie bestaan dat de lichtbeukmuren van de transeptarmen alleen stonden, zonder overwelving, misschien ook nog zonder schoorstelsel. Bij de Dom van Keulen was dat van de 14de eeuw tot 1842 het geval, toen van het transept alleen de oostwanden overeind stonden[13].

De restauratie van de noordelijke transeptfaçade is in 1860 en volgende jaren te drastisch geweest om nog veel pogingen tot datering op stilistische gronden toe te

laten. Wel kan men zeggen dat het in verhouding tot de Brabantse gotiek ongemeen complex en rijk is en elementen vertoont die in de richting van Keulen en andere Duitse gotiek wijzen, reikend van het zuidportaal van de Dom van Augsburg (1356) over het Petrusportaal van de Keulse Dom (1380-1400), het westportaal van de Dom van Regensburg (1390-1460) naar het zuidportaal van de Dom van Xanten (1494-1509), terwijl ook het noordportaal van de Sint Walburgskerk te Zutfen (1490-1500) niet zonder overeenkomst is. De afhangende dierfiguurtjes aan de voetstukken en baldakijnen der beeldnissen van het Bossche portaal ziet men, behalve in die Duitse sculptuur (waaronder de baldakijnen in het koor van Xanten, ca. 1350-ca. 1370), ook al in de baldakijnen van de kooromgang van de Sint Jan. Wat Keulen betreft, kan ook het vele werk, dat daar nog tussen 1412 en 1491 verricht werd, met name aan de noordelijke schipzijbeuken, invloed op de ontwerpen elders geoefend hebben, zoals bijvoorbeeld de balustrade op deze beuken met haar dooreenkruisende slingerlijnen.

Het kan zijn, dat de schimmige meester Egidius of Gielis Coelman, in 1437-1438 en 1447-1449 vermeld, de leiding had van veel van deze werken aan het transept en de vier genoemde noordelijke zijbeuktraveeën. Voor het inwendige streefde hij (of wie dan ook de loodsmeester was) geen *modernitas* maar *conformitas* na ten opzichte van wat vóór hem al verricht was. Anders ligt dat met de volgende ene of twee bouwcampagnes, die de westwand van het noordtransept en de eerste traveeën van de zuidelijke schipzijbeuken omvat of omvatten. Of de werken tegelijk of kort na elkaar uitgevoerd zijn of onder leiding van een of twee achtereenvolgende meesters zijn uitgevoerd, laat zich moeilijk uitmaken.

De eerste traveeën van de zuidelijke zijbeuken van

het schip kwamen tot stand aansluitend bij al iets ouder werk: de al genoemde vrijstaande transeptpijler die nog het koor weerspiegelt, de zuidwestelijke vieringpijler en de ruwbouw van de westelijke transeptsteunberen. Ineens gebouwd zijn de eerste twee traveeën van de binnenste beuk en de eerste travee van de buitenste beuk, te zamen mede gedragen door de vier pijlers die naar profilering en basementhoogte zo duidelijk bijeen horen: de twee middenschippijlers met hun altaaraanzetten en ampullennissen, en de twee zijbeukpijlers van Naamse steen. Tegelijk hiermee kwamen ook tot stand de sacristie tegen het zuidtransept en de muurbekleding van de zuidwand van de eerste zuidbeuktravee, de wand van de tweede daarentegen moet van later datum zijn, want volgt reeds een gewijzigd plan. Wellicht werd de eerste zijbeukpijler het eerst gebouwd en is dat de verklaring van het feit, dat het altaar hiertegenaan nog in 1452 gewijd kon worden, tegelijk met drie altaren in de noordbeuken, maar of het al meteen gebruikt kon worden, is de vraag, misschien stond het zelfs nog in de open lucht. De detaillering van genoemde pijlers en hun basementvorm zijn althans anders en maken de indruk jonger te zijn dan hun noordelijke pendanten. In 1469 krijgt de kerk verlof tot het stichten van nieuwe altaren, zonder nadere localisering, misschien mag men aan dit gedeelte van de kerk denken, een ander komt nauwelijks in aanmerking. Opmerkelijk is de heel eigen signatuur van de traceringen der blindnissen in de meest oostelijke zijbeuktravee en tegen de zuidmuur van de buitenste transepttravee. Beide nissen vertonen getote rondbogen en een kopvulling met patronen uit korte blaasbalgvormige visblazen. Zoals bij de behandeling van de opeenvolgende bouwmeesters gesteld is, is het niet geheel uit te sluiten, dat tussen 1469 en 1476 Cornelis de Wael, vóórdat hij Dombouwmeester in Utrecht werd, het werk aan de Sint Jan heeft geleid. Overeenkomsten tussen onderdelen in Den Bosch en in Utrecht zijn er in elk geval. Zo lijken deze beide traceringspatronen, vooral het tweede, op datgene dat oorspronkelijk in de noordgevel van het transept van de Dom aanwezig was, tot stand gekomen naar ontwerp van Cornelis de Wael in 1485 en in een tekening van Saenredam vastgelegd.[14] Ook de typische Bossche altaaraanzetten zijn in de Dom van Utrecht aanwezig geweest, zoals diezelfde tekening getuigt, en ook die kan meester Cornelis vanuit de Sint Jan in de Dom geïntroduceerd hebben.

De gewelven van het viertal zuidelijke zijbeuktraveeën wijken in hun beschildering af van het noordelijke viertal: niet langer wordt er (in de oudste laag) meer het decoratiesysteem van het koor overgenomen maar een met loverkransen die daarna geen navolging hebben gevonden. De westwand van het noordtransept vertoont in zijn traceringen, zowel uitwendig in de wimbergen, als inwendig in het triforium, een grote zelfstandigheid, zelfs eigengereidheid ten opzichte van alle overige lichtbeukmuren. Binnen is die het grootst, maar er is daarom geen reden om de afwerking hier aan een latere, wèl aan een eigenzinnige meester toe te schrijven, en misschien is dat diezelfde Cornelis de Wael. Het brede venster bij de viering is een van de weinige, die nog hun originele maaswerk bezitten (bij de restauratie in veel andere vensters herhaald, maar ten onrechte) en dat bestaat uit een compositie met in de kop binnen een cirkel wentelende visblazen, een samenstel dat gelijkenis vertoont met de vensters in de oostgevels van het transept van de Dom die tussen ± 1475 en 1481 hun traceringen kregen.[15] In het triforium lijkt het patroon enigszins op dat van het triforium in de Sint Waltrudiskerk te Bergen (koor, 1449-1506).

Bijzonder is ook, dat het triforium in de meest noordelijke travee hier beglaasd is, in tegenstelling tot het oostelijk ertegenoverliggende. Is terstond na de bouw van deze westelijke transeptwand de overwelving gevolgd? In elk geval is de aanleg van netgewelven een afwijking van de oorspronkelijke bedoeling die uit de richting van de ribdragende profielen blijkt en die gewone kruisribgewelven inhield. De transeptgewelven van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen hebben precies dezelfde indeling. Zij werden in 1534 geslagen over de al in 1480-1519 opgetrokken dwars-armen en kunnen navolging zijn van het Bossche voorbeeld. Een bouw van de gewelven in het noordtransept tussen 1470 en 1480 wordt niet weersproken door de mogelijke datum op stijlgronden van de gewelfschilderingen daarop. De overkapping is van een laat tijdstip, ± 1540, maar zou een oudere voorgangster gehad kunnen hebben, die verwijderd is voor een systematisering van het hele kappen- en dakenstelsel na de voltooiing van het schip ± 1525. Tegelijkertijd lijkt de geveltop gebouwd te zijn.

Derde bouwperiode, 1478-1529

Dit transeptgewelf en ook de geveltop op de noordfaçade kunnen het werk geweest zijn van een volgende bouwmeester, Alart du Hamel, die vanaf 1478 de leiding heeft.[16] De overeenkomst van het Antwerpse gewelf hiermee zou iets te maken kunnen hebben met Alarts regelmatige adviseurschap in Antwerpen tussen 1484 en 1493.

Zijn komst betekent voor het verdere interieur van de Sint Jan een terugkeer naar de *conformitas*.

Tegelijk ontstaan lijken de buitenste travee van de lichtbeuk van het zuidtransept en de twee eerste (oostelijke) traveeën van de noordelijke lichtbeuk van het schip. Het triforium volgt er het beproefde patroon van dat in het koor en de oostelijke transeptwanden, met alleen de lichte afwijking dat

de spitsbogen in de spitsdriepassen binnendringen. De zwikken boven de scheibogen zijn gevuld met een visblazenmotief dat in beginsel hetzelfde is als dat in alle wimbergen van het middenschip uitwendig, maar daar is het ondersteboven toegepast. Die twee noordelijke lichtbeuktraveeën hebben een tijdlang los en alleen gestaan, voordat het werk voortgezet werd. Het schijnt, dat verschillende steenhouwers- en metselaarsploegen aan verschillende delen van het kerkgebouw tegelijk werkzaam waren.

Voordat de zuidelijke hoeksteunberen van het transept tot grote hoogte opgetrokken waren, trad hier een wijziging in doordat de kerkfabriek achteraf besloot de ingang door een grote overwelfde portiek te doen voorafgaan. Alleen de hoeksteunberen waren al tot op ongeveer 6 m gevorderd, de dubbele ingang zelf met de portaalsculptuur is homogeen samen met die portiek opgetrokken. Vervolgens is de bovenbouw van de portiek samen met die steunberen verder opgetrokken. Als bouwkundig gegeven en naar stijl is deze portiek tot het oeuvre van Alart du Hamel te rekenen. Wat later zal hij ook een begin maken, in 1497, met de bouw van een portiek aan de zuidelijke transeptgevel van de Sint Pieterskerk te Leuven welke echter onvoltooid is gebleven. Door de ezelsrugbogen, welke de portiekopeningen overhuiven, zwenken zich omgekeerde bogen, waardoor een elastisch spel van beweging en tegenbeweging ontstaat, dat juist Du Hamel voortdurend heeft beziggehouden en dat men als documentair bewijsbaar op zijn naam te stellen aantreft in de inwendige steunberen van de nieuwe Lieve Vrouwe Broederschapskapel, in zijn gegraveerd baldakijnontwerp (Albertina, Wenen) en eveneens in het door het daterings-opschrift 1485 aan zijn naam te verbinden gedraaid baldakijn tegen de noordoostelijke vieringpijler.

Men ziet het motief ook een wezenlijke rol vervullen in de torenspits van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, uitgevoerd door Herman en Domien de Waghemakere, in 1500 geadviseerd en in 1506 gevisiteerd door meester Alart. Die dooreenzwenkende boogschenkels, als x-motief aan te duiden, vindt men in de hele internationale flamboyante gotiek van de late 15de en vroege 16de eeuw terug, het laatst in het in 1559 voltooide zuidelijke transeptportiek van de Sint Stevenskerk te Nijmegen.[17]

Tegelijk met de bouw van het zuidportiek wordt het ontwerp geleverd en de bouw voorbereid van de noordelijke schipzijbeuken vanaf hun derde travee, mèt de noordelijke middenschippijlers en de noordelijke lichtbeuk. Documentair liggen de tijd van de bouw en de naam van de bouwmeester vast: in 1478 wordt door bemiddeling van Alart du Hamel een grote bestelling gedaan van steen, die geprofileerd en wel wordt aangevoerd, behoudens die van de noordelijke zijbeukmuur, die blijkens de vele steenhouwersmerken in de Bossche loods zelf tot stand is gekomen. Het is de laatste partij van de kerk die zulke merken draagt. Al het overige is naar modellen van de loodsmeesters aan de steengroeve zelf geprofileerd. Voor de sloop van wat er nog staat van de oude kerk wordt in 1485 toestemming verkregen, in 1497 vermoedelijk zijn de noordelijke zijbeuken met inbegrip van de noordelijke pijlers en noordelijke lichtbeuk van het schip voltooid. Die zijbeuken zijn in hun nieuwe gedeelte zonder moeite van het oude te herkennen, doordat zij noordwaarts wat ruimer uitgelegd zijn en door de plastische detaillering van zowel hun uitwendige steunberen en wimbergen als van de inwendige wandarcaturen en pijlerprofielen. Ook de inwendige polychromie volgt een ander systeem, waaraan de oude traveeën

door overschildering van hun oorspronkelijk patroon zijn aangepast. Het triforium van de noordelijke schipwand uit 1485-1497 volgt in zijn maaswerk de twee al rond 1478 of eerder ontstane oostelijke traveeën, maar met anders gecomponeerd bladwerk in de hollijsten en met nog meer gedrukte, echt ezelsrugvormige spitsbogen. Als nevenwerkzaamheden levert Alart du Hamel sinds 1478 ook ontwerpen voor het nieuwe koor van de Lieve Vrouwe Broederschap, waarvan hij de bouw leidt, maar in beide opzichten laat hij steeds vaker verstek gaan en in feite is het vanaf 1488 Jan Heyns die de nog ontbrekende tekeningen levert, de bouw voortzet en in 1494, het jaar waarin hij Alarts opvolger wordt als bouwmeester van de Sint Jan, ver genoeg voltooid heeft voor een altaarwijding. Maar pas in 1516-1517 is het interieur klaar om door Willem Peters gewit te worden. Naar stijlkarakter vloeien het oeuvre van Du Hamel en dat van Heyns geheel in elkaar en de laatste blijft de trouwe en congeniale leerling van de eerste. De Lieve Vrouwe Broederschapskapel is hun meest zelfstandige schepping, gebonden aan de kerk in de gewelfhoogte en de traveediepte, maar vrij in de uit- en inwendige steunberen met hun flamboyant karakter, hun gedaante van weelderige kandelabers, en ook in de toepassing van een complex netgewelf.

Het wordt in het begin van de 16de eeuw een tamelijk gewoon verschijnsel, dat zich tegen het koor van een grote stadsbasiliek een dergelijke kapel, of liever gezegd, een zijkoor, komt aanvleien als afzonderlijke ruimte voor een of andere broederschap of als domein voor een speciale devotie. In Breda wordt in het eerste kwart van de 16de eeuw tegen de noordelijke koorzijbeuk van de Grote Kerk een Lieve Vrouwekapel gebouwd, nagenoeg van dezelfde vorm als die in Den Bosch, maar niet zo uitbundig versierd doch nauwkeurig de vormen van de buitenste noordelijke zijbeuk van het schip van de Sint Jan volgend, zodat

verondersteld zou mogen worden, dat het ontwerp door Jan Heyns kort voor zijn dood in 1516 is geleverd. Aan de Grote Kerk in Dordrecht bevindt zich op de overeenkomstige plaats tegen de noordelijke koorzijbeuk eveneens een Lieve Vrouwekapel, die in oorsprong tot omstreeks 1280 teruggaat, maar in haar huidige gedaante met stergewelven uit het begin van de 16de eeuw dagtekent. Voorts vindt men soortgelijke kapellen in dezelfde situatie aan de Lieve Vrouwekerk in Antwerpen (de Sacramentskapel, in 1454 gefundeerd), aan de Sint Gummaruskerk te Lier (1535) en aan de Sint Geertruikerk te Leuven (Sacramentskapel, omstreeks 1550).

Rechtstreeks op de Bossche Broederschapskapel geïnspireerd is de Sacramentskapel aan de Sint Goedelekerk te Brussel. Toen daar in 1531 het verlangen ontstond een nieuwe kapel te bouwen, lieten de fabriekmeesters een plan van de kapel uit Den Bosch komen, dat de bouwmeesters te Brussel een idee aan de hand zou kunnen doen. In de rekeningen van de kerk vindt men de kosten van ‘een patroen van der capellen van Onser Liever Vrouwen van Tshertogenbosch, om te moghen sien of men der uijt ijet soude moghen nemen dienende totter capellen te makene van den heilighen Sacramenten van Miraculen’. Tussen 1534 en 1540 wordt dan tegen de noordzijde van de kooromgang van de Sint Goedele door Lodewijk van Bodeghem, Hendric van Pede en Pieter van Wyenhove de kapel met een sacristie gebouwd. Van Bodeghem had de leiding, het gewelf en de pijlerversieringen werden door Van Wyenhove, Van Pede en Jan Keldermans gemaakt.[18] Dat ‘ijet’ is in feite wel erg veel geworden, want inderdaad lijkt deze nieuwe kapel in hoge mate op het Broederschapskoor in Den Bosch, niet alleen in de verhoudingen van de ruimte, maar ook door haar netgewelf en de als weelderige kandelabers versierde binnenwaartse steunberen, waarin de oude contreforten van de noordelijke koorzijbeuk en van het noordertransept schuilgaan.

De gerfkamer van de Broederschapskapel vindt een flauwe afspiegeling, een eveneens veelhoekige pendant aan de zuidkant van het koor in de kapittelzaal, die tegelijk gebouwd is met de sacristie langs de koorzijbeuk. Bouwdata zijn niet overgeleverd, maar waarschijnlijk is deze aanleg kort na 1494 tot stand gekomen. Met het oog op de liturgie en de diensten van het kapittel is zulk een late bouw wel merkwaardig, want hoe behielp men zich dan voordien, welke waren de dienstruimten? Maar ook elders, bijvoorbeeld in de Sint Pieterskerk te Leuven, kwamen de sacristie en kapittelzaal laat, eerst in 1507 en volgende jaren, tot stand, ten noorden van de noordelijke koorzijbeuk. In Antwerpen zijn een gerfkamer en librije pas aan het eind van de 15de eeuw aan de zuidkant van het koor toegevoegd.

In 1497 wordt een begin gemaakt met graafwerk voor de fundering van het nieuwe deel der zuidelijke schipzijbeuken dat moet aansluiten bij de daarvan al een bijna veertig jaren eerder gebouwde traveeën. De afbraak van de oude kerk gaat al evenzeer étappe-gewijze als de opbouw van de nieuwe. In 1498 wordt afbraakmateriaal vermeld, maar pas in 1505 volgt een nieuwe sloopcampagne, waarschijnlijk aan de zuidkant, gezien de daar dan aan de gang zijnde bouwcampagne. In 1502 vindt ter voorbereiding daarvan een nieuwe grote bestelling van gehouwen steen plaats, onder toesturing van modellen overeenkomstig het al bestaande werk aan de noordkant, hetgeen er duidelijk bijgeschreven wordt. Het gaat nu om de zuidelijke zijbeuken vanaf hun derde travee, met de schippijlers en de zuidelijke lichtbeuk van het schip. De overeenkomst met de noordkant betreft alleen de algehele structuur, niet alle plastiek, want niet alleen de detaillering van profielen en traceringen in de zuidelijke

beuken verschilt van die in de noordelijke, maar men heeft er zelfs niet tegen op gezien ook de traceringen boven de scheibogen en in de triforiumzone van de lichtbeuk van het schip anders te maken dan die aan de noordkant. Deze plastiek is zeer verwant aan die van de kapel der Lieve Vrouwe Broederschap (1478-1516). Misschien kan men stellen, dat in de noordelijke en zuidelijke lichtbeuk van het middenschip als het ware Alart du Hamel en zijn zwager Jan Heyns elkaar aankijken. De uitwendige detaillering van de zijbeukmuren echter is vrijwel geheel identiek, op enig ornament in de steunberen en op het traceringsmotief in de wimbergen na. Al die tijd, gedurende de in 1505 begonnen bouwcampagne, wordt de westelijke beëindiging van schip met zijbeuken nog uitgesteld. De allereerste aanzet voor een westtravee die de plaats van de oude romaanse westtoren moet innemen is in het werk gegeven; tussen 1472 en 1493 heeft de kerkfabriek ook zoveel huizen in de Toren- en Kerkstraat weten te verwerven, dat zij in staat is de kerk westwaarts te vergroten en de rooilijnen van de Torenstraat te verleggen. Het feit, dat er bij het gereedmaken van de onderdelen van de bekapping van het schip één gebint overbleef, vervolgens verwerkt in de kap van het koor, wijst erop, dat minstens voltooiing van die ene al aangezette travee en dus afbraak van de oude toren bedoeld was. Ook de aanzet van nieuwe zijbeuktraveeën te weerszijden is gegeven. Maar wat had men zich verder gedacht? Eén westtoren tussen zijbeuken? Of een torenfront nog verder westwaarts? En wanneer is die gedachte opgegeven?

De algehele overwelving van het middenschip zal gevolgd zijn na de voltooiing van de zuidelijke zijbeuken en de zuidelijke lichtbeuk, die wellicht in 1517 een feit was. In dat jaar wordt al een

kerkwijding aangevraagd, maar in 1516-1517 worden grote hoeveelheden hout gekocht en veel timmerwerk verricht, vermoedelijk aan de kap van het middenschip, of reeds aan de kappen van koor en zuidtransept. De chronologische onzekerheid hangt samen met de vraag naar de datum van de gotische bovenbouw van de westtoren. Toen tot de bouw daarvan besloten werd, hield men dat ene kapgebint over. In 1505 wordt een carillon geleverd en dat kan slechts in de westtoren een plaats gekregen hebben. Maar misschien in een der romaanse verdiepingen? Pas in 1524 blijkt een nieuw uurwerk in de toren in functie te zijn. Maar aan het orgel tegen de westtoren worden in 1505 vernieuwingen verricht en in 1517 wordt het gerepareerd. Redenen om aan te nemen, dat al in 1505 de westwaartse uitbreiding van de baan was en de torenverhoging een feit.

De overwelving van het schip ware tussen 1517 en 1522 te dateren. In 1522 worden negentien nieuwe altaren gewijd: hun plaats wordt niet vermeld, maar hun aantal is net genoeg om met de schipen zijbeukpijlers uit 1478-1517 overeen te stemmen plus één in een der zijbeuktraveeën die nooit meer volwaardig uitgebouwd zullen worden en provisorisch met de oudere aanbouwsels aan de toren verbonden zijn.

De zuidelijke zijbeuken kregen dezelfde beschildering als de noordelijke en deze werd ook als tweede laag op de al langer bestaande oostelijke traveeën voortgezet. De schipgewelven werden beschilderd met rood op gordelbogen en ribben, plantaardige motieven, mens- en dierfiguurtjes daartussen, maar anders van stijl dan die in het noordtransept, wellicht al tegen 1481 beschilderd en toen spoedig gevolgd door een nieuwe uitmonstering van het koor, eveneens met rood op ribben en bogen, loofwerk en een samenhangende figuratie rond de Wederkomst des Heren.

Op de kapbouw van het schip volgde kapvernieuwing, in de eerste decennia van de 16de eeuw, van het koor en het zuidtransept, wat later van het noordtransept. Waarom de kap op het koor aan vernieuwing toe was, is de vraag, maar wel moet opgemerkt worden, dat zij een onderdeel van haar voorgangster bewaart, namelijk de binnenste muurplaat, die nog gaten voor verdwenen standzonen vertoont. Maar inmiddels is ook aan twee andere bouwdelen de laatste hand gelegd, de zuidelijke transeptgevel en de middentoren. Het is niet uitgesloten, dat er weer in twee ploegen tegelijk aan beide partijen gewerkt is. In 1523 wordt het eerste houtwerk voor de middentoren, op het kerkhof al gereed liggende, opgetakeld, en is dus aan de hoge, met lood beklede bekroning begonnen, onder leiding van de timmerman Jan van Poppel, nadat de stenen onderbouw met zijn hoektorens voltooid was onder leiding van de loodsmeester Jan Darkennes. In 1529 is de kroon op de torenbouw gezet door de plaatsing van het koperen Sint Jansbeeld op een ijzeren spil.

Of die middentoren van het begin af aan, zeg al in de tijd van Willem van Kessel of vanaf ± 1425, bedoeld is, of pas een denkbeeld van na ± 1505, is niet te achterhalen. De aanwezigheid van wenteltrappen in de vieringpijlers is niet voldoende bewijs vóór een oud torenplan, ook de zuidoostelijke vieringpijler van de Sint Sulpitiuskerk te Diest heeft een wenteltrap vanaf triforiumhoogte, terwijl daar geen middentoren is of bedoeld is. De middentoren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen heeft een heel andere opbouw: vierkant met haakse steunberen, daarbinnen al overkragingen naar een achtkante lantaarn. In Den Bosch eerst een hoge vierkante lantaarn met afgeschuinde hoeken en overhoeks geplaatste vierkante hoektorentjes, pas dan, en in hout, een achtkante lantaarn, waarvan het onzeker is, of die van binnenuit, zonder onderwelving, zichtbaar was, dus in open verbinding stond met het stenen gedeelte.

Hoe het ook zij, de vieringpijlers zijn relatief, ten opzichte van de overige pijlers, niet zwaarder aangelegd dan die in vergelijkbare kerken zonder middentoren, zodat zij althans geen toren aankondigen, terwijl de vieringpijlers in Antwerpen veel grotere doorsnede hebben, zo groot als de pijlers onder de westtorens.

De sculpturale detaillering van de middentoren lijkt nog het meeste op die van de portiek aan het zuidtransept en zal in tijd daar ook niet ver vanaf staan. De façade van het zuidtransept daarboven, met het grote venster, is wat later gevolgd, met als slotfase het plaatsen van de traceringen te weerszijden van de grote vorkmontant en het monteren van het gebrandschilderd glas geschonken door kardinaal Willem van Enckevoirt na 1523.

In de grote lijnen van constructie en compositie is de zuidelijke transeptgevel, afgezien van de portiek, toch in eerste instantie een directe navolging van de noordelijke, waarop een meer flamboyant decor is aangebracht. Beide façades laten zich moeilijk plaatsen binnen de tradities van de Brabantse gotiek, die transeptgevels veel soberder pleegt te behandelen. Het dichtst bij Den Bosch komt nog de westfaçade van de torenloze Zavelkerk te Brussel, uit 1510-1540. Trekt men de cirkel wijder, dan behoren de Bossche gevels thuis in de reeks die de flamboyante gotiek in Frankrijk tot stand bracht en waarin Martin de Chambiges (± 1534) zulk een groot aandeel had: de transeptgevels van de kathedralen van Sens (1490-1504), Beauvais (1500-1532), Senlis (1504 vv.) en de westgevel van de kathedraal van Troyes (1506 vv.). Ook de oudere westfaçade van de kathedraal van Toul (1460), die van de Sainte-Trinité in Vendôme (circa 1500) en de Saint-Léonard in Honfleur

kunnen met de groep geassocieerd worden en er uitbreiding aan geven, maar dan nog is de plaats van Den Bosch niet goed te preciseren.[19] In elk geval komen in dit tijdvak boogvelden boven portalen met één grote figurale gebeeldhouwde compositie niet meer voor, maar in plaats daarvan nevengeschikte of trapsgewijs naar het midden opklimmende baldakijnen, waaronder losse beelden op kraagstenen.

Maar er is ook een Nederrijnse component in de Bossche transeptsculptuur aanwezig. In de zuidportiek komen tegen de oost- en westwand traceringen voor met drie radiale spitsbogen in een patroon dat kenmerkend is voor de bouwmeester Gisbert Schairt en door hem toegepast in het koor van de Dom van Xanten (1406-1438), het koor van Nijmegen (± 1420-1456) en de Stiftskerk van Kranenburg.[20] Maar daartegenover staat, dat de venstertraceringen in deze portiek volgens hetzelfde principe gecomponeerd zijn als in zo uiteenlopende kerkgebouwen als de Sint Jacobs in Leuven (schipvensters, circa 1465) en de Hervormde Kerk van Eibergen (schipvensters, circa 1500).

Er is nog een relatie met het Nederrijnse milieu van de late gotiek maar dan met de Sint Jan in de rol van voorbeeld, namelijk de St. Willibrordskirche in Wesel.[21] Deze komt als vijfbeukige transeptbasiliek met kooromgang en westtoren tot stand tussen 1435 en 1539, eerst toren en schip, vanaf 1498 het koor, waarvoor de Xantener stiftsbouwmeester Johannes van Langenberg in dat jaar te Wesel het ontwerp komt bespreken, om in 1503-1522, tot zijn dood, ook daadwerkelijk de bouw van koor en transept te leiden, terwijl hij tegelijk zijn taak in Xanten voortzet. Daar was hij in 1492 in dienst gekomen, na tevoren in Keulen te hebben gewerkt. In zijn Keulse tijd wordt hij, in 1482, in Den Bosch gesignaleerd, om, naar verondersteld is, met de daar toen aanwezige Xantener stiftsbouwmeester Willem Backerweerd overleg te plegen.[22] Maar van deze laatste is geen aanwezigheid en bezigheid in Den Bosch bekend, zodat veeleer te veronderstellen ware, dat meester Johannes overleg pleegde met Alart du Hamel. In elk geval komen in Wesel onder Johannes' leiding en nadien die van zijn zoon Gerwin de transeptgevels tot stand, in 1520-1525 voltooid, die zozeer op de Bossche façades lijken. Daarbij mag echter niet vergeten worden, dat in Wesel de noordgevel tijdens de restauratie geheel vernieuwd is, zij het tamelijk getrouw, en de zuidgevel eveneens maar dan meer naar het voorbeeld van de noordelijke dan van zichzelf. Overigens heeft het kleine, maar rijke zuidportaal van de Dom van Xanten, door Johannes van Langenberg tussen 1492 en 1506 gebouwd, ook wel overeenkomsten met het werk in Den Bosch.

Het blijft een opmerkelijk feit, dat de Bossche transeptportalen sculpturaal en iconografisch zoveel gewicht hebben gekregen, alsof kerkfabriek en kapittel toen al voorzagen, dat er geen westfaçade zou komen met monumentale ingangen. Was de zuidportiek de speciale kapittelingang? De namen wijzen weinig uit, het zuidportaal heette de Logiepoort wegens de nabijheid van de bouwloods, het noordportaal het trouwportaal wegens de nabije plaats van huwelijkssluitingen in de kerk.[23] Rond 1530 mag de kerk als voltooid beschouwd worden, of liever gezegd, men heeft zich dan bij een definitieve onvoltooidheid neergelegd en met bakstenen noodsluitingen het nieuwe werk en het oude te weerszijden van de oude toren aaneengelapt.

De hier voorgestelde bouwperioden vormen misschien een scherpere indeling dan de werkelijkheid van het bouwproces toelaat. In feite zijn er bij de bouw van de Sint Jan geen grote bouwpauzen aan te wijzen. De grote stadsbrand van 1419 veroorzaakt

geen onderbreking, er is een altaarwijding in 1425 (Lieve Vrouwe Broederschapskoor), er is een aantal altaarwijdingen in 1452 (in. het schip). De grote stadsbrand van 1463 veroorzaakt ook geen langdurige stagnatie, in 1469 krijgt de kerkfabriek verlof om de oude kerk te vertimmeren en nieuwe altaren te wijden. In 1478-1525 wordt er onafgebroken aan diverse gedeelten van de kerk (zijbeuken, schip, westtoren, middentoren, Lieve Vrouwe Broederschapskapel, zuidelijke transeptfaçade) gewerkt. Er zijn talrijke campagnes aan te wijzen, op grond van kleine plastische detailverschillen, maar slechts weinig bouwperioden.[24] Ongeveer twee-derde van de hele bouwmassa is tussen 1478-1529 verwezenlijkt, snel en zonder tegenspoed dankzij verbeterde productiemethoden (steenleveranties), voortdurende financiële liquiditeit van de fabriekskas en zeker ook dankzij het vasthouden aan het oude bouwplan zonder avontuurlijke vernieuwingen in de vormgeving. De Sint Jan is, vooral inwendig, een homogene kerk dankzij haar conservatisme. Als wij de eerste bouwmeester, Willem van Kessel, oorspronkelijkheid en individualiteit toekennen, dan moeten al zijn opvolgers, met name Alart du Hamel (het minst nog een eventuele Cornelis de Wael), als persoonlijkheden gezien worden, die, misschien ook beteugeld door voorzichtige opdrachtgevers, niet veel meer doen dan de eerste vondst in een passieve receptie aan voortbestaan helpen, tot traditie verheffen, zonder de wens, de kracht of het verlof tot omvorming.

In de kunstgeschiedenis onderscheidt elke stijlperiode zich door een sterk creatief moment in de aanvang en een vermenigvuldiging van het eerste resultaat tot een algemeen type aan het einde. Het type dat burgerrecht verworven heeft, legt het scheppingsvermogen van de kunstenaar beperkingen op, maar verhoogt zijn drang naar het

monumentale. Niet het element van spontane verrassing, maar een vertrouwde onveranderlijkheid en dus onmiddellijke bruikbaarheid beschikken over de levensduur van een stijl. De stijl krijgt een eigen gezicht niet door de onrustige revolutionaire kunstenaar, maar door de rustige, vakbekwame en smaak bezittende ambachtsman, die de mensen gewent aan de revolutie en er een eerbiedwaardige traditie van maakt. Niet alleen de avant-garde is de moeite van het bestuderen waard, want historisch gezien is aanvaarding van een nieuwe kunst pas een feit wanneer zij nagevolgd is; zonder receptie geen creatie. Zonder dit moderne jargon te gebruiken, heeft Busken Huet het ten aanzien van de Sint Jan al geheel doorschouwd:

‘Het kan nauwelijks verwonderen dat in de geschriften van Erasmus die, toen de Sint Janskerk in aanbouw en bijna voltooid was, als aankomend jongeling te 's Hertogenbosch geruimen tijd in het fraterhuis vertoefde, nergens, voor zoover ik weet, over dit groote werk gesproken wordt. Erasmus stel ik mij voor, wanneer de zorgen zijn jong gemoed een poos rust gunden, en hij uit de verveling van het huis den blik naar buiten wierp, vond het werk van Egidius Coelman en Alard Duhamel eene matige verstrooiing voor zijn met andere gedachten vervulden geest. Er waren in Europa reeds zoovele gothische kerken gebouwd. Aan die van Den Bosch was zoo weinig, wat van andere haar kenmerkend onderscheidde. Het viel zoo moeilijk haar voor iets meer dan de voorziening in eene provinciale behoefte aan stichting, of de vervulling eener plaatselijke clericale eerzucht te houden, hoe loffelijk ook.

Voor ons gelden deze overwegingen niet. Wij zien meer de uitkomst eener voorafgegane ontwikkeling, dan het werk van één tijd, zich aanbiedend als iets bijzonders. Door het betrekkelijk nieuwe heen, van 1520, verschijnt ons tevens al het oudere; en wij bewonderen in de nabloeiende proef de geheele vruchtbare soort’.[25]

Het is een oordeel van precies honderd jaar geleden; degene die het uitsprak zou in het eindresultaat van de tweede restauratie, precies honderd jaar later, vooral of tenminste ‘het toevoeren van meer licht’ op prijs weten te stellen.

Eindnoten:

1 Voor wat er in het hertogdom Brabant in de 13de eeuw aan gotische bouwtechniek, bouwvormen en stijlelementen mogelijk is, zie LEMAIRE 1949 (volgende delen zijn helaas nooit verschenen, maar dit eerste deel bevat een algemene inleiding over de intrede van de gotiek in Brabant en het begin van de eigenlijke Brabantse gotiek als bouwschool); F. GRAF WOLFF METTERNICH, ‘Die Anfänge der Gotik in Brabant und die Baukunst des 12. bis 15. Jahrhunderts am Niederrhein’, Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein 151/152 (1952), 347-350.

2 Voor bijzonderheden over deze incidentele ontgraving en de zeer gereserveerde conclusies zie hoofdstuk 8, p. 171.

3 De herhaalde vergrotingen van de Oude Kerk in Amsterdam zijn daar een sprekend voorbeeld van. Daar is tussen 1334 en 1369 een lang, vijfzijdig gesloten koor toegevoegd aan een pas voltooid ondiep, rechthoekig gesloten koor. Pas, namelijk als eindfase van een vorige kerkuitbreiding. Men was nauwelijks klaar of kon weer opnieuw aan het werk.

4 LEMAIRE/ROGGEN/LEURS; ROGGEN/WITHOF; H. PAUWELS, ‘Beschouwingen over de Brabantse Hooggotiek’, GBK 17 (1957-1958), 85-99; OZINGA/MEISCHKE, 56-63 (‘De Brabantse bouwschool’).

5 S. BRIGODE, 'L'architecture religieuse dans le Sud-Ouest de la Belgique', Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites 1 (1949), 319-334.

6 E.H. TER KUILE, 'Aanteekeningen betreffende de bouwgeschiedenis der Groote Kerk te Dordrecht', OJB 1933, 2-18.

7 HERTHA LEEMANS, *Kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Sint-Gummaruskerk te Lier,* Antwerpen/Utrecht 1972.

8 R. LEMAIRE, 'De O.L. Vrouwekerk van Antwerpen in het kader van de Brabantse gothiek', Miscellanea Historica in honorem Alberti de Meyer, Leuven/Brussel 1946, 667-696; VAN BRABANT.

9 E.H. TER KUILE, *Geïllustreerde Beschrijving van de monumenten van Leiden en westelijk Rijnland,* 's-Gravenhage 1944, 60.

10 HASLINGHUIS/PEETERS, 477 en afb. 419 op p. 473.

11 V.G. MARTINY, 'Etude historique et archéologique de l'église Notre-Dame au-delà de la Dyle à Malines', Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites 13 (1962), 3-298.

12 Vgl. P. KURMANN over de Sint Jan in *Die Parler und der Schöne Stil 1350-1400, Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln,* Köln 1978, Band 1, 76.

13 A. WOLFF, 'Der Kölner Dombau in der Spätgotik', Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege II (Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes, Beiheft 20), Düsseldorf 1974, 137-150.

14 'De blinde traceering in de westwand van de zuidelijke dwarsschiparm van de St. Jan moet als volmaakte toepassing van de Wael's systeem door hem zijn gesuggereerd of ontworpen', stelde TH. HAAKMA WAGENAAR in een brief op 22 december 1981 aan schrijver dezes en verwees daarbij naar Saenredam's tekening. Zie voor deze en de datering van het hierin afgebeelde transeptvenster: *De Dom van Utrecht* (hierboven n. 10), 268 en 175.

15 HASLINGHUIS/PEETERS, 174-175, 214 en 342.

16 Een geveltop met een groot rond omlijst en verdiept veld, waarvoor als beeldengroep een Annunciatie, achter rechtstandig traceerwerk, heeft de zuidelijke transeptgeveltop van de kathedraal van Reims, dagtekenend uit 1500-1504. Het is de top langs welks deklijsten schrijlings mens- en dierfiguurtjes zitten zoals op de onder Alart du Hamel begonnen luchtbogen langs het schip van de Sint Jan. Het idee, dat Du Hamel die geveltop te Reims ontworpen zou hebben, behoeft niet zonder meer verworpen te worden: in 1502 heeft hij zijn ambt van stadsbouwmeester van Leuven neergelegd; hij is dan buitenpoorter van Antwerpen, maar tot zijn dood in 1506 of daaromtrent zonder nieuwe vaste aanstelling.

17 Voor de sculpturale stijl van Alart du Hamel en zijn internationale relaties: PEETERS 1962, 1307-1311.

18 P. LEFEVRE, 'La collégiale des Saints Michel et Gudule à Bruxelles', Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles 49 (1957), 34 vv.

19 Vgl. R. SANFAÇON, *L'architecture flamboyante en France,* Québec 1971; L.S. ADELMANN, *The Flamboyant Style in French Gothic Architecture,* University of Minnesota Ph.D. 1973.

20 J. VAN AGT, 'De metamorfosen van de Stevenskerk', in: De Stevenskerk, Historische Bijdragen bij gelegenheid van de voltooiing der restauratie, Nijmegen 1969, 74.

21 U. REINKE, *Spätgotische Kirchen am Niederrhein im Gebiet von Ruhr, Maas und Issel zwischen 1340 und 1540.* Münster 1977, 176-177; U. KOECKE, *Lettner und Choremporen in den nordwestdeutschen Küstengebieten,* München 1972, II, 428-442.

22 S. BEISSEL, *Die Bauführung des Mittelalters; Studien über die Kirche des hl. Victor zu Xanten,* Freiburg i. Br. 1889[2], 1, 189; vgl. daarentegen: CATHARINA VAN DE GRAFT, 'Willem Backerweerd beeldhouwer en bouwmeester', Bull. KNOB 1961, 26.

23 Vgl. het 'Trouwkoor' in een zijkapel van het zuidtransept van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, de 'Brauttür' in de zuidelijke zijbeuk van de St. Willibrordskirche in Wesel; in de St Pieters te Leuven is de zuidelijke transeptdeur de 'Trouwdeur'.

24 In zijn voorbeeldige monografie over de kathedraal van Bourges onderscheidt Branner campagnes waarbinnen fasen; ons lijken de benamingen perioden (of fasen) en campagnes in plaats daarvan beter. Perioden worden afgesloten met de definitieve ingebruikneming van een nieuw kerkgedeelte. R. BRANNER, *La cathédrale de Bourges et sa place dans l'architecture gothique,* Paris/Bourges 1962.

25 BUSKEN HUET, I, 372 (eerste druk 1882). Met 'het nieuwe van 1520' bedoelt hij, dat in dezelfde tijd waarin het schip van de Sint Jan gereed kwam, in 1520, in Rome aan de koepel van de Sint Pieter gewerkt werd. De 'glazen koepel' van de Sint Jan blijft daarbij eigenlijk niet ten achter:

‘Dit toevoeren van meer licht was een denkbeeld van den tijd, en het noordbrabantsch voorbeeld bewijst dat de zuiverheid van het gothische daaronder niet behoeft te lijden.’
Vgl. M. HASAK, *Die romanische und die gotische Baukunst. Einzelheiten des Kirchenbaues,* Stuttgart 1903, die op pp. 342-343 zijn bewondering uit voor het lichteffect van de vensters van de middentorens van de Engelse kathedralen, de domkerken van Halberstadt en Maagdenburg en ook de Bossche Sint Jan. Betreedt men deze kerken vanuit de portalen van de west- of de transeptgevels, ‘so kann das entzückte Auge diese Riesenräume mit einem Blick überfliegen und geniessen’.

De westtoren vanuit de Kerkstraat. Opnamen uit 1973 en 1983.

15. De westtoren

Geschiedenis van de bouw

De bouwberichten

Over de geschiedenis van de bouw en de latere veranderingen van de westtoren zijn wij uiterst karig ingelicht. In de oudste vermelding van de Sint Janskerk, in 1222, wordt niet over een toren afzonderlijk gesproken. Het zijn eerst bronnen uit 1632 en ± 1637 die zeggen, dat in 1268 de Lieve Vrouwekapel bij de toren gebouwd is. Als hun berichten juist zijn, dan is de toren dus in 1268 al aanwezig.[1]

In hoeverre de grote stadsbrand van 1419 de Sint Jan getroffen heeft, blijft nogal onzeker, en of de westtoren ervan geleden heeft, is geheel onbekend. Wel staat vast, dat de zware Margaretha- of Grimklok uit 1408 ongedeerd bleef, want deze ging pas bij de brand van 1584 ten onder.

Op 23 april 1485 gaf Johannes de Horne, bisschop van Luik, toestemming om de oude bouwdelen van de kerk te slopen en haar groter te herbouwen, '*ac turrim novam in longitudine, latitudine et altitudine decentibus construi et edificari facere*', 'alsmede een nieuwe toren in gepaste lengte, breedte en hoogte te bouwen en op te richten'.[2]

De vraag is, welke toren hiermee bedoeld kan zijn. De toestemming van de bisschop van Luik wil nog niet zeggen, dat er ook daadwerkelijk een nieuwe toren gebouwd is. Het kan bij een voornemen gebleven zijn of de vergunning is gebruikt om de romaanse westtoren te verhogen of om aan de middentoren te beginnen. Van de gotische bovenbouw van de westtoren zijn echter geen documentaire bouwdata overgeleverd, noch van de middentoren, waarvan men slechts weet, dat in 1523-1529 de houten bekroning tot stand kwam.

Mogelijk is, dat een nieuwe, meer westwaarts te plaatsen westtoren bedoeld was, zoals zou kunnen blijken uit het feit, dat de lichtbeuk van het schip met een onvoltooide schildboog en rib-aanzet voor een verdere westelijke travee abrupt bij de toren ophoudt, en dat aan de buitenkant de zuidwesthoek tot 1883 onvoltooid bleef en niet aansloot bij het torenlichaam in de buitenbekleding van de lichtbeuk en in de balustrade. Wanneer men precies aan dit gedeelte van het middenschip toe was, is alweer onbekend.

Op een westwaartse uitbreiding van de kerk en bijgevolg een verplaatsing van het torenfront, althans in plan, wijst ook het feit, dat de kerkfabriek tussen 1472 en 1493 geleidelijk alle huizen tegenover de westkant van de kerk in eigendom wist te verwerven: negen huizen in de Torenstraat, een op de hoek van de Toren- en de Kerkstraat en het daarbij in de Kerkstraat aansluitende huis.[3]

Maar toen men geen kans meer zag, een zo grootscheeps bouwplan te verwezenlijken, heeft men wellicht de toch al door de bisschop verleende toestemming benut om de oude westtoren met een nieuwe, gotische klokkenverdieping en naaldspits te verhogen. Van der Vaart neemt aan, dat dit werk al vóór 1505 voltooid was. Op 10 februari 1504 namelijk werd tussen het kerkbestuur en 'meester Willem die Organemaker' (Willem Boets van Heyst) een contract gesloten voor het maken van een positief aan het orgel 'tot synt Jans staende after aen den thoren'; het moest vóór het feest van de Geboorte van Sint Jan de Doper in 1505 spelensgereed zijn. Men zou niet aan een orgel tegen de toren werken, wanneer deze nog in staat van

verbouwing verkeerde. Maar daaraan moet toegevoegd worden, dat op 17 januari 1517 alweer het kerkbestuur en meester Willem overeenkomen, dat deze het orgel ‘staende in de voorsz. kercke after den thoren’ zal repareren.[4]

In 1505 worden de resten van de oude kerk gesloopt. In datzelfde jaar worden voor de toren veertien ‘clocken en schellen’ geleverd door Willem en Jaspar Moer. Vervolgens wordt in 1524 een uurwerk in de toren geplaatst: op 11 januari van dat jaar worden 100 Rijnsguldens door de stad betaald aan ‘meester Peteren Wouterss, urewerck meker, voer dat nyeuwe ure gewerck, dat hy gemaickt heeft en in Sint Jans thoren nu gaende en slaende is’.[5] De middentoren kan hiermee niet bedoeld zijn, want deze heeft nooit een uurwerk gehad. Het lijkt er al met al op, dat

de laatste bouwcampagne van het middenschip, vanaf 1505, van west naar oost verliep, dat men in het begin nog rekening hield met een afbraak van de oude toren, maar al gauw niet meer.[6] Van ongeveer 1505 tot 1524 of in een tijdvak daartussen zou de torenverbouwing tot stand gekomen kunnen zijn, zonder dat de veranderingen aan het orgel daardoor belemmerd behoefden te worden. In juli 1569 heeft in de toren een brand gewoed die snel bedwongen is en van geen betekenis was in verhouding tot de ramp van vijftien jaar later.[7] Op 25 juli 1584 namelijk brandde door blikseminslag de houten middentoren af, de kerkdaken vatten ook vlam, het vuur bereikte het tegen de westtoren staande orgel, dat verbrandde, woedde ook in deze toren en verwoestte minstens de gehele spits. Maar uit het feit, dat ook het uurwerk, de beiaard en andere klokken getroffen werden en smeltend neerstortten, blijkt dat de schade veel omvangrijker was en dat ook de klokkenstoelen en balklagen door het vuur beschadigd of vernield werden.[8] Nadat eerst de nodigste voorzieningen aan het transept getroffen waren, visiteerde op 10 februari 1585 een aantal deskundigen de westtoren en spoedig daarna schijnt met het herstel begonnen te zijn. In 1587-1588 werd een oude Orthense klok, de Salvator, erin opgehangen.[9] Wellicht was het herstel toen al ver voltooid, maar pas veel later, op 23 mei 1618, werd met ‘eenen Loreymios-Horologiemaker, in presentie van mijn Heer den Plebaan, lange ende breet opt maken van een nyeuwen voorslach gediscoureert’.[10]

Geheel in orde was de stabiliteit van de toren niet, want de paalmeesters van de stad moesten in 1618 de raad geven, het nieuwe orgel niet aan de torenmuur te bevestigen, daar deze bij het luiden toch al ‘kerckwaerts en ter sijden wiggelt’.[11]

Onbekend is, hoe groot de schade was, die op 30 mei en 30 augustus 1629, tijdens de belegering van de stad door Frederik Hendrik, aan de westtoren werd toegebracht.[12] Maar de tekeningen van Saenredam (1632) en van Beerstraeten (± 1660) tonen er geen merkbare aan. Het leveren van nieuwe klokken door Jacob Noteman in 1641 en van een nieuwe voorslag door Juriaen Spraeckel in 1647-1648 zullen gewone vernieuwingen van versleten klokken geweest zijn. Over reparaties en onderhoudswerken sinds 1629 lichten ons de kerkrekeningen in.

1629-1630 Als eerste werkzaamheid wordt vermeld, dat is ‘toegemaeckt een gat in den toren’. In de eerste en tweede week van juni ‘heeft Boudewijn upten thooren gedeckt’ gedurende 10 dagen, met zijn broer Dierick, 10 dagen, en een knecht, 11 dagen, waarvoor de knecht 14 stuivers per dag ontvangt, beide broers 2 gulden per dag. In diezelfde weken heeft Peter Janss. 10 dagen ‘gewerckt opten thoren, dwelck is dobbel dach huir 2 gl. daechs’.[13]

1630-1631 Mychijl Wouters metsseler en knecht 9 dagen. ‘Alsoo eenen boghe inden tooren was gevallen om wederom op te maken’, 16 gl. 17 st. 2 ort.[14]

1631-1632 In november 1631 hebben Fredirick metselaer en knechten ‘gewerckt op den thooren’ en elders aan de kerk (gerfkamer) voor 22 gl. 12 st. 2 ort.[15]

1632-1633 Betalingen aan Fredrick metser voor onder andere ‘in den tooren van de kerck veele afgevalle steenen wederom op gemetselt’. ‘In den tooren twee ijseren gerden aenden waterback die vallen wilde’, voor geleverd ijzerwerk wordt Thomas Christoffel smid betaald.[16]

1633-1634 Betaling aan Thomas Christoffels smid: ‘het ijserwerck aende clocken vernieut met den cleepel van de Levrouwe cloock, die gebroecken was’.[17]

1636-1637 Betaling aan Cornelis Jans den steenhouwer: 'Also de waeter lijst nae de westsijde van den tooren een gedeelt was afgevallen' voor opdracht deze 'wederom op te maecken' 100 gulden.[18]

1640-1641 Cornelis Jans steenhouwer 'heeft aengenomen den spiegel ofte ronde onder den tooren daer de groote cloock soude werden door op gehaelt grooter te maecken' en ontvangt na visitatie van het werk 200 gulden. Het betreft het hijsgat in het gewelf van het Luidportaal, dat een diameter van meer dan 2,10 m moest krijgen om de nieuwe klok van Jacob Noteman door te laten. Betaling aan Denis Handricx loetgieter: 'den looten solter in den tooren daer de klocken souden gehangen werden opgenomen ende daer naer wederom bij den selve met nieu loot geleijt ende de stijllen met loet becleet'.[19]

1642-1643 4 gulden 16 stuivers betaald aan Juriaan Baltasar omdat hij heeft 'gemaeckt eenen nieuwen weerhaen (...) op St. Jans tooren' en 5 gulden aan Antoni Gossens maelder voor het vergulden van deze weerhaan.[20]

1656-1657 Betaling aan Gerit Ariaens Coen timmerman voor '380 voet eyken planncken om daer mede te maeken drije nieuwe wijsers in den tooren van St. Jans kerck'.[21]

1657-1658 Gerit Ariens Coen timmerman heeft 'gemaeckt 4 nieuwe wijsers buijten aen den tooren'. Antonis van Buesecom heeft 'het houtweck van de nieuwe wijssers met de calonen van buijten gewerft met de wijssers ende de selve vergult van kercke gout' voor 107 gulden.[22]

1670-1671 Mathijs van Venrooij ontvangt 53 gulden 14 stuivers voor leverantie van 'IJserwerck tot 't maecken van een nieuw cruys op St. Jans Thooren'. 28 gulden wordt uitgegeven 'voor gelevert schilder goudt, t'geene Cosijns organist aldaer hadde gehaelt ende verwerckt aen den haen

ende den boll aen St. Jans thooren'.[23]

1671-1672 19 gulden 15 stuivers betaald aan Mathijs van Venrooy voor 'ijserwerck aen den haen van den Thooren'.[24]

1686-1689 'Vissers schilder voort op maecken en verwen van twee wijsers aen St. Jans Thoore 56-0-'.[25]

1702-1703 Een nieuwe koperen haan op de toren geplaatst.[26]

1736-1737 166 gulden betaald aan W.G. Ouwerkerk 'voor het verwen en vergulden van de vier nieuwe wijzers met den haan in juny 1737'. 21 gulden aan Johannes van der Kint mr. timmerman 'voor verschot bij hem gedaan aan Anthony van Venray wegens gekocht wagenschot tot de wijsers'. 21 gulden 13 stuivers aan Abraham Lacourt 'voor een bladt geel koper tot den haan van St. Jans Toorn den 3e julij 1737 gelevert'. 6 gulden aan Lambert van den Leesacker mr. smid 'voor yserwerck en arbeytsloon in julij 1737 tot reparatie vant Cruijs en Spil van St. Jans Toorn. 44 gulden aan Jacobus van Deurse voor arbeyts loonen aan het Horologie op St. Janskerk en het vernieuwen der wijzers en haan in junij en julij 1737'. 40 gulden aan Pieter Jongbloet en Paulus Cleiban 'voor het verwen van den toorn van St. Jans kerk'.[27]

1737-1738 'Aen W.G. Ouwerkerck voor het verwen van de appel op St. Jans Toorn, den 30e sept. 1737 2-10-0'. 'Aen de wed^e Abraham Lacourt voor gelevert cooper tot reparatie van den appel tot St. Jans Toorn in september 1737 14-8-0'. 'Aen Johannes van der Kint voor het visiteeren van het spits en onder Lanteern van de kerk, in 't jaar 1738, met het maken van een tekening vlg. ord. en quit. 5-0-0'.[28]

1744-1745 In de nacht van 11 op 12 januari 1745 sloeg de bliksem in de torenspits. 'Van het vuur, dat zig in het bovenste gedeelte van den tweeden lantaarn in het Spits hegte, vloogen verscheiden vonken door de Lugt'[29] Maar het vuur was snel geblust en de schade was gering. Paulus Clabbans kreeg van de stad 32 gulden, 1 stuiver en 8 penningen 'wegens eene premie van den brand in St. Janstoren'.[30] Jacobus Clabant verrichtte vervolgens leidekkerswerk en Adriaen van Wolfsbergen timmerwerk aan de toren, als afkomend materiaal werden 'eenigh oudt houd' en een 'lap rood cooper' verkocht.[31]

1753-1754 'Betaald aan de Wed^e H. Habraken voor geleverde verw en olij tot het verwen van de Jans Kerks Toren 41-1-0'. 'Betaalt aan Hendrik Valkenburg voor het vergulden van de Haan en twee paartjes staande op het kruijs van de Jans Kerktoren 15-0-0'.[32]

1760 'Betaalt aan Willem van der Horst als gelaste van Hendrik Deenen de somme van 11 gl. 13 st. voor het examineeren en naar zien van eenige defecten aan den Toorn van de Groote Kerck 11-13-0'.[33]

1764 'Voor 't vergulden van twee nieuwe wijsers op den toorn van de Groote Kerk 90-0-0'.[34]

1767 Toen in 1767 de kapitein-ingenieur Berg met de architecten Willem van der Horst en Johan Schouw (later, van 1773 tot 1780, stadsbouwmeester), in opdracht van de Raad van State een begroting voor het herstel der kerk opmaakte, voorzagen zij ook werken aan de toren, maar wegens geldgebrek beperkten zich de daarop volgende reparaties tot het steenhouwwerk en de ramen van de kerk.

1784 92 gulden wordt betaald 'voor het opnieuws vergulden en verwen van de 4 uurwijzers op den Tooren van de Groote Kerk'. 12 gulden 'voor het schoonmaken

verwen en op nieuws vergulden van den weerhaan en 2 trompettertjes op voors. Tooren'. 15 gulden en 10 stuivers 'voor het verwen naderhand van de lijsten en capiteelen rond en booven die 4 voorgemelde wijzers'.[35]

Gemeentelijk beheer, eigendom en onderhoud

Zoals uit de stadsrekeningen blijkt, was er minstens sinds 1524 al bemoeienis van het stadsbestuur met het onderhoud en de inrichting van de toren. Het was gebruikelijk, dat een stadsregering zich ook om de kerkbouw bekommerde, ook in Den Bosch werden de fabriekmeesters der kerk mede door de stad benoemd. Maar vooral voor de bouw en het onderhoud van kerktorens, met hun functie van openbare tijdaanwijzer, uitkijkpost en plaats voor de klokken die brand en alarm signaleerden en openbare feesten aankondigden, kon de magistraat niet overschillig blijven. Het is niet uitgesloten, dat de gotische klokkenverdieping, met haar van de bouwstijl der kerk zo afwijkende vormen, voor rekening van de stad en naar ontwerp van een bouwmeester in dienst der stad is uitgevoerd. Van algemeen belang was de toren ook bij nationale en stedelijke feesten: sinds soldaat Pieter Jansen voor het eerst de Oranjevlag uit de toren had gestoken, was dit bouwwerk regelmatig, en zeker op Sint Lambertsdag (17 september), wanneer niet deze heilige, maar de verovering door Frederik Hendrik gevierd werd, vlaggendrager, voorwerp van feestverlichting en verspreider van feestelijk klokkengelui.[36]

In de 17de en 18de eeuw heeft het stadsbestuur regelmatig bemoeienis met het onderhoud van de toren en de klokken. 'Bij de resolutie van de heeren van de leeden in dato 8 mei 1759, is uijt stads financien aan de kerken jaarlijks toegelegd, voor 't onderhoud van den toren, de somme van 200 gul.' en dienovereenkomstig wordt nog in 1794 aan de rentmeester der kerken zulk een bedrag uitbetaald. Die resolutie hield het volgende in.

'Ten vierden gemerkt naa regten het onderhoud van den Toren van de Groote Kerk en van het

uurwerk niet moet komen tot laste van de fabricqe goederen, maar de stad daar toe verpligt is, met welk onderhoud nogtans het inkomen der kerken, zedert immemoriale Tijden is gechargeert geweest. En de kerken meede zoude kunnen preetensie maken tot de gebouwen van de Barbara en de St. Eloys Cappellen zooals zij de inkomsten van deeze eerste Cappel genieten, dan welke gebouwen zig de kerken alvoor lange jaaren niet hebben aangedragen, waarschijnlijk om de groote reparatien die deselve onderhavig waren en waar van de stad al zedert een menigte van jaren in possessie is geweest en deselve tot haar gebruik heeft geapproprieert gehad. Dat derhalven zonder reflexie te maken op de immemoriale praescriptie, waarmeeds de stad zig tegens de kerken zoude kunnen behelpen en uijt consideratie van den slegten staat van de finantie der kerken, aan deselve jaarlijx uijt stadsinkomsten zal worden toegevoegt, zoo als toegevoegt word bij dezen eene somme van twee hondert guldens voor d'eerste maal te betalen op ult:^{o} Decemb: deses jaars, En dat hier meede zal wezen geextingueert de preetensie, welke de kerken uijt hoofde voors. tot laste van de stad zoude kunnen competeeren'.[37]

Op 15 december 1795 namen de Representanten van het Volk van Bataafs Brabant het besluit, dat de kerken, torens en klokken voortaan het eigendom waren van de gezamenlijke ingezetenen der respectieve gemeenten en dat alle gezindten het recht hadden, door het luiden der klokken hun godsdienstoefeningen aan te kondigen.[38] Krachtens het 6de Additionele Artikel der Constitutie van 23 april 1798 moesten de kerkgebouwen onder de kerkgenootschappen naar hun aantal respectieve lidmaten verdeeld worden en werden de torens en klokken aan de burgerlijke gemeenten als eigendom toegewezen.[39] Over de Sint Janskerk is daarna nog veel te doen geweest, maar toen de Staatsregeling van 1801 alle eigenaressen in hun bezit sinds 1 januari 1800 bevestigde, is de toren vrij geruisloos definitief als gemeentebezit erkend. Bijgevolg werd het luigeld voortaan aan de gemeente betaald.[40]

Het toezicht op het onderhoud viel toen geheel toe aan de stadsarchitect, Jan Verhellouw, en terstond al werden enige nodige reparaties verricht, want het torenkruis was neergestort. Op 29 december 1801 wordt de betaling goedgekeurd van een rekening, die de volgende werken, materialen en kosten omvat.[41] Aan timmerman L. Moonen, wegens arbeidsloon en materialen, gewerkt hebbend aan de peer (''t paertje'), de makelaar en het kruis *f* 436-2-12; aan meester smid N. van Mackelenbergh voor nagels en spijkers *f* 96-5-8; aan loodgieter W.J. Habraken *f* 159-15-2; aan hem voor leien en nagels *f* 119-3-8; aan leidekker J. de Lang *f* 238-13-12 voor werk 'op 't paertje' en 'op den toorn'; aan Wijnand Jansen, meester verwer en glazemaker voor ramen op de 'horlogiekamer' en voor 20 boekjes goud voor de wijzer *f* 133-2-0; voor Josephus van den Heuvel, meester koperslager, voor de bol, de nieuwe haan en voor de makelaar *f* 197-8-8 en tenslotte aan Daniel Petten, meester horlogemaker, voor de uurwerkreparatie *f* 25-12-12. Hun werk ging weldra weer verloren. Op donderdag 5 augustus 1830 kwam de gemeenteraad in buitengewone vergadering bijeen wegens 'het ongelukkig evenement dat de stad heden morgen getroffen heeft door het afbranden van een gedeelte van den toren van St. Jans Kerk'.[42] Vanaf de bovenkant van de onderste lantaarn was de spits vernield. De vraag was, welke maatregelen getroffen moesten worden en stadsarchitect P.J. de Zutter werd in de raad ontboden om voorstellen te doen. Zijn advies was, provisioneel een kapje op het afgebrande gedeelte van de toren te doen maken en tevens kreeg hij opdracht een plan voor de

herbouw te maken. Er werd dank gebracht aan de opperbrandmeester, de architect, het garnizoen en de schutterij voor hun ijver bij het blussen en op 20 augustus ontvingen zij certificaten als blijk van tevredenheid van Burgemeester en Wethouders.[43] Voor het jaar 1831 was een post van *f* 6000. - voorzien voor het vernieuwen van het afgebrande gedeelte, *f* 300. - voor buitengewone reparaties aan het timmer- en metselwerk van de toren.[44] In augustus 1831 was het (provisorisch) herstel voltooid.[45] Maar de echte restauratie vond pas in 1842 plaats, naar ontwerp van P.J. de Zutter, die bij zijn plan ook een tekening van de spits van vóór de brand leverde.[46]

Naar zijn tekeningen verwijzen ‘Bestek en Voorwaarden’, 22 maart 1842 nr. 26, ‘waarnaar Burgemeester en Wethouders der stad 's Hertogenbosch in het openbaar zullen aanbesteden: Het opbouwen van het afgebrande gedeelte van het torenspits der St. Janskerk binnen genoemde stad benevens eenige herstellingen aan den grooten Lantaarn en aan het Klokkenspel van dien toren’.[47] De nieuwe opbouw moest gebracht worden ‘op het bestaande tafelment boven den grooten lantaarn’. Het bestek omschrijft vervolgens met maten ‘het soubassement van den tweeden of kleinen lantaarn’; deze zelf, het tafelment erop, het soubassement van de naald, het tafelment der kap van deze naald, de peer met krommers, de koperen bol, daarop de makelaar, daarop het kruis. De timmerwerken dienden met eiken kloshout te geschieden. De kleine lantaarn moest uit acht stijlen en acht schoren daartussen bestaan. Het soubassement van de kleine lantaarn moest galmgaten bevatten. De gesloten delen van de spits waren met dennen delen te bekleden. Het smeedijzerwerk betrof het kruis en de spil van de windvaan, het koperslagerswerk de haan. De balustraden rond de grote en kleine lantaarn moesten in gegoten ijzer uitgevoerd worden, de onderste met zes balusters en spitsbogen tussen de

zwaardere stijlen aan elk der acht zijden, 'verder voorzien van Gottische sieraden', de bovenste met vier zulke balusters maar verder hetzelfde.

Kortom, alles zoals het ook inderdaad is uitgevoerd. Voorts eisten bestek en voorwaarden, de stijlen van de grote lantaarn na te zien en daartoe de zich hierin bevindende klokken zo lang te verplaatsen. Blijkbaar hing er tot dat ogenblik een klokkenspel in van zeven grote klokken, twaalf kleinere en een aantal nog kleinere. De acht klokken 'welke zich achter het stadhuis bevinden' moesten naar de grote lantaarn en het soubassement daarboven gebracht worden. Een der stijlen van de grote lantaarn was al defect bevonden en moest zeker vernieuwd worden. Na het herstel van alle stijlen moesten deze met lood bekleed worden. Ook het dak van de torenhelm en de daken boven de vier wijzerborden moesten hersteld worden. De keuze van materiaal en kleur voor de verfwerken werden nog aan de architect overgelaten, maar het ijzerwerk moest men 'donker Spaansch groen verwen'.

Zo kon dan eindelijk het Verslag van de stad in 1842 melden: 'de spits van St. Janstoren is geheel vernieuwd en het carillon verbeterd en verzwaard', nadat dit herstel vanaf 1837 telkens in uitzicht gesteld, maar wegens gebrek aan fondsen telkens weer opgeschoven was.[48]

Het torenportaal inwendig bleef aan de zorg van het kerkbestuur overgelaten. In 1848 ontving 'L. Venneman (sic) wegens leverantie van hout en arbeidsloonen onder den Toren' *ƒ* 248,10 terwijl aan J.C. Dickmans wegens 'geleverde verwwaren en arbeidsloonen aan de Luypoort' *ƒ* 82,67[5] betaald werd.[49]

De restauratie van 1869-1874

Onder leiding van de stadsarchitect J.M. Nabbe, die op 28 januari 1859 zijn benoeming kreeg en tevens leraar bouwkunde was aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in Den Bosch, werd tenslotte een grondig herstel van de gehele toren voorbereid. Men moest zich wel hierop bezinnen, omdat in 1859 de restauratie van de kerk eindelijk intensief ter hand genomen was en de gemeente daarbij niet kon achterblijven. Maar vlot ging het niet. Wel werden in 1861 herstellingen aan de spits, tot aan de tweede omloop, verricht.[50]

Aan het einde van 1863 moet bericht worden, dat men niet toegekomen is aan werken tot herstelling van de toren.[51]

Maar wel moet uit dat jaar de opmetingstekening van de westkant van de toren dagtekenen, die gemaakt werd door de gemeente-opzichter C. Peeters, die tevens, zoals Nabbe, leraar was aan de Koninklijke School.[52]

In 1864 zijn aan de toren en zijn uurwerk enige herstellingen verricht.[53] In 1866 werd het uurwerk gedeeltelijk vernieuwd.[54] In 1867 werd dan aangekondigd, dat de restauratie in 1868 zou beginnen en in het najaar van 1868 werd een steiger voor de toren gemaakt.[55] Voor de restauratie werd op de gemeentebegroting van 1869 een bedrag van *ƒ* 3000. - en op die van 1870 van *ƒ* 5000. - toegestaan, van welke bedragen te zamen echter *ƒ* 600. - afgehaald werd voor het onderhoud van andere torens en uurwerken.[56] In het voorjaar van 1869 was een ontwerp voor de te vernieuwen balustrade gereed. Op 17 september 1869 kon architect Nabbe aan Burgemeester en

Wethouders een tekening van de westzijde van de toren aanbieden ‘zooals de restauratie daarvan zou behooren te geschieden’.[57]

Ter toelichting schreef hij: ‘Van den bestaanden bouwstijl des torens is niet afgeweken en is alles in zijn geheel behouden, met uitzondering echter van de kap waarin de uurwijzerplaat zich bevindt; als zijnde de thans bestaande in een veel later tijdperk aangebragt dan dat waarin de toren is gebouwd’.

Hij vroeg, of het niet beter was, het ‘regtstand’ ongeveer 12 m hoger in metselwerk op te bouwen, in vlakke schuinte af te dekken en daarop een balustrade te plaatsen - een niet geringe verhoging dus, want ook de gotische klokkenverdieping is al 12 m hoog! Hij meende voorts, dat schip en toren niet met elkaar in overeenstemming te brengen waren, omdat het schip breder was. Wel zouden de aan de noord- en zuidkant van de toren aansluitende kapellen en het ondergedeelte van de toren tot één geheel te maken zijn, namelijk tot de eerste deklijst van het boven de ingang van de toren aanwezige raam. Hij had overleg gepleegd met de restauratie-architect van de kerk, L. Hezenmans, en andere architecten (niet met name genoemd) en zij waren unaniem met Nabbe van mening, dat de torenspits behouden moest blijven, te meer omdat deze in goede staat verkeerde; alleen de leien moesten deels vernieuwd worden.

De gebreken van het metselwerk waren niet gering: de contreforten waren afgescheurd, de balustrade, lijsten en andere ornamentwerken waren vervallen, er vielen zelfs brokstukken neer.

De houten kappen om en boven de wijzerplaten waren deels verteerd. Nabbe stelde voor, de uitvoering van het werk vakgewijze te verrichten, te beginnen met de balustrade, dan het metselwerk van het klokkenhuis. Aanbesteding achtte hij bij dit werk niet mogelijk, omdat men niet wist, welke gebreken men nog zou aantreffen. De werken moesten in daggeld door gemeente-arbeiders verricht worden, alleen de balustrade zou aanbesteed kunnen worden. ‘Op de teekening zijn de contreforten van het ondergedeelte des torens slechts voorgesteld zoo als die thans zijn, omdat bij het onderzoek en de gedane opmeting gebleken is dat deze vroeger in verband zijn geweest en een geheel uitgemaakt hebben met de neven den toren

staande kapellen'. Derhalve zou later contact nodig zijn met de Commissie voor de uitwendige herstelling der kerk, 'ten einde in verband met de kapellen de contreforten des torens op te werken'. Op 4 februari 1870 zond architect Nabbe aan Burgemeester en Wethouders, met een begeleidend schrijven en tekeningen, het bestek voor de levering van gehouwen steenwerken voor één zijde, de westzijde, vanaf de versnijding onder de galmgaten tot en met de balustrade.[58] Totaal zou 18 m^3 Udelfanger zandsteen uit de omgeving van Trier, voor lijsten, stijlen, boog-, dek- en bekledingsstukken, verwerkt worden, en 19,5 m^3 van hetzelfde materiaal voor de balustrade met pinakels. Dit gehele werk werd begroot op *f* 3840. - De steen zou naar zinken mallen gemaakt worden en alle stenen zouden op hun groefleger gesteld worden. Het metselwerk moest uitgebroken worden en vlakke klinkers zouden worden aangebracht. In zijn schrijven behandelde Nabbe ook reeds andere gedeelten van de toren: hij noemde nieuwe uurwijzers en cijfers, de herstelling van de klokkenstoelen en galmborden, een rond raam onder het carillon (in de spits?). Voor het ondergedeelte voorziet hij het uitbreken van de steen, de toepassing van Udelfanger zandsteen voor het middenvak of portiek en voor de zijvakken, het maken van zestien beelden, nieuwe eiken poortdeuren. De hele torenrestauratie begrootte hij alvast op *f* 54.000. -.

Bestek en begroting werden in handen gesteld van een commissie die op 15 maart 1870 door de gemeenteraad uit zijn midden benoemd werd en die bestond uit de raadsleden J.F. Luijckx, J.J.H. Bolsius, M.W.J. van Beusekom en J. van de Griendt. De meest critische en actieve van deze was ongetwijfeld J. Jos. Hub. Bolsius, die immers reeds veel met de Sint Jan te maken had doordat hij adviserend architect van het kerkbestuur was. Bolsius pleitte ervoor, Bentheimer zandsteen te kiezen, omdat deze beter was dan Trierse (hoezeer zou hij gelijk krijgen!), sterker en minder kostbaar, en om deze steen in de groeve te laten gereed maken.[59] Maar tenslotte kon hij zich met rapport, tekening en begroting van de gemeente-architect verenigen, behoudens kleine correcties die Nabbes instemming hadden. Dus werd er toch de (later zo slecht gebleken) Udelfanger zandsteen bruto ingekocht en in Den Bosch door gemeentearbeiders bewerkt. Het herstel werd nu begroot op *f* 57.000. - in zes jaar, te beginnen in 1870.[60]

Op 13 april 1871 bracht Nabbe aan de raadscommissie verslag uit over de in 1870 verrichte werken.[61] Op 20 juni 1870 was begonnen met het afbreken van de balustrade en van de contreforten der klokkenverdieping aan de westzijde. Op 8 augustus was de onderste deklijst van het klokkenhuis (dus juist boven het romaanse torengedeelte) geplaatst. De muurwerken waren uitgebroken, ingekast en opnieuw aan-, in- en opgemetseld. 'Bij het uitbreken en inkassen van de metselwerken werden deze in zoodanige slechten toestand bevonden, dat niet alleen langs de buitenzijden maar ook van de binnenzijden de steenen geheel los en als van zelve af- en uitvielen, waarom dan ook het onderhavige vak metselwerk zoowel aan de binnen- als buitenzijden geheel is moeten vernieuwd worden'. Voor het dienstjaar 1870 werd in totaal *f* 9386. - uitgegeven. Het valt te betwijfelen of het metselwerk zo slecht was als in dit verslag van Nabbe voorgesteld wordt: het nog aanwezige muurwerk van de romaanse bouwperiode binnenin is zeer soliede.

Op 31 mei 1872 bracht Nabbe verslag uit aan de raadscommissie en op 12 juni aan Burgemeester en Wethouders over de in 1871 verrichte werken.[62]

Op 10 januari was begonnen met de afbraak van de balustrade en contreforten van de noordzijde van het klokkenhuis, terwijl de westzijde daarvan nog verder afgewerkt werd. De noordwestelijke hoekboog in de toren onder de achtkante spits werd geheel uitgebroken en opnieuw ingemetseld.

Op 18 september werd begonnen met de afbraak van de balustrade en de contreforten aan de oosten de zuidzijde. Alles werd even ingrijpend vernieuwd als aan de westkant. Vier spuwers voor de hoeken van de balustrade (die er nooit geweest waren) werden gebeiteld en geplaatst. De uurwijzerkasten werden gesloopt. Voor het dienstjaar 1871 werd *ƒ* 11.086,05 besteed.

Over de in 1872 uitgevoerde werken zond Nabbe op 29 mei 1873 zijn verslag aan de raadscommissie.[63] Het afhakken van het metselwerk aan de oost- en zuidkant van het gotische klokkenhuis, waarmee in het najaar van 1871 begonnen was, was voortgezet en tot volle hoogte was het nieuwe metselwerk opgewerkt. Ook de noordoostelijke, zuidoostelijke en zuidwestelijke hoekbogen in de toren onder de achtkante helm waren geheel vernieuwd. Op 16 november 1872 was het werk aan de gehele gotische bovenbouw voltooid, alleen de balustrade was nog niet geheel geplaatst. Begonnen was met het af- en uitbreken van het romaanse deel van de toren, dat wil zeggen met het uit- en afkloven. De vernieuwing van de in slechte staat verkerende muurwerken moest weer zowel aan de buiten- als aan de binnenzijden geschieden. Houten trappen werden hersteld en vernieuwd. De benodigde Udelfanger zandsteen was per trein (het Bossche station was in 1869 al in gebruik voor de lijn Utrecht-Boxtel) aangevoerd. In totaal werd *ƒ* 11.707, 12 uitgegeven.[64]

Op 28 juni 1874 stuurde Nabbe aan de raadscommissie zijn verslag over 1873.[65] De vernieuwing van het romaanse torengedeelte was voortgezet: eerst de noordkant, in zijn geheel, dan de zuid- en de westkant, tot de deklijst van het onderste of eerste gedeelte. De vensters werden weer in

Udelfanger zandsteen uitgevoerd, enige balustradegedeelten bovenaan waren geplaatst. In totaal werd *f* 8289, 69^5 besteed. Bovendien werd voor werk aan de klokkenstoelen *f* 581, 75^5 uitgegeven.[66] In 1874 vervolgens was men bezig aan het bovengedeelte van het romaanse of ‘middenvak des torens’ aan de zuid- en de westzijde door het af- en uitkloven der oude metselwerken en het opnieuw opmetselen daarvan; dit werd reeds in februari voltooid.[67] De plaatsing van de balustrade werd voortgezet. Verschillende metselwerken aan en langs de binnenzijden van de toren waren hersteld. ‘Wijders zijn van drie zolders de balklagen zoo veel nodig verlegd en de vloeren geheel vernieuwd’, terwijl de stenen trap langs de oostzijde is hersteld. Een geheel nieuwe houten trap is gemaakt van de derde naar de vierde zoldering. De lokaliteit (tweede zoldering) waar het uurwerk, dat zich vroeger op de vierde zoldering bevond, thans is geplaatst, is geheel afgewerkt. Daar is eveneens de nieuwe trommel voor het speelwerk aangebracht. De klokkenstoelen werden afgewerkt en de klokken ingehangen; ook de carillonklokken en hun toestellen waren geplaatst. De uitgaven over 1874 bedroegen *f* 8980, 37^5.

De restauratie naderde haar voltooiing. In 1875 werden de laatste ontbrekende delen van de balustrade geplaatst. Op enig herstel van vloeren en aan muurwerk na was ook het inwendige voltooid. Aan de spits werden alvast wijzerplaten aangebracht. Op 22 juli 1875 besloot de gemeenteraad, het herstel van het benedengedeelte van de toren, dat wil zeggen de beganegrondse geleding van de westgevel met ingang (de Luidpoort) en de twee flankerende nissen, met hun steunberen, uit te stellen totdat de restauratie van de kerk zo ver gevorderd zou zijn, dat men aan de westgevels van de Lieve Vrouwekapel en de Doopkapel toe was. De voor dit gedeelte al aangekochte Udelfanger zandsteen, 53,657 m^3, werd toen voor *f* 2487. - aan de Commissie voor de uitwendige herstelling der kerk verkocht.[68]

Op 7 september 1875 werd aan de firma Haak, Gruber en Dupont, fabrikanten in uurwerken te Utrecht, ondershands aanbesteed het leveren van ‘4 stel cadraturen, bestaande uit eene stelling waarin de wijzerraderen zijn aangebragt en zamengesteld uit minuutrad, wisselrad en rondsel met uurrad, lange stalen spil, dito uurbusspil voor het wisselrad’, verder vier stuks roodkoperen minuut- en uurwijzers, engrenages, frictierollen, schroeven en stangen. Het werk moest in februari 1876 opgeleverd worden, de aannemingssom bedroeg *f* 1466. -.[69]

Intussen bleek het klokkenspel niet te voldoen. Alle klokken dienden overgebracht te worden naar het punt waar de klokken van het vroegere carillon hingen, zeven klokken moesten hergoten worden, elf andere ter vergelijking opgezonden naar de klokkengieterij Aerschodt te Leuven. In 1875 bedroegen de kosten voor de toren *f* 6131, 32^5.

In 1876 heeft de hergieting van de zeven klokken plaats gehad. Ook zijn toen de klokken, ‘met uitzondering van die welke voor het luiden dienstbaar zijn’, van de plaats waar zij gehangen waren, overgebracht naar het punt waar die van het vroegere carillon hebben gehangen. De toestellen voor de bespeling met de hand en die voor de bespeling in de gang van het uurwerk, zijn toen alsmede verplaatst (zie verder hierna, bij de behandeling van de vroegere en tegenwoordige klokken en beiaarden van de Sint Janstoren). De kosten van dit alles bedroegen *f* 3624, 54^5.[70]

De totale restauratiekosten van de toren hadden, van het begin tot dusverre, met alle reparaties aan klokken en klokkenstoelen en de vernieuwing van het uurwerk mee inbegrepen, *f* 59.786, 86^{5} bedragen, dus *f* 2786. - meer dan in 1870 begroot was, hetgeen mede te wijten was aan het feit, dat men de toren ingrijpender vernieuwd had dan men aanvankelijk van plan was geweest. Hier eindigt voorlopig de bemoeienis van de gemeente met de torenrestauratie.

Het herstel van de onderste geleding van de toren uitwendig, met de Luidpoort, en de bekostiging daarvan werd geheel overgelaten aan de Commissie voor de uitwendige herstelling der kerk, met dien verstande, dat de gemeente in de jaren 1879-1880, toen dit werk verricht werd, niet meer dan het gewone jaarlijkse subsidie van *f* 3000. - aan de kerkrestauratie bijdroeg en buitendien van die Commissie in 1875 al *f* 2487. - ontvangen had voor de verkoop van de zandsteen die zij al voor dat herstel had ingeslagen. Het blijft enigszins merkwaardig, dat iedereen daarmee genoegen genomen heeft. De Luidpoort is immers eigendom van de gemeente? Het rijk droeg in die jaren eveneens zijn gewone jaarlijks subsidie van *f* 8000. - bij, zonder van de gemeente meer te eisen.

In die twee jaren, 1879-1880, werden deze onderste geleding, evenals de belendende traveeën van de Lieve Vrouwe- en de Doopkapel, van noord naar zuid, ter hand genomen. Hun oude bekledingslagen, waarvan de steensoort in de restauratieverslagen van architect L.C. Hezenmans niet vermeld wordt, werden vervangen in Udelfanger zandsteen; voor de basementen werd graniet, voor de plinten Ecaussijnse steen gebruikt. De resten van de oude traceringen in de blindnissen te weerszijden van de ingang werden afgekapt en door nieuwe vervangen. Er werden nieuwe steunberen van ander model opgemetseld. Voor de Luidpoort werden in de winter van 1879-1880 zestien beelden met voetstukken en baldakijnen in

de booggordingen 'naar de oorspronkelijke overblijfsels' gemodelleerd. Beeldhouwers van de kerk waren toen L. Suiskens, H. van Nuland en G. van Dongen. Twee van hen hebben het werk uitgevoerd. Wat die 'overblijfsels' waren, is op geen enkele wijze in tekening of geschrifte vastgelegd. Het ontwerp voor het geheel was van Hezenmans. Het kerkbestuur plaatste in 1880 boven de ingang een gebrandschilderd glas. In april 1880 werden bij het verwijderen van de oude bekledingslagen van de muurvlakken rechts naast de westelijke ingang verscheidene secundair verwerkte bakstenen van bijzondere vorm gevonden en in mei van dat jaar kwam bij het afbreken van de bekleding boven de ingang het oude boogfries tevoorschijn, dat de onderste romaanse torengeleding afsluit en dat thans weer achter de toen nieuw aangebrachte bekleding schuilgaat.[71]

Op 28 october 1880 berichtte de rijksadviseur voor de monumenten, P.J.H. Cuypers, aan de Minister van Binnenlandse Zaken, dat hij het werk op 26 october in ogenschouw genomen en alles deugdelijk bevonden had en 'in overeenkomst met den stijl der kerk uitgevoerd'.[72]

De torenrestauratie mocht als voltooid beschouwd worden. Maar niet iedereen was zo tevreden als Cuypers. De vraag bleef zelfs leven, of deze westtoren wel behouden had moeten blijven. In het prae-advies voor de prijsvraag die het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant in 1853 had uitgeschreven, was zelfs al rekening gehouden met een voltooiing van het schip door het bouwen van de ontbrekende traveeën, waarvoor mettertijd de toren met belendende kapellen, 'die weinig of geene kunstwaarde hebben', zouden moeten worden opgeruimd.[73] De restauratie-architect van de kerk, Lambert Hezenmans, en de Commissie voor de uitwendige herstelling der kerk, hebben het initiatief van de gemeente niet toegejuicht. Op verzoek van de Commissie heeft Hezenmans de toren bestudeerd en op 9 augustus 1870 bracht hij daarover verslag uit. Hij vond, dat de toren op zichzelf al een gebrek aan eenheid van stijl bezat (eenheid, het grote ideaal van de neogoticus!) doordat de spits in de 16e eeuw door brand verwoest was en 'in het laatst van de 17de eeuw in de huidige staat gebracht' (hij dateert de spits waarschijnlijk een eeuw te laat), terwijl bovendien in 1840 een houten helm 'in de eigenaardige stijl van die dagen' is gemaakt. Maar ernstiger is naar zijn mening, dat er geen eenheid van stijl tussen toren en kerk teweeggebracht zal kunnen worden, weshalve hij voorstelde om een nieuw portaal met een of twee torens te maken, 'doch geld zal wel mankeren'. Hij erkende, dat de op handen zijnde torenrestauratie op degelijke wijze uitgevoerd zou worden en hoofdzakelijk geschieden zou om verder verval te voorkomen. De Commissie voor de uitwendige herstelling zond dit verslag op 23 augustus aan de Minister van Binnenlandse Zaken, opmerkende, dat zij zich tot dan bewust buiten de kwestie gehouden had, maar dat zij een eenheid van stijl hoogst wenselijk achtte en daaraan met haar bouwmeester (Hezenmans dus) wilde meewerken, en dat zij daarover al overleg met de Burgemeester had gepleegd. Het

71 Verslagen van de restauratie over 1879 en 1880 in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist; *Dagboek van de restauratie* mei 1880 - december 1932 in de Bouwloodsen van Sint Jan.

72 ARA, Dep. Binnenl. Zaken; afschrift in Cuypers' *Brievenboek* in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam.

73 HPG 1853, 22-29.

door de gemeente beoogde technisch herstel zou niet het aanzien van de uit drie perioden dagtekenende toren verbeteren.[74]

Als deskundige daartoe uitgenodigd, gaf ook E. Gugel, hoogleraar in de bouwkunst aan de Polytechnische School te Delft en al eerder bij restauratieproblemen van de Sint Jan betrokken, aan de Minister zijn zienswijze, bij schrijven van 5 september 1870.[75] ‘Juist omdat de tegenwoordige toren van de Cathedraal Sint Jan te 's Hertogenbosch op eene wijze van de stijl der eigenlijke kerk verschilt, die, ook zonder nader onderzoek, zeer duidelijk en storend in het oog loopt, moet de ondergeteekende betreuren, wanneer door de gemeente 's Bosch aan dezen bouw grootere middelen besteed worden, dan volstrekt tot het gewoone onderhoud - in status quo - noodzakelijk zijn. Immers, wil men met de begonnen restauratie van Sint Jan niet half werk verrichten, dan wordt ook de bouw van eenen toren, die in stijl met de kerk overeenkomt, eene onvermijdelijke zaak. Terwijl nu, zooveel uit het begonnen werk, als uit het rapport der Commissie van den 22 Augustus blijkt, dat men behalve de noodigste voorzieningen ook tot eene meer uitgebreide restauratie van den toren is overgegaan “zoodat”, gelijk het bericht zegt, “ieder gedeelte van den toren deugdelijk hersteld wordt in den stijl waartoe ieder gedeelte behoort”, - zoo blijft de ondergeteekende de buiten het gewoone onderhoud besteede en nog te besteeden middelen ten zeerste beklagen, omdat die veel nuttiger later als bijdrage tot eene geheele vernieuwing van den toren zouden kunnen worden aangewend. Zeker kan de gemeente 's-Hertogenbosch niet bij machte geacht worden om de voor een nieuwen toren vereischte som uit te geven, veeleer zal geheel Nederland zijnen bijstand moeten verleenen, en gewis bereid gevonden worden, om het ongeëvenaarde monument van oud vaderlandsche kunst waardig te voltooien. Bij den voortreffelijken voortgang van de restauratie der kerk, bestaat er gegronde hoop tot deze uitkomst!’

Deze overwegingen hebben tenslotte niets veranderd aan het al in maart 1870 genomen besluit van de gemeenteraad om de toren in zijn bestaande gedaante te herstellen, bestaande althans wat het gemetselde lichaam betreft, want de spits en de balustrade werden in gotische zin gewijzigd door verwijdering van de wellicht nog

74 Brief van de Commissie in ARA, Dep. Binnenl. Zaken.
75 ARA, Dep. Binnenl. Zaken.

laat-16e-eeuwse kasten met frontons rond de wijzerplaten en de balusters met bolbekroningen uit dezelfde tijd.

De critiek van Jhr. mr. Victor de Stuers, als particulier nog, aan de chef der afdeling onderwijs, kunsten en wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, in zijn nota van 10 augustus 1873, valt mee.[76] Hij vond het volkomen onjuist, dat er drie niet gecoördineerde restauratie-programma's voor de ene Sint Jan waren, voor het uitwendige, het inwendige en voor de toren. 'Ofschoon het beginsel verkeerd zij, is gelukkig het resultaat bevredigend: de toren wordt goed hersteld: alhoewel men mag betreuren, dat men daarbij van de moderne *kleinere* baksteenen gebruik maakt om de *groote* oude moppen te vervangen, waarin oorspronkelijk de toren opgetrokken was; zoodat het grootsche en ouderwetsche ervan eenigszins verloren gaat'. Een eeuw later mogen wij dit een juiste zienswijze achten. Het is goed, dat de toren, ook al is hij dan geen volstrekt harmonisch kunstwerk, niet gesloopt is; zijn oudheidkundige waarde en zijn historische betekenis verbieden dit. Maar de manier waarop hersteld is, de materiaalkeuze, de drastische vernieuwing van de muuroppervlakten uit- en inwendig, het gebrek aan respect voor de 16e-17e-eeuwse wijzigingen, de moedwil waarmee in de onderste geleding 13e-eeuws gotische stijlvormen zijn nagestreefd, blijven te betreuren. De onvrede met het uiterlijk sinds 1874 tot onlangs betrof op de eerste plaats de grauwheid en het machinale, gladde, rechte, van de vlakken en massa's, waarbij nog kwam, dat de verwering en het verval niet op een *mooie* manier aan de dag traden.

Hezenmans heeft nog in 1874, toen de restauratie al bijna voltooid was, - alleen de onderste geleding was nog onaangetast -, in een tekening gedroomd van een aanzien dat monumentaler was ten opzichte van de achterliggende kerk. Na een gedetailleerde tekening van de toren der N.H. Kerk te Elst gemaakt te hebben, tekende hij toen een Sint Janstoren, waarvan de onderste geleding in grote trekken al de vorm heeft, die in 1879-1880 ook uitgevoerd zou worden, maar waar boven het torenlichaam met de afsluitende balustrade van Nabbe, een achtkante lantaarn van twee geledingen oprijst, geheel gelijk aan die van Elst, met een balustrade, hoekpinakels en een vrij slanke achtkante naaldspits met dakkapellen.[77] Dat dit ontwerp, deze 'Spielerei', niet verwezenlijkt is, lijkt thans maar gelukkig. Als er iets, bij wijze van gedachtenspel, in de rede ligt, dan is het toch de bouw van een façade met twee torens, zoals aan de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen en zoals de gebroeders Donkers bij hun beantwoording van de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap al op papier gezet hebben (deze tekeningen zijn tot heden niet teruggevonden; verloren gegaan of in privébezit van hun nazaten?). Elke andere oplossing zou toch ten koste van de ruimtelijke werking van de middentoren op het dwarspand gaan: torens aan beide uiteinden van het schip der kerk zouden aesthetisch nooit bevredigend zijn. Het 'vluchtend droombeeld' van de kerkarchivaris Jan Mosmans is ook al niet zo fraai: zijn geestesoog zag 'een heerlijke Westertoren, zooals wij er zelfs een aan het naburige Zaltbommel mogen benijden'. Nog een ander vizioen had hij: de westtoren tot volkomen nederigheid herleiden door de middentoren in moderne techniek, 'uit licht en weinigbrandbaar materiaal te herscheppen' en bovendien het kerkterrein tot het oorspronkelijk maaiveld, 0,40 tot 0,80 m, af te graven.[78]

76 In extenso afgedrukt in Bull. KNOB 1973, 119-127.
77 Tekeningen in Tek.-Arch. van St. Jan, nrs. 1 en 894-B; Bull. KNOB 1973, 142 en afb. 15.
78 MOSMANS 1931, 542-543.

Verdere lotgevallen van de toren vanaf 1880 tot begin 1975

In 1897 is aan de toren veel lood vernieuwd; de wijzerplaten en wijzers zijn toen opnieuw verguld.[79] In 1900 en 1901 zijn alle geverfde onderdelen opnieuw geverfd. In 1905 al moesten herstellingen aan de zandstenen balustrade uitgevoerd worden; de wijzerplaten werden opnieuw verguld. In 1907 zijn de leien van de spits deels vernieuwd en vond weer een verfbeurt plaats. In 1908 werd het metselwerk aan de westkant van de toren al deels vernieuwd. In 1910 werd de vloer van de luizolder vernieuwd. In 1913 werden de geverfde onderdelen van het inwendige opnieuw geverfd en de wijzerplaten opnieuw verguld. In 1915 vond een nieuwe verfbeurt van uitwendige onderdelen plaats. Zulke onderhoudswerken bleven voortaan verricht worden. In 1924-1925 vonden ingrijpende vernieuwingen van de beiaard plaats. In 1927-1928 werd de spits gereparareerd.

Al spoedig bleek, dat de Udelfanger zandsteen, die zowel bij de restauratie van de kerk als die van de toren gebruikt was, niet voldoende weervast was. Aan de westgevels van de Lieve Vrouwekapel, de Doopkapel en van de onderste torengeleding, die alle op dezelfde manier vernieuwd waren, hielden de cementrijke voegen stand, maar de scheurende en schilferende steen spoelde ertussen weg. Al in 1931 weer moesten herstellingen aan de balustraden van de toren en de Lieve Vrouwekapel uitgevoerd worden, terwijl in het baksteenmetselwerk van de bovenste torengeleding al scheuren vastgesteld werden.

Een verslag over de toestand der kerk, op 19 december 1959 opgemaakt door J.A.L. Bom (Rijksdienst voor de Monumentenzorg), meldt betreffende de toren onder meer, dat op verscheidene plaatsen, vooral aan de zuidwestzijde, gedeelten van de in 1870-1874 aangebrachte buitenbemetseling loslaten, hoofdzakelijk bij de hoeklisenen, die geregeld worden hersteld. Maar tegen dat loslaten is weinig effectiefs te doen ten

79 Verslag van de gemeente over 1897, V, 6.

gevolge van de geringe samenhang tussen het elastische kernmetselwerk van oude moppen en de harde buitenmantel. De Udelfanger zandsteen van de vensters werd door hem in minder slechte staat bevonden, maar zou, bij een nieuwe bemetseling van de toren in passende handvormsteen, toch vernieuwd moeten worden (sindsdien verslechterde de toestand van die zandsteen verder: het materiaal werd in hoog tempo weggevreten en zat vol haarscheuren). De balustrade is er volgens Boms verslag het slechtst aan toe en levert zelfs dan al gevaar op, zodat op verscheidene plaatsen de opening in de traceringen dichtgemetseld zijn moeten worden (later tegen 1975, was die balustrade zelfs gevaarlijk wankel, de steenblokken van de pinakels hadden hun onderling verband geheel verloren en vele stukken had men in de loop van de laatste jaren moeten demonteren). Van de torenspits waren in 1959 spanten en sporen nog in redelijk goede staat, maar de bebordingen grotendeels versleten, terwijl ook de leidekking, hoewel steeds gerepareerd, en de koof- en andere lijsten met hun zinken bekleding vernieuwing behoefden. Deze toestand is minder snel verslechterd, afgezien van de leidekking, die geheel verwijderd is en vervangen door een tijdelijke afdekking van asfalt. Het inwendige van de toren werd overigens door Bom in vrij goede staat geacht. Maar de restauratiekosten van de toren werden toen reeds op *f* 943.802. - geschat. Het uitstel van de restauratie is sindsdien bekocht met het telkens slopen van bouwvallige, gevaar opleverende onderdelen van de balustrade en het metselwerk, met name van de contreforten van de bovenste verdieping, zodat de toren geleidelijk aan een onttakelde indruk ging maken, hetgeen de liefde van de Bosschenaren voor dit historisch relict niet verhoogde.

De Luidpoort is nooit als de hoofdingang van de kerk beschouwd; veeleer golden als zodanig de Trouwpoort in het noordtransept en de Logiepoort in het zuidtransept, terwijl een klein portaal aan de zuidkant van de Doopkapel toegang tot de westpartij van het schip verleende. In 1801, toen de toren gemeentelijk eigendom werd, is zelfs elke inwendige band tussen toren en kerk verbroken. Omdat reeds lang het verlangen bestond, deze Luidpoort weer als ingang dienst te laten doen en niet alleen voor het luiden der klokken, zoals haar naam aangeeft, werd van 1959 tot 1968 een restauratie van het gewelfde torenportaal ondernomen. Gewelven en wanden werden schoongemaakt, losse delen van het metselwerk vastgezet, scheuren opgehakt, gaten gedicht met oude steen. De gewelven werden vertind en gepleisterd, de polychromie op de gewelfribben en bogen, die teruggevonden werd, werd bijgewerkt, de kapitelen werden eveneens bijgewerkt. Er werd een plint van Naamse steen aangebracht en een nieuwe vloer gelegd.

Alvorens nu de tweede grootscheepse restauratie van de toren te behandelen, die van 1974 tot in 1982 heeft plaats gevonden, volgen hier eerst een beschrijving van de toren en zijn chronologische en stilistische plaatsbepaling, omdat daaraan voor het nieuwe herstel richtlijnen ontleend zijn.[80]

Beschrijving van het uitwendige

80 Deze beschrijving is op 26 februari 1975 als typoscript in een aantal exemplaren vermenigvuldigd om diensten te bewijzen bij het bouwkundig en bouwhistorisch onderzoek en bij het opstellen van een restauratieplan.

De toren bestaat uit vijf vierkante geledingen en een achtzijdige spits die bekroond wordt door een verdiepingsgewijze opbouw van twee open en van balustraden voorziene achtkante lantaarns en een peervormige helm. De afmetingen van de toren bedragen buitenwerks aan de voet, wanneer men de latere bemetselingen niet meerekent, nagenoeg 12 × 12 m, de algehele hoogte is 45 m tot de bovenkant van de balustrade der klokkenverdieping. Al de uitwendig zichtbare materialen en veel details in de vormgeving waren, zoals gezegd, 19de-eeuws, maar de oorspronkelijke bouwstijlen zijn in hoofdtrekken vrij getrouw gevolgd en het is terstond duidelijk, dat de tweede en derde geleding uitwendig tot de gestalte van de oorspronkelijke romaanse toren uit de 13de eeuw behoren, een gedeelte dat tot een hoogte van 30 m vanaf het huidige maaiveld reikt. Ook is het duidelijk, dat de onderbouw later, te zamen met de westwanden van de Lieve Vrouwekapel en de Doopkapel, tot 12 m hoogte in gotische vormen met natuursteen bekleed is, en, evenals deze aanbouwsels van een balustrade voorzien. Aan de oude torenromp is een 14 m hoge, bakstenen gotische bovenbouw toegevoegd en daarop staat een spits, die in de loop der tijden enkele wijzigingen en vernieuwingen ondergaan heeft. Vóór 1976 was de totale hoogte van de toren 74,50 m, thans 73 m.

Materialen en baksteenformaten

De toren is opgetrokken uit baksteen met toepassing van natuursteen in de lijsten, boogfriezen, vensters en balustraden. De onderste geleding is aan de westelijke buitenkant geheel met natuursteen bekleed. Al het materiaal aan de buitenkant was in 1869-1874 nieuw aangebracht en alle natuursteen daar was Udelfanger zandsteen; voor de basementen en plinten aan de voet is toen hardsteen gebruikt. De romaanse vensters, de kraagstenen van de boogfriezen in de onderste geleding en de boogfriezen van de spaarvelden in de derde geleding bestonden oorspronkelijk uit tufsteen, zoals blijkt uit de bewaarde oude delen, verborgen onder de kappen van het schip en van de zijkapellen. Van de bekledingslaag der onderste geleding uitwendig aan de westzijde is tijdens de restauratie in 1879-1880 niet vastgelegd, uit welk materiaal zij bestond, maar in elk geval was het natuursteen;

alleen van het traptorentje op de zuidwesthoek van de kerk, dat in dezelfde restauratiecampagne uitwendig geheel vernieuwd is, staat vast, dat het met zachte tufsteen was bekleed.[81]

In het torenportaal is mergelsteen gebruikt voor de nistraceringen. Het oudste werk, het romaanse, bestaat uit rode baksteenmoppen van 27 à 27,5 × 13,5 à 15 × 7,5 à 8,5 cm, 10 lagen 89 à 92 cm, in Vlaams verband. De baksteen van het gewelf in het torenportaal meet 21 × 4,5 cm. Het oude baksteenformaat in de gotische bovenbouw is 24 à 24,5 × 11,5 × 5,6 cm, 10 lagen 66 cm. De latere, maar wellicht nog in de middeleeuwen aangebrachte klamp beneden in en aan de toren heeft een baksteenformaat van 23 à 25 à 26 × 5,6 cm, 10 lagen 65 à 66 cm, staand en kruisverband. Gezien hun overeenkomst in formaat, kunnen deze klamp en de gotische klokkenverdieping uit dezelfde bouwtijd dagtekenen.

In 1870-1874 is het metselwerk, voorzover niet ingebouwd door de kerk, uitwendig geheel, inwendig vanaf de eerste balklaag, tot grote diepte afgekloofd en bemetseld met een harde handvormsteen van klinkerkwaliteit, groot 19 × 9,5 × 4,8 cm, 10 lagen 58,6 cm. Deze van oorsprong vuilgele steen werd tenslotte grauw en donker van kleur. Deze beklamping was aan de buitenkant slechts een halve steen dik, aan de binnenkant een hele. Bij een zo dunne beklamping is het geen wonder, dat de buitenlaag afvroor van de kern, stuksprong en vol scheuren zat.

Voor de constructieve delen inwendig, balklagen en jukken, klokkenstoel, ook voor de spanten en sporen in de spits, is eikehout gebruikt.

Onderste geleding

Omdat de neogotische natuursteenbekleding van de ingangspartij in compositie één geheel vormt met de westgevels van de Lieve Vrouwekapel en de Doopkapel en, gescheiden van de torenrestauratie, pas in 1879-1880 tot stand kwam, werd deze hiervoor (p. 210) al behandeld. Wel dient vermeld te worden, dat tijdens die werkzaamheden enkele gegevens over het oorspronkelijk aanzien van de onderste, beganegrondse torengeleding voor de dag gekomen zijn. Die vertoonde een indeling in hoeklisenen en een fries van zes rondbogen in baksteen, gedragen door gehouwen kraagsteentjes met een eenvoudige inzwenkende gedaante met blokvormige dekplaat. Daarboven bevond zich de eerste, steil opgaande afzaat. De onderste geleding was precies 12 m breed. Hoe het muurvlak aan de westkant beganegronds er verder uitzag, is door de later uitgebroken Luidpoort niet meer na te gaan; àls er al aanvankelijk een ingang was, dan lag deze toch in elk geval op een lager niveau, nauwelijks of niet boven het huidige maaiveld uitkomend, zoals uit de inwendige opgraving wel gebleken is. Onbekend is het, uit welke materialen de Luidpoort en de mèt deze toegevoegde natuursteenbekleding van de bakstenen onderbouw van de toren oorspronkelijk bestonden, maar volgens een mededeling van L.C. Hezenmans aan J. Mosmans bestond het buitenwerk uit tras- of tufsteen, die zwaar verweerd en al voor 1858 met Portlandcement bestreken was; een begroting van 1817 vermeldt al

81 Restauratieverslag 1881 in archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

het afkappen en bepleisteren.[82] Tenslotte werd bij de eerste restauratie de tuf geheel afgekapt en door Udelfanger zandsteen vervangen.

Dat de onderbouw van de toren verder naar buiten springt dan de westmuren der belendende kapellen, is een gegeven dat ook vóór de restauratie al bestond, getuige de plattegrond der kerk van Servaas de Jong uit 1847. Die onderbouw is in drie traveeën gedeeld door dunne steunberen. Het Luidportaal en zijn flankerende nissen vertonen een profiel van schuine kanten, kralen en hollijsten, het veelvuldigst in de middenboog. Op de tekening van de westkant van de toren door gemeente-opzichter C. Peeters uit 1863 hebben deze boog en nissen geen vullende traceringen; de steunberen eindigen in schuine afzaten tegen een waterlijst, zonder pinakels en zonder balustrade. Opvallend is nog, dat de tweede versnijding, in de vorm van een schuine afzaat aan alleen de voorkant van deze steunberen, veel lager zit dan de tegenwoordige, die aangepast is aan die van de steunberen der zijkapellen. Mosmans heeft ten onrechte de traceringen van een restauratie-ontwerp voor de toren uit (vermoedelijk) 1869, als de originele middeleeuwse beschouwd.

De toren stond oorspronkelijk aan west-, noorden zuidkant geheel vrij, zoals blijkt uit de muren van het bouwlichaam die thans door de Lieve Vrouwekapel en Doopkapel belend en deels aan het oog onttrokken worden, deels nog onder de kappen en boven de gewelven van deze kapellen onverlet zijn gebleven. Aan de noordkant bevindt zich onmiddellijk boven het gewelf van de Lieve Vrouwekapel nog het grootste deel van een boogfries, gespannen tussen brede hoeklisenen, waarmee de compositie van de westgevel geheel overeenkwam. Vier bogen zijn nog gaaf, van hun kraagstenen in trachiet, van precies dezelfde afmeting als de in 1880 aan de westkant waargenomene, is vooral die onmiddellijk ten oosten van de gewelfkruin der kapel goed bewaard gebleven. Ook de boogstenen zelf zijn van trachiet. De eerste boog wordt geheel, de tweede half bedekt door de dikke muraalboog van de overgangstravee van de kapel naar de noordelijke zijbeuk. Ook de steile afzaat naar de tweede torengeleding is zichtbaar.

Dat in het wandvlak onder dit boogfries zich een lang venster bevonden heeft, met zijn boog asymetrisch stotend tegen de middelste kraagsteen, is beter waar te nemen geweest vanuit het torenportaal tijdens de restauratie daarvan, want aan de

82 'De Grooten Tooren voor tegen de Kerk als meede de Lieve Vrouw Capel van buyten af te cappen en te bepleysteren en den Tooren van buyten met nieuwe facken Leyje Dak te vernieuwen f 5.110, -'. Artikel 3 van een begroting van 17 januari 1817 voor reparaties aan de kathedraal. Map in rood genummerd 1 in KA. Brief van Hezenmans, 13 mei 1908, in GA, archief Mosmans, doos nr. 19; MOSMANS 1919, 54, n. 2; Restauratieverslag mei 1880 (archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist); MOSMANS 1931, 166. Hij heeft ten onrechte de traceringen van een restauratieontwerp voor de toren, uit de zestiger jaren, vermoedelijk 1869 (Archief Gemeentewerken, nr. 12 311), als de originele middeleeuwse beschouwd.

noordkant is de torenmuur met een dikke spouwmuur bezet, die later weer ten dele is afgekloofd. De zuidkant van de onderste torengeleding is, zoals boven de gewelven van de Doopkapel is waar te nemen, eveneens bezet met een boogfries uit trachiet van zes bogen op kraagstenen tussen brede hoeklisenen, ten dele door de schildbogen der gewelven oversneden. Daarboven bevindt zich weer de afzaat naar de tweede geleding. Aan de onderkant is deze vlak afgekapt, hetgeen erop wijst dat hij wellicht door een geprofileerde lijst aan de onderkant beëindigd werd. Van een venster is hier niets waar te nemen.

Weliswaar noemden wij hiervoor een afmeting van 12 × 12 m voor de torenvoet buitenwerks, maar de muurdikten zijn beganegronds door allerlei wijzigingen, versterkingen, meer verschillend geworden. Is het vierkant inwendig vrij regelmatig, 7 × 7 m, de totale breedte van noord naar zuid buitenwerks is inderdaad 12 m, maar van west naar oost 14 m, terwijl de dikte van de noordmuur, met de toegevoegde beklampingen aan beide kanten, 2,50 m bedraagt, de dikte van de zuidmuur 2 m, die van de westmuur met gotische, uitspringende buitenbekleding, 3 m. De oostmuur bereikt een totale dikte van 3,50 m, doordat er aan de oostkant verzwaringen zijn aangebracht van minstens 0,50 m, terwijl deze muur toch al dikker was dan de overige, wellicht met het oog op de erin uitgespaarde boogvormige ingang naar het kerkschip. De verzwaring van de zuidelijke torenmuur is het omvangrijkst: zij loopt noordelijk om langs de dagkant van die ingang. Bovendien bevindt zich aan de zuidkant, dus zichtbaar bij de Doopkapel, een aanvullend zwaar massief, omsloten door de overgangstravee tussen Doopkapel en zijbeuk. Dit massief is afgeschuind op de hoeken en door een ingezwenkt lessenaardakje in baksteen gedekt. In dit massief werden in 1965, door het plaatselijk onderaan uitkappen van metselwerk, 1,50 m boven de huidige vloer, de overblijfselen ontdekt van de oorspronkelijke traptoren, met een koker waarin vijf treden van de spiltrap werden teruggevonden, weinig gesleten en zodanig gesitueerd, dat hij van buitenaf, aan de zuidkant of de oostkant toegankelijk geweest moet zijn en dat zijn muren ten zuiden en oosten van de hoek van de toren uitsprongen. In de bakstenen kokerwand zijn onregelmatig in enkele lagen tufsteenblokken verwerkt. De trapkoker was voor het grootste gedeelte in de zuidoosthoek van de toren uitgespaard, zelfs griezelig groot, en voor een gering gedeelte buiten het torenlichaam uitgebouwd. Het formaat bakstenen waarmee de koker dichtgemetseld was en waarmee de verzwaringen aan de zuid- en de oostkant van deze torenhoek tot stand gebracht zijn, is 12 × 23 × 6 cm, hetzelfde als dat van de beklampingen in het portaal. De muren van de gehele traptoren-uitbouw zijn blijkbaar eerst gesloopt, zodat van de uitwendige contour, rond of veelhoekig, niets meer waar te nemen viel, evenmin als van zijn hoogte. Het zuidelijke massief bij de Doopkapel, waarachter de resten van de traptoren schuilgaan, is in horizontale zin drievoudig geleed door middel van een plint met afschuining, op 5 m boven de vloer een lijst met kwartrond profiel en een dergelijke lijst aan de voet van de overdekking. Het valt op, dat deze torenachtige opbouw zich in breedte niet beperkt tot de plaats van de trapkoker, maar verder westwaarts is voortgezet. Het geheel staat koud tegen de brede hoekliseen van de zuidelijke torenmuur aan.

Ook aan de oostkant van de zuidelijke torenmuur is, zoals al gezegd, een verzwaring aangebracht, waartegen het natuursteenwerk van de laatgotische zuidelijke schippijler, die ook het zuidelijk massief raakt, aansluit. Er zijn aan die oostkant lijsten aanwezig in de vorm van schuine afzaten en een afdekking die in hoogte stroken met die van

het zuidelijk massief, en deze verzwaring zet zich om de hoek in de doorgang van toren naar kerk voort. Al dat werk van verzwaren behoort blijkbaar bij elkaar.

Onder het huidige gewelf van de overgangstravee tussen Doopkapel en zijbeuk is, tegen de torenmuur, te zien, door twee stootvoegen, hoe de hoekliseen links en rechts door aanvullend, beklampend metselwerk begrensd wordt en bovendien tekent zich op al dat metselwerk het spoor af van een muraalboog, waarvan de kruin op dezelfde hoogte ligt als die van de muraalboog van de westelijk aansluitende travee van de Doopkapel. De westelijke, linkse hoekliseen van de zuidelijke buitenmuur van de toren, in de Doopkapel, is geheel weggekapt en in 1880 van een spouwmuur voorzien, nadat het muurwerk nog verder afgehakt was, tot 2 à 3 m hoogte.

Aan de noordelijke torenmuur beperkt de verzwaring zich tot de oostkant en breidt zich niet uit over de dagkant van de ingang naar het schip. Blijkbaar vond men, dat de noordoosthoek van de toren minder versterking behoefde dan de zuidoosthoek, die aanmerkelijk zwakker was door de uitholling van de trapkoker.

Tenslotte moeten nog enige fragmentarische vondsten vermeld worden, die in 1880 gedaan werden bij het verwijderen van de natuurstenen bekledingslaag van de uitwendige westgevel. In april van dat jaar werden rechts naast de westelijke ingang bij het verwijderen van de oude bekledingslagen van de muurvlakken aan de buitenkant ‘meerdere oude baksteenen van buitengewone afmeting gevonden, alsook gebakken profielsteen’.[83] Drie segmenten rode gebakken profielsteen vormden te zamen een ronde schijf van 0,39 m diameter en 0,07 m dikte, ‘waarschijnlijk afkomstig van vrijstaande kolonnetten der vroegere kerk die

83 Restauratieverslag 1880; *Dagboek van de restauratie 1880:* nota van 15 november over de vondsten van april, met schetsen.

aan den ouden toren verbonden was'. Vier andere profielstenen vormden te zamen een vierpas met als grootste breedte 0,58 m en een dikte weer van 0,07 m, 'insgelijks afkomstig van vrijstaande kolonnetten'. Tenslotte werd een rode reuzenmop van 29 × 14 × 7,5 cm gevonden, ongeveer hetzelfde formaat dus als van de bakstenen van het romaanse metselwerk van de toren. In juli 1880 werd op dezelfde manier, bij het afbreken van de oude bekledingslagen onder het westelijk venster van de Doopkapel een profiel van gebakken steen gevonden, die 'naar mijne gedachte de traptrede is van een toren'. Ook werd op dezelfde plaats een gebakken verglaasde kraagsteen gevonden van dezelfde ingezwenkte vorm als de kraagstenen van de boogfriezen aan de toren, maar kleiner, namelijk slechts 0,08 m breed en 0,14 m hoog, dus ongeveer van de halve grootte. De meeste van deze fragmenten zijn in de Bouwloodsen niet meer terug te vinden, maar zij zijn herhaaldelijk in schetsen vastgelegd.[84] Uit het feit, dat deze stukken verspreid waren over toren en Doopkapel, mag men afleiden, dat de natuurstenen bekleding van beide partijen tegelijkertijd tot stand is gekomen en wellicht in of kort na 1505, toen de laatste gedeelten van de romaanse kerk werden gesloopt.

Tweede geleding

De tweede geleding is hoger dan de eerste en enigszins verjongd door middel van de genoemde steile afzaten, waaruit de lisenen oprijzen die het lichaam in drie lange, halfrond overtoogde spaarvelden verdelen. Bovenaan in elk spaarveld bevindt zich een venster, bestaande uit een opening die in tweeën gedeeld wordt door een dubbele kolonnet - dubbel in de diepte, een eenheid van twee driekwartronde schachten uit één steen - met knopkapiteel, waarop twee rondbogen te zamen komen onder een spitse boogtrommel. In het voorvlak van de boogtrommel wordt het motief herhaald doordat twee rondbogen op een kraagsteen boven het kapiteel samenkomen, een kraagsteen van dezelfde eenvoudige vorm, ingezwenkt onder een dekblok, als die onder de boogfriezen in de eerste geleding. De vensterneg wordt bezet door een kraal, neerkomend op een basement van gelijke vorm als dat van de middenkolonnetten, met welke zij te zamen op de onderdorpel staan (plint, torus, riem). De kraal wordt op de hoogte van het kapiteel onderbroken door een ring.[85] In grote trekken leek de stijl van dit in 1873-1874 in Udelfanger zandsteen vervaardigde werk wel betrouwbaar, voorzover de 'opmeting' van C. Peeters uit 1863 en de foto's uit 1866 een beoordeling toelaten, ook al blijken op de foto's deze vensters al zeer verminkt te zijn. Zij waren alle, met uitsparing van enkele kleine lichtopeningen, dichtgemetseld, wellicht al op het ogenblik dat zij overbodig werden door de bouw van de gotische klokkenverdieping; ook op de tekening van Saenredam uit 1632 vertonen zij al die dichtgemetselde staat. De 19de-eeuwse detaillering echter wijkt nogal af van wat in de derde geleding aan oorspronkelijk werk in de oostmuur bewaard is gebleven. In de tweede geleding was daarentegen van die oostkant de vensterzone, achter het orgel verborgen, niet waarneembaar. In de onderhelft van die oostkant zou zich, volgens de reconstructie van Mosmans, de dakmoet van het hier oorspronkelijk

84 Zie vorige noot en MOSMANS 1931, 32, afb. 15.
85 Vgl. MOSMANS 1931, 34, afb. 17.

aansluitende romaanse kerkschip moeten bevinden, een zadeldak met een nokhoogte van 19,50 m boven de huidige vloer.[86]

In elk van de middelste spaarvelden aan de west-, noord- en zuidkant bevinden zich lichtspleten in de vorm van busgaten, pas tijdens de eerste restauratie uitgebroken. Op de plaats van de lichtspleet in het middelste spaarveld aan de westkant bevond zich vóór de restauratie een rond venster met een spleet daaronder (tekening van C. Peeters uit 1863; maquette van de gebroeders Donkers uit 1839-1842 in het Noordbrabantse Museum; reconstructie Mosmans 1931); deze zijn bij de eerste restauratie vervangen door een schietspleet met een busgat.[87] Aan de binnenzijde was op de eerste verdieping de plaats van het ronde venster nog zichtbaar door een vulling met een ronde partij reuzenmoppen onder de grote spaarboog. Een lichtspleet in het middelste spaarveld van de noordmuur en een op dezelfde plaats in de zuidmuur verloren hun functie bij de bouw van de kappen der belendende kapellen en zijn toen dichtgezet.

Derde geleding

De derde geleding is half zo hoog als de tweede en wordt daarvan door een natuurstenen waterlijst gescheiden. Zoals in de tweede geleding wordt elk der wandvlakken door vier lisenen in drie spaarvelden gedeeld, ditmaal echter door zandstenen friezen van elk drie boogjes op kraagstenen afgesloten. In elk spaarveld bevindt zich een venster of galmgat van dezelfde vorm als dat in de tweede geleding. De oostwand van deze derde torengeleding, die aanvankelijk vrij boven het dak van de romaanse kerk oprees, heeft nog belangrijke sporen van de oorspronkelijke toestand achtergelaten. Boven de gewelven van het tegenwoordige schip namelijk is het oude muurwerk met de vier lisenen en de boogfriezen op tufstenen kraagstenen gespaard gebleven. Wel toont het middelste spaarveld een geringere breedte dan dat links en rechts. Hier is geen galmgat aanwezig, maar achter de muur gaat een trapkoker schuil. Het boogfries is hier later vervangen door twee segmentvormige togen op uitkragende bakstenen als draagpunt in het midden. In de zijdelingse spaarvelden is van

86 *Ibid.,* 26, afb. 11.

87 Tekening van C. Peeters uit 1863; maquette van Frans Donkers uit 1839-1840 in het Noordbrabants Museum; reconstructie MOSMANS 1931, 35, afb. 18.

de galmgaten zo veel overgebleven, dat zij te zamen een volledige reconstructie toelaten, die in hoofdvorm overeenkomt met de 19de-eeuwse restauratieproducten aan de overige zijden, maar met dit verschil, dat het kapiteel van het deelzuiltje (beide in mergelsteen), dat tussen de dichtgemetselde bogen in het rechtse spaarveld nog aanwezig is, niet een knopkapiteel is, maar een ingezwenkt cylindrische vorm heeft tussen een vierkante dekplaat en een ronde halsring, overigens niet gaaf bewaard, maar door brand beschadigd (de mergelstenen onderdelen, minder tegen vuur bestand dan de zandsteen, zijn het ernstigst verminkt). De eveneens mergelstenen kolonnetten in de vensterneggen hebben kapitelen van zandsteen, of liever riemen tussen schuine kanten; zij missen een basis, terwijl het deelzuiltje op een dubbele torus en een vierkante plint staat. De onderdorpel is eveneens van zandsteen en een zandstenen kraal omlijst het spitse boogveld, dat zelf uit baksteen bestaat en twee rondbogen omvat, die met een kraalomlijsting in de dagkant op de hoek-kolonnetten staan en in het midden weer op een ingezwenkt kraagsteentje terecht komen. De twee rondbogen staan over de bogen van het eigenlijke galmgat heen en zijn zodanig verhoogd, dat zij te zamen met die onderste en meer terugliggende bogen op de kraal neerkomen. Deze geleding wordt aan de bovenkant afgesloten door een kraal- en buitenwaarts overkragende hollijst in natuursteen, die bij het gotische werk van de bovenbouw behoort.

Twee raadselachtige mededelingen, waarvan de tweede misschien op de eerste teruggaat, hebben op de (voormalige) buitenkant van de oostmuur van deze derde torengeleding betrekking. Hermans schreef: ‘Aan den toren, juist onder de laagste galmgaten vindt men bij het kerkdak sporen van steenwerk in een gelijkbeenigen driehoek opgetrokken en sporen dat daar eenmaal de nok van het dak op gelegen heeft. Hieruit is af te leiden, dat het schip der tweede kerk 5,50 el lager was’.[88] En Hezenmans, sprekend over dezelfde voorgangster van de huidige kerk: ‘Onder het dak der tegenwoordige kerk, in den torenmuur, vindt men nog de sporen van het steenwerk, waarop hare kap rustte, die 5,50 el lager lag dan nu het geval is’.[89] Een el is in die jaren reeds gelijkgesteld aan een meter. Op deze gegevens heeft Mosmans zijn reconstructie van kap- en gewelfhoogte van de zogenaamde kerk van 1280 gegrond.[90] Als de gegevens en reconstructie juist zijn, dan zou de kerkkap hetzij met een topgevel boven de romaanse torenromp uitgerezen moeten zijn, hetzij aangesloten hebben bij een vijfde romaanse torengeleiding die later door de huidige gotische vervangen is. Sporen van de vermelde dakmoet (in ‘steenwerk’) zijn thans niet te vinden: wel is het oude metselwerk schuin (‘in een gelijkbeenigen driehoek’) weggekapt, maar dit moet gebeurd zijn om daaronder het huidige schipgewelf tegen de torenmuur te kunnen aan- en inmetselen. Overigens werd het oppervlak van de torenmuur hier wel verkleind door de aanwezigheid van een betonbalk met schoren.

Gotisch klokkenhuis

88 HERMANS 1853, 8; uit zijn p. 7 blijkt, dat hij met die galmgaten die in de gotische bovenbouw bedoelt.
89 HEZENMANS 1866, 18.
90 MOSMANS 1931, 62, afb. 33.

De 14,35 m hoge gotische bovenbouw van de toren, het klokkenhuis, is tot de balustrade ongeveer van dezelfde hoogte als de tweede torengeleding. Zijn grondvlak is even groot als dat van de derde geleding, zonder verjonging dus, waardoor een massieve werking, met steunberen en onderlijst mee zelfs een lichte uitkraging ontstaat. De indeling van de muurvlakken past zich aan het romaanse werk aan doordat de steunberen een drievoudige verticale geleding tot stand brengen. De twee verdiepingen met hun zones van galmgaten worden samengevat door de steunberen, die op de schuine afzaat staan en ook op de hoeken haaks op het torenvierkant staan. In de onderste zone staan ervóór lichtere steunberen op driehoekige plattegrond, tenietlopend in de afzaat en bekroond door pyramidale natuursteenblokjes. Aldus vertoont het gotische deel halverwege een lichte verjonging. De twee zones galmgaten worden samengevat door spaarvelden met een schuine neg; die in het midden hebben een halfronde overtoging, de flankerende een spitse. Sommige oude afbeeldingen (de gravure uit 1863, de tekening van Pronk uit 1728) laten tussen de twee zones een waterlijst op consoles zien, maar dit lijkt een vergissing in de weergave der werkelijkheid, want noch op de foto uit 1866, noch op de opmeting uit 1863 is hiervan iets te zien.

De middelste galmgaten zijn dubbel, de buitenste enkel, alle in de vorm van spitsboogvensters met toten in de natuurstenen en met bakstenen neggen, de middelste met een natuurstenen montant in het midden. Vóór de restauratie in 1871-1872 waren zij met forse naar buiten stekende galmkleppen bezet, de huidige galmborden bevinden zich geheel binnen.

De torenromp wordt beëindigd door een hollijst, daarboven een schuine afzaat, omgekorniest om de steunberen en tenslotte stond daarop van 1874 tot 1975 een neogotische balustrade, met pinakels boven de steunberen. Deze gehele beëindiging was resultaat van de restauratie, maar de oude afbeeldingen laten zien, dat een groot deel van het werk wel de vorm van een oudere toestand herhaalt. Tot 1870 werd de balustrade aan elke kant in de middentravee onderbroken door uurwijzerborden in dakkapellen aan de voet van de achtkante torenspits. De omlijsting van de borden werd gevormd door toscaanse pilasters bovenop de rompen van de balusters der balustrade,

en de bekroning door een fronton. De hoekbalusters van de balustrade werden door bollen in plaats van fialen bekroond. In tegenstelling tot deze als renaissance of klassicistische vormen aandoende oplossingen waren de traceringen in de opengewerkte balustrade echter gotisch van vorm en min of meer van hetzelfde patroon als het huidige, namelijk bestaande uit twee reeksen rondbogen (met toten), met hun kruinen op elkaar geplaatst. Wanneer die kapellen gebouwd zijn, is onbekend. De tekening van Antonie van Wijngaerde (± 1550) toont schetsmatig al dakkapellen aan de voet van de spits, maar geen frontons. Op alle 17de-eeuwse tekeningen, te beginnen met die van Saenredam (1632) komen de kapellen met frontons wèl voor. Op de opmeting van 1863 draagt het westelijk wijzerbord het jaartal 1817, in de vorm van één cijfer in elke zwik rond de cijferring; het betreft hier ongetwijfeld, zoals gebruikelijk was, de datum van de laatste schilder- en verguldingsbeurt.

Tijdens de restauratie is, jammer genoeg, deze markante oplossing, als niet tot de gotische stijl behorende en bovendien wegens de slechte staat van het houtwerk, tenietgedaan. Het traceerwerk is langs de middenpartijen voortgezet, de balusters zijn vervangen door pinakels, de spuiers onder de balustrade zijn toen pas aangebracht.

De spits

Uit de vierkante torenromp rijst een afgeknotte, achtzijdige, tot voor enkele jaren met leien gedekte houten spits op, die de basis vormt van drie telkens verjongde achtkante verdiepingen: tot 1975 hadden deze de gedaante van achtereenvolgens een open lantaarn van acht vierkante stijlen met gaanderij, een gesloten etage met rechthoekige galmgaten en weer een open lantaarn met acht vierkante houten stijlen en met gaanderij. Vanaf de kroonlijst van de onderste lantaarn tot en met de weerhaan dagtekent het werk uit 1842, als herstelling van de brandschade van 1830 geheel overeenkomstig het ontwerp van P.J. de Zutter uitgevoerd. Toen zijn ook de goed uitgevoerde en van roest vrij gebleven gietijzeren balustraden met hun ‘Gottische sieraden’ rond de twee lantaarns gemaakt, sieraden die uit een eenvoudig spitsboogmotief bestaan. Uit het bovenste lantaarntje groeide langs de verjongende vormen van een dubbele geprofileerde kroonlijst tenslotte een achtzijdige spits, na een korte uitbolling eindigend in een peer, bekroond door een bol, smeedijzeren kruis met krullen en een koperen weerhaan.

De in 1830 verwoeste bekroning had een forsere peer en een minder stijve contour, doordat tussen de beide lantaarns een ingezwenkt achtkant deel bestond en nogmaals een onder de peer. Bovendien waren de onderste balustrade en de eerste inzwenking met loden pinakels bezet. Deze torenspits is na de brand van 1584 gebouwd en herhaalt vrij getrouw de oude vorm, blijkens de tekening van Antonie van Wijngaerde uit ± 1550. Het voornaamste verschil is, dat daar slechts één open lantaarn is en dat daar in de onderste achtkante helm aan alle kanten bovenin dakkapellen aanwezig zijn; thans is er slechts één, aan de oostkant en nog een onopvallende aan de voet op de zuidoosthoek.

De blikseminslag van 1745 schijnt weinig schade aangericht te hebben, de vormen van de spits zijn op de oude afbeeldingen voor en na dezelfde gebleven. In 1876 zijn

tegen de helm, in de richting van de vier windstreken, koperen cijferringen en wijzers bevestigd.

Beschrijving van het inwendige

Portaal

Het beganegrondse in de toren vormt een portaal, dat in twee traveeën gedeeld is door kruisribgewelven, in de hoeken rustende op ronde muurschalken, die zonder basement op lage stenen zitbanken staan. Bij de werkzaamheden van 1870-1874 en 1879-1880 is het portaal, of de hal, niet aangeraakt en de noodzaak daartoe bestond te minder omdat het al lang niet meer als toegang tot de kerk dienst deed.

Allerlei gegevens omtrent de structuur en de bouwgeschiedenis van dit portaal zijn aan het licht gekomen sedert het in fasen, van 1959 tot 1966, gerestaureerd werd om weer als ingang tot de kerk dienst te kunnen doen.

Daarbij werd eerst begonnen met het afbikken van het pleisterwerk, dat overigens eerst niet onderzocht is, hoewel het van oude datum geweest kan zijn. Het portaal deelde in de regelmatige schilderbeurten van de kerk, zoals blijkt uit een bestek daarvoor: ‘Het Luijhuijs onder den toorn in 1767 en 1771 tweemaal witten en van onderen met zwartsel zwart maken’.[91] Maar daarna zijn de bodem en het muurwerk uitvoerig onderzocht ter aanvulling van de waarnemingen die Mosmans al in 1919 publiceerde.[92] In het geheel werden vijf opeenvolgende vloerniveaux vastgesteld, waarvan de oudste vloer, uit baksteen, bij de romaanse toren behorende, maar liefst 1,84 m lager ligt dan de huidige vloer. De noord- en de zuidmuur van het portaal zijn elk onderaan bezet met rondboogvormige spaarnissen, die beginnen op 1 m hoogte en waarvan de boogkruin (binnenwelfvlak) op een hoogte van 5 m vanaf de oorspronkelijke vloer ligt, 1,40 m vanaf de huidige vloer. Door de stenen zitbanken ervoor worden zij deels aan het oog onttrokken.

In de vier hoeken rezen vanaf het oudste, laagste, vloerniveau, driekwartronde bakstenen kolonnetten op van een plint en een basement (torus en congé).

91 Conditien voor het schoonmaken der kerken 1 mei 1767-30 april 1773, KA, Map Bestekken onderhoud der kerken.

92 MOSMANS 1919, 52-67.

In de noordoosthoek stoot tegen de plint van de kolonnet een lagere plint aan, die omloopt langs de dagkant van de wijde, diepe doorgang van toren naar kerkschip. Het wandvlak, waarin zich het tweetal nissen bevindt, gaat tot een hoogte van 4,50 m vanaf het laagste vloerpeil op en springt dan 0,65 m terug. In later tijd is hiertegen een 0,40 m dikke beklamping gezet in kleiner baksteenformaat (25 à 26 × 5,6 cm, 10 lagen 66 cm). Achter de middenkolonnet van de noordmuur, de kolonnet die het huidige gewelf draagt, zette oorspronkelijk boven de terugsprong in het metselwerk een venster aan met schuine dagkanten en een staande dagkantsteen van 8 cm dikte, waartegen zich een loodraam met glas bevonden kan hebben. De toog van het venster bevindt zich hoog achter de huidige gewelfschelpen. Toen dit venster later buiten gebruik gesteld werd, is het niet helemaal dichtgemetseld, maar in de linkerhelft werd een ruimte uitgespaard en enigszins westwaarts in de dikke muur uitgebroken; de afzaat werd tot twee traptreden en een vloer gelijkgekapt, in de zijkant werd een kaarsennis gehakt. De voorkant werd nog later tot een plat, erkerachtig uitbouwsel op de afzaat van de gotische blindnissen uitgekraagd, en daarin gaf een deur toegang tot een kleine, ongeveer 2 × 2,50 m in grondvlak en 3 m in hoogte metende ruimte. Dit kamertje of deze kast, 4 m boven het huidige vloerpeil gelegen, was slechts door een losse ladder bereikbaar en diende wellicht een tijd lang als ‘stadscomme’, bewaarplaats van de stedelijke privilegebrieven.[93] Verder werd het venster dichtgezet, maar niet massief; tot de top toe is er een holte overgebleven. De ‘stadscomme’ was eertijds vermoedelijk toegankelijk door een houten spiltrap in de noordwesthoek van het torenportaal. Bij de werkzaamheden in 1959 en volgende jaren kwamen afgebrande treden daarvan tevoorschijn, één exemplaar wordt in de bouwloodsen bewaard. Deze trap kan ook toegang gegeven hebben tot een orgeltribune.

Duidelijk zichtbaar zijn aan de noord- en zuidkant grote ontlastings- of schildbogen in baksteen, die later met ongeveer een halve steendikte zijn afgehakt en daardoor in één vlak zijn komen te liggen met de jongere beklamping. De aanzet van deze bogen ligt zo ver binnenwaarts, dat een verband met de op het eerste, laagste, vloerpeil gevonden hoekschalken niet schijnt te bestaan. De noordelijke en zuidelijke boog liggen wat hoger (13 m vanaf de oudste vloer) dan de grote bakstenen boog die de opening naar het schip der kerk vormt (12 m) en die ook nog geheel zichtbaar is. In de westmuur is het spoor van de rondboog onmiddellijk onder het gewelf (op een hoogte van 12,50 m) zichtbaar. Hoewel die schildbogen dus niet tot dezelfde bouwperiode behoren als de hoekkolonnetten, doch ouder zijn, kunnen zij toch wel een gewelf gedragen hebben. De oude zuidoostelijke spiltrap kwam boven de hoogte van die bogen uit. De uitgang van de trap is boven het huidige gewelf wat uitgebroken en dichtgemetseld. Vermeld is al, dat in de doorgang van de toren naar de kerk de zuidelijke dagkant van een verzwaring is voorzien, koud tegen het oudste metselwerk aangezet en opgaand tot een hoogte van 9,60 m. De tegenoverliggende, noordelijke dagkant, is daarentegen niet veranderd en opmerkelijk is, dat daar op 3,25 m en op 4,75 m vanaf de oorspronkelijke vloer gedichte balkgaten aanwezig zijn, die erop wijzen, dat hier eenmaal een door korbelen ondersteunde balklaag aanwezig was, die misschien ook in het torenportaal zelf doorliep, in aanmerking genomen dat zich in de noordelijke torenmuur ook inkassingen voor korbelen of balken bevinden. Mogelijk hebben zulke balklagen iets van doen met de oorspronkelijke opstelling van een orgel, dat reeds in 1504 als ‘staande after aen den thoren’ vermeld wordt.

93 *Ibid.,* 56; MOSMANS 1931, 31; VAN DE LAAR 1980, 138-139.

In de westmuur van het torenportaal is de gotische ingang, te zamen met het bovenvenster, uitgehakt, met schuine dagkanten. De gehele, diepe spitsboog om het venster heen en het metselwerk daarboven, tot de ontlastende rondboog, werden er toen nieuw ingemetseld.

De verdere gotische verbouwingen van het torenportaal vallen in twee perioden uiteen. Op de terugsprong van de benedenpartij werd door muurdammen van mergelsteen een indeling in twee traveeën tot stand gebracht. Tussen die dammen bevinden zich telkens drie montants van een blindnistracering, eveneens van mergelsteen. Van de koppen der nissen is niets bewaard en het valt niet meer na te gaan, hoe montants èn dammen bovenaan hun afsluiting vonden. Al deze mergelstenen stijlen en dammen vertonen sporen van brandschade en zijn daarna vlak afgekapt, de dammen met schuine kanten. In deze beschadigde structuur is de oorspronkelijke romaanse wand met een baksteen van 12 × 23 × 6 cm bezet, ook over de ontlastende rondboog heen, die boog volgende, en ook daarboven. Tegen de dammen werden, in andere afmetingen, de spitse schildbogen der huidige gewelven geslagen. Tegen de dammen rijzen kolonnetten op, die geen brandsporen vertonen en wellicht de opvolgers zijn van door brand beschadigde en weggehakte. Immers, reeds vanaf het oudste vloerniveau gaan hoekkolonnetten op. De middenkolonnetten die bij het tegenwoordige gewelf behoren, tussen beide traveeën in geplaatst, vinden hun basis eerst op het vierde vloerniveau, ongeveer 45 cm onder het huidige en 1,50 m boven het eerste, zonder een eigen basement te hebben. Bij de bouw van de huidige gewelven is de middenkolonnet in ongewijzigde vorm in baksteen opnieuw opgetrokken, maar de hoekkolonnetten zijn vanaf het tegenwoordige vloerpeil dunner dan daaronder.

De gehele tegenwoordige gewelfstructuur met haar dragers in het midden dient met de datum van de vierde vloer, een vloer uit Ledesteen, 0,45 m onder de huidige, in verband gebracht te worden, waarbij ook de afzaten onder de grote blindnissen behoren. Zij behoren tot de jongste bouwperiode, waarna niets wezenlijks meer veranderd is.

Op de schalken en hoekkolonnetten rusten gebeeldhouwde kapitelen met twee kransen van losse, bultige koolbladeren, gedekt door achtkante dekplaten. Het oostelijke van de twee gewelven is een kruisribgewelf met een sluitsteen in de vorm van een rozet. In het westelijke ribgewelf is een groot rond hijsgat uitgespaard voor het optakelen van klokken (diameter in de dag: 2,20 m, diameter van de grootste klok, die van Jacob Noteman uit 1641: 2,10 m). Het gat is omgeven door een geprofileerde ring die aan één kant met de gordelboog verenigd is en waartegen de diagonale ribben aansluiten alsmede een korte rib op de kruin van het westelijk gewelfveld. De ribben vertonen als profiel een peerkraal, gevolgd door een schuine kant, een hol en weer een schuine kant. De bakstenen gewelven hebben steensdikte in een formaat van 21 × 4,5 cm. De ribben waren eerst rood beschilderd, daarna okerkleurig met een rode bies; de sporen daarvan zijn bij de restauratie van 1959-1966 enigszins opgehaald. Het metselwerk van wanden en gewelven is bij deze restauratie schoongemaakt, ingeboet, opgevoegd en opnieuw bepleisterd; langs de vloer is een plint van Naamse steen gemaakt, onder de kolonnetten een blok van Naamse steen en een basement van Vaurion.

De restauratie gaf de gelegenheid, het portaal weer als een ruime hal vrij te maken, nadat de pompinstallatie van de brandbeveiliging verwijderd was. Een zolder die hoog in het portaal gelegd en met de orgeltribune verbonden was, alsmede de eikehouten wenteltrap die in de noordwesthoek stond, werden verwijderd en in de zuidoosthoek leidt een nieuwe houten trap rechtstreeks naar een bordes dat toegang geeft tot de achterkant van de orgeltribune.

De grote houten boog, waarin rustieke blokken gesneden zijn en die op vierkante toscaanse pilasters rust, werd uit het midden van de oosttravee naar de ingang van het schip verplaatst.

Eerste verdieping

De eerste en tweede verdieping inwendig vormen samen de tweede geleding uitwendig. In elke muur van de eerste verdieping is een grote, ronde ontlastende boog geslagen. Daaronder bevonden zich de tijdens de restauratie in 1874 gemaakte busgaten, inwendig segmentvormig overtoogd en met schuine dagkanten. Daaronder is in de noorden in de zuidmuur het vullend metselwerk in de oorspronkelijke lichtspleten waarneembaar, die hun licht verloren door de aanbouw van de kappen der belendende kapellen. De oorspronkelijke vloer van deze verdieping zal op de onderdorpels der grote spaarbogen gelegen hebben, maar is, wellicht toen de gotische ribgewelven in het portaal gebouwd werden, ruim een meter hoger gelegd op toegevoegde, gemetselde stiepen. De twee zuidnoord- en de twee westoostwaarts elkaar kruisende ankerbalken worden gedragen door stijlen en korbelen, alles in eikehout. De stijlen staan in de spaarvelden en rijzen ietwat schuin voorlangs de bogen op. Achter die gebinten gaan twee poortjes schuil, één aan de zuidkant, rechts

van het midden, namelijk de toegang tot een houten loopbrug naar het traptorentje ten zuiden van de Doopkapel, en een aan de oostkant, rechts van het midden, dat toegang gegeven moet hebben tot de kapruimte van de romaanse kerk.[94] Sporen van een in het muurwerk opgenomen of naar binnen of buiten uitgemetselde spiltrap zijn hier niet waar te nemen, zodat het tot de tweede restauratie een vraag is gebleven, hoe en of de beganegronds op de zuidoosthoek van de toren inen uitgebouwde trapkoker op deze eerste verdieping voortgezet werd.

Tweede verdieping

De muren van de tweede verdieping zijn voorzien van een 0,50 m dikke beklamping, waarin boogvormig overtoogde openingen zijn uitgespaard naar de vensters. De bogen liggen zo hoog, dat daaronder de rondbogen van de eveneens 0,50 m diepe spaarvelden rond die vensters zichtbaar gebleven zijn en daarin tenslotte is de dubbele boog over het venster zelf gespannen; het achtervlak van de natuurstenen boogtrommel is met metselwerk bekleed. De beklamping is zo uitgevoerd, dat ook de hoekvensters geheel vrijblijven, waartoe het toegevoegde metselwerk schuin binnenwaarts naar de hoeken verloopt.

De balklaag op deze verdieping wordt op dezelfde wijze gedragen als in de vorige, met dit verschil, dat de stijlen hier recht tegen de muurdammen opgaan en de korbelen halverwege door een trekbalkje met de stijlen verbonden zijn. De twee oostwestwaartse ankerbalken liggen over de twee zuidnoordwaartse heen. In de oostmuur van deze verdieping, middenin, bevindt zich de toegang tot een spiltrap in de muur, die vanaf de vloer van deze verdieping opgaat en uitkomt in het gotische klokkenhuis. Het metselwerk van die trapkoker is aan de buitenkant, onder het kerkdak, van grote kloostersteen, maar binnen in de trapkoker is het niet oorspronkelijk en van klein formaat (18de eeuw?); de dektreden zijn van Ledesteen en in 1874 gerepareerd met hardsteen. Als deze trap tot de oudste bouwperiode van de kerk behoort, dan zou men mogen veronderstellen, dat er nog een

94 Vgl. MOSMANS 1931, 26, afb. 11, en 28, afb. 12.

vierde romaanse geleding (met daarin een vierde verdieping) heeft bestaan ofwel dat de spiltrap in de overkapping eindigde.

Derde verdieping

In de derde verdieping, waar het uurwerk en de speeltrommel staan, is het grondvlak even groot en is de muur op dezelfde wijze beklampt als in de tweede verdieping, met dezelfde verschuivingen ten aanzien van de hoekvensters. Het muurwerk is aan de onderzijde gepleisterd en verder over de volle hoogte gewit. Ook de gebinten zijn op dezelfde wijze opgebouwd, met dit verschil, dat de stijlen wel geheel tegen de muur staan maar convergerend opgaan, om bovenaan een vierkant af te bakenen dat overeenkomt met de zolderbalken die elkaar meer in het centrum kruisen dan de vloerbalken. De wenteltrap in de muur, waarheen een toegang, zet zich op dezelfde plaats voort als in de tweede verdieping.

Vierde en vijfde verdieping

In de vierde en vijfde verdieping, onderscheidenlijk de ruimten voor de luiklokken en voor het carillon, neemt het grondvlak niet af, want de gotische bovenbouw verjongt zich niet ten opzichte van de romaanse romp. Hier zijn de muurdammen en muren bij de restauratie in 1871-1872 aan alle kanten afgekloofd en opnieuw beklampt, maar niet verzwaard. Het stijgpunt in deze twee etages is een in 1874 geheel nieuw gemaakte houten spiltrap in de noordoosthoek. In de vijfde verdieping wordt de overgang naar de achtkante spits bewerkstelligd doordat in de hoeken een tromp-constructie is gemetseld met een op kraagstenen neerkomende spitsboog en een driehoekig tongewelfje daarachter. De kraagstenen hebben een eenvoudig gezwenkt profiel en een vierkante doorsnede. Deze trompen zijn in 1871-1872 geheel uitgebroken en opnieuw opgemetseld.

Twee paren elkaar kruisende gebinten, met stijlen, korbelen en balken, dragen in beide verdiepingen zolder en vloer. In de vierde verdieping is ten behoeve van de grote klokken bovendien een zware eikehouten stoel met twee stellen westoostwaarts geplaatste stijlen, trekbalken en kruisschoren bevestigd, en op de kop der trekbalken een noordzuidwaartse balk voor het dwarsverband. De stoel heeft gehakte telmerken, hetgeen wijst op een datum niet vroeger dan het einde van de 16de eeuw.

In de vijfde verdieping draagt een ijzeren stoel het in 1925 vernieuwde klokkenspel.

De spits

De spits is opgebouwd uit een aantal op elkaar geplaatste eikehouten gebintconstructies, bestaande uit stijlen, korbelen en balken, verstevigd met kruisschoren. De onderdelen zijn voorzien van gehakte telmerken. Tegen de gebinten staan hoekkepers die door regels verbonden zijn, waar de sporen over gekeept zijn.

De onderste etage bevat twee oostwest en twee noordzuid geplaatste dekbalkjukken. Hierboven bevindt zich een krans van hoge dekbalkjukken, een achtste slag gedraaid ten opzichte van de onderste etage, en staande op sloffen die op de onderconstructie liggen. De bovenste helft van deze jukken vormt een open achtkante lantaarn, van de onderhelft gescheiden door een balklaag halverwege de jukken, met in het midden een laddergat. Deze laag is niet oorspronkelijk, maar vervangt een balkconstructie met korbelen: de pengaten in de stijlen, waarin de verdwenen balken rustten, gaan schuil achter deze nieuwe balklaag of achter klossen die daaronder tegen de stijlen gespijkerd zijn. De korbelen hebben nauwelijks sporen achtergelaten, zij zullen op de stijlen gespijkerd zijn geweest.

Onder deze open lantaarn zijn de stijlen onderling door kruisschoren verstevigd en aan hun buitenzijde afgeschoord. Op de rug van die schoren staan verticale posten, die oorspronkelijk door de vloer van het open achtkant heen staken en, bekroond met fleurons, de hoekposten van de balustrade vormden (vgl. de tekening van P.J. de Zutter met de toestand van vóór de brand van 1830).

In de jukbalken boven het open achtkant zijn nog de toognagels te zien van de jukbenen die daar tot de brand van 1830 op stonden; de opbouw van 1842 was met ijzeren beugels aan de jukbalken bevestigd.

De volgende, kleinere jukkenkrans is ook weer twee verdiepingen hoog door de aanwezigheid van een tussenbalklaag. In de gesloten onderste partij ervan bevinden zich kruisschoren tussen de stijlen die tevens aan de binnenzijde afgeschoord zijn. Tenslotte volgt de kleine jukkenkrans van de bovenste spits, waarvan de stijlen tevens als schuin oprijzende hoekkepers dienen en door kruisschoren met de koningsstijl verbonden zijn; daartegen zijn bovenaan de schenkels van de peer bevestigd; de koningsstijl draagt bol, kruis en weerhaan.

Onder de houten vloer aan de basis van de gehele torenhelm is een vloer van betonbalken gemaakt op last van de Rijksinspectie voor de kunstbescherming als brandbeveiliging. Het oostelijk vlak van de acht wanden is onderaan verzwaard en gepleisterd, met de bedoeling dat bij brand de houten spits niet oostwaarts op de kerk valt.[95]

Bouwperioden

De romp van de toren is in zijn oudste vorm een bouwwerk in romaanse stijl. Het is weinig zinvol om hier te spreken van ‘romanogotisch’. Alleen om de aanwezigheid van spitsbogen in de vensters

95 De observaties van de kapconstructie van de Sint Janstoren en de hierna nog volgende over die van de toren van de kerk van Boxtel zijn grotendeels ontleend aan een Documentatierapport van juni 1975 door G. Berends en A.A.M. Warffemius van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

is de architectuur van de toren nog niet als overgangsstijl tussen romaans en gotiek te bestempelen. De massiviteit, vlakheid, het stelsel van platte lisenen en boogfriezen, alles is van zuiver romaanse allure. De uitwendige gedaante in de reconstructietekening van Mosmans is voor het grootste deel bewijsbaar juist.[96]

Maar de volgende correcties moeten aangebracht worden. Om te beginnen is het maaiveld op een te hoog niveau getekend. Inwendig lag de oorspronkelijke vloer niet op 0,55 m, maar op 1,80 m onder het huidige vloerpeil van het torenportaal. Als dat peil strookte met het oorspronkelijke maaiveld, dan was de onderste geleding ongeveer even hoog als de tweede geleding, namelijk nagenoeg 13 m. Bijgevolg lag ook de ingang, als er een westingang was, veel lager dan de huidige. In het Brabants-Rijnlands-Maaslandse gebied komen romaanse torens zowel zonder als met westelijke ingang voor. Voor de kolonnetten onder de boog in de reconstructie van de ingang heeft Mosmans zijn argument ontleend aan de vondst, in 1880, van gebakken profielsteen onder de bekledingslagen van de muurvlakken naast de huidige toreningang, die de gedachte aan een kolonnet van 0,39 m diameter opleverde. Aan de reconstructietekening dient toegevoegd te worden de voor een gering gedeelte uitgebouwde traptoren, die op de zuidoosthoek tot de eerste geleding opging. Dit verschijnsel komt in meer Brabants-romaanse torens voor, zoals in de kerktoren van Vossem, waar de trapkoker echter meer naar buiten lag en vanuit de zuidelijke zijbeuk van de kerk toegankelijk was; dit laatste kan ook in de Sint Jan het geval zijn geweest.[97]

Hoe de torenhelm eruit zag, is geheel onbekend, maar men kan, met Mosmans, aan het veel gebruikelijke pyramidale tentdak denken, doch ook aan de mogelijkheid, dat elk wandvlak door een geveltop bekroond werd en dat daarop een naaldspits met ruitvormige schilden rustte.

Reeds door Smits, Leurs en Mosmans is erop gewezen, dat de toren in zijn oudste, romaanse vorm en de stijl van zijn lisenen, boogfriezen en venstervormen met deelzuiltjes, behoort tot een stylistisch onder één noemer te brengen groep, die zich uitstrekt over Brabant, het Maasland, het gebied van de Nederrijn en Westfalen. Vooral de twee laatste gebieden, de Duitse, leveren in grote hoeveelheid verwante torens op, waarvan de geledingen in verticale zin door lisenen meestal in twee vakken zijn gedeeld, in enkele gevallen ook in drie vakken zoals bij de Sint Janstoren.[98]

Van een driedeling zijn met name de torens van Ratingen (Westfalen, begonnen ± 1220), van St. Ursula te Keulen (de bovenbouw, ± 1200) en van Lippstadt (Westfalen, eerste kwart 13de eeuw) goede voorbeelden, alle nog met louter rondbogen. Zeer verwant aan de Sint Janstoren, ook in de spitsboogvormig overtoogde gekoppelde rondbogen van de galmgaten en in de compositie van de beganegrondse romaanse geleding - zij het dat alles in tufsteen is uitgevoerd, zonder baksteen - is de toren van de Propsteikirche St. Marien te Kempen (Nordrhein-Westfalen), een toren met westingang en hal, tegenwoordig rond 1250 gedateerd.[99]

96 MOSMANS 1919, 64; MOSMANS 1931, 35, afb. 18.
97 Voor de toren van Vossem en andere Brabantse torens zie LEMAIRE 1906, 109-110, 92-94, 100, 136.
98 SMITS 1907, 19; MOSMANS 1931, 28.
99 H. KISKY, *Kempen,* Rheinische Kunststätten IV, 1955/1956; TRUDE CORNELIUS, 'Der Wiederaufbau der Propsteikirche in Kempen', Der Niederrhein 1953, 112-117.

De toren daar heeft een grondvlak van 10 × 10 m en is tegelijk met het schip, een basiliek zonder transept, opgetrokken, dat vierkante pijlers met schalkenbundels heeft. Het boogfries van de onderste geleding van de toren heeft zeven boogjes op brede hoeklisenen (de Sint Janstoren zes boogjes, op een totale torenbreedte van 12 m). De toren van Kempen wordt bekroond door aan elke zijde een vrijwel gelijkzijdige geveltop, waarachter een achtkante vrij steile naaldspits oprijst, een vorm die wij voor de Sint Jan niet behoeven uit te sluiten, mede gezien de tot boven toe in het romaanse werk opgaande spiltrap in de oostmuur, beginnend vanaf de vloer der tweede verdieping. De datering van de toren te Kempen rond 1250 lijkt ons om al die verwantschappen met de Sint Janstoren, nog versterkt door de aanwezigheid van een uitgebouwde traptoren aan de noordkant van de toren in Kempen, een goed uitgangspunt.

Bovendien zij nog opgemerkt, dat de westingang van deze toren twee ronde booggordingen vertoont op aan elke kant twee ronde kolonnetten. Dan is Smits' datering van de Sint Janstoren op ± 1200 veel te vroeg, de datering van Leurs en Mosmans op ± 1240 wellicht ook nog iets te vroeg.[100]

Van de andere kant is een datering op 1280, toen een geheel nieuwe kerkbouw begonnen zou zijn, wel weer wat laat.[101]

Een bouwdatum kan al met al niet nauwkeurig gefixeerd worden, maar een tijdvak tussen ± 1250 en ± 1260 lijkt ons, bij het ontbreken van voldoende geschreven bronnen, aannemelijk. De kapitelen in de vensters zijn, als restauratieproducten van 1872-1874, geen betrouwbare dateringscriteria: het enige echt originele kapiteel, aan de oostzijde, boven de gewelven van het gotische schip, is door brandschade slechts als een ingezwenkte cylinder herkenbaar, met vierkante dekplaat en ronde halsring, zonder uitstulpende kelkbladpunten zoals in de toen nieuw gemaakte kapitelen. Maar juist de oostkant van de toren zal in 1854 meer van de brand geleden hebben (ook de kap van het schip en ook het orgel verbrandden toen immers) dan de overige muren, en het is mogelijk, dat restauratie-architect Nabbe in 1869-1873 nog gave, originele exemplaren voor ogen had, doch hij heeft er geen van bewaard. Of het torenportaal oorspronkelijk gewelfd was, blijft onbekend. De aanwezigheid van hoekkolonnetten op het oude vloerpeil pleit daarvoor,

100 SMITS 1907, 19; MOSMANS 1931, 27.
101 CUPERINUS, 40.

samen met de ronde muraalbogen. In dat hoge portaal is ooit een houten vloer gelegd, zoals is af te leiden uit de genoemde balkgaten, die een lage beganegrondse ruimte van ongeveer 5 m hoogte afscheidde; daarboven zou dan de overige ruimte als een tribune onder de wijde boog naar het romaanse kerkschip geopend zijn. In sommige Brabantse kerken (Watermaal, Leefdaal, Herent, Bertem, alle vroeg 13de-eeuws) was de beganegrondse hal in de toren niet hoger dan de scheibogen van het schip en van een tongewelf voorzien; daarboven was een ruimte door een venster (Leefdaal, Bertem, Herent) of een boog (Oudergem) naar het schip geopend.[102]

Een simpele oplossing met een zolder in plaats van een gewelf is echter niet gebruikelijk. De balkgaten in de Sint Janstoren kunnen ook te maken gehad hebben met een of andere constructie uit later tijd ten behoeve van het orgel.

In het portaal heeft vier maal een vloerophoging plaats gehad; na de eerste ophoging opnieuw met hoekkolonnetten, na de derde (dus: de vierde vloer) ook met middenkolonnetten aan de noorden de zuidkant. Bij dat vierde vloerpeil behoren de mergelstenen muurdammen en nistraceringen die het portaal mede in twee traveeën verdeelden en die na een brand vlak afgekapt zijn. Daarna werd op nieuwe kolonnetten, rustend op de overblijfselen van de oude, waarvan die in de hoeken smaller bijgehakt werden, het huidige gewelf gemetseld. Tevens werd de vloer opgehoogd tot het huidige peil, dat strookt met dat van de gehele kerk.

Peerkraalprofiel van het gewelf en kapiteelbladeren van de kolonnetten laten, naar hun stijl, ruime marges in de datering: eind 14de tot midden 15de eeuw. Mosmans dateert ze in de eerste helft van de 14de eeuw, hetgeen ons te vroeg lijkt.[103]

Wanneer zou die brand, waarna dit werk verricht is, gewoed hebben? Het is vrijwel uitgesloten, dat het de brand van 1584 betreft, immers de gehele detaillering van gewelf en kapitelen is van een stijl die in de bouwkunstige opvattingen van een zo ver gevorderde 16de eeuw niet denkbaar en ook niet meer uitvoerbaar was. Nog eerder zou men kunnen veronderstellen, dat de stadsbrand van 1419 toch aan de kerk schade heeft aangericht en in het torenportaal heeft gewoed. Daarna zou dan de laatste vloerophoging met de nieuwe gewelfbouw hebben kunnen plaats gehad. Het moet dan de torenbrand van 1584 zonder veel schade overleefd hebben en in dat geval moeten een brandende klokkenstoel en vallende klokken het ongedeerd gelaten hebben.

Door Mosmans wordt de brandschade van 1419 aan de kerk wel gebagatelliseerd, maar hij citeert toch een stuk van het kapittel, uit 1461: '*causante postmodum gravissima et casuale ignis incendio, ecclesia ipsa cum magna ejusdem oppidi parte combusta fuisset, magistri et provisores fabrice ipsius pro sane inceperant novam ecclesiam opere valde sumptuoso reedificare*'.[104]

De kerk zou dus wèl bij de grote stadsbrand getroffen zijn en nieuwbouw nodig gemaakt hebben. Vermeulen meende, in zijn recensie van Mosmans' boek, dat er grote schade aan de kerk was.[105]

Voor de gotische bovenbouw van de toren, waarheen de klokken verplaatst werden, is documentair alweer geen datum aan te wijzen. De Brabantse torenstudies van

102 LEMAIRE 1906, 92-94, 100, 109-110; LEURS 1922, 69.
103 MOSMANS 1919, 55.
104 MOSMANS 1931, 86, n. 11.
105 F. VERMEULEN, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 3 december 1931, mede op grond van ZYLIUS, 14.

Smits en Leurs laten een datering toe tussen het midden van de 15de en het eerste kwart van de 16de eeuw, zonder dat zij zich over de Bossche toren duidelijk uitspreken. Onjuist is in elk geval de datum, waartoe Smits eerder gekomen was, namelijk na de brand van 1584.[106]

Zeer opmerkelijk is de verwantschap met de bovenbouw van de toren van Boxtel, wellicht uit de laatste jaren van de 15e eeuw.[107]

Verwant is ook de toren van de Heike- of Sint Dionysiuskerk te Tilburg: in de klokkenverdieping zijn daar twee spaarvelden ingevat door haakse contreforten die in hun onderste helft bezet zijn met driehoekige.[108]

Het is mogelijk, dat de Bossche klokkenverdieping niet toonaangevend vooropging, maar een der laatste werken van dit type is en pas rond 1504/1505 tot stand kwam. De gotische torenverhoging maakte verzwaringen aan de voet van het romaanse bouwwerk nodig: aanmetselingen tegen de oostelijke muren te weerszijden van de doorgang naar de kerk; een buiten gebruik stellen van de zuidelijke traptoren en verzwaringen van de door de holte van de trapkoker te zwak bevonden zuidoosthoek. Deze werken vonden plaats binnen de toen al lang bestaande belendende kapellen. Wellicht in dezelfde tijd is ook de onderste geleding aan de westelijke buitenkant verzwaard, van het gotische Luidportaal voorzien en met natuursteen bekleed, met toevoeging van de vier steunberen. Maar veel nauwkeurigs is over de datum en stijl van deze bekleding niet te zeggen, omdat zij zo ingrijpend vernieuwd is. Smits zag de Doopkapel als overblijfsel van de 14de-eeuwse zijbeuk en nam aan, dat de Lieve Vrouwekapel in 1381, ter gelegenheid van de plaatsing van het wonderbeeld, uitwendig opnieuw bekleed was; ook de bekleding van de westtoren zou 14de-eeuws zijn.[109] Mosmans daarentegen stelde, dat de bekleding van de onderbouw van de toren en van de Doopkapel te zamen en tegelijk met de wijziging van de zuidwestelijke traptoren rond 1525 tot stand gekomen is.[110]

Het is mogelijk, dat de eerste torenspits, met één achtkante lantaarn en een peer daarop, zoals wij die kennen uit de tekening van Antonie van Wijngaerde uit ± 1550, te zamen met de gotische klokkenverdieping rond 1504-1505 tot stand

106 SMITS 1907, 86.

107 LEURS/SMITS 1920, 218-219. Plebaan van Susante opperde de veronderstelling, dat de betrekkingen tussen de gotische klokkenhuizen van Boxtel en Den Bosch samenhangen met bemoeienissen van Alardus Baillart of Balyart, die in 1496 deken was van het kapittel van Boxtel en in 1507 deken van het kapittel van de Sint Jan in Den Bosch; hij overleed in 1520 (SCHUTJES, 249). De bouwdatum van-de Boxtelse klokkenverdieping is inmiddels te preciseren door een acte in het Boxtelse schepenprotocol van 15 juni 1491, geldelijke transacties van de kerkmeesters behelzende om het metselen en timmeren van de 'ommeganck van den hogen thore' te kunnen bekostigen. P.TH.A. DORENBOSCH, *De Boxtelse St.-Petrus,* Eerste Boek, Boxtel 1983, 175-183 en 232-234.

108 LEURS/SMITS 1920: uit 1487.

109 SMITS 1907, 38-39.

110 MOSMANS 1931, 163-165.

gekomen is. Na de brand van 1584 is de spits vrijwel in dezelfde vorm herbouwd, maar dan met een tweede lantaarntje boven het eerste, wellicht dus ook wat hoger, en met toevoeging van de door frontons bekroonde kapellen met wijzerplaten aan de voet en in de balustrade opgenomen; deze ging niet verloren in de brand van 1830, maar bij restauratie van 1871-1873. Zulke klassieke aediculae als onderdeel van de torencompositie komen het eerst voor aan de Oudekerkstoren te Amsterdam in 1565, weldra nagevolgd in de Stevenstoren te Nijmegen (1604-1605).[111] Afgezien van deze wijzerplaten, lijkt de vorm van de Bossche torenspits ten nauwste op die van Boxtel. Dat geldt ook voor de inwendige constructie, behoudens de onderste etage, die twee oostwest en noordzuid in het vierkant geplaatste dekbalkjukken bevat, terwijl de overeenkomstige etage in de Boxtelse toren twee loodrecht elkaar in het midden kruisende jukken en een middenstijl laat zien. Maar de daarboven volgende jukkenkransen zijn volgens hetzelfde principe als in Den Bosch opgevat. Evenals in Den Bosch zijn de stijlen onder de onderste open lantaarn aan de buitenzijde afgeschoord, en ook hier staan op de ruggen van deze schoren verticale posten die als fleuron rond het open achtkant staan (terwijl ze in Den Bosch boven de vloer afgezaagd zijn na de brand van 1830).

Twee maal dus is er verwantschap tussen de torens van Boxtel en Den Bosch: eerst in hun gotische klokkenhuizen, dan in hun bekroningen. Op de middenstijl in de onderste etage van de Boxtelse spits staat de inscriptie gesneden: M. HAN. CORNELIS / SCHVTKENS. V LIEMD. / M VA DESEN. TOREN/ ANNO. 1616. Hendrik Verhees[112] heeft in 1787 in de kerk van Boxtel nog de grafzerk van deze timmerman gezien en afgeschreven/ BEGRAVEN M HENRIC / CORNELIS SCHUTKENS / TIMMERMAN VAN DEN / TOREN TOT BOXTEL / DIE STERFF DEN 11 / OCTOB. 1627. De maten van de Boxtelse torenspits komen in hun hoogteverhoudingen nauw overeen met die van Den Bosch. Heeft Schutkens de Bossche torenbekroning nagevolgd, of is de navolging juist omgekeerd? Schutkens zal wel niet de Bossche bekroning gebouwd hebben, want dan zou dit toch niet onbelangrijke feit wel mede op zijn zerk vermeld hebben gestaan.

De uitwendige hoofdvormen van de torenspits van de Sint Jan zoals die vóór 1616 geschapen zijn, hebben zich bij vrij nauwkeurige benadering laten reconstrueren, de detaillering van pinakels, balustervormen, profielen van frontons en pilasters is alleen door vergelijking met monumenten elders zoals de genoemde in het restauratieontwerp verwerkt kunnen worden. De in 1830 verwoeste bovenpartij had een forsere peer dan die van 1842 en een minder stijve contour, doordat tussen de beide lantaarns een ingezwenkt achtkant deel bestond, dat nog eens herhaald werd onder de peer. De toen verbrande bovenste pinakels en de in 1842 verwijderde onderste maakten het hele silhouet wat kantiger, tekenachtiger en bewegelijker. Door het zilverige en enigszins glanzende effect van de ook al om wille van de duurzaamheid thans gekozen loodbekleding van de top, alsmede het verguldsel van de rond met lood beklede houten pinakels aangebrachte kleine bollen, werkt de bekroning sprekender en plastischer dan voorheen. Iets van de enkele 17de-eeuwse karaktertrekken die de kathedraal zich na de brand van 1584 aangemeten heeft (toen ook een nieuw hoogaltaar, oxaal en orgel tot stand kwamen, waarvan alleen het orgel nog volop prijkt), is aldus weer wat meer benadrukt.

111 G. ROOSEGAARDE BISSCHOP, ‘Wijzerplaten aan oude gebouwen’, Bull. KNOB 1965, 150.

112 *Het Schetsenboek van Hendrik Verhees,* bewerkt en uitgegeven door J. VAN LAARHOVEN, 's-Hertogenbosch 1975, 11.

Nieuwe vondsten

Vooruitlopend op het restauratieverslag, dat hierna volgt, willen wij nog wijzen op drie karakteristieken van de toren die pas tijdens de jongste herstellingswerken aan de vergetelheid en onzichtbaarheid ontrukt werden. Het gaat om één gegeven van bouwkundige aard en om drie stijlverschijnselen.[113]

Bekend was al, dat de romaanse toren in zijn oorspronkelijke gedaante vanaf de begane grond beklommen kon worden langs een spiltrap, die, besloten in een gemetselde koker half in en half uit de zuidelijke torenmuur stak en waarvan de uitwendige resten in de kerk bij de Doopkapel nog zichtbaar zijn (op de plaats waar zich een muurschildering en een kruisbeeld bevinden). Maar die trap ging slechts tot zekere hoogte. Hoe moest men vroeger verder omhoog?

Vroeger, dat wil zeggen in de tijd van rond 1250 tot rond 1500, want later zijn de stijgpunten heel anders georganiseerd.

Bij het zorgvuldig verrichte hak- en breekwerk ten behoeve van de restauratie werd eerst in 1980, op 12,30 m hoogte, in de zuidoosthoek van de dikke torenmuur het begin van een tweede trapkoker gevonden, die tot 20 m hoogte opsteeg, maar helemaal niet aansloot bij de eerste, van de grond opgaande trapkoker, ook niet in dezelfde verticale as lag en als het ware nog een ravijn van enkele meters open liet. De traptreden zijn van mergelsteen, de aantreden zijn met hout afgedekt geweest. Een jaar later werd die merkwaardige situatie ontraadseld, toen, geheel in het midden van de zuidelijke torenmuur ingesloten, een ingang met daarachter een neerwaarts gerichte stenen steektrap ontdekt werd. Het is een smalle schacht van 60 cm wijdte binnen het massief van de muur, dik 1,80 m, en is de schakel, de verbinding, tussen beide spiltrappen.

Oorspronkelijk dus kon de torenbeklimmer zijn weg naar boven vinden eerst langs een spiltrap tegen de zuidkant van de toren, dan een steektrap

113 Waarnemingen vastgelegd in de Notulen van de bouwvergaderingen, Jaarverslagen van de restauratie (archief Bouwloodsen), opmetingen van hoofdopzichter J. Boumans en opzichter J. Meijs en foto's van A. Zeeuwe.

in westelijke richting in de torenmuur, dan, over de zoldervloer weer oostwaarts gaande, naar een tweede spiltrap die hem 20 m hoog bracht, op de tweede verdieping, en dan, weer even over de vloer gaande, via de nog in gebruik zijnde spiltrap midden in de oostelijke torenmuur verder omhoog.

Waarschijnlijk zijn de eerste drie kanalen van dit hele circuit buiten gebruik gesteld en dichtgezet om de torenmuren te verstevigen en de kracht te geven het gehele gotische klokkenhuis te torsen. Dat die maatregel nodig was, wordt onderstreept door de ernstige oude scheurvormingen die in de tweede trapkoker zichtbaar werden.

De drie andere bij de zojuist voltooide restauratie waargenomen elementen hebben te maken met het romaanse stijlkarakter van de toren in zijn oudste vorm. Op de eerste plaats zijn de bogen over de galmvensters in de twee romaanse torengeledingen veel minder spits dan zij bij hun vervanging in 1872-1874 gemaakt zijn. Aan de oostkant van de toren, verborgen boven het gewelf en onder de kap van het kerkschip, was dit nog, ondanks de oude brandschade, vast te stellen, omdat die kant nooit gerestaureerd was. Maar nog beter werd het zichtbaar in de lagere geleding, toen in 1976 achter het orgel een venster blootgelegd kon worden: de boogspits was bijna niet spits, en de oorspronkelijke vorm van het zuilenkoppel met kapiteeltjes onder de twee rondboogjes binnen de spitsboog kwam ook markant en ongerept in het zicht. Tegelijk werd het duidelijk, dat het authentieke romaanse muurwerk een veel grotere verscheidenheid aan natuursteenonderdelen bevat: mergel-, tuf-, Lede- en zandsteen, terwijl bij de 19de-eeuwse restauratie alleen zandsteen voor de vervanging van al die soorten gebruikt werd. Een ander niet onbelangrijk gegeven voor de romaanse compositie kwam eveneens achter het orgel tevoorschijn in 1980. Daar werd op de voetlijst van de bovenste romaanse torengeleding onverwachts de aanwezigheid vastgesteld van schuin steil opgaand baksteenmetselwerk als afzaat in de nissen (spaarvelden) tussen de lisenen van de torenmuur. Ongetwijfeld was deze oplossing oorspronkelijk ook aan de noord-, west- en zuidzijde van de toren aanwezig in plaats van het loodrecht op de voetlijst neerdalend metselwerk, dat het product van de restauratie van 1872-1874 was. Die afschuiningen zijn ook te zien aan de romaanse kerktoren van Vlijmen en waren ook te zien aan de in 1944 door oorlogsgeweld verwoeste romaanse kerktoren van Berlicum. Deze afzaat, deze afschuining, die het torenlichaam en zijn oppervlak een zekere verlevendiging en meer reliëf geeft, was bij de restauratie in de vorige eeuw geheel verdonkeremaand.

Zo werd toen ook een schuine versnijding (een terugsprong, 7 cm diep) van de torenmuur op 15 m hoogte weggewerkt, die alleen boven de Mariakapel en achter het orgel nog haar sporen had achtergelaten, maar zeker aan alle vier de kanten bestaan heeft.

Bij diezelfde restauratie waren in de tweede geleding de lichtspleten nogal eigenzinnig veranderd. Deze geven daglicht aan de inwendige hal van de eerste verdieping (twee verdiepingen namelijk gaan binnen schuil achter één geleding buiten). Zij werden in de vorige eeuw uitgerust met natuurstenen boven- en onderdorpels en kregen de vorm van busgaten zoals die vroeger in verdedigingswerken voor schutters met kruitgeweren toegepast werden. Maar in deze toren zijn die spleten op manshoogte onbereikbaar en die aan de noord- en zuidkant werden bij de vorige restauratie bovendien hoger geplaatst dan de oorspronkelijke, welke deels door de daken van de belendende, jongere kapellen afgedekt zijn. De onjuistheid van de

‘militaire’ vormgeving werd bevestigd doordat de binnenkant van de toren talrijke aanwijzingen bevat over de oorspronkelijke plaats, vorm en afmeting van deze gewoon langwerpige spleten zonder busgat.

De tweede restauratie, 1974-1982

De al jaren urgent geachte nieuwe restauratie van de toren leidde tenslotte ertoe, dat de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch in zijn vergadering van 21 oktober 1974 besloot, in te stemmen met een voorstel van burgemeester en wethouders tot het beschikbaar stellen van een krediet voor de uitvoering van een eerste restauratiefase van de toren, bestaande uit het in de steigers zetten van het gehele bouwwerk, het wegnemen van direct gevaar opleverende, loszittende onderdelen en het voorbereiden van het herstel van de spits. Van de besteigering van de toren zou gebruik gemaakt kunnen worden om gegevens te verzamelen voor de uitwerking van een gemotiveerd restauratieplan voor de gehele toren, nadat voldoende inzicht verworven zou zijn in de bouwtechnische kwaliteit en, in het bijzonder, in de toestand van de 19de-eeuwse bekleding en in de staat van het daarachter verborgen overgebleven middeleeuws metselwerk.[114]

In tegenstelling tot de in 1869-1874 gevolgde praktijk, toen het werk aan de toren volledig afgezonderd was van dat aan de kerk, werd nu, ofschoon het een zelfstandig project met afzonderlijke bekostiging bleef, een harmonie van inzicht in de problematiek en werkwijze ten aanzien van kerk en toren verzekerd, doordat de architect en aannemer van het werk aan de toren dezelfden werden als die van de kerkrestauratie. Bovendien werden er duidelijker betrekkingen geregeld

114 Documentatie over het verloop van de tweede restauratie: Notulen van 41 bouwvergaderingen (archief Bouwloodsen); *jaarverslagen van de restauratiewerken aan de Gemeentetoren over de dienstjaren 1976-1982* (archief Bouwloodsen); foto's en bouwtekeningen (archief Bouwloodsen en Rijksdienst voor de Monumentenzorg); *Rapport betreffende het onderzoek naar de gebreken van de westtoren nabij de St. Jan te 's-Hertogenbosch* (Architektenburo H.E. Teering-A.v.d. Laar b.v.), 's-Hertogenbosch 1976 (typoscript in fotocopieën tot meer exemplaren vermenigvuldigd); *De Sint Janstoren,* 1982.

tussen gemeentebestuur, kerkbestuur, restauratiecommissie St. Jan en rijksdienst voor de monumentenzorg, die een eeuw geleden niet goed vastgelegd waren.

'Restauration ou dérestauration?'

Op 25 juni 1975 begon het georganiseerd beraad, dat in een reeks van ruim vijftig bouwvergaderingen, waarin vertegenwoordigd de gemeente, het architectenbureau en de aannemer, de rijksdienst voor de monumentenzorg en het kerkbestuur, de koers van de werkzaamheden uitgezet en begeleid heeft tot de voltooiing in april 1982.

Zoals in het voorgaande, over de bouwgeschiedenis, uiteengezet is, had architect Nabbe bij zijn restauratie niet volstaan met de toren een nieuwe mantel te geven, maar hij had eerst het oude muurwerk laten afkloven en tegen het daardoor ontstane ruwe werk een nieuwe baksteenbeklamping doen aanbrengen die slechts een vrije weerspiegeling was van de oorspronkelijke toren en zijn verschillende bouwperioden. De nieuwe buitenhuid of schil of klamp werd uitgevoerd in één baksteensoort van andere samenstelling, formaat en kleur dan de oorspronkelijke. Bovendien had de architect de detaillering van bogen, nissen en vensters, zelfs de plaats daarvan, nogal gewijzigd. Er was in feite uitwendig een nieuwe toren ontstaan, waaraan nog maar moeilijk af te lezen was, dat hij uit een romaanse, een gotische en een klassicistische periode stamde en waaraan het oude muuroppervlak ten offer gevallen was. Daarom kon eerst de gedachte geopperd worden het nieuwe torenherstel op te vatten als *een restauratie van de restauratie*. De conceptie van architect Nabbe zou intact blijven en geconsolideerd worden.

Maar met die suggestie, toch al niet dankbaar aanvaard omdat de torenmantel wel erg lelijk gevonden werd, was de toestand van het bouwmateriaal in tegenspraak. Het bleek steeds meer, dat bij het maken van een herstelplan de vorm en de stof van de toren met elkaar op gespannen voet stonden. Bij elk nader onderzoek bleek het 19de-eeuwse metselwerk weer in ernstiger staat van verval te verkeren dan aanvankelijk gehoopt en gedacht was. De vraag rees dan ook: als het 19de-eeuwse metselwerk, de klamp, absoluut onhoudbaar is en verwijderd moet worden, moet men het dan in nieuwe baksteen copiëren (dus: de Nabbe-idee nieuw leven inblazen), of moet men, op grond van vondsten in het oude werk (archeologische studie dus), met name aan de nooit afgekloofde oostkant, achter het grote orgel verstopt, en met behulp van oude, niet altijd betrouwbare afbeeldingen, maar ook oude foto's, en van details aan vergelijkbare monumenten, reconstruerend te werk gaan?

Het dilemma was dus: kiezen tussen een copie van het werk van Nabbe en een reconstructie van het oorspronkelijke werk. Dat laatste hield wel risico's in bij het gissen naar verloren gegane details, maar daar stond tegenover, dat onderzoek tijdens het hakken en breken in het 19de-eeuwse werk wellicht kennis van allerlei middeleeuwse details zou opleveren.

Al terstond, in de eerste herstelfase, is gebleken, dat de toren zelf in staat was, zeer veel van zulke gegevens te verschaffen en zelf aanbevelingen te doen voor de vormgeving van zijn restauratie.

De torenspits, 1975-1976

Nadat de toren bovenaan in de steigers was gezet en de spits vanaf de eerste lantaarn met een winddichte kooi omkleed (die de toren een tijd lang een ongewoon silhouet gaf), begon men op 22 september 1975 met het ontmantelen van de spits. Tijdens de hevige storm van 2 op 3 januari 1976 is er niets losgeraakt of beschadigd. De kooi heeft deze krachtmeting goed doorstaan.

Intussen hadden studie van de tekeningen van de toren van vóór de brand van 1830 en onderzoek van de inwendige houtconstructie van de toen niet verbrande helm de mogelijkheid van reconstructie van de oude, klassicistisch 17de-eeuwse vorm, bevestigd.

De houten balustraden van de twee lantaarns, de pirons met vergulde bollen op de hoeken van de kroonlijsten der lantaarns en in de balustrade van de onderste lantaarn, hadden naar plaats en vorm voldoende historisch houvast. In de beide lantaarns konden bovenaan tussen de stijlen weer de borden met rondbogen bevestigd worden zoals zij er oorspronkelijk geweest waren blijkens de nagelgaten in die stijlen en zoals zij ook in de lantaarns van de Boxtelse torenspits aanwezig zijn. Al die details werden eerst vastgelegd in een maquette van de spits, door uitvoerder W. Cornelissen met veel plezier en kunde vervaardigd. Op 6 april 1976 is het torenkruis weer op de koningsstijl geplaatst en op 9 april heeft wethouder A. Wagenmakers de haan op het kruis gezet. De hele spits, met ui, zeegvlakken en achtkante helm, is van nieuw beschot voorzien en met paarsrode Engelse leien bekleed.

De uiterst bouwvallige zandstenen balustrade op het bovenste gemetselde torenvierkant werd nu voorgoed afgenomen. De nieuwe, uit Italiaanse Peperino-steen gehouwen, is niet dóórlopend als de vorige, maar in het midden van elk der vier zijden onderbroken door de gereconstrueerde wijzerplaathuisjes met frontons, zoals die er tot 1870 gestaan hadden. In december 1976 kon de hele spits met de balustrade langs zijn voet uit de steigers gehaald worden; het herstelde uurwerk werd in bedrijf gezet, een bescheiden feestverlichting ontstoken.

Materiaalstudiën

Inmiddels was met behulp van uithakkingen en boringen in het metselwerk uitvoerige studie gemaakt van de toestand van het bakstenen torenlichaam, van de aard der bouwmaterialen en der vele inwendige ijzeren verankeringen. De bevindingen werden verzameld in een rapport (oktober 1976), dat in zijn kritiek niet veel heel liet van het restauratieprodukt dat net een eeuw oud was. De vele, vooral verticale scheuren in de contreforten en te weerszijden van de vensters, het loslaten van de buitenste laag van de 19de-eeuwse beklamping, waren te wijten aan een gebrek aan verband met de oude kern erachter, aan een onzorgvuldige uitvoering, een onjuiste materiaalkeuze, gebrekkig voegwerk, te grote hardheid van steen en specie, die te weinig incasseringsvermogen bezaten, een ondoelmatige vochthuishouding hadden en geen weerstand konden bieden aan thermische invloeden, dat wil zeggen aan wisselende temperaturen naargelang de weersomstandigheden.

De horizontale gietijzeren verankering halverwege de hoogte van het gotische klokkenhuis had door roestvorming en uitzetting het metselwerk weggedrukt en doen scheuren. Er waren nog wel redelijk gave partijen in die klamp, maar de westen zuidkant waren er zo ernstig aan toe en de natuurstenen onderdelen dermate verweerd, dat hier een totale *vernieuwing* geboden bleek, die niet te verenigen was met een *handhaving* van het oppervlak aan de andere kanten. Maar een uitkleden van de toren door verwijdering van het 19de-eeuwse werk had tevens tot gevolg, dat een herstelplan gewettigd werd dat uitging van het aan de dag komende metselwerk uit de 13de en vroege 16de eeuw en aansluiting zocht bij de toen gebruikte baksteensoorten, -formaten en kleuren. Aan de hand daarvan zijn toen in een steenfabriek te Kerkdriel handvormstenen gebakken en van deze proefbaksels zijn proefmuurtjes gebouwd. Zoals in het voorafgaand verhaal over de bouwgeschiedenis al werd opgemerkt, gaf bovendien de oostmuur van de toren, verscholen achter het orgel, allerlei aanwijzingen over de oorspronkelijke vormgeving van de romaanse toren: flauwer geboven venstertoppen en anders gevormde rollagen eromheen dan die van de restauratie van 1874, boogvelden in baksteen in plaats van zandsteen, anders gevormde waterlijsten waarop steile, tot in de spaarvelden oplopende afzaten. Op 13 januari 1977 werd op die basis een globaal restauratieplan onder leiding van de wethouder aan de gemeenteraadscommissie voor publieke werken gepresenteerd. Toen dit goedgekeurd was en nadere detaillering gevolgd, konden in Kerkdriel 160.000 stenen van 24 × 12 × 5½ cm besteld worden voor de gotische klokkenverdiepingen en 115.000 stenen van 26½ × 13 × 6½ cm voor het romaanse torengedeelte. Zij werden gebakken in met gas gestookte ringovens. Om fijnere nuanceringen te verkrijgen en eentonigheid van kleur te vermijden werd de klei vermengd met kolengruis. Ook in de natuursteentoepassing voor vensters, lijsten en boogfriezen moest de eentonigheid van de 19de-eeuwse zandsteen vervangen worden door de grotere verscheidenheid van het oorspronkelijke werk. Na veel overleggen en keuren werd gekozen voor de Peperino-steen die ook al jaren aan de kerk zijn goede diensten bewezen had, voor diverse kalksteensoorten en voor trachiet (Weidenhahn en Reimerath).

Het klokkenhuis en de bovenste romaanse geleding, 1977-1979

Op 10 mei 1977 is begonnen met het uit- en afhakken eerst van de oostkant van het gotische klokkenhuis en het verwijderen van de oude verankering. Het carillon en vervolgens ook de luidklokken werden uit hun stoelen losgemaakt en ter restauratie naar de klokkengieterij in Asten gebracht; alleen de oude, zware slagklok van de Leeuwarder klokkengieter meester Jacob Noteman uit 1641 bleef thuis, maar werd wel een tijd lang naast zijn stoel opgehangen opdat deze hersteld kon worden. De nieuwe verankering gaat als een vierkante ring in de muren schuil om zo het hele torenlichaam te omspannen en bijeen te houden, maar ligt nu opgesloten in buizen opdat zij onafhankelijk van het metselwerk kan uitzetten en krimpen naargelang temperatuursverschillen. Bij de noodzakelijke sloopwerken bleken honderden kilo's verankeringsijzer in de muur aanwezig dat geen constructieve functie meer had. Nieuwe ankers op verschillende niveaux in de toren zijn nu zo gemaakt, dat enkele sleutels of schieters weer in het zicht aan de buitenkant van de muur zijn.

De traptoren aan de oostkant van het klokkenhuis werd in de gevel als deel van een achtkant weer herkenbaar gemaakt en inwendig van een koepelgewelfje voorzien. Vuren en grenen balklagen werden door eikehout vervangen.

Nadat de oostgevel opnieuw opgemetseld was, werden achtereenvolgens op dezelfde manier de west-, noord- en zuidgevel van het klokkenhuis en tegelijk daarmee ook al de daaronder gelegen muren van de bovenste romaanse torengeleding behandeld, met dien verstande, dat tegelijk aan het weer opmetselen van één kant en het alvast afbreken van 19de-eeuws werk van een volgende kant gearbeid werd. De cordonlijst onder de gotische torenpartij werd in trachiet uitgevoerd, de waterlijsten in het romaanse deel in Peperino. De kapiteeltjes in de romaanse vensters werden in trachiet gehouwen naar het voorbeeld van het nog bewaarde, in gips afgegoten en bijgemodelleerde kapiteel in de oostmuur achter het orgel. Het

kraalprofiel langs de spitsbogen van deze vensters werd in mergel gemaakt, de ringen daaronder in trachiet, de buitenste kolonnetten in mergel, het middelste zuilenkoppel in elk venster van Naamse steen. Het bakstenen boogfries boven de vensters kreeg tufstenen consoles.

Tegelijkertijd werd ook metselwerk binnen in de toren uitgenomen, hersteld en gevoegd, traptreden, nissen en binnenbogen uitgehakt en weer opgevoegd, nieuwe eiken spiltrappen op de carillon- en op de klokkenzolder geplaatst, nieuwe eiken jukken voor de zeven luidklokken neergezet, de uurwerkzolder daaronder opnieuw gepleisterd en gewit. In 1979 en 1980 konden achtereenvolgens in de bovenste lantaarn van de spits de Angelusklok, in de onderste lantaarn een beiaard van acht klokken voor de halfuur- en uurmelodie gehangen worden, in de bovenste verdieping van het klokkenhuis het carillon gemonteerd en bespeelbaar gemaakt worden, in de onderste verdieping aan de Notemanklok het gezelschap van de andere luidklokken teruggegeven worden. Na herplaatsing van al die klokken konden de galmvensters hun klankborden krijgen: deze werden groter en dikker, maar minder in getal dan de oude, namelijk vier in plaats van zeven boven elkaar in elk venster. Zij zijn intensief met creosoot-olie geïmpregneerd om beter tegen de weersinvloeden bestand te zijn.[115] Na al deze simultaan verlopende bedrijvigheden werd in augustus 1980 het gotische deel, in september daaropvolgend het bovenste romaanse deel van steigerwerken ontdaan. Iedereen kon nu een duidelijk beeld krijgen van de metamorfose van de toren. Hij was wel dezelfde in compositorische hoofdlijnen, maar de kleuren, het reliëf van het oppervlak, de plastische details waren anders, schilderachtiger, bewegelijker dan het strakke, gladde en lineaire werk uit de vorige eeuw.

Onderste romaanse geleding, 1980-1981

In september 1980 werd meteen begonnen aan de besteigering en bewerking van het laagste gedeelte, datgene namelijk wat er tussen de jongere gotische ombouwing en omkleding van de oude toren aan romaans werk van de tweede en eerste geleding is overgebleven (de eerste met de gewelfde hal achter het Luidportaal samenvallend, de tweede twee verdiepingen omvattend).

Ook hier werden balklagen en vloeren hersteld, een nieuwe eiken trap in de zuidoosthoek van de eerste verdieping getimmerd. De oude, gemetselde spiltrap-opgang die in de zuidoosthoek van de muur op deze verdieping teruggevonden was, kwam zeker niet voor nieuw gebruik in aanmerking, maar werd bij het metselen en repareren van deze hoek wel in het zicht gelaten. Dat werd wat later ook gedaan met de gemetselde steektrap die in de dikte van de zuidmuur van deze zelfde verdieping neerwaarts leidende, werd aangetroffen. Een andere vondst was de lichte torenverslanking (of verbreding, het is maar of men van boven naar beneden of omgekeerd kijkt), via een afschuining, die in de oostmuur van de toren bij de demontage van het orgel aan de dag kwam. Op grond van dat gegeven werd aan de noord-, west- en zuidkant diezelfde verzwaring gemetseld.

115 Creosoot-olie: een destillatie van steenkoolteer voor het impregneren van hout om dit te verduurzamen.

Op de eerste verdieping konden de oude lichtspleten opengehakt worden en in hun detaillering het model leveren voor de openingen op de plaatsen die het 19de-eeuwse metselwerk daarvoor uitgespaard had, plaatsen die aan de noord- en zuidkant wel gehandhaafd moesten blijven omdat de oude openingen hun zin reeds verloren hadden sinds de aanbouw van de Lieve Vrouwe- en de Doopkapel.

Zo is dan een roemloos einde gekomen aan het restauratieprodukt van 1874. Alles is ongedaan gemaakt, maar toch niet helemaal. Boven de Doopkapel in de westelijke hoek onder de bedaking is nog een fragment 19de-eeuws metselwerk gespaard gebleven als aandenken van deze periode, een beetje piëteit met de goede bedoelingen van toen.

Luidklokken en beiaard

Geschiedenis

De oudste bekende, in de westtoren gehangen en sinds de brand van 1584 verdwenen klokken zijn de volgende. De Margaretha of Grimme uit 1408 of 1418 was een zware klok die rond 10.650 pond gewogen zou hebben (het vroegere pondsgewicht was heel anders dan het tegenwoordige) en die gegoten was door Willem van Vechel, de derde klokkengieter in successie van die naam.[116] Op 26 juli 1447 ‘op Sint Jans Kerckhoff wairt gegoten die zielmisse clocke’.[117] Dan was er een klok, Sint Jan Evangelist genaamd, gegoten door Gobel Moer van Keulen in 1462. Deze klokkengieter vestigde zich rond het midden van de 15de eeuw te 's-Hertogenbosch en wordt op 27 januari in het schepenprotocol vermeld als ‘Gobelinus dictus Becker de Colonia’.[118] Hij woonde in een van de twee huizen die samen het huidige perceel St. Jorisstraat 11 uitmaken en had zijn werkplaats in de Berewoutstraat onder de stadswallen, op de plaats die tot in de 18de eeuw ‘Clockgieterspoort’ heette. Hij goot vervolgens voor de Sint Janstoren in 1495 nog de klokken Sint Anna, Sint Maria en Sint Lambert, alle eveneens in 1584 verloren gegaan. Zijn bedrijf werd na zijn dood in 1504 voortgezet door zijn zonen Jasper (overleden ± 1541) en Willem (overleden ± 1519) en daarna door Jan Jasperszoon (die in 1597 nog leefde). Jasper en Willem Moer leverden in 1505 veertien ‘clocken en schellen’ voor de toren, welke vermoedelijk niet alleen mechanisch, maar ook als

116 MOSMANS 1929, 183-186; VAN BALKOM, 6 en 11: de Grimme woog 7000 pond en uit haar was de klokkenspijs afkomstig van de grote Notemanklok van 1642.

117 PIETER VAN OSS, *Kroniek over de hertogen van Brabant en over de stad 's-Hertogenbosch,* Bibl. Prov. Gen. Hs 339a, f. 189 v.

118 GERRITS 1971, 61; VAN BALKOM 1982, 7.

handspel te bedienen waren.[119] Dit gegeven steunt de veronderstelling, dat de torenverhoging toen juist voltooid was en dat de behoefte daaraan ingegeven was mede door de nieuwste ontwikkelingen in het klokkenspel. Op 11 januari 1524 betaalde de stad 100 Rijnsguldens aan 'meester Peteren Wouterss, urewerck maker, voer dat nyeuwe ure gewerck, dat hy gemaickt heeft en in Sint Jans thoren nu gaende en slaende is'.[120] Een Peter Wouterssoon wordt ook wel aangewezen als de maker van het Oordeelspel, het in 1513 begonnen kunstig uurwerk met klokken en poppenspel, dat in de Lieve Vrouwekapel naast de toren stond; bovendien had hij in 1519 bemoeienis met de orgelreparatie.[121]

Het schijnt, dat de hoge houten middentoren nooit klokken, noch een uurwerk, noch wijzerplaten gehad heeft.

Jacob van Oudenhoven vertelt, dat in de westtoren 'oock was een swaer ende seer constighen voorslagh van 18 clocken, dat wel een vierendeel uyrs tijds voor den slagh van de ure speelden, ghemaeckt by den vermaerden Meester Pieter van Surendonck, zijnde eenen Bossenaar, en wierden die 18 klockjens ghedoopt op den 12 April 1553 ende hebben hun den naem gegeven Jesus, Maria, Anna, voorts de 12 Apostelen ende vier Evangelisten; desen voorslagh speelden int jaer 1554. Ende wierde gehouden, dat op dien tijdt soodanighen voortreffelycken voorslagh nergens meer en was'.[122] Achttien klokken noemt hij, maar negentien namen, tenzij de namen van Johannes Evangelist en Johannes Apostel op één klok samenvallen. Er wordt ook aangenomen, dat niet Pieter van Surendonck, maar Jan Jaspersz. Moer de maker van deze voorslag was, en dat hij in de middentoren hing, maar volgens anderen heeft, zoals gezegd, de middentoren nooit klokken gedragen.[123]

Toen de middentoren op 25 juli 1584 afbrandde, werd ook de westtoren door het vuur aangetast en verloor, naar het schijnt, de meeste van zijn klokken, alleen dertien kleine zouden gespaard zijn. Daarna zijn in 1586 drie klokken in bruikleen gegeven uit de Sint Salvatorkerk te Orthen, die op dat ogenblik niet in gebruik was als gevolg van de oorlogshandelingen. Het waren de Salvatorklok uit 1450, de Mariaklok uit 1397 en de Catharinaklok uit 1400. De zwaarste klok, de Salvator (2125 pond) werd in 1596 door de Orthenaren teruggehaald en als klokspijs verkocht, de twee andere bleven tot 1872 hangen.[124] Bovendien moet er, als men op Van Heurn afgaat, nog een zeer zware brandklok van 14.325 pond geweest zijn (in 1584 gespaard gebleven of uit Orthense klokken hergoten?), die op 18 december 1636 barstte toen er te hard mee geluid werd tijdens de begrafenis van Anna Johanna van Nassau, de vrouw van Johan Wolphard van Brederode, gouverneur van de stad.[125]

In 1610 werd door Artus Moers uit Tongeren een bestek gemaakt voor een voorslag, samengesteld uit de dertien bewaarde klokken, en een mechanische speelinrichting, maar of hiervan ooit iets uitgevoerd werd, is onbekend.[126] Waarschijnlijk niet, want van de behoefte aan een voorslag wordt weldra opnieuw gewag gemaakt.

119 LEHR 1971, 163.
120 VAN ZUYLEN, 1, 403.
121 MOSMANS 1931, 396-397.
122 VAN OUDENHOVEN, 94.
123 DE JONG/LEHR/DE WAARD 1967; VAN SASSE VAN YSSELT 1925, 45; MOSMANS 1931, 161.
124 VAN SASSE VAN YSSELT 1925, 46.
125 *Ibid.,* 46; KA, Rek. 1636-1637, f. 79 r.
126 DE JONG/LEHR/DE WAARD 1967.

Wat het gelui voor de diensten betreft: vanaf 1631 placht op zondagen geluid te worden eerst en nogmaals met de Mariaklok (uit Orthen) of ‘de nieu cloock, op een nae de grootste’, en dan met twee klokken ‘te weten de nieu cloock ende den brouketel’. Vanaf 1665-1666 heet het van de brouwketel, dat deze ‘nu vergoten is’.[127]

In 1636-1637 reist de Rendant verschillende steden af om onlangs vervaardigde speelwerken te bezichtigen: ‘ende den tijt te lange soude gevallen hebben om te waechten nae de teickeningen oft bestecken dan hebben eenige mr. mij geloeft sulcx nae te senden, soo est dat Mr. Paesche Claessen tot Amsterdam ende Mr. Germert tot Leijden ende Mr. Jacop Tunis tot Haerlem mij hebben behandicht ende gesonden dese bij gaende teickeningen’.[128]

Dit heeft blijkbaar niet in de gewenste richting geleid, want pas op 27 juni 1640 werd een ‘Accordt bij de heeren gedeputerde van de leden deser stadt shertogenbosch aangegaen met Mr. Jacop Notelmans clockgieter woonende tot Leeuwarden in Vrieslant over het vergieten van de groote cloock [de in 1636 gebarsten klok] alhier ende het gieten van eenige cloocken tot een speelwerck ofte voorslach’.[129] Behalve om het hergieten van de grote klok ging het om een poortklok en acht klokken dienende tot aanvulling van het al aanwezige speelwerk. In dat jaar sneed Herman Peeters alvast het wapen der stad als model voor het reliëf op deze grote klok.[130] Het hergieten der grote klok mislukte, volgens Noteman ten gevolge van de slechte, uitwijkende grond in Den Bosch, ‘doordien de grondt was besweecken’. Hij was volgens het contract verplicht ‘de clocke soo dickmaels te vergieten tot dat die wel ende bequaemelijcken volgens den teneur van het accoort sal wesen gegooten’. Hij kreeg op 20 october toestemming deze in zijn eigen gieterij te Leeuwarden te hergieten.[131] In 1641 gelukte het wel en de 14.325 pond (ongeveer 5.500 kg, het gewicht dat Van Heurn voor de oude brandklok noemt) zware klok, als luidklok en als slagklok voor het hele uur dienende, werd in januari 1642 geleverd en in de onderste verdieping van het gotische klokkenhuis opgehangen, waar zij nog hangt. ‘Also onse groote nieuwe cloock op een besonder maniere werde gehangen (...) soo dat de selve in plaetse van 16 man can werden geluijt met 6 man’. Thomas Christoffel ontvangt voor de ‘cleepel + gaende werck’ 525 gulden en 1 stuiver.[132] Op de transportproblemen leveren de kerkrekeningen geen commentaar, maar aan de uitbetaling

127 Rek. 1637-1638, f. 77 v. en ook vaste posten in volgende rekeningjaren.

128 Rek. 1636-1637, f. 93.

129 Rek. 1640-1641, f. 90 r. - 94 v.

130 Rek. 1640-1641, f. 74 v.: ‘Totaal 11 860 pont [koper] verkocht aan Mr. Jacop Noteman Klockgieter à 25 gl. het 100 pont... 2965 gl.’. Dit materiaal was de vrucht van de opsporingen van de Rendant van koper, kandelaars, spijlen, beelden, uit de Bossche kerken afkomstig en bij burgers verborgen. Met ‘grooten moijten ende veel hoons oft ondaenck van de gemeene borgers’ haalde hij het uit hun huizen. Zie ook MOSMANS 1931, 466.

131 Rek. 1640-1641, f. 94 v. - 95; VAN SASSE VAN YSSELT 1909, 121, en 1925, 46; LEHR 1971, 71.

132 Rek. 1641-1642, f. 88 v.

van 7.754 gulden en 13 stuiver voor de levering van 'acht cloocken tot den voorslach' in mei 1641 en van 'onse groote cloock met een nieu poort cloock' waren heel wat inspanningen voorafgegaan. 'Op 9 januari 1642 volgden de twee grootste klokken, zij kwamen per schip in Bokhoven aan. Acht man bootsvolk had het schip getrokken tot aan Den Bosch. Toen men de grootste klok (14.325 pond) uit het schip hees, braken de touwen van de mast. Vier soldaten onder leiding van een korporaal hielpen mee de klok de toren in te hijsen. Het was zo koud dat men een vuur liet aanleggen om zich te kunnen warmen'.[133]

Intussen waren de acht kleinere klokken, door Noteman eveneens te Leeuwarden gegoten, al samen met achttien oudere klokken, als voorslag in functie. Op 14 september 1641 'is Mr. Jacop van Dijck gecomen met den stoel ende clavier ende heeft alle de cloocken met cooper draet ende ijser draet gespannen' voor 260 gulden en 14 stuiver, en voor zijn reizen 'hier ten Bosch ende tot Amsterdam' 400 gulden ontvangen. Aan Thomas Chrijstoffel, de smid, wordt 496 gulden en 15 stuiver betaald voor 'alle het ijserwerck tot de sessentwintich cloocken'.[134] Deze nieuwe voorslag werd door de beiaardier van de Utrechtse Domtoren, jonkheer Jacob van Eyck, 'de grondlegger van de moderne beiaardkunst', en door Anthony Verbeeck, later beiaardier van de Zuiderkerk en de Oude Kerk te Amsterdam, 'geaccordeerd', gestemd.[135]

Aan deze beiaard heeft volgens Van Oudenhoven in 1647-1648 Juriaan van Spraeckel nog vijf klokken toegevoegd en tevens 'een swaer ende konstigh horologium ofte urewerck ghemaeckt met seer groote tonne om deze klocken van den voorslagh te doen spelen ende is dat werck nu tot cieraet van de stadt ende vermaeck van de Burgerye ganghbaer ende is voor 't eerst daer op gestelt den thoon van den 16e Psalm voor de geheel ure ende den thoon van den 116e Psalm voor de halve ure'.[136] Dit bericht moet zo verstaan worden, dat de uurwerkmaker Juriaan van Spraeckel het uurwerk en de trommel maakte en bemiddelde bij de levering van klokken door de klokkengieters François en Pieter Hemony, juist zoals hij dat in dezelfde jaren voor de beiaard van het stadhuis deed.[137] Tevoren al hadden de heren gecommitteerden 'laeten maecken een model van onsen tooren op de cleijnen voet. Als mede de cloocken verdeelen ende nae perportie laeten draijen [in hout snijden met behulp van een draaibank]', namelijk '28 houte cloocken ijeder voet verdeelt in twee duijm'.[138] In 1642-1643 volgen dan de eerste uitgaven voor 'het nieu horlogie met het besteck vant werck', uitbesteed aan Mr. Jurriaen Spraeckel, om 'te maecken een tonne met het gene daer aen dependeert om te doen bequamelijck speelen 26 of 28 clocken met een uergewerck van de heel, halve ende quaertier ure'; de meester zal er in Zutphen in mei 1644 aan beginnen en het binnen twee jaar leveren.[139] In de zomer van 1644 is het zo ver, dat er 'in de Logie een niew werckhuijs voorden orlogimaecker' gemetseld wordt door Frederick Mathijssen.[140] Maar om een of andere

133 Zie noot 116.
134 Rek. 1640-1641, f. 98 v.
135 VAN SASSE VAN YSSELT 1909, 122-125 en 1925, 48; LEHR 1959, 26 en 1971, 174, 185.
136 VAN OUDENHOVEN, 23.
137 VAN BALKOM, 13.
138 Rek. 1640-1641, f. 100 v.
139 Rek. 1642-1643, f. 101 v. - 104 r.
140 Rek. 1643-1644, f. 91 r. en 92 r.

reden vlot het werk niet en op 31 mei 1646 wordt met Van Spraeckel een nieuw accoord gesloten voor de levering van een 'nieuw horlogie met een tonne tot een speelwerck met alle het gene daer aen dependeert'.[141] Van de kerkmeesters koopt hij 'alle het ijserwerck van het verbrant uregewerck', waarvan niet duidelijk is wat wij eronder te verstaan hebben.[142] De laatste torenbrand voordien is die van 1584: zou er al die tijd een schroothoop ('Amsterdams gewijcht 8990 pont') in de toren of op het kerkterrein gelegen hebben? Op 16 november 1648 'is het oude uregewerck uut den tooren gedaen ende men heeft de cloock doen slaen, met een man die den hamer vande cloock alle uren heeft getrocken'.[143]

Terstond is het nieuwe uurwerk met toebehoren, wegend 30.834 pond in Bosch gewicht, 29.292 pond in Amsterdams gewicht, geplaatst en in 1649-1650 volgt de eindafrekening met Juriaan van Spraeckel, die totaal 17.575 gulden en 4 stuiver heeft ontvangen.[144]

Inmiddels is op 10 maart 1649 bij 'Francoijs Homeni', de klokkengieter François Hemony, besteld 'een cloock van omtrent 1400 pont gewijcht die de rechte octave soude wesen van onse groote cloock', voor 14 stuiver per pond, 'met noch vier cleene clocxkens 145 pont' (21 stuiver per pond)'.[145] Jurrien Jans, blijkbaar Van Spraeckel, levert 'het ijserwerck tot de vier nieuw cloocxkens', Baltus Adams ontvangt 12 stuiver 'voor het opdoen met de craen de nieuwe cloock welck is de octave van de groote cloock'.[146] Hoogst merkwaardig is het, dat deze Hemonyklokken geen spoor in de Sint Janstoren en zijn verdere geschiedenis hebben achtergelaten, in tegenstelling tot die in de stadhuistoren die uit precies dezelfde tijd dagtekenen en die eveneens aangesloten zijn op een uurwerk geleverd door Juriaan van Spraeckel volgens een accoord van 22 april 1649 en een bestek waarvan de kerkrekeningen van 1658-1659 een afschrift bevatten. Enige gezamenlijke activiteiten van stadsregering en kerkmeesters zijn niet uitgesloten, zo wordt in 1649-1650 aan de schipper Claes Trost voor vracht uit Amsterdam en 'den Wassenaers tol' van 'seven cloocxkens' 4 gulden 10 stuiver betaald, terwijl voor de Sint Jan toch slechts vijf klokken uit Amsterdam te leveren zijn.[147] Even merkwaardig is het, dat in de Sint Janstoren wèl een Hemonyklok uit 1663 hangt, vervaardigd in opdracht van Willem Hendricksz. van Houten, Hendrick van Schrieck, beiden in 1663 schepenen, Cornelis Cuchlinus, toen ontvanger van de gemene middelen en raad van de stad, Francoys Bruyninx, in 1662 schepen, en

141 Rek. 1646-1647, f. 100 v.
142 Rek. 1648-1649, f. 75 v.
143 Rek. 1648-1649, f. 90 r.
144 Rek. 1648-1649, f. 97 r. - 98 v.; Rek. 1649-1650, f. 102.
145 Rek. 1650-1651, f. 99 r.
146 Rek. 1649-1650, f. 92 v. - 93 r.; Rek. 1648-1649, f. 103 v.
147 Rek. 1649-1650, f. 104 v.

Florentius Schuyl(ius), hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Bossche Illustre School en in 1657 schepen van de stad. Hebben zij deze klok werkelijk aan de Sint Janskerk geschonken of hebben er ooit omwisselingen van kerk- en raadhuisklokken plaats gehad, met gesloten beurzen zodat de rekeningen er geen melding van maken? Wellicht is deze klok in 1842 pas in de kerktoren gehangen. De verwijdering van enkele kleine klokjes is wel schriftelijk vastgelegd: op 8 juli 1653 is een klokje van 209 pond verkocht aan de 'regeerders van het dorp van Alem', op 26 augustus 1653 een klokje van 346 pond aan de zojuist genoemde professor Schuijl.[148]

In 1657-1658 heeft meester Juriaen Jans van Zutphen, ofwel Van Spraeckel, opnieuw bemoeienis met zijn uurwerk door het maken van het ijzerwerk 'waer mede den vierden wijser naer het osten is gaengbaer gemaeckt', en nog eens in 1661-1662, wanneer hem de levering gevraagd wordt van 'een slingerwerck naer de proportie van het nieuwe werck', waarna hij in 1670-1671 nog een reparatie 'aent' horologie nieuw werck' verricht.[149]

Op 29 december 1756 werd een contract gesloten tussen Johan Hendrik van Heurn, rentmeester der kerken en kapellen te 's-Hertogenbosch, en Alexius Petit, klokkengieter te Someren, voor het herstel en onderhoud van de vijf klepels der luidklokken en van de brandklok.[150]

In 1842 is het carillon door de firma Petit en Fritsen te Aarle-Rixtel tot veertig klokken uitgebreid en verbeterd. Maar toch voldeed het niet en op 31 mei 1872 sloten Burgemeester en Wethouders van 's-Hertogenbosch een contract met Andreas L.J. van Aerschodt, klokkengieter te Leuven, voor het maken van veertig nieuwe carillonklokken, grotendeels uit de oude te hergieten. Uitgezonderd werden slechts de grote Noteman- en de F. Hemony-klok uit 1663; van de overige klokken van Noteman en die van Pieter van Surendonck of Jan Jasparsz. Moer, van F. Hemony

148 Rek. 1652-1653, f. 34 r.

149 Rek. 1657-1658, f. 88 r.; Rek. 1661-1662, f. 89 r.; Rek. 1670-1671, f. 128 r. Nog enkele bezigheden aan uur- en speelwerk: Rek. 1736-1737, f. 105: reparaties aan het uurwerk door Jacobus van Deurse, nogmaals door dezelfde in Rek. 1739-1740, f. 97 v. en 98 v. Vervolgens wordt f 450 betaald 'Aen den selven S. van Deursen voor 896 oude nooten gerepareert en met H.H. kerckmeesteren geaccordeert tot 3 st. het stuck, nogh 36 clauwieren verstaelt en verdere reparatie tot het speelwerk der Groote Kerck ingevolge Resolutie van Heeren Kerkmeesteren van den 24 meij 1743' (Rek. 1742-1743, f. 93 v.). Rek. 1750-1751, f. 69 v.: betaald aan 'Jan van Weert Mr. Wieldraijer voor het leveren van een seer groote esschen schijf aan het orologie in de Jans Toorn met het sethout bij ord. en quit. 7-2-0'; Rek. 1762, f. 75 v. - 76 r.: reparaties aan uur- en speelwerk door Hendrik van Deursen Mr. Horologiemaker, die in 1769 zeventien staken aan de tuimelaars van het speelwerk maakt (Rek. 1769, f. 98 r.); Rek. 1778, f. 161 r. - 163 r., 176 v. - 177 v.: 'Theodorus Simons horologiemaker uit Eindhoven visiteert het speelwerk van de horologien van de S. Jans Kerk en de S. Theunis Capel om mede aan de hand van de memorie der defecten van Petter een begroting te maken van een reparatie', een reparatie die door Daniel Petter horlogemaker met behulp van 130 pond koperdraad verricht wordt voor 644 gulden en 10 stuiver. Dezelfde Petter levert later nog 'nieuwe nooten' voor het speelwerk voor f 142-9-12 (Rek. 1779, f. 120 v.) en nog eens 250 noten voor f 133-7-0 (Rek. 1791, f. 80 r.).

150 Rek. 1755-1756, f. 104: 'Also op den 2e november 1756 de klepel uit de groote of brandklok was gevallen, zoo hebben Heeren Kerkmeesteren geresolveert daar over te spreeken met Alextius Petit klokkengieter tot Someren dewelke heeft gezegt dat hij examen van ale de klokken in den toorn van de groote kerken hadde gevonden dat geene van de klokken en klepele wel gestelt waaren'. Op 29 december wordt met hem een contract gesloten tot het vermaken van de klokken en klepels en voor het jaarlijks onderhoud van de klepels van de vijf klokken voor de rest van zijn leven.

uit 1649 en van de Orthense klokken en een klok van ruim 4000 pond uit Heeze, die door de stad ter vervanging van een ondeugdelijke klok in 1769 was aangekocht, bleef niets bewaard.[151] Het nieuwe werk werd van 1872 tot 1876 uitgevoerd en een nieuwe opstelling werd na reparaties van de klokkenstoelen en verplaatsing van de klavieren in 1876 voltooid. Een deel van de klokken werd in de onderste open lantaarn van de spits opgehangen. A. de Jong uit Helvoirt leverde de trommel voor het mechanisch spel. Het omvangrijke nieuwe carillon deugde echter weldra in genen dele meer en werd reeds in 1914 buiten werking gesteld. In 1924 verkoos de gemeenteraad een nieuw klokkenspel, na adviezen ingewonnen te hebben van een commissie, bestaande uit Jef Denijn, stadsbeiaardier van Mechelen en directeur van de beiaardschool aldaar, Dr. Casparie, zenuwarts te 's-Hertogenbosch en voorzitter van de Nederlandsche Klokkenspelvereeniging, Mr. A. Brandts Buys, toonkunstenaar te Arnhem en Toon van Balkom, stadsbeiaardier van 's-Hertogenbosch. Besloten werd om, op basis van enkele te handhaven en bij te stemmen klokken van Van Aerschodt, de g^0, d^1, e^1 en g^1, en van de f^1, de Hemonyklok uit 1663, een geheel nieuw carillon te doen gieten door de firma Gillet & Johnston te Croydon, en dit spel door de firma Eijsbouts te Asten te laten inrichten. Bovendien kon men een klok van François en Pieter Hemony uit 1644, met de toon c^1 kopen, afkomstig uit de in 1920 door brand verwoeste Wijnhuistoren te Zutphen, waarvan de toon stemde met de al aanwezige f^1 van François Hemony uit 1663. Op hun klanken werd het gehele spel, met de 39 nieuwe klokken en de vier bewaarde Van Aerschodt-klokken, afgestemd. Des avonds op 14 augustus 1925 werd het Tweede Internationale Beiaardcongres te 's-Hertogenbosch geopend met de ingebruikneming van dit nieuwe carillon door Jef Denijn. In 1954-1955 werd het nog met drie klokjes van de firma Eijsbouts uitgebreid tot vier volledige octaven en door dezelfde gieterij werd toen een gescheurd Gillett & Johnston-klokje hergoten.

De tegenwoordige klokken

De restauratie van 1978-1980 behoefde niet ingrijpend te zijn, omdat de bestaande opstelling en muzikale kwaliteit sedert 1925 weinig te wensen overlieten. Wel werden in de bovenste lantaarn van de torenspits een nieuwe Angelusklok en in de onderste een voorslag van acht nieuwe klokken geplaatst. De bas van de bestaande beiaard werd uitgebreid met een Bes- en een Esklok, waarvan de Bes ook als luidklok dienst kan doen en waardoor het gelui nu uit zeven klokken bestaat. Ook de grote Hemony kan sedert de restauratie van de kroon als luidklok gebruikt worden. De klokkenstoel, het tuimelaarsysteem en het klavier van de beiaard uit 1925 zijn gehandhaafd, het dradenstelsel in de stijl van toen vernieuwd. De eikehouten klokkenstoel van de Noteman is gerestaureerd, de stoelen van de andere luidklokken zijn vervangen.

151 De verwerving van de klok uit Heeze heeft waarschijnlijk met het volgende samengehangen: ‘Uytgave van betaalde salarissen en verschotten in sake van Heeren Kerkmeesteren Contra Cyprianus Crans Janse grof geschut en clokkegieter tot Amsterdam wegens het leveren van eene geensints voldoende clok (...) Betaald aan advocaten en procuratores zowel te Den Bosch als te Den Haag totaal: 397-19-0’ (Rek. 1750-1751, f. 72 r.). Deze klok was in mei 1744 uit Amsterdam in Den Bosch aangekomen (Rek. 1744-1745, f. 91 v. Dat er iets mis mee was, blijkt al hier uit: Aan Benjamin Phaff Notaris te Amsterdam voor het exploicteren van een ampel insinuatie op den 12e januarij 1746 aan Coprianus Crans Janss. aangaande de klok voor de Groote Kerk met verschot van zegel vlg. quit. 4-16-0’ (Rek. 1745-1746, f. 94 v.).

Op de derde verdieping (bovenste romaanse geleding) van de toren staan het uurwerk en de wekkering of speeltrommel met het mechanisch klavier, elk in een ijzeren behuizing in de vorm van een pergola met toscaanse zuilen; die van het uurwerk wat monumentaler, namelijk met hoge basementen en een geprofileerde kroonlijst. Een soortgelijke smeedijzeren ombouw, 'yser gestoelte off kasse met vier hoeckpylaren', bevindt zich bijvoorbeeld ook in de Utrechtse Domtoren, in 1663 eveneens aan Juriaan van Spraeckel opgedragen.[152]

Op de vierde verdieping (onderhelft van het

152 TH. HAAKMA WAGENAAR, 'De toren en zijn klokken', in *Ergens beginnen de klokken hun lied,* Utrecht 1981, 33.

gotische klokkenhuis) bevindt zich de klokkenkamer voor het gelui, met de zware klokken g^0, c^1, d^1, e^1, f^1, aangevuld met de bes^0 en es^1, de zwaarste, de Noteman, in het midden.

Op de vijfde verdieping (bovenhelft van het gotische klokkenhuis) staat de trapeziumvormige, uit stalen en eikehouten balken opgebouwde klokkenstoel (1925) waarin 43 carillonklokken hangen, en bevindt zich de speeltafel voor het hand- en voetklavier in een cabine. De negen nieuwe voorslagklokken hangen, zoals gezegd, in de lantaarns van de torenspits, waar sinds 1925 geen klokken meer gehangen hadden. In de toren bevinden zich op de tweede verdieping twee oude kanonslopen, die tot 1925, toen een elektrische aandrijving tot stand kwam, als gewichten voor het draaien van de speeltrommel dienden, nu als contragewichten voor een lier.

Hier volgen de opschriften, de beschrijving der versieringen, de maten der doorsneden, het gewicht en de toonhoogte der klokken.

1. Rondom de hals:

IN HET JAAR ONZES HEEREN MDCXLI HEEFT MIJ JACOB NOTEMAN GEGOTEN VOOR 'S HERTOGENBOSCH.

Aan de voorzijde:

Ick Luijd' op ijder Heijl'ghe-Dach.
Ick mack bekent des Doodts Beklach.
Ick drun' u 't Godd'lijck Bidden aen.
Doch Hert en Stem moet verder gaen.

Aan de achterzijde het wapen van 's-Hertogenbosch (naar het model, in 1640 door Herman Peeters gesneden), waarboven de letters S P Q B (Senatus Populusque Buscoducensis).

Diameter 210 cm, toon g^0, gewicht 5.500 kg.

Luidklok, slagklok voor het hele uur en beiaardklok.

2. Opschrift: Eijsbouts Astensis me fecit.

Geef dat yder soet en stil
Mach naleven uwen wil
Dat de groote mette cleijne
Niemant dien als u alleijne,
En hem redelijck geneer
Wilt ons horen lieve Heer.

(Uit J. Revius, Gebed voor de belegering van 's-Hertogenbosch, 1629).

Aan de andere zijde het nieuwe wapen van 's-Hertogenbosch en de datum 28-8-1979.

Diameter 176 cm, toon bes^0, gewicht 3.370 kg.

Luid- en beiaardklok.

3. Rondom de hals, onder de rijk versierde bovenrand:

TIMMERMEESTEREN JOHAN VAN LINTELO TOE DE MARS LAMBERT LOUWERMAN I.V. DOCTOR

FRANCISCUS ET PET. HEMONY ME F. 1644

en voorts de spreuk:

UT VITA SIC FUGIT HORA.

Diameter 147 cm, toon c^1, gewicht 2.350 kg.

Slagklok voor het halve uur en beiaardklok.

Gekocht van de gemeente Zutphen en afkomstig van de in 1920 verbrande Wijnhuistoren aldaar.

De kroon gerestaureerd door Koninklijke Eijsbouts b.v., klokkengieterij te Asten.

4. Op de voorkant op het benedenste deel van de mantel:

JHR. MR. EDUARD JOSEPH CORNEILLE MARIA

DE KUIJPER

BURGEMEESTER

Daarboven het wapen van 's-Hertogenbosch en rondom op onderling gelijke afstanden de beeltenissen van drie bisschoppen.

Op de achterkant, op het onderste gedeelte van de mantel:

A.L.J. VAN AERSCHODT, OUDSTE OPVOLGER VAN A.L. VAN DEN GHEYN, HEEFT MIJ GEGOTEN TE LEUVEN IN 1872.

De hals is met lofwerk versierd.

Diameter 141 cm, toon d^1, gewicht 1.980 kg.

5. Opschrift: Eijsbouts Astensis me fecit.

Als wij van ertrijcke sullen scheijden,
Zoe bidden wij Onse Vrouwe
Dat ons dan moet gheleijden, amen.

(Titelvers van het Mirakelboek, hier gebezigd ter herinnering aan de terugkeer van het Mariabeeld in 1853). Aan de andere zijde het nieuwe wapen van 's-Hertogenbosch en de datum 28-8-1979. Diameter 131 cm, toon es^1, gewicht 1.375 kg.

Beiaardklok.

6. Aan de voorkant op het onderste deel van de mantel:

JOHANNES THEODORUS LUIJCKX, WETHOUDER, ONTWERPER VAN DIT CARILLON.

Daarboven hetzelfde wapen van de stad als op de d^1-klok en rondom op onderling gelijke afstanden de beeltenissen van drie heiligen. Aan de achterkant, op het onderste gedeelte van de mantel, hetzelfde opschrift van de gieter A.L.J. van Aerschodt en jaartal 1872 als op de d^1-klok, en aan de hals weer hetzelfde lofwerk.

Diameter 123 cm, toon e^1, gewicht 1.350 kg. Luiden beiaardklok.

7. Aan de voorkant, op het onderste gedeelte van de mantel:

FRANCISCUS JOHANNES POMPE

WETHOUDER

Daarboven weer hetzelfde wapen van de stad als op de twee vorige klokken en aan de achterkant hetzelfde gieters-opschrift en 1872.

Diameter 102 cm, toon g^1, gewicht 830 kg.

8. Rondom de hals, onder de rijk versierde bovenrand:

SCABINI SENATORES AEDILES ET QUAESTORES CAMPANAM HANC D.O.M. SACRAVERE F. HEMONY ME FEC: Ao. 1663: +

Op de mantel de wapens van Corn. Cuchlinus, Guil. van Hout, Henr. van Schrieck, Franc. Bruynincx en Flor. Schuyl.

Diameter 118 cm, toon f^1, gewicht 1.150 kg. Luiden beiaardklok.

9. Opschrift:

DE VEREENIGING ''S-HERTOGENBOSCH' BELANG' OPGERICHT TOT WELVAART EN VOORUITGANG DER STAD MAAKTE HET PLAN TOT DE HERSTELLING VAN DEZEN BEIAARD EN GAF DAARAAN OOK UITVOERING. DOOR HAAR BEN IK ONTSTAAN EN GENOEMD GEWORDEN RAYMUNDUS. 1925.

Diameter 110 cm, toon fis, gewicht 752,27 kg.

Deze en de volgende vijfendertig klokken (dus 9-44) dragen aan de hals het opschrift van de gieters: GILLETT AND JOHNSTON CROYDON ENGLAND 1925.

De ornamentatie beperkt zich tot enkele lijnen die langs de hals en de onderkant van de mantel omgetrokken zijn. Elf klokken dragen op de voorkant uitgebreide opschriften.

10. Opschrift:

HET BESTUUR DER KATHEDRALE KERK VAN 'S-HERTOGENBOSCH DAT DOOR EENE MILDE BIJDRAGE TOT DE HERSTELLING VAN DEZEN BEIAARD MEDEWERKTE DEED MIJ GEBOREN WORDEN EN NOEMDE MIJ JOHANNES DE EVANGELIST. 1925.

Diameter 98 cm, toon gis, gewicht 546,47 kg.

11. Opschrift:

HENRICUS JOHANNES ALPHONSUS ET ALBERTUS MOSMANS, HENRICI QUONDAM FILII, PARENTUM IN MEMORIAM, AERII IN GRATIAM, SUAE CIVITATI IN OBSEQUIUM; ME DONO DEDERUNT MCMXXV.

Diameter 93 cm, toon a, gewicht 463,57 kg.

12. Opschrift:

TER GEDACHTENIS AAN FALK LEWIN GEBOREN TE NEUENRADE 19 OCTOBER 1829, OVERLEDEN TE 'S-HERTOGENBOSCH 12 FEBRUARI 1899, HEEFT MIJ HERMANN LEWIN GESCHONKEN. 1925

Diameter 88 cm, toon bes, gewicht 387,62 kg.

13. Opschrift:

ANGLIA ME GENUIT PATRIAE DAT CONSUL ET IDEM ME VOCAT UXORIS DULCI PRAENOMINE CARAE MARIA MCMXXV.

Familiewapen op de mantel. Geschenk van burgemeester Mr. F.J. van Lanschot.

Diameter 83 cm, toon b(h), gewicht 347,80 kg.

14. Opschrift:

ILLUSTRIS CONFRATERNITAS BEATAE MARIAE VIRGINIS BUSCODUCENSIS ME DONO DEDIT, MCMXXV.

Op de mantel het embleem der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

Diameter 79 cm, toon c^1, gewicht 297,10 kg.

15. Opschrift:

DE INTERNATIONALE BAKKERIJ-TENTOONSTELLING IN 1924 TE 'S-HERTOGENBOSCH GEHOUDEN HEEFT MIJ GESCHONKEN EN NOEMDE MIJ ST. HONORATUS. 1925.

Diameter 75 cm, toon cis^1, gewicht 260,80 kg.

16. Opschrift:

DE MAATSCHAPPIJ VAN BRANDVERZEKERING VOOR HET KONINGRIJK DER NEDERLANDEN, TE 'S-HERTOGENBOSCH IN 1838 OPGERICHT, HEEFT MIJ GESCHONKEN. 1925.

Diameter 72 cm, toon d^1, gewicht 241,30 kg.

17. Opschrift:

DEPARTEMENT 'S-HERTOGENBOSCH VAN DE MIJ. TOT NUT VAN HET ALGEMEEN. 1925.

Diameter 68 cm, toon dis^1, gewicht 201,39 kg.

18. Opschrift:

JACOBUS P. VAN HOOF EN CATHARINA M.J. PASTOOR HEBBEN MIJ BIJ GELEGENHEID VAN HUN 40-JARIG HUWELIJKSFEEST AAN 'S-HERTOGENBOSCH GESCHONKEN. 1925.

Diameter 65 cm, toon e^1, gewicht 168,27 kg.

19. Opschrift:

HARE OUDERS TER EERE HEEFT MIJ L.C.A.A. FENTENER VAN VLISSINGEN ROOSENBURG AAN 'S-HERTOGENBOSCH GESCHONKEN. 1925.

Diameter 61 cm, toon f^1, gewicht 143,10 kg.

Van de overige Gillett & Johnston-klokken, die met 1923, 1924 of 1925 gedateerd zijn, zijn de toonhoogte, de diameter en het gewicht op bijgaande tabel aangegeven.

	toon	**diameter**	**gewicht in kg**
20.	fis^1	55 cm	107,04
21.	g^1	53	92,97
22.	gis^1	51	83
23.	a^1	48	68,38
24.	ais^1	46	60,77
25.	b^1	43,5	50,80
26.	c^2	42	48,86
27.	cis^2	40	44,44
28.	d^2	39	41,72
29.	dis^2	37	33,11
30.	e^2	34,5	28
31.	f^2	33	24,94
32.	fis^2	31	20,40
33.	g^2	29	20,35
34.	gis^2	27	13,14
35.	a^2	25,5	11,32
36.	ais^2	24	9,80
37.	b^2	23	8,61
38.	c^3	22	7,23
39.	cis^3	21	6,11
40.	d^3	20	5,21

41.	dis^3	19,5	5,42
42.	e^3	19	5,21
43.	f^3	18,5	5,65
44.	fis^3	18	5,21
46.	gis^3	18	5,55
47.	a^3	17,5	5,55
45.	De g^3-klok van Gillet & Johnston uit 1924, die gescheurd was, werd in 1954-1955 door de Koninklijke Eijsbouts te Asten hergoten.		
48, 49, 50.	Door dezelfde klokkengieterij in 1954-1955 toegevoegd: bes^4, b^4 en c^5.		

In de lantaarns van de torenspits negen voorslagklokken, waarvan de eerste ook luidklok, namelijk Angelusklok, is:

	toon	**diameter**	**gewicht in kg**
1.	d^2	69,3 cm	205
2.	g^2	53	95
3.	a^2	49	74
4.	b^2	45	59
5.	c^3	43	53
6.	d^3	40	44
7.	e^3	37	35
8.	fis^3	34	30
9.	g^3	33	27

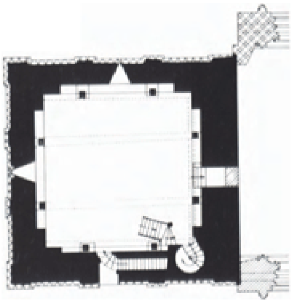

Afb. 411. Plattegrond van de zes torenverdiepingen.
Eerste verdieping

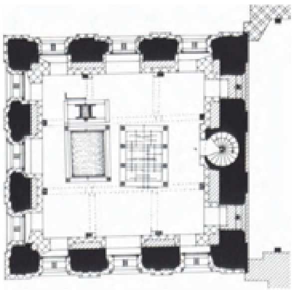

Derde verdieping

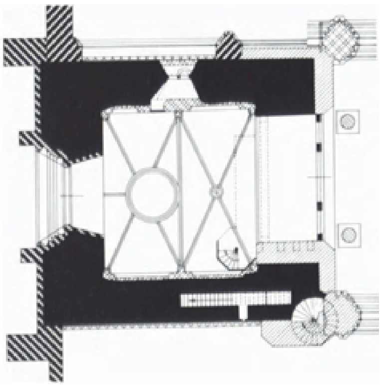

Begane grond

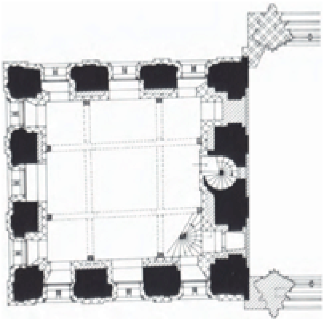

Tweede verdieping

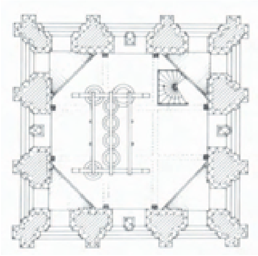

Vijfde verdieping

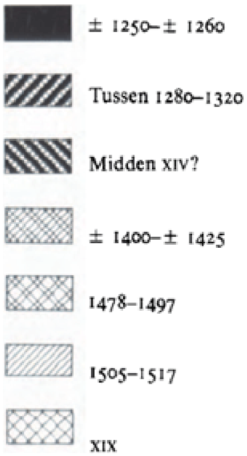

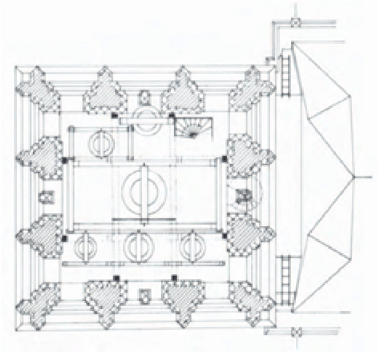

Vierde verdieping

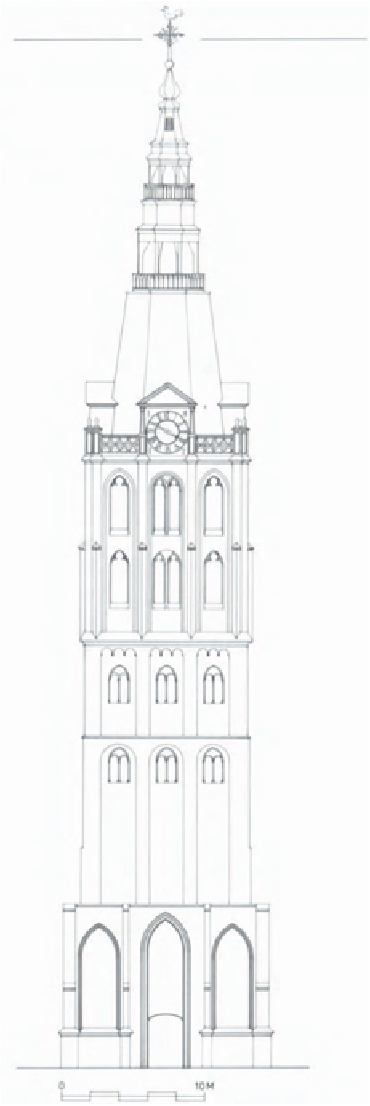
0
10 M

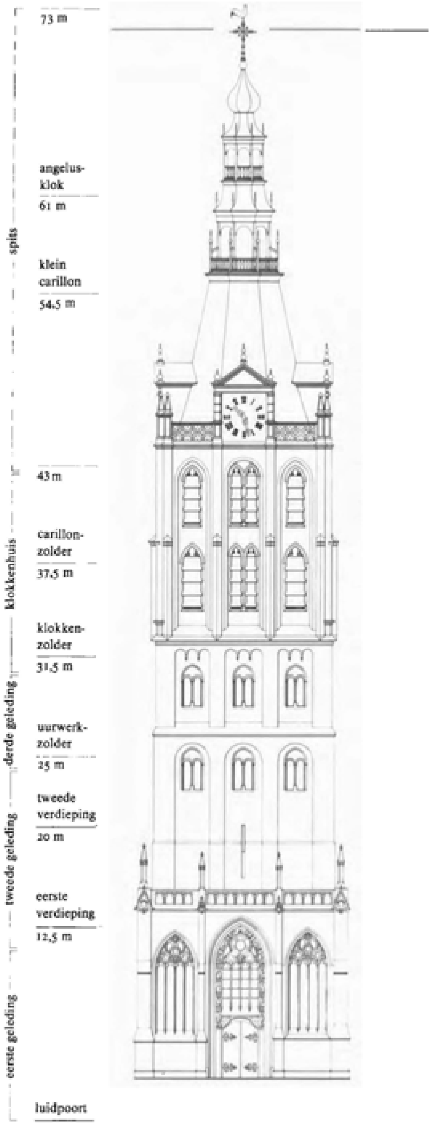

Afb. 412. Westzijde van de toren. Links: opmeting door C. Peeters, 1863. Rechts: tegenwoordige toestand.

Afb. 413. Maquette van Frans Donkers (1842). Opname 1974.

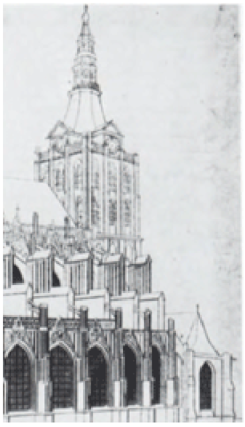

Afb. 414. Detail uit een tekening van Servaas de Jong (1847).

Afb. 415. Westzijde van het romaans gedeelte. Opname 1973.

Afb. 416. Rechter galmgat in de oostmuur boven het gewelf en onder de kap van het schip. Opname 1973.

Afb. 417. Eerste verdieping inwendig naar het oosten. Opname 1973.

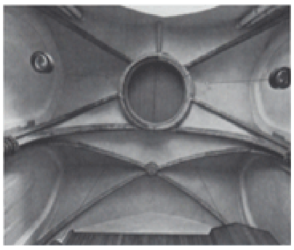

Afb. 418. Gewelf van het Luidportaal. Opname 1971.

Afb. 419. Tweede verdieping, zuidzijde. Opname 1971.

Afb. 420. Restauratie van het romaans gedeelte. Opname 1979.

Afb. 421. Zuidwesthoek van de gotische bovenbouw. Opname 1973.

Afb. 422. Torenspits uit het oosten. Opname 1971.

Afb. 423. Torenspits. Opname 1976.

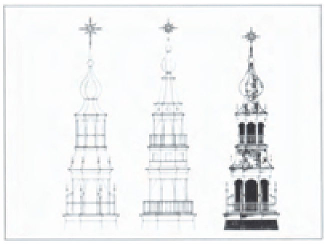

Afb. 424. De torenspits vóór 1830, in 1842 en in 1976.

Afb. 425. Vierde verdieping inwendig. Opname 1971.

Afb. 426. De toren na voltooiing van de tweede restauratie. Opname 1983.

Afb. 427. Westvenster van het Luidportaal. Opname 1973.

Afb. 428. Klokkenverdieping en spits op 28 april 1982.

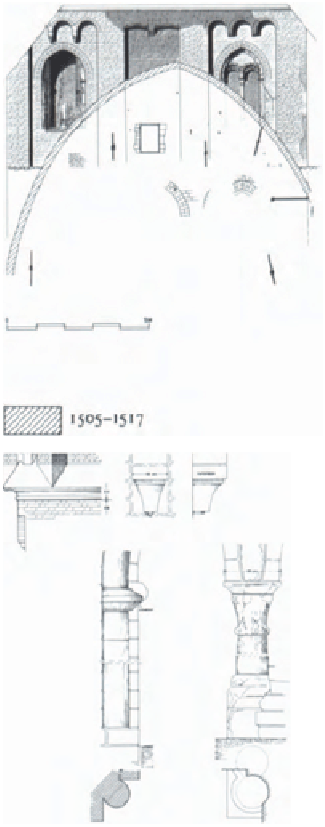

Afb. 429. Oostzijde ter hoogte van het schipgewelf, met voormalige galmgaten en details daarvan.

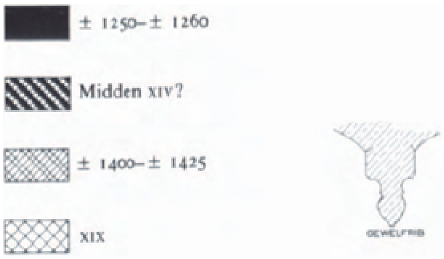

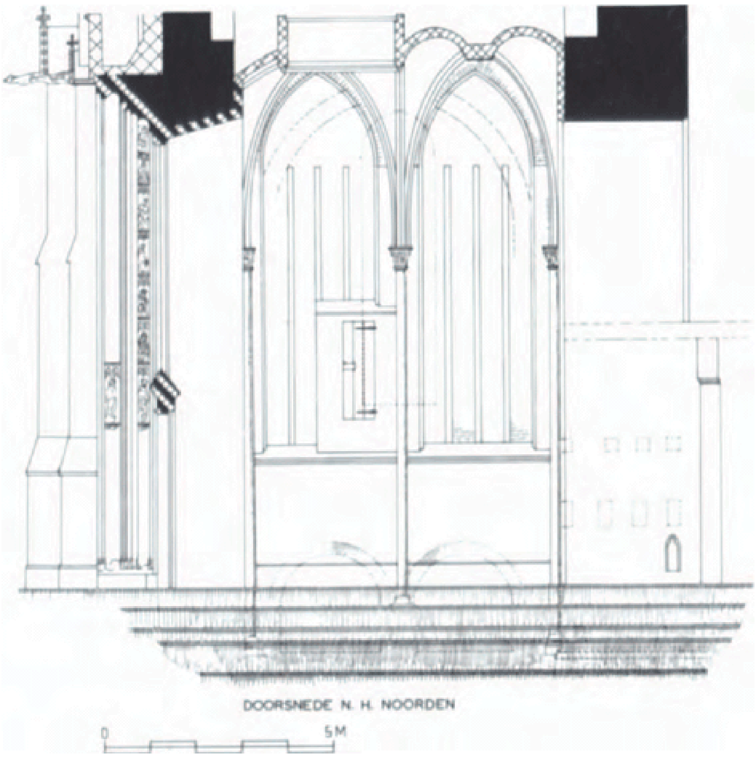

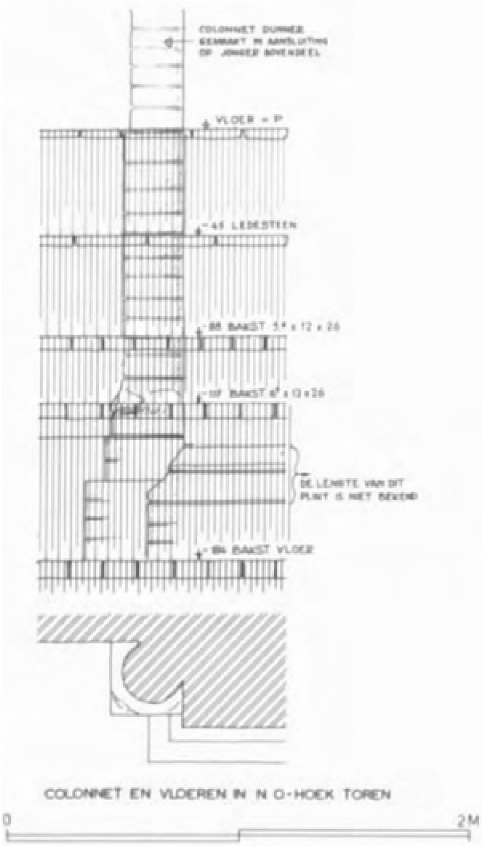

Afb. 430. Doorsnede Luidportaal naar het noorden en details daarvan.

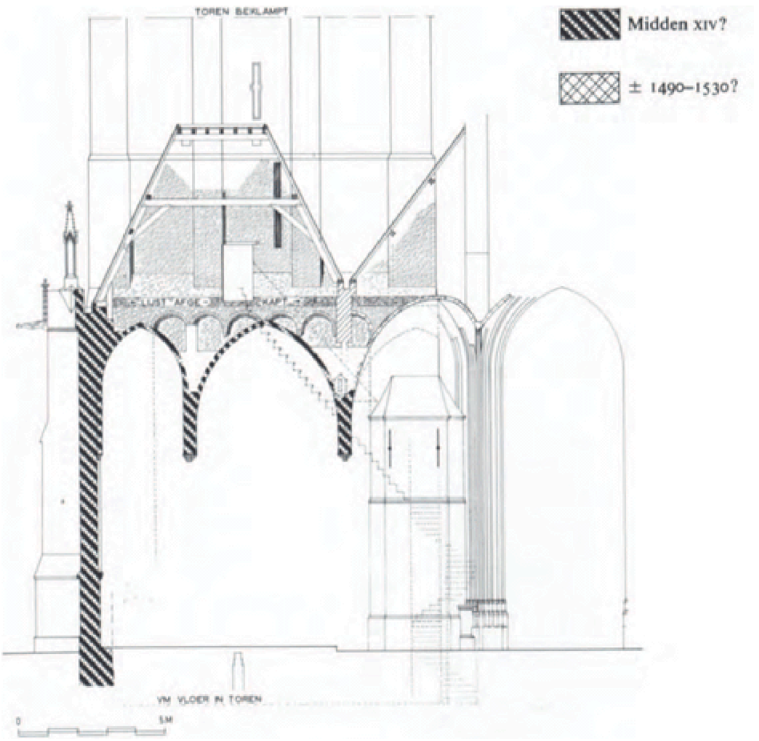

Afb. 431. Zuidzijde, oorspronkelijke buitenkant, van de toren en doorsnede van de Doopkapel.

Eindnoten:

1 WICHMANS, 860; VAN DEN LEEMPUTTE, 779.
2 Zie hiervóór p. 19.
3 VAN SASSE VAN YSSELT 1911-1914, II, 379-380; VAN DER VAART 1968, 405-408.
4 Voor deze werken aan het orgel: MOSMANS 1931, 151; VENTE 1942, 140.
5 VAN ZUYLEN I, 403.
6 Vgl. MOSMANS 1931, 151.
7 '....doen die peere ontsteken was van den donder...'. HEZENMANS 1866, 245 n. 1.
8 CUPERINUS, 394; MOSMANS 1931, 432-434.
9 VAN ZUYLEN II, 1071.
10 *Ibid.,* II, 1245.
11 MOSMANS 1931, 452.
12 MOSMANS 1931, 459; OPHOVIUS, 30.
13 Rek. 1629-1630, f. 80 v., 84 v.-85 r.
14 Rek. 1630-1631, f. 67 r.
15 Rek. 1631-1632, f. 81 r.
16 Rek. 1632-1633, f. 76 r., 78 r.
17 Rek. 1633-1634, f. 81 r.
18 Rek. 1636-1637, f. 79 r.
19 Rek. 1640-1641, f. 81 r.
20 Rek. 1642-1643, f. 107 v.
21 Rek. 1656-1657, f. 85 v.-86 r.

22 Rek. 1657-1658, f. 85 r., 98.
23 Rek. 1670-1671, f. 115, 128 v.
24 Rek. 1671-1672, f. 83 v.
25 Rek. 1686-1689, f. 323 v.
26 Rek. 1702-1703, f. 113 v., 114 r. en 126 v.
27 Rek. 1736-1737, f. 100 v., 102 r., 104-105.
28 Rek. 1737-1738, f. 102, 103 v.-104 r., 108 r.
29 VAN HEURN IV, 80.
30 VAN ZUYLEN III, 1718.
31 Rek. 1744-1745, f. 63 r.
32 Rek. 1753-1754, f. 68 r. en 69 v.
33 Rek. 1760, f. 73 v.
34 Rek. 1764, f. 74 v.
35 Rek. 1784, f. 101 v. en 102 r.
36 'Peeter Peeters [de koster] voor papier stiffsel ende bleck tot de lanteeren in den tooren alsmen victorie branden' (Vrede van Munster), Rek. 1647-1648, f. 96 v.; 'voort uuthangen en van de lantaernen aen St. Jans Thooren alsmen victorie branden' (Vrede van Breda), Rek. 1666-1667, f. 75 v.
37 VAN ZUYLEN III, 1946; GA, Resolutien van stadsregering A 132: 8 mei 1759, f. 180.
38 HEZENMANS 1899, 533.
39 *Ibid.,* 599.
40 GA, Politierekeningen 1801, Rendant C. Coppens.
41 *Ibid.*
42 GA, Notulen van den Raad der Stad 's-Hertogenbosch 1830, f. 91 v. - 92.
43 Een exemplaar is bewaard in het GA bij de notulen van B. & W. over 1830.
44 GA, Staat en begrooting over het Jaar 1831, N 29 i.
45 *Provinciaal Almanakje 1832*.
46 Tek.-Arch. St. Jan nrs. 7 en 927.
47 GA, Geregistreerde Akten 1842.
48 GA, Verslag van de stad 's Hertogenbosch 1842.
49 KA, Rek. 1848, f. 17 v.
50 GA, Verslag van de stad 's Hertogenbosch 1861, 29.
51 GA, Verslag van de stad 1862, 33.
52 Archief Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, genummerd 12311 en tevens 152.
53 GA, Verslag van de stad 1864, 39.
54 GA, Verslag van de stad 1866, 48.
55 GA, Verslag van de stad 1867, 18.
56 GA, Archief Gemeentewerken, nr. 165/K, 17 augustus 1869.
57 Zijn brief in GA, Archief Gemeentewerken, nr. 201/K, 17 september 1869; de tekening zelf niet in GA, maar bij Gemeentewerken, genummerd 12311, nog niet de definitieve, want met andere oplossing voor de wijzerplaat, in de balustrade opgenomen; verder aldaar drie bladen met plattegronden en doorsneden van de bovengeledingen, niet van het beganegrondse.
58 GA, Archief Gemeentewerken, nr. 31/7.
59 GA, Notulen van de gemeenteraad, 15 maart 1870, 50.
60 GA, Notulen van de gemeenteraad, 25 april 1870, 60-61.
61 GA, Archief Gemeentewerken, nr. 44/m.
62 GA, Archief Gemeentewerken, respectievelijk nrs. 102/n en 123/n.
63 GA, Archief Gemeentewerken, nr. 119/0.
64 Verslag van de gemeente over 1872.
65 GA, Archief Gemeentewerken, nr. 76/p.
66 Verslag van de gemeente over 1873, 23.
67 Verslag van de gemeente over 1874, 32-33.
68 GA, Notulen van de gemeenteraad 1875, 101; Verslag van de gemeente over 1875, 28-29.
69 GA, Notulen van de gemeenteraad 1875, 125.
70 Verslag van de gemeente over 1876, 54.

Noten

Herhaaldelijk terugkerende titels zijn afgekort tot de auteursnaam, zo nodig met publicatiedatum, of tot de eerste woorden van de titel van boek of catalogus. In het op de noten volgende overzicht van bronnen en litteratuur (blz. 471 e.v.) zijn die titels volledig opgenomen.

De meest gebruikte overige afkortingen zijn:

ARA Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

BB *Bossche Bijdragen*

BBDU 1-3 *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, 2de deel, 1ste stuk: rekeningen 1395-1480,* ed. N.B. TENHAEFF; *2de stuk: rekeningen 1480/'81-1506/'07*, ed. W. JAPPE ALBERTS; *3de stuk: rekeningen 1507/'08-1528/'29*, ed. W. JAPPE ALBERTS. Rijks Geschiedkundige Publicatiën grote serie respectievelijk delen 88, 129 en 155, 's-Gravenhage 1946, 1969 en 1976

Bull. (K)NOB *Bulletin van de (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond*

GA Gemeentearchief 's-Hertogenbosch

GBK *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*

HASLINGHUIS/PEETERS E.J. HASLINGHUIS en C.J.A.C. PEETERS, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst:* De Dom van Utrecht. 's-Gravenhage 1965

HPG *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*

KA Kerkarchief van de Sint Jan

Ms. Titels voorafgegaan door Ms. betreffen vrijwel steeds handschriften in de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap zoals bij de bronnen (blz. 471) vermeld

NDB Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam

OJB *Oudheidkundig Jaarboek*

ONB *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, 1 *(1 en 2): De Meijerij van 's-Hertogenbosch,* ed. H.P.H. CAMPS, 's-Gravenhage 1979

RANB Rijksarchief in de provincie Noord-Brabant

Rek. Rekeningen van de Sint Jan en Rekeningen van de kerken (waaronder de Sint Jan) en kapellen van 's-Hertogenbosch in Gemeente- en Kerkarchief, zoals bij de bronnen vermeld

Bijlage

Dispositie van het grote orgel na de restauratie en reconstructie, uitgevoerd in 1982-1984 (zie blz. 359-360)

Hoofdmanuaal:

Praestant 16′, C-E gecombineerd met Bourdon 16′
Bourdon 16′
Praestant 8′
Holpijp 8′
Octaaf 4′
Tertiaan $3^{1/5}$′
Quint 3′
Octaaf 2′
Mixtuur 7 sterk
Trompet 16′
Trompet 8′

Bovenmanuaal:

Quintadeen 16′
Praestant 8′
Roerfluit 8′
Viola di Gamba 8′
Octaaf 4′
Openfluit 3′
Quintfluit 3′
Octaaf 2′
Fluit 2′
Sesquialter 2 sterk
Cornet 5 sterk, discant
Carillon 3 sterk, discant
Trompet 8′
Basson-Hautbois 8′
Vox Humana 8′

Rugpositief:

Praestant 8′
Holpijp 8′

Quintadeen 8′
Fluit travers 8′; discant
Octaaf 4′
Fluit dous 4′
Superoctaaf 2′
Flageolet 1′
Sesquialter 2 sterk, discant
Mixtuur 5 sterk
Dulciaan 8′
Trompet 8′

Pedaal

Praestant 32′ C-E, Fis, Gis als 16′ en 10⅔′ de 32′ in combinatie met Praestant 16′
Praestant 16′
Bourdon 16′
Octaaf 8′
Gedekt 8′
Octaaf 4′
Bazuin 16′
Trompet 8′
Clairon 4′
Cornet 2′

Tremulant bovenmanuaal

Tremulant rugpositief

Vier afsluiters

koppelingen:

Hoofdmanuaal - Bovenmanuaal
Hoofdmanuaal - Rugpositief
Rugpositief - Hoofdmanuaal
Pedaal - Hoofdmanuaal
Pedaal - Rugpositief

Klavieromvang:

c - f″

Pedaalomvang:

c - f'

Voor verdere gegevens zie J.J. VAN DER HARST, *De restauratie van het grote orgel in de kathedrale basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch*.

Uitgave van het Kerkbestuur Parochie Binnenstad 's-Hertogenbosch, najaar 1984. Daarin vindt men beknopt de geschiedenis van het orgel, de restauraties, vroegere en tegenwoordige registeroverzichten en wat bij het jongste herstel behouden is van het werk van Florentius Hocque, Cornelis Hoornbeeck, Christian Müller, A.F.G. Heyneman, J.J. Vollebregt en wat nieuw is maar overwegend in de factuur van Heyneman. Op 15 en 16 december 1984 werd het orgel ingespeeld door Huub ten Hacken, organist der kerk, Maurice Pirenne, rector cantus der kerk, Jan Jongepier en Louis Toebosch, beiden lid van de orgelcommissie die de restauratie begeleid heeft onder voorzitterschap van Wim van de Ven.

Bronnen en litteratuur

Archivalia

Archief van de kathedrale basiliek van Sint Jan Evangelist

Weinig losse rekeningen (schrijn- en timmerwerk) en contracten (steenlevering) uit de 16de eeuw.
Enige bestekken voor reparaties uit het begin van de 17de eeuw.
Contracten en rekeningen betreffende hoogaltaar en oxaal, 1612-1619.
Documenten betreffende de orgelbouw. Rekeningen van de Rentmeester der St. Janskerk, 1630-1683.
Rekeningen van de rentmeester van de Kerken en Kapellen van de Stad, 1683-1807 en 1817-1820.
Rekeningen van de Fabryk, later van het Kerkbestuur der St. Janskerk, 1822-1922.
Conditiën voor het schoonmaken der kerken, 1775-1792.
Conditiën voor het onderhoud der glazen van alle kerken, 1744-1792.
Leggers van graven en grafkelders der kerken, 1755 en 1779.
Reeks mappen waarin stukken over de overdracht van de kerk aan de Rooms-katholieken in 1810 en over reparaties en inrichting vanaf 1817.
Notulenboeken van de kerkbestuursvergaderingen, 1851-1892.
Notulenboeken van de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte van de St. Jan, 1858-1860, 1933-1960, met onvolledige dossiers geldelijke verantwoording, waarover echter ook gegevens in de rekeningen van het kerkbestuur.

Archief van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap

Rekeningen vanaf 1330. Gegevens over bouw en kunstopdrachten reeds overvloedig verwerkt door J.C.A. HEZENMANS, J. MOSMANS, P. GERLACH, G.C.M. VAN DIJCK, P.T.A. SWILLENS, W. HALSEMA-KUBES e.a., zie hiernavolgende litteratuur.

Stadsarchief Gemeente 's-Hertogenbosch

Rekeningen van de Rentmeester der St. Janskerk c.q. der Kerken en Kapellen, 1669-1809. De collecties van Kerk- en Stadsarchief tonen beide verschillende lacunes, zodat zij elkaar aanvullen. Zie R.H.A. VAN DE LAAR, *Inventaris van het archief van de stadscommissie der kerkmeesters en de rentmeester van de parochiekerken en kapellen te 's-Hertogenbosch 1629-1810* (Typoscript), Gemeentearchief te 's-Hertogenbosch 1978.

Resolutiën van Stadsregering en registers daarop.
Brieven en rapporten uit 1767, 1768 en 1779 (A 294, A 295 en A 306) over het verval der kerk, herstelplannen, subsidieaanvraag bij de Raad van State en uiteindelijk verrichte reparaties.
Politie-Rekeningen 1801.
Notulen van den Raad der stad 1830 (handschrift); Notulen van den Gemeente-Raad over 1870, 1872, 1875, 1879-1881.
Geregistreerde Akten 1842.
Stukken over de herstelling van den St. Janstoren 1869-1874.
Verslagen van de stad, jaarverslagen over 1836-1850 in handschrift, daarna in druk onder de titel: *Verslag van den toestand der gemeente 's-Hertogenbosch*.
Archief van Gemeente-Werken: alle oudere, geschreven documenten met betrekking op de toren van de Sint Jan; bijbehorende tekeningen nog deels door de dienst Gemeentewerken zelf beheerd.
Collectie J. MOSMANS, 119 mappen en bundels aantekeningen, waarvan de bundels 3, 8, 13, 19, 23, 27, 28, 29, 32 en 37 in het bijzonder de bouwgeschiedenis van de Sint Jan betreffen.

Rijksarchief in Noord-Brabant

Het Bosch Protocol, rechterlijk archief van de stad 's-Hertogenbosch met afschrift van de schepenacten vanaf 1368.
Gegevens over bouw, bouwmeesters en kunstopdrachten verwerkt (niet tot uitputtens toe) in publicaties van J. MOSMANS, A.F.O. VAN SASSE VAN YSSELT, P. GERLACH, G.C.M. VAN DIJCK e.a. zie hiernavolgende litteratuur.

Bibliotheek Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

Losse documenten (charters, oorkonden, acten) zoals eertijds alle in het bezit van dit genootschap en in 1900 en 1915 omschreven in de catalogi van oorkonden en handschriften opgemaakt door A.F.O. VAN SASSE VAN YSSELT, vermeld bij de litteratuur en ook in de noten genoemd.
Handschrift E.M.A. MARTINI, *Zerken, gelegen in de Groote of St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, afgetekend in 1821, in het net overgebracht in 1835.
Handschrift W. MOLIUS, *Annales civitatis Buscoducensis*, lopende tot het jaar 1553.
Handschrift J.H. VAN HEURN, *Beschrijving van St. Jans Evangelisten of Hoofd Kerk*, z.d., copie door L. GAST.
Handschrift J.H. VAN HEURN, *Beschrijvinge van 's-Hertogenbosch*.
Handschrift gebroeders F. en H. DONKERS, Memorie van toelichting op hun prijsvraaginzending voor de restauratie van de St. Jan, 1855, bij de serie van acht grote tekeningen en een schetsboek, gevolgd door de jury-rapporten en een memorie van weerlegging der gebroeders, 1859.

Bouwloodsen van de Sint Jan

Dagboek van de restauratie, 1885-1932.
Maandrapporten van de restauratie, januari 1933 - november 1945.
Dossiers van de restauratie, 1963-1985.
Bouw- en ontwerptekeningen (ook voor inventarisstukken) vanaf 1859 tot heden op microfilm met diakaartsysteem, copieën elders in bewaring, de originele tekeningen naar het Kerkarchief overgebracht.
Foto-archief, hoofdzakelijk met opnamen vanaf 1963.

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

Archief Departement Binnenlandse Zaken: correspondentie vanaf 1860 tussen de Minister, de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte van de St. Jan, waarbij vanaf 1874 tot 1918 de rapporten van de Rijksadviseur voor de Monumenten P.J.H. CUYPERS.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Correspondentie tussen Rijkscommissie en Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Commissie voor de herstelling van het uitwendig gedeelte van de St. Jan (vanaf 1973 ook voor het inwendige), de restauratie-architecten L.C. HEZENMANS, H. VAN HEESWIJK, P. VAN KESSEL en H.E. TEERING, de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, (sinds 1965 de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, sinds 1982 de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur), vanaf 1918 tot heden.

Jaarverslagen van de restauratie-architecten vanaf 1868 tot heden.
Archief van bouwtekeningen (meestal in copie) en foto's (originele negatieven alleen voorzover opnamen van dienstfotografen sinds 1918).

Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst

Brievenboeken van P.J.H. CUYPERS met afschriften van zijn jaarlijkse inspectieverslagen over de restauratie van de Sint Jan, 1874-1918; deze verslagen zelf in het archief van Binnenlandse Zaken, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.

Bronnenpublicaties en litteratuur

AA, A.J. VAN DER, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13 dln., Gorinchem 1839-1851, dl. 5 (1844), 484-486.

AAFJES, BERTUS, ‘Op het wonderlijkste dak van de wereld’ (1949), in: *De wereld is een wonder,* Amsterdam 1959.

Ach Lieve Tijd, 800 jaar Den Bosch en de Bosschenaren, 13 afleveringen onder redactie van P.J. VAN DER HEIJDEN, R. VAN DE LAAR, J.J. LUYCKX, D. VAN DER MAAREL, K. VAN DEN OORD en J.A. VAN OUDHEUSDEN, 's-Hertogenbosch/Zwolle 1982-1983.

Adriaen van Wesel (ca 1417/ca 1490) een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen, door W. HALSEMA-KUBES, G. LEMMENS en G. DE WERD. Tentoonstelling Rijksmuseum Amsterdam, 20 december 1980 - 15 maart 1981.

ALBERDINGK THIJM, J.A., en C. LEEMANS, *De kunst in Nederland,* Nijmegen 1855, 1: *De Kunst en Archaeologie in Holland* (ALBERDINGK THIJM, uit het Frans vertaald, Annales Archéologiques 14, 1854, 48 vv.) 22-23 (over de prijsvraag van het Provinciaal Genootschap).

ARNOLDS, F.M.A., *Bossche legenden en verhalen* 1, 's-Hertogenbosch 1890, 67-117.

AVERY, C, ‘The Rood-loft from Hertogenbosch’, *Victoria and Albert Museum Yearbook* 1 (1969), 110-136.

AZIJNMAN, K., ‘De achttien oude wijnkannen der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch’, Ouheidkundig Jaarboek 2 (1922), 193-199.

BACHIENE, W., *Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden,* Amsterdam 1791, dl. IV, 508-516.

BALKOM, S. VAN, *De carillons van 's-Hertogenbosch,* uitgave van het gemeentebestuur bij de overdracht van de St. Janstoren op 30 april 1982.

BAVEL, H. VAN, ‘Oud Bosch' zilver’, Boschboombladeren nr. 19, februari 1976, 20-37.

BEERMAN, V.A.M., *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648,* Nijmegen/Utrecht 1940.
BEERMAN, V.A.M., *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672*, Helmond 1946.
BEEX, H., en J. DUKKER, ‘Gesprek met prof. C. Peeters over de Sint Janskathedraal’, Bisdomblad 20/27 december 1973.
BIERENS DE HAAN, D., *Het houtsnijwerk in Nederland,* 's-Gravenhage 1921, 49-51.
BLOYS VAN TRESLONG PRINS, P.C., *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Brabant,* Utrecht, 2 dln., 1924, 272-284.
BOR, P., *Gelegentheyt van 's-Hertogen Bosch. Haer oorspronck, fundatie, enz., hare belegeringen, ende eyntlijcke overwinninge, verrassinghe ende inneminghe van Wesel, enz.,* 's-Gravenhage 1630.
BORCHGRAVE D'ALTENA, J. DE, *Le retable anversois à Saint-Jean de Bois-le-Duc,* Bruxelles 1938.
BORCHGRAVE D'ALTENA, J. DE, ‘Notes pour servir à l'étude des stalles en Belgique’, Bulletin de la Société d'Archéologie de Bruxelles 41 (1937), 231-258.
BORCHGRAVE D'ALTENA, J. DE, ‘Notes pour servir à l'étude des retables anversois’, Bulletin des Musées royaux d'art et d'histoire, 1957, 1-114 en 1958, 1-54.
BOSSCHENAAR, P. (pseudoniem van P. VAN ROOY), *De Bossche goud- en zilverindustrie in de laatste halve eeuw,* 's-Hertogenbosch z.j. (1935).
BOUMAN, A., *Het grote orgel in de Sint Jansbasiliek te 's-Hertogenbosch,* Heythuisen 1953.
Bouman, A., Nederland..... Orgelland, 3e druk, Leiden 1964, 120, 136.
BRABANT, J. VAN, *Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen,* Antwerpen 1972.
BROM, G. *Romantiek en Katholicisme in Nederland,* dl. 1, Groningen/Den Haag 1926, 260.
BROM, G., *Herleving van de kerkelike kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, 62-63, 204-205, 291-292, 368.
BROUWER, J., en G.A. MEIJER (ed.), *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis Praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis,* 's-Hertogenbosch 1908.
BUSCHMANN, P., ‘Het oxaal van 's-Hertogenbosch thans te Londen’, Onze Kunst 34 (1918), 1-35.
BUSKEN HUET, C., *Het land van Rembrandt,* 3e druk, 1e deel, Haarlem 1898, 352-353, 371-372.
CAMPS, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312.* 1. *De Meierij van 's-Hertogenbosch. Eerste stuk (690-1294).* Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 's-Gravenhage 1979.
CASPARIE, J., ‘De wording en de voltooiing van den nieuwen St. Jansbeiaard’, Beiaardkunst, Handelingen van het Tweede Congres, 's-Hertogenbosch 1925, 24-44.
Catalogue raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam, Centraal Museum, Utrecht 1961, 137-146.
Catalogus *Beelden uit Brabant. Laatgotische kunst uit het oude hertogdom 1400-1520,* Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1971.
Catalogus *Brabants Zilver*, Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1965.

Catalogus *Tentoonstelling Jheronimus Bosch*, Noordbrabant Museum, 's-Hertogenbosch 17 september-15 november 1967.
Catalogus *Meesterwerken van de Europese Prentkunst 1410-1914*, Rijksmuseum Amsterdam 1966, 39: Alart Duhameel.
Catalogus *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden,* Rijksmuseum, Amsterdam 1958, 162-164: Alart Duhameel.
Catalogus *Naar gothieken kunstzin*. Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-brabant in de negentiende eeuw, Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1979.
Catalogus van de *Tweede Internationale Tentoonstelling van Beiaardkunst,* 's-Hertogenbosch 1925.
CLEERDIN, V., *De Kathedrale basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch,* Amsterdam 1938.
COO, J. DE, ‘Eine niederländische Jesus-Johannes-Gruppe’, Pantheon 28 (1970), 100-105 (over de sculptuur van het zuidportaal).
COOPMANS, J.P.Q., *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629,* 's-Hertogenbosch 1964, 9-12: de Tafel van de H. Geest.
COPPENS, J., *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1840, dl. I, 147-310; 1841, dl. II, 8-158.
COPPENS, Martien, *Gedachten in steen, de Kathedrale Basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch,* fotografisch gezien door Martien Coppens, met inleiding van P. Concordius van GOIRLE, OFM Cap., Utrecht 1941; 2e druk Amsterdam/Brussel 1948; recensies: Th. in Volksche Wacht 1942, 350; H. Buys in Schouw 1942, 484; B.v.d.B. in Ned. Arch. v. Kerkgesch. 1944-45, 70.
COPPENS, MARTIEN, en P. CONCORDIUS, *De koorbanken der Sint Jan,* 's-Hertogenbosch 1946.
CORNELISSEN, J.D.M., ‘Relationes Status’ van het bisdom 's-Hertogenbosch in de eerste helft der zeventiende eeuw', Bossche Bijdragen 9 (1928), 129-194.
CORNELISSEN, J.D.M., ‘Verslagen over den toestand van het vicariaat 's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeventiende eeuw’. Bossche Bijdragen 11 (1931), 18-92.
CORNELISSEN, J.D.M., ‘De oplossing door de Congregatie van het Concilie van enkele meeningsverschillen tussen bisschop Masius en het kapittel van St. Jan te 's-Hertogenbosch’, Bossche Bijdragen 12 (1933-34), 21-33.
COURTENS, A., ‘Les stalles sculptées du XIVme au XVIme siècle’, Gazette des Beaux-Arts 60 (1962), 317-326.
CRAB, JAN, *Het Brabants beeldsnijcentrum Leuven,* Leuven 1977.
CUPERINUS, A., *Die Chronicke vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch,* ed. C.R. HERMANS, Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betrekkelijk de Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch, dl. I, 's-Hertogenbosch, 1846, 1-140.
CUYPERS VAN VELTHOVEN, P., *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du* XVI*me siècle dans le Brabant septentrional,* Bois-le-Duc (1566-1570), Brussel 1858.
DAALEN, P.K. VAN, *Nederlandse Beeldhouwers in de negentiende eeuw,* 's-Gravenhage 1957.
DAMEN, J., *Gids voor de Sint Jan,* 's-Hertogenbosch 1982.
DIJCK, G.C.M. VAN, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch,* 1318-1973 (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 27), Tilburg 1973.

DIJCK, L. VAN, ''s-Hertogenbosch, orgelstad in de 16e eeuw', *Visitatio Organorum,* Feestbundel voor M.A. Vente, Buren 1980, dl. 1, 117-129.
DOES DE BYE, P.J. VAN DER, *Catalogus van het Archief der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1874. *De doopvont van Aert van Tricht, St. Janskathedraal 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1981: J.A.M. HOEKX, 'Enige bijzonderheden uit de geschreven bronnen', 4-7; A.M. KOLDEWEIJ, 'Kunsthistorische en iconografische notities', 8-22.
DRIJVER, F.W., 'De St. Jans Kathedraal te 's-Hertogenbosch', Buiten 29 (1920), 337, 340-344, 352-356, 364-367, 373, 376-381, met (belangrijke) autotypieën naar foto's van Steenbergh.
DUINHOVEN, E.J. VAN, 'Nogmaals Gijsbertus Masius', Tussen Voorn en Loevesteijn, contactblad Historische Kring Bommelerwaard 1970, 23-25.
EBELING, H.J.M., 'Het Kramersgilde te 's-Hertogenbosch', Taxandria 14 (1907), 16-21, 103-119 en 145-162.
EBELING, H.J.M., 'De strijd om het behoud der wapenborden in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', Historisch Tijdschrift 5 (1926), 1-16; ook afgedrukt in de Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 8 mei, 11 mei, 17 mei 1926.
EBELING, H.J.M., 'Bossche Kerkinventarissen 1811', Bossche Bijdragen 9 (1928-29), 302-307.
EBELING, H.J.M., 'Het graf van Gijsbertus Couverincx ingenomen door Gouverneur van Wijnbergen in 1658', Brabantia 1 (1952), 269-274.
ELSEN, G. VAN DEN, 'De Kanunniken der kathedrale kerk van 's-Hertogenbosch in 1629', Taxandria 4 (1897), 267-269.
ENDHOVEN, J.G., *Bedevaart als straf. Door het Leidse gerecht opgelegde bedevaarten van 1370-1500,* Leiden 1976, 20: over St. Jan. EVEN, E. VAN, *Louvain monumental,* Louvain 1860.
EVEN, E. VAN, *Louvain dans le passé et le présent,* Louvain 1895 (o.a. Henri Samme, Alart Du Hamel, Jan Quaywante, Lodewijk van Bodeghem).
EVEN, H. VAN, 'Alard du Hameel, architecte de la ville [de Louvain]. Note biographique'. Bulletin du comité provincial du Brabant de la Commission Royale des Monuments VIII (1882), 38 ss.
EYCK VAN ZUYLICHEM, F.N.M., 'Kort Overzigt der Middeleeuwsche Kerken-Bouwkunst in Nederland en inzonderheid in het Sticht Utrecht', Utrecht voorheen en thans.
Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht, 2de Serie, 12de Jaargang 1845, 81-96, 101-119, 121-133; St. Jan: 91-92, 117-119; toren: 114.
EYCK VAN ZUYLICHEM, F.N.M., 'Over de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en den Dom te Utrecht', z.pl., 1861, 8 blz. Overdruk uit Algemeene Konst en Letterbode 1861, 386 VV.
EYCK VAN ZUYLICHEM, F.N.M., 'De herstelling van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', De Godsdienstvriend, 1861.
FOPPENS, J., *Historia episcopatus silvae-ducensis etc.*, Bruxellis 1721.
FRANSSEN, F., 'De troebelen in het Bossche vicariaat tijdens de overheersching van Napoleon 1', Bossche Bijdragen 1 (1917-1918), 82-117, 171-213, 354-365; 2 (1918-1919), 12-40, 158-199, 338-357, vooral 2, 196-198 en 208-213.

FRANSSEN, J.J.M., *De Bossche arbeider in zijn werk en leefmilieu* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 33), 2 dln., Tilburg 1976.
FRENKEN, A.M., ‘De Bossche bisschop Michael Ophovius O.P. 1570-1637’, Bossche Bijdragen 14 (1936-1937), 15-163.
FRENKEN, A.M., ‘Van Alphen en de kerkelijke toestand te 's-Hertogenbosch’, Bossche Bijdragen 21 (1951-1953), 199-250.
FRENKEN, A.M., ‘Aanvullingen op Schutjes ‘Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch’, Bossche Bijdragen 23 (1956-1957), 46 vv., 66-67: ‘Incorporatie der kerk van Orthen en der Bossche St. Jan bij het Bossche kapittel, 17 juli 1412’.
FRENKEN, A.M., ‘Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers’, Bossche Bijdragen 25 (1960-1961), 23-89.
FRENKEN, A.M., ‘De geschillen tussen de Bisschoppen en het kathedraal kapittel van 's-Hertogenbosch, 1563-1629’, Bossche Bijdragen 26 (1962-1963), 61-114.
FRENKEN, A.M., ‘De latere kerkvisitaties’, Bossche Bijdragen 27 (1963-1964), 1-231.
FRIEDLAENDER, M.J., *Die Alt-Niederländische Malerei,* Berlin/Leiden 1927-1934, V, 128-130: Over Alart Duhameel.
GALLAND, G., *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei,* Frankfurt a.M. 1890.
GEER, B.J.L. DE, (ed.), ‘Verhaal der Beeldstorm te 's-Hertogenbosch’, Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 13 (1857), 283-325.
GEISLER, IRMINGARD, ‘Studien zu Niederländischen Bildhauern des ausgehenden 14. und frühen 15. Jahrhunderts’, Wallraf-Richartz-Jahrbuch 18 (1956), 152-158.
Het gerestaureerde orgel der kathedraal van St. Jan te 's-Hertogenbosch en zijne inwijding, 's-Hertogenbosch 1902.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘De ridders van het Gulden Vlies te 's-Hertogenbosch in 1481’, Brabants Heem 21 (1969), 82-85.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Het huismerk van Alard du Hamel’, Brabants Heem 22 (1970), 124.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Bossche architecten ten tijde van Jeroen Bosch’, Brabants Heem 22 (1970), 154-162.
GERLACH, O.F.M., Cap., ‘Bossche beeldhouwers, waaronder de grootste Hendrik van der Geld uit Elshout’, Met ganser trou 20 (1970), 165-173.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Bossche architecten ten tijde van Jeroen Bosch’, Brabants Heem 23 (1971), 83-89 (over Jan Heyns).
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Bossche beeldhouwers ten tijde van Jeroen Bosch’, in Pater Gerlachus Septuagenarius 1901-1971, een overzicht van zijn leven en werk, 's-Hertogenbosch 1971, 11-34.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Het testament van de Bossche bouwmeester Alart Duhameel en Jan Heyns’, Bossche Bijdragen 30 (1970-1971), 206-214.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Problemen rond Jeroen Bosch’, Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oude Hertogdom Brabant 54 (1971), 56-86. (I. Het ambacht ten tijde van Jeroen Bosch; II. Signatuur; III Bossche School: schilders en andere ambachtslieden.)
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Kunstschatten in de oude St. Jan in Den Bosch’, Met gansen trou 25 (1975), 200-204.
GERLACH, O.F.M. Cap., ‘Enige Bossche Beeldhouwers ten tijde van Jeroen Bosch’, Varia Historica Brabantica IV (Uitgegeven door de Historische Sectie

van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant), 's-Hertogenbosch 1975, 349-372.
GERRITS, T.J., ‘De klokgieters Moer in de zuidelijke gewesten’, Bossche Bijdragen 30 (1970-1971), 60-84.
Gids voor een bezichtiging van de Sint Jan op eigen gelegenheid, uitgave van het kerkbestuur, 's-Hertogenbosch 1971 (hoofdstuk 1 ondertekend door W.P.J. Lunter, plebaan, op p. 30).
Gids voor de kunst in België, Utrecht/Antwerpen 1963 (de bouwkunst waaronder de Sint Jan, behandeld door R. LEMAIRE), 44-45.
Gids voor de Nederlandse kunst, Utrecht/Antwerpen 1960 (4de herziene druk, de bouwkunst behandeld door R. MEISCHKE), 43.
GILS, A. VAN, *Katholyk Meyerysch Memorieboek*, 's-Hertogenbosch 1819, 191-197.
GOOSSENS, TH., ‘Het beeld der Zoete Moeder te 's-Hertogenbosch’, Bossche Bijdragen 2 (1918-1919), 237-284 (veel rekeningen, ook uit de 16de eeuw, geciteerd).
GOOSSENS, TH., ‘De Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap te 's-Hertogenbosch’, Bossche Bijdragen 8 (1926-1927), 62-76 (over een aflaatboekje uit 1506 in de Kon. Bibliotheek te Brussel, nr. 29403, ‘Forma erectionis’, over de stichting (1318) en verkregen gunsten en aflaten).
GOOSSENS, TH. ‘'s-Hertogenbosch bisschopsstad’, in *'s-Hertogenbosch 1185-1935*, 's-Hertogenbosch 1935, 77-94.
GOOSSENS, TH., ‘Uit de oudste Kerkgeschiedenis van Den Bosch’, Bossche Bijdragen 17 (1940-1941), 258-260.
GOOSSENS, TH., ‘Franciscus Sonnius’, Bossche Bijdragen 25 (1960-1961), 1-20.
GORISSEN, F., ‘Jakob van Leur, ein Nimweger Bildhauer um die Mitte des 15. Jahrhunderts, Altäre für 's-Hertogenbosch und Zutphen’, Numaga 18 (1971), 229-238.
GORKOM, L. VAN, ‘Sint Jan van 's-Hertogenbosch 1810-1910’, Van Onzen Tijd N.R. dl. 1, jg. 11, 8 (1910-1911), 57-59.
GORKOM, L.J.C. VAN, behandelt in het algemene genootschapsverslag de studiedagen bij de Bossche kathedraal 17-18-19 april 1941, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1941,* 22-23.
GOUW, J. TER, in *De Oude Tijd* 3 (1871), 14-19 over de zilveren St. Janstoren uit Vlissingen.
GRAMAYE, J., *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae*, Lovanii/Bruxellis 1708.
HAAS, M. DE, *Bossche Scholen van 1629 tot 1795*, 's-Hertogenbosch 1926.
HAAS, N. DE, ‘De Sint Jan te 's-Hertogenbosch’,

Hamer 11 (1942-1943), 15-19; in de Vlaamse Hamer 1 (1943), no. 8, 15-19.
HANEWINKEL, S., *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaere 1798,* Amsterdam 1799 (over St. Jan: 10-12).
HANEWINKEL, S., *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der stad en meiery van 's-Hertogenbosch,* Nijmegen 1803.
HARST, H. VAN DER, *Langs Nederlandse orgels. Zeeland, Brabant, Limburg,* Baarn 1979, 23-25 en 71-74.
HARST, H. VAN DER, 'De ombouw van het orgel in de kathedraal van Sint Jan te 's-Hertogenbosch', *Visitatio Organorum* Feestbundel voor M.A. Vente, Buren 1980, dl. II, 331-341.
HARST, J.J. VAN DER, *Het grote orgel in de kathedrale basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch,* 1617-1980, Hilversum 1981, 2 dln. tekst, bijlagen. Gefotocopieerd typoscript.
HARST, J.J. VAN DER, *De restauratie van het grote orgel van de Sint Jan*. Uitgave van het Kerkbestuur, 's-Hertogenbosch 1984.
HAUSHERR, RAINER, 'Ueber die Christus-Johannes-Gruppen. Zum Problem "Andachtsbilder" und Deutsche Mystik'. *Festschrift H. Wentzel,* Berlin 1975, 79-103.
HEDICKE, R., *Cornelis Floris und die Florisdekoration,* Berlin 1913, Bd. I, 209 (oxaal), 210 (preekstoel); Bd. II, Tafel XLVII (oxaal).
HEIJDEN, P.J. VAN DER, 'De Bossche goud- en zilversmeden', Bossche Bouwstenen 3 (1980), 114-125.
HEIJDEN, P.J. VAN DER, 'Saenredam en 's-Hertogenbosch? 's-Hertogenbosch en Saenredam', *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer,* 's-Hertogenbosch 1980, 96-105.
HEIJDEN, P.J. VAN DER, en HENNY MOLHUYSEN, *Kroniek van 's-Hertogenbosch, acht eeuwen stadsgeschiedenis,* 's-Hertogenbosch 1981.
HEIJDEN, P.J. VAN DER, 'De Gotische Sint Jan', Bossche Bouwstenen 5 (1982), 3-17.
125 Heiligenbeelden in de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch; door W.J.J. ADRIAANSE, F.J. VAN DER VAART, A.M. KOLDEWEIJ, foto's E. VAN MACKELENBERGH, 's-Hertogenbosch 1984.
HÉLIOT, P., 'Statues sous les retombées de doubleaux et d'ogives', Bulletin Monumental 120 (1962), 121-167 (p. 160: kort de Lieve-Vrouwebroederschapskapel met binnencontreforten behandeld).
HÉLIOT, P., 'Les triforiums-grilles des anciens Pays-Bas', Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen 14 (1963), 269-287.
HENS, H., 'De circumscriptie- en dotatiebul "De statu Ecclesiarum" van 11 maart 1561', Bossche Bijdragen 26 (1962-1963), 1-44.
HERMANS, C.R., 'Het kunststuk genaamd het laatste oordeel, in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, in: C.R. HERMANS, *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Braband* 1, 's-Hertogenbosch 1840, 41-53.
HERMANS, C.R., 'Bijdragen tot de geschiedenis der illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch'. In: C.R. HERMANS, Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Braband II, 's-Hertogenbosch 1841, 50-76, 122-149.

HERMANS, C.R., ‘Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Braband’, in C.R. HERMANS, *Bijdragen tot de geschiedenis (...) der provincie Noord Braband* 1, 's-Hertogenbosch 1845, Bijlage E met uittreksels uit de rekeningen van de Lieve Vrouwe Broederschap, 88-105 (processies, spelen).
HERMANS, C.R., *Verzameling van kronijken betrekkelijk de stad en meierij van 's-Hertogenbosch,* dl. I-III, 's-Hertogenbosch 1846-1848.
HERMANS, C.R., ‘Geschiedenis over den bouw der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, De Katholiek 24, november 1853, 286-303.
Vertaald: ‘Geschichte des Baues der St. Johannes-Kirche in Herzogenbusch’, Organ der christlichen Kunst 4 (1854), 17, 27, 35 en 44.
HERMANS, C.R., ‘Vluchtige blikken in de kerkelijke archaeologie van Noordbrabant’, Dietsche Warande 1 (1855), 195.
HERMANS, C.R., ‘De kunstschilder Hieronymus van Aeken of Bos, en de bouwmeester en plaatsnijder Alard du Hamel’, Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1861, 's-Hertogenbosch 1862, 60-74.
HERMANS, C.R., *Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant,* 2de stuk, bijlagen, 's-Hertogenbosch 1867, 97-117: Het Onze Lieve Vrouwe Beeld te 's-Hertogenbosch [De Rijmkroniek].
H., C.R., [C.R. HERMANS], ‘De bouwmeester Alard du Hamel en zijne vrouw Margaretha van Auweningen’, De Oude Tijd 1 (1869), 145-146 (met houtsnede van F. Orloff op p. 145, het grafsteentje van Margriet van Auweningen).
's-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. Aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850. Onder redactie van H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT en L.P.L. PIRENNE (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland 8), Nijmegen 1960.
HESS, JOACHIM, *Disposities der merkwaardigste kerkorgels,* Gouda 1774.
HEURN, J. VAN, *Historie der Stad en Meyereye van 's-Hertogenbosch,* 4 dln., Utrecht 1776-1778.
HEUVEL, N.H.L. VAN DEN, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch voor 1629,* 's-Hertogenbosch [1946], 236-252 (gilde-altaren in de St. Janskerk).
HEZEMANS, H., *Twee Bosschenaren* (Jan en Lambert Hezenmans), 's-Hertogenbosch 1953 (gestencild).
HEZEMANS, H., ‘Jan Hezenmans, Brabants geestverwant van Alberdingk Thijm’, Brabantia 3 (1954), 145-167.
HEZEMANS, H., *Uit hetzelfde hout gesneden, een genealogisch-biografische schets van Hezemansen,* Zundert 1970.
HEZENMANS, J.C.A., ‘Nederlandsche bouwen beeldlegenden’, Dietsche Warande 2 (1856), 155-159; 4 (1858), 526-553.
HEZENMANS, J.C.A., ‘De Ridder van Sint Jan’, Volksalmanak 1857, 73-77 (in versvorm. Onderschrift: 's-Hertogenbosch 1855).
HEZENMANS, J.C.A., ‘De herstelling van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, De Noordbrabander, 27 en 29 october 1861 (deze beschouwing overgenomen in De Godsdienstvriend, 1861, LXXXVI, 87).
HEZENMANS, J.C.A., *De St. Jans-kerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis,* 's-Hertogenbosch 1866.
HEZENMANS, J.C.A., ‘Een hoofdstuk uit de geschiedenis der St. Janskathedraal in 's-Hertogenbosch’, De Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken 16 (1867), 37-60.

HEZENMANS, J.C.A., *Iets over de bouwherstelling der Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch met de verklaring van het beeldwerk des voltooiden Noordergevels,* enz., 's-Hertogenbosch, 2de druk, 1868.
HEZENMANS, J.C.A., ‘La cathédrale Saint-Jean à Bois-le-Duc’, Bulletin de la Société Française d'archéologie, 1873. Overdruk in Bibliotheek Koninklijke Academie van Wetenschappen, Amsterdam, 34 pp. met 2 tek.; overdruk ook in Kerkarchief St. Jan. HEZENMANS, J.C.A., ‘De stichting van 's-Hertogenbosch en de Stichting van de St. Janskerk aldaar’, De Katholiek 66 (1874), 102-112.
HEZENMANS, J.C.A., ‘Hieronymus van Aken’, Onze Wachter 2 (1874), 1-35.
HEZENMANS, J.C.A., ‘De Illustere Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch. Eene historisch-oudheidkundige studie’, Onze Wachter 2 (1876), 174-195, 253-284, 341-370 en 402-438. Ook als overdruk (1877) verschenen met eigen paginering en twee bijlagen die niet in Onze Wachter voorkomen.
HEZENMANS, J.C.A., ‘Eene drukfout’, Onze Wachter 2 (1876), 196-214 (Contra SCHUTJES dl. IV en V: in Hezenmans' boek over St. Jan, p. 9 jaartal 1318 i.p.v. 1250: al in 1250 komt de St. Jan binnen de stadsmuren te liggen). HEZENMANS, J.C.A., *Gids voor de bezoekers van de Cathedraal,* 's-Hertogenbosch 1879.
HEZENMANS, J.C.A., *Anniversarium van het oude kapittel der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 1886.
HEZENMANS, J.C.A., ‘Hieronymus van Aken’, Dietsche Warande 1888, 239-302.
HEZENMANS, J.C.A., ‘De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, (Werken van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant), 's-Hertogenbosch 1895.
HEZENMANS, J.C.A., *Gids voor de bezoekers der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,* St. Michielsgestel 1898.
HEZENMANS, J.C.A., *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798,* 's-Hertogenbosch z.j. [1899].
HEZENMANS, L.C., ‘Over de restauratie-werken der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, rede, uitgesproken in de 40ste Algemene Vergadering, 6 juli 1876, Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant over het jaar 1876, 's-Hertogenbosch 1876, 27-47.
HEZENMANS, L.C., ‘De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, Bouwkundig Weekblad 9 (1889), 230-231.
HEZENMANS, L.C., ‘De Hooge-Kapel in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, Bouwkundig Weekblad 9 (1889), 74.
HEZENMANS, L.C., ‘Het schip der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch’, Bouwkundig Tijdschrift 10 (1890), 5-6.
HEZENMANS, L.C., ‘De St. Janskerk te

's-Hertogenbosch', Bouwkundig Weekblad 11 (1891), 230-231.
HEZENMANS, L.C., *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch/La cathédrale St. Jean à Bois-le-Duc,* 's-Hertogenbosch 1900.
HEZENMANS, L.C., 'De jongste herstellingswerken der St. Janskerk', Bulletin van de Oudheidkundige Bond 7 (1906), 162-165.
HILGER, H.P., *Raum und Ausstattung rheinischer Kirchen 1860-1914*, Düsseldorf 1981.
HILL, A., *The Organ-Cases and Orgues in the Middle Ages and Renaissance,* 1, Londen, 1883, 17.
HOET PARSON, F.A. TEN, 'De St. Janskerk', Geïllustreerd Gemeenteblad 1921-1922, 159.
HOFFMAN, E., 'Restauratie interieur Sint-Jan', Brabantia 28 (1979), 72-74.
HORST, C., *Architektuur der Renaissance in den Niederlanden,* Haag 1930.
HULSBEEK, J. VAN DE, *700 jaar koorzang Sint Jan,* 's-Hertogenbosch 1973.
JANSEN, G., 'De boom van Jesse in de Sint Janskerk', Het Gildeboek 1927, 43-53.
Jheronimus Bosch, Bijdragen bij gelegenheid van de herdenkingstentoonstelling te 's-Hertogenbosch, Eindhoven 1967, 48-60:
P. GERLACH O.F.M. Cap., 'Jeronimus van Aken alias Bosch en de Onze Lieve Vrouwe-Broederschap'; 42-47: L. PIRENNE, ''s-Hertogenbosch ten tijde van Jheronimus Bosch. Het leef- en werkmilieu van Jeroen Bosch'.
JONG, R. DE, A. LEHR, R. DE WAARD, *De zingende torens van Nederland,* uitgave van de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging, Zutphen vanaf 1966, in afleveringen. 's-Hertogenbosch, St. Janstoren: februari 1967.
JONG, SERVAAS DE, *Bijdrage tot de kennis der Gothische Bouwkunst of Spitsbogenstijl in Nederland,* Amsterdam, M.H. Binger, 1847. Groot Folio, 60×80 cm., in Nederlands, Engels, Frans en Duits. 24 blz. tekst, XII platen in een kader van 47,5×67,5 cm. Alle platen Servaas de Jong del., sculp. door J.C. Zurcher, J.S. Kaiser, A. Veelwaard. Betreft de Bossche St. Jan en de Dom van Utrecht. 'Journaal van een rijsje naar het campement bij Oosterhout in de maand September 1732', Taxandria 2 (1895), 233-243.
JUTEN, G.C.A., 'Het altaar van den H. Sebastiaan in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', Taxandria 28 (1921), 298.
JUTEN, W.J.F., 'Familie Huygermans', Taxandria 1 (1894), 20-22.
KALF, J., *De katholieke kerken in Nederland,* Amsterdam 1906-1914, 359-373.
KANNEGIETER, J.Z., 'Het St. Jansbeeld van het Bossche Oxaal', Oud-Holland 1942, 110-111.
KANT, G.A.M. VAN DE, 'Onuitgevoerd plan eener nieuwe koorafsluiting in de kathedraal van Sint Jan', Bossche Bijdragen 7 (1925-1926), 84-88.
KAPPELHOF, A.C.M., *Het Archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, Regesten van oorkonden,* I (1980), 1271-1359; II (1980), 1360-1373; III (1981), 1374-1386. Archief Godshuizen, 's-Hertogenbosch.
KAPPELHOF, T., *Armenzorg in Den Bosch; de negen Blokken 1350-1810,* Utrecht 1983.
KELLER, G., *Blik op 's-Hertogenbosch, zijne geschiedenis en tegenwoordige toestand,* 's-Hertogenbosch 1855, 16-24, 28-31.
KESSENS, H., 'Een voorzichtige opknapbeurt', Heemschut 56 (1979), 61-64.

KEULLER, L.A.J., ‘Koorsluitingen’, I, Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond 1918, 230-242; II, 1919, 153-168.
KLEYNTJENS, J., ‘Het nieuwe reglement voor de Kerkfabrieken, 1841’, Bossche Bijdragen 13 (1935-1936), 44-45.
KNIPPENBERG, H.H., ‘De ossenhuiden der St. Janskerk van 's-Hertogenbosch’, Bossche Bijdragen 4 (1921-1922), 158-159.
KNIPPENBERG, H.H., ‘De man met den erwtenpot’, Bossche Bijdragen 6 (1923-1924), 98-99.
KNIPPENBERG, W., ‘De Zwaan en de Zwanenbroederschap’, Brabants Heem 16 (1964), 127-131; 17 (1965), 37-41.
KORSTEN, M., ‘De opbouw van de protestantse gemeente in Den Bosch in 1629’, Boschboombladeren 26 (juli 1981), 23-29.
KRONENBURG, J.A.F., C.S.S.R., *Maria's heerlijkheid in Nederland,* 9 dln., Amsterdam 1904-1931.
KUILE, E.H. TER, *De houten torenbekroningen in de noordelijke Nederlanden,* Leiden 1929, 57-59.
KUILE, E.H. TER, *De torens van Nederland,* Amsterdam 1942, 69: westtoren; 86: middentoren.
KUILE, E.H. TER, ‘De grote Brabantsche basiliek in Noord-Nederland’, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek I (1947), 13-32.
KUILE, E.H. TER, in *Duizend Jaar Bouwen I*, Amsterdam 1948, 221-224.
Kunstdenkmäler in den Niederlanden, ein Bildhandbuch, Darmstadt 1971, 378-379 (hrsg. R. HOOTZ).
Kunstgeschiedenis der Nederlanden, red.
H.E. VAN GELDER en J. DUVERGER, I, 3e druk, Utrecht 1954, hfst. III, p. 85: F.A.J. VERMEULEN, ‘De Noordnederlandse Bouwkunst in de Middeleeuwen’; 1, 4e druk, Zeist/Antwerpen 1963, p. 118.
Kunstreisboek voor Nederland, 6e druk, Amsterdam 1969, 570-574; 7e druk, Amsterdam 1977, 618-623.
KUYER, P.T.H.J., ‘De capitulatie en de godsdienstvrijheid’, Bossche Bouwstenen 2 (1979), 45-67.
LAAR, R.H.A. VAN DE, *Inventaris van het archief van de stadscommissie der Kerkmeesters en de rentmeesters van de parochiekerken en kapellen te 's-Hertogenbosch 1629-1810* (Typoscript Stadsarchief), 's-Hertogenbosch 1978.
LAAR, R. VAN DE, ‘De Stadscomme in de Sint Janskerk’, *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer,* 's-Hertogenbosch 1980, 137-154.
LANSCHOT, F.J. VAN, *Beknopte uitleg der St. Jansbasiliek,* 's-Hertogenbosch 1938.
LANSCHOT, F.J. VAN, ‘Hendrik van Heeswijk †, september 1947’, Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1944-1947, 106-109.
LANSCHOT, F.J. VAN, *Schets der geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap sedert 1318 gevestigd te 's-Hertogenbosch,* 1947.
LAUDY, J.B.M., ‘Schoon schip’, Brabantia 20 (1971), 32-33.
Laus Phani Buscoducensis, ca. 1540, Ms. Bourgondische Bibliotheek, nr. 8472, Koninklijke Bibliotheek Brussel, ed. L. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* IV, St. Michielsgestel 1873, bijlage VI, 775-779.

LEEMPUTTE, H. VAN DEN, *Latijns* MS *uit ± 1637 over het dekenaat van 's-Hertogenbosch*. Ed. L. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* IV, St. Michielsgestel 1873, bijlage VII, 779-789.
LEEUWEN, W. VAN, *Langs de oude brabantse kerken* 2 dln., Baarn 1974-1976, II, 12-32.
LEEUWENBERG, J., 'Vier onbekende Noordnederlandse beeldhouwwerken', Bulletin van het Rijksmuseum 15 (1967), 54-63.
LEFEVRE, P., 'La collégiale des Saints Michel et Gudule à Bruxelles', Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles 49 (1957), 34 VV.
LEHR, A., *De klokkengieters François en Pieter Hemony,* Asten 1959.
LEHR, A., *Van Paardebel tot speelklok,* Zaltbommel 1971, 71, 174, 275.
LEHRS, M., 'Verzeichnis der Kupferstiche des Alart du Hameel', Oud Holland 12 (1894), 15-25.
LEMAIRE, R.M., *Les origines du style gothique en Brabant,* I, première partie: *L'architecture romane,* Paris 1906.
LEMAIRE, R., D. ROGGEN, S. LEURS. *Bij het ontstaan der Brabantsche Hooggotiek. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone kunsten van België,* Antwerpen/Utrecht 1944.
LEMAIRE, R.M., *Les origines du style gothique en Brabant,* deuxième partie: *La formation du style gothique brabançon* I, *Les églises de l'ancien quartier de Louvain,* Anvers 1949.
LEMMENS, G., en G. DE WERD, 'Een onbekend fragment van Adriaen van Wesel's Mariaaltaar', Antiek 5 (1970-1971), 170-178.
LEURS, S., en C.F.X. SMITS, 'Oud Nederlandsche Bouwkunst, Kempische torens', Oud Holland 36 (1918), 42-52, 183-196; 38 (1920), 202-231.
LEURS, C., *Les origines du style gothique en Brabant,* première partie: *L'architecture romane, tome* II: *L'architecture romane dans l'ancien duché,* Bruxelles/Paris 1922, 195, 217.
LEURS, S., 'Kerktorens in de Kempen', Het Gildeboek 8 (1925), 51-66, 162-167.
LEURS, S., 'Eenige vergelijkende beschouwingen over torenarchitectuur in de Kempen, langs den Rijn, in Holland en Zeeland', Het Gildeboek 9 (1926), 26-31.
LEURS, S., *Geschiedenis van de Vlaamsche kunst* I, Antwerpen 1937, 256-261, 288-290, 296-302, 310-313; II, Antwerpen 1939.
LEURS, S., 'Een en ander betreffende de ontwikkeling van de kerkelijke gothiek in de Nederlanden', Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis 9 (1943), 137-168.
LEURS, S., *Geschiedenis der bouwkunst in Vlaanderen,* Antwerpen 1946, 35-36. 'Literatuuropgaaf betreffende de kathedrale basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch ter gelegenheid van de studiedagen aan haar gewijd in April 1941', Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en

Wetenschappen in Noord-Brabant 1941, 121-135.
LUNS, HUIB, 'Het wezen der gothiek en de toekomst van de schoone bouwkunst in het Westen', Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1941, 50-69.
M., 'Zwirner en de Bossche St. Jan', De Dietsche Warande 3 (1857), 498-499.
MAN, L. DE, 'Leuvense Kunstenaars, Archivalia artium minora', Eigen Schoon en de Brabander, 45 (1962), 30: 'Willem van Kessele'.
MARTIJNSE, J., 'De orgels van de Sint Jan in Den Bosch', De Hoeksteen 3 (1974), 21-32.
MEINDERSMA, W., *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635,* Zaltbommel 1909.
MEINDERT, H., 'De Sint Janskerk te Den Bosch', Nederlandse Historiën 6, 1973, 262-266.
MILKERS, J., 'Het retabel van 's Heerelderen', Het Oude Land van Loon 9 (1954), 114-120.
MIRAEUS, A., *Opera Diplomatica* I-II, Leuven 1723; III-IV, ed. J. FOPPENS, Brussel 1734-1748.
Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603, Transcriptie, annotatie en inleiding van H. HENS, H. VAN BAVEL, G.C.M. VAN DIJCK, J.H.M. FRANTZEN (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 42), Tilburg 1978.
MOBACHIUS, J., *Beschrijving van de Groote of St. Jans-kerk der hoofdstad 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1789.
MOSMANS, A.G.J., 'Adam van Mierd en het Bossche Kapittel', Bossche Bijdragen I (1917), 151-170.
MOSMANS, A.G.J., 'Symon van Coudenborch', Taxandria 30 (1923), 1-13.
MOSMANS, A.G.J., 'De Illustre Lieve Vrouwe-Broederschap te 's-Hertogenbosch', Taxandria 34 (1927), 119-122.
MOSMANS, A.G.J., 'Verborgen Koper uit de Bossche kerken', Taxandria 39 (1932), 196-198.
MOSMANS, A.G.J., 'Willem van Heyst, orgelmaker te 's-Hertogenbosch', Taxandria 46 (1939), 127-131.
MOSMANS, J., 'De gebroeders Donkers en de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', Taxandria 15 (1908), 141-147.
MOSMANS, J., 'Altaar van het Korenkopersgilde in St. Jan', Taxandria 17 (1910), 169-182.
MOSMANS, A.G.J., 'Adam van Mierd en het Bossche kapittel', Bossche Bijdragen I (1917-1918), 151-170.
MOSMANS, J., 'Bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Hoofdstuk I', Oudheidkundig Jaarboek 1919, 52-67.
MOSMANS, J., 'Twee onbekende poorten in den oudsten Bosschen ringmuur', Taxandria 28 (1921), 272-281.
MOSMANS, J., 'Bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Hoofdstuk II', Oudheidkundig Jaarboek 1922, 19-37.
MOSMANS, J., 'De middeleeuwsche Notarissen te 's-Hertogenbosch', Bossche Bijdragen 6 (1923-1924), 136-196.

MOSMANS, J., *Wegwijzer voor bezoekers der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1925, 2de druk 1933.
MOSMANS, J., 'Het opschrift der Grimklok te 's-Hertogenbosch', Taxandria 36 (1929), 183-186.
MOSMANS, J., *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1931', recencies: F. VERMEULEN in de Nieuwe Rotterdamsche Courant in 2 afl., 2 en 3 december 1931; M.D. OZINGA in Oudheidkundig Jaarboek 1933, 69.
MOSMANS, J., 'Iconografie van het choor en de straalkapellen der Sint Jan te 's-Hertogenbosch', in: *'s-Hertogenbosch 1185-1935,* 's-Hertogenbosch 1935, 139-156.
MOSMANS, J., 'Een letterbalustrade aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', Oudheidkundig Jaarboek 1935, 77-83.
MOSMANS, J., 'De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en het grondplan van Amiens', Handelingen van het 3de Congres voor Algemene Kunstgeschiedenis 1936, 47-51.
MOSMANS, J., 'Het dienstwerk in de St. Jan te 's-Hertogenbosch in het laatst der XVIe eeuw', Bossche Bijdragen 17 (1940-1941), 261-275.
MOSMANS, J., *Jheronimus Anthoniszoon van Aken alias Hieronymus Bosch,* 's-Hertogenbosch 1947.
MOSMANS, J., *Jheronimus Bosch, Maria en Sint Jan, onbekend en laat schilderwerk bewaard in zijn vaderstad 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1950.
MUEREN, F. VAN DER, *Het orgel in de Nederlanden,* Brussel/Amsterdam 1931, 76, 121, 129, 249.
MÜLLER, TH., *Sculpture in the Netherlands, Germany, France and Spain 1400 to 1500,* Pelican History of Art 1966, 89, 96, 97, 150, 161, 169, 185.
MUNIER, W.A.J., 'Nieuwe gegevens over P.J. Pauw, benoemd-bisschop van Den Bosch in 1810', Bossche Bijdragen 25 (1960-1961), 145-156.
MUNIER, W.A.J., 'Mgr. Van Velde de Melroy en de oprichting van het bisdom Den Bosch onder Napoleon', Bossche Bijdragen 25 (1960-1961), 277-320.
MUNIER, W.A.J., 'Nieuwe gegevens over M.F. van Camp, benoemd-bisschop van Den Bosch van 1810-1814', Bossche Bijdragen 26 (1962-1963), 45-60 en 181-238.
N., L., 'De St. Janskerk', Bouwkundig Weekblad 9 (1889), 236-240.
Nationaal Biografisch Woordenboek, uitgegeven door de Koninklijke Academiën van België, V, Brussel 1972, kol. 308-313: Duhameel, Alart, door P. GERLACH O.F.M. Cap.
NAUWELAERTS, M.A., 'Attestatiën betreffende de vrijstelling van accijnsen voor de kanunniken, dienaren van het kapittel, schoolrectoren, docenten en zangers te 's-Hertogenbosch in 1595', Bossche Bijdragen 21 (1951-1953), 101-115.
NAUWELAERTS, M.A., *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 30), Tilburg 1974.
NAUWELAERTS, M.A., 'Zeven eeuwen Latijns onderwijs in 's-Hertogenbosch'. Boschboombladeren 20, juli 1976, 2-9.
NEURDENBURG, E., 'Hendrick de Keyser en het oxaal van Coenraet van Noremberg', Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond 1920, 1-7.
NEURDENBURG, E., 'Het oxaal van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en Nicholas Stone', Oudheidkundig Jaarboek 1938, 38-44.

NIEUWDORP, H., ‘De oorspronkelijke betekenis en interpretatie van de keurmerken op Brabantse retabels en beeldsnijwerk (15de - begin 16de eeuw)’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kunst der Nederlanden,* opgedragen aan Prof. Em. Dr. J.K. Steppe, uitg. door M. SMEYERS, Leuven 1981.
NOORDELOOS, P., ‘De houding van den Apostolischen Vicaris A. van Alphen ten opzichte van het in gebruik nemen der genaaste kerken’, Bossche Bijdragen 14 (1936-1937), 207-302.
NOORDELOOS, P., ‘Afkoop van het onderhoud der kerken door het domein’, Bossche Bijdragen 19 (1948-1949), 229-327.
OLDEWELT, W.F.H., *Rekeningen van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap* (1330-1375), 's-Hertogenbosch 1925.
‘De ontmanteling van de St. Jan te 's-Hertogenbosch’, Roomsch-Katholiek Bouwblad 1932-1933, 320.
OPHOVIUS, M., *Diarium, ed.* A. FRENKEN in Bossche Bijdragen 15 (1938), 15-317.
‘Opschrift van twee luiken van het “Laatste Oordeel” hetwelk zich eertijds in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch bevond’, Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1893-1897, 97-98.
OUDENHOVEN, J. VAN, *Silva Ducis aucta et renata of Een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschijvinge van de stadt van 's-Hertogenbossche,* 's-Hertogenbosch 1670.
OZINGA, M.D. en R. MEISCHKE, *De gotische kerkelijke bouwkunst* (serie De Schoonheid van ons land), Amsterdam 1953, 56-62.
OZINGA, M.D., ‘Kerkgebouwen der groote Brabantsche en Kempische Gothiek’, Leven en Werken 5 (1941), 354-366.
PEETERS, C., ‘Wildemannen in Den Bosch’, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1962, kol. 43-74.
PEETERS, C., ‘Alart du Hamel’, Bouw 17 (1962), 1307-1311.
PEETERS, C., ‘De Sint Jan van Den Bosch in de negentiende eeuw, een geschiedenis van goede bedoelingen’, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1973, 131-146.
PEETERS, C., ‘Beminnelijk zorgenkind. St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch’, Dagblad De Tijd, supplement 17 augustus 1974, 16-17.
PEETERS, C., ‘Bouwgeschiedenis van de Sint-Janstoren te 's-Hertogenbosch’, Gemeentewerken 10, 1976, 2-8.
PEETERS, C., ‘De Sint Jan van Den Bosch en de neogotiek’, Catalogus *Naar gothieken kunstzin,* Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1979, 87-98.
PEETERS, C., ‘Bouwmeesters van de Sint Jan tussen 1380 en 1480’, in *Het Gulden Vlies, 's-Hertogenbosch ten tijde van het 14de kapittel van het Gulden Vlies, 1481,* 's-Hertogenbosch 1981, 28-47.
PEETERS, K., ‘Die Kathedrale von Herzogenbusch. Wiederherstellung einer neugotischen Restaurierung’, in: M. BRIX en M. STEINHAUSER

(Hrsg.), *'Geschichte allein ist zeitgemäss', Historismus in Deutschland,* Lahn/Giessen 1978, 179-195.

PEIJNENBURG, J.W.M., 'Het dagboek van bisschop Michaël Ophovius 4 september 1629 - 31 december 1631', Boschboombladeren 26, juli 1981, 7-16.

PELGROM, S., *Oorspronck van 's-Hertogenbosch. In 't jaar 1540 in 't latijn beschreven,* Amsterdam 1629.

PIOT, CH., 'Le jubé de la cathédrale de Bois-le-Duc', Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie 6 (1867), 43-50.

PIRENNE, L., 'De oudste panorama's op 's-Hertogenbosch', Brabantia 4 (1955), 324-332.

PLACIDUS, O.F.M. Cap., 'Zorgen van bisschop Ophovius na den val van Den Bosch in 1629', Bossche Bijdragen 13 (1935-1936), 131-197.

POLMAN, P., O.F.M., 'Bossche archivalia in België. Een inventaris uit 1734', Bossche Bijdragen 24 (1958-1959), 91-110.

POST, R.R., 'De visitatie van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch door bisschop Franciscus Sonnius in het jaar 1568', Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 4 (1962), 10-27.

De preekstoel preekt. Kunst in de Sint Jan, teksten C. PEETERS, URIAS NOOTEBOOM, Wijk en Aalburg 1980.

Het Recht en Eigendom der Hervormde gemeente te 's-Hertogenbosch op derzelver kerkgebouwen tegen het Roomsche Kerkgenootschap verdedigt uit oorspronkelijke stukken, 's-Hertogenbosch 1800.

'Restauratie Architekt Herman Teering', Heemschut 58 (1981), nr. 3 (maart), 42-44.

De restauratie van de kathedrale basiliek van Sint Jan Evangelist te 's-Hertogenbosch. Terugblik en Vooruitzicht 1974-1984. Uitgave van de Restauratiecommissie Sint Jan, met tekst van C. PEETERS, 's-Hertogenbosch 1982.

ROGGEN, D., en J. WITHOF, 'Grondleggers en grootmeesters der Brabantsche Gotiek', Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis 10 (1944), 83-209; over Den Bosch: 128-129; over Willem van Kessel: 181-185.

ROOSEGAARDE BISSCHOP, G., 'Wijzerplaten aan Oude Gebouwen', Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 1965, 142-157.

ROOSENBOOM, H.T.H.M., 'De ambachtsgilden in het stadsbeeld', Bossche Bouwstenen 3 (1980), 62-79.

ROSENBERG, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland,* 's-Gravenhage 1972.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, 'Een merkwaardig lichtkroontje der Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch', Dietsche Warande, Nieuwe Reeks, jrg. 8, 1895.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, 'De heerlijkheid Eckart en de huizen Lochtenburg en Pasbogaard', Taxandria 3 (1896), 235-251, m.n. 241.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, 'De kasteelen Coudenhove en Het Hof', Taxandria 5 (1898), 15-19.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, *Nieuwe Catalogus der oorkonden en handschriften berustende in de boekerij van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant,* 2 dln., 's-Hertogenbosch 1900.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, ‘Rouw- of wapenborden en grafmonumenten in de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch’, Taxandria 10 (1903), 57-65, 101-109, 168-175, 195-202, 241-247, 263-267, 305-317. Overgedrukt in: C.F.-X. Smits, *De Grafzerken in de kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1911-1922, 337-373.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, ‘De Transformatie der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch’, Taxandria 13 (1906), 3-7, 74-87, 137-142, 154-161, 178-187, 237-246, 256-272.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, ‘De klokken en het carillon van den Sint Janstoren te 's-Hertogenbosch’, Taxandria 16 (1909), 119-128.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen; aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen loopende van 1500-1810,* 3 dln., 's-Hertogenbosch 1911-1914.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, *Nieuwe Catalogus der Oorkonden en Handschriften berustende in de Boekerij van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.* Supplement, 's-Hertogenbosch 1915.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, ‘De vroegere carillons in den Sint Janstoren van 's-Hertogenbosch’, Beiaardkunst, Handelingen van het Tweede Congres, 's-Hertogenbosch, 1925, 45-48.

SASSEN, A., ‘De Illustre Lieve-Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch en hare tinnen wijnkannen’, Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde I (1883-1884), 85-92.

SCHEEN, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950,* 2 dln., 's-Gravenhage 1969-1970.

SCHEEN, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880,* herzien door P. SCHEEN. 's-Gravenhage 1981.

SCHUTJES, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* IV, St.-Michielsgestel 1873.

SINNINGHE, J.R.W., *Noord-Brabantsch Sagenboek,* Zutphen z.j. [1933], 258-263.

De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch, door vrienden van het bouwwerk, Maastricht 1929.

De Sint Janstoren. Uitgave van aannemersbedrijf J.N. de Bont en architectenbureau H.E. Teering - A.v.d. Laar. Tekst: C. PEETERS en H.E. TEERING, 's-Hertogenbosch 1982.

SLINGER, A., H. JANSE en G. BERENDS, *Natuursteen in monumenten,* Zeist/Baarn, 1980.

SMEDT, H.J. DE, ‘De beeldhouwkunst te Antwerpen 1470-1530’, in: *Catalogus Tentoonstelling Aspekten van de Laatgotiek in Brabant,* Stedelijk Museum, Leuven 1971, 272-283.

SMEDT, H.J. DE, ‘Der Antwerpener Schnitzaltar zu Rhynern (Westfalen) und eine Gruppe Niederdeutscher Altäre aus dem I. Drittel des 16. Jahrhunderts’, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de kunst der Nederlanden,* opgedragen aan Prof. Em. Dr. J.K. Steppe, uitg. door M. SMEYERS, Leuven 1981, 197-214.

SMIJERS, A., *De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch.* Archivalia bijeengebracht door Dr. A. Smijers, I: Rekeningen van 1330-1500, Amsterdam 1932.

SMIJERS, A., ‘De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch’, Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis 11 (1925), 187-210; 12 (1926-1928), 40-62, 115-167; 13 (1929-1931), 46-100, 181-237; 14 (1932-1935), 48-105; 16 (1940-1946), 63-106, 216; 17 (1948-1955), 195-230.
SMIT, J.P.W.A., ‘De overdracht van het beeld der Zoete Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch aan prelaat en kanunniken regulier der abdij van St. Jacob opt Caudenberg te Brussel’, Taxandria 20 (1913), 26-33, 105-120, 186-193.
SMIT, J.P.W.A., ‘Het latijnse onderwijs te 's-Hertogenbosch vóór 1848’, *Gedenkboek Stedelijk Gymnasium 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1948.
SMITS, C.F.-X., ‘De Bossche kathedraal’, Van onzen tijd 1905-1906 2, 49 VV.
SMITS, C.F.-X., *De Kathedraal van 's-Hertogenbosch,* Amsterdam 1907.
SMITS, C.F.-X., *Wegwijzer voor de kathedrale Sint-Janskerk,* 's-Hertogenbosch [1908].
SMITS, C.F.-X., ‘L'iconographie extérieure de la cathédrale de Bois-le-Duc’, Revue de l'art chrétien 1908.
SMITS, C.F.-X., ‘De toren der kathedraal van 's-Hertogenbosch’, St. Lucas, Nederlandse uitgave van het Bulletin des Métiers d'Art, 1909-1910, 189-190.
SMITS, C.F.-X., ‘Sint-Jacob en Sint-Jan te 's-Hertogenbosch’, St. Lucas. Nederlandse uitgave van het Bulletin des Métiers d'Art, 1910-1911, 273-277.
SMITS, C.F.-X., ‘De Stichtingsoorkonde der Illustre L.-V. Broederschap of Zwanebroederschap van 's-Hertogenbosch, anno 1318’, Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis, nieuwe serie 9 (1911), 59-69.
SMITS, C.F.-X., ‘Herstellingswerken der kathedraal van 's-Hertogenbosch’, St. Lucas. Nederlandse uitgave van het Bulletin des Métiers d'Art, 1911-1912, 269-271.
SMITS, C.F.-X., *De grafzerken in de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 2 dln., 's-Hertogenbosch 1911-1922.
SPIERINGS, M., ‘Het obituarium of dodenboek van de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch (1280-1435)’, Boschboombladeren 23 (1979), 1-62.
SPIERINGS, M.H.M., *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 59), Tilburg 1984.
SPILBEECK, F. WALTMAN VAN, *De abdij van Tongerloo,* Lier/Geel 1888, 357-386.
STEPPE, J.K., M. SMEYERS en J. LAUWERYS, *Wereld van Vroomheid en Satire, Laat-gotische koorbanken in Vlaanderen,* Kasterlee 1973.
STUERS, VICTOR DE, ‘De restauratie der Sint Janskerk in 's-Hertogenbosch. Nota aan Mr.

Vollenhoven, chef der afdeeling onderwijs, kunsten en wetenschappen van het ministerie van binnenlandsche zaken, 10 augustus 1873', Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1973, 119-130, met annotaties van J.A.C. TILLEMA.

STUERS, VICTOR DE, 'Holland op zijn smalst', De Gids, jrg. 37, 3de serie, jrg. 11, dl. 3, november 1873, 320-403. Heruitgegeven, met inleiding en toelichting door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam, Bussum 1975.

STUVEL, H.J., *Koorbanken in Nederlandse kerken,* 's-Gravenhage 1946.

SWILLENS, P.T.A., 'De Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel, ± 1420 - na 1498', Oud Holland 63 (1948), 149-164.

TAUREL, C.E.D., *De christelijke kunst in Holland en Vlaanderen,* 2 dln., Amsterdam 1873-1882.

TERWEN, J.J., 'De bouwkunst van het Noorden 1000-1500', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 3: De Middeleeuwen,* Haarlem 1982, 305-327, 445-446 en 475-476.

THIEME, U., & F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler,* Leipzig, Bnd. 4, 1910: Bodeghem, Lodewijck van; Bnd. 15, 1922: Hameel, Alart Du; Bnd. 16, 1923: Hédiart, Damien; Bnd. 17, 1924: Heyns, Jan. THOBEN, P., 'Ter aankleding van kerk en stad. Negentiende-eeuwse beeldhouwkunst in Noord-Brabant', Catalogus *Naar gothieken kunstzin,* Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1979, 49-70.

THUNNISSEN, H., 'De Bossche Kathedraal als monument van bouwkunst en beeldhouwkunst', Het Gildeboek 1941, 84-99; tevens in Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1941, 73-101.

TILLEMA, J.A.C., 'Ondergang of behoud van de schoonheid onzer oude gebouwen', Het R.K. Bouwblad 10 (1937-1938), 430-416; als reactie daarop: F. VERMEULEN, 'De grondbeginselen der Nederlandsche monumentenzorg en de kritiek', Het R.K. Bouwblad 10 (1938-1939), 34-39; daarna: J.A.C. TILLEMA, 'Antwoord aan den heer Frans Vermeulen', Het R.K. Bouwblad 10 (1938-1939), 39-46.

TILLEMA, J.A.C., 'Victor de Stuers en de Sint Jan van Den Bosch', Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1973, 117-130.

TILLEMA, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland,* 's-Gravenhage 1975.

TIMMERMAN, W.C., *Bijdrage tot de geschiedenis van de bouwkunde der middeleeuwen of handleiding tot de geschiedenis der gothische bouworde,* Utrecht 1841.

TONGERLOO, L. VAN, 'De oudste orgels van Lith en Lithoijen', Brabants Heem 20 (1968), 146-153 en 21 (1969), 34-47.

De Transeptportalen. Sint Janskathedraal 's-Hertogenbosch; door A.M. KOLDEWEIJ, W.J.J. ADRIAANSE, W. VAN ROSMALEN, 's-Hertogenbosch 1982.

TROSÉE, J.A.G.C., 'Henricus Agylaeus en de Bossche beeldstormerij', Taxandria 37 (1930), 137-152, 161-177, 193-209, 225-247.

TYGCHEM, F. VAN, 'Het gebruik van mallen door de middeleeuwse steenhouwers'.

Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde 19 (1961-1966), 67-75.
TYGCHEM, F. VAN, ‘De gotische bouwkunst in het Zuiden 1150-1500’, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 3: De middeleeuwen,* Haarlem 1982, 289-304.
VAART, J. VAN DER, ‘De westtoren van de Bossche Sint Janskerk’, Brabantia 17 (1968), 405-408.
VALDEREN, F. VAN, *De kathedrale basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1949.
VALK, H.W., *De cathedrale basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch,* Maastricht 1941.
VELDE, S.J. VAN DE, gezegd HONSELAER, *Oudheden en gestichten van de bisschoppelijke stadt en meyereye van 's-Hertogen-bosch*. Door een Liefhebber der Oudheit, Leiden 1742; 2e ed. 1749, 291-301.
VELTHOVEN, H. VAN, ‘Herdenking: Vincent Cleerdin’. Handelingen Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1944-1947, 27-37.
VENTE, M.A., *Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16de eeuw,* Amsterdam 1942.
VENTE, M., ‘Proeve van een repertorium van de archivalia betrekking hebbende op het Nederlandse orgel en zijn makers tot omstreeks 1630’, Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten x, fasc. 2, Brussel 1956, 88-95.
VENTE, M., *Die Brabanter Orgel. Zur Geschichte der Orgelkunst in Belgien un Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance,* Amsterdam 1958.
VENTE, M., *Die Brabanter Orgel,* Amsterdam 1963.
VENTE, M.A., ‘De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch, 1541-1615’, Tijdschrift van de vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis 19 (1960-1963), 32-43, 163-172.
VERMEULEN, F.A.J., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst,* dl. 1, 's-Gravenhage 1928, 414-419; dl. 2, 's-Gravenhage 1929, 238-242.
VERREYT, CH.C., ‘Alart du Hamel of du Hameel, bouwmeester en plaatsnijder’, Oud Holland 12 (1894), 7-14.
VERREYT, CH.C., ‘De glas- en kunstschilders Jan Roelofszn. van Diepenbeeck en Abraham van Diepenbeeck’, Taxandria 7 (1900), 45-53, 88-99, 138-147, 173-191, 215-232.
Verslag van het St. Bernulphusgilde 1890, 40-45.
Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dl. X, De provincie Noord-Brabant, Utrecht 1931, 171-182.
VRIEND, J.J., ‘De Sint Jan van Den Bosch, kringloop van verval en restauratie’. De Groene Amsterdammer, 19 december 1946, p. 3.
VRIEND, J.J., ‘De Sint Jan te Den Bosch’, De Groene Amsterdammer, overgenomen in Het Katholiek bouwblad 1946-1947, 118.
WEISSMAN, A.W., ‘De Sint Janskerk in Den Bosch’, De Opmerker 40 (1905), 65-68, 81-83; hetzelfde in Elsevier's geïllustreerd maandschrift 15 (1905), 305-310.
WEISSMAN, A.W., *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst,* Amsterdam 1912.
WELVAARTS, TH. IGN., *Het refugiehuis der abdij Postel,* 's-Hertogenbosch 1888.

WERD, G. DE, ‘Alart Duhamels monstrans-ontwerp voor de Sint Jan te 's-Hertogenbosch (1484-1485)’, Brabantia 20 (1971), 102-103.
WICHMANS, A., *Brabantia Mariana Tripartita,* Antverpiae 1632.
WITSEN ELIAS, J., *De Nederlandsche koorbanken tijdens gothiek en Renaissance,* Amsterdam 1937, 28-45.
WITSEN ELIAS, J., *Koorbanken, koorhekken, kansels,* Amsterdam 1946, 17-22.
WITSEN ELIAS, J., *Het snijwerk aan Nederlandse koorbanken en preekstoelen tot het einde van de* XVI*e eeuw,* Utrecht/Brussel 1949, 57-58, afb. 166-169.
WOLTERS, MAX, ‘In de bouwloodsen van de Sint Jan’, Hamer 1940-1941, no. 10, 14.
ZEEUWE, T., en N. DE VRIES, *Hemelbestormers. Luchtboogbeelden op de Sint-Jan,* 's-Hertogenbosch 1978
Zingende Kathedraal, manifestaties ter gelegenheid van 700 jaar koorzang in de Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch 1 juni-1974 - 1 september. Liturgievieringen tentoonstellingen concerten programma-catalogus, 's-Hertogenbosch 1974.
ZOMERDIJK, H.J., *Het muziekleven in Noord-Brabant 1770-1850* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 51). Tilburg 1981.
ZUYLEN, R.A. VAN, *Gedenkboek der Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten*. 's-Hertogenbosch 1859.
ZUYLEN, R. VAN, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1863-1873, 3 dln.
ZUYLEN, R.A. VAN, ‘Het groot orgel in de Kathedraal van Sint Jan te 's-Hertogenbosch’, De Noordbrabanter, staat- en letterkundig dagblad 36ste jaar, 1864, 9 mei, 10 mei en 11 mei.
ZYLIUS, O., *Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis, iam ad d. Gaugerici Bruxellam translatae,* Antverpiae 1632.

Oude afbeeldingen

16de eeuw

Tekeningen

Anoniem, ca 1524. Kaart van het Gelderse rivierengebied. Gekleurde pentekening. Ms in Oesterreichisches Staatsarchiv, Belgien DD Abt. B, Fasz. 237, fol. 387. In de een deel van Brabant omvattende kaart stads- en dorpsprofielen met plaatsnamen, waaronder Den Bosch, met ommuring en kerk, welker toren zonder spits. D. KOEMAN, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland,* Alphen aan den Rijn 1983, afb. op omslag.

Anton van den Wijngaerde, tussen 1548 en 1558. Stadspanorama. Pentekening, 29 × 94,5 cm. Oxford, The Ashmolean Museum. L. PIRENNE, ‘De oudste panorama's op 's-Herto genbosch’, Brabantia 4 (1955), 324-332.

Houtsnede

Anoniem, ca. 1550. Stadspanorama. Houtsnede, 34,7 × 42,9 cm. Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap. Als illustratie in

SEBASTIAN MÜNSTER, *Cosmographia,* 1550, L. GUICCIARDINI, *La descrittione delli tutti i paesi Bassi,* 1567, eveneens in de Franse edities van 1567 en 1568, de Nederlandse van 1609 en 1612 *(Beschryvinghe van alle de Nederlanden)* en in G. BRAUN en F. HOGENBERG. *Civitates orbis terrarum,* 1572.

Schilderij

Anoniem, Portret van kanunnik Peter van de Water (overleden 1597), geknield bij het kruis; op de achtergrond de Sint Jan. Olieverf op paneel. Particulier bezit. Afgebeeld in *Ach Lieve Tijd, 800 jaar Den Bosch,* afl. 7, 's-Hertogenbosch 1983, 156.

17de eeuw

Tekeningen

Egbert Haubois, Kaart van de militaire werken en het kampement van Ernst Casimir tijdens de belegering van 's-Hertogenbosch, 1629. In de linker bovenhoek een klein aanzicht van de kerk uit het noorden. Gemeentearchief Groningen, afb. 10 op p. 24 in: W.K. VAN DER VEEN, *Egbert Haubois,* Alphen aan den Rijn 1983.

Anoniem, 1693. Het zuidelijk transeptvenster met het gebrandschilderd glas, gesticht door kardinaal Willem van Enckevoort, samen met door een notaris in 1693 afgeschreven brieven van de stichter. Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap. Afgebeeld bij J. HELBIG, *De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten* II, Antwerpen 1951, afb. 160; gedeeltelijk afgebeeld als frontispice bij A.F.O. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Wapen- en rouwborden voorheen in de kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch aanwezig' in: C.F.-X. SMITS, *De grafzerken in de kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1912, 342. Een andere tekening in het Wapenkundig Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel, in 1959 in Utrecht en Leuven tentoongesteld: *Catalogus-Gedenkboek Tentoonstelling Paus Adrianus* VI, Centraal Museum Utrecht, Stadhuis Leuven, 1959, 274-275, nr. 407.

Anthonie Beerstraten (werkzaam 1660-1671) of *Abraham Beerstraten* (werkzaam 1637-1665), tussen 1660 en 1671. De kerk uit het zuiden. Krijttekening, 53,8 × 93 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Aan de versozijde gemonogrammeerd door A. Beerstraten. *Verslagen der Rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst 87* (1965), 85; Bulletin van het Rijksmuseum 13 (1965), 75; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 4.

Josua de Grave of *Valentijn Klotz,* 1672. Stadsgezicht met Groot Gasthuis en de Sint Jan uit het noorden. Gewassen pentekening,

15,2 × 23,3 cm. Opschrift: tot 's Hertogenbosch, Anno 1672 5/12 m. Koninklijke Musea Brussel, collectie De Grez. W. BERNT, *Die Niederländischen Zeichner des 17. Jahrhunderts,* München 1958, 1, nr. 272; Boschboombladeren 4, dec. 1969, 57; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 5, Bij Bernt de maten 150 × 250 mm. en als bewaarplaats: Collectie P. de Boer, Amsterdam.
Pieter Saenredam, 1632. Stadsprofiel uit het zuidwesten. Gewassen pentekening en aquarel, 4,8 × 37 cm. Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap. Gesigneerd en gedateerd 7 juli 1632. *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 92; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 2.
Pieter Saenredam, 1632. Stadsprofiel uit het zuiden. Pentekening, 5,2 × 26,8 cm. Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap. Niet gesigneerd, gedateerd 23 juli 1632. *Cat. Saenredam Utrecht 1961, nr. 91.*
Pieter Saenredam, 1632. Stadsgezicht met klooster van de zusters van Orthen en de Sint Jan uit het noorden. Pentekening in bruine inkt en aquarel, 13,7 × 39,9 cm. Koninklijke Musea Brussel, collectie De Grez. Gesigneerd, gedateerd 19 juli 1632. *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 93.
Pieter Saenredam, 1632. Sint Jan, plattegrond. Pentekening, 34,2 × 51,1 cm. Verzameling Jhr. Mr. M.A. Beelaerts van Blokland. 's-Gravenhage. Niet gesigneerd, gedateerd 29 juni 1632. *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 98.
Pieter Saenredam, 1632. Sint Jan, koor inwendig. Pentekening in bruine inkt, 40,8 × 32 cm. British Museum Londen. Gesigneerd, gedateerd 7 juli 1632. *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 95; *Cat. Zingende Kath.* 1974 aanvulling, nr. 95.
Pieter Saenredam, 1632. Oxaal van Sint Jan. Pentekening in bruine inkt, aquarel in zwart krijt, 25,3 × 39,4 cm. British Museum Londen. Gesigneerd en gedateerd 3 juli 1632. *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 96; *Cat. Zingende Kath.* 1974, aanvulling nr. 96.
Pieter Saenredam, 1632. Grafmonument van bisschop Masius in Sint Jan. Pentekening en aquarel, 20,7 × 21,3 cm. Niet gesigneerd, gedateerd 30 juni 1632. Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap. *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 97; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 3.
Martinus Vaeck, 1684. Gezicht op de stad. Pen en aquarel, 20 × 65 cm. Geen getrouwe weergave, maar groepering van bijzondere gebouwen in opstijgende massa, met de Sint Jan in top. Particuliere verzameling. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 6; *Cat. Den Bosch laat u groeten,* Museum Slager 's-Hertogenbosch, 1978, nr. 52.

Houtsnede

Anoniem, 1629. Stadsprofiel met het beleg van 1629. Houtsnede, 12,5 × 16 cm. In: P. BOR, *Gelegentheyt van 's-Hertogen-Bosch,* 's-Gravenhage 1630, achter p. 188.

Gravures

Anoniem, ca. 1640. De stad in vogelvlucht-perspectief. In: JOAN BLAEU, *Toonneel der Steden,* Amsterdam 1649, pl. 455.
Gasper Bouttats, 1674. Stadsprofiel, gravure naar tekening van J. Peters, 16,5 × 36 cm. In: *Thooneel der Steden en Sterckten van 't Vereenight Nederlandt,* 1674.

Schilderijen

Anoniem, Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Olieverf op doek, 58 × 100,5 cm. Noordbrabants Museum.
Jan van Goyen, Schaatsenrijden vóór 's-Hertogenbosch. Olieverf op paneel, 46 × 77 cm. Particulier bezit. Afgebeeld bij H.U. BECK, *Jan van Goyen.* 1972. Steendruk daarnaar door Ch. Sedelmeyer, Prentenkabinet Provinciaal Genootschap, afgebeeld in H. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch,* dl. 2, Amsterdam 1938, 144.
Pieter de Neyn, Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Olieverf op paneel, Rijksmuseum Amsterdam.
Pieter Saenredam, 1646. Het koor van de Sint Jan inwendig. Olieverf op paneel, 128,8 × 87 cm. National Gallery, Washington D.C., Samuel Kress Foundation. Gesigneerd en gedateerd. *Cat. Saenredam Rotterdam* 1937, nr. 13; *Cat. Saenredam Utrecht* 1961, nr. 94 (was niet op de tentoonstelling daar aanwezig).

18de eeuw

Tekeningen

Anoniem, 1720. De kerk uit het zuidwesten van bovenaf gezien. Pen en waterverf, 15,6 × 20,7 cm. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Met opschrift en datum. Als het ware een getekende maquette, met de middentoren van vóór de brand van 1584. Rechtsonder het wapen van het bisdom. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 8.
Anoniem, 1768. Plattegrond van Sint Jan in 12 roeden Rijnlands, met oxaal en hoogaltaar ingetekend. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap.
D. Dupré, ca 1790. De kerk vanuit het zuiden. Tekening en aquarel, 21 × 27 cm. Zonder signatuur of datum, maar de naam Dupré op het karton. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Wellicht vrije navolging van de hierna genoemde tekening van C. Pronk uit 1723. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 12.
Johan Everts, 1777. Sint Jan, interieur gecombineerd met dwarsdoorsnede over het schip. Potlood, pen, gewassen in grijze tint, 47,5 × 53 cm. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch. Onderschrift: Joh. Everts. Del. ad Viv. GEZIGT DER GROOTE OF SINT IANS EÛANGELISTEN KERK, TE 'S-HERTOGENBOSCH, VAN BINNEN VAN HET WESTEN NAAR HET OOSTEN TE ZIEN, ZIJNDE DE TOREN DE

L:V:KAPELLE, EN DE PLAATS DER DOOPVÛNT, WEGGENOOMEN. OOK ZIJN ALLE DE WAPENSCHILDEN, KROONEN EN STOELEN, ÛYT DIT GEZIGT GELAETEN, OM HET GEBOUW, EN DE BOÛKUNDE VAN HET ZELVE KLAARDER TE DOEN VOORKOMEN. Bedoeld als voorbeeld voor een gravure ter illustratie van het nooit verschenen werk over 's-Hertogenbosch door mr. J. van Heurn. Zie stadsrekeningen: VAN ZUYLEN 3, 1832: betaald in 1778; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 14. J. MOSMANS, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,* 's-Hertogenbosch 1971, 483-484.

A. de Haen (?), ca 1730. De Sint Jan inwendig. Gewassen pentekening, 28,2 × 23 cm (beeldgrootte). Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Verschillende gezichten op het inwendige simultaan samengevat. Op de achterzijde in een cartouche het monogram EA. Toeschrijving aan De Haen op grond van vergelijking met de stijl van diens leermeester C. Pronk: *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 13.

J.A. Knip, 1796. De belegering van 's-Hertogenbosch door de Fransen op 22 september 1794. Crayontekening, 30 × 48,2 cm. Prentenkabinet van het Provinciaal Genoot-

schap. Gesigneerd en gedateerd. *Cat. J.A. Knip,* Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1977, nr. 3.
Cornelis Pronk, 1723. De kerk uit het zuiden. Pentekening, 15,5 × 20,3 cm. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Niet gesigneerd, wel gedateerd. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 11.
Cornelis Pronk, 1732. Grafmonument van bisschop Masius. Gewassen pentekening, 15,3 × 17,1 cm. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Gesigneerd en gedateerd. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 10.

Gravures

Anoniem, na 1720. De Sint Jan uit het zuidwesten van bovenaf gezien. Gravure, 14,5 × 18,5 cm. Als ‘maquette’, vgl. de anonieme tekening uit 1720. In: *Groot Kerkelijk Toneel des hertogdoms van Brabant,* 's-Gravenhage 1727, 165, en: S.J. VAN DE VELDE, *Oudheden en Gestichten van de bisschoppelijke stadt en meyereye van 's-Hertogen-Bosch,* Leiden 1749^2, tegenover p. 291.
Anoniem, ca 1730. Stadsprofiel. Gravure, 17 × 26 cm. In: J. LE ROY, *Groot Wereldlyk Tooneel des Hertogdoms van Braband,* 's-Gravenhage 1730, achter p. 88; dezelfde in: DE CANTILLON, *Vermakelykheden van Brabant,* dl. 4, Amsterdam 1770.
Anoniem, ca 1785. Kerk uit het noorden. Gravure, 14 × 19 cm. In: *Les Délices des Pays-Bas,* dl 2, Parijs/Antwerpen 1786, achter p. 8.
Anoniem, ca 1790. Stadsprofiel. Gravure, 7,4 × 10,1 cm. In: S. HANEWINKEL, *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch,* Amsterdam 1799, tegenover p. 26.
Pieter Devel, ca 1720. De Sint Jan uit het zuiden, met hoge middentoren. Gravure, 14,5 × 19 cm. In: F. FOPPENS, *Historia episcopatus Silvaeducensis,* Bruxellis 1721. Gesigneerd.
F. Harrewijn, ca 1700. Stadsprofiel. Gravure, 7 × 19 cm. In: J.B. GRAMAYE, *Taxandria in qua antiquitates et decora,* p. 1 (opgenomen in zijn *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae,* Leuven/Brussel 1708).
Johan Christiaan Leopold, tussen 1720 en 1728. Stadsprofiel uit het noorden. Gravure, 20,3 × 30 cm. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Afgebeeld in: H. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch,* dl. 1, Amsterdam 1935, p. 181. Naar tekening van F.B. Werner. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 17.
Hendrik Spilman, ca 1740. De kerk uit het zuiden. Gravure, 7,8 × 9,9 cm. In: *Het Verheerlijkt Nederland,* Amsterdam 1745 (1,64 of 11,146) en in: *Nederlandsche Tafereelen,* Amsterdam 1792. Naar de tekening van Cornelis Pronk uit 1723, bovengenoemd.

Schilderijen

J.A. Knip, 1800. Nachtelijke beschieting van 's-Hertogenbosch door de Fransen tijdens het beleg van 1794. Olieverf op paneel, 47 × 62 cm. Rijksmuseum Amsterdam. Gesigneerd en gedateerd. Bulletin van het Rijksmuseum 20 (1972), 182; W.H. VROOM, 'Beschieting van Den Bosch door J.A. Knip', *ibid.* 23 (1975), 133; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 7; *Cat. J.A. Knip* 's-Hertogenbosch 1977, nr. 8.
Jacobus A. Vrijmoet, 1785. Gezicht op 's-Hertogenbosch uit het noorden. Olieverf op paneel, 48 × 62 cm. Particulier bezit. *Cat. Den Bosch laat u groeten,* Museum Slager, 's-Hertogenbosch 1978, nr. 126. Afgebeeld in: *Ach Lieve Tijd, 800 jaar Den Bosch,* afl. 2, 's-Hertogenbosch 1982, 34.

19de eeuw

Tekeningen, aquarellen

Collectie potlood- en pentekeningen van *Jan en Antoon Goossens, P. en T. Goossens, Lambert Hezenmans en A.B. van Lieshout,* ca 1870-ca 1890, ten dienste van de restauratie: bestaande delen en details, ontwerpen voor nieuwe. Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap, schenking van het Bisschoppelijk Museum na de opheffing van het Kleinseminarie Beekvliet waar het tot 1 augustus 1972 was gehuisvest. Bundels BM 601, 628 en 630-635.
Johannes Bosboom, ca 1840-1845. Gezicht op het groot orgel vanuit de zuidelijke zijbeuk. Aquarel, 44 × 35 cm. Tentoonstelling Pulchri 's-Gravenhage 1917, nr. 10; toen verz. A.A. van Beek, Rotterdam. Huidige verblijfplaats onbekend.
Johannes Bosboom, 1886. Gezicht vanuit het noord- naar het zuidtransept met oxaal. Aquarel, 52,5 × 37,5 cm. Particulier bezit. Gesigneerd en gedateerd. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 31.
Johannes Bosboom, 1880. Gezicht vanuit het noord- naar het zuidtransept met oxaal. Crayon, waterverf, 13 × 8,5 cm. Amsterdam, Prentenkabinet Rijksmuseum, *Catalogus* 1934, nr. 2925.
Johannes Bosboom, ca 1880. Kooromgang, zuidkant naar het westen. Sepiatekening, 25 × 19 cm. In 1953 in Kunsthandel Nieuwenhuizen-Segaar, 's-Gravenhage, huidige verblijfplaats onbekend.
Johannes Bosboom, ca 1885. Zuidtransept uitwendig, met middentoren en belendende delen van koor en schip. Potloodschets. Particulier bezit. Gesigneerd, niet gedateerd. *Johannes Jelgerhuis,* 1827. De kerk uitwendig vanuit het zuidoosten. Tekening in zwart krijt, penseel in kleuren, 36 × 48 cm. Particulier bezit. Gesigneerd en gedateerd. *Cat. J. Jelgerhuis Nijmegen,* De Waag 1969, nr. 50; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 33.
Johannes Jelgerhuis, 1827. Gedeelte van het oxaal. Tekening in rood en zwart krijt. Particulier bezit. Opschrift en datum. Andere werken met de Sint Jan, uit- en inwendig, alleen uit oude veiling-

en tentoonstellings-catalogi bekend, zie *Cat. Jelgerhuis Nijmegen* 1969, 161.

Henri Knip, na 1856. De kerk en de Parade met de nieuwe pastorie (voltooid 1856). Gouache, 48,5 × 69 cm. Twee particulieren bezitten elk een exemplaar. Misschien een vrije copie van de staalgravure van J.M. Kolb. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 29.

Everhardus Koster, 1855. Overstroming rond 's-Hertogenbosch in 1855. Aquarel. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Afgebeeld in H. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch,* dl 2, Amsterdam 1938, 143.

Bernard van de Laar, ca 1865. Gezicht op oxaal, middenschip en zijbeuk van het koor uit het noordoosten. Aquarel, 28,5 × 21,5 cm. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 38. Afgebeeld in H. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch,* dl. 1, 83 en in *Ach Lieve Tijd, 800 jaar Den Bosch,* afl. 7, 's-Hertogenbosch 1983, achterzijde omslag.

Maxime Lalanne, ca 1880. Markt met Sint Jan op de achtergrond. Potloodtekening, gehoogd met wit, 22,1 × 29,3 cm. Prentenkabinet Provinciaal Genootschap. Afgebeeld in Brabantia 18 (1969), 145. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 35.

Pieter van Looy (?), 1874. Stadsgezicht met Sint Jan. Aquarel, 12 × 23 cm. Particulier bezit. Gesigneerd P.v.L. en gedateerd. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 34.

A. Oltmans, 1838. De kerk. Tekening, gedateerd. Verzameling Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Gravures, lithografieën

A. Barbère, 1874. De kerk uit het zuidoosten. Houtgravure, 21,4 × 13,9 cm. Naar tekening van W.H.J. (of Jr.). Los in particulier bezit en als illustratie in P. WITKAMP. *Geschiedenis der Zeventien Nederlanden,* dl 2, 1882.

A. Barbère, 1873. Interieur van de Sacramentskapel en het noordtransept. Houtgravure, 21,4 × 13,9 cm. Naar tekening van W.H.J. (of Jr.), 1873. In: P. WITKAMP, *Geschiedenis der Zeventien Nederlanden,* dl 2, 1882.

Servaas de Jong, 1847. Gravures en lithografieën in: SERVAAS DE JONG, *Bijdrage tot de kennis der Gothische bouwkunst of spitsbogenstijl in Nederland,* Amsterdam 1847, pl. I-II, IV-VIII, X-XII.

J.M. Kolb, na 1856. De kerk en de Parade. Staalgravure naar tekening van Chr. Schüler, 11,5 × 16,5 cm. In: J.L. TERWEN, *Het Koningrijk der Nederlanden,* Gouda 1858-1862, dl 2, achter p. 470. Veel losse exemplaren, onder meer in Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam, particulieren en de handel.

Cornelis Springer, ca 1855. Zuidtransept uitwendig, met in het verschiet links achter het traptorentje bij de doopkapel. Lithografie, 20,5 × 15,8 cm. Naar tekening van Everhardus Koster, in: E. KOSTER's *Schetsboek, Nederlandsche Stads- en Havengezichten.* Uitgegeven onder medewerking van de Maatschappij Arti et Amicitiae, Amsterdam 1858, pl. 18.

Ook losse exemplaren, onder meer in Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam. Identiek met de lithografie van J. Steuerwald in het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap.
Sturm, 1827. De kerk uit het zuiden. Lithografie, 13,3 × 19,5 cm. Naar tekening van De Peetaert. In: DE CLOET, *Châteaux et Monuments des Pays-Bas,* II, Bruxelles 1827, nr. 149.
C. Ed. Taurel, ca 1850. Sint Jan. Gravure. Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam.
E. Vermorken, 1863. De kerk uit het zuiden. Gravure, 30 × 46 cm. Particulier bezit. Naar tekening van V. de Donckers.
J. Walter, 1873. Noordtransept. Houtgravure, 26,8 × 19,8 cm. In: Katholieke Illustratie 1873/1874. Naar tekening van A. Bogaerts. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 45.

Schilderijen

Johannes Bosboom, 1840. Sint Jan inwendig, westelijke traveeën met orgel. Olieverf op paneel, 104 × 79 cm. Oss, Jan Cunen Museum. Afgebeeld in P.A. SCHEEN, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950,* dl 1, 's-Gravenhage 1969, afb. 195. Tentoonstelling *Van Romantiek tot Toorop* Nijmegen, Gemeentemuseum, 1970.
Cat. J. Cunenmuseum Oss 1970, nr. 3; *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 20.
Johannes Bosboom, 1840. Interieur met het orgel. Olieverf op paneel, 67 × 51 cm. Noordbrabants Museum, bruikleen Dienst Verspreide Rijkscollecties.
Jan Hendrik van Grootvelt, 1839. Gezicht vanuit de Choorstraat op het zuidportaal. Olieverf op paneel, 34,5 × 43,5 cm. Particulier bezit.
Jan Hendrik van Grootvelt, 1839. De Markt gezien in de richting van de Hinthamerstraat, met Sint Jan op de achtergrond. Olieverf op paneel, 34,4 × 43,5 cm. Particulier bezit. Beide Grootvelts in *Cat. Den Bosch laat u groeten*. Museum Slager, 's-Hertogenbosch, 1978, nrs. 27-28.
Bernard van de Laar, ca 1865. Interieur. Olieverf op paneel. Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, inv. nr. 2174.
Jan Peeters, 1857. Interieur met oxaal. Olieverf op doek, 80 × 64 cm. Noordbrabants Museum. *Cat. Zingende Kath.* 1974, nr. 19.
Martinus Schouman (1770-1848). Stadsgezicht met Sint Jan. Tentoonstelling *Kunstenaars zien de Sint Jan,* Openbare Leeszaal 's-Hertogenbosch, juni 1944. Huidige verblijfplaats onbekend.
E.G. van der Ven (1866-1944). Orgeldraaier met Sint Jan op de achtergrond. Olieverf op doek. Particulier bezit.

Tijdperk van de fotografie

De eindgrens van de categorie 'oude afbeeldingen' is rafelig. Voor de appreciatie van het gebouw is de taak van de beeldende kunstenaars nooit definitief opgeheven door de fotograaf, die op zijn best ook gevoelig interpreterend kunstenaar is. De visie op de Sint Jan van de fotograaf *Martien Coppens* heeft op het publiek geen mindere uitwerking dan die van de schilders Hendrik de Laat en Frans Slager. Maar voor de exacte bouwkundige documentatie betekent 1866 de ommekeer: de breuk tussen afbeelden en fotograferen.
Wij hebben hierboven die grens even op enkele punten overschreden, omdat de fotografen en kunstenaars zelf geaarzeld hebben, geaarzeld in eigen boezem, want zij verenigen aanvankelijk beide professies in één persoon en vinden soms de foto niet 'salonfähig', terwijl ook de druktechnische reproduceerbaarheid niet terstond aanwezig is (in 1852 de eerste fotolithografie en fotogravure, in

1882 de eerste autotypie). Typerend voor de overgang is, dat de fotograaf-en-beeldend-kunstenaar *A.C. Verhees* van een foto van zijn collega schilder-en-fotograaf *C.F. Cordes* (1851-1927) een houtgravure maakt voor *Eigen Haard* 1885, p. 359.
Antoon G. Schull (1819-1896) is behalve kunstschilder, opgeleid aan de Bossche Koninklijke School, de eerste fotograaf van 's-Hertogenbosch, die in 1866 de allereerste foto's van de Sint Jan maakt. Zou hij ook de fotograaf zijn van de uit verschillende opnamen samengestelde aanblik van de noordkant van de kerk, in 1866 door Lambert Hezenmans tot een tekening omgewerkt en dan weer als 'eene Photographie' in het boek van zijn broer Jan als frontispice gereproduceerd? (vrijdag 14 augustus 1866 in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant zo aangekondigd). De fotograaf *G. Nijman* verdient herinnering als de eerste die de zuidkant van de kerk rond 1870 vastlegde. Helaas heeft noch beeldend kunstenaar noch fotograaf ooit de westgevel de moeite van het uitbeelden waard gevonden vóór de restauraties van 1870-1880.

Herkomst van de foto's

1. Bossche fotografen

Van alle opnamen van de navolgende Bossche fotografen bevinden zich afdrukken in het fotoarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waarnaar de reproducties gemaakt zijn.

Anonieme fotografen, opnamen tussen 1866 en 1930 *22, 35, 160-164, 210* en *p. 60*

Moussault *37*

G. Nijman *27*

A.G. Schull, opnamen tussen 1866 en 1880 *30, 34, 40, 41, 98-100, 246, 251, 351* en *p. 384*

A.C. Verhees, opnamen tussen 1908 en 1915 *211-229, 232-234, 238, 239, 241* en *p. 238*

P. Weynen, opnamen uit 1895 en 1917-1921 *230, 231, 236, 237, 270*

R.K. Fotopersbureau ‘Het Zuiden’, opnamen uit 1931-1959 *43, 165-206, 244, 347, 348*

2. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

A.J.M. Mulder (opzichter-tekenaar van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandse Zaken), opnamen uit 1889 *33, 38, 120, 269, 389*
Collectie C. Steenbergh (met negatieven in het fotoarchief van de Rijksdienst), opnamen uit 1910-1920 voor het tijdschrift *BUITEN,* maar niet alle daarin gereproduceerd *3, 25, 29, 94, 209, 373*

J.P.A. Antonietti, opnamen uit 1939-1941 *101, 109, 111, 119, 121, 386, 397*

G.Th. Delemarre, opnamen uit 1951-1965 *39, 44, 93, 105, 110, 112, 113, 115, 117, 122-124, 127, 134-137, 145, 240, 242, 249, 250, 257, 262, 263, 266, 277, 282, 283, 287, 322, 358, 381, 387, 392, 396, 403, 404* en *p. 32, 168*

G.J. Dukker, opnamen uit 1969-1984 *1, 2, 4-6, 8-12, 14-17, 24, 26, 31, 32, 36, 42, 45-48, 50, 58-61, 79-88, 90-92, 95-97, 102-104, 106-108, 114, 116, 118, 125, 126, 128-133, 138-144, 146-151, 153-156, 159, 207, 208, 243, 245, 248, 252-256, 258-261, 264, 265, 267, 268, 271-276, 278-281, 284-286, 288-295, 300-304, 306-321, 323, 331, 342-346, 349, 357, 363-372, 374-380, 382-385, 388, 390, 393-395, 398-402, 405-409, 413, 415-419, 421-423, 425-427* en *p. 108, 158, 334, 400*

L.M. Tangel *354-356, 359*

3. Restauratiecommissie st. jan

Tony Zeeuwe, opnamen uit 1969-1983 *49, 51-57, 157, 158, 235, 247, 296-299, 305, 324-330, 332-340, 360-362, 391, 414, 420, 428*

4. Overigen

Ashmolean Museum, Department of Western Art, Oxford *18*
Bureau van de Interkerkelijke Stichting voor kerkelijke kunst en geschiedenis in Nederland *13*
KLM Aerocarto *65*
National Gallery of Art, Washington D.C. *7, 359*
Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden, anonieme opnamen vóór 1899 en rond 1900 *28, 89*

Registers

Personenregister

Aafjes, Bertus *240*
Adams, Baltus, kraankind *427*
Adelmeijer, J.B.C.M. *265, 266, 267, 268*
Adelmeijer-Antoni, H.C. *265*
Adelmeijer-van Groeningen H.A.M. *267*
Adelmeijer-Willems, J.C.M. *266*
Adrianus VI, paus *20, 55, 325*
Aken, A.G. van *369*
Alberdingk Thijm, J.A. *36, 69, 81, 91, 96, 293, 299*
Albertus van Oostenrijk, aartshertog *21, 45, 340*
Alexander VI, paus *55*
Alexander Farnese, landvoogd *21, 58*
Alphen, Antonius van, apostolisch vicaris *7, 9*
Amalia van Solms, prinses *5*
Amelsfoort, C.N. van, plebaan *326, 342, 344*
Anthony, mevrouw, *371*
Arkel, Jan van, bisschop van Luik *3*
Asdonk, Gijsbert van der, apostolisch vicaris *6*
Asperen de Boer, J.R.J. van *114, 116*
Auweningen, Margriet van *39, 52, 365*
Baar, H. van *268, 326*
Back, Ghiselbertus, kanunnik *349*
Bakel, Ghiselbertus van, plebaan *17*
Balen, Jacob van *340, 365*
Balkom, Toon, van, beiaardier *428*
Barbara Hermansdochter *18*
Bardet, C.J. *109*
Barto, P.L.A. *116*
Beerze, Walterus de *38*
Beerze, Aelbrecht van *23*
Bergaigne, Josephus de, bisschop van 's-Hertogenbosch *6*
Béthune, M.A.J.C.B. *327*
Beugen, W. van *268*
Beugen, J.M.P.F. van *268*
Biezen, J. van *360*
Bluyssen, Johannes Wilhelmus, bisschop van 's-Hertogenbosch *111, 112, 131, 135*
Bock, Arnoldus, kanunnik *17, 349*
Boechem (Boxchem), Melis van, kerkmeester *23, 42*
Boekwijt, W.O. *116*
Boendale, Jan van *255*
Bogaerde van Terbrugge, A.J.L., baron van den *95, 339, 343*

Bogaerde van Terbrugge, van, mevr. de Douairière *343*
Bolsius, A.P. *266, 343*
Bolsius, J. *267*
Bom, J.A.L. *109, 134, 326, 409, 410*
Bommel, C. van *244, 245, 281*
Borzo, C.F. *266*
Bosch van Drakestein, P.J., jonkheer *256, 267*
Bourbon, Lodewijk van, bisschop van Luik *18, 54, 55*
Boussu, graaf van *58*
Brandts-Buijs, A. *428*
Brederode, Johan Wolfert, militair gouverneur *426*
Brimeu, Guy, graaf van *38*
Brokx, G.Ph. *131*
Brouwers, H.A., plebaan-deken *266, 267, 268, 371*
Bruynincx, Antonius, kanunnik *367, 368*
Bruyninx, F. *427, 429*
Büchler, D.D. *69*
Buck, Albert, kanunnik *349*
Bull, John, organist *338*
Buren, graaf van *325*
Bijvoet, H.A. *10, 70, 99*
Cabes, C. *370*
Camp, Mathias Franciscus van, bisschop van 's-Hertogenbosch *7, 8, 9, 162*
Camp, G.H.J. van de, plebaan *125, 134, 135*
Casparie, J. *428*
Chateaubriand *239*
Claus, prins *118*
Collet, Franciscus, wijbisschop van Luik *20*
Coopmans, J.P.A. *135*
Cooth, P.F. van *10, 70, 99, 100*
Coppens *326*
Cosijns, organist *402*
Cotterel, Tomas *297*
Court, J.M.W.E. de la *327*
Crabbeels, Clemens, bisschop van 's-Hertogenbosch *4, 172*
Creeft, A. *365*
Cuchlinus, Cornelis *427, 429*
Custis, Jacques *327*
Cuyck *330*
Cuypers, P.J.H. *241, 242, 243, 255, 256, 268, 269, 408*
Cuijten, I. *368*
Darkennes, Jan IV *42*
Darkennes, Katerina *42*
Darkennes, Methen *42*
Denijn, Jef, beiaardier *428*
Deppen, J.Ph., bisschop-coadjutor *72*
Dicbier, Cathalijn *310, 365*
Dicbier, Godelieve *310*
Dicbier, Hendrick *310*

Dieden, H.A. *267*
Dielen, Lucas, kanunnik *172*
Diepen-Heeren, J.M. *87*
Diest, Cornelius van, predikant *5*
Does de Willebois, J.M.B.J. van der *99, 100, 344*
Does de Willebois, P.J.J.S.M. van der *100, 185, 190*
Dommelen, IJewaen van *23*
Donkers, Regnerus Henricus *95*
Dony, J.J.M. *100, 134, 135*
Doorn, H. van *131*
Doorn, Philips van, kapitteldeken *172*
Horenbeeck, Arnoldus of Aerdt van *363*
Doreye, R.J. *341*
Dorsser, C.W. van *116*
Dubbelden, Henricus den, apostolisch vicaris *9, 67*
Duhamel, zie Hamel
Duinkerken, Anton van *83*
Dusseldorp, Willem van *23*
Dijk, J.H.L. van *268*
Dijk, J.H.M. van *100, 134, 135*
Dijk-Teeuwen, L.M.J. van *268*
Edskes, B. *360*
Eduard IV, koning van Engeland *354*
Eerde, Bernt van *24*
Eitzen, Ulricus, organist *364*
Elderen, C. van *135*
Enckevoirt, Willem van, kardinaal *20, 190, 325, 397*
Engelbert van Berg, aartsbisschop van Keulen *1*
Erasmus *399*
Ernst van Oostenrijk, aartshertog *21, 58*
Essens, J.B. *268*
Eybergen, Lucas van, predikant *63*
Eijck, Gerardus van, kanunnik *172*
Fentener van Vlissingen-Roosenburg, L.C.A.A. *430*
Francken (Vrancken), A. *369, 370*
Francken (Vrancken), A.F. *369*
Francken (Vrancken), F. *369, 370*
Francken (Vrancken), J.B. *369, 370*
Francken (Vrancken), J.P. *370*
Francken (Vrancken), P.J. *370*
Frenken J.F. *268*
Frederik Hendrik, prins *5, 22, 25, 61, 161, 297, 317, 340, 363, 402, 403*
Frederiks, J.W. *134*
Gaesbeek, van *325*
Geffen, H.N. van, thesaurier-rentmeester *9*

Geld, H. van der *268*
Geld-Marto, M.C.J. van der *268*
Gent, Willem van *1, 15*
Gerrits, L.A.N. *268*
Gheel, Symoen van *23*
Ghijsbrechts, C. *369*
Gieliam, H.A. *265, 266*
Gieliam-Vermue, J. *265*
Gils, Antonius van, president van het seminarie *7*
Godschalk, Adrianus, bisschop van 's-Hertogenbosch *265, 266, 351, 357, 372*
Goossens, J.P. *98*
Gouthe-Docters, C.A. *327*
Govarts, Pieter, apostolisch vicaris *6*
Gratama, S. *80*
Greef, Neesken de *172*
Groen, K. *118*
Gruyter, L. de *100, 134*
Guilielmus, F. *368*
Guilielmus, M. *368*
Gugel, E. *269, 408*
Gulick *326*
Gulick, Elisabeth van *266*
Habraken, H. *63*
Hacken, H. ten, organist *469*
Hacken, J.F. ten *135*
Hage, Coenraad van *38*
Halewijn, F.A.J.M.M. *267*
Halewijn-Raymann, J.A.M. *267*
Hamel, Nycolaa du *23, 39*
Harst, J.J. van der *360, 361, 469*
Helmond, Gerardus van, kanunnik *38*
Hendrik I, hertog van Brabant *1, 159*
Hermans, C.R. *341*
Heukelum, G.W. van *97*
Heurn, Johan Hendrik van *59, 63, 64, 65, 428*
Heuvel, M. van den *7*
Heuvel, J.A.M. van den *266*
Heijm, Goessen *18*
Heijm, Goessen (Gozina) *39, 40*
Heijm, Jan, hoogschout *39*
Heymissen, Philippus, van, organist *364*
Hezenmans, J.C.A. *78, 94, 253, 300, 306*
Hezenmans-Jeuken, L. *345, 371*
Hezewijk, R.M. van *135*
Hoeckel, P.F.J. van *135*
Hoof, J.P. van *430*
Hoogaerts, J., plebaan-deken *7, 8, 9, 341*

Hoos, A.Th. *268*
Hop, thesaurier-generaal raad van state *64, 65*
Horne, Johannes van, bisschop van Luik *19, 23, 401*
Horning, Philippus, hulpkoster *66*
Hotke, R. *121, 134*
Houten, Willem Hendricksz van *427, 429*
Hugenpoth van Aerdt *267*
Hugo, Victor *293*
Huysman, Elisabeth *301*
Isabella, aartshertogin van Oostenrijk *311*
Jacops, Robbert *297*
Jan I, hertog van Brabant *1, 53*
Jansen, Pieter *5, 403*
Jansse Osman, Elisabeth *18*
Janssen, H.L. *124, 179*
Janssen, Jacobus, hulpkoster *66*
Janssonius, J. *368*
Jongepier, J., organist *360, 469*
Jozef II, keizer van Oostenrijk *163*
Juijn, C.M., rentmeester *65*
Kalf, Jan *79, 80, 81, 82, 83, 140, 164, 244, 269, 308*
Karel V, keizer *3, 207, 341*
Karel de Grote *251*
Karel de Stoute, hertog van Bourgondië *38, 39, 306, 354*
Kelst, J. *325*
Kemenade-Gast, M.M. van *329*
Kempenaar, Hendrik de *59, 63, 64*
Ketelaere, Haelbert, kerkmeester *43*
Keulen, Marcilius van *33, 34*
Kolfschoten, G. *100, 134*
Kramer, W. *109*
Kuijper, E.J.C.M. *429*
Kun, Elisabeth van der, *268*
Kun, P.J.C.C.A. van der *372*
Kun, P.Th. van der *328*
Kurvers, H.H.J. *114, 118*
Laar, A. van de *93*
Laar, L.J.M. van de *113, 115, 131, 135*
Laarhoven, J.C.T.M. van *135*
Lambooy, R.J.J. *100, 134, 135*
Lansdaal, Aldegonda *327*
Lanschot, A.J.A. van *185*
Lanschot, C.R. van *328*
Lanschot, F.A.A. van *328*
Lanschot, F.A.J. van *100, 190*
Lanschot, F.J. van, burgemeester *83, 100, 134, 164, 267, 430*
Lanschot, G. van *328*
Lanschot, H.J. van *70, 87, 99, 100, 267, 327, 328, 372*
Lanschot, Joanna C. van *87*

Lanschot, J.M.G. van *126, 130, 331*
Lanschot, M.A. mej. van *268*
Lanschot-van Meeuwen M.J.H. van *267*
Lanschot-van der Kun, P.Th. van *328, 344*
Lanschot-Oomen, M.H. van *328*
Lanschot-van Rijckevorsel, J.C.M. van *328*
Lee, J. van der *266, 267*
Leemans, C. *299*
Leemputte, Henricus van den, kapittelvicaris *6*
Leent, Thomas van, kunstschilder *264*
Leeuw, Aart van der *239, 240*
Leeuw, J. de *100, 134*
Lennaerts, W.G.J. *135*
Lewin, F. *430*
Lewin, H. *430*
Liebergen, J. van, kerkmeester *337*
Liempt, Petrus Henricus van, plebaan *9*
Linden, Willem van der *160*
Lingg, F. *343*
Lintelo toe de mars, Johan *429*
Lodewijk Napoleon, koning van Holland *7*
Loeff, H.W.J. *100, 134*
Lubbers, dames *267*
Luns, Huib *83, 134, 239, 240*
Lunter, J., plebaan *111, 134, 135*
Luther *57*
Luijben, A.F.X. *68, 327*
Luijckx, J.T. *429*
Lybrecht, bisschop van Liberia, wijbisschop van Luik *24*
Maas, zie Masius Macpherson, P.D.E. *329, 330*
Magis, H. *135*
Marcelus, procurator mense spiritus *1*
Maresius, predikant *6, 26*
Marck, Everard van der, bisschop van Luik *20*
Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes *44*
Maria, hertogin van Bourgondië *306*
Markinius, Conradus, veldprediker *5, 6*
Martinus V, paus *1*
Masius, Gijsbertus, bisschop van 's-Hertogenbosch *4, 5, 141, 172, 365*
Maurits, prins *21, 317*
Maximiliaan van Oostenrijk, aartshertog *3, 19, 37, 38, 39, 40, 306*
Meerwijk *326*
Meerwijk-Cuypers, M.Th. *265*
Meeuwen, E.J.P. van *70, 100*
Meeuwen, Eduard van *90, 330*
Meeuwen, E.A.G. van *100*
Meeuwen, P.M.F. van *100, 185, 190*
Meeuwen, Rosa van *326, 329, 330*
Meeuwen-Mahie, H.A.Th.M.J. van *266*

Mehra, R.R. *120*
Meischke, R. *109*
Melleville, Albert de, organist *364*
Mérimée, Prosper *293*
Metsius, Laurentius, bisschop van 's-Hertogenbosch *172*
Meulen, G.R. van der *244, 245, 281*
Meijering, A.F. *266*
Meijering-Halewijn, H.L.M.J. *266*
Meynne *327*
Michiel in die loedse *43*
Miert, A. van *8, 9, 267*
Moens, Elisabeth G. *358*
Moij, de, vrouw *369, 370*
Moij, G. de *369, 370*
Moy, H. de *369*
Moy, J.P. de *369*
Moy, N. de *369*
Mommersteeg, J.B. *268*
Monic, Arnoldus *17*
Mosk, J. *118*
Mosmans, Albertus J.A. *267, 430*
Mosmans, Alphons, hulporganist *267*
Mosmans, F.J.A.A. *430*
Mosmans, H. *267*
Mosmans, Jan, kerkarchivaris *83, 141, 171, 251, 267, 294, 409, 430*
Muller, Frederik *345*
Muré, E.A.A.M. *266*
Mutsaers, A.J.F. *329*
Mutsaers, Wilhelmus P.A.M., bisschop van 's-Hertogenbosch *267*
Napoleon, keizer *7, 8, 9, 161*
Nassau, Anna Johanna van *426*
Nieuwenhuijsen, I. van den *369*
Nispen tot Sevenaer, jhr. L.L.M. van *119*
Nijhoff, E. *124, 179*
Nijs, de *99*
Odé, A.W.M. *241, 244*
Oomen, M., vicaris-generaal *134*
Ophovius, Michael, bisschop van 's-Hertogenbosch *5, 6, 15, 172, 339, 368, 369*
Os, Petrus van *18*
Overvoorde, J.C. *79*
Parma, hertog van, *zie* Alexander Farnese
Pastoor, Catharina M.J. *430*
Paulus III, paus *370*
Paulus IV, paus *4*
Pauw, Petrus Jacobus de, bisschop van 's-Hertogenbosch *7*
Pelgrom, Dirck *365*
Pelgrom, Simon *18*
Philibert, hertog van Savoye *44*
Philips de Goede, hertog van Bourgondië *2, 18, 251, 305, 306, 325, 354, 393*

Philips de Schone, hertog van Bourgondië *40, 306*
Philips II, koning van Spanje *4, 45, 336, 340*
Pirenne, M., rector cantus *469*
Pit, A. *80, 81, 82, 83, 244*
Pius IV, paus *4*
Pius IX, paus *9, 326, 327, 328*
Pius X *372*
Pont, du *326*
Pompe, F.J. *429*
Poorten, Gijsbert van der, priester *3*
Prisse *87, 330*
Prisse geb. van Meeuwen, baronesse *87*
Prisse, A.F.J., baron *330*
Quay, J.E. de *134*
Reinier (Reynke) de Brabander *36*
Rientjes, A.E. *308*
Riemsdijk, B.W.F. van *79*
Rits, H.C.M. *100, 134*
Roggen, O. van *135*
Rohling, F.P.Th. *134*
Rulen, Wouter van der *24*
Ruskin, John *239*
Ruusbroec, Jan *304*
Rijckevorsel, A.J.M.B. van *93, 266*
Rijckevorsel, B.M.H. van *265*
Rijckevorsel, C.R.E. van *70, 99, 100*
Rijckevorsel, F.J.J.M. van *100, 185, 190*
Rijckevorsel, M.H. van *266*
Rijckevorsel-Snijders A.M.M. van *265, 266*
Rijckevorsel-Westerwoudt, E.M.J. van *266*
Rijckevorsel-De Wijs, Q. van *330*
Sanders, Gerrit, kerkmeester *42*
Santvliet, Servatius van *339*
Sassen *327*
Sasse van IJsselt, jkvr. V.L.H. van *267, 268*
Scheerlinck-Engels, P. *124*
Scheffer, Jan Janz *363*
Scheffer, Karl *241*
Schönborn, Lothar Franz von, aartsbisschop van Mainz *368*
Schretlen-Borzo, M.M.W. *265*
Schrieck, H. *427, 429*
Schueren, jhr. J.F. Ridder de van der, *10, 70, 73, 99*
Schueren, jhr. L.F.C.H.M. Ridder de van der, *100*
Schueren-Van Bommel, Sophia de van der, *330*
Schuylius, F. *428, 429*
Screynmakerssoen, Michiel *43*
Sixtus IV, paus *311*

Slinger, A. *109*
Smits, C.F.-X. *77, 78, 81, 245, 294, 308*
Smit Horix, M.J.C. *266*
Son, J.B. van *99, 326, 330*
Son, P.S. van *7, 67, 326, 330*
Sonnius, Franciscus, bisschop van 's-Hertogenbosch *4, 25, 172*
Sopers, J.E. *190*
Sopers, J.Th. *100, 185, 330*
Sopers, P. *100, 330*
Stassen, pastoor *8*
Stay, L.M. van der *266, 267*
Steenwech, Willem *38*
Stegen, Claes Jansz van der, kerkmeester *42*
Steghen, van der, *325*
Steur, J.A.G. van der *244*
Struve, H. *90, 91*
Stuers, jhr. Victor de, *10, 39, 74, 77, 78, 79, 80, 84, 87, 88, 91, 268, 293, 294, 409*
Susante, J.J.M. van, plebaan *10, 134, 328, 371*
Suys *326*
Sweerts, Jacobus *172*
Sweerts, R., plebaan *337*
Swerts, kanunnik *369*
Symons, Gerrit, kerkmeester *43*
Taets van Amerongen, Antonie *37*
Tengnagel, rentmeester *64*
Terwindt, A.J.H. *265, 330*
Terwindt, C.J.A. *265, 330*
Thiel, F.J. van *130*
Thunnissen, H. *239, 240, 241*
Tillema, J.A.C. *83, 126*
Tilman, T.J. *328*
Tilman-Van Lanschot, C.R. *328*
Timmermans, M.Th., plebaan-deken *348*
Toebosch, L., organist *469*
Trachez (Fachez), M. *369*
Tulleken, Rutger, vroedschap *118, 453*
Uden, Heinrick van, kerkmeester *43*
Ummels, F.C. *100, 190, 265*
Ummels, W.J.M. *100, 185*
Ummels-Borzo, Cornelia Th.M. *265*
Vaart-van den Besselaar, E.C. van der *114, 130*
Vecht, Jan van de, Domdeken *37*
Veen, A. van der *82, 83*
Veerdonk, L. van de *343*
Veken, C.J. van der *109*
Ven, G.M.J.W. van de *131*
Ven, J. van de *123, 344*
Ven, F. van der *267, 268*

Ven, J.A. van der *87*
Ven, W. van de, plebaan-deken *86, 317, 329, 372*
Ven, W.L.F. van de *135, 469*
Ven-Boelens, M. van der *267, 268*
Venray, Anthony van *403*
Verbeke, Paulus, organist *364*
Verheijen, A.G. *171*
Verheijen, J.B. *68*
Vermeulen, F. *83*
Vermeulen, L.M.H. *100*
Verreijt, Jan Baptist, organist *362, 364*
Veth, Jan *140*
Visser, J.Th. de *80*
Vladeracken, Christina Daniels van *16*
Vladeracken, Corneliken van *310*
Eitzen, Ulricus, organist *364*
Voetius, Gisbertus, predikant *5, 6*
Vogelsang, W. *79*
Vollenhoven, H. *74, 87*
Vos, J. de *371*
Vrancken, zie Francken
Vreede, Pieter *6*
Vriend, J.J. *241, 242*
Vrins, G. *365*
Wael, Cornelia de *37*
Wael, Elisabeth de *37*
Wael, Gertruyt de *37*
Wael, Heylweg de *37*
Wagenmakers, A.J.C. *131, 423*
Weert, M.A.M. van *268*
Weissman, A.W. *77, 79*
Wetering, E. van de *120*
Wicherts, Otto, organist *364*
Wiel-Jordens, Catharina van de *300*
Wiersma, O.B. *360*
Willem I, koning der Nederlanden *8*
Willem II, koning der Nederlanden *69, 95*
Willem III, koning der Nederlanden *96*
Willibrord, bisschop van Utrecht *9*
Wilmer, Petrus Gerardus, plebaan-deken en proost *10, 68, 70, 71, 72, 87, 100, 253, 328*
Woesic, Nella de *17*
Wolff, Elisabeth de *38*
Yperlaan, P.J. *121*
Zittart, Willem van *43*
Zoesius, Nicolaus, bisschop van 's-Hertogenbosch *5, 172, 367*
Zulichem (Zulinkem, Zulikem, Suelleken, Zulecom), Jacobus van, kerkmeester *34*

Zwijsen, Joannes, aartsbisschop van Utrecht en bisschop van 's-Hertogenbosch *9, 10, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 85, 91, 99, 112, 162, 197, 254, 328, 330, 331, 341, 342, 343, 366*
Zijll, Nicolaas van *37*

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten, opzichters, aannemers en bouwkundigen

Aalst, Willem van *93*
Appelmans, Peter *52*
Backerweerd, Willem *398*
Baeckelmans, Louis *344*
Bazel, K.P.C. de *79*
Berg, C.W., kapitein-ingenieur *64, 403*
Berlage, H.P. *81, 293*
Bethune, J. de *293*
Bilderbeeck, Peter van *26*
Blom, Niclaes *27*
Bodeghem, Lodewijk van *396*
Boelre, Willem van *35, 36, 42*
Bolsius, J.J.H. *45, 67, 68, 70, 82, 84, 85, 161, 294, 299, 342, 343, 446*
Bont, Fried de *134*
Bont, Nico de, (en zonen) *110, 125, 134, 364*
Boumans, J.A.M. *109, 124, 133*
Chambiges, Martin de *397*
Claes *23, 36, 39*
Coelmans, Egidius (Giel, Gielis) *36, 393, 399*
Cornelissen, W. *423*
Cuypers, Jos. Th.J. *79, 97*
Cuypers, P.J.H. *74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 91, 94, 139, 140, 212, 241, 293, 342, 343, 357*
Dam, A.W. van *69*
Darkennes (Darkennez, Darkennis, Derkennes, Kennis, Kennysse) *38, 41*
Darkennes, Jan II *41, 42, 397*
Darkennes, Jan III *41, 42*
Delsaux, Ch. *69, 70*
Doem, Aernt van den *34, 388*
Dongen, Frans van *39, 84, 95, 251*
Dony, Juliën *98*
Dormael, Godijn van *35, 42*
Durlet, François *71, 100, 187, 293*
Dijkema, P. *122, 127*
Feenstra, G. *133*
Goossens, Henri J. *84, 92, 95, 98*
Granpré Molière, M.J. *83, 133*
Gratama, J. *79*
Greef, J. de *9*
Gugel, Eugen *73, 74, 75, 84, 139, 344*
Hamel (Duhamel, Dumel, van Hamel, van Hameel), Alart du *19, 23, 24, 39-40, 41, 42, 51, 52, 54, 261, 311, 312, 314, 346, 347, 348, 355, 356, 365, 395, 396, 398, 399*

Heeswijk, Hendrik van *78, 80, 81, 84, 90, 94, 97, 133, 140, 152*
Heineman, W.G.A. *133*
Heyns, Jan *19, 20, 23, 24, 37, 39, 40, 41, 140, 311, 347, 395, 396*
Hezenmans, Lambert *62, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 85, 86, 88, 90, 92, 93, 97, 110, 114, 124, 139, 140, 178, 182, 184, 191, 194, 209, 213, 240, 243, 251, 256, 261, 269, 316, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 342, 344, 345, 349, 350, 352, 354, 357, 366, 371, 372, 405, 407, 408, 409, 411*
Hoog, G. de *37*
Horst, Willem van der *403*
Huijboom, J. *94*
Keldermans, Andries I *387*
Keldermans, Anthonius I *23, 40*
Keldermans, Anthonius II *40*
Keldermans, bouwmeestersgeslacht *144*
Keldermans, Jan van Mansdale *246*
Kessel, P. van *34, 83, 84, 109, 124, 133, 134, 361, 366*
Kessel, Willem van *16, 17, 22, 34, 35, 36, 39, 42, 50, 54, 312, 386, 388, 391, 398*
Keulen, Rutger van *388*
Kromhout, W. *79*
Kroon, J. de *362*
Kruijff, J. de *146*
Kusters, P. *93*
Laar, A. van der *133*
Laffertee, J.H. *68*
Langenberg, Gerwin van *398*
Langenberg, Johannes van *398*
Layens, Matthijs de *387*
Liefland, W.B. van *94*
Lier, Jan van *40*
Lieshout, Adrianus B. van *93, 364*
Looz, *zie* Dormael
Meuleman, A. *73, 94*
Meijs, J. *124, 133*
Mulder, Adolf J.M. *93*
Nabbe, J.M. *73, 92, 94, 405, 406, 409, 423*
Namen, Jan van, *zie* Darkennes
Nierstrass, H.H. *93*
Osy, Jan van *387*
Pede, Henrick van *44, 396*
Peeters, C. *405, 411, 413*
Poppel, Jan van *52*
Rocques, A.G. des *64*
Roggen, O. van *122, 128, 135*
Rose, W.N. *69, 70, 71, 72, 73, 100, 139, 187*
Rover, Arnold *36*
Ruysbroek, Jan van *52*
Rijsterborch, Leendert *68, 71, 72, 100*
Samme, Henric *34, 35*

Samp, *zie* Samme
Schairt, Gisbert *398*
Spoorwater, Evert *293, 387*
Spysken, Jehan *387*
Statz, Vincenz *139*
Steur, J.A.G. van der *80, 81*
Stuyt, Jan *97*
Teering, H.E. *109, 110, 113, 122, 125, 133*
Tienen, Hendrik van *35, 246, 388*
Top, G. *133*
Trajecto, de, *zie* Wael, Cornelis de
Tulder, H. van *93, 342*
Valkenburg, Louis van *92, 94, 95*
Veggel, A. van *67, 93, 446*
Veken, C.J.M. van der *109, 133*
Veneman, Louis *67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 84, 87, 94, 100, 139, 187, 190, 191, 243, 253, 405*
Verhellouw, Jan *66, 92, 404*
Verhoeven, J. *94*
Viollet le Duc, E. *79, 139, 293*
Vogelpoel, G. *93*
Vorst, Sulpitius van *387*
Wael, Cornelis de *24, 36-39, 40, 42, 49, 57, 394, 398*
Wael, Jan de, *zie* Darkennes
Waghemaker, Domien de *387, 395*
Waghemaeker de Oude, Herman de *23, 40, 387, 395*
Wijenhove, Peeter van *44, 396*
Zutter, Petrus J. de *92, 404, 415, 418*
Zwirner, Ernst Friedrich *69, 70, 96, 139*

Beeldhouwers en beeldsnijders

Allsteede, Jan Hendrik *340*
Beekwilder, W. *76, 99, 244, 255*
Best, Thomas *40*
Boghem, Lieven van *44*
Bokhoven, Michiel van *97, 134*
Bosio, François J. *95*
Bresser, Jacques de *83, 99, 110, 119, 122, 129, 134, 248*
Brinkman, J. *134*
Bruggeman, A. *111, 124, 134*
Canova, Antonio *95*
Cardon, Forcy *338*
Denbri, Adriaan *338*
Dongen, G. van *99, 408*
Dongen, P. van *99, 251, 252, 253*
Donkers, Frans *66, 67, 68, 69, 71, 95, 96, 185, 187, 190, 191, 194, 243, 247, 253, 256, 259, 261, 409, 413*

Donkers, Henri *66, 67, 68, 69, 71, 95, 96, 185, 187, 190, 191, 194, 243, 247, 253, 256, 259, 261, 409, 413*
Duquesnoy, Jeronimus *338*
Floris de Vriendt, Cornelis *337, 338, 358, 364*
Frans de beeldsnijder *41*
Frederiks, Jacobus *94*
Geel, J.F. van *95*
Geerlings, A. *111, 134*
Geld, Hendrik van der *69, 71, 77, 85, 86, 90, 91, 93, 97, 98, 253, 255, 265, 266, 268, 329, 344, 345, 350, 352, 353, 354*
Godecharle, Gillis *95*
Goosens, Antoon Adrianus, *90, 91, 93, 97, 256, 257*
Goossens, Gerard *93, 97*
Goossens, Jacques *82, 83, 91, 98, 134, 244, 245*
Goossens, Jan *90, 93, 97, 253, 344*
Goossens, Jos. *245, 247, 251, 252*
Goossens, Sjef *83, 98*
Grassens, A. *134*
Graven, Jos *98, 266, 344*
Ham, H.C.F. van *99*
Hédiart, Damien *45*
Hendriks, P. *110, 122, 123, 134*
Henzen, Lodewijk *243*
Hool, J.B. van *67*
Jonkers, H. *267, 268*
Kemperman, G. *111, 119, 124, 129, 134, 247*
Kemperman, Th. *111, 119, 124, 129, 134, 247*
Keyser, Hendrik de *338*
Kuijpers, Frans *72, 91, 93, 96, 97, 253, 257*
Laffertee, P. *359*
Loer, Jacob van *36*
Loth, L. *85*
Mabry, Jasper *336*
Mares, Willy *125, 346*
Mildert, Hans van *338, 339, 365, 368*
Mooy, T. *129, 247*
Neefs, P.J. *99*
Norenberch, Coenraad van *338*
Nuland, Hendrikus van *75, 98, 408*
Nunen, B. van *243, 253*
Nunen, Hendrikus P. van *85, 97, 214, 261, 262, 329, 350*
Nunen, Josephus B. van *72, 97*
Nunen, Wilhelmus J.A. van *97, 98*
Odé, A.W.M. *80, 81, 82, 140, 152*

Oor *93*
Paludanus, Raphael *337*
Pastoors, H. *99*
Peeters-Divoort, H. *344*
Peeters, Jan Baptist *366*
Peters, Herman *340, 346, 426, 429*
Piretti, Giorgio *115, 122, 134*
Quellien, Erasmus *338*
Sluter, Claus *247, 261*
Sopers, Antoine, N. *85, 98, 264*
Steenbergen, Niel *127*
Stone, Nicolas *338*
Suiskens, L. *75, 99, 408*
Termote, Albert *206*
Valenciennes, Jan van *247*
Ven, Jan Toon van der *68, 71, 85, 95, 98, 264*
Veneman, Louis *84, 92, 93, 96, 97, 266, 341, 344, 348, 351, 352, 362, 366, 371*
Veneman, Louis jr. *93, 96*
Vergouwen, C. *134*
Versterre(n), A. *99, 251, 252*
Vielvoye, J.J. *344*
Vriendt, Frans de *97*
Weenen, Jacob Mattijsen van *339*
Wegenaar *343*
Wely, G. van *67*
Wesel, Adriaan van *336, 339, 340*

Edelsmeden

Borchgreve, Hendrik de *40*
Gemert, Chr. van *372*
Gemert, J. van *372*
Jonkergouw, Jef *371, 372*
Kinderen, A. der *372*
Synninck, *zie* Vijnninck
Vessen, Paul van *22*
Vijnninck, Johannes *18, 54*

Fotografen

Coppens, Martien *116, 240, 481*

Cordes, C.F. *481*
Nijman, G. *212, 213, 259, 481*
Schull, A.G. *78, 187, 256, 259, 262, 300, 342, 344, 368, 481*
Verhees, A.C. *78, 91, 94, 154, 244, 299, 312, 481*
Weijnen, P. *91*

Geelgieters

Baltasar, Juriaan *402*
Clerck, Jan de *347*
Druyf, Otto van *371*
Jansen, Anthonie *338*
Heuvel, Josephus van den *404*
Lacourt, Abraham *403*
Meny, Claude du *371*
Rijswijck (Rijswijk), Lambert van *344, 354, 357, 372*
Thienen, Reinier van *356*
Thyenen, Jan van *346, 347*
Tricht, Arndt van *40, 211, 311, 346, 347, 348, 354, 355, 356*
Wouter *356*

Glasschilders

Brabant, atelier, *zie* Van Herpen
Brink, van den, atelier *325*
Buckinc, Henric *325*
Capronnier, atelier *93, 124, 326, 327, 328, 329, 330, 331*
Crabeth, Dirk *331*
Culemborg, Anthonis Evertsoen van *325*
Degens, Jan *325*
Dekkers, Egbert *206, 329*
Flos *326*
Gielis *22*
Herpen, J.A.J. van *123, 124, 126, 326, 331*
Lateux, atelier *326*
Leeuw, Marius de *126, 328, 331*
Lelijveld en Zonen B.V. *109, 110, 326*
Lent, Jan van *18, 325, 393*
Lombart, Willem *325*
Oidtmann, atelier *325*
Ortkens, Aerdt *331*
Schmitz, A.M., atelier *124, 326, 328*
Stalins, Janssen en Hainaut, atelier *325*
Wiegersma, Pieter *331*

Glazenmakers

Bauwert, Rudolphus *65*
Bemden, Jacob van de *444*
Cammel, Johannes *63, 445*
Donners, Christiaan *445*
Donners, Wijnaut *62*
Franken, A. *446*
Furet, J. *445*
Jansen, Wijnand *404*
Oucoop, Jan *62*
Oucoop, Sara *62*
Smits, Hendrik *445*
Vogelsang, Jan Hendrik *445*
Weert, Johannes Laurens van *66*
Weert de Jonge, Jan van *65*

Kartografen, landmeters

Bilderbeek, Pieter van *26, 441*
Blaeu, Joan *160*
Haubois, Egbert *479*

Klokkegieters

Aerschodt, A.L.J. *407, 428, 429*
Crans Janse, Cyprianus *467*
Gheyn, A.L. van den *429*
Eijsbouts B.V., Koninklijke *424, 428, 429, 430*
Gillet & Johnston, firma *428, 429, 430*
Hemony, François *427, 428, 429*
Hemony, Pieter *427, 428, 429*
Moer, Gobel *425*
Moer, Jan Jaspersz. *425, 426, 438*
Moer, Jaspar *401, 425*
Moer, Willem *401, 425*
Moers, Artus *426*
Noteman, Jacob *340, 348, 402, 417, 424, 426, 427, 428, 429*
Petit, Alexius *428, 467*
Petit en Fritsen, firma *428*

Vechel, Willem van *425*

Leidekkers

Bosch, Goossen *27*
Boudewijn *25*
Callenburgh, Lambert van *25*
Clabbans, Jacobus *403*
Clabb(a)ans, Paulus *62, 63, 65, 298, 403*
Cleiban, *zie* Clabbans
Dierick, Boudewijn *25, 420*
Janss, Peter *402*
Jobse B.V. *134*
Koks, L. *299, 445*
Lang, J. de *404*
Pelgrom Jans *25*
Peter Jansz *25*
Schars, Jacob *27, 62*

Loodgieters

Abbema, A. *66*
Habraken, W.J. *404*
Handrix, Denis *402*
Leenaerts, Anthony *62*

Metselaars

Becker, J. *177*
Boem, Jan Jansz. *25*
Bresser, N. de *343*
Ercken *35*
Fredericx, Peeter *26*
Frederik *25, 402*
Lier, Jan van *24*
Lijp, Gijsbert van der *159*
Mathissen, Cornelis *26*
Mathijssen, Frederik *26, 176, 427*
Matthijszn, Jan *297*
Schouw, Johan *176*
Soerwijn, Martinus *62, 65*

Son, G. van *67, 298*
Tonis, Willem *26*
Vaart, Johan Martinus van der *176*
Veen, Cornelis van *27*
Verhees, L. *117, 123*
Veroude, A. *177*
Wanrooij, Jan van *66, 176, 177*
Wouters, Mychijl *25, 402*
Zimmerman *66*

Orgelbouwers

Boets van Heyst, Willem *19, 401*
Elen, Anthonius van *23, 361*
Flentrop, Orgelbouw B.V. *360*
Goldfuss, Hans *362*
Heyneman, A.F.G. *66, 360, 469*
Heyst, van *zie* Boets
Hocque, Florentius *361, 362, 363, 469*
Hoornbeeck, Cornelis *469*
Müller, Christian *469*
Niehoff, Hendrik *321, 336, 337, 338, 360, 361*
Niehoff, Nicolaas *361*
Petersz., Gerrit *361*
Vollebregt, J.J. *469*
Weert, Jan van *338, 361*

Schilders, tekenaars, graveurs

Aelbrecht *307*
Amelsfoort, Q. van *39*
Anthony, Jean *128, 300, 309, 310, 312, 344, 345, 346, 371*
Barbère, A. *480*
Beerstraten, Anthonie (of Abraham) *61, 190, 194, 250, 259, 402, 479*
Bloemaert, Abraham *339, 367, 368*
Bogaerts, A. *480*
Bos, Cornelis *244*
Bosboom, Johannes *480, 481*
Bosch, Hieronymus *39, 40, 153, 256, 269, 311, 319, 335, 336, 339, 367*
Boucq, Jacques le *354*
Boulogne, Hugues de *354*
Bouttats, Gasper *479*
Bremer, R. *128*
Breughel, Pieter *40*
Brouwer, Anton *85, 93, 119, 212, 300, 317*
Burg, J. van *370*
Claessen, Jan *336*
Clouwet, Pieter *368, 369*
Coen *22*
Coustain, (Consteijn, Coustens), Pieter *349, 354*
Crayer, Gaspar de *368*
David, Gerard *371*
Derkinderen, Anton J. *81, 82*
Devel, Pieter *480*
Dickmans, J.C. *84, 115, 299, 306, 314, 315, 318, 362, 405, 446, 458*
Diest, Hendrik van *35*
Dirck die Maelder *296*
Dijck, Antonie van *368*
Dijck, Jac. van *370, 371*
Donckers, V. de *480*
Dupré, D. *479*
Everts, Johan *62, 128, 259, 294, 298, 338, 479*
Eyck, Jan van *246*
Floris de Vriendt, Cornelis *364*
Goes, Hugo van der *249*
Goessen *307*
Goyen, Jan van *479*
Grave, Josua de *479*
Grips, Ernest *367*
Grootvelt, J.H. van *481*
Haen, A. de *479*
Harrewijn, F. *480*
Hendricx, Louis *371*
Hermesdorf, P. *125, 346*

Hermsen, Dorus *123, 300, 311, 312*
Hoorn, Johan van *27, 297, 298*
Jansen, Gerhard *118, 301, 307*
Janson (Janssens), Abraham *368*
Jelgerhuis, J.R. *61, 153, 154, 161, 480*
Joen die Maelder *325*
Jong, Servaas de *66, 161, 253, 411, 480*
Klotz, Valentijn *479*
Knip, H. *480*
Knip, J.A. *479, 480*
Kocken, J.G. *122, 301, 316*
Kolb, J.M. *480*
Koster, Everhardus *480*
Laar, B. van de *480, 481*
Laar, J. van de *341*
Laat, Hendrik de *481*
Lalanne, Maxime *480*
Langhe, J. de *341*
Lelijveld B.V. *114, 117, 119, 120, 123, 134*
Leys, Hendrik *371*
Looy, Pieter van *480*
Lorme, Anthonie de *362*
Loven, Jan van *296*
Luns, Huib *134*
Matsijs (Massijs), Quinten *251, 345*
Meckenem, Israhel van *314, 319*
Meester van de Berlijnse Passie *314*
Meester van de speelkaarten *314*
Mertens, Jan *340*
Neefs, Pieter *335*
Neyn, Pieter de *479*
Nolthenius de Man *249*
Oltmans, A. *480*
Oostsanen, Jacob Cornelis van *314*
Panhedel, Gielis *336, 339*
Peetaert, de *480*
Peeters, Jan *114, 294, 300, 481*
Peters, J. *479*
Peters, Willem *296, 395*
Pieneman, J.W. *317*
Por, Jacob *300, 309*
Potter, Pieter *298*
Priem, Dirc *361*
Pronk, Cornelis *61, 414, 479, 480*
Remmen, Willem *341*
Rosmalen, W. van *120*
Rubens, Peter Pauwel *368, 369*
Ruyter, Pieter de *114*

Saenredam, Pieter *39, 41, 61, 111, 128, 172, 187, 194, 295, 335, 338, 339, 341, 350, 351, 352, 365, 394, 402, 413, 415, 479*
Saftleven, Herman *37, 39*
Schoonekamp, D.J. *114, 118, 128, 307*
Schouman, Martinus *481*
Schüler, Chr. *480*
Schull, A.G. *299, 342, 368, 481*
Schuurmans, J. *117, 119, 134*
Scorel, Jan van *335*
Slager, Frans *481*
Slager, Piet *134*
Spilman, Hendrik *480*
Springer, Cornelis *480*
Steenwijck, Hendrick van *335*
Stradanus *338*
Sturm *480*
Taurel, C.E. *480*
Toorop, Jan *97*
Tulden, Theodoor van *370*
Vaeck, Martinus *479*
Valkenburg, Lucas van *365*
Ven, E.G. van der *481*
Verhaegen, A. *293*
Verhees, Hendrik 421
Verlinden *368*
Vermorken, E. *62, 317, 480*
Verschaeren, J.A. *341, 370*
Visscher, *zie* Vissers
Vissers, Ambrosius *354, 403*
Vlammen, Willem *296, 301, 303*
Vliet, Hendrik Cornelisz. van *39, 335*
Vlijmen, Jan van *22, 296*
Volders, A. *302*
Vos, Maerten de *338*
Vrijmoet, Jacobus A. *480*
W.A. *243, 264, 314*
Walter, J. *480*
Weegenaer, Martien *39*
Willem die Maelder *296*
Wijngaerde, Anthonie van den *194, 415, 420*

Schrijnwerkers

Bloemarts, Cornelis *336, 350*
Borchmans, Jan *349*
Borger, Cornelis *337*
Brussel, Hans van *337*

Cleve, Jan van *337*
Cornelis *336, 337, 358*
Cornelisken *337*
Dincx, Joachim *350*
Duitsch, den *337*
Erkelens, Peter van *337*
Fries, de *358*
Fries, de jonge *336, 358*
Geeraert, de groote *337*
Gelmers, Albrecht *350*
Gerritsen van der Lidt, Hendrick *340*
Goeyart *24*
Goort *337*
Hanrick *358*
Helmont, Anthonie van *336, 358*
Joest *358*
Laffertee, P. *346, 351, 359*
Landsknecht, Meijnaert de *337, 358*
Landsknecht, Joost de *337, 358*
Lawken *337*
Perdijck, Nicolaas *347*
Tienen, Hans van *337*
Schalcken, Adriaan *337, 358, 361*
Schalcken, Cornelis *337, 358*
Schalcken, Jan *48, 337, 338, 341, 346, 350, 358, 364*
Schysler (Schissler), Georg *362, 364*
Symons, François *338, 361, 362, 364*
Terwen, Jan *358*
Utrecht, Geeraert van *337*

Smeden

Bersselaar, M. van den *125*
Bosch, J. van den *125, 349, 446*
Christoffels, Thomas *402, 426, 427*
Dijck, Jacob van *427*
Ghiben *22*
Haren, J. van *349*
Heesacker, F. van den *66*
Leesacker, Lambert van den *403*
Mackelenberg, N. van *404*
Scheffers J. *160, 348, 446*
Turnhout, Jan van *27*
Venrooij, Mathijs van *402, 403*
Willemen, Rien *125*

Steenhouwers

Andries *25, 26*
Boghem, Lodewijk van *41, 43, 44, 57*
Cornelis *340*
Cornelis Jans *25, 26*
Cotterel, Thomas *173, 176*
Delwart, Charles *177*
Dielward, *zie* Delwart
Duer, Joris (George) *338, 361, 370*
Dusart *338*
Glaudemans, B.V. *111, 119, 134*
Goutier *338*
Hediart, Jan *45*
Jans, Cornelis *402*
Keulen, Marcilius van *33*
Liempt, J.F. van *178, 343*
Loth, J.H. *160, 161, 177*

Loth, L. *178*
Neefs, P. *178, 341, 445*
Norenborch, Coenraad van *342*
Nunen, H. van *117*
Ruger, Jan *153*
Soerewijn, Hendrik *177*
Spiron, Jan *25*
Thomas, Cornelis *26, 27*
Tiller, Joannes *62*
Utrecht, Jan van *41*
Verhoeven *343*
Verouden, J. *178, 446*
Wackvelt, Cornelis van *27, 49*
Wael, Cornelis de *36, 38*
Willems, Thomas *26, 340*

Steenleveranciers

Bijnet, Jan *19, 43*
Boghem (Bodeghem, Bogem, Buegen, Bueghem), Lodewijk (Lodewic, Lowijs) van *19, 41, 43, 44, 57, 144*
Boegel (Boghem, Bueghem), Lieven van *44, 57*
Faacen *176*
Focke, J.A. *150*
Hediart, Damiaen *19, 44, 45*
Hoon, L. *86, 87*
Keldermans, Matthijs *57*
Kuhn, firma *87, 154*
Lensen, Houbert *27*
Mol, Abraham de *176*
Morees, Libert *176*
Quaywante (Quadewante), Jan *18, 39, 43, 144, 154*
Vos, J.H. *86, 87*

Stucwerkers

Luraghi, Giovanni Battista *62, 298*

Timmerlieden

Alefrits, Alleburtus *62*
Amiens, Gerrit *340*
Blankers (en zoon) *125*
Bloem (Blom), Frans Claessen *25*
Botim, timmerfabriek *118, 125*
Coen(en), Gerrit Ariens *27, 402*
Dieden, H. *341, 347*
Horst, Willem van der *64, 65*
Hubert, Willem *65, 66, 92, 161, 340*
Jan *361*
Kint, Johannes van der *403*
Krijtbolder, H. *343*
Leerssum, Gerrit van *27*
Loon, Jan van *22*
Moonen, L. *404*
Peeters, A.W. *354*
Perdijck, Nicolaas *347*
Plas, van der *364*
Poppel, Jan van *20, 41, 58, 397*
Rutten, Dirck *297*
Schouw, Jan *62, 63, 64, 65*
Schutkens, Henric Cornelis *421*
Sloth, Peter *160*
Someren, J. van *67, 298*
Weert, Jan van *466*
Wylick, J.A. *446*

Uurwerkmakers

Claessen, Paesche *426*
Deursen, Hendrik van *466*
Deursen, Jacob van *403, 466*
Eysbouts *364*
Germert *426*
Haak, Gruber, Dupont, firma *407*
Jong, A. de *428*
Loreymios *402*
Petter, Daniel *404, 467*
Simons, Theodorus *466*
Soerendonck, Mathijs *367*
Spraeckel, Juriaen Jansz. van *402, 427, 428*
Surendonck, Pieter van *427, 428*
Tunis, Jacob *426*
Woutersz. Pieter *366, 401, 426*
Zaren, Henrick *367*

Ververs en stucadoors

Antwerpen, firma van *134*
Brilmans, A. of J. *114, 321*
Buesecom, Antonis van *402*
Dieden, H. *67*
E.L.B. *315*
Furet, J. *299, 445, 446*
Gossens, Antoni *402*
Grandel, M. *299, 445*
Habraken, H. (verfleverancier) *298, 403*
Hattum van *297*
Huiskamp-Voets, firma *302*
Janssen, Aerdt *297*
Jongbloet, Pieter *403*
Mueretti (Minaretti), Everaert *298*
Oerle, van *297*
Ouwerkerk, W.G. *63, 403*
Roij, W. van *321*
Siermans, Johan *298*
Tholl, Adriaan van *62, 298*
Valkenburg, Hendrik *403*
Wiel, P. van der *67, 298, 299, 445*

Topografisch register

Aaien, kapel *94*
Aalst, St. Martinuskerk *182*
Aarschot, Onze Lieve Vrouwekerk *49, 246*
Acht, kerk van St. Antonius Abt *93*
Aduard, Hervormde kerk *94*
Aken, dom *154*
Albi, kathedraal *292*
Alem *428*
Alkmaar, Grote of St. Laurenskerk *145, 292, 293, 305*
Almelo, steenhandel *154*
Alphen, kerktoren *134*
Amerongen, Hervormde kerk *133*
Amersfoort, St. Franciscus Xaveriuskerk *96*
Amiens, kathedraal *181, 182, 291, 387, 389, 390*
Amsterdam, Centraal Station *454*
Amsterdam Nederlands Museum, *zie* Rijksmuseum
Amsterdam Nieuwe kerk *132*
Amsterdam Oude kerk *52, 421*
Amsterdam kerk van de HH. Petrus en Paulus of de Papegaai *96*
Amsterdam Rijksmuseum *5, 76, 241, 251, 255, 256, 259, 269, 270, 339, 341, 343, 345, 346, 354, 357*

Amsterdam Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijs *269, 371*
Amsterdam Rijksschool voor Kunstnijverheid *269*
Amsterdam steenhandel *154*
Anthonis, St., kerk van St. Antonius Abt *345*
Antwerpen, Groenplaats *163*
Antwerpen Handschoenmarkt *163*
Antwerpen hout- en steenhandel *153*
Antwerpen Markt *251*
Antwerpen Onze Lieve Vrouwekerk *5, 40, 42, 43, 44, 52, 53, 71, 144, 145, 172, 178, 181, 194, 292, 293, 335, 337, 338, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 395, 396, 397, 409*
Antwerpen St. Pauluskerk *172*
Antwerpen retabelproductie *345*
Antwerpen stadhuis *358*
Antwerpen St. Walburgiskerk *40*
Apeldoorn, kasteel Het Oude Loo *79*
Arnhem, St. Eusebiuskerk *39, 93, 133, 243*
Arnhem Openluchtmuseum *133*
Arnhem St. Walburgskerk *96*
Augsburg, dom *393*
Aurich *345*
Auxerre, kathedraal *292, 390*
Avesnes-le-Sec, steengroeven *145*
Balegem, steengroeven *144*
Bamberg, dom *51*
Barneveld, raadhuis *371*
Bayeux, kathedraal *292*
Beauvais, kathedraal *253, 387*
Beek en Donk *343*
Bemmel, Hervormde kerk *133*
Bentheim, steengroeven *150*
Bergen (Henegouwen), St. Waltrudiskerk *49, 181, 182, 293, 387, 389, 390, 394*
Bergen op Zoom, St. Geertruidskerk *7, 145, 293*
Bergen op Zoom hout- en steenhandel *153*
Bergen op Zoom Markiezenhof *99, 215*
Bergen op Zoom stadhuis *94, 99*
Berlicum, Hervormde kerk *422*
Berlijn, Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz *246*
Bern, Münster *49, 50, 51*

Berne, Praemonstratenser abdij *1*
Bertem, St. Pieterskerk *420*
Blécourt, kerk *292*
Bocholt, St. Laurentiuskerk *356*
Bokhoven, steenbakkerijen *141*
Bolsward, Martinikerk *249*
Borne, Hervormde kerk *305*
Boxmeer, souvereine heerlijkheid *345*
Boxtel, St. Petruskerk *420, 421, 423*
Breda, Grote of Onze Lieve Vrouwekerk *7, 49, 145, 181, 191, 264, 302, 350, 351, 357, 388, 390, 395*
Breda Waalse kerk *315*
Bremen, steenhandel *154*
Brohltal, steengroeven *143*
Brou, St. Nicolaaskerk *44, 57*
Broumov, kerk *391*
Brugge, St. Donaaskerk *338*
Brugge Lieve Vrouwekerk *354*
Brugge St. Salvatorkerk *293, 336, 350, 353, 354*
Brugge stadhuis *247, 251*
Brussel, Broodhuis *44*
Brussel St. Goedelekerk *44, 53, 181, 292, 293, 396*
Brussel Hof van Nassau *44*
Brussel St. Jacob op den Coudenberg *339, 366*
Brussel Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België *187*
Brussel stadhuis *52, 247, 251, 261*
Brussel steengroeven *145*
Brussel Zavelkerk *246, 292, 388, 397*
Bunnik, St. Barbarakerk *93*
Cambronne, kerk *292*
Caprarola, villa Farnese *150*
Carcassonne, kathedraal *292*
Chartres, kathedraal *291, 296*
Chartres Saint-Pierre *292*
Cuyk, St. Martinuskerk *97*
Delfshaven, standbeeld Piet Hein *98*
Delft, Instituut Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek *116*
Delft Nieuwe kerk *99, 145, 242, 292, 293*
Delft Oude kerk *145, 292*
Delft Polytechnische School *408*
Delft Technische Hogeschool *94*
Delft Waltoren *94*
Deurne, St. Willibrordkerk *311*
Deventer, hout- en steenhandel *153*
Dieden, voormalige Hervormde kerk *134*
Dielegem, steengroeven *43, 44, 144*
Diest, St. Sulpitiuskerk *35, 42, 49, 181, 246, 263, 293, 388, 389, 391, 397*

Dilbeek, steengroeven *139, 144*
Dinant, Onze Lieve Vrouwekerk *253*
Doetinchem, Grote of St. Catharinakerk *133*
Doornenburg, kasteel *94*
Doornik, kathedraal *337*
Doornik kerken *293*
Dordrecht, Grote Kerk *53, 145, 215, 246, 292, 302, 319, 350, 358, 387, 388, 389, 390, 396*
Dordrecht hout- en steenhandel *153, 154*
Ebrach, abdijkerk *51*
Eibergen, Hervormde kerk *398*
Eifel, steengroeven *143, 149*
Elsendorp, St. Janskerk *2*
Elst, Hervormde kerk *409*
Empel, steenbakkerijen *141*
Engelen, steenbakkerijen, *141*
Enkhuizen, St. Pancraskerk *305*
Enschede, raadhuis *93*
Ferento, theater *150*
Fröstuna, kerk *345*
Gageldonk (Breda), kapel *94*
Geel, St. Amandskerk *293, 339, 369*
Geertruidenberg, dekenaat *87*
Geffen, kerk van de H. Maria Magdalena *3*
Geldenaken, steengroeven *145*
Geldrop, St. Brigidakerk *371*
Geldrop kasteel *6*
Gent, St. Baafskerk *52, 292, 354*
Gerode, Benedictijner abdij *52, 249*
Gildehaus, steengroeven *146*
Ginneken, huis Bouvigne *134*
Gobertange, steengroeven *35, 75, 145*
Gorcum, Hervormde kerk *41*
Gorcum stadhuis *96*
Gouda, St. Janskerk *242*
Gouda stadhuis *93*
Grave, St. Elisabethkerk *134*
's-Gravenbrakel (Braine-le-Comte) *371*
's-Gravenhage, kerk van de HH. Antonius en Lodewijk *311*
's-Gravenhage Gymnasium Haganum *94*
's-Gravenhage Jacobskerk *354*
's-Gravenhage kerkhof Eik en Duinen *96*
's-Gravenhage St. Liduïnakerk *311*
's-Gravenhage St. Theresiakerk *98*
Groningen, Martinitoren *52*
Groningen universiteitsgebouwen *94*
Haaren, huize Gerra, *zie* Groot Seminarie
Haaren Groot Seminarie *9, 10, 368*
Haarlem, St. Bavokerk *37, 154, 260, 292, 350*

Hall, Hervormde kerk *305*
Halle, St. Maartenskerk *49, 154, 246, 263, 293, 387, 388, 389, 391*
Harderwijk, Hervormde of Grote kerk *305*
Hattem, Hervormde kerk *305*
's-Heerelderen *345*
's-Heerenberg, kasteel Bergh *94*
Heeswijk, kasteel *95, 339, 345*
Heeze *428*
Helmond, gasfabriek *96*
Helmond dekenaat *87*
Helmond St. Lambertuskerk *371*
Helvoirt, St. Nicolaaskerk *97*
Herent, Onze Lieve Vrouwekerk *420*
's-Hertogenbosch passim
's-Hertogenbosch Bank van Lening *45, 161*
's-Hertogenbosch Begraafplaats, R.K. *161, 163, 173, 365*
's-Hertogenbosch Bisschoppelijk Paleis *5, 7, 9, 10, 94, 162, 372*
's-Hertogenbosch Commandement *5, 7*
's-Hertogenbosch citadel *134*
's-Hertogenbosch Drakensteinfontein *98*
's-Hertogenbosch godshuizen
's-Hertogenbosch, godshuizen Geefhuis, *zie* H. Geesthuis
's-Hertogenbosch, godshuizen H. Geesthuis *1, 159*
's-Hertogenbosch, godshuizen Gesticht Reinier van Arkel *92*
's-Hertogenbosch, godshuizen Groot Ziekengasthuis *1, 3, 92, 159, 161*
's-Hertogenbosch, godshuizen Oude Mannen en Vrouwenhuis *92*
's-Hertogenbosch, godshuizen Spint, *zie* H. Geesthuis
's-Hertogenbosch, godshuizen Tafel van de H. Geest, *zie* H. Geesthuis
's-Hertogenbosch, godshuizen Vondelingenhuis *159*
's-Hertogenbosch Herenkelder *161*
's-Hertogenbosch Hof van Brabant *159*
's-Hertogenbosch huizen
's-Hertogenbosch, huizen Cloetingen, *zie* refugiehuis Tongerlo
's-Hertogenbosch, huizen Colen, *zie* refugiehuis Tongerlo
's-Hertogenbosch, huizen Doerne, *zie* refugiehuis Tongerlo
's-Hertogenbosch, huizen de Dry Hamerkens *94*
's-Hertogenbosch, huizen Graafseweg nr. 243 *133*
's-Hertogenbosch, huizen de Gulden Hopsack *134*
's-Hertogenbosch, huizen van de Lieve Vrouwe Broederschap *3, 41, 72, 161*
's-Hertogenbosch, huizen de Moriaan *134, 142*
's-Hertogenbosch, huizen de Pauw, *zie* huis van de Lieve Vrouwe Broederschap
's-Hertogenbosch, huizen Roodenburg *142*
's-Hertogenbosch, huizen Verwerstraat nr. 5 *142*
's-Hertogenbosch kerken en kloosters
's-Hertogenbosch, kerken, kloosters St. Annakapel *6, 7, 8, 61, 63*
's-Hertogenbosch, kerken St. Barbarakapel *404*
's-Hertogenbosch, kerken Begijnenkerk *3, 6, 63, 159, 160, 161*
's-Hertogenbosch, kerken Begijnhof *2, 83, 159, 160*
's-Hertogenbosch, kerken Carmelitessenklooster *311*

's-Hertogenbosch, kerken St. Cathrien *6, 7, 8, 341*
's-Hertogenbosch, kerken St. Eloyskapel *404*
's-Hertogenbosch, kerken St. Geertruikerk *7, 8, 9*
's-Hertogenbosch, kerken Hervormde kerk *9, 159*
's-Hertogenbosch, kerken Huis van Liefde *161*
's-Hertogenbosch, kerken St. Jacobskerk *6, 7, 341*
's-Hertogenbosch, kerken St. Janskerk *passim*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Aloysiuskapel *300*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Annakapel, *zie* Viskoperskapel
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Antoniuskapel *76, 85, 93, 94, 97, 115, 201, 205, 300, 369*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Bacxkoor, *zie* Antoniuskapel
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Bockkoor, *zie* Antoniuskapel
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk bouwloods *36, 39, 42, 45-49, 72, 83, 128, 161, 163, 164, 242, 245, 268-270*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk dekanij *161*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Doopkapel *75, 85, 98, 170, 213-214*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk H. Hartkapel *85, 300*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Josephkapel *85, 192, 300*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kapel van de H. Kerk *300*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kapittelzaal *396*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kerkarchief *206*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kerkhof *16, 159-161, 164*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kosterij *45, 161*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Kramerskoor, *zie* Nicolaaskoor
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Lieve Vrouwe Broederschapskapel *19, 22-25, 40, 44, 56, 62, 75, 82, 83, 84, 85, 97, 98, 117-118, 196, 206-209, 216, 296, 306, 312-313, 341, 389, 391, 395*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Logiepoort *410*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Luidpoort *210, 407, 410*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Merlarkoor *73, 74, 185, 206, 393*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Nicolaaskoor *196, 301, 341, 386, 391*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk pastorie *94, 161*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk plebanie *45, 48, 161*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk romaanse kerk *15, 16, 18, 19, 56, 170, 171, 214, 385, 395, 417, 420*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kapel van de H. Sacramentsbroederschap *55, 117*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Sacramentskapel, *zie* Lieve Vrouwe Broederschapskapel
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Trouwpoort *410*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Vincentiuskapel *300*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk Viskoperskapel *28, 230, 263, 300, 310, 322*
's-Hertogenbosch, kerken, St. Janskerk kapel van de Zoete Lieve Vrouw *55, 63, 68, 85, 94, 170, 209-212, 214, 296*
's-Hertogenbosch, kerken Jezuïetencollege *5*
's-Hertogenbosch, kerken St. Josephkerk *93, 112, 311*
's-Hertogenbosch, kerken Kruisbroederskerk, *zie* St. Cathrien

's-Hertogenbosch, kerken H. Kruiskapel *160*
's-Hertogenbosch, kerken St. Leonarduskerk *112*
's-Hertogenbosch, kerken Minderbroederskerk *2, 176, 338, 385*
's-Hertogenbosch, kerken St. Nicolaaskerk, *zie* Begijnenkerk
's-Hertogenbosch, kerken St. Pieterskerk *6, 9, 112, 343, 369*
's-Hertogenbosch, kerken Redemptoristenklooster *93, 112*

's-Hertogenbosch, kerken Waalse kerk, *zie* St. Annakapel
's-Hertogenbosch Museum van het Provinciaal Genootschap, *zie* Noordbrabants Museum
's-Hertogenbosch Noordbrabants Museum *98, 251, 253, 256, 257, 258, 270, 340, 357, 366, 367, 413*
's-Hertogenbosch ommuring, *zie* stadswallen
's-Hertogenbosch poorten
's-Hertogenbosch, poorten St. Anthonie- of Baseldonksepoort *41*
's-Hertogenbosch, poorten Gevangenpoort of Leuvense poort *159*
's-Hertogenbosch Prentenkabinet *365*
's-Hertogenbosch refugiehuizen
's-Hertogenbosch, refugiehuizen Augustijnen van Mariënhage *6, 311*
's-Hertogenbosch, refugiehuizen St. Geertrui-abdij van Leuven *94, 133*
's-Hertogenbosch, refugiehuizen abdij van Tongerlo *161*
's-Hertogenbosch scholen
's-Hertogenbosch, scholen Académie Impériale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture, *zie* Koninklijke school
's-Hertogenbosch, scholen School, Illustere *26, 160, 211, 347*
's-Hertogenbosch, scholen School, Koninklijke, voor Nuttige en Beeldende Kunsten *68, 92, 95, 253, 371, 405*
's-Hertogenbosch, scholen School, Latijnse *1, 26, 27, 161*
's-Hertogenbosch, scholen Stadsinstituut voor Handteeken-, Boetseer-, Doorzigt-, Bouw- en Meetkunde, *zie* School, Koninklijke
's-Hertogenbosch, scholen Teekenacademie, *zie* School, Koninklijke
's-Hertogenbosch, scholen Teekeninstituut, *zie* School, Koninklijke
's-Hertogenbosch schuilkerken *366*
's-Hertogenbosch, schuilkerken van St. Jan *372*
's-Hertogenbosch, schuilkerken in de Kerkstraat *341*
's-Hertogenbosch, schuilkerken van St. Pieter *372*
's-Hertogenbosch, schuilkerken in de Postelstraat *341*
's-Hertogenbosch, schuilkerken achter de Tolbrug *6, 7, 8*
's-Hertogenbosch, schuilkerken in de Vughterstraat *341*
's-Hertogenbosch stadhuis *41, 81, 96, 212, 340, 361*
's-Hertogenbosch stadswallen *159*
's-Hertogenbosch stoomgemaal aan de Grote Hekel *173*
's-Hertogenbosch straten
's-Hertogenbosch, straten Berewoutstraat *425*
's-Hertogenbosch, straten Brede Haven *133*
's-Hertogenbosch, straten Choorstraat *45*
's-Hertogenbosch, straten Clarastraat *83, 161*
's-Hertogenbosch, straten Engelse Pispot *98*
's-Hertogenbosch, straten Hinthamerstraat *48, 55-57, 83, 94, 128, 160*
's-Hertogenbosch, straten In de Boerenmouw *160*
's-Hertogenbosch, straten St. Jorisstraat *425*
's-Hertogenbosch, straten Kerkgang *160, 163*
's-Hertogenbosch, straten Kerkstraat *161, 396, 401*
's-Hertogenbosch, straten Nieuwstraat *46, 94*

's-Hertogenbosch, straten Oude Dieze *97, 161*
's-Hertogenbosch, straten Papenhulst *161*
's-Hertogenbosch, straten Parade *6, 45, 83, 119, 128, 161, 163, 365*
's-Hertogenbosch, straten Peperstraat *23, 41, 161*
's-Hertogenbosch, straten Potgieterstraatje *160, 163*
's-Hertogenbosch, straten Ruysche Poort *98*
's-Hertogenbosch, straten Stationsplein *98*
's-Hertogenbosch, straten Torenstraat *128, 396, 401*
Hoei, Onze Lieve Vrouwekerk *293*
Honfleur, Saint-Léonard *397*
Hooge Mierde, St. Janskerk *2*
Hoogerheide, klooster St. Philomena *134*
Hoogstraten, steenbakkerijen *142*
Hoogstraten St. Catharinakerk *44, 49, 153, 325, 350*
Hulst, St. Willibrordskerk *145, 153*
Jodoigne, *zie* Geldenaken Saint-Joire, steengroeven *146*
St. Joost-ten-Noode, kerk *338*
Kamerijk, kathedraal *45*
Kampen, Onze Lieve Vrouwe- of Buitenkerk *292*
Kampen St. Nicolaas- of Bovenkerk *42, 51, 93, 182, 292, 302, 388*
Kampen IJsselbrug *93*
Kempenland, aartsdiakenaat *1, 2*
Kerkdriel, Hervormde kerk *305*
Kerkdriel steenbakkerij *424*
Kessel, St. Salvatorkapel *35*
Keulen, aartsbisdom *1*
Keulen Dom *33, 51, 69, 139, 143, 148, 149, 150, 162, 169, 181, 182, 254, 361, 387, 390, 393, 398*
Keulen domfabriek *48*
Keulen gotische kerken *292*
Keulen stadhuis *251*
Keulen St. Ursulakerk *419*
Kleef, St. Mariae Himmelfahrtkirche *97*
Kleef Stiftskirche *97*
Kopenhagen, Statens Museum for Kunst *368*
Kortrijk, Onze Lieve Vrouwekerk *251*
Kottenheim, steenhandel *124*
Kranenburg, Stiftskirche *97, 398*
Kutná Hora, kerk *391*
Lede, steengroeven *144*
Leefdaal, St. Lambertuskerk *420*
Leiden, Hooglandse kerk *126, 145*
Leiden St. Pieterskerk *34, 36, 145, 388*
Leiden stadhuis *94, 99*
Leuven, Dominicanenkerk *2*
Leuven St. Geertruidskerk *246, 396*
Leuven St. Geertruidabdij *133*
Leuven Hof van Kamerijk *40*
Leuven St. Jacobskerk *398*

Leuven lakenhal *34*
Leuven St. Pieterskerk *40, 49, 170, 172, 181, 182, 200, 292, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 395, 396*
Leuven raadhuis *40*
Leuven refugiehuis van de abdij van Park *40*
Leuven sluismolen *44*
Leuven stadspoorten *34*
Leuven universiteit *1*
Lier, St. Gummaruskerk *43, 44, 49, 154, 181, 200, 246, 264, 293, 338, 387, 388, 390, 396*
Lippstadt, kerk *419*
Lisieux, kathedraal *292*
Loevestein, slot *94*
Londen, Victoria and Albert Museum *343*
Luik, bisdom *1, 2, 3, 4, 159*
Luik Bisschoppelijk Paleis *69*
Luik Saint-Jacques *293*
Luik Jezuïetenkerk *67, 341, 348*
Luik kerken *292*
Luik St. Lambertuskathedraal *34, 35, 38*
Luik Saint-Martin *293*
Luik Saint-Paul *69, 293*
Luyksgestel, St. Martinuskerk *125, 354*
Maastricht, Dominicanenkerk *2*
Maastricht Franciscanenkerk *2*
Maastricht St. Janskerk *242*
Maastricht Onze Lieve Vrouwekerk *93, 163, 356*
Maastricht St. Servaaskerk *93, 163, 269, 291, 293, 357*
Mainz, houthandel *154*
Massangis, steengroeven *149*
Meaux, kathedraal *292*
Mechelen, aartsbisdom *4*
Mechelen Aartsbisschoppelijk Museum *246*
Mechelen Onze Lieve Vrouw over de Dijle *5, 292, 390*
Mechelen St. Romboutskerk *5, 42, 49, 181, 182, 200, 292, 339, 354, 387, 388, 390, 391*
Mechelen schepenhuis *247*
Meerle, kerk *48*
Meerveldhoven, St. Lambertuskerk *93*
Megen, kerkhof *96*
Melin, steengroeven *145*
St. Michielsgestel, Bisschoppelijk Museum *367*
St. Michielsgestel Klein Seminarie *94*
Middelburg, stadhuis *93, 94*
Moergestel, toren van de kerk van de Onthoofding van St. Jan *134*
Mons, *zie* Bergen De Mortel, kerk van St. Antonius Abt *95*
Muiden, kasteel *79*
Naarden, Hervormde kerk *305*
Namen, kathedraal *172*

Nes a/d Amstel, St. Urbanuskerk *96*
Neurenberg, St. Lorenzkirche *261*
Noordbroek, Hervormde kerk *305*
Nijmegen, stadswallen in Kronenburgpark *134*
Nijmegen Stevenskerk *292, 336, 395, 398, 421*
Obernkirchen, steengroeven *147*
St. Oedenrode, huis Dommelrode *134*
Oerle, Kerk van de Geboorte van Johannes de Doper *93*
Oirschot, St. Pieterskerk *93, 349, 350, 351*
Oldenzaal *71*
Saint-Omer, Saint-Bertin *354*
Opheusden, Hervormde kerk *133*
Orthen, kerkhof *86*
Orthen St. Salvatorkerk *1, 2, 3, 401, 426*
Oss, kerk van Onze Lieve Vrouw Onbevlekte Ontvangenis of Grote Kerk *40, 93*
Oudergem, Dominicanessenklooster Hertoginnedal *1, 3, 420*
Oud Heusden, St. Janskerk *2*
Parijs, Sainte-Chapelle *292*
Parijs Notre-Dame *162, 291, 293*
Pierrefonds, kasteel *454*
Pommersfelden, slot Weissenstein *368, 369*
Provins, Saint-Quiriace *292*
Ratingen, St. Petrus- en Pauluskerk *419*
Regensburg, dom *393*
Reims, kathedraal *243, 291*
Rittem, toren *94*
Roermond, gasfabriek *96*
Roermond Kartuize *311*
Roermond Munsterkerk *93, 269*
Rolduc, abdijkerk *93*
Rome, Piazza Argentina *150*
Rotterdam, fontein op de Nieuwe Markt *98*
Rotterdam St. Laurenskerk *52, 325, 362*
Rotterdam Museum Boymans van Beuningen *256, 258, 269*
Rouen, Saint-Ouen *391*
Senlis, kathedraal *291*
Sens, kathedraal *253, 397*
Someren, St. Lambertuskerk *264, 341*
Son, toren van de St. Petruskerk *134*
Steensel, kerk *3*
Stiphout, kerktoren *134*
Stockholm, Nationaal Museum *345*
Straatsburg, kathedraal *291*
Sunnersberg, kerk *368*
Tienen, St. Germanuskerk *293*
Tienen Onze Lieve Vrouw ten Poel *35*

Tilburg, Heike- of St. Dionysiuskerk *93, 96, 420*
Tilburg St. Josephkerk *97*
Tongerlo, Praemonstratenser abdij *4*
Trier, St. Matthiaskirche *150*
Trier Porta Nigra *139*
Trier steengroeven *73, 74*
Troyes, kathedraal *390, 397*
Toul, kathedraal *397*
Udelfangen, steengroeven *146*
Uden, Bisschoppelijk Museum *96, 341*
Udenhout, huis Strijdhof *134*
Utrecht, Buurkerk *36*
Utrecht Dom *24, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 49, 50, 51, 79, 90, 109, 126, 139, 143, 145, 169, 180, 181, 215, 242, 246, 300, 302, 325, 335, 354, 361, 387, 388, 394, 428*
Utrecht Dom, bouwloods *45*
Utrecht domfabriek *48*
Utrecht hout- en steenhandel *153*
Utrecht St. Jacobikerk *36*
Utrecht kerk van Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming *96*
Utrecht kerken *292*
Utrecht kerk van St. Marie *94, 295*
Utrecht St. Pieterskerk *295*
Valenciennes, Notre-Dame-la-Grande *354*
Valkenswaard, dekenaat *87*
Veere, Campveerse toren *94*
Veere Grote Kerk *94, 145, 194*
Veere huis 't Lammetje *94*
Veere raadhuis *94, 251*
Velp, Hervormde kerk *133*
Vendôme, Sainte-Trinité *391, 397*
Venray, St. Petruskerk *99, 356*
Viterbo *111*
Viterbo steengroeven *150*
Vlijmen, Hervormde kerk *422*
Voorschoten, huis Rosenburg *62*
Vught, Kartuizerklooster St. Sophia *24, 311*
Vught kasteel Maurick *41, 93*
Vught kasteel Roucoulère *93*
Warmenhuizen, Hervormde kerk *305*
Warmond, Groot Seminarie *96*
Watermaal, St. Clemenskerk *420*
Weert, St. Martinuskerk *305*
Wells, kathedraal *50*
Wenen, Albertina *395*
Wenen Kunsthistorisches Museum *249*
Wenen St. Stephansdom *335, 355*

Wesel, houthandel *154*
Wesel St. Willibrordskirche *398*
Winterswijk, Hervormde kerk *305*
Woensel, Augustijnenklooster Mariënhage *6*
Xanten, Dom *292, 335, 356, 387, 393, 398*
York, kathedraal *296*
IJsselstein, Hervormde kerk *99*
Zaltbommel, St. Maartenskerk *39, 215, 305, 409*
Zichem, steengroeven *146*
Zierikzee, Gravensteen *94*
Zierikzee St. Lievenmonstertoren *52, 145*
Zoutleeuw, St. Leonardskerk *358*
Zundert, St. Trudokerk *338*
Zutphen, Franciscanenkerk *2*
Zutphen St. Walburgskerk *42, 305, 393*
Zutphen Wijnhuistoren *428, 429*
Zwickau, kerk *391*
Zweibrücken, kerk *391*
Zwolle, St. Michaëlskerk *93*
Zwolle steenhandel *154*

Iconografisch register

Aäron *344*
Abigail *253, 254, 283, 317*
Abraham *255, 268, 328, 329, 346*
Adam *245, 249, 278, 331*
Aengilbert *329, 333*
Allart du Hamel *311*
Anna van Hambroeck *317*
Alziend Oog *138, 298, 320*
Apostelen *5, 12, 71, 230, 252, 254, 260, 263, 264, 283, 289, 290, 298, 304, 310, 328, 329, 336, 339, 340, 359, 365*
Arius *260*
arma Christi *zie* lijdenswerktuigen Arnout, hertog van Gelder *317*
Arnt van Tricht *311*
Assuerus *253, 283*
Attilla *260*
Augustus, keizer *339, 377*
Bacchus *359*
Balen-Creeft, echtpaar van *365, 383*
Balthazar *245*
Bergrede *359*
Besnijdenis des Heren *247, 274, 325*
Bethsaïde *355, 380*
Bewening *345, 368, 382*
Biecht *330, 333, 353*
Bilderdijk, Willem Jan *96*

bisschop *300, 308*
Boodschap van de Engel aan Maria *263, 273, 306, 341, 344, 370, 378*
boogschutter *319*
Boom van Jesse *23, 118, 128, 296, 297, 301, 306, 322, 340*
bouwmeesters *261*
Brabo Sylvius *353*
Brimeu, Karel, graaf van *96*
Broodvermenigvuldiging, Wonderbare *328*
Bruiloft van Cana *317, 328, 378*
burgers *245, 248, 249, 252, 276, 277, 278*
Caritas *338*
Cherubijnen *253, 254, 283, 370, 375*
Christus *76, 86, 190, 214, 247, 254, 255, 256, 262, 263, 283, 286, 287, 299, 303, 304, 305, 306, 309, 317, 327, 328, 331, 338, 339, 344, 345, 353, 355, 356, 357, 359, 367, 368, 370, 378*
ciborie *300*
Cyrus, koning *245*
Daniël *254*
David *250, 253, 280, 283, 329, 339, 344, 364, 382*
dieren
dieren aap *252, 255, 258, 259, 262, 288, 314*
dieren arend *252, 255, 258, 329, 363*
dieren aspis *246, 247, 259, 272*
dieren baars *310*
dieren beer *207*
dieren brasem *310*
dieren centaur *353*
dieren dolfijn *364*
dieren draak *246, 247, 258, 264, 266, 272, 314, 353*
dieren duif *263, 264, 300, 304, 316*
dieren eekhoorn *207*
dieren eenhoorn *246, 272, 319*
dieren everzwijn *246, 278*
dieren ezel *207, 327, 353*
dieren fabeldieren *188, 246, 247, 249, 257, 305, 314*
dieren griffioen *246, 247, 272, 278*
dieren haas *207, 319*
dieren haring *310*
dieren hert *207, 260, 319, 331*
dieren hond *201, 205, 246, 247, 248, 250, 252, 255, 257, 258, 264, 272, 282, 285*
dieren kabeljauw *311*
dieren karper *310*
dieren konijn *314*
dieren kraanvogel *305, 363, 381*
dieren leeuw *246, 247, 255, 257, 258, 263, 264, 272, 285, 290, 306*
dieren makreel *310*
dieren monster *243, 247, 250, 257, 258, 259, 279, 282, 285, 286, 353*
dieren papegaai *299, 306*

dieren pauw *329*
dieren pelikaan *305, 329, 354, 355*
dieren phoenix *305, 354*
dieren ram *226, 252, 362, 363*
dieren ree *260*
dieren reptiel *248*
dieren rund *248, 255, 263, 278*
dieren rups *239*
dieren schaap *252, 353*
dieren sfinx *257, 362*
dieren sirene *249, 278*
dieren triton *362, 364*
dieren uil *207, 257, 262, 288*
dieren varken *205, 249, 257, 262, 286*
dieren vos *207, 258*
dieren wezel *207*
dieren zalm *310*
dieren zwaan *207*
dodendans *363, 367, 381*
Doopsel *325, 329, 331, 333*
Doop van Christus *355, 357*
doornenkroon *311*
Drievuldigheid *298, 326, 331, 348, 370*
drinkebroers *244, 245, 281*
duivel *257, 258, 259, 305*
edelman *245*
Elias *256, 344*
Emmausgangers *328*
engelen *86, 137, 206, 214, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 259, 261, 262, 263, 264, 268, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 294, 303, 304, 305, 306, 316, 317, 323, 325, 326, 329, 330, 338, 339, 342, 344, 345, 355, 356, 363, 366, 367, 368, 377*
Ephraim *327*
erwtenman *52, 74, 249, 278*
Esther *253, 254, 283, 317*
Eucharistie *268*
Eva *95, 245, 249, 278, 331*
Evangelisten *199, 254, 255, 260, 263, 284, 320, 328, 329, 336, 354, 355, 359*
Ezechiël *254, 255*
Fides *338*
Geboorte van Christus *273, 339, 343, 376, 378*
H. Geest *264, 304, 323, 339, 344, 367*
geldbuidel *202*
Genadestoel *260, 366, 367*
God de Vader *71, 72, 102, 253, 263, 284, 304, 306, 308, 317, 339, 355, 367*
God de Zoon *71*
Godevaart II, hertog *83*
Godfried III, hertog van Brabant *252, 338*
Goede Herder *312, 331*

Goede moordenaar *312*
Graflegging *346, 371*
gravenportretten *251*
handschoen *311*
H. Hart *264, 326, 344*

Hedviges van Vught *317*
heiligen
heiligen Adelbert *267*
heiligen Adrianus *267*
heiligen Adrianus van Hilvarenbeek *265*
heiligen Aemilius *266*
heiligen Agatha *303*
heiligen Agnes *265, 330*
heiligen Albertus Magnus *267, 290*
heiligen Aldegonda (Aldegondis) van Maubeuge *86, 261, 266, 326, 327*
heiligen Aloysius *345*
heiligen Alphonsus van Liguori *267, 268, 331, 344*
heiligen Amandus *86, 266*
heiligen Ambrosius *187, 254, 268, 330, 359*
heiligen Andreas *170, 264, 289, 310, 359*
heiligen Anna *254, 326, 328, 330, 344, 345, 359, 366, 370, 379*
heiligen Anselmus *260*
heiligen Ansfridus *330*
heiligen Athanasius *260, 330, 333, 368*
heiligen Antonius Abt *195, 260, 266, 328, 339, 353, 368, 383*
heiligen Antonius van Padua *327, 330, 333*
heiligen Apollonia *265*
heiligen Arnoldus *267*
heiligen Augustinus *96, 187, 254, 328, 330, 344*
heiligen Barbara *263, 265, 288, 299, 303, 323, 326, 353, 366, 379, 382*
heiligen Bartholomeus *264, 289*
heiligen Basilius *330, 333*
heiligen Benedictus *265, 370*
heiligen Bernadette Soubirous *268*
heiligen Bernardus *260, 265*
heiligen Blasius *268*
heiligen Bonaventura *330*
heiligen Bonifatius *260, 266, 371*
heiligen Brigida van Ierland *266*
heiligen Brigitta van Zweden *266*
heiligen Caecilia *265, 316, 364*
heiligen Carolus Borromaeus *265, 330, 333*
heiligen Catharina *263, 265, 303, 312, 323, 328, 353*
heiligen Christina van Zweden *266*
heiligen Christophorus *197, 268*
heiligen Clara *265, 268*
heiligen Cornelia *265*
heiligen Cornelius *266*
heiligen Cunera *265*
heiligen Cunigundis *267*
heiligen Cyprianus *330, 333*
heiligen Cyrillus van Alexandrië *330, 333*

heiligen Dionysius de Kartuizer *311*
heiligen Dominicus *260, 267*
heiligen Donatus *267*
heiligen Dorothea *268, 328*
heiligen Drie Koningen *76, 248, 255, 258, 274, 284, 328, 340, 366*
heiligen Dymphna *266*
heiligen Eduard *329, 333*
heiligen Eligius *266*
heiligen Elisabeth *247, 273, 326, 370*
heiligen Elisabeth van Thüringen *266, 328, 345*
heiligen Ephrem *330, 333*
heiligen Ferdinand *267*
heiligen Florianus van Lorch *308*
heiligen Franciscus van Assisi *267, 328*
heiligen Franciscus Borgia *370*
heiligen Franciscus van Sales *195, 266, 330*
heiligen Franciscus Xaverius *195, 265, 370*
heiligen Gabriël *254*
heiligen Gemma Galgani *267*
heiligen Genoveva van Brabant *254*
heiligen Georgius *266*
heiligen Gerardus Majella *267, 328*
heiligen Germanus van Parijs *308*
heiligen Gertrudis *266, 326*
heiligen Godfried van Kappenberg *328*
heiligen Gregorius van Nazianze *187, 254, 260, 330, 333, 353, 359*
heiligen Gregorius de Grote *330*
heiligen Gregorius van Nyssa *330, 333*
heiligen Gudula *266*
heiligen Henricus *265, 344*
heiligen Helena *266, 328, 353*
heiligen Hermanus *267*
heiligen Hiëronymus *187, 254, 260, 330, 353, 359*
heiligen Hubertus *266*
heiligen Ignatius van Loyola *5, 195, 266, 370, 382*
heiligen Itesberga *330*
heiligen Jacobus de Meerdere *128, 256, 264, 290, 304, 310, 311, 353*
heiligen Jacobus de Mindere *264, 290, 304, 309, 310, 311*
heiligen Joachim *254, 326, 333, 344, 370, 379*
heiligen Johanna *330*
heiligen Johanna van Chantal *195, 265*
heiligen Johannes Apostel *zie* Johannes Evangelist
heiligen Johannes Bergmans *345*
heiligen Johannes Chrysostomus *260, 267, 330, 333*
heiligen Johannes de Doper *77, 96, 254, 255, 263, 264, 268, 289, 290, 303, 304, 319, 331, 353, 355, 357, 359, 370, 380*
heiligen Johannes Evangelist *4, 20, 58, 76, 77, 85, 86, 98, 190, 236, 254, 255, 256, 263, 264, 266, 268, 284, 289, 303, 304, 309, 310, 311, 323, 324, 326, 328,*

329, 330, 336, 338, 339, 340, 342, 344, 353, 355, 359, 362, 363, 367, 371, 377, 380
heiligen Johannes van Oisterwijk *265*
heiligen Joris *339*
heiligen Joseph *247, 248, 275, 326, 328, 330, 331, 333, 339, 344*
heiligen Juliana van Luik *266, 344*
heiligen Lambertus *86, 266, 326, 330, 333, 345, 353, 355*
heiligen Laurentius *254, 260, 265, 268, 348, 377*
heiligen Leo de Grote *260*
heiligen Leonardus van Veghel *266, 329*
heiligen Leopoldus *267*
heiligen Lidwina *265*
heiligen Lodewijk *268*
heiligen Lucas *327*
heiligen Lucia *265, 330, 333*
heiligen Ludgerus *266*
heiligen H. Maagd (Maria, Moeder Gods, Lieve Vrouw) *3, 12, 16, 54, 71, 72, 76, 85, 86, 96, 98, 190, 209, 236, 246, 247, 248, 253, 254, 255, 256, 263, 264, 266, 268, 272, 273, 283, 299, 303, 304, 305, 307, 309, 312, 317, 322, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 336, 338, 339, 340, 342, 344, 353, 355, 356, 359, 366, 367, 368, 370, 371, 375, 377*
heiligen Marcus *353*
heiligen Margaretha *265, 303*
heiligen Margaretha Maria à la Cocque *326*
heiligen Maria Egyptiaca *266*
heiligen Maria Magdalena *95, 195, 265, 312, 354, 370*
heiligen Martha *266*
heiligen Martinus *268, 322*
heiligen Mathildis *268*
heiligen Mattheus *327*
heiligen Matthias *264, 289*
heiligen Michaël *71, 249, 253, 254, 264, 267, 279, 288, 311, 331, 353*
heiligen Monica *265*
heiligen Nicasius van Heeze *265*
heiligen Nicolaas van Myra *128, 266, 308, 322, 350*
heiligen Nicolaas van Poppel *268*
heiligen Norbertus *268, 330, 333*
heiligen Oda *268, 330*
heiligen Odulphus *268*
heiligen Odrada *266*
heiligen Onze Lieve Vrouw *zie* H. Maagd
heiligen Paulina *344*
heiligen Paulus *263, 264, 268, 289, 290, 304, 310, 338, 353, 359, 370*
heiligen Petrus *128, 256, 263, 264, 303, 304, 308, 309, 322, 323, 329, 330, 338, 350, 353, 354, 359, 370*
heiligen Petrus Canisius *5, 267, 370*
heiligen Philippus *310, 322*
heiligen Philomena *326, 366*
heiligen Raphaël *254, 327*

heiligen Rochus *267*
heiligen Rosa van Lima *329, 330, 333*
heiligen Scholastica *265*
heiligen Sebastiaan *339, 368*
heiligen Serapion *368*
heiligen Severus *366*
heiligen Simon *264, 290, 310, 322*
heiligen Sixtus II, paus *268*
heiligen Sophia *330*
heiligen Stanislas Kostka *345*
heiligen Stephanus *254, 260, 265, 348, 377*
heiligen Sura *267*
heiligen Theodora *268*
heiligen Thaddeus *264, 290*
heiligen Theresia van Avila *265, 311, 326*
heiligen Theresia van Lisieux *267*
heiligen Thomas Apostel *264, 290*
heiligen Thomas Aquinas *260, 330, 344*
heiligen Ursula *268*
heiligen Valeria *267*
heiligen Veronica de Julianis *268*
heiligen Victor *371, 383*
heiligen Vier Gekroonden *262, 288*
heiligen Vincentius a Paulo *268, 345*
heiligen Vincentius van Zaragoza *308*
heiligen Walburgis *268*
heiligen Waltrudis *266*
heiligen Wenceslaus *344*
heiligen Wilhelmus van Aquitanië *325, 326*
heiligen Willibrordus *85, 266, 329, 333*
heiligen Wiro *330, 333*
heiligen Zoete Lieve Vrouw *3, 4, 10, 11, 54, 55, 68, 317, 382*
Hemelvaart *345*
hermatlanten *362*
hermen *359*
Herodes *248, 275*
hertogsbeelden *55, 226, 250, 251, 252, 282, 283*
Hezenmans, Lambert *14, 98*
Hezenmans, Jan *14, 98*
Hostie *327*
Huwelijk *330*
Isabella van Oostenrijk *266, 311*
Isaias *247, 254, 255*
jagers *246*
Jan Heyns *311*
Jeremias *254, 255, 329*

Jeroen van Aeken *311*
Jesse *254, 283, 306, 322*
Jezuïetenorde, Verheerlijking van de *370, 382*
Jezus in de tempel *248*
Jonas *329, 346*
Jonathan *250, 280*
Jongste Dag *305*
Joseph van Egypte *346*
Judith *363*
Julianus de Afvallige *260*
Justitia *12, 338, 339, 344, 375*
Karel de Grote, keizer *251, 282*
karyatiden *362*
Kerk *342, 344*
Kerkvaders *254, 283*
kindermoord *248*
Kindsheid van Christus *245*
koningen *263, 280, 285*
Koningen van Juda *280, 285, 306*
koperen slang *346*
kromzwaard *319*
Kroning van Maria *71, 248, 253, 254, 263, 275, 284, 289, 303, 304, 305, 323*
Kruisiging *236, 300, 308, 322, 329, 332, 344, 345, 346, 353, 378*
kruisbeeld *4, 5, 160, 266, 296, 338, 340, 344, 381*
kruisvaarders *260*
kruiswegstaties *370, 371, 382*
krijgslieden *246, 248, 256, 275, 276, 282, 288*
Laatste Avondmaal *255, 328, 339, 344*
Laatste Oordeel *48, 68, 255, 263, 305, 321, 338, 353, 366*
Lam Gods *354, 359*
lijdenswerktuigen *304, 305, 323, 329, 330, 367*
Lodewijk de Vrome *252*
loophek *255, 319*
Maagschap, H. *370, 383*
Maltheserkruis *311*
Mannaregen *328, 346*
manskoppen *136, 194, 204, 206, 262, 286, 287, 288, 320*
Margriet van Auweningen *381*
Maria Hemelvaart *341*
Marianum *336*
Masius, Ghisbertus, bisschop *12, 381*
maskers *200, 255*
Maximiliaan van Oostenrijk, keizer *251, 254, 317*
meanders *301, 316*
Melchisedech *268, 328, 344, 346*
Menasse *327*
molentje *137, 305, 319*

monniken *260, 262, 353*
Mozes *256, 268, 328, 339, 359*
muziekinstrumenten
muziekinstrumenten bazuin *294, 303, 304, 305, 324, 363*
muziekinstrumenten bekkens *257, 258*
muziekinstrumenten blokfluit *304, 362*
muziekinstrumenten cister *257, 285*
muziekinstrumenten clavecimbel *364*
muziekinstrumenten clavicord *263*
muziekinstrumenten doedelzak *247, 257, 258, 285, 362*
muziekinstrumenten draailier *362*
muziekinstrumenten dwarsfluit *258, 362*
muziekinstrumenten fluit *257, 258, 362*
muziekinstrumenten harp *137, 283, 364*
muziekinstrumenten hobo *259, 362*
muziekinstrumenten hoorn *259, 362, 363*
muziekinstrumenten luit *249, 257, 258, 261, 279, 304, 363, 381*
muziekinstrumenten orgel *261*
muziekinstrumenten panfluit *362*
muziekinstrumenten portatief *264, 362, 364*
muziekinstrumenten psalter *262, 304*
muziekinstrumenten tamboerijn *248, 258, 353*
muziekinstrumenten triangel *362*
muziekinstrumenten trommel *258, 262, 362*
muziekinstrumenten trompet *304, 305, 362, 363, 364*
muziekinstrumenten vedel *248, 249, 250, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 277, 279, 362*
Napoleon *14*
nar *286*
Narcissus *95*
negen helden en negen bozen *251*
Nicodemus *314*
Noach (Noë) *255, 353*
non *353, 379*
oliesel *330, 345*
Onze Lieve Vrouw in de Zon *325*
Opdracht van Jezus in de Tempel *248, 274, 328*
Ophovius, Michael, bisschop *317*
Otto III, keizer *330*
ouderlingen (vierentwintig oudsten) *71, 253, 254, 283, 284*
Pascha *328*
Passie *299, 378*
Pax *12, 338, 339, 344, 375*
Pepijn van Herstal *330, 333*
Pepijn van Landen *330*
Philips de Goede, hertog *252, 305*
Philips de Schone, hertog *40, 254, 306*
Philoctetes *95*
Pietà *330, 366, 382*

pilaarbijters *260*
Pius V *344*
plantaardige motieven
plantaardige motieven acanthus *346, 347, 359*
plantaardige motieven aloë *242, 262*
plantaardige motieven bes *206, 319*
plantaardige motieven bijvoet *195, 242, 255*
plantaardige motieven bladeren *138, 230, 297, 301, 303, 304, 306, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 323, 324*
plantaardige motieven bloemen *306, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 319, 320, 321*
plantaardige motieven distel *242, 243, 315, 318*
plantaardige motieven druif *242, 255, 262, 320*
plantaardige motieven egelantier *304*
plantaardige motieven eikeblad, eikel *242, 262, 315, 320*
plantaardige motieven els *262*
plantaardige motieven hop *243, 320*
plantaardige motieven St. Janskruid *zie* bijvoet
plantaardige motieven klimop *206*
plantaardige motieven koolblad *262, 417*
plantaardige motieven kruldistel *262*
plantaardige motieven lelie *206, 303, 310, 315, 316*
plantaardige motieven loof, loofwerk, lover *zie* bladeren
plantaardige motieven meidoorn *242*
plantaardige motieven pijnappel *362*
plantaardige motieven ranken *138, 306, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 321*
plantaardige motieven roos *301*
plantaardige motieven wingerd *242, 262*
Priesterschap *330*
profeten *76, 252, 255, 256, 260, 262, 263, 284, 285, 286, 287, 288, 329, 353, 359, 379*
putti *244, 305, 319, 346, 358, 359, 364*
Rachel *327*
ridder *246, 249*
Sacrament, H. *327, 330, 333, 345, 348*
Salvator *246, 253, 263, 264, 266, 289, 338, 339, 340, 359*
Samaritaan, barmhartige *312*
Samaritaanse vrouw *312*
saters *358, 362*
Scheppingswerk *336*
schildknaap *84, 254*
Serafijnen *344, 359*
Sibylle *253, 339, 377*
Sixtus IV, paus *311*
Spes *338*
Synagoge *342*
tapijtschildering *307*
Tanchelm *260*
Thabor *256, 284*

Tobias *327*
Transfiguratie *76, 284*
triomfkruis *336, 342*
Tulden, Theodoor van *96*
vechtersbazen *288, 320*
Verloving van Maria en Joseph *273, 370*
Verloren Zoon *312*
Verlosser *zie* Salvator
Verrijzenis *329, 332, 339, 343, 345, 346, 376*
veters *311*
vier levende wezens *255, 262, 344*
vijf wijze en vijf dwaze maagden *254*
vijzels *308*
Voorspraak van Christus en zijn Moeder bij God de Vader *339, 367, 382*
vlucht naar Egypte *248, 275*
Vormsel *330, 333*
Vrouw uit de Openbaring *328, 329*
vrouwenkoppen *204, 262, 287*
Wederkomst des Heren *289, 303, 305, 323, 397*
weegschaaltjes *300, 308*
wierookvaten *304, 305, 324*
wijdingskruisen *313, 316*
wildeman *245, 246, 248, 249, 250, 251, 263, 276, 280, 282, 283, 338*
wildevrouw *245, 246, 248, 276, 287*
Wilmer G.P., bisschop van Haarlem *96*
Zacharias *326, 370*
Zacheus *312*
Zeven Sacramenten *329*
Zeven Werken van Barmhartigheid *1, 338, 345*
zwaard der rechtvaardigheid *303*
Zwijsen, Johannes, bisschop *96*

Zakenregister

altaar *39, 67, 97, 315, 318, 335, 336, 338-340, 373*
altaar gilde- *336, 339, 373*
altaar hoog- *15, 21, 58, 127, 178, 269, 297, 336, 338-340, 343, 344, 351, 352, 368, 373, 375-377*
altaar van de handboogschutters *339, 373*
altaar van de hoedemakers *368, 373*
altaar van de Kerk *28, 345*
altaar Lijdens- *28, 125, 131, 299, 311, 345, 346, 378*
altaar oxaal- *340*
altaaraanzetten *39, 202, 224, 229, 232, 235, 335, 394*
altaarpatrocinium *335, 336, 373*
altaarpatrocinium Adelbert *373*
altaarpatrocinium Adrianus *373*
altaarpatrocinium Agatha *19, 373*
altaarpatrocinium Agnes *373*
altaarpatrocinium Aloysius *28, 299, 345*
altaarpatrocinium Andreas *373*
altaarpatrocinium Anna *24, 28, 344, 373, 379*
altaarpatrocinium Antonius Abt *339, 368, 369, 373*
altaarpatrocinium Apollonia *373*
altaarpatrocinium Augustinus *373*
altaarpatrocinium Barbara *211, 366, 373*
altaarpatrocinium Bartholomeus *17, 28, 373, 386*
altaarpatrocinium Bernardus *373*
altaarpatrocinium Caecilia *316, 373*
altaarpatrocinium Caritas *28, 345*
altaarpatrocinium Catharina *28, 373*
altaarpatrocinium Catharina van Siena *373*
altaarpatrocinium Christoffel *373*
altaarpatrocinium Clemens *368, 373*
altaarpatrocinium Cosmas en Damianus *370, 373*
altaarpatrocinium Crispinus en Crispinianus *28, 373*
altaarpatrocinium Cunera *373*
altaarpatrocinium Driekoningen *373*
altaarpatrocinium Drievuldigheid *373*
altaarpatrocinium Dymphna *373*
altaarpatrocinium Egidius *373*
altaarpatrocinium Eligius *18, 335, 373*
altaarpatrocinium Elisabeth *1, 15, 373*
altaarpatrocinium H. Geest *16, 373*
altaarpatrocinium H. Graf *373*
altaarpatrocinium Gudula *373*
altaarpatrocinium H. Hart *28, 344*
altaarpatrocinium Helena *373*
altaarpatrocinium Ignatius *373*

altaarpatrocinium Jacobus *25, 28, 373*
altaarpatrocinium Job *373*
altaarpatrocinium Johannes de Doper *2, 211, 373*
altaarpatrocinium Johannes Evangelist *1, 2, 24, 373*
altaarpatrocinium Joris *373*
altaarpatrocinium Joseph *28, 344, 373*
altaarpatrocinium Judocus *373*
altaarpatrocinium H. Kruis *16, 373*
altaarpatrocinium Lambertus *355, 373*
altaarpatrocinium Laurentius *373*
altaarpatrocinium Lazarus *373*
altaarpatrocinium Leonardus *373*
altaarpatrocinium Leonardus van Veghel *344*
altaarpatrocinium Lucas *370, 373*
altaarpatrocinium Lucia *373*
altaarpatrocinium Marcus *373*
altaarpatrocinium Maria *1, 2, 15, 24, 211, 370, 373*
altaarpatrocinium Maria Egyptiaca *373*
altaarpatrocinium Maria Magdalena *24, 61, 373*
altaarpatrocinium Martha *373*
altaarpatrocinium Martinus *373*
altaarpatrocinium Mattheus *18, 373*
altaarpatrocinium Michael *28, 373*
altaarpatrocinium Naam Jezus *373*
altaarpatrocinium Nicolaas *1, 15, 22, 373*
altaarpatrocinium Oda *373*
altaarpatrocinium Odilia *373*
altaarpatrocinium Olav *373*
altaarpatrocinium Paulus *28, 373*
altaarpatrocinium Petrus *25, 28, 310, 373*
altaarpatrocinium Quirinus *28, 373*
altaarpatrocinium Remigius *18, 373*
altaarpatrocinium Rochus *373*
altaarpatrocinium Rombout *373*
altaarpatrocinium H. Sacrament *28, 344, 373*
altaarpatrocinium Salvator (Verlosser) *28, 314, 373*
altaarpatrocinium Sebastiaan *339, 369, 373*
altaarpatrocinium Servatius *370, 373*
altaarpatrocinium Severus *366, 373*
altaarpatrocinium Thomas *373*
altaarpatrocinium Ursula *373*
altaarpatrocinium Verrijzenis *28, 373*
altaarpatrocinium Vier Gekroonden *18, 373*
altaarpatrocinium Vincentius *28*
altaarpatrocinium Wilgefortis *373*
altaarpatrocinium Willibrord *344, 373*
altaarpatrocinium Zacharias *373*
altaarpatrocinium Zeven Weeën van Maria *373*
altaarpatrocinium Zeven Wonden van Christus *373*

armenmeesters *53*
baldakijn *243, 244, 253, 255, 261, 302*
bank *125, 340, 349*
bedevaart *54, 57*
beeld *260, 264-268, 365-367*
beeldenstorm *20, 24, 336, 337, 347, 350, 356, 358, 360, 361*
beeldhouwwerk *74, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 85, 86, 88, 91, 95-99, 239-290*
beiaard *402, 404, 405, 407, 409, 418, 424-431*
beneficie *336*
Bernulphusgilde, St. *77, 94, 97, 98*
biechtstoel *96, 125, 141, 341, 354*
bisschopszetel *96, 172, 350, 351*
boeken *372*
bok *154*
bouwfinanciering *52-59, 65, 66, 70, 71, 74, 78, 79, 84, 86-90, 113, 129-133*
bouwlegenden *51, 52*
bouwloods *23, 34, 36, 42, 45-48, 53, 58, 77, 90, 94, 161, 164, 239, 241, 268-270, 340, 361*
bouwmaterialen *151, 153, 208, 411, 424*
brandschade *5, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 56, 58, 61, 67, 128, 216, 297, 299, 318, 336, 349, 360, 361, 401, 402, 404, 419, 420*
Broederschap, Illustere Lieve Vrouwe *2, 3, 4, 6, 15, 16, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 34, 36, 37, 52, 53, 55, 56, 57, 124, 206, 214, 245, 306, 341, 346, 347, 430*
Broederschap van het H. Sacrament *55*
Broederschap van de Zoete Lieve Vrouwe van 's-Hertogenbosch *345*
carillon, *zie* beiaard
Commissie voor de uitwendige herstelling (later: Restauratiecommissie) *70, 77, 99, 100, 112, 113, 120, 121, 128, 131, 134, 135, 269, 406, 407, 408*
communiebank *341, 348, 352, 354, 357*
dak *214, 215*
doopkapel *210, 212, 213, 413*
doopvont *125, 336, 340, 354-357*
edelsmeedwerk *372*
epitaaf *365*
erwtenman *51, 52*
expositietroon *344*
exvoto *372*
fabriek, *zie* kerkbestuur
fundering *169-171*
gedenkplaat *372*
gereedschap *155*
gerfkamer, *zie* sacristie
gilde *336, 373*
gilde kramers *308*
gilde nestel- en handschoenmakers *311*
gilde smids- *371*
gilde viskopers *310*
gilde voetboogschutters *316*

glas *18, 20, 21, 24, 56, 62, 63, 65, 66, 74, 75, 76, 84, 85, 86, 93, 118, 124, 314, 325-331, 408*
graf *141, 170, 172-178, 180, 364, 365*
Gulden Vlies *3, 123, 251, 305, 306, 314, 340, 349, 351, 353*
hek *125, 160, 170, 206, 209, 211, 339, 340, 341, 342, 343, 346-349, 356, 357, 367*
hogel *240, 241, 243, 257, 271*
jubé, *zie* oxaal
kansel, *zie* preekstoel
kanunniken, *zie* kapittel
kap *153, 214-216, 237*
kapittel *3, 4, 6, 10, 16, 18, 54, 180, 205, 314, 336, 342, 350*
kerkbestuur *2, 3, 5, 9, 10, 15, 53, 56, 57, 58, 59, 112, 120, 121, 128, 294, 340, 355, 356, 361, 385, 386, 396, 401, 403*
klokken *21, 318, 401-405, 407, 417, 418, 420, 424, 425-431*
klokkenspel, *zie* beiaard
koepel *194*
koor *42, 54, 140, 184, 185, 197, 198, 215, 216, 302*
koor, hoog- *77, 93, 124, 141, 172*
koorafsluiting *336, 337, 346, 352*
koorbanken *198, 348-354, 379, 386*
kooromgang *128, 195*
koper *40, 153, 208, 209, 211, 339, 340, 343, 346, 357, 369, 383*
kraagsteen *243, 244, 247, 252, 255, 260, 261, 269, 285-288*
kraankinderen *58, 87*
kroonluchter *232, 343, 371, 383*
luchtbogen *43, 61, 76, 184, 192, 193*
luchtboogbeelden *43, 99, 243, 246, 250-253, 256-259, 269, 284-285, 389*
maaswerk, *zie* tracering
maquette *95, 102, 435*
middenschip *121, 192, 193, 202, 203, 215, 216, 318-320*
monstrans *40, 383*
offerblok *1, 54, 55, 297*
orgel, groot *14, 58, 66, 122, 131, 233, 318, 340, 359-364, 381, 397, 401, 402, 416, 426*
orgel der Ill. L.V. Broederschap *23, 61, 197*
orgel, koor- *28, 125*
orgel, oxaal- *12, 14, 229, 297, 342, 366, 374*
ossehuiden *51, 52, 171*
oxaal *12, 14, 20, 21, 58, 74, 75, 94, 128, 160, 180, 229, 246, 296, 297, 318, 336-338, 340-344, 348, 349, 351, 352, 360, 361, 366, 370, 374*
paalmeesters *361, 402*
pinakel *106, 136, 183, 191, 226, 228, 240, 284*
plavuizen *67, 173, 176, 177*

pleister *86, 300, 301, 314, 320*
preekstoel *96, 125, 318, 337, 340, 349, 351, 358, 359, 380*
processie *3, 244, 245*
Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen *68, 269, 270, 341, 408, 409*
prijsvraag *68, 69, 95, 97*
rijksadviseurs voor de monumenten *74, 100, 244*
rijksbureau voor de monumentenzorg *79, 81, 164, 269*
rijkscommissie voor de monumentenzorg *79, 80, 82, 127, 241, 244, 269, 270*
rijksdienst voor de monumentenzorg *109, 114*
rouwbord *12, 16, 340, 341, 375*
sacramentshuis *21, 40, 297, 306, 336, 339, 340, 346, 356, 365*
sacristie *13, 24, 28, 62, 68, 76, 83, 107, 161, 172, 183, 205, 206, 207, 209, 218, 228, 236*
schilderij *367-371*
schildering (op muren, pijlers, gewelven) *114-124, 127-128, 137, 138, 211, 212, 291-324, 340*
sluitsteen *247, 263, 264, 269, 287, 288, 289, 303, 305, 313, 315, 318, 319, 320*
spuier *259, 269, 285*
stadskom *192, 212, 260, 416*
steenhouwersmerken *49-51, 144, 386*
steenschaar *155*
steensoorten, baksteen *63, 73, 75, 123, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 179, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 423, 424*
steensoorten, bazaltlava *111, 130, 139, 141, 149, 150, 151*
steensoorten, bazaltlava, Hannebach *149*
steensoorten, bazaltlava, Hohenfelser *110, 150*
steensoorten, bazaltlava, Londorfer *148, 149*
steensoorten, bazaltlava, Mayener *110, 149, 150*
steensoorten, bazaltlava, Niedermendig *149*
steensoorten, graniet *75*
steensoorten, kalksteen *139, 144, 250*
steensoorten, kalksteen, Antéor *150*
steensoorten, kalksteen, Avennes *19, 26, 41, 44, 140, 143, 145*
steensoorten, kalksteen, Balegem *139, 144, 145*
steensoorten, kalksteen, Baumberger *154*
steensoorten, kalksteen, Caen *86, 146*
steensoorten, kalksteen, Dilbeekse, *zie* Lede
steensoorten, kalksteen, Doornikse *24, 337*
steensoorten, kalksteen, Ecaussijnse *75, 147, 407*
steensoorten, kalksteen, Euville *76, 146*
steensoorten, kalksteen, Franse *143, 145, 152*
steensoorten, kalksteen, Givet *76, 146*
steensoorten, kalksteen, Gobertange *56, 140, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 154*
steensoorten, kalksteen, Laneuville *76*
steensoorten, kalksteen, Lede *43, 44, 139, 140, 144, 145, 150, 151, 154, 417, 422*

steensoorten, kalksteen, Ligny *76*
steensoorten, kalksteen, Muschel- *148, 150*
steensoorten, kalksteen, Saint-Joire *76, 77, 79, 111, 113, 115, 119, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 154, 256*
steensoorten, kalksteen, Savonnière *75, 76, 77, 140, 146, 154*
steensoorten, kalksteen, Valenciennes *45*
steensoorten, kalksteen, Vaurion *110, 111, 121, 139, 149, 150, 417*
steensoorten, kalksteen, Zichem *25, 26, 49, 146*
steensoorten, marmer *67, 178*
steensoorten, mergel *146, 151, 211, 411, 414, 416, 420, 421, 422, 425*
steensoorten, Naamse *77, 145, 180, 337, 410, 417, 425*
steensoorten, Peperino *110, 111, 113, 115, 119, 124, 139, 140, 150, 151, 423, 424*
steensoorten, serpentijn *150*
steensoorten, trachiet *139, 209, 411, 412, 424*
steensoorten, trachiet, Drachenfels *143, 153*
steensoorten, trachiet, Reimerath *424*
steensoorten, trachiet, Weidenhahn *122, 124, 151, 424*
steensoorten, tufsteen *56, 73, 75, 76, 79, 115, 124, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 209, 211, 239, 241, 251, 410, 411, 412, 422, 425*
steensoorten, tufsteen, Andernach *76, 154*
steensoorten, tufsteen, Brohltal *79, 82, 154*
steensoorten, tufsteen, Ettringer *82, 84, 124, 147, 150, 151*
steensoorten, tufsteen, Kottenheim *83*
steensoorten, tufsteen, Nienstadt *79, 140*
steensoorten, tufsteen, Römer *143*
steensoorten, tufsteen, Weibern *79, 140, 147, 150*
steensoorten, zandsteen *145*
steensoorten, zandsteen, Bentheimer *25, 26, 49, 57, 61, 71, 75, 76, 111, 119, 140, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 153, 180, 185, 406*
steensoorten, zandsteen, Gildehauser *71, 73, 87, 109, 110, 139, 146, 147, 150, 154*
steensoorten, zandsteen, Obernkirchener *79, 82, 111, 119, 130, 140, 144, 147, 150*
steensoorten, zandsteen, Schlaitdorfer *148*
steensoorten, zandsteen, Udelfanger *73, 74, 75, 76, 98, 109, 110, 111, 119, 122, 124, 139, 140, 146, 147, 150, 151, 154, 209, 212, 256, 406, 407, 409, 410, 411, 413*
steiger *154*
Stichting Nationaal Monument Sint Jan *130, 131*
straalkapellen *13, 28, 29, 82, 83, 107, 122, 123, 129, 171, 182, 183, 194, 195, 217, 227, 230, 271-277, 288, 289, 309-312, 322, 326, 327, 379, 387*
tabernakel *344*
Tafel van de H. Geest *1, 2, 52, 53, 58*
telmerken *215, 216, 418*
tochtportaal *364*
toren, midden- *11, 29, 31, 61, 77, 86, 193, 194, 202, 216, 224, 228, 297, 318, 320, 401, 402, 426*

toren, trap- *20, 76, 122, 183, 186, 188, 189, 194, 197, 199, 202, 209, 210, 212, 213, 214, 411, 412, 417, 419, 421, 424*
toren, west- *5, 15, 19, 20, 56, 67, 68, 73, 74, 94, 139, 141, 209, 210, 214, 318, 360, 385, 401-438*
tracering (in vensters, nissen, balustraden en triforium) *13, 61, 66, 73, 76, 105, 106, 107, 136, 225, 226, 228-236, 323, 394, 434, 436*
transept *123, 215, 216, 220, 221*
transept, noord- *14, 73, 77, 101, 102, 109, 110, 185-187, 199, 226, 227, 231, 283, 314, 324, 328, 329, 393, 394*
transept, zuid- *13, 76, 77, 103-105, 137, 187-191, 200-202, 226, 227, 231, 283, 297, 314, 315, 329, 332*
triomfkruis *318, 336*
tuin, *zie* hek
uurwerk, astronomisch *68, 134, 316, 341, 366, 367, 426*
uurwerk, in westtoren *316, 402-407, 423, 427-428*
verlichting *85, 86, 93, 126, 372*
vicarie *336*
Vincentiusvereniging, St. *91*
vloer *121, 124, 171-180, 352, 415, 417, 419-421*
voorslag, *zie* beiaard
wandbord *341*
wapenbord *340, 351, 354, 363*
weefsel *372*
wimberg *78, 80-83, 129, 244-251, 272-282*
wijwaterbak *357*
zijbeuken, koor- *183, 184, 195-197, 230, 296*
zijbeuken, schip- *12, 76, 79, 118, 119, 124, 138, 171, 191, 192, 203-205, 216, 223, 234, 235, 315-318*
zilver *339*

*1

[Afbeeldingen]

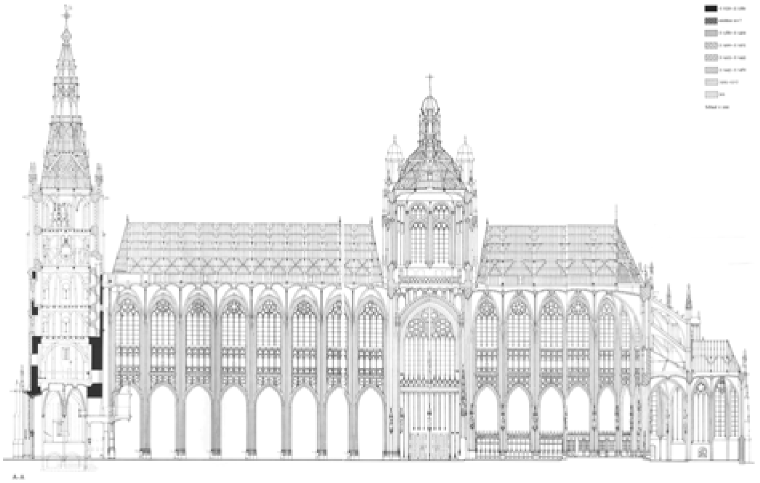

*2

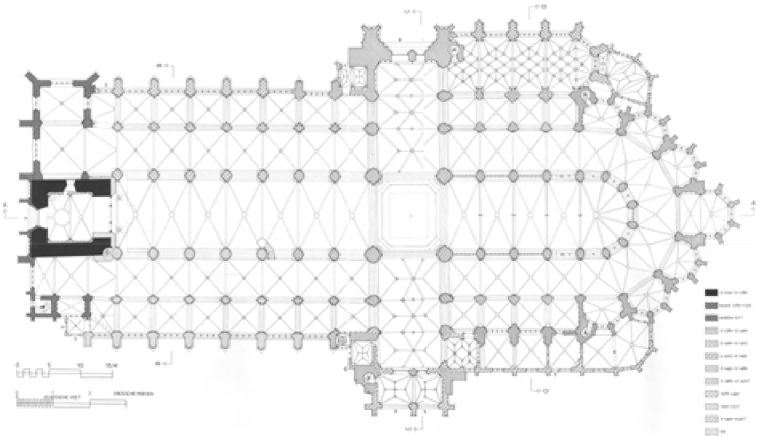

*3

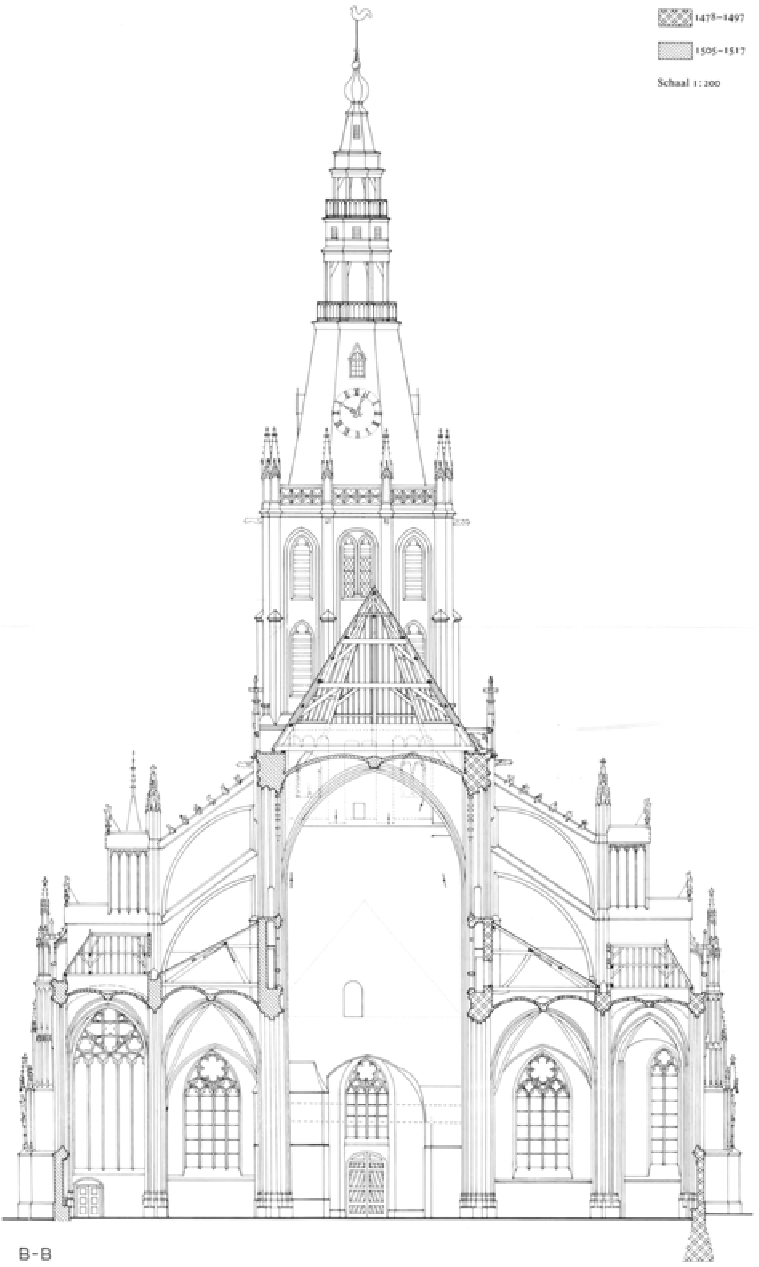

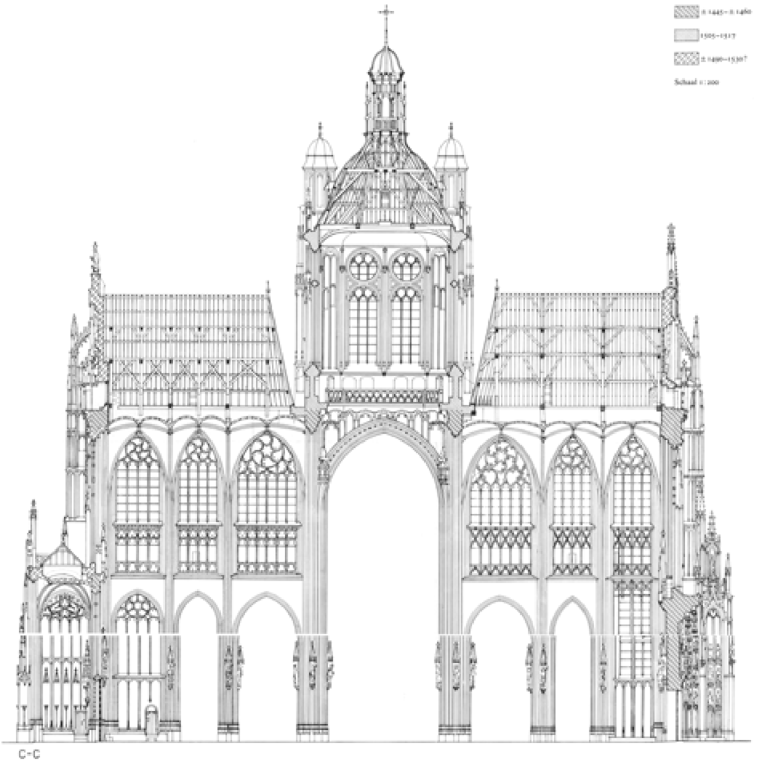
± 1445 – ± 1460
1505–1517
± 1490–1530?
Schaal 1 : 200
C–C

*5

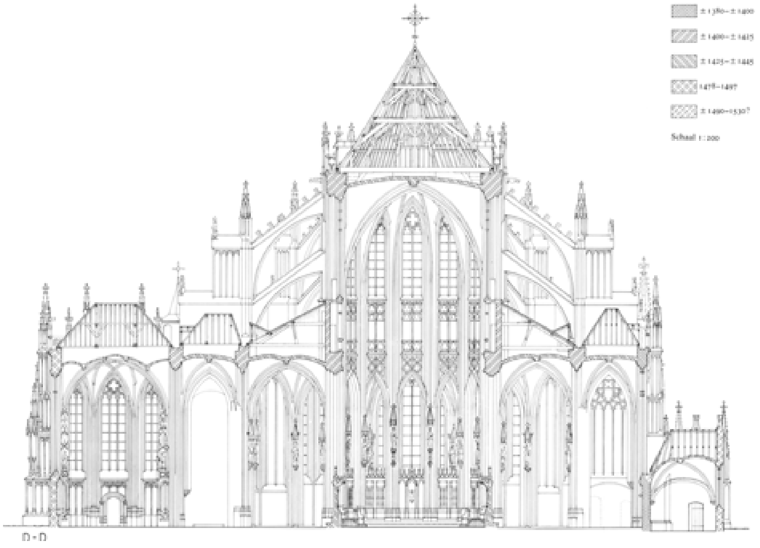
± 1380–± 1400
± 1400–± 1415
± 1425–± 1445
1478–1497
± 1490–1530?
Schaal 1 : 200

Erratum

Afb. 62. Materiaaltransport in de middeleeuwen.
Door een technische onvolkomenheid is een deel van de arcering op pagina 156 komen te vervallen. Wij bieden u hiervoor onze excuses aan. De betreffende afbeelding is hierboven correct weergegeven.